

K 517-

Arany János

MAGYAR MYTHOLOGIA

IRTA

IPOLYI ARNOLD.

Introite et hic dii sunt.
Heraklit.

PEST, 1854.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

..... εἶς ὁ θεός.

Παύλου Ῥωμ. γ' λ'.

Perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, quaestio est de natura deorum: quae ad agnitionem animi pul-
cerrima est.

Cicero de nat. deor. I. I.

ENDLICHER ISTVÁN LÁSZLÓ

EMLÉKÉNEK.

Ha a zivatar elviharzott a férfi karok új erővel fognak a munkához.

És ha az eget még ború fűdi, ki tekintünk a messze látkörbe, le keletnek s fel nyugotnak, keresve a napot, mely hajnalunkat körülragyogta, s kérdezve a leáldozótól, leszen-e még számunkra egy utó derűsugára. de a jövőt az istenség jóltevő leple fedi, míg a múltban annak magvai már elvetvék. ezen múlt, a történt dolgok tudata a sugár, melynek világánál a jövő homálya felderül, a szövétnek, mely a borúhomályban vezérel, a mag, mely a romok közt is egy új élet rügyeit fakasztja.

És ha ne talán büszke öntetsző eszmének látszik e lapok tartalmát a történet e nagyszerű vonásaival jellemezni, szabad legyen figyelmeztetni, hogy az emberiség világéletének története nem csak a népek hadkalandjaiban s uralkodások viszonytársaiban nyilvánlik, de az emberi szellem azon benső érzetében, melynek ezek csupán egyes külső jelenségei. ennek legegyetemesebb s legmagasztosabb eszméje a vallás, az emberiség támasza s talpköve, melyben a korszakok s nemzetek szellemi és erkölcsi fönsége minden időn át tükröződik. ich kann und will mich nicht trennen von dem glauben dass die geschichte des religiösen sinnes, der grosse lichtpunkt aller natur-, völker-, staaten- und menschengeschichte sei, mond történetíróink egyik legjobbika Feszler, és mint Kölcséynk a kül remekíró után vizsgálgoztatta: az ember isteneiben nyomja ki saját jellemét.

Ajánlvák pedig e lapok a kitűnő férfi emlékének, kit míg élt, fejedelmi kegy s népszerűség fogott körül. tanítása főiskolák tanszékeiről hangzott, munkássága tudományos intézeteket hatotta át, lángelméje az emberi tudás majd nem minden rétegeit bejárta, hol a természet növényélete, az emberi nyelvszerkezet, a homályfedte ősidők emlékei legmélyebb aknáiból a legragyogóbb kincseket hozta fel a napfényre.

De mit ennyi messzevágó munkásság között, honától elválva, idegen hivatások mellett, legnagyobb kegyelettel s honfiúi kötelessége lebüszkébb érzetével ránk nézve legbecsessebbet tett, ápolt s nevelt, az a magyar történetkútlók legdrágább ékkövei körüli áldozatteljes fáradozása volt. ez tévé munkálkodása zsengejét, kísérte élete delén, örömei s előmenete legfőbb fokán, felderíté élte zavaros napjaiban, vigasztalá annak borús alkonyán, s csak élet-fohala megszakadtával tört bele íróeszköze is. még síron túli hagyománya által is, az Árpádok dicső emlékével, emelve magának a legszebb emléket.

Ma, midőn már évek előtt egy kora élet estéjén adáz végzetek közt sirjába szállott, a kegy és dicsőítés rég megszűnhetett, a sebes léptekkel haladó emberi szellem legmesszebb ható vizsgálatait is ma holnap túl szárnyalhatá, — de mi ránk néz még mindig a kegyelet, kiknek egyiránt keble legnemesebb érzését s munkásságát szentelé fel, s a dús örökséget hagyta, melyből a hazai történetbúvár kifogyhatatlanul emészthet a nemzeti tudományt felépítő munkálkodásai közt, s melyhez rögzös pályáján, mint megnyitott forráshoz sokáig járand erősödést meríteni. méltó tehát, hogy sirjára olykor hálavirágot vessen. — legyen ezen írói zsengem e kegyelet egyik jele, s kölcsönözzön magának tiszteltje nevével diszt.

ELŐSZÓ.

Hogy ezen, hajdankorunk ismeretének — visszás végzetek s gondatlan feledékenység által elgázolt — térein böngészett kalászokat máris most kévékbe kötözgetem és képébe illesztgetem, azt csak a jó szándékból teszem, hogy mielőbb legalább alapja legyen már megrakva az asztagnak, mely a nemzeti tudomány jobbjai közremunkálása által, még az ezen elhanyagolt s maig parlagon feledett mezőn is nem csak magasra emelkedhetik, de a nemzeti tudomány újjászületése magvával is nem egy életteljes szemet lesz még képes szórni.

S mivelhogy ez munkám célja, semmit sem tartok szükségesebbnek, mint mindjárt annak kezdetén kijelölni mind azt, mi e tekintetben itt megtörtént, és kiválólag azt is, mi meg nem történt, mi tehát még további teendőül fenmaradt, akár mivelhogy a tárgy maig nem fejlődött még azon fokra, hogy a számos idevágónak használata máris lehetséges lett volna, vagy hogy legalább csak ez a szerző egyéni erejét felülmultha; meddig terjedt az, mit volt képes eszközölni? szívesen bevallom a munka leplezetlenül előtárt genesise s folyama felmutatásával, ha bár mily kész volnék is az ellenkező írói törvényt: mennél kevesbet magunk s munkásságunkról e helyt szólni, számomra is igénybe venni; de én az ellenevítés áldozatát is kész vagyok saját rovásomra átvenni, ha csak általa a célt előmozdíthatom: kijelelve a teendőt mind azok számára, kik már e kezdet után teljesb erővel jövendnek majd utánam a parlag mező művelésére, vagy legalább készek lesznek segédkezet nyújtani a közös munka véghezvitelére.

Mi e munka első eszméjének keletkezte idejét illeti, róla ugyan ellehetne némileg mondani a horáci: *nonum prematur in annum* szabály teljesedtet, a mennyire még 1844 mint tanuló léptem fel, egy magyar nyelvgyakorló iskolai társulat zárt körében e nemű első eszméimmal: ösvallásunk kérdése tárgyában, melyek tisztába hozása szükségéről már akkor *történet-külfői* első studiumaim kezdetén megvoltam győződve; de ha bár azontúl is folytatott történet és különösen hazai történet-külfői választott szaktanulmányaim közt, a tárgy soha figyelmem el nem került, sőt már ekkor nevezeteseb nyomokat folytonosan ki- és egybe-jegyezgettem volt, mind a mellett szándékom és óhajtasom a kérdés tisztába hozására közremunkálodni, mindinkább háttérbe tolult, leginkább a meggyőződésnél fogva, hogy annak alapos tárgyalására még sem a legszükségesebb külfők távolról sem nyitvák, sem pedig az iránt a tudományos közönség hangulata nem nyilatkozik. Midőn egyszerre 1846 a Kisfaludy-társaság hirdetett pályakérdése, mind a tárgynak máris közönségesen érzett korszerűségéről, mind pedig mélyebb részletekbe ereszkedő feltevése a kérdésnek, annak a tudomány illetékes férfiai általi nálunk is teljes

fontosságának megfelelő felfogásáról meggyőződött ¹⁾. — Az alatt magok az alkütközésre nézve is öröndetes előmenetek történtek. Az akademia által már előbb megindított nyelvemlékek, tájszótári gyűjtemények s általános nyelvtudományi folytatott igyekezetek mellett, a Kisfaludy-társaság is a nép élő emlékei a dalok, mondák, szokások gyűjtését kezdé meg. S ezen előzmények után a szerző egy percig sem habozott a kérdés megfajtéséhez saját csekély erejével is járulni; mire a sajátlagi kútköz ismerete mellett, még csak mélyebb s általánosb mythologiai, és a szükséges mellék tudományok tanulmányai valának teendő, valamint a nép-emlékek részletesb gyűjtése és vizsgálata. De még az előbbiek bevégezte előtt csak hamar észrevettem, hogy a pályázási időszakból majdan kifogytam, s mégis a tárgynak mindinkább előtérbe toluló fő eleme a néphagyományos emlékek, különösen mondák, szokások gyűjtését — miután ez addig a népdalokon kívül a Kisfaludy-társaság által még alig emelkedett volt valami jelentékenységre, s azért saját erővel volt megteendő — még alig kezdek volt meg. Miért akkor az egésznek csupán alap főbb vonásai s vázlata kijelölésével megelégedvén, a pályázási

¹⁾ az illető kérdés: a vallás egyik leglényegeseb tüneménye lévén a nép életének, s annak ismerete minden nemzeti költészetnek igen előkelő tényezője; óhajtható lenne, bár mind azt, mit a régi magyarok vallására vonatkozólag kifürkészni lehet, philosophiai szellemmel megvizsgálva, összeállítva, együtt birjuk: azért a Kisfaludy-társaság hazánk történetbuvárainak figyelmébe ajánlja e kérdést: — Mit lehet a régi bel- s külföldi krónikákból s egyéb emlékekből, valamint a hagyományokból, némely fenmaradt babonás erkölcsökből, s végre a nyelvben találtató nyomokból, a pogány magyarok vallási hitéről és szertartásairól bizonyosat vagy hihetőt kivonni? A legfőbb lény neve „Isten“, mely régi népek mythológiáival mutat érintkezéseket, mi annak eredete, jelentése? honnan származhatott maiglan a néphitben fenlévő „magyarok istene“ kitétel? voltak-e elődeinknek több isteneik, vagy egyéb felsőbb lények, név szerint mikori s mely eredetű és jelentésű fogalmak az Úr (Οὐρανός, Uranos? Dankovszky), Őr, Ördög (Ἄρης, ἄρος — Eor az ónémet mythológiában? — örök), Ármány (Ahriman?), Manó (Manes?), Óriás, Boszorkány, Fene, Garaboncás, Lidérc stb. s mily viszonyban gondoltattak ezek a legfőbb lények? Milyen volt a vallás viszonya a természethez, annak úgynevezett elemeihez, s bizonyos tüneményeihez? Az „Ég“ szó nem vonatkozik-e a nap tiszteletére? Voltak-e, s mely szent vagy csodás állataik? Mi vala hitük avilág eredetéről és leendő végéről, a lélekről, különösen a lélek szabadságáról, s a halálón túli állapotjáról? Volt-e, s miféle összeköttetésben a vallás a fejedelemséggel vagy vezérséggel? Kik voltak a tátosok, jósok, bűbajosok; képeztek-e kasztot, s ha igen, mily hatalommal? Voltak-e, s mely vallási szertartásaik, szent helyeik, áldozataik, imáik, énekeik, ünnepeik, szent jelek vagy bálványaik, írásuk (rovás; rúnák?), s a vallással összefüggőleg némi csirái a művészetnek? Mit tudhatni az esküvés, áldomás, házasság, lakomák, harcok és temetkezés körüli vallásos szokásaikról? Mit különösen a tor, ravatal, kúnalmok és halottak tisztelete (gyász) körül? Mit jelent hihetően a „Lapides“ szó sz. Lászlónak a régi magyar vallás elnyomását tárgyazó törvényében? Van-e nyoma a régi magyar vallásban egy isteni kardnak, milyennek nem csak más idegen harcos népeknél, péld. a kvádok, alánoknál, hanem a szittyák és húnoknál is van nyoma? S van-e ezzel némi összeköttetésben a harcra szólító kard körülhordatásának magyar szokása? Maradtak-e fen, s mely nyomai a régi hitnek népünk babonás nézetei és szokásaiban? Végre állt-e eleink régi vallása valamely, és mily viszonyban a hellen mythológiával, a parsismussal, manicheismussal, úgy a scythák és húnok vallásával, s másfelől mit lehet annak felderítésére a tatár, finn, sőt a szláv, talán a német népek mythológiájából is előhozni? — Minden állítások, védokok, s a források részletes idézetével kísérendők.

szándéktól megváltam, a kitűzött céllal, hogy annak sikerét elvárva, sikerülte vagy sikeretlensége nyomán vizsgálataim elhagyandom vagy folytatandom. Azontúl csak is néphagyományos emlékek gyűjtésével itt s amott foglalkoztam, amennyire szűk időm engedé, s miben még a bekövetkezett zavaros korszak is mindinkább hátráltatott, úgy hogy az iránybani munkálkodásom teljesen megszakasztám, és csak ismét 1850 elején, miután a pályázat sikere nyilvánításának reménye mindinkább háttérbe tolult, gondoltam megszakadt fonalam felfogására. Ennek következtében mintegy másfél év alatt készült volt már el nagyobbára e mű 1851 nyara végén, midőn első mutatvány cikkeit is a közönségnek bátor voltam felmutatni (1851 magy. muzeum XI és XII füzetéb. és 1852 V és VI). Azoknak a tudomány illető férfiai általi méltánylása, valamint a közönség általi szíves fogadása, megerősített szándékomban, a munka mielőbbi kiadását eszközölni; midőn ismét a végső igazító vonások és toldás közt súlyos és hosszas kór szándokom létesítését újra hátráltatá. Végre tehát csak most, miután ily hosszú időszak alatt a tudomány folytonosan előhaladó meneténél fogva, ismét nem egy toldalék közbeszúrása, és az által részenkénti átdolgozás is szükségessé lőn, tartós gyengélkedés, s a mű kiállításbani részemről legyőzhetlen anyagi nehézségek folytonos akadályai által eddig hátrálva, jelenhetik meg az a közönség előtt.

Mi már készültének benső történetét illeti, erre nézve a szerző tiszta öntudattal elmondhatja, hogy mindent megtett mi erejétől telt, annak minden idejét és tehetségét, mennyire azt szorosan igénybe vevő hivatása foglalkozásai és szűk anyagi helyzete engedék, szívesen áldozatul hozta.

1) A tárgy sajátlagi alapjánál fogva megtétettek a megkívántató *általános mythologiai tanok* és rendszerek studiumai, mint pedig a közelebb vonatkozó egyes segéd tanoké; mind kettő pedig a hol csak érhető volt egyiránt a kútfők, valamint a mai tudományos ismeret legfőbb fokán álló classicaei jelességű és érvényű tekintélyes munkálatok nyomán; mindamellett teljes erőszakkal tartózkodtam mindenütt azok fényes eredményeit akár tulzólólag felhasználni, akár pedig egyes helyeken egész a végső elemekig átvinni. Meggyőződésem ebben volt, mind azt mit itt számunkra használhatót felleltem, saját tárgyunkhoz csupán felvilágosító, összehasonlító kíséretül adni, és csak ott, hol a világos azonosság félreismerhetlen volt, emeltem véleményem teljes és befejezett bizonyosságra; és ez volna a vezérelv, melynélfogva e tekintetben megítéltetni kívánok.

2) A másik specifiussabb elem saját *honi* e nemű *külfőink* használata volt, különösen *irott történet-hagyományunk*, vagy is teljes régi *krónikai történet-irodalmunk*, melyeknek becsét — az eddigi itthon és kün uralkodott kritikai alapnézettel ellenkezőleg (ámbar ebben máris újabban hazai tudományos tekintélyeinkre is támaszkodhattam) — tárgyunkrai tekintetben teljes érvényességre emelhetni gondoltam, s azok használatában, valamint leghomályosb helyeik és legtovább vivő értelmük, jelentésük felvétele és alkalmazásától sem rettentem vissza, úgy összes példányaikra a legnagyobb figyelemmel voltam, melyek, kivéve az egy két kéziratot, mint p. a bécsi képes krónika s néhány variáns, ma teljesen hozzáférhető kiadásokban előttünk állanak.

3) Valamint kisebb fontosságúaknak tartottam, egyes határozó helyeiket kivéve, a *külső történeti külfőket*, úgy kevesebb becset is tulajdoníték a benne itt ott felmerülő nyomoknak; összes kimerítő vizsgálatukról már roppant kiterjedésűknél a nagyobbára ismereteseeknek is alig lehet szó, mind a mellett mi csak eddig belőlök e tekintetben figyelmet érdemlő felmerült, általam is újra figyelembe vétetett, s e mellett nem egy újabb eddig ismeretlen adat is vizsgálatim nyomán előkerült.

4) További legközelebbi kütfő *nyelvméleink* voltak. Ezeket illetőleg az akademia által kiadottakra, valamint az itt ott világot látott összes töredékekre, úgy nagyobbára *régibb*, nevezeteseb *magyar íróink* műveire, és különösen régi *szótárirodalmunkra* folytonos, minden egyes adatnál visszatérő gonddal voltam.

5) Mi végre a *nép élő emlékeit* illeti, nem csak az összesen eddig kijötteket, és e mellett nem egy kézirati gyűjteményt használtam, kezdve onnét a tájszavak, helynevek, közmondásoktól egész a rege, mese, szokások, előítélet és babona tág körén át, de magam is tetemesen gyűjtöttem, különösen a népmonda, szokások, előítéletek körében, mihez nem egy szíves baráti kéz segítsége járult. — Mind erről, valamint az előbbi pontok alatt elszámoltakról, és egyéb mellékes kütfőkről bővebben azonban a kütfői rovat alatt számolok, az olvasó áttekintése, az e tárgyban kevésbé jártasok okulása, s különösen a szakférfiak előtti szükséges igazolásul, valamint a szövegbeni rövidítések miatt is.

Ez körülbelől a mi megtörténhetett részemről, s nagyobb részt megis történt, ha mindjárt itt ott a múlhatlan emberi gyarlóságnál fogva feledékenység, talán erőtlenség is kísért volna. Miért annál inkább reménylhetem a méltányos elnézést, miután helyezetem nem mindig engedte a szükséges teljes apparatus közelében lenni, minőt csak nagyszerűbb fővárosi könyvtárak nyújthatnak, gyakran saját szűk eszközeimre, olykor előbbi időkből még fenlévő egyes jegyzeteimre, máskor ismét ámbár baráti, de másod segédkezekre voltam szorítva az utánnézés, összehasonlítás, kivonás st. múlhatatlan szükségében; míg ismét a legújabb idevágó termékek összeszerzésében szűk tehetségem korlátozott. Mégis mind e mellett, s a már tárgy és kütfő fontossága kívánta nem mulasztottam el magam a ritkább példányokat is távol könyvtárakban ismételve is felkeresni s utánnézni, a szükséges kütfőket magamnak teljesen, az újabb e nemű termékeket figyelemmel kísérve a leghasználhatóbbat megszerezni. Mi ezentúl volt, vagy másodrendű, vagy az előbbiektől teljesen igénybe vett erőmet túlhaladó volt. Ez volna tehát a mi még teendőül fenmaradt.

Az első általánosra nézve, a folytonos kiképzésben lévő *egyetemes mythologiai vizsgálatok figyelemmel kísérése*, és a használható resultatumok alkalmazási tudomásul vétele. — Specialisabb sajátunkra nézve ismét legelől egyes *kiadatlan krónikái* itt ott felmerülő, vagy már ismeretes *példányok*, s a már *kiadottak variánsai*, sőt a nagyobbára hibásan kiadottak eredetiének is átnézése, a hol ez még érhető. E mellett a *külföld történetkútfői gyűjtemény-kiadásai*, az úgynevezett *scriptores*, *monumenta* st. mind nyugati, mind különösen keletieknek e célból is szorgalmas vizsgálata, hol ismét az újabb kritikaibb kiadások, s a keleti nyelveken újonnan előhozottak volna nekünk oltalozatunkat illetőleg különös figyelemmel kísérendők. Visszatérve sajátunkra, a még eddig kiadatlan, de már nagyból ismeretes fenlévő *régi nyelvméleink*, mint azok péld. Toldy n. irod. történetében felsorolva, áttekintése. E mellett nem egy levéltár — melyek megnyitásának, az újabb eseményeknél fogva, a végső titkolódzási ügy is megszűnven, annyi történetbuvárunktól emlegetett s várt korszaka végre talán számunkra csakugyan megjött — becses kutatási eredményt lesz képes felmutatni, ha csak mellékes papír szeleteken, babonás kuruzs jegyzetekben is, minőre magam nem egyre jöttem; e mellett azonban még talán egyes összefüggőbb krónikai részeket is itt ott előtűnendnek százados feledettségéből, nem is említve magok az okiratok átvizsgálendő hely- és személyneveiből, mi még a legtöbb már kiadottakra nézve szinte kívánandó teendőül fenmaradt, előtűró egy két világsugárt. — Mi azonban leginkább szívemen fekszik, s mit folyvást sinlek, hogy teljes értékében nem tettem kamatozóvá, az: *irodalmi műveinknek*, onnét az első kezdettől le egész

a 17 sőt 18-dik század elején túl menő — midőn kivéve a vallási, bibliai, vagy classicaik könnyen felismerhető irodalmi befolyáson kívül még a külföldi litteratura csak igen gyéren hatott sajátunkra — vizsgálata s a tárgyban minden alkalommal folytonos kéznél tartása volna. Miben a rám nézve lehetséget szinte alig mulasztottam el, és egykét csak igen ritkán kívül nem hagytam el egyet is, bár még oly értéktelen olvasatlanul, annál kevésbé használatlanul, a bennök tárgyunkra nézve, bár mi kevés volt is az, jelentkező feltünőbbet; de mi mellett még sem gondolnék megállapodhatni, mellettük mint nyelvelméli és szótári litteraturánknál a vizsgálatnak, még e felett is folytonosan kell lépést tartani, hogy minden egyes felvetődő mythosi jelenséggel érintkező fogalmat, képzetet, nevet és szavat mindannyiszor az egésznek szövegén át felkeressük, s így azokat folytonosan kéznél tartsuk; mi a mennyire magában fáradtságos, mégis a szerzőre nézve csak ott lön lehetetlenül, hol egyeseknek codexi ritkaságú példányaira alig tehetett egyszerűen többször szert, másokra ismét csak olykor, úgy hogy tervét csak a köz kézen forgó későbbiekre nézve, és így csekélyebb eredménnyel vihette át. Ebben is jobb reménnyel élünk azonban a jövőre nézve, különösen, hogy a nemzeti könyvtár megindított folyamai mind erélyesb folytatása, leginkább pedig a még szinte egészben vagy részben számos kiadatlanok közretelezése által, jövőre e tárgyú használatuk is könnyítve leend. — De mire még ennél is inkább akarnám olvasóim s az egész magyar közönség figyelmét felhívni, az kitünőleg a *nép élő emlékei, a rege, monda, mese, szokások, babona, előítéletek*, különös *nép kifejezések, tájszólás, közmondás, helynevek* st. erélyes s kiterjedő gyűjtése s feljegyzése volna a továbbira, mi valamint egyesnek erejét felülmulja, úgy csak számosak folytonos s messze a nép benső rétegeibe ható figyelme és vizsgálata által létesíthető egyedül. Csak a kevésből is mi eddig egyesek által különféle irányban történt, s miről örömmel számolok a künftökből, látható e munkálat átolvasásánál, hogy azok ha nem alap, úgy bizonyára a legerősb ékkövek, melyek egész mythologiai maradványunk épületromjai legbecsesb anyagát képezik, s hogy csak egyedül általuk s nélkülök aligha vagyunk jogosítva bővebb, sőt újabb eredmények várására. — Más még az úgynevezett *néma emlékek* — minők még régi pogány sírjaink, érmék, edények, péld. székely áldozó-pohár, jász-kürt st. — iránti bővebb gond és figyelem volna a jövőre; bár mi kevés az, mi tárgyunkat illet még ránk maig fennmaradt, mégis csak valami, s mennél kevesebb, annál nagyobb gondra méltó; ez azonban máris kényesebb tárgy, és többnyire nagyobb anyagi munka, ásatások st. készülletekkel járván, kiválólag a szakférfiak gondosságára számol, kiknek azért erélyességében helyezve a jövőre nézve bizodal-munkát, elakarjuk várni munkásságuktól a tárgyunkra derülendő adalékokat, különösen az életbe lépő, s eddig szinte csak a nemzeti tudomány legnagyobb kárára nélkülözött magy. archeologiai társulattól; mennyire becses ismét csak az is, mit az érdi sírok előnkbe tárnak, s ehhez más kisebb felfedezett régiségek tárgyunkra lendítettek, munkálatunk folyamából eléggé kitünik.

Es ezek azok, melyeknek teljesebb kimerítésére, hová saját erőm nem hatott, hívom fel a férf karokat, munkám markukba nyujtv, hogy végre a nemzeti gazdaság ezen parlag térei is illőleg művelve méltóbb aratást adjanak!

De mielőtt ezt teszem, talán célszerűbb lett volna, az előbeszédék stereotyp alakja nyomán magának a tárgynak becse, talán fontossága és korszerűségéről szólni; mit ha valami, úgy semmi inkább, mint egy a századok feledékenysége által leplezett magyar mythologiai fogalomnak teljesen homályos, a legtöbbször előtt alaptalan, sőt egészen gyakorlatlan s becstelennek mutatkozó kérdése újra-ébredésénél megkívánna. Mégis ha valamitől magam felmentetni kérném, úgy ez

volna az. Mert ha már magában leverő s kellemetlen érzés, annak mi tanulmányaink komoly s megfeszített törekvéseit elfoglalá, a minek annyi áldozatot tévénk még mások előtt szükséges igazolása, és méltánylásukba ajánlása, kétszeresen nehéz az e téren, hol annak egyfelől setét vagy konok tudatlanság, másfelől pedig gőgös lenézés ellenében történnie kell. Haladó korunk sajátágos jelleme egyrészt, hogy a terjedő felvilágosodásnál fogva a könnyített ismeret terjedés által bizonyos félműveltség bitorolja a közérzületet; számosak elragadtatva a fejlődő emberi szellem mai nagyszerű eszméi ragyogásától, ezen egyoldalúság s nemében a tudatlanságnak annyira öntetszők, hogy az öskort, annak alapjáni fokozatos fejlődést teljesen mellőzhetni vélik; törekvéseit mint ismeretre nem méltó durva kezdetet, egyes nevezetesen jelenségeit, mint csekélyes ábrándokat lenézik. Oka, hogy ezen ösléti eszmekörbe az idők setétsége miatt, s a mindjárt át nem hatható homályos hagyományon keresztül nehezebb behatni, mint korunk napi eszméivel megismerkedni; innét, hogy a mi felületest a felületen találunk, a napi irodalom könnyű feltálatlása által azon rágódnak, és ezzel sietnek öntudatukat megnyugtanni, hogy az bővebb ismeretre és vizsgálatra nem méltó. Ő előttük őseink vadállatok bőrébe burkolt durva vad nomádok csupán, vagy préda és vért szomjazó hadkalandor barbár csordák, minden fensőbb eszme, polgári lét s öntudat nélkül, kiknek nyelvük s szavuk ordítás, énekük bögs, istenük egy durva tuskó volt. És ha mégis némi nemzeti álbüszkeség e nemű tudatukat nyugodni nem hagyja, úgy az első szegről vett, fél-füllel hallott: keleti, szittya, part, méd, perzsa, hún-attilai, finn, lapp st. felületes származtatási véleményezéseknek őseinkre fenésével tökéletesen kielégítve érzik magukat; míg dicső multunk sokkal közelebb álló emlékei, történeti, krónikai hagyományunk, az élő népemlékek, a nemzeti népdal, rege, monda, szokások, s magára a nyelv számára csak szánakozó gúnymosolylyal bírnak — ha azokat mégis egy percnnyi figyelemre valaha méltatták, — ábránd szüleménye, nevetséges bohóság, furfangos ötlet, agyafúrt eszméknek tekintik; nem érezve, hogy ez az, miben ma nemzeti jellemünk egyetlen nyilatkozata még él, hogy ama hagyományok és nézetek, a tej, melyen nagyra nevelkedtünk! De ma, midőn ezen elhanyagolás már rég megboszulta magát, bizvást elhallgathatunk ily szomorú hírok további pengetésével!

Másrészt hála a törekvéseknek, melyek ezen gőgös tudatlanságnak alárcát lerántván, a nemzeti tudományt a régiségnek felderítésével, melynek alapkövének egyedül emelkedhetik az nagygyá, megalapíták; ezek felmenthetik a jelen igyekezetet is cél- és korszerűsége további felesleges motiválásától. A fejlődő történet-, valamint nyelvtudomány egyiránt megmutatták, hogy még iskolai jelentékenységre sem vergődhetnek, mélyebb nyomokra visszavivő megalapítás nélkül, annál kevésbé lehetnek gyümölcsözhetők az életre, s különösen a nemzeti élet táplálására nézve. Igaz, hogy a munka csak minap kezdődött, a haszon az iskolába csak tegnapóta kezd betérni; még csak ma vettük e célra a nemzeti nyelv- s honi-irodalom első e nemű történetét, s még egy magyar *archeologia*, melynek már az iskolai programban állani kell, még csak első elemeiben sem léteznek; kezdjük meg azt legfontosb *mythologiai* részével, talán szerencsés lesz ez is magának az *idegen*, bár *classicai* mellett, az élet és iskolába utat törni, legalább csak mint ezen tudományok egyik kiegészítő része.

Erősben gyűlhetne meg itt bajunk, ha még küzdterre akarnánk szállani a hyperkritika embereivel; a küzdés alapoka ugyan itt sem más az előbbinél, s csak annyival mutatkozik nehezebbnek, amennyire a tudomány palástja használtatik fedező vérttül. A szándék azonban mielőbb s legkönnyebb módon szabadulhatni a tudomány homályosabb s azért nehezebb kérdéseitől emeltyűje ezen törekvéseknek

is; ha azután maga a tárgy nyújthat erre plausibilis védveket, úgy ezeknek az előtérbe állítása által egy vágásra vélik a kérdést eldöntöttnek. És ha egy magyar mythológiáról van szó, úgy minden kétségen felül állanak, ha bár másképp minden tekintetben is az alá vett külföld tudósításai, mint a Luitprandnáli: gens hungara dei omnipotentis ignara, és a juliani emlékirat szerint, az összezekben maradt pog. magyarokról: nullam habentes dei notitiam, mondatok és tanúságok, s ezzel minden további magyar mythologiai kérdésnek és vizsgálatnak általuk már eleje vétetett. Hogy valaki munkálatunknak csak áttekintése után is még tovább az e féleken nyargalhasson nem hisszük, fölös számmal adtuk az ellenkező próbáját, melynek adattengere ama két magányállót tökéletesen elárasztja. De azontúl is hasonló védvek előhozásában ezen iskola követői kifogyhatlanok; ha a nemleges állítás elébe mi tetleges adatokat hozunk fel, ők ezeket nyalábonkint és összesen a határontúl dobják ki, majd szláv, majd germán st. szomszédainknak ajándékozva, kiktől mi azokat szerintök eltulajdonítók, elcsentük volna! Szabad legyen ennek is itt tüzetes és egyetemes védelme mellett elhaladni, miután tárgyunk folyamán a kétes nyomoknál csak gyakran is jövünk majd a kénytelenségbe az eziránti vizsgálatoknak, a feltűnő és megrögzött előítéletek miatt, kelletlenül is tágabb tért engedni. Engem hason igyekezetek és állítások annál kevésbé ijeszthettek vissza tárgyunk vizsgálatától, mennél inkább tudomásom volt e részről összes őskori történetemlékeink irányában hasonló háladatlan és kegyetlen eljárásról, s mennél jelentékenyebb példái állottak előttem ezen eljárás legfényesb sikerek általi megcáfoltatásának. Épen így vettetett már oda, az eddig legmélyebb vonásokban felállított két mythologia a germán és szláv, mint azok két legjelesebb vizsgálója Grimm és Hanusch panaszkodnak, majd amaz a kelta és szlávnak, majd ez ismét a germánnak, tehát viszonzosan egymásra tolatnak, mint a melyet egyik rész e nemű tudósai sem akartak elismerni, nehogy vele bajuk meggyűljön. Minek azonban példa arra, mit mi itthon mindennapiasan megszoktunk; tőlünk már nem egyszer egyedüli nemzeti palladiumunk a nyelv is megtagadtatott, kisebb nagyobbára szláv! st. agregatumnak bélyegezve, míg egy hirhedt munka azt csakugyan szó-tárilag tárgyalva a világ összes nyelvei közt felosztá, mint préda zsákmányból vált bitang jószágot; de ezek ellenében legalább szavunk volt, s minden alkalommal erőteljesen tiltakoztunk, míg ősi eszmévilágunk kevés kincs-maradványait alig jutott eszünkbe összeszedni. Pedig mind a kettő csakugyan egy s ugyan azon szellem nyilatkozása és sajátága. Valamint már magában üres kérdés a nyelv kölcsönzés és sajátításnak a nyilvánosnál mélyebben ható feszegetése, miután utolsó elemben nagyobbára ősnyelvi eredet és szóképzésre jövünk, vagy pedig viszonyos elszakításokra; úgy van az a mythosnál még inkább, ugyan azon belső s külső az emberi természet mélyében fekvő okoknál fogva találunk hasonló s eltérő; bár a végelemben ismét találkozó képleteket; ennél fogva, miután teljes elszigeteltségnek egy népnél sem volt helye, a mellett már, hogy mindnyája eredet-egységre vihető vissza, mindenütt helye volt az elszakításnak, itt is amott is, viszonzosan vétetett s adatott nálunk s másoknál, és hanc veniam damus petimusque vicissim. A mint egyrészt minden népnek ha polgárilag összealakul természetesen sajátága magát a többitől elkülönözve, nyelvét, vallását, szokásait körülményei, benső jelleme és természetének megfelelőleg sajátlag, bizonyos kitűnő irányban kiképezni; úgy másfelől polgárisodása menetében ép úgy elkerülhetlen feladattá lesz más nemzetekkel érintkezéséből származó új elemekkel sajátja felelevenítése, valamint azt a tőle átvettekkel kölcsönösen más nemzetek ismét az ő sajátágaikra nézve tenni el nem mulaszthatják. Más ily, szoros értelembeni, átvételről, különösen az őskorban, alig lehet szó; és jól mondá már erre nézve Grimm: hogy

egy ily mythologia léteztét valamely népnél tagadni körülbelül annyit jelentene, mint magát a nemzeti nyelvnek léteztét és régiségét kétségbe venni; az isteniekbeni hit — úgy mond — minden népnek oly szükséges kelléke, mint maga a nyelv; és ősnyelvünk emlékei híjánál fogva, bizony még eddig senki sem fogott a szellemdús gondolatra jönni, hogy azon korban nyelvünk nem létezett, vagy is: hogy még akkor nem beszéltünk!

Vége még itt az ily studiumok alanyi becsénél fogva, tárgyilagossághoz érve, sőt a legkétszertesebb, ha bár utolsó elembe szinte üres kérdés toluhat fel. Korunkban, valamint minden korban, az emberiség baja, miután rajta teljesen segíteni képtelenek vagyunk, mindenben összevissza kerestetett, s mint ilyenkor történni szokott a magában véve ártatlan, sőt célszerűleg alkalmazva a lehelyesebb emberi eszmék, intézkedések s többiben vélték azt nem egyszer feltalálni; ily bűnbak volt már, majd a philosophia, majd a különféle vallási rendszerek, majd a polgári statusformák, újabban ismét a tanításbani módszerek is, különösen legújában a pogány classicusok s velük összefüggő archeo- és mythologiák tanítása; de valamint ebben a mi igaz csupán félszeg nézeteken alapul; s ha hibának van helye, úgy az, valamint már előttem erre nézve, nálunk is egy jeles szózat (Fojtényitól 1850. relig. 27 sz.) megjegyezte, nem magában a dologban v. tudományban, de csupán annak hibás kezelésében léteznék; tökéletes igaza van, hogy biz ezzel is csak úgy vagyunk: „mint a rossz gyomrú ember, kinek a legközségesebb, legégszégesebb s legtáplálóbba étkek is betegséget és bőfűgést okoznak, míg ellenben az ép gyomrúnak a vas szeg sem árt.“ Mint minden magában haszonvetlen lehet, jó és rossz célra fordíthatatik, úgy viszont lehet ezt is az emberi szellem, művelődés, tudomány, ismeret, erkölcsiség, sőt a pozitív vallásra nézve is kamatozóvá tenni¹⁾. Miért én ezeket szívesen nyújtom adalékul nem csak Grimm jeles nemzeti archeologiai, és Röth philosophiai összefoglaló vizsgálataihoz, de különösen a Sepp által újabban szellemdúsán és vallási érzettel felmutatott theologiai fontos ősvallási nyomok ismerete bár mi csekély részleteül is. Tárgyunk már magában érdekes, theologiai és philosophiai momentumánál fogva pedig e

¹⁾ Sepp (das heidenthum und dessen bedeutung für das christenthum. 1. 10): das christenthum brachte eine neue ideensaat in die welt, und knüpfte zunächst an die mosaische offenbarung an; aber auch im heidenthum hatten sich zerstreute funken der göttlichen weisheit erhalten, welche in dem einen brennpunkt des evangeliums gesammelt, zeugniss geben von dem wahren lichte, das von anfang in die geschichte geschienen und in der fülle der zeiten vollends offenbar werden sollte zur erleuchtung der völker. Die mythologie eines jeden volkes bietet fragmente, die mit dem aufgelösten gottesbewusstsein anderer völker zusammengehalten werden müssen, um ein ganzes zu bilden, und nicht genug, sie bietet dann funken der belehrung, wenn sie mit der offenbarung in Christus in berührung kömmt. wie Cuvier erst durch vergleichung der verschiedenen petrefacten zur begründung der wissenschaft der paläontologie gelangte, wie man die bildung und wurzeln, grundform, werth und stellung einer sprache erst durch die sprachvergleichung inne wird, so lässt sich nur aus der analogie der mythen deren wechselbeziehung ermitteln, gewiss aber ist, das sie theils kosmischen und physikalischen, theils theosophischen oder praktischen inhalts sind. (13): so betrachtet steht das heidenthum, in seiner dreifachen grundform als naturreligion, mysterienlehre und heroencult gefasst, in einer durchgreifenden analogie zum christenthume, und *war nichts weniger als gottlos*. (25): das heidenthum als reine dämonologie und direkten widerspruch gegen alle offenbarungswahrheit und zunächst gegen den judaismus aufzufassen, ist weder historisch noch auch evangelisch.

tekintetben különösen figyelemre érdemes, mint ismerete a magára hagyott emberiség legtöbb eszméjének a vallás és istentudatnak általában, különösen pedig annak nemzetünkneli nyilvánulására nézve, valamint a nemzet benső élete, jelleme, lelkülete, s ebből a külső körülmények közt alakult története szellemének kiismerésére.

Már most a dolog során hozzá kellene fognom saját mentetetődzés és az olvasótól vétéseimérti bocsánat kéréshez; mire senkinek nálamnál sem nagyobb szüksége, sem senki nem hajlandóbb, legjobban érezvén magam munkálatom nehézségét és hiányait; és mit annál nagyobb készség és részletességgel fognék azért teljesíteni, ha csak reményem lehetne, hogy munkálatom egész kiterjedése s egyes részeiben képes leend a közönség vagy legalább az ügyszeretők és szakértők teljes megkívántató figyelmét magára fordítani; mi azonban mai irodalmi állapotainknál, a nemzetnek irántai folytonos apathiája s ignorálásánál fogva, és minden szorosb tudományos kritikai közérzület hiányában épen nem reményelhető. Azért csak a szembetünőbb s ne tán sokaknak botránykövül szolgálható eltérőbb és szögletesnek látszóért kívánnám még itt, egyrészt a munka létesítésében vezérelvül szolgált eszméim előtárásával kibékíltetni az olvasót, elmondva azoknak okát s feltételét, nagyobb részt pedig fogyatkozásaim bevallása által azokért tőle bocsánatot és kimentést eszközölni.

Az első mindjárt a *tárgy kidolgozását* illetné; mire nézve már eleve figyelemztetem az olvasót, hogy e tekintetben ne várjon sokkal többet: egy *összefüggőleg s lehetségig megalapítva szakonként összeállított magy. mythologiai adathalmaznál*. Még is amint azt így veszi kész vagyok bevallani, hogy még eredetileg ennyi sem volt szándékomban, mely sajátlag leginkább csak a körül forgott: egy ily új tan és tárgy tökéletes kritikus s tudományos megállapítására, minden telhető adatot összehozni, azokat az egyes rovatok szerint összeállítani, s a szükséges magyarázó mythologiai eszmékkel, párhuzamokkal kísérni; sok helyt ebben is maradtam; nagyobb részt még is maga a tárgy sokkal életrevalóbbnak jelentkezett mindjárt a kezdettől, miért én sem hagyhattam azt dermedtségében, mint csupán történeti mythologiai adat aggregatumot, mely miután még a kritika hozzá szólott volna, s új kezek még bővebb anyagot összehordottak, leendett majdan megalapítva rendszeres tankint felállítandó; hanem máris saját eredményeimtől ösztönözötve, megkísértettem annak némileg összefüggőbb előállítása és egyes jelenségek teljes megalapítása általi testesítését. Miután azonban ennél tovább a dolgot vinni nem gondoltam, igen természetes volt, hogy különösen óvakodtam az épület teljes bevezése eszméjétől; mindenütt hol szükséges volt, hagytam helyet a hozzá toldás és építésnek, amint új anyag mutatkozik; általában peremtorius, teljesen megállapodó ítéletnek ebben még épen nem véltem helyét, ha olykor ne tán a szöveg kategoricusabban is nyilatkozott volna. — Ennélfogva szinte különösen tartózkodtam, a hol csak elkerülhettem, a *mythologiai resultatumok, philosophemák* alkalmazásától, azon a bölcész mythologok által a mythologiákban öntetszőleg felismerni vélt egyoldalú nézetek és rendszerek bele magyarázásától, melyek napjainkban e tan tárgyalása s megfejtésében túlnyomólag uralkodnak; és csak ott, hol az adathiány az összefüggés végett némileg kiegészítendő volt, a homályos emlékek világosabb felmutatása s értelmezése ily mélyebb motívalást megkívánt — minek homályos emléktörödékeinknél fogva természetesen nem egy helyt kellett megtörténni — kísértém meg a lehető *legegyszerűbb világnézetekből* a magyarázatot, s ekkép inkább az *egyszerű természeti elementaris*, mintsem a mesterkéltabb *astralis, kalendáriumi*, vagy még *elvontabb erkölcsi eszme személyesítések képletében* keresém az értelmet;

egyáltalában azonban sehol sem kizárólag, sem ebben sem abban, de az összes jelenségek, fogalmak s képzetek viszonyos egymásrai befolyásában, követve a mythologiai adat vizsgálat s combinatiókban merész, de amazokban észélyes ovatossággal tartózkodó Grimm tanácsát: man darf heidnische götter (s tegyük hozzá általában az összes vallási képleteket) ausschliesslich weder auf astrologie und kalender, noch auf elementar kräfte, noch auf sittliche gedanken, vielmehr nur auf ein beständiges, unablässiges wechselwirken dieser aller zurückbringen. Hol tehát most még kelletnél több történt volna e tekintetben, kimentheti azt a biztosb alap hiánya, ennek erősültével az önként el fog maradhatni; valamint az összes emlékek tisztába hozásával könnyen meg fog alapíttatni az egész mythologiai rendszer. Mind azt, mit e tekintetben saját mythológiánk teljes értelme és felfogására hason eszmék eredete és kifejlődésére nézve legszükségesebbnek véltem a *bevezetésben* adtam, a többit röviden itt ott egyes cikkeken bevezetésül, máshol végükön kíséretül, a legtöbb helyütt pedig mint rövid közbevetést véltem elvégezhetni. Mind ez által pedig úgy hiszem sikerült az egészet a megkívántató philosophiai nézőponttal áthatni. — Annál több figyelmet gondoltam azonban, a magyarázás, felvilágosítás, kritikai diagnosis s valódi értelem megalapítására nézve az *összehasonlító mythologiai párvonalozásnak* tulajdonítani. A félreismerhetlen sikerek, melyeket e nyomon már a tudomány nem egy téren, hogy csak a nyelvvizsgálatban ez által előhozott korszaki mozgalmat s fordulatot említsem, eszközölt, a mythologiai tanok felvilágosítására nézve is a legdúsabban eredményezők; s midőn azoknak sajátunk megállapítására a legnagyobb jelentékenységet véltem tulajdoníthatni, a egyszerű mythologiai munkálatok állottak előttem, melyek feladatuk szerencsés megoldása által azt tekintélyes alapra emelék. Itt csak is arról lehetne szó még, mily *határok közt*, s mily megválasztással történt annak alkalmazása tárgyunkat illetőleg. De bár a szerző magával erre nézve tisztában volt, hogy előbb a legközelebb őseredet és hon, testvérnépi rokonság, azután szellemi hasonlatosság és helyszomszédsági lak általi érintkezések szerint volnának ezek használandók, mindazonáltal az összes mythologiai tanok töredék volta ily tervezet teljes kivitelének nem ad helyt; s ha arra főtekintettel voltam is, még is ott kellett nagyobbára az egyes tárgyhöz merítenem, hol még az iránt legbővebben folyt az eredeti kultú; hogy annak ismét mindenkor teljes, vagy legalább a csekélyebbnél jobb és bővebbnek felvételében nem járhattam el egyformán, arra nézve olykor a kevéssel beelégedhetés, máshol az eszközök hiánya korlátozott, sokszor a teli marokból is az ujjak között egy is más is észrevétlenül kifuthatott; így, hogy néhol bővebben, máshol mostohábbban járhattam el annak kezelésében, de mindenütt úgy hiszem a legszükségesebb fölösen megtörtént; hol ne talán fölőlségeen, ott, megvallom szemem előtt azon jövő igyekezetek lebegtek, melyeknek még hitem szerint sikerülhet a jelenlő s eddig még elő nem tűnt érintkezési pontokra nézve is a találkózót majdan előhozni, s így erre nézve azok a tárgy körül legalább ébresztőleg — mire pedig első szükségünk van tanunk kiegészítésére — szolgálhatnak.

Ekkép már összes vonásaiban e mű inkább mint egyszerű *mythos leírás*, mintsem teljes, azaz a *mythos történetét* s *philosophiáját* magában foglaló tan, jelenik meg, ha még is az ily határozott elválasztásnak itt helye lehet, valamint a mythologok azt, bizonyára inkább az elméletben felállítani szokták, mintsem hogy azt ily töredékes tanoknál gyakorlatilag is átvinni valakinek valaha sikerülhetett volna. Az első t. i. a *mythos leírás* (*mythen beschreibung*), ama egyszerűn a pogány vallási külső jelenségeket előállító tárgyalás, minőket eddig általában szoktunk volt venni a számos encyclopaediai s iskolai felületes

kézi könyvekben, különösen a classicus e nemű majd nem egyedüli általánosban művelt mythológiára nézve, melynek nyílt plasticus művészi előállítások, s költői leírásokból vett ismerete, tevő különösen egy ily, máris az egész mythológiát azzal kimeríteni vélt, felületes és félszeg előadás tárgyát. Ily értelemben véve azonban mythologiai leírásunk, hasonló lelketlen kezelésnél minden esetre jóval többet ad, amennyire az sajátlag a mythologiai eszme maradványok szorosabb vizsgálatává, s ezen vizsgálat eredményeinek azután összeállítása, jellemzése s leírásává alakul. A másodikra nézve, amennyire a mythologia a mythos történetét és szellemét (*mythengeschichte*, *mythenphilosophie*) magában foglalni köteles, valami kimerítőt s teljeset adni a mythologiai kezdet, eredet, fejlődés, tőkély s aljasodásra nézve, mi megkívántató történeti alappal birjon, teljes tehetetlen, a már többször említett adathiány miatt, s ez legfeljebb csak általánosh, többnyire véleményezett vonásokban adható, melyek összes resultatuma adja azután annak jellemző szellemét. Valamint ez utóbbit vizsgálatunk feladatául nem tekinthetjük, kiknek célja nem e nemű eszmék és rendszerek véleményezésével bibelödni, de előbb anyagot adni, mellynek csupán teljes összegyűjtésével volna amannak tüzetes tárgyalása rendén, — úgy még is ha akartuk volna sem mellőzhettük az e nemű eszméket, a feltűnő különbéle adatok mélyebb jelentései magyarázásánál. Ha tehát népszerűn a munka egészét értelmezhetni és jellemezhetni szabad: az a magyar mythologia összes nyomainak összegyűjtése, vizsgálata és ennek nyomán összefüggő előállítása s jellemzése. Ennyit véltem eleve adhatónak, s jó hiszmmel vagyok, hogy sikerült is adni; ennyit tehát várhat, talán veend és feltalálánd is a figyelmes olvasó e műben, s amennyire nem, annyira nézve veszem csupán igénybe az elmulasztásérti bocsánatát.

Más mi a munka szerkezetét illeti. Az előbb mondatott, hogy a munkálatnak, a magyar mythologia vizsgálatánál fogva, egy teljes kritikai apparatussal ellátott adattárnak kellett lenni; mi már magával hozta mind azon sok fárasztó, untató, de elkerülhetlen idézeteket, s ez által a szövegnek a felelős szerző nem kisebb nehézsége, s az inkább okulni vágyó olvasó, mintsem kritizálni akaró tudós történetvizsgáló, folytonos boszontásairai megszakítását, s ennélfogva az egész munkálatnak, egyes hosszabb vagy rövidebb kritikai jegyzetek, figyelmeztetések, s egész excursiók általi töredékes, olykor rhapsodicus voltát. — E munka azonban telve lévén új adatok s véleményekkel, s még inkább mind azok teljes felsorolásával, melyeket mások eddig bármi csekély érvényességgel erősítésül felhoztak, egyrészt azok bővebb megalapításaul, másrészt eltérő fontosabb adatok mellett meg nem állható érvényességük kimutatásaul, legtöbbsnyire pedig legalább eddig el nem hanyagolható adalékul felhozva, valamint ezt töle a tárgy kritikai kelléke követelte, úgy egyiránt ama újabb állítások s nézetek megalapítását más-honnan vett vélemény erősítésekkel, s így egyiránt amazok, mint emezekre folytonos hivatkozást hű s kimerítő idézésekkel tett szükségessé, sőt ezenfelül a nehezebb v. fontosb helyeken egész bírálati értekezletek nyománi megalapítást, vagy csak véleményzést. Az innét támadt nehézségek tehát elkerülhetlenek voltak, sőt nyilván szükséges és megkívántató kellékek, amennyire egy kritikailag összeállítandó magy. mythologiai anyagról van szó; és én egy szavat sem tartanék méltónak a maga rendén történnék igazolására, jól ismervén magam és olvasóim a szorosan tudományos és ismét a nagyobb művelt közönség, sőt az iskola vagy nép számára készült műnek kellékeit, ha hogy magam meggyőződése s irodalmunk előbbkelő férfiai által figyelmeztetve, sokáig nem küzdök az eszme létesítésével: munkálatomban mind ezen kellékeket megegyeztetve, azt egyiránt

könnyen olvashatósága, mint a tudományos kellékeknek is megfelelése által az összes közönségre nézve élvezhetővé s használhatóvá tenni. Minden igyekezetem dacára azonban e tekintetben nem voltam többet képes tenni, mint a mit itt adok; akár hogy meggyőződve lévén munkám alap föltétele és céljáról: a magyar mythologiai emlékeket birálatilag tudományosan összeállítani, az erre kíváncsiak kellékeit, miként nem akartam, úgy nem is voltam képes az utóbbi nézetnek feláldozni, akár mivelhogy e nélkül vagy saját tehetségemben nem állott volt, vagy hogy maga a tárgy természete, legalább jelenleg még, az ily planirozás ellen általában tiltakozott. De ezen törekvéseim közt egyszersmind mindinkább oda erősült meggyőződése, hogy ha valahol, úgy bizonyára itt az egymásután fel nem fordítható; előbb kellett a kérdésnek tisztán a tudomány foruma előtt megalapíttatni, mielőtt az a közhasználat és iskola számára is gyümölcsözővé tételhetik. Nem is szabad becsén fölül emelni az itt utolsó elemben csak a körülforogó nehézséget, mely sajátlag csak a magyar íróra nézve merül fel magyar olvasó közönsége ellenében: miszerint egy kizárólagosb irányban sem remélhetvén magának jelentékenyebb kört szerezni, annak minden tudományos tárgy iránti egykedvűsége, s a tárgykedvelők csekély száma miatt, igyekezni kell néki, ha hatni akar, és nem csupán háladatlan munkát tenni, a lehető legtágabb körre kiterjeszkedni. Senki azért nem érezvén a veszteség súlyát erősben a szerzőnél, ennek egész terhe rá hárul; de én a hittel vagyok, hogy annyi áldozat meghozása közt, néki még ez utóbbítól sem szabad visszarettenni, midőn azt az úgy fölülmulthatlanul követeli. A második könnyű feladat tehát, a művet népszerűsíteni, nagyobb közönség és az iskola számára feldolgozni, ha az erre csakugyan érdemes és általában életre valónak mutatkozik, miben én azt szerényen a tudomány férfiai ítélete elébe kész vagyok most eleve itt bemutatni, ezutánra, talán egy másod kézre is maradhat, míg az én, eddig legalább még el nem fáradt karjaim, más paragon hagyott téreinken dolgozhatnak tovább. — Mind a mellett másrészt öntudatom megnyugtat, hogy minden telhetőt elkövettem mind annak elhárítására, mi a mű élvezetét, még inkább nehezíthette volna; nem is gondolhatom, hogy valami feltűnőbb e tekintetbeni eljárásomban felhozható volna, mint talán az idegen idézetek teljes szövegének sokszor terjedelmes közlése; de ezen váltóztatni a felebb mondottaknál fogva nem lehetett. Én nem tudok magamnak képzelní egy teljes kritikai becsű adat fordítást, hol a mondat minden szava, helyzete st. határozó az értelem és eszme előállítására nézve, s melynél fogva a különböző szabad vagy szorosabb fordításnál, kelletlenebb szöveg vagy hűtlen különböző értelem merül fel. Eléggé megtanultuk ezen kútfői revisioink közt nem egy helyt, mily ferdítettet kaptunk eddig az eredeti helyébe. E mellett még itt tekintetbe kell venni mily kútfőkkel van dolgunk? homályos, határozatlan értelmű krónikai, regés, magok többé az írók s az adott kútfő által sem értett, hagyományos adatok eltorzított feljegyzésével, hol a nyelvi, stylistikai és írói logikai hiányok közönségesek; hol tehát az adat eredetie, mintegy *szöveg* volt kitűzendő, mely feletti kritikai értelmezés és értekezés teszi legtöbb helyt e mű legfontosb részleteit, mely által a különös nyomok, értelmek felmerülnek s kimutatvák; ennél fogva még azzal sem hittem a dolgon csak nagyában is segíthetni, ha ezen idegen idézeteket, a hol ne tán a szövegben nélkülözhetőbbek lettek volna, a jegyzetekbe szorítom, és a szövegben a fordítást adom; eltekintve attól, hogy így a terjedelmes írat még egy harmadával a kiadó szerző legyőzhetlen nehézségére szaporodott volna, magában a tárgyban egyenlenséget eszközöl, és sokszor a neveléséges visszáságnak adott volna helyt, hogy a jegyzetbe leszorított szavak fen a szövegben fő tárgyként vizsgálvák. — De ha ez már közös benne az adatok idézésére nézve

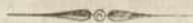
minden más hason kútfői munkákkal, mennyire nevelik ezt még a mythosi, regei hagyományos tekintetek; ki volna mindenkor képes az ezekben oly homályos, leplezett, s még is sajátoságos félreismerhetlen mélység, különös felfogás és eredetiséggel adott mythosi eszméket megfelelőleg adni, mint azt a középkori írók s krónikásokon át egész a múlt század azon ideig menő íróknál találjuk, midőn ezek még a néptől vették, ha nem egész hittel, még is egy nemével a határozatlanságnak vevék fel s közlék; vegyük csak nálunk például a legutóbbi e nemű tudósításokat Béltől, ki az ilyenek elbeszélésében valódi eredeti s felülmulhatlan, s hitem szerint teljes értelemmel alig is fordítható. — Hozzáadhatom még végre, hogy mindezekben csak a szükségesekre szorítkoztam, s közönségesen az úgy is általánosban ismert latin s német nyelvi idézetekre terjeszkedtem, míg a többire nézve csak ott, hol a tárgy elkerülhetlenül kívánta, adtam az eredeti; sőt még ekkor is sokszor szándékomon felül megszorítva voltam az idegen jellegek miatt felmerülő nyomdai nehézségek elkerülésénél fogva. — Nem kívánnám szinte, hogy olvasóim megbotránkozzanak azon, a külföld jelesb e nemű műveiben ma már általánosan befogadott módszernek követéseért, hogy a rövidebb, ismeretesb név s cím idézetek a helyek számával azonnal a szövegben zárjel alatt az illető adathoz mellékelvék; eltekintve attól, hogy az által ismét a munka terjedelme egy jó részszel rövidebb, mintha azok szám v. csillag és vonal alatt külön len rendeztetnek el, úgy saját tapasztalás mutatja, hogy a folyvást olvasó sincs annyira háborgatva, ha akár azt figyelembe venni akarja, akár pedig az idézetten átadni kíván, átugorva egyszerűn a zárjel alatti szeme előtt lévő, mintsem ha minduntalan jegyzések által figyelme le ingereltetik, legtöbbször egészen hiába egy fél név s lap számért, és vissza fordulva a szöveghez az elhagyott helyet keresni kénytelen; de egyébiránt is a jegyzetnek belátásom szerint egészen más a célja, beléje a szövegtől eltérő, vagy abba bé nem férő tartozik, s így még mindig a fentebbiek nélkül is elég maradt lejegyezni való.

Mi már magát az előadás nyelvét illeti, itt a szerző még ennyit sem akar felmentésére felhozni és kész minden hiányait bevallani; mert bár nehézsége és kelletlenségének oka gyakran szinte az előadandó tárgy nehézsége, homálya és szakadozottságában feneklik, még is nagyobbára belátja, hogy nyelve hiányait, egyenletlenségét saját rovására venni kénytelen, amennyire sok helyt az összehalmazott tárgy közt nem birt véle. Ha már magában nehéz volt mind azt világosan s összefüggőleg elmondani, mi az ily homályos tárgy jelentésében felmutatandó volt, mennyivel nehezebb volt azt csak alattomban a szavak nyilvános értelme alatt jelenteni akarni, minek kifejezésére még a vizsgálat meg nem ért volt, de mi már egyiránt benne fogamzik; mennyit kellett ismét mai olvasóink erőften és elkényeztetett gyomra miatt leplezve oda nyujtanunk, mit másképp meg nem emészthetett volna. A netalán gyakoribb nyelv, írás, pontozati st. hibák, (ámbar utóbbiban némi merész újításnak látszót, hol ez nem sajtó hiba, kész vagyok szinte rovásomra venni) egyiránt leirási, tetemesb részt sajtói bűnök, és az ilyeneknek nálunk közönséges voltánál fogva, olvasó közönségünknek is megszokottabb engedékenységre bátorítok számolni; felhozva még csak mentesül, hogy távol lévén a nyomda helyétől, a javítás sem történhetett meg a megkívántató figyelemmel.

Vége jól tudom, hogy e térre szállva sikamlós alapra léptem, melyen könnyen nyakát szegheti a józan tudományos törekvés, a teljes bizonytalanság és homályban gyakran tapogatódzva voltam kénytelen a helyes utat keresni, s az által a veszélynek eleve kitéve voltam, hogy azt nem egyszer eltévesztem, s magammal olvasóim is az igaz s valószínű legvégső határain túl vezetem; mert a

való s valótlan közt sehol sem oly észrevehetlen a határvonal, mint épen az e nemű kísérletekben. Mind a mellett elmondhatom én is, hogy teljes erőmből megráztam az ismeret fáját, s ha nagyobbára csak levél és száraz galy hullott volna is le, úgy még is közöttök egy pár édelhető gyümölcs is található lesz, mely megérdemli a fáradságot, hogy amazok közt is felkeressük. Az e nemű előmenetek természetöknél fogva lassúk, s a kezdetben mindig csak igen föltételesek; de minden lépés tovább és tovább az előbbieket erősödését, szabályosb alakítását, új s teljesb eredmények gyümölcset hozza elő. És ezen lassú előmenetel a bizonytalantól a valószínűre; valószínűtől a bizonyosra, a tudomány csendes de határozó diadala, a vizsgálódó emberi szellem azon gyönyör érzetteljes munkásságának eredménye, melyet ha a köz érteni s felfogni nem is képes, az általa érlelt gyümölcsön még is folytonosan élődik. De az új lépés mindenkor férfias erőt s elhatározást kíván az eszmék és tények ismeretlen országábai behatásra; csak az a ki mer, nyer, mond a magyar közmondás; s ezen vizsgálatok nagymestere Grimm szerint (gesch. d. deutsch. sprache 8): wer nichts wagt, gewinnt nichts, und man darf mitten unter dem greifen nach der neuen frucht, auch den muth des fehlens haben. aus dem dunkel bricht das licht hervor, und der vorschreitende tag pflegt sich auf seine zehen zu stellen.

1853. Februarb.

K Ú T F Ő K.

Es ist der trieb dieser zeit, die wie die alte die geschichte hingeben, um die poesie zu finden, so wieder in der dadurch gewonnenen poesie die verlorne geschichte sucht.

Görres, Firdusi's Schah nameh I, XI.

A mennyire egy részt szűk e tér, ha csupán szorosan vett mythologiai kútfontokról van szó, annyira mérhetetlenül tág, ha mind azt mi tárgyunkra némiképp szolgál, felsorolni akarjuk. Azért legelől is a tájékozás szükséges a megszokott e nemű felosztásokkal: a *közvetlen* és *közvetett*, *élő*, *néma* s *szóbeli* kútfontokra nézve. Mi már a közvetlen kútfontokat illeti, ilyeneknek — minők például a hinduknál a shasta, veda s purana, a zendben az avesta st. — a legtöbb mythologiákhoz hasonlóan, teljes hiányával vagyunk. Azért szó csak ama másod rendű közvetett, élő, néma és szóbeli emlékekről lehetne még némileg e tekintetben; de erre nézve is az első, mint pogány templomaink, bálványok, istentiszteleti eszközök, edények, sirok s egyéb ily emlékeinknek igen csekély, kétes vagy éppen semmi ismeretével sem bírunk, miért innét tárgyunkra is csak szűk világ derülhet; más felül amaz szóbeli előemlékek, minő maga a nyelv, különösen a régi nyelv, és sajátlag a néphagyomány rege, monda, szokás, babonás hiedelem máris csak közvetve, leplezetten, öntudatlanul, többnyire elsimítva s más célra alkalmazva; mellékesen tarták fel e nemű eredetük emlékét, mintsem hogy közvetlen kútfontul volnának vehetők. — Azért összes kútfontaink általában fő s mellékesekre volnának osztályozhatók, s fontosságuk szerint a következő rovatokban adhatók.

I. Történet.

I. *Honi* legrégibb történeti kútfontaink az u. n. *krónikák*, s rokon hagyományos ókori vonásokat felvett történetírás. — Nem egy könnyen vétkezett valamiben, annyira megbocsáthatlanul a nemzeti tudomány, mint ezen őstörténeti kútfontaink iránti eljárásában; nem mintha azok akár előbb, akár pedig a történeti iskola éledő mozgalmaiban egészen elhanyagoltattak volna; mert valamin azok sokáig a nemzet egyedüli történetkönyvét tevék, úgy később is a feléledt történeti vizsgálat, mit élesb történeti mértékénél fogva bennük használhatót e tekintetben talált felszedte, ha bár ezt is csak egyes ismert példányok szerint többnyire egyoldalulag. Elvalának azonban hanyagolva annyira, amennyire azoknak a szorosb történeti kritikán túl álló, de a valódi történeti nyomokkal egyiránt becses, ősi hagyományos mondai elemét nem tudta méltányolni, azt üres s hamis mese s mende-mondának jellemezve folyvást. Miután azonban ma mi alatt e sorok írvák, már az újabb nemzeti tudományos kísérletek méltóbb felfogással igyekeznek

A) Ezen krónikai összes szövegeink itt használt kiadásai:

1) *Kéza*, chronicon hungar. Horányi. Vien. 1781. — Podhracky, Budae 1833. — Endlicher monum. Arpad. Sangalli 1849 (idézve könyv és fejezet szerint, a példányok eltérő helyén a kiadók neveivel).

2) Chron. hung. *Posoniense*. Toldy. Budae 1852 (idézve könyv és fej. szerint).

3) Chron. *Budense*. Podhracky. Bud. 1838 (id. a kiadás lapjai szerint).

4) Chron. *Dubnicense*. Endlicher, 1826 Wiener Jahrbüch. d. litterat. anzeige blatt 33 sz. (az itt előjövő variánsok idézve a lap szám szerint; néhol Podhracky után mint azokat a chron. bud. kiadásában felvéve).

5) *Muglen*, chronik der hun. krónikai egyik szerkezetünk német 14 századi fordítása, kiadva Kovachich, sammlung. kleiner. ungedruckt. stücke. Ofen 1805. (könyv és fej. szerint idézve), valamint a hibátlanabb *posoni evang. Lyceum* kézirati *codex*re használva.

6) *Turóci*, chron. hung. Schwandtner scriptores rer. hung. Vien. 1746. (id. könyv és fejezet szerint).

7) A *bécsi* u. n. *képes krónika* codex, s többi kiadatlan példányok variánsi helyei, hol rájuk szükség volt az idéz. kiadások jegyzetei szerint használván.

8) Ide sorozom még a *chronicon rithmicum*, krónikai rimes feldolgozást I Lajos idejéből kiadva: Engel, monum. ungrica. Vien. 1809. (id. lap szerint),

9) és a magy. *históriás éneket*, a krónikák után s az eredeti hagyomány némi nyomaival verselve, kiadva legújabbban Toldy irod. tört. példatáráb. 1. 57 (id. e szerint).

B) Ugyan ezen krónikai históriai emlékek fokán áll alapja s elemeire nézve Béla kir. névtelen jegyzője munkája. *Anonymus Belae r. not. de gest. hungarorum*. Számos kiadásai közül Endlicheré, Bécs 1827, mint legjobb használtatott (idézve fej. szerint).

C) Ezekhez mindjárt legközelebbi rangban veszem fel az úgy nevezett: *Székely pogány krónikát*. Az 1533 összeirt (ex actis, u. mond, 153 és cartis 3), hivatalos tanúk által hitelesített és 1695 újra leirt kézirat kiadva először névtelenül (Kilényi Székely Mihálytól): A n. Székely nemz. constitutiói és privilegiumai című munkáb. Pesten 1818 (idézve lap számkint) ¹⁾.

D) Következnek legrégibb *korirataink*, mint *nemzeti szentekünk legendái*, melyek tárgykus keltőlnek fogva, már pogány korunkkal közel és szorosan érintkeznek; bár a vélhetőnél kevesebbet adnak, mint személyességeiknek, mint a magy. pogányság térítőinek ezzel közel viszonyba hozásánál fogva, annak bővebb s részletesebb felemlítése volna várható, mi csak igen kiterőleg történik. Ezen iratok:

1) *S. Gerardi scripta et acta*. Batthyány Alb. carol. 1790 (id. lap szerint), és *Vita S. Gerardi*. Endlicher mon. Arpad.

2) *Vita S. Mauri* u. o.

3) *Vita S. Zoerardi Andreae et Benedicti* u. o.

1) felemlítve s tárgyalva többször: 1835 tudgy. 3 füz. Somborytól „hajdani székely nemz. áldozó pohárról” (u. ez 1847 életképek. 1. 82. Oroszhegyitől, ki Sombory kéziratához jöven, s nem tudván, hogy az már kijött, újra közlé), és 1847 akadémiai értesítőben 27 sz. Kállay által bővebben ismertette; újabbán méltányolva érintve Szabó Kár. által is u. muz. 2. 846. Teljes méltányolása és taglalásába mint kútfőneknek érszökenni itt a rövidség nem engedi; ez úgy is sajátlag egy új kiadásban ennek megalapításával terjedelmes munkát követelne, mely méltólag csatlakoznék ama krónikaiakhoz; addig is azonban röviden ügyelmezethetnek a nyomokra, melyekre nézve krónikáink s különösen Anonymmal (ámbar ez utóbbinak ismeretével a mult századgi lappangásánál fogva a székely krónika nem birhatott, miután új feltalálása előtt 2 századdal előbb szerkesztetett) találkozik, különösen a kádári istenbíróági papszerkezet, a nemzet s fejedeleme közötti szerződés pontjai, úgy a székely (Kovachichnál kiadott) nem s ágak genealogiáira nézve; e mellett még a különös görög hivatalnevek st. mint legújabbban Szabó is i. h. megjegyezte, igen jól okadatolhatók, az Erdélybeni előbbi keleti görög egyházi térítés befolyásánál fogva, mely időből máris e félé görög feljegyzések fenlehettek. E kevéssel is kútfőnk becsé megalapítható, s mint ilyen egyike a legbecsesbeknek a régi pogány magy. áldozati istentisztelet s különösen az óvallási papíroiról kormány-szerkezetre nézve. Idézésében, megkülönböztetésül Székely István „crónicája” mellett, székely pogány krónikának írom.

4) *Hartvici Vita S. Stephani*, és *S. Stephani legenda major et minor* u. o.

5) *Legenda S. Emerici ducis* u. o.

6) *Legenda S. Ladislai reg.* u. o. (idézve mindnyája fejezetenként¹⁾).

E) Ezek s a krónikák közt áll még a *Chron. hung. Varsoviense*, egy gyenge, valószínűleg a külföldön lengyelhonban készült magyar s szláv, horvát, lengyel dolgokat érintő compilatio, sokban Hartvich legendája szövegére emlékeztetve. Kiadva: Kronika węgierska na początku wieku XII. Varszav. 1823, a varsói codexből latin eredetije mellett lengyel fordítással (I. Mednyánszkytól taglalva 1824 archiv 2. sz.), újabban kiadva: Endlicher mon. Arpad. 61 (id. chron. hung. polon. v. varsov. az utóbbi kiad. fejez. szerint).

F) Közvetlenebbül tudósíthatnak még némi tárgyunkba vágórol az előbbi időszakok egyes kor- és emlékiratai mint:

1) *De facto ungariae magnae* a fr. Ricardo, az ismeretes vaticani emlékirat.

2) *Rogerii carmen miserabile*, a tatárjárás idejéből. Mind kettő Endlicher monum. kiad. lap száma szerint idézve.

G) Méginkább a közel első századokból *világi s egyházi törvényhozás rendelkezései*, mint azokat *polgári s egyházi törvénykönyvi gyűjteményeinkben* fentartva bírjuk, s különösen a tárgyunkra szolgáló Árpád korszakiakat ismét Endlichernél monum. *Arpadiana II Leges* kiadásában, valamint szinte töle külön az istváni törvénykezést becses felvilágosító értekezéssel tárgyalva: die gesetze d. h. Stephan. Wien 1849. Különösen becsesek még e tekintetben egyes törvénykezési, bírósági eljárás és szertartásokról emlékeink, mint az *Ordaliakra* nézve az u. n. *registrum de Varad* v. ritus explorandae veritatis; kiadva Bél, apparatus ad hist. Poson. és Endlicher. monument. Szinte más e nemű, még a *Corpus Juris* és *Verböci tripartitumában* felmerülő szokások, mint a *merci potus* v. *victima emtionis* és *formula juramenti in metatione praestari solita* st. Egy pár adatot ezekhez még szolgáltató *okirat gyűjteményünk is: Fejér codex Diplomaticus*.

H) Következnek még egy pár *régibb történetiróink* vagy szerkesztőink, kik amaz őskort tárgyalva még némi *eredetibb kütfők*, sőt *hagyományos adatok* tudatával is bírhattak.

1) Ilyenek talán némileg még a *hún történetre* nézve *Juvenius Coelius Calanus Attilája*, kiadva Bel apparatus ad hist. *Oláh és Callimachus Attilája*, kiadva Bonfini kölni 1690 kiadásában, és Koller által Oláhi hungaria Vien. 1764.

2) *Ranzani epitome rer. ungaricar.*, kiadva Schwandtner script. rer. hung. (idézve fejszer.), ki a vele közlött királyi udvari régi feljegyzések nyomán szerkesztette volna történetét.

1) a többi: sz. Márgit, István, László legendái magyar szövege egyszersmind a nyelvemlékek rovata alá is jó, l. o. — Egyébiránt mind ezen legendái kütfőknek művembeni használatára nézve még megjegyezni és szem előtt tartatni akarom, egyszer mindenkorra elmondva, s minden bal magyarázat s félreértés ellen tiltakozva, hogy valahányszor a régi, őskorunkból szóló legendának, valamint krónikának is feltűnő sajátosságos vonásait a hasonló regének itt ott felvilágosítása, magyarázása és párvonalozására használtam, azzal semmi mást sem akarok mondani, csak azt, hogy mikép léteztek s jelentkeznek még ősi történetírásunkban nyomai, azon őskori képzeteknek és eszméknek, melyekre nézve krónikáink, legendáink és regéink majd nem az egyedüli kütfők; mi mellett, épen úgy, valamint neveléséges volna, ha a krónikai tudósítás ide vágó részletét felmutatva, az által a tényt, históriát csupán regének akarnám jellemezni, szinte távolról sem jó eszembe a legenda históriai valóságát kétségbe vonni, vagy annak meghamisító, fonák symbolisticus magyarázatokat aládugni. Nézetem e tekintetben tökéletesen azon szempontból ered ki, melyet maga Bolland és a bollandisták nagyszerű művök „acta sanctorum,” mint valamennyi legendák főtára elébe tűztek (miben például az oly jeles tapintatú Bollandnak csak egy megjegyzésére akarok utalni: act. sanct. 1, 45 ad 1 jan.). E szerint azokat kétségtelenül a két legbecsesb kütfő: a történet és az ájtatos hagyomány kifolyásának tekintem, ha talán itt ott elhomályosult, vagy idegen vonás által megzavartatott volna is, mindig azonban a kornak, melyből való legérdekeseb s magasztosb szellemi benső hitélete leg-hívebb tükröként még fennmaradva, melybe azért mulhatatlanul mély pillanatokat kell vetni, valahányszor az őskori szellemi hitélet phasisai ismeretére akarunk jutni; annál inkább itt nálunk és ezekben, miután, mint mondók és tudjuk, épen a múlt pogányosság éje s a feljövő keresztényen üdv hajuala válopontján állanak, s így egymással keltők és tárgyunknál — a pogányok térítésénél fogva, érintkeznek.

3) *Bonfini rer. hung. decades*, Zsámboki kölni kiad. 1690 (id. lap és decad. szerint); előtte is még országos levéltári feljegyzések állottak, melyeket királyi megbizásból használt. Az ezt követő, s itt ott némit szinte a hagyomány vagy más eredetibb kütfökből felvett iratok:

4) *Szekei' Estvan, cronica ez vilagnac jeles dolgairól*. Craccoba 1559 (id. lap szerint).

5) *Hellai, chronica az magyaroknak dolgairól*. Kolosvárt 1575 (id. m. fentebbi).

6) *Lisznai, magyarok cronicája*. Debrecenben 1692 (id. hasonl.).

7) Hasonló német dolgozat: *Haugen der Hungern chronica*. Wien 1534.

Kisebb becslő a Pethő féle krónika e tekintetben s hasonló mások, melyek a mellékes kütfökhöz sorolhatók.

II. Mit a *külső történetírásból* ide soroznunk kell, azok a *magyar és pogány vallásról* tudósítások, melyek azonban e tekintetben nemzetünkre alkalmazásukban okadatolást követelnek homályos határozatlanságuknál fogva. Ide tartoznak szinte azok, melyek nem ugyan a vallás, de nemzetünk bizonyos *tettei, erkölce s jelleméről* tudósítva, ez által az előbbire is némi világot derítenek. Mire nézve ismét különbség támad, a mennyire a mondottak egyenesen *hagyományos mondai elem nyomaira visszavihetők*, s így igen közel érintkeznek népies mythosi nézetekkel, vagy pedig tanúk bizonyosságai a látott egyes eseményekről.

1) Az elsőre nézve, *és vallásunkról* ily tudósításokul vétetnek: *Theophylaktos hist. lib. 7. c. 8* (boni kiad. 286 l.) *helye a Turkok vallásáról*. Hasonlón *Cinnamos hist. lib. 3 és 5* (velencei kiad. 48 és 112) *a magyar chalisii – kalóz népség*, és *Abulfeda* (geographiai műve az országok fekvéséről kiadva Reinoud és Slaneltől. Paris 1834–40) *a magyarok vallásáról adataik*. A mennyire t. i. ma már sikerült a történeti vizsgálatnak ¹⁾, mint Theophylakt turkjaiban saját szövegénél fogva (miután azokat majd húnoknak nevezi, majd Mazar városokról szól: lib. 1. c. 8, lib. 3. c. 6, lib. 2. c. 18, és miután a későbbi magyarok is, mint tudva van, a byzanciaknál turkoknak nevezetéknek) nemzetünkkel azonos hún-magyar népséget felismerni; valamint Cinnamos chalisii nevű néplekezetében, azon emlékeink, törvénykönyvünk és diplomatariumunkban mahomedan vallásukról Ismaelita név alatt ismeretes Besenyőket (kik Jakutnál is: Frähn de Baskiriis, mint ilyenek ismertetnek), mint nemzetünkkel rokon magyar népség ágát megismerni. Míg Abulfeda egyenesen nevünkön nevezve, nyilván a magyarokról szól; mindnyája pedig abban megegyezik, hogy egyiránt az *ős magy. vallási elem*, s különösen tűzelem tiszteletéről tudósít (l. bevezet.).

2) Második helyt vesszük azon egyéb külföldi tudósításokat, melyek közvetve tárgyunkra szolgálhatnak, ebben ismét kijelölve legelől azokat, melyek bizonyos hagyományos történetmondai alappal bírnak ránk nézve. Ilyenek már a *hún nemzetről középkori*, különösen *nyugati írók adatai*, a mennyire azok *e népről hagyományos mondákból állnak* nagyobbára, s e tekintetben ránk nézve különös figyelemre méltók, miután ezen mondakörök a mythosi nézetekkel, mint a melyeket folyvást visszatükröztetik, összefüggének. Mind ezen nyomoknak, a mint azok a *középkori történetírás, legenda és hősregébe* átmentek kimerítő teljes felsorolása vagy épen bírálattal kimutatása s megalapítása, azok eredete, egymásbai átmenetük, átvételük s befolyásukra nézve, újabb átalakításuk, felvevésük s alkalmazásukban, itt szinte nem gondolható; mi maga egy terjedelmes, s a magyar s germán régiségre nézve nem minden érdek nélküli munka volna ismét, miként már szinte e téren is magukat tájékozni a német tudósok s újabban mieink is igyekeznek. Azért csak *Jornandes (hist. goth. id. fejezet szerint)* legyen említve, mint a fő kütfő e tekintetben, akár, mivelhogy ő vevé fel legteljesben a hún mondát, vagy hogy erről csupán csak az ő műve maradt fel teljesebben a többinél; rá tehát különös figyelemmel voltam ebben, nem mulasztva el e mellett az ő kivüle másoknál, péld. *Paulus Diaconus* st. előjövő, tárgyunkra szolgálatot felsejdeni.

¹⁾ Jerney 1842 tudt. 1. 81, u. o. 101. Kállay 1839 tudt. 2. 342.

3) De mivel ezekben már a fő elem ránk nézve a hozzánk átjátszó hagyományos hún történeti monda, miután ez magába a majd nem összes *germán hős regébe* is átmen, tökéletesen okozatos ezt is ily kútfőként figyelembe venni; erre is tehát teljes figyelmemet kiterjesztém. Messzevivő volna azonban ennek is teljes sorozatát adni, miután annak az összes germán hősegei számos termékek jegyzékét kellene magában foglalni; elég legyen azért megjegyezni, hogy kezdve onnét a legrégibb e nemű *Hildebrand* és *Hadubrand* önémet daltörödéknél az *eddei hősmonda: Atli- Sigurd- Brynhildr- dalain*, az éjszaki *Sagakon*, valamint *Niebelungon* s az egész germán *heldenbuch*-on keresztül, — miként a monda kezdődve a legrégibb hún érintkezések idejétől egész a magyar koron át e tárgyat újra és újra felvéve s folyvást felébresztve hőseire alkalmazá, — folytonos figyelemmel kísértém, s hol helyét találtam, az innét folyó adatokat használni sehol sem mulasztottam el. Idézeteimnek ha a tárgy nehézségénél fogva nem is mindig a legjobb példány s legeredetibb szöveg szolgált alapul, úgy legalább nagyobbára, a hol s hányszor hozzájuk férhettem, úgy hiszem azonban, hogy az elégséges kútfői hivatkozás sehol sem hiányzik (lásd lejjebb az V szám alatti kútfők.) ¹⁾).

4) Kevesebb mondani való van a külföldi történetírás egyéb tárgyunkra szolgáló kútfőiről, minők például *Priskos* törödékei és *Eckehard* „*de casibus mon. S. Galli*“ (előbb *Goldast script. rer. Alleman.* 1. 63. újabb. *Pertz monum. germ.* 2. 105 kiadva). A néhány nevezetesebb adatot, mely ezekből eddig előkerülhetet az olvasó a szövegben illetőleg idézve s tárgyalva veendi.

II. Néma élő emlékek.

Ide állítom mindjárt a történetiek mellé a kevés kétségtelen bizonyosságú *néma élő emlékeinkről* adatokat. Nyenek s kitünőleg újabb felfedezések:

1) *Érdy, a pogány hún-magyar sírok körüli felfedezései* az 1847 akadémiai értesítőben (282).

2) Előbb már hasonlóan *Jankovich Miklós* az akademia évkönyveiben 2. 281 ekkép tárgyalá *Bene Vitéz felfedezett tetemét s ékszereit*. Lásd szinte Szerelmey magy. hajdan s jel. 1 füz.

3) A *székely pogány áldozó pohár*, leírva Somborytól, ábrája s a székely pogány krónika nyomán (l. az erről mondottat).

4) A *jász kürt* leírva előbb Molnár és Jerneytől, újabban ábrájával Szerelmey e. id. művében.

Ez mind össze a kevés bizonyosb nyom; de kétségtelen, hogy itt még sok vár felfedezésre, különösen pogány sirjaink tekintetében.

III. Nyelv.

További sajátlagi kútfőül veszem mindjárt magát a *nyelvet*. — Egyrészt fogamilag már mind kettő a vallási-érzet s nyelv ugyan azon benső emberi tehetség nyilatkozata lévén; más-

1) helyén volna ugyan itt némileg, mindjárt bővebben motiválni ezen hún-magyar s europai germán közös hősmondai eredetet, viszonyt s folytonos későbbi találkozásokat, mi által későbbi vizsgálatainknak e tekintetben egyenes utat terelnénk, s én azt e helyt kész volnék eleve megkísérteni, ha annak kimerítése itt már lehetséges volna. Azért az egyes nyomokról nézeteimet a helyekre hagyva, hol mindjárt a példa közelében ez élénkebben felmutatható, itt eleve csak elég legyen vázát adni: miszerint az egész hún-magyar mondakörnek mint az krónikáinkban jelentkezik, s az ő germánnak mint az a gót, óéjszaki, frank, burgundi st. regekrőkben fennmaradt, eredete, első kezdete s viszonya már amaz időbe teendő, midőn Europa keletéjszaki részén a benyomuló hún népnek az ellenálló gótok, alánok elleni küzdelme kezdődik; utóbb ez már Europa keblében az attilai uralom korában a többi germán: frank, burgund st. népekkel hadak által még élénkebbé lesz; folytatatik utóbb az avarok által; s újra felélenkül a magyarok bejöveteleivel, s a húnakhoz hasonló Europa szertei hódításalk s hadkalandjaiknál fogva. Ennyit itt ezen közös kútfőnk s belőle vett adataink összefüggése s magyarázása elégséges érteni, a többiben az illető helyekre utalok, különösen a hősokról VI cikkre, hol az itt mondottakat példákban igazolva láthatjuk.

részt pedig valamint a nyelv a vallási nyilatkozat egyik fő műszere, fogalmai tükrözője, úgy ismét a nyelv egyes kitünő nyilatkozatainak a vallás adott benső értelmet, s ekkép mind a kettő szoros viszonyban alakult. Innét keresem már benne, szavaink bizonyos vallási érzet, fogalom s cselekvésre vonatkozó sajátos értelme és használatában régi vallási fogalmaink nyomát, s ennél fogva különösen *régi nyelvünk szavaiban* vagy azoknak *régi nyelvünkön* sajátlagos *eredetibb értelmében*. Elöl állnak tehát itt *régi nyelvemlékeink*, azután összes *lexicographiánk* és *idioticonunk*, mikint általában a *szóértelem történetének vizsgálata*, kísérve a megérthetéseire nélkülözhetlen *nyelv-, szófejlődés- s képződési tudomány* ismeretével. Az így használt munkálatok:

1) *Régi magy. nyelvemlékek*, kiadva az akadémia által. Budán 1838—46, 1—4 kötet (gyakori idézetnél rövidítve: N. E. köt. s lap számmal). — *Pray vita b. Margaritae*. Tyrn. 1770. A többi töredékesen egyes iratokban közölve, mint a tud. gyűjt. tudománytárban, akadémia értesítőjében s legújabbán Toldy nemz. irod. története példatárában. — E mellett *összes magy. irodalmunk a legrégibb termékektől egész a 18 századig* (l. erről az elősz.).

2) A *Lexicographiára* nézve, kezdve a szógyűjtők: *Nyír-kállai és Fabriciusnál* az egész régibb szótáriradalmon, mint *Calepin magyarázója*, *Verántz*, *Nomenclatura rerum*, *Molnár Albert*, *Sándor Ist.*, *Szabó D.*, *Pápai Páris*, *Kresznerics* szótárain át minden egyes tárgyunkra felmerülő nevet, szavat átvizsgáltam, s feltalált eltérőbb és sajátlagibb vett magyarázatot az illető szótár idézetével adtam, mit legtöbbször a kimerítőbb s a többit nagyobbára felvett Kresznerics nevezésével végezhettem ugyan el, mind a mellett még is különös tekintettel voltam Molnárra, s hol kellett a többit sem hagytam el, mihez még az újabb *akadémiai kézi szótárból* is vettem erősítést. (A név idézete mellett értetik, hogy a felhozott szó alatt keresendő a hely).

3) Épen ily beccsel birnak tárgyunkra nézve az *idioticoni gyűjtemények*, melyek közül az eddigiek az akadémia *Tájszótárában* összeállítva kiadvák. Valamint azonban az előbbire sajátlag a készülőben lévő akadémiai nagy szótár még sokat pótolhat, úgy ez utóbbira is még kimerítőbb s kiterjedtebb gyűjtések több anyagot hozhatnak elő.

4) Ide tartom végre még *nomenclaturánkat*, *hely- s régi személy-neveinket*, az előbbire a gyűjtés csak most kezdődött (l. a muzeumbani közleményeket), mind kettőnek dús tára e tekintetben ismét *diplomatariumunk* is, ha csak a befoglaltak diplomaticai hűséggi visszadása több kezességgel birna. Különösen fontosak tárgyunkra, mint annak folyamán látható, a természetrajz tárgyai s itt különösen az *állat- s növényország*, kitünőleg pedig az utóbbi dús *népies elnevezései*. Mire már szinte nevezetes régibb, a népies elnevezésekre is különösen kiterjedt munkákat birunk. Az itt gyakran használtak s idézettek:

Horhi Melius (Juhász) *herbariuma*, az fakuac foveknec nevekről st. Colosuárt. 1578. *Clusii Atrebatii* (de l' Ecluse) *ravior. aliq. stirpium p. Pannoniam*, Austriam etc. *historia*. Antverp. 1583 (magyar nevekkal), ehhez függelék: *Stirpium nomenclator Pannonicus* Antverp. 1584, a magyarázott nevek *Beythe Istvántól*, miért e néven idézem. — Némileg: *Francovich Gergely*, hasznos és felette szikseges könyv 1588.

Végre *Benkő fűszeres nevezetei*, *Endlicher flora posoniensis*; ritkábban juthattam *Dioszegi s Fazekas* meg *Vajdához*.

IV. Néphagyomány.

De ha már mind ezekben a mythológiának, mint Grimm mondja, csupán egyes tagjai és esontvázai maradtak csak fel, melyek ugyan egészen ős eredetökig felvihetők, de e mellett életnélküli, holt, darabos töredékek, addig az élő néphagyomány soha meg nem állapodó folyama, elevenen beszéli atyától fiúra mind azt, mi a legrégibb időkől fogalom világában feltűnt, mi által még a legősibb korról s annak vallási számos képzeivel is folytonosan összefügg. — Innét tárgyunk egyik fő kütfője egyiránt az *élő néphagyomány*: a *rege, monda, mese*,

népdal, népszokások, erkölcsök, babonás hiedelmek, előítéletek, különös népies szólások, példabeszéd, közmondás.

A *néprege, monda, mese, népszokások, babonás hiedelmek*, különösen azon dús bányák tehát honnét még a magyar mythologia ismeretére nézve is a legtöbb s legbecsesb anyag hozható fel. — Kétségtelen, hogy népünknel még maig majd nem minden régi kerékvágásában maradt; ha a századok vájtak is ebbe vagy amabba egy új vonást, szokásai, öltözete, elegele, gondolkozása, természeti világnézete még nagyobbára legalább a régi, ha bár vallását itt ott kétszer is, urát, lakát st. külső körülményeit számtalanszor változtatá; de ismétlem: sajátágos ősi fogalmaiban alapuló világnézete maig a régi, az mint volt századok előtt. Épen úgy hisz még mindig, ha bár félszegen is olykor s kételylyel — de így hitt csak régente is — minden bűv, varázs s kuruzsban, híven megtartja babonáját, rettegi a boszorkányt, lidércet, garaboncos st. hatalmát, erejét: tart az elátkozásokra, igézésekre st. Ezen hit s világnézete teszi a monda, rege, mese alapszövegét is, s ezek ismét e hitnek mintegy bibliáját, vagy inkább szóbeli hagyományát, tanait, mysteriumát foglalják magukban. Ha ünnepe egy felét mai vallásának megszentelése, úgy a másik felét — hol még eredetibb, népies s nem csupán a dolog s korcs-mában lakás közt felosztott élet otthonos — ezen mesék és mondák nyugalmas s áhítatos hallgatásával, vagy el- s utánmondásában tölti el, s köznapon a munka s fáradság közt, hol szerét teheti, véle deríti fel eszmévilágát. Majd ismét időnként s alkalommal ezen képzele, már nagyobbára feledve bár és elsimitva, új nézetek, új vallása megő buj, vagy a gyakorlati élet hasznára magyarázott alkalmazással, nyilatkozik egyes előítéletes, babonás hiedelem, szokás és erkölcsökben; melyeket nagyobbára a köznép fölé emelkedettek is egyszer beszíva, nem egy hamar tudnak elhagyni, de még kevésbé tudnak magoknak róluk számot adni összes palástoló magyarázataikkal. De soha sem is fogjuk ezeket megérthetni és magyarázhatni, ha csak vissza nem visszük a szűk távol ereiben eláradott folyót eredeti medribé, vissza kütféjéhez a pogánysághoz, melyből az eredt s maig fennmaradt, mindinkább kimúlólag ugyan már, s egészen igénytelenül, de még is folyást ellentétesen, a mai kinyilatkoztatott, s a felsőbb lény eszméje mint a világról viszony felől felvilágosító vallás és okozatos tudomány, mely mellett konokul ápolja, vagy csak megtartja saját világnézetét, bár sokszor érzi annak elégtelenségét, sőt oktalanságát, s a valótlóli csodásan eltérő voltát; azért mitsem is követel számára, sőt titkosan rejtegeti azt, mintegy áttalva, szegyenelve magát érte; de kedves neki még is mintegy saját fogalmaiból kifejtett, képzetében gyökeredzett eszme, azért egy könnyen ki sem írható, nem, különösen annál fogva is, amennyire egészen igénytelen; s még akkor is, midőn már a felvilágosodás sugaránál minden becsét veszti, rá nézve mind képzetdús visszaemlékezés kedves a sanyarú való ellenében, így, hogy ma a mese a felvilágosodásnak bele vegyülő gúny vonásával is még oly érdekes. Sőt olykor ha a nép embere azt megtagadja fenhangon, különösen a gúnyolódni vélt felvilágosulttal szemben: hogy „nem hiszi bizony ő azt a boszorkányt, lidércet st. úgy bensejében remeg még is mint a renegát, s fartatva megvallja: hogy „bizony sokat hallott ő is, itt is amott is, mint volt, mint történt, s hogy lesz valami a dologban,“ míg végre így a dologra terelve csak hamar rá jő, hogy bizony ő is látta, tapasztalá ezt meg amazt. — Látni kell azonban, ismerni s hallani ezen hiedelmek st. különös ápolóit, vagy inkább ápolónőit — eltekintve bár a kuruzslások s bűvölésekből gyakorlati hasznuktól — mikép e mondákat, hiedelmeket a sokszori buzgó elbeszélés st. által tökéletes hitökké tevék. A sajátáguknál fogva már, hogy ezek a valódi világ s róla felvilágosító pozitív vallás és tudomány, ellenétben vannak, igen természetes, hogy azoknál, kik e tekintetben homályos és gyenge tudattal bírnak, mely a közönséges tünemények megfigyeltére sem elégséges, mint a köznép s gyermekeknél — igaz a legéletteltjesbb két elemben — leginkább otthonosak. — Itt még csak a fentebb elejtett szavakra térek vissza, ne hogy azok félreértessenek, hogy a rege, monda, mese mintegy a régi pogány hit bibliáját, vagy inkább hagyományos tanát teszi. Mit természetesen nem úgy értek, mintha abban az illető pogány vallás ne talán formulált ágazatai volnának letéve, vagy csak némileg ki is szemelhetők, ha t. i. sok ily pogány mythos

csak ugyan birt is volna ily hittannal, miután tudjuk, hogy ezen esetben is a mélyebb tanok vallási mysteriumokként kevés avatott papokra szorítkoztak; azok tére tehát legkevésbé lehetett a szállongó mese; de úgy értem, hogy a monda az őskori világnézetnek nyoma, elvegyülve a régi vallási magyarázatok, képzetek hagyományával, mi által benne azok symbolistikája, dogmatikája és morálja is helyt foglalt; miről mindenki meggyőződhetik, ki csak kevésbé mélyebben ereszkedik ily termékek mythologiai vizsgálatába; világosan fogja bennök látni a főbb lényei személyesítéseket, a *jelviés alakokat*, nagyobbára bizonyos *átok*, *bűnsúly* s *vezeklés*, meg *megváltásról* dogmatikai nézeteket, s különösen egyikben sem fogja nélkülözni az *erkölcsi eszmét*, a rossz ellen küzdő s a felett diadalmaskodó mondahős alakjában. Ennél fogva ma már a tudósok rájuk nézve jó formán annyira tisztában vannak, hogy azokat *eposi elbeszélő elemekben alakított ősvallási hitnézetek*, *elvesztett régi mythosok töredékeiül* tekintik. Valamint, hol még bővebb mythologiai emlékek fennmaradtak, azoknak ezekeli világosságyossága nem egy helyt kimutatattott (l. Grimm k. u. hausmarch. előszavát, hasonl. Schott valach. march.). A nagyérdemű két Grimm volt e téren szinte az első, kik a német monda, rege s mese gyűjtése s tárgyalásával a legbecsesb eredményeket eszközölték, mert előttök azok csak selejtelesen, mellékes litteraturai célokból nyertek a romantikusok által felületes méltánylást. Ma, midőn már e studiumok is teljes méltánylásra emelkedtek, Europa minden népei, sőt egy maga németország minden kis tartománya zugából számos kimerítő gyűjteményeket birunk, míg nálunk erre nézve is szinte csak most tétettek az első lépések.

Mi már ezen gyűjtések összeállítására (mit már szinte Grimmék megtettek a k. u. hausmarch. 1819, 3. kiadása 3 kötet) vizsgálatából eredményeket illeti, első tekintetre általános találkozásuk és hasonlatuk tűnik fel, a legkülönböző, egymással éppen nem, vagy alig érintkezett népek közt ép úgy, mint a szomszédosan érintkezőknél; míg másfelől ismét mélyebb vizsgálat nyomán mindenütt eltérőbb sajátosságos vonások is egyiránt mutatkoznak. Mi sajátinkat illeti, azok ezen mind két tulajdonságot osztják, egyfelől teljes hasonlatosságot mutatván az e nemű német, szláv, román, francia, olasz st. mesékkel, míg másfelől birnak kitünő mély, sajátosságos, eredeti vonásokkal is (l. már ezt szinte Grimm által az akkor még egyedül ismert Gaal által közlött magyar mondákról felemlítve); s amint már szinte előttem is észrevétetett, s általam a legmélyebb részletekig bebizonyítható, sokkal élénkebben találkoznak a többi europai népek mondáinál a keletiekkel, ámbár ma már ezeket csupán átdolgozott feljegyzésekben, mint péld. nagyobbára az ismeretes ezer egy éjszakai elbeszélésekben st. birjuk. Az összes gyűjteményeknek általában szoros vizsgálata s a mieinkkel egybevetése után, valamint a szlávnak adom benső dús tartalma s kimerítő sokoldalúságára nézve az elsőséget, bár mennyire kevésbé van is az még kiaknázva a többinél — mi kétségtelen a szláv nép ismeretes kitünőleg élénk vallási érzetéből volna magyarázandó — úgy a magyar mondában kiváló mély ősvilágnézet s eredeti alap jelentkezik, különösen személyesítései s jelképeire nézve. Ezután tehát a mindenütt egyiránt feltűnő hasonlatosságnál fogva, a pusztá elkölcsönzésről szó ismét nem lehet, az itt ismét üres kérdés, s értelme szinte csak az ősvilágnézetben találkozásban lehetne, honnét egyedül volna az alapelem közös eredete származtatható. Az ugyan azon egy törzsi fa ágai mindig hasonló gyümölcsöt fognak teremni, ha bár az majd teljesb, majd törpebb, pirosabb v. halványabb lesz, amint a napnak, kedvező v. mostoha éghajlat befolyásának volt kitéve. S ámbár a későbbi érintkezés, találkozásnál fogva az elsajátítás és elkölcsönzésnek egyben is másban is, különösen az alakításban, itt is amott is helye lehetett, még is mindig nevezetes s figyelmet igénylő jelenség marad, hogy éppen az elzártabb félreeső helyek, a tiszta eredetiségükben fennmaradt, elvegyüléstől megőrzött lakók tájékain legbővebben foly az eziránti hagyomány. Ha magára saját rege s mese hagyományunkra átmegyünk, ennek, mint már szinte előttem észrevétetett (Henszlmannról l. a.) két harmada azonos volna a többi hason idegenekkel (természetesen nem csupán a német és szlávval mint mondatott, de egyiránt péld. az olasz Strapola, Pentamerone a francia Perrault féle st. gyűjteményekkel, mint a keleti 1001 éjlel, a hindu és perzsa regékkel) és csak egy harmada bírna látszólagos eredetiséggel; miért azonban

nem következik, hogy ha még oly közel kéznél áll is, azoknak, valamint összes népszokásaink, babonás hiedelmeinknek st. a szláv s némettől származtatása. Mert a mellett, hogy így a vég elemében egy népnél sem fognának megállapodhatni, miután mindenütt a hasonlat előkerül, s így mindegyik elkölcsönözte volna mástól, de végre kitől? — ezen felül, nálunk különösen, soha sem tudom belátni, eltekintve minden nemzeties érzettől, az e féle állítások következetességét, miután a történet nem csak azt bizonyítja, hogy nemzetünk politikai tulnyomósággal aláveté, magába felvevő ama hatalmas szláv s germán nemzetségi töredékeket, melyeket mai hónapban talált, vagy melyek abba később bevándoroltak, minél fogva azok a magyarénál fensőbb nemzeti önértzetre emelkedni soha sem tudtak; de e mellett még az élet is mutatja, hogy szokásait, erkölceit, ruháját, viseletét, zenéjét, gyakran nyelvét is elfogadtatá; a régi előbbi helynevek helyébe új helynevet tevő, a helybéli ősi emlékeket, saját újabb nevezeteseb történeti mondáival váltá fel, s mind ennek általános, tartós, kétségtelen elismerést eszközölt. Ki fogja hihetni ily erély élénk jelenségei mellett, hogy akár oly lélekszegény lett volna népünk, hogy mind amaz kellékekkel: nemzeti ősi vallás hagyományok, dal, költészettel st. nem bírt volna, vagy pedig, hogy éppen csak azt, mire valóban legkevésbé volt szüksége, mire sem külsőleg, sem erkölcsileg kényszerülve nem volt, s mit csak valódi vizsgálat s fürkészlet nyomán tehetett volna, hogy mondom e népeknek éppen legtitkosb s érthetetlen eszmemenetét, meséit, mondáit, babonáit st. eltanulta, s a legvégső részletekig oly teljesen magának eltulajdonította volna. De miként e hazában s polgári életében csak magának a magyarnak van még ősi hagyományon alapuló nemzeti története, valamint a hon minden, még a magyar nyelvnek ma idegen vidékei, helységei is, a magyar név, vitéség, uraság st. emlékéhez kötött mondákkal bírnak nagyobbára, úgy kétségtelen bizonyággal szolgálhatnak, hogy népünk az ősi hagyomány többi bővebb részleteivel is bírt. Ennyit véltem itt e kútfőkre nézve általában és különösen sajátink tekintetéből elmondandónak, miután a tárgy még nálunk nagyobbára ismeretlen ¹⁾.

1) Itt adom még e néphagyományos nyomok különféle nevei magyarázatát s meghatározását. Legelől a rege, monda és mese, az első t. i. rege már eddig is határozottan annak kifejezésére használtatott mit a német „sage“ jelent, míg a mese ismét sajátlag csak a németben használt „märchen“ értelmében vétetett; ellenben a közöltök álló monda elnevezés, majd az egyik majd a másikra használtatott, a mennyire az t. i. első tekintetre a német sage-t tökéletesen kifejezi, a másodikra nézve pedig, a mennyire mesének inkább az eltérő „fabula“ nevezetett. A népnyelv e különböztetéseket nem ismeri, s azt mit a német märchennek mond, egyenesen mesének mondja, a sajátlagi sage = regét pedig névtelenül, olykor a kifejezéssel „mende monda“ jellemzi, vagy csak egyszerűn úgy jelenti, hogy: „itt v. ott v. erről beszéltek, mondják“ st. A kettő között már tárgyra nézve a különbség az, hogy a rege (a német sage) sajátlag történeti alakot vesz fel, amennyire bizonyos helyhez, személyhez kötve beszél el az ősi eszmeképzetet, azt a hely vagy személyre ruházva; innét egyszerűbb, rövidebb, s a mythos elemre nézve csekélyebb vagy éppen semmi becsű akkor, midőn más történeti bizonyos személyekre átvive, átmenve, csupán ezekhez tapad; nagy becsű azonban hol az egyenesen mythos jelenséggel összefügg, mert itt határozottabb tanúságot ad a római képzetről, annak bizonyos cselekvését, tulajdonságát, jellemét tudatva, sőt akkor is, midőn ily felismerhető osvállási képzetet, cselekvést, bizonyos történeti későbbi személyre átvizs, ennek emlékéhez kötve fentartja. Ellenben a mese általános, személyességeit a köznap élet általános alakjaihoz egyengeti, s kitűnő egyéniségei csak általában királyiak, királyhölgyek, kalandor deákok st. menetében azonban nagyobbára összefüggő egész történetet kezdettől végig — nem mint a rege, csupán egyes cselekvényt — beszélve, annál dúsabb, sokoldalú képleteket mutat fel, és sajátágos képzetek s nézetek egy egész különös világot tárja előnkbe; de valamint a rege bizonyosb történeti tárgyhöz kötve, ebben veszi el sokszor eredeti mélyebb jelentését, úgy a mese a köznap életbe vonva le ismét sajátágos öt képleteit, mi által a hallgató s beszélőnek ama már érthetetlen dolgokat értelmezni véli, ekkép gúnyos, bohós, aljassá alakul át. Minél fogva már a rege ismét mythologiai, hősi, v. tisztán történetire osztályozható, a tárgyat képző elemek szerint; s hasonlóan akkép a mese is mythosai, bohós (a német schwank), anecdoton féle, állatmese, hasonlat st. (Henszlmann az irod. szemle 9. sz. s köv. adta már a külön rege, monda, mese nemek meghatározása mellett, szinte a mese külön neveit, ott ismertető a magyarnak az idegenekkel találkozásait és eltérését is). Én általában használok a monda nevet egyiránt a regére mint a mesére, az előbbi esetben azonban többnyire a történeti v. hősmonda, az utóbbiban népmonda összetétellel. A magyar rege s különösen mese

A következőben adom már ezen kütfők átnézetét:

I) A *mesére* nézve

1) *Gaal György, märchen der Magyarén.* Wien 1822, első s maig egyike még e nembeni legbecsesb gyűjteményeinknek; a szerző úgy látszik Grimmek igyekezetei nyomán indult meséinket megismertetni (I. előszavát), egyiránt azonban a Musaeus féle előadási módorban akarván azt az olvasó közönség számára érdekessé tenni, többeket egy egészsze összekötött, s nehányat nemével a viszás szeszélynek dolgozta fel, mit amint már Grimm (I. összhasonl. 3 köt.) megró, úgy a sajátságos jeles magyar mondai alapot méltánylólag emeli ki (id. név és lap számmal).

2) *Gr. Majláth János, magyarische sagen und märchen.* Brünn 1825, utóbb bővítve két köt. Stuttgart u. Tüb. 1837 (idézve név s lap számmal, hol a kötet szám áll, ott a második kiadás értetik). Vegyes mese, rege, és ezek kidolgozott elbeszélésekben is.

3) *Erdélyi Ján. népdalok és mondák,* a Kisfaludy-társaság megbízásából 3 köt. Pest. 1846—48; toldalékul a népdalokhoz összesen 32 mese és 3 rege, köztük néhány variáns; nagyobbára, különösen az első s harmadik kötetben lévőek igen becsesek (id. rövidítéssel: népd. köt. és lap számmal).

Egy kettő itt ott elszórva *folyóiratainkban* jelentéktelenebb, miután eredeti kütfőjokről bizonyosat nem tudunk; hasonlóan szinte néhány *kalendariumi* s *népkönyvi ponyvairódmunkban*, melyeket a hol értem onnét idéztem. Ez az egész mesei irodalmunk.

II. A *regére* nézve, bár az bővebben foly mindenfelől, gyűjtemények tekintetében még ennyi sem történt. A feljebb említett Erdélyi s Majláthnál előkerülő egy kettőn kívül, első e nemű gyűjteményünk:

1) *B. Mednyánszky Alajos, erzählungen, sagen legenden aus d. vorzeit Ungarns.* Pest 1829, a szerző által szedett s nagyobbára Vág utazásában, meg b. Hormayrral kiadott Taschenbuch f. d. vaterlánd. geschichte 1820—30, 10 köt. közzé tett, remek feldolgozásban előadott regék összes kiadása. A tekintetnél fogva, mennyire azok nagyobbára hazánk felsőbb szláv vidékein szedvék, azok sajátlag magyarországi szláv regék körébe tartoznának; azért itt figyelmeztetni akarok még is a már előbb érintett jelenségre, hogy azok, ezen helyek, várak st. magyar birtokosai, urai, hősei családjaival szorosan összefüggvén, nyilván mint annyi más nemzeti hagyomány, inkább a nemzeti családok, mint sem a nép közt fenlévő traditiók; maga a szerző is regéi többhelyén (péld. 48) utal a magyar életre, mely itt honolt, midőn a zavaros időkben, a nemzet legeredetibb családjai nagyobbára ott vőnek székhelyt s tartának magyar udvart. Ez irat folyamán át nem egyszer lesz alkalom e regék ily családi hagyományok körül forgó jelenségeire utalni; miért eleve itt mindenkorra megjegyzem, hogy általában a felhozott e körü s vidéki mondákban az elmondott nézetektől vezéreltetve jártam el. Alkalmazható ez:

2) *Pulszky Fer. előbb az 1840 Athenaeum 2, 11 és 1840 Emlényben kiadott néhány regéire;* utóbb újabakkal bővítve Pulszky Teres. Tagebuch és Erzählungen kiadva. Első közlésük alkalmával a szerző máris egyike volt az elsőeknek nálunk, ki a regék mythosi jelentősége felmutatásával járt el.

Jellemzését innét más helyre hagyom, midőn azok bővebb új gyűjteményei közzétételére jő a sor; a mythosi fogalmakra nézve kitűnő sajátságait az illető helyeken itt kimutattam. — A magában értelmes: népszokások, szertartások, erkölcsök, babonás hiedelmek, előítéletek, hüv, kuruzs, varázs magyarázatával itt felhagyhatok; az utóbbiak úgy is külön cikk (XIII) tárgyát teszik, s az elsőbbieket jelentősége s mythologiai érvényessége minden nyomon fog jelenkezni. Kevesebb érvénységgel ugyan, de mégis e kütfőkhez verem még a népdalt, közmondást, különösen azonban és teljes érvénységgel bizonyos sajátságos népies kifejezéseket, szólásokat, régi szitkos, átkos mondatokat, s így előhozott értelmetlen neveket, a mennyire ezek megett is gyakran lappangó mythosi eszmék, képzetek, nevek merültek fel a színvonalra. A népdal és közmondás értelmezését s magyarázatát bőven bírjuk már Erdélyitől, utóbbit Ballagitól is, kik el nem mulaszták a bennük itt ott mutatkozó mythosi elemet is felmutatni, a mi még ezen túl felmutatható volt, az a munka folyamában megtörtént.

3) *Tompa Mih. népregék és népmondák* (2 kiad.). Pest. 1846, költőileg feldolgozva; köztük sajátlag csak egy népmonda (a mese a javor fáról) a többi rege. A cél nem annyira a rege gyűjtés, mint annak művészi előadása lévén, nehéz a valódi eredeti rege s a hozzáadott költői vonások teljes kiismerése, miért természetes, hogy használatukban az ovatosság ennek többnyire felemlítését megkívánta.

4) Nem különben voltam még egy pár hason nyomot tartalmazó igyekezetekre nézve, minő például *Lisznaitól Palóc dalok* (más kiad.) Pest 1852, hol néhány igen becses regei st. nyom mutatkozott. Mennyire nyerne ez nem csak szépirodalmi, de tudományos becsében is, ha az eredeti alapot kijelölve bírnók. Ide tartoznak ismét számos prósai s költői feldolgozások szétszórva irodalmunk különféle lapjain, melyek lelhelyük szerint idézvék.

5) Különösen figyelemzettek még azon, szinte többnyire csak mellékesen vett regéinkre, de melyek több hűséggel egyszerű rövidségükben, mint egy kútfejük s lelhelyük mellett, nagyobbára az illető helyek, történeti személyességek és tények leírása kíséretében, melyekhez tapadnak, felhozvák. Ilyenek már egyik legdúsabb tára, magy. históriai tudományunk nagyérdemű őse *Bél Mátyás: notitia Hungariae novae hist. geogr.* Vien. 1735—42, 4 köt. műve (azon felül az egyes kéziratilag fennmaradt részei is, melyekhez hozzá juthattam); a szerző ezen vonásokat, mint a kor s nép jellemzésére legbecsesb adalékokat, nem csak teljes méltánylással felismerte, de azok előadása s visszatükröztetésében korát tekintve felülmulhatlan; bizonyára kétszer annyit s tárgyunkra még sokkal érdekesebbet veszünk tőle, ha az ezek gyűjtésében fáradhatlan férfiú nagy munkáját amint tervezte bevégezheti, különösen honunk alsóbb magyar vidékeit illetőleg. Utánna csak némit adtanak *Szirmay not. com. Zemplén és Ugocsa vmegye. leírásában*, meg ami *Hungaria in parabolis* iratából ide vehető. Bővebben érinték e mellett a népszokásokat inkább *Bartholomaeides not. com. Gümör. Leutschoviae* 1808, és *Csaplovics gemülde v. Ung.* 2 köt. Pest. 1829, meg *Ungarns vorzeit u. gegenwart.* Presb. 1839. Kevesebbet vagy éppen nem méltánylák a tárgyat többi idegenebb szellemű föld- s hely-íróink (p. Bredetzky st.); míg az újabb nép- s helyisme irodalom azt már határozottabb körén kívül lelte, mellette azonban a régiségtudomány sem tett e tekintetben semmit. Legújabb becses kivétel *Kövári, Erdély régiségei.* Pest. 1852, ki a helybeli néphagyományra különös tekintettel volt (nem gondolom azonban, hogy azzal Erdélyre már minden kimerítve volna, újabban Erdély ritkaságaiban — mi eddig kezemhez nem jött — értesítetem folytatott adalékokról, és Kriza is bővebb közléseket ígér. Kövári regei históriai magyarázatait a mű folyamán fogom mythosi alapokra visszavinni). — A többi ismét mindenfelé szét szórt egyes adatokból áll, minők bőven szedhetők egyes év- s emlékiratainkban már, mint péld. *Chronicon Fuchsio-Lupino-Ottardinum*; *Kraus* (mag. für Siebenburg. gesch. 2. 209); *Cserei* st. históriái s emlékiratai; befoglalva ide összes irodalmunk, tudományos s egyéb folyóirataink, melyekben hol mire találtam, lelhelye szerint idéztem, (sőt külföldieket is, mint Hormayr Archivját, Taschenb. f. vat. gesch. több. gyűjteményeikben meg nem jelent, közlés Mednyánszky s Majláthtól).

III. *Népszokásaink* st. gyűjteményét eddig még egyes adaléki kísérletekben is alig bírjuk. A már előbbi rovatokban említett egyes munkák, mint *Bél, Szirmay* s különösen *Bartholomaeides, Csaplovics* úgy *Mednyánszky* i. h. közleményei a régibbre nézve az egyedüli kútírók. Utóbbi egy nevezetes kézírata is „*Sammlung abergläubischer meinungen u. gebräuche des gemeinen volkes in den thälern des Rokos 1823*“ használatomra állott (id. számai szerint). A többi hasonló *utazási leírások, folyóiratok* közleményei, *népismertetésekben* st. merülnek fel, s onnét idézvék.

IV. *Népdalainkat* azonban máris, ha talán nem is egészen kimerítve, de elegendő teljességgel, s méltólag is felmutatva bírjuk Erdélyi feljebb a meséknél idézett munkájában.

V. Még inkább *közmondásainkat* s példabeszédeinket, melyek már régtől — a méltatlanul mellőzött többi mellett — különös figyelemben részesültek. Onnét 1583tól, midőn első gyűjteményükről: *Csimor, Libel. adag. ungaricor* Bartfán, van tudomásunk, folyvást s egyiránt az írók, mint már *Pázmány* és *Benický*, a lexicographok, mint *Molnár* és *Kresznerics*, és

számos gyűjtők által, mint *Kis-Vicai*, *Rajnis*, *Faludi*, *Molnár Fer.*, *Noszkó*, *Szabó D. Szirmay*, *Dugonics*, *Ballagi és Erdélyi* — gonddal ápolattak: Itt a magyarázataiknál fogva is becsesb utóbbi gyűjtemények, mint *Szirmay*, *Hungaria in parabolis*. Budae 1803. *Dugonics*, *példabeszédek*. Szeged 1820. *Ballagi*, *magy. példabeszédek*. Szarvas 1850. és *Erdélyi*, *magy. közmondások*. Pest 1851 — használvák, ámbár a tárgyamra illőt, hol ezeken kívül másoknál előjött szinte felszedtem (a gyakori idézésben Dugonicsnál: D. lap s kötet szám, Ballaginál B. és Erdélyinél E. és a sorszám jelelésével élek, a közmondás rövidítve km. jó elő).

VI. Mindnyájához járult még néhány *népkönyvi* u. nevezett *ponyvairodalmi* termék használata, mint azok népfűnk házaló historikusainál fellelhetők (így nevezi a nép maig ezek ároisait). Ámbár alig tehettem valami becsesre s keresettebbekre szert, melyeket különösen nyomoztam; utóbbi időkben ezek, mint mindenfelé értesültem nagyobbára eltűntek, s a nyomdáinkból ma helyükbe adottak tárgyunk tekintetében minden becs nélküliek. A régebb e nemű itt használtak közül felemlíthetők: *Argilus királyfiról és egy tündér szűz leányról*, *Stiefried krónikája* (I. III cikk), *Ludas Matyi*, *Angyal Bandi*, *Zöld Marci*, *Ördög és Zsidó*, *Fonyók históriája*, *Pestis és Kolera*, *Vőfény kötelesség*, *Násznapok köszöntése*, *Tarcsai Bende*, *Kádár Vitéz*, *Ceglédi István* st.

VII. Itt számolok végre *saját gyűjteményemről*. Semmi sem állott előttem munkálatom kezdetétől fogva élénkebben, mint a tárgy ezen kütfőinek a nép körében keresése, összegyűjtése; egyrészt, hogy az eddigi szűk anyag bővítessék, másrészt, hogy annak valódiilag léteztét, eredetiségét st. saját teljes meggyőződéseimre megalapíthassam. Ösztönöztetve már szinte az emlékektől, melyek gyermek koromból viszhangzottak, hogy azokat még feleleveníthessem, a feledtet újra felleljem, kiindultam a gyűjtésre, s erre nézve az idő folytán megtettem mindent mi csak erőmben állott, saját járás kelés, utazásaim, tudakolásaim, barátok s ismerősök közremunkálásra felhívása által; s habár ez 10 évi fáradság s temérdek költségbe távolról sem került, mint Gaal azt gyűjteménye összeszerzéséről egykor állíthatá, s bár legtöbb fáradságos lépésemnek semmi vagy csak igen csekély sikere volt ¹⁾, még is a kisebb részben, mit magam igyekezete és barátim segédelmével összehozni sikerült, nem csak meglepő, új s nyomos tartalmára nézve számos részleteiben, mint azt az olvasó észreveendő, de e mellett számra nézve is a rege, mese, szokások, babonás hiedelem st. köréből három száz számot fölül halad, ide számítva természetesen a már ismeretesek gyakran igen becses variánsait, kiegészítőbb bővebb mellékvonásokat st. Mind a mellett ennek felvételeiben úgy jártam el, hogy sajátímt, ott hol már hasonló kiadott a közbelátásra volt, annak mindenkor alárendeltem, s csak hol az által az ismereteshoz kiegészítő új vagy fontos mellék vonás járult még a variánsban, hoztam fel azt mellékletül vagy kiegészítésül, mi által ekkép a kritikai kelléknek véltem eleget tenni; ámbár már másfelől mindenki beláthatja mennyire erősültem ily találkozásokról vizsgálatimban és ítéletem általános alakításában. Mit ezen fölül újat s adalékul, mi nem kevés, gyűjteményemből felhozok, azt röviden a *gy.* (= *gyűjteményem*) kezdő betűvel, s gyűjteményem illető számával idézem. Mitsem tennék itt ismét szívesben, mint ha a nyilvános hála szavai mellett, a néhány ügybarát nevét teljesen adhatnám, kik a dolog méltányol felfogásánál fogva, ennek véghezvitelére segéd kezét nyújtának, s eléggé meg nem hálálható készséggel gyűjtésemet elősegíték. De nagyobbára ebben még itt most engedelmük ki nem volt egyrészt eszközölhető, másrészt az elbeszélő szerény ismeretlen falusi lakosok, földmivesek, vénasszonyok, sőt gyermekek nevei felemlítésével, kiktől ezek nagyobb részt vétettek, kellene eljárnom, mi a mint itt egyrészt hasztalan, miután azáltal a kritika nyomukba jöni nem fog, úgy helyén vélem majdan e kimutatást akkor, midőn ezen részletek egy teljes magyar rege- és mesekönyvi

¹⁾ hogy erre nézve adatul csak egy ügybarátom levele helyét hozzam fel: „Jártam távol lévő vidékekre ismerőseimhez, több rendbeli levelet, hogy mi kézutokban volna, legalább jegyeznek fel, s ki háné önön kívül, hogy közel 30 levelem e tárgyban minden süher nélkül hangzott el, csak válaszlóini is vonakodnak a jó barátok ily kérésre, elképzelheti szegényem és fájdalom.” Így van bíz az, de nem először sem nem utolszor, hogy a méltánylás helyett a jó ügyért szegény pirral kell távoznunk.

gyűjteménybe átmenendnek, melynek egy jó része nálam ez ohajtás sikerültére készen áll. Addig is legyen minden tiltakozás dacára is kezesül egy két név megnevezve, mint *Pajor István*, kinek népdali becses gyűjteményéből a közönség a népdali gyűjtemény egy pár legbecsesb adalékait vette, *Fehér F. Nagy I. Varsányi P.* és különösen jeles e féle népismeai adalékairól (muzeumban) a közönség előtt máris dicséretesen ismert *Karcsay G.*, ki a mint gyűjteményem egyik legbecsesb részlete legtöbb adalékainak gyűjtője, s mások gyűjtése általi eszközlője volt, úgy e téren belátásáról ismeretes nevével kezeskedhetik, azok eredeti népies voltáról. Mindenütt e mellett még, hol azt a hely s tárgy kívánta, ott fogja találni az olvasó az illető hely, tájék, vidék, a szerző tudomása szerinti megnevezését, honnét a rege szól, hol a szokás divatozik, vagy a babonás hiedelem ismeretes; s ennek fontossága szerint ismét több helyeknek is, honnét azok tudomásomra voltak egymás mellett megnevezését. Mi pedig a tájékokat illeti, látni fogja az olvasó, hogy hazánknak alig maradt el egy nevezetesebb vidéke, honnét kitünőbb adalékok kezemhez nem jutottak volna; helyeztem s barátim helyzeténél fogva természetesen egyosek kimerítőbben jelennek meg, mint *Hont*, *Nógrád*, *Bars* magyar vidékei, s különösen az annyi eredetiséggel jelentkező Poson megyei *Csallóköz*, mely egy magából gyűjtés eredménye, több szedők által, terjedelmes írott füzetekre terjed. Az alföldről *Kecskemét* és *Szegedről* bírok a többinél bővebb közléseket; mit én azonban mind, kész vagyok csak az első felületes kézutban álló szedés kezdetének meg jellemezni, és bevallani: hogy folyvást sinlem, miszerint az alsóbb vidékekeni gyűjtésre magam a megkívántó gonddal ki nem terjeszkedhettem. Még inkább sinlem, hogy Erdélybe s különösen az e tekintetben annyi reménnyel kecsegtető Székelyföldre épen nem értem, s hogy a mit onnét, meg számos más helyről adok, csak másod kéz közlése után vagyok kénytelen tenni. — Ennyiben állunk egyik legelőbbkelőbb kütfőkre nézve, a kütfőre, melyből még a legtöbb várható s a legtöbb meríthető tárgyunkra. De erre mindenkélt és ismételve szorgalmas gyűjtés kívántatik . . .

V. Külföldi mythologiai irodalom.

A mennyire ez általában munkámnál kütfői tekintetbe jő, már az előszóban érintém s ezen általánosságban fogok még utóbb erre nézve vezéreszméimről számolni. Itt elől az utóbb tárgyalat *néphagyományos kütfők* kiegészítésül használt e féle *külföldi segéd eszközök* alkalmazásában eljárásom akarom sajátlag előadni. Ha már az összes mai tudományos vizsgálati eljárásban a párvonalozás különösen a philologiai tudományoknál kitűnő sikerrel gyakoroltatott, úgy az a mythologiai vizsgálatban mindenesetre a legtöbb sikerrel alkalmaztathatik, s ebben ismét sehol sem több eredménnyel, mint e néphagyományos elemek tekintetében. Már fentebb érintettük a meglepő hasonlatosságot, mely ezek között mindenfelé létezik; ennek nyomán tehát épen az egyik homályos vagy töredékes vonásai, a másik világosb, összefüggőbb, dúsabb adataival kiegészíthetők, magyarázhatók, a sajátosság eltérő kimutatható st. miért erre folytonos s kitűnő gondnal voltam. Legelől is szemügyre veendőnek véltem a vélünk mai europai lakainkban a kezdetitől legközelebb érintkezett népek e nemű hagyományait, s itt e tekintetben legelől figyelmet igényelt:

1) a *Szláv nép*, és pedig a specialisabb *magyarhoni szláv népies hagyomány*; bár mi kevés is az szinte mi ennek eddigi ismertetésére történt. Ilyen a mesére: *Rimauski, slovenske povesi*. Levoči 1845. 156 füzet; tudomásomra eddig több nem jött ki, benne 10, nagyobbára igen becses mythosai mese áll, a kiadó mondja, hogy még más 200zal bir. — A népdalra: *Kollár narodne zpewanky*. Bud. 1834, és *pisne swetské lidu slowenského*. Pest 1823. Szokás, rege s többire némi adalékok szinte töle: *Wyklad slawy dcere*. Pest. 1832. Hasonlón ide tartom már az előbb felszámolt kütfőink közti ide vágó szláv részleteket s hogy gyűjteményemben is, mi a szedés közt kezem útjában állt, nem egy szláv néphagyomány talált helyt. Miután közeleink a *Horvátok*, *Szerbekig* nem érhettem, erre nézve csak *Vuk nép- s hősdalai* számos német s magyar fordításai majd egyik majd másikat használtam. Az általánosb szláv

mythológiára nézve *Kollár Slava bohyně, Thány szláv myth. lexicon, Schwenck mytholog. d. slaven*, s más régibb még jelentéktelenebb mellett, különösen *Hanusch* jeles művét: *wissenschaft d. slavischen mythus*. Lemberg 1842, használtam (id. Hanusch m.). Az általánosb, már Grimm és Hanusch által használt szláv néphagyomány gyűjtemény kiadások felhasználásával felhagyhatok, miután az utóbbinál teljesen előjőnek, s azokat nagyobbára nyomán használtam; miért csak egy két újabb s általam itt bővebben használt nevezetesebb gyűjteményt akarok hozzájok toldani, mint *Voicicki és Balinskítól, poviesci ludu*. Vars. 1842, jeles lengyel mese gyűjtemény; hasonló és a magyarral igen gyakran érintkező regei *Simienskitől podania i legendy, polskie, ruskie, litewskie*. Posen 1845, a jeles közmondásit *Wurzbachtól: sprüchwörter der Polen*. Wien 1851. Cseh mesék: *narodni bachorky a powesti od Boženy Nemcové*. Praga 1845 st.

2) Második az *Oláh* — román elem, mire nézve kalauzul *Schott Arthur és Albert* jeles munkája: *valachische märchen*. Stuttg. 1845 szolgált, melyben teljes gonddal nem csak az oláh népmese, de rege, szokás st. bevezető, kísérő, magyarázó értekezésekkel tárgyalatott.

3) A Német népelemet illetőleg miután a sajátlagi nép csekélyebb számú, s újabb gyarmat ¹⁾, a régibb, városainkban lakozó pedig már a műveltebb körébe tartozó, itt e tekintetből semmi tenni valóm nem volt (ámbar gyűjtéseim közt itt is cseppent némi eddig ismeretlen) ²⁾, a nélkül is nagyobbára csak a némethonban kibányásztak nyomára lehetne jőni. Ezekre azonban szomszédi tekintetből, s már azon fentebb érintett ő s középkori germán s hún-magyar hősregei találkozásnál, különösen pedig a német néphagyományos nyomok és elemek gyűjtése és vizsgálatának tudományos magas fokánál fogva különös figyelmet kellett fordítani. Hogy ez megtörtént, észreveendi az olvasó, nem csak hogy a német mythológiát megalapított, és ezen összes néphagyományos töredékek értelmét is megfejtett *Grimmnek* alapul vett művei mint: *deutsche Mythologie, deutsche Sagen, Haus- und kindermärchen* (archaeologiaiak, *Rechts alterthümer, Weisthümer. Gesch. d. deutschen Sprache. Über das verbrennen der leichen* st.), *Grimm Wilhelm Heldensage* st. — (a mythologia idézve m. vagy e nélkül is értve, hol csupán Grimm neve a lapszámmal elő kerül, a többi első betűikkel), felhasználvák s teljes eredményeik alkalmazvák; de az ő nyomán az általa használt nevezetesebb kútfőkre is önálló figyelemmel voltam, valahányszor a tárgynak miénk tekintetéből fontossága megkívánta. A többiben nem csak a német, de az összes idevágó irodalomra nézve kútfői mellékes használatban bátran járhattam el nyomán, miért itt a már általa használtak s kritikailag mintegy megalapítottak felsorolása felesleges volna. Előg legyen csupán az e téreni azóta megjelent újabb itt használt műveknek kimutatása, mint: *Panzer, beiträge zur deutsch. mythologie*. Münch. 1848. *Wolf, beiträge zur deutsch. myth.* Götting. 1851. *Wolf, Zeitschrift f. deutsche mythologie*. Götting. 1853. Egyes bővebben használt monographiák, mint: *Frauer, Walkyrien*. Weimar. 1846. *Schreiber, Feen in Europa*. Freiburg. 1842. *Maury, les Fees du moyen age*. Paris 1843. További rege, monda gyűjtemények: *Beckstein, d. Märchenbuch*. Leipz. 1846. *Beckstein, d. Sagenbuch*. Leipz. 1852. *Meier, d. Volksmärchen*. Stuttg. 1832. *Wolf, d. Hausmärchen*. Götting. 1851. *Wolf, Hessische Sagen*. Götting. 1853. *Schöppner, Sagenbuch der bayerischen land*. Münch. 1852. *Stöber, Sagen des Elsasses*. S. Gall. 1852. *Zingerle, Tirols Kind- und Hausmärchen*. Innsbruck 1852. Még az *Edda* és *Nibelungen* gyakoribb idézése végett megjegyzem, hogy az előbbi, hol csupán számokkal van idézve, Grimm kiadása után történt, hol az egyes regék neveikkel felhozvák *Simrock, Edda die ältere st. szerint*. A *Nibelungen* nagyobbára *Lachmann* legújabb 3. kiadása (1851), néhol tekintettel a *Laszbergi* szöveg bővebb részleteire.

1) az erdélyi szászokig úgy sem érhettem, tőlök azonban mint hirdetik nevezetes mese, rege st. gyűjteményt veendünk legközelebből 1. 1853 notizenblatt der k. w. akad. 4. sz. — 2) 1. e nemű közleményeimet zeitschr. f. mythologie 3 füz.

4) Ha ezekre már szükséges volt a tekintet mai közelségünk s százados együttlakás és érintkezésnél fogva, még inkább volt az a *keletnek*, hol bölcsőnként keressük, e nemű nyomaira, melyekben annyi találkozás rejlik gyermek korunk és eszme világára nézve. Ma ugyan kevés van ebből tudomásunkra mit biztos nyomul vehetnénk; ennek hiányában becses azonban még mindig a mi fenmaradt, s ilyennek veendő az ismeretes „ezer egy éji” mai arab feldolgozásában fellevő mese gyűjtemény, mely eredetileg nyilván az összes keleti népek, perzsák, hinduk st. saját meséinkhez hasonló népies hagyománya, ámbár az ép úgy vesztett eredetiségéből a feldolgozás, mint a mienk érthetőségére nézve a feledékenység által. Mind a mellett a mieinknek emezekkel találkozása sokban meglepő, és dacára annak, hogy sokban már elhalványulhatott az islam előtti valódi mythosi elem, nem egyben az még a mienkkel azonosan kimutatható lesz, mint azt a mű folytán többször s gondolom nem sikeretlenül megkísértettem; a többi hasonlatokrai részletes kimutatás egy jövő magyar mese gyűjteményhez mellékelte paralellismus érdekes teendőül marad fen. Használtam pedig erre egy újabb s teljesebb arab szöveg Weil általi fordításának Lewaldtói disz kiadását Stuttg. 1838. 4. köt. (id. 1001 éj és az éjek száma szerint). — Nem kevésbé ily hagyományos hit- s hősrégi s mondai elemek lévén felismerhetők a perzsa költő *Firdusi* által *Schah nameh* (királyok könyve) feldolgozott irani eposban (miután az nem más, mint a legrégebb szó- és írásbeli népies hagyománynak az író általi összeállítása s költői feldolgozása), azt is e tekintetben egész ily érvényességében véltem felhasználhatónak, s itt is az összehasonlítás, mint az az olvasó belátására állandó, kétségtelenül számtalanszor talált. A használt kiadás: *Görres, Heldenbuch v. Iran, aus den Schah Nameh des Firdusi* 2. köt. Berl. 1820. Egy újabb, Schacktői fordításhoz csak később jöttem. Más általánosb keleti mythologiai kútfők mellett, melyek nagybőrré inkább mythosopiai rendszerek tanaiul veendőek — eltekintve innét az egyszerűbben leíró régiebbeket mint: *Hyde de religione veteri persarum*, kire azért az idézésben is gyakoribb tekintettel voltam (id. több kiadás miatt szinte fejezet szerint) — ezen népies, és hagyományos keleti, különösen daemonologiai képzetek kiismerésére nézve segített *Hammer Purgstall* újabban megjelent irata: *geisterlehre der Moslimen*. Wien 1852, miután az a moslim mellett, az ez által többnyire meghagyott, keleti daemonologiai eredeti pogány traditiókra nézve is érvényes.

5) Egyiránt kell még egy tekintetet vetni éjszakra is, a ma ott székelő azon népre, melylyel a még felismerhető nyelvrokonságnál fogva a tudományos vizsgálat régi históriai kor előtti időkben törzs s népcsaládi rokonságba hoz, értem a *Finneket*. Ezt pedig annál inkább, miután körében a pogányság sokkal tartós volt, s néhol még maig fenmaradt, és mennél dúsabb e nemű néphagyományos nyomok fedeztettek fel még újabban is e népeknél. Ezek egyik fő kútfője a *Kalevala* kiadva *Lönrottól: Kalevala taikka wanhoja Karjalan runoja, Suomen Kansan muinosaista ajoista*. Helsingfors, 1835. (*Kalevala* vagy *karjalai* régi dalok a Suoma (finn) nép hajdanai korából, utóbb 1849 tetemesen bővített kiadás; idézve runók s versek szerint: használva szinte Schiefner német fordítása, Helsingfors 1853). Ezen a népkörében mintegy a rhapsodoktól származó, cyclicus töredék összeszedett dalok epicus alakban dús mythosi emlékeket tartalmaznak; ilyenek azonban már az előbb s utóbb a néptől szedett számos *runók*, dalok és énekek, nagybőrré varázslási különös formulák, melyek egyiránt mély tekintetet engednek vetni a finn mythosba. Mint ilyet használtam *Schröter: Finnische runen*. Stuttg. 1834. a regére nézve (finn és ehsteknél): *Kruse, Urgeschichte des Ehstnischen Volksstammes*, 176 laptól, és az 1836 *Inland folyóirat* 36 sz. (megjelentek ezek *Hunfalvytól* is fordítva a *szépirodalmi lapok* 11 sz. s e szerint idézvék). Régebb s újabb finn mythologiai értekezések, melyek használatomra voltak: *Trolle, de superstitionibus in patria*. Aboae 1745. *Lencquist, de superstitione veterum Fennorum*. Aboae 1782. *Rosenbom, fama magiae Fennis attributa*. Ab. 1789. *Ganander, Myth. Fennica*. Ab. 1789. *Schwenck, Mythol. VII b. Finnen*. 365 laptól. *Grimm, über das finnische epos*. Hoefler zeitschrift f. d. v. d. sprache. 1845. 1, 13. Mellék iratok: *Schott, finnische sage v. Kullervo*. Berl. 1852. *Stotmann, in chron. incert. auct. de regib. Finnland*. Ab. 1785. *Sarel, dialect linguae Fin.* Ab. 1801. *Ticklén,*

termini medici in I. Fennica. Helsingfors 1832. *Porthan, de poesi Fennica.* Ab. 1786. *Gottlund, de proverbiiis Fennicis.* Upsal 1818. *Renvall, suomalaisen sana kirja.* (lex. lingu. finn.), s. *Reguly* kegyéből ennek egy terjedelmes két kötetnyi gyűjteménye, különféle: *disertationes academicae Finnlandenses.* Az ezen kütfők után adottakból észreveendi az olvasó — hogy eltekintve amaz ős nyelvcsaládi rokonságtól is — mily becses kétségtelen találkozást tanúsító hasonlatok merültek fel a párvonalozás által. De ezen csak kezdetében lévő vizsgálat még csak most vár teljeseb eredményekre, ha majdan *Reguly* munkálataiban dús gyűjteményeivel fellépend, minők tárgyunkat illetőleg, különösen a keleti finnek *Voguloknál* szedett népmondái st. A szerzőnek vélei egykétszeri érintkezhetési szerencséje, szíves kegyéből máris nem egy érdekes felvilágosító adalékot szolgáltatott e műnek.

Fölöslegesnek tartom ezek után a többi mythologiai kütfői alap és segéd munkák, mint a mű kidolgozásában általános tanulmányim, részletes felsorolását adni, hol megkívántatott lelkiismeretesen idézvék; ámbár erre nézve éppen a fontosabb rendszeres munkák, melyek vezérnyomán eszme menetem alakult, többnyire kevésbé voltak használhatók hol egyes tények erősítése kellett inkább, mire gyakran másodrendű specialisabb jobban segített. Mennyire kiterjesztém rájuk figyelmem az előszóban elmondottam; s ha itt különösen kiemelem még *Röth* újabb s a mythologiai philosophiai studiumban időszakot alkotó munkáját: *entwicklungs geschichte unserer speculat. philos. religiösen Ideen v. ihren ersten anfangen* st. Manheim 1846, és *Seppnek* az ős kinyilatkoztatási positiv theologiai momentumot a mythologiában kimutató művét: *heidenth. u. d. bedeut. f. d. christenthum.* Regensburg. 1853, az által bevallani akarom, hogy azok nem kissé folytak be a mythologiai tan körüli alapeszmémre; melyeket egyébiránt bővebb kütfőkkel és idézetekkel erősítve e mű bevezetésében igyekeztem kimerítőbben előadni.

Háládatlanság volna azonban itt még *Grimm Jakob* nevét elhallgatni, kinek e nemű vizsgálatai eredménye, — mint a legnagyobb tekintély e téren, melyet a tudomány csak a teljes eredmény után ismer el — német mythologiai műve idézésével az olvasó minden lapon ismételve és folytonosan fog találkozni. *Grimm* nemzete régiségei, irodalma, nyelv-, jogtudománya és végre mythológiájára mély vizsgálatai által a legbecsesb eredményeket eszközölve, e mellett nem csak hogy mellékesen a más népekre is, mienket sem mellőzve, új világot terjesztett, de különösen, megalapítá a közös vizsgálatnak egyetlen bizonyosb és célhoz vezető azon útját s menetét, melyen ma az összes tudományos vizsgálat eredményteljesen halad, s melylyel gyenge igyekezetem is azért telhetőleg lépést akart tartani, s ha e kísérlet valaha számolhatni mer arra, hogy sikerülend néki nemzete körében ez új tudományos eredményeket megalapítva, egykor még a szomszéd német külföld — az e nemű tudományos törekvések sajátági hazája — élébe is a nagy részlet egy kis adalékaul léphetni, úgy senkinek sem volna ez méltóbban kegyébe s tiszteletére ajánlható, mint azon férfúnak, kinek nyomdokain haladni igyekezett, s ki nem csak mint megközelíteni vágyott eszménykép állott szerzője előtt, de ki őt lankadsága legsúlyosb napjaiban buzdító üzenettel serkenté, s nagylelkűleg egyiránt kütfői eszközök s utalással segíteni kész és kegyes volt.

Ezek voltak a *sajátági kütfők*, melyeknek tüzetes átvizsgálása mintegy — mint mondani szoktuk — *ex professo* állott előttem, s meg is történt. Felülhaladják ezeket nem csak számra, de olykor becükre nézve is más mellékesen használt iratok, melyekből még számos érdekes adatok járultak tárgyunkra. (Igy a napi folyóirodalom, különösen a tudományos folyóiratok,

minők közül itt a *tudományos gyűjteményt* (id. tudgy. évszámmal) és *tudománytárt* (id. tudt. évszámmal) és az *akadémia évkönyveit, értesítőjét, új magyar muzeumot* (id. u. muz. köt. számmal), kell különösen gyakori használatoknál fogva felemlítenem. A külföldiek közül *Hormayr archívja, Haupt zeitschrift f. deutsches alterthum. Schmidt, zeitschrift f. d. geschichte* st. Valamint azonban a dolgozat tervében nem állhatott annak alapjául az összes világirodalmat tenni, úgy azt, mi sok felől véletlenül nyerhető volt, kész voltam használni, de mint véletlen s mellékes, valamint a kütfők közt helyt nem igényelhetett, úgy a hol felvettem a szerint idéztem. Még csak megjegyzem, hogy vizsgálatom kezdetén mindjárt a kitűzött céllal: tárgyamra keresni, az összes erre segíthető bibliographiai jegyzékeken átmentem, mint a *Széchenyi bibliotheca* és az *akadémia évkönyvei, folyóiratai meg a tudgy. (Petrovich, Céh, Berzevicy, Rummy st. által közlött külföldön lelhető hungaricák jegyzékein)*, és a hungaricákra is folytonosan tekintettel mutatkozott *Archiv. d. gesell. für ält. deutsche geschichte*, 1820-tól kezdve, dús repertoriumain. Hasonlón jártam el a nevezetes kéziratlárak ismertetései vizsgálatában, minők: a *Széchenyi, Jankovich, Gyurikovics, Mednyánszky*; régiebb: *Pray, Cornides, Hevenesi, Kaprinay, Bencúr, Bél, Benicky, Illésházy, Benkő* st. félék, a mennyire azok közölve voltak nagyobbára Hormayr archívja, s a tud. gyűjteményben. Különös új eredményre azonban sehol sem jöhettam; az egész, azonkívül mit itt felhasználtam, alig egy két kissé fontosnak látszó iratka, melynek nyomába nem juthatván, azt illető helyén, hol érdekeltnek gondoltam, feljegyeztem. Bár ápolhatnók a továbbira a reményt, hogy még a tudomásra nem jöttek közt rejlik valami fontosabb, mi a magyar mythologiai vizsgálatnak újabb erőt s életet adhatna!

MAGYAR MYTHOLOGIAI IRODALOM.

Alig lehet ebben szó a már említett történeti kütfők után a történetírók azon helyeiről, mint már némileg Bonfini (l. f.), és különösen Inhofernél, *annales ecclesiast. r. Hung. Romae* 1644 (nálam az illető helyre a posoni 1795 idézve), hol a magyarok isteneit ismertetni akarván, gondatlanul ártit s alkalmazott idegen nevekkal (l. II c.) állanak elő.

Első, ki némi tudományos vizsgálatat, de szinte csak mellékesen járt el erre nézve, tudomásra *Otrokócsi Foris Fer.* volt, *Origines Hungaricae*. Franquerae 1693, 2. köt. terjedelmesb művében, hol már sajátlag a magyarok s magyar nyelv eredete vizsgálatában, több ős vallási jelentőségű szavat, mint *isten, tündér, óriás* st. magyarázni igyekszik, nagyobbára idegen keleti, sémi szögyökektől származtatva, s classica mythosi nevek s képzetekkel hozva rokonságba st. minél úgy is a fentebbi sémi rokonságnak kimutatása állott csak sajátlagi céljában. De már ezek, sőt mások is, melyeknek még ős vallási értelme legkevésbé sem állott eszméjében (péld. ármány), később ezen magyarázatokra felhasználtattak, s így minden esetre ötlet lehet a kezdet élére tenni.

Ezután majd nem 100 évvel az első volt, ki a magyar ős vallás rajzát adni megkíséerte, históriai tudományunk egyik legelőkelőbb mestere *Cornides Dániel: commentatio de religione veterum hungarorum*, ed. Engel Vien. 1791, a göttingai tud. akademiában egykori székfoglaló beszédében, és mivel csak a rendes tagok beszédei jelentek meg az évkönyvekben, ez kéziratában maradt, miglen Engel onnét kieszközlé s kiadta. A néhány lapnyi alkalmi értekezésben egyébiránt a tárgyat csak röviden taglalható, s ebben is nem annyira az egésznek mintegy vázát, mint inkább a róla egyes feltűnőbb adatok nyomán, felőlei néhány eszméjét formulálta. Így kiemeli az Anonymus által tanúsított *ló áldozatot* elől, és az *isten névnek* a perzsa jezdannali találkozása és Theophylaktosnak *tűz- és elemiszteletet* tanúsító adatánál fogva, *perzsa, zend vallási azonosságot* vagy csak *hasonlatot* állit; miért még különösen a *polytheismus* és *bálványzástól* is *mentnek* véleményezi ős vallásunkat. Igyekezete, valamint az akkori tudomány hason neműivel azonos fokon áll, úgy még inkább méltánylandó a tekintetből, hogy a szerző

különösen történeti hagyományunkból, az Anonymnál így felmerülőkre alapítá már értekezését. Történetíróink nagybárá utána véleményét felvevék, alig mellékelve hozzá egy pár jelentéktelenebb saját véleményt, bővítőleg vagy eltérőleg. *Feszler* (gesch. d. ung. I.) különösen nyelvünk bizonyos szavai értelme nyomán igyekezett nemzetünk *pogány korábbi erkölcsi érzete, szellemi élete s lelkiéletét* st. nézve világot deríteni.

De ezen s hason még jelentéktelenebb felemlítések mellett, melyek nagybárá kellenlen etymologisatiók közt, többnyire hivatlanoktól felmerültek, évek során parlagon állott a tér, míg rajta ismét a jeles *Horvát János*, veszprémi kanonok, később fehérvári püspök, megjelent az 1817 tudgy. (2. 27—91) értekezésével „*a régi magyarok vallásbeli és erkölcsi állapotjáról*.” Ő máris a finn rokonság taglalása közt felmerült, különösen *isten névi* hasonlatokat is felvéve, és a Cornides által állított perzsa rokonságnál fogva, benne az ennek elemeül állított *dualismust* igyekezett fellelni, mit az *ördög* s ellenében állított *jókkali* (?) értelmezésben megkísértett. Theophylaktosnak is a turkok vallásáról adatát magyarrai alkalmazásában bővebben tárgyalta, és pogány korunk történetéből a nemzet erkölcsaire alkalmazhatók terjedelmesen tévé munkálata második részében „*őseink erkölcsi állapotáról*” értekezése tárgyává.

Ezentúl bővebben merülnek fel egyes *történettani kézi könyveink, eredetünk-ről* iratok s véleményezések s *folyóiratainkban* a magyar ős vallásra vonatkozó érintések, a nélkül, hogy egy is a tárgyon határozottan lendített volna; többnyire egy egy csekélyebb adalék, nagyrészt ismét kellenlen, minden kritikai alapot nélkülöző, a komoly tárgyhoz méltatlanabb, szójátékká fajuló etymologisálás volt, mely a legidegenebb elemek felhozása által, ha több érvényességgel történhetik részvéten olvasó közönségünk ellenében, bizonyára csak zavart leendett képes előhozni a kevésnek is, mi eddig előkerült értelmére nézve. Valamint azonban történni szokott, hogy sokszor a véletlen is jobbat előhoz a gyenge erővel vagy rosszul keresetnél, úgy történt, hogy ezen háladatlan *szönyomozások és származásunk-ról, eredetünk-ről* hypotesisek s ezek cáf- s elleniratai által támadott surlódásban is a tudomány, elméncség és véletlen a polyva közül egy egy magot kifejtett; mit én ezek garmadaiban sem keresni, sem a hol találtam felszemlélni el nem mulasztottam, s minden alkalommal ismét a felhelyre is készséges elismeréssel utaltam.

Nagyobb becsű több egyes adatok merültek fel e közt akademikusaink, különösen *Jerney és Kállay* a tárgyat itt ott érintő értekezéseikből, kitűnőleg az előbbi, *Abulfeda* már érintett adata megismerletésével egy jelentékeny tanúságot hozott elő.

Megemliténdő *Bodor Lajos, magyar pogány hitregék. Áltos.* Kolosvárt 1842 című munkája is, hol egy pogány korunkra költött dráma előtt, a nemzet *eredete és ős vallására* nézve úgy látszik tájékozni kívánván magát és olvasóit, adott értekezésében, e téren egy minden tekintetben merész lépést tett, a tárgynak egyrészt tág felfogásával, másrészt odavetett állításai, alig valahol, legtöbb helyt pedig meg sem kísértett bebizonyításával; e mellett szakadozott, rhapsodicus, sokszor ismét a dagályosba elmerülő előadása lehetett az ok, mely miatt a munka eddig semmi tekintetbe sem jött; valamint azonban szerzője azzal mentegetődzik, hogy, úgy mond, csak futó rajzot kívánt adni, s figyelmet ébresztetni, a fonákul érintetnek kigazítását, s a jónak kritikai megálapítását jártasabbaknak hagyva, úgy én sem akartam felemlítetlenül s elismerés nélkül hagyni, a mennyire a felmerülő egy és más belőle idézhettem, s a helyeset talán megalapíthattam; mert ezen eljárásom egyik főbb tisztét abban véltem, hogy a legkisebb, bár mily csekély adalékul felvehető, sem kerülje el figyelmemet, s mind az itt teljes méltánylásban részesüljön, mi már előttem becses s elismerendő megtörtént.

Régibb háladatlanabb téren jártak ismét e mellett mások, mint újabban *Kis Bálint, magyar régiségek*, Pest 1839, és *Bizoni Károly, magyarok ázsiai emléke*, 1845, terjedelmesb műveikkel, melyekben a héber, perzsa st. azt is kritikátlanul adott szógyök-elemzés s hasonlítás, meg az őszötvetségi történet s némely classicusokból vett adatok által vélték az egész ős magyar kort és

vallást előadhatni, az utóbbi helyébe elbeszélve a perzsa magüsi tan cikkelyeit st. De ignorálva mind azt, mit amaz s az újabb vizsgálatok nyomán előhaladott mai tudományos ismeret előhozott, maguk is a teljes nélkülözhetés sorsában osztozhatnak.

Felemlithető még végre tárgyunkra az is, mit *Toldy: a magyarok kereszténység előtti állapotáról* előbb a bécsi tud. akademiában mondott, utóbb az új m. muz. 1, 37 és *magy. nemz. irodalom története elébe irt*, a mennyire itt az ős vallást érinté, s különösen nemzetünk pogány korábani erkölcsi életét tárgyalá. Hasonlón mit *Venzel és Jászay a Reguly Albumban az ős nemzeti hősmondáról* előadtak, és ismét különösen *Toldy, a hún-magyar kor történeti költészetéről* a bécsi akademia évkönyveiben közzé tett, meg legújabbban a magy. költ. történetéről egyetemi előadásai közlésében (1853 pesti naplób.) az ő hún-magyar tört. regéről tárgyal; e tekintetben minden esetre ő volt egyike ős történeti emlékeink hagyományos szelleme legelső felismerői s legbensőbb méltánylóinak.

BEVEZETÉS.

Ἡ ἰσοθαλασσὶν ὁ θεὸς μόνων; οὐχὶ καὶ
ἐθνῶν; ναὶ καὶ ἐθνῶν. εἰπερ εἰς ὁ θεός.

Pál ap. Rom. III, 29—30.

A mythologia, legközségesben értelemben véve, a *hűdankor*, vagy inkább az úgy nevezett *pogány* népek vallási hite s tana az isten s világról. Ezen népszerű értelmezése¹⁾ szerint, tárgya: a fő létek megfejtése volna. Hogy már a mythologia ezen igyekezetét méltányolhassuk, s tárgyunkat kellőleg felfogjuk, önkint feltolul a kérdés, mikép járt el a mythologia ezen tárgy megfejtésében, és valjon képes-e általában az ember, s mi módon, ezen fő létek megfejtésére s tudatára jöni? A vélemények, melyeket e tekintetben a bölcsészet az isteneszme eredetéről kifejtett különbözők: az észvéd iskola szerint, az istenről ezen tudat tisztán s egyedül az emberi öntudat reflexiójából ered, úgy, hogy a folytonos különböztetés, állítás s tagadás útján az ember szükségkép magától jó az istenlét ismeretére; vagy egy másik szerint: az isteneszme már közvetlen s fogamilag eszes természetünkben létezik, s tehetségeink kifejlődésével egyiránt életbe lép. Ezen állításoknak azonban *egyedüli érvényessége s általános alkalmazhatósága*val a tapasztalás s történet ellenkezvén, azokból egyedül tárgyunk felfogásában ki nem indulhatunk. — A történet ugyan is, valamint a tapasztalás bizonyítja, hogy a magára hagyott öntudat, külső, segéd nevelő befolyás nélkül nem képes egy fő létek ismeretére, s e szerint az isteneszmére jutni. Valamint az ember physikailag bár mily ép állapotban jó a világra, még is a testi ápolás, nevelés megkívántató fejlődésének szükséges kelléke, úgy szinte szellemileg e nevelést még kevésbé nélkülözheti. Legyen bár mily erőteljes az eredeti szellemi tehetségerő, még is a tapasztalás biznysága szerint, a megkívántató emberi tökélyre kifejlődni nem képes, melyet azért mindenkor csupán a külső nevelés általi befolyás eszközölhet²⁾. Ekkép magának

1) a mythos szónak mai hitrege jelentése későbbi, a szó eredeti értelméből elszármaztatott; a mythos és mythologia eredeti mélyebb jelentését I. Creuzer symbolik u. myth. I kiad. I, 52, e szerint a mythos sajátlag beszédet, különösen pedig a mintegy titkosan, az ember benső érzetében létező, még ki nem fejezett fogalomnak, a hang általi kimondását, nyilvánítását — mint a symbolum a jel általit — jelenti, származván akár a μῦθος = claudor, vagy μῦθος = arcanis initio, vagy az azonos származású μῦθος v. μύθος = clauso ore sonum edo szavaktól. E szerint a legrégibb hellen beszédmódban általában az előadást, elbeszélést jelenti, s Homer, valamint a tragikusok a szavat: beszéd, jelentés = meldung, emlékeztetés st. hason értelmekben használják; így tehát még az ily beszéd igaz vagy, valótlán, regés tartalma megkülönböztetésére a szó nem használtatott, s csak később, már Herodot s Pindárnál jó elő a rege s hitrege értelmében összekötve a λόγος-val. — 2) Így azon emberek, kik különös események által az emberi társaságon kívüli vadonba jutottak, még csak azon állapotot sem tudták fentartani, melyben már nevelve voltak, s mennél tovább léteztek ily helyzetben, annál inkább elvadultak; érdekes általában ezen bekövetkező

az öntudatnak szüksége lévén a köztetésre, annival inkább az istentudatnak; minél fogva kétségtelen, hogy az ember külső, fensőbb nevelés nélkül az istentudatra nem jöhet, a benne fogamilag létező isteneszme ki nem fejlődhetik, s annál kevésbé képezheti ki azt öntudata reflexiójából. Azért csupán az isteneszme eredetéről előbb felhozott két véleménynek ezen harmadikkal egyesülésében, miszerint az eredetileg emberi eszes természetben fogamzó isteneszme, egy fensőbb külső befolyás s nevelés által felköltve, az öntudat reflexioja által csupán ezután erősödik, áll az istentudat valósága, és mint Staudenmayer mondja ¹⁾, maga az isteni kinyilatkoztatás titka, valamint ismét ezek egymástól szétválasztásából ered minden tévedés s hamis tan a vallási ismeretben ²⁾.

Miért mi is nyilván a valódi istentudatot eszközöl ezen hármas elem szétválasztásában, vagy sajátlag inkább azok egyesítése kellő hiányában vagyunk utasítva keresni a mythologia, mint ilyennek kútfejét.

Ezen ugyan is, a történet s tapasztalás által feltételezett, külső fensőbb befolyás általi ébresztése az emberi öntudatban fogamilag rejlő isteneszmének, nem lévén egyéb, mint vallási szent okirataink, a biblia által kifejezett isteni kinyilatkoztatás és nevelés — (önként következvén, hogy az első embernek hasonlóan nevelésre lévén szüksége, ezt más hasonló embertől nem kaphatta, hanem szükségkép egy nálánál fensőbb eszes lény által kellett annak történnie, s ez csak maga az isten ki őt teremté lehetett); — míg ellenben a mythologia különféle kosmogoniai s theogoniai tanai fejtegetésében inkább az elferdített, erőtlén, korlátozott ész nyomait, mintsem egy isteni kinyilatkoztatás jelenségét mutatja. Miért hogy a történet-bölcsészek, folyvást igyekeztek a tüneményt megfejteni, s azt tévelygése és tudatlansága legvégső nyomaiban, a vallás s istentudat első kezdetének tarták, a magyarázattal állván elő, hogy mikint az emberi ész fokonként fejlődik, s a művelődésben előhalad, úgy a vallásra nézve is az emberiség kezdetben teljes tudatlanságban volt, s csak hosszú időszak s kiképzés után jutott az emberfeletti erők vagy is a fetis, azután bizonyos emberfeletti lények vagy is a sok istenség képzetére, s végre sok század lefolytával, villant fel elméjében az e tekintetbeni művelődés fő fokán az egyistenségről eszme ³⁾. Ez már azon, a fentebbi vélemények egyikére visszavihető, de a történettel ellenkező értelmezése a mythologia s általában az istentudatról eszme lényegének. De a történet erre nézve már, miként magok a mythologiai tanok is mindenütt arra utalnak, hogy az emberiség kezdetén egy sokkal észszerűbb, tisztább vallás és erkölcsi állapot létezett, és a későbbi sokistenségi hit, bálványozás, természetisztelet, bűbáj st. egy későbbi és pedig fokonként bekövetkezett elaljasodás és romlottság eredményei; miként szinte történetileg bizonyos, hogy eddig minden mythologiai tan, vagy az előszámlált végső elaljasodás vagy teljes hitelenségben oszlott fel ⁴⁾.

elvadulás signaturáit olvasni Herdernől. Hasonlóan vélekednek ebben egyiránt a testi mint szellemi s különösen vallási nevelésre nézve általában a bölcsészek, mellőzve gyakran az isteneszme eredetéről azzal homlok-egyenest ellenkező véleményüket, mint Fichte *naturrecht* 1. 31, maga Hegel is *relig. philosoph.* 1. 92 és 2. 213, 222. Lessing, Schelling, Creuzer, Görres, Schlegel Fr. I. Staudenmayer is *encycl. d. theolog. wis.* (2 kiad.) t. 130-7. — 1) I. h. — 2) ez volt um. Staudenmayer I. h. eddigi hibája számtalan philosoph s theolognak, hogy keblük szűk volt ezen három főtétele összefoglalására, s benső összeköttetésük megismerésére, mert ha kettőt közülük egyesítenek is, úgy többnyire egy harmadik elmaradt. — 3) I. Hegel ezen nézetét philosoph. d. gesch. a. bevezet. 56, Purgstallernál is bölcsészeti elem. 3, 193. De jól mondja Grimm elősz. 47: niemals war das heidenthum aus der luft herabgefallen, es wurde undenkliche zeiten hindurch von der überlieferung der völker fort getragen, zuletzt aber beruhen muss es auf geheimnissvoller offenbarung, die sich der wunderbaren sprache, der schöpfung und fortzeugung der menschen vergleicht. — 4) ezt igazolják az elsőre nézve az úgy nevezett vad s műveletlen népek mythologiai; valamint a másokra példa a görög s római teljes hitelenségi erőtlenségben elenyészett mythos. Magától értetődik, hogy ezen különféle phasisokon átmenő processus, majd előbb, majd utóbb jutott eme végeredményhez, amint azt a külső körülmények elősegítik vagy akadályoznak. Így történt, hogy mielőtt még legtöbb pogány vallások eme végső korszakukba jutottak, más tanoknak voltak kénytelenek helyt adni; mint az európai nyugatiak, kelta, germán, román, szláv a kereszténységnek, a legtöbb keletiek: perza st. az iszlamnak. Valjón melyik korszakában volt a magyar ősvallás, midőn szinte a kereszténység által honunkban, s más keletiebb rokon népágainknál ismét a mahomedanizmus által végét érte? Talán sikerülend e kísérlet folyamán erre is némi világot lendíteni.

E szerint tehát maga a mythologiai tan vezérelhet bennünket saját kútfeje megismerésére. Minden mythológiákban ugyan is nem csak befoglaltatik a hit és tan egy előbbi ősi tisztább istenismeret, igazság, erkölcsi tökély s boldogabb létről, úgy hogy az „aurea prima sata est aetas,” Voltaire szerint is: „est la devise des toutes les nations,” hanem egyszersmind ezen boldogabb lét, az eredeti igazságtól elpártolás és elszakadás, s ez által bekövetkező ész elhomályosulása s akarat rosszulása tétetik a boldog őskor elmúltával a mythologiai kezdet alapjául ¹⁾. Ezen tan pedig nem más, mint a melyet saját vallási okiratunk a biblia előad, miszerint: az ember az istentől elpártolva, az isteni nevelést megvetve, tőle elesett, földi boldogságának az által véget vetett, esze s öntudata elhomályosult, akarata meggyengült. E tény lévén tehát a mythologia elkezdete, következik, hogy az elhomályosult emberi öntudat reflexiója, a meggyengült benne fogamillag létező tehetségek, a megszünt isteni nevelés hiányában, már csak a megtörtént emlékének mindinkább halványuló és setetődő sugára, voltak a tényezők s a kútfő, melyekből a mythologiai tan eredett; tehát: a fenemlített hármass momentum kellő összefoglalásának azon hiánya, melyből minden vallási tévedés s hibás tan ered. Csak így felfogva, s egyedül ezen kritikai szempontból kiindulva, lehetséges tárgyunkat a kellő philosophiai szellemmel áthatni, s annak tümenényeit tökéletesen összhangzó egészként felfogni ²⁾.

Az előbocsájtottakban a mythologia fogalmát s eredetét adván, azzal sajátunk meghatározását is adtuk; ha most a *mythologiai fejlődést* is röviden vizsgálat alá veszem, azt a szándékkal teszem, hogy talán sikerülend sajátunk nyomait is eredetükben már az összes tanban fellelni. Vizsgálva ugyan is e tanok rendszereit ³⁾, mindenütt élénken feltolul az alapeszme

1) Voltaire (essai s. l. mœurs d. nations. Paris 829. 1, 84) szerint: la chute de l'homme dégenéré, est le fondement de la théologie de presque toutes les anciennes nations; és Humboldt Vil. (gesamm. werke 1, 73): „die wahrheit soll ursprünglich in den menschen gelegt, aber allmählig eingeschlafert und vergessen worden sein; die erkenntnis kehrt wie eine erinnerung zurück.“ die älteste indische lehre des Krisna. — 2) Buss (unters. u. univers. 364) így mondja, hogy: alle entwicklung in der menschheit an dem dunkel zurücktretenden faden der uroffenbarung sich anspann und fortfließ, — és: in die mythengeschichte ist wissenschaftliche gründlichkeit nur dann zu bringen, wenn sämtliche heidnische religionen sich als entartete ausläufer an die uroffenbarung anlehnen. Minden ellenvélemények mellett ezen felfogást számos előkelő történet-bölcsészek egyiránt igazolják, mint Abel-Remusat, S. Martin, Laménais, Stollberg, Schlegel Frig., Görres; így mondja még Nork is (myth. 1. 12): die mythologie ist das bei der völkerbildung zersplitterte und immer grösseren verdunkelung anheimfallende bewusstsein eines frühesten monotheismus. — és kétségtelenül! — valamennyi mythológiákban átlátszik még az isteni és kinyilatkoztatás alapja, melynek elhomályosult sugára mindenfelől még felpislog, megszakadozott s összebonyolódott fonálának szálai az egészen keresztül szövődnék, széthasadtott töredékei minden nyoma, még a leghomályosab s értelmetlen részletekben is megismerhetők. S ezen, hogy úgy mondjuk, „consensus gentium,” az emberiség legmagasztosb eszméjében a vallásban, nyilván annak általános érvényessége, s a pozitív kinyilatkoztatott vallással találkozás az igazságnak egyik legnagyobbyszerű bizonyítványa. Így merül fel a felfogás az egyházatyák nem egy mély s magasztos eszméjében már, s ezt valják be álméklodással a későbbi bölcsészek, midőn Eugubinus Steuchus de perenni philosophia, a régiek előérzeteljes bizonyosságait a λόγος-ról tíz könyvében összszedi, s Ficinus Marsilius, Mirandolai Pico az ősvallások alapigazságát egy őshinyilatkoztatásban keresik. Az újabb kor álóbölcsézete azonban, midőn véletlen ezen lefelé és fölfelé nyúló vallási találkozásokról ismeretere jött, ezt a kinyilatkoztatott vallás a kereszténység, s különösen a katolicismus ellen, mint gúnyt s torzképet vélte felállíthatni (az encyclopedisták Volney ruinen st. újabban Nork st.); igaz, azok eltorzulásai az igazságnak, de még ez alakban is csak annak létezése s valóságáról adnak bizonyosságot, mert: toute erreur est fondé sur une vérité, dont on abuse, mond Bossuet. — Holott tehát épen így tekintve a mythológiát, belőle egy egyszerű „consensus gentiumot” hozhatunk elő bizonyossággal a pozitív vallásra nézve. S így felismerve a mythologiai studium a keresztény bölcsészettől által, a theologia, vallás- s világ-történetnek méltán complementumává lesz; mely tekintetben, miután már is újabb igyekezetek, mint de Maistre, Hug erre utalva, Görres és Sepp azt így tárgyalva felmutatták, nincs más mondandóm, mint hogy ezen studiumoknak, hogy ha egyszer az adathordás s vizsgálat munkáját bevégezők s az által megalapítók, ezen nagyszerű végeredményükre figyelmeztessenek, mely mindenestre ez irányban, s a specialis philosophiai, nemzeti archeologiai s világ-történeti becsükön felül, amaz vallási tekintetben lesz a legbecsebb s legeredményesebb; ezen alap- s végcél nélkül igyekezetünk valódi sisyphosi törekvés, és tárgyunk kimerítése és betöltése Danaidák munkájává lesz, melynek sem kezdete sem vége. — 3) ilyenek Görrestől, mythen gesch. d. asiatischen welt 2 köt. Heidelb. 1810. Stühr, religion-system der heidn. völk. Berl. 1836, s a f. id. Schlegel Fr. philosoph. d. geschichte 1 és 8. die sprache u. weisheit, d. Indier. (bécsi 846. kiad.).

félreismerhetlen nyomá, az eredeti igazság azon szakadozott fonala, miként különféle kép elszörvődött, különféle phasisokban, a mint azokat a hányatott emberiség sorsa magával hozta. Bármí érdekes, sőt szükséges ezek folytonos szem előtt tartása, még is itt a rövidség miatt csak a főbb momentumokat megérteni legyen szabad, hogy annál könnyebben behathassunk tárgyalandó homályos mythologiai saját töredékeink értelmébe.

Amaz vallásunk szent könyvei szerinti, s az összes mythologiák által feltételezett elpártolási katastropha után, korán sem hihető az ismert mythologiai képzetek rögtöni feltűnése s elhatalmazása, de egészen a tárgy természetéhez képest, azok csak fokenként, az isteni nevelési tan ismerete, s emlékének enyészével fejlődtek ki. Egy ideig fenlétezhetett még amaz eredeti tan az első embereknél, fentartva annak nem rég múltja, az együttlét s közös tudat által; különösen az emberiség, a történt isteni nevelés ő honában sokáig fenmaradhattak még az általa beoltott tiszta vallási eszmék: az egy isten, a világ s emberiség teremtese, s a köztűki viszony ismerete, valamint még ezek az ő mythosok leplein keresztül élénken kitűnnek; de az elgyengült öntudat s akarat, az elhomályosodott ész, nem sokáig tarthatá fel magát az elpártolás folytonosan dúló következményei ellen; az érzéki szenvedélyek elhatalmazása az anyagiság által a szellemi elhomályosodást hatalmasan nevelé, míg az öntudat gyengülte a kicsapongó phantasiának engedni kénytelen volt. De ezen magára hagyott s elhomályosodott ész, elesve bár az isteneszme tiszta forrásától, minden képtelensége dacára, kénytelenítve érző magát folyvást kutató ösztöne kielégítésére, s majd véges jeleneteiben igyekezett feltalálni a végtelent, s ekkép úgy nevezett természet-elemek, vagy -erők istenítésére jutott, honnét a bálványzásra a személyesítő phantasia képei vezérlék; majd ismét a véges tünemények anyagát, a végtelen egyes részletének, azok összegét pedig az istenségnek, élet-erejét a világszellemnek tekinték, s az által a mindistenségre jöttek. Ezek, mennyire a tévedésnek végtelen elágazásában határokat szabni lehet, tevék valószínűleg a mythologiai első kezdetet. De mire az emberi kebelnek benső meghasonlása külsőleg is kitört, s mint szükséges következménye a feldúlt egységnek, az emberiség egymástól elszakadását okozá, mennél tovább vivé s taszítá ez el ötlet egymástól s az eredeti őshontól, annál inkább sietteté az eredeti nevelés, már úgy is homályosodott emlékének enyészett. Egy más, nem az emberiség bölcsőjének szánt kellettenebb földdel s elemekkel küzdés, új éghajlat tompító hősege vagy dermesztő hidege a szellemet fokenként elnyomá, míg a folytonos küzdelemben edzett test előnyeit kiemelé; ennek ereje lón a legfőbb tökély, ezt csudálta egy részről az istenített állatokban, míg másfelől az ellene feltoluló s őt korlátozó természet-erők ellen lélekszabadsága homályos öntudata ösztön-szerűleg a magia és fetisre vezérlé, a legelső tárgyban keresve erőt s oltalmat.

Ezen vonásokban a mythologiai tant teljesen birjuk első kezdetétől, mint az a monotheismus fokenkénti elhalaványulásával a pantheismus, polytheismus s természetisztületnek helyt adott, egész ama legvégső aljasodásig, midőn az ember a durva, értelmetlen magia, sabaeismus, állattisztület s fetisben keresi üdvét. — De az adottakban birjuk egyszersmind a schemát is a mythologiai familiák kellő megítélésére; és csak a kérdésnek kell kitűzteni, hogy bizonyos vizsgálat alá vett mythosi emlék mily kiváló nyomokat mutat fel, s mily jellem bélyegét viselik tüneményei, hogy az előadottak fonalán azokat, mint egybefüggő egészet felvilágosítsuk. Ha már a vizsgálat alá vett mythos, minden részleteiben kitűnő ősvallási elemekre utal, a monotheismusi forma kitűnése által, mellette ennek alárendelt daemonologiai szellemekről képzetek, s egyszerű természetelem-tisztületi jelenségek mutatkoznak, a nélkül, hogy ezek teljes personificatióban polytheismusra emelkedtek volna, ehhez gyenge pantheistiai világnézetek tűnnek fel csupán, s ezek mellett a benne feltűnő eltérőbb képletek, majd nem történeti bizonyossággal később fel- s átvetteknek kimutathatók, ily mythologia, minő a magyar is, melynek a felhozottak lényegét teszik, nyilván ősmythosi eredeti elemekre mutat; közel az emberiség eredetéhez, az első kezdet, s honba visznek fel nyomai. Ezek után indulva, kutatásunk önként a tért fogja keresni, hol ezen első magvak felsarjadoztak, s honnét a többi világba elgyökeredeztek, a szálatokat megoldásul felviendi az eredeti csomóhoz, s a talált gyümölcsöt fájához, hogy nemét meghatározhassa.

Ezzel pedig az őshon felől, s az ezzel összefüggő ősnép s nyelv kérdésére jövünk; s bár mily háladatlanok az ily, szétágazó vélemények részletében végtelen, ha bár végső analysisükben ismét találkozó vizsgálatok, még is ezek rövid előállítását is megkísértem, annyira szívesen fekszik tárgyunknak minden telhető világosságot innét is kölcsönözni. Az eddigi geognostikai hypothesisok összege egyiránt, mint az általános őshagyomány, a bibliában úgy, mint a mythologiákban, körül belül közép Ázsia azon földvonalát, mely nyugottól keletnek vonulva, a régiek Atropatenejét, Baktrián át, Himalaját mint Perzist magában foglalja, a közte létező térrel, az emberiség őshonának lenni állítja. A geognosta neptuni formációjá szerint ezen magas földről szintűgy legelől folytak le a tenger árjai, mint a plutonicus esetben az legelől hidegült meg, míg az alsó földrészek viz alatt vagy izzó alakulásban voltak. Bibliai édenünk négy folyója e téren kerestetik, s mi csoda, ha a mythosok is az aranykorszaki ősboldogléti honára ide utalnak: a legrégibb zend mythos Aryana vaedjáról, a perzsa Atropatene tűzhonáról, a hindu Himalaja nyugotjáról itt regél. De érdekesnek még e tekintetben a történetnyelv- s népvizsgálat által újabban előhozott azon adatok, melyek a Himalaja hegység nyugati része felől, déli s közép Ázsia felé, s az Indus s Ganges partjain egy eddig kiismerhető legrégibb ősműveltség s vele feltűnő legősibb néperedet nyomait látszatnak felmutatni, mely első kezdet s lét kifejlődésében, miként már számos nép- s nyelvcsaládok, úgy a mythologiai fogalmak első eredetének nyomai is észrevehetők. Köztudomásuk már ma a nagyszerű igyekezetek s munkálatok, melyeket e tekintetben a tudósok kifejtettek, s melyek által az őstörténetről tudat, a nyelvvizsgálat és régiségtan mintegy új alakot nyert, a legidegenebbnek vélt, s ezred évektől egymástól messze vetett népek közös eredete s nyelvrokonsága kétségbevonhatlanul kimutatván ¹⁾. Itt ugyan koránsem akarok ezen resultatumokra, melyek szerteágazó legtovábbi alkalmazásukban minket talán éppen kevésbé, mint az összes európai népcsaládot, érdekelhetnek, építeni; hanem legfellebbez, kijelentett céloknál fogva, csak az ez által kimutatott ősmythologiai fogalmak keresésére indulok ki. És valóban a hindu ősm emlékek még legbiztosban vezethetnek egy ily mythologiai kezdet nyomaira, mely, valamint ősnyelvük, egyiránt saját, mint más népek e nemű eszméi első elemét képezheté. Így tudják még az őssanskrit nyelven irt Sasták, mint legrégibb vallási könyveik, egyedül az ősi monotheismust, csak egy fő lényt az ekhum-eshat vagy ek-isha — az őst lényt ismerve, kitől a szent természet-elemek, s a máris Brahma, Visnu, Siva nevek és képzetek alatt personificatióra emelkedő teremő, megtartó és rontó természetörök függenek; úgy szinte még tisztább tanok is foglalatainak bennök, mind a teremő, mind a világ és az emberiségről, az isten által teremtet, s tőle elpártolt lényekről st. Ezen írott mythologiai emléket, jellemzett minőségében, mint ősi, eredeti mythologiai kezdetet, minden kétségen felül helyezik azon ethnographiai tudósítások, melyek által még egész néptörzsököről értesítettünk, kiknél maig ezen egyszerű őstisztelet létezik ²⁾.

Ezen mythologiai processus különös diagnosissául már a nevezetes tünemény felhozott, hogy az úgy nevezett Zend vagy nyugatiai nép és mythos, a keletiai vagy hindu nagy testvérnép törzstől elszakadása korszaka és kora éppen eme mythologiai fordulathoz tulajdonított. Amaz hármas istenségi alak, s a deverkel szellemek isteni imádása ellenében ugyan is a nyugatiai népág reformálva vallását: egyistenismeretet s e mellett csupán alárendelt természetlelem kultust tartott fen; ha bár később ez sem tarthatta őket vissza a közönséges mytholo-

1) értem az angol keleti társulatok különösen a kalkutai s ezek nyomán a többi európai angol, francia, német tudományos társ. mozgalmait, melyek az őshindu nyelv a sanskrit és vallási irodalma ismerete által előidéztek. — 2) Sonnerat reise n. Ostindien (ném. ford. 48, 114, 152) így tudósít már az illiek, Vilurok és Vedeokről, hasonlóan Hafner (Norknál i. h. 5, 85) ezen népek egyszerű, stationarius vallási állapotáról. Ezen állapotból észrevehetőleg, amennyire vallási könyvek és secták története világos adatokat szolgáltat, csak később fejlődött ki a hindu mythos mai ismeretes alakja, a hármas nyilatkozatában képzelt teremő, erő idővel mindannyi istenséggé személyesítettén a Brahma, Siva, Visnu nevezet alatt; a számos felekezetek többnyire azonban maig is csak egyet tisztelnek kitűnőleg a három közül, míg a bráminok s tudósok óvszázados vallási surlódásai után mind a hármat a trimurtiban egyesték, de a népnél maiglan is egyik túlsúlyú személyességében imádjatik egyedül az isten.

giai processustól, s idővel ez is szinte további mythosi personificatiókba ment át ¹⁾. Miután tehát a dús adatok nyomán a jelenleg ismert hindu mythologia egy majd nem korszakilag, annak benső és külső története által kimutatható elfajulás és elszármazás bélyegét viseli magán ugyan egyrészt, de másrészt ismét mythosi képletein át még amaz eredeti őstannak nyoma kitűnik, minő csak az őshon s az emberiség bölcsőjében megmaradt néptörzsnél, ámbar ott is csak homályosodott hagyomány által maradhatott fen, — minők például még: a szellemi s anyagi világ alkotásáról, annak az istentől elpártolása, az átok súlya és vezeklés szükségéről és egy boldogabb jövő életéről hit s tanok — úgy méltán reflectálhatni rájuk minden mythologiai tan vizsgálatánál, és ellehet általában mondani Schlegel Fr. szavait: es ist das erste system, das an die stelle der wahrheit trat; wilde erdichtung und grober irrthum, aber überall noch spuren der göttlichen wahrheit, und der ausdruck jenes schreckens und jener betrübniß, die der erste abfall von gott zur folge haben musste.

Innét, hogy valamint az ősi műveltségi első állapot itt ezen eredeti honban, a törzs anyanyelv annak régi nyelvében, úgy tartalomdús theologiájában, számos homályos töredék mythosok megfejtése kerestetett ²⁾. De azért, valamint ez által az alapeszmékre nézve magam s olvasóimat tájékozom, úgy, mint már fentebb eljárásom ebben motiválom, ismétlem, hogy senki se vélje miszerint ezen sükerektől netalán elragadtatva, a kétségtelenül még is csak egyoldalú nyomokon indulandó vagyok, s talán a mythosdús brahmin-tan számtalan részletei s képeiből nagy hasagatásba került hasonlatosságokat akarok mythologiánk parlag téreire átültetni; mit, valamint mythologiai töredékünk szellemétől egészen eltérőnek tudok, s fonák vizsgálati kiindulás eredményének tartanék, úgy nehezen is foghat valaki vizsgálatom nehezeire állíthatni. Azért jól meg kell egymást értenünk: nem a hindu s egyéb bár mely más mythologiából leszármaztatásról van itt szó, de igen is ama ősi mythosi elemek vizsgálatáról, melyeken egyiránt a hindu, mint valamennyi más ősi mythosok feneklenek; s azért hol ilyeneket észreveszünk, egész figyelmünket megérdemlik, hogy rájuk reflectáljunk; annál inkább pedig ott, hol ezeket némi öntudattal fentartva látjuk, miután azok már nálunk s egyéb mythológiák emlékeiben, csak öntudatlan homályos töredékekben nyilatkoznak.

Ezekkel talán világossá tettem már igyekezetemet, a magy. mythologia lényegénél fogva, az első mythosi elemek s fogalmak szükséges vizsgálatát, s minden feltűnő nyomnál figyelemmel követését. Nem lehet azonban még itt mellőzönm állításokat, melyeket a tudomány s újabb vizsgálatok e tekintetben ne talán akadályul gördithetnének utunkba, minők már a tételek, a tárgyunkkal szorosan összefüggő *nyelveredetről*, miután mind a kettő, a nyelv s mythologia egy s ugyanazon emberi tehetség sarjadékának tartatván, eredetükre egymással ellenkezniök nem szabad ³⁾; hasonlóan amaz általánosbak, melyek részint szinte a *philologia*, nagyobbára pedig a *physiologia* útján, előnkbe különféle eltérő emberfajokat, az eredeti egység ellenére, tekintélyes okokkal felállítani törekednek; mit annál kevésbé lehet mellőzni, mennél nagyobb akadályt szülhetnének a mythos-egység tekintetéből tárgyunk megfejtésében. — Mi már ugyan is ez utóbbit, az emberfaj különbséget illeti, azon értelemben, mint az az eredeti egységgel ellenkezik, az észvéd iskola azt leginkább a *physiologia* útján törekedett megalapítani; de annak bizonytalansága s határozatlanságára nézve, a rövidség okáért itt e tekintetben, mint különös tekintélyre, csak Humboldt Sándorra hivatkozom (kosmos 1, 380), ki az általa legnagyobb anatomnak nevezett Müllernek physiologiájában azon szavait felhozva: hogy a tapaszt-

4) mely nyugatirai, zend vallási jelenségekre itt annál nagyobb figyelemmel kell lenni, mennél közelebb viszonyba hoznak bennünket történeti hagyományunk, s a nemzetünk eredetéről vélemények a zend-perzsa néppel azonos eredet, vagy legalább közel szomszéd őshon s lakra nézve. — 2) erre nézve máris bizonyos származási egymásután állítattott fel a mythologok és philologok által: így közönségesen a nyugatirai vétetik első különálló származékul, azután az egiptomi, melytől a pelasz, hellen-görög, sőt kretai-philistim, s latin-római, amattól pedig a skytha, germán, szláv st. mythosok származtak. — 3) Ritter (vorhalle eur. völk. gesch. 309): in der mythologie wie in der sprache, gibt es eine innere struktur, ein grundgewebe, dessen ähnlichkeit bei aller äusseren verschiedenheit auf einen verwandten ursprung hinweist.

találás útján korán sem vagyunk képesek meghatározni, valjon az emberiség egy, vagy több törzsatyától származott-e, — saját vizsgálati resultatumaul adja véleményét: wir behaupten die Einheit des menschengeschlechtes. Maga a felosztása az emberfajoknak, mint a physiologok azt a *race* névvel, már Humboldt szerint is helytelenül s határozatlanul teszik, majd nem semmi alappal sem bír ¹⁾, azok minden benső typus nélküliek, hiányzik bennök az őket átható bizonyos természeti elv, csak épen a külső szín, ábrázat, alak eltérés st. — melyek a természetben a varietások s nem az eltérő nemek jellem vonásai — vétetvén egyedüli kriterionul ²⁾.

Az azonos őseredet s honra nézve tehát egyiránt csak azon eredmény bizonyul, hogy az a tapasztalás útján el nem határozható, a felőlei történeti tudósítás pedig a mythosba mén át, úgy hogy e tekintetben csak vallási bizonyítványokra építhetünk; tehetjük pedig azt annál inkább, mert ebben is tökéletesen összhangzanak, s az által is az emberiség közérzetét fejezik ki, Humboldt Vilmos (kavi sprache) szerint, ezen egy őseredetről hit ugyan is általános minden népeknél, mit ő bár az emberi gondolkodás és phantasia hasonlatosságának kész tulajdonítani, én e közérzetet s gondolat-hasonlatosságot az öntudat szükségéből eredőnek állíthatom, s szívesen megnyugszom vizsgálatom alapjának az emberiség egységéről magasztos hitére helyezésében.

A felhozottaknál nagyobb figyelmet igényelnek a nehézségek, melyek a fenérintett philologiai okokból, akár a felvett eredeti egység, akár pedig s különösen az ősvallás- s nyelv-azonosság ellenére előnkbe gördülnek. Ismeretesek e tekintetben is ama nagyszerű igyekezetek, melyeket az újabb idő kifejtett; a mult kor ugyan is ezen vizsgálatit legfeljebb a héber s véle rokon sir, kaldej közép-ázsiai nyelvekig vitte fel, mire a vallási bibliai studiumok egyenes utat mutattak; támogatva azonban a tudomány s különösen a keresztény missiók terjedése által, az ezzel tágult nép- s nyelvismeretnél fogva, már a legtávolabb, egymástól hely s külső hangzatra nézve eltérő nyelvek azonos származása felismertetett. Ilyen, a philológiára nézve különösen új korszakot alkotó volt az ősi hindu u. n. sanskrita — szent nyelv felfedezése; régisége (kr. u. e. néhány századdal már megszűnt élőnyelv lenni, s csupán mint a sz. könyvek s vallás nyelve divatozott), eredetisége s világos tökélyei a mult század tudósai éber figyelmét csak hamar felgerjeszték, s rövid idő múltán már, a ma minden kétségen felül álló vizsgálatok eredménye abban központosult, hogy nem csak a többi ismeretes hindu nyelvágak, mint a pali, prakrit, kavi, hindi, cigány, de a zend-perzsa, pelvi, és számtalan ismert élő, mint régi kiholt keleti s nyugoti nyelvek um. az egiptomi, phoeniciai, pelasg, hellen, etrusk, román, germán, szláv törzsanyja, melyek e szerint az általános indo-germán v. inkább indoeurópai nép- s nyelvcsalád neve alatt összefoglaltattak. — De épen ezen szerte ágazott indoeurópai nagy nyelv- és népcsalád ily kitűnő eredet- s nyelvegysége, másrészt annak a többi népcsaládoktól tökéletes elszigetelésére felhasználtatott, melyek azután a semi, ural-altai v. skytha, mongol, turk, finn st. különféleképp elnevezett, külön nyelv- s népcsaládokra osztattak fel, mely utóbbiak közé már saját nyelvünk is, eltérőleg amazoktól soroztatott; s ekkép világos ellentézés hozatott fel a nép- s nyelvcsaládokra nézve ³⁾. — De valamint egyrészt ismét eme külön nyelvcsaládok felosztása igen határozatlan, a különféleképp jellemzett s nevezett osztályokba egymástól egészen eltérő nyelvek soroztatván, majd ismét rokonok elválasztatván, úgy a teljes ellentézés felállításában is egyoldalúság s eddig legyőzhetlen ismerethiány forog fen. Miért legkevésbé sem vagyunk kényszerülve ezek miatt a felállított nyelvcsaládi osztályok határain kívül maradni mythologiai párvonalaink s hasonlati magyarázatainkkal; annál kevésbé, miután a történet nem egyszer bizonyos adatokat szolgáltat a legkülönfajább népek nem csak szoros érintkezése, de egymással elvegyülése, egymásbai átmentéről. E mellett pedig a nyelvkérdésre nézve, a talán még mélyebb s messzehatőbb philologiai ismeretek nyomán, legelső tekintélyű nyelvbúvárok igyekeztek, különösen ama keleti, semita,

¹⁾ péld. Blumenbach felosztása: a kaukasszi, mongol, amerikai, aethiop s malayira; Prichardé: iran, turan, areniko, hottentot st. — ²⁾ Mutzl, urgesch. d. erde 41. — ³⁾ I. többek közül különösen Pott, indogerm. sprachstamm. Ersch és Gruber encycl. 48.

ural-altai, skytha st. nyelvcsaládokat a fentebbi indo-európaiakkal, ha talán nem is az ezek törzse a sanskrittől származásra, de véle testvéreileg egyenjogú rokon törzsnyelvre visszavinni¹⁾, a nyilván régi s eredeti, inkább gyöki, mintsem formatívumi-rokonságnál fogva. Honnét tehát a tárgy végső elemében, csak az ő törzsnyelvtől előbbi vagy utóbbi elszármazás kora körüli kérdés foroghat fen. Ezekben úgy hiszem e tekintetbeni eljárásom biztos kulcsát is birom, s az e nemű etymologiai kísérletim mindenkor csak ezen alapon történvén, őket a kritikátlan szörszállhasogató etymologisálásnak szemrehányása kevésbé fogja érhetni.

Egy közös őseredeti lét, nyelv és vallás tehát az alapeszme, mely mythologiai homályos maradvány töredékeink hason ismeretesbakkeli magyarázása, azoknak párvonalozása, s a teljes hiány esetében a rendszer megalapításában vezérleendő; s ezen philosophiai vezéreszmével gondoltam szövegem egész rendszerét átfűzve, a magyar mythost mintegy magában egészet ugyan, de egyszersmind mint az egésznek egyik részletét s nyilatkozatát felmutatni: miszerint az, az elhomályosult eredeti vallási fogalom és tannak a magára hagyott emberi ész szerint, különösen a magyar népnél nyilatkozata, képződése s fejlődése. De amaz vissza- és széttekintésre nézve — mit mindig úgy is csak mint mellékest, az illető határok közt fogok igyekezni tartani — sem újat, sem eltérőt nem fogtam úgy gondolom tenni. Nemzetünk eredete, ő székai, egész multja felvilágosítására nézve, régtől, mint érintem, utalnak történeti hagyományunk, eredetünkről véleményezések, nyelvünk st. a közép-ázsiai skytha népségek, a parthokon át, az ariai s különösen a keletariai vagy is hindutól eltért, nyugotariai vagy is perzsa népségre. És bár mily bizonytalanok, bár mily határozatlanok e vélemények és kérdések, megingatva kétségtelenül újabb az ural-altai, skytha v. népszerűbben a finn családba tartozásunk véleményezése által — melyre én azért a telhető legnagyobb figyelemmel voltam mythologiai nyilatkozatára nézve is; — még is kétségtelen, hogy a feltűnedező eltérő nyomokra nézve még mindig hiányzik a megfejtés, s ama közép-láncszem, melynek feltalálása által, mind a két elemnek nemzetünk nyelve és mythosában összefüggését s elvegyülését világosan kiismerhetnők. Ez pedig egyrészt nemzetünk közép-ázsiai keleti jelleme és szelleme, a történeti hagyományok által e földrészei helyezés, nyelvünk számos és pedig gyöki indo-európai elemei, másrészt a bizonyos történeti adatok nyomok, s a majd nem kétségbevonhatlan nyelvalkat által az ural-altai vagy finn népekkel azonosíthatás tüneményei s jelenségeinek összeegyeztetése s megfejtése volna. De én itt e kérdésre csekély adalékokkal némi mellesleg világot vetni tárgyamnál fogva megeléglvén, az egészet mint messzevivőt félbehagyni kénytelenítelve, biztosság s ösztönül szívésen ama tekintélyes igyekezetekre utalok, melyekkel e téren találkozunk; többen azt máris nem kisebb tudomány mint elmével számos cikkeikkel tárgyalván, mint itthon: Fejér, Kállay, Jerney, Toldy, künn Cassel, kiknek resultatumai szerint a magyar nyelv és nép őseredetének első nyomai közép-ázsia vizsnek vissza, prioristicus ősi indokaukazi elemekre tehát, míg a nyelv későbbi formatismusa és schematismusa fen, magas ázsiaiban az ural-altai skytha, finn, mongol, turk, tatár st. nyelvcsaládok rokonságba téve, e két elemmel közös elvegyülésünkre utal²⁾. Mind ez, igaz távol, történet előtti időkben történt, miért a történet folyvást bebizonyításuk követelése jogában marad. Midőn Kőrösi Csománk emberi erőt felülmúló nélkülözései, s a legkeservesb családások után az óriási Himalaja előtt állott még még óriásibb hitével, s véle lelke előtt a sanskrit nyelv világa felderült, a nyelv- s nemzet-eredet bűvára, annyi hiusult remény után ismét egyszer újra reményleni kezdett, s hitét nagyobb bizonyossággal vélte kifejezhetni, mint valaha: hogy végre a magyareredet bölcsőjénél áll, — ez hatyű dala volt; híres történet-tudósunk Horvát István, kételkedve rázta rá fejét (843 tudgy. 3, 99); — a történet követelése jogában volt! Kisértjük meg azért mi is, nem

1) e véleménynyel vannak már általában: Klaproth, Gessenius, Kosegarten, Lepsius, Ewald és Bopp, különösen pedig: Fürst syst. d. chald. sprach. Delitzsch, jesurum s. isagoge a 3. köt. de ling. indogerm. inprimis sanskritae comparat. Wüllner, d. verwandtschaft d. indogerm. semit. thibetan. st. kiválólag még Xyländer, das sprachgeschlecht der Tytanen, ki a magyarra is különös tekintettel volt. — 2) Toldy az akademiában. 1846. 26 ülés. Cassel, magyarische alterthümer 169.

ezek s amazoknak történeti bebizonyítását, de a tárgyunk alapföltétele által megkivánt, és szellemének megfelelő történeti tájékozást.

TÖRTÉNETI TÁJÉKOZÁS.

A magyar mythologiai kérdés felállításánál, az első tekintetre feltűnő egyenes adathiánynál fogva, mindenki nemzetünk eredeti lakhelyére, honára fog gondolni, ott az eredeti őshonban, a néptörzsnél, melytől elszakadánk, vagy melyből kiváltunk, keresve hajdanunk nyomait; de e nézet ismét csak is az első pillanatra fogja elfoglalni; mire körültekintett, eligazulhatlan tömkeleg közt fogja magát lelni. Tárgyunk történeti alapja mind a mellett elkerülhetlenné teszi, hogy e zavart homályos téren magunkat tájékozzuk, s a különböző történeti adatok s vélemények tömkelegében vezérfonal után nyuljunk, mely célunkhoz vezessen. A tájékozásra nézve tehát elkerülhetlen, hogy ama adatok s vélemények fő pontjait tárgyunkhoz képest előterjesszük; mi által ismét a továbbira biztosb utat vélek egyengetni.

A világ majd nem összes népeiveli azon közös sors, hogy a legrégibb történeti-ismeret, kútfők s feljegyzések hiánya vagy homálya miatt a népek származásáról kérdést, s a hajdankor történetét áthatlan név- s hely-adatzavar lepi el, nemzetünk eredetének kérdésére nézve még számos körülmények által súlyosbult. Már nemzetünk jelenlegi honába történt költözése idejében, egyike lévén az utolsó, keletről Európába tolult néprajoknak, az itteni műveltebb népek, némi történeti tudattal bírván, e szerint különböző ismereteiknél fogva, a legkülönneműbb nevek alatt jegyezték fel azt. Ezen zavart előmozdíták éppen bejövele előtti hoszasb vándorlásai, s több tartományokbani időzése, s még inkább a több vele rokon fajú népek egykori vándorlásaik s mozgalmaik, mint: a kúnok, jászok, besenyők, kazarak, bolgárok st. Mindezeknél még nevezeteseb körülmény, a szinte Ázsiából bejött s hasonlólag Pannoniát elfoglalt hatalmas hún népnek, akár törzsegyeségi rokonsága, akár az elfoglalt föld azonossága, s a név s hadi vitézségi hasonlatossága miatt a magyar eredet kérdéséveli azonosítása, mit a legrégibb kútfők és honi krónikáink s emlékeink is kitűnőleg felemlítnek, annyira, hogy ma már ennek kizárása által a kérdés kimerítő taglalása nem is lehetséges, ha csak azon szűk s főlészeg értelemre szorítani nem akarjuk: hogy melyek valának a magyarok székei közvetlen bejövetük előtt.

Eredetünk kérdésére nézve tehát legelől állnak korra nézve mind azon tudósítások, melyek már a középkori görög s latin történetírásban a *húnokra* vonatkoznak ¹⁾. Ezek rövid, olykor nyiltabb, majd homályosb felemlítésükkel eredetükre nézve azokat majd a *bibliai népszármazási adatokhoz* tartva a Gog és Magog népfaji felosztástól, majd a classicus írók által megismeretett *skytháktól* ²⁾ származtatják, feltüntetve olykor még eredetükről jellemző népmondákat is, melyek eltorzítva ugyan, bár ha nem maga a hún nép eredeti történeti mondái s hagyományából vevék ³⁾.

Második helyt saját *krónikáink* említendők ⁴⁾: bennök máris a fentebbi kútfők ismerete s használata észrevehető, egyiránt a közelebbi hún, s távolabbi skytha származtatásban; de nyilván s félreismerhetlenül leginkább csak az eredeti *nemzeti hagyomány* és monda tudományos erősítéseül, mely utóbbi itt tehát a határozó új kútfői elem. Ez jelentkezik szinte nyilván a hagyományos nemzeti genealogiai sorozataikban, ha bár ennek is erősítéseül ismét a bibliai Cham, Sem, Jafet népcsaládi felosztás illetetett alaptámaszaul, s a nemzeti származási sorozat végső atyja úgy látszik Nemere a szinte bibliából ismert Nimródal erősítetett ⁵⁾. A bennük azonban kitűnő hagyományos alap egy eredeti őshersi v. Persis mellett Chorasnia nevű honra, s később Doni, Don-tői Magyaraiára utal.

¹⁾ Ilyenek: Ammianus Marcellinus, Orosius, Hieronymus, Sidonius, Paulus, Jornandes, Zozimus st. bizanciai, latin, góth s nyugoti frank s germán krónikások. — ²⁾ Herodot, Strabo, Diodorus Siculus, Justinus, Hypocrates, Plinius. — ³⁾ lásd erre a fentebbi húnokról tudósítók közt különösen Jornandest. — ⁴⁾ I. ezeket a kútfőkb. — ⁵⁾ I. ezt bővebben tárgyalva az V és VI cikkben.

E kettős kütfői elemeken alakulnak egyedül eleve a nemzetünk eredetét tárgyaló vélemények, minők már úgy látszik a középkori történetírásban is felmerülhettek, mint *Luitprand* 2, 1 helye: ut autem in libro, qui de origine ungarorum inscribitur didici, s *Turóci krónikája soliloquiuma* gyanítani engedik ¹⁾.

Újabb momentum járul ezekhez a történelmi tudomány élénkebb ébredtével, melynek nálunk majd nem első sajátági kezdetét az olasz *Bonfini* teszi, ki a hún-magyar eredet kérdését már az *avaroknak* e közé felvételével kiterjeszté; mi ezentúl a legújabb időkig, a kérdés számos fordulataiban fenmaradt, a mennyire ez utóbbi népség is majd közvetlenebb, majd közvettebb rokonságba hozott a magyarral (l. alább).

Tágabb kört s tudományos álláspontot kezd venni e kérdés is a tudományok ébredtével, a nyelvismeret, s különösen a keleti bibliai úgy nevezett sémi nyelvészeti tanulmányok nyomán. Tudomásomra első volt e tekintetben *Otrokócsi Foris* (origines hung.), ki nem csak a fentebbi skytha, hún, avar származtatást, a hellen s római classicusok, a bizanci s nyugoti történetírókból merített, telhető tudományos apparattal tárgyalá, de könyve második nevezeteseb részében, a nyelvelemnél fogva, a *sémi nyelvcsaláddal rokonságot* is kimutatni igyekezett. Ez irány sokáig, sőt mindazoknál, kik az újabb tudományos előmeneteket ignorálák, — s miben még többnyire bizonyos neme is a roszul alkalmazott nemzeti hiúságnak szerepelt — majd nem maig a kérdés vitatásában határozó volt; s számos nemzetünk eredetéről dolgozatok annak csupán további bebizonyítása, s kiterjesztésén a többi bibliai, perzsiai sőt afrikai st. népségekre fáradoztak ²⁾.

Újabb jelenség volt ismét *Deguignes* által a chinai történelmi kütfőkből megismertetett *Hiongnu* népségnek a húnokkal azonosítása ³⁾, mit nálunk különösen *Pray* tárgyalt ⁴⁾, s *Gerando* maig vitatott ⁵⁾.

Inkább bővebb világot, mintsem újabb fordulatot eszközölt a kérdésnek a *Desericky* által felmutatott *juliani vatikani emlékirat* ⁶⁾; s mindazon további igyekezetek is, melyeknél fogva majd a *bizanciaknál előjövő hún-magyar népségről adatok*, majd ismét a többi *közép-ázsiai, perzsák* s különösen *parthok, skythák* felé utaló nyomok vizsgáltattak ⁷⁾; mit az újabb kor is az e tekintetben mindinkább bővülő s kritikaibb ismerettel, különösen pedig a feléledt nemzetibb tudományos szellemnél fogva, saját *ős történelmi hagyományainkra* előkelőleg intézett figyelemmel, szerencsésen tovább folytatott ⁸⁾.

Míg a többi nagyobbára ellen- s cáfíratok a fentebbiek körül csoportosodnak, egészen új fordulatot adott, s kitűnő élénkséget hozott a kérdésbe az úgy nevezett *finn rokonság* felől,

1) bár az első *Pray* és *Katona* (hist. duc. 287) az író szavainál fogva csupán a *Marcellinus* és *Jornandes*nál előjövőkre értik; míg a másik a nemzeti származtatási sorozatnak a *genesis*nek 10 és 11 fejezetéveli egyeztető azon kettős igyekezetéről szól, melyek *Károly* s *Lajos* kir. idejébeni krónikai codexeknkbe átirattak. — 2) *Bél*, adparat. 415. *Beregszászi*, paralel. int. I. persicam et hung. Erlang. 1794, és *áhnlichk.* d. hung. sprache m. d. morgenländ. Leipz. 1796. *Homas*, conjectura de origine etc. hung. Pest. 1802. *Horvát Ádám*, magy. Magog. patriarcháról. Pest. 1817. *Horvát Ist.* rajzolatok a magy. nemz. legrégibb történetéből. Pest. 1825. *Kis Bél*, magy. régiségek, Pest. 1839. *Bizoni*, magy. ázsiai emléke, 1845. s más számos, többnyire folyóiratokban (tudgy.) előkerült cikkek s ellenvélemények, melyek azonban nagyobbára a megkívántó kritikaibb vizsgálatára, mint az itt felhozottak is nélkülözők. — 3) *histoire gener. d. huns. d. turcs. etc.* Paris. 1756. — 4) *annal. veter. hunnor. avaror. et hung.* Vindob. 1760, és *dissert. in annal. u. o.* 1775. — 5) *essai hist. s. l'orig. d. hongr.* Paris. 1844. — 6) *de inat. ac maiorib.* hung. Pest. 1760. — 7) az elsőre nézve: *Dankovszky*, hung. gent. avit. cognomen. Pos. 1825; *Anonym st. de hung.* solo natali, a magy. nemz. maradákl st. Pos. 1826. *völk. ung. zunge u. o.* 1827. — *Hammer*, a keleti írók adatai nyomán: de primis ungariae sedibus, magy. akad. évkönyv. 1, 131. — *Fessler* turk származási véleménye: gesch. d. ung. — Legújabbban *Szabó Károly* indul ki *ős történetükről* illető adatoknak a *bizantinuskoknál* kritikaibb vizsgálatára. — Az utóbbi véleményre szolgáltatnak *Fejér* számos munkái: magy. őseredet. Pest. 1825. *dissert. in res hung. vet.* Budae 1830. de peregrinis nomin. magyaror. u. o. 1837. *aborigines u. o.* 1840. — 8) különösen *akademiкусaink*: *Jerney*, *Kállay*, *Venzel*, önálló művek s tudom. folyóiratokbani értekezéseikkel, kik már, mint *Fejér* elődolgozatai is, különösen a magyar rokon népágakra is voltak tekintettel, mint *Venzel* is legújában a kérdést rendszerezesebben előállítja u. muz. 1, 305. A két előbbi közül *Kállay* az éjszaki, *Jerney* a keleti származásfelé hajlik, l. utaz. parthia részét.

nem kevésbé régi, — mintegy a 17 században már pengetett —, újabb időkig folytonosan tárgyalt, s a külföld tudósai által majd általában felvett vélemény. Állapota s dúl litteratúrája ismeretét már gyűjtő iratokban birjuk ¹⁾, midőn az utolsó évtizedben jeles utazónk Reguly Antal vizsgálatára kiindult, a kérdésre nézve bár ha nem a vég miben létét elhatározó ítéletet megalapítandó. Ma midőn a vizsgálat bevégezve, ha bár a terjedelmes munkálatok belátásunkra még kidolgozva nem állanak, azon valószínűleg kétségtelen végeredményről tudósíttatunk: hogy igen is a finn rokonság, mint közvetett nyelvcsaládi kétségtelen, a meny-nyire a közép-ázsiai v. ural-altai nyelvek osztályát a következő hat nagyobb v. kisebb nyelvcsalád teszi: mandzsu, mogul, török-tatár, szamojed, finn és magyar. Ezek minőségileg úgy viszonylanának egymáshoz, mint az indo-európai nyelvosztály, már általunk fentebb érintett tagjai, ámbár amazok egymástól könnyen megfogható okokból távolabb állanak mint ezek. De legközelebb a közép-ázsiai nyelvcsaládok közül a magyarhoz csakugyan a finn állana, s ezek sorából különösen az urali finn nyelvek: a nélkül mindazáltal, hogy a finn és magyar törzsök közül egyikét a másiktól lehetne származtatni. Összevetve mind ezt azzal, mit saját történeti hagyományunk, nemzetünk multjáról említ, s kétségtelen történeti bizonyítványok az összes népcsalád egyes különböző ágairól, különböző időkben tudnak, biztosan felállítható a tétel, hogy: nemzetünk tagja egy nagy földirati kiterjedésű népségnek, mely külön ágaiban, külön nevek alatt, s külön időkben, a históriai kor kezdete óta a világ történetében gyakorta nagy-szerűleg szerepelt, majd Ázsiát majd Európát megrázkódtatá, a világ legnagyobb birodalmi között némelyeket eltemetett, egyebeket meghódított, vagy megalkotott, s a keleti oceántól egyfelől a jeges s az éjszakai tengerig nyújtotta ki gyökereit, másfelől a Nilusig terjesztette; miért azt méltán az ural-altai s közép-ázsiai szűkebb helyiségtől neven túl, a tágabb s nevezetesebb *skytha hún-népségi* nevével, mely alatt történeti hagyományunk is nemzetünk eredeti törzs nevét ismeri, nevezhetjük ²⁾. S ezzel máris kiindulhatunk a világtéreni hajdankorábani különféle ágaiban s különféle nevei alatti keresésére, *létképe, élete* főbb momentumai, s különösen *vallása* itt ott még feltűnedező nyomai felmutatására, valamint ezt a tárgyunkbani tájékozás követeli.

Ezen népeket említheti már tehát a sz. írás a *Gog* és *Magog* név alatt; valjon már talán akkor is, midőn a genesis (10) az első eredeti nép elszármazást említve a Jafetidák Gomer, Magog, Madai st. ágait osztályozza, voltak-e már népségeink e kifejlődő törzsekök méhében, még az emberiség ama eredeti bölcsőjében, délkeleti Ázsia tájain, hová a legrégibb néperedet, vallás és mythos kezdet utalnak, s hol már krónikai hagyományunk majd *jáfeti Gog* és *Magog* ivadéktól, majd *Nimród*tól eredetve nemzetünket ³⁾, *ős* lakainkat keresi!? s Nimróddal a bábeli torony építésénél Sennaar mezejére, utóbb a *persisi Evilathba*, a subsolana gens *Korasmína* és Aethiopia que etiam India minor dicitur szomszédságába déli vidékekre teszi ⁴⁾. Itt tehát a boldog keletdéli vidékeken, a polgárisodás első földén volna hagyományunk szerint első nemzeti létünk bölcsője keresendő, a persisi Evilathban, a Khorasm szent tűz imádás hona, a mai Kashemir virányos völgyeiben, kis India és Persis közt ⁵⁾. Közel az őshon, eredet és valláshoz, részese volt talán a népnek, mely Babilon vagy Indiában első társadalmi alakzatot vett fel. Innét még eredeti keleti típusunk, a dúl phantasia, az *ős nyelv*, melyről leg-avatottabb ismerői elmondák, hogy a régi törzsnyelv első leányai vagy legalább unokái egyike, mint a sanskrit v. a héber ⁶⁾; innét az *ősi eredeti vallási elemek*, melyek a legrégibb e

1) Kállay, finn magy. nyelv. Pest. 1844. Toldy, Reguly alb. finn magy. kérdés. 1850. — 2) lásd ekkép formulálva az eredetünkről véleménynt legújabbban Toldy és Venzel által előbb l. h. — 3) l. a krónikai ezen származásokat tárgyalva az V és VI cikkb. — 4) Kőza 1. 1. Turóci 1. 5. — 5) Kállay 1839 tudt. 2. 160. — 6) Révai (gram. 4. 47): ab hebreis non descendimus, linguae tamen cognatio intercedit,

neműekkel találkozunk. Valjon sokáig időzött-e e délkeleti tájékon népfajunk, mint azt a régi egiptomi diospolisi romok falrajzai, és Perzsa persepölisi paloták felirásai — melyek már a számos népség nevek közt a húnokat is említeni látszanak — mutatják, valamint más adatok nyomán valószínűvé lesz, miszerint a hún népség neve mintegy 1400 Kr. e. felvihető ¹⁾. Vagy hogy talán már korábban üzhette őket, talán a cselekvési ösztön, talán a benső meghasonlással támadt külső népszakadás, az igaz ismeret helyébe szülemlett új világnézet, egy boldogabbnak vélt vidékre, amarra a magas éjszakkféle az aranydús hegyekhez utaló hit, minő számos mythologiák s kosmogoniákban, valamint sajátunkban is nyilatkozik; s ezen elszakadás, küzdelmek, felfelé tolongó soha meg nem állapodó vándorlások, egy ridegebb s nem az emberiség bölcsőjének szánt hon s elemekkel küzdéssel támad-e az elvadás, a nyugtalan *harcias* döntő s romboló *jellem*?! Ezentúl legalább mint ilyeneket festi őket nagyobbára a történeti színezet. Mint ily pusztító és romboló *Gog* és *Magogokat* jellemzi őket a biblia, s a próféta pusztításait hirdetésével rettegteni az isten népét ²⁾. Ők azon *Gog* és *Magogok*, kik Görres szerint ³⁾ mindig rombolva és soha sem építve tódultak ki az őket elzárt hegyek nyílásain, *vallásuk* azonban mint *életük*, ugymond, *egyszerű volt*. A keleti regék is így ismerik őket, mint küzdő erőszakos fajt, melyet a világ hódítók, mint egy nagy Sándor sem voltak képesek legyőzni ⁴⁾. — De a bizonyosb történetirat e népcsaládot ismeri már határozottabban a *skytha* név alatt; a hatalmas népfaj, melyet a classicus írók e név alatt értenek a közép-ázsian fölül intra és extra Imaum s keleti Európában, kétségtelenül saját népcsaládunk, annak számos ágai máris messze elterjedésükben. Valamint vitézségük ismeretes a perzsa Cyrus, Darius, egiptusi Psammetich, s macedoi Sándor világ hódítók ellenében, úgy életükbe is a hellen írók róluiki regék által mély pillantást engednek vetni: mint *harcias* edzett népek *eleme* a *hadi vitézség*, *élete* a *harc*, *vallásuk* ismét *egyszerű*, a *tűz istenségük jelképe*, a *természetelemek az ég és föld, nap és hold tiszteletük tárgya*, *szertartásaik hason egyszerűek*, *áldozatuk legfőbb javuk a ló, hadistenük jelve a kard*, mint Attila s a magyarok hadisteni kardja, *esküjük a véreshű*, mint a szerződő hét magyar vezéré, *királyaik halálát bosszú tor ünneplé*, mint Attiláét. — Kiterjedésük azonban és vitézségük még tovább Ázsiába le ér; ők alkotják a *baktriai és parth új uralmakat*, itt találjuk őket ismét közép déli Ázsiában a régi *Turan és Irannát*, az őt nyugatariai nép s mythos lészkében, melynek ismét a *tűz volt istenségi jelképe*, a *természetelemek tisztelete tárgyai*, a *ló előkelő áldozata*. De még tovább a baktriai s parth dynastiákon túl az *Indusnál* is birodalmat alkotnak ⁵⁾. Cosmas Indicopleustes már azt a *fehér húnok* honának mondja, és Pendshabon túl terjeszti. Herbelot ezeket *hailitáknak* tartja, s székiüket *India és China közé* helyezi. Malkolm szerint *hiatiliták*, de a bizantinosoknál egyiránt *húnok*: Priscusnál *huncydariták*, Agathiasnál *hun-nephtaliták*, Prokopnál *hun-evthaliták* ⁶⁾. Mind ezek által tehát ismét *ariai s hindu elemekkel szoros érintkezésbe* jövünk.

Már ezekben tehát szorosan a hún névvel összefüggő skytha népcsalád ágait birjuk; s míg ezen egyes ágakat kelet-délnek indulni látjuk, mások már ismét fen Ázsiában és Europa keletén tűnnek fel. Az elsőbbeknek volnának tarthatók a hatalmas *hiungnuk* az Onon és Selinga folyamai közt. Europa nagyságához hason téren elterjedve, s folytonosan rettegtetve a chinai birodalmat, honnét róluk már legrégibb évkönyveik tudnak, őket egyiránt *Chanjong* hegyi barbároknak nevezve; életük ismét a *harc és vitézség*, fejedelmük Tanju a *nap fia*, az *ég s föld szülöttje*, a *nap- s holdtól rendelve* fejedelemnek, mint képviselőjük a földön, minden hóban s tavasszal, tartja a nagy *ló áldozatokat*, s az *áldomást* népe vezéreivel az *égnek, földnek*, a *szellemeknek s ősei árnyékának*, az *esküt kiöntött vérrel szentelik*, s *halotti tort ulve* elleneik koponyájából isznak.

quales inter neptes ortas ab avia, ex filiabus diversis. neutri hung. et fenni ab alteris descendimus, sed utrique ab altiori origine communi. és Toldy, 1844. akad. ért. 3 sz. — 1) Főfő aborig. 31 st. — 2) Ezechiel 38, apocal. 20. — 3) myth. gesch. d. asiat. 1, 202. — 4) Spiegel des Alexandersage, és Mor Yagub über d. k. Alexandrus u. d. thor gegen Ogus u. Magus. — Anonym 1. Gog et Magog quos inclusit Alexander. — 5) Uckert skythien. Weimar 1846. — 6) I. az adatokat Kállaynál 1835. tudt. 147 összeállítva.

Más felül a skytha névnek, mint gyűjtő genericusnak a belőle talán mindinkább kiválni kezdő hún mellett — miután valószínűleg a skytha nép ezen hún ágá kezd már a szereplést — hátratulultával, kezdődik specialisabb saját törzsünk a *skytha-hún*, vagy is a skytha család *hún-magyar* népágának (így méltán nevezhető az egész, ma már csupán a magyar fenléténél fogva) története. Kr. után már második században Dionysios Periegetes, és a harmadikban Choronai Mojses örmény történetíró világosan csak a skytha-hún népségről szólnak ¹⁾. Már Am. Marcellinusnál a Pontus és Kaspi tengertől éjszak felé, hol az előbbie a skythákat tudják, a meoti tavak s az éjszaki tenger mellett jönnek a húnok elő, s a 4 században már itt Europa keletén, annak egész figyelmét magukra vonják hatalmas felleptükkel, míg az 5 század. *Attila* alatt a nagyszerű európai *hún-birodalmat* nem kisebb vitéség, mint kormányzói erély s bölcsesség által megalapítják ²⁾. Valamint már az előbbi ősi skytha névhez közvetve, úgy ehhez közvetlenül csatlakozik magyar történeti hagyományunk, s mondhatnók ennek az egész európai közhagyománnyal általi erősítése, a mennyire nemzetünket a kezdetben a *hunni* vagy *hungari* névvel azonosan nevezi. De e szerint már egyszersmind számos benső összeköttetési pontokat is nyújt a nemzeti hagyomány: mint ott, *nemzettség vezérek* állnak a nép élén, s közülök egyik főhatalmú lesz a fejedelem, egy külön nemzet-bíró hajta végre az *istenítéletet*, a hadjelvek: a *hadisteni kard* s a *védnemtői turuli zászló* közösek, s a hún kortól a magyar korig leérnek, úgy közös a *rendelkezés* is: a *világ népei fenytése* a dúlás és pusztítás által, mintegy a régi, már bibliában jellemzett gog-magogi feladat.

Míg a hún nemzet elenyészésével csak egyes maradék töredékeiről tudósítanak a történeti feljegyzések, mint a külföldiek az *utrigur* s *kutrigurokról*, a honiak a *székelyekről*, addig a többi *népágakról*, az éledő éberebb történetírás figyelménél fogva-e? vagy hogy azok csak most érnek közelebb számos felekezeteikben? mind sürűbben tudósítatunk: a *saragurok*, *hunogurok*, *orogurok*, *ogurok*, *ultizurok*, *agarenok*, *sabirok*, *sabarthoasphalok*, *baskirok*, *baskartok* st. mind annyi hún-család népségi nevekül jönnek már elő, külön idő, hely s ágakra nézve, ámbár a homályban tengő népisme rovására e nevek nem mindig helyesek s nem minden zavar nélküliek lehetnek. De mindinkább s különösen tűnnek fel már a közelebbi korszakban, mint ily hún-magyar népség a *turkok*, a bizanciaktól e szerint folytonosan a *hunnoi* v. *ugroi* synonymummal magyarázva, s utóbb egyenesen azon névül szolgálva, mely alatt a legkésőbbi bizanci történetírás s kormány mai hazánkba már állandóul letelepült nemzetünket nevezi. A megszorult keleti birodalom már a 6. században hívja fel e népeket szövetségeseiül, s írói nem feledik kiemelni *vitészségüket*, *egyszerű erkölcsök* s *hitüket*, mely utóbbi, tanúságuk szerint (Theophylaktos 7, 8): az *egy isten imádása*, a *tűz és víz*, *lég és föld* *ő természet-elem tisztelet* volt, *áldozataik ló* s egyéb barmok, e mellett *imák*, *dalaik*, *jós papjaikról* szólnak.

De már akkor e népcsalád egy másik ága a *bolgár* is hatalmas birodalmakat alapít; egyikük az arab földírók szerint a *Volga mentébeni ázsiai*, a másik a későbbi bizanciaktól gyakran említett *Duna melléki* volt. Mind kettővel saját nemzet-águnkat nem csak népcsaládi, de szomszéd lakhelyi folytonos viszonyban találjuk ³⁾. Utóbb úgy látszik, midőn ezek más népségek által eltolatva feloszlanak, még a besenyő (pechenegi, bissenai, baskarti) nevű magyar nép-ágban költözéseik közt többször nemzetünkkel egyes részleteikben egyesülnek; mi vallási momentumunkban annál nevezetesebb, miután még ottani lakuk idejéből adatok nyomán tudósítatunk, hogy *izlami*, sőt *zsidó vallási* tanokat felvéve, ezen elemeket később nemzetünkhöz térve magukkal hozhaták (l. al.).

Még nevezetesebb e tekintetben a 7. században *avar* v. *vár-hún* rokon népág feltűnte, egyiránt a mennyire őket különösen a bizanci történetírás ismét nem csak a skytha család kétségtelen népének, de egyik legjelesebb ágának is nevezi, valamint hogy ennél fogva a keletiek mint nyugatiakat a hunnal vérrokonnak tudják ⁴⁾; másfelől, a mennyire azok az egykori attilai

1) Fejér aborigines i. h. — 2) l. VI cikk. — 3) Jerney 844 tudt. i. h. Venzel u. muz. I, 443. — 4) Venzel i. h.

hún európai s későbbi pannóniai magyarföldön alkotnak birodalmat, szövetséges szerkezettel, szoros viszonyban a körülöttük európai népségek, longobardok, szlávok, németek s görögökkel, míg a nyugati frank-germán elemnek túlsúlyok veszélyessé lesz, s az által hadakba keverve s legyőzve, nagyobb része pedig keletnek visszatolulása általi benső feloszlásával, a következő században végét éri; de, a történeti homályban ugyan ki nem vehető, nem minden hagyományos emlék nélkül marad nemzetünk nézve, mely még itt ott a néphagyomány és regében vizsgálatunk nyomán feltűnik 1).

Már jóval előbb, midőn t. i. az avarok kelet-Európa déli széléin, egy másik ág ismét: a *kazarok* északi részében jönnek elő, mint saját birodalom alkotói, mely még az attilai hún birodalom szétesése után egész az orosz keletkeztéig virágzott. A szoros viszonyról már, mely közte s nemzetünk közt létezett a bizanciai által kimerítőleg tudósítottunk, minél fogva nem csak szövetségesekként találjuk őket, de egy águk, a *Kabarnak* nemzetünkkel teljes elvegyüléséről is értesítettünk (Constant. adm. 38). Mi ismét külön figyelmet igényel itt, miután szinte tudjuk, hogy náluk is a felvett zsidó vallás váltá fel az ősi pogányt, s a nép egy részének velünk való elvegyülése annyira, hogy mi is nyelvünket az ő dialectusokkal elvegyítettük volna, méltán figyelmeztet a felmerülő zsidó vallási elemeknél innéti eredetükre reflectálásra, mi tehát különös diagnózisul szolgáland az illető nyomok felmutatásánál (l. XV cikk).

Mire, máris a 9. századb. saját nemzetünk a *magyar*, mai nevével és szerkezetében veszi európai birodalma kezdetét. — Utolsó, vég, de bizonyára legerőteljesebb sarjadások egyike, mely nem csak a népcsalád közös harcias, vitézi, hőditő jelleménél fogva a rombolás, de az építés s alkotás nagy művét is terjedelmesen mint az előbbieket, sokkal állandóbban azonban azoknál, kiknek birodalmi intézvényei legfeljebb félezed évet értek, számosak csak százados létet számláltak, míg emez az ezred évet már maig felülmulta volt. De ezen új ágat uralma kezdetében ismét a népcsalád számos ágaival egyesülte és szövetségével látjuk előlépni, midőn legközelebbi döntői, etelközi székéből jelenlegi honába betér: cum multitudine (um. Anon. 7) magna populorum non numerata foederatorum egressi, minőkül már a honi történeti hagyomány egyiránt tartja s nevezi a *kún*, *palóc*, *besenyő*, *uz*, *orosz* st. ágakat 2), kik közül még tovább is számos néprajkkal századok lefolytán, átvivetük, meghódításuk általi magába fölvetellel egyesíté s erősíté magát.

Népcsaládunk ezen legközelebbi rokon népái egy része azonban valószínűleg még az ősi közép-ázsiai, skythiai honban maradhatott, míg nagyobb része kétségtelenül Ázsia szélső vidékein, keleti Európában, a skythia-hún nemzetségek egyiránt régi széke, mint az egymásután Európába toluló néprajok közös útján veszi lakhelyeit keres állandósággal; melyek közül néhány, vagy egyes felekezeteik, mint előbb említők, az idők folytán a magyarhoz szegődnek, vagy egyenes bejövetük, vagy folytonos ellenséges megtámadásaik utáni meghódításuk által. Míg más részük, többé vagy kevésbé önállóságukat mintegy a 13. századig fentartá, midőn a mongol mozgalom ennek is véget vetett, s azok részint a mongol, részint a turk-tatár rokon népcsaládi eltérőbb osztály, sőt egészen idegen népcsaládok, például a szlávok közé oszlanak fel, vagy hogy ezek által egészen elárasztatnak s kiirtanak.

1) talán valamint az erdélyi székhelyek attilai hún maradékok, úgy volnának a mátyus-földi székhelyek s kúnok — várkunok, kikről okirataink e helyt emlékeznék, ily avar maradékok, a közel csallóközi ősi sajátos magyar nép, az ottani hagyományos tatár, azaz avar-ülési (l. óriás V cikk) v. mint a történet nevezi: avar-ring, régi nyomok erre bizonyíthatóan. — 2) a kún és orosz magyarhoz csatlakozásáról így szól világosan Anonym. 10, a 7 kún vezérről: Almo duci se subingaverunt dicentes: ex hodierna die nobis te dominum et preceptorem, usque ad ultimam generationem elligimus etc. tunc hi septem duces cum uxoribus . . . in Pannoniam venire consenserunt, similiter et multi de Ruthenis Almo duci adherentes, secum in Pannoniam venerunt, quorum posteritas usque modo etc. így a besenyők is; s valamint már a kún, besenyő, palóc kétségtelen rokon magyar népág, úgy az oroszok is, kiknek nem csak közös skythia népcsaládi rokonságát, de hogy azok már a 7 században, arab írók, keleti és nyugati emlékek nyomán, egy előkelő népség s birodalom alakítói voltak — melynek semmi köze az e nevű maival — csak újabban is Venzel i. h. minden kétségen felül emeli.

Vessünk azért még itt egy pillantást népcsaládunk, azaz: az ural-altai v. skytha, v. közép-ázsiai népcsalád más tagjaira. A többi közül, közelebb rokonok, úgy látszik, a *turk-tatár* osztály, mely közép-ázsia felől legközelebb érintkezhetett a hún-magyarral, többnyire nyomon követve, s után tolulva elhagyott székeibe, sőt annak nem egy népágával máris korán elvegyülve, menetében mindinkább Europa délkeletének tart. Utána a *mongol* osztály foglalja el közép-Ázsiát, s nevezetesen 13. századi rohamában, messze terjesztve hódító hordáit, ama őt megelőző népágakat teljesen felemészti, de nem sokára maga is jelentéktelen tengéletben folytatja csupán létét. Ezen népségek jelleme is azonban az egész családéhoz képest ismét a hősies *hadi vitészség*, az *egyszerű nomádi életben* nyilvánlik: *Vallásuk* — mond róluk szinte Görres őket jellemezve — *egyszerű volt mint életük*; de mire délfelé toltak, az itteni fényes vallási rendszereket tevők sajátokká, s letéve, mint róluk Nikephoros Gregoras írja, honi egykedvűségüket az isteniek iránt, idegen tisztelethez hajoltak; ekkép nagyobbára már az e vidékekre elhatott mohamedanizmus hívei lettek, s ebbe áttértükkel temeték el személyes nemzeti érzetüket, vitészségüket, szellemi életüket, s további egyéni jelentőségüket.

Míg a család más tagjai ismét fel magas-Ázsia s eurpai éjszakkak toltak, mint a *mandzsuk*, *samojedek*, az ázsiai és eurpai *finn* népágak; s mennél inkább elváltak a többi osztályoktól, s mennél inkább felfelé toltak az ősi hontól, egy ridegebb éghajlat alá, kietlen vidékekre jutva, elszakítva az által a többi világgali közlekedéstől, alávetve a rideg vidék s tompító éghajlat befolyásainak, annál inkább téllenségben vadultak el; a harcias vitézi jellem a tengélet mellett s anyagi életküzdés közt eltörpült, a tisztább egyszerű vallási érzet a bűv, varázs, kuruzs, fetis és schamanizmusba aljasodott, vagy hogy ott is, más keleti fényesb vallási rendszerek követői lőnek, az ezekkel érintkezők, péld. a budhizmus és confuciusi tan híveivé a mandzsuk. Csak a vélünk e népcsaládban nyelvre legközelebb rokonnak mutakozó *finn* osztály élete mutat némileg derítőbb képet; egykor Europa felsőbb éjszakkéletén, s Ázsia nyugotján, hol saját népágainkkal ismét közelebb érintkezhetett, alapítá, elvegyülve szláv népekkel az orosz birodalmat. De mindinkább számos ágakban elszakadozva, s feljebb toluva, elzárva magát a rideg vidékeken, kevésbé lőn részese világeletének. Másrészt e körülmények közt egyes ágai az eurpai és ázsiai éjszakkon, némi egyszerű, nemesb patriarchalis szabadságát őrzék meg; szemlélődő, csendes háborítlan külső életükben egyszerű vallásukat s hagyományos emlékeiket dús rege s mythosba alakíták; a vadságtól ment szelídebb művelési fogékonyságot őrzének meg a legközelebbi időkig, midőn már őket is a keresztyénség szelleme körülveszi, elsímítva az alapszában egy emberiségnek, osztály, törzs, faji — a polgárisodást hátráló — akadályait.

Ekkép véltem röviden az *összes népcsalád*, s különösen annak *hún-magyar* osztálya népági létképét, a mennyire még ezek némi bizonyossággal kiismerhetők, előállítani, hogy ez által is világosbban s összefüggőbben álljanak előttünk azon vallási elemek nyomai, melyekkel mythológiánk legközelebb viszonylik. — Most még, szinte csak a legfőbb vonásokban, megkísértem vázolni, saját *pogány vallásunk* bizonyosb *történeti korszakabani végnyomait*, mint folytak be rá idegen elemek, mint lesznek magyarázhatók ez által némely nyomai, s végre a keresztyénség általi elenyészésében azon vég jelenségei, melyek csupán a római tudatot ma már nagyobbára közvetlik.

Valamint népcsaládunk többi kelet s délnek toluó népei, mint mondók, az ottani uralkodó fényes vallási rendszereket s tanokat sokfélekép elsajátíták, és Nikephoros Gregoraskint: letévén egyszerű ősvallási nézeteiket s honi egykedvűségüket az isteniek iránt, idegen tisztelethez hajoltak: úgy érte végét a magyar ősvallás is; alig élt másfél századot az új honban, mire a körül lakó népeket máris nagyobbára áthatott erőteljes keresztyénség szelleme előt enyészni kezd.

Már ázsiai ősvallásukban s még inkább vándorlásai közt, az ott rajongó különféle vallási rendszereket követő népekkel érintkezésnek, folyvást tevékenyen szereplő élete által kitéve, kétségtelen, hogy nem egy ily idegen eredetű elemet vett fel, minők már különösen a *zend-ariái*,
Magy. Mythol.

talán *manichei* sőt *budhai* egyes tanok, szertartások st. lehettek; melyeknek azonban bizonyos és szoros kifejezéséről ma már szó sem lehet, annál kevésbé, az ily feltululó olykori nyomoknál fogva, ős vallásunkat azonnal a parzi vallás vagy a manicheismussal azonosnak tartani, mint az eddig többnyire történt; így természetesen ős vallásunk kérdése a legrövidebben volna megfejtendő, róla csak azt kellene elmondani, mi már amazokról köztudomású; mit én azonban sem saját, sem általában a magyar mythologiai vizsgálat feladatának nem tarthatok; mind azon más ős vallásokra utaló nyomok s különösen feltűnő ily jelenségek, részint felvilágosításul, azon tanokrai tekintettel használandók, részint mint eltérőbb idegen elemek — hol ilyenek — bírálattal felmutatandók.

Mindjárt Ázsia végszélein, Európába nyomultával érintkezhetett már a keresztyén, mahomedán, sőt zsidó elemekkel (hogy az utóbbiakra nézve is a proselytismus a középkor kezdetén erőiesen gyakoroltatott, utóbb alkalmas helyen adandók bizonyságokat), különösen azon rokon népségek által, melyek közé, mint f. láttuk, máris az utóbbi két vallás magának utat tört; ezen érintkezés mindinkább erősülhetett ezen népekkeli egyesülés által, s miután ez még messze az időn túl is történt, midőn a magyar nemzet már túlsúlyulag a keresztyénséghez hajolt, ezt még tovább a pogány elem végső tűneményeinél fogjuk látni. Kétségtelen népeinknek a keresztyénséggel egy ily régi érintkezése, a húnoknak még a fél pogány s keresztyén gothok, alanok, keltákkal, az avar, bolgár, kazár s magyaroknak, a görög, szláv és germánnal. Még inkább figyelembe veendő volna nemzetünknek mostani székébe helyezkedésével, ama számos meghódított népek, s népmaradékokkal szoros viszonya — velük egyesülvén, vagy magába feloszlaván — kik a földvonalokat, melyeken időzve ájtottak, s különösen Pannoniát s szomszéd vidékeit, hol letelepültek, akkor lakták; minők már a régi quadok, dákok, metanasta jászok, régi pannonok, románok, oláhok st. maradékai lehettek, különösen pedig a déli- s marahán-szlávok. Szükséges volna, nem csak ethno- s topographiai tekintetben, de egyéb archeologiailag is mind e népségeket ismerni, hogy képesek lehessünk az általuk történt befolyások kifejezésére; mit ennek híjában pótolni foghat némileg a szláv, oláh, germán néphagyományos felmutatott mythologiai nyomoknak, minden nyomon hol kellő, felhozása; miért az e tekintetbeni eljárást ez alapnál fogva gondoltam kitűnőleg szemmel tartani. Mert hogy az ily találkozások nem mai vagy tegnapiak, irodalmi ismeret által vagy a százados együttélés alatt átvettek, midőn már semmi érvényük sem volt, — mint azt sokan állítani gondolják, de hogy még akkor, midőn hason elemek tökéletes viszhangra találtak hasonló szellemű vallások s világnézetben, s egymástól mindkét felől kölcsönösen átvételtek, elégtelen e nemű eszmék kiegészítése s magyarázataul, — az úgy hiszem kétségtelen.

De bár mily volt ezek befolyása, még is csak hamar felülmulta valamennyit a *keresztyén vallásé*, melynek már e népek, kik között ősünk letelepedének, naggyobbra legalább külsőleg névre, megkeresztelt hívei valának ¹⁾. Bár mi kevés az, mit a *magyar pogányság pannoniái* ezen rövid *korából*, a vezérek alatti történetekből tudunk, mielőtt az a keresztyénség által végül érte volna, még is a kevésben is az akkori nemzeti erőlynek megfelelő *életünk vallási nyilatkozat jelentkezik*: a még egyszerű fővezéri, *fejedelmi loáldozatok, áldomások*, a mély vonás: a *honnak vallási szertartás, jelvek általi átvétele* eleve mielőtt meghódítottatnék, ennek maga a *fővezér leletése áldozatávali eszközlése*, a *hítségű szerződési véreskü*, a *halotti tortás*, sőt ama kitűnő hadrohamok s pusztításoknak is a nemzeti hagyomány által krónikáinkban *ős pogány vallási, nemzet rendeltetési* színezete: „*nos ultio dei sumus*,“ mind annyi nevezetes bizonyságok. De mind e mellett, honosulva az új földön, s annak nem csak

¹⁾ Legrégibben a pannon-román maradékok; római kori pannoni keresztyén telepek nem egy nyoma mutatkoznak emlékeinkben, l. értekezésemet az 1852 családi lapokb. 587 st. és Paur u. m. 2. 852; ha bár később a római uralkodás ideje multával, a keresztyénség is megszűnhetett, miután a román-oláh maradékok keletgyháziasága a déli szlávval 8 századi azonos térítésre mutat. A német népségek már néhány századdal előbb, a déli- s marahán-szlávok csak a 8. és 9. században, tehát éppen csak a magyarok bejövetelekor térítettek meg.

keresztyén népeit magába felvéve, s a számosakat, kiket rabigába ejtettek, de a százados honalapító harcban megfogyva, a nemzetnek az újabb idegen keresztyén gyarmatok behozatala általi erősítésében, a keresztyénség csak hamar tulsúlyúvá lőn. — Ez már akkor Europa nagyobb részét áldásos malasztjaival töltötte be, s a polgárisodás fényében ragyogtatá, mi által mind azon szellemi s anyagi eszközökkel bírt, melyek által könnyen diadalmaskodott az egykedvűn ápoltt, egyszerű, elégtelen pogány ősvallási eszméken; győzelme úgy is első tekintetre a szellemi, magasztos, szelid, béke s szeretetet hirdető tané volt, az érzékiség, a nyugtalan elvadás s iszonyatosba sülyedő pogányság felett, s mint Grimm mondja, a megnyert lelki béke s jövő mennyei boldogságért szívesen engedék oda a múlt emlékeit. Ki kárhoztathatná komolyan, azért mert most mi sinljük, egy pogány emlék akkori lerombolását, szertartásokat, emlékek st. eltűnését s elsimítását, midőn ettől függhetett gyakran a térítés sikerülte vagy sikerületlen volta. Ha még annyiba került volna is, nyilván olcsó áron szereztek még az által a népek mai szellemi s anyagi polgári boldogabb létük alap feltételét, s e mellett könnyű lélekkel nélkülözhetjük azokat, ha még annyira becsesek volnának is hason tudományos kérdésekre; mert azoknak akkori fenhagyása, valószínűleg sokkal nagyobb kárt okozhatott volna, mint a minő hasznót hozhatna fenmaradta ma nekünk ¹⁾.

Valószínűleg a jellemzett *vallási egykedvűség* mellett, pogány hiteseink őseredeti *egyszerűsége* is, a több-istenség s bálvány imádásra még nem ért, a bűv, magia és fetisbe teljesen nem sülyedett, a tevékeny hadi vitéz élet mellett a szemlélődő, vesztelő állapotban csapongó phantasia által még ki nem képzett, rajongó mythosok nélküli, természetesb vallási érzet, másfelől pedig a nemzetnek általánosan tanúsított *nemes és szigorú erkölcsi* lehettek az okozat, mely a fordulatot annyira előmozdítá. Hamar s könnyen történt az meg nálunk, írtó harcok s majd nem kényszer nélkül; a térítők nyomait nem áztatá vérözön; úgy hogy Pilgrin, az első egyike, Jezaiás jövőndölését vélhette teljesültnek a farkasok s bárányok együtt legeléséről (Hansiz. I. 211); így hangzanak nagyobbára a többi legendák szavai is, például: s. Guibertus (megh. 926) monachus ungaros solo verbo in suam movit voluntatem (ind. sanct. ung. append. lit. G.). Innét, hogy már korán, nem csak egyeseknél a néprétegekben lehetett helye a térítéseknél, de úgy látszik magában a fejedelmi családban is, legalább ily adatok merülnek fel már Árpádnak (904) Arnulf császárhoz s Taksonynak Verner vezérhez férjhez ment Agnes és Beatrix leányaikról, mintha a scheyerni várban kereszteltettek volna meg ²⁾, valamint ez minden kétségen kívül történt Gyula és Bulcsival Bizancban, s az utóbbinak Erdélyben egész családja s udvarával, sőt valószínűleg még azontúl is a nemzet egy részével, a magával hozott keletgyházi püspök Hierotheus által. S ha ezek átmenőleg hatottak is, mindenesetre a kezdet korán és sikerrel volt megtéve; Gyulának ugyan is ennek következtében keresztyén leánya Sarolta, mint Geyza fejedelem neje, egy másik Helena s Chlotildiskint határozólag mozdítható elő a fordulatot, mely Geyza alatt nem csak a kedélyekben jelentkezhetett már, de a nemzet europai fenállása és politikai léte érdekében volt; miért a szokottnál rövidebb idő alatt, ha István által könnyű módon teljesen bevégezve, s a keresztyénséget megalapítva találjuk.

Eme általános jelenséggel ellenkező részletek, mint a hason krónikai nyilatkozatok (Kéza, Podhr. 77): gens ipsa sub paganismo constituta crudelis persecutio fuerat christianis (v. ő. chr. bud. 47 st.), mint keresztyén krónikái phrasisek, semmi mélyebb jelentőséggel sem bírnak, mint már maga a további szöveg tanúsítja, s az erről sem tudó egyéb történet. Valamint ama későbbi zavarok, mint a kupai forradalom, s az azt követett erdélyi, úgy az Abba és Péter alatti forrongások, melyek András és Béla alatt érték a legfőbb s végső fokot, de

1) Azért az e feletti mai közönséges panaszos kifakadások méltatlanok, nem véren tekintetbe azon időt s körülményeket; sokkal inkább helyén volnának saját hanyagságunk szemrehányásában, hogy még a számosat, mi azontúl felmaradt, maig elmulasztottuk felszedni és felismerni, midőn már rég csak okulásul szolgálhatott s tudományyá vált; az a mi akkor e tekintetben történt, hasznos, sőt szükséges volt a kivánatos fordulat előmozdítására nézve, míg a hanyagság, melylyel mi maig ősi emlékeink és hagyományaink iránt viseltetünk, gyalázó a nemzeti érzetnek nézve. — 2) I. Kreutzer e véleményét Podhrackynál Agnes és Beatrix magyar hercegnéről. 839 tudt. 304

melyek kétségtelenül kevésbé a két vallás egymás elleni versengése s visszahatása szinét viselik, bár ez egyik emeltyűjül szolgált, mint inkább a nemzeti párt, a nemzet régi jogainak a korona alatti el nem férhetése, s az idegenek uralma feletti aggodalma s féltékenységének.

De mind ezek mellett, melyek úgy is itt csak általánosságban foglalvák össze, korán sem hihető, hogy a nemzet és vallása azonnal nyomtalanul enyészett volna el, és teljesen üres helyt engedett mindjárt egy új idegennek; mindenki elgondolhatja a belső és külső nehézségeket s akadályokat, melyekkel a keresztyénségnek amaz ellenében küzdenie kellett. Mint idegen jött az be, ismeretlen férfiakról, eleve idegen nyelven tolmácsolás mellett hirdetve lépett fel az őshit ellenében, annak megszentelt fogalmait kellett elnyomni, s velők a multnak dicső s kedves emlékeit feledtetni; az eddigi istentiszteletet s arra vonatkozó nemzeti szertartásokat és százas szokásokat megsemmisítnie, azok helyébe újabb, eleve érthetetlen, nem a nemzet élete s kedélyében szülemlették-ülni. Mind ez nehezebb volt, mint sem hogy a kezdetben rögtön meggyökeredzhetett volna. Soknak némi assimilatio útján kellett bizonyára behelyezkedni, legalább egyes egyének fogalmában, az újabb hitfogalmak mellett bizonyára sokáig fenmaradtak még a régiek, lassanként amazokhoz simulva, a természetszerűen beléjük olvadva, míg mások, a talán sajátlag nemzeti vallási színt felvett szertartások, szokások, emlékek az új hittől mint körén kívüliek, vagy egy hamar sikerrel ki nem írhatók érintetlenül hagyva, vagy csak tűrve mellette léteztek. Így vitetett az ő „isten“ név a keresztyén hit tanította főlény jelelésére, az „ördög“ a rosz szellemre; a helyeken hol még minap tarták áldozataikat, kezdek új imákat is, szent helyeiken, ligetek, berkek, szent kutaknál, halottak halmai felett emelkedhetek a pogány oltárok helyébe az új egyházak (I. Árpád sírja felett az új templomot épülni a keresztyén korban, Anon. 52: ubi etiam post conversionem Hungarorum, aedificata est ecclesia, que vocatur alba, sub honore beatae Mariae virginis st.). Így tovább is vallási tiszteltetésnek szánva v. elhagyva, róluk még sokáig szólhat vala a rege. Egykori ünnepeik is, mint a többi pogányoknál, hol netán a nap fordulati időszakokra eső keresztyéniakkal találkoztak, ezek megé simulnak, husvétkor a vízöntözést, a tavaszi idő fordulati ünnepélyeket, keresztelő sz. Jánoskor a naptiszteleti tüzeléseket st. tartva; eltérőbb istentiszteleti szertartásaikat, szokásaikat, titkosabban, rejtve, mellékesen gyakorolva, sokszor a tudatlanság és eszmezavarban az újabb hitképletekkel elvegyítve ennek cselekvései s alakjai megé rejtve, míg mások öntudatlansul s értelem vesztetten házi szokások, előítéletek, sőt homályos babonákban, bűv s kuruzsba süllyedve maradtak fen; valamint az pogány világnézetek, s a nem egy hamar kiírható hitképzeteik alakjai a monda és mesében majd összefüggőbben, majd összefüggetlen töredékesen tartattak meg.

Kétségtelen, hogy a legtöbben eleve fel nem foghaták az új hit fontosságát, s nagyobbára csak mások példája, parancs, sőt kényszer következtében vevék fel, mire felszeg állapot, visszaesések következtek; sokan némi együgyű, de természetes kegyelet nemével mind a két vallást megtarthatni véltek, valamint az Geyzáról is már Ditmar tanúsítja, ki a római vég caesarok p. Severuskint elég gazdagnak vélhető szinte magát, mind a két hit istenének áldozhatni).

4) így máshol is, Bedá 1. 15 beszéli a 7 századb. megkeresztelt Reduad angol királyról: rediens domum ab uxore sua et quibusdam perversis doctoribus seductus, habuit posteriora peiora prioribus, ita ut in morem antiquorum samaritanorum et Christo servire videretur et diis quibus antea serviebat, atque in eodem fano et altare haberet ad sacrificium Christi et arulam ad victimas daemoniorum. — Igen jellemző e tekintetben a magyar vallási türelemre nézve más vallási elemek tekintetében, azon egykedvűségnek, melylyel az ő vallás mellett a keresztyén könnyen felvétetik és ismét amaz is megtartatik, az ónémet hős regékbeni jellemzése, melynél fogva a magyar elem mint fél pogány, fél keresztyén állítatik elő, így különösen a niebelungen és klageban, hol ez ugyan Attilára van alkalmazva (péld. klage 481):

nu schilte ich miniu abgott,
gezürnet hat so sere.
die Machmet und Machazen
... daz ich lie die kristenheit.
ich was kristen fünf jar:
daz ich mich vernojirte wider,

sit des gewaltigen gebot
wa ist nu diu michel ere,
so langen liezen her gesten?...
daz ist ane zwifel war,
doch geschuofen sie das sider,
und wart in als e undertan....

Hogy ezekhez sokszor, az őś valláshoz mint hagyományos nemzeti saját institutiohozi erős ragaszkodás, az idegen iránti gyűlölet s bizalmatlanság, a pogány papoknál még neme a meggyőződésnek, s még inkább érdekük megőrzésének járult, s hogy mind ez az erélyesebbeknél cselekvés s tettben tört ki, az amennyire természetes, úgy a történet szerint bizonyos is. Többen törhettek ki már Geyza első e nemű igyekezetei ellenében, mint a krónika f. i. helye tanúsítja; még inkább azonban a térítést erélyesen végrehajtó István alatt; ily forrongásokra mutatna szinte Ditmár homályos helye, hol nagybátyja számkivetéséről szól ¹⁾, s még világosabban tud ilyet Anonym. 57, a Thonuzoba besenyő vezerről, ki nem akarván megkeresztelkedni, István által nejevel együtt elevenen temettetik el. Később úgy látszik a nemzeti pártnak is ez volt egyik fő ürügye, s ügye emeltyűje inkább talán, mintsem célja, vagy hogy csakugyan ősi vallása visszaállítása által hitte ősi szabadságát egyedül megőrizhetőnek; ekkép hangzik legalább még Székely crónicájából (165) e kor hite: mert az mongiac vala, hog attol fogva is szerenczeiőc elhailot volna töllőc, miotta keresztienne lőttec volna. Kupa fejedelemségérti, Achtum s Gyula függetlenségérti felkeléseikben, ezen értelemben használtatik felszítása, és később Abának Péter feletti győzelmét ily igények s remények eszközölheték, melyek nem sikerülte után, annál hevesebben törtek ki András trónra emelésében; végre végső erélylyel Béla idejében, mely utóbbi forrongásokban lőnek a kereszttyenség első ismeretes vértanuivá némelyek, mint sz. Gellért társaival, minőket azontul a magyar kereszttyen martyrologium csak a kún pogányság térítése korából képes még felmutatni. Mind a mellett könnyű elnyomatása mindezen igyekezeteknek, az erő csekélységét tanúsítja.

Hogy azonban a pogány magy. vallási gyakorlat, még tovább is létezett, tudjuk a sz. László alatt a pogányság ellen intézett nevezetes törvényekből; s bár azok ily alapja kétségbe is hozatott, mind a mellett nehéz volna azon kétségnek érvényes alapját bebizonyíthatni; mert, mint illetőbb helyen a dolgot majd tüzetesen tárgyalandom (VII), azért hogy a tolvajlás elleni akkori némely törvényeink péld. a lex Baiuvariorum szövege kifejezéseivel egyeznek, senki sem fogja hinni, hogy azok csupán, mint üres utánzása a többi europai kereszttyén törvényhozásnak hozzánk átirattak minden alkalom nélkül, s hogy nálunk nem kellett volna hasonló törvények a tolvajok ellen; hason okok hason törvényeket hoztak elő. Hogy formájuk átvétegett, az mellékes dolog, s igen természetes maig divatozó szokás. És valamint a Lászlói korral még mindig meg nem szűnt a pogányság gyakorlata, úgy ellene hozott törvényei sem az egyedüliek. A Kálmán alatt tartott synod. strigon. prior. (Endlicher m. Arpad. 351 a pos. kápt. 12 sz. codexeb.) 7 cikke rendeli: ut nullus aliquid de ritu gentilitatis observet. qui vero fecerit, si de maioribus est 11 dies districtę peniteat, si autem de minoribus, septem dies cum plagis; tehát még a főbb rendűek közt is számlált volna követőket.

De mind ezzel, valamint még a magyar pogányság végét nem érte, úgy szerte ágazó léte-
képeinek vázlata sincs kimerítve. Nem szabad ugyan is itt feledni a jelenséget, hogy ama fentebb már érintett, a magyarral rokon, véle egyrészt együtt bevándorolt, s különösen a később mai hónapba betért néplekezeteknél, nálánál nem csak tartósban fenmaradt a pogányság, de általuk még bizonyára a nemzetnek legalább egyes kisebb, vélők elvegyülő részeiben felszítatott; mi annál bizonyosb, miután ezen népségeknek hatalmas egyes egyéniségekben, valamint egész testületeikben magas állomásokra felkerekedése, sőt a nemzeti életben erős határozó pártokká alakulása, s nem egy időben a királyi udvarra is teljes befolyásukról értesülünk. Értem az emlékeinkben u. nevezett *ismaelita*, *saracenus*, *philisteus* st. *bolgár*, *besenyő*, *jász* s *kúnokat*.

de az e félé nyomokat azért Cassel is (magy. alt. 10): Geyzára s Geyza kori állapotokra véli értendőnek, mire szinte idézi a niebelung. Attiláról helyét:

ern ist nit gar ein heiden, des sult ihr sicher sin,
wan daz er sich widere vernoyieret hlt,

er was vil wol bekeret, der liebe herre min,
welt ir in frowe miune, so mac sin noch werden rat. —

1) Ditmár 8. Pray an. 4. 3: Prochnii senior avunculus regis pannonici sedibus ab ipso expulsus.

A bolgár besenyőkre vagy ismaelitákra nézve tudjuk, hogy azok a nagy-volgai bolgár-földről és az ezzel határos Baskardiából, mire azt az oroszok 969 elpusztíták, kiűzve ¹⁾ nagyrészt magyarországra jövének, a magyar rokon népághoz csatlakozva még Taksony vezér idejében ²⁾; de mielőtt honunkba szakadtak, máris a bolgárföldön baskardiai társnépeikkel az izlámot vevék fel 922 körül, mint azt Ibn ben Foszlan, azon bolgárföldi térítő követség tagja tanúsítja, és Jakut a magyarországi ismaeliták saját vallomása szerint írja ³⁾. Miben állhatott sajátlag ezen ismaelita vallásuk honunkban már, tudósít ismét egy bizanci író Cinnamos, Kommen Manuelt az 1074—77 Dalmát háborúba kísért historiograph, hol az ismaelitákat a Kalisii — kalóz név alatt ismerheté, beszélvén, hogy a hadsereg nem csak sajátlagi magyarokból, de szövetségeseikből is állott: „presertim hungaricis equitibus, et qui apud illos diversae sunt religionis Chalisiiis,“ és csak ezen különbség közbevetésével magyarázza: „hungaris quippe christianam amplexis, isti mosaieis legibus eisque non genuinis etiam num vivunt,“ s tovább: „Chalisii vulgo ab ipsis apellantur, sunt quae diversae ut supra memoratum est religionis, et easdem ac persae opiniones habent;“ mi már nyilván arra mutatna, hogy a felvett izlam mellett, náluk még ős magyar pogány vallási tanok vagy szertartások is divatoztak, melyek perzsa vallási elemek hasonlatosságára voltak vehetők, mint már azok, miket Abulfeda és Theophylaktos a magy. ős vallás természetem s különösen „tűztiszteletéről tanúsítanak ⁴⁾. Így szólnak vádlólag róluk folytonosan mintegy 1291-ig törvényeink és okirataink, a királyok és pápák levelei, őket ismaeliták, saracenusok, pogányok s bolgároknak nevezve. Már 1092 sz. László alatt törvényt hozott ellenök, mint a keresztyénségtől a pogányságra visszaesők ellen, miből kitetszik, hogy az általános térítés őket kevés foganattal érthette. 1100 Kálmán rendelkezik ismét újabb térítésökről. Ezentúl is folyvást még mindig azonban külön felekezetként említetnek, kikre mint ilyenekre majd bizonyos külön adó rovatik, majd az egyházi jog kiterjesztetik. 1200 után újra erőlyesben látjuk vallásukat kérdésbe vettetni, s Jakut tudósításából (ki a 13 század elején saját tapasztalásáról tudósít) értesülünk, hogy éppen ezen időszak az, midőn az arab írónak a Halebban tanuló magyar ismaeliták sokasága feltűnt, itten az izlambani erősödés volt egyrészt a cél, másrészt a virágzó arab tudományos intézetekbeni tanulás ⁵⁾; s ebbeni előmenetük — különösen számtani tudományuk — eszközölheté, hogy e melletti kitünő kereskedési összeköttetések miatt is honunkban, a mindenha zavarban lévő financi állapotnál fogva, annak élére jutottak, s azt egy időre egészen hatalmukba kerítették. Mi által befolyásuk nevelve vallási zavargásaiknak is új tért nyitott, s ilyet érthet II András panaszos levele 1219 a pápához ⁶⁾; mire 1222 az arany-bulla által, a vélők hason financi ügyességgel birt zsidókkal, az ország jövedelmei kezelésétől kizáratnak. Mily erőlylyel s konokul ragaszkodának azonban még folyvást vallásukhoz, mutatják IX Gergely 1230 s Robert eszt. érsek 1232 levelei, s egyházi átka, Andrásnak ezek következtébeni fogadása a pápai követ előtt 1232, úgy a Pápa újabb intései 1234 és IV Béla esküje, — melyekből kitünik, hogy ha bár keresztyénséget színelve, mind a mellett nem csak alattomban vallásukat követék, de majd házasság által, majd

1) Jerney az ismaeliták, mint volgai Bolgárok s magyar nyelvű néplekezetéről 842 tudt. 1. 401. l. Frähn de Baschkiriis ab Ibn Foszlan et Jakuto. Kállay 839. tudt. 2. 342. — 2) Anon. (57): de terra Bular (Bulgar) venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudo Hismahelitarum. quorum nomina fuerunt Bila et Bocsu, quibus dux per diversa loca hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur Pest in perpetuum concessit. — 3) I. Frähn, Ibn Foszlan és Jakut i. h. az utóbbi szerint: sciscitanti mihi, cur, licet in mediis infidelium terris constituti, islamismum profiterentur? multos, respondit, patrum nostrorum audivi narrantes, diu supra hanc memoriam 7 mahomedanos ex Bulgaria in terram nostram venisse, interque nos sede fixa ad veram islamismi cognitionem nos duxisse. — 4) Jerney i. h. — 5) ego vero offendi in urbe Haleb magno numero genus hominum ... qui scientiae iuris iuxta ritum Abu Hanifae operam dabant, megtudván, hogy azok magyarok, kérdezőkűdésére tudósítják őt: nos Mahomedis sacra profitentes ... has petimus oras in scientia iuris sacri studium posituri, reduces in patriam omni honoris cultu a civibus nostris excepti rerum sacrarum curae praeficimur. — 6) nos tantis pernitibus infamiae percussus rumoribus, novellam adhuc in regno nostro christianitatis plantationem non patientes evelli st. Pray an. 1. 214.

vásárlott keresztyén szolgálak, s különösen a megtérni kezdő pogány kúnok közt, folytonosan igyekeztek azt terjeszteni; mily sikerrel, mutatja Róbert érsek említett átká: per huiusmodi apostasiam in partibus istis animarum infinita millia perierunt; mi alig hihető másképp, hanem hogy vallásuk még a régi pogány vallásnak is nyomait fentartá, mi által nem csekély vonzó erővel bírhatott nem csak a kúnokra de a magyarokra is. Azonban akár a felhozott lépések foganatja, vagy pedig az ismaeliták eszélyesb viselete szülte, hogy már 1262 IV Orbán pápa megengedhetőnek vélte a saracen adószedőket, ha hozzájuk más keresztyén is mellékeltetik; s ezentúl az ellenőki intézmények is megszűnnek, nevök ugyan hason alkalomkor a kún pogányok elleni rendszabályokban még előkerül, de úgy látszik már csak csupán megszokásból synonymumként ¹⁾).

Mi a kúnokat illeti, azokon kívül kik már a magyarokkal egyesülve jöttek be, s a többi nemzettel vehetők fel a keresztyénséget, a többiek az ismaelitáknál még később jövének be. Egyes ágaik Moldvában maradvá, sokáig háborgaták Erdélyt, s már ott a keresztyén ellenes zavargások szítói lehettek (l. a pog. székely krónikát), míg 1070 a három királyfi vitézsége őket visszaűző. Egyik részük később 1124 II István alatt hazánkba telepedve le, egy századon felül folyvást pogány vallásukban maradtak, s csak 1227–9 térítettnek meg végre az esztergomi érsek eszközésével a Domonkosok által ²⁾. Az újabban azonban IV Béla idejében 1239 Kuthen vezérük alatt bejöttek, ismét nem csak konokul ragaszkodtak pogány vallásuk és szokásaikhoz, minden térítési kísérletek dacára, de úgy látszik, hogy általuk a pogány elem a többi szomszéd magyar népség, vagy legalább az előbb megtérített kunoknál elharapódzni kezdett. Mily jelentékenységre vergődött ez, mutatják a Kún László alatti zavarok, melyek Miklós pápa külön követe Firmani Fülöp küldetését igénylék ³⁾. László jobbulást fogadott, de Miklós ismételt intésekre kényszerült a folytonos zavarok miatt, melyek „a pogány kúnok hitetlensége és csábításaiból eredtek,“ így szól 1287 újra Honorius is, hogy „cum Neugeris et paganis conversatione damnata confederare diceris“ ⁴⁾; de még 1301 Bonifacius Vencellhez írt levelében egyiránt panaszkodik: heu hodie regnum tam nobile collapsum et quasi datum in praedam, et per cumanorum, tartarorum schismaticorum, paganorum hostiles incursus fere ad nihilum deductum ⁵⁾; úgy hogy Robert Károly uralkodása alatt, 1314 a pápa újra szűkségesnek tartott keresztes hadat, teljes bucsú ígérlet mellett hirdetni a tatárokat s magyar pogány nemzetségek ellen ⁶⁾; míg végre, bár ha nem csak a vallás terjesztési buzgalmról ismeretes Lajosnak sikerült, minekutánna a moldvai kúnokat s tatárokat is keresztyén hitre téríté, a zsidókat kiűző, a magyar pogány vallást tökéletesen kiirtani, a tatár maradékokkal elvegyült kúnok s ezek közt lappangható ismaelita és pogány magyarok közt is.

Végre egy tekintet vetendő volna még az erdélyi székelyekre is. Ezen, mint krónikai hagyományunk tartja, maradéka az attilai húnoknak, mai erdélyi székhelyébe vonva magát a hún birodalma elenyésztlével, itt századokon át némi külső önállóságot őrzött meg, ámbár a különféle körülötte lakó népek, mint a keleti szlávok, a kelet s délről körülök honoló magyar népágak s különösen a kazarak, úgy látszik, nem minden befolyás nélkül voltak rájuk. Sajátságos *Rabonbáni*, némi theocraticus papbírói kormányserkezet alatt, úgy látszik, érték be a kórt, midőn a magyarok a havasokon át Pannoniába érnek; s valamint ekkor velök azonnal szövetekeznek, magyar törzsök fők kormányja mellé vagy alá rendelve saját rabonbáni, gyulai, horkázi kormányzatuk (l. XV), úgy István alatt a keresztyénségnek is könnyű módon adnak helyt, legalább színre; mert ott is,

1) l. cod. dipl. és Pray 1. 232 st. összeállítva teljes ismaelita diplomatarium Jerneynél i. h. — 2) Pray i. h. 231. — 3) Hormayr incert. auct. chron. rer. austr. (Goldene chronik d. münchner hbibl.) ad a. 1279: eodem etiam anno Philippus apost. sed. legat. ungariam veniens, christianos ungaros, qui christianam sectam fere oblit fuerant, ritu paganismi, disgregatis comis, prolaxis crinibus, et habitu muliebri conversabantur, salubriter compescuit in crinibus et in fide catholica. ad a. 1278 az Ottokár elleni háborúról tudósítva: itaque nomen dei gloriosum et benedictum Christum exercitui regis romanorum in signum datum fuerat, quod semper ab incredulis paganis et semichristianis ungaris blasphematum est, illa hora communiter tam a paganis quam a christianis devotissime invocatur. — 4) Pray 1. 356. — 5) i. h. 371. — 6) i. h. 2. 11.

mint a magyar földön, szinte hasonlóan azonnali pogány visszahatások nyomait vesszük észre. Így tudósít már a székely pog. krónika (278), még a többi történet által említett gyulai pogány forradalom előtt, a Bucsin rabonbán alatti keresztyén ellenes mozgalmakról, legyőztetése után következett volna újra a gyulai ¹⁾, melynek elnyomása után sz. István itt is templomokat építtet ²⁾; még is úgy látszik, hogy az általánosb keresztyén megtérés még csak azután történt meg, midőn a krónika szerint egy székely követség a magyar királytól kieszközölve szabadságaik megerősítését, ennek föltétele, a keresztyén vallás is befogadtatott ³⁾. Az itt is azonban egymást követett állami s vallási forrongások közt, az István halála utáni Péter-Bélai korszak a pogány érzelmeket újra felszítá; de ennek elnyomásával az itt még erősebben meggátoltathatott a jövőre, miután a székely krónika (287), nem csak az ezt követett lenyakasztások st., de a pogány papbírói vallási hivatalok, s hivatal- valamint törzs- s családnevek elnyomásáról, az utóbbiak mint a helyneveknek is szentek neveivel felváltása rendeletéről tudósít; e szigorúbb intézkedéseknek bizonyára oka lehetett, azon sajátságos székely theocraticus pogány vallási állami lét, melynek eredeti voltából addig a keresztyén hit behozatala mellett kiméletből sok meghagyatott volt. Utóbb még csak a vetekedésben, melyet az egykori pogány áldozó pohár iránti kegyelet előidézett, tűnnek fel némi vallási versengési nyomok. — A kevésebben is, mit a székely pogány krónika ezekben áttüntet, kétségtelen mely s ismét, különös pogány vallási elemeket eláruló képletek jelentkeznek, melyeket ama rabonbáni theocraticus szerkezetnél fogva, talán a kazar magyar népág, zsidó vallási elemeivel lehetne magyarázni, melyeknek befolyása némileg a kazar népnek a székelyekkel kimutatható érintkezésénél fogva okadatolható volna; de ezt itt csak általánosságban kijelelve azok során, melyeknél fogva itt magyar népek pogány vallási létképe a még fennlévő bizonyosságok nyomán kimutatandó volt, a többiben tüzetes vizsgálata a tárgyalás illető helyeire tartozik.

A felsorolt folytonos adatok nyomán tehát kitűnik, hogy a magy. pogány vallás nyomai még mintegy a 14 századig felérnek; igaz, hogy a mi fenmaradt emlékeiit illeti, azok ép oly gyérök, mintha már messze a középkor kezdetén érte volna végét; de nem kell e mellett feledni, hogy ennek felismerése is már egyrészt védvül szolgálhat a magyarázandó pogány vallási nyomok, mint ilyen felmaradtak felvételére, másrészt pedig, hogy az illető, bár ma már nagyobbára a többiekhez simult népségek körében, s az illető helyeken csekély vagy semmi vizsgálatnak sem volt még ezen tekintetben helye, annál kevésbé az eredmények összehasonlításának. *conquirendi igitur sunt et colligendi radii solis, si diis iratis placet occidui, nisi in umbras eos mergi velimus tenebrarum ... nisi umbra pristini nobis est residua, et nisi nubes, quae nunc coelum tenent obscurum, iam dissipentur, vestigia, quae adhuc supersunt pauca, oblivione noctis iri obrutum.* *Axel Gottlund fennica prov. 3.*

1) cum consensu gentis constituto Bucsin rectore, introducta religione christiana filius Uopoleti profigatur, s midőn visszahelyeztetik: non multo post rabonbano minor Gyula . . . deficiente religione christiana, rabonbanum Ugroni supremum exstinxit, et potiores sículos christianos persequi coegit. — 2) in cuius memoriam (victoriae) Stephanus post terram septem silvarum in alpe sacellum erigi curavit. i. h. 280. — 3) u. o. 382—2: omnesque magno strepitu gaudii regis hungarorum voluntatem excipere. fidemque christianam tamquam communis praeceptum in omnibus Rabonbani minoribus (?), gentilibus ultra alpes terrae Rika promulgarunt, excipientesque, eversis sacrificiis.

I. ISTEN.

Isten név eredete, jelentése, mythosai összefüggések. Az istenről hit, tulajdonságai, és személyesítése a magy. ősvallásban. A nemzeti istenség: magyarok istene.

A legfőbb lény neve a magyarban: **Isten**, így, változatlanul jő az már elő nyelvműleinkben (N. E. 1—4 köt. át), a halotti beszédb. többször: **isten**, bécsi és müncheni codexben: **istèn**, hasonlóan a göröb. is, ily ékezes, vagy is nyilt è-vel; Kinizsyné imakvben: **ÿsten**, olykor **isten**. A vegyes magy. régi iratokb. (u. o. 2. 340) és szél-tiben más nyelvműleinkben is képzők és ragokkal mint: **istenség** st. A név eredetisége mutatja, hogy az a keresztyén hit felvétele előtt a legfőbb lény elnevezésére szolgált.

Eredete és jelentése homályos; felvilágosításán nyelv- s történetbúváraink régtől törekszenek. Tudomásomra Otrokócsi (orig. hung. 1. 285) volt az első, ki semitai nyelvhasonlattal kezdé fejtegetni, a kaldej és syr: *esta*, melynek a héber עֶשֶׂת — *es-t* adja gyökeül, **tűz** jelentésével; magyarázván, hogy a hellen: Έστία és Herodot szerinti Ιστία, ugy a római *Vesta*, vagy is a skytha és hellen-római mythos **tűztisztelete** véle azonos. Szerinte őseink midőn Armeniában laktak, vehették fel a nevet, az **istie** végére a paragog. *n* illetve, és a közepéb. *i-t*, ugymd. mássalhangzóilag ejtve: *istyen*; miért már néki a név, a fűntebbiek, valamint a perzsák, turkok s húnoknál szerinte egyiránt uralkodott **tűztiszteletet** jelenti. Otrokócsi véleményét, felvéve még különösen a perzsa *jizdan* és *jeshtan*-nali találkozást, hason **tűz** értelembeni magyarázatra nézve, eddig nagyobbára követték. Pray (diss. an. 27) ugyan a *hiongnu* származtatásnál vélekedett, hogy az a chinai *tien* — **ég** és **isten** nevezetből is eredhet, némely szójárásokban, um. sziszegőleg: *ztien* ejtve, s a magyarb. a két mássalhangzó elébe magánhangzót ragasztva, lett volna az *istien*. De nyomon adá Fischer véleményét, ki szinte a kaldej *eshtatól* származtatja. Cornides (v. rel. hung. 23) ugyanezen véleménynyel volt, magyarázatát erősítve Theophylakt a turkok **tűztiszteletéről** adatával, és a perzsa *jizdan* isten névvel. Sándor (sokf. 10. 60) hasonlóan a kazul-perzsa *jizdanna* találja rokonnak, és Jerney is újra (842. tudt. 1. 93) az isten névben **tűztisztelet** és parz rokonság rejlését látja, erősülve Abulfeda magy. ősvallási **tűztiszteletéről** adata nyomán. Hager (n. bew. 80) lapp-magy. származtatásaiban, eltérőleg az istent és *jizdan* egyiránt *Isis* egipt. istenségtől eredeti, kinek **tisztelete**, az éjszakra is, a lappoknál otthonos lett volna. Méltóbban igyekezett azt megfűjteni nagy nyelvtudásunk Révai Mikl. (antiq. 1. 122) ki, — miután már előbb Gyarmati (affin. hung. 256), a finn rokonság nyomozásában a héber *jehovatól* származtatá, — szinte, de magasbb felfogással mind e nyelveket őstestvéri rokonoknak tartván, a héber: *jesh-* és kaldej: *ith v. its* — **lény**, értelmével magyarázta, honnét az, um. nem csak a perzsa, arab, de éjszaki népségeknél is fellelhető, különösen pedig a magyarb.: kik az *its*-et ugy

ejtették ki, hogy az *ss*-en kívül a *t* is hallatszott: *ist*, az *en* mutató névmás hozzájárultával lett a név isten. A véleményt osztá Horvát Ján. (817. tudgy. 2. 33), mivel ezáltal legjobban igazolva vélte állítását: hogy őseink már eredeti honukban bírták az isten nevét és eszméjét, mit um. később sem cserélhettek fel. Ezt Nagy J. is magáévá tévé, és „tisztá magy. gyökeib. 214.” az isten szót: *is* gyökre elemezte. Dankovszky (völk. ung. zung. 26, 35) görög származtatásaiba merülve, egyenesen a hellen Σῶζ, v. Ζήν-től, kit ő a legfőbb görög istennek vél, származtatja, mint Istvánt: Stephanos-iskolát: scholától. Szabó Ist. ellenben (831 tudgy. 11. 60), a héber *set*-ből hozza le a hellen: Ζήν-t is, és ezekből: *isdan*, *histie*, *vesta*, *isist*, s mit már Otrókócsi is felhozott: αἰθετός-t – mater deorum aggistennek magyarázza.

Ez röviden kimerítő egybefoglalása, az isten név eredete, és jelentése körüli eddigi nyomósb véleményeknek. Mellőzve a másod- s mellékértelmezéseket, csak a két főbb, a kaldej: *eshta*, és belőle származtatott ugynevezett perzsa tűztisztelet, *jizdan* vagy *jeshtani* rokonságra, s a Révaiféle: héber *jesh* – lény, származtatásra szükség figyelemmel lenni. Az elsőre nézve csakugyan nehéz feltenni, hogy nyelvünk egy idegen szót vett volna fel a legfőbb lény elnevezésére, melynek fogalmával nemzetünknek birnia kellett, vagy hogy sajátját idegennel cserélte volna fel, és mi több oly idegennel, mely otthoni értelmében sem jelentett istent, mint *eshta* a kaldejban, s az isten névül éppen nem használt *atesh* a perzsában. A már magában homályos értelmű *jizdan* v. *yshtan*, *jeshtan* perzsa istenségi név, számos ferde értelmezései mellett, önállóság, és mint itt tűz értelemben hibásan vétetik, szinte nem képes nevünk okát adni, és értelme felől felvilágosítani, mit még alább, a mennyire nevünkkel találkozik, taglalandunk. A másik véleményben a fennebbi nehézség gördül elő, a mennyire a héber *jesh* v. kaldej *is*-hez hason szavunk, a *lény* értelemmel nyelvünkön nem létezik, és ismét egy idegen szó felvételére jövünk, mely pedig amaz átvettnek tartott alakjában saját nyelvében sem használatot az isten elnevezésül. Azért osztom Feszler (g. ung. 1. 340) véleményét: hogy az isten név nyelvünk saját és eredeti elnevezése, s annak származtatása a perzsa *atesh* vagy kaldej *eshtatól*, és a héber *jeshtól*, csak annyi valószínűséggel bír, mintha azt a hindu: *ishana*, vagy *vishnu* istenségi nevekből magyarázzuk; ezt véli Kállay is (843 tudt. 2. 356): hogy a szót már őslakunkban bírtuk, „legalább um. semmi bizonyost sem következtethetni belőle a tűz- és naptiszteletre, mely közös volt egyéb népeknél is.” Utalván egyiránt a név gyakori hason alakbani jelenségeire.

Mi azért mindjárt mélyebben akarjuk nyomozni. Kiindulva a mai összehasonlító nyelvészet azon magas álláspontjából, mely a bevezetésben érintett nép- nyelv- és eszmeeredetek egysége és rokonságáról kételkedni nem enged, s mire éppen a legfőbb lény elnevezése, fogalma, eszméje kitűnő példaul szolgál, úgy találok: hogy majdnem valamennyi általunk ismért mythológiákban, az isten név, és a róla fogalom, kettős jelenségben, egy mint vélném ősi, régibb, és egy másik későbbi, újabban mutatkozik. Az ismért indoeurópai törzsnél a főlény elnevezését a sanskrit *deva* gyöktől látjuk elszármazva; így: a hellen: *deos*, *theos*, latin: *deus*, rom. nyelvekeni ol. *dio*, fr. *dieu*, span. *dios*, oláh: *deu*; a lithvan: *diewos*, lett: *dews*, óporosz: *deiws*, perzsa: *dev*, div, cig. *devel*; s azon népeknél is, hol ma már ezen elnevezés egy későbbi, általánosabbá lett személyesítő v. tulajdonságot kifejező név által háttérbe tolatva kimúlt, mythológiák s nyelvek régi nyomaiból még gyakran kimutatható, mint a germanb. a mai *Gott* mellett a *tiv*, *zio*, óéjsz. *tyr*, (Grimm. m. 175), a szláv. *bog* mellett, *diw*, *diwel*, *diwlik* (Dobrovsky, slovan. 2. 176), az ide tartható *ziva*, *dziva*, *dewana* st. isteni, s istennői elnevezések, ha bár azok a későbbi hiteszme fejlődés, és fennmaradt emlékeknél fogva, csupán mint ellenséges vagy másod rendű istenek és szellemek nevei maradtak fel. (I. Ördög III. c.). Miből észrevehető: hogy a *dev* szó ezen népek egymástól elszakadása előtt, már is általánosan az istenség elnevezésére használatot;

mivel pedig e szó, a sanskr. *dev*, *div*, v. *dju* gyök világos értelménél fogva, a fénylőt, ragyogót, és átvitt értelemben sajátlag az eget jelenti, látni, hogy már akkor az istenről fogalom, neve és eszméje allegorikai volt; a fényes égtől, melyen a nap ragyogott, s hol az ember mintegy a világosság és hőség eredetét szemlélé, vitte azt át a fölényre. Ezekből tehát a kettő foly: 1. hogy a tájban midőn a fennemlített indoeurópai népségek egymástól elváltak, *deva* volt a fölény neve. 2. hogy ezen elnevezés értelmezésénél fogva kimutatható, mikép a hindu hitestmények akkor már is természetvallási irányt vettek, az istent, magát a teremtőt, a természeti világosság, nap, ég, vagy tüzelem, és tűneménnyel azonosítván, és benne személyesítvén. (Benfey Indien, Ersch u. Grueber encycl. 2. 17. 159). Ismeretes mint képeztetett tovább is ez irányban a hindu mythos, és a még általánosb *deva* eszme háttérbe tolultával, mint léptek helyébe idővel, az istenített természetéről theosophiai által képezett *Brahma*, *Vishnu*, és *Shiva*-féle isteni személyesítések. Más népek mythologiaiban ismét mint a hellen-romaib. a *deus* név, az isten általános, személyesítés nélküli eszméjét fejezi ki, és a belőle képezett nevekként mint *Zeus*, *Jupiter* – *dju* – pater st. jellemeztettek a különféle személyesítések, hasonlóan másoknál az általános név különös isteni tulajdonságokkal jeletetett, mint: a *gott*, *bog*, míg a régibb *dev* másod polytheisticus alakok neveiben fennmaradt.

Ezen elszármazott *deva* név és fogalom mellett, (azt most itt mellőzve, mert később a *dev* és *dju* szó s fogalmak mythológiánk. is fennlévő jelenségeit nyomozandjuk), s hogy úgy mondjam azontúl, egy régibb fogalom és nevezet hason elszármazását veszem észre, mely ma már csak néhány kevés, de ősnép és mythologiák emlékeiből hangzik felénk; ezek a sanskr.: *esha* v. *isha*, a parz: *yishtan* v. *jizdan*, az egipt.: *isis*, jobban *isheth* v. *esi*, a héber-kaldei istennév s fogalomnak alapul szolgáló: *jesh*, az etrusk: *esi*, a kabir: *ezmen*, és a magy.: *isten* nevek.¹⁾ Keresem pedig ezen szavak, nem annyira eredetét, mint inkább magyarázatát a legrégibb, s maig értelmezhetőleg fennmaradt sanskr.: *esha* v. *isha* v. *ek-isha* fölényi istenségi elnevezésben.

Ezen régi nyelvben, mely mint a mai nyelvtudomány tartja, ha nem is maga az ősnelv, úgy legalább annak közel leánya vagy unokája, és ezen ősmýthosban, mely, mint a bevezetésben érintve volt, a mythologiai kezdet első nyomaira vezethet még, az isten egyik legrégibb elnevezése: *eka-esha* v. *ek-isha*. Így nevezetik t. i. a legrégibb sz. könyvekben a shastákban, még a *deva* nevezet divatozása előtt, azon őslény, a legfőbb istenség, ki a szellemeket, a világot, a természeti erőket, ugymint: *Brahmat*, *Vishnut*, *Shivat* teremté. Ez volt a hindu őstan, mielőtt még a természetörök istenítése és személyesítése, vagy is a későbbi *purana* és *vedantai* tanok kifejtettek. (Nork. myth. 5. 78, 92). Ha már az *ek-esha* v. *ek-isha* jelentését vizsgáljuk, az annyit tesz, mint: az v. ez egy – der *eine*, összetéve lévén az *ek* v. *eko* – egy számnévből, és az *esha* v. *isha* – az ez, és némileg *ő* – *iste*, *ille*, névmutatóból. Az *isha* e szerint valami kijelölt meghatározott létezőt, katexochen azt v. ezt a *ki van* jelentene, minél fogya első tekintetre felülük az istenségről héber ősfogalommal hasonlatossága: *sum qui sum* – *ehjeh aser ehjeh* Mos. 2. 3. 14, vagyok a *ki vagyok*, mihez már a kaldej és héber *itsh* v. *jesh* – *lény*, és az arab *jes* v. *ajsa* – *esse lenni* gyök rokonság állítandó. Ezen eszme rejlik valószínűleg az egiptomi *isis* eredetileg *ishethben*, (L. Voltaire, essai s. l. moeurs párisi k. 1829, 1. 59), melyet mi már csak rontott alak és értelemben birunk,

1) Klaproth (asia polygl.) a csuesencek polaramerikai népnél: istlá isten nevet említ. Gyarmathy (aff. 256), és Révai (ant. 1. 425), szerint közelítőnek némely finn népségeknél elnevezések is, mint az ariaknál *um-es*, assanoknál: *osz*, lumpoloknál (?) *ets*. Fuchs orv. és neje, a kazani tatároknál útok leírásában említik, hogy a cseremiszeknél egyik falujuk keremetyén (áldozóhely) álló bálvány *Eshtának* nevezetik, Reguly kit erre személyesen is figyelmeztettek, s ki ismét vélem volt szíves közölni, azt a cseremis *stan* – csinál ige part. pres. *esta* – csináló, teremtő, értelmével véli magyarázhatónak. Ide vágóbb finn találkozásokat még lejjebb tárgyalandunk.

a felőlei emlékek késő korból valók, midőn már az eredeti eszme sajátlagi jelentését veszte; Röth jeles művében (gesch. uns. philos. 134), egiptom legrégibb vallási eszméi közt, hozza fel az istenség *esi* nevét, az *öreg* vagy *ős* értelemmel. Ezen név foroghat fenn hason jelentéssel a kabir: *esmun*, *ezmen*, *ismen* istennévben, ki a kabir hét istenség felett, mint a nyolcadik fő numen állott ¹⁾. Hasonlón tudósítottak etrusk istenségek *aisi* nevével ²⁾, és a hellen-római mythos *ismen*, majd Apollo, majd Pan, majd Asklepiades s másoknak tulajdonított habozó isteni nomenclatióról. Ugyan e nevet találjuk ismét a nyugatariai népségnél, mely mint mondók, a keletariai v. hindutóli elszakadásánál fogva, diagnosisul szolgál a két mythos őseszméjé, s kifejlődésük kiismerésére. A fő istenség neve itt is hasonlítólág jő elő az: *izeds* és *jizdan*, *yezad*, *yeshan* nevekben, míg ama *dev*, *div* fogalom, csak mint alárendelt, sőt ellenséges isteni szellem neveként maradt fenn. Hyde (pers. rel. 1700. k. 71) vizsgálata szerint, azonban amannak jelentése már csak: suplicandus volt, (visszavive t. i. a sanskrit: *jedzs* — imád gyökre), e szerint az ősfogalom csupán ily átvitt értelemmel jelentkezik; de sem származás, sem érteleme nézve nem azonos, a nálunk annyit emlegetett *eshta* és *atesh* tűz jelentéssel ³⁾. Meglepőleg találkozik azonban még ezen értelmében is egy hasonló, a magyarb. is vallási cselekvést jelentő, s az isten név gyökéhez közel álló *es*-deklni — suplicare szóval (l. al.).

Láttunk tehát a *deva* mellett, egy hasonlóan terjedt főlényi elnevezést, az: *isha*, *isheth*, *esi*, *jesh*, *yeshan*, *ismen*, *ezmen*, *istli*, *isten* st. hason hangzó szavakban, mely mikint csupán ősnépek mythosaiból hangzik még felénk, úgy az emberiség istenről legősibb, és eredetibb fogalmát fejezi ki; mint azt ősi öntudata adhatá, őt katexochen: az *ez*-nek t. i. a *létező levőnek* az *egynek* *ősnek*, *mindenek előtti*, s *fölött levő névtelen lénynek* jelelve. Ezen tudat későbbi gyengülése és elhalaványulásával az eszmének, névnek, s a név értelmének is mindinkább gyengülnie s mulnia kellett. Valjon melyik mythosban maradt fel a fogalom, vagy a név legtisztábban, azt nehéz kimutatni, elég hogy számosakból az értelem és a név kiismerhetőleg feltűnik.

Amint ezt itt csupán véleményül adjuk, úgy nem tűzhetjük ki sajátlagi feladatunkul a közülök még legértelmeseb elnevezést sem, például a sanskrit: *ek-isha*t, saját nevünk jelentése és értelmével egybevetni, hogy annak netalán minden kétségen felüli ily jelentését kimutassuk; mert kérdés még, valjon épen az-e az eredeti név, melynek a többiek származékai, és ha az, úgy valjon szavunk közvetlen származéka-e? Mind a mellett elemzését megakarjuk kísérteni. Az *ek-isha* ⁴⁾ megfelel: *ek* — *egy*, *isha* v. *esha* — *ez a* értelemnek, mi már magában figyelmet érdemel, mert nyelvünk kitünőleg őseredetiségét tanúsító névmásai hasonlatossága, nem csak az úgynevezett semi, de

1) Így magyarázza újabban Volánszky (Schriftdenk. d. slav. 1. 4), egy etrusk emlékkő feliratból, hol *ezmun* ja a *Wima* (Vishnu mellék neve) és *Dima* (Jupiter etrusk neve *Dina*, *Tina*), felett állni mondatik, „ő um. a drága jeles, ki a mennyben ül, és merit Lethe feledékenységéből“ st. Szerinte azonos Apollo ismeni nevével, és a szláv: *jezmene*, *jezmienice*, *jesen* és *jason* világosság istenével. Innét származnék az *as* (szerinte i. h. 21) egyike a szlávok legősibb istenségi neveinek, honnét az, az óész. myth. *as*-jaiba elszármazott (?). — 2) Hesychios szerint *αισος*: *αισος* *ο* *ο* *των* *Τυρρηνων*, mit Suetonius (Oct. 97.) *aesar* etrusca lingua deus, szándokosan ír egy hibásan *aesar*nak, hogy kihozhassa belőle *Caesar* isteni nevét, a c elhagyva *reliqua* um. *pars nominis*. Ehhez tarthatók Grimm 22 szerint az óész. *as*, *aesir* *landas* = numen *patrium*. — 3) Ugyanaz jegyezhető meg a mellette mindig felhozott: hellen *hestia*, s római *vesta* tűz értelméről, a mennyire az csak késő átvitt fogalom; az *εστια* v. *ιστια* eredetileg származván az *εστω* v. *ιστω*, (*στα*) *εστρηχα*-tól, jelenti sajátlag az állás helyét, (der feste sitz), hol a ház állott; ennek a régieknél kellő közepe, s a házi családi élet valódi központja volt a tűzhely, az által képződött a megszentelt házi tűzelő fogalma, mely ezután a vestai mythosb. személyesített. Creuzer symbol. (1. kiad. 2. 419), és Heffler. rel. gr. u. röm. 222. — 4) Sajátlag: *isa*, az *s* magyarosan kimondva, ön a *h*-t mellette csupán módszerül használom, az *s* magy. hangoztatása jelelésére. Bopp bévett sanskrit írás módszere szerint ily *c* jelet kellett volna írnom, mit a folyvást előkerülő sanskrit szavaknál fogva nyomdai nehézségek miatt hagytam el.

az indoeurópai nyelvcsaláddal is feltűnő, (magy. ny. rendsz. 178); szavunknak azonban mai *isten* alakjában, melynek tehát gyöke *is*, ennek átmenete volna igazolandó a névmutató v. határozó *ez*-ből, vagyis ennek hason kettős formája *i* és *e* alaphangváltozattal, mint az, a szanskrit *esha* és *ishabam* előjő; hogy ennek régi nyelvünkön ily kettős formája volt, gyanítom, miután az még ma nem csak a különféle képzők általi összetételekben fordul elő így változott *i* alaphanggal, mint: *emily*, *imily*, (*-ez-mily*, *iz-mily*), *ilyen*, (*-ez-lyen*), *emez*, *imez*, *itt*, *ide*, *innen*, (*-ez-de*, *iz-de*, *ez-nen*, *iz-nen*), ép úgy alakulva, mint: *az-lyanból*, és *az-onból*, *olyan*, *ottan* st. (l. Hunfalvy akad. közl. 851. 112), de még arra is utal: hogy valamint a mutató: *az*-nál, az: *ez* közelebb határozó, jelelő, úgy az: *iz* ismét az: *ez*-nél, mit az *emily*, *imily* st. közti finom megkülönböztetés mutat, azért is az isten névben, mint a leghatározottabb létező jelelésére megfelelőleg használtattott; de e mellett előjő az, még eredeti önállóság is, a közbeszédben maig sajátosan használt hiánypótló segítő *izé* szóban, minek értelme kétségtelen nem más mint *iz-e* *iz-ez* v. *ez ez*. Nem tartoznék-e szinte ide, a régi nyelvünkön, p. a hal. beszéd. annyiszor használt, ma már egészen elavult: *ysa* – *isa*, melyet nyelvészeink (Toldy irod. t. 1. 101), állító, bizonyító értelemmel indulatszónak tartanak, mire éppen ily névelők, névmutatók *az ám*, *ez ám* st. használatosak; talán benne is az: *ez a* melletti: *iz a* eredeti forma, s értelem indulatszóilag a bizonyításra használva tükröződik, melyben a *z* különbséttetésül is idővel *s*-re lágyult; — egyébként az: *ez iz* átmenetek példájaul szolgálhat az *és*, *is* kötszóknak hason hangváltozaton alapuló különbsége, vegyesen használják azokat is, különösen az utóbbit nagyobbára *es*-vel írva nyelvemlékeink, majdnem folytonosan mintegy a 17. századig. — A *z* és *s*, egymást felváltó sziszegők, és a csangó szójárásban maig *iszten*; az előbbi *ysa* indulatszóban mint láttuk szinte így jó elő. A szó második tagjában: *ten*, a: *t* betű tehetne nehézséget, az ajánlkozó egyszerű *en* szóképző felvételére nézve, mint az, az: *ez-en* határozóbb mutatót képzi, tehát: *ez-en*, *iz-en* – *hic istud*, s ekkor végső szükségben euphonicusnak volna a: *t* vehető; de kéznél áll a *ten* v. *den* képző is mindjárt, névmutatóink: *itten*, *ide* – *ez-ten*, *iz-ten*, *ez-de*, *iz-de*, alakjában; egyébként is már feltűnő, hogy a felsorolt hason hangzású isten nevekben, mind a *t* betű, mind a *tan ten* szótag előjő, így a *jizdan*, *jesthan*, *isheth*, a kaldej lény: *its*; figyelemzetek még végre általjában az *i* alaphanggal, az: *ez* helyett *iz*-zel előjövő határozó, mutató, bizonyító, állító, felkiáltó st. beszédrészeinkre, mint: *ime*, *ihon* (régibb íróinknál), *itten*, *ide*, *igy*, st. melyek a fentebbiekkel együtt, amaz, *ez*, *az*, s ettől ismét *o*-val is képzet (*ott*, *oda*, st.) hason beszédrészek ellenében különösen a határozottabb bizonyos állapotot fejezik ki. A szó képzése, az eredeti gyökből átmenet tehát történhetett *ez-ten* – *iz-ten*, *iszten*, *isten*.

Ez mi röviden a szó fentebb kijelölt értelme nyomozására általunk felhozható, de nem azért felhozott, hogy annak adott jelentését már is teljesen kétségtelennek vélnök; ily bizonyosságra emelkedni szavunk tekintetében mai ismeretünknek fogva lehetetlen. Felvilágosításaul azonban még a névvel más rokonhangú, s úgy látszik rokon értelemre utaló szavaink is felhozhatók. Elszármazva és értelmezve látjuk ugyanis szavunk és fogalmunkat, az egiptomi: *esi*-ben *ös isten* jelentéssel, ezen *ös* szavat azonban régi nyelvünk ama *isa*, és *istenhez* egészen hasonlóan ismérte, mint a hal. beszéd. leljük: *isemucut adamot* – *ösünket* Ádámot, elválasztva a névmási és többesszámi régi *muc* képzőt, lesz: *ise-ös*, későbbi ny. emlékeinkb. *ews*, Nyirkállónál (Kovach. form. styl. 19), és *eus*, mint az, az *Eus* családnévben előjő, eredeti hűnmagy. betűnkkel is írva, a turóci nyirfahéj okirat emlékb. há az valódi, (840 tudomt. 2. 109). Hasonló a finn *isä* – pater, *isäntä* – paterfamilias, *isän* – patria, (Rennevall lex. fin. 1. 118), és kiválszólag mint az *isten* elnevezése is: *isäinen* – der grosse vater – nagy v. *ös* öregatya. (Schrötter fin. run. 158). A kalevalában Väinämöinen a hős, v. felisten atyja, tehát a legfőbb isten nevezetetik *isönek*, aminthogy általában az *ukko*, *uk* – *öreg*, *ös*, *vanha*

és *vanhamies* = *vén*, öreg, neje pedig az istennő *akka* = *öreg*, *ösanya*, nagyobbára az istenség megszokottabb, s az általános jumala mellett gyöngédebb, kérélelő, megszólító nevei, (Grimm fin. ep. Hoeffer zschr. 845. 42), melyek valamint rokonhangú s értelmű szavainkkal érintkeznek: *ise* – *ös* – *avus*, *protavus*, *maiores antenati*; *ukko*, *uk* – ma még az *-ük* – *avia*, a tájszólt. még *uk* is, *dédük* – atava jelentésben, tehát értelemre inkább már a fin: *akka* – öreg, *ösanya*hoz tartható ¹⁾, a *vanha* – *vén* szavunkban, s mint az még közelítőbben jön elő régi nyelvünkön, mint Nyirkállónál i. h.: *venghy*, (Catyádnak egh *venghy* = *patruelis*,) — úgy látandjuk al. e nemű vallási fogalmainkka találkozásuk. Összefüggő jelentés kínálkozik még ama perzsa, Hydenal *esdekelni* – *supplicare* értelemmel magyarázott, *yeshtan* isten név értelmével, miben kétségtelen már az átvitt értelem maradt fel csupán; de valamint nálunk az *esdekelni*, mai *supplicare* jelentéssel, különösen a vallási *supplicatio* értelmében áll, az isten imádása, és tiszteltetére vonatkozva, úgy régi nyelvünk erre még képző nélkül folyvást az: *es* és *esni* igét használja, peld. az Erdy. cod. besz. rem. Pálr.: *essének az uristenhez* – *esedezőnek*. (Toldy példt. 2. 38). Még nevezetese ez a körülménynél fogva, hogy az *ös* magy. valóságban egy kitünőleg vallási cselekvés, az: *eskü*, szinte nagyobbára hason alakban jó elő; a müncheni cod. (N. E. 3. 94, 76): *es* – *juramentum*, az: *es* – *ért* – *propter jusjurandum*, az *es*-ről *hit eskot* – *jusjurandum quod iuravit*. (I. XVI. c. ima. eskü.).

Ennyi mit az isten név eredete, jelentése, és más mythosokkai összefüggésének felderítésére felhozni lehet; benne egy ősnév, és eszmetörödedeket birunk, mely homályosan bár, gyaníttatja ősvallásunk fölényről fogalmát. Mily *hit létezett* továbbá fölöle, mily *tulajdonokkal* birt, mikép képzelgetett és *személyesített*? alig van egy két történeti emlék hagyományunk, melyből csak megközelítőleg is meghatározhatnók; de élő- régi- és népnyelvünk sokoldalú kifejezései, emlékei, hagyományos költészetében, még a régi ősvallási hitképzetnek nem egy nyoma rejlik. Ilyenek már különösen az istenre nézve, a sajátos *epitthonok*, *jellemragok*, *állítmányok*, melyek az istenről elmondhatnak, *kifejezések*, *szólások*, melyeknek erősítéseül az isten szó használtatik, s különösen az ezekben föléli feltűnő azon érzéki gondolkozásmód, mely aminthogy a tisztább vallási fogalommal megnevezhetetű, úgy a mai keresztyén fogalomtól sokban egészen eltér, minélfogva nagyobbára még egyenesen a pogány hitnézetre utal.

A közönséges jellemragok, illetőleg állítványok, tulajdonság kifejezései, melyek a magyarban az isten névvel mintegy összeforrvák, az: *egy isten*, *úr isten*, *örök isten*, *élő isten*, *édes isten*, *jó isten*, *szerelmes isten*, *boldog isten*, *teremtő isten*, *istenem teremtem*, *nagy isten*, *való és bizony isten*, — ily folytonos használatban van az, a közbeszéd, népnyelv, költészetben, egyedül alig is használtatik, minden legesekélyebb érzet kifakadásakor, komoly s ünnepélyes alkalommal csak így hallható. N. emlékeinkb. (1. 340) a Sigmondkori esküb.: *eskezem az elew istenre ... egy bizony istensygre*. Báthori Gáb. esküje (840. tudt. 3. 190): *egy bizony eoreok isten*; a hal. besz.: *terumteve isten* – *teremtő isten*, valamint: *uromc isten*, s a könyörgésb. *ur* is, önállóság; de ama különös: *teremtő isten*, valamint az: *egy isten* *epitthonokat*, mint ősvallásunk istenfölöli hitét igazolva találjuk: Theophylakt. 7. 8. tanúsága által is, *οι Τεοφροισι, ... προσκυνοεισι μόνως, και Θεον ονομαζουσαι τον πεποιητα τον ουρανων, και την γην* – a turkok imádják *egyedül és istennek nevezik azt, ki az eget és a földet alkotta*, szóval: *egy teremtő istent*. Különös figyelmet igényel, az: *élő isten* szólas, legrégibb ny. emlékün, a hal. besz. azt még önállóság is, egyenesen isten értelembe

1) a hal. besz. amaz is emue kitételében is az *ös* és *ük* összetétele foroghatna fenn; hasonlóan nyelvünk e nemű *déd-ük*, *ösüm-ösi*, *ösüm-atyja* st. Nyirkállónál is előjövő képzeteihez; miszerint a finhez hasonl. az *ük*-öt férfi értelembe is bírnók, nem is nyilatkoznék a felvétel ellen annyira az értelem, mint az útban álló, s ellene tiltakozó személyes névmás képzője az *m*.

használja: menyí milostben teremteve **eleve** miv isemucut – mennyi malasztban teremte **elő** mi őstinket, t. i. az **isten**. Révai, Faludy és Döbrentey szerint (N. E. 1. bev. 1): *elő seu vivens pro deus, eleve: az az isten*, értelmezve; mi, miután csak egyedül legrégibb nyelvemlékünkben jó elő, épen a szónak ezen isten értelemben önálló használata későbbi kimúltánál fogva gyaníthatná, hogy az a magy. ősvallásban önállólag, isten értelemben használtatott, a katexochen: *mindig örökké élet jelentve*, egészen összehangzólag az istenről azon fogalommal, melyet az **iso** – **ös**, és **ezen** v. **létező** értelmezés által fenntebb kimutattunk; de a régi mythosokban is egyiránt hason szó és jelentéssel mint isten elnevezéssel találkozunk; a nyugatariai v. zend perzsában: *el – eljon*, és: *bel – itan*, (Röth i. h. 104), azon legfőbb istenség neveként magyaráztatik, ki, a többi ázsiai népségeknél is, mint jóisten jó elő. Sajnovics és Révai (ant. 1. 122) ezen **élet** szinte már, a héber kaldej: *eloah, elohim* – magnus potens fogalommal hasonlítgatták.

E három fogalmat: az **egy, élő, teremte** *istent* tehát ősvallásunk valószínűleg birta, s ha a többi, nyelvünkön az isten névvel sajátosságosan összeforrt bélyegragokról, nem is állíthatjuk egész bizonyossággal, hogy azok ősvallásunknak egyiránt fogalmai, és az isten **örökkévalósága, nagysága, jósága** st. tökélei és tulajdonai már benne isméretek lettek volna, bár ily felvételre, az ismért mythologiák jogosítnának, mert ezekben már kétségtelenül a keresztyén vallás, későbbi erősb befolyása is nyilatkozik; és nyelvünk hason nyomai, népszólása, költészetében, mint Erdélyi is (népd. 2. 423) észreveszi, mindannyi bibliai képek, eszmék nyomai ütnék fel; mind a mellett, ez állítást határán túl nem terjeszthetjük. Tudjuk, hogy a keresztyén hit fogalmai, és elnevezései, csak a latin, német, szlávnyelvén át, jöttek hozzánk, s így az: *ur istent – dominus d. herr gott*, st. vagy a: *nagy istent – grosser gott, mindenható – omnipotens, örök – ewiger, aeternus* innét magyarithattuk, de nem a sajátosság: **élő-t**, mert p. sem a: *deus vivus*, sem: *der lebende v. lebendiger gott*, nem bír a meglepő s találó eredetiséggel, mint azt meglátni a fordításban, p. a bécsi codex (N. E. 1. 139) *viventem deum – eleven isten*-nel magyaritja. Hasonlón eredeti színezetűek: az *istenem teremtem*, mit ily honosan ismét egy nyelv sem fejez ki; úgy: *édes isten*, mi nem a: *lieber gott*, mert nyelvünk az: *édes* és *kedves atya* közt, különbséget tud, *szerelmes* és a régibb *szerelmes isten*; mythologiai értelműnek nyilatkozik különösen az annyira szokásos: *boldog isten*, mi koránsem fejezi ki a mai: *beatus, selig*, érzék feletti üdv eszméjét, hanem inkább azon anyagi, szerencsés, gazdag, nyugalmas állapotot, és jóllétet, mely a pogány képzet szerint, a boldogság egyedüli fogalma volt, megfelel néki a német mythologiai: *riche – dives, potens, beatus* kifejezés, mint az, az ónémetb. még istenre alkalmaztatik: a Heliantb.: *der riche gott von himele*, Niebelungb.: *durch den richen gott von himmel*, (Grimm. m. 16–18.); a latinban a *dives-sel* azonos: *divus, dis*, (Varro 4), a: *dea ops* és *opes*; a sanskritb. szavunkhoz régi *l* nélküli alakjában, mint ny. emlékeinkb. folytonosan olvasható: *bódog*, hasonlító: *bhaga – felicitas*, és *bhaktadevotus, bhat – colere*, mint a *deva*-tól is: *duvina duvaja* – gazdagság; a szláv. is: *bog* – isten, *bogati* – gazdag, és valamint a boldog anyagi képzetből emelkedik, érzék feletti beatus eszme értelemre, úgy más hason vallási értelmű fogalmainkban is, ezen természetes fejlődést találjuk: p. *jóság a jóságtól*, amint az még ny. emlékeinkb. nagyobbára előjő: *virtus* értelemben, (Toldy példt. 2. 44), vagy újabb. az: *erőtől*, képzett: *erény*.

Az isten, és tulajdonságairól hitet találjuk kifejezve, és tükröződni, ama számos, szokásos régi mondások, népies kifejezés, közmondások, hasonlatok, peldabeszédekben, apostrophék, felkiáltások, bizonyítás, üdvözlésekben, melyek különösen az isten szóval képezve, az által jelentésük, értelmükben mintegy erősödnek, valamint régi ősvallásos használatuk és sajátosságos eredetiségüknél fogva, a kölcsönzés gyanúját is eloszlatják. Ilyenek: **isten nekí, isten nevében, isten számába**, (az az isten gondviselésére bízva),

istenemre, isten engem, isten bizony, isten igazába, (az az jól, tökéletesen, isten igazába dolgozott, v. amugy isten igazába elverte, az az: derekasan; szeme sem áll isten igazába, nem jó szándékkal van), isten tudja, látja, hallja, st.én istenem, áldjon meg az én istenem, isten segits, isten adja, isten ments, isten őrizz, istenre kör, amugy istenesen, (valódiilag, erősen, igazán), isten velünk, istennek ajánlom, isten hozzád, isten boosá, isten fizess, isten mentsen, isten ne adja, isten oltalmaz, isten verto, isten tudja *haibai*, — az az régi (tájszót), isten taszította — egyebugya (tájszót), isten utse — ugysegéljen, a tájszót: *ostuts*. Általuk majd az: egyedüli mindentudás, látás, legfőbb igazság, hatalom, védő, óvó, áldó, jóság; majd akaratjában följánlás, bizodalom fejeztetik ki. Így kmdásainkb.: jó az isten jót ad (E. 1265.) kopasznak is hajat ad. (D. B. 3643.) mit ad isten, azt ad; kinek isten adja, a pap is annak adja; ad az isten kinek nincsen, kinek isten mit ad, ember el ne valja, E. 3902—8. a hol isten őriz, pókháló is oltalom, B. 3649; tudja isten kinek subát kinek gubát; tudja isten minek hogy kell lenni, E. 3931; tudja isten ki lopta el még a kis fejszét is, E. 2710. a kenyérnek legjobb dagasztója az isten, B. 3647. mikor isten nyulat teremtet, bokorról is gondoskodott, E. 924. ha isten akarja a villa nyél is elsül, D. 2. 89. ha isten akarja, veled lészen karja, E. 3935. ha isten akarja, az ablakon is beveti, B. 3650. ott ad isten esőt, a hol akarja, E. 8631. Azért nyilatkozik a bizalom is: bizzál istenben előgyámolit; él még a régi isten; hiszem az istent nékem is felvirrad még; minden horgas borgast isten fordít jóra; gazdag az ur isten; nehéz istennel újat húzni v. követ vetni; lassan jó isten, de ugyan elérkezik azért; nem rövidül meg isten keze; isten sem tehet mindennek eleget; néha isten sem barátunk. E. 3914—30; szegény ember szándékát boldog isten vezérli, Kreszn. embernél szándék istennél ajándék, E. 7029. kitől isten eláll, reménysége hibál, E. 6539. hadd istenre dolgoz, búból vigasztalást hoz, E. 1215. ki istenben bizik, meg nem csalatkozik. E. 1310. miért ismét: isten szavát nem alku megvetni. E. 3944. kinek isten barátja, üdvözül; isten is munkára fizet. D. 1. 71. embernél munka, istennél áldás. E. 2202. és hogy isteneljem a mi nem istenem Kreszn. st.

Hasonló az érzékités is, melynélfogva az istenről tisztább és szellemibb fogalom hiányában annak emberi szenvedélyek, állapotok, cselekvés, végesakarat tulajdonítatik, s ha bár ily nyomok is, a még tisztán szellemibb nézetre nem emelkedett öszövétségi, vagy felfogásunkhoz leereszkedő, vallási könyveinkben természetesen használvák, mégis figyelmet igényelnek, számos régi köszöntési, fogadási, megszólítási, szokásos szólásaink sajátságaiknál fogva; m: **isten hozott, isten adjon: jó napot, munkát st. isten fogadj, isten hírével járjon**; az esküvő: **isten úgy se** — ugysegéljen, st. szerintük érzékitve, mintegy az: isten adja a jó napot, hozza a kedves vendéget, fogadja a jó kívánságot, segíti a munkát; kitünő analógiák ilyenekre általánosan találhatók a mythologiákban; így a szláv üdvözlés *vitaj*, pogány istenük nevéből származik: Stransky (rer. boh. c. 6): *vestigia venerationis Scianto-viti ex slavicarum gentium animis necdum penitus eximi potuerunt, hodie namque inter eos adhuc, amicum amicum manu gratulabunda excepturus: vitjet v. vjtam te, solet ingeminare: compellationeque hac sua Scato-vitum, quasi sospitatore celebrare.* Hasonló értelmű köszöntések a németb. is l. Grimm 15; maga az üdvözlés szó: *üde*, mint a lat. *salus* és *salutare*, német: *heil*, ma még vallási eszmével egybefüggnek.

Ezen érzékités mellett mások ismét emberi szenvedélyeket is: jó kedvet, örömet, foglalkozást s bizonyos jellemző cselekvést, tulajdonítanak neki; így a közbeszédi: **az isten jó kedvében teremte**, m. az óném. *got in grossen freuden was, do er dich schouf.* (Grimm altd. blät. 1. 43) **az isten is örül neki**, s a különös, meséinkben gyakorta előkerülő vonás, midőn a hamupipókeféle szép leány, az aranyos ruhába felöltözve a templomba, v. táncba mén, az isten is, letekintve az égből „megesudálja őt”, gyűjt. 36.

(más variansb.: a nap áll meg útjában, vagy a csillagok tekintenek le, csudálkozva szépségén); mi már, mintegy házat, székelő helyt, tulajdonít az istennek, honnét az emberekre letekint; a mint ez más mythosokb. is előjő, s e tekintetben ránk nézve is érdekes, a Paulus diaconnali (1. 8.) longobard-vandal, történeti monda, miután azt egy másik, az előbbinél régebb — Fredegarnak vélt — krónikás (Bouquet epit. franc. 2. 406.) a *hún* és vándalokról beszéli: hogy midőn az istentől győzelmet kérnek a húnok fölött, (Paulus: a longobardok Vodan istentől), az isten azoknak igéri, kiket legelől meglátand napkeltével — *sole primum oriente* — ablakából. Az istennő tanácsára leeresztett hajakkal mintegy hosszúsakált képezve, áll a helyre az ellenfél hadtáborra nőivel együtt, hová az isten napköltével legelől tekint, s rémes kinézésük által magokra vonják az ablakán kitekintő isten csudálkozó tekintetét, miért nekik kéntelen adni a győzelmet; itt ugyan a *longobard* népnév forog fenn a *hosszúsakáltban*, de így nevezetnek egyiránt a *húnok* is az Eddáb. (Gudrunkv. 2. 19.): *langbarz* — hosszúsakálúaknak, és Atlikv. 36. hunar taulduz gumar gran-sidir — lefüggő szőrű, hosszúsakálú húnok vitézei, míg a Volkunga saga 41. egyenesen is longobárd névvel jeleli a húnokat. — Hasonló élénk személyesítések, azonban még régebbi költőinknél p. Zrínyi. (Zrin. 15. 18.): *ül vala isten abban a székében,*
az honnan világot nézi kegyelmesben.

Ellenben ezzel, mondja ismét a km.: az isten elfordult tőle, és az isten holt lábbal se fordítson arra B. 3640. isten háta megett lakik. E. 3937. s nem érdemes hogy az isten napja rá süssön; még másfelől, az isten az, ki felhossa, felderíti a napot: „*majd leviszi isten a szép fényes napot, és felderíti isten a fényes csillagot*“, az elsőt um.: „*hogy setétségben hadja a szegény parasztot*“, a másikat: „*hogy rakhasson minden szegény jó asztagot*“, a népd. (3. 18.) sóhajt a kesergő: *én istenem hozd fel régi napomat!* — Élénken festetik büntető haragja is: a népd. (2. 6.): nincsen apám, nincsen anyám, az *isten is haragszik rám.* a km.: isten taszította ember; halot. beszédb. a sajátóság kifejezés: *horoguvec isten es veteve wt ez munkas világbele* — haraguvék isten és veté őt e munkás világba; egy ponyv. irod. népdban. (Bagónál) kolera pestisről: *a megbúsult isten haragszik ellenünk*, a búsult itt, mai értelmétől eltérőleg: *exacerbatus*. Molnár Alb. és Kresznerics: megbúsítja — exasperat, irritat, de még mindig illőbb a boszús st., istenre alkalmazott fogalmaknál, valamint hogy régi nyelvünk, ezekben méltányosb volt a mainál. Molnár például a 38. zsolt. fordításáb.: az isten boszús haragja helyett, a gyöngédebb: *búsult gerjedezése* kitételt megfelelőbben használja. Az isten haragja ezen nyilatkozásának, vétetett azonban különösen a *mennydörgés*, innét maig népünk, s a gyermek nyelven: az *istenke haragszik*, isten, az *öreg haragszik*, és hogy: a *haragos isten mennyköveit*, s a *villámot*, mint *nyilait* szórja, büntetés boszuállásul, azért a lecsapó villám nyelvünkön: *mennykő*, a népnél: *isten nyila*, honnét a káromlás: *isten nyila üsse meg, isten nyila verje meg, isten nyila hánjon ki*, s a két szó a nép kiejtésében összeolvadva: *istenylla* hangzik, *mi az istenylla* st. átkozódó felkiáltásokban, a népd. 2. 7. istenem uram az olyat *mennyköveiddel paskoljad*, u. o. 304. *bele jár az isten nyila*, a km. *ugy jár mint az isten nyila*. E. 2545. az isten nyila is csak mellette csap le, és: ha mennyit vétünk, annyit mennykövezne, a tágas égben egy mennykő sem volna. E. 8392. Így tulajdonítatnak már általában, a hitregékben a feltűnőbb természeti jelenségek, kiválsólag az isten bizonyos cselekvése, foglalkozásának, honnét erre vonatkozó neveik, mint: *Ζεὺς κεραυνός*, *Jupiter tonans*, az óész. *Thor*, a ném. *Donar*; legjobban találkozik azonban, ezen ösvallási képzetünk a *villámmal nyilazó istenről*, a finn hason mythossal, hol a mennykő, a villám, szinte: isten nyila, *jumala* — isten, *nuoli* — nyilai (nyal — nyil), itt is az, az *öreg*, az *ös-ukko* isten dolga. A kalevala 33. 264. és kantelatar 3. 22 a hős Kullervot átkozó nő ukkhoz kiált: *ukko te, um. fenn az égben, fesszisd legnagyobb ivedet, tüzsd rá érc*

nyilad, lödd az izzót vállain át a gonosz Kalevafinak, s ukko kihallgatja kérelmét. — Ha mennydörög, s villámlik: *ukko üt tüzet* — *ukko iskee tulta*, ha csupán villámlik, úgy: *Kaleva lángoló kardja* — *Kelvan tulet* v. *valkiat miekke* — *villog a légben* (Schott Kullervo 24). A villámra használt, ezen isten nyila, ma már csak népies káromló kifejezés mellett, élénkebben maradt fel a: **mennykő** név, miután az nem vonatkozik egyenest az isteni cselekvésre, de azért egyiránt mythosi alapeszme, s összetett fogalomra utal, a németben is így péld.: *donnerstein*, *donnerkeil* népies elnevezése; s a mythosi hason képzetek, mint az óéjsz. *Thor*, kinek fegyvere a nyíl helyett *kala-pács*, ezel mennydörög, midőn a levegőbe hagyitva, véle a sziklákat hasogatja, széttöri, (Grimm 161), valamint az ezekkel azonosuló szikla dermedtségű s nagyságú óriásokat. *Kaleva kövei* is, a finn. a sziklák, mint kardja a villám (Schott. i. h.), és ukko a nyíl mellett hasonlóan arany buzogánnyal jó elő kal. 45. 139. A szláv. *Perun*, *Parom*, régi pogány isten, és mennykő vagy villám neve: *parom do ľeba*, mennykő — parom beléd, *paromova strela*; és *sto bohoj*, *sto strel* — száz isten, száz nyila, káromlás. Maga a hang, mely a villámot követi, nálunk **mennydörgés**, **zengés** v. **égzengés** is, az isten sajátos cselekvésének tulajdoníttatik a mythosi képzetben: *Thor*, *Donar*, ekkor az égben szekerezve eszközli a morajt, (Grimm 152.) a finn. *ukko pauha* — az öreg dörög, és *pauanetta* — dörgő ukko; ő hánnya egymásra a felhőket, szórja a jégesőt, villámlik, dörög, nyilazik (kal. 14. 315, 45. 14). egy runob. hangzik (kal. 26. 531. és Schröl. 21.): *ukko te arany király, hozz egy felhőt éjszakfelől*, hajts másikat nyugotról, *villámolj* egy harmadikat keletről, vedd őket és *dörge*sd egymás karjába. Ezen *égi dörge*sről, érdekes őshitképzeteink nyomaival azonban még lejjebb (a természetlün. IX. és XII.) találkozandunk, s itt még csupán kiemelendő a nézet, amennyire a mennydörgés, különösen egy: **örög**, **atyai**, istenségnak tulajdonított, mint a finn. az: *ös, öreg, ukko isten atyának*; a lapp. a mennydörgés, és az öregatya egyiránt: *atja*-nak nevezetlik (Grimm. elősz. 28.); a latinb. a: *tonans Jupiter*, atya, pater, isten-atya, diespiter, jelentéssel áll; a németb. a: *far, tatl atti* (Grimm 153) nevei; mit nálunk ismét nem csak az isten névében jelentkező *ösvoltáróli* képzet, és alább meseinkből felmutatandó *örög, ősszakalú ember* képébeni személyesítése kifejez, de a mennydörgéskori népies szólás is az: **örög haragszik**, és *hagy dörögjön csak ne üssön*, E. 1864, épen azon sajátos káromló, és istentelen gúny értelménél fogva, melyben azt a nép veszi, pogány eredetűre utalván, bizonyítani képes; hasonló mondatok, ily értelemmel Grimm 152 összeállitva: a népies westfali kifejezés; *use hergot kift*. frank.: *draussen ist gott der zankt*, baj. *der himmeltatl greint*, esth.: *wanna issa hüab, wanna essü wäljan, mürrü sep* — *der alte vater brummt st*.

Az istenről ezen képzetek nyilatkoznak, a népies káromlás, szitokban: **verje meg az isten**, népd. 2. 7. *verje meg az én istenem ki áskálódik ellenem*, u. o. 224, 18, 209: *verje meg az isten ölet*, és: *verd meg uram azt az embert ki nem szánt*, *verje meg az isten veretlen ne hagyja*; a km.: most is *veri az isten* de nem érzi, B. 3660. úgy *megverte isten* hogy a botot is rajta felejtette, kit az *isten megver* nem hajdu veri meg, kit meg akar *isten verni* nem bottal veri meg, kit *isten meg akar verni*, esztét veszi el. E. 3911 — 3. Az **isten harag, csapások, verés** következtése, ismét különösen a betegség, nyomor, halál; egy 16 századi énekkönyvben (832 tudgy. 6. 123):

isten megver nagy szűkséggel,
nagy aszalyval és ragyával.

hidegseggel nagy hewseggel

A f. i. pestisről népd.: a pestis megindul egy isteni szóra, — —

fordítsd el rólunk e **nagy ostorodat**,

s tedd hüvelyedbe már éles **kardodat**.

a km. **nyavalyás** ember az, kire az **isten haragszik**, B. 3661. az *isten keze van rajta*, rá ereszkedett az *isten nehéz keze*; a németb. is: *gottes hand*, óném. *gottes*

slac. (Gr. 17.); — élénk nyoma a szláv. hol nagyobbára különös betegségek nevei, a *bog* = isten szóval képezvők, mint annak tulajdonított különös cselekvések, p: a himlő = *bogine*, nehézség = *boži* = *moc* v. *boži bič* = isten hatalma, *ostora*; dögmirigy = *boži rana*, szélütés = *boži ruka*, nem említve más istenségi nevekkal jelelteteket, mint: *mora-viszko*, *Mora* = *tól* = *kolika*, *Bes* = *düh*, vit *táncza Sveto* = *vit*-től, minők nálunk is, a *fene rágása*, *gula ütése*, *nyavalya törése* st. elnevezésekben alább (I. többist. II.) jelentkeznek. Így a megholt *nebohi* *nebožtik*, istentől elhagyott; a magyarban a *holt*, *döglöttre* használt: *isten ölte*, a km.: jobb az *isten ölte*, mint az ember ölte v. vágta, B. E. 3939. és megkönyebbítette már az *isten* ágya szalmáját E. 18. utolsó betegségnek *isten az orvosa*; ki felől *isten elvégezte* hogy felakaszszák, nem hal a vízbe E. 8464.

Még kiválóbb működése az istennek, őseink hite szerint is, a *had intézése* lehetett; innét az egyenesen, az: *isten végzete, ostora, büntetése*; régibb íróink p. Listinél (Moh. nemzk. kiad. 113.):

isten három dolgot, mert magának tartott,
a király választást, s házasság, s *hadrontást*

s benne bíró csak maga,
tudja csak önmaga.

Cserei hist. (f. i. kiad. 7.) a *hadverés*, um. *istennek kiváltképpen való munkája* szokott lenni. a km. házasság *hadverés*, királyválasztás *isten dolga*, a *hadi szerencsét*, flu magzatot, jó házasságot *isten választja* E. 3257. és isten hadakozik a bátor katona mellett E. 1642. De így tudja azt már ős történetmondai hagyományunk: Attila mint *isten ostora* = *flagellum dei*, *malleus dei* hirdeti istentől küldetését hogy a világot hadával ostromozza, és folytatólag végzik e küldetést a 9 századi magyarok europa szerte hadi rohanásaikkal, mint a kronikai (bud. 56. st.) hagyomány hite tartá, Bulcsu és Lehel szavaival hirdetve: nos summus *ultio summi dei*, ab ipso vobis in *flagellum missi*. Hasonlón a vandal Gizerich (Procop b. vand. 1. 5.) hadseregével hajóra szállva, a szelekre bizza, vinnék a hajót, a nép ellen melyet az *isten ostromozni* akar.

Ős hitnézeteken alapszik már egyiránt az *átok* vallási eszméje, s mint *isten átka*, haragja büntetése fő súlyát fejezi ki, így: *isten átka van rajta, megátkozta az isten*, st. e hitesszmét azonban még alább tárgyalandjuk. (I. XI.). De ha a fentebbiek, netalán mégis nagyobbára felismérhető idegen későbbi, p. bibliai kifejezésekkel is találkozunk, minők az: *ira dei*, *manus dei*, *flagellum*, *maledictio* st. ámbár ilyenek az összes mythosokban egyiránt előjönnek, úgy nyelvünk még, semmi hasonlítást sem tűrő, eredeti, ide vágó kifejezésekkel is bír, minő az: *isten adta*. Kresznerics azt: *exprobrantis* = szitok értelemmel adja; de már Erdélyi (népd. 2. 424) figyelmeztet, hogy az vallásos eredetű, s hogy az *isten adta ember* kit az isten megvert, meglátogatott, azaz kit valami csapás, szerencsétlenség ért ugyan, de büntelenül ártatlanul, s így a könyörület érzetét is kifejezi; én vélném, hogy egyszerűn: az isteni végzet eszméjét fejezi ki, elkerülhetlen súlyos volta jellemzésével, s a végső elembe, az isten általi világteremtés igazgatás művét, a mint az kirendelt végzete elébe mën; valamint e fatalisticus, bús elszántság érzetével jelentkező *isten adta embere*, széles *isten adta világa* E. 2097, mondatok hangzanak, úgy erősebb, káromoló színezettel állnak ellenében az: *ördög adta, eb adta*, szitkos kifejezések, melyek már leplezetlenül a rossz, ellenséges végzettől származót, eszközöltet fejezik ki, ennek, mint egy az *eb az ördögnek* tulajdonítva a rossz teremtetést, a bal végzetet; így magyaráztatott már ez, összetéve még az erősítő szokásos magyar „teremtette” szitokkal, a teremtetésről manichaeismusi hitesszmékre, melyeket ezek által ősvallásunkban is felismérni véltek, mit még máshol érintendünk. Hasonlítom azonban itt is, másrészt, szavunk egyértelmű p. szláv: *ubohi*, *ubožatek*, *nebožatek*, árva, jámbor, szenvedő, nyomorgó, ártatlanokra használt könyörülő kifejezésekkel; mint egy: *istennél*, *istennek kezében lévők*, a magyarban egyiránt: az *isten számára* mondat kifejezné, mikint ellenében a kmdásos: kinőtt az *isten markából* E. 3936 =

megnőtt, azaz nem szorult már különös gondviselésre, értelem volna állítható, mit már az előbbire Hanusch (slav. myth. 262.) megfelelőleg hindu pantheisticus és hitképzet-
tekel magyaráz.

Mythologiákban, hol a polytheistikai irány kifejlődött, élénk személyesítéseket találunk. Az istenek világi, s emberi állapotokba lehozva, ezek tulajdonságaival képzel-
tettek, s a szerint képeztettek. A hindu, hellen-romai, german, szláv st. hitregékben az ég lakói elvegyülnek a földfiaival, lejönek a magasból, beleavatkoznak az emberi dolgokba, nem csupán mint világ gondviselők, ügyeik intézői, a halandók nevelői, kik őket isteni művészet, és tudományra tanítják, mint: Hermes-Mercur, Odin, st. óvják, és segítik, de utóbb köztük versengenek, pártot, bünt gerjesztve, megfelelőleg az emberi alak, s természetnek, mely szerint képezvők. Hitregékben azonban, akár hogy a polytheistikai elem igen gyöngö, vagy hogy csak töredék emlékeinkből, homályosan kivehető lévén, ily élénk tág személyesítésekre nem akadunk, különösen a fő istenségre nézve. Egyet vélek mégis, mondáink azon egyszerű képében, midőn az istent, azon **agg, ősz, jámbor öreg férfú** alakjában emlegetik, ki mint pásztor, gazda, sőt koldús leplezve, **őszhaj** s hason **hosszú** tisztos **szakállal** jelenik meg ¹⁾, miután mellette ritkán feledi még a monda egyenesen megemlítni hogy az: **maga az isten**, — vagy a gyermek mesében: **istenke** — volt. Ilyenkor közönségesen próbára teszi a monda hőst, a bátor, egyenesszívű, jó lelkű fiút, erényeért, mert e tulajdonok melyekkel a monda-hősnék tündökölnie kell, nyilván a pogánykor fő erényei valának, csudás varázssz-
közők, s általuk isteni mindenhatóságával jutalmazza céljához segíti st. Gaálnál 111: **hófehér ősszakálú koldús** megkísérti a jószívű mondahős könyörületességét, ki minden örökségét egyellen fillérét is oda nyújtja, miért jutalmul a bűvös tehetséget nyeri, tetszése szerint nyúl, galamb, és hallá változhatni. Népd. 2. 369: a szegény favágó osztja meg utolsó falat kenyerét az alamizsnáért könyörgő **vén koldússal**, ki jóért jóval fizet, s megajándékozza, az itt már tréfás anyagiás értelembbe sülyedett: „teríts asztalt abroszkám,“ „toj aranyat baránykám,“ „üssedd üssedd bunkócskám“ bűvös szerekkel, (lásd eredeti értelmük Schott-oláh meséib 356). Ugyan így a népd. 3. 299. hol a szegény ember éhségében hetedhétország ellen indul panaszra egyenesen az istenhez, a vadon közepén tisztességes **öreg ősz férfú** áll elébe, ki ismét maga az **isten**, s tőle kapja a varázsszereket. Gyűjt. 6. sz. a beteg királyapának gyógyalmát vivő három fiát kísérti meg egy **öreg ősszakálú utas**, kettő illetlenül fogadván kérését, a harmadik jószívű kapja tőle a csodás bűvös sipot. Népd. 2. 352: sz. Péternek mondja szinte (l. az előbbi jegyzet.), az igen **agg ősz embert**, ki a juhászút telhetetlen tarisznnya, és láthatlanná tevő bundával ajándékozza meg. Gyűjt. 11. sz. (a népd. 2. 343 tökéletesb variansa) egy **ősszakálú ember**, ki maga az **isten**, nyújtja a bús atyának, a varázsvesszőt, melylyel harmadik legkedvesb leánya kívánságát teljesítheti. Gy. 19. sz. a férjétől eltaszított bolyongó terhesnőnek jelenik meg az: **úr isten ősz öreg ember** képében, előtte azonnal láthatlanul megérül az asztal, gyermekeit aranyhaj, homlokukon aranycsillag, mellükön holddal díszíti. Kimerítő kedélyes vonásokban rajzolja a jelenet képét, Gy. 35. sz. a világba menő három fiúnak, megjelenik az **öregpásztor** gazda **ezüst fehér**

1) A finnben ukko = öreg, vanha = vén, isä = ősz személyesítést már említők. Reguly gyűjteményéből egy vogul imádságot közölt vélem, melyben az isten szép őszhajú, és szakálú öregnek neveztetik; a ném. Vuotan is szakállós öreg, és Odin mellék neve: langbardr; míg ismét a mennydörgő istenségek, kiválólag hosszú, de vörös lángoló szakállal képezvők (l. Grimm 135, 161). Ritkábban találom azonban, a többi népmondákban alakunk, hol helyében még más közelebb álló hitregi polytheisticus személyek jönnek elő; nevezetesen különösen az oláh népmondában sz. Péter ily helyezet s alakokban gyakori megjelent, (l. nálunk is egy helyt alább), mi már a név találkozássá végett Jupiterre találólag magyaráztatott; mint a német mese: Mariaja Holdeval. A szlávban (Rimauski powesti I, 94.) az angyal jelenik meg egyszer öreg kalauzoló ember képében, Rimauskinak az alak csupán jó szellemet jelent.

hosszú ragyogó szakállal, de ki ismét maga az: *úr istenke*, közülök csak a harmadik tudja kívánságát teljesíteni, híven őrizve aranygyapjas bárányait, s míg a többi díjul aranyat követel, ő csak üdvösséget kér, azért egy büvös könyv a jutalma, melyet hazatérve, midőn apja udvarán feltár, belőle barom nyájak, gulyák, csordák jönnek elő; különösen tudja még ehhez gy. 134, az alakot *egyszeműnek*. Gyakran azonban álomban jelenik meg az **ősz öreg** alakja, mint isteni látmány; Gaal 290: a mostohától üldözött királynak jelenti meg az elásott győzelmes kard helyét, hasonlóan az attilai hún mondáéhoz, hogy a hadisten álmban mutatja meg elveszettnek vélt győzelmi kardját, és vele felfegyverzi. (l. jelvek a kard: XVI.); ide a népd. 3. 262, hol a karddal nyúló fiú, szinte megálmodja az általa nyerendő királyságot. Álmban jelenik meg, Gaal 429, a szerencsét keresni indult szorgalmas szegényfiúnak az **őszszakálú öreg**, utasítva a helyre hól a szerenese várja; és gy. 111. midőn 7 évig imádkozik az anya fiúmagzatért, álmban megjelenik az *ezüst szakálú, aranyhajú öreg*, s jelenti a jövődő hős születését; valamint isteni álomlátás hirdeti Álmos anyjának fia születését: divina visio — innotuit ei — quod de utero eius reges gloriosi propagarentur. (Anonym 3.)

Egy más, mennyire a homályos alak kivehető, némi teremttől személyesítés nyomát, vélem kiismérni egyes meséink vonásaiban, hol mint Majláthnál 257: egy **őreg királyatya** jó elő, nap, tűz, víz, szél, lég, föld, személyesített gyermekekkel, kik tehát az elemek volnának, ő adja az élet-halál vizét, az előbbivel megfecsendezettek felélednek, az utóbbira elhalnak; így gy. 141. az **őreg atyaisten** um. megparancsolja szolgálóinak, mikép a szét koncolt mesehős tagjait összeszedve az elveszetteket agyaggal pótolják, s párját belé lehelve feléleszti; hasonlólt sejtnek a népd. 2. 348, s több mondánkban, de a homályos, és zavart képzet még világosb, talán bővebb gyűjtés által előkerülő, példákat követel, mi itt addig is csupán figyelmeztetésül álljon.

Ismereteseb a magy. ősvallás hite: egy kizárólag **nemzeti, saját, védő, óvó, pártfogoló istenségről**. Kronikáinkban ezen őshit nyomai egykorúlag jelentkeznek mindjárt nemzetünk eredete és őshonáról mondákkal. Nemrot, a magy. néphagyomány Nemeréje, fiai, a magyar és hún nemzet ősatyai, Hunor és Magornak, (Keza. 1. 1), már megjelenik, az új föld s honba vezérő, **isten küldött** szarvas, (állat. VIII.) melyet az isten vagy tündér végzetnöi (tünd. IV.) isteni szellemek, kiktől származtanak, vezér útmutatóul küldének, mint Jornandes 24. írja: quod spiritus illi unde progeniem trahunt egere; hasonló isteni vezérlés mellett, elhagyva a meoti mocsárokat, vándorolnak a skyta földre, Jornandes 7: admiratione inducti terrae scythicae ... iter illud nulli ante hanc aetatem notissimum **divinitus sibi ostensum rati**. Ezen isteni kegyelet, választás, és rendeltetésre mutat a hadisten kardjáróli monda: a hún népnél terjedt hit volt, hogy az kit a hadisten, eltűntnek vélt kardjával megjutalmazand, fog a többi népek felett uralkodni, mi Attila a hún vezérnek jut, majd ismét állati vezérlés, majd álomlátás által kimutatva, mi által hadaik és vezéreik az istentől rendelt ostorai a világnak: flagellum dei, malleus dei. Még élénkebben találjuk e hitet kifejezve épen a fordulaton hol a hún és magyar monda egymásba tér, Székely chronicájában. 149: a magyaroc ... ismét kiindulának scythiából, kiket két dolog indíta fel. első Chabanac az Attila fiának testamentoma, a ki innét oda ment vala, ki mikoron meghala, a Damasec istenre kiszilítette őket, hogy ha megsokasodnac, ismet e pannonianac földét elfoglalnác; még körülményesben Heltainál chronica 21: midőn Csaba igen megvénhedett volna, minéc utanna Pannoniából haza ment vala, s immár halálos ágyában volna, hozzá hivatá a főnépeket a magyaroc közül és kinszeríté őket, az ő istenekre Damasecre, hogy mikoron idővel megsokasodnának, ismét Pannonia földére akarnác kimenni. És mire ezen honba visszavezérő fejedelemnek kell a nemzet élére állani, ismét egy különös isteni álomjelentés jeleli őt ki: **divina visio, divinus eventus**, mely az Anonymnál mondában (3) csupán a fejedelmi ivadékról hangzik, Székely chronicájában 149. azonban még a népről is szól:

ez vala az álom kin a scythianac iövendő mondói ezt magiarazzac felöle, hogy az ő magzatiabol tamadna oll feiedelöm, ki innet nag neppel kimenne, es idegen földön mind nepestül letelepedne. E **választott, kegyelt nép** öntudatával, hivatkoztatja őket a történetimonda a többi népek ellenébeni **különös rendeltetésök, fensőbb küldetésre**; mint a húnok hadai **isten büntető ostroma** a világ népei felett, úgy igazolják a magyar vezérek is pusztításaik: nos summus **ultio summi del**, ab ipso vobis in **flagellum destinati**, tunc enim per vos captivamur, cum persequi vos cessamus (chr. bud. 56). Azért nemzeti mondánk szerint a népek azt már eleve tudják, Anonym. 56: sciebat quod hungari essent insuperabiles, . . . et plurimis regnis **deus per eos furoris sui flagella propinasset**, és hogy az isten minden ellenségeik kezükbe adá: Anon. 50, **deus enim cuius misericordia previa erat, tradidit duci Arpad et suis militibus inimicos eorum**, et per manus suas labores populorum possederunt. Ott áll a harcban is a hadat intéző, segítő, védő isten, a vezérekkel van a csatákban, és győzelmet ad népének, Anon. 8, 39: **dux vero Almus, cuius adiutor erat sanctus spiritus**, armis indutus, ordinata acie, super equum sedendo, ibat huc et illuc confortans suos milites, . . . és dux Arpad, cuius **adiutor erat dominus omnium**, armis indutus, ordinata acie; (vagy chr. bud. 39. Tur. 2. 3) summo diluculo pugnam inierunt, fuit autem **auxilium domini** cum hungaris, a quorum facie dux se in fugam convertit. — A jogcím is melyen Pannoniát vissza követelik, csupán az, hogy őstük Attila öröke: „terra regis Athile,” mi a monda hite szerint, már elég arra, hogy népei önkint meghodoljanak, Anon. 12: Zalán szlávjai sua sponte Almo duci se subjugaverunt, eo quod audiverunt Almus ducem de genere Athile regis descendisse, és 20: Menumorout . . . manum levare ausus non fuit . . . omnes habitatores timebant eos ultra quam dici potest, eo quod audiverunt Almus ducem . . . a genere Athile regis descendisse . . . unde plurimi se sua sponte subiugabant eis. **A választottnépről hit**, szorosan összefüggvén az **Igéretföldének eszméjével**, történeti mondánk is ily színben tünteti fel Pannoniát a betérő nemzetnek. Anon. 9, 11: laudabant eis terram Pannoniae ultramodum esse bonam, dicebant enim quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum Danubius et Thiscia, et alii nobilissimi fontes, és többször a kitörő öröm az ígéret áldott hona szemléltével, Anon. 9, 11: visa pulchritudine terrae gratulabantur. — Ismét az isteni vezérlés jelensége áll elő; mielőtt még a tejjel és mézzel folyó honba jutnának, megállapodnak az áthágandó havasok előtt, kinyugodni fáradaik, de a vezérlő istenség a veszteglést nem tűri, ragadozó, csipkedő sasok szállnak alá, őket tovább állásra kényszerítve: (chr. bud. 36. Tur. 2. 1) deinde transierunt alpes — (Anon: silva Hovos) — ubi viderunt aquilas innumerabiles, et ibi propter aquilas illas manere non potuerunt; quia de arboribus tamquam musce descendebant aquile, et consumeabant devorando pecora eorum, et equos; volebat enim deus, ut citius descenderent in hungariam, miről Bonfini (d. 1. l. 9.) quo quidem augurio stativa movere persuasi, **divinaque numina secuti**, in Transylvaniam penetrarunt. De még beléptök előtt különös titkos isteni végzeteknek kellett beteljesedni: mert miután Arpad nagy áldomások megülése közt fejedelemmé választott, (Anon. 13.) atyja Álmos a hon határán áldozatul leöletik, chr. bud. 39: huius — Arpad — pater Almus in patria Erdeleu occisus est non enim potuit in Pannoniam introire hangzanak a titkos végzetről a kronikás egyszerű szavai, jelentve hogy neki is mint egy második vezérlő Mósesnek, nem volt megengedve az ígéret földére betérni. Bonfininál is (i. h.) Almus Pannoniam **veluti promissionis terram intrare non potuit**, in Transylvania namque caesus est. Ennek is azonban beteljesültével az úr visszaadja nékik őseik örökét: chr. bud. 39. Tur. 2. 3: **retradidit autem dominus hungaris Pannoniam**, sicut tradiderat filiis Israel tempore Moysi, Seon regem Amoreorum, et Ogh regem Basan, et omnia regna eorum in hereditatem, és Anon. 20: bene **implevit dominus in Almo duce**, et filio suo **Arpad prophetiam**, quam cecinit Moyses, de filiis Israel dicens: „et locus

quem calcaverit pes vester, vester erit", quia a die illo quo calcaverunt Almus dux et filius suus Arpad cum ceteris nobilibus, usque ad praesens posteritates eorum habuerunt et habent. Ezen gyakran visszatérő egyszerű kronikai nyilatkozatokból is látni, mily élénken lehetett a sajátos **nemzeti véd istenségről** hit, az ősi hitregei emlékezősekkel átszőtt hagyomány és mondában kifejezve, miután észrevehető, hogy a monda első keresztyén feljegyzője, azonnal ráismért az őszövétségi ígérethon, és választotta-pröli hasonló eszmére, s azt onnan vett parallellával legméltóbban vélte visszaadhatónak.

Ily élénken vonulnak át e hit számai nemzeti hagyományos történeti mondákon keresztül: már a **nemzet és atyáinak hont jelöl ki**, ismét egy **újba vezérli, hatalmas néppé teszi, különös rendeltetéssel bizza meg, és örökséget ad**, és századok múltán a késő ivadékok belé **visszavezérfil**.

Ennyi viszontagság, s különös isteni gondviselés öntudata által áthatott népeletben, annyira természetes e hit, hogy meglepő volna a jelenség nyomaival nem találkozni. És itt még egy általánosb nézőpont is kínálkozik: alig van ugyanis népség, melynek mythosaiban ily legalább helybéli, védistenségbeni hite nem nyilatkoznék; ezen hit egyiránt amaz őskorból sugárzik át, midőn még az emberiség családi patriarchalis viszonyban élt csupán, hasonlog és hatalommal egymás mellett, s maga fölött egyedül egy főlényt ismért, kinek a legfőbb hatalmat igazgatást st. egyenest tulajdonitá. Mire a körülmények, társadalmi szükség, és tulsúly által, egyesek hatalma a többiek fölé emelkedik, e hatalom nyújt már a karjaiba eső gyengének védelmet, örökodik a közügy felett; ő rá esik az istenség fénye, melynek mint egy teendőjét végzi, s kit képvisel, általa a theokratiai eszme megsemmisül. Ezzel nem azt vitatjuk hogy ez v. amaz volt-e az ősi eredeti állapot, vagy sem, hogy azonban létezett, a történet bizonyítja, valamint hogy a másik állapot, számos nemzetségeknél már igen korán állott bé; — de nem így mindnyájánál, évezredekben át látunk ismét másokat, áthozni eredeti egyenlőségi jogait, és társadalmuk fejlődttével, patriarchalis viszonyaikon túl is, azokat egy újabb társadalmi létbe átültetni, főléjük még nem emelkedik öntudatlanul egyesek hatalma, de öntudattal és közszükségből, csak viszonzlagos jogok fenntartása mellett, adatik át a vezørség, fejedelemség, és a nemzettest egy geneticus egészként áll mellette, egy közös cél öntudatával, mindnyája egyenlőn a törvény alatt van, melynek áldása és átka mindenkit egyiránt sújt; ily közéletben fenn kell még sokáig maradni, az eredeti állapoton túl is, a hit s bizodalomnak, egy magasb védő, pártfogoló istenségben, ki különösen a testület felett örökodik, amál inkább hol a leélt évezredes múlt viszáljai után is, még az éperedetiésgbeni fennmaradás ily sajátos isteni védelemnek mások ellenében, történetileg mintegy tapasztalt valóságát bizonyítja. Így foglalhatott helyt régi erős theocratiai hitesszme nemzetünknel és ősvallásunkban ¹⁾.

1) Mire azonban az új európai állapotokba behelyezkedik a nemzet, e hitnek is, mint az élet- s örömtelen ősvallásnak a christianismus életűs, és magasztos eszméi előtt múltán kellett, de amint az ilyenekben történeti szokott, hogy a magasztos eszmék túl élik intézményük korát, úgy történt itt is, és az eszme még sokáig viszhangzik, átalakulva bár, s az új hit méltóbb fogalmához simulva, de félreérthetetlenül. Mindjárt az új fordulatn találkozunk ismét ezen különös isteni gondviseléssel a nemzet és fejedelméi iránti kitűnő jelével. Már az új iránytól áthatott Gejzának történeti isteni kijelentés, melyet a legenda ismét oly találólag ad a Dávid és Salamonról őszövétségi vonással: cumque nimium esset sollicitus — Gejza — de rebellibus domandis et ritibus sacrilegis destruendis . . . mirabili visione noctu consolatus cum dominus, fecit astare sibi iuvenem delectabilem aspectu, qui dixit ei: pax tibi christi electe, iubeo te de sollicitudine tua fore securum, non tibi concessum est perficere quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas, de te filius nasciturus egredietur, cui haec omnia disponenda divinae providentiae consilio dominus commendabit, hic unus erit de regibus electis a domino, coronam vitae secularis commutaturus aeterna. (Hartvic. v. s. Steph. 3. és leg. maj. 3). Valamint már Álmos prognosticatus est, születését divina visio előjeleníti, hogy reges gloriosi propagarentur, úgy István születésénél az újra előfordul, és különösen a hatalom új jele, a korona iránt forog fenn az ígért: uxorem eius — Gejzae — iam appropinquantem partui tali voluit visione

Nehezebb meghatározni valjon a még ma közösen ismeretes és divó: **magyarok istene** v. **magyaristen** kifejezés volt-e ezen nemzeti védistenség nevezete? Krónikáink első feljegyzői, gondolható természetes okoknál fogva, óvakodtak egy ilyennek feljegyzésétől. A név legrégibb ily nyomát csak is közmondásainkban találok, miután azok általános, és okozatos használatuknál fogva, nagyobbára már kora régi eredetre utalnak; így: él még a **magyarok istene**, megemlegeted a **magyarok istenét**, nem rövidült keze a **magyarok istenének**; (D. 1, 26. E. 5353. B. 3675. Kreszn. 1. 264.). Innét az apotrophicus használat, lelkesedés, kívánság, ohajtás, buzgó remény, execratio st. kifejezése erősítésére. Kresznerics. i. h. már **tutelarís genius hungarorum** magyarázattal adja. Nékem azonban a kifejezés valamint régibb iratainkban fel nem tűnt ¹⁾, ugy a szorosán

divina gratia consolari, apparuit namque illi beatus levita et prothomartyr Stephanus levitici habitus ornatus insignibus, qui eam alloqui taliter cepit: confide in domino mulier, et certa esto, quia filium paries, cui primo in hac gente corona debetur et regnum; ezért is Stephanus a visio, mond a legenda: Stephanus quippe graece, coronatus sonat latine. Hartvic. 4-5; hason csudás módon adatik meg végre a korona is. (u. o. 9). — De a keresztényen tisztább hitnézetnél fogva, egy általános az egész emberiséget egyiránt gondozó istenségről, elenyészett nemzeti istenség helyébe, egy új, amazzal megfőbb hitalak léphetett, miután a kereszténység egyik legmagasztosb, védő, segítő, könyörűlő alakjában, a boldogságos szűzben némileg nyújthatott. Legalább mindjárt onnét a keresztényen kezdetlő, különös élénk lelkesedéssel találjuk az új hiteszmet a nemzet által felkarolva, és folytonosan ápolva, átmenni a népies vallási érzet, a közelet, s a nemzeti történelmi jog tradíciókba. Az első győzelem, melyet az új fordulat a régi felett a kupai harcban kivív, az ő védelme és pártfogásával történik: patrocinantibus dei genitricis ac perpetuae virginis Mariae meritis, Hartv. 6. a baldokló István, az istentől nyert koronát és királyi hatalmat, melyet a b. szűz pártfogásával viselt, neki ajánlja fel országa és népével, Hartv. 21. e hagyomány ezentúl a magy. keresztényen álladalom egyik legragyogóbb eszméjévé válik, ezentúl: regnum Marianum a jogcím, s nem többé a: terra regis Áttilae, vagy: de genere Turul; ő a véd s pártfogoló feensőbb lény, kinek oltalma alatt bírák a fejedelm, s a nemzet az országot: de quibus regibus sit laus et honor regi eterno et sancte Marie matri eius, per gratiam cuius reges hungarie et nobiles regnum habeant felici fine, hic et in eternum. amen. hangzanak legrégibb történelmi mondánkból Béla jegyzője latin szövegén át, a hagyományos szavak. (Anon. prolog.); lobogóin nem többé az etel—arpádi Turul a nemzeti cím (Keza. 1. 2), de a szűz képe áll; a nemzeti hősök az ő vitézei, a királyok választottjai, mint a legrégibb magy. ének sz. Lászlórol (Toldy példt. 2. 45.) szól:

szűz Máriának választott vitéze,
hogy te őrizzed és oltalmaznád

mert választá a szűz Mária
néki ajánlád jó magyarországot;

és a nép régi ájtatos egyházi éneke szerint, ő az: ki véd hadaktól, éhségtől, a szörnyű pestistől, és földindulástól, ... az ő tisztelete szívünkbe oltatott eleink vérével, tisztelete fenn is marad, soha ki nem szakad, igaz magyar szívből (Népd. 1. 300), azért ő a magyarok asszonya, nagy asszonya, királynéja, pártfogónéja, így nevét elkerülve fejezi ki s jelenti őt a nemzeti hit, a nemzeti hagyományrai egyenes vonatkozással, valamint a régi feljegyzés mondja: Hartv. 12. cuius — Mariae — gloria et honor tam celebris inter hungaros habetur, quod etiam festivitas assumptionis eiusdem virginis, sine additamento proprii nominis ipsorum lingua reginae dies vocetur, — Kreszn.: nagyasszony — magna domina, ma nagyboldogasszony napja; mert ő a „boldogasszony, boldogságos szűz, édes anya is, khez teljes reménységgel fohászkodhatni minden inségen, — st. (Erdélyi népd. 2. 424.) és az egyházi ének végzavai:

nézd örökségedet, magyar nemzededet,
terjeszd oltalmadat, anyai szárnyadat,

a kibén magadnak megtetszettél:
reá kit mind eddig védelmeztél!

Ekkép találok én a nemzeti istenségről ősmagy. hitet, és imigy átmenetébeni nyilatkozatát; az utóbbi állításnak félreértése ellen azonban eleve tiltakozunk, nehogy a tovább előkerülő hason nyomok feltűntével is félreértessünk; mert ha bár magában a mythologia nem egyértelmű a merő hazugság és oktalanság fogalmával; — a mag, melyet a kereszténység üdvös napja életteljes gyümölcsöző fává érlelt, fogamillag már benne is megvolt, csakhogy gyümölcstelen fattyú ágakban fájzott el, a vallási eszménykép méltatlan lepelbe borítva, a kereszténység magasztos világa által derült fel; — ugy átvétel és alkalmazásról szoros értelemben még sem lehet szó, valamint senki józanul nem fogja tagadhatni, hogy azt, mi a kereszténységgel ellentétes nem volt; vagy minek saját hitesezméi erő, életet, méltóbb irányt és színezetet adhatának, fel nem maradhatott volna. — 1) így Zrínyi Miklós (Mátyás király. u. muz. 3. 5.) Mátyásnak a gyermekek általi királyltyá kikiáltásáról szólva, mondja hogy: „talám a magyarországi genius, a ki akkor hatalmasabb volt a többinél, valamely láttat által hirdettette ki az emberekkel.“ —

vett nép körében sem találom ¹⁾, helyében náluk szokásos inkább a: **régi isten**, **él még a régi isten**, kmggyűjtőinknél is felvett, és: *sperantis in deo* értelemmel magyarázott közmondás; igaz hogy népünk emlékezetéből sok kieszett, különösen ott, hol helyébe azonnal más valami is ültetett. A kör melyben e hit némi hagyományos tudata fennmaradt, s a név ezzel élénken hangzik még, nemesi osztályunk, mely természetesen eddigi nemzeti önludatra nézve, egyedül vétethetett és vétetett a magy. nemzetnek, és e szerint a sajátos nemzeti tradíciók öröke; korát pedig e hagyományos eszme és elnevezés, újabb divása vagy felébredésének, a múlt század azon szakában lelem, midőn nemzetiségünk az idegen szokások, élet és nyelv elharapódzása által veszélyeztetve érzélettét. E korból valók legalább többnyire, azon keserű gúnyérzettel vegyült, azért is inkább kor- mint népdalok, melyekben a *magyarok istenének* átka szóratik azok ellen, kik a nemzeti érzetet sértve, a külső szokások utánzó; ezen alaphang vonul mindnyáján keresztül, majd keseregve, majd buzdítva, majd kárhoztatva (népd. 1. 39). Hason értelemmel bír, mit Szirmay (hung. parab. 11, 45) jegyzeteiben találunk, és a tösgyökeres magyar Sennyeynek, a magy. hit különös kiemelésével általa tulajdonított szavak, valamint a magyarok istenének Eleutherius Pannonius szavaival magyarázása, csupán a krónikai adatok nyomán keletkezettnek mutatkozik. A név és hagyományos hit jelenségéről e szerint, sem az idegen járom alatti szenvedés, sem a belső szakadások gyászos korából nem bírok adatokkal; a sértett nemzeti érzet lett volna tehát legerősebb ébresztője!? Krónikai emlékeinkben jelentkező nyoma egyébiránt, és mindenek felett maga azon tudat, melylyel a hit köztünk fennmaradt, élő tanúsága létezésének; — eredetét s jelentését az adottak világosan mutatják.

Felhozhatók még itt az isten névvel összetett, nyelvünkön divatozó régi népies elnevezések, minők péld. a növények neveiben jelentkeznek, s különös gyógyerejük, tulajdonságaik, alakjukra vonatkozva, nem minden mythosi alap nélküliek, a mint alább már hason elnevezéseknél nyilván látni fogjuk, hogy hit és hősregei emlékekkel függnek még össze. Ilyenek az isten névvel: **isten fája** — artemisia abrotanum off., **isten haragja** — gratiola repert., **isten kegyelme fű** — gratiola officinalis, a népnél maig használt gyógyfű; **isten lova farka** — asparagus off., **isten nyila** — orobanche, **isten poharkája** — cisampelos parvica, **isten szakála** — aron maculatum, **isten táskája** — thlaspi capsella bursa pastoris, **isten korsókája** — laver, **isten kenyere** — chonopod. botrys, **isten átkozta tövis** — eryngium vulg., **isten papusa** (Kreszn. határozatlanul egy virág nemének mondja), **istenfa** — citrusfa (tájszót.), melyek még nagyobbára gyógyerejük végett a népnél becsben állanak; hasonlóan az állatorszáiban: **isten madara** — paradisaea, **isten ünője** — cantharis rubra, **isten tehene** (Kreszn. egy bogár neve). E néhány név is nagyobbbrészt meglepőleg találkozik, az istenről fentebb taglalt ősmagy. hitképzetekkel, mint: **isten haragja**, **nyila szakála**, talán a **táska** is a mondott öreg vándor koldusbani személyesítésben, és valószínűleg ily jelentőséggel bírhattak: az **isten lova**, **ünője**, **fája**, fogalmak is, — így Kreszn. az **isten lova**: sonipes, quo sacerdos utitur dum ad infirmos desert smum, és **isten szamara** magnus asinus — valaminthogy alább más tekintetekben szinte mythologiai nézőpontok alá térnek; mikép az idegen mythologiai hason képzetek ²⁾ a különös istenségeknek szentelt növények, állatokról tudnak, s a vélük ezen irányban összefüggő hitregék hason felvételre jogosítanak ³⁾.

¹⁾ Erdélyinél ugyan, — kmdásait nagyobbára a nép köréből szedvén, — az mint eredeti jó elő l. f. i. —
²⁾ így jó elő Grimmél 167, Donarnak tulajdonított donnerbart — sempervivum tectorum, mi a magyarban is (Benkő fűszeres nev.) mennydörgő fű, de így a franciában is: joubart — barba jovis, és róla a közhit hogy a házat a mennykőtől védi. — ³⁾ A növény nevek régebb fűvészkönyveink, és illető értelmezéseik után advák, mint: Beyethe, Clusianál nomenclator stirp. pannon. Melius herbariuma. Benkő fűszeres nevezet. Molnár Alb. Sándor Ist. Kresznerics szót. Endlicher flora Poson. (I. mind bőv. a kútfők.). Fazekas és Diósi nem volt mindig kezemnél; mennyire vannak e nevek használatban maig a népnél, vagy Magyar. Mythol.

Feltűnő hogy nyelvünkön *hely- és személy-nevek*, az isten név összetételével alig jönnek elő, mint az más nyelveken gyakori p. gör.: *Theophylos, Theodoros*, lat. *Adeodatus*, ném.: *Gottfried, Gottlieb, Gottwald*, régibb: *Cotascalh, Cotadio*, szláv.: *Bogdan, Bogoslav, Bogomir, Bogomil* st. melyek közül a nálunk is használt keresztnemeknek még csak magyarításai sem szokásosak; csupán az okiratainkban, különösen, a váradi registr. előjövő **Deus** keresztnévben lehetne talán régi nyoma, egy ily fordításnak, miután a latinban annak ekkép használta szokatlan, másrészt azonban a fordítás gyanúját elhárítják a többi eredetileg magyaros ragoásaikkal u. ott előjövő nevek. Tudomásom van mégis, egy maig divó nemes családi: **Istenes** névről (Komáromv. Udvard h.), és egy erdélyi **Isten tava** v. *Istentő* hely vagy tó (?), meg egy **Isten mezeje** (Hevesm.) falu nevééről. Homonnai Bálint instructioja kamaraispánjához (u. muz. 2. 630) *isten sőt* említ: minden nap . . . tartozzék minden só vágó két sőt vágni, melyet **isten sovanak** *hivunk*, mi valószínűleg vagy tizedféle egyházi jogcím neve volt, vagy hogy a köteles munkán fölüli ingyen dolgoz, a szóláskint: *isten nevében* valót, jelenthetett.

Emlékeink, hagyományaink, nyelvünk nyomai tehát a magyar ősvallás hitét egy főlényről, kit isten neve alatt ismert, kétségtelenné teszik. Ezen hit ötlet a létező, bizonyos kijelölt főlény, az egynek, mindenek felett élőnek, ős, öröknek tartá, kielőtt esdeni, kit imádni kell; ötlet a boldogság, mindentudás, látás, jóság, gondviselés tulajdonaival képzelé; ki a jót segíti, áldja, fogadja, hozza, kíséri; a roszt haragjával bünteti, nyíla, mennyköveivel üti, átok, nyavalya, halállal veri, sújtja; ki mintegy jóltévő ős, azaz ősatya, az erényt csudás mindenható erejével jutalmazza, ki az eget és földet teremtette; ki a napot és csillagot az égre felviszi, és a világra felderíti; kitől a halandók, és az elemek teremtvék, ki az élet és a halál ura; ki végre mint védő nemzeti istenség választott népét vezérli, néki különös rendeltetést ad, őt az ígért földére jutatja.

És azért mi nehézséget sem lelünk Luitprand: *gens hungara dei omnipotentis ignara*, és frat. Ricard. (fact. ung. magn.) *nullam habentes dei noticiam*, mondatában, melyek közönséges krónikási és missionáriusi phrasisokkint nem akarnak többet mondani, mint: *nullam veri dei notitiam* st. Annál kétségtelenebbül állnak saját krónikai nyomaink: *divinus eventus, deo omnipotenti* victimas obtulerunt st. az istenbeni hitre utaló kifejezései, és Theophylakt tanúsága: *istennek nevezik és imádják egyedül azt, ki az eget és földet alkotta*.

voltak, csak annyira birunk kezességgel a mennyire tudjuk, hogy a fentebbiek azt nagyobbára körében gyűjték, magam összehasonlítottam őket egy bő népies nomenclatiókkal is ellátott németzláv. terméért. lexiconban találattakkal, s csupán egyet, a: gratiolat találattam hasonlónak.

II. ISTENEK. SZELLEMEK.

A magy. pog. vallás isteneiről adatok. díi scythici, scythica numina. díi patrli. Mars. Hercules. had-isten. Damasek. Úr. Ármány. Manó. Fene. Nyavalya. Guta. Mirigy. Csoma. Dobroc. Láz. A mono- és polytheismus a magy. ősvallásb

Az eddigiből kitűnhetett a magy. ősvallás hite egy legfőbb lényben, ki istennek nevezetett; a további kérdés: birt-e a magy. mythologia, több más istenekről képzzettel, szorosb polytheisticus értelemben?

Theophylakt (7. 8) szerint: a turkok imádják **egyedül és istennek nevezik** azt, ki az eget alkotta. Ricard. (fact. ung. Endlicher 252) **neo idola venerantur** áll, minek ellenkezője legalább ily jelenségre vehető volna. Régi krónikai, és legendai hagyományunkban az istent a magy. pogány korból, majd egyes, majd többes számi változatos felemlítéssel találjuk. Anonym.: (39, 50, 56) **deus** tradidit duci Arpad, — adjutor erat **dominus**, Arpad **dominum** orans; chr. bud. 56: volebat **deus** ut citius descenderent in hungariam st.; és ismét, Anon. 13: **diis** immortalibus magnas victimas fecerunt. Hartvic 6: apud se cepit — Gejza — meditari qualiter subiectum sibi populum **unius dei** cultu manciparet, — baptismatis unda lotos **unum dominum** colere compulit. Ditmár (7) szerint is, a már keresztyén Gejza az egy isten mellett még régi **isteneknek** is áldozott. A gerardi legenda Vionnáli variansb. (Batthyan. ed. 347) mondatik a pogány vallásért felkelőkről: **soythicaque numina** recolere; hasonlón az ennek, (vagy mint én inkább vélném, egy, mind a kettőnek valamint a mai krónikáknak, alapul szolgáló közös kútfő), nyomán ¹⁾ interpolált: edict. Andr. I a corp. jur. prophanas et scythicas ceremonias et **falsos deos** abrogarent. Tur. 2. 39, bud. 93 st. krónikák. a Béla alatti pog. forradalom leírásában: **de multis deabus** una nomine Rasdi.

Ezen határozatlan, és csupán a classicus nyelvi kifejezés, mint: **victimae diis immortalibus**, — vagy keresztyén írói phrasisokra, mint: **unum dominum, falsos deos**, utaló adatoknál határozottabbak, azon bár gyengébb eredetiségű későbbi tudósítások, melyek az istenségek neveit is még tudni akarják. Bonfini (i. kiad. 96) tudósítva a jelenetről, midőn Deésnél Árpád, a magyar honból meghozott föld, fű, viz jelveket, áldozatként népe színe előtt felmutatja, véle **Mars pater** és **parens Hercules** istenek nevét hivatja segélyül, és: **Marti ac Herculi progenitori** — um. — istrianam aquam ex more libavit. Szinte így (118) Kuppát, Istvánt vádlólag beszélteti: **externae quam suae gentis studiosior et amantior: Martem, Herculem, patriosque deos** quorum numinibus

1) I. Kovachich vest. com. 44. Bartal comment. 2. 13; a hely azonban, még Boufini szavaihoz legközelebb áll. —

res ungarica adoleverat, aboleri iussit. Hasonlón a Péter alatti felkelésben énekelletti a pogány párt kürtölőit (aeneatores):

ungarus quicumque esto

soyticos deos recolito,

feceritve capitalis esto,

haud aliter atque si **Martis Heroulsve** aris

antiquas ceremonias resumito,

qui contra sanctionem dixerit,

ac hostis ungaricae gentis

ac focis vim intulerit promulgato.

Valaminthogy az egész nemzeti vallási Péter, András és Béla alatti mozgalom, erős hatással volt, mint azt a krónikai élénk leírások, és még késő emlékezetek is tanúsítják, (l. p. Galeotti de dict. et fact. Math. 6, 29), úgy a közlött rimelt sorok is, minők például a krónikai leírásban szinte előkerülnek: „incepterunt comedere equinas pulpas et omnino facere pessimas culpas“

már is némi hagyományos nyomot sejtethetnének ¹⁾. Így említi róla még Székely (Cronica 165): mert az mongiac vala hog attol fogva is szerenczeiöc elhailot volna töllöc, miotta keresztienne löttec volna. Hasonlón Bonfinihoz, vagy hogy csak utána nevezik akkép, ezen isteneket későbbi krónika íróink, mint Heltai (chron. 22): Árpád — áldozó a kürtbeli duna vizet az **Marsnak** és **Heroulesnek**; Lisznyai (Cronica 213): **Mars** és **Heroules isteneket** segítségül hívák — azután **Marsnak** és **Heroulesnek** scithiai módon sok áldozatokat tőnek.

Hasonlón találjuk már a classicus íróknál idegen népek istenei neveit, sajátjaikkal, sőt a későbbi krónikásoknál ősi saját pogány vallásuk istenei elnevezéseit a classicus mythos ismertebb nevei alkalmazásával adva. Herodot már a skythák hadistenét és tűztiszteletét Ares és Vestával magyarázza; szinte talólag ismerteti Tacitus (9) a germán isteneket: deum maxime Mercurium colunt, Herculem ac Martem animalibus placant. Isidi sacrificant. Julius Caes. (d. b. Gal. 6. 21) már előbb természetelem tisztelgetet jellemez: deorum numero eos solos colunt quos cernunt, solem et Vulcanum et lunam. A Gothoknál Jornandes (5): Mars quem Gothi semper asperissima placavere victima. Paul. diac. (1. 9) a longobardok istenségét Wodant, Mercurral értelmezi ²⁾; ezekben egyiránt az ismért classicus mythologiai megfelelő nevek, mintegy magyarázatul szolgáltak, a homályos máris ismeretlen honi istenségek helyébe, vagy hogy a latin szövegben, azoknak a megfelelő latin névvel adása, alkalmasb volt. Ily értelemben volna vehető tehát Bonfini adata is, ha épen rá nézve a nehézség különösen elő nem gördül, hogy, mint történetíróink mondják, a históriai igazságot classicismusra törekvő irányának egynél többször feláldozta, és ennek kifejezéseit, egészen eltérő visszassággal, e modorban gyakran még a keresztény hitbéli előadásban is alkalmazta. Másfelül felvilágosításul szolgálhat a körülmény is, hogy valamint már a legrégibb krónikai és legendai nyomokban folytonosan skytha őseredeti visszaemlékezések, hagyomány és származásra utaltatunk, úgy az ősvallásra nézve is a szokott kifejezés: scythici dii, scythica numina, mintegy az általánosb: more paganismi, dii patrii st. mellett határozottabb jelentéssel áll; így még későbbi krónikásoknál is: Székely chron. (151): scithianac mogia szerint (161) megengednec nekik a scithabeli hitet. Lisznyai (213): scithiai módon st. Mi már magában igen közel alkalmat adhatott, a Herodot s más classicusokból ismért skytha istenségek, — minőknek különösen Ares — Mars hadisten, Hercules az istenített hős, (a hylei, skytha eredetről mondánál fogva) tartattak, — alkalmazására, mi eltekintve már a való, vagy költött skytha eredetrei visszatekintés nélkül is, igen illetlő hason hadakozó rajra, minő nemzetünk; és annál inkább talált, midőn a legősibb hagyományos tudat ily

1) Bonfini épen e helye, hol a krónikai rontott Rasdi helyet, jobban varaslo-t ír, némi eredetiséget, vagy legalább jobb közös kuttópeldány használatát, bizonyítani látszik. — 2) Iásd a frankok isteneiről Gregor. turo. 2. 29, hasonl. Eckhard (Pertz mon. 2. 61), a thüring. korvei Witehind 1. 12. st.

skytha eredetet folyvást emlegetett, az attilai biographusok által már a húnoknak is ezen Mars és Herkules istenségek tulajdonítottak, és bizonyos nyomokban például épen a hadisten skytha kardtiszteletéről, s a hún-magyar attilai kardról hagyományban, ezen hit folytonosan élt; a továbbiakban pedig a tudomány és vizsgálat, mindinkább igyekezett új és új összefüggési védveket felismerni¹⁾. Mind a mellett maga egy ily skytha mythosi tudat, annyira homályos és kétséges, hogy a tudósításokból rá nézve is csak véleményezve volna kimutatható, mennyire, s mikép birta amaz néki tulajdonított istenekről fogalmakat és neveket; annál kétesebb volna azoknak saját mythológiánkban áthozatal általi megállapításuk. Valamint másfelől e nevek és fogalmaknak használata, régi írónknál s emlékeinkben igen okszerűnek mutatkozik; és én e tekintetben a legnagyobb bizonyító és állító erőt abban tulajdonítanék nekik, ha bennök isteni epithethonok fordítása v. kifejezése volna kimutatható, minőt Mars: a **hadistenre**, Hercules az **erős istenre**, vagy valamely istenített **és nemzeti hősré** nézve kifejezhetné; — mindenesetre közelebb álló és megfelelőbb volt a keresztyén feljegyzőnek, a fentebbi latin szavakban ily: **hadak istene** és **erős isten** vagy **isten** **hősről** emlékezetet a **Mars** és **Hercules** ismeretes, s jelentékeny pogány isten nevekkal adni, mintsem: a **deus exercituum**, v. **fortitudinis**, v. **divus heros** st. nem csupán pogány kifejezésekkel. Egyébiránt a magánálló, s csak mintegy átmenőleg felálló helyek kétes voltát, nem vagyunk itt képesek egyéb adatokkal istápolni, a mi belőle legjobban talál a skytha **Ares** — hadisten kardjáról hagyományt, lejjebb illetőbb helyen érendjük (jelvek XVI).

Székely (cron. 149) említ továbbá egy **Damasek** nevű istent: Csaba, Attila fia testamentomában um. ezen **Damasek** istenre, Heltainál (21): az **ő istenökre Damasekre** fogadtatja népével, előbbi honuk, Pannonia földére visszamenetük. Valjon az itt pusztán álló név némi hagyományos tudattal maradt-e fen, vagy csupán költött, minőként azt már Cornides (r. v. 21) visszaútasította, nehéz meghatározni. Véleményem szerint benne szinte, skytha mythosi reflexio — valjon eredeti vagy tudományos? — foroghat fen. Herodotnál (4. 59): regii scythae, etiam Neptuno sacrificant, nominatur autem Neptunus: **Thamimasedes**; Anquetil du Perron (zendav.) a Herodotnál skytha istenségek neveit zendparziból fejtegetve: **Thamimasedes-t** — **Damasdes**-sel értelmezi a **tama-zadeh**-ből — **allen dingen zur geburt helfende**. Mi a névre nézve semmi bensőbb eredeti összefüggő okozatos megfejtést nyújtani nem képes²⁾; az nyelvünkön eltérő alakjánál fogva is, semmi összeköttetésnek nem ad helyt, és addig míg bővebb hagyomány segílyére nem jöved semmi következtetésekre sem használható.

Mit Inchofer (an. eccl. hung. I. 36) mond: hungari quos deos colebant religióni illis fuit **Teutae** cuiusdam, deinde **Dicenci**, mox **Cosmici**, ac tandem **Zamolxis** cultus quos fama sapientiae passim audientes, legistatores habuerunt, adeoque temporum opinione velut inter deos receptos venerati sunt, Jornandes 18 fej. a gothokról e helyének hamis felfogású; oktalán átírásán alapszik³⁾. Ugyan csak Jornandesnél (6) így jó elő, a **Damasekhez** közel járó, egy **Taunases** király neve, kiről: mortuum Gothi inter numina populi sui coluerunt.

1) így alakult a Hadur szó is mely már Székelytől használva, Vörösmarty és epikusaink által felciceltett, de mint ilyen csupán, vizsgálatunk körén kívüli. — 2) nem képes szinte ilyet adni, Bodornál (pog. hitr. 90) megkísértett magyarázata, ki a Thamimasedes mellett, még a mód: **dana** — tudós, tatár **damu** — gebenna, zsidó **duma** — halk fejedelme (?), sőt az anonymi Tomizoba, és Tomisvár, ném. Tanfana, egymástól egészen eltérő fogalmak, valamint a: „**dana verje meg**” — isten verje tájszólásban (l. alább) keresi értelmét. — 3) valamithogy az előbbieket már Bonfini is (6, 23) a gothok isteneiül, Dion szerint felhozta, még az utóbbit, a classicus írók nyomán ismét Zamolxist, (l. Strabo 7. Herod. 4. 94), a gétáknál említi; nevezetes ugyan ez utóbbita nézve, hogy történetíróink m. újabban Beakő és Kövári (Cerd. rég. 19), Erdélybeni — de szinte csupán dák-géta kori — laktáról hagyományt emlegetik, a régi Gogány várát tartván a Strabo által említett azon Cogeon barlangnak, hol a halhatatlan isteni Zamolxis időzött és jóslatait adá.

Még könnyebben áteshetünk mind annak felemlítésén, mit a későbbi írók a tárgyat olykor érintve, majdnem minden alap nélkül itt ott felhoztak; mint p. Lisznyai (cron. 1 lap) régi magyarok vallása: „a magyarok minelőtte keresztényekké lettenek volna, annakelőtte *Jupiter*, *Mars* és *Mercurius* isteneket, és *Venus* istenasszonyt tisztelték és imádták”, vagy Keresztési (Thewrewk nyelvt. felföd. 38) a mi magyar eleink a pogányságban micsoda isteneket tiszteltek: u. m. 1. *Vesta* v. isten. 2. *Jupiter* v. jó. 3. *Apollo*. 4. *Mars*. 5. *Hercules*. 6. *Bakhus*. Hasonló éhellen, és oktalan nagyobbrészt mind az, mit nyelvünknek más nyelvekkel rokonításai közt az ügyetlen s hivatlan etymologisatók előhoztak, nagyobbára a legidegenebb istenelnevezéseket nyelvünkben keresve és értelmezve, mi a legtöbbben, az illetők szűk látkörénél fogva, ritkán is ment a classicus mythos néhány ismértébb alakja, s a semi nyelvnymozáson túl; az egészben, ha bár itt ott egykét mélyebb jelentést és összefüggést nyújtó megis pendítettett -- mire tárgyunk folyamán tekintettel leendünk -- hiányzott a megkívántató kritikai alap, melyre építeni lehetne, és különösen az előttünk lévő tárgyra nézve, egyéb magyar ősvallási istenségi nevek és alakok kimutatásában, semmi eredmény sem eszközöltetett (l. külf. myth. irod.).

Mindezeknél nagyobb figyelmet érdemelnek e tekintetben, azon hagyományos, olykor még mai nyelvünkön is járatos, vagy már elavult, majd ismét eredeti értelmük mellett csupán átvitt más, vagy egészen homályos értelmű, máskor ismét csak a tájszólásokban fenlévő, vagy ott legalább eredeti értelmükben fentartott nevek és szavak, melyek majd nyilvános, majd bizonyos mellék értelmük, és használatuk, nagyobbára pedig csupán mélyebb philologiai magyarázatuk által egykori ősvallási fogalmak, nevek és jelentésekül mutatkoznak. Ilyen ismeretesebbek már világosabb mythologiai értelemmel: **ördög, tündér, óriás, boszorkány, lidéro, sárkány, tátos, garaboncos**; mások ismét mint: **manó, űr, ármány, fene, patvar** st., melyek csupán mélyebb vizsgálat nyomán volnának ilyenekül felismérhetők. Azért mindjárt e helyt, hol különösen istenségi nevek és alakok szoros vizsgálata feladatunk, kéntelenek vagyunk választást tenni ezek, és amazok közt; az előbbieket nyilván kijelölhető körükénél fogva, a polytheisticus mythologiákban is, a sajátlagibb istenektől eltérő, mintegy közvetítő fensőbb lények, szellemekül mutatkozván, saját hitregei kört képeznek, minők már a **tündér, óriás, boszorkány**, az állati alakú: **tátos, sárkány, liderc**; úgyhogy itteni vizsgálatunk számára, csak azok maradnak fen, melyek ma már nagyobbára vesztett eredeti értelmük híjában, homályos jelentésük, majd határozatlan, majd sokalakú képzetük által a vizsgálatot itt teszik szükségessé, a mennyire netán az eddig fel nem deríthetett nevek, fogalmak, és képzetekben sajátlagi istenségek nevei forognának fen? De már itt eleve is azon eredményre figyelmeztetünk, hogy közülök alig vagyunk képesek egyet is szorosan vett polytheisticus alakul felismérni, akárhogy fenmaradt adataink annak kimutatására ma már elégtelenek, vagy hogy a magy. mythologia nem birt többistenségi, szorosan vett képzetrel, valamint már ezt eddigi kevés vizsgálói is egyhangúlag állították, mi bevezetésünkben némileg indokoltuk, és e vizsgálat nyomán még magyarázni akarjuk.

Kezdjük rendre e fogalmak, nevek vizsgálatát a mennyire e helyt tárgyalhatók:

I. Ūr. A jelen szónak már korán kellett vesztetni eredeti jelentésével, mythosi értelmét is, ha ilyenekkel csakugyan birt. Nyelvemlékeinkben már a mai: *dominus* értelemben találjuk, a hal. beszédb.: **ur**, peter **ur**-ot st. hasonlóan a többiben. Általuk azonban már a szó tágabb jelentésére figyelmeztettünk; a hal. beszédb.: **urazag** – ország, e szerint *ország* az *ur*aságtól származva, mint ismét az **or**, **orv** – fur, hasonlóan: **ur**-nak mondatik, az **urság** – furtum; a bécsi cod. (Oseas 7): **urozvan** – furtim, **urság** – furtum,

urrok – fures münch. cod. (Mát. 15): **urságok**, és: hova **ur** nem közelíthet – quo fur non apropiat. érdy-cod. 10. parancs.: ne **urozz**, a pírý-hártya (850 akad. ért. 98) tholvaisagot és az **wrsagot**. Az ur gyökben ekkép a bírás, tulajdonná tevés, hatalomba ejtés fogalma léteznék általában. A tájszót. szerint úgy látszik innét jó még az orvos, orvoság, orvoslani – **urns**, **urusság**, **urusolni**; mi ismét némileg a kuruzsolni és varázsolnival találkoznék.

Mélyebb régi értelmét és jelentését nyelvbúváraink szinte régtől keresik, Otrokócsi (orig. 1. 293) a héber **אור** – **or** – lucere-től származtatja, **urak** um. kik méltóságuknál fogva a többieknek fényesebbek, honnan már rokonnak véli a hellen **Ἥρα ἡρώς**, az egiptomi **Horus**, a germ. **herr**-vel. Pázmándy (schediasm. 1. 8, 129) ur szavunk, sőt a magy. uraság régiségét a ném.: **ur**, **ursprung**, **urheber** s többiben akarja feltalálni, figyelmeztelve a vezérek Anonymnáli nevei **úrrali** ragozása vagy összetételére (sajátlag csak Anon. 32: Ursuur, a többi csupán u-val, mint: Borsuu, Lelu, Usubu), hasonlóan um. a Vilkina saga hősei: **Sigundur**, **Sigmundur**, **Konungur** neveihez. Jankovics (szín. 139) azt a legrégibb asziai hangnak (?) nevezi, kiemelve különösen **férj** jelentését, mint: az örm. **air**, gör. **αἰρ**, lat. **vir**. Dankovszky (völk. ung. 32) a hellen **οὐρ-ος**-val magyarázza, Homer II. 8. 80: **οὐρος Ἀχαιῶν**-t achájok urának fordítván. Szerinte az attilai hünmaradékok – **Cutriguri** és **Utriguri** nevében is, ezen szó forog fen, kik um. **kutig-ur** és **utig-ur**, ekkép kijelölt uraságaik határánál fogva, nevezettek így el (l. ?). Nagy (m. gyök. 286) a kaldej **ur** – ország és király jelentéssel, s a lat. **vir**, a gót. **var**, agsz. **vair**, ném. **herr**-vel veti egybe.

Élénkebb világot vethetnek szavunkra, mythosi név és értelem hasonlatok. A legrégibb hindu cosmogoniai tanok – melyek nyomai ismét a többi mythológiákban is észrevehetők – szerint, a teremtés első műve a tiszta szellemi fényelemek voltak, kikkel a teremtő **ek-isha** – a főlény, mint világossággal a leget betöltte. Ezek neve pedig a shastakban: **az-ura** – a világosság, ők a többi teremtés prototypjai, főnökük: **mahai-shaz-ura** – azaz: a nagy, a fővilágosság. Ezen magasztosb, mintegy clarificált világossági, szellemi dicsőült lét, volt a teremtés első állapota, és az által hogy **mahai-shazura** az istentől elpártolt, fejlődik ki a további mytho-cosmogoniai tan, az eredeti világosságnak a testbe való átmenete, s azáltal történt megromlásával (Nork myth. 5. 58). Hasonlóan hangzik a nyugatirai v. zendparzi mythos. **Ormuzd** kezdetben mint zervane akarene, azaz: a kezdetnélküli idő – Bohlennál: határnélküli mindenség – midőn a szellemeket és világosságot megteremté, miután már kivüle más lények is léteztek, magát **Ormuzda**, **Chormuzda**, vagy: (mint Bournouf com. s. l. yasna 90, nevét visszaállítá) **ahuro-mazdao**-nak nevezte, Bohlen szerint, a nagy világosság, **mahat** – nagy és **ahuro** v. **hur** – világosság, Norknál (10. 185) egyenesen: a nagy **úr** fordítva. Ezen: **úr** – dominus sajátlagi értelemben, látjuk már ama őseredeti szellemi fény és világosság, tehát előkelő lét s állapotróli fogalmat, elszármazva nevekben, mint a zend nép: **arya** és **airija** neve, melyen egyiránt nevezi Herodot (7. 62) és Strabo (15. 2) a méd népséget, – Röth (i. h. 82) értelmezése szerint, jelentése: **az urak** – **die herrn**, Bournoufnál (i. h. 460, 325) **mester** és **úrral** magyaráztatik; nyilván hogy az ő előkelő lét fogalma, a még mindig kitünőbb, jobb, uralkodó és hatalmasb elnevezésére vitetett át, mit még Otrokócsi saját szavunkban is keres származtatva a fénytől: **urak**, um. kik méltóságuknál fogva **fényesbek** a többieknek.

Hasonló értelem forog fen mint láttuk a kaldej-héber: **ur**, **hur**, az egiptomi **Horus**, a gör. **οὐρανός**, lat. **aurora**; sőt a gör. lat. **ἥρως** v. **ἥρως**, **heros** és **herusban**, melyek Zeus és Juno **ἔρα** mellékneveiben is ugyanazonosak a: **hős**, **úr**, **istenifény**, **előkelő lét**, a többiek feletti **kitünés** fogalmával (Creuzer. symb. 1. 5. 7), és ép úgy találkozik a ném: **herr**, **hehre**, az óéjsz.: **tivor**, az agsz. **tür**, (Grimm 177), **gloria**, **splendor**, **splendidus**, **decorus**, fogalmakkal.

A szó régi nyelvünkön bővebb értelme mellett (uruzag = ország, ur = fur, urus = orvos), történeti emlékeink még szinte különös használatáról értesítenek. Cinamus (hist. par. k. 118) V Istvánról midőn ez bátyjának a trónt átengedni kéntelen, mondja: Stephano **vruml** dignitatem concesserunt, quo nomine ita apud hungaros regni successor indicatur, ennek nyomán az **úr v. uram** elnevezést Kreszn. szót. 2. 288 a koronaörökös címének tartá, mint a francia a monsieur (sajátl. ez a király első fivére). A nszomb. cod. (834 tudt. 1. 221) Endre és Leventéről mondja: tanachot tarthwan, kydeenek az **wrfyak** wtan az Endrenek es Belenak leventeenek követöketh hogy ne hannaak el vezny ez zegheen orzagot, . . . és . . . az nemes **wrfyak** rea haylanak. Bélnél (notit. 3. 13) Márgit szigetének régi neve **Vrszigetho**, mint különös királyi birtoké? Mai nyelvünkön is a név, mint valamennyi nyelveken, kitűnő címkint divatozik, az illető főnök, családátya, a nőktől férj — népünknel a férjnek fivérei: öregebb, ifjabb uram, nagyobbik, kisebbik uram — és kiválólag a fejedelem és istenre alkalmazva, mint már a hal. beszédb. **uromo isten**, és az utóbbit elkagyva, magánállón **ur**, isten értelemben, így: **uromo színe eleut** — urunk színe, valamint maig az ünnep elnevezésekben: **úr színe változása**, **úr mennybemenete**, **úrnapja** — theophoria, **úrteste**, **úrvétele** (Pázm. pred. 1129). A köznyelven kitűnőleg a nagyság, előkelőség kiemelésére használva m: **úri személy**, **úri ember**, **úri élet** — herriches leben, **úri vendégek**, az ismeretes nagy nemesbők: **úri tök**. Fen van még egyiránt ama ragyogás értelmével is, így: **urias** (Sándor, Kreszn.) *magnificus, splendidus, uriasan él* — *splendide vivit, urlaskodik, némi fényt, pompát flitogat*; a népd. 1. 334: **nagy urias** kardos vitézek, azaz: **fényes** vitézek.

Valjon találkoznak-e mind ezek, a fentebb érintett ősmythosi eszme fogalmak és nevekkkel, és rejlenek-e szavunkban is hason cosmogoniai eszmék nyomai? — Istenségi nevet benne találni még nehezebb, s csupán a névnek mai személyes alkalmazásbani kitűnő sajátlagi használata, igazolhatna némileg hason felvételt; de az adottak nyomán már, ez aligha volna magosabbra vihető bizonyos szellem v. szellemek képzeténél, kik amaz cosmogoniai világosság és szellem teremtetési tannál fogva, mintegy a rossz, gonosz, a sötétség, halandó anyag, test szellemével, s így némileg talán az ördüggel (l. lejjebb) volnának ellentétezhetők. De ezen felvételre is a név mint az ma fennmaradt, alig jogosíthat, s véle a véleményezés véghatárainál meg kell állapodnunk.

II. Ármány. Ocsmány. Valamint az előbbi szó, mythologiai jelentésének, más e nemű mythosi értelmeink nyomán kísértetett meg, mai nyelvünkön egyiránt mint a népemlék és hagyományban feledett ily értelme, felélesztette, hasonlóan történt az ármánynyal és másokkal; csak hogy emennek, a még tetszőbb külső momentumok, és gyakoribb felemlítetése az írók és költők által az olvasó közönség előtt tetemes erősséget eszközöltek ¹⁾.

Nemzetünknek a skythákon és parthokon át, majd ismét egyenesen, a perzsáktól származtatása, vagy legalább a nyugatariai zend néppeli kétségtelen érintkezésénél fogva, miután még ősvallásunknak a perzsa mythossali — különösen az isten név, tűztisztelet, *magia*, s többire nézve, — találkozásai is alapul szolgáltak, a zendparzi és ősmagyar vallás közti azonosság, vagy legalább szoros rokonság felvétele a legtávolabb

¹⁾ így mondja már Jerney egész bizonyossággal (u. muz. 2. 382) „Ármányunk Arimantól eredése köztudományú, valamint az nálunk csakugyan történni szokott, hogy az ilyenek elfogadásában későbbek vagyunk, mintsem bebizonyításukban.

határokig kiterjesztetett. Innét hogy az ismeretes perzsa vallási dualismusként felvétele az előtérbe lépett, s annak az *Ormuzd* és *Arimanbani*, mint jó és rossz szellemi személyesítése, az *ördög* és *ármány*, s ezekkel a „jók” (?) ellentétezésében állított fel (l. kútfők. myth. irod.). Az egésznek alapjául a nyelvünkön maig tulajdonság névi értelemben használt *ármány* szó szolgált; a felületesség azonban, melylyel az tárgyalattott, csak kevés bizonyosságot volt képes nyújtani.

A dualismus azon értelemben, mint a *jó* és *rossz* elve — (az emberi szabad akarathoz gyökeredző vezérelv, eszményesítve az első, a szabad, jóra törekvő lélek, előszellem, a második, a korlátozott, rossz, a romlás, halál, megsemmisülésnek alávetett anyag, test, materia által,) — minden ősvallási mythos tanokban előjön, különböző rendszereik, vagy a róluki adatokhoz képest többé vagy kevésbé kiképezve, és különös jó istenség, jó és rossz szellemek, felsőbb lények, istenségek képében személyesítve; de egyiránt, bár mily erős színekkel festi olykor a mythos ez eszmét, az ellentétezés kiemeléseül, mégis az azt tárgyaló hitregék, az utóbbi rossz szellemek genesise, hatalma, befolyása és cselekvésük köréről tanaikban, őket mindenkor azon jó, intéző, legfőbb lény, istenségnek alárendelik. Csupán a perzsa mythos volt eddig, melyben ezen ellentétezés, a világ végzetét mintegy eszközlőleg, egyenjogúnak tartatott, különösen a perzsa vallásról classicus írók homályos adatai nyomán; a tárgynak azonban mélyebb ismerete, különösen a zendvallási töredék kútfők vizsgálata által, annak bizonyosb értelmére jutottunk. Hyde szerint (rel. pers. 161), ki első tárgyalá kimerítőbb kritikai tekintettel e kútfőket, kitetszik hogy *Ormuzd* és *Arimanban* koránsem lehet szó két egyenjogú és hasonhatalmú lényről, de hogy az elsőnek az utóbbi eredet és természetre nézve alárendelt: *unicum principium aeternum* — um. Hyde — *quod fuit deus*, lingua eorum dictus *yezad* v. *yezud*, vulgo *yzud* q. d. *suplicandus*. *Ormuzd* erat aliud nomen eius v. *hormuz*, *hormizda choda*, (az utóbbi név ismét *increatus*, *a se datus*), deinde posuerunt aliud mali principium creatum quod fuit *Ahriman*. Még világosabban kifejti azt Anquetil du Perron (pars. relig. 121), szerinte az *Ariman* és *Ormuzd* egyenlő eredete és hatalmáról tan, csupán a vendidad sz. könyv (a zendavesta fő része) félreértett azon helyéből származnék, melyben *zervane akarene* mondatik *Ormuzd* és *Ariman* szülőjének, holott *zervane akarene*, nem más mint: az örök időbeli v. öröktől létező lény, s a név mint ilyen csupán *Ormuzd* attribútuma, kitől azért *Ariman* is származik. Nevezetes erre nézve a Norknál (myth. 1. 133) felhozott adat, hol Wilson térítőnek e tanra nézve egy perzsa általi megcáfoltatását közli: szerintök um. *Ariman* csak *Ormuzd* kifolyása, nem lévén más, mint a romlott anyag szelleme, azért csak is ennek teremtménye által született. De a közhitben és nyelven is, mint a perzsa mondák és hőregékben, költők és íróknál (p. Firdusi t. helyén, schach nameh Görres ford.), *Ahriman* csupán mint a *divek*, rossz szellemek főbbikének neve használtatik, mint ilyen, az epos, a rege egyik machináját képezi, felette azonba mindig az istenség fensőbb hatalma áll, mely a véle v. *divekkel* küzdő hőst, ellenében védi, segíti, s mely által az felette mindenkor győzedelmeskedik. — Magában e szerint a perzsa *Arimanban*, nem találván többet egy rosszszellemi személyesítésnél, saját mythológiánkba sem hozhatnók azt át szoros polytheistikai istenségi alakkint; mint ilyet tehát ősvallásunk sem bírta. Lássuk még, mennyire bir valószínűséggel, az *ármány* szavunkban egyedül fennmaradtnak vélt nyom következtében, a perzsa *arimani* fogalom, és képzetnek, ősvallásunkbani létezte.

Az *Ariman* név összes értelmezései már, az ekkép nevezett rossz szellem, mindannyi jellem, vagy bélyegneveivel, epithetonaiul jelentkeznek. Hydenál (l. h.) a név *ahar* és *riman*-ra választva, az egyértelmű, *spurcus*, *foedus*, *pollutus* kettős synonymumban, mintegy erősítve: *valde pollutus*, *spurcissimus* jelentést adja; vagy a másik tagot *raiman*-nak véve, azt *deceptor fraudatorral* véli értelmezhetőnek. Újabb magyarázói is kétesen nyilatkoznak. Bournoufnál (com. yas. 90) *agromainjus*-rossz szellem. Nork

(i. h. 10. 185) szerint, eredne a sanskr.: *hri* – (zögern), vonakodni, késlekedni, s a kaldej: *ahar* – (der andere), a más, a *man* pedig csupán névrág volna; ellenben magyarázva a zend: *enghremeniosh* kitételrel, a roszban lepleződőt, (sich in böses hüllende) jelentené. Repickynél (u. muz. 2. 237) *anro mainjusz* zendszó, és gaz szándokút jelent.

A különféle határozatlan jelentést adó magyarázatok nyomán, — melyek csupán némi rosz tulajdonság kifejezésében egyeznek — könnyű ugyan saját ármány szavunk hozzájuk tartani és hasonlítani, nagyobbára szinte különféle rosz tulajdonságot kifejező értelménél fogva, minővel egyedül tartá fen a szavat a közbeszéd és tájszólás; tág értelmezése azonban máris veszített eredeti jelentésére utalhat. Szinte már Otrókócsi (orig. 2. 150, 216, 326), de ignorálva még a perzsa Arimannali rokonságot, hozta fel azt, az *armenus* – örmény, és skytha *arimaspi* népség nevekkal hasonlítgatván, miközt értelmezi hogy: *ármányos* accipiunt pro illis rusticis alisque incolis, qui nonnunquam milites, passim liberius diversantes persequuntur, mi szerinte ép úgy alkalmaztatott őseink által a gyűlölt örmények neveül, mint a katonák által ezen gyűlölt üldözőikre. De könnyen hogy a honától távol író, s az ilyeket, mint bévalja, csupán emlékezetéből magyarázgató, ebben tévedett, az ármányos szó mai használata szerint, inkább ama libere diversantes (szökött v. rabló) hadfiakra, mintsem paraszt üldözőikre lévén alkalmazható, vagy hogy talán valami latin: *armatus*, *ármás* név forogna fen. E szerint tehát mint Otrókócsi magyarázza benne a gyűlöletesnek fogalma rejlik, leírása szerint pedig az üldözőnek. Egészen ellenkezőleg tudják azt Sándor Ist. Pariz Pápai, és Kresznerics: szerintök *ármányos* – *latro, praedo*, nequam, mely értelemben ismét a *haramia* szóval értelem és hanghasonlatra nézve is találkoznék. Élénk, eltérő értelmeiben divatozik a tájszólásokb.; a tájszót: ármányos jeles tréfával, um. sokszor csipős, de a barátságos mulatozás leplével takart, böles észrevételekkel, s jeles mondásokkal mulató, a göcsei szójárásb. csintalan, a kemenesaljaiban; különös mesterséggel teljes, a palócb. dévaj mulattató, cselszövő, hamiskás ember, balatmellékib.; s ezekhez csakugyan legközelebb áll annak mai általános: furfángos, s a még erősebb *astutus* – *hamis* (*zaser*) értelembeni használata, mivel a Hydénéli raiman – deceptor fraudator értelmezés leginkább érintkezik. Erősebb, önálló értelmi erőre és jelentésére, melylyel a fogalomnak egykor birnia kellett, utal apostrophei felkiáltó, szidalmazó szólásokbani használata, mint: *ejnye ármányos*; Szabó D. *ármányos eretnkség, ármányos szagatás*, Kreszner. valamint a fentebbi személynév: *haramia*, üldöző, rablóra alkalmazott használata. — Valjon tehát a szóban, csakugyan ősvallási, és különösen a zend Arimannal azonos rosz szellem nevének emléke forog-e fen? vagy hogy az csak idegenkint, a szomszédi érintkezés idejében jött át csupán, rosz minőség jelentésével, minden egyéb mythosi jelentés nélkül? eltekintve még attól, hogy a név az ősz eredeti gyökből közösen származhatott el, különféle értelme s elnevezésekre, melyek ennél fogva mint láttuk alapjukban találkoznak, akár pedig végre hogy az nyelvünkön sajátlag képződött, és a találkozás mint annyi számos jelentéktelenebben véletlen? — — mind e kérdések elhatározására az adottak nyomán nem vagyunk képesek; a mi az első mellett szól, az erős valószínűségén feljebb nem emelhető; de ez esetben is benne csak egy főbb lényei képzet, szellem inkább, mint istenségi név és alak volna kimutatható.

Hasonlón magyarázott szavunk az *oosmány* is. Jerney (ut. 1. 177, u. muz. 2. 384) benne a zendavestabani *ashmog*, a bibl. *asmodi*, és gör. *usmandivali* azonos földi nevét keresi; Herbelot (bibl. or. 1. 415) szerint: *asmong* nom d'un demon selon la tradition des mages ou des zoroastriens, est un des principaux emissaires d'Aherman, qui est leur prince, et l'auteur de tout le mal qui se fait dans le monde; mi szerint egy ily nevű rosz szellem egyenest Ármánynak mythos köréhez tartoznék, mint egyik kitűnő rosz szelleme. Repicky (uj. muz. 2. 238, 731) ellenben a török *osman* névtől véli

származónak, mint a mely, szitok és rossz tulajdonság kifejezéseül maradt volna fen köztünk. Néphagyományunkb. ily akár történeti, akár mythologiai eredete s jelentése semmi nyomára sem akadhatni; nyelvünkön a szó szidalmazó, különféle rossz tulajdonságot kifejező értelmeiben dívik, Moln. A. és Kreszner.: *ocsmány* – foedus, sordidus, obscoenus, spurcus; különösen: *ocsmány beszéd*, *ocsmánykodik* – res obscoenas loquitur v. facit. Pázm. pred. 376. Calep. m. *ocsmányság* – paedor, *ocsmányít* – spurcat; gyöke: *ocs*, *ocsu* eredetében a tájszót. és Kreszn. szerint a gabona szemelje, apraja, hulladékja.

Egy más ekkép előhozott szó a **betyár**. Szinte Jerney (ut. 1. 175) által a zendavestabani *petiare* – quelle der übel, a rossznak forrása, kútfeje, névvel azonosítva. Repicky (u. muz. 2. 237) ezt is inkább a töröknek a keresztyénekre alkalmazott *bedkjár* – gonosztévő csúfolásával véli értelmezhetőnek, mint az a török iratokban: *küfár*, *bedkjár* – hitetlenek, gonosztévők, kitételekben gyakorta előkerül. De hagyományunk erre nézve sem nyújt semmi támaszt; közhasználatban ma a neveletlen, s mégis rá tartós, magát fitogtató ifjút szoktuk a szóval jellemezni. Szótárainkb. különféle tájszólási jelentései szerint jó elő, bennök valamint a mythosi eszme, úgy ama csúfos értelemben elkölesznésnek is semmi nyoma. Kreszn. és tájszót. majd a rá tartós nyalka paraszt legény, m. Szabó D. trossulus, stutzer, Sánd. Ist. majd szolgálton kívül csapongó embert, kevély parasztot, a paraszt legényt, ki napibérben jár munkára, st. jelentvén. Ezen nagyobbára körülíró, olykor eltérő értelmezések utalhatnának csupán némileg, a szónak feledett egykori bizonyosb jelentésére, vagy talán idegen nyelvből átvételére; a mint azt most birjuk, mythológiánk számára aligha közvetíthető.

III. **Manó**. Mélyebb nyom és alappal bir néphagyományunkban és nyelvünkön a manó név, ámbár homályos jelentésének megfejtése, egyiránt kétes. A szónak a nevezetes **Manes** heresiarcha nevével hasonlata — ki tanát K. e. 2 század. (m. h. 290) szinte a perzsa tartományokban terjeszté, — azzali magyarázását hozta elő, a kor és hely is a nemzetünk eredetéről véleményekkel találkozáván. De ezen látszólagos találkozáson felül is, még ős pogány vallásunkból egyenes manichaeismusi nyomok jelenségei hozattak fel. Már Batthyány (s. Gerard. act. et script. 41) sz. Gellért iratai kiadása előszavában, figyelmeztet ekkép: *adversus manichaeismum quoque pugnat sanctus noster . . . in hungaria profecto ea parte qua sanct. n. versabatur multoties repressa magnam animarum stragem edidit*. Sz. Gellért iratai figyelmes olvasásából egyébiránt kitünik, hogy ő inkább mint kora tudós theologusa, egy magasb mystictheologiai szempontból kimerő tárgyalása és cáfolásába ereszkedett a különféle eretnkségeknek, Pláto philosophiájának st., melyek közt a manichaeismust sem feledé, mire tehát semmi külső egyéb alkalom sem volt szükséges, — mintsem hogy a magy. pogányokra célozott volna, kiknek valamint nyelve, úgy vallási eszméik is ismeretlenek lehettek előtte, mert ha könyve ily befolyás alatt és célból származik, úgy a magy. pogányvallás tanai más tekintetben bővebb megérintését sem hagyta volna el, minek azonban nála legkisebb nyoma sem jó elő. Szegedy (rub. jur. 2. 155) ismét, a káromkodók ellen hozott 1563, 42. t. cikkhez megjegyzi: *his proximis annis exortas esse in ungaria blasphemias, . . quibus deo virtus creandi adimitur, daemonique, aut cani, aliisve creaturis atribuitur, per turcas manichaeosque hereticos, turcis immixtos in hanc patriam esse invectas* (teremt. X); a véleménynyel van Szirmay is (parab. 26, 38); de ez adat nyomán, amint egyrészt hason manichaeismusi eszmék vagy szitkok csupán átvétele tűnnék ki, úgy fenebb maga Szegedy, és a t. c. szavai rég meggyökeredzett „*irradicatas*“, és elhatalmazott szitko-

zódások elleni törvényhozatalról szólnak, bár lejjebb Szegedy azok régi szokásos voltát ismét tagadja ugyan, de igen hibásan azzal erősítve állítását, hogy azok ellen addig törvény nem létezett. Miért a Horvát Jánosnál (i. h. 43) felhozott Alixovics, ezen átvétel korát legalább előbbre, IV Béla idejébe teszi, midőn a táborában katonáskodók a keleti érintkezések által vevék fel eme manichaeismusi elemeket. Ezek már az ismeretes *ördög-adta teremtetten, ebadta* st. káromló szövegek, melyekben a manichaeusi tan hite: a világ-anythingnak, a rosszszellem, az ördög általi teremtéséről nyilatkoznék; de mint már Horvát J. cáfolólag véleményezte, úgy azok a teremtésről hason eredeti magy. pogány vallási nézetre is egyenest visszavihetők, legalább nagyobb valószínűséggel, mintsem egyes ellenséges seregek, tábori ideiglenes érintkezéséből származásra. Egy további a manichaeismusi összefüggésre felhozott adat szinte: *ördög* ősvallási fogalmunk és nevünknek, a manicheusi *ertenk* nevű, festett tankönyv nevével hasonlatossága; az utóbbi névnek azonban maig fel nem deríthető homályos értelme, a vizsgálatnak semmi alapot sem ad, mint azt még lejjebb érintendjük (örd. III).

Amennyire kétesek ezek s különösen *manó* szavunk, ama *Manes Mani* nevével összefüggése, annyira kétségtelen másfelül, a névnek ősvallási fogalommaradvány jellege, és nyelvtanainkból maig kitűnő ily jelentése. Már azon szokásos használat, hogy véle hasonlón, mint az isten és ördög névvel, a jó és rossz állítás, és tagadás kifejezésére élünk nyilván erre mutat, s így csupán mintegy az utóbbinak az imprecationsbani használata gyöngítéseként jö elő, mint: *ördög vigye – manó vigye, mi a manó, hozott a manó, a manóba! mi manó hozott ide – qualis te daemon huc tulit* (Szabó D.), *hiszi a manó* E. 5390, *egy meg a manó*. Csokonai par. dal: *hogy a manó el nem vívé a vén szipát*; D. km. 2. 211: csak egy mostoha volt jó abba is *beleszeretett a manó és hamar elvitte*. u. o. tölcse az ecetes korsóra, *eljön a manó elviszi* korsóstól. Szótárainkban: Sándor Ist. Kesz. *manó – malus genius, daemon v. manducos*, Szabó Dáv. *rosz lélek*. tájszótb. is így: *gonosz lélek, sátán*, gómőri, kemenesaljai székely népies használatban. Mit Matics u. o. magyaráz, hogy az Manuelt jelenti ki az ő magyaroknak prófétájuk (?) volt, ismét csak a Manesről fentebbi véleményre viendő vissza.

Feltűnő a szó magyarázatában, hogy az mintegy az ördöggi szöveg fogalomlagyításaként jelentkezik, mi által talán némi alárendelt szellem, vagy az ördög mint rosszszal egykor ellentétesen képzelt jó, vagy nálánál jobb tulajdonságú lény fogalma maradt fenn, mely természetesen a kimúlt pogánysággal rossz értelművé lett. Ide a km. D. 2. 324: *a vénbába manó-ördögnek hadnagya*, s a f. id. hogy a manó elviszi a vén szipát a mostohát, emezek boszorkány értelménél fogva ezekkel összefüggésére mutat; nevezetes a tájszótb. ormánsági szó: *manyo* – öregasszony értelemmel, miben hasonló elszármazásnak lehet helye, mint az egykori tündéri: *banya, bába* névben öregasszonyra.

A név és fogalom már ezeknél fogva, sokkal közelebb mutatkozik a római: *manes* házi istenek és halottak szellemeiről, mythosi képletekhez, mintsem a fentebbi heresiarcha nevéhez, a nélkül azonban hogy azt amarra is szükség volna visszavinni. Ily tulajdonságaira mutatna már a km. szegénynek *ajtáját nem őrzi a manó* E. 7079, és *a kevély szegényt a manó is csudálva nézi* D. 2. 252; e szerint sajátlag *kincsőr*, gazdagságot hordó szellem, minőkről alább lesz szó; valamint a kicsinyítő *munus* formában, melylyel a dajkák a gyermekeket rémitve csitítani szokták, a röm gnomi értelem is kínálkozik, minővel Kesz. *manducus – poppelmann popanz* magyarázza, és minők már általában a mai néphitben mindezen *kincsőr* és házi szellemek. Különösen erősül még ez, azon népies elnevezés és képzet által, miszerint a veteményes földek, szőlők, gyümölcsösökben, a kárttevő madarak elijesztésül felállított póznák, szalma *bábokat*, rongy ruhadarabokba öltöztetve, fejükbe kalapot téve, kezükbe botot st. jellemzőleg *manóknak* nevezi; innét lehet a km. is D. 2. 34: *harcolja a manó a oserfák tetején*,

honnét az valószínűleg felesleges dolgot fogna inkább jelenteni, miután a cserfán nincs mit a madarak ellen megörzeni, mintsem átkozódást, mire Dugon. veszi; mi értendő u. o. 254. a: **még akkor a manó is gatyában járt**, kmás alatt? — valjon ismét ily *ijesztő* alak, vagy régi kor, mire Dugon. értelmezi, midőn t. i. még a régi vallási manó divott; vagy talán ismét a *kinccsszellem*, midőn még oly szegény volt, hogy ő is gatyában járt, azaz a mesés kor. Nevezetes azonban hogy épen ezen póznára kitűzött báb-manórolí képzzettel, közel találkozik, a Manesróli történet, hogy a perzsa fejedelem által bőre lenyuzattatván, szalmával kitömve tüzetelt ki az ország határait, követői elrettentésére. Valjon ott, közel jártában vevé-e fel nemzetünk ez emléket, és nevet? s nem volna-e az több, csupán ethnogenesisi reminiscencia? minő néperintkezési emlékeknek nem egy nyoma mutatkozik mindenfelé mythosunkban. De ennek ellenében áll nyelvünköni régi mély mythosi értelembeni használata, minőt egy ily, ha mindjárt nevezetesebb esemény is nehezen fogott eszközölni; míg másrészt ismét a szó mai rossz szellem, ördög gonosz lélek, úgy házi nemtő, gnómot, rémet jellemző értelme nyilván mutatja, hogy ebben is koránsem határozott polytheistikai alakot, hanem csak ama szellemi, tündéri, daemonologiai főbblények egyike nevét birjuk, kik felül még mythosunk élénk emlékeit alább látandjuk.

IV. Fene. Kétségtelen mythosi, vagy legalább mythosunkba mélyen behatott sajátoságos szavunk, és fogalmunk a fene is. Ily értelmét tanúsítja ismét a fenmaradt nyelvszókás, véle is, mint az előbb látott *manó, isten, ördög* s többi hasonl. pog. vallási lények neveivel, különös kifejezéseket alakítva, melyek jelen szavunknál, ismét mint az ördög és manónál, ellentétezzve az isten névvel, a tagadást erősítik, a rosszat hatályosabban fejezik ki, s mint ilyenek szinte szitkos káromló értelemmel nyilatkoznak: **mi a fene, ki a fene, fenébe, a fenét, vigyen a fene, egye meg a fene, mind egy fene, fenét tud, kell a fenének, fészkes fene, füttykös, füttyförgös fene, a fene rágja meg, lüsse meg a fene, fene szánkázzon**; az értelmökre már nagyobbára homályos kmondásokban: *jó a fene a ki megeszi. egye meg a fene meddig kivan a csizmájából. fene is szereti a kis malacot. ha én fene volnék* E. 2729 — 32. *megeszi a tót maga fenéje* E. 7869. *ott a fenét a pap réjén* E. 1921. *ragadós mint a tót fene* D. 1. 228. Szótárainkbani magyarázata szinte igen határozatlan, s adott jelentései csupán már eredeti értelmétől átvittelekként mutatkoznak. Kreszn. Molnár Alb: *fene = ferus, feralis, teter, trux, truculentus* és a *gangraena, carcinoma* betegség. Vrancsics: *fene, bogár = tabanus*; Molnár: *fene vad = bestia bellua*. Sándor: *fene ember = homo crudelis, ferus, fene képpen = horrende crudeliter*; honnét a tájszótb. *fenekedni valakire* v. valaki ellen *um. gonosz célt forralni, fenekedő = agyarkodó* irigykedő; a betegség, kór értelmében u. o.: *a pokol szökés, pokolvar*, egy fekete kelés, mérges daganat — *ölt fenének* mondatik, Kreszn. a fene egyszerűen használva: *gangraena-carcina, fene rüh* összetételben: *elephantiasis*. Simai u. o. *farkas fene = herpes* és *holt fene gangraena*. E szerint a név kettős: a *trux, ferus, crudelis, melléknévi* rossz tulajdonságot kifejező, és *gangraena, elephantiasis: rák, rüh, pokolvar betegség* jelentő értelemben divik. Az első értelemben még, a mai ritkább használatnál sokkal sürűbben jó az elő nyelvmemlékeinkben: a bécsi cod. (N. E. 1. 65, 86) *fene = improbus, fenékedni = saevire, fenesség = ferocitas, fenelkedec = desaevit*. münchen. cod. (u. o. 3. 174): mert *fene ember* vagy — *quia homo austerus* es; későbbi íróknál is folyvást leginkább ezen *saevus* értelemben. Listi 11: *mint fene Marius*. 23: *Mahometes fene* és rettenetes. 27: *fene vitézeivel*; de szinte 59: *fene vadak* is. Pázm. (pr. 215) *fene természetű*, (kal. 1072) *fenesség*, és (pr. 294) *fenérák = gangraena*.

Faludi (nem. e. 6): *elfenül* — in gangraenam abit. — Mind ezen rossz tulajdonságot kifejező kegyetlen st. epithetoni értelmek, mint a kmondásokban tagadó, káromló, szitkos kifejezések nyilván egy ily gonosz lény, tagadó elv, rosszszellem fogalmából eredhettek, valamint a manó és ördögnél látjuk, míg másfelül a fene névnek különös betegségek jelentésére használata, ily értelmét még inkább erősítheti. Eltekintve ugyan is e nemű betegségek mint a pestis, cholera, legközelebbi korunkban is a népies fogalomban szokásos személyesítéseiktől, fölös számmal bírnak adatokat az összes, különösen az újabban felmutatott szláv és germán mythosokból, az e nemű mythosi lények neveinek, a súlyosb feltűnőbb halálos betegségeknek elnevezésére alkalmazásáról ¹⁾. Maga már: *dög* szavunk, mint a *döghalál* pestis, *döglés* *lues*, és ismét összekötve az ördög rosszszellem nevében, erre nézve kétségtelen bizonyosság; a fene név ily értelmét erősítik már ama közmondások, és szólásokban néki tulajdonított: *evés*, *rágás*, *ölés*, mi hason betegségek mint a rák — gangraena st. valamint azoknak ily felsőbb lény általi eszközlése, s annak cselekvése kifejezésére igen jellemzőnek, és természetűnek mutatkozik. De ez, mind az is mit nevünk, s mythosi fogalma erősítésére csupán e nyelvmélekek nyújtanak, a néphagyományban, bár mi honos is a szó a nép nyelvén, maig felhozhatót nem leltem. Maga tájszótárunk is eddig elmulasztá a szavat különféle, talán itt amott, még divó eltérő értelmeiben adni, melyek által több oldalú jelentéseire jöhetnénk.

V. **Nyavalya.** Ide tartom mindjárt nyavalya szavunkat; véle alakított hasonló kifejezéseket bírnak ismét: **nyavalya hányja ki**, **nyavalya törje**, **gyötörje**, **rágla**, **nyavalya üsse meg**, **nyavalya verje**, **írtsa**, **pusztítsa**. A **nyavalya**, v. (tájszót. a palócoknál) **nyovolya** is, hasonló a fentebbi fenéhez, kettős, egy általánosb *rossz tulajdonság* név, és ismét különös *betegségi* elnevezésként jő elő. Az előbbi szótárainkb.: Kreszn. Molnár: *miseria*, *aerumna*, *nyavalyás* — *miser*, *aerumnosus*, *nyavalyaság* — *miseria*, *calamitas*, *nyavalygó* — *miserabilis* *languidus*, el, meg *reá nyavalyodik* — in calamitatem, *statum aerumnosum redigitur*. Ez értelemben használják szinte folytonosan írónk, p. Csereinéél számtalanszor a sajnálkozás érzete kifejezésére: *a nyavalyás!* mint ma p. „szegény!” — A második értelemben súlyos, különös betegségek jelentésére folytonos összetételekkel találjuk használva, így az: *epilepsiara* különleg; Kreszn. Sándor: *nyavalya töri* — *morbo caduco corripitur*, *nyavalya törés* — *morbus sacer*, *caducus*, epilepsia; népünknel azonban közönségesen, mint Simai is u. o. használja: *nehéz nyavalya*, és *ragadós nyavalya* is, valamint a közszokásban *morbus contagiosus*, és *rothasztó nyavalya* *scorbutus*; a fenébbi, a népnél még rövidebben csupán: *nehézség*, és Csereinéél: *nagy nyavalya*. Az összetételek mutatják hogy az e tekintetben is csupán átvitt értelmű jelentéssel bír, bennök azonban ismét a nyavalyának tulajdonítatik a bizonyos cselekvés, mely valamint a betegség külső tüneténye, úgy amannak mintegy eszközlésére működésére vitetik vissza, így különösen az epilepsianál a megfelelő: *törés*, *hányás*, *gyötörés*, mint a fenénél a rákra nézve a *rágás*, *evés*, a jellemző külső jelenség. — A számos véle alakult kmdásokban majd az első, majd második értelme foroghat fen, s alattuk még nagyobbára némi személyesítés nyoma jelentkezik: *megtanít a nyavalya*. *Jaj az én nyavalyám*. *nyavalya belé*. a *nyavalya párosan jár*. minden *nyavalyának* *bokros az örvénye*. *nagy nyavalya a szerelem*.

1) így említők már fenébb az istennél hason szláv elnevezéseket, a bog szó összetétellel; más istenségek neveivel: a vitus tánc, Sweto-vittől. Bes = černo bogtól a besnost = dühösség, veszettség, hydrophobia; Morától: moravisko = kólika. Zazrak Zraktól = epilepsia (slov. nov. 852. 52 sz.). a németre l. Grimm 1101.

könnyen felelti az ember más **nyavalyáját**. **nyavalyád** nincs bibét keressz E. 5783—92. a **közönséges nyavalyát** könnyebb eltűnni. Kreszn.

Szavunk benső gyöki értelme mélyebb magyarázatot nem adván, és külső alakja is nyelvünkön eltérőnek mutatkozván, az már a szláv: *ne vola* — *nem kedv*, *kedvetlenség* unlust, szóhoz tartott. Jancovics (szláv szót.) szerint az csakugyan a magyarországi szlávoknál ezen betegség, és különösen epilepsia értelemben, a hasonló szólásokban is, például: *nevola ta meta* — *nehézség hányjon*, előző; de mivel csak épen itt és így, a valamennyi egyéb kezemen levő más cseh, lengyel szótároknak pedig egyikében sem találom ezen értelmét, úgy hiszem hogy az, magy. szlávjainkhoz hasonlóan tért át, mint más e nemű: *tátos*, *sárhány*, *boszorkány* st. sajátos mythosi fogalmaink; annál inkább miután egy ily mélyebb jelentésű szláv *nevola* számára, az ezekben mint láttuk dúszláv mythos sem nyújt erősséget, még a magyarban a szó és fogalom sokkal dúsbabb, praegnansabb, s a mythosiba folyvást átjátszó, értelmekben jelentkezik, minek helye alig lehetne, ha a szó eredetije amott, s nem nálunk volna keresendő. Egyébkint eltérő kiejtése: *nyavalya* nyovolya mellett nyelvemlékeink *nevolyát* is irnak, a Margitleg. (Toldy példt. 1. 7): *nevolyaságos személyek*. — Véleményem szerint eredetie a megfelelőbb: *nyávodik* régiebb ige formában lehetne, mi Kreszn. Szabó, Sándornál: *nyavódik* — *idem* ac *nyavalyodik*, egészen *elnyavódott* az az elnyomorodott; innét későbbi, kitűnő személynévi alkalmazásában eltérő alakulta, de mely azontúl kizárólag használtatott; így látunk alakulva egy pár hason helynevet is, m: *Nyavalyád* f. Zaláb. *Nyavalyás* f. Hunyadb.

VI. Guta. Így maradt fen, és még élénkebb tudattal a *guta* szó és név; ereje már hasonlóan a szólásokban nyilatkozik: *mi a gula*, *üssön meg a gula*. *Dug. km. 2. 31: ütne meg a gula*. Csokonai par. dal. *a gula vén mostoha*. Jelentésére nézve ma, ismét egy *halálos betegség*, de már határozottabban: az *apoplexia* — szélhűdés, szélütésre, és csupán csak is kizárólag így és erre használtatik, mint: Molnár, Kreszn. *guta* és *gutaütés* — *apoplexia*, *gutaütött* — *apoplecticus*, *paralyticus*. Nomenclat: *félguta* — *hemiplexia*. De a kmondásokb. beszöve, — m: *símitsa meg a lapos gula*. *összehúzta magát mint Komoró végén a gula*. *meghúzta magát mint Gúta mellett a mennykő* E. 3139—41. *lelapult mint Komoró végén a gula* D. 2. 31. *lapos gula ütötte meg* az erszényét B. 1952, — sajátos, hagyományos történeti magyarázatokkal kísértetik. Már Szirmay (parab. 109) a km. nyomán: *összehúzta magát mint Komorón a gula*, s utána Dugonics és Erdélyi i. h. beszélnek, hogy a 14 századb. egy ungvármegyei komorói híres *Guta Jakab* nevű haramia, ki számos gyilkos tettei miatt, Ilosvai Leustak nádori bírósága által 1393 elítéltetvén Ungvárott oldalbordáján akasztatott fel, a Komoró melletti erdő, vagy bozótos cserjesben szokta volt magát meghúzni, s onnét parittyájával az átmenő útasokat, oly ügyesen találni hogy azonnal meghalának, a parittyázás után közönségesen lelapulván eszközlötte volna a kmondást: *lelapult mint Komorón a gula*; innét egyszersmind hogy a hirtelen szél által megütött emberre is alkalmaztatott, s a *szélütés gutaitésnek* nevezetett; a Szirmaynál ekkép némi történelmi alappal előhozott adat, melynek további eredetijét nem tudom, néphagyományos voltáról nyilván kétséget lett volna bennem gerjeszteni képes, hasonlóan többi e nemű jegyzeteihez, ha az elbeszélést, a kmondásokban is erősen nyilatkozó efféle népies és hagyományos alap nem erősítené. Különösen feltűnő benne hogy a *Guta* nevet egy híres a népmémlékzetben élő haramia vagy zsvány bírja, kinek ügyes parittyázásától származtatik a *gutaitésnek* a szélütés *apoplexiára* alkalmazott értelme. Lejebb bőven találkozandunk már saját néphagyományos hitregei nyomokkal, melyekben az istenségek főbb lények kitűnő cselekvése

nem csak a későbbi nemzetihősökre, de ezekről ismét ama néphősökre, a népmonda által gyakran dicsőített, többnyire kedvelt vagy csudált, haramiák és zsványokra is áttért (hős VI); más mélyebb idegen mythosi nyomok még világos adatokat is szolgáltatnak, mikép hason híres népies emlékü haramiák nevei, mythosi hitregei nevekkal azonosulnak; az ang. és fran. bretni népmondában például, egy elfi szellem jó elő a híres *Robin hood* haramia nevével, a svéd: az öreg *Tom Gubbe* st. (I. Maury fécs 77, Grimm 472); — akárhogy a néphitben az istenség, kártékony elfi szellem, neve leszár-mazott, vagy hogy a rettegett s dicsőített népkalandoré, a néphit rémeire alkalmaztatott. S e tekintetben már ismét igen jellemző, hogy mint lejjebb a döghalál: az *ördögnek*, fentebb a fenerágás, *fenének*, az epilepsia, a *nyavalya* törésének, úgy itt az apoplexia, feltűnő rögtöni halálos betegség, nemcsak sajátságos cselekvés: az *ütéssel* jellemeztetik, de a monda emléke erre *Guta* névvel még egy személyt is tárgyasít, valamint mondók, egészen megfelelőleg az e nemű mythosi processusnak, mely szerint az istenségi név, és cselekvés a hős és haramiára leszállván, a régi eredeti értelmét vesztő szólás jelen-tését emily népmondák által felélénkítve tartá fen. Nevezetes vonás még, mit a fentebbi magyarázatok e Gutára nézve előhoznak (I. i. h.), hogy midőn üldöztetve honn, Ungvár vidékére huzódik, ott ismét embereket gyilkolva a leölöttek bőrébe szokott volt öltözni (?!). E különös fordulat, úgylátszik a néphit ezen személyessége átváltoztatási alakjairól akarna még itt valamit tudni, valamint ez hason alakoknál igen gyakori jelenség, én legalább az adatot csak így tudnám magyarázni.

Mert hogy e gutaütésről monda nem egy bizonyos unvári komorói Gutától származik, mutatja a hason hangzó felhozott kmdás, *meghúzta magát mint Guta mellett a mennykő*, tehát ép úgy mint Komoró mellett viszont a *guta*. Erdélyi i. h. ugyan, azt a Komárom melletti Gúta helység nevével magyarázza, de ilyen magyarázatot annak a meghúzás, lelapulás, lesimulásban feneklő, s ezáltal az előbbiekkal világos összefüggésben levő értelme nehezen enged ¹⁾. Világos szinte, hogy egy ily név még különösen a *lapos* gutával játszó kmdásokra, melyek ismét a parittyázó Gúta lelapulásával (!) értelmezettek, sem képes magyarázatot adni, annálkevésbé pedig a szélhűdés apoplexianak *guta* nevét annyira elterjedt és általánossá tenni, miként e régi szó mindenütt hazánkban divik, általa egyébként is csak a kifejezés első része a *guta* névre nézve vehető volna az okadatolás, miután maga a kór, halálnak, ütés cselekvése általi kifejezését, egy más rá használt: a szélütés, szólásban is birjuk. Én azért a szó gyöki eredetére kívánnék hasonlat által némi világot; de ilyet csak az eltérőbb: *gug*, *guga*, *gúj* szavak szolgál-tathatnának; jelentésükre szinte egy betegségi jelenséget fejeznek ugyan ki. Kreszn: *guga* — döghalál idején támadó kelevény, *megszöki*: a *guga* épen úgy mint lejjebb megszöki a mirigy, pestis, *guga halál* — döghalál. Biró (mic. 226): *dögleteles guga*. a tájszót. székelyek: pestises mirigy; ámbár tudomásomra a mai általánosb használatban az sajátlag inkább: golyvát — struma és tumor glandularist jelent; lehet hogy mivel a döghalál pestis jelensége ily kelevénynyel jár, akár e kelevény nevétől ment az át amarra, akár a pestisről emerre és áltljában minden kelevényre. Egy más hason szavunk a *gugg*, *guggol*, *guggolás* a subsannare cavillare értelemmel; még egy székely: *guja* szó (tájszót.) bizonyos tekézésben álló játék neve volna a teke v. *gujától* így nevezve. Szavunk azonban ezen teljes alakjában terjedt és régi, bizonyára a 14 századnál — melybe mint láttuk a híres Gúta haramia neve, és annak a szélütésrei átmenete

1) én még egy más ide játszó km. is tudok: gutának az isten sem árthat, v. gutát az isten sem csalhatja meg; mi szinte hasonlóan magyaráztatik: a komárommegyei Gúta vízes vidékén t. i. nagy szárazság idején sok a széna, ellenben nedves esztendőben lakosai víz alatt álló réteikért a dús halászatban lelnek kárpótlást. Így értelmeztetik a km. jelenleg, de kérdés, vajlon itt is nem forog-e fen a mélyebb, már feledett értelem a Gúta által eszközölt rögtöni véletlen halálról, mely mintegy az isten határozatát st. megelőzné?

téteik — feljebb erő voltát, a számos tulajdon személy- és helynevek kétségtelessé teszik, m: *Gúta* mv. és már mellette Ó-Gúta p. Komáromb. *Guta* f. Nógrb. *Guta* háza. p. Vasb. ezek egyike, vagy egy hason más helynévtől az Ország család *gúti* előneve; krónikáinkb. a beköltözött idegen családok nevei közt is: de Gut Kelad v. Keled nemzetségnév, valjon az azonban ily idegennek veendő-e szinte, vagy inkább talán máris a honban felvett, az adományozott birtok nevétől, mint azt más idegen családoknak honunkban így magyarosult neveikkel történnék lenni tudjuk, itt elhatározni nem szükség.

Valamint azonban már fenebb érintők, megjegyezhetjük még, hogy eltekintve a *guta* névtől, maga, az *apoplexia szélütés* neve, (a székely tájsz. (tájszót.): *rosz szél érte*, azaz *guta* megütötte) hasonlóan egy sajátos halált hozó cselekvésnek, és pedig a mythologiai eszmekörbe vágó, mint főbb lény személyesített, mint elem tisztelt: *szél* általi eszközzésére utalna. Így tudja már azonban a székely néphagyomány a nemzeti ősatya *Nemere* nevét (óriás V) maig, mint ama erős romboló éjszakai szélét, ki um. még az embert is megüli (l. tájszót.). Mint tehát fenebb a fenerágást, nyavalyatörést, úgy itt is a *gutaütést* nyilván egy főlényi fogalom, *roszszél*, *roszszellemre*, mint a népszólás tartja, gondoljuk visszavihetőnek, kinek ütése, szele érese által eszközöltetik a rögtöni halál. Az előbb már adott hason mythosi jelenségekhez, itt még a tárgyunkra igen találó keleti hitregét toldjuk, miszerint a *gutaütés szélütés* különösen a *dzsinek*, és *gulek* *roszszellemek* művének tartatott (Hammer geisterl.d. moslm. 32), kik ilyenkor az ember szívét összekötötték állóvik. Valjon ezen *gule*, *gulánkkal* egybevetethető volna-e? homályos szavunk valamint további értelmezést nem enged, úgy a *gule* további jelentését még lejjebb érintendjük.

Ide sorozható végre még nem egy mélyebb értelemmel jelentkező kór- s betegség-név; így: a *mirigy*, a mennyire értelme a mythosi fogalmakba mindenütt elvegyülő pestis és dőghalállal azonos, figyelmet igényel; annál inkább miután a szó is bizonyos cselekvésnek véle összekötött kifejezése által erősül, ez itt a *szőkés* ismét, így: *mirigyszőkés*, Pariz Pápai: *bubo*. Cserei (hist. 442) a pestisről: *mirigyök szőköt*, és megholtanak; sajátlag azonban így mondva a daganat, mely mint a fenebb említett *guga* a pestis egyik jelensége. Moln. és Kreszn. *mirigy-glandula* apostema. Pázm. pred. 955: *mirigyesít-lue pestifera inficit*. 302. 447 *mirigyes halál*, *mirigyesdög*. Kreszn. és Nomenclat: *mirigy fü* is-petastes, flammula apostematica. a tájszótb: *mirigybéka* székelyszólás értelmezése, a csekélységért veszekedőt irigykedőt jelentenének. m. gyermekek szidalma; e szerint szavunk a méreg, mérges szavakkal érintkeznék, mi máris a tág *venenum*, *venenosus* iracundus st. értelmekeket szolgáltatja, a km: irigy mint a *mirigy* E. 5567, nyilván inkább csak a szóhangzattal játszik. Hasonlón jelentkezik a *osoma* szó, a tájszótb.: *osoma* v. *osoma* - mirigyes pestis székely tájszó. Bodor (pog. hitr. 43) említi a: „*osoma elvisz*” erdélyi tájszólást, mely annyit tesz mint: *ördög elvisz*. Valjon nem áll-e közel ehhez ismét, a: *osova* szinte székely tájszó (l. tájszót.) mi um. *madáríjesztő jegy*, tilalmas helyen egybekötött szalma rúdon, s némileg hasonló volna a *manóféle íjesztő bábhoz*. Hasonló tíz helynevet találók Kresznernéknél. Ily más tájszó ismét *dobroc*, a göcseieknél (tájszót.): tüzes, fájdalmasan égető kiütéseket jelent a testen, s véle ismét hason szólások alakulnak: *dobroc üssön*, baranyai szójárásb. (u. o.) *döbrö* - rüh. — Különös cselekvést fejeznek ki másrészt számos betegséglevelezések mint: *nyilalás - öklelés - seitenstechen. gylök - tumor. hideg - lelés* ¹⁾ mint

1) hasonló kifejezések ismét a németb.: dass dich der Ritt oder Rito schütt' od. angehe. más fensőbb lények-rei vonatkozásokkal, különösen a Svatowittel magyarázott st. Veitstanz: dass dich der Veitstanz ankäme st. Sülber sag. d. Elsas 246.

már nyelvelméleinkben: **leletezett**, általában kór, (Toldy példt. 1. 17): **menden leletezeteket** — *omnes infirmitates*. a tájszótb. palóc: **hideg-fogás**; (mi az u. o. *orhideg*?) Valamint a beteges állapot egy más szinte általános kifejezése: a **láz**, egyszersmind **rómet, ljesztőt**, a gyümölcsfán, asztagon st. jelent (tájsz.), hasonlóan a **manó, csoma csoródhoz**; mi a **nagy marin** sajátbb értelme? a tájszótb. székelyül bizonyos mérges kelést az emberen jelentene; fentebb említők már a **pokolvar szösz**, **ölő fenét** st., minők még jó számmal volnának szedhetők; de ezek tárgyunkra is nem kevésbé érdekes összeállítása egy külön cikket kívánna, és ide tartozólag, a fentebbiek is csak annyira hozvák fel, a mennyire ama homályos főblényi, betegségeket, halált eszközlő, rosszszellemeknek, még hason nyomokban leginkább jelentkező emléküik v. nevük felderítésére szolgálhattak. Ha egyébként közülük csak egy kettőnek is ily értelmét és nyomát kijelölni sikerült, nem lehet még további szándékunk a kétes alapra tovább építeni akarni, s azokat határozott istenségi vagy csak bizonyos daemonologiai s különösen erőtelemben vett szellemekül és jelenségekül — minőknek az adottak nyomán leginkább kinálkoznak — állítani vagy vitatni.

Ezen rovatba volnának azonban még sorozandók szavaink, és neveink, minők a néphagyományos emlékekkel kísért: *garaboncos, patvar*, st. de ezekről más tekintetekben bővebben folyván az adatok, és az ezek nyománi későbbi értelmezésük dúsabb eredményt ígérvén, a minthogy a háttérben lappangó főblényi jelentésük némi nyomaihoz csak ezen közvetítés által lehet jutni, azokat akkorra illető helyekre hagyjuk. (XII és XV c.).

Még inkább ama többi elénkebben fenmaradt mythosi képleteink, melyek sajátlag képezik mythologiánk bizonyosb daemonologiai alakjait, minő a *tündér, ördög, tátos, boszorkány* st. találhatnák e rovatban helyöket; de kiváló sokoldalú értelmük és jelentésük, valamint sajátosság mythosi körüknél fogva, ezek máris saját külön tárgyalást igényelnek. — Itt elég volt legyen, kitűzött szándékunkhoz képest, csupán eme homályosb és kétesb névelméleket tárgyalni, melyek mythosi színezete az avatott szemnek a háttérben is, és elleplezetten a feledékenység homályától, félreismerhetlenül jelentkezik, de sokkal kétesben még is, — minden hagyományos adatolhatás hijával lévén, másrészt pedig elváló eredetiségüknél fogva, idegen mythosi párvonalozás általi felvilágosításnak sem adván helyt, — mintsem hogy azok határozott alakját, és hitregei jelentékenységet csak némi biztossággal is meghatározhatnók; a mit adtunk, a legtöbb mi e tekintetben megkísérthető, alap hijában az bővebb önálló vizsgálat tárgyal nem emelhető. E kevés mit felhozhattunk nagyobb kisebb valószínűséggel, mint elmondók némi látszólagos főblényi, istenségi, daemonologiai képzettel tünteti fel ez eszme s néymaradványokat, s mint ilyeket e rovat alatt véltük azokat eleve felmutathatóknak; örvendő ha mindjárt itt a kezdeten eme igen sovány eredvényt nyújtó határozatlan nyomok tárgyalása háladatlan munkáján átesünk, mi által további tárgyalásunk folyama e felvetődő nevek és fogalmak által, kevésbé akadályozva annál egyengetettebb úton haladhat. — S ehhez még csupán megjegyezzük, hogy lehet ugyan miszerint, még később felmerülő adatok, melyek összeszedettségének első stadiumában vagyunk csak, több felvilágosítót és határozóbbat hozandnak elő, de nehezen hiszem hogy olyasmil előhozzanak, mi ezen jelenleg csupán daemonologiai főblényekint jelentkező fogalmakat, sajátlagibb polytheisticus alakokká emelhetné.

Ezen már fenebb érintett véleményünk azonban koránsem előleges, a vizsgálatba magunkkal hozott eszme ¹⁾, de mint elfogulatlan vizsgálatunk eredménye, az ismerek-

1) minőknek talán Cornides vagy Horvát Jánosnál helye lehetett, kik azáltal ősi pogánykorunkra némi entusiaszmusból (milyennek azonban éppen itt helye nem volt) dicsőséget véltek árasztathatni; lehet azonban hogy benne is a véleményét valódiilag az adathiány költő. Én éppen azért mindkét oknál fogva egészen ellenkező irányból indultam ki vizsgálatomban.

tünkre lévő adatokon feneklik, melyek egyikéből sem valánk képesek a józan kritika világánál ellenkezőt kiismerni. Miért hitünk szerint az adatoknak csupán egészen újakali bővülése által lehetne ellenkezőnek helye, — addig vizsgálatunk eredményeül tehát a vélemény felállítható, hogy: a magyar mythológiában a sajátlagi polytheismus, a magy. ősvallásban a többistenség nem létezett.

Mi azonban magában már figyelmet, s okadatolást igénylő nevezetes jelenség; — mert valamint a monotheismus minden mythologia, alap őseredeti eszméje, mely még a legdúsabb polytheismusi alakok és tanokon át is észrevehető, úgy ismét azt közönségesen trilogia és dodekalogiákba látjuk átmenni. Az emberi képzet kénytelen volt magának a főlényt személyesíteni, mit a mythológiákban különösen a természettünemények képében, melyekben a főlény nyilatkozatát az ember leginkább vélte észrevenni, vagy az istenségek tulajdonított tökélyek képzetei alakításával tévők; ezen sokféle képek, és személyesítések, már önként váltak a polytheismus számos alakjai, melyek rendszerezésére ezután, az emberi észnek a mythosi theogoniák, és philosophiai rendszerek által kellett kiindulni. Hol a mythologia ezen fejlődést nem követte, mert fejlődésnek kell azt nevezni a fetis ellenében, ott a főlényről eszme a durva anyagba vész el, és a fetisbe süllyed. Ezen két, a polytheismusi és fetisi, irány a határozó majdnem az összes mythologiai rendszerek jellemében. — Mind e mellett birunk eltérő mythologiai jelenségeket, melyekben sem ama fejlődés, sem ezen süllyedésnek, ily főbb foka még el nem éretett. Légyen akár, hogy azok némi önfudattal tarták fen, magát az egy isten eszméjét, e mellett csupán közbenvetett felsőbb lények, közbenjáró szellemekről tant képezve, vagy természetlemi cultusnak adva helyt, (mily létképet a nyugat- és keletariai népség közti, már a bévezetb. felhozott párvonal mutat, hol az elsőnek az utóbbtól elválását, és vallási reformálásának későbbi jelenségét azért látjuk történni, hogy az a keletariainak polytheismusba átmeneteltől visszatartóztatassék); akár pedig hogy e veszteglő állapotot sajátágos körülmények, népelet, nemzeti jellem, éghajlat eszközöl; valamint bizonyos, hogy a legtöbb nomád, hadakozó barang törzsököknél mint skythák, mongolok, turkok és valószínűleg a húnok és nemzetünknek is, az isten eszméje és képzete ezen eredetibb egyszerűségben maradt fen, mintsem a művelődésnek, bujább polgárisodásnak indult népeknél; miért ismét a jelenség is, hogy ugyanazon egy népnél, kezdetben még egyszerű vallási tanairól van tudatunk, míg később művelődésével rajongó képzetekben tágul. Egy harmadik ok végre az is lehetett, hogy ezen ő eredetibbnek felismért, egyszerűbb, és azért talán egykedvűbben is ápolt, vallási rendszerek korábban enyésztek el, újabbaknak befolyása és felvétele által, mielőtt még az egy, vagy más iránynak határozottabban indultak volna, mint az a fenemlített népségeknél a keresztyénség, és mohamedanismus által történt. Elég, hogy az egyiknek is, másiknak is, a mythologia fejlődésnek, valamint süllyedésnek határozottabb jellemét bennök nélkülözzük. Ezzel azonban távolról sincs állítva, hogy az egytől, s a mástól is egészen mentek volnának. A polytheismus helyében, annál erősebb, és tágabb daemonologiai hitképzetek, foglalhattak helyt; vagy pedig igen erős természetisztelet, mely a végelemben a bű kuruzs fetis jelenségeibe vág át. — Mindkettőnek nyomai, mythosunkban is, több helyt jelentkeznek, és ily értelemben nehéz volna ismeretünkre lévő daemonologiai képzeteink, és a polytheismusi sajátabb képletek közt mindenütt meghatározott, elválasztó határokat vonni, miután ez a homályos mythosi töredéknymoknál, ha nem már maga a habozó összes mythologiai tannál fogva azon mythológiákban is, hol mind a két polytheisticus t. i. és daemonologiai elem fenlétezik nehézséggel jár ¹⁾. Véleményem szerint, minden esetre legközelebb volna tartható, ősvallásunknak főblények, és szellemekről tana, a nyugat-

1) I. Gerhard: *fib. wesen u. ursprung d. d.ämonen u. genien*, akad. íratát Berlin 1832.

ariai zend e nemű daemonologiai jelenségekhez, s mai néphagyományos mondai, regái st. nyomaikban, a keleti ma már nagyobbára moslim hitű népek, ős pogány vallási képzetekkel bíró regéihez. Ezeket már a kütfőkben kijeleltük, s tárgyalásunk folyamán, a mennyire még tudomásunkra vannak, vagy legalább mi tudomásukra juthattunk, találkozásaitak felemlíteni igyekeztünk; valamint minden további alkalom és ok nélküli ily átvitelektől tartózkodást, a józan kritika parancsolta.

III. ÖRDÖG.

Ördög név nyomozása, jelentése. Urdung, ördöng, ör-dög. Dög. dev. ör. aor, eor, Ares. Hepcher, Kopecher. Fránya. Dromó. Sívó. Az ördögről szólások, ősvallási képzetek, személyesítése, és tulajdonságai.

Kétségtelen óvallási főbbként elnevezését birjuk még az **ördög** névben is; ma véle a kísértő bibliai sátán fogalmát költjük össze. A jelenség általános; többnyire hol a régi pogánytanok helyébe, új vallási rendszerek léptek, amazok isteneit roszak és elégtelenségnek kimutatván, neveiket és tulajdonaikat, a rosszszellemre ruházták (l. alább), vagy hogy azt legalább saját mythosaik, hason alakjaival igyekeztek magyarázni. Ez történt a magy. mythologia ördögével, neve az idegen *sátán* synonymuma, és a *diabolus* magyarázatainak maradt fen. Feladatunk ezzel magy. mythologiai jelentését vizsgálni.

Ördög nyelvméleinkben, a hal. beszéd. **urdung**, a bécsi, münch. cod. Kinizs. imak. (N. E. 1. 179, 2. 52 st.) a mai alakban **ördög**; a gyök élénkebb tudatával vélem sz. Margit legdb. (Pray 277): **ordeug**, és (850 akad. közl. 10) eredetileg **v**-vel: **ordevg**; hasonló Pesti, és Erdősynél (N. E. 3. 179): **dewg**; így: **ewrdewgh**, **evrdevgh**, **eordeog** iratott az közönségesen legrégebb emlékeinken át majd nem egész a 18 századig, — és a hason családnévben: **Ewrdewgh** (Engel monum. 220), maig: **Eordeogh**, — egyiránt tehát már a mai összetett, és képzőkkel előjövő alakban ¹⁾.

Ertelme, és nyelvünk gyöki természete, benne az **ör** és **dögből** összetett szóra figyelmeztet; miért kettős fogalom nyomozására vagyunk utalva. Vegyük fel elől a nyomósb második tagot, melynek ily önálló divatozását, még a szombat. codexb. találjuk

1) mint ugyan is a szó a halotti beszéd: **urdung** előjő, az **n** betűt máris képzőnek tartom (l. alább). így csak is még egy helyt találjuk, egy 1398 okirath. (Pray hier. 1. 93): Stephanus dictus **urdungh**, hol azonban az nem mint vezetéknév, hanem csupán a rossz tulajdonság miatt alkalmazottnak mutatkozik, a szövegben fogva: Steph. dict. **urdungh**, nos ad instar subdoli serpentis, de dictis regnis nostris eliminare moliebatur; tehát egy ördögös gonosz Istvánról van szó.

(850 akad. közl. 103): **dög**; alakjai mint láttuk: **dung, döng, devg, dög**; a gyök-elemzés természeténél fogva, a legegyszerűbb: **dög** alakját veszem fel, s azt mint máris erősült gyököt, régi íratási módja nyomán a **dev**-re — mi szavunknak az alábbi kifejtendő mythosi **dev** fogalom s névveli rokonságára is figyelmeztet — elemzem. Véleményem e szónyomozással erősítem: az **ew** vagy **ev** régi iratainkban p. **ews = ös, evr = ör** nem csupán, a **v** nemcsak segédbetű, és ajkszellet, de sok helyt még az eredeti: gyökszó képző, erősítő, éber tudatára figyelmeztet; a későbbi nyelvszokásban e gyöki, vagy legalább eredeti formatívum **v** a beszédbeni rövidítés, ragozás általi összevonult hangzók erősítése mellett, nagyobbára elenyészett ugyan, de létezését, még ma számos példákkal bizonyíthatjuk, így: **hiv = hü = hűség, hæv = hő = hőség, hives = hűs, vevő** — legény Pestinél (N. E. 3. 193) **wew**-legény = **vő**legény. Ide tartom a személynévmás többese első személye régi alakját: **miv**, a hal. besz.: **miv** vogmuc = nos sumus, a mai: **mi**, melyet p. az erdélyi szójárásb. **mü**, sőt a **miv**-beni **v**, **k**-rai erősödésével: **mük**-re látunk átmenni; mint a **dev**-ből: **dök**, vagy a még erős **g** hangzóval: **dög** lesz; hasonlóan a második és harmadik személy: **tiv = tik**, és **iv = ök** (hal. besz. **iv** vimadsaguc = ök imádságuk); vétessék bár a **k** többes számi ragnak csupán, úgy a **dög** szóban ez is könnyű magyarázatot talál, a név eredetiben is valószínűleg többesszámi, collectiv értelemmel divatozván — mint ezt mindjárt alább tárgyalandó általános mythosi értelme sejteti — volt **devek**, s innen összevonás által: **dök, dög**, mint a fentebbi **vevök = vök**; ámbár a: **v, g**-rei erősülésére is példát szolgáltatnak képzések m: az: **av** (avas) **aggra** átmenete ¹⁾. Sőt hasonló formatioi processussal mint a **mük** az **n** felvétele által **münk, mink**-vé lesz, látjuk elszármazni a **dögöt: döng-vé**, minőül már az **urdung** és **ördög**-öt tartjuk. És valamint e szavat istenségi, vagy főlényi névvé áttértében számos változó alakokban látjuk a különféle mythologiák és nyelvekben divatozni, úgy nyelvünkön is a **dö v. dev** gyök többféle formatívait látjuk képződni a felvett paragógicumok által, mint: **dör-ög, döng, döf** ²⁾, melyek nehánya talán nem minden értelemviszony nélküli nevünkre nézve; míg másfelől ismét a gyök hiebb fentartásával szinte ezen értelmet kiegészítő szavakat birunk, mint: **déval** a tájszót. esztelen, a szólásokkal **o te déval** = te esztelen gonosz, **dévaj** = tréfás, jökedvű, sajátlag ismét az **ármánnyal** egyértelmű csintalan furfangos bohós, **dévalyos** tájszót: bűses, **nem igen dévalyos** ellenkező értelmével, **devánkodni, divánkodni** henyélni, és összeülni tanácskozni, ide a **tivornya, tivornyázó** = **helutio, compotatio, debacchatio** st. (tűz VII).

Jelenleg álmehetünk visszaállított **dev** szavunk mythosi értelme magyarázására. Az isten cikkben figyelmeztettünk a **dev** sanskr. gyöknevtől valamennyi indoeurpai nyelvekbe elszármazott isten elnevezésre; mint azt már ott, egy ősbib isten név mellett újabb, és pedig gyöki: **div** és **dju** értelménél fogva természetistenitással keletkezett fogalomnak jellemeztük. A név további bővebb értelmére azonban a mythosi tanok különös felvilágosítást adnak. Magában a hindu mythosban, midőn az a pantheismusi általánosb eszméktől eltérve, a Brahma, Visnu és Siva féle alakokban, a teremő, fentartó és rontó erők személyesítésével a polytheistiai iránynak indult, valamint a mindent-átható istenségről eszmét bizonyos — ámbár számtalan sokaságú — de már határozottabb, a többi világtól elváló félisten alakú szellemekre vitte át, kik a polytheisticus

1) figyelemre méltó, hogy a szavunkkal értelem s eredetre azonos sanskrit: dev div elszármaztatában hasonló formatívumok jönnek elő: így az azonos Zsóé aioli dialectusb.: Δεω; régebbi formája eseteiben digammát vesz fel, mint gen: Διφο; dat. Διφι etc. szinte a germ: Tiu, Tiv az epinali glos. (Mone anz. 838. 115) Tiig = mars, hasonl. a szláv: div = div diblik. — 2) Hyde i. h. 181 tudósít a perzsa div nevekről: durgj-akumat, durgj-terumat, durgj-rem istan, uki-derugi, mihr-derugi. Jankovich (szónyom. 116) az őrdögöt: a dörgő döngő-től akarja származtatni.

istenségek körül, külön főlényi segédszellemi kört képezve az egész mindenségben elárasztvák, úgy az általános pantheistícai *dev* név ezen szellemek elnevezéseül különfélekép alkalmaztatott. Ekkép alakultak a *deverkel*, *devin*, *deveta*, *devender*, *develogon* féle, majd félisten, majd segéd főbblényi, és óriási értelmű s alakú szellemekről képzetek, a *dev* név alkalmazásával jelentve; számuk mintegy 100 milliomra tétetik, mert híven még a pantheismusi alapeszméhez, felőlök a hit fenmaradt, hogy általuk, mint a mindistenségi szellem részletei által, minden át van hatva, és az mindenütt hasonlóan el van áradva, mint az olaj a gangeli magvaiban. (I. Benfey i. h. 159. Sonnerat Ind. ném. 1782 k. 146).

Még világosb magyarázatot nyújt a nyug. ariai zendperzsa mythos, mely akár a keletariai néptörzstől elszakadása alkalmával, — minőt már fentebb az ariai népfaj hiteszméi diagnosisul kiemeltünk, — akár a későbbi zerdusti reformatio által a *dev*-ről talán ősibb eszmét divjei fogalmában visszaállítá, vagy hogy csak mint minden újabb rectificáló tan, az előbbi elveit helytelen és elégteleneknek tartván, a *devek* v. *diveket* mint a rosz és romlás elvét állítá fel ¹⁾. Szerinte ők a romlott és kárhozott anyag elvei, a megsemmisülés, setétség szellemei, minden romlás tőlük ered, hatalmuk minden anyagban megvan, a mennyire létezésével máris a romlás magva van beléje vetve. Ezen mytho-cosmicus eszme dús theosophiai kiképzést nyert később, a jó és rosz, a világosság és setétség, szellem és anyag egymással ellentétesen dualisticus nézettet felállított elveiben, melyek közül a második képviselőivé a *divek* személyesítettek, s ezek élére *fődiv*-ül egy, az *Ariman* névvel állítatott. (Hyde 161. Nork. 10. 182). Mennyire az egipt. mythos homályos töredékalakjai kivehetők, benne a *div*-vel névre is rokon, *Typhon* jellemeztetik így, mint a halál és romlás ura, a jó istenségek ellene, ki a világot vízőzönnel pusztítja, miért a mythologok egyrészt Arimannal, másrészt ezt és amazt is a *div* névnél fogva is *Sivaval*, egyiránt a pusztítás, romlás, halál istenségével, azonosnak tartják, mint a kiben a hindu mythos, mint collectiv fogalomban sajátlag személyesíté a *div*-féle eszmét. (Ritter vorhal. 103. Jahrb. d. Wien lit. 833. 63. 106. Hitzig myth. d. philisteer 254.). A derültebb classicus mythosban is a *theos* mellett a véle némileg ellentétezett *daimoni* fogalom fejlett ki ²⁾. Élénken találjuk a nevet és eszmét a

1) Ismér azonban, a későbbi hindu mythos is istentől elpártolt, *develas* szellemeket, mint a setétség s pokol fajzatát, ép úgy mint ismét a későbbi perzsa jó *devek*et a perikben, kik a megbukott szellemek közül megtisztulva, a paradicsomot újra elnyerték. Vollmer. myth. Vörterb 597. — 2) Ily értelemben vádolja már Melotos Sokratest (Platon apol. Socr. 26), hogy *daimonionokat* hisz csupán, s nem isteneket, Sokrates ugyan cáfolja, hogy: *daimoniont* azaz istenfélét, istenit hinni és istent nem hinni képzetelenség; ezzel azonban a *daimonok*, csupán fensőbb isteni lényeknek állítvák, minők sajátlag a mythológiák mindezen roszszellemei is; így magyarázza Platon: *πάν τὸ δαίμονιον μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων* (sympos. 23), mely tant a régi Orphicusoktól vehet, mint Stallbaum megjegyzi (Jacobs et Rost bibl. gr. 11. 3. Plato Stallb. 1. 176); győki jelentésénél fogva *daimon* = rendező, kiosztó = austheiler, ordner (Lennep etym. gr. 167.) s a görög írónk. általában: fensőbb isteni lény (Creuzer Symb. 3. 1. 5). Sajátlag azonban a *daimoni* fogalom a classicus mythosb. azonos a fentebbi keleti hindu *dev* és parzi *divek*ről tannal. Míg ugyan is Homernál a *daimon* vegyest az istenség értelmében, mintegy *deus* és *numen*, használtatik, Hesiod. erg. 121 eredetibb tanok nyomán azokat az istenségtől egészen elválasztja; szerinte a jó *daimonok* a teremést prototypjai; azon aranykori az istenek által eleve teremtetett lények, kik e korszak elmúltával mint halhatatlan szellemek a légben honolnak, közbenjárók az istenek s emberek közt, mint az emberi természet egykori részesei, ennek szükségait ismerők, azoknak őrei, jöltézői, az isteni adományok közötti kiosztói s világrendezők. Ellenökben (i. h. 135) a második ezüstkori teremtetett lények, kik már az eredeti isteni boldogságtól elpártoltak, megvontva az isteneket, képezik a rosz *daimonokat*, (a harmadik teremést ezután Hesiod szerint az óriási, a 4-ik herosi korszak) kik az embereknek kárhozó befolyásuk által ismét ártalmára vannak, miután mindezen lények halhatatlan szellemekként lengik körül az embereket (I. alább), ködteleplezeten a légben honolva, mely telve van velök, számuk 3 myriadra tétetik (i. h. 251), hasonlóan a fentebbi keleti pantheismusi alapeszméhez, hogy általuk mint mindistenségi szellemrészletek által minden át van hatva; innét hogy minden ember, hely, mező, ház, tárgy stnek megvan saját őre, véd, jó és rosz, ellenséges, szelleme, *agathos* és *kakodaimonja*. Alakjukra nézve a jók fehérék, a rosza feketeik

többi mythosi nyomokban; a németben ha nem is az óném. *diuval*, *tiuval*, agsz: *deofel*, *devil*, isl: *djöful*, svéd: *djefwal*, dán: *djövel* st. nevekben, melyeket Grimm (938) Mone ellenében a diabolusból származtatja, de ily talán a: *dwerger*, *dweorg* = törpe nevében, s még inkább az alább megismértetendő: *tiv*, *zio* had, halál, vészistenségben; — élénkebben még a szláv: *div*, *diwel*, *diwlk*, v. *diblik*-ben, kit mythologusai, a perzsa *divel* egészen azonosnak magyaráznak (Dobrovsky slowank. 2. 176) ¹⁾.

Mindezen mythosi nyomokban, egy hasonértelmű mythosi és cosmicus fogalmat találunk: a *rosz anyag*, a *romlás*, *halál* eszméjét, vagyis annak bizonyos szellem és szellemekbeni személyesítését. Összehasonlítva velük saját nevünket, mai alakja és jelentésében is, midőn már a mythosi szinpor rég lehámlott, benne még mindig egy rokon eszmét, s értelmet találunk. A *dög* egyszerűen mai nyelvünkön: *cadaver* = *holttestet* jelent különösen, de általában minden életműszeres test romlását, vagyis a természet törvénye szerinti azon chemiai processust, melynélfogva a romló holttest, a rothadás által új anyaggá képződik, innét *döglött*, sajátlag *putidus*, *putrefactus*, *döglök* = *putrescit*. Kreszn. s tájszólt: *deget*, *dogenyeg*, *dehet*, *dohot* = bűdös genyedség, rothadt zsiradék, a dohos = megromlott penészes; azért már: *dögleni*, ezen romlás értelménél fogva különösen a: *halni* = *mori* jelentés értelmével birt, mint még maig az állati halálra: *krepiren* értelemben használtatik, s megvetőleg így az emberre is; használatott azonban valószínűleg sajátlagi ily értelemben is, így áll még minden mellék értelem nélkül Csereiné (hist. 471) *éhhel dögleni* = *fame mori*; különösen azonban már régibb, és még mai használatban a pestis halálra alkalmazva, mint: Csereiné (u. o. 444) *nem is döglöttenek meg* = *nem haltak meg pestisben*, így: *döghalál* = *pestis*; és: *dögvész*, *dögmirigy*, *dögmórság*, miáltal különösen az említett romlás eszméjének, az egész test anyagot meghatott ragályos ereje fejeztetik ki; és ily általános, terjedelmes romlás eszméjénél fogva, fejezé ki az egyiránt a sokaság fogalmát, a: *döge* kitétel alkalmazásában: *döge van* = sok van, Cserei (u. o. 473): nagy *dög hó esék* = azaz sok hó, egy falu név Nyitráb: *Özdög*, az özek sokaságától? — Szavunkban e szerint félreismérhetlen analog értelem forog fen a fentebbi romlás, halál, roszanyag szellemének fogalmával; nyilván egy cosmomythicus eszme, kifejezvéen egyszersmind a romlott anyagnak szétoszlatában új életbe áttértét ²⁾.

Mielőtt fogalmunk teljes alkalmazását foganatba vennők, felderítést igényel még a név első része: *ur-* (melyre nézve az urdung alakban, már az előbbi cikkb. tárgyalt *ur* szó adna felvilágosítást), *evr-* és *ör-dög*. László 3. 2. t. c. előjön már: *ewrek*: apud quemcumque aliqui civium vel villarum, qui dicuntur *ewrek*, vel servi detinentur. Endlich. mon. 342: *evvrek*, — homályos értelme közönségesen út- s határ-ör magya-

(I. al.), ezen alig látható s csupán érezhető testi alkatuk, majd gyermekies kifejletlen emberi alakban, s légi természetük jelentésére szárnyakkal, majd ismét különféle állati alak és testrészekkel képezetett (leggyakrabban kígyóképeben) a különös bennük létezni vélt tulajdonságok jelentésére, (I. Gerh. üb. dāmon. 4). A későbbi classicus mythosb. a felülkü ezen tudat mindinkább az előtérbe toluló polytheisticus alakok megé vonul, s helyükbe a szokott személyesítési mythologiai processusnál fogva ezek állanak elő, a dāmon fogalom és alak pedig, csupán ezek egyes további tulajdonságai személyesítéssel használtatik; mindamellett a dāmonról sajátlagi ezen eredeti tan, valamint a római genius hasonló jelentése félreismérhetlen, mit jelen sen mutat fel újabb iratában Gerhard. I. f. id. és mit én e helyt csak azért is kívántam bővebben s figyelemgerjesztőleg megjegyezni, hogy a magy. mythologia feljebb jellemzett daemologiai alakjainak ily, a keleti, s ezen eredetibb classicus-mythosi dāmoni tannali hasonlatára figyelmeztessék, minután az polytheismus más elem hiányában csak ily főlényi fogalmakkal bírhatott, minőkül mindazon fentebb a II. cikkben előadott nyomok, a IV-ben a tündéri s más szellemekről képzettek, s az itt tárgyalandó ördög mint roszszellemről léteszmék mutatkoznak.

¹⁾ Hankaud Igr 8. ósz. pog. dalb. a rém div kiált a fatetjéről = div klicet wrchu dreva. Az orosz. maig is a szitok: szcob na teba diw pryszol = hogy a div jövőn rád. Rakowiecki prawda ruszk. 1. 75. —

²⁾ A perzsa mythosb. a devek az elhaltak szellemeit a duzzakban (perzs. pokol) körfűtve rothadással éttették, s vallási nagy átokként hangzott hogy a lélek rothadással lakozzék Nork 10. 182; a hinduban

rázattal adatik. Zsámbokinál (interpr. Bonfini i. kiad.) finium olim custodes viarumque observatores. Bartal (comment. 1. 144): custodes finium és cursores publici; hasonl. a zsigmondi esküben: ewrll, Mosóci corp. jur. szelvényzetében: observatores. Innét a régi őr, különösen határállomások maigi nevei: **Örkény, Órálló, Örmező**, s a stayerrel határos **Örség** kerülete (Szirmay parab. 120. és n. t. Zempl. 32). A névnek régi divatos értelme már egyiránt: *vigil, custos, speculator*, Katonánál (hist. cr. 7. 591) egy okirath. *speculatorum nostrorum eur*, vulgariter dictorum; mint hivatal és talán méltósági név is a fensőbbség némi értelmével is birhatott, — (egy 1327 okirat Szirmay n. t. Zempl. 32 **eörnagsag** = capitaneum spiculatorum-ot ir) — s mint ilyen az őr a döggeli összetételben: a **fő** értelemben volna vehető, mit a fentebbi mythosi emlékek, melyek szerint a *devek* élén közönségesen egy: *fő dev* állott igen jól magyaráznának ¹⁾.

Ezen felül az evr őr szónak ismét mélyebb és összefüggő mythologia értelme is kínálkozik. Grimm 183 egy nevezetes agsz. runa nyomán a germ. *tiv, zio* hadisten ezen *eor, aor*, nevére figyelmeztet, a runa értelme ²⁾: Ear fit importunus hominum cuicunque, quum caro incipit refrigescere pallidumque corpus terram eligere coniugem, tunc enim gloriae dilabuntur gaudia evanescunt foedera cessant. Itt tehát *Ear* mint a halál-szellemé állítatik elő, minő már a véle azonos *zio* vagy a *devek* és ördögünk, ki e szerint az elhűlő testet körülveszi, midőn az a földdel egyesül, (l. előb. jegy. Jankovich). Ezen óném. *eort* nevünkkel közvetítheti, a Herodot által skytháknak is tulajdonított, és mind külső hangzat mind mythosi benső értelemre nézve rokon *Ares*, a római *Mavors*, Mars, ki egyiránt a hadöldöklés, mint a dögghalál, vész, romlás, dühöngés és őrgöngös szel-leme ³⁾. Egy még közelebb járó skytha népség nevet is birunk Herodotól 4. 110 az *Oiorpata* amazonok nevében; Herodotnak már róla adott férjülő = *viricida* értelmezése, s ennél fogva nálunk is gyakori, nyelvünkkel egybevetett értelmezései (l. Otrokócsi 2. 289

a *Pidur-deva-degalok* a halottak őrszellemei. Sonnerat i. h. 149. — Valjon Jankovich szónym. 116 ördög-ről magyarázata: hogy azok bizonyos rosszszellemek voltak, kik a holt emberi és állati testet körül-veszik és kinnözzák, néphagyományos hitalapú-e, vagy csak tapogatódzás? a finn Kalamistoban (pokol) Kalma (egy a halállal, halotti bűz, holttest) uralkodik a holttestek felett, a halott lelkeké mielőtt a másvilágra juthatna, le kell testét vetni, és Kalmának átadni (l. XII c.). Lejebb még egy mesénk nyomán, alkalmam lesz az ördög, halál, és dögghalál viszonyba helyezett személyesített alakjaira figyelmeztetnem. A szláv. m. felj. említők a dögghalál = bozi-rana = isten sebzése v. Morova-rana = Mora a halál istenség által ejtett seb.

- 1) Reguly figyelmeztet Maltebrun geographiájában az ördögnek a vogul ortikkali hasonlatosságára; Reguly magyarázata szerint ortik: ort = fejedelem és iki = hátyát jelentene. A voguloknál szerinte különös véd istennek tartatik a szarnyu-ater = fehér v. ezüst fejedelem, ő az isten hetedik és legifőbb magzatja, hívátása a vogul földet vadlúd alakjában, mi a sebesség jelvé, körülzállni, s minduntalan az emberek imáit, fogadásait, jó és rossz tetteit az istennek bémutatni, mintegy közbenjáró lévén az isten és a vogulok közt. Nálunk az ördög név, és fogalomra használt egyik régi magyarázat annak körüljárás-tól jelentése. Szirmay par. 120 az örök körüljárásától, Cucor is (u. muz. 1. 363) a körüljáró rosszszellemnek, az ury és kőr értelmétől magyarázza az ördögöt sz. Péter római szavaihoz képest: circum sicut leo rugiens quaerens quem devoret. Ide tartható volna-e a László 3. 12 t. c. rerum fugitivarum collector vulgariter: jocc erdegh (Endlich. mon. 345): joccerydegh. Zsámboki interpr. i. h. furtorum collector. Bartal comment: 1. 14 jókergecsnek (jókergető) írja. Így jellemzi Hesiod is a daimonokat (erg. 124, 254) mint kik köd-lepelbe burkolva látatlanul járnak körül a világot. — A finn sajátági rosszszellemi, ördögi képzet Hiisi, Kaleva az istenatyá tizenkét fiát egyike, ő a rossz, gonosz elve, küzdésben testvérei a világosság, és jóelv személyesítőivel, ártalmas az embereknek, különf. nevei: Lempo, Hitolainen (pokol: hitola lakától), Panahainen, Juntas, mások az erdő hegyektől különféle ily nevei szerint: veszi hiisi = erdői ördög, vuoni-hiisi = hegyi ördög; s mint ilyen az általánosb tündéri, óriási s más főbb lény istenségi képletekbe tér át, miért sajátág ördögünkkel kevésbé vehető össze, találkozásaira mégis tárgyunk folyamán figyelemmel leszünk, (l. Ganand. myth. fen. 14. Schröt. fin. run. 158–62). — 2) Ear bidh eorta gehvilcum

thonne fästlice flaesc onginnedh

blac to gebeddan. blaeda gedrosad,

hraev cōlian, hrusan ceosan

vyrna gevitadh, vera gesvicadh.

- 3) Homern: θοῖρος = vad és ἄφρων = örlt, nyelvünkön is az őr-ül örgöng gyöke azonos szavunkéval.

oior = úr néki, és *pata* = csatapaténál fogva, ölő), valamint mitsem mondanak ugyan, úgy annak máris mesés amazon népségi alapja, és Herodot általi nyilván nem értése, mélyebb talán mythosi értelmet is gyaníttatni enged. Szorosb összefüggésre utal még itt a hadisten kardjáróli a skythák, húnok, alánok, germánok és magyaroknál, egyiránt honos hit, melyet a skythákról regék Aresnek, a húnok hadistennek, a germánok Zio Earnak tulajdonítanak ¹⁾ (I. jelvek kard XVI c.).

Ördög nevünk és fogalmunkban e szerint, a halál, romlás, a ros, gonosz elvének, a had öldöklő ör és védszellemeinek, vagy istenségének személyesített képzetérőlí ősvallási hitnyom lappanghat.

Megállapítva nevünk mythosi jelentőségét, kiindulhatunk annak további magyarázása végett egyenesen saját hagyományainkbani keresésére. Krónikáink latin szövege róla emlékezik-e még egyenest helyeken, mint p. a pog. forradalom említésében (bud. 93): Vatta dedicavit se **demonis**? miben azonban, mint krónikáink és legendáink hason egy két helyén, készebb vagyok ismét csak a már jellemzett szokásos krónikási phrasisokat érteni. Bizonyosb nyomát vélném ellenben feltalálni krónikáink a helyén, hol ezek (Tur. 2. 3. bud. 38 st.) a magyarok Svatoplukhozi küldött követük a föld, fű és vizzeli megérkezett beszélik, mire Árpád: cum suis de aqua danubii cornu implens et ante omnes hungaros super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit, ut dominus eis terram in perpetuum concederet. Finitis his verbis omnes hungari clamaverunt: **deus! deus! deus!** tribus vicibus et ibi inventus est usus iste, et servatur apud hungaros usque modo: itt már a tudósítás, feltűnő élenksége melletti homályos értelme, bizonyos ősvallási alapú hagyományt sejtet; felvilágosítja ezt csakugyan a róli további mondanak, mely szerint ezzel már az erdélyi **Deés** városnak, mint a helynek, hol e tény történt, neve, összefüggésbe hozatik. Ezen hagyomány első nyomát a régi historiás „emlékezünk“ éneken találom (Toldy tört. költ. 7):

istent ők ott imádnak
arról nevezték ott a várost,

háromszor **deust** kiáltának,
Számos mentében a nemes **Deusnak**.

hasonlón tudják azt: Székely Ist. (cron. 151): a magiarok azon helt nagy fel szoval **deust** kiáltanac *háromszor* . . . a heliet pedig a holott **deust** kiáltanac a **deusról Deesneo** nevezec, ki mind e napiglan úgy hivat. Heltai (cron. 22): a magyaroc azon helt kiáltanac fel szoval *háromszor deus, deus, deus*, — es azt a helyet, a hol ez lön, nevezec a kiáltas után **Deusnao**, melyet mostan **Deesneo** hijunc — holot az város mellett, kezel fen a Számos vize felett az egyic földvár vagon (melyet t. i. a magy. ott a 7 erdélyi közül építének); bővebben gelleji Katona (lők. 1646. I. 9) és Lisznyainál (cron. 213) ki a hagyományt, felakadva mindjárt az idegen **deus** néven, vizsgálván, magyarázata közt újabb hagyományos vonásokat hoz elő: szerinte Árpád s a magy. tábor mindenféle isteneket nagy kiáltásokkal és ordítással segítségül hívának **Deés** avagy **Deus** nevű városnál, napestig könyörgéssel és áldozatokkal kérve, hogy Pannoniát Attila atyjuk földét az istenek újlag a magyaroknak lakóföldül adnák, de csak midőn um. másodsor oda gyűlésre térnek, építetnek ott a szászok által (!) egy várost, mely lakhelyük lévén, ezektől mert um. a deák nyelvet tudák (!) nevezteték **Deusnak**, és a magyarok megtudván hogy **deus** istent jelent, háromszor **deust** kiáltának; — mihez mindjárt hozzáadja hogy azt mások „fabulának“ tartják, hogy a sült barbarus magyarok így kiáltottak volna, azért igazabb um. hogy az kezdettől **Deésnek** hivatott. Később még 990 e helyt a deési

1) Ide mutatnak a hasonhangzatú kardelnevezések: goth: hairus, agsz: heor, ósz: heru, óéjsz: hiört, mindenütt a h szellet elől, s ha a mi szavunk: k betűjét, mint ilyen erősültet tekintve elvesszük, szavunk közelebb álland: ard az őrd-höz mint a karhoz. Zio is saxnot = ensifer, consors gladii I. Grimm 184.

sóaknak igazgatói Béla, Rosa és Csiz egy köoszlopot emeltetének, melyre e verseket íraták:

Hunnus de Scythicis digressus sedibus hospes
Pannoniae glebam transfert huc, gramen et undam.
ter clamans: **deus** hac liceat tellure potiri!
Deslacamque dei dixit de nomine terram ¹⁾.

Még nevezetesebb hogy ennek emléke a tájnép regéiben is fenmaradt, s ezek szerint is: (l. Cornidest Windisch ung. mag. 2. 65), midőn a hét vezér Pannoniát meghódítá, erdélynek indult, s mivel um. a bájos deési tájék igen megtetszett nekik, ott a Pannoniából magukkal hozott három tárgyat a földrögöt, füvet és vizet hálaáldozatul az ég felé magasba hajíták, mi mellett az isten nevét háromszor latinul **deus** kiálták, azért nevezetett később, az e helyen épült város **Deusnak**, mely most **Deésnek** mondatik ²⁾.

Ezen adatok egyszerűen összeállítva már világosan szólnak; az elfogulatlan vizsgálát tudja, mit tartson a pog. magyarok latin **deus** felkiáltásáról; mint ellenben ismét a hagyomány — a nálunk még ily nyomok teljes hija mellett is — élénkebben szól, mintsemhogy azt a megszokott s könnyen kiismerhető krónikási ferdtítés miatt elvesstük; valószínű volna például, hogy a magyarok ezen pog. áldozat alkalmával, (mely általában ősi honfoglalási tradíciónk, mint pog. vallási áldozatnyomaink egyik legelőbbkelőbb jelenete l. áldozat XVII), egy a **deushoz** hasonló főbblény neve kiáltatott, minő ismét csak óvallásunk **dev** — **dög** nevére volna magyarázható. A hely lakói, mint a sóbányák mutatják, régtől s a korban is román gyarmatmaradékok voltak, kik a nagyszerű jelenetnek netalán rémült tanúi lévén, a hármass kiáltás általi esedezést természetesen saját **deus** v. oláh **deu** — isten nevével, könnyen magyarázhatták. Még természetesebb hogy a későbbi történetmondai feljegyzés a latin **deus** név mellett megmaradt, miután a nemzeti és keresztényi kegyelet, ily nagyszerű esemény emlékenél a már elferdített **ördögi**, **dögi**, **devi** óvallási fogalmat, és nevet, szívesen elmellőző, s az egészet a latin krónikások igen megfelelőleg adhaták a **deus** szóval ³⁾.

A vélemény erősítéseül még több védvek is felhozhatók. Hogy általában ily várak nevei s eredete körül hitregei színezetű hagyományos népmondák forognak fen, azt, és értelmük bővebben a tündérek (IV c.) és különösen az óriásoknál (V) látandjuk; itt még is eleve felhozhatunk egykét, magyarázatul szolgáló vonást. Valamint a fentebbi historizált azon három sóakna igazgatóról adat, mint láttuk tündéri várak, építés és név, hagyományos hitrege nyomain alapszik; úgy tud, a névre igen találkozó Déva, erdélyi vár eredetéről is egy különös regét a népd. (3. 151) beszélve, az ily alkalommal igen gyakran előkerülő vonást: hogy midőn a várat építő 12 kőműves munkájával mire sem tudott menni, mert a mit délig felraktak, az délután mind leomlott; a hit szerint ilyenkor ellenséges szellem hátrálá a munka sikerét, és áldozatul egy embert kellett befalazni, az első kőműves javaslatára elhatározzák, hogy azon nőt, ki legelő

1) l. Cornides lej. id. h; Gerando transylv. (2. 326); és Kövári (erd. r. 269) a felírás szerzője Fabius Dési, és koráról 1575 tudósít. A hagyományra vonatkozik már Szolnok megye címere is. — 2) hogy az egész hagyomány, s még ama tudáskan felhozott sóakna igazgatók nevei, kik azt később örökítették volna, régi népregéken alapszik, figyelemzettetett Kövárinál (erd. rég. 149) feljegyzett népmonda által, miszerint a három, Deés körül lévő Bélahegy, Rózsahegy, és Cichegyen, három e nevű tündér által lakott és épített vár állott volna, melyek uralkodónéja a Rózsakirályné tündér volt, negyedik Óvár a Deés vára; mi tehát itt nyilván őshitregi tündéri korba vág, s mint látni nem egy hagyomány elvegyülését foglalván magában, a fenforgó mondát méltán vonhatjuk hitregének vizsgálata körébe. — 3) ezen magyarázat ha merész volna is, legalább egyszerűbb és okozatosbna mutatkozik, mint akár az adatnak, mint csupán mesésnek, hypercritical lenézéssel mellőzése, vagy hason gyötrött véleményezés, minővel Cornides (Windisch mag. i. h. és r. vet. 24) azt ismételve fejtegető, péld: hogy talán egykori **Deus** nevű urától — miután hason neveket **Deus Angelus** a váradi regest. talál — vette nevét, vagy egy holdúsnak alamiznaérti „**deus benedic**” latin szavakkal hálálkodásától neveztetett volna el Deés, és a közel Benedek helység így. A fenebbi véleményt érintő már azonban Bodor is pog. magy. hitr. 42.

kiviendi az ebédlővékát, fogják béalazni, ez mindjárt saját neje volt, ki társaitól azonnal megragadva béalaztatott, miután az épület többé nem omlott. A regében nyilván az ókori hitesszeme forog fen, miszerint nagyobb vállalatok alkalmával, az illető véd v. ellenséges istenség, nagyobbszerű emberi áldozatot, v. az általi engesztelést követel, mi által a vállalat sikerül st. (áldozat. XVII). A néphitben maig fenmaradt mondákból látandjuk alább, hogy különösen az **ördög** az, ki emberi áldozat után sováro, az otthon lévő nemtudott kincset azaz újon szülött gyermeket, az ember lelkét st. követelve. De különösen szerepel ily várépítéseknel is, mint a regében (Tompánál 148, és Pulszky táb. 1, 88) a lubló vár építője, Köváránál (erd. rég. 214): a sz. demeterié; minde-
nütt ismét díja az ember lelke, az épületbe bemenő első, az utolsó dolgozó kőművesek st. (l. alább, s az ördög építményekről az óriásn. V); így azonban már a keleti regék díjjei is, a nagyszerű paloták ügyes építői, (l. Firdusi schah n. Görres 1, 13. az 1001 éj 547 e. Hammer geisterl. 10). Itt tehát kétszeresen nevezetes volna a hely, ha mint gyanítható, a mondával összefüggőleg (mint *Deésnél*) maradt fel a **Déva** név is ¹⁾. Teljesen erősül azonban véleményem hogy: itt a hármas *deus* felkiáltásnál nem más mint emilyen *devl*, ördögi szellemekről nyomok lappanganak, az adatot kíséző további hagyomány által, a krónikák ugyan is a beszélt áldozat és hármas *deus* kiáltásról tudósítást l. f. mindjárt közvetlenül a nevezetes szavakkal kísérik: *et ibi inventus est usus iste et servatur apud hungaros usquemodo*, mit a históriás ének szavai ismét világosabban ekkép tudnak:

tőlök maradt nekünk a szokásunk,
deus deus ott kiáltunk

hogy ha mikoron árut mi szakasztunk,
bizonyásunk hogy megáruztunk.

Székely (cron. 151): mely szokás mind e napiglan a magyaroc között megtartatott áldomás italba, és valami arunac vegezesebe. Heltai (cron. 22) onnet marada ez a szokás magyarországban és erdélyben: hogy valahol valami arro leszen, avagy valami marhának, avagy ióságnac vétele, hogy az vétel és arro mellé bizonsagocot hinac, és az áldomás italban háromszor kiáltanac fenszoval *deus deus deus*. Első tekintetre úgy látszik, hogy e helyt nem más, mint a vevés és eladásnál áruszakasztásnál nemzetünknel divatozott, és törvény parancsolta áldomás: *victima emtionis, merci potus* (áld. XVII), szokásáról van szó, minőt a későbbi kor ezen jelenetben vélvén, egyenest onnet gondolta származtathatónak. De már a sajátóság jelenetben inkább áldozás mint áldomás forogna fen, s nem is jöhetek nyomára, hogy a régi magyar áruszakasztási áldomásnál *latinul az isten neve háromszor kiáltatott volna*, én úgy gondolom, hogy ebben is mint a *Deés* névnek *deustól* származtatásában egy már nem értelt jelentés lappang, és azt a tudomásomra lévő népszokással vélném értelmezendőnek, mely szerint maig, a marha sőt edényvásárláskor is, azok átvételénél, az illető, értésemre nem jöhetett babonás szuttogás, és cselekvéssel, mely már azonban nagyobbára a keresztescsinálásba tért át, hiszi a benne létező, vagy őket körülvevő ártalmas rossz szellemektől megőrizhetni, azokat tőle elhárítani. —

Több az mit az **ördögről** néphit maig még fentartott, csak hogy ez máris a belevagyult számos idegen és keverék elemek miatt különösen figyelmes vizsgálatot igényel.

1) Köváránál is i. h. 93: az a néprege szerint tündérek által épült várnak tartatik, mi ismét hitregei alapra utal, a tudákos decebali decidavai vélemények ellenében, miután koránsem vélem azt a tündér st. népregei hagyományos vonásokról mit Kövári, miről később szólándok. — Popov szláv. myth. 24: a szlávok a Duna partján egy új várost építendők, népfőnökeik korán napközte előtt küldenek ki férfiakat, hogy az elítélendő első gyermeket elfogva, az építés alapjába falazzák. A gyermektől um. szerb: díjete kapta az újváros *Detinac* nevét. Valjon a honunkban számos *Dévény* (Pozs. Nogr.), *Dívék*, *Déva*,

Az összes óvallási tanok, és hitregék tudnak egy atyai jó főlény mellett rosz, gonosz szellemről, habár nem is azon egyensúlyú dualismusi nézettel, minő már a zendvallási rendszerre nézve, de ez is valószínűleg hibásan, felállítatott. Az ószövetségben az isten mellett egy kísértő *sátán* áll, a hindub. a rontó *Siva*, a zendb. *divek* és fejük kiválólag *Ariman*, az egipt.: *Typhon* a szláv. a *bjeli-boggal* ellentétezett: *černo-bog*, mint nálunk az ördögöt még maig ilyenül kiismerhetjük. Minden hitregékben otthonosok a sötétség és világosság, jó és rosz szellemei, az *αἰαδός* és *κακός δαίμων*, a *lios* és *düekalfar* — *licht u. dunkel-elbe*, a természet — világosság és sötétség, tél és nyár, éj és nap egymást váltva, folyvást előkerülő, — tüneményeinek hitregei képletekbeni személyesítései. — Ezen öhitképzetekhez miután azokat új vallási tanok válták fel, e tekintetben egy újabb jelenség is járult; régi isteneik és főbbvényeik ugyan is ez újhit által elégtelenek és roszaknak inkább, mintsem nemlétezőknek és hatalomnélkülieknek jellemezve, mint kik csupán a rosz szellem sügallatából eredtek, s annak hatalmával birnak, rájuk mint mondók ennek fogalma átvitetett: kik a pogány istenekhez ragaszkodának, azok az ördög szolgálói, ördög hiveinek bélyegeztettek, péld.: krónikáinkban is *Vatta dedicavit se demonilis* st. — így hangzik nevök az összes krónikák, és legendákon át; — mint viszont ismét a néphit régi istenei és főbbvényei, rosz vagy roszra magyarázott ferdített színezete tulajdonai a sátánra ruháztattak; mindeztet valamint történetileg eléggé okadatolják a krónikai, néphagyományos és legendai nyomok, úgy lélektanilag megtörténtük, az áttérők állapotja, a térítőek eszélye st. Így már az ószövetségben a pogány fogság korából ismért *Belzebub*, *Belial* istenséggel azonosítva látjuk a sátánt, hasonlóan ment át rá és a 70 ford. diabolusára, nagyobbára mind az, mit a pogány többi mythosok, véle alakjaik felváltva, *daemonjaik*, *derjeik*, *dzsinjeikről* st. óriási, sárkányi, tündéri, ördögi, valamint más polytheistikai alakjaikban roszat tudtak. Ezekből alakult a középkorban, a bibliai kísértő roszszellem elátkozott angyalra ruházott, s a néphitben maig fenlévő, azon sajátos vegyülék ördögi fogalom, különös alakokban és tulajdonságokkal személyesítése, melyre sem a bibliai kinyilatkoztatás, sem a kereszt. vallási hagyomány, sem hitkönyveink tana ekkép nem jogosít. Grim. 937—57. — Innét a vizsgálat sajátlagi feladata volna ismét, ezen pogány hitregei jellege, nevei tulajdonságai és személyesítéseinek felismerése; itt pedig különösen a magy. öshit ezen fogalma és képzetére nézve, a mennyire ez még ma eszközölhető.

I. Az **ördögéről** öshitfogalmat értelmező különös szólások nyelvünkön, melyek ma már nagyobbára rosz tulajdonságára vonatkoznak, mint: a **rosz**, a **gonosz**, a **rosz lélek**, **gonosz lélek** (népd. 3. 219, 291). Azért az ördöggel cimboráló boszorkányok gyülekezetében ki kellett hagyniok a „miatyánk“ végkérelmét: *de szabadíts meg a gonosztól* (Szirmay Szatm. v. 77) ¹⁾; ellentétben az *istennel, mint jóval*, ő: a **nem jó**, mint a mondatokban: **nincs is az a jóval, nemis a jó tette**, azaz: ördög, **nemis a jótól van** v. **jő**, azaz: **ördögtől**; azért neve mint írtózat tárgya, a szabadkozó, mentegetőző szólásokkal fejeztetik ki: az a: **isten boosáss**, az a: **isten ne adj**, az a: **isten őriz** — azaz **ördög**, a németb.: *gott bei uns*, szláv: *ten bog ne daj* st. A sajátabb nevek melyek az **ördög** név helyett váltva, s mintegy véle egyértelműleg használvák,

régi vár, és helynevek nincsenek-e összefüggésben, a fentebbihez hason hitregei hagyományokkal? s e nemű szláv eredetűek ama díte v. inkább szláv mythosai: *devina*, *divina* nevekkél? minőt valószínűv tesz a Morvának, Dunábai torkolatánál *Dévén*y, *Dívén*y, mint a marahon birodalom székhelye, bár ma a körültre lakó szláv nép e nevét nem ismeri, azt német Thebennek mondva, és ily neve csak a magyarban maradt fen. Bélnél not. 2. 256: hogy *Devojna* testvére az egyik fél romjait sohasem volt képes felépíteni? számos romvárainak alatt lézengő mondák felszedése minderre szinte még bővebb világot vetne.

1) A szláv. is: *zli*, *zliduh*, honnét Grimm 940: a *zlodej*, így tarja a: *latrot* is és a *latrare* = ugatni, a rosz léleknek tulajdonított kutyaí alak, s ugatástól, nálunk is a: *lator* szó, és a *zsványnak* alább különösen találkozásá. A németb. is: *der böse* st. lásd *warg* is u. o. 948.

már a fentebb tárgyaltak mint: **manó, patvar, guta, fene**, st. a km. szerint: *mindegy pokol, ördög, fene, patvar, guta* D. 1. 170, melyek a különféle szólásokban, *mi a patvar, mi a fene* st. feledett sajátbb értelmeknél fogva, annak csupán gyengébb, simítóbb kifejezéseiül jelentkeznek. Sajátságosabbakul jelentkeznek még a különös apellatívumok mint: **hepolher, hopolher, kopolher** minőket még a Lugossy-szombatos codex (850 akad. közl. 103) hozzámellékelt magyarázattal tartott fen, hol a 104 zoltár fordításáb. előjövő: **hopolher** szóhoz egyik leíró jegyzete, kérdést tévén: *quid hoc sit vocabulum ignoro*, a másik kéz a feleletet adá: „**az hopolherben értsed az ő ellenségeinek fejét az fenn megírt dőget. Ujfalvi Mihály deák magyarázta meg mi legyen az hopolher, Gábor deák mi legyen nem tudta.** A név értelme, a mennyire az még értelmezhető, vagy hason formájuakkal magyarázható, ma csak átvitt homályos jelentésekben maradt fen, sőt hang és alakra nézve elég eltérőnek mutatkoznak, hogy azt idegennek tartsuk, de nyelvünkön még élénken fennmaradt nyomai, ez üres, és szinte mintsem magyarázó, idegen eredet felvétele ellen tiltakoznak; így isméri tudomásomra a mai közbeszéd, a: **hepolás és hepoláskodó** kifejezést a: *kötekedő, hetvenkedő, kapcáskodó* értelemmel; még közelebb: **kopolhernek** nevezi a népd. (3. 279) mese a három *dévaj* garaboncosféle deákot; a tájszóláb.: **kopolher**, székely és pápavidéki szoként, nagyon határozatlanul: a *húzó, vonó*, értelemmel áll; a **kópé** szó már u. o. *dévaj*. Kreszn. Sándor Ist. és Szabó D. *joculator, scurra, bohó, tréfás, nagy kópé, kópéság = scurrilitas*, a közbeszédi erősebb: **góbé = durva, műveletlen**; a név másik része: **olher** a tájszóláb.: apró, cserbokra harasztos hely, és találójában ismét az eltérőbb: **olhó** u. o. *léhűtő, ügyetlen, hitvány* ember, ugy szinte u. o. **olhor = durva, avar**. A szó ezekben, nyelvünk kétség-telen sajátjaként nyilatkozik, valamint némi *rosz* az *ördöggel* már fentebb összefüggésbe hozott *dévaj*, a latin *scurra, durva*, avar st. ördög tulajdonsági fogalmakkal találkozik; alakja is hason összetett alakú s fogalmú mythologiai neveinkhez, mint péld.: *garabonciás* (l. alább) = **hepolás** hasonlít; hogy az ördög névvel értelemre azonos csupán a szombatos cod. commentatora kezességét bírjuk, miután már akkoriban is annak ezen értelme feledésbe ment volt, mint az első, kérdéses megjegyzés mutatja.

Fennmaradt hason név: a: **fránya**. Cucor (u. muz. 1. 363) szerint, a dunántúli szólásban: *ördög*, a tájszóláb.: *gonosz*, vele hasonlón a szólások: **fránya vigyen** = *ördög vigyen*, ejnye **de fránya ember** u. o. = *gonosz ember*; sajátági értelme homályos, s aligha nyomozható ma már. Cucor. i. h. győki értelménél fogva azonosnak találja az *ördöggel*, kit m. fent. id. a körüljáró, keringő, környező értelemmel magyaráz.

További más név: a **drumó, dromó**, a népd. (3. 330) az ördög és zsidóróli (előttem más népkönyvi példányainkból is ismeretes) mondában az ördög így: **drumónak és drumó urnak** mondatik. Hasonlón jó már az elő más népkönyvekben, így a régi Brunsvik és Stieffriedről krónikás népkönyvi példányokban: **dromó ördög** (példányom: Cél ovári kiad. 25 l.) és pedig véleményem szerint saját eredetiséggel; miután a sajátlag cseh tárgya miatt ezen eredetűnek vélt krónikát a cseh e nemű népkönyvekkel (szakolcai Skarnitzl kiad. példánnyal) összehasonlítván, a nevet az utóbbiakban nélkülözöm; másrészt figyelmeztettem az: illust. chron. v. Böhmén (folyóirat 129 l.) által a Brunsvikról terjedt magyar mondák régibb, s így eredeti voltára, tudomásomra nyomtatott példányai honunkban még a múlt század első feléből fennvannak, (a Széchenyi catalog. 1770 bír). A név tehát szinte sajátos régi lehet, ha bár felderítéséhez semmi adalékkal sem járulhatok; még is m. látni a névben: **drumó, dromó** az *urdung, ördög* betűi jelentkeznek.

Különös predicatumként tűnik fel régibb íróinknál az: ördög **sívó** szóvali jellemzése: **sívó ördög**. Zrínyi (zrin. 13): *mint a sívó ördög megyen*. Listi (moh. 20) **po-kolbéli sátán mint sívó oroszslány**; a mint ezekben előjő, a sz. Pétertől adott képzethez: *sicut leo rugiens*, látszik leginkább közelíteni, a **sívó = rivó, sívallani** értelemnél

fogva; ma a szó ily használatát a süvit, *siviten* kívül szótáraink és a közbeszéd nem ismeri; könnyen azért, hogy a szó értelme itt is összefügg a: *siv* szógyök: *sivar, sivatag, sivar, sivány*, és maig is *sívó homok* – *avar* – *sterilis pusztultságot*, és ennek netán okát is, a pusztítást, rombolást kifejező értelmével, ily mythosi, ördögünkkel azonos alakokat, névre ismét ezen *sívó*hoz közelítőleg ismerünk a hindu: *Siva* és egipt: *Typho*-ban, kik a romlás pusztítás személyesített elvei, valamint mindezen dev, ördögi, halált, dőghalált, vészt, romlást eszközölő rossz szellemek; valjon ily *sivai* értelem forog-e fen az ördög ezen régi praedicatumában, és a: *sívó, sivatag, sivar*, st. szavak értelmében? meghatározni nem merem, csak figyelemztetni akarok még, hogy az önállóság, mint személynév jőne elő a: *zsivány* szóban, *praedo, latro* értelemmel, miben ismét a: *romboló, pusztító, öldöklő* fogalom forog fen, valamint hogy éppen előbb láttuk (a jegyz.), a szláv ördögi név: *zliduh* és *zlodej*; a latin: *latro* és *latrare* st. találkozásai, mikép nálunk: *ármány* mellett (II) a: *karamiát*, és ismét lejjebb a hősofknél (VI), ezeknek istenségi átmenetükből, egészen a nép eposi hősök, zshiványok-kali mondai elvegyülések. —

Előjönnek még szinte homályos appellativumok mint: *gersel ördög, markotal ördög*, melyeket még a kmdások emlitenek: *heten* vannak mint a *gersel ördögök* E. 3068 és *heten* vannak mint a *markotal ördögök* E. 5414, értelmük ki nem vehető, s valószínűleg egy ma már feledett mondai alap, vagy ördögi, a fentebbiekhez hasonló nomenclatió alakultak, magyarázatokkal mint Dugonics és Ballagi-nál előjönnek, bé nem érhetjük, miszerint hét ily markotal zshivánt jelentenének, ellenében áll hogy Erdélyinél, Cucor után már hét gerseli is áll, ha csak itt ismét a zshivánt nem vesszük ama fentebbi Guta, és az ördögbe ájtászo mythosi értelemmel; lehet azonban hogy a: *hét* a fő gondolat benne, a km. szerint is: *hét ördög* E. 6068, mi ismét a bibliai: *septem daemonia*, parabolán, de a nemzeti mythos vallási értelmű: *hetes számán* is fenekelhet (I. XVI c.)

Bizonyára önállóság is használtatott azonban a név másik tagja: *dög, ördög* jelentésben, mint azt még a szombatos cod. tudja I. f. s valamint azt még a maiglani: *dög ember, dögös* – *lusta, röst, tunya* értelembeeni használat mutatja; így vélném már hogy az óvallásban eredeti: *dev* formájában is előjött, mint a fentebbi nyomozás hinni engedi, és maig: *deval* szavunk — éppen egy tulajdonságot jelentve, melylyel a népmonda az ördögöt különösen jellemzi I. alább — értelme gyanítat. Véleményem szerint, mint az *ör* név, úgy a többi itt elszámált, ördögre alkalmazott nevek, mindannyi: *dev, dögli*, sajátos elnevezésekül jelentkeznek, melyek által a mythosi képzetek, és tanok, ezen összes daemoni szellemeket, egyes a néphitben feltűnt képleteik, sajátos módon nékik tulajdonított főnökség, különös cselekvés, és működési körüknél fogva, általuk elnevezék, ép úgy mint a régi parzi, és a későbbi mai keleti daemologiában, találjuk a különféle *divek, dzsinek* st. képleteit elnevezve; a régiebbről már fentebb emlékezünk a későbbi néphitregeiek, minők például Firdusnál f. h. 1001 éji, és más keleti regékben előjönnek: a *div-sefid, as-div, div-akvan, puladvend, eolad, aevlek, gaevl, ersenk* st., melyek már, majd önállóság, mint appellativumok, majd a *div* névvel összefüggőleg, tulajdonságnevekként jönek elő ¹⁾.

Még inkább képesek az ördög óvallási jelentését értelmezni ama számos szólások, és kifejezések, melyek valamint az isten szóval, úgy még élénkebben az ördöggel

1) az előjövő: *ersenk* név mellett röviden figyelemztetni akarok, az *ertenk*, és *estenk*, *Manes v. Mani* tankönyvei, azon címneveire, melyek ördögünkkel azonosításul annyiszor felhozattak; újabb péld. Bodor pog. hitr. 62. Jerney (új muz. 2. 385), Repický (u. o. 238 és 731) de ha úgy volna is, a szavak jelentése annyira homályos és bizonytalan I. Repický i. h., hogy az ősevrűk s fogalmunk magyarázatára mitsem lendít; ha csak e miatt óvallásunk a manichaeismussal nem azonosítjuk, mi más védvek híjában, nem a kritikai vizsgálat feladata.

alakulva maig fenmaradtak, a szitkot, káromlást, roszértelmet, tagadást erősítőleg, s így ellentétben épen az istennel az ördög rosz természetét, tulajdonságát jelentve. Így mondjuk már, a mint hogy a jót: *isten hozta, isten fogadja* st. úgy a *roszat*: az **ördög hozta, ördög adta, ördög szedte, ördög vigye**, a km.: **vigyen ördög, tartson pokol** E. 6081, az elrontott, tékozlott, eltörött dolog: már az **ördögé**, az **ördög elvitte**, az **ördög nyakára hágott**; mint a jót, az: *isten áldja*, úgy a roszba: az **ördög bujon belül** E. 6083, **ördöggel bélelt, ördöggel határos**, és **ördög ül a szívében**, ott is a közepén D. 2. 87, **ördög van vele** E. 6062; általában ide mutat az ellentétezés: a km. szája *isten, szíve ördög* E. 7000, szép a szeme de **ördög a szíve** v. az éha E. 7142, utcán angyal **otthon ördög** E. 8132, *sok ördög sem ér egy angyalt* E. 6059, azért a kifejezések péld. a gonosz nőre: **ördög panna, ördög borda, ördög unta banyája**, a tájszótb.: **ebugatta** vén asszonya, a km. *hová az ördög nem mehet vén asszonyt küld maga helyett* E. 314, azaz a roszbani felülmulása; **vén baba ördögök hadnagya** E. 590; a csintalan gyermek: **ördög edénye**, a tájszótb.: **ördögösködni** = csintalankodni, **ördögség** = res improba, invisa Sándor, Kreszn. **ördög hada** = scelerati Kreszn. **süveg ördög** E. 3177. Tőle ered minden rosz, vétek, bűn; a hazugságot: az **ördög súgta** a km. *csapd pofon az ördögöt*, azaz mondj igazat E. 6071, az **ördög baj** = malum confictum Kreszn. **ördög tojás** = inventum diaboli, Pázm. kal. 96; **ördög tojta**, Cserei hist. 251; az **ördög is a dombra tojik** E. 1848. *Rest: mint az ördög, és irigy: mint az ördög* E. 6085, csalo és hamis: *olyan az ördög sokat ígér és keveset ad* E. 6054, kegyetlen: *úgy tartotta ördög a fiát is, hogy enni adott s inni nem* B. 5799, *öregebbik leányját héringgel, csöp vizet sem adván rá* D. 2, 39. **ördög módra tartotta vendégét** E. 8302, **farkas vacsora, ördög ebéd**. E. az éhesen aludni menő: **ördöggel álmodik**; a hiában fáradozó: az **ördögnek egy uttal, vagy fuvarral tartozott** E. 6079, a kellemtintúl egymásnak kitérők közt maradt út: az **ördögnek maradt** E. 6078, a hátfordítva menő: az **ördög karjába jó**, a hosszú terhes út, és egyébre: az **ördög mérte mérföldjét**, s akkor is kötele elszakadt D. 2. 45, az ijesztgető: **ördögöt fest a falra** E. 6077, a veszélyt merőnek mondjuk: **nem alszik az ördög** E. 6063. **ördög szekere**, a tájszótb.: *um. veszedelmes, nyakastzegő, kezét s lábat törő játék neme*, Balatonmellékén, azonos-e az u. o. említett: **cserkabala** = **ördög matola** székely szóval? mi *um.*: cserfa cövekre csinált fa, melynek egy forgó levél a kődökébe van téve, két felől két gyermek rá ül, egy a középből forgatja. A tetten kapott bűnhüddő ismét: **ördögöt fogott** E. 6075, a kellemetlenül meglepett felkiáltása: **mi az ördög, ki az ördög, mindegy ördög**; valamint általában az állítás erősítésére isten nevet használván mondjuk: *amúgy: istenesen, isten igazában*, úgy a tagadásban: **ördögöt** = azaz semmit, **ördögöt hozott, ördögöt csinált**, azaz semmit sem. Régi befolyása, hatalma, tisztelete, vagy az újabb kísértő, rosz szellemről tudatra, vonatkoznak-e a kmdásokbani nézetek?: az *isten hatalmas, az ördög nem alszik* E. 8710, *segít az ördög, magáénak, ördögnek is kell gyertyát gyújtani*, E. 6055 – 62, *ki ördögnek szolgál, kinnal fűzet annak* Cserei hist. 458; kétségtelenül olyan eredetű azonban, a nyilván rosz szellemtől világlétel, teremtesre vonatkozó: **ördög adta teremtetto** (világ X) ¹⁾.

II. Alakjára nézve az ördög ellentétben ismét a jó istenségnek tulajdonított vilá-gossági elemnél fogva, mint a setétség, gonosz szelleme: **fekete**, a km. **fekete mint az ördög** E. 4242, **nem is ördög ha nem fekete**, és: **ördög ha fekete** E. 6053; a népd. (3. 220) mesében **fekete lélek**, u. o. 2. 341 füstös mi egyiránt **fekete kormos színe**, vagy tüzes, **füstös** pokoli lakával, l. alább összefügg, így a keleti regékben,

1) Ezen népfogalmakon megáll Bartal com. 1, 150 óvallásunk ördögéről állítása: *daemonem malum ördög vocabant, huiusque velut omnium inter vivos calamitatum auctoris vim, quibus male vellent inprecabantur, de mire alapitja további állítását: et quia implacabilem crediderunt nullo dignabantur sacrificio?*

Firdusinál (Gör. i. h. 1. 11) a rossz dűvek vezére fekete, ellenben a jóké fehér; a classicus mythos daimonjai és geniusai közt is fekete a rossz, fehér a jó. Horat. ep. 2. 2, 189 *genius albus et ater* (l. Gerhard üb. däm. 10); régibb íróinknál: Zrínyi (zr. 69): **hasonlít ördögöt feketeségével**; gyűjt. 44. meséb. éjjel a szomszédba menő leányt, a fehér, vörös, kék lovas után, előtalálja **egy fekete ember, fekete ruhában, fekete lovon, fekete kutyával**, ki a mese szerint maga az ördög. Honnét a fekete állatok tulajdonai, m: **fekete kakas, kecskebak, ló, holló, eb st.** (l. al.), és ezen formák alatt lappang ismét, saját alakja: a holdfogya éjjelen **vész károgo kisértetes hollók**, (Mednyánszky erz. 2), **fekete kakas**, (gyűjt. 18), **fekete és veres kutya** (Gaal 313, gy. 44, 76) mint (u. o. 42. sz.) **a setét pokoli ménék**, az ő jelenségére veendő. A németb. is: *helle-rabe* = ördög, ófranc.: *c' est uns debles, uns corbiax* (Grim. 949); a holló itt nem csak fekete színe, de mythosi idevágó képzeteknél fogva az ördög tulajdonságai kifejezésére alkalmaztatható; mint Odin s a valkyriákat a hadba kísérő hollók, az előbbinek különösen saját szent madarai és küldöttei voltak, úgy az ördögnek is mint a halál, had, dögvész istenségének megfelelnek, s mythosunkban is, ily kitűnő sas, turul, holló hadnemtői tündéri alakokkal találkozzunk (l. IV c.), épen így indokolva találandjuk a **tátos, ebnél st.**, véle összefüggő állati képzeteket (l. VIII); nevezetes e tekintetben a **farkas** is: a palóc juhásznál, hasonlóan az ördöghöz, neve elkerülésével, melynek említése szinte úgy mind az ördögé, őt előidézhetné, és szerencsétlenséget okozhatna, — az: **isten ne adj: isten ments**, az **isten őrizz**, szólásokkal jelentetik; így a finnben is (Schröt. fin. run. 77, 163) a medve, farkas neve, rettegő tisztelettel elkerülve, csak a **rossz fiának**, kitérőleg mondatik; miért azok a finn rossz-szellem, ördög — **hiisi-nyája**, ki a farkasokat és medvéket, mint juhokat őriz, hajtja (Ganand. 14). — Ezen állati alakoknál fogva tulajdonit néki a néphit különös kiválóbb állati tagrészteteket, így: **füles és farkas**, a népd. (2. 340) mese: **füles és farkasnak mondja az ördögöt**, u. o. (3. 293) **nagy fülének**, és a km. **ördögöt fogott azt is jó fülest** D. a **füllentés**, m. fen: **ördög sugás** — hazudság. gy. 18: **tányér talpú, láncos farkúnak** nevezi magát az ördög, visszatérő folytonos rimekben, minők már a mesék régi s eredeti nyomaikint ismeretesek; de legélenkebben róla a regék általános és folytonos ismélésekben visszatérő vonása **ló v. kecske lába és szarváról**, mi az idegen, változó, leplezett, sokszor kellemes alakban megjelenőnek (l. alább); egyedüli ismértető jele, midőn a véletlenül szellőztetett süveg alól kibújik, vagy a hosszú köpeny alúl kilóg, vagy legalább csak a maga után hagyott lónyomból st. észrevehető; egyiránt még szörnyebb állati test, tagrészteteket tulajdonítanak néki a mesék, a népd. (3. 293), egyik **lába** mint a **struc madáré** um. a másik mint az ököré, kézujjain arasznyi körmökkel. Eltekintve már a más népeknél, ezekkel egészen azonos képzetektől, egyiránt találkozik ismét azokkal a régibb keletiregékben is Firdusinál (Gör. 2. 135, 431) a dűvek: gyakori ló és vadszamar alakja, vagy vadállatok részletei összeállításából képezett szörny alakjuk, u. o. (155): fejük mint krokodilé, elefant testtel, tigriskörmökkel, szőrösen benölve; az 1001 éjben 33 e. bika, szamar állati képleteik, Hammernál (geisterl. 18) ismét a dzsinek hal és sárkány alakjai jönnek elő. — De mind e képletekben már nyilván hason régi mythosi nyomok foroghatnak fen, minők a hindu avatári jelenségek, egyes istenségeknek különös emberi, és még inkább állati formákban megtestesüléséről tanok, vagy hogy csupán egyes állati tagok által bizonyos jelentőség fejeztetik ki, mint a hellen és római mythos kecske, és ló lábú, fark és szarvakkal faunjai és satyrjai által, a német mythosb: a lúd lábú Bertha, és farkkali Huldra, a szláv. kecske fejű Triglav — háromfő, hol azután ily istenségek főbb lények alakjai vitettek át az ördögre; vagy hogy már bennök is általában a rossz szellem v. istenség hasonló alakokban előjött. Saját mythosunk egyiránt tud, ha nem is határozott polytheistiai ily istenségekről, de legalább szinte állati alak, és tulajdon-

ságokkal képzelt főbblényekről, valamint tisztelt állatokrólí hitképzetek nyomaival alább találkozandunk; nálunk is tehát ezek vonásai átmehettek az ördögre, valamint azt más mythosokban történtnek látjuk, hahogy már eredetileg ősvallásunkban hasonló képzetekkel nem bírt volna, a mi egyes vonásokban a mint még felismérhető, alig lesz kétségbe vonható; míg a másokra nézve későbbi keverék eredetük és elszármazásuk kijelölhető.

Ezen állati, máris nagyrészt szörnyetegi képleteket előállító alakokon kívül még más sajátlagibb e nemű torz és szörnyi alakot festő vonásokban is, birjuk régi népies képzeteit. Így az ördög régi, kiváló tulajdonságai egyike a néphitben a: **sántaság**, a sánta ördög, a km. az **ördögök közt is a sánta a leglatrabb** B. 5810, **ördögben is legroszabb a sánta**, és **kifog a sánta ördögön** is E. 6070. Dugonics 2. 42 szerint a vén asszonyok a **leghamisabbnak tartják**; a németb: *der hinkende teufel*. franc. *diable boiteux*. (Pulszky tageb. 1. 91): ezen **görbe lábán** isméri meg az uriasan öltözött ördögöt a branyiszkói molnár. (gy. 44) a **sánta és legfeketőbb ördög**, ki a pokol ajtaján kopogó fiút bébocsátja; u. o. (42) ezen **sánta ördög**, mint a **pokol legfőbb ura**, az asztallábihoz van láncolva; az ehhez hasonló, terjedt idegen mythosi képzetek magyarázatául felhozott már a hagyomány, hogy midőn sz. Mihály a Luciferrel küzd, őtet a pokolba taszítva törí el lábát; de a mythosokban is hasonló, m. a Zeus által letaszított Hephaistosról; és saját meséink is (népd. 3. 224), ámbár nyilván már bohós fordulattal, ily sajátságos okot akarnak tudni: hogy az ördög kalugyerré lett fíját, agyon akarván ütni, buzogánya saját lábszárát csapja le, s azóta **egész háznépével sántít**; — mily vonásokban olykor szinte mélyebb okozatos, habár ma máris eltorzított eszme lappang. — Az iszonyatosba térnek a rólai képzetek, mint: **vörös lángoló szakállal** (gyűjt. 42.) — mi már a villámló mennydörgő istenség attribútuma. (I. Grimm és I c.) — melynek minden szála **egy egy taréjos kigyóvá változik**, (népd. 3. 222) üstökéből tűz parázs hull, borzas hajú, **homlokából szarvak állnak ki** (295); így festi Zrinyi (zr. 34):

Kigyókból áll haja, s kötélöznek fején;

véres mérges tajték foly ki az két szemén

dohos **kénkúpára** jön ki rút gégején. Miben már a **pokoli ördög** mellett előtte a classicus *Aleko furia* képe áll; de így a finnben is: a kigyók a **hiitolafti** = **hiisi** = ördög **hajtekercsei és szakálszájai** (Schröt. 47, 162). — Majdnem túlzó torzításként állnak ismét az ördögnek mondáinkban hasonló szörnyképletekbeni ábrázolásai, mint: a népd. 3. 294, midőn az ördögküzdő néphős Pihari az ördögöt várja: előlép egy vastag ördög, szeme mint a taligakerék, szája mint a repedt ég, midőn a **tűzes istennyila szalad ki belőle**, oly magas hogy csak nyolcadréiben bujhat be a házba, fogai mint a kidült bedült házoldal, oldalbordái mint a felfordított szénásszekér, képe mint a záporosőtől össze vissza árskolt, völgyelt hegy; midőn a ház ajtaját berugja, ezer darabra szakad; de az **öregebb ördög** még hatalmasb, ez milliion darabra padorjázza, lépése alatt a tornác márványkövei szétporlanak, a belépő **sarval** az általellenes ház oldalát szúrják ki felé, **fülei** mint a három hónapos csökök tinó lehúzott bőre, savó szeme a jobb válla hegyén ragyog, ujjain araszos köröm, feje bár olyan mint egy görög láda, de az oly magosan beérlt um. az aérba, hogy csak egy kenyérkovász-nak látszott, midőn a véle megküzdő embert felkarolja, az a falu tornyát is lába alatt látja. — Bár ezekben a torzítás túlszigázása, és ismét mintegy a bohósba átmenete jelentkezik, mind a mellett sajátságos eredetiségű, és csak is hason e nemű keleti regék képeivel, minőkhöz a nyugati mondai gyűjteményekben hasonlót nem ismerek, találkozik meglepőleg, így p. az 1001 éjb. 9 a rosszszellem **dzsín** alakja: lába a földet, feje a leget éri, arca mint a farkasé, előfogai mint kutyaé, többiek hasonlóak a sziklához, szája a pokolhoz, orlyukai mint a trombita, fülei mint a nyilak, nyaka hasonló a töm-

lőhöz, szemei a lámpához. Firdusinál (2. 155) a gonosz *div* nagy mint a hegy, arca fekete, teste szőrös, nyaka mint a sárkány torka, két vadkanfog áll ki szájából, szemei hasonlóak a vérforrásokhoz, borzas haja a tűzhöz, kétszer hetven rőf hosszú, tizenhét széles, keze malomkővet markolhat körül, u. o. (135) egy más feje mint az elefánté, fehér szemű, végtelen hosszú ajkú, nyaka mint a tevée st. Valamint itt a dagályos baroknak vélhető torz alakok teljesen találkoznak az ördögrőlí sajátos hasonló mondai képleteinkkel, úgy látandjuk már ezen találkozást általában, a további óriási, tündéri, és főblényi alakjaink és képzeleteinkre nézve, — közelebbnek a keleti, mintsem a nyugati hason, bár sokban szinte igen közeljaro képletekhez. — De már mint ezekben az ördögrőlí képzet némileg az óriásival érintkezik, úgy még inkább elvegyül az a sárkány és más tündéri, rémi, lidérci alakokkal, ezeket azonban itt elhagyva, helyükre választjuk el.

III. Laka a **pokol, pokolbéli ördög, pokol fajzata** azaz ördög, a km. mivel az ördög maga a **pokolban lakik**, mást is oda kíván, és *bánja hogy nem ördög, pokolba vinne mindent* D. 2. 39; a fentebbi **vígyen ördög tartson pokol** E. 6081, és **mindegy pokol, ördög** fene st. D. 1. 70. azért a meséb. (gy. 42) az ördögnek ígért fiú egyenest ide, a pokolba rándul az ördög felkeresésére; hasonlóan más merész mondahősök (u. o. 8) kik az ördög szolgálatjába akarnak állni, a pokolba vándorolnak hozzá. Innét **setét, fekete, füstös, tüzes** alakja l. felj. a pokoli laktól, hol setétség, izzó hőség uralkodik — a km. **setét v. fekete mint a pokol v. ördög, füstös v. meleg mint a pokol v. ördög** E. 6421; — itt az ördög s őt szolgálók, a mese (gy. 8) szerint, a vaskatlanok alá fűtenek, tüzelnek, melyekben a szenvedők sülnék, — a km. **pokol sültje** D. 2. 34., — hol **kénköbüz** terjed el, miért az ördög jelenségében is, tüzes képlete mellett, ezen **kénköláng és bűdösség**, s általánosan a népregekben, a hatalmát veszített, megsemmisült, eltűnő ördög kénkö és szurokká olvad el. Mindezen tüzes, kénköbüz st. jelenségekben már eltérőbb későbbi gehennai képzetek jelentkeznek; de egyiránt tudnak a mythosok is: a *hephaistos - vulcani*, tűzokádó hegyagnak, a tartarusba lesújtott titanok, cyclopsok tüzes, kénkö bűzü lakhelyeik, kovácsolásokról, minőkre nálunk ismét a pokol és ördög képzetével összefüggőleg több nyomok utalnak, így a km. **ördög állón koholt dárda (?)** D. 2. 41; a mondákban: (gy. 72, 42) hogy a *pokolban vert zsindely szegekkel* abrakoltatják az ördögök, a lovaikká vált hatalmukba került bűnösöket, vas dorongokkal verik pokoli méneik, és kés borotva ágyakra terítik (I. XII), különösen hogy: **lánora veretik, kovácsoltatik a fő ördög**, mint a f. idézett mesében a rimezett folytonosan ismétlődő refrain, az ördögrőlí szól: hogy **tányér talpú, láncos farkú**, és mikép a: **fő cinkos ördög** a pokol közepén az asztal lábához **le láncoolva ül**. a km. is: **ördög is könnyen ült egyideig láncon** E. 6060. Zrinyinél i. h. 34: **száz láncool van kötve, száz bilincs az kezén**; mi azonban még inkább, a keresztyénség ördög feletti győzelmére vonatkozhatik, ha bár ismét hasonló hitregei nyomok is jelentkeznek: Ariman is 1000 évre **bilincselletik le**, és a Kaukasus szikláihoz az istenektől **lelancolt** Prometheus. A német regében (Grimm d. sag. 9) az ördög az asztal alatt fekszik, mely felett két végzetnő fon.

Úgy látszik azonban, hogy meséink az ördögnek még eme pokoli talán csak későbbi hona mellett, sajátlagi eredetibb lakáról is tudnak, midőn határozatlan messze tájra, erdő közepére, de hová madár sem száll, teszik lakát; m. gy. 72, hegyen, völgyön túl; egy kis házba, a népd. (3. 221) hol szinte bűdöskövel világít, és az elragadott gyermeket házába vive, bagolytollal töltött párnákra fekteti; így lakik máskor akná-üregekben; Kövárinál (erd. rég. 161) a rege: hogy Gyalu vára melletti sziklaüreg fenekén, melyen a föld alatt, létezett az ördög gyönyörű kertje, előbb pokoli setétségen kellett áthaladni, s csak ezután kezd virradni, minél alább mén, mind vakítóbb fény és világosság jön elő, ezen földalatti fényárban volt az ördög kertje, földi nyelven le nem

íráható virágokkal. Leggyakoribb lakhelye a néphit s regében, az egyes kísértéteseknek tartott helyek, düledék rom várak, s a mesékben az elátkozott paloták, miről al. — Így tudják ismét a keleti regék is még a dívek és dzsinek rosz kárhozatos szellemek lakait. Firdusnál (I. 181) hegyen és völgyön túl érhetni a div végtelen hoszaságú, feneketlen mélységű barlangját; máskor ismét erdő közepett, átkos dús várak, s országban honolnak seregeik; hasonlóan az 1004 éjb. (p. 393.) hegyek magasságán, kőd s fellegekből épült lakban, bűvös, kísértetes kincstelt várakban; — míg a flán regékbeni: *hiitola* = hiisi laka, mint égő tüzes pokoli ház és lak jó elő, hol a leölt tatárok tetemei, a leölt szarvasok, és legyőzött orosz lányok függenek (Schröt. 67.); majd egy iszonyatos borzalmas pokoli lak (Ganand. m. 15), de ismét erdők, berkek, tavak, sziklák, aknák is így nevezve *hiittis*, *hiitola*, mint a bennők honoló hiisi lakai, még a sajátlagi pokol ettől, mint a halottak lakhelye, *Kalma* birodalma eltér.

IV. Megfelelőleg az ördög pokoli saját laka, hona, a rosz szellemek egy külön országa s világához képest, a hitregék őt külön **társasági élet**, sőt **családi viszonyokban** állítják elő. Sajátlagi ily ős hitregék képzelnek tartom már azt, mint a keleti regékben a dívek és dzsinek, külön világuk és országaikban, seregesen képzelvők, egy főbb uralkodó div alatt, bizonyos fokozatban, kisebb hadak és seregekre osztva, mi mellett azonban mindenütt elterjedt végtelen számuk, és seregeikről tudat jelentkezik, egészen megfelelőleg a dev és dívekről azon ősz pantheistai eszmékhez, melyeket fenebb érintünk. És így tudják még saját nyomaink is, a *sánta teláncolt fő ördög* a km. szerint **ördögök céhlestere**, **hadnagya** E. 6080, ki alatt egész **sereg ördög áll**; gy. 149 midőn az ördögök az elragadott leányért pörlekednek, a **legfőbb ördög** ítéletére bízzák ügyüket; ide magyarázom a kmdásos kifejezéseket **egy süveg ördög** B. 5804, **hét ördög** E. 6068, **ördög hada** és mint a név vizsgálatban véleményeztük, maga a rosz szellem mai **ör-dög** neve, ily összetételben a **fő-dögöt**, **főördögöt** jelentheti, mi már az alárendeltnek egész seregét feltételezi; — lejjebb a boszorkányoknál, (XIV.) így történik említés, az ördög főnöksége, vezérlete, zászlói alatt rendezett hadcsapataik és osztályaikról, míg ellenben ismét a vén banját, boszorkányt ócsárló kmdásban ez tételik az ördögök főnökévé: *vén bába ördögök hadnagya* E. 590; e nemű eredeti kép lesz még a meséinkbeni gyakran előforduló vonás, hogy a bűvös gyűrű fordítására, (gy. 42) melyet a bátor mondahős a pokolban kiszolgált az ördögöktől, vagy a hasonló varázssíp megfújására (népd. 3. 224), számos ördögök szállanak elő segítségére, kívánságát, parancsolatját teljesítendők; a Tompánai népregeb. (183) egész **ördög sereg** kerül meg, fejetlen méneken, hétszer az átkos várat. — Eltérőbbnek vélném azonban az eredeti ördögről hitképzettől, ama szorosb családi viszonyokat, melyben még a mesék szinte felemlítik; a népd. (3. 293) az **ördögöt testvérrel viszonyban** állítja elő, **öcsjéről**, **bátyjáról** és a **legöregebb ördögről** szól u. o. (222) az **ördög neje** és **fla jó elő**; a km. is: **ördög sógora** E. 6064, **ördögfi**, és **ördög flak ringatták** a **bölosójét** is D. 2. 42, 175, **ördög rajja** — progenies diaboli Kreszn. **ördögfi ördög atyától**, **ördög lány ördög anyától** származik D. 2. 217. ha esik és a nap süt: **ördög verl a feleségét** E. 8829, forgószélben **ördög tartja lakadalmát**, és így a számos boszorkányi mondákban is (I. ezt), vendégeskedik, tánc s lakadalmat tart. Hasonlón az ördögről más népeknél összes regékben és néphitben; mibe kétségtelenül más mythosi, sajátlag így képzelt lények és alakokról vonások vegyültek; így jó már elő, a közönségesen ekkép előállított óriásról vonás mondáinkban (gy. 43) az ördög öreganyjáról, hogy a hozzá betérő vándort elrejt, hazajövő kegyetlen, emberhúst szagláló fla előtt, míg végre azt is megkérleli iránta; hasonló (a népd. 3. 222) az ördög fla jár el ismét a közönségesen ördög anyja, vagy nejének tulajdonított könyörületes szerepben. — E féle sajátlag az óriásról, gyakran azonban a tündéreknél is (I. ez.) előjövő képzetek, mentek volna át az ördögre, ha hogy följöle

is ily sajátági hitregei képzetek nem léteztek; miben a sokoldalúlag képzelt tündéri szellemi st. főbbvények közt nehéz az elválasztó vonalt kijelölni; a keleti regékben például a dívektől elválóbb, és a tündérekhez közelebb álló dzsinek, hasonlóan ezekhez, szinte királyok és királynőkkel bírnak, kik azután hasonlóan a tündérekhez halandó királyflak v. leányokkal párosulnak.

V. Valamint az istenek és fensőbb lények az emberi dolgokba befolyanak, azokat elősegítve, nékik sükert és jó kimenetet adva, ugy tulajdonit hasonló működést és befolyást a néphit az ördögnek is, ő is megsegít, könyörül a kétségbeesetten, a hívásra azonnal kész megjelenni, sőt még megelőzőleg is maga kínálja szolgálatát, és a nyújtott segélyért viszont ő is hálát, elismerést, áldozatot követel. De e tekintetben a hitrege őt mint a rossz okát, szellemét, ellentétesen az istennel, csupán mint annak parodiáját, majmolását tünteti elő, ki az isten tetteit utánozni akarja, ugyanazon hatalomban és tiszteletben részesülni kíván, de az ő művei hiányosak, segítsége kárthozó, veszélyes, mire már a ténynél fenforgó gonosz szándéka, s a feltétel, melylyel az történik, utal ¹⁾: a népd. (3. 219) mesében a vadászatot eltévedt király, miután az istenhez kiált, de mivel ezt soha előbb nem tette, az segítségére nem jő, az ördögöt hívja; de mint a mese mondja: „*őtet hívni sem kell, mert hivatlan is ott terem akárhol, még a hol nem kéne is.*” úgy megjelenik itt is; nem is kell neki mondani mi járatan van, mit kíván; azért m. f. a jámbor ember nevét is csak elkerülve az isten ne adj, isten örizz-vel mondja ki, nehogy véletlenül előidézzé; Gaal 128: a hálóját egész nap sükeretlen merítő halász véletlen szitkozódására: hogy jőne bár a rossz lélek segítségére, azonnal megjelenik; (gy. 149) a bánkódó leány mondatára, midőn társnőit a fonóból a legények hazakésérik, s ő páratlanul marad: hogy volna bár az ördög, csak lenne már egyszer szeretője, a ki haza kísérné, azonnal megjelenik egy fekete férfi homlokán kiálló szarvakkal. u. o. (3. 43), a nyomorán kesergő szegény kifakadására, és a szekerével sárba sülyedett favágó szikára; de így már többnyire a káromkodó átkozódásra, hamis esküre, az égbe kiáltó gonosztett elkövetésére st. Mednyánszkyknál (343): a testvére jószágát igazságtalanul letartó bátya káromlására, hogy, hacsak maga az ördög nem jő, ki nem adja, azonnal megjelenik, u. o. (455) a pozsonyi tanácsost, hamis esküjére az ablakon kiragadja. A regék azonban, és különösen a népbabona, saját idézési módjairól tud még. Tompánál (151): háromszor kell megkerülni lakhelyét, háromszor kiáltva önnévét; majd ismét bizonyos hely, éjféli időtáj, szerek, bűvös vessző st. a babonás cselekvés, pénzkeresésnél idézésének módja ²⁾.

Valamint a véletlenül megjelenő érkezte csendes, leplezett, mint kis nyájas zöld emberke lép elő (Gaal 128), m. vig táncos a fonóházba (gy. 18), m. vadász forgósan, vagy uriasan öltözött, előkelő férfiú, Pulszky (tag. 1. 91) st. ³⁾, hol ismét csak kilógó

1) Otrokócsi orig. hung. 2. 319: Iudith saepe in humanis divina potentia rebus; et permittit satanae, per varia et admiranda gesta, ut qui est dei ipsius insignis simia, futurorum a longe mysteria, quodam modo adumbrare, in quo tamen, inem longe diversissimum deus et satanas habent. Valjon az említett néphit, ama mondai nyomaiban ezen keresztényen nézetten alapuló szavakhoz képest, szinte csak a keresztényi, az ördög mint kísértőtől nézet, s a megváltás hitének, felettei győzelmerőli eszméje tükröződik-e csupán? — de hasonló nézetek már általán, a keresztényen eszmék hijával levő, összes keleti hitregékben is otthonosak; a dívek ily hatalma az istenséggel ellentétezt, alárendelt, tetteik majmolás, utánzás, célnak a rossznak eszközölése; minél fogva saját hitregei nyomaink is eredetiekül vehetők volna, minők már és mythosunkban az ördögnek, istennel ellentétezt ily fogalmáról fenlehettek; ámbár valószínű hogy azok a későbbi keresztényi hitnézet által méltóbb irányban erősítve, e nemű élénkebb színezetet vettek fel. — 2) A keleti regékben. p. 1004 éj. 413, 482, 645. még egészen áldozati modorban, tömén és füstölés általi megtiszteléssel, vagy ismét talizmánokkal hódítva, mint nálunk is f. a varázs gyűrű fordítására — (ilyen amott Salamon, a szellemek főnökének gyűrűje) — a bűvös síp fújására; mi még sajátlagibb eredeti ily pogány cultusi nyomokra utal. — 3) így a keleti regékben ismét: Firdusinnál mint szép fiú, mint dallos, orvos, szakács, szép nő jelenik meg, változatos alakban csábítva (l. 1. 17-9, 161, 175, 241).

ló, vagy sánta lábán, kibujó szarván, I. f. ismérhetni rá; úgy az idézett, megbántott, kijátszottak, prédáját elragadó, az igértért jövő érkezése, rémletes: (a népd. 3. 219) megnyergeli az éjfélt és forgószélet, jő és mën mint a villám és égiháború, kiáltására az ablakkarikák hullnak ki, boszújában orlyukából lángot fúj, üstökéből parázs hull, majd ismét megnyergeli a déli szelet, és a vihart, a fellegekkel nyargal, de ha a sárkányra um. ül, még sebesebben mën a szélnél is; zúgás és dörgés közt iszonyú setéség lepi el a jelenlévőket (Medny. 344), az ördög mint tüzes óriás jelenik meg és (455) földindulás közt hogy a városháza megrázkódik, tornyai hajlonganak st., mire a borzalmas jelenet elmúlik, a fal egyik kitört oldalán az ördög sajátját már elragadta; (Tompán. 183) tüzes söprűvel söpört úton, éjféltor fejtelten mëneken a várt hétszer megkerülve tér be a lólábú sereg.

Az embernek, a szerencsétlen kétségbeesettnek segítségére jövő, vagy a gonosz-lelkű által ekkép előidézett ördög ismét viszont szolgálatot, **áldozatot követel**; minőül közönségesen az ember maga v. lelke köttetik le, gyakran leplezve: a vonással, hogy azt, a mie otthon van, és miről ő mitsem tud, v. az első ki a hazatérő elébe jövend, v. első, ki az általa felépített ház, vár, st. küszöbén átlépend az övé lesz; az ügyefogyott kész az alkura lépni, nem érve a kívánságot, mint a szegény, kinek otthon mije sincs, majd elébe jövő kutyájára, vagy az ördög kijátszására gondolva, (Gaal 127, gy. 8, népd. 3. 219, Schott val. m. 90, Pulszky i. h. 88 st.) — mialatt azonban mindig az azalatt született, vagy elébe jövendő, legkedvesb gyermeke értetik, kiért az ördög hét év lefolytán megjő. A komolyabb alkunál midőn az ember saját magát, üdvét, lelkét igéri oda ¹⁾, ez saját vérvével aláírassal köttetik meg, (Tompá 183): balkeze hét véresöppével, lép sz. György ején az ördöggel frigykötésre a buja várúr, lelkét adván cserébe; lélek vesztét köti le Lubló vezér (u. o. 151), és mindazon munkásokat, kik az ördög segítségével épített várban időznek még, midőn a boltozat vég ékköve behelyeztetik (Pulszky i. h. 90), gy. 41, midőn vérvével fiát az ördögnek aláírja a szegény, annyi pénzt kap, a mennyit csak kíván; a népd. 3. 329, a zsidó vére aláírásával pecsétli meg a contractust um. „drumó ördöggel fia bőrére“ ²⁾.

Mi mellett ismét többnyire a vonás az ördög kijátszásáról: a népd. 3. 222 az oda ígért királyleány átadása cselofogásokkal hátráltatik, kétszer egy más adatik helyébe, míg végre harmadszor a valódi is megszabadul (gy. 20), épen így jő elő a víztündéri vizicsikóval; (Gaal 127): az oda ígért fiú óvszer talizmánnal szabadul az ördögtől, olykor ismét az ily, ördögnek ígért fiúk magok, mint bátor mondahősök lépnek fel, kik az ördögöt felkeresve kiszolgálják, kifognak rajta, hatalmukba kerítik a bűvös sip, gyűrűszereket, melyek által az ördögök nekik alávetvék (gy. 43, 3, 8, 76). Egy nagyharsányi roge szerint (847 életk. 2. sz.) Harkát a vénbanya szép leányát akarta az anyjával cimboraságban élő ördög elvenni, de Harka kérésére a feltétellel, hogy a harsányi hegyet egy éjszakán át, tyúkon és kecskén felszántsá, már az utolsó barázdát szántá, midőn a kakas kukorikolt, mire az ördög eltűnt, így e vonással vettetik leggyakrabban vége hatalmának, (gy. 18): az ördög a szép leánytól az ajtón kopogva béeresztést követel, de ez különféle feltételeket szab neki, melyek teljesítése előtt kakaskája kukorikol, s a bűv hatalma múlik st. Kövárinnál (erd. rég. 178): Harkához hasonló tündéri alak Rapsonné játsza ki az ördögöt, kinek egy általa készített ürt egy hegy aranyát, és egy völgy ezüstöt ígért, de midőn követeli, felemelt keze ujjaira

1) A díveknél is ezen emberáldozat forog fén, így emberirtást szándékol Firdusinnál a gonosz div. Zohakot rászédve (1. 19); az 1001 éj. 393 nyilván ily emberi áldozat illeti a dzsineket; az 1. és 2 éj. a kiszabott időben megérkezik hasonlóan áldozatért. — 2) Grimm 969 ezen vérelli aláírást a pogánykornál későbbi, a chirographok divatba jöttével elterjedt jelenségnek tartja; hasonló lekötések azonban már a keleti regékben; nálunk például, s más pogány népeknél a szerződéses vérelli pecsétlése, mint a hét vezér esküje, és ez általában a vérezés általi pogány libatök emléke is lehet.

téve egy aranyat s tenyerébe egy ezüstöt, kifizeti: im a hegy arany, um. és a völgy ezüst! — De amint egyrészt ismét az ördög ezen kijátszása, azon rossz és gonosz, az istennel ellentéteztet minőségére mutat, akár a keresztyénség felettei győzelme eszméjével, akár pedig a benne lappangó azon sajátságos mythosai vonással, melynélfogva az ezen közbenjáró főbbönyeknek alávetett ember, gyengesége mellett mégis egy nemével a felsőbb eszély és ügyességnek rajtok kifog, valamint e jelenség az óriási, tündéri, sárkányi st. hitregékben folytonosan ismételtetik; úgy másfelől, nyilván mindezekben a *rossz, gonosz szellemnek is nyújtott, általa igényelt áldozatról van szó*, és pedig egyiránt kitünőleg *emberáldozatról*, mint lejjebb hasonló keleti hitregei nyomokkal felvilágosítók; míg a kijátszás ama neveiben, hogy az ember helyett: kecskebak, fekete bárány, eb, kakas st. vettetik oda, például az elkészült ház, várba első hajtatik át küszöbén, az ördöggel kétértelmű szerződésnél fogva, midőn díjul az első belépőt, vagy utolsó kimenőt követeli l. f. az emberi áldozatnak nyilván állativai helyettesítése forog fen; min a mondákban folytonosan ismétlődő ezen formák kételkedni nem engednek, m. gy. 7: fekete bárány, egy variánsában kecske, u. o. 18: kakas, egy, N-megyei törvényszék előtt, néhány évvel ezelőtt lefolyt kuruzslási pörben: fekete kakas kívánatik a rossz léleknek áldozatul; erősül a vélemény hason külső nyomok által: Guibertus (vit. 1. 24): diabolus gallo litare, ita ut ovum de quo concretus est, die jovis, mense martio in gallina constet expositum (Grimm d. sag. 38, és m. 961). Ezen áldozatokra vonatkozhatnak a km. az ördögnek is kell gyertyát gyújtani E. 6062, a ném.: dem teufel ein licht anstecken, a hol az istennek temploma van, ördögnek is szokott lenni kápolnája mellette B. 3686. mit istentől szánsz, elviszi az ördög 3920. Sőt még az ördög tiszteletére szánt különös napok és ünnepekre mutathatnak előitételek mint a régi és mai fonók históriája népkönyvben: (Bagó és Gyurián kiad.)

csütörtökön ilyen magyarázat vagyon;
ott sok üres orsót hány be az ablakon,

hogyha estve fonnak ördög örül azon
rettenetes zörgést támaszt a padláson.

hasonl. a németb: a csütörtökön fonóknak frau Holle, — mivel t. i. napját nem ünneplik — üres orsókat hány be az ablakon, mondván: fonjátok ezt is teli!

Ellenkezőleg máris keresztyén vallási, ördöggellenes ovószerekkint jönnek elő a kijátszások, midőn a mesék, regékben az ördög harangozás, szenteltvíz és kréta, tömjénfüst által elijesztetik. Tompa 152 és Pulszky 89: így szabadul Lubló vezér harangozás által az ördögtől, kinek segítségéért oda ígerte magát és munkásait; gy. 43: a pokolba ért fiú előveszi a szentelt füstöt um. és sz. írást, s kezd belőle olvasni, mire az ördögök ordítani kezdenek „mit kívánsz? ne égess! mindent megkapsz,“ midőn többszöri csel után ismét a füstölés és olvasáshoz kezd, kényszerülnek kiadni a vérrel aláírt levelet, melyben nekik atyjától lekötöttek, a km. is *kerül mint ördög a tömjént; fél tőle mint ördög a tömjéntől* v. szenteltvíztől E. 6087; a népbabonában a kincsemelő ásó, szentelt kréta, víz és tömjénnel fegyverkezik fel, hogy az idézett ördög meg ne ártsen. Előjön azonban ismét a keleti regékben már a rosszszellemeknek tömjén áldozata, s épen az előbbivel ellenkezőleg, füstölés általi előidézése (l. 1001 éj. 413, 615).

Valamint már a fentebbiekben több vonások a habozó néphagyomány által, ma az ördögnek tulajdonítva, sajátlag más mythosai lényeket illetnek, vagy hogy azoknak az ördöggel közös tulajdonságai; úgy még eltérőbben jelentkeznek számos képletek, ilyenek például a mesékben, a néphős ördöggel gyakori küzdelmei bajvívása, m. p. a népd. 3. 221, hol az, az elragadott királyleányérti sárkányyali küzdés képét viseli, máshol ismét (294) az óriással vetekezésbe tér át; bár így is tudja ismét a keleti regék a hőseket egyes dívek és hadaikali folytonos küzdés és háborúkban, mint Firdusi egész Schah namehján át. Azonos a lidércel mint kincsőr, és a halandóknak kincset hordva, mely szinte mint a lidércnél közönségesen átkos, megsemmisül, ganéjjá változik.

Mondánkban ilyen egy nevezetes vonása még, szinte a várak, utak építése, minek szinte óriás mythosi értelméről alább szölandunk (V); mindezek a néphitben már tünedező, és kevésbé ismert más hitregei lényekről vitettek, mint mondók, nagyobbrészt az ördögre mint ismeretesb alakra át.

Valjon szinte csupán későbbi vallásunkkal, a bibliai tudattal terjedt volna-e el az **ördögösségről** fogalom? minőről azonban már népmeséink is tudnak (m. Gaal 72). Grimm (967) találólag összeveti azt a beteges döreség azon állapotával, mely már a pogánykorban különös vallási tisztelet vagy legalább figyelem tárgya volt, s ilyen maig is a fentlévő tudósítások szerint az összes pogány népeknél; és minőre még mi is, (XIII, XV) birunk pogány korunkból adatokkal; találkoznak szinte véle a néphitünkben maig uralkodó a kuruzs, varázs hatalmának tulajdonított: megtevés, igézés, boszorkányi nyomás st. fascinatitól értő ábrándjai, a kmt. is: **az az ember nincs maga**, Erdélyi (5306) **az ördög van vele** értelemmel magyarázza, szerinte az olyanról mondatik, ki ördögi mesterséget tud, földre szegzett tekintettel magával beszél, fenszóval gondolkodik, így, ama fent. felhozott: **ördög bújt belé, ördöggel bélelt, ördögös, ördögös** st., csak átvitt értelemben használvák a gonosz, csintalanra, és sajátági értelmök ez állapotot jelentheti; mert nyelvünkön is az **ördögös** nem csak ama beteges = daemonio obsessus állapot ismét, de: **magus** is, **ördögösség** (Molnár és Kreszn.) = **magia, dardania ars, ördögi mesterség** = **magia supernaturalis** Kreszn. **ördögösködik** = **agit magum v. obsessum** Sándor. **ördögös** Lajos = **Ludovicus magus**: így Heltai cronicájab. **magnus** helyett (l. Kreszn. szót. 1. 107). — Sokat tudnak még így meséink és mondáink, valamint az összes néphit az ördög, rosztéléktől megszállott lakott helyekről, melyek eltérőleg sajátági f. érintett lakhelyeiktől, csupán mintegy időre hatalmukba jött, átok alatt lévőknek tartatnak, ily helyütt üzik aztán az ördögök gonosz játékuat, ki oda bejut v. eltéved különösen éjfél tájban, áldozatuk; a népd. (3. 291) hét esztendőre szól az átok, melytől aztán, a népmonda hősenek az **ördöggel** küzdésre korekedve, kell a várat megmenteni, miben már az óriásihoz hasonló küzdelmek alakulnak, de a rémlatesnek itt kitünőbb színezetével; így a népd. (3. 289, 317): iszonyú bögés, ordítás, lánczörgés, lönyerítés, kutyavonítás, mekegés hallik a kísértetes várban, halálfők, lábak, kezek, embertagok egyenkint hullanak le a kürtől s fűdélről, melyekből az ördögi kísértet alakul, közönségesen az őket vendégeskedve váró hős asztalához ülnek, és kezdődik a vetekezés; (Schott. val. 117, gy. 46): az éjfél tájban belépő szőrös fekete ördögök, kártyajáték és tekézésre hívják fel a hőst, és csak mire a csel nem sikerül, kezdenek a küzdéshez; mind e vonások közt nem egy ismét találólag érintkező a f. említett keleti hősöknek divekkel küzdéseikkel.

Az ördögeli szövetségre vonatkozik szinte a mondában, hogy nem csak maga az ördög kegyeltjét megsegíti, de az épen fenebb említett ördögös, magiai tulajdonságnál fogva ezt is bűvös tulajdonság, eszközök és szerekkel felruhazza; így a rege a kőhalmi királybíróról (817 archív 17 sz.) ki az ördöggel tartó bűvös inasa Csenengés által, a török fogságból bilincsestől a levegőben szállittatik haza, Klinzor és Osterdingen hasonlóan jutnak magyarországból Vartburgba; a vecsernyéről elkésett papot az ördög Boyeuxból Rómába viszi (Grimm 980), gy. 48: a p-ki éjiört Csöllejt, mivel 12 helyett már éjfél kiáltott, a boszús ördög hajánál fogva levegőben hurcolja Ujjfalura. A boszorkányi néphit erről még többet tud, kik összes bűverejük, repülésük, st. az ördög ereje, hatalmából, kinek szolgálnak, birják, s melyek azért ismét mindannyi ördögi tulajdonságokkint vehetők (l. XIV).

Más regék és mesék azonban ma már csupán tréfás, bohóc szerepben léptetik fel az ördögöt, bennök az öshtet gúny, a bűv értelmét a bohós fordulatok válták fel, mint számos hason más meséi — a ném. *eulenspiegel*, az oláh *bakala*-féle — bohós alakok, az egykori istenségek, mythosi lények helyét (Schott val. m. 360), ilyenek: Gaalnál 72,

az öregasszonyt nőül vett ördög, kin az gonoszága által kifog ¹⁾. A népd. (2. 340): „az ördög és a három tót diák,“ hol az ördög tanítójukul szegődik a magy. nyelvben, de vesztőkre tanítva, miben még szinte hasonló eltorzult vonás foroghat fen, mint a salamancai tanító ördögrőli ismeretes regében; és a népd. (3. 328) „a veres sipka és az ördög,“ hol ismét az ördög megszánva a szegény közkatoná nyomorát, az őrt állót felváltja, fejébe teszi veres bővfövegét, melylyel látatlanul szabadon kelhet réven s vámon át, de azontúl mint helyettese, és eltűnhetési büvétől megfosztott, ő kénytelen szenvedni a katonai nyomort, valahányszor azonban veretik, büve által a tisztje érzi a csapásokat, és az ítéletet kimondó kapitány már előre jajgat st.. Igy játszatik ki szinte a népd. (3. 279) három diák, egy furfangos bohóc cselei által, hasonló mese szolgálhat alapul a kmnak: *meghurcolta mint az ördög a diákok* E. 8827. — Ekkép alakult át az egykori ősvallási képlet, idegen vonások, és más mythosi alakokkal elvegyülve, nagyrészt feledve, sokban a nevetséges és bohósba aljasítva.

Mythosi értelem foroghat fen ismét, az ördögnévvel összefüggő, s alakított számos hely- személy- s különösen növénynevekben, bennök is még itt ott a római képzetek, felőle vélt tulajdonságok, a néki tulajdonított cselekvés tükröződven vissza; a *debre* már fentebb érintők így, a számos *Déva*, *Dévény*, *Divék* st. helyneveket. *Ördögárká*-nak nevezi a nép a Duna és Tisza közt, úgy erdélyben terjedt, máskép *Hünárka*- *Csörszárka*-nak st. nevezett földhányások, sáncolatokat, melyekről alább az óriásnál. *Ördöggátja* (Kreszn.) a szombathelyi határban egy út, melyről a hagyomány, hogy a magyarok rajta a németeket megszorították. *Orduk sara* (= ördög sara?) helység név jó elő a Garam melletti sz. benedeki apátság sz. Istváni adománylevele 1124 megerősítésében (cod. dip. 2. 70). *Ördögfalva* Békésh. *Ördögkeresztúr*, *Ördögtút* Dobokáb. *Ördöglik* puszt. Somogy, Heves, Borsodb. *Ördöghegye* f. Zaláb. *Ördögbokor* Gömörb. *Ördöngös-fűzes* b. Szolnok. *Ördögmenyegzője*: Bél not. 2. 513, és *Ördögmencéje* u. o. 4. 306. A vezetékek *Eördeög* s *Urdung* nevet fentebb érintők. Az ördögnévvel növény elnevezések: *ördögrokolya*, *ördögkeringő*, *ördögbordája*, *ördögsekér* (Benkő fűsz. nev.) = *eringium campestre*; l. Tompánál 181: az ördögsekérről regét, hogy az ördöggel cimboráló Zombort és. boszorkány dajkáját az ördög, ördögsekérré változtatja; hasonl. a Bárikút népregéb. (852 pesti kép. napt. 40) az ördöngös Bangót vélik Zala mentében, a szélüzte bógacs kóróban, miért az Bangószekerének nevezetetik. *Ördögoldal*, *ördögborda* = *aspidium filix mas* (Páriz P.); a tájszóth. *ördögborda* = paprágy; az *ördögsekér* egy nyakszegő veszedelmes játék neve, úgy *ördögmotola* is l. f. *ördög-haraptafű* (Beythe Clusius. nomencl. pan.) = *scabiösa succisa*, így a németb. is *teufls biss*. *ördögméz* (Benkő) = *gentiana*, *ördögsszar* (Sándor) = *assa foetida*, *laser*, *ördögtélj* (Páriz P.) = *esula major*, *ördöglóva* (Sándor) = *hemorobius*, *ördögháló*, egy bizonyos neme a hálónak (akad. zsebszót.).

1) hasonl. az 1001 éjb. 18 és 11 éj. a rosszszellemnek tehát ezen bohóc képzetében régi pogány hitnézet lapangna egyiránt.

IV. TÜNDÉREK. ¹⁾

Tündéri hitregénk köre. A név jelentése. Tündérország, tündéri boldog aranykor, társaság. A rozszündérek. Banyák, bábák. Végzet- és jósnők. Hadnemtők. Turul. Alirumna. Rovó-rovásló-varázsló-iraló-nők. Tündér nevek. Delibáb. Lég- és víztündérek. Hattyúnők. Vízszellemek: Sellő. Vándor-láp. Vízcsikó. Fullasztók. Duna tündére. Vízszörnyek. — Erdői, hegyi szellemek. Faunok. Mohosnők. Fanyővők. Kőmorzsolók. Rémek. Váz. Láz. Gnómok. Kínosörök. Bányaszellemek. Házi nemtők. Manó. Babós. Babszem. Hüvők. Tilinkó.

A magy. őshit felsőbb lényekről tudata legélénkebben maradt fen az eredeti sajátosságú tündéri képzetben. Mind az, mit egyéb mythosok a különféle felsőbb lények, szellemek, istennők, végzetnők, moirák, parcák, nornák, kérek valkyriák, fáták, féek, elfek, vízi, erdei, hegyi, háziszellemek: nymphák, dryadok, faunok és satyrok, gnómok, wichtek és törpékről tudnak, nálunk hitregénk általánosb tündérekről képzetében nagyobbbrészt maig fellelhető. Hasonlón az istennökhöz: az emberiség, a természet, föld, jóltévő anyáinkint jelennek meg, kik a halandókat kegyelve, látogatva, boldogító munka, foglalkozás s művészettel megáldják; majd mint a szellemek, dzsinek, perik, féek: az emberiséggel elvegyülve, vagy a végzetnők, moirák, parcák, nornákkint: végzetük intézik, jóslatukkal előjelentik, meghatározzák, a csaták kimenetét eldöntik; míg másfelől ismét csupán helyi nymphák, víz, hegy, erdő, barlang, házi és kincs, ör és védszellemeinkint, sőt olykor mint wichtek, gnómok, satyrok és faunok: az emberi élet és alak torzképzeiteinkint jelentkeznek.

Csak hogy tündéri mythosunkkal ezenfelül még, egy sajátosságos hitképzetet találunk összekötve, melynélfogva regéink és mondáink a tündéreknél egy különös, csodás, ősz, boldoglétet, egy boldog aranyhont, tündérországot, tündérvilágot tulajdonítanak, hol őket ezen ősz aranykori boldoglét veszi körül. S míg egyfelől a hitrege velük, ezen aranykor tudatát azonosítja, másrészt igen jellemzőleg, szinte mythosi tudata körébe foglalja annak, a rozsz, gonosz tündérek képletében elmúltát, átkos és ártalmassá változtat. — És valamint lejjebb az óriásokról mythosunkban egy ősz cosmogoniai hit nyomaira akadunk, úgy itt a tündérit a benne visszatükröződő aranykori, és elmúlt ősz boldoglétről mythosi eszmével, szoros összefüggésben találjuk (I. aranyk. X).

A tündér név eredeti jelentését nyomozván, birjuk a *tün* gyököt, mely a *tünlk* igében *comparet*, *apparet* értelemmel bír; fen van még egy közelebbvivő *tündlk*

¹⁾ e cikk, mely az új muz. I. 589 megjelent, legjobb tanúságul szolgálhat, meunyre bővíthet folytatott vizsgálat mellett a magy. mythologia, miután megjelenté óta, egy év alatt, csak annak felvéve által is, mi a kézművészetben állott, egy harmadrésszel bővült, ez által sok helyt igazult, más helyt teljesben kiegészítetett, s nagyobbbrészt újonnan biztosabban alakult.

igénk is, szint ily jelentéssel; szótáraink szerint (Sándor, Kreszn.) *apparet, comparet, transfiguratur, transformatur*; de ezen utóbbi magyarázat, mint észrevehető, már csupán a tündéri képzet fogalmából van átszármaztatva, mert már régebb lexicographusainknál is, (mint Molnár) a **tündér: portentum, magus, praestigator, qui se in varias species pro lubitu transformatur, empusa**. A mün. codexb. is (N. E. 3. 46, 49) **tündérlet** a *phantasma* magyaráására használtatik. — Ezen *magus, praestigatorrali* magyarázat általánossága (így találjuk t. i. a tátos, bűvös, garaboncos és más mythosi fogalmaink is szótárainkban), szükségessé tette a tünderre nézve azon szorosb meghatározást, mely a róla fennlévő népies képzethez közelítőleg, újabb szótáraink s íróinknál a *nympha* s méginkább a román *fée* képzetével használtatik. Otrókócsi (orig. 2. 66) a tündért *Tyndarossal* összehasonlítván, és héber származtatásaihoz híven mind a kettőt a héber: *tedár* = jugiter szótól eredtetvén, ezen értelemnél fogva szinte: *agilis, strenuus*nak magyarázza, *significat, um., nobis hominem adeo agilem, ac celerem in suis motibus ac gestibus, ut facile se possit subtrahere ab oculis hominum, vel se permutare, quasi dicam agyrtam seu praestigiatorem*. De ezen közönséges értelmezéssel már ő sem elégedett meg, és ez erőltetett magyarázat mellett, a praestigator és agyrtától egészen eltérő népképzet foroghatott fen előtte midőn hozzáadá: *nisi quod nostrum tündér et tündéres mollius quid sonat et honestius*; hogy ezen *mollius* és *honestius*, — gyöngédebb, és kecsesb alakban nyilván *nymphai*, a magy. tündérhez közelebb járó, hasonlatosság lebeghetett előtte, látható, miután *Tyndaros* és tündérünk közt a rokonságot abban keresi, hogy amaz egy *najád, Bateia nympha* fia volt, miért *um: delicatas nymphas solent nostri amantes subinde per jocum tündéres vocare, et vice-versa hos illae*. — Szavunk e szerint gyöki értelménél fogva a **tünés** = *comparitio, apparitio* jelentésével bírhat, és a tündéri természet majd fel, majd eltűnő jelenségét fejezné ki ¹⁾, mire kmdásaink és szólások is mutatnának: **eltűnt mint a tündér, tündér szerencse, tündér világ, változó és mulandó életünk** Sánd. Kreszn. mi egyiránt magyarázható volna azután nem csupán a tündéri tünékeny természetre, de a fentebb érintett tündéri boldog aranykor múltja és eltűnére is. A **tün** gyök alá találom szinte sorolva Kresznericsnél a: **tündöklő, tündöklík** = *splendet, fulget, radiat, effulget, nitet, micans, fulgens*, igét és fogalmat, sőt Szabó D. után a **tünekedik** = *conatur* — *um.* — *splendescere* igét. Faludinál (n. asz. 73) **tündéri pompa**, s közbeszéd. is: **tündéri fény, szépség, boldogság**, kifejezések, mi ismét a tündéri fényes aranyos boldogléti képzettel érintkezik ²⁾. Egyébiránt a **tündöklés, micans, fulgens** tüneménye is a **fel-** és **eltűnés** jelenségével függ össze. Mennyire tartozik ide Kresznericsnél szinte e gyök alatt előjövő **tündemény** és **tündevény** = *vespertilio, denevér*, s Molnárnál a tündér *empusavali* magyarázata, a **lidércnél** (VIII) látandjuk.

Tündereinkről népies hagyományainkban legelőször is a fentebb már érintett képzet-tel találkozunk, mely nekik egy külön, és pedig csodás szépségű **arany boldogont** és lakot, **tündérvilágot, tündérországot** tulajdonít. Otrókócsi 2. 66 említi már: *dicitur etiam apud nos tündérország, quasi dicam tündereum regnum*; regénk és mondáink sajátságos élénk, eredeti képekben festik azt ³⁾; szerintök a (népd. 2. 352, 3. 237,

1) a román nyelvekeni (olasz, franc. fata, fée, span. hada), fatának is hasonló jelentés tulajdonítottatik, Johanneu (mem. d. l' acad. celt. 3. 232) szerint, a fata: s' évanouir, tomber en défaillance, az eltűnés ezen értelmével magyaráztatik. — 2) hasonl. a kelet tündérei a perik-röli szólások: ragyogó, fénylő, tündöklő mint a peri, I. Firdusi Schah namehjában (Görres 2. 2) = hellleuchtend wie ein peri. — 3) népmondáink ezen tündérországot oly élénk sajátságos eredetiségűnek találom, hogy alig gondolnám azt, az összes tündéri mythosok hason képlettel összehasonlíthatónak, bár mily közel járnak is e képzetek különösen ismét a keleti perik és dzsinek, és a nyugati, kelta és román faták, felek, effek lakairól hason képzetekhez; az elsőre ilyenek az 1001 éj. előjövő perik lakhelyei, az aranypaloták, a drágakőtalajos, kristályvizet paradicsomkertek, hol e szellemek laknak és örökélet tenyészik (a 17 éj), v

gy. 24, 32) majd a távol messzeségben, tengeren és pedig az **operenolás** tengeren túl hová az út, réz, ezüst és arany egymásra következő erdőkön, és hasonló folyók mellett, meg az üveg hegyeken át vezet, létezik a tündérhon; majd ismét m. a népd. (2. 352) mese mondja: egy roppant sziklahegyben, melynek csúcsai az égbe nyúlnak, nyílik meg az arany varázsvessző által a fényes lak, tündérlen ragyogó teremek; olykor (m. gy. 32) ez csupán ily távol tájakon álló fényes palota, Gaalnál (58) erdők s tavak közepett, ködből alakult vár, a föld alatt, melyhez fellegvid vezet; de legtöbbször az egy külön saját bájos világtint festetik, mint a tündérlilonai mesékb. (népkönyvb.), hol tág mezőkön állnak a tündéri városok, csodás ékességű kertjeikkel, melyek forrásaiban olvasztott érc, arany folydogál, zöldellő borostyán övedzi ben a piruló narancsokat, szagos balzsamfák illatoznak, sűrű céderfák tartanak árnyat, itt nő az **aranyalmafán** a tündéri **aranyalma** ¹⁾, és az ezüst körte (Majlát 159), melyet a tündérek csábul a megkedvelt királyfi kertjébe átültetnek; — mégis mind ezen bájos helyek a tündéreknek csupán egyes tartózkodási helyeik, a mesében a tündéreknek um. *feketevárosa*, vagy a tündéri *változóhely*, *változóvár*, hol a tündérek csak nyáron laknak; (egy más „tündérlilonai“ variánsb. gy. 24, az eltűnő tündér a királyfit felkeresésére egyenesen a tündérországi paradicsomkertbe utasítja, de hol szintűgy a képzet, hogy még itt is a tündérek csak nyáron laknak); még ezentúl sziklák és havasok megett, hová a hős királyfi is csak tündéribüv által érhet, létezik a valódi tündérország. Élénken tudja ezt ismét a népd. (3. 237) mese: szerinte az a réz, ezüst, arany erdőn túl, mintegy mennyország nyílik a halandók elébe, a bele jövők szépek lesznek, mint az angyalok, a fákon ragyogó csillagok teremnek, alattok ezüst források folydogálnak, feje madarak csodásan énekelnek, itt még a varjukárogás is fülemeléének, és a cigányleány is angyal; arany oroszán áll őrt, aranybokrok között fénylik a tündérpalota, a fényes termekben nagy vendégeskedésben, arany padokon ülnek, arany tálakból, arany késekkel és villakkal, arany récéket, pulykákat és ökröket esznek, szolgálva arany zsinóros néptől. A réz,

a boldog Irem városa és kertjei (476 c.); a másodikra a román és kelta féeek; armorikai és avaloni boldog szigetei, mint a gyönyör és boldogság lakhelyei; — de ezek majd csupán mint egyes város és épületek mutatkoznak, mint az ezeregyjegy, majd ismét mint az utóbbiak, a druidák laka, és áldozat, meg más pogány cultusnak szánt, helyekül magyarázva, (I. Schreiber féén in európa 9: pierre des fées, grottes des fées, tables de fées, chateau ou maison des fées, salle des fées, cabanes des fées, féeenschlösser, féeenhüften) minő tündéri helyek, épületek eltérőbb emléknymaival nálunk is lejjebb találkozandunk. Még eltérőbbek azok, melyek sajátilag mint túlvilági s jövő életi boldogsághelyek értelmezvők, minők a régiek boldogok szigetei, elysiuma, a költők hesperidákertje, Platon atlantidáji, s a kelta-román avaloni és armorikai tájak (I. Maury fées du moyen age 40); mit ezenkívül az európai, német és más regék egy tündéri bűvössépséggű honról regélnek, az koránsem eredeti népmondai, de az összes mythosokból eredett, reflexió szálta költői képeknek feneklik, melyeket a mesterkelt tündérregények — féén, zauberroman előhozak; hol emezek bűvös teltségéről képzetek előállításá által, más eszközök hiában, mint tudva van a regény szükséges u. n. gépezete v. csomója alakítatt, s melyet az újabb romanticus iskola, classicus előállításokban, minők a Wieland és Muscuscélek, kiképezett; a helyekre nézve is több újabb, különösen angol költemény, és ezek közt kitűnőleg Moore Lalla Rukh-jában a perikre nézve előállított. Ha literatúránkba e nemű elemek be is tértek, a régibb tündérregények fordításai által, (Közül az első ily nyom tudunkra a szép Magellona 1535 fordítása) s azok a nép kezeibe a ponyvairódmű népkönyvekbe elhatottak, úgy mégis a népmonda és regétől eltérő, és kirívó jelleműk fentarták, mint azt maig számos e nemű népkv. kalendáriumi st. cikkek mutatják, hogy csak egyet az argilusi mondat itt eleve említsük; — legeredetiebbeknek mutatkoznak még, az e nemű angol tündéri, elf, fairy regék, minők p. Keightley fairy mythology írástában advák, de ezek kicsinyes, gnómi incelkedő alakja minden tündérfény, társasélet és táncok mellett, eltérőbb a sajátibb tündéri fáták féeek alakjától. — 1) a boldogság egyik főjelve, mint a paradicsomfája almái, a hesperidák kertje almái, az avaloni boldog szigetek almabősége I. Maury fées d. moy. age 42; régibb írónknál is az így a boldogság és hatalom fölfevél szolgált, péld. Listinél moh. 10: mintegy aranyalmát, a szerencsét úgy tartotta. 26: az aranyalmára hatalma tündérlík. 156 Lajosról: hazánk aranyalmája (azaz boldogsága) vala. 206 st. hasonl. a finb. a becses, kedves, m. a kalevalab. 15. 147 st.

ezüst és arany erdőkből ablakaikra madarak repülnek, és megkezdik a zenét, minőt emberi fül nem hallott, mire a tündérek táncra kelnek, forognak mint a gondolat; jöttek mint a forgószél; mentők s jöttökkor láthatlanok: „**kőd előttem s kőd utánam, hogy engem senki meg ne lásson!**” azon mondat, mely által a tündér láthatatlanná lesz (gy. 36, és népd. 3. 252-hőzi váriások). A tündérgyermekek ajkaira égből csepeg a tej, bőlesőjük hó és napsugárból készült, mosolyuk mint a hajnal hasadása, ha könyeznek (gy. 40) gyöngy hull szemeikből. Majlát 2. 209 a tündér királyi leány szeméből ha sár gyöngyök, ha mosolyg ajkairól rózsák, ha lép nyomába aranyak hullanak. Népd. 3. 296 midőn éjjel egy várba leereszkednek, hol, mint a mese mondja, a sötétséget harapni lehetett volna, a terem felvilágosodik, mintha úgymond a hajnal jött volna belé hálai éjszakára, mert négy tündérleány szeméből a szoba négy szögletéből ragyog elő a csodás világosság.

Ezen tündérhon lakói **társas viszonyban** képzelvék ¹⁾, főbnyire **tündérkirály** vagy inkább **királynő** áll felettek; a tündérlonai mesékben ezen királynő maga Ilona (egy variánsb. gy. 24 a tündérkirálynőnek csupán leánya), nagybárá a főszerepes tündér jó elő e minőségben, kinek azután a többi tündérek — **három, hét, leggyakrabban tizenkettő** — leányai, vagy környezetét képezik; de kívülök még fürge szolgánép is veszi őket körül. Valjon ezen tündérek csupán nők, vagy férfiak is? a mese és monda többnyire-csak tündérleányokat ért, de említ olykor (m. a nép. 2. 353, és 3. 237) tündérfiakat is, és ilyenkor ezekhez királyhölgyeket, mint a tündérnőkhöz királyfiakat párosít ²⁾. Mindnyája **fiatal csodaszépségű** ³⁾, mit a mesében a **hófehér szin** és különösen a múlhatlan, hosszú sarkig erő **aranyhaj** és **aranyos ruha**, olykor az **Aranyka** tündér név is (mint Gaal 127; a szláv. is: *zlata baba*, *zlatovlaska* Rimauski 96) fejez ki; hasonlókép a tündéri boldogságot is: az **aranylét**, **aranyhon**, melyben minden, az őket körülvevő egész mű és természet, föld, fa, erdő, víz, ház, a legdrágább ércek, drágakő, arany, ezüst és gyöngy fénye, szépsége és jóságával bír. E közepett lakomák, tánc, melyről a mese (népd. 2. 353) jellemző vonása, „hogy a tündérleányok minden éjjel egy pár sarut elnyűnek”, és vigalomban foly a boldog tündéri élet, olykor még, a szende ártatlanság vonásait is áttüntetve (népd. 3. 237). Ezen **táncok**, és a véle összekötött **tündéri onltas** nyomai, vannak még fen, úgy hiszem, a **lapockás táncban**, melyről Otrókócsi (2. 67) emlékezik: hogy azt a leányok „**tündérek jövének**” éneket dalolva játszák (hasonl. Bartholomaeides not. Gömör 450), valamint más tündéri, s ma már nép- és gyermekjátékokban, hasonló nyomok jelentkeznek (l. alább), minők a féeeknél is (Maury 56. Schreih. 23), s különösen a szláv Villiknél.

Nevezetes tárgyunkra nézve, hol képzelé a néphit e **tündérhont**? Az általánosb távol messzeségi kifejezéseken kívül, — minők: „a távol hegyeken és tengereken túl, sziklák, havasok és égig nyúló hegycsúcsokon át, hová a madár sem repülhet” st.— az különösen a: **7**, mint mythosi szent számunk által (jelv. XVI) jelettetik: a **hetedhét országon**, a **hét tengeren**, **hét világon**, s még azon is túl um. hangzik a tündérhonbai utasítás, mi már is mélyebb hitregei alapra utal. Így jó ez már elő a keleti regékb. (1001 éj 413): az elszálló hatyútündérnő kedvesét keresésére a hét Wakwak szigetére utasítja, de ehhez hét világon, hét tengeren, hét mély völgyön, s égig nyúló hét hegyláncon át

1) ezen tündéri társasletről képzel a nyugati kelta tündéri mythosb. már a druidanók collegiumaira magyaráztatott (l. Schreiber féén 15, 17, 36), mit alább e tekintetben a boszorkányról érintendünk (XIV). Itt hasonlóbbak ismét a mieinkhez az e nemű keleti tündérek, perik és dzsinekről képzelek, hol szinte közönségesen egy királynő uralg a tündérhonban, a többi felett, l. péld. 1001 éjb. 395 és 510 e. —

2) hasonlóan ismét az összes tündérmithosi képletekben, leggyakrabban pedig a keletiekben; l. Hammert is geisterl. 15. — 3) így a féeek szépsége mindent felülmúl, hasonlóan, mint nálunk a szólások: szép mint a tündér, pus bēla que fada Schreiber i. h. 35. Maury i. h. 53; s az 1001 éjb. a perit látására a halandó szépsége által elragadtatik.

juthatni csak, s még azután is kiállva az út számos fáradsalmait, a szellemek és állatok hadait leküzdvé, a hetedik Wakwak szigeten hét hónapig kénytelen keresni. — De nálunk ezen felül még határozottabb néphagyományok is fenmaradtak, így tartá egy régi néphit kitünőleg **Erdélyt a tündérek lakának**; már Otrokócsi is i. h. említi: per quod — *tündérország* . . . *elsi vulgus nostrum inepte Transylvaniam intelligit*, quasi *tündér esset Erdély* ¹⁾. Hasonlón említik más régibb íróink is, mint az erdélyi

1) mit Otrokócsi komolyan vesz, s mivel már ő is ismeré azon trivialis historia rhythmicát um, melynek következő kezdő verseit idézi is:

a tündérországról bőséggel olvastam, olasz krónikából kit megfordítottam,

innét a néphit más mythosai honokra, minő szerinte a tündérral összehangzó, tyndariusi Trojanum regnum, vagy pedig e verseszétnél fogva olaszónra véli alkalmazandónak. Otrokócsi ezen historia rhythmicája azonban nem más, valamint első verseiből látni, mint a népkönyveinkben maig ismeretes és terjedt argilusi verses monda. Ezen nevezetes tündéres népköltemény már magában figyelmet igényel; és eltekintve annak idegen eredete és kütféjtől, melyek vizsgálatába nem ereszkedhetem, azonfelül is egykét jelentékenyebb adatot szolgáltat hason hitregei kütfő s emlékeink criticájára. A római határozott legregibb adatom csakugyan Otrokócsi általi említése, (a Széchényi bibl. cat. 1. 35 idézett: „Argilus nevű királyfiról, és egy tündér szűleányról história,“ nyomtatási hely és évszám nélküli), Otrokócsinak a 17 századb. róla emlékezése, mintegy a nép kezén forgó trivialis népies históriáról, azonban mutatja hogy az már jóval kora előtt terjedt és ismeretes lehetett. A Széchényi bibl. cat. f. i. h. jegyzete szerint szerzője Gergei, ki azt olaszból magyarra fordítá: autor est um. Albertus Gergei, qui ex italico sermone, in hung. traduxit, hozzáadva már szinte a nevezetes, tudákos magyarázatot, hogy a rege: Dáciának a rómaiak általi meghódítását jelenti (fabella vero hac expressa esse dicitur subjugatae a romanis Daciae historia). A vélemény Otrokócsi előtt legalább egészen ismeretlen lehetett, (ki ugyan vallomása szerint, ha ez nem gyanítható képmutatás, a mesét mint „nugá“-t olvasásra sem méltalta), másképp el nem fogta volna mulasztani származtatásaira használni, mire a Dácia, Erdély, tündér st. szavaknál, melyeket bőven faggat, néki a legjobb szolgálatot teendí. A magyarázatot legújában ismét Kővárinál (erd. rég. 44) találom, hol a közlőt mondát, ez értelemben bővebben magyarázza, nem említi azonban, valjon azt ezen vagy hason adatok, avagy pedig néphagyományos nyomok után teszi-e? csupán a monda külső történetére a fentebbitől eltérőleg jegyzi meg, hogy (nem Gergei, de) Gergely Albert azt legelőbb dolgozta, később pedig 1781 Piskolti István, midőn olaszországban katonáskodnék, újra lefordítá, mit Kővári egy új, Dózsa általi átdolgozásban kíván fentartani. A legérdekesebb volna tudni első feldolgozása idejét, valjon csakugyan ama Gergei v. Gergely által, s különösen mikor történt? A hiányos s bázó adatok nyomán véleményem felőle az, hogy e monda is már korán ájtóhetett hozzának, mint más hason e neműek, minőkrol már a 16 század elejéről bizonyos adataink vannak, (péld. a f. említett Magellona 1535 fordítása 1. Toldy tört. kült. 6) és innét gyanítva, már ennél jóval előbb néhány századdal létezhettek, (mint csakugyan Galeotus f. et d. Mat. 12 tanúságát bírjuk, hogy a Rolandról hősege Hunyadi János udvarában énekeltetett), e nemű idegen regék áttételei, melyek annál könnyebben meghonosultak, mennél inkább a mieinkhez rokon hős és tündéri képzeteket tárgyaltak. Kétségtelen, hogy több közülök már a legregibb árpádi korszakban az idegen lovagok bejövetele nyomán elterjedhetett, bizonyosan azonban, különösen a hason olasz tündéri regék, az anjoui ház idősakában elhatalmazhattak, nem csak az e dynastiának a nemzet erkölcsi és szokásaira nézve ismeretes befolyásánál fogva, de különösen akkor, midőn Lajos hadai a nemzetet magával olaszországgal, oly közel érintkezésbe hozták, hogy annak már akkor virágzó költészete kétségtelenül, — a nálunk mindenha ily idegen befolyások iránt igen is fogékony — részvételre talált. Valjon azonban ily messzekori eredetibb befolyásukra visszavendők-e hasonló tünemények, mint az olasz argilusi verses monda? ennyi adathiányban nehezen határozható meg. Annyi kétségtelen, hogy bár mennyire fentarták azok saját kirívó idegen és miénktől eltérő alakjukat, még is nem nélkülöztek, akár a felvételben, akár meghonosulásokban némi assimilatioi elemet, mint itt, hogy csak ez egyről szóljunk, a tárgyalt argilusi mondanál jelentkezik. Míg ugyan is benne a legidegenebb görög Akleton, Medena, Argirus nevek előzőnek, híven fentartva ama népkönyvi példányokban, melyek egyenest Gergei és Piskolti olasz fordításaiól származnak, és bár ezekben sehol sem kerül elő a tündér Ilona neve, úgy az még is népiünkél mindenütt a számos csak előszóban fentlévő, s amazokkal egyező elbeszélésekben, csupán a „szép tündér Ilonáról monda“ neve alatt ismeretes, a legkülönbemű váriásokb. (minőket magam is birok gyűjteményemb.), melyekben nem említe a többi idegen hangzású nevek, még az ismertebb Argilus is elmarad. Mi valószínűleg oda mutat, hogy régibb eredeti tündér Ilonáról meséink, tökéletes hasonlatuk által ama olasz argilusihoz, véle assimilálódtak, s mint az a népkönyvekbe áthozott, népiessé lett, általa felfrissültek, emez pedig a nép ajkán idegen vonásait, neveit veszíté, és a honosabb tündér Ilonai név alatt lett ismeretes; mellékesen mondvá Ilona a Helenának mai magyarázatátul használata mellett ép oly eredeti magyar név lehet, mint a Julius magya-

születésű költő Barcsai (Nasszonyhozi epistoláb.): *megbocsáss jó néném! én ki Dáciában születtem Iona tündérországában.* Lehet ugyan hogy ezekben az Erdély mint határozottabb hely és tájnév, csupán egy ismeretlen távol helynek, talán különösen erdőség, hegyeiken havasokontuli vidéknek, egy más ismeretes távoltság nevével jelölésül szolgál, valószínűleg azonban az Erdély név itt sokkal mélyebb, mythicus jelentéssel forog fen, mint a hitregei számú tündéres *hét vár* hona, krónikáinkban: (Kéza 4.) *septem castra*, a székely pog. krónikáb. (278. l. kútf.) *terra septem silvarum* – *hét erdő földje*, a szláv és németben is: *sedmohradska*, *siebenbürgen* (a névnek épen a magyarban elmaradta, annak ily mythicus értelmét csak erősítheti). Legjobb tanúságot ad azonban itt is maga az erdélyi néphagyomány, mely még számos régi várait a tündérek egykori lakának és általuk építetteknek tartja; mint ezt már újabban Gerando (Transylvanie) és bővebben Kövári (erd. régiségei) említik; a mint az utóbbi nyomán, a habozó itt ott felemlített tündérváráépítés, és lakásról hagyományt rendezni lehet, még említés szerint is (11) körül belül számuk *hétre* jó ki; ilyenek volnának: az *aranyi, dévai, kecskekői, irtosi, tartodi, torjai*, s hetedikül talán a hasonlóan említett *kolozsvári, számosi* v. a *deéstek* volnának vehetők (Köväri 47, 50). Magok már ezen várak néhányai nevei, mint: *aranyi, dévai, a tündérilonai, kecskekői*, világos tündérmythosi értelemre vihetők vissza, mint még érintendjük; míg a többi, ma már homályos értelmű, de különös eredetiséget mutató nevek, amazok nyomán nem kis valószínűséggel hasonló tündéri értelműeknek tarthatók. A róluhi hagyomány is bár rövid, de meglepő hű egy-két vonást közöl a helyekről, melyek a tündérek által alkotva, ezek lakói, és csodás tényeik helyszínéül szolgáltak. A rege tud még a bájos kertekről, — ha bár feledve itt a tündér nevét, azt ördög kertjének nevezi is, Köväri 161: Gyaluvára sziklaüregében, hol a leirhatlan szépségű kert egy mélységben tenyészik, melyben ha a bemenő, a

ritására használt Gyula (I. XV), Victoréra Geiza st. (I. al.). Bizonyíthatja állításunk, hogy amaz árgilusilonai számos mondai variánsaink mellett, tündér Ilonáról még egészen eltérő, külön mondakörrel is birtunk, minőnek nyomai még Majlát 257, és Kövärinél 21 láthatók. Csak ennél fogva is lehet Erdélyben és néphagyomány, és tudat tündér Ilonának tulajdonított egy bizonyos várról, Csallóközben a Duna szigetein hatlyú alakban honoló tündér Ilonáról, és Barcsai (I. f. a szöveg.) meg Otrókócsi által felemlített néphitnek tündér Iлона erdélyi lakáról, a mint ezt szövegünk itt fentárgyalva említi; mert hogy ily néphit az olasz árgilusi (Iona és Erdélyről a legkevésbést sem tudó) monda nyomán alakult volna, azt józanon ki sem fogja elhithetni; valamint hogy csak is, ezek nyomán vélem még ama tudakos magyarázatot is keletkezethetnek, miszerint az olasz árgilusi monda, Dáciának a tündér Iona képében meghódítását jelenti Róma által, melyről hogy a római dicsőség, vagy a dáciai gyászos emléket egy hason olasz tündéri rege tartotta volna fen, ott, hol annyi közelebb álló, a népeletbe élénkebben békített, ősrómai dicsőség, egyéb emlékeimait, az olasz és román regék egész seregében feledve látjuk, nehezen fogja ismét valaki véltünk elhithetelni. — Köväri is a regét az erdélyi Ilonavár emlékével összekötve közli, mint említek egy új, Dózsa általi költő átdolgozásban, interpolálva azt különösen a belé csempészett tündér Iona névvel, hogy a várról néphagyományuk megfeleljen, mely nevet azonban, mint mondók, ponyvairódmalmi népkönyvi példányaink (legalább melyekkel én bírok) épen nem ismerik, és helyébe Árgilus mellett csupán névtelenül, egy szűz tündércsajt említték, a címen, mint a szövegben. Ha netán létező eltérőbb, ezen mondai többi feldolgozások, kezünkönél volnának, még több eredményt is képesek volnának felmutathatni, melyeket most mint gyanúsításokat mellőzni vagyunk kénytelenek; az eddigiekből azonban véleményezhetjük, hogy annak olaszból áthúzó, minők bár ha nem még ama ismét első Gergei, v. Gergely előtt létezhettek, arra a magyar tündér Ilonáról monda hasonlatossága által buzdíthatattak, a mint hogy e tekintetben, igen megszokott processus, a honi ismertet új idegen formákban béhozni, mire a Gergei után Piskolti által ismételt múlt századi új fordítás is mutat. Ennyi és több mondható minden rövidségi záradék mellett, csak egy, és az is jóformán adathiányos, lenézett, csekélyes ponyvairódmalmi cikkről, és pedig mint látható, nem minden érdek nélkül, nem csak hitregei, de irodalmi tekintetben is. Mennyire könyvítve és biztosítva volna már emez vizsgálat, mely az első népirodalmi költészeti, mondai gyűjtéskezdet, és az első általános magyarirodalmi történet megjelenésével, egykorúlag készült, és iratott, ha ezen kérdések máris meghányva vagy megoldva volnának! azért félre ebben is a gondatlan egykedvűséggel, a tudatlanságot csupán palástoló, lenézésel, és mihamarább eziránt is figyelmet és gyűjtőket, — mert a nemzeti életben hasonlóan a legcsekélyebb érdeklődése is fontos életkellék.

setétséget áthaladta, megvirradni kezd, s minél alább mén, mind vakítóbb fény s világosság jön elő; ezen fényárban volt a kert, földi nyelven um. le nem írható szépségű virágokkal; itt őrizék oroszlányok a dús kincseket. Ez emlékek tanúsítják, hogy **Erdély és hétvára**, a **héterdő**, nem ok nélkül tartott a tündérek regés honának, rá a tündérek honát jelező heves szám utalt már, vagy hogy e számok értelme rá nézve ily mythosi alaptól alkalmaztatott, mint a hol bizonyára az egész magyar földön legrégibb, és legeredetibb ősvallási pogány cultus létezett, ha felveszük hogy az attilai székely maradékok által ez az újabb bejövetig élénken és szakadatlanul gyakoroltatott, mint pedig a magyarországban megerősült keresztyénség idejében, amannak **Pogány váraiban** még sokáig divott; a papi jósnői szertartások, és az őshit emléke sokáig fentartá, az általuk képviselt tündéri képzetek emlékét is, minélfogva természetes, hogy e tündér emlékek még élénkebben fenmaradtak e helyekhez tapadva, a minthogy már általában is a legbecsesb néhány mythosi emlékünke, mint: **Nemere, Rabonbán**, az áldozatok és cultusróli nyomaink is innét birjuk, (l. azokat illető helyt). Honunkban is ismér azonban a néphagyomány ily különös tündéri lakvidéket, így tartja még **Csallóközt**, — ezen nem kevésbé régi magyar telephelyt, az avar ringek, tatár ülések (V) színhelyét, a még benne lézengő nem egy monda a tündérek különös honának. Ezek szerint (gy. 45 és mindj. alább) **Csallóköz**, mielőtt még **Csalóközzé** lett, volt a **boldog aranykert**, melyben az **aranyhajú tündérek laktak**, jártak s keltek. Karcasynál (u. muz. 2. 500): „midőn Csallóköz tája még oly gyönyörű volt, hogy **aranykertnek** nevezetnek, sok tündér lakta akkoron; a nagy Duna szigetei voltak legkedvesb mulató lakhelyeik, ott járt hajdanta um. **tündér Ilona** is, mint **hattyú** úszkálva a Dunán. Vizi tündérpalotáikban mondhatlan fény és gyönyörűség uralkodott, aranytól és gyémánttól ragyogott ott minden; vizi tartományaik messze terjedtek el onnét egész a tengerig.“ Maga Csallóköz mai nevének a régi aranykert elnevezésével ellentétezésé, utal már a felőle mint boldog tündéri aranykertről néphagyományra, valamint a szó egy újabb, az egyenesen tündéri: **sellő** névvel magyarázása által (l. alább) még inkább ezen értelem jelentkezik. Valjon nem ily értelem forog fen még a kmdásb. is: **csallóközi szerenose E. 1317**, eltérőleg az i. helyt adott magyarázattal; mi a **tündéri szerencse, boldogság** st. honos kifejezésekben hasonlót talál. E szerint róla, mint áldott gyümölcsös, boldog aranykertről, hasonló képzetek lehettek fen, minőket már az összes mythosok ama **hesperidai, avaloni, armorikai** tündéri boldogság lakhelyek, kertek, ligetek és vidékekről tudnak. Ilyenek ismét a felső magyarországi néphiten szinte a kárpátok egyes völgyei, mint paradicsomkertek képzelve, hol gyémánt madárfészekek léteznek, karbunkul virágok ragyognak, **aranyalma** tenyészik (l. Csaplovics Gem. 1. 26) 1).

Ezen határozottabb helyek mellett egyiránt emleget még a monda neveket, melyeknek valódi jelentését már feledheté, mi által azok máris határozatlan s csupán mesésekkel lettek. Ilyen az **operenciás tenger**, melyen túl laknak s léteznek többnyire a mese mythicus személyességei, m. a tündér, sárkány, garaboncos, (egy mese gy. 142 három operenciás országot emlit, melyből um. a kuruzslók előhívatnak). A név magyarázata már az ismeretes: **Ober-Ens** osztráktartományi kerületnévvel kísértetett meg (Ballagi pbesz. elősz.), mit nem osztok, az Ober-Ens név alosztályos geographiai inkább, mint-

1) a keleti dzsinek periknek szinte az 1001 éjb. előjövő mesés 7 szigete, 7 világi st. lakhelyeik mellett, még hason határozott bizonyos vidékek is tulajdonítottak, a Dzsinnistán névvel jelölve, mely majd Nissibin, majd Hush földére, Webar tartományba helyeztetik, Hammer geist. 17. — A finn regékb. Ganander m. fen. 93: Turja a bűvös tündéri hon, hol a mythosi lények, óriások, a szelet gerjesztő sas, és kapó a tündér honol; mi ismét valódi helynévvel azonos, Turjanak nevezetvén nem csak a délibb vidékek, de a lappok hona is: Turjaunmaa = lappok földje, Turjantunturit, Turjaankallo, a Lapland felőli hegyesség és norvégai sziklák neve; mi érintkezik a képzettel is, mely szerint a finn regék a lappokra, mint ellenséges népre ruházzák a mythosi bűvös, óriási, és boszorkányi fogalmat (l. V).

sem tartományi lévén, népiünkél egészen ismeretlen, eltekintve hogy tengerrel semmi összeköttetésbe sem hozható, melynek pedig a magyar mesében ama operenciás megszokott neve; és miután a szó nyelvünkön sem ad értelmet, ha csak azt az: **oprányi, ofrányi, ofrálok** (a tájszóth.) tájszavakkal, melyek *csavargást, tekergést, tébolygást* jelentenek, össze nem tartjuk, lehet hogy csak költött név, de lehet hogy egykori tenger melléki v. közeli, őslakaink korábbi, eltorzított névemlék maradt fen benne. — Sajátlag azonban, vagy hogy egy neme által csak az *apotheosisnak*, a tündérek általában, mint más főlények, isten és szellemek, hősök, fen az égben képzelvék, a fellegek fölé, nap, hold, csillagok, és szivárványba helyezve. Karcsey (i. h. 504): a tündérek a földről a csillagokba költöztek, országútjuk a tejesút csillagzata, rajta a göncölseken járnak, arany gyémántos kastélyuk a napban van, melynek sugárain ereszkednek le, s emelkednek fel, az emberi szem nem juthat nyomukba, a holdban táncokat lejtene, a szivárvány bűbajos csatornájuk, — a palócoknál (tájszóth.) **bábabukra, a bába – tündér szalagja**, mint a finn kalevalában is *kapo* a tündér a szivárványon ül (IX).

De ezen tündérországba, — tárgyunkra már visszatérve, — a néphit szerint csak ritkán juthat el a halandó, tündérek kegyeltjének, választottjának kell lenni, ki csábjaik által oda édesgettetik, és ekkor is csak bűszerekkel, sanyarú próbák után érhet hozzájuk. Karcsey-nál (i. h. 500): midőn a csallóközi dunai szigetek még tündérek lakai voltak, más ember azokhoz nem férhetett, ha csak nem valami csodálatos, bűbajos mesterségek által, vagy ha valakit különösen megkedveltek, elvitték magukkal vízi tündérpalotáikba, és szolgálatukba vették ¹⁾; ki hozzájuk jutott, nehéz próbák alá vettetett, s ha szilárd hűséget mutatott irántuk, elhalmozták kegyükkal, de ritka állotta ki sokáig; a hűtlent visszavetik bűvmóddal, a sanyarú életre; nyomorúlt pásztori állaputra ébredt fel az olyan, és soha sem tudta meg mikép került ki onnét. A f. i. népdali mesékben a tündérhonba járó leányok éjenként bűvös irral, melyet egy boszorkány nyújt nekik, kenik meg vállukat, és szárnyonve repülnek el a tündérhonba. Gaal-nál 53: már a született gyermek felett lebeg egy kárvágyó tündér végzete, hogy a mint lábával a földet érintendi, úgy hatalmába esik; hasonlóképen Majlátnál 37; de leggyakrabban maga a tündér száll elő, ingerlő csábjaival, mint tündér Ilona, ő ülteti a király kertjébe az aranyalmát, hogy általa a királyfit megnyerhesse, és bája által a tündérhonbani felkeresésére buzdítsa. Gaal-nál (127, 313) e tündérszerencse ismét a tündérnek tett szivesség vagy szolgálat és segítség, gyakran az előforduló megváltás díja. De ilyenkor is csak hosszú vándorlás után, túl a tengereken és hegyeken, bölcs állatok mint a griff, az egyszemű óriás állatkirály st. vezérlete, útmutatása, s tanácsa, majd ismét bűszerek által, mint az ördögfiaktól (itt bizonyára szinte a tündérflakból torzítvak, l. Gaal 137, mint általában, mind ezen lények, közvetítő tündéri alakzatok) elesalt láthatatlanná tevő köpeny, mérföldet lábálal saru, és a csattanó ostor, melylyel a „hip hop ott legyek a hol akarok!“ mondatra kívánsága teljesül, — juthat a tündérhonba. Itt még a tündérkirálynő cselei és próbái várnak rá, például: egy nap alatt az erdőt üveg fejszével kívágni, arany s drágakövekből palotát építeni, (m. Gaal 53), üveghegyeket gyűszűbe hordani, húsz mérföldnyi fekete folyót, egy nap alatt kiinni st. (m. gy. 21), másutt megvinni kénytelen a hős (m. Majlát. 257); így nagyobbára (mint a hősnél, átokváltásnál, l. ezeket), azok folyvást ismétlődnek, többnyire hármas, majd hetes számmal. Hasonló tündérpróbák más regékben is; találólág különösen a finn kalevalab. 8. 95, hol a tündérhölgy feladatai: tompakéssel hajszalet kettéhasítani, követ meghámozni és jégből övet készíteni a nélkül hogy töredék v. porszem elhullana, a tündér orsója forgácsaiból hajót csinálni st. az 1001 éjben (418 é.) a 7 Wakwak szigetén tündérét kereső

1) ezen tündéri csábítás, ragadmány st. szinte már általános képlet a tündéri regékben, l. Maury i. h. 52; valamint hogy különféle érteleme s magyarázattal jó elő, mit alább érintendünk.

hősnek az első szigeten áthatni kell, hol a madarak oly irtóztatón csevegnek, hogy az ember szavát nem érti, másodikán a farkasok, medvék, oroszlyányok a megtévelyodásig ordítanak, azután a szellemek dzsinek országán át, hol ezek hadaitól áthatatlan ködfellegek emelkednek. — De mindezen próbák kiállása közt a hőst mondánkban mindenkor ismét szintegy tündér segíti bűvszerével: kard, sip, bájital st. által.

Mélyebb és határozottabb értelmű mythosi jelentőséggel bírnak mondáink és regéink, midőn a tündérek halandók közti megjelenését, s az emberi ügyekbei áldásos és boldogító befolyásukat beszélik. Regéinkben ezen jelenség, — mint már érintők — mindenkor az **aranykor**, a **boldoglét eredeti koráról** emlékek egybefűződik, s eltűntét egy szomorú érzet kitűnő alaphangjával kísérik; így egy Csallóköz-püspöki monda szerint (gy. 45): Csallóközben még azon időben, mielőtt **csalóközzé** lett volna, szép aranyhajú tündérleányok jártak át a *Macskaréven*, a *mogyorósi* uraság rétjére; egy agg fűzfa alatt, mely maig látható, terített meg éjente asztalukat; kinek kedve tartá, az hozzá állhatott és jóllakhatott, távoztukkor sarujokból aranypor hullott nyomukba, ki mennyit birt, annyit szedhetett, nem is volt akkor sem koldús, sem szegény az egész tájékon; de mióta egy gazember a tündérek asztalánál jóllakozva háládatlanul rácsúnyított, azóta soha sem látta senki többé a tündéreket. A *macskarévi* révész kompiában utánok egy aranypatkót talált, s azzal ki volt fűzve, a tündérek ellűntek, s a vidéken azóta gyakran nyomor és inség uralkodik: a sziget *aranykert* helyett **csalóközzé** lett. — A jellemző mondában már a mellék körülmények is, mint a *Macskarév* — ezen állat tündéri boszorkányi-sajátsága miatt (l. al.), úgy a *mogyorós* név, a mogyoróbüvvesző értelménél fogva (XIII), mint a sziget *Csalóköz*, *Aranykert* nevei (l. f.), hol a Dunától partjaira mosott arany egykor dúsan (l. Bél not. I. 12), s még ma is találtaik, — mindannyi mythosi vonásokra figyelmeztetnek. Így tartja már általában a csallóközi néphit Karcsey (i. h. 500) szerint: hogy midőn a tündérek e tájat lakták, az oly gyönyörű volt, hogy *aranykertnek* nevezték, de már most um. nem léteznek ide lent többé, a csillagokba szálltak, s ha talán léteznek is, nem érintkeznek halandó emberekkel, mert ezek mindig gonoszabbak. Hasonló mondát bírok Hontból (gy. 71): Füdemes és Palást között, az iszkornyai pusztán egy kőhalom alatt, melyet a hagyomány régi templom és város romjainak tart, elterülő tóról a rege: hajdanában tündérleányok jártak mosdani a tó partjaira, ott fésülék naponként ragyogó aranyhajukat, a kifésült és elhullott aranszalakat a környék népe utánok felszededegeté, s dús gazdagságban éltek, aranszövetben jártak; de mire egy fősvény kapzsi ember meglesé a fésülködő tündéreket, s közülök egynek a haját elvágta, ezóta eltűntek, a táj népe elszegényült, kiveszett, lakai romba dőltek, a vidék silány pusztává lett. — Ezen tündéri boldogító befolyás és aranykori visszaemlékezések, bár homályosb viszhangját lelem még péld. a népd. I. 405 sz. és köv. játékdalokban, melyeknek már fentebb tündértiszteleti értelmére figyelmeztettem. A táncsoportozatok közt kettő kaput-kepezve, énekeltek: „nyitva vagyon az **arany kapu**,“ serkentetnek az átbujók: „az **arany alma** most bimbózik;“ „**arany híd**“ csinálnak, melyen szinte át kell menni; „az **aranyat**, **ingyen aranyat**, **ezüstöt**, mind **sáraranyat**“ (aurum electrum?) — majd a **boldogasszonytól** (tündéri névkint jöne-e ez is itt elő, s annak nyomán alakult volna-e új hitünkben is a sajátágos nemzeti kifejezéssé?) majd: „**Boldogasszonyfalvára** felfutva kapiják, hol kérve kérik, adva adják, tekenővel méri . . .“ — Ide tarthatók szinte az erdélyi: **Arany és Boldogfalva** tündérvár nevei (Kövári 45, 139), a mint azokat a néphagyomány maig a tündérekkel összefüggésbe hozza, kik szerinte e várakat egykor építék s bennök laktanak; hasonlóan ama jelentés is hol elsüllyedt, rejtett kincsek felett virasztanak, s olykor még a szerencsés halandót velük boldogítják; így jelenik meg minden kilenc évben, a Mezőbánd melletti **Pogányvárbán** (Kövári 175), két tündér, s míg ezek a kinyíló üregből a kútra mennek vízért, addig a nyitva maradt üregben, a ki

korán oda ér, kincseikkel megrakodhatnak; hasonló vonást feledhetett már a néprege a Déva vári tünderről, hol még szinte tudja, hogy a benne lakott tündér minden **hét évben** megjelenik; ezen eszme foroghat fen más e nemű kincsmentőinknél, miről még alább lesz szó ¹⁾. — Mindebben félreismerhetlenül mint ős hitképzet jelentkezik az alapeszme a tündéri boldog aranykorról, melynek mintegy multával állt volna be a világoni jelenlegi nyomor és inség, minek ismét okául a rege az emberi nem elfajulását, gonoszságát, és a jölvő tündérek iránti háladatlanságot, látszik jelenteni akarni. Így tudják azt általában a féekről regék, mint pusztulnak ki egy v. más helyről, mint sietnek el kincseikkel, azokat az emberek elől a föld mélyébe rejtve, mint követi előbbi boldogító befolyásukat nyomor és inség, (l. Maury 92); mit ugyan már sokszor a regében a keresztényi színezet, az eltűnő pogányságnak a feljövő kereszténységgeli ellentézésével jellemez, mint például: a térítő megjelentével, a harangok hangjától elriasztva futnak, s költözködnek el a vidékről; de ennek háttérében, valamint a rege még maig tud, megjelenő, egyes áldásos tündérek, és kincseik olykori feltűnése, felvehetéséről, úgy természetes hittel tartja ismét, a boldog tündérek s a boldog aranykornak is egykori visszatértét; így vélik őket mondáink csupán egy ellenséges végzet, vagy átkos erőszak által, a sárkány hatalmában, a földgyomrában, arany, ezüst, érc, elsüllyedt palotáikban, átok által visszatartva, (l. a sárkányi regét VIII), de kik egykor még felszabadulandnak, s a kelta tündér hitregék szerint, csupán elszenderedve a föld alatt intézik láthatlanul a halandók sorsát addig is, míg végre a saturnusi arany évszakot vissza idézik, (Schreiber 25, 78) ²⁾.

Valjon azonban ezen bűv és háladatlanság, s az általa enyészett boldogság és bekövetkezett ellenséges világvégzettel támadt-e? vagy már előbb az ártatlan boldogító tündérekkel, mintegy a világvégzetet intézve, és a mythos által kifejezett rossz és jó elvének megfelelő dualismusi személyesítésként, létezett-e ismét egy neme, sőt egész serege a rossz, kártévő tündéreknek? — A néphagyományos emlékek máris többnyire így, ellentétezve a jó tündérekkel tudják őket. Ekkép találok a képzetet tündérregéink és meséinkben. Az erdélyi tündérvárakról regékben az egymással vetélkedő jó és rossz tündérek így állítván egymás ellenében. Három tündérléány (Kővári 139) szövetkezik, hogy mindegyik valamit épít, kettő megkezdte munkáját a hittel, hogy az isten megsegíti, de a harmadik az aranyvár építője: ha segíti, ha nem; fel is építék um. de a gonosz tündér vára még az éjjel összeomlott. Hasonl. u. o. (185) a firtosi jó, és a tartodi gonosz tünderről: Firtos um. a jószellemek tündére volt, de minthogy a föld a jót rosszal vegyesen termi, vele átalellenben Tartód a rosszszellemek egyik tündére lakott. Firtosnak szép gondolatai s remek művei valának, míg a másik, mint pulya lelkek szokták, mindent utánozott; mit az birt, neki is birni kellett, a szelid lelkű Firtos nem irigylé társnját, ez azonban megrontani igyekezett őt; így építének ismét a megszokott regéi vonással várakat, versengve egymás ellenében. Ekkép már a szűk körű soványabb regében a folytonos ellentékezés. Sokkal kimerítőbben, dús változatos képekben bírja azt azonban sajátlag a népmese, melyben még önállólag, s kitűnő hatalmas tevékenységgel, az emberiségrei kártévő befolyásuk tudatával állítanak elő. A népmonda őket leggyakrabban csupán: a rossz, gonosz tündér, vagy még járatosb: **boszorkány**, majd ismét: a **vasorrú baba**, és az általánosb: **vén banya, gonosz mostoha, komaszony, keresztanya**, olykor **özvegy asszony, fekete cigány asszony** nevekkel jelenti, folytonos

1) l. Panzernál (Beitr. z. deut. mythol. 293) a dús tündérnői regékört, hol ezekkel az általuk őrzött, elátkozott, de bizonyos időben ismét feltűnő és felvehető kincsek emléke folytonosan elvagyul. — 2) a mennyire ugyan ezen hitregi képzetek jelentkeznek az Eddában is, (az asoknak az ellenséges óriásfaj általi arany boldogsága enyészében, de mely ismét egykor vissza fog állítatni), valamint saját e nemű ősi hiteseimnek, mint egy külön mythosi kört képezőket, bővebben illető helyt külön tárgyalandjuk (XII).

habozással a variánsokban. — Az előbbi tündérekről képzetekkel összefüggésük meghatározása a zavart tudat mellett nehézséggel jár, de az összes tündéri mythos képleteivel összeállítva világosb magyarázatot enged. Ők is többnyire ellentétzvék ama jótündéri boldog alakokkal, tettük és szándékuk ellenükben a gonosz rossz akarát, ártani vágyás jellemzi, e mellett ezen gonosz törekvésük káros befolyása az emberi cselekvésre, amaz elzárkózottabb boldogító tündérékéénél sokkal hatalmasb, s míg ezek gyönyöröztetést kültő bájuk által hatnak, addig amazok bűv és kurázsissal gyakorolják gonosz varázsukat. Valamint a magyar monda őket ekkép magánállólág ismeri, úgy a keleti regék is, melyek szinte már általános osztályozást tudnak a *jó és rossz dzsinek*, a *hitetlenek és hívők*, a *dicek és perik* közt. A dzsinek közt ilyenek a **Gulék**, kik a puszták daemonjaiként körüljárnak, gonosz befolyásukkal ártva a halandóknak, kiket különféle alak és szín alatt magukhoz csábítanak¹⁾. Hasonlón a finn bűvös nők, a kalevaláb. 45. 23: a fogatlan Louhi s Loviatar Tuoni vak, fekete undor leánya szüli a betegségeket s minden roszt, v. Kivutar főzi katlanban hasonl. boszorkányainkhoz.

Mit mondánk ismét ezek alakja, cselekvése és jellemükről általában tudnak, a következőkben állítható össze: *alahjukra* közönségesen, a szép, ifjú jó tündérek ellenében, **rút öregnők**; **vasorrú, mohosképű, orra földig ér**, szeme a *vénstől megmohosodott* (népd. 3. 231, 240), *borzas őszhaja* feláll mint a serte, *nagy zöld fogait* vicsorgatja, *po fája ráncos* mint a darázsfszék (Gaal 4). Egy tövissel benőtt csudakint szarvval homlokán említi a népd. 3. 211. — *Lakuk* setét **erdőben** elhagyott **rom**, vagy gunyhó; a mesében sokszor áll róla: hogy az eltévedt utas az erdőből élébe pislogó világ után megy, s egy vén banya, öreg anyóka lakához jő (gy. 19). Ezen lak olykor borzadalmash. (Majlát 267), a vasorrú bába palotája csupa halálfőből épült, közönségesen még egy fő hibázik az épület befejezésére, és a vasorrú bába kárörömmel üdvözlí a betérő vandort: „végre um. háromszáz évi hasztalan várakozás után, a háromszázadik főre is szert tehet, s palotáját befejezheti; vagy (m. gy. 18, és népd. 3. 244 beszéli) a boszorkány házkerítésén emberbélek függnek, a karókra emberfők tűzvék, s az ablakok megett mint almák egymásra rakvák, (hasonl. a finb. kal. 27. 390). Magányosan laknak itt többnyire, de sokszor **három sőt tizenkét leányuk körében**, kik ére lovak, kakas, macskává st. kárhozvák (Majlát 268); a hozzá tévedő halandó örömmel fogadtatik szolgálatába; az év közönségesen csak három naptól áll, ha azt kiszolgálja, minden kívánsága bételjesül, ellenkező esetben halál fia; de azt csak a varázserő, s bűvszerekkel ellátott képes tenni, ki azután a próbákat kiállja, az érc-tüzes ménék felett st. hatalommal bír (népd. 3. 240, Majlát 267); az ő birtokában vannak a többi bűvös csodás állatok is, mint a tatos, mélyen a föld alá ásva, kik ekkép a mondahős kiszolgálhat (u. o.). A gonosz tündér szolgálatát teszik a fekete macska, ki

1) Hammernél (Geist. 15) ezek közül különösen a Soilat nevű volna azonos a mi boszorkányainkkal, hasonló a Heirat Szaidanet. Weil szerint (az 1001 éjhez. jegyz. I. k. 3. 340) ezen Gule féle keleti gonosz nő tündérek, a mezőkön barangolnak, romok között laknak, honnét az élöket megtámadják, emberhússal ének (I. 546 éj); más mondák. (510 éj), mint meséinkben, elátkozott bűvös városb. uralg a rossz tündérkirálynő, ki az oda tévedő halandókat bűvö által állatok és madarákká változtatja, mi ismét a classicus regék kirkei képzeleire is figyelemztet. Így jönnek elő fölös számmal a jó és rossz tündéri ellentétzések is, péld. 226 éj: Danesa a rossz és Maimona a jó tündér közt. — Az europaitündér regék is bírják képleteikben ezen ellentétzést, s tudnak a nyomort, szerencsétlenséget eszközölő gonosz tündérekről, kik szinte elkülönözve magányosan laknak, kőd és felhőtől lepezett hegyes-csúcsokon (I. Schreiber 29); itt is azonban a regében előjövő vonások inkább ama határozottabb parcai, végzetnői jellemet képviselik, mely szerint a két jó tündér ellenében egy harmadik kártevő gonosz intézi velük egyiránt az emberek sorsát, vagy a róluhi szörnyi vonások a druidai cultus, és arról későbbi zavart, boszorkányüldözéskori eszmékre magyaráztattak. Az Eddákban előjöv ezen ellentétes képletek ismét, az óriáslányok, a norvak, a jó és rossz elfek. Azonosabbak már e képletek az általános népmondákban; különösen élénke s a mieinkhez közel állók a szláv mondák e nemű Baba, Jezi baba st. alakjai.

gy. 14 szerint, saját elkárhozott leánya; rőt kakas, fekete kutyák (népd. 3. 287, 233) melyeken kocsizik; a levegőben pemetén, szénvönön száll, és vasgereblyéjével kergeti a boszúja elől tátooson menekvőt (Majlát 211. gy. 1 és 25, népd. 2. 366). Szövet-ségben, s majd anyai (gy. 21, népd. 3. 231) majd női (Majl. 199) viszonyban van a sárkánynyal; ördöggi szövetségéről a mese még alig tud valamit, mi később a boszorkányi perekben kizárólag szerepel. Egész tevékenységét azonban, mint már mondtuk, kegyetlenség, gonoszság jellemzi: kik felett varázssukkal bírnak, azok halál flai, fejükből épül a palota, belükből a kerítés; (Gaalnál 5) a vándornak mindjárt szívét akarja kitépni, (népd. 1. 464) az irigy boszorkány megölt leánya szívét és máját e felkiáltással falja fel: „belőlem kerültél, belém mégy vissza“; és közönségesen így a mesében, hogy mire a mondahős magát még észre sem vette a boszorkány: „ham!“ felkiáltással már is a fejét elharapta¹⁾. Népd. (1. 464) és gy. (33): a varázsvesszeje által érintett azonnal kövé dermed, és a népd. (2. 366): leányai fejét metszi el jegyeseiké helyett. Vas gereblyével veri (Majl. 279) ércleányait. A halotttengeren evező vén banya (u. o. 171) minden átmenőt dióhéj csónakából vízbe fulaszt. Gaal (66): a rosztündér szitkaival mennydörgést és jégesőt, lábtoppantásával földindulást gerjeszt. Majl. (43): elterítve köpönyét selétséget bűvöl, nyelvét kiöltve villámok, fogát légbe vetve jégzápor hull, köpésére árvíz támad²⁾.

Gyakran tudnak még meséink ezen káröröm, gonosz szándék okairól is némit; péld. a rosztündér, a nála, vagy legalább édes leányánál szebb, szerencsésb holdog királyfi arája ellen tör, őt vízbe fulasztja, üldözi, különféle mód és alakban (népd. 3. 260, gy. 19). Aranyhajú, aranycsillagos szülőitől eb és macskakölykekkel váltja fel (népd. 3. 211, Gaal 290, 390). S e tekintetben nyilatkozik a tündéri mythos azon jellemző vonása itt a mesében is, hogy a gonosz boszorkányi képletnek, egy ártatlan, bájos boldogító tündéri leány alak, sokszor saját leánya képében, ellene állítatik; mit így a mesében, közönségesen egyfelül ezen aranyhajú, aranycsillag és holddal homlokuk és mellükön tündöklő mostohaleányok, árvák, hamupipókékból lett királyfi arák st., másfelül ismét a mostohák, boszorkányok, szomszédnők, komasszonyok kifejeznek³⁾. Sőt még arról is emlékeznek meséink, hogy ezen alakok csupán elkárhozott tündérek, mi ismét élénken emlékeztet a keleti hitregékre, melyek szerint ama rosztündér, hitetlen dzsinek és divek, csupán elpártolt gonosz szellemek, a jó ártatlan vagy megtért perik és angyalok ellenében. Az üldözött tündérek is, mint a mese sejteti csupán egy ily különös ősatok alatt szenvednek, minők már a fentebbieken kívül mind azon arany és ezüst, földalatti palotákban elkárhozott, a sárkány és boszorkány neje hatalmában lévő hármastündérek, kik a hős szabadítására várnak, hogy tündéri boldogságuk helyre álljon (Gaal 25, 77, Majl. 199, népd. 3. 296 st.) A népd. (2. 353 és 3. 240) mesék még arról is akarnak tudni, hogy az ártatlanságukat veszített tündérek lesznek boszorkányokká (Gaaln. is 313). De a mesei habozó hagyomány, mely a nélkül is számos kevésbé határozott őshitbeli eszmét összezavar, még más jobb színben is tünteti fel őket, s mint ilyenekben bizonyára az alább taglalandó végzetnői mythos értelme lesz bennük keresendő, midőn őket mint bölcs, ősz, vén anyákat állítja elő, kik bölcs tanács, jóslat, a végzet előmondásával a halandók segítségére vannak, csupán a rajtuk elkövetett méltatlanság, vagy különös bűnért büntetnek, a jóért jóval fizetnek (Majl. 199); azért mint könyörülő keresztányak is jönnek elő (népd. 2. 355, 3. 226), kik keresztiségi

1) így ismét a többi tündéri mesékben is, mint péld. a gyermekező Mate fée Eau városától adóul a néki járó gyermekeket felfalja, Schreib. 26; ezen és hason nyomokban már ismét tündér, v. amott druidanői áldozatok forognak fén, minőkre még boszorkányi emlékeinknél akadni fogunk. — 2) a zivatarhozó tündérekre több mythosai emlékeket lásd lejjebb (VII és IX c.) — 3) ezen alakok kizárólagos astralis magyarázatáról véleményünk már a kútf. kifejeztük.

ajándokul varázsszert nyújtanak, kiket csak anyóáknak kell szólítani, hogy azonnal még a legkegyetlenebb is e szavak által: „szerencséd, hogy anyádnak neveztél” megkérleltessék. (Gaal 77, 429, 444, népd. 3. 241 st.)¹⁾

Az itt összeállított, már nagyobbára homályos s eltorzult vonásokban birjuk tündéri hitregénk töredezett hagyományát. Benne mind a mellett némi mélyebb jelentés sokoldalú értelme félre nem ismérhető; és különösen, tekintettel a más hason mythológiai emlékekre, a rajta keresztül szövődő, bár szakadozott, mythosi eszme szálai még felfoghatók s itt ott magyarázhatók.

Azon majd boldogító, majd káros befolyás az emberi cselekvésre, melyet a tündérek által gyakoroltatni látunk, s mely mindenkor a mondahős végzetserű küzdelmét, vesztét vagy győzelmét idézi elő, világosan mutatja a tündérek azon különös rendeltetését, melynél fogva a halandók sorsát és végzetét intézik, meghatározzák jövőndülés, jóslat (javaslat), tanácsuk, varázsszereik által, ellenséges végzetük leküzdésére, győzelmére segítik, vagy vesztét eszközlik, miben tehát nyilván a tündéreknél az emberi végzet különös intézése tulajdoníthatik. — Mert ha bár a mythosok végső eredeti elemükben áttüntetik is magát az emberi végzetet határozó istenséget, úgy határozata ezen kivitele és teljesítésével, — mintegy ezen tulajdonsága személyesítőiként — bizonyos közbenjáró lényeket, szellemeket, mint végzetnemzőket látunk képezve; míg később a rajongó képzetek által, homályosodó eredeti eszme s a táguló hitrege feleli az eredeti alapot, s a végzetnek csupán kivételére gondolt közbenjáró lényeket, egyenjogúlag az istenség mellé, sőt túlradó nyilatkozataiban, a polytheismusi képletek közt, még nálánál is feljebb emeli, néki az Olympot és Asokat aláveti, ép úgy aminthogy az istenség által teremtet világananyag, elemek, erők, és annak tulajdonságai, mindannyi polytheisticus személyesítésekben, egymás melletti, sőt egymás ellen küzdő, külön hatalmakul képzettek. — Valjon saját hitregénk ily kiterjedésben bírta-e a végzetnemzőkről hitképzetet? homályos töredék nyomaink mellett, csak a többi ősegszerű hitképzeteinkre mutató emlékek teszik itt is az ellenkezőt valószínűvé. A legősibb eredetű mythosok, minőkül már az ariákat, nyugot s keletit, a hindut és zendparzít jellemeztük, azt ezen kiképződésben nem ismerik, ott eme közbenjáró szellemek, jók és rosztak — kik az e nemű emberi cselekvés, tehát a végzet eszközzésére is befolyással bírtak, — hasonlóan a bibliai e nemű fogalomhoz, a főlénynek teljesen alárendelvék, a jók az ő parancsolatját teljesítik, s legfeljebb kérésök által közbenjárók; a rosztak: vétkesek, bűnhődők, s csupán rosztakra kísértetnők szabad. A későbbi nyugatariai mythos ennek kiképzésében tovább haladhatott, midőn az Ormuzd és Arimani dualismusban a küzdő jó és rosszszellemek befolyása által nyilatkoztatá a végzetről eszmét, de ebben is még mindig a főlénynek alárendeltetését teszi fel. Ennyire mutatkozik az csupán, a többi keleti, szellemek és tündérek befolyásáról hitregei hagyományokban egész a mozlimi theológiáig: a jó és rossz dzsinek, a perik és guléknak — kik közül az elsőik szinte az isten hatalmával teszik a jót, az utóbbiak pedig engedelme vagy elnézéséből a rosztat, — az istenség közbenjöttével azonnal megemmisül befolyásuk. Mythológiánk maradék képleteiből kitűnő, hogy magok az elemek személyesítése, némi alárendelt szellemi alaknál feljebb nem emelkedik, nehezen lehet a végzetnői mythosnak is eltérőbb, kiváló állást tulajdonítani. — A classicus mythosban is eredetileg a végzet határozása Zeust illeté, még Homerosnál azért μοῖρα Διός = Zeus végzele, de máris egykorú nyomok mutatják, hogy a Moirák külön személyesített végzetnőkként, az istenség szolgálatában képzeltek, míg később morális v. physical kényszerűség

¹⁾ E helyt a mondai boszorkányi hagyomány eredeti rossz tündéri értelmét akartam adni; ama későbbi saját-lagi boszorkányit, mely boszorkánytildözés és pörök korában a népvéleményben fölmerült, ott adom, hol ezt egy külön cikkben mythosi értelme és jelentésére nézve taglalandom (XIV).

eszméjével a végzetet az istenség fölébe emelve látjuk, s már Herodotos hitregei nézeteiben Zeus és a többi istenségek a Moiráknak alá vetvők (Hefster rel. d. gr. u. röm. 231). Elejénte csak egy ily végzetnői alak képzelgetett volna, később a különböző emberi végzetnél fogva, különösen a jó és rossz, az élet kezdete és vége, — kettő, utóbb a három, fonással érzékített, ismeretes Moira: Klotho, Lachesis, Atropos (l. alább); később még több, mint a hadvégzetre külön: Ker-ek, a boszúra Erinysek, a szerencsére Tyche st. ¹⁾; ezek után képezték a római parca és faták, a szülés végzetnői: Junones, bonae deae, a bőséget hozó: Abundia st. — Hasonlón birja e végzetnőket az óéjszaki germán mythos. A Völuspában (20) három végzetnő = Norna jó elő, mint a múlt, jelen s jövő intézői: Urd, Werdandi és Skuld, ezek mellett még más különböző nemű, és eredetükről szól a Fafnismal (12 — 3 és Snor. ed. (däm. 15), némelyek ugyan is isteni, mások alfi eredetűek, míg mások ismét a törpéktől származnak, a jó eredetűektől jó a kedvező végzet, a rosszaktól az ellenkező. Külön végzetnők, a Valkyriák, határozzák ismét a hadak sorsát, mások a születendő gyermekét st. ²⁾).

A nyomok, melyek a többi európai, ugymint: román féeek, faták, és a szláv népmondai tündérekrol még tudomásunkra vannak, határozatlanabb általános hitmondai nézetekben nyilatkoznak csak (l. Schreib. 35, 45, Maury 29); félreismerhetlen azonban itt is különösen feltűnő tevékenységi körük: az újon szülöttek végzetének meghatározása, kegyeltjeik boldogítása, mások rossz végzetteli üldözése, miben már világosan a végzet jelensége forog fen.

És így birják e hitképzetet népmondáink is, a jó és rossz tündérnőkről, bár nagyobbára homályos, de folytonos és dús ismétlésekben minduntalan jelentkező hason képletekben; olykor azonban az még egészen nyíltan is jelentkezik, így például a nevezetes mondában Gaálnál (53), hol az még emlékezik a „korra, midőn um. az emberek sorsát még a tündérek intézék,” mikép egy tündér a született gyermek felett azonnal tudatja végzetét, hogy amint a földet lábaival érintendi, azonnal a gonosz tündér hatalmába fog esni; hasonló Majlátnál (35) is. — De mielőtt ezen általános képletek jelentésére áttérnénk, figyelmünket határozottabb e nemű őstörténet mondai hagyományaink igénylik, melyekben a hitjelenség még szinte itt ott bár homályosan jelentkezik, elvegyülve idegen hitregei értelem és elemekkel, de melyek által az épen számunkra még fenmaradt és közvetíthető. — Mi ugyanis az őshitregei végzetről képzetet különösen érdeklő, az a nemzeti hősök, s a velük összefüggő nemzetek eredetének végzete volt. Ős európai hagyományok emlékeznek már, a számos terjedt hún mondák között, a

1) Különbő epithethonaiak azért: igazságoszlók, bölcsök, körülhatelének, kegyetlenek, függetlenek, semmi hatalmat nem ismerők (Aischylos) kemények. A theogoniákban (Hesiodos) származásukra nézve majd az éj, melyből minden rossz ered, majd a setétség, Erebus leányai (tehát mint Ariman és divjei a setétség fajzati) majd ismét visszazaviv, Zeus és Themis, világintéző leányai, másoknál ellenben Ἀνάγκη = a szükség magzati. — 2) Az eida nem szól ugyan nyilván ezen nornai végzetnek az istenek fölébe emelkedéséről, sőt egyes végzetnői képletek, mint a hadnemű Valkyriák, világosan a főistenség szolgái, küldöttjeiként jellemzőek; mind a mellett a nornai végzet, mintegy az istenség mellett koordinálva, — elválólag s összefüggőtelül az istenség hatalmával, — képzelgetett; innét hogy már a mythologok, mint Frauer (die valkyrien 40), a nornai és az isteni elváló külön befolyásban és határozatban vélik rejleni a különböző végzetről hit-eszmének kifejezését, — minék azonban nyilván ellen mondanak a f. id. Saem. és Snor. eddai adatok, melyek a különböző végzetet, annak, különböző jó és rossz természetű és eredetű nornáktól származtatásával magyarázzák. Véleményem szerint a nornákról adatokból kitűnnék, hogy a nornák által kezelt végzet szinte az istenek fölé helyeztetett; így hirdeti legalább Völuspában a norna Völa az isten és asoknak végzetes elmulását, valamint az asi világ új feljöttét. Végzetes általában az egész eddán keresztül vonuló ezen hit, az isten szürkület, hatalmuk múltja és újon visszatérteről; valamint ezt különösen Baldr haláláról mythos (a Vegtamskviðában) — melyet az istenek minden hatalmuk és igyekezetük dacára elfordítani nem képesek — jelenti. Erre mutatnak az asoknak az ellenséges óriás világgal küzdéseik is, lásd Grimm 396 jegyzetét is.

hún nép eredetéről, — valószínűleg eredetileg hún s amazoktól eltorzított, — azon mondáról: hogy a húnok bizonyos gót **Aliorumna** bűvös nőktől veszik eredetüket. Jornandes 34, beszélve a húnok eredetéről mondákát (vesd össze az 5 fej.: nec eorum *fabulas* alicubi reperimus scriptas, qui eos dicunt etc.) a többi közt tudósít arról is, mikép: Filimer rex gothorum . . . reperit in populo suo quasdam magas mulieres, quas patrio sermone **aliorumnas** is ipse cognominat, easque habens suspectas, de medio sui proturbat, longeque ab exercitu suo fugatas in solitudine coegit errare, quas silvestres homines, quos faunos ficarios vocant, per eremum vagantes dum vidissent, et earum se complexibus in coitu miscuissent, genus hoc ferocissimum edidere. (I. Tur. chr. 1, 3 s. a többi tudósítók is).

A hún nemzet ezen sajátosságos ősanjai **Aliorumna** neve, miután annak Jornandes is gót jelentést (quos patrio sermone) tulajdonít, már a germán tündérvölgy és végzetőkörli mythos körébe és jelenségére vonatott (Grimm m. 375), mi azonban mythosunkrai vonatkozásában alig szül nehézséget, sőt inkább tündérvölgyről hitregünk magyarázatául szolgál, miután e nevet mind alak, mind értelemben nézve, lejjebb saját mythológiánkba is áttérni láthatjuk. Eltekintve ugyanis attól, hogy az attilai későbbi történetírók is ezen regében csak a népek szokásos felsőbb lényektől származásáról, és itt tehát a hún nép ily istenségektől eredetéről mondák egyikét felismerék, péld. Callimach (Bonfini i. k. 630), ki egyenesen nevüket is skytha névnek mondja: *feminas aliorumnas scythae vocant*, ultra communem aliorum speciem corpore atque indole augustas, a Faunis et Satyris . . . Hunnos genuisse . . . quorum soboles tanta foecunditate propagata, ut credi par foret, **deorum** quoque cuiuspiam **operam ad id accessisse**; — másfelül magát e mondát, nemzetünk ily sajátosságos bűvös vagy inkább tündéri nőktől származásáról, saját krónikai hagyományaink szinte, és pedig eredetibb alakban ismérni látszanak. Szerintök Nimród fia egy nap a meőti mocsárok közül kimenvén, a pusztában Bereka vagy Belar leányait férfiak nélkül zene közt táncolva lelék, s azokat magokkal ragadva, közöttük lévő Dule alán fejedelem leányait, Hunor és Magor vevék nőül, kikől a húnok és magyarok származnak: (Kéza I. 4, chr. bud. 9 st.) *sine maribus in deserto loco in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Bereka* (Kéza: Belar, Berela) *cum festum tubae colerent, et choreas ducerent, ad sonitum symphonie casu reperierunt, quos cum eorum rebus in paludes Maeotidas rapinis celeribus deduxerunt, haec fuit prima praeda post diluvium. Accidit autem Dule principis Alanorum, in illo praelio inter illos pueros, duas filias comprehendi; quarum unam Hunor, aliam vero Magor sibi sumpserunt in uxores: ex quibus mulieribus omnes pariter* (Kéza: sive hunni) *hungari originem sumpserunt.* A zavart és homályos monda tehát, mint látni, szinte ily, a pusztában lévő, elhagyott, férjek nélküli nőkről szól, s ha nyilván nem mondja is bűvös v. tündéres nőnek, mégis az ünnepélyes tánc és zene, mely között a vadászhősök által a kiellen közepett találatnak, erre mutat; míg a hún nemzet különös származásáról jordanesi monda az utóbbi, bár zavart de eredetibbnek, torzításaként jelenik meg, s a gót s alán fejedelmek, Aliorumna, Dule, Bereka, Belar, Berela st. nevek habozása dacára is, a két monda közti összefüggés, mint szinte a nemzetek eredetéről végzetes hit nyomai félreismerhetetlenek¹⁾. — Még azonban egy további ily hún- gót, s óészaki germán mondai összefüggés jelenségére figyelmeztettem, épen ezen tekintetekből, az eddában is felülly egy ily nyom által, melynek hőregéi: a Niflung, Sigurd, Gudhrun és Attilafélék, mint tudva van, nem kevésbé bevágnak a húnattilai regekörbe. Így beszél a Völundarkvidha bevezetésében, hogy a Finn király három fia Slagfídr, Egil és Völundur

1) hasonlóképp vegyült el, a meőti szarvasról szinte ezen mythosi körbe tartozó, Jornandesnél monda (cerva disparuit: quod credo spiritus illi, unde progeniem trahunt egere), nem csak krónikáink hasonló feljegyzésével, de még a későbbi fejedelmek korából e nemű hitregel mondaikkal (I. állatok VIII).

testvérek, kimenve egy napon vadászni, midőn a tó jegén keresztül hajtják a vadat, véletlenül Ulfdalir – farkasvölgyébe jönek, hol letelepedve házakat építenek a víz mellett, melyet Ulfsiar – farkastónak neveztek, és egy kora reggelen a víz partján három lent fonó hölgyre akadnak, kik tündéri hattyúleplüket, ingüket, magok mellé letették, ezek valkyriák – hadnemző tündérek valának; kettő közülük: Hladgud Svanhvit (hattyú fehér) és Hervör Alhvit (egészen fehér v. mindentudó), Lödver király, a harmadik Ölrún v. Aelrún, Kiar a vallandi király leánya volt. A három testvér magával viszi őket. Egil nőül veszi Ölrunt, Slagfídr Svanhvitet, s Völundr Alhvitet; hét telet együtt laktak, de ekkor a nőkben feléledt hadnemzői tündérvágyuk, felkerekednek, s elszállnak egykori hivatásukat, mint valkyriák a csaták sorsát intézve, teljesítendő; a két testvér utánuk indul, Völundr azonban Ulfdalirban marad; a regének azontul csupán véle, a híres hős kovácsművészszel (a német regék Wielandja), valamint a sajátági valkyriai mythossal van dolga, csak bevezetésül, úgy látszik, kölcsönöz egy más regéből, a honkereső s alapító, tündérekkel egybekelő nemzeti hősről egykét vonást, mely azonban ránk nézve itt egyedül bír érdeklél, az eredetünkről fentebbi regékkel találkozásánál fogva. Ama hún mondatát, a magyar és hún nemzetet alapító Hunor és Magor, Nimród fiai, helyébe itt egy rokon néptörzs, a finn királyfiául mondatnak a tündérekkel egybekelő hősök, kik közül azonban egyiknek, s éppen ránk nézve a legérdekesebbnek Egil neve ismét a hún hősi Etel, Etil névre figyelemztet, (kinek szinte a germ. rege valkyria Brynhildr nővéréről, és hason tündér végzetnői Krimhild nejeről tud l. hősök VI). Ők is, mint Hunor és Magor, vadászva lelik fel a hont, hol letelepednek, s míg azokat mondáink szerint a szarvas vezérli a meőti mocsárok közé, emezeket farkas vezethető, (mindkettő vezérllő állat, a szarvas a vadásznak, a farkas a hősnek megfelelőleg, a minthogy regénk is a vonást számtalanszor bírják l. VIII), az új farkasvölgyi v. tó honba; itt pedig ismét, mint Hunor és Magor az Alán királynak egy napon a kietlenben talált táncoló és zenélő tündéries leányait megtalálva nőkül ragadják, úgy a finn királyfiak is a végzetet fonó hattyúnői valkyriákat (mindezen különös tündéri képletekről alább) a folyó partján megragadva nőkül veszik. Ebben ismét ránk nézve érdekes, hogy az Egil nevű veszi el az Aliruna ő s húnánya nevével azonos Ölrún v. Aelrún nevűt, ki egyiránt szinte amaz alán v. gót király leányokhoz igen közelítőleg valandi, talán vandál? királyleánynak mondatik, míg a többi mint Lödver király leányait szinte, alább tündér hadnemzői turulról regénkkel, közvetítve találándjuk. De az egészben máris közvetítve bírjuk ama tündéri befolyásról hitet, melynélfogva az ő s hitrege a nemzetek, és ezzel azonosuló nemzeti ősatyák s hősök eredetét, különös végzeties tündéri közbenjárás által eszközölteti, ha másképp nem, magok a nemzeti genealogiák élére állítva felsőbb tündéri lényeket.

Különös e nemű közbenjövétük már specialisabb magyar ő s történetimondánk hősei születésénél is, nevezetes egykét vonásban nyilatkozik még. Így egy még lejebb magyarázandó sajátságos eredetiségű, s tisztán nemzeti, tündéri madáralakú védnemző a **Turul** eszközlő már Álmos a magyar fejedelmi dynastia alapítójának születését. Anon. 3 szerint: Ugek . . . duxit sibi uxorem . . . nomine Emosu de qua genuit filium qui agnominatus est Almus, sed ab **eventu divino** est nominatus Almus, quia matri eius praegnantis per somnium apparuit **divina visio, in forma austuris**, quae quasi veniens **eam gravidavit**, et innotuit ei, quod de utero eius egréderetur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo somnium in lingua hungarica dicitur Almu, et illius ortus per somnium fuit prognosticatus, ideo ipse vocatus est Almus . . . ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri. És Bonfiniál (i. k. 36) már Attila születését is álomlátás jelenti: mater pridie eius diei quo genuit, se in **somnis scitum** puerum edidisse affirmabat: cui quidem stanti demissus e coelo Mars ense accinxerat. Alább értendjük azonban ama astur madárnak, a nemzeti s hadnemző tündéri madár alakú Turulvali azonosságánál fogva

teljes jelentését, mint veszi tőle az Álmos-árpádi dynastia: de genere Turul nevét, úgy anyja Emesa nevének hason tündéri értelmét, valamint a hősöknek álom által jelentett születésökről hitregei vonásokat (l. hős VI). Hasonló jelenségek azonban az új korszak és királyi dynastia alapítója István születésénél is, melyek ugyan az új magasztosb keresztyéni színezet háttérébe tolulva ép úgy elhomályosultak, valamint az előbbie a hiányos és zavart tudósítás által. Ismeretese a sz. Istváni legendákban (Hartvic. 4. leg. maj. 3) születéséről beszélt csodás körülmények, mikép előbb atyjának Gejzának álmában egy bájos szépségű ifjú, — kit már a hagiographok (Stilting vit. s. Steph. 108) angyalal magyaráznak — jelenik meg; utóbb pedig anyjának Saroltának sz. István vértanú (l. a helyt isten I), honnét ismét már neve is: Stephanos — a koronázandó ¹⁾, valamint Álmosnál a születését eszközölő Turultól a „genus Turul” nemzetségnév.

De nevezetese még jelen tárgyunkra egy más, Ranzani (Cepit. rer. hung. 8. Schwandt. script.) feljegyzésében fentartott hagyomány: *quadam nocte visa est illi (Gejzának) per quietem mulier pulcherrima, miro circumsepta lumine, quam multae speciosae virgines comitabantur, ea his verbis allocuta: bono esto animo Geicha, ego sum Maria, illa intacta virgo, quam christiani homines tibi dixerunt esse Jesu Christi, filii dei, matrem, miután az író az isten anyjával köszönelét fejezteté ki a keresztyének iránti engedékenységeért, folytatja: quod nunc te laet, scias te suscepturum ex uxore filium, qui regis apellatione denominabitur hungaris; mit a keresztyén hitnek történendő terjesztéséről hosszas dagályos beszéd fejez be, melyről már Desericki (major. s. Steph. 5. 4. 1) megjegyzi: oratio Ranzani, coelestium verborum prodigi, oratio in quam proluxa quae ipsam deiparentem delassaverit, s hozzá adja ugyan: valeant quantum valere possunt, de taglalva az adatot már ő is régi hagyományos alapúnak véli: traditione, um. vulgi intollerant credimus; és hogy az valóban nem Ranzanitól koholt, mint maga a dagályos beszéd, melyet a jelenettel mondat, a benne előjövő mélyebb nyomok kétségtelenné teszik. A nélkül ugyan is, hogy a magasztosb keresztyéni eszmét itt netalán pogányhittel párvonalozni és magyarázni szándékoznánk, figyelmeztetünk a **muller pulcherrima miro circumsepta lumine, quam multae speciosae virgines comitabantur** leírásban tündéri hitképzeti hasonlatra, mint ez az alább látandó tündéri végzetnők, faták féeknél előjón, kik tündöklő tündéri fényök s bájukban társneikről kísérve jelennek meg a születendő hős, királyi st. végzetét jelentendők; nevezetes vonás mint igekezett azt talán a szerző? vagy hogy még az előtte e felől létezett hagyomány, — mit inkább vélnek, mert teljesen hagyományias természetűn hangzik, — az istenanyjával magyarázni: ego sum Maria illa, quam christiani homines tibi dixerunt esse Jesu Christi, filii dei matrem, találólag takartatik el az új hit személyessége által a pogányias végzetnői hagyomány; eltekintve már attól, hogy a szűz istenanya, mint az új christianismus magasztosb alakja, lép a nemzeti istenség helyébe, mint fentebb vázoltuk (isten I), ezen helyettesítés különösen a tündéri mythos körében az összes európai féek faták tündérekéről mondaiban és néphitben igen gyakorta előforduló és élénken felmutatott jelenség (l. Schreiber, Maury). Az egész hagyományt azonban számunkra ez értelemben biztosítja meg egy más érdekes mellékes adat. Ez a bécsi képes krónika azon nevezetes képecse (l. közölve utánnymatb. Szerelmey magy. hajd. 5 füz.), mely sz. István születését az épen beszélt csodás jelenetekkel ábrázolja, a felirattal: „Sanctus Stephanus primus rex hungarorum nascitur;” az ágyban fekvő Sarolta kezein tartja újszülött fiát Istvánt, előtte sz. István a leviticus vagy diaconusi öltözetben áll, mint a fentebb közölt legenda leírja ²⁾, nyújtva Istvánnak a koronát, míg Sarolta feje mögött áll egy koronás nőalak, három más nőtől követve; hasonlóan a képecs másik felében, külön hajlékban áll*

1) lásd egyébiránt mit erről a családi laph. 1852. 567 írtam. — 2) miért, mellékesen mondvá, a képecs i. helyen leírója hibásan mondja Istvánt Adalbertnek, Saroltát Gizelának!

Gejza, körülé alakok, melyekben ismét István vértanút, és ama csodás szépségű ifjút, azaz anygalt vélném felismérni, egyik arany, másik veres ruhában, míg mögöttük szinte a **három koronás nő** alakja látható, hasonlóan mint a Sarolta feletti nők, egyik veres, másik kék, harmadik fehér hosszú öltönyben. Valamint tehát a hagyomány még bővebben ismerheté ezen jeleneteknek Saroltánál és fia születésénél történetét is, úgy annak a képes krónika 1358diki codexébeni ábrázolása biztosít a Hunyadi Mátyáskori Ranzaninál előbbi, és sajátlagi hagyományos voltáról; míg a nők **hármás** volta itt ismét (mert a Sarolta feletti jelenetben a negyedik, előtérben álló, nagyobb alakban rajzolt s egészen a többitől elválasztott alakot máris szűz Máriára vonatkoznak vélem) ama nevezetes **hármás végzetnői párcái** alakot fogja ábrázolni, kiket a végzetnői mythos az emberek születésekor megjeleníteni, s különösen ezen végzetnek intézésével foglalkozni képzelt, mint azt mindjárt alább tüzetesebben taglalandjuk. Előbb azonban történeti hagyományaink biztos nyomán sajátbb nemzeti tündéri és végzetnői hitképleteink taglalva, ama általánosbák előtt, szólnunk kell őstörténeti mondáink egyik élénk és sajátos e nemű hitképzete: a **hadvégzetet intéző, hadnemtő** tündérekről.

A hadak és csaták kimenete és végzete volt ugyanis, mi az ős hősikort kitűnőleg érdeklé, innét hogy a hitet a hadak sorsát intéző, határozó, különös végzetszabó tündéri **hadnemtőkről** a többi felett különösen kitűnni látjuk. Így tartá már, mint fentebb láttuk, egy régi, a nemzet közmondásai, maximai, példabeszédeibe áttért hit (isten I): hogy a **hadverés**, mint a házasság és királyválasztás *isten dolga*, és: a **hadl szeren- osót**, fiú magzatot, jó házasságot *isten választja* E. 3257. Csereinél (hist. 7): a **had- verés** — um. *istennek kiválthéppenvaló munkája* szokott lenni, és Listi (moh. 143):

isten három dolgot, mert magának tartott,

a király választást, s házasság, s **hadrontást**.

Igy tudnak már a keleti regék ily hadintéző, segítő tündérekről, minők az Irani hős-regében (Firdusi sch. nam. 1. 5, 2. 130) *Serush*, az emberek mellett a rosz dűvek ellen küzdő, jó perik vezére, kik többször így az embereket a hadban segítve jönnek elő, bár a képlet itt már az általános jó és rosz dűvek, és halandók egymás elleni küzdelméről zendparzi hitképzetekbe tér át. Határozottabban ilyenekül állítja elő a classicus mythos a *kereket*, a hellenb. (Homer II. 18. 535) a hár a *kerek* kegyetlen végzetének mondatik, kik a csatában forogva, emitt némelyeket a sebektől oltalmaznak, másokat sebesülten fentartanak, míg az elesteket a csatából kiragadják; maguk véresen a küzdő férfiak vérértől, mint csatázók, intézik az ütközetet, ragadozva a holtakat. (Hesiod scut. 245) vérengzve veszik körül az elhullottakat; rokon alakok a hadisten Mars kíséretébeni Bellona, s a hadkeltő furiák Alekto és Erinyes. Legélénkebben tarták fel azonban kép- letüket, az eddák. és sagákban germ. hitregei nyomok; az önöm. *urlac*, *urlouc*, már egyiránt *fatum*, és *bellum* — végzet és had (Grimm gr. 2. 790); mint különös had- nemtők nevezvők azonban és előállítvák a *valkyriák*; ezen tündéri lények, Odin és Freyja a mennyei valhallban uráló főistenségek szolgái, kik a csatában elesett hősöket, az *einheria*-kat a valhallba felviszik, fogadják, ott a boldog életet, folytonos lakomák és vendégségek közt élőknek szolgálnak, poharaikat itallal töltögetik; mások leszállva a csatába a hősöket nemtökként körülveszik, a hadak sorsát intézik, meghatározzák az elesendőket, miért már a felülkü: *valkiosa* — *stragem eligere*, *örlög drygja* — *bellum gerere*, Fin Magn. szerint: *caedes moderari*, szőlások ezen hivatásukat fejezik ki; honnét nevük is a: *val* — strages, és a csatában elesteket kiválasztani: *kiusa*, *kiöra* — *kiören*, *wählen*, számos hasonértelmű: *walmeyjar* — *schlachtenmädchen*, *skialdmey- jar* — *schildmädchen*, hadleányok, vértésleányok st. elnevezésekkel jelölve. (Grimm 389 és Frauer) ¹⁾. Ezen cselekvési körük, s a róluki sajátos hitképzeteket kimerítő

¹⁾ az utóbbi a Grimm által tárgyalt valkyriai mythos mellett később egy érdekes monographiát adott ki:

sokoldalú érdekes vonásokban tüntetik fel az említett eddák, a skalda és sagák ¹⁾. Ránk nézve nevezetes mikép már a Sám. edda hőségei hún eleménél fogva, különösen a húnhős Atli körül, eme valkyriai hadnemtő alakokat találjuk. Atli udvarában említ már a Sámund. edda. 250 ily vértés hadnemtői hölgyeket, a valkyriák megszokott nevével: skialmayjar-nak nevezve; ép így mondatik, a vértés sisakosan mint valkyria jellemzett Brynhildr, Atli a húnkirály nővérének (Sigurdkvidh. 3 Atlikvidh.) és a végzetnői Krimbild v. Gudrun ismét nejeének (hős. VI), valamint az érintett finn királyfi Egil Aelrun valkyriát vesz nőül. A hősöknek már ezen valkyriák mint nőkkel párosítása, ép úgy fejezi ki a felettők fenforgó hadnemtői végzetet ²⁾, valamint előbb láttuk a nemzet és hősök eredetét eszközölő végzetnökről hitregét az által nyilatkozni, hogy azok eredete egyenesen ily tündéri a hősökkel párosuló anyáktól származtatott.

De még élénkebben is bírjuk a hún és különösen attilai, kün és nálunk is fentartott mondákban ezen hadnemtők jelenségét; így beszéli már szinte egy német helyhagyomány, hogy midőn Attila hadával a Lech folyón átmenni szándékozott, egy Runa szűz által a háromszoros „*vissza Attila*” kiáltással riasztatt el. (Stetten gesch. Augsb. 25); az attilai történetírók szerint, (Oláh 191, Callimach st.) traditur *quaedam mulier fanatica*, equo inuenta, Attilae redeunti ex Italia in Pannoniam, sub traiectionem Lyci amnis, inter Rhodos et Vindelicos defluentis, *ter frementi roce acclamavisse: retro Attila*. Az Attila és Leo pápáról krónikáinkban is fennlévő (Kéza 1. 4, Tur. 1. 21) mondában: Leo követségével a Róma ellen vonuló Attila elébe jöve: dum... in equis uterque mutuo loquerentur, grave-que videretur regi admittere, quod romani postulabant, inter colloquia contigit Ethelam sursum aspicere, *superque caput suum in aëre hominem pendere, gladium tenentem versatilem, qui caput eius auferre minabatur*. Türocinál a versióval: midőn hada álmélkodnék rajta, hogy a pápa szavai által oly könnyen megkérleltetni engedi magát, feleli: non ego illius, qui ad me venerat, personam honoravi, alter ibi astabat vir sacerdotali habitu amictus, forma et intuitu severus, venerandaque canitie perfusus, qui *gladium evaginatum, sua tenebat in manu, fremensque et dentibus stridens*, in me, nisi petita admitterem, mortem instantissimam, et *triste personae meae exitium minabatur*. Ezek népszerűbb magyarázata, vagy egy mellettök fenmaradt saját hagyomány-e kö-zöttünk? mely egyszerűn Attila feje felett lebegő, s *meztelen kardot ellene vágásra intező* angyal, vagy *szellemről* szól, mint a chron. rithm. 13 is közbevetve mondja: cum rex ad verticem papae respexisset, vidit angelum, qui ei, coctuique suo, mortis exitium framea minabatur, viso prodigio perterritus. — Mint látható e két monda is, hasonlóan az egész attilai mondakörhöz, a hódító európai nevezetességénél fogva, már korán elterjedve a külső szomszéd népeknél, ez elágazás által vehetett fel ily idegen, az első német hitregi, a másik keresztényi átalakítást, de a **hadat intező, gátló**, a hún hóst körülvevő, fensőbb, mythosi hadnemtő lényekről iszme rajta még mindamellett meglátszik. Nyilván hadnemtő valkyriai képzet a hős feje felett dühöngve s fogcsikor-

Walkyrien der skand. germ. götter u. heldensage 1846, és erre vonatkoznak itt többszöri idézéseink. — 1) a Sámund. eddák. völusp. 28. látóvilág szól a jósno, mint látja Odín valkyriát, a világot átnyargalva kíváncsi fegyveresen jöni az istenek v. a gótnép (m. Frauer 3) gyülekezetébe, és számosakat külföldi névvel említ. Grimmism. 36 szerint: Odín valhalljában szolgálva tölkötetik az einheria = hősök ivókürtjeit ael = serrel; hasonl. Hrafnagaldur Odins 19. Helgakvid. Huningsb. 1. 53, 210, és Hjórvard. 6—9: a küzdő hősök felett jelentik a végzetet, felettük örködnék a csatában; a Völundarkvidhab: szövök, fonják a hadvégzetet. Hasonlón ez összes vonások róluk magyarázva a Snorri ed. däm. 36, Fenja és Menja; a sagákban Krakumal, Eriksmal, Nialsaga és Hakonar-mal-ban, (l. Frauer 5—13). — 2) 1. a hősöknek valkyriákkal házasságát már a Snorri ed. hőségeiben: Völundarkvidhab. a 3 valkyria a három finn királyfi-val, Helgi-kvidhab. Swava Helgivel. Helgikvidh. - Hunnig. Sigrun Helgi-vel; hasonl. a továbbiakban Sigurdrifa és Sigurd, Brynhildr és Gunnar; a skaldak. Högni és Hildir, miről még alább; de már ezen összeköttetésben rejlik egyiránt a hóst folytonos hadbakeverő szerencsétlen végtete, valamint hogy az a valkyriára nézve is egy neme az átok és bűnhődésnek.

gatva a légben lebegő alak, amint vágásra intézett kardjával, a végzete elleni merénnytől a hőst, élete szerencsétlen kimenetével fenyegetve, elrettenti; legalább mindkét tulajdonság, a: *fremens stridensque dentibus*, és: *gladium evaginatam sua tenebat in manu*, viszában áll, ama, a hagyomány torzítása által becsempészelt alaknak: vir sacerdotali habitu amictus, venerandaque canitie perfusus; ellenben éppen így: *dühöngve és fogcsikorgva* képzelvük a hadban a hellen hadnemtő kerek (Hesiod scut. 245): kegyetlen tekintettel, fehér fogaikat csikorgatva, közelíthetetlenül forognak a csatában; vértessisakosan, csapásra intézett karddal ismét, a germán vakyriák, mint egyesek nevei is kifejezik: *Geirdriful* = kardvágó, *Hiörthrimál* = schwerttönend = kardotpengető, és *Hildr* nevétől a kard is: *Hildar hyr* = Hildr lángja (Frauer 19); minő lángoló karddal képezik saját későbbi hagyományos nyomaink is a hadnemtőt (l. alább), és a finnben is a villám, a hős Kaleva kardjának mondatik (Schott Kullervo 24). Hasonlón a vakyriák egyik tisztje a hadat nem csak szítani, intézni, és eldönteni, de gátolni és ellenzeni olykor; mit itt az első adatban a runaszűz, vissza Attilával, a másodikban az őt élete vesztével fenyegetve visszaretentő, dühöngő alak világosan jelent A Sámundab. 44, és Snor. 39, előjövő vakyriák közül ilyenek *Herfiotr-exercitum vinciens* = heeres fessel, hadgátló, és *Hlökk-catena*, lekötő; talán *Göndül* is = görcs jelentéssel (Frauer 33). Jól ismerhetők még ezen hivatásuk a nevezetes merseburgi ónem. búvdal, mely szerint: *suma hapt heptidum*, (einige hefteten haft), némelyek közülök a gátló nyűgöket kötök, míg mások: *suma heri lezidum* (hielten das heer auf), feltartóztatják a sereget, és ismét mások: *suma clubodum umbi conio vidi* (noch andere pflückten nach ketten, oder kränzen), azaz lekötő, leláncoló növényeket és ágakat szagatnak, melyekből a hadat le tartó kötelekeket, és a hősöknek koszorúkat kötni szándékoznak; hivatásuk tehát a gátlás letartóztatás volt, minőt a fenmaradt búvdal is eszközölni kíván (Grimm 373). A római, gallia és germaniában hadjárásokról tudósító, számos adatokban látjuk e hadnemtőkről hitképzet emlékét fentartva: Sveton. (Claud. 1) species barbarae mulieris humana amphiore, victorem tendere ultro, sermone latino prohibuit. Dio Cas. 55 szerint az Elbehez közelgő Drusus menetét egy csodás nő ellenzi s gyászos végeztét előjelenti. Ael. Lamprid. (Alex. Sever. 60) mulier druias eunti exclamavit gallico sermone: vadas, nec victoriam speres, nec te militi tuo credas. Így tudják a további húnattilai-germán hagyományos vonásokkal elvegyült regék, melyek szinte krónikai feljegyzéseinkben is fentartvák: Turócinál 1. 16, midőn Attila seregével Treca (champagnei Troye) városa ellen indul: a város elébe jövő püspöke sz. Lupus megelőző fogadása, mint fenebb Leo pápa követése által megkérlelve, a várost s lakóit megkímélvén, mondatik: humanitate episcopi; vel ut quidam volunt, *divino obumbrante numine*, absque cuiuslibet offensione, mediam transierunt per civitatem; s midőn Reimsban a hún sereg dől (u. o.): traditur... quod post completam martyrii caedem, hunnos ipsam civitatem depopulantes, terror subitus invasisset; vidissent enim *quasi acies coelestes dimicantes*, propter quod ipsi hunni, relictis civitatis spoliis aufugissent. Ellenben (u. o. 1. 15) catalauni hadjáratában, a hegység barlangjából elébe jövő remete jósolja neki: deus suae austeritatis gladium tuas dedit in manus, tu enim es flagellum Dei, s ámbár ugymond a catalauni csatában nem leend győztes, non tamen intra tempus tibi praefixum, tuis de manibus persecutionis gladius cadet. — Még egy, az attilai hún hősmundában máris előjövő, de a későbbi nemzeti hősregékben, mint Csaba és Lászlónál szinte ismétlődő, nevezetes hason hadvégzetes mythosi vonást akarok itt — figyelmeztetve hason ógerm. hagyományos nyomok magyarázata által (Frauer 20), melyek még a miénk értelmét is világosan feltűntethetik — felemlíteni. A snoriedda, (skaldskaparm. 50) magyarázván a háboru költői kifejezését, miszerint az a *Hiadningok viharának*, és a fegyverek a *Hiadningok lángja* v. *resszőinek* mondatnak, beszéli erre vonatkozólag a regét, hogy egykor Högni király leánya Hildr elragadtatván Hedhin király által, a kettő közt

had támad, Hildr ugyan maga közbenjár atyja és férje közt, de a kard kivonatott, s a had elkerülhetetlen, a királyok az egész napon át küzdenek seregeikkel, még estve kiki saját hajóira visszatér: Hildr azonban éjenként a csatatérre men, s felkelti bűve által az elesetteket, a napkeltével a királyok és seregeik újra összeülköznek; így tart e csata napról napra, miután az elesettek s pajzsaik éjente kövéválnak, de mire hajnalik ismét harcra kelnek, és fegyvereik használhatóká lesznek, ekkép fog az, um. a regék, tartani az istenszürkületig. A valkyria Hildr itt tehát nem csak az alapok, de folytonos felidézője is a soha nem nyugvó, az istenek és a világ végéig tartandó háborúnak. Az edda itt röviden adott elbeszélésénél, sokkal bővebben, s máris későbbi regényesb vonások elvegyítésével beszéli az eseményt a 13 v. 14. századi: Tatr af Hedin ok Hogna saga, melyben hasonlóan Hedhin ragadja el Hildrt Högni leányát, itt azonban egy puszta tündér, ki a Gündül valkyrianevet viseli, bűve által; mire a két király közt a harc kerekedik, Hildr a közel ligetben ülve szemléli azt; de ebben a hadban is oly bűvös végzet uralkodik, hogy ha egyik a másikat bár vállaig széthasítá, mégis újra felkerekedtek s a harcot folytatták, így tartott az mintegy 143 évig, míg Trygvason Olaf lett Norvégia királyává, midőn Iwar, kísérete egyik vitéze a küzdő Hedhin által tudósítatik, hogy Odin végzete szerint addig kell hadakozniok, míg egy jó keresztyén velök megküzd, mit Iwar teljesít, s a bűvnek véget vet. Ugyanaz Saxonal (hist. dan. 5) Hithinus és Höginus közt, midőn a csatatéren egymást leölik, Hildr oly hő vágygyal ég férje után, hogy éjjelenként az elhottak lelkeit új harcra idézi fel bűv énekével. A regében tehát az örökös harc ébresztője Hildr a valkyria; honnét véleményem szerint ide magyarázandó már Helgakvidha Hunningsbanában 2, az elesett Helginek kedvese általi felébresztése, és az ott megjegyzett hősök feltámadása s visszajöveteléről mely mythosi hitvonás, úgy a 3ik Helgakvidhab. Helginek, Sigrun valkyriához mondta, midőn miatta a frekastaini küzdésben valamennyi vérei elesnek: „ez volt végzeted, hogy hősöknek vész és visszavonásul szolgálj; vigasztald magad! hildr – azaz örökös had voltál nekünk, nem kerülhetik el a hősök végzetüket!” — nyilván nem más, mint a valkyriák, hadnemtők által gerjesztett, örökös hadak végzete. Ezen regék tartalma, még világosb értelmük, s a háttérben jelenkező alapeszme az, mi már figyelmeztet az Attila és húnjai catalauni csatájáról, azon nevezetes hagyomány hasonló értelmére: miszerint a harcban elesetek lelkei, az éjjelen újra harcra kelnek; s bár itt a hagyomány többet már nem tud, legfeljebb motiválva azt a harc iszonyúságával, úgy hasonló hagyomány jelentkezik már a catalauni csatánál, krónikáink által is még iszonyúbbnak beszélt, azon attilai maradékok közti háborúról, midőn a Duna árjai több mérföldnyire, több napokig annyira elvegyülnek a leesettek vérözönével, hogy sem ember, sem marha nem ihatja vizét, s Attila fia elesvén, csak Csaba marad fel 15 ezer vitézével, de ezek is sebesülten; erről tudja már egy régi hagyományos feljegyzés (hős. VI), hogy Csaba ezen állapotában nyilat külvé, a fűvet találja, melylyel magát és 15 ezer vitézét újra feléleszti, honnét annak maig „Csaba ire” volna neve, ezt pedig egy tudomásomra jött Esztergam-csabai monda akkép egészíti ki, hogy midőn a németek Csabát utolsó vitézével halálosan megsebesítve visszahagyák a csatatéren, ezek az éjszakán új harcra kerekedtek, az elesettekkel, s most is meghallani még úgymond minden évben, Csaba egyik legelőjén a kardcsörgést és a halálhörgést¹⁾. Lászlórol is épen így még

1) Valjon nem ily hagyományos nyomok forognak-e fen még, krónikáink azon igen zavart passzusában, hol az attilai maradékok közti háború után megmaradt Csabát 15 ezerrel kivándoroltatva, még egy 3000nyi sereget Csiglád mezőn (Czyglamezew Chigladmezel) mint egy a harctér, a csatamezején hagynak, kiknek aztán kellene lenni az Erdélybe vonuló Székelyeknek; holott ismét ezen Csiglád mezőn váratták nem csak Csabának, még mindig reményelt visszatértét, de ott is marasztaltatták egész a magyarok újabb bejöveteig. Valamint a krónikái zavart helyek (I. poson. 19, bud. 31, Türoc. 1, 24) felőle tisztába nem hozhatnák, miként az eddigi hasonló magyarázatok sem, minő Podhracky chron. bud. 32, úgy a Csaba váráról, s a róla többi sajátos vonások (hős. VI) mely hagyományos e nemű alapra utalhatnának.

fenmaradt az előbbi vonás (VI), hogy a kúnokkal csatázva, seb s döghalálban elhullt seregét, a nyilával talált fű büvéreje által feléleszti, s a kún sereget tovább üldözi; amaz azonban a kúnokkal folytonosan ismételt hadairól szinte könnyen fenlétezhetett kiegészítő vonást a monda már feledheté. De így látszik azt még tudni a mese is, a tündér Ilonai variánsok egyike, mint az Majlátnál 260 előjő, beszéli, mint indul egy hős királyfi a veszélyes merényre tündér Ilonát nőül venni, atyja legnagyobb bánatára, miután nőül csak az bírhatja, ki őt a harcban legyőzi, (tehát mint a valkyria Brynhildrt), de az még mindaddig, bár számtalanok megkísérlék, senkinek sem sikerült; mire a bánatos király atya fiát szándokáról le nem beszélhetvén ellátja legalább az élet és halál varázsvizével, ezzel indul a királyfi útnak, a tündér laka előtti mezőkön egymásután az elhottak három hadtáborát leli, kiket ő az életvizével megfecskendezve feléleszt, mit azonban variánsom hüvebben akkép tud, hogy maga a hadkeltő Ilona fecskendezi meg az első összeütközésre elhulló hadakat, s háromszor küzd meg velük, minduntalan felébresztve az elesetteket. Majlátnál azonban még itt a vonás is, Ilona soha sem nyugvó, s hüvelyéből mindig kiugráló kardjáról, mi már ismét az örökös hadvégzetére vonatkozhatik, valaminthogy a hős is eltulajdonítva a kardot, hosszas és folytonos küzdés áldozatává lesz.

Mind ezekben észrevehetőleg az eszme csupán homályosan lappang, valódi eredeti alapját, mint a következtetést a regék és monda feledé, nálunk hasonlóan mint számos más regékben, például a Gudrunban, melynek ezen nyomát már Schott (Gudrun v. Volmer elősz. 46) a catalauni csatáról felhozott hagyománnyal összeveti (Frauer 33); Grimm (d. helds. 327, és myth. 893) ide jegyzi meg a Bechsteinnál is előjövő thüringi regét a horvátok és svédek közti ütközetéről, melynek évi emlékezete napja estéjén, 11 óra tájban a mezőn eltemetett vitézek fölébrednek s küzdenek, míg az óra egyet ütött, mire ismét elsüllyednek, s békén nyugosznak az egész éven át. Nem kis valószínűséggel gyaníthatjuk azért a fentebbieknél fogva, hogy mindezekben hasonló mythosi értelem forog fen, és pedig annál inkább, miután e hagyományokat még hősökkel bírjuk összekötve, mint Etele, Csaba, László, kiket, mint Etelénél és Lászlónál még léjebb látandjuk, sokoldalú, élénk hadnemtői jelenségek vesznek körül.

De mielőtt még ismét ez utóbbiakra áttérnénk, a sorozat és fontosság kívánja már, hogy őstörténeti mondánk kizárólagosan saját e nemű eredeti alakját tárgyaljuk. Ezen, a nemzeti hadak és hősök eredetét, végzetét intéző, nemzeti tündéri védnemlő, őstörténeti hagyományunk: **Turulja**. A jelenség hasonlóan egyfelől az ős hűnmondába ér le, míg más felől a későbbi egész magyar történeti hagyományon keresztül vonul, s némileg ismét az óéjsz. germ. regékben is viszhangzik. Már Attila győzelmes hadi zászlóin a Turul, koronás sasmadár, alakja lengett, mely jelkép és cím alatt a magyar nemzet Geiza idejeig hadakozott és kormányoztatott: *banerium quoque regis Ethele, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae hungarice Turul dicitur, in capite cum corona, istud enim banerium huius usque tempora ducis Geize dum se regerent pro comuni. in exercitu semper secum gestavere* (Kéza 1. 2). A dubnici krónika meg is magyarazza e ma már, — s úgy látszik annak iratása idejében is, — ismeretlen madárnevet: in balnerio (igy) avis imaginem habens admodum *asturis*, *que hungarice Turul dicitur* (Endlicher jahrb. d. lit. anz. 33 sz. 9). Azért a többi krónikákban (posoni, budai, a kézák és Turóciében) csupán a latin astur névvel jő elő, mi által egyszersmind tudósítunk, hogy Álmos születését csodásan eszközöző azon astur, melyről krónikáink ismét emlékeznek (Anon. 3, bud. 35, Tur. 2. 1, poson. 21) nem más, mint szinte ezen Turul: *matri ejus — beszéli legbővebben Anonym. 3 — pregnantis per somnium apparuit divina visio in forma asturis, quae quasi veniens eam gravidavit, et innotuit ei quod de utero eius egredieretur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur*, azért bár a kézai-krónika e mondat

elhallgatja, még is benne, mind a többiekben is kétségtelenül annak nyomán a magyar fejedelmi ivadék „*de genere Turul*” származtatatik: Árpád filius Almi, filii Elad (Eleud), filii Uger (Ugek), „*de genere Turul*” ámbár maga e névvel a más krónikák által adott genealogiai névsorozatban egy ős sem jő elő. Létebb még a hősök származása s genealogiaiánál, helyén lesz kimerítőbben szólni, a turul madáralakban képzelt tündér védnemtőlnek további jelentéseiről, hasonlóan ott s az állatoknál (VIII) a madár-név, és alak mythosi jelentéséről; de itt is már figyelmeztetünk a turul névnek a krónikásoknál astur, s ezek német áttételeiben: geier — keselyű, ülyv, sólyom magyarázata ¹⁾ által, azon rokonságra, minő ismét ama különös istenküldött sasok, keselyűk, és turulunk közt mutatkozik, melyek Susdalban a pihenő fáradt magyar hadat, midőn időzve még a havasokat áthágni vonakodik, és őseik keresett honába haladéktalanul bémenni késlekedik, csodásan megszállják, csipéceik, ragadozásaikkal, kényszerítik s ösztönzik az igéretföldérei miekkébbi betérésre; mi által nyilván ama hadvezér, s a nemzet végzetét intéző fensőbb lényi turulokra ismerünk bennük, az általánosb sas név alatt őket már feledni látszó hagyomány dacára: deinde transcenderunt Alpes in quandam provinciam, ubi viderunt aquilas innumerabiles, et ibi propter aquilas illas manere non potuerunt; quia de arboribus tamquam musce descendebant aquile, et consumebant devorando pecora eorum et equos; volebat enim deus ut citius descenderent in hungariam (bud. 37, Tur. 2. 1, Haugen 8: do funden si unzelich viel adler gross gaier), a végzavak mutatják: *volebat enim deus*, és még inkább Bonfini hasonló felfogása-e, vagy talán a hagyománynak még élénkebb ismeretével elmondott szavai: *quo augurio stativa movere persuasi, divinaque numina secuti*, in Transylvaniam penetraverunt (d. 1. 9 l.), hogy itt az állati madáralakban felsőbb isteni tündéri, v. istenküldött lényekről van szó. De a hitesszeme, úgy látszik, már hason régi, ős hún mondákkal is azonosul, minőnek nyomát már Priscus egyik adatában is jelentkezni vélném (boni k. 158) hae gentes (t. i. huni saraguri, onoguri) sedes suas relinquere, propter magnam ingentium gryphorum multitudinem, quos non prius recessuros fama erat, quam genus humanum devorassent: quibus calamitatibus exiiti in finitimorum sedes irruerunt. — Az egésznek összefüggő értelme felvilágosítására, itt még egy óéjsz., ezen képzetekre utaló regés hagyományt akarok közbe bocsájtani. Mint ugyan is már az egész attilai húnmondakörrel fentebb mondók, s kitünőleg a hún hadisteni kardróli hagyománynál látni fogjuk, mint vegyül az el az óéjszaki hitregékkel; úgy ezen hadvezér, sasmadár alakról, s különösen egy ily turulos győzelmes magyar zászló, és hadvégzetes jelvröli hit nyomát vélem találni a normann regében Assérnél (vita Alfredi ad. a 878. 33): vexillum quod *reafan* vocant, dicunt enim quod tres sorores *Hungari* et *Habbae*, filiae videlicet *Leodobrochi* vexillum texerunt, et totum paraverunt illud uno meridiano tempore, dicunt etiam quod in omni bello, ubi praecederet idem signum, si victoriam adepturi essent, appareret in medio signi quasi corvus vivus volitans; sin vero vincendi in futuro fuissent, penderet directe nihil movens: et hoc sepe probatum est. Az adatban már nyilván valkyriai hadnemtői eszme forog fen, a képzetel hogy egy hadintéző bűvös zászlót, — melyen a valkyriák kíséző madara a holló (l. a.) szárnya leeresztése által hadvesztést, röpülésre emelve ellenben győzelmet hirdet, — fonnak, és pedig a saját-ságos bűvös módon, délben, mint Grimm (1066) ezt a 12 órai fonásról megjegyzi; mi már eltekintve a többi végzetnek hasonló fonás általi végzetjelentésétől, egyiránt valkyriai foglalatosság, kik szinte fonják és szövik a hadvégzetet, mikép a Völundar-

1) Az astur Firminianus szerinti sólyom, ülyv — habicht; ol. astore. franc. autour nevérol l. VIII. Haugen-nál (1. 2, 3) a Turul galerral fordítatik: er füret in seinen phanen, und schiften einen vogel, als einen geyern, der eine krone auf sein haupt hat. Muglein (Kovachichnál 9.) egészen kihagyja. A posoni evang. lyceum codex is csupán: „ein sunderlich ezaihen”-nek mondja.

kvidha három valkyriájáról említők; ily további nyomokra sajátink közvetítésével azonban még alább is bővebben vizsátérendünk; itt azonban éppen az említettél fogva, nevezetesen ránk nézve, a feltűnő: *tres sorores Hungari et Habbae* névek; a három testvér már az ismeretes parcai, nornai, féei hármás végzetnői képzet (I. a.); de a két érdekes Hungari és Habbae névre nézve kérdés, vajon a három testvér közül kettőnek a neve-e, vagy pedig a három nő fivére neve? nálunk mindkettő, mint látjuk, honos nemzeti, hősi, krónikai genealogiánkban is előjövő, királyi név (hős. VI); eltekintve attól, hogy az adat még azon korból, midőn a magyar, turulos győzelmes zászló, europaszerte újra felvillant, a bejövő magyarok hadai szertekalandozásaival, még későbbi történetünk is tud egyiránt német, s az éjszakibb tartományok hősei és királyfiainak a magyar királyi udvarbani István-, Abba-kori tartózkodásáról¹⁾, tehát azon időben, midőn még csak nem rég a turulos pogány nemzeti zászló és jelv múlni kezdett, (istud enim banerium huni usque tempora ducis Geiche, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestaverit). A dús óész. s germ. hit s hősegei nomenclatiókban, természetesen nem nehéz, a két névhez szinte közeljártót találni, de nem kevésbé nevezetes, hogy e három valkyriai hadvégzetes zászlót szövő testvér Leodobroch király: „filiae Leodobrochi,“ leányának nevezetetik, miután a Völundarkvidhabani finn királyfiak által elragadtott valkyria ketteje szinte Lüdver király leányának mondatik. A sűrű találkozások tehát méltán jogosíthatnak a rokon hitképzeti ezen nyomoknak számunkrai felhasználására, legalább is a miénknek általai felvilágosító párvonalozására — Mi még a turulnak, mint hadnemtlőnek, *madár* alakját illeti, a lejobb ezen általánosb tündéries alakjáról felhozandókon kívül, itt még a felvilágosítást: hogy bár a fenlévő mythosi adatok hason hadvégzetintéző lények: sas, holló, keselyű, ölyv st. madáralakjaikról határozottan nem szólnak, úgy a róluhi képzetek még folyvást ily madáralak vonásait tüntetik elő. A hellen kereket Pausaniasnál (eliak. 5. 1, 19. 1) mint a ragadozó madarakat görbe körmökkel festve találjuk. Hesiodosnál is (scut. 249) midőn fogcsikorgva a hadba leszállanak, véres körmökkel ragadják meg áldozatukat, és az elesettek vérért szívják, a minthogy az istenküldött sasok, csipdesve és ragadozva kényszerítik a magyar tábornok tovább menésre. A valkyriák kíséretében legalább még mindig a hollók, és sasok jelen vannak, miért a Helgakvidhab. (2. 6.) mint a fentebbi Hildir (valkyria, had és kard neve) felébresztése, a háború költői kifejezése, úgy az: *ala gögl gunna systra* = aves alere sororum belli — mondat is; midőn Sigrun a hős Helgit kérdeni akarja, hol hadakozott? mondja: hol ébresztéd föl Hildir, és hol étetted a hadnénék madarait. A Husdrapa (Iaxdaelasaga 386) szerint, a hőst egyiránt sasok és valkyriák követik hadmenetében; az Egilsagaban 48, midőn a hősnek hölgye szemére veti hogy még nem csatázott, mondja: „nem láttad még a hollókat a holtak tetemén“, s ennek válasza: „véres karddal jártam, úgy hogy a *sebszívó sasok* (wunden aare) követtek.“ Helgadvidha Hun. (1. 6.) a hős születésén örvendő hollók megszólalnak: „napunk felvirradt, örvendjünk, a született hős harcra élesíti tekintetét. Éppen ily sebszívó, csipkedő sasoknak tudja azonban nálunk is a krónikai hagyomány a magyar hadat körülvevő vezérő hadnemtlőket, kik mintegy ezért serkentik a havasokoni átkelésre és csatákra. S ekkép ismét Attila körüli hadnemtlői jelenségek közt is, holló alakban jönnek elő, legalább így említvük hason hadnemtlőkre magyarázható jelenségek történetiróinál péld. Callimach. (Bonf. i. k. 634): cum progredieretur Attila contra Italos, iamque ad expeditionem paratus equum ascendisset, *corvus* ab ortu solis advolans, dextrum ipsius humerum prope incedit, statimque sublime petens, paulatim sic elatus est, ut tandem visum effugeret: quo omine laetus fidensque moverat. De maguk már e hadnemtlők, nem csak

1) I. egyébiránt: Weiss gesch. Alfr. Asser fenmaradt írata későbbi 12 századi compilatioja s regésvonásokkal interpolatiojáról.

madárkőrmű ragadozók, madárorrú seb- s vérszívók, de szárnyas, sőt teljes madárleplűek, mint a valkyriák, valahányszor hadat üzni mennek, felveszik letett madárleplüket, a völndarkvidhaban például a három valkyria hattyúleplét, hasonlóan Brynhildr is, és az attilalai hún regével szinte elvegyülő Niebelungenben (1475), a Hagne előtt elszálló végzetnök, mint madarak lebbennek el: „*si swebben sam die voege*,” felvéve hattyúleplüket, (l. al. hattyúnők); így szállongnak általában a csatában a hős felett, honnét már róluk a regébeni folytonos: szárnyas, tollas – alatus, pennatus általános kifejezés áll (Grimm 394).

Emettől eltérőbb, de még bővebb hadnemtői hagyomány és jelenetekről emlékezik történeti és népies mondánk; elvegyülve bár ismét olykor legendái elemmel, máshol megzavarva a homályos tudat s emlék által. Így különösen népmézi történeti regénk egy előkelő késő hőse sz. Lászlónál még, kiben kitűnőleg ismételve találjuk hősregénk számos vonásait (VI). Hasonló jelenetet, amaz fentebbi attilaihoz, beszélnek krónikáink felőle is (Turóc. 2. 55), midőn a posonyi várba menekült Salamont ostromolja, gyakran um. változtatott ültőzettel egymással ismeretlenül küzdének a fejedelmek; egy napon, midőn szinte személyesen összeütköznek az egész sereg láttára, Salamon, László feje felett, **tűzes kardú két angyalt** lát fenyegetődni: vidit (Salamon) **duos angelos super capite ipsius** Ladislai **igneo gladio** volantes, et inimicis eius minantes, mire Salamon megrettenve viasszaszalad, s vitézei kérdésére, miért rettent volna meg szokatlanul egykét embertől, feleli: homines non fugissem, sed iste non est homo, quia protegunt eum **igneo gladio angeli**; a jelenet majd nem egészen azonos amaz attilaival, mint ott meztelen, vágásra intézett, itt **lángoló karddal** fenyeget a szellem, minő ama *Hildr. v. Hladhingok* lángja, azaz a valkyria, és a fínnben kaleva kardja; itt a hadnemtő örzí hősét, mint Helgi felett a csatában örködő valkyria (Helgikv. 1. 53, 2. 10) az égből száll le um. a sisakos, midőn a kardok zúgtak, védve a fejedelmet, és: „körültem voltam, hadkelevézek vezére, midőn számos hős általam kimúlt!” — Egy más, szinte Lászlóval összefüggő jelenet (Tur. 2. 52): midőn a Salamon elleni monyoródi csata előtt, testvére Géjza feje felé a koronával leereszkedő angyal hirdeti a hősöknek a győzelmet: tractantes qualiter essent pugnaturi, dum ibi starent clara die, vidit beatus Ladislaus visumem de coelo, et ait ad Geysam ducem fratrem suum: vidisti aliquid? qui respondit nihil. Tunc Ladislaus subiunxit: dum staremus hic in consilio, ecce angelus domini descendit de coelo, portans coronam auream in manu sua, et impressit capiti tuo — így fentebb a merseburgi éneken kötnek eleve koszorúkat a hadnemtők a győztes hős számára — unde certus sum, quod nobis victoria donabitur. — Különféle e nemű jelenetek és alakokrólí képzetek jelentkeznek később, az örökös hadak, és a sanyarú török járom idejéből, de melyeket ma csak még itt ott árul el, egy vagy más feltűnőbb vagy szerencsésebben felmaradt emlék; így egy 1594 nyomatott röpirat címe (melyet csupán a Széchényi kvt. catalog. 2. 205 ismerek): prophezezung neue von dem genadenlichen stern, welcher in oben Hungern im augusto ist gesehen worden, item von einem kindlein welches den wiziér Sinan Bassa im felde da doch auf etlich meilwegs kein dorf gewesen, in der Weissenburger ode (fehérvári pusztán) im monat octobris gesehen, und wie er in grosser verwunderung wo dasselbe möcht herkommen seyn, zum selben gerandt, und es zu weihen gebetten, darauff das kindlein sein **schwert auszogen**, auff welches der nahmen Hiesus gestanden, sich in die 12 ellen hoch von der erde erhoben, und dem türkischen heer zum **dreymalen gedräwet hat** st., ismét a **karddal** és háromszor **fenyegető** gyermek, vagy is **angyal**, szellemi alak. Élénkebben megint egyes éviróinknál, a zavaros belháborúk idejéből; Cserei írja II Rákócy forradalma korából (histor. 441): Szebenben fényes nappal az aërben, **férfi ábrázatban, meztelen fegyvert tartván kezében** úgy állott; mindenütt tehát a magyar hadnemtőrőlí egyik fővonás, hogy **meztelen v. lángoló karddal fenyegetve jelenik meg**, mint

Attila, Salamon, Sinan Bassa ellen, valamint itt is. — U. ott Csereiné: „Kolozsvárt leány képében szörnyű jajszóval kerülték a várost.” Mindez ismét a békövetkező had előjelentéséről áll. — Valjon nem hason eredeti képzetek lebegnek-e régibb költőink előtt is, mint Zrinyinél (zrin. 34), a classicus mythosai Alecto képében (amint hogy többször láttunk, hogy hason képek alatt nála nemzeti népies nyomok tűnnek fel, valamint itt is egy részt a hadnemtő Alecto-t nyilván a népies ördögölő vonásokkal rajzolja), ki mint hadfuria igen jól van választva Solimannak a magyarok elleni hadgerjesztésére; — létebb (u. o. 191) és Listi is (moh. 202) igen élénk képekben festik az elesett hősöknek ama apotheosisát is, mint vitetnek a csatatérről fel a mennybe, hasonlóan már a fentebb érintett *einheriak*, a csatatéren elesett hősöknek a valkyriák által Valhallba vitetéséhez (hős. VI). Ide tartoznak még azonban kétségtelenül ama különösen egykét erdélyi évkönyvből, helyén (XII) még felhozandó adatok, miszerint a néphit: a felhőkben küzdő lelkek v. más világi lények, az elhalt hősök st. seregeit látja, iszonyú dörgést, hadlármat hall, a mennyire t. i. hason események mindenkor vérengző hadak előjelentésével birnak a mondák s tudósítások szerint; minő néphit már a finnben is a Turisas hadistenről (Lencq. 38) ki a magas felhőben honolva, valahányszor háború bekövetkezendő, dobját vereti; míg másfelől ismét ez, ama, a csatákban elesett és az ádáz hadvégzettől újra folytonos harcra kelő, küzdő elhalt hősökről regékkel érintkezik, szorosban azonban a hősöknek halálontúli állapotuk s jövőéletükről ős hitképzetekhez tartozhatik (I. ott). Így ismét a hadjelentő madarokról későbbi néphitben is ama fentebbi hadnemtői madaralokról ős képzetek foroghatnak fen. Ekkép veszi még Cserei (Hist. 475) a bekövetkezett háború jóslatául: „ezen esztendőben um. a mezőben nagy öreg *saskeselyűk* sereggel gyűlvén össze, a barmokat kergették és ölték, úgy az embereket is, sőt a falukban is minden tartózkodás nélkül bementenek a házokra sereggel, úgy kergették az embereket.” (haszn. u. a. 308) „Fejérvárat az ország gyűlésén hirtelen *csudaforma madarak* számtalan ezren szállának a mezőre, akkorák mint a seregély, tarka tolluak, *de soha, sem azelőtt, sem azután Erdélyben senki olyan madarakat nem látott*, ezek valahol verebet kaphattak megölték, még a kőfalak lyukaiból is kihúzták . . . s elszaggatták. Akkor csak csudáltak, s nem tudtuk, mit példázzon, de azután magunkon experialók; mert sok idegen sehonnai tolvaj magy. országi Kurucok bejövénnek Erdélyben, az igaz erdélyi verebeket kiprédálák st. — A határozottabb történeti hagyomány és rege mellett, a habozóbb népmonda is tudhat még némit e képzetekről. Gaalnál (302): a hadba menő hős Mátyás királyi álmában lát egy hófehér hajú öszt elébe jöni, ki mind két kezében meztelen kardot tartva, ezeket előtte földbe ássa, a fán, mely alatt a táborozó alszik, ülő szarka csörgőse kelti fel, miáltal a kardok keresése és kiasására figyelmeztetik, melyek mind egyikén a „győzni fogsz” felirást olvassa, s általuk a győzelem be is következik. Ismét tehát mint Attilánál, az ősz alak (I.) a hadistent magát jelentve, miben szinte a meztelen kard, és rá vezérítő madár képe is, eltekintve hogy az ama a hadisten kardjáról húnattilai regével is azonosnak mutatkozik (XVI). Általában már, igen gyakori mondánkban a jelenség, mint a hadba, vagy küzdeni menő hős elébe, egy végzetét jelentő nő lép, ellátja a bűvös szerrel mely által győzhetetlenné lesz, vagy hogy ő maga vándorol e bűvös anyókák, tündéries végzetnőkhöz és kapja tőlük a győzelmet eszközölő szereket (Gaal 444, népd. 3. 244, Majl. 199).

De e vonások már a népmesében egyiránt az általános *végzetnői* mythosba térnek át, mely már ezennel itt is tárgyalásunk sorában áll; végzetnőkhöz jelentkeznek általában ezen bűvös öreg anyókák, kik (I. az e. i. meséket) setét rengeteg erdőben, távol vidéken, hová um. a madár is alig repül, lakva, többnyire ha egymástól külön állanak is, *testvériesen képzelvők, hármaz számmal*, minők szinte ama tündériesen személyesített: *nap-, hold- és szél-, vagy tűz-, víz- és földanyák* (Gaal 127, 364, gy. 2, 1. a.),

sógornők, testvérek; legtöbbnyire azonban már csak torzalakban mint *vén bányák, vasorrú bábák* s *boszorkányok* ismervék, de kik a hős sorsára, mint a népmonda élénken tudatja, mindenkor különös határozó befolyást gyakorolnak, jósmondatukkal végzetét előjelenítik, varázsszereikkel elősegítik st. Mi azonban a már többnyire homályos e nemű mondák említett ily értelmét számunkra biztosítja, az ezen nőkről összes mythosokbani azon jellemző képzet, hogy közönségesen **hármasszámmal** és **fonva** képezvők. A végzet alakultát kifejező ezen utóbbi jellemző vonás s az eszme ezen különös érzékitése körül forognak már általában a rólu ki legélénkebb képzetek, s mi is ezek nyomán kénytelenítettünk ismét saját töredék maradványaink homályos jelenségeit magyarázni. Legélénkebben birja immár ezen eszmét is a classicus hitrege. Fonalat, az emberi élet fonálát és szálát fonva, orsóra tekerve és elvágya érzékiték már a hellenek a múltat, jelent s jövőt, az élet kezdetét, folyamát és végét intéző három végzetnőt. Homerosnál (H. 20. 127. Od. 7. 197) Aisa két társnőjével kezdi fonni az újonszüöltött gyermek életfonálát; Hesiod (theog. 218) és Plato (repub. 617): fehér öltönyben koszorúzottan ül a három Moira, és daltják a bús végzet szívrepesztő énekét: Lachesis a jövőt, Klotho a jelent, Atropos a múltat, az első megindítja a rokka kerekét, a másik tovább tekeri rajta a szálát, míg a harmadik, az elkerülhetlen, elvágja. Szerintök képezvők a latin parcaék. Ovid (met. 15. 807), Juven. (sat. 12. 64), Apulejus (mund. 280): Clotho praesentis temporis habet curam, quia quod torquetur in digitis, momenti praesentis indicat spatia; Atropos praeteriti fatum est, quia quod in fuso perfectum est, praeteriti temporis habet speciem; Lachesis futuri, quod etiam illis, quae futura sunt, finem suum deus dederit. Isidorus (etym. 8. 11. § 93): Parcas . . . tres esse voluerunt, unam quae vitam hominis ordiatur, alteram quae contextat, tertiam quae rumpat, és (92 §.) tria fata finguntur in colo, in fuso, digitisque fila ex lana torquentibus, propter trina tempora: praeteritum, quod in fuso iam netum atque involutum est, praesens, quod inter digitos nentis trahitur, futurum in lana, quae colo implicata est et quod adhuc per digitos nentis, ad fusum tamquam praesens ad praeteritum trahendum est. Bár ezen élénk képet már a román rege feledé, tudja mégis szinte a nagyobbára hármasan előjövő fatákról és fűekről, hogy fűtulajdonságuk és foglalkozásuk egyike a fonás volt (Schreiber 35); a regék is, hol ama óriási kövek, építmények alkotóiként a fűek képzelvek, így állítják őket elő, mint fejükön követ vive, kezükben orsóval fonva járnak (u. o. 11), miért ama egyes nagy sziklák is, melyeket a népies hit ördögök, óriások által tart mai helyükre hengerítetteknek (óriás V), a franciáb.: *quenouille a la bonne femme*, *quenouille de la fée* = a lündér orsójának — két vékonyabb végűk és vastagabb közepük által némileg orsói alakot ábrázolván — neveztetnek (l. Schreib. 18—20) ¹⁾. Az óész. *nornák* e helyt ismét az újonszüöltötnék végzete szálát sodorják, annak hármasságát kifeszítik. Helgi születésekor (Helgakv. Hun. 1. 2) megjelenve a nornák, oly hatalmasan sodorják felette a végzet fonálát, hogy a várak ormai letörnek, a kötél aranyszéleit az ég közepére, három végét nyugot, kelet és éjszának feszítik ki. Ezen végzetfonál sodrás, egy helyről a másikra kifeszítésének még számos élénk nyomai a többi német nép s helyregei hagyományokban (Panzer beit. deut. myth. 278); hasonlóan tudnak ezek nem csak a szövés, fonál sodrás, de a sajátlagibb fonás képeről (Panzer u. ott), míg ellenben azt már a népmonda és mese feledé (Grimm 385). Így homályosan leplezve birják csak e vonást mondáink is ²⁾, Gaalnál (364) s gy. (39) még tudja, miként adnak a hármasság tündériesen személyesített nap-

1) hasonlóan a bajorhoni ily kövek spilstein névvel, mi már a rövidített spindellel magyaráztatott. Dánhonban is: rokkestene Schreib. 21, Panzer 375. — 2) régiebb írónk, költőinknél előjövő hasonló helyek már a classicus képzetek alapulnak, mint p. Listi (moh. 156): ha élet asszonyi, fonala szövői továbbá hagyják volna, — el nem metszették volna!

hold-, szél-tündérek a náluk végzetét tudakoló hősnek *arany guzsalyt, lent és orsót*; jelentésük a mese nem érti, de a mint azokat értelmezi, úgy mégis tudatja, hogy a hősnek sajátlagi végzete rejlik bennök. Valjon ilyesmit ért-e még a sajátságos mese Gaalnál (438) a három arany hajsza alatt, melyeket a lovászfű a bűvös királynétől ajándékol kap, általuk fogja um. szerencséjét elérni, s a legtitkosb dolgok ismeretére jöni. Gy. 33: a víz partján ülő három nővér, kik a beszédükre hallgatódzó királyfi végzetét határozzák, egyikénél még szinte e fonás és szövés képe fentartva. Ha regei kútffőink már megnyitva volnának, bizonyára bővebben folyna az errőli hagyomány is ¹⁾, addig azonban kénytelenítettünk ezzel beérni, vagy homályos hason regei helyeket is ilyekül jelenteni, mint a Kővárinnál (erd. rég. 166) a magos sziklacsúcon álló Kolcvar egykori úrnéjéről közölt azon néphagyományt, mikint kiülve a vár párkányzatára oly finom szálakat font, hogy azokat a vár alatti mélységig ergeté; a nevezetes fonás könnyen tündéri kép, mint már maga a vár *Kolc* neve a kóc, len v. kenderfonás anyaga nevével ép úgy azonosnak jelentkezik, mint szinte e mondák köréből egy más határozottan tündérnek nevezett: *Firtos* neve (l. alább). A finn kalevalában (8. 3): Väinämö a szivárványon látja ülni az éjszak bájos tündérleányát, mint veti aranyszövő orsóit ide s tova; hasonlóan szönek (u. o. 4. 141, 41. 103) aranyruhát a nap és hold tündérileg személyesített leányai a hős arájának, és *Suonetar* (u. o. 15. 315) ereket szövő istennő szép orsóval; valamint egy különös: *szövő-istennő* is (25. 428) említetik. — Ezen tündéri végzethatározást jelentő fonásnak, — a még alább érintendő szövés, varrás, írás képletein kívül — még egy, mesénkben előjövő különös képre, emlékeztettem a Nialságában előjövő valkyriai fonás Grimméni (397) magyarázata által; a valkyriák ugyanis szinte fonják a hadak végzetét, (mint már a völundarkvidhab. láttuk) de valamint a valkyriák tiszte ádázabb végzettel, a véres harcokkal foglalkozik, úgy a fonás képe is nem a csendes emberi élet menetét kifejező lonszal fonása, hanem véres emberből szövése. Így mondja már a völuspában (40) a világ és az asok elmúltát jósló látnok Völa: hogy a halál kötelekeit s bilincseit erősen összefoná bélükből. A Nialsaga (1—4) azonban legélénkebben bírja még e képletet: a vitéz Dörrudr félre menve a a csatából, egy sziklahasadékon át lát 12 nőt, kik szövással foglalkoznak, de emberfők a nehezekek, bél a fonál, kard a szövőszék, és nyilak a fésűk, maguk énekelve hirdetik: „messze elvan vetve háborúra már a szövőszék fonala, kardra vonva a küzdők borzalmas szövete, a szövet emberbélékből készül, kifesztve férfi koponyákkal st. — „szövjük szövjük (viszhangzik folytonosan) a hadak szövetét, mely a királyfinak határozva van.“ Ez iszonyatos fonás képét vélhetik bizonyára még meséink is (Gy. 1, 14, 19): egy fonóházban a boszorkány *három leánya fon*, ide csábítják a fonóba a falu legényeit, de a mint belépnek szétkoncolják, béleiket kitépik, mert *kender helyett emberbél fonnak*; így tüzik ki, szárítva udvarkerítésük karóin az emberek bélét fonálként, fejüket almakép rakva az ablak közé st.; még kevésbé ismérhető az fel, hol a mostohája által világba taszított leányról beszélnek, hogy sorsára bizva magát elveti gombolyogját, hová az begurul, oda fordul um., ez a boszorkány udvara, hozzá áll azért szolgálatba, de megkérlelve végzetét, a tündéri segédszellemek rőtkaas és macska által megsegíttetik, feladatát kiállja és aranyosan tér haza mostohájához; a süker láttára most az irigy mostoha édes leányát is oda utasítja, de a rosszszívű leány elmulasztja végzetét megkérlelni, s nem lévén képes feladatát megfejteni, a boszorkány széttepi: *haját kenderül* a házkapujára felfüggeszti, *bélét fonálként* a kerítés karóin szárítja, fejét almául az ablak mögé állítja, testét kenyérsütő állásban a kemenceszájba helyezi; a látogatóba jövő édesanya már messziről ürül a jó gazdasszonynak, látva a sok kendert és fonalat.

1) így még Grimm 386 alig találja a népregében a fonás nyomát, Panzer máris (l. h.) azótai újabb gyűjteményében, számos e nemű helyregei hagyományt mutat fel.

Mint látni, a mese a feledett hitregei értelmet, szokott módon a mindennapi házas élet gyakorlatával, (mint itt a főt, almával, a testet, kenyérsütéssel vélte, a kender és fonál practicus értelméhez hasonlítani), igyekezik magyarázni; még durvábban gondolnám hogy érzéktik ezt hason boszorkányi cselekvésről nyomok, midőn a széttépett ember-testét még hordóba is sózzák (l. népd. 1. 460) ¹⁾.

A végzeties fonás képével azonban sajátlag, mint már fenebb kifejtettük, összefügg a **hármás** végzetnöi alak; a classicus mythosb. a három moira: Klotho, Lachesis és Atropos; honnét már Hesiodosnál: *τριάδελφαι, τριμορφος* hármás testvérek hármás alakúaknak mondatnak, hasonlóan a rómaiaknál a parcák: Morta, Nona és Decima (Aul. Gellius 3. 16, Horat. ode 22): *diva triformis*. Az edda is m. láttuk, így ismeri őket (völusp. 20, däm. 15), a 3 fő norna neve Urd, Skuld, Werdandi, a mult, jelen, jövő; még inkább a német népies helyregei hagyomány, hol folytonosan ily három, testvéreleg képzelt tündérlány kerül elő, (Panzer 272). A román féeek is, többnyire hármasan képezve (Maury 32, Schreiber 36, 70); és a szlávban ekkép képzelt: *lichoplezi* (Hanka glos. 21), volnának e nemű párcai alakok (Grimm 407). A keleti regékben a perik közül a *tekvinek* emeltetnek ki a parcákhoz hasonló eszmével (Hammer geistl. 18). A finn. (kal. 26. 707 st.) a *természet három leánya*, kiktől számos dolgok eredete származtatik; anyjuk *Luonatar* (a luonto v. luontottól – natura, ingenium) a természet istennője, mintegy hármás leánya lévén annak működő ereje (Schröt. 30, 161). — Saját hagyományainkban a képlet egyiránt jelentkezik: így tud a rege Kővárinál (45) a *három erdélyi vetélkedő* dévai, aranyi s boldogfalvi tünderről. Ily három tündér lesz (u. o. 150) említett Deésmelléki Rózsa, Cic és Bélahegyi; testvéries tündérek szinte a szokott ellentétezzéssel (u. o. 185) a jó Firtos és rossz Tartód, bár a harmadik már feledve van, és a fenemlített honlakó és csatába járó két tündér (u. o. 54); négy testvért említ azonban a Rapsonné váraróli rege, de közülök csak kettőnek tudja: Rapsonné és Firéne nevét. Történeti mondánk is már, mint ős anyát testvériesen hoz elő két tündért, mint a chron. rithmicumb. is 7:

ex alarum gente puellas rapuerunt
historia pro certo, fuisse has **sorores**
refert quas in deserto, vi rapuerunt uxores.

míg ellenben a finn királyfiak által három ragadtatik el. De ekkép *hármasan* meséinkben is, ama jós bűvös anyák, nővérek, kikhez a hős igazítottatik, vándorol, végzetét megtudandó, közönségesen *hármás számmal* mint *testvérek*, olykor *sógornők*, sőt *leány, anya s öreganyai viszonyokban* is jönnek elő. Setét erdő közepett ül Gaaln. (444) s mindig mélyebben a második és harmadik nővér; hasonlóan a népd. (3. 241) mesé. így az említett tündéri *nap, hold, szél, víz, tűz, föld-sógornők s anyák*, (Gaal 127, 364, gyűjt. 2); ugyan így a (gy. 33) már említett azon *három nővér*, kik a folyam partján ülve a hallgatódzó királyfi végzetét határozzák; sőt sokszor, mint u. o. is, a végzetnöi ezen hármás alakról tudat, a mese azon homályos ismeretében látszik csupán fenlenni, hogy a mondahős közönségesen *háromszor* kénytelen a végzetet jelentő bűvös nőhöz visszatérni.

Eme képzetben azonban hasonlóan már mint a fonásban, a végzetnőknek az emberi élet különös végzeteire való befolyása érzéktettik, miért ez leginkább az emberi élet két határozó percene, annak *kezdet* és *vége* körül forog. Így látunk már a classicus mythosb. eleinte csak *két moirát*, az élet kezdetét s végét intézőleg képzelve, mi egyfelül azután az általánosb rossz és jó végzetet intéző, jó és rossz tündérek befolyásáról hitregebe tér; míg másfelől a specialisb mythosban, az elsőnek az élet kezdete: a

1) hasonló a finnben Schröt. fin. run. a 141 runóban.

születéskori különös befolyása, megjelente, élénkebben kiemeltetik, s véle olykor ismét ellentéztetik ama rossz tündér hatása, ki a jónak végzete ellenében gátlólag működik, vagy hogy: ollójával kérlelhetlenül *vágja el az élet fonálát*. Az első már így legélénkebben bírja a classicus mythos. Pindarosnál a moirák a születéseknél megjelenve állítatnak elő az ember végzetét határozólag (Heffter i. h. 232); ilyen különösen Eileithyia (Hom. O. 19. 114) és Urania aphrodite; kiképezettebben még a római mythosb. Aul. Gell. (3. 16): antiquos autem romanos Varro dicit . . . nomina parcis tribus fecisse, a pariendo et a nono atque decimo mense, nam parca inquit immutata litera una, a partu nominata; item Nona et Decima a partus tempestivi tempore. Ez volt különösen tisztje a gyermek születését elősegítő Juno lucinának ¹⁾, hasonlóan a matres, matronae, mairae isten v. tündérnőknek ²⁾; és a parcéknak hasonló megjelente számos hősök születésénél, (Ovid. met. 8. 454, trist. 5. 3, 25. Horat. carm. saec. 25. Catul. 64. 306. Pindar ol. 11. 65). — Más hitregék élénkebben tudják ismét a fentebbivel összefüggő azon vonást, hogy míg a születésnél megjelenő *egy v. két tündér áld*, boldogít, kedvező végzetet jósol, addig egy másik vagy a *harmadik* ellentétes alak *eszközlő a rossz végzetet*. Így az óész. hitrege, valamint már tud általában a jó és rossz végzetet eszközölő *nornákról* (völusp. 20, Oegisd. 24, és Snor. ed. däm. 15), a házrul házra járó s a gyermekek születésénél végzetüket hirdető *völa*-król (I. Simrock edda 334), úgy emlékezik még az e nemű sajátlagibb ellentétezésről; a Nornagestsaga (11) péld. beszéli: mint a volvurnók a földön jártukban az emberek végzetét hirdetve betérnek Nornagesthez is, a két első a bölcsőben fekvő újonaszülött felett elmondja áldását, míg a harmadik, a tolakodásban székeről letaszítva, bosszúsán hirdeti a végzetet, hogy a gyermek élete csupán addig tartson, míg a bölcsője mellett világító gyertya elég; hasonl. Saxonál (102): Fridlev fia sorsáról a végzetet szokás szerint megtudandó (mos erat antiquis super futuris liberorum eventibus parcarum oracula consultare) bétékint a szent helyre, hol három végzetet hirdető nympa ül: quarum prima indulgentioris animi, liberalem puero formam, uberemque humani favoris copiam erogabat, eidem secunda beneficii loco liberalitatis excellentiam condonavit, tertia vero protervioris ingenii, invidentionisque studii foemina, sororum indulgentiorem aspernata consensum, ideoque earum donis officere cupiens, futuris pueri moribus parsimoniae crimen affixit. A német helyregei hagyomány szerint is így járnak még a született gyermek keresztségére és dallanak, könnyítik a szülést (Panzer 362), valamint az ellentétes harmadik tündérnő szinte közönségesen fekete színben, haragos bosszúsán állítatik elő (u. o. 273). — Nem különben a román féknél (Schreiber 11, 35): az újonaszülöttek végzetét kijelentik, a csecsemőt gondozzák, mint ügyes, a szülést elősegítő nők, bábák, dajkák, ápolónék megjelennek; honnét a franc. *bonne* dajka neve, *bonne* *fenme*, *bonae* *feminae*, *bonae* *dominae* elnevezésöktől; míg az anyák alszanak, eltávoznak, a gyermek gondját viselik, saját emlőjükkal szoptatják, miért *keresztanyául* hivatnak meg, a keresztségnél őket illeti az első hely; számos regékben a folytonos ismétléssel visszatérő vonás, hogy míg ez alkalommal az egyik vagy kettő jótéteménnyel boldogítja az újonaszülöttet, addig a harmadik kimondja rá ama kártévő végzetet, mit a rege ismét, ennek véletlen elhanyagolása megbántásaérti bosszúja, haragjával igyekszik motiválni, mint fent. Nornagestnál (I. Maury 28—32); a pentameroni olasz mesékben (2, 8) így péld. míg két fata áld, a harmadik átkot mond; hét fée meghívatik keresztanyául, a vendégségnél megtisztelve a hatot előre ültetik, a hetedikről azonban megfélekedeznek, vagy hogy

1) Horat. od. 22: quae laboranteis utero virgo puellas ter vocata audis, adimisque leto diva triformis; miért a római szokás: hol gyermekágyas nő feküdt az atriumban Juno lucina számára is ágyat vetni. — 2) ezekre vonatkoznak számos római emlékkövek feliratai, hálásan emlékezve a szülést segítő tündérnők neveiről, I. Schreiber 45, ilyen lesz a minap nálunk is Paner által (u. muz. 2. 492) felmutatott békásme-gyeri Junon, deabus.

kést és villát elfeledének néki adni, és azért, míg a többi adományoz, azalatt ő kárhazatot morog (Grimm 383). Mindezek világosb nyomán már, talán felismerhető lesz saját homályosb hagyományaink e nemű jelentése is. Az ellentétezés általában, már feljebb kiismerhető. Gaaln. (53) és Majlátn. (35) mesékben azonban a születő királyfi végzetét ekkép jelentő tündér is előjön. Hasonló már bizonyára a fentebb taglalt történetmondai nyom, a mint a Turul előjelenti Álmos születését, s jövődő végzetét, és az István születésénél megjelenő három nő, a külön veres, kék és fehér ruhában; — de ez leend értelme a népmondákban is előjövő *tündéri* és *boszorkányi*: **keresztanya**, **komasszony** neveknek, aminthogy ez utóbbi a népnél maig több helyt a vélt boszorkánynak, mintegy gyöngédebb elnevezéséül szolgál. Világosan így említi még számos mese egyenesen (a népd. 2. 353, 3. 237) **keresztanyának** nevezve a boszorkányi tündéries bűvösnot, ki keresztgyermekének keresztiségi ajándéku nyújt bűvös szeket, aminthogy más mesékben ismét a hősnek társa is (l. ezt) szinte a boszorkány **komasszony** ily ajándokának mondatik. Ide játszanak bizonyára a magyar, mint a szláv népnél egyiránt honunkban terjedt babonák s övszerek, melyek által magát a gyermekágyasnő a boszorkány befolyásától, csecsemőjét a felváltástól óvni véli; és hasonlóan ismét ama francia kifejezésekhez, mint ott a *bonne* — dajka, és eredetileg tündéri név, úgy nálunk a: **bába** egyiránt a *tündér* és a *szülészetet gyakorló nő* neve, — s egykor, s maig is még nem kissé, kurázs s bűvgyakorlattal népünknel összekötött tiszt (l. alább). Kevesebbet tud azonban hagyományunk a határozott képletről, hogy mig kettő áld, addig épen egy harmadik rosz tündér áll a kedvező végzet ellenében. Mint mondók, ez már csak mesénk és regénk azon általános képleteiben lappang, a mint a jó és rosz tündéri cselekvést egymással ellentétezik. De alakra nézve már amazok szépek, ifjak, aranyhajú, emezek öregek, rútak, torz kinézéssel elijesztők, minő már némileg, a többinél gyengébb, legöregebb Atropos a classicus mythosb., és a többi regék azon szinte öreg, fekete ruhásnak st. rajzolt harmadik ellenséges végzetnöje. Mig tehát határozottabb hitregei e nemű nyomaink hiányzanak, a képzetet mindazon fen összeállított rosz tündéri alakok és nevekben, mint **vén banya**, **vasorrú bába**, **boszorkány**, **mostoha**, **komasszony** st. kereshetjük, a mint ezek azon bájos ifjú aranyhajú tündéries arák ellenében állítvák, s a befolyásuk körébe helyezett hős küzdelmét idézik elő, hasonlóan ama harmadik kárörvendő, ellenséges végzetet, átkot eszközölő parcahoz. A figyelmes vizsgáló az e tárgyú összefüggőbb mesék egyikében sem fogja ezen végzetes ellentétezés nyomát nélkülözni, mely az e körhöz tartozó valamennyi mesének — egykori bizonyára összefüggő, értelemdús mythosi regék s epos töredékeinek — sarkkövét képezi; belőle ered, a mondahős küzdelme, melyet mindig a rosz és jó tündéri, nyílt vagy alattomos, természetes vagy csodás, bűvös befolyása által végzetszerűleg látunk előidézve lenni; mi által nyilván, ily végzetintéző és jósló nőkről hit nyomainak keresésére utasítatunk. Csupán hogy mig az élénkebb mythologiai emlékekben a hős- és hitregék határozottabb végzetnői mythost mutatnak fel, addig az általánosabb s szakadozott mesei hagyományban, csak ily határozatlan alakjuk és általánosb eszméjük maradt fen.

Az adottakban sikerülhetett netalán általános tündéri mythosunkban a *végzetnőkről* különös hitet föltalálhatni s kimutatni. Nagyobb nehézséggel jár annak kimutatása, vajjon ezen végzethatározó fensőbb lények, szinte csupán az általános jó, vagy rosz tündéri nevek alatt voltak-e ismeretesek? vagy a mi valószínűbb: *birtak-e saját elnevezéssel is*, és milyen volt az? — Ős történetmondai határozottabb hagyományunk legalább ily egykét különváló névre utal; és legelől is mindjárt a sajátos *turuli* hitregékben bírnánk egy ily tisztán eredeti nevet. De annak szorosan vélt ily alkalmazása ellen azon nehézség küzd, hogy a **Turul**, míg egyrészt mint szűkebb hitfogalom, és specialisabb had- és pedig *nemzeti had- és védnemtől* — ki a magyar nemzet fejedelmi vezérei végzetét is különösen intézi — mutatkozik, Cbár nemzeti vallásunk az

istenség általánosb eszméjével is, ily saját pártfogoló nemzeti védistenség fogalmát egyesíti); úgy másfelül ismét tágabb értelemmel, más hitregei képletekbe is áttérni látandjuk.

Határozottabbnak mutatkozik már a fentebb közlött hagyomány, idegen mythosi jelentéssel is elvegyülő, **Alirumna** neve. A név ezen fenmaradt idegen alakjában, mythosi sajátunkká természetesen nem volna elfogadható, hahogy az mind külső alakja, mind belső, még magyarázható értelme, és mythosi idegen jelentésének megfelelő, saját mythosunkbani eredeti értelmei által, még számunkra is közvetíthető nem volna. — A Jornandesnél előjövő Alirumna (váriansai: alyrumna, alioruna, aliorumna) fennvan még a régi német hitregei s hagyományi nyomokban; mint valkyria neve a tárgyalt völundarkvidhai regében: mint Ölrun Aelrun; hasonlóan az Alrun — jös ördögi szellem, az óangsz: Burg-runa — parcae, furiae, Holzruna — lamia (Schmeller bay. wört. 3, 96), az okiratokban előjövő Alarun, Aleruna mellett számos nőneveknek a **runávéli** gyakori összetételében (I. Grimm gr. 2 517; m. 375, 1153). A név jelentése különösen magyarázható volna ős jelvi és mythicus óéjszaki, szinte **runának** nevezett **írás**-modorból ¹⁾, miután már az **írás** s **följegyzés** is, hasonlóan mint a **fonás**, a végzetnöi hitképzet különös sajátosságos attributumaként jó elő az összes hitregékben. Kitünőleg így ismeri már a parcai fonás helyébe e végzetes jelentést a keleti hitregei hagyomány. A moslim őrangyal szellemek közül kettő veszi körül az embert nappal, más kettő éjjel, kiknek tisztük jó és rossz tetteit feljegyezni, az első a jobb, utóbbi bal felül kísérvén, miért nevük: **Írók**, **örök**, s az általánosb: **tisztelték**; midőn megjö a **beraet** — szabadulás vagy valószínűleg inkább a **berat** — **okiratok** szent-éje, leteszik ezen angyalok papírtekerseiket az isten trónja elébe s új tisztát kapnak, valamint Israil a halálszellem ekkor megkapja mindazok névjegyzékét, kiknek lelkeit a legközelebbi időben a más világra áthozandja, azért folytonosan képe előtt áll a végzet táblája, honnét az elhalandók neveit olvassa (Hammer geistl. 6). Hasonlón fenmaradt a képzet a hellen moirákkal: Klotho egyiránt orsó, vagy **írástekerccsel**, Lachesis földgolyó, horoszkop és szinte írástekerccsel vagy **irva** is, Atropos napóra, olló, sőt mérővel is — hasonlóan más moslim szellemek is mérlegezve az emberek jó és rossz tetteit (i. h.) — állítatt elő. (Heffter i. h. 234); így a parcák is Klotho: m. **libraria**, **archivique custos**, a mus. Pio-Clementinumb. (Visconti 4. 34 rajz), és a különös fata **Scribunda** ki Tertullian (de anima 39) szerint a világra jött gyermek születése első hetének utolsó napján tiszteltetett; hasonló hitképzet foroghatott fen a jós könyves Sibylláról; és a fáták és parcák között már a különbség vételettel észre, hogy míg azok a **fari**, **φάρυς**, monda, sage, a **φημί**-től nevezve (Isidorus is f. i. h. fatum dicunt esse quidquid dii effantur, fatum igitur dictum a fando i. e. loquendo) a végzetet szóval hirdetik: emezek irva jelelik, és jegyzik (Lersch bon. jahrb. 843. 2. 129). Ezen írási cselekvésre magyarázza azonban már Grimm az éjszaki nornáknak tulajdonított működést is, melyet felőlük a **scrifan** (sajátlag: ordinare) szó kifejez, és a parcák **brievara** — die aufzeichnende, fordítását. De már nálunk is, mint tudva van, s léjebb még tárgyalandjuk (XVI), egy ily sajátosság, a runákkal találkozó, ős és kétségtelenül pogány korunk s vallásunkban keletkezett s gyakorlott írásnak tudata, s nyoma maiglan fen van; sőt valószínű, hogy az annak gyakorlata módját s fogalmát tökéletesen kifejező, s a runa szóval szinte rokon hangzású: **rovás** szóban, ezen ős írás hason régi s eredeti nevét is bírjuk, miután már hún emlékeinkből hason alakú: **Rua**, **Reuva**, **Rova** tulajdonnevet is ismerünk. Valamint töredékhagyományainkban — melyeknek e mellett gyűjtése is csak épen hogy megkezdett — kimerítő és részletekig menő tudósítást senki józanon keresni nem fog, ugy a végzetnöi írás képét sem találjuk fel többé; de nyelvünk és a néphit igenis

1) I. a runa írás, mysterium, incantatio = bűv, titkostudomány, fatörzs st. értelműt a jelvek s írásn. XVI.

ismerik, a ma is divatozó egykor bizonyára kuruzs, boszorkányi cselekvés és gyakorlat: **iralás**, **iralni** nevét; róla mint ilyenről bővebben a varázsnál (XIII) emlékezünk, s már ott megjegyezzük, hogy annak kettős értelme, az *ir* = unguentum, kenés általi gyógyítás — mint az maig a nép vénasszonyai által gyakoroltatni szokott — s írásjelek, különösen e nemű bűvös célra is csinálása, egymásba térő értelme, miután erre is *ir* (encaustum) használtatott. E szerint már a bűv ezen neveit gyakorló s bizonyára parcai mythosunkba átjátszó nők neve: **iraló**, vagy a végzetyszerű feljegyzést, valamint az ősi írásmodort, még találóbban kifejező eredetibb s ősi **rovástól**: **rovó**, **rovaló**, **rovásló**? asszonyok, leányok, nők, szűzek elnevezésében volna netalán visszaállítható; minek csupán figyelmeztetésével megelégedve, tartózkodom az Aliruna germán s hün-magyar hagyományos névnek, további, mindkét helyt eredeti mély értelemmel találkozását, ős hün-german érintkezések, írás átvétel st. hypothesisaival erősíteni, miután ezen sokszoros találkozások jelensége ugyis többnyire minden előjövő alkalommal maga utalni fog eredeti mély alapjára (I. hősök VI. és a kútfők.). Egy ily magyar **rovásló**, **rovó** st. tündéri névvel azonban még szinte összefüggésbe volna hozható, a pogány vallás visszaállítására I Béla alatt kitört forradalomnak krónikáinkban leírásából ismeretes, **Rasdi** pogány bűvös papnőnk neve is. Ezen látszólagos tulajdonnév már a fentebbi nevekkel némi külső hasonlatra is figyelmeztet, de a Bonfini előtt állhatott tökéletesb krónikai variáns által, miután ő Rasdi helyett: **Varasolót** ír, tudósítatunk hogy az inkább minőségi hivatalnévnek veendő (papok XV) melyet alább taglalandunk; itt csupán arra akarok figyelmeztetni, mennyire ezen pogány pap jósnőnek (pythonis-sáknak nevezik krónikáink), nem csak bűvös, jós tulajdonságaik, de neveik is elvegyülnek azon fensőbb tündéri lények fogalmával, kiknek nevében, befolyásával s hatalmából hivataluk gyakorolták; ezen hitre bizonyítanak már azon krónikai adataink, hol őket: a dea „*deabus suis*“ istennő névvel jellemzik. A kérdésben lévő **Varázsló** név és szóra nézve már szinte sajátibb helyén (XIII) taglaljuk annak gyöki értelmét, s mivel ott látjuk, hogy az semmi megfelelő jelentést nem képes adni, az talán megfjtését épen itt, a végzetnői értelemben lelhetné, s különösen a végzetnőkről azon képzetben, hogy mint azok: *fonva*, *irva*, ugy egyiránt: *festvo* — *képrva* és *himezvo* is, tehát tüvel: *irva*, *róva*, *varrva* (a rovási írás is csak ily tű féle tűző, betűző stili eszközzel történhetett) és szöve képezettek (Grimm 396); a végzetnő Brynhildr Atli húga, így varrja és himezi Siegfried számára a végzetjeljes ruhát (Völs. saga 24), mint Etele neje is Krimhild (niebel. 846); egy spanyol (Segura d' Astorga) n. Sándorról költeményb. a *fadák* varrják macedoni Fülöp hősiának a ruhát (Maury 36). Egyébként is mint a végzetet jelentő fonás, mindezen hitregei képletekben a szövessel, ugy ezzel ismét, a himezés, varrás érintkezik. S ha ezen magyarázat felvehető, ugy a *varázs* szónak, mely a későbbi pogány hitesszemei aljasodás s feledés által csupán a bűv értelmében maradt fen, eredeti végzetnői mythosi jelentését, s némileg a mai *varr* — *suere*, nähén, (szinte valószínűleg csupán átvitt értelem: a tüveli szúrás, rovás, vakarástól, mikép egykor maga az írás és feljegyzés történt), szóban gyökét birnök.

Vizsgálatunk nyomán tehát már itt az általános: *tündér*, *boszorkány*, *bába*, *banya* neveken kívül: a **turul**, **varázsló**, **rovásló**, **rovaló**, **iraló** s többi hason formákban, volnának még végzetnőink nevei, némi valószínűséggel vissza állíthatók. E mellett tündéri tulajdonnevek is előjőnek mondáinkban, m. péld. az erdélyi tündéri helyregékben; ilyenek: **Firtos** és **Tartod** (Kövári 185), a nevek ámbár félreismerhetlenül magyaros hangzásuak, nyilvános értelmüket veszíthették, ha csak az utóbbit a *tartani*, *visszatartani* igénk értelmével, és ezt ismét a fentebb leírt valkyria tündér hadnemti hadvisszatartás jelentésével nem magyarázzuk; az előbbit: **Firtos**, méginkább lehetne a tájszólásban fenmaradt: *firogont* szóval értelmezni, mi a tájszótár szerint: „a mennyit um. egyszerre fonn kiadnak,“ ismét tehát a fonás eszméjével találkozunk, aminthogy már fentebb egy

kolczári tündérnél, a *kóc* = stupa, *szössz* értelmére figyelmeztettünk; vagy közelebb állna-e a (u. o.) *firicskát* és *firkál*-hoz nyilván a *faricskáltól*, mi ismét a: *scribillat*, *scindit*, *sculptit* jelentéssel, ama fentebbi írás és rováshoz volna tartható. Valamint azonban ezen két tündérnév ma helynévként jő elő, úgy mindannyi tündérnévek lehettek azon várak és várhelyek sajátságos nevei is, melyeket a rege különös tündérek által építetteknek s lakottaknak tart, mint a már ekkép fel említett erdélyi: **Deva**, **Aranyi**, **Boldogfalvi**- st. vár, melyek, mint az **Aranka** mesei tündérnév (Gaal 127), s a f. említett **Boldogasszony**, tündéri tulajdonságokat kifejezőleg is, igen jól illenek tündérek elnevezéseitül; éppen úgy az ezek közt említett **Rózsa**, **Cic** s **Béla**-vári tündérek felett uralkodó: **Rózsa királyné** tündér neve, minőt gyűjteményb. is (129), egy rege említ. Kétségtelen eredeti tündéri nevünk, a föntebb már tárgyalt **Ilona** is; a nevet még a dús értelmű *il* gyöki származékaink: *illat* = odor amoenus, *illik* = decens decor, *illan* = fuga clandestina, akár a *tündéri bájít*, akár *fény v. eltűnés* értve, magyarázhatnak. Helyneveink is m: **Illyó** Aradb. **Ilk** Szatmárb. **Ilonca** (Kreszn.) szőlőlevél- sodró bogár, és a km. hazugabb a kis **Ilus** fiánál (D. 1. 261); és ha a **Helena** név is jól adatott véle vissza, úgy a név ennek magyarításánál bizonyára több, így már Attilának is Priscusnál **Idico** nevű neje, s a népd. (3. 148) egy **Magyar Ilona** név is előjő. Még egykét, úgy látszik nevezetes magyar tündéri név, **Harka** és **Emesa** = **Emős**-re, a mennyire mélyen lappanganak, csak későbbi felvilágosítások után, további tárgyalásunk nyomán fogok majd figyelmeztetgetni.

Egy további eredeti tündéri nevünk maradt fel a **dellbábian**; a róla ma már enyészőfélben lévő hitregei képzetek felmutatásában, ismét csak idegen, közvetítő mythosi hasonlatok nyomán vagyok kénytelen eljárni, habár saját hitregénk erről is bizonyosan annyit, de valószínűleg többet is tudott, mint akármely más. — Fentebb érintettük már a román néphit tündéréi — kik mint szinte láttuk, sajátinkkal is annyira érintkeznek — olasz *fata*, span. *hada*, fr. *fée* nevét; ezen általános név mellett szinte még számos sajátságos tulajdonaikat, s a róluki néphitel, népképzetet kifejező elnevezéseket is lelünk. Ezek egyike az ismeretes: **Fata Morgana**, **Fatata Morganda**, **Morghe la fée**; de ezen *fata morgana* ősz tündéri névvel jelettetik már europaszerte jelenleg, mint köztudomásul van, azon sajátságos légtükrözési, légképi (*mirage*, *luftbild*) természeti tünemény is, midőn a tág terjedelmes rónák, a szikes mocsáros helyek, tó s tengeröblök felett, megrikult légrétegek, a fölöttöki sűrűbekkel elvegyülve, az alattok lévő kitünőbb tárgyakat, mint városokat, hegyeket, tornyokat, felfordított alakban, mintegy tó, vagy tengertől körülvéve visszatükrözik. E szerint a tündéri bájú tüneményt, az ősi hitképzet nyomán még tündéri jelenség, és névvel jelölve birjuk. **Morgana** Grimm (384) szerint bretagni szóból eredne, és *mor* = tenger, *guen* = *splendens femina* értelemmel tengeri tündérnőt jelentene. Hasonló tündérnév értelmével bir azonban, ezen, alföldi rónáinkon, Tisza mellékein, Hortobágy pusztáin és Debrecen *sodás* térein kitünőleg otthonos tünemény magyar: „**dellbáb**“ neve; Sándor és Kreszn.: **déli baba** = *aer elasticus*, *sole splendente super sata*. Ezen **báb** v. **bába**, m. láttuk, kétségtelen tündéri elnevezés, s így jő elő maig a mese rossz tündéréi p. *vas orrú baba*, és a szülészetet gyakorló **bábasszony** (egykor mint mondok a bűvvel szorosan összefügghetett tiszt) elnevezésében; a tündéri képzetnek megfelelőleg veszem azért a név első részét: **déli** röviden; s így az **insignis**, sőt **splendidus** = fényes, bájos, tündéri tulajdonságot kifejező értelemben, mint *mor* — *ganban* a *guan* = *splendida femina*; mire jogosítva érzem magam annak néhány könyv s szótárainkba ékezőssal írása ellenében, a szónak a népnéli habozó, majd rövid, majd megvont kiejtése által; egyébiránt ha ékezőssal is hosszúnak vesszük: **déli**, ugyan ezen értelemre jövünk, a **dél** = meridiest kifejező szavunk, szinte a napfény ideje fogalmát fejezheti ki kitünőleg, mint a szavat már Toldy (ir. tört. 1. 17) a gör. *δῆλος* Riemer szerint eredetileg: **világító**, **világos fényes**, **tündöklő**, jelentésével összehasonlítá.

— Az olasz regék szerint Fata Morgana mélyen a zöld tenger fenekén, kristály palotában lakik, napnyugatkor kiemelkedik társnőivel a habokból, százféle különböző alakban, mindig változva és újra visszatérve, de sohasem ugyanazon egy képben; bájos hangokat, mint a legkellemesebb dallam, kísérve a távolból hangzó kürtök zengésétől, hall a szerencsés, ki ily csodás látványban részesülhet; de mindenki kerüli azt, mert lecsilapíthatatlan vágy ragadná meg őt, ha a tündért magát bájos szépségében meglátná, s az ilyen elkerülhellenül a tengerbe vész el. A messinai tengerszoroson, hol a tünemény igen gyakori számos regék szállonganak felőle: Aetna hegyén lakott volna ő is időkben egy időjós agg remete, ki Morgana tündér meghittje volt, s a ki hozzá tanácsért folyamodott, láthatá a tündér légvárait, kertjeit, hajóit, s bűvös képzeteit a jövőnek (Vollmer myth. wört. 733). Egy francia regében (Grimmél: jeu d'Adam Halle, 13 századi költem.) szinte előző egy **dame Morgue** és sa compagne um. Arsile et Maglore társnői, de felőlük csupán a szokott féci vonással tudósít, mint betérve egy házba megvendégettetnek, a szivességért a kettő áld, a harmadik, mert elfeledének néki terítékéhez kést adni, kopaszszággal büntet, mi már kétségtelen tündéri képzetükre mutat, úgy szinte tulajdonságaikra, hogy hasonló szép fényes nőknek mondatnak, és Morgue különösen: *le sage* = bölcsnek nevezetik.

Nem kétlem, hogy valamint delibábunk neve a fentebbi fata morgane-val rokonnak mutatkozik, (anélkül természetesen, hogy a delibáb népies kifejezésében, amannak csupán fordítását lehetne feltenni, miután ily rokonértelem csak szónyomozóilag felhető fel), úgy szinte sen lesznek még népiünknek bár sokat feledett emlékezetében hason hitregék, habár az alföldi nép amaz: általános nézetén felül, hogy a delibáb megjelenete mindenkor hő termést, jó esztendőt jósol, tudomásomra csak kevés bizonyos jutott eddig. Egy békési szép monda, melyet kettős, egy rövidebb s egy talán költőileg bővebben kidolgozott, közlésben bírok, valóban egyikét adja a tündéri e nemű legjelesebb regéknek, de vajlon ama bővebb népiélet s hagyomány hű-e? mindeddig nyomára nem járhattam, minden ily alap nélkül azonban nehezen lesz ¹⁾. Az öreg alföldi **Pusztának**, um. az első rege, két gyermeke volt a: *Tenger* és a *Delibáb*, a tenger nagyraavagyó volt, és egészen elnyomta a Delibábot, a *Szél* azonban szerelmes volt a Delibádba, s azért elkergeté a Tenger, így maradt csak maga a Delibáb az öreg Pusztá leánya, ki azonban a Szelet nem szerette, hanem a *Napot*, ezért emelkedik a naphoz, de ha a szél fújni kezd, megijedve habozik, s ha nagy fuvalmával emelkedik, előle szaladva tűnik el; míg valahányszor a nap süt az ő pusztára, magosan emelkedik hozzá fel kedvese, s csak mikor lenyugszik, ereszkedik le vissza atyja a pusztá keblére. A második szerint: ezred évek előtt ott, hol a Tisza kanyarog, megvolt már az alföldi pusztá, csak hogy a tenger zúgott rajta végig ²⁾, mert a Tenger a szelíd, jó ősz Pusztának, rosz, kintó, tomboló ifjú felesége volt, ki miután az öreg Pusztának keblét összevissza lépte, partok láncáiban önmagát emészteni meguntván, harcot üzent a hegyeknek, felült a viharra, mint harci paripára, kardul ragadta meg a villámot, zászlóul egy setét felleget vett kezébe ³⁾, s ekkép felfegyverkezve keresztül tört a hegyeken, elhagyva a pusztát; midőn a Pusztá ájtaltából, melyet nejeének szilaj véghánykódása okozott felébredett, örömmel szemlélte hogy neje odahagyta, de még nagyobb volt öröme látván hogy

1) Az első rövid alakjában mely a rege lényegét teszi, szóbeli közlés után vettem a biztosítással, hogy az egy népkönyvi példányból kiolvasott; midőn ezen kütfője után járok, kapom a másodikát, melyet közlője emlékezete után írt le egymond, ahogy azt mint véli valamely nép- vagy zsebkönyvben szinte olvasta; ennek is eredetét hiába nyomozám mind eddig, azért közlöm a mint kaptam, talán az által is szerencsésb leszok, mások figyelmét rá fordítva, eredetét kipihatólni, vagy, mi még ohajtandóbb, a delibábról má népies regéket előhozni. — 2) I. Griseliní Temes-banát 2. 43 az alföldi és banátsági tenger alapról. — 3) a vonások is első tekintetre költőeknek látszanak, de így tudja mégis a már igen eredeti népmese a népd. 3. 219 hogy az ördög megnyergeli az éjfél és forgó szelet, jó és mien mint a villám és égi háború, majd ismét: megnyergeli a déli szelet és a vihart, a fellegekkel versenyt nyargal st.

közös gyermekük a Delibáb, kit szelid szép viseleteért anyja a Tenger soha sem szeretett, vissza maradt. Arany hajú Delibábba azonban szerelmes volt a Nap, mert körútjában mit sem lelt szebbet soha, de Tenger asszony vad élete korlátot vetett Nap úrfi szenvedélyének, s míg a Tenger ott volt, a Nap addig közeledni nem mert, most azonban megvallotta szerelmét, és a lyánka is viszont szerette őtet; de mire ezt észre vette a Felleg, ki szinte szerette Delibábot, legesetébb mezébe öltözve harcot üzent a ragyogó Napnak, küzdöttek sokáig, végre a Nap átszúrta a Felleget és lekacsintott a reszkető árvára. A Felleg ekkor hogy tönkre tegye közös szerelmük tárgyát, áradásként pusztítva rohant a földre, a Nap azonban szivárványból csinált hidat, s ezen ölelte fel magához Delibábot, megmentvén a veszélytől, mire pedig a Felleg elpusztult volt, levitte ismét a gyémántos-rubint és smaragdból vert hídon, s atyjának az ősz Pusztának keblére fektette; ide jár le azóta imádni aráját, s az arany hajú Delibábnak keble hullámszik kedvese csókjai után. Akadt ugyan a Delibábnak, mint a Napnak is, több csábítója, a Napot szerette a harmat, a virág, a kikelet, a Delibábot a levegő, és esti szellő, de ők hívek maradtak; az esti szellő megvallá szerelmét, s utána indult a hölgynek, ez azonban tündér szárnyain elrepül előle, és csak akkor áll meg, midőn a nap forró kebelével fényesen megjő, a szellő pedig ijedtében a bokrok közé vonul. — Mint látni, a rege egyiránt dús találó cosmogoniai képletekben is (I. X), különösen mint az ősz pusztá gyermekévé állítja a tengert, s visszamaradt leányának a delibábot, aminthogy az csakugyan tengeralapú szikes mocsárok szülőltje (I. f. a jegyz.); de a többi képek is, mint a delibáb a naphoz emelkedik, mint áll közéjük a felleg, hogy habozik és eloszlik a szellő fuvallatára, annyira találók, hogy ezek is mesterkéltsege gyanúját gerjesztik bennem, habár jól tudom hogy a népies monda ezeknek a természetből elcsúszása és költői visszazugározásukban nem kevésbé hű szokott lenni. Tompa népregéi (28) közt is áll róla egy monda, de melyet ismét a történeti színezet gyanítal mesterkéltnek. Ezen rege szerint Csörsz, a Tisza mellett lakó avarok királya, Rádót a Duna mellett letelepült longobardok királyát, mint szövetségese a hadban segítvén, ennek díjául leányát, Delibábot kéri nőül. Rád azonban Csörsznek birtokára vágyván s csellel igyekezvén őt kijátszani, csak azon föltétellel igéri oda leányát, ha azon az úton, melyen a Tiszától hozzá érkezend, vizen viendi haza nőül Delibábot, Csörsz legott az árok ásatásához fog, melynek Csörszárka név alatt nyomai Borsod és Hevesben a Tiszától Duna felé vonulva maig láthatók (I. V). A nagy munka közt Csörsz villám által lesújtatik, s a hely, hol Csörsz fáradt népe a munkát megátkozva elhagyá: *Árokszállás*, mint az árok kezdete: *Ároktőnek* neveztetett. A rege, mint látni, a Csörsz-árka és Árokszállás, Ároktő helynevek körül forog. Ebbe szövék a delibábrólí néphitszerű vonások, hogy: a lány szelletár a Delibáb fohásza, a Delibáb tünékeny képei Rád leánya Delibáb szerelmi álmai; mert midőn Delibáb szerelmi búban epedett: „álmot küldött a hajnal — nedűs pilláira — s elébe álmain egy — tündér világ terült, — a melyben száz varázskép — tűnt fel, meg elmerült. — Hű Csörsz király, s az árok — tűnők fel álmain, s szerelmes vőlegénye — őt vitte hajjain;” de Csörsz kimúltával a Delibáb még most is „verőfényes napon, — meg-megjelen remegve — a sík határokon, — az alföldnek vidékén — tűnő szárnyon lebeg — Csörsz lakhelyét keresve, — s nem találva meg. — S kesergvén most is a kit — hajdan könyezve várt, — előtti könyözönnel — körül a láthatárt, — és újra látja álmát — kit régen álmodott, — mert megtelik vizárnnyal — Csörsz-árka is legott.” Itt is tehát a delibábi tüneményt regei vonásokkal magyarázva találjuk. Egy másik nép regéjében (a sirató 46) szinte így találólag mondja a delibábról mint lünderről, hogy: „nappal jár tűnő vizével,” mi a csak nappal látható tüneményről természetyszerű, holott az olasz Fala Morgana-rólí rege azt mondja, hogy csak napnyugotkor szokott megjelenni. Dame Morgue a fenebbi franc. regében a napkeltével szinte elvonul az emberek köréből egy rétre, hol szemek előtt láthatlan akar lenni; mi

talán csak a közönséges tündéri vonás, miután nagyobbára mindnyájáról a képzet, hogy éjjel járnak, kelnek s jelennek meg a halandók közt; mint népd. (2. 352, 3. 237, 296): éjjel szállnak a bűvös várba, napkölte előtt el kell um. tűnniök, mert a tündér mondása szerint: „nékik nappal a föld felett járniok nem szabad.” Tompánál is ismét a népregéb. (52) szinte csak midőn az éj leszállott, kelték a tündérek a habok színére, s akkor övék volt a lég biralma és a föld hatalma, midőn álom lengett a föld flain. Közelebről találkozunk a fentebbi és saját delibábunkrólí képzetek abban, hogy mint nálunk, úgy az olasz regében is megjelenése egyiránt az idő s termés jóslatául vétetik; hasonlóan fejeztetik ki annak nem csak ragyogó fényes szépsége, de egyszersmind lég- és víztündéri minősége.

Ily légbenjáró tündérek külön nevét tudja ismét az erdélyi tündér rege (Kővári 178) **Rapsonné, Firene** és még más két testvérét említve, kik az Illyés mezőni Rapsonné tündér várában laktak, a szép fiatal Rapsonné a rege szerint midőn Kolosvárt a harangot megkondíták s míg behúzák, nem csak felöltözött, hanem befogatott, s úgy hajtott, hogy másokkal egyszerre ért még a templomba, egyszer a szél történetesen kocsisa kalapját lefújta, s az utána leszállni akart, de a tündér nem hagyta, mert um. órákig gyalogolhatna már értte. A **Rapsonné** és testvére **Firene** nevek eltérő hangzatokkal idegen, talán oláh eredetűek lehetnek, de ezen gyors légies járásrólí hasonló vonás már létebb is a garaboncosrólí egy regében épen így jó elő, aminthogy általában máris a légies tündérek különös jellemző tulajdona.

A tündéreknél azonban ezen *légies*, mint egyiránt a víz és habokban lakó természetét, tulajdonságát, legjobban fejezi ki a hitrege, az összes tündéri regékben és saját hagyományinkban is honos: **hattyúnó** képzet által. Mint már Tompa e. id regéjéb. (52) találólag mondja, hogy a tündérek: „a habok színére kelnek, és övék a légbiralma és föld hatalma”, úgy szól költőileg a Süm. edda is (142, 159) *rida lopt ok lög = ziehen durch luft und wasser*, azaz hogy szállni és úszni tudók, mi Grimm (398) magyarázata szerint egyértelmű a hattyúalak felvevésével, mi által egyiránt repülnek a légben, s úsznak a vizen, a tenger, folyók s tavak partjait lakják, s jövendőmondók, minőnek a hattyú tartaltott az ókorban. — Élénken bírják ezen képzeteket, majd az általánosb madár, majd különösen a hattyú tündéri alakról már a keleti regék, az 1001 éjb. (395, 525 éj) a rege hőse Hassan a titkos tündéri ligetbe bójutva, tiz (a másik helyt hét) hölgyet lát madáralakban a tó partjaira repülni, mire levetik leplüket, s meztelen fürdenek, a fürdés után gyémántruhát öltve mulatnak, mire késő lesz, felveszik ismét tollleplük, szárnyaikat s tova repülnek, egyik közülök — a dzsinek királyának leánya s a tündérek királynéja — azonban a leskelődő Hassant örült szerelemre ragadja, s ez, míg fürdik tollleplét elorozza, miáltal a tündér hatalmába kerül, másképp ha visszaadná, ő szaggattatnék szét; hasztalan sír s vigasztalhatatlan a nejevé lett tündér, de mire sorsában megnyugvást színlel, eldugott leple tudomására jó, megkapva elszáll gyermekeivel, férjét tündérhonbani keresésére utalva; az (798 éj.) szint így de már nyilván **hattyúleplet** említve, s az elszállt nőt kereső férj, mint tündér Ilonánkban, átmenve a gyémánthegeyken kérdezi az állatok királyát felőle st. Hammern. (geistl. 17): midőn a halandóval párosulva már gyermekeket nemzettek, egy napon hazája felől villámolván, a honvágy által elragadtatva, elszáll. A *classicus mythos* ha nem is e vonásokat úgy mégis gyakran hozzá elő a hattyú — kyknos istennői alakot, mint Ledanál, és Apollo kíséretében, néki különösen jós és emberi beszéd tehetséget tulajdonítva; bővebben és határozottabban a germán *mythos*ban (l. Grimm 398): völundarkvidhaban a Farkastó partján ülő fonó három valkyria, melyek közül egyik neve is: *Swanhvit* = schwanweiss, szinte letéve hattyúümmögük ragadtatik el a három finn királyfi által, s bizonyára megtalált elrejtett leplükkel, szállnak el ismét hét év után, midőn megszakadt hadvégtetet szövő fonaluk. Hromundarságab. (förrald. sög. 2, 374): a hős Helgi felett

lebeg a tündéries hadnemtő Lara hattyú alakja, miért ellenségei nem győzedelmeskedhetnek, de mire kardját véletlen magasabbra emeli kettévágya a hattyútündérneje lábát, hadszerencsáját megsemmisíti. Saxonál (100) Fridlev feje felett: *sonum trium olorum* superne clangentium, hall, kik jóslatukat jelentik, s egy runa övet eresztenek le a hősnék. Atli húga a valkyria Brynhildről is (helreidh Brynhildr 6.) hogy a hős királyfi, kinek kedvese lőn, a nyolc testvér ümögét a tűlgy alá tétet, miben bizonyára a tudat, hogy a hős a fürdő ümögét elragadja, s az által hatalmába jő Brynhildr (Frauer 8), mint (főrn. sög. 1, 186) Brynhild a dalban vizen úszó hattyúval is hasonlítva (Grimm 399). Kétségtelenül ez forog fen már a Niebelungenben (1473), hol az Eteléhez menő Burgundok vezére Hagne, utjokban a Duna partjáni forrásban fürdő, jós vízi v. tengeri nőekkel — *mer wip, wisiu wip* — jösnők — találkozik, s elragadva ruhájuk, végzetlők kimondására kényszeríti, de a mint tőle visszakapják ruhájuk elszállnak lebegve a habokban. A német népmonda azonban (már Musaeus, Grimm k. u. h. märch. n. 49, Wolf hausm. 217, Maier Volksm. 39) hasonlóan a keleti regékhez, ismeri hattyúalakukat; szerintük is a fürdő hattyúnő letett hattyúümöge, leple, de e mellett varázs gyűrűje is, elragadtatik, mi által a tündér a szerencsés hős nejévé lesz, de hattyúleplehez jutva közönségesen elszáll, s férje kénytelen a tündérhonban, hová csak hosszas küzdelem után jut keresni; mint látni a képlet ismét általános, így tudják már a román regék is (I. Grimm 401) valamint saját hagyományaink a tündér Ilona féle mondában¹⁾: az aranyalmát őrző királyfihoz száll szép hat *fehér hattyú*, élükön királynéjük maga tündér Ilona, mire a királyfi lábánál megragadja, a hattyú megrázkodik, leple leesik, és bájos hölgygé lesz míg a többi elszáll, a leskelődő irigy aggnő az alvó aranyhaját levágva őtet is elriasztja, és a hős most kénytelen őt tündérhonában felkeresni. A vízeni fürdés s más jellemző körülmények, melyeket itt a sokszor átalakított rege már feledett, más mondáinkban szinte még fentartvák: gy. 21, a királyfi aranyhaját tündéries bájú neje, míg ő távol jár, szüli a homlokon aranycsillaggali kettős gyermeket, midőn az irigy mostoha boszorkány azonban ebkölykekkel felváltva, a nő vízbe fulasztását eszközli, azóta a királyi palotát körül folyó tóban éjenként *három hattyú* úszkál, és hallatja panaszos dalát, míg a hazatérő királyfi figyelmetessé tétetik, s tündér nejét s gyermekeit a hattyúkban megismeri; e monda más variánsai ismét homályosb tudattal a hattyúalakot más ismértebb: *kaosa, galamb, holló*, sőt *osóka* nevekkal helyettesítik. Így a tündér ilonai variánsokb. (gy. 32): majd hét fehér galamb, vagy holló alakban tündér száll le, mint már a Wielandtróli — völundarkvidhai Völunddal azonos — németregékben (Grimm 399) emennek hattyúnő tündérei helyett szinte három galamb száll a forráshoz, s ezek is amint a földet érintik bájos leányokká lesznek, s letett leplüket Wieland elragadva, egyikük véle egybekelni kénytelen. Gy. 19: az irigy boszorkány által így vízbe fulasztott tündér, mint galamb jő éjenként a királyfi ablakára kopogni, megismerve általa ő is leveli galamb leplét. A népd. 3. 260: szinte a rosz tündér — itt a mesében cigány nő által kútba taszított aranyhaját királyfi ara, aranykacsává lesz, őtet a vadász golyója nem éri um. és láthatlanul követi királyfi kedvesét, míg az rá ismer; ezeknek még egy bővebb variánsa (gy. 37 és 139) beszéli, mikép szinte a hadbanjáró királyfi tündérneje, boszorkánynapája által midőn a váraklákán kitekint, mely alatt a Duna folyt, beléje taszítottatik, s azonnal fejrökaca alakjában úszdoggal társnőivel, de a tündér fivére, ki szomszágában egykor, bárány nyomból iván, aranybárányává lesz, esténkint

1) mindkettőre, a román s magyarra legjobb tanúság a fentebbi jegyzetben tárgyalt, és itt közölt Argilus tündér Ilona féle rege ezen vonása, amennyire az olasz regei fordítás egyrészt, másrészt ismét egy eredeti magyar tündér ilonai, — kit már, mint látjuk, a csallóközi néprege is hattyúalakban képzel a nagy Dunán úszkálni, — regével azonos. Amint e képzet a régi keleti regékben is otthonos, látjuk, hogy régi hitregei hagyományon alapul.

leviszi gyermekeit, s hármias hívására: „kacs kacs kacs; szép kacsák melyik e kis gyermek anyja!?” (a másíkb. (139): kácsa kácsa kacácska! hol van e gyermek anyácskája) azonnal megrázkódik egy szép fehér kacsá, s mint bájos hölgy száll ki a Duna habjaiból, megszoptatja két fiát, s megcsókolva ismét eltűnik a habok közt, miglen a hazatért királyfi egynapon a jelenetet közlőrl meglesve, partra szálló nejét megragadja, a tündér erőszakosan szabadkodik, vissza akarván a habokba ugorni, de a királyfi erős karjai többé vissza nem eresztik st. Mind ezen mesék mint, látni, már feledik a sajátlagi hattyútündérnő képzetet, áttérve ama közönséges boszorkányi versengés képleteibe, az alapvonás azonban mind a mellett még bennük is fenmaradt, így nem emlékeznek már a saíátsáíós hattyúlepel elragadása feltételéről, s magát a tündért ragadtatják meg, mint az utóbbiban, v. m. Ilonánál, a hattyú lábát; tudni látszik azonban még ezt is Tompánál a rege (56), hol az üldöző barnaszellem a tó tündér királynője leplét ragadja meg, de itt már um. későn, midőn az a tóban eltűnt. Gaaln. is (323) csodás tündéri fátyollepelről szól a mese, melylyel a tengerből kilépő tündér kedvese lovait megmosva, azonnal arany s ezüstszőrűekké lesznek. A hattyútündéri alak rejlik azonban kétségtelenül mind ama fentebbi kacsá st. madár alakokban, s így a népd. 1. 415, már fentebb tündéri tiszteletre magyarázott játékdalokban is:

kis kácsa fürdik fekete tóban,

fiához készül lengyelországba

és 412: fürdik a csóka fekete tóban

fiához készül st. m. f.

miután az egész dal összefüggni látszik távolról, lengyelországból? jövő népnek a tündérektől örözt aranykapu hidon, réven átmenetelével, melyen át lehetett talán jutni ama tündéri *Boldogasszonyfalvára* „hol az aranyat adva adják, mérve mérik” st. — Hasonló tündéries kacsá-e, melyet a finnrege (kal. 41, 246) említ a: *sininen sotko* — kék kacsá névvel, mely midőn Väinämö hárfája zenéjére az egész természet megindul, s a hősök sírnak, hogy könyeik mint gyöngyök hullanak a tengerbe, ezeket, orrát a habokba mártva szedi fel, mihez Grimm (Hoefér zeitschr. 845, 13.) már a szerb rege csodás aranyzárnyas kacsáját — *utva zlatokrila* tartja; de én már egyenesen az általános víztündéri finn *Sotko* nevet is, mint az p. a kalev. (41. 143) előjön: *Sotko* — leányok, ezen hattyúnő tündéri képzettel azonosnak tartom, a finn *sotko* — anas család egy kacsá nemet jelentvén (l. Schiefner. kalev. n. ford. 209); *Sotko* — leányok tehát kacsaleányok s mint víztündérek egyértelműek kétségtelenül, a nálunk is változólag majd kacsá majd hattyú alakban képzelt hattyúnő tündérekkel. A hinduban ismét *nalus* az aranyos hattyú emberi beszéddel. Egyes helyregéink azonban még élénkebben emlékeznek a tündéri hattyúalakról is; már említők, hogy a csallóközi hagyomány tündér Ilonáról tartja, mikép *hattyú* alakban úszkál a Dunán (Karcsey u. muz. 2. 500). Liptóban is Szmracsány melletti sz. Anna völgyében egy csodás kútban látja még a néphit ezen hattyúkat: (Bél not. 2. 535) *fontibus prodigiosis adnumerant illum, qui ad vicum s. Annae, in valle salit, ferunt enim virginem s. Annam et Elisabetham, heic olim adparuisse, cuius ostenti, ne intercideret memoria, duos olores, contra regionis ingenium subinde isthic postea visos. Snor. ed. (20) szerint az Urdarbrunn — ő s viláííét kútjában tartatik két hattyú; a finn. (kal. 1. 179) kacsá rőpül ismét elő a teremtes alkalmával, és a tengerbe hulló tojása részleteiből alakul a világ (l. X), valamint *hattyú* úszkál (u. o. 14. 376) Tuoni a halál fekete vizének sz. hullámain. A lévai vár megett, egy szikla alatt levő kis tóba a rege szerint (Karcsey k. i. közl.): látni éíílenkint egy hattyút 12 veres libájával úszkálni, ez a néphit szerint egy remete lelke volna, ki miután alaptalan gyanuból nejét és gyermekeit megölle, iszonyú vétkeíírt vezeklendő remetévé lett, a tó feletti barlangban siratá őket s ellakarítá tetemeiket, most pedig holta után éíífélenkint úszkál velük a tavon, de csak jámborlelkű láthatja őtet s hallhatja a hattyú bús hangjait, csendes ének az, de még is úgy átjárja szívét a hallgatódzónak, hogy nem bírja végig hallgatni, s annál kevésbé állja ki a hattyú*

tekintetét¹⁾. Így ismét sajátos vonásokkal maradt volna fel tehát e képzet a regében is. Valjon nem ezen képzet lebegett-e már azonban a jó Otrókósi emlékezetében is (l. f. i.), midőn tündérünk s Tyndaros rokonítására felhossa az utóbbiról ismeretes classicus mythosi regét, hogy neje Leda hattyú képében hált meg Jupiterrel.

De ezen alakok által már a sajátlagi **víztündérek**, **vízszellemekről** hitrege körébe jövünk, s e tekintetben tündérregei hagyományunk ismét bőven foly. Bár itt is a határozottabb nyomok hiányában általánosb képletek nem igen engednek határozott osztályozást, minő az élénkebb tudattal bíró mythológiákban a **víz-istenek**, **istennők**, a sajátlagibb **víztündérek**, **nymphák**, st. **vízi szellemek** és **szörnyek** közt jelentkezik, miután a rege nálunk általában **víztündért**, **vízszellemet**, **vízi-embert**, **nőt** említ, s ezen képzetekben tükrözi mind azon vonásokat, melyeket ama mythosok p. a classicaí a víz-istenek: Neptun, tritonok, nymphák, seirenek, a germ. awasserholdok, mereminni, meerkind, meerwunder, nichus = nix, sejungfer, a szláv: a russalka, vodnik, topilec, morske-csúdo st. nevek alatt külön ismérnek és jellemeznek; mind a mellett azonban, hogy ez mythológiánk általánosb, csupán némi fensőbb szellemek s a daemonológiáig emelkedő jellemben feneklik, mégis e tekintetben is mind különböző e nemű alakokat, mind pedig egykét sajátos nevet is képes máris a vizsgálat hagyományaink még alig oszlatott homályából felderíteni. — Alább már öshitünk élénk vizcultussával fogunk találkozni (VII); mert ha nemzetünk nem lakta volna is a tengerek partjait, mint ez a Kazar st. tengeröblök s partrészekeni laktáról valószínű, úgy egyiránt hatalmas folyók, mint az Etel, Don, Duna, Tisza st. partjain s közein telepedett volt le; közülük már a Duna tudomásunkra is a körüle lakó egykori szláv és germán népek hitében, ily vízszellemek laka volt, s nem kevésbé természetes helyt foglalhatott ily hit a magyaroknál a Duna Tisza st. folyók, úgy a nagyszerű tavak mint Balaton és Fertő vízszellemeiről, melyek körül még kétségenkívül nem egy, ily vízszellem, és tündérekről, míg eddig ismeretünkre nem juthatott hit és rege lézeng. A Tiszabani ily vizinők és emberekről néphitről, tudósít már egy régibb utazó: (Pokorny 1763, patr. tagebl. 1803, 1173 l.), hogy Túr, Tisza-füred és Szolnok tájékán valahányszor megjelennek, a nép ezt szélvész, vihar, általában különös veszély (l. alább) előjelentéseül veszi (Bredetzky top. ung. 2. 92). A Balatonban Tihany foka oldalában kivájt sziklaüregeket (gyűjt. 185) a nép **tündérlak**, **tündérváraknak** nevezi maig, hol egykor a balatoni tündérek honoltak volna. Így tudja a Fertő körüli hagyomány (gy. Karcsay k. i. közl.) hogy benne hét város elsüllyedve van²⁾, melyekben csodás víztündéri lények honolnak, kiknek énekét, szavát olykor a rajta evezők hallják a csendes éjszakán, a jölelkü néha mélyebben bé is tekinthet, s a hold világánál láthatja a gyönyörű gyémánt és arany palotákat, de minden hét évben kibújnak még a városok tornyai is, és akkor vizlakói vízi emberek a partokon megjelennek. A csallóközi néphit szerint is (Karcsay i. h. 500) a nagy Duna alatt, hol mondhatlan fény és gyönyörűség uralg lakaikban, időznek a tündérek, arany, gyémánt, gyöngyből ragyog ottan minden, ezen víz alatti tartományaik messze terjednek, egész a tengerig nyúlnak el úgymond. A keleti mondákból 1001 éjben hasonlóan (a 501 éj.) a tengerkirály s tündérleánya országa a tenger alatt terjed el, márvány, kristály, gyöngy, korál kagylókból épült palotákban lakik, sebesen mint a gondolat jár itt tündéreivel, a nélkül hogy magukat vagy ruhájuk benedvesítenék, tengeri méneken nyargalva vagy fogatokon szekerezve; a kalevala (5. 20) szerint a vízistenek és

1) Ovid. met. 2. 367 Cynus szinte, midőn kedvesei halálát módon túl siratja, az istenek által hattyúvá változtatik; l. Lactantius Placid. Bunte mythogr. 1. 8. — 2) Thiele (merk. ung. 1. 188) szerint, az eszterházi levéltárban egy okirat 14 helységet említ, melyek egykor a Fertő mai helyén állottak. Konth Mikl. nádor által 1366-dik év. kiad. okiratb. (a soproni levéltár.) említett e helyeni: Egki, Perpak, Chakon, Hídeg-séd, Homok és Bóc hat falu közül, háromnak többé semmi nyoma.

vellamo szűzek (hableányok a germ. eredetű welle – habtól) a tengermélyében a nagy sziklák közepett tarkacsikos kövecsből épült szűk szobákban ülnek, de ezen víznép is, és Ahto a vízkirály dűsgazdag, mert a kalev. (43. 270) szerint az aranyboldogsági Sampo töredéke a tenger mélyébe süllyedve teszi az ahto-víznép kincsét, mely az idők folytán sem um. és míg csak a hold világítand soha sem fogyhat el. Hasonlón, mint a fertői rege átkosan elsüllyedt helynek tartja a tündérek ezen vízi lakát, úgy a Karcsa folyóról monda is a Tompánál (52) népregében: hol most um. a Karcsa partjainál egy csonkatornyú templom áll, egykor a tó fenekén a tündérkirálynő, s leányai vára emelkedett, melyből az éj leszálltával a víz színére keltek, de üldözve a roszt barna szellemtől kiköltöztek a tóból, a tündéri palota romjaiból épült a templom, s az eltűnt tóból vált Karcsa folyója, de benne még egy tündér maradt örül, és éjenként fölmerül az őt tündér a habokból, minden száz évben pedig hallatja még félreverte a csonkatorony habokra leszakadt ezüst harangját. A kárpáti tengerszem tavak egyikéről az ugynevezett Feketetóróli rege szerint, (Vahot magy. föld. 1. 10), benne a tündérkirály palotája arany és gyémántoszlopokon állott, de körülötte örökös setétség uralkodék, míg a királynak Zöldtóban lakó kedvese őt rá nem bírta, hogy a setétséget oszlatná el; a király azért a tó feletti szikla torony tetejébe szolgáltszellemei által egy nagy karbunkulust tétellett, mely napvilággint fénylett, de a karbunkulus csak addig világíthatott, míg a tündérnő királyához hű volt, s mire egy halandó királyfi iránt szerelemre gyuladt, a karbunkulus világát veszté; a Feketetó király magával vivé gyémántjait, drágagyöngyét s aranyát, leszállt a tó mélyére, és boszút esküdött hűtlen nejének, ki elvesztve búverejét, örülten tébolyog, s a kárpátok zúgó fenyevei közt, még most is olykor hallani fájdalmas jajait ¹⁾.

De már általában így: folyók, kútforrásokkal összefüggőleg jönnek elő egyéb tündéreink is, valamint a classicus mythos jós nymphái, a germ. hitrege nornai, a jós völgyurok, és a rom. faták féek: kúta, források, vizeknél állomásozva képzeltek (l. Grimm 379 és Panzer 277). Így a fentebbi iszkornyai tó tündéreiből közlöttem regében is, hasonlóan a német nixekhez (l. Grimm 439) amint a tó partjaira kiülve, vagy félig a habokból kibukva, a napon sütkezve fésülük hosszú hajukat, s mint a szláv hitrege russalkai (Tkány myth. 2. 99) szép zöld koszorús hölgyekint kiszállva a zöldellő réteken fésülködnek, úgy járnak tündéreink is az iszkornyai templomrom alatti tóba, naponként mosdani s fésülük a parton arany hajszálait; s a finn regében is (kal. 41. 138) a Sotko leányok s nádnővérek, kibukva a vízből, aranyos sertéjű ezüstös kefével fésülük hajukat, vagy mint (u. o. 2. 199) a vizarak s leányok a nedűs füves folyó partjára kiülve szigonyoznak. Kőváránál (175) a Pogány vár romja alatti üregben a néprege szerint minden kilenc évben két szép tündérleány jő ki a közel tóra vizért; u. o. (45) a kis kaláni kőbe vésett fürdő építői a kőboldogfalvi tündérek, kik azt egy nap alatt készítették, s benne fürdének. Valamint itt, úgy leggyakrabban ma már csak így, mint mondók ezen általánosb tündéri képletekben találjuk a sajátlagibb víztündérek nyomait, sőt sokszor még szinte az általánosb népregei sárkány st. alakokban is lappanganak (l. alább). E mellett azonban egy, csak minap fölbresztett különös, az inkább légies és általánosb tündérek ellenében, szorosb és sajátágosb víztündéri:

1) hasonló tud a kárpáti Zöldtó tündérnőjéről egy gyönyörű lengyel rege (Pulszky 1840 atb. 2. 167); mi mellett ismét akarok figyelmeztetni arra, mit a kútfőkben a felső magyarországi helyregékről különösen b. Mednyánszky e nemű regéit taglalva, mondtam: hogy ezen regék bár szlávvidéki helyiségek, várak stbről szólnak, mégis, mint tudjuk, szorosabban összefüggnek e várak, helyek, vidékek, eredeti magyar urai, birtokosai s családai magyar életével, mint az itt szóban lévő karbunkulus — mely körül, mint látni a rege forog, — Drugeth család híres kincse volt, s még kiholtok után is, mint mondatik a bécsi cs. gyűjtemények egyikében tartatik. Egyébkint ily fénylő karbunkulusokról hasonló regéket lásd az 1001 éjben is (11 éj).

Sellő név, ily különváló vízszellemi, egykor fenvolt nomenclatióra, s a többi tündérektől elváló sajátos képzetére utal. E Lugossytól jeles értekezésében (850 akad. közl. 130) kimutatott nevet a szombatos-codex versei tarták fen:

oltalmát ha kéred a mennynek urának,

Sellők sem tündérek ám neked nem árthatnak.

Marmarosi, szatmári st. tájszólások szerint ugyanis, a vizek sebes folyású helyei nevezetnek **sellőnek**, s hazánk több, folyók mentébeni helységeinek (*Sellye* a Vágmentében, *Salló* és *Sáró* a Garam mellett) nevei ezen értelem fenmaradt nyomaikint jelentkeznek¹⁾. Az elavult régi szó teljes értelme azonban ma már fel nem világosítható; ha, mint vélném, a szinte régi *sályog* szavunkkal is (mi ragyogást, fénylést jelent, mint péld. a sz. Lászlóróli régi énekben: fénylik mint nap, *sályog* mint arany) összeállítható, úgy igen jól fejezné ki azon, már a tündér szó nyomozásában kiemelt tündéri ragyogó, fénylő fogalmat, s a névnek a vizek sebes folyású helyei, talán örvényei jelelésére is használata, csupán átvitt értelemben történhetett, miután látandjuk, hogy különösen ily örvény, sellő, veszedelmes víz helyek, a víztündér tartózkodása helyei.

Hasonlón mint a sellő vesztett tündérnévi jelentése mellett, ma csupán a vizek sebes folyású helyei elnevezéseül szolgál, úgy vélnék figyelmeztethetni egy más nevezetes e nemű: **láp**, s különösen a **vándor-láp** elnevezésünkre, mely alatt ma szinte, s már bizonyára régtől így, csupán az alföld azon sajátos üszó szigeteit értjük, melyek a víz által alámosott vizinövény, nád, csáté gyökektől összetartott földegészint, sokszor nagy kiterjedésben, mint ingoványok a víz felszínén úszva észrevehetők²⁾. A sajátos tüneménynek, valamint a delibábnak és sellőnek magyarázására, mint látni, igen közel állott ismét a tündéries hitképzet; és csakugyan birunk is, egy igen kedves, amazokhoz hasonló, tündérregei epizodot a vándor-lápról is Tompánál egy regében (66), feltéve természetesen, hogy az eredeti népies rege. E szerint: a tóvárban lakó nádas királyának szép tündérleánya, a naphevetől fáradtan szállott hetedhét országon túli utjából, hol a tengerleányait látogatni járt, s megpihenni kívánt az erdőkirály árnyas lakában; szívesen fogadá ez, mert a bájos tündér láttára heves szerelemre gyuladt iránta, de a tündér híven vízi lakához, nem viszonzható hajlamát. Boszút forralt most az erdő királyi megvetett szerelmeért, és összeesküdött a viharral, földültni a nádaskirály s tündérleánya tó lakát; de a nádaskirály felparancsolja a vízhabjait, alámosatja velők a szigetet, és a tó partjait, úgy hogy csak fű s növénygyök tartásák össze fölületét, s azóta nem retteg a viharok dühétől, mert minél inkább neki rohan, annál gyorsabban úszik el előle a vándor-láp, s mosolygva nézi erőlködését³⁾. A **láp** szó jelentése: Molnár s Kresznericsn. **lápa** = lacuna és **lápácska** = lacuncula. Páriz Pápai, Szabó Dávid: *uligo*, és nádszalma töredék, melyet um. az árvíz hordani szokott, mi a szózással: sok lápot hány ki a víz, értelmeztetik; a tájszóth: balatoni és kemenesaljai szójárásb: **láp** = ingoványos kaszáló rét, bozós hely; még tágabb értelemmel a székely **lápa** szó (u. o.) a **vápávali** magyarázása által, **vápa-hupa** = több vápák, gödrök a bérce, **vápa-hupás** = gödrös, s egy szatmári **vápa** szó magyarázat nélkül; mindezen értelmek már az itt nélkülözőtt

1) Lugossy ide veszi Csallókőz nevét is a: salló, sarló, csarló st. átmeneti képződéseiben, miután az a csaló ellenében különösen két l-vel szokott íratni; mi által fentebbi mondánk népies magyarázata az egykori aranykert és mai csalókőz ellentétezéséről meggyőszülhet; de a név ezen Salló alakja másrészt, csak erősítő a csallókőzi tündéri lakról néphitét. Valamint hogy a fentebbi monda tündérei éppen ily Sellők lehetnek, miután szinte réven járnak át, s a Duna partján szedett aranyport is a monda e tündérek lábnyomában találhatja. — 2) Oláh hung. 74: insulae arundinibus et arboribus frequentes ob vehementiam ventorum huc illuc moveri natareque videntur, mond a lápokról. — 3) hasonló talán Ovidnál met. 8. 576, s e helyhez Lactant. Placid. (Bunte lat. mythogr. t. 47), hol az Echina s Perimele üszó szigetekről rege, ezeket najádi nympháknak mondja; — lásd alább a fionben s nálunk is előjövő nád-szülte, nádból termett, nádleány víztündérek, s a classic. regei syringát.

vándor szó által kapják sajátlag az erősülő, személyies és tündérre is jól alkalmazhatott fogalmat; régibb mély jelentésére gyaníthatnak azonban már az e szóval összekötött számos helynevek, mint: Lápos-bánya, b. Szolnokb., Hagymás-lápos, Kővárvid. Lápos-hegy Csikszékb. Magyar-lápos, Oláhlápos, Szolnokb. Lápos-nyék, batistói Rain család predicat. Lápos-örvény Békésh. a Körös vizén, nevezetes Markus halászárol rege által (l. Szabó Kár. u. muz. 1. 375). Talán folytatott vizsgálat, figyelem, v. szerencsés véletlen, az érdekes **vándor-láp** teljes ily értelmét is még fel fogja világosítani.

A jelentkező kiváló egy két saját víztündéri név mellett, többet tudnak még emlékeink ezeknek különféle alakjaikról. A classicus mythos a najádok, delphineek, syrenek víztémészletét a *fél leány és fél haltest, halszerű fark* által fejezi ki; Tompánál a néprege (52) szinte így **haltestű leányt** említ; vajjon ezt érti-e egy rábaközi mese is (gy. 26): a halfarku és kecskelábu leányról, hátán akónyi púppal? a vízről mitsem tud, s csupán földalatt a sárkány hatalmában tartja; lehet hogy a mese csak torzalakat akart festeni, vagy hogy a víztündérről hit benne eltorzult; de több meséink, s mi figyelmet érdemel, éppen azon fentebbiek, melyek a vízbe fulasztott tündér kácsa és hattyúvá változásáról tudósítanak, variánsai (mint a népd. 2. 346), a hal alakról is tudnak, és ezek szerint a vízbe fulasztott tündér mint aranyhal úszkál. A kárpáti szláv regék is ismernek tavaikban lakó ily félhal, félemler alakú vízi nőket, kiket *morské panni* = tengeri nőknek neveznek (Kollár zpw. 435). Ezen alaknál, mely a többi hitregékben is ritkább, gyakoribb a **félíg lótestű**, vízszellemről képzet, s Tompa (52) ezt is említi. Mondánk a gyengébb félló félemleri vonást feledheték, de egy lóalakú vízszellemről még szinte emlékeznek; lehet azonban, hogy mind a két képzet fen volt nálunk is, mint más népeknél. A skótban *Waterkleppe* a lóalakú vízi szellem. Az óéjsz. hitregékben *Nennir* v. *Nikur* a gyönyörű szürke mén, mely olykor a tengerpartján megjelenik, s patkója visszás nyomáról megismerhető, midőn a tengeren szélvész kerekedik, gyakran látni a hullámok felett e mént iszonyú patkóival száguldani (Grimm 458). Egy félférfi félló alakú tengeri lényt = *meerwunder* említ a ném hösd. (Ecken aushart 56 S.). Így tudnak hason vízi s tengeri ménekről a többi hitregék is, a classicus, valamint a keleti regékben a tengeri istenek, tündérek vízi méneken és fogatokon járnak, s buknak ki a habokból; aminthogy általában már a kútforrások, gyógyvizek st. felfedezése, nyílásai lóalakokkal hozatnak összefüggésbe, mint a pegasusi, a szomjas csikók által talált számos forrásokról helyregék (l. Panzernál 291), nálunk a lóforrás (Tompánál 166) s sz. László lova patkója nyomában; Kővárinnál (45) a kaláni fürdő párkányzatára ugrató tündér lova patkója nyoma st. (l. víz VII c.). E mellett azonban nyíltan is különös ily lóalakot tulajdonít már a forrás védneműinek a rege; minő az irani hősrégében (Firdusinál i. h. 2. 135): a div Akwan, ki mint napszínű zebra vad-szamar rohan ki a forrásból pusztítva a körüle legelő nyájátak, s a Tus forrás ló-alakú divje (u. o. 309). Hasonlót tud egy, mely hitregi vonásokkal teljes népmondánk (gy. 20 és 31 var.): mikép a csata után fáradtan hazatérő király, égető szomját enyhítendő, az útjában lévő forrás felé hajolva inni akar, mire egy láthatlan kéz az ivó orrát megragadja, és addig nem ereszti el, míg otthoni legdrágább kincsét miről mitsem tud, oda nem igéri: ez távollétében született egyetlen leánya; hét év után megjelenik érte, egy ragyogó szőru **csikó**, s magával viszi a tó partja feletti gyönyörű rétre, itt azután a háromszor kijátszott vízi szellem, szokott átoktölti megváltását szövi tovább érdekes vonásokkal a mese. De a benne előjövő **víz csikó**, és csupán: **csikó** kifejezések, máris eltérőnek mutatják a monda szokott tátoai képzetétől, melyet soha e néven nevezve, annál kevésbé átoktölti megváltatni találók; benne már egyiránt jellemzők, s *vízszellemre* utalók a vonások mint az *áldozatot követel*, s különösen hogy az: *orránál fogva húzza* a forrásból ivót; ezen utóbbi naiv vonást hogy t. i. a vízszellem *orránál ragadja meg áldozatát* Grimm (465) azzal magyarázza, hogy a vízbe

fűlök orra közönségesen vörös szokott lenni, honnét um. a kmondás: *der nix hat ihn an sich gezogen, oder hat ihn gesogen*. Pezn. thes. anecd. (2. 3, 26): juxta pontem Mosellae quidam puerulus naviculam exoidens submersus, quod videns quidam iuvenis vestibus abiectis aquae insilivit, et inventum extrahere volens maligno spiritu retrahente, quem Neptunum vocant, semel et secundo perdidit, tertio mortuum recepit, — miben nyilván szinte a vízzellelem embereket magához húzó, áldozatot követelő eszméje jelentkezik, e mellett már Neptun is lovakkal jelenik meg a habok felett, valamint Neptunus equester tiszteletérei lójátékok is, s hogy a consualiak alkalmával a lovak és öszvérek mint neki szentelt állatok, koszorúzottan pihentek. — Vízitündéri jelenet lovak kíséretében jó elő Gaálnál is (323): mire a nap a tengerbe leáldozik, a parthoz verődő hullámokból egy bájos tündérnő lép elő, és büfátyolával a parton legelő két mént megmosva, szőrük arany és ezüstre változik; a parton legeltető fiú rémülten szalad láttára, de a tündér utánna kiált: hiába szaladsz tőlem utól érlek bárhol is! elérve áldozatát karjai közé szorítja; mire az bűvös álomba merül; a tündér ugyan napköltével távozik, de napnyugatkor ismét megjelenik, s a fiú teljes hatalmába esik. Majlátnál (37) hasonlóan a vízre menő királyfi egy ellenséges tündértől ragadtatik el. Ezen eszmét találok, gyöngédebb vonásokkal, egy szép halászmondában (gy. 40¹): vigan énekelt a Duna partján esténként Javor a szerencsés fiatal halász legény, ha hallóit a szokott dús fogásra kivető; de egy időtől őt is mint társait a szerencse cserben hagyta volt, s insége szomorú panaszos dalokra fakasztá; egy este midőn hosszú várás után ismét mitsem foghatott, dala még búsabb volt, mire ladikja előtt egy bájos leány bukott fel a habokból, ijedten fordult el tőle Javor, de a leány nyájasan kérde tőle: miért oly szomorú dala? én a Duna királynőjének leánya vagyok, régen hallgatom bájos éneked, mely nekem sok örömet szerzett, régen vágytalak látni, szomorú hangod fájt, többé meg nem állhattam, s bűd okát akartam megtudni. A halász elpanaszolja sorsát, hogy mitsem kereshet, mire a tündér varázsvesszejével érintésére dús fogást tesz. Azóta újra vígdalokat énekel, mert ő ismét a legboldogabb legény a faluban, de a tündér sem akart többé megválni tőle, esténként fölzállt hozzá a habokból, végre azt sem elégti, vele akar lakni a föld felett; a tündér királyné sok kérésére elbocsátja leányát, de bűvétől megfosztja. A varázs azonnal múlik, Javor hiában veti ki hallóját, nyomor és inségben sínlődik tündér nejével, miglen ez őt is magával ragadja a Dunába. A regében egyrészt a classicus képzet is jelenkezik a syrenek, mint a többi hitregék víztündéréi (1. Grimm 460) bájos elragadó énekéről, melylyel a hallandókat magukhoz ragadják, csak hogy itt megfordítva a víztündért bájolja el a halandó éneke²), a kimenet azonban azonos; miért másrészt itt ismét a *halandókkal tündéri párosulás*, ezeknek *magukhozi csábítása, beragadása* st. a fővonás. Egy csallóközi monda szerint (gy. 54) nem akadván egy leány tetsző férjre, végre keservében és szégyenében elbujdosik; egy posvány mellett leülve egyszerre csak megragadja a víziember, s megkínálja lenne az ő nejévé, mire kiemelkedve parton ülő kedvese ölébe fekteti fejét, a leány addig keresgél benne míg elaludt, arra jött egy obsitos öreg katona, s kérde mit csinál itt, mire a leány sorsát beszéli, a vízi ember egyet horsog, s víz bugyan ki a száján, a katona belé tekint nyitott szájába s elrémülve látja hogy hal fogai vannak, a leány ijedtében felugrik, de a vízi ember magával ragadja a posványba; a már korcsosodó regei vonás ismét majdnem azonos más hason mondákkal, mint egy esth rege Grimmél (459), és a

1) e mondát melyet én a Dunába ömlő Ipoly partjáról bírok, hasonlóan, csakhogy bővebben kidolgozva, s eltérő néhány vonással, találok közölve szerémi mondakint a regélőb. 835. 40 sz. — 2) egy a katevalab. (41. 133) Väinämö dalára Ahto a fűszakálos öreg vizkirály kibukik a folyamból vizivirágon úszva hallgatni a bájos hangokat, s a nádleplű öreg vizanya kiszáll a sziklára, míg a Sotholeányok, nádstestvérek amaz aranyos sertejű ezüstös kékével hajukat fésülve annyira elragadtatnak, hogy a kefe kezükből kiesik a vízbe.

finn: *merenkosiát* = tengeri szeretőről runa Schröternél (f. run. 142). De népregéink is még eredetibb s körülményesebben tudják e vonást; Borsodb. Sajó-vámos melletti Hőviz nevű tóról néphit (gy. 163 Karcsey ki. közl.) — mely e mellett e vízszellemek sajátságos, s különösen ama *vízcsikó* alakját is ismeri — regéli hogy benne egy tündér lakik, ki **örögember** képeben csalogatja oda az embereket és gyermekeket, ezeket veres csizma és apróságokkal, amazokat, kendő, szürdalmányokkal st. de a amint hozzá közelednek, a föld velők lestüpped s elmerülnek; ekkor a vízszínén egy, **félig oslikó alakú rém** tűnik elő, háromszor vigan nyertve, s előmancsait háromszor összeverve ismét lebukik. Gaálnál (128) szinte egy halásznak, ki egész napon át mitsem képes fogni, megjelenik a vízből egy **zöld emberke**, és bő fogást ajánl neki, ha ő is, mint a vízcsikóról fentebbi mesében, oda igéri otthoni, tudtánkívüli örömet; a halász rosztat nem gyanítva megegyez, kivett hálójá azonnal szakadásig megtelik, de mire a zöld emberke után tekint, már nyomát sem leli, hét év múlva azonban megjő az oda ígért fiúért. Eféle halász, hajós mondák, még számosan fellehetnek itt amott, különösen a folyók bizonyos veszedelmes helyei, örvény, vízesések, mélységek, sellőkhöz st. kötve, mindig összefüggőleg a hittel, hogy a benlakó szellemek áldozatot engesztelést követelnek. Ilyet tudok a tatái nagy tavakról, hogy évenként **megkivánják áldozatukat**, erre magyaráztatik t. i. közönségesen a gyermekek vigyázatlan fürdés következtébeni majdnem évenként előforduló vízbe fulása, ha egy évben az eset elő nem adja magát, úgy a hit, hogy a jövő évben kettős számmal fogja azt megkivánni. A Léva melletti Perec folyóról rege szerint (Karcsey ki. közl.): hogy egykor, **zöld ruhás, kis vízember** lakott benne, ki olykor vásárkor bėjárt a városba is, megismérhető volt ujjairól, mert róluk folyást víz csepegett, (így a német nixek is míg a folyóban vannak félelme, félhal st. alakuak, de az emberek közt megjelenve hájos női alakot vesznek fel, és csupán azon ismerhetők meg, hogy ruhájuk vég szegélye, kötényük egyik csücske nedves (l. Grimm 459); egykor a Perec ezen vízi emberét egy mészáros megbántotta, s azt nem sokára behúzta, amint arra járkált a patak mellett, *lelkét pedig egy korsóba, vízi palotája falára függeszté, sok korsó is volt ott már ekkor, s mindegyikben egy lélek lakott.* Egy más monda szerint (u. o.): midőn még a Perecben vízi emberek laktak, egyszer egy leány ment át éjjel a zúgónál (zuhatagnál) s látott ott két asszonyt fürdeni, velük pedig sok idétlen gyermeket, s míg ezek egymást locskolták, s valami érthetetlen nyelven egymáshoz susogtak, az asszonyok valami furcsa hangon, mindazt kiálták feléje: „erre gyere, erre gyere!” de a leány megijedve elkerült a patak melletti útról, s a mocsáros éren ment át, mire azok nyertve kacagtak: „jaj be okos leány!” ismételve kiáltozván utánna: jaj be okos leány!” ezután még egy álatlan (ál nélküli) ló is kerülgetné a partot, s röhögő nyertéssel közelegve, veszedelmes azoknak kik el nem kerülnek; az általános ottani néphit szerint, ezen vízi emberek ugymond a víz alatt gyönyörű palotákban laktak, olykor kijöttek az emberek közé egyet más magukkal vittek. Szintugy tud a néphit (u. o.) a kútakban lakó vashabákról is, kik mind azt behúzzák a mi kútba vész, ha pénz v. más esett bē az veszi el; de könnyen elűzhető, ha lakat vagy szög dobatik a kútba. Hasonló néphit a tataihoz ismerek Posony felsőbb szláv vidékei Láb és Hochstettlno közti: Mokrilesz nevű tóról, hol a benne fürdők közül szinte egy kettő évenként áldozatul esik. A szlávok ezen fűlasztó vízszellemeket különös névvel: *Topilecnek* (a topit, utopit, vízbe fúlni, süllyedni) nevezik; azok különösen ártalmasak a marháikat itató részeg pásztoroknak (Linde slow. 636, Hanusch myt. 299). Baliński és Voicićkináli (povesc. 41) egy lengyel regében a Sandomir és Konsk közti Kaganiec tóban, tartják a Topilec és a Bies (= fene — ördög) táncaikat, csalóka képekkel csábítva magukhoz az utasokat: *z topilecem bies tancuje*, — *i wędrowca napastuje*, mond felülők a rege ismétlődő ríme. A német néphit is így tartja a vízbe fuladtakról, hogy: *a vízi szellem, meghívanta évenkénti*

áldozatát, különösen pedig ártatlan gyermekeket, a Saal folyóvízben Valburga vagy János napján minden esztendőben megveszi ezen áldozatát, miért a nép e napokon a vizet kerüli (Grimm 462). Hasonlón a Perec víztündéirelrőli néphit azon nevezetes vonásához, hogy a tündérek által vízbe ragadtak v. fuladtak lelkei ott különösen őriztetnek, tudja ismét a borsodi miskolci néphit (gy. 164, Karcsey ki. közl.) is ezt, mikép egy a víztündér által elragadt leány, a tündérpalota drágaságai közt, látván a hosszú asztalokon számos üvegharangokat, kérdi a tündért, hogy mire valók volnának, s válaszul nyeri, hogy azok alatt *a vízbe fuladtak lelkei* vannak, s mire néhányat felemelt tisztafehér galamb röpiült elő alóluk. Mit már ismét hasonló mélyebb jelentésű hitregék magyarázhatnak: az óéjsz. mythosban Ran a tenger istene, s nője Oegir hatalmába jutnak a befúladtak, innét: *fara til Ranar* = Ranarhoz utazni, annyit tesz, mint a vízbe halni (fönn. sög. 2. 78), a befúlottak lelkeit az isten hálójával szokta volt magához vonni, honnét neve is *ran* = rapina; és a nixekről néphit szerint is (Grimm 288), hogy a vízbe fülök szellemeink könnyörülve, azokat magukhoz veszik menhelyet adnak nekik; ezek nyomán már a rege vonása (Grimm deut. sag. n. 52) mint a látogatóba jövő paraszt a fazekakba botlik, s azokból valamennyi szellemek a vízből felszállnak, hasonlóan tehát mint fentebbi regékben a korszokban tartott vízbe fülök lelkei. — De így már általában a regékben, a finnb. (kal. 15. 400) Tuoni halál országa a halál folyóban képzelve, hol a beléje jutottakat hálókkel veszik körül s Tuoni halál harcái falják fel (l. XII); a keleti regékben is (Firdusi 2. 136) a vízbe halók lelkei a div hatalmába jutnak, s tőle ki nem szabadulhatnak; hasonlóan ragadozók s áldozat követelők: az 1001 éjb. (311) a vízi kékszellem, a tőba ragadva a fürdő királyleányt, és épen mint a Gaalnáli (128) fentebb idézett mondánk, beszéli a 11 éj azt szinte egy halászárról, mint ígér neki a vízi szellem bőfogást, s követel tőle áldozatot; és a szellemek főnöke Salamonról hit, hogy a szellemeket varázs gyűrűjével szelencékbe pecsételve veti a vízbe (455 éj, s Hammer geistl. 10). Aminthogy a kelta regékben is Brincan féé (Keighthley fairy myt. 2. 287) vízi kristálypalotájába ragadozva tartja a halandókat. Ezen hitre mutatnak azonban általában mind azon a víztiszteletnél (VII) tárgyalandó szokások, babonák, vízbe hányt virág, gyümölcs st. áldozat, melyek által a vízszelleme engesztelendő, kérlelendő. — Ebben azonban a hitrege egyszersmind a különbséget is feltűnteti a *jó és rossz víztündérek* közt, míg amazok tisztelést szelidebb áldozat, s vonásokkal tudatja, emezek ragadozók, fúlasztók, emberélet után sovárgók. Így a víztündérek, mint bájós nők, leányok társas testvéri viszonyban képzelvük, mint az iszkornyai tó áldásos tündérei, kik a vízből kilépve zöld réteken sűrűkeznek, arany hajszálaikat fésülik, a bőséget jelentő delibáb, a csallóközi réven járó boldog tündérek, és talán a sellők is ily szelidebb lények, hasonlóan a német hitrege e nemű nixei, és a szláv russalkákhoz. — Ellenben a vízi emberek mint kis törpe, torz alakúak, öreg, szakálosak, halfogakkal st. jönnek elő; minők nálunk Gaalnál a *törpe zöld emberke*, a Sajó-vámosi *öreg ragadozó vízember*, a csallóközi regében a *halfogú*; hasonlóan a finnb. *näkki* vízi ember *vasfogú* (Grimm 459), és *Uros*, a tengerből kilépő szellem, három ujjnyi, kísértetes alakja elátkozott halotthoz um. hasonló, az ujjnyi nagyságú fekete tengeri szellem (Schröt. fin. run. 17, 19), ily vízi szörnyek: a Tuoni halálfolyamából Ilmari ellen (kalev. 19. 217) kiemelkedve, *Iku Turso* (32. 410) Väinämö ellen, s a tengeri óriások (2. 67); így nálunk is még Zrinyi (zrin. 135), egy *vízi óriást* említ, midőn a vérben gázoló hős Zrinyit, e *vízi óriással* hasonlítja. — Valjon nem vonatkozik-e szinte *vízszellemi* képzetre a Rimaynáli (806 k. 115) különös kifejezés: *ne torkoskodjunk mint vízi hüvelvény*. Jelesek a finnb. a kalevala (41. 133) már érintett víztündéri képei: *Ahto az öreg vízkirály fűszakálú*, neje az öreg *Vellamo, veen emüntä, veen eukko ruokorintu* = a vizanya, vizinő és nádszülött nádleplezett, valamint leányai *Sotko* = *hácsalányok* s *nád-*

leányok; minő *nádból termett tündérek*ről ismét különös mondáink is tudnak, mint a (népd. 2. 345) variánsai (Gy. 94) hol az ismeretes narancs v. alma helyett a felvágott nádból terem elő a vízbe kívánczozó tündérléány, s a *vándorlápban* is a *nádaskirály* tündérléányával jó elő. Reguly közleménye szerint, a finn nagy vízáldozatok alkalmával, három törzs emberei körül állják a folyót, esdekelve hogy a *két öreg* lépjen ki belőle, s hallja meg könyörgésüket¹⁾. A római folyamistenek is szakálos öregek, urnából eresztve ki a folyókat; hasonló germán képzetek szakálos szőrös, olykor többfejű öreg vízi emberekről, zöld főveg és zöld fogakkal (Grimm 459).

Ezen inkább torz, és sajátosági vízi tulajdonságokat kifejező alakok mellett ismér azonban még hagyományunk is külön *vízi szörnyeket*, nekik különös undor természetellenes, s állati alakokat tulajdonítva. Ilyen a Tompánali népégében (167) a *lófejű sárkányalak*, ki a táj minden vizeit föliszsa, s most megátkozva a lófej forrásban hánnya ki. A kárpáti Zöldtörőti regében (Pulszky 540 alh. 2. 168): a tó tündére Omna, midőn a királyfi Vlatin tőle kedvese számára bűvös gyógybalzsamot kére, boszszút forralva megvetett szerelméért, *huszonnégy fejű sárkánynyá lesz*, s fogaival halálos sebet váj a királyfi mellébe²⁾. Gyűjtem. egy honti mondájában (33) élénk színekkel festetik, ily víztündéri szörny iszonyatos alakja: kilenc bőré s mindannyi kígyó, béka, halpikkelyű vízleány, a monda szerint *tengeri kisasszony* (mai módosítás-e ez utóbbi név, vagy talán még szinte eredeti tündéri elnevezés volna, mint a főntebbi *boldogasszony*, a németb. legalább ily átmenetek többször feltűnnek) kit a királyfiúnak nőül kell birni, hogy általa tündéri szerencsétőlje; kilenc arany bűvesszót kap e végre a végzetnői vénbanyától; a vesszővel a habokat megütve kiüdezi a tengeri kisasszonyt, ki szájából kígyókat és békákat okád, a hősnek megkell véle küzdeni, és a bűvesszővel kilencedszer kérelhetlenül sujtani, sirása, esdeklése és szemfényvesztése dacára, másképp kővé változtatja, mint a víz szélén fekvő számos kövek, mindannyi véle küzdött, és csábjai által kővé bűvölt királyfiak mutatják; míg ő minden sujtásra egy bőréből kiugrik, s a kilencedik előtt már oly szép, minőt a királyfi még sohasem látott, s oly csábítólag esdekelt, hogy ereje lankadni kezdett, de megemlékezve a vénbanya tanácsára újra megemberült, s kilencedszer is sujtá, mire az kilencedik bőréből is kiugrott, s mint bájos leány a szabadító királyfit átölelte; ezen általam szláv variánsokb. is ismért monda: *morska panna*, az orosz, Hanuschnál (myt. 299) felhozott: *czuđo morskoe*-ra emlékezett, de egyiránt a classicus *protheus*i mythos vonásaira is, s az óész. regék *mermennill*, *marmendill* alakjára — azoknak kik kényszerítik, megfogják st. jóslatot jelentvén — figyelmeztet (I. Grimm 405). Ilyenek szinte a keletiregékben is (1001 éj. 11) s némileg nálunk is a Gaálnál (128) fentebb említett mesével azonosuló kihalászott jós szellemek. Ekkép lappang gyakran e *vízi szörnyek* alakja, a népmese *kígyó* s *békává* átkozott tündéreiből is, (mint: népd. 3. 312, gy. 2, Gaal 264, a szláv s németb. is hasonl. variánsok I. Grimm h. u. k. märch. n. 1): szerintök a kútban lakó *béka* v. *kígyó*, a vizet merítő leány leeresztett korsóját addig tartja vissza, míg nejeül nem ígérkezik, s zálogul gyűrűjét le nem veti; egy vártat múlva, megjelenik az undor béka v. kígyó a záloggal, s követeli, az

1) a sz. folyamon hajókázó Väinämö is könyörög a vízszelemek segítségért (kal. 40. 20): hogy a sziklán ülő folyamszűzek és hableányok karjaik közé szorítsák a hullámokat, nehogy az utasnak ártsanak; a tenger öreganyja vigyázzon az áradásra, kiemelkedve mellével nyomja el és szedje össze a habokat; a tenger gazdjája változtassa mohbá a sziklákat, nehogy a hajót megsérték; Kimmo, Kammo fia, furja át a sziklát s nyisson nyílást hogy a hajó átmenhessen; a zuhatag leányai sodorjanak lenkőtelet, mely a hajót lejtse. 2) ily szörnyek a keleti regékben is (Firdusi 2. 225) a tenger csodás emberei: testük gyalpjuval benőve, hajuk mint sodrott kőtél, némelyek bikafő, kifordított karok s lábakkal, mások haltest és kakasfővel, ismét mások tigris test és szamarfejűek, meg dísznőző és juhtestűek, ezen szörnyek csoportjai incselkedve veszik körül a hajókat.

adott ígéret beváltását, ha visszautasították halálos csípéssel boszúlja meg magát, de a jófogadás, a próba hű kitartása után a béka s kigyóbőr lepattan, s egy bájos tündérkirályfi áll a nő előtt; hasonló kútban honoló ragadozó szellemek az 1001 éjben is (33, 51, és 226) Maimuna a szellemek királyának leánya. A szlávban is e szellemeket érti (Hanusch 30) a közmondás: „nedves mint a béka” vagy a zmok = azaz tündéries lidérc: „zmek močidla ne zoustane ani žaba.” S ámbár a fentebbi mondák ezen képletei már némileg ama általánosb átkozási szörnyalakokként is mutatkoznak, mégis mellettük más regék is nyilván így szólnak már róluk mint vízszellemek s tündérekről. A csallóközi néphit szerint (Karcsey i. h. 501) a vízi lelkek um. néha béka képében jelennek meg a földön; egyszer két leány künn a határban szénát gyűjtött a Dunaparton; midőn ebédeltek, oda jött hozzájuk egy *terhes béka*, az egyik elijedt tőle, s odább állt, a másik jólelkű lévén, megszánta az epedőn néző, s éhséget eláruló békát, és étette; a másik dorgálá őt: üsd agyon inkább a csúf jószágot; de amaz még inkább megszánta s tovább étette gondolván, „hátha valami szegénylélék lakik benne, más jót nem tehetek veled, mondá, osztozz velem falatomban,” s elment a béka jóllakva; a leány jól sejtett, mert a hol ült négylevelű here volt lepedőjében a fű közt; majd máskor, midőn egyedül volt a leány, egy szegény ember formájú férfiú jött hozzá, mondván: „tudom hogy jólelkű vagy, még más jót is tehetsz velünk, jer ha akarsz komasszonyrak,” s ment a leány a férfi után a Dunapartig, ott átkorolta őt a férfi s belé ugrott vele a Dunába, levitte annak legmélyebb mélységébe, s egy roppant szép palotába értek, hol gyönyörűséges szép volt minden, ott feküdt gyermekágyban egy nő, különös csodás világ volt ott, s a leány elbámolt mindenben, majd megülték a születési tort, s a leány temérdek kincsesel jött onnét boldogan vissza; így beszéli ezt a már a fentebb közl. miskolci rege (gy. 164) a nevezetes vonással megtoldva, mint látja a leány a víztündér palotában üveggarangok alatt a vízbe fuladtak galambalakú lelkeit. Ezen béka képzetben jellemző még bizonyára a **zöld szín** is mely már különösen a vízi szellemek sajátja, mint Gaal. (128) a fentebbi vízszellem *zöld* emberkének mondatik, és a Perc folyói víziember *zöld*, ugy *zöld* fővegüek, *zöld* foguak a német néphit vízi alakjai is (Grimm 459), *zöld* koszorúsak a szláv russalkák (Schaffarik časop. 7. 259).

De ezen különféle szörnyalakok s képletekben megjelenő víz szellemekről regékben, ismét mélyen rejlik a vonás is, hogy ez csupán ideiglenes, s hogy tőle szabadulni, valamint e világi lényekkel egyesülni, keresztkedni st. óhajtának; miben már szinte idegen, későbbi fogalmak tevők zavart és homályossá az eredeti hagyományt, mely mindezen lények szörnyalaki fölvehetési tehetsége, azoknak a világi viszonyokba befolyása st. felől fenléltezhetett; eredetibb pogány színezet, hol a halandókat magukhoz ragadják, a befűlők lelkeit lakaikban tartják, s különösen hogy áldozatot, és pedig ismét mint más szellemek felsőbb lények, emberi áldozatot követelnek; mihez azonban a mese, egyiránt mint az ördögnél, oda tévé a kijátszás felőli vonást, mint mindezen közbevetett szellemek és lényeken győzedelmeskedő emberi eszély s fortély jelenséget; majd ismét mint az ördögnél, a keresztyénségnek a pogányság feletti diadalát jellemezve; ez utóbbira, a Gregor. Turon. (glor. conf. 31) beszélt esemény: apud avernos gestum um. egy ember erdőbe mentében átkel a réven: ubi in medium annis devenit, audit vocem dicentis „merge merge ne moreris” cui respondens vox alia ait: sine tua etiam admonitione quae proclamas fecissem, si res sacra meis conatibus non obstar, nam scias eum eulogiis sacerdotis munitum.” Csak hogy már általában ismét, a keleti regék is tudnak mind ezen szellemek elleni bűv talismanokról, minőkkel fejük Salamon uralkodik felettük, valamint a ki ezekre szert tehet, szolgálatjába hódítja őket;

1) I. már fentebb ez általános vonást a féekről mint óhajtának ők is gyermekek születéseikor keresztanyákat, dajkát, bábaszonyt st. Grimm 425, Luter tischred. 1571.

nálunk mind e két: régibb pogány, s újabb keresztyéni hitnézetet állítja elő e rossz szellemek ellenében, a sajátos, s keleti képzetekkel sokban találkozó, többször említett monda Gaálnál (128): a halász, ki hasztalan kivette hálóját, végre fohászára a véletlen előkerülő *zöldemberke* által megsegítették miután oda ígéré otthoni örömét, miről addig mitsem tudott, haza jöve, megtudja hogy azalatt gyermeke született; most egy öreg paphoz men bűjában tanácsot kérni; az a fiút megáldja, nyakába övszer köt, s ezzel a halász bátran viszi meg fiát a *vízszellemének* a kitűzött idő s helyre, a csónak azonnal elragadtatik a haboktól, szélvész kerekedik, s a *vízi szellem* kiált a *szélvésznek*, hogy fordítsa fel s merítse alá a ladikot; de a *szélvész* válaszol, hogy azt nem teheti, mert, um, a hajós és a csónak igen könnyű; a szellem ismételve parancsolja, hogy merítse el, de a szélvész újra felel: hogy a nyakán lévő *övszer* miatt nincs fölötte hatalma ¹⁾. Ily jelenet a: vita S. Galli-ban is (Pertz 2. 7), *electus dei Gallus retia lymphae laxabat in silentio noctis, sed interea audit daemone de culmine montis pari suo clamantem, qui erat in abditis maris. Quo respondente „adsum“, montanus e contra: surge inquit in adiutorium mihi ecce peregrini venerunt, qui me de templo eiecerunt (nam deos contrebant, quos incolae isti colebant, insuper et eos adse convertabant), veni veni adiuva nos expellens eos de terris, Marinus demon respondit:*

en unus eorum est in pelago,
volui enim retia sua ledere,
signo orationis est semper clausus,

cui nunquam nocere potero,
sed me victum proba lugeri
nec unquam somno oppressus,

Midőn Gallus ezt hallá, keresztet vete magára, hazatér, Columbán apát és összehívott társainak az eseményt beszélve, hallják a gonosz szellemek ordítását: vox fantasmatica, cum heulatus atque ululatus dirae vocis audiebatur per culmina. Mondánkbán nem ugyan a *montanus* egy *hegyi, erdei szellem*, de a *szélvész* tart párbeszédet.

De a tündérek ezen neve a: *hegyi, erdei szellemekről is*, — a classicus mythosb. *dryadok*, a németb. *waldfrauen*, szláv. *lesnik* — tudnak még mondáink. Tompánál a vándorlápírói regében (66) a fentebbihez hasonló párbeszédet tartanak, az erdő királya s a szélparipákon járó vihar, boszút forralva a nádas királya s tündérleánya ellen. Sűrű *erdőkben laknak* már közönségesen a *végzetnők* is, hasonlóan a hellen szent berkek jós nympháihoz, s mint a Hotherróli regében Saxo (3. 92) beszéli: Hotherus inter venandum errore nebulae perductus in quoddam silvestrium virginum conclave incidit, a quibus proprio nomine salutatus, quatenus essent perquiri; illae suis ductibus auspiciisque maxime bellorum fortunam gubernari testantur: saepe enim se nemini conspicuas proeliis interesse, clandestinisque subsidiis optatos amicis praebere successus; quippe conciliare prospera, adversa infligere posse pro lubitu memorabant; ugy gyakran mondáink hőse is (gy. 32): a vadászat közt sűrű erdőben eltévedve, a legmagasb fára mászik fel, hogy magát tájékozhasa; az éj sötétében messze pislogó világot lát, utána ered, s egy házba ér, hol a vén anyóka, — ki maga a boszorkány, mint a mai mese hiszi, — három leányával lakik; a nyájas anya megszólítására ő is kedvező választ ad: „szerencséd hogy anyádnak szólnál, másképp rosszul járhattál volna!“ megkérlelve, a hőst jóslata, tanácsa s varázsszereivel segíti. Hasonlón a keleti regében (Firdusi 2. 457) a hős a vadászatán előtte felugró vadzsamar után iramolva, a sűrűségbe követi, mire egy fényes vár elébe jő, ben pompás teremekben nő ül a trónon, szívesen fogadja a belépőt, s tudatja véle végzetét hogy egykor Iran koronája fejére szálland. Gaálnál (444): a sötét erdő közepén mindig beljebb és beljebb egymástól, lakik a három tündérnő, ők is jóslatot s bűvös szereket osztanak. Általában

1) Gaálnál a német fordítás ezen párbeszédet versekben adja, mily érdekes volna itt tárgyunkra az eredeti szöveget s neveket ismerni.

meséink mindazon tündéries, vasorrú bába, vénbanya s boszorkánynya torzított alakjai így *erdő közepett laknak*, ott adják jóslatukat, s gyakorolják bűvüket; sokszor e vadon rejtelmes távolságára már csupán csak a köszöntés mutat, melylyel a hozzájuk betérő mondahős fogadtatik: „*hol veszed itt magadat, hová még a madár sem repül!*” (népd. 1. 464): a gonosz tündér erdőben fön a *fa ágai közt ül*; másutt (népd. 3. 249) a három bűvösnek kik a királyfit jártában eligazítják, arca és szemöldöke **mohos**-nak mondatik, mit a mese most öregségükre akarna értetni, de e vonás már mélyebb értelemmel is bírhat, miután e *mohosság* kitünőleg az erdei szellemek tulajdona; a német mondákban (Grimm 453) hasonlóan ily **mohleányokat**: *moosfräulein*, *moosleute*, mint erdei szellemeket talállok említve. — Ily szorosabb **erdel**, **fauni** alakú szellemekre volnának már magyarázandók, a hún eredetről Jorandesnéli feljebb felhívott mondának **faunus fioariusai**, kikkel az Alirumnak, midőn a vadonban tévelygének, egyesültek: *quos silvestres homines, quos faunos fioarios vocant, per eremum vagentes dum vidissent, et earum complexibus in coitu miscuissent, genus hoc ferocissimum edidere*; e szerint tehát egyiránt mint a vadonban tévelygő tündéries hún ősanynak az Alirumnak, s nemzeti mondánk szerint a Hunor és Magor által elragadott nők, a pusztában, kiellenben: *in deserto loco* laknak, úgy *ősatyáknak* is az *erdei faunus fioarius szellemek* tulajdonitnak; de már a hősmondában alkalmunk lesz látni, hogy valamint a nemzetségek élén, származásuk kezdetén tündéri anyák állanak, úgy másfelől éppen ily **faunusi atyák** tétetnek a hősi nemzedékek, mint maga a romai dynastia élére (I. hős VI c.). A keleti regékben a *Gule bejabani* ily pusztai erdei szellem, ki a kiellenben körüljár, Freytag magyarázata szerint: *demon in silvis desertisve conspicuus hominis fere forma*, mit Hammer csupán *wüsten demon*-ra igazít (geist. 32). Dús e tekintetben, — hasonlóan a classicus mythos ismeretes: dryades, hamadryades = erdő, fa, liget nymphai képzeteihez, különösen a finn hitrege. Ganander (m. fen. 14) valamint általános *vesihijsi* = víz-hijsi rossz szellemet említ, úgy: *mettän-hijsi* = erdő hijsi és *vuoni-hijsi* = hegyördögöt is felhoz; az erdő sajátos szelleme azonban *Tapio*, a kalevalab. (14. 27, 216) az erdő setétszakálú örege, lombfüveg, és *mohködmönnel*, — hasonl. tehát ismét f. mohosnőinkhez, — ő öltözteti a fákat lombruháikba, erdejében mézet nevel, gondozza a vadakat, s a vadász útjára teregetve, szerencsés vadászatot ad, (innét volna neve is: *tapon* = ölni, a vadnak ölésre szolgáltatásától?) kürtje és sípja viszhangzik az erdőben; kérve szólítja meg a vadász: *metsän hippa* = erdő kedélyes barátja — *benigne ac facete faune!* más néven: *Kuippana* (Renvall: *Kuikanna* = hosszúnyakú, *Tapio* mellékneve) erdőkirálynak neveztetik (32. 493):

kuippana metsän kuningos,

metsän hippa haliparta

kuippana erdők királya,

ez erdő szelid szakálosa.

Házinépe, gyermekei, szolgálai a: *tapiolaine* és *topiotar* = tapionép, erdőnépe (Ganand. 57, Lencquist sup. fen. 29). Neje *Mielikki* (= kedves), *metsän emäntä* = az erdő gazdasszonya (k. 14. 45) és *metsolai* (= erdőhon, *metsän v. mesä* = erdő, nálunk a *mező* hasonló) szelid mézanya; a vadász elébe az erdőben gyönyörű alkata mint arany s ezüst ragyog, szolgái őrzik a vadat, aranykulccsal nyitja meg *Tapio* tár házát, s megrengeti az erdőséget, hogy a vad a lesbenálló vadász elébe kerüljön; más-helyt (217): az erdő öregasszonya s áldásadó kék ruhás *Mimerkki*-nek (valjon Saxo 40: *sylyarum satyrus Mimingus* v. *Mimring*, s a dán regei, Grimm 352, *Mimring*hez volna e tartandó?) neveztetik, és hasonlóan mint *Tapio* = *Mehta* és *Mehtola* az erdőtől, mintegy annak személyesítése, úgy ismét neje neve is *Mehtolan emäntä* = erdő isten neje v. *Tapiolan emäntä* = *Tapio* neje (Lencq. 46, Schröt. 161), egyhelyt (Schröt. run. 92) meg *Tapio* gazdasszonya *Anika*-nak mondatik. *Tapio* fia: *Nyyrikki* (k. 32. 287) a kék köpönyes erdőfi = *siniviitta*, *viian poika*, és leányai = *sinipiit*, *sinitüret* = kék színű leányok, így nevezve talán — mint a kék ruhás *Mimerkki* is —

az erdő távoli kékes színézetétől (Schott Kul. 13); ezek nevei ismét *Tellervo* (*tella, tellan = tegmen, = lombfedett?* Grimm Hoefler zeitsch. 50), *Tuulikki* (*Tuuletar-től = széltündér?* Schiefn. 299); s míg a veres sipkás Nyirikki (14. 37) a vadász utját jelezgeti hogy ne tévedjen, a nyáját egyengeti nehogy baj érje, addig a mézes szájú, aranyruhas karcu tapioleányok, mézes sipon játszanak, s nyírfavesszővel bajtják fel élébe a lomha vadat. Így a lombos erdőben lakik Tapio népével, de még külön laka is: az erdő közepett áll Tapio udvara, aranytól sugárzó kapukkal, benn ülnek, az erdő áldásosztó tündérei (k. 14. 91), majd ismét lakuk három: fa, csont és kővár, hat aranyos ablakkal (114) st. Ezek mellett még különös fáktündérei is, mint: *Hongka* a *hongotar* = fenyőtől, *kataja* = gyalog fenyő, borókától, *pihlaja, tuomi* = cseresznye, sorbus aucuparia st. (l. Schott Kul. 26).

Ily dúsan birta a finn mythos az erdei tündérekről képletet, minőnek hasonlóját már csak a classicus hitrege ismeri; hozzájuk volnának már tartandók más mythosi, és saját előbb érintett mondáink és regéink e nemű töredék emlékei, mint azon *erdei jósnők, mohosnők, faunusok?* — Ezek mellett azonban ismerheté még hitregénk is ezen erdei, mezei szellemek eltérőbb szörny torz, s vadabb férfiúi alakzatait is. Nem tudom valjon mindjárt ily eredeti képzet forog e fen még Zrinyi leírásában (nemz. kv. 9.) a **fűvet rágó erdei osodáról:**

ne fuss előttem . . . ,

nem erdei osoda vagyok ki fűvet rág.

Összefüggőbb mondai adatokat sem hozhatok fel ugyan bőven felülök, de a töredezett néphit nyilatkozása még sokat tud rólok mindenfelé, mikép még az erdőkben látható fenyegető alakuk, a favágóknak megjelenve, kiknek a fa, erdő irtás miatt különösen ellenségeik, s ilyenkor haragosan fenyegetődve tiltakoznak erdejük kiirtása ellen, hasonlóan a német és szláv regék *scrat* és *lesznikjeihez*, valamint ismét a finnben is: *Retimo* egy hatalmas erdei szellem (Ganand. 81), őrizi az erdőt, és tiltja benne a favágást (Schrtl. 80); hasonl. *Lieckö*, Lencquist (49): satyrus silvestris fingunt hunc homines in silvis terrere, et in errores inducere, varias assumentem formas et voces, nunc sub specie graculorum latrantem nunc sub forma canum, hominum, ignotarumque volucrum apparentem ¹⁾. Ezen csalóka képekkel ingerlő és az erdőben eltévedő emberek s gyermekek miatt róluk is a hit, mi a vízi szellemekről, hogy emberi áldozatot ragadoznak. A Tompánali néprege (150) a bére, hegység legzordonabb táján lakó ily gonosz szellemről beszéli, hogy: a rengeteg közepén barlanglakát egy hegyes köszirt jelölte; ki vészes birtokába tévedett, bolygó rémektől kísértetett; majd hangos sirást, nyögő sóhajt, majd harsogó kacajt hallott, vagy bájoló hölgygyel találkozott, „ki rögtön síri vázzá változott; — ott gyász sereg koporsót emele, — s részeg násznép találkozott vele — ezer kápra kép, ezer csáb alak — tűnik fel s el kurtá perc alatt; — s a vándor száz út közt, bár merre tért, — mindig csak a vészes sziklához ért.” kik e gonosz szellem segítségét keresik, s vele szólni kívánnak, háromszor kell megkerülniök lakását, s háromszor saját nevüket kiáltani, akkor a barlang lakója mint kék láng jelenik meg a sziklacsúcs felett; de a vélei szövetség, szinte a lélek vesztével jár, mert ezt kell lekötnie a halandónak segélyeért; itt a rege a Lublyó vezérről mondát küti például véle össze, hol ezt vára felépítésében megsegíti, s csak a szent harang hangja képes azután a bűnbánó Lublyót tőle megmenteni, mint máshol az ürdög vagy óriástól. Hasonló néphit a Turócbani tarnói hegység sziklájáról (Bénel not. 2. 330): in montibus his petra exstat in altum porecta,

¹⁾ mily szorosan érintkezik ezen Lieckö egymás eredeti mythosi képzetünkkel lejjebb (VIII). Más ily finn mythosi lények még szinte Lencquist 50: Ajattara v. ajataro est similis malus genius sylvestris (Lieckö), sed feminini generis, terribilis, celer, et homines in errorem inducens; és (52) Menningäiset genus daemonum et spectrorum, qui in montibus locisque solitariis agere putabantur, hominesque terrere.

quam vulgo saxum diaboli vocitant, quod adversum sit, hos, qui eam animi causa adscendunt subito horrore corripit, sicuti fit ex *spectrorum obtutu*: quam ego rem nolim cacodaemonis adflatui sicuti vulgus facit adscribere, potest id cum loci asperitas, tum imprimis concepta de eius infamia, opinio efficere; mint itt mind a két hagyományban már az *ördög* s *óriásróli* vonások vegyülnek el (l. ezeket), úgy általában ezen vadabb erdei, hegyi szellemek nagyrészt az óriási képzetekkel érintkeznek. Ilyenek közönségesen meséink ama, sokban hegyi szellemekre mutató **fanyöví, kőmorzsoló, vasgyűrő** (népd. 3. 319). Az ilyen hét esztendeig, és pedig vén anyajuhot — mint a mese tartja — szopó fiú, a fákat gyökerestül szaggatja ki, és ha még ugymond, más hét esztendőt szopik, a legnagyobb fát is paraj gyanánt tépi ki, vagy a fanyöv; ki a fát mint kendent nyövi; míg másrészt ismét érintkeznek az incelkedő ravasz törpékkel, kik szinte a fával melyhez kötvék elosonnak st. Ezen sziklai bérci, barlangban lakó rosz lényekhez tartható ismét a finn *Karilainen*: egy torz sánta, sziklákban lakó istenség (Ganand. 32, Schröt. 161) és az utóbbi fanyövköz az említett *Retimo*, ki a levágott fa ágaival haragjában a napot és holdat elsötétíti (Ganand. 81. Schröt. 164).

Elhagyva itt ezen erdei szellemekkel ismét sokban találkozó, szinte a hegyek magosságain, erdő s barlangokban lakva képzelt: *szél, vihar* st. tündéres személyesítéseit — melyekről regéink még egyiránt élénken emlékeznek — miután ezeket még illető helyükön (elemek VII) említettjük, valamint a törpékről itt ott felmerülő képzeteket, kiket ismét az óriások mellett kellőben páronalozhatunk; — még csak röviden akarjuk érinteni az ezen törpékkel, mint ama hegyi, erdei sziklabarlangban lakó lényekkel sokban érintkező, ingerlő, s ismét az emberi közbenjárást, érintkezést st. igénylő: **gnómi kinosőr** alakokat, **rémeket** kiknek sajátlagi nevét ma már feledhetők szinte, de a róluki hitképzet azért még itt amott felismerhetőleg lézeng. Nem tudom valjon magát a **rém** nevet is jól használom-e rájuk, miután **rém, nemtő, szellem** st. neveink ha jó is fejezik ki a fogalmat, melyet jelenteni kívánunk, jellemezve ezen lényeknek egyiránt különös tulajdonságait, népünk azonban azokat így legalább nem ismeri; találok ellenben nála hasonlóan mint fentebb a **manó, csoma**, úgy még további: **váz és láz** kifejezéseket (l. tájszót.), melyekkel különösen emily *ijesztő*, ma a fák s veteményes kertei, földi megőrzése s a madarak tölei elijesztésére kitett **báb alakokat** nevezi. És valamint így névtelenül ismeri őket, úgy szől hite is csak általánosságban határozatlanul, bizonyos *kisértetek*, rémekről, mint ezek megjelenve különös helyeken, az arra menőket megkergetik, halálra ijesztgetik st., számos határ bir ily került helylyel, közönségesen árkok, mély gödrök, befűrt hegyoldalokkal, néholi tájszószerinti: *gurgyalokkal*, meredek ösvényekkel, hol a tájnépe szerint ezen névtelen, törpe boszantó rémek játékukat űzik. Majd ismét a közönségesb és határozottabb képzetben, mint **kinosőrlők, nemtők, bányaszellemek** jönnek elő. A róluki mondák ily helyeken dúsan szállongnak, és az utolsó bányászfiú is bőven tud felőlök. Magyar népű ritkább bányásztelepeinket nem ismervén, hasonló saját eredeti regéinket e szerint megnem határozhatom; nem is tudom mennyire eredeti, s ily néphiten alapuló Majláthnak (66) a rónaszéki sóbányák szellemei és gnómjairól szóló, kétségkívül szabadon kidolgozott regéje. Ezek itt mint ellenséges szellemek állítvák elő, kik a munkásokat gátolják, lámpáikat eloltják, eszközeiket kettétörik, kivájt aknáikat bedöntik, vízforrásokkal árasztják el st. ¹⁾ Selmec bányaszellemeiről is Béln. (4. 608): enarrantes percipere licet, de periculis, spe solatrice, **daemonibus metallicis**, omen addentibus. Telkibányáról,

1) ily bányaszellem értelme foroghat fen a longyel regében (Simiensi 42, Szrater sal. Viel. descript. után) hogy midőn Boleslav Kunegund magy. királyleányt vesz nőül, ez vissza útasítva atyja arany s ezüst kincseit, oly nászajándékot kér mely a gazdagok és szegényeknek egyiránt hasznára volna. Mire atyja a magyar sóaknába viszi hol arany gyűrűjét elvetve, midőn longyelhonba jó és Vielicka tájékára kimenve ást, a kiásott első kő sókő volt, mely gyűrűjét magában foglalá.

Tompánál (114): hogy Kányahegyében egykor arany és ércdús bányák léteztek, aknáit számos bányász nép vájta, de meggazdagodva bár a dús áldáson, mégis irigyen civdött a kincsszomjú nép egymás közt, a bányaszellem boszús lón, s a bánya népét a kincessel együtt, föltálatlanul bétemeté — hasonló monda a régi Selmeő helyéről is — most a bedült aknából, hol annyi száz munkás lelte halálát, véres patak foly, de csak addig míg a bányaszellemtől, kiszabott átok ideje lejár, s akkor ismét megfognak nyílni Kányahegy aranybányái. Ujbánya lakói is (Bél not. 4. 221) midőn nem eléglik bányáik dús kincsei, fen házaikbani pazarlását, s egy napon benn a bányákban vendégeskednek, a bánya négyszázon felül összesereglettekre bedől, a bétemetettek vére azonban még soká folyt ki, elvegyülve a bedült akna vizével. A rejtett, elsülyedt, elátkozott, földalatti kincsekről számos mondák, s helyi hagyományok, előtérben áll közönségesen e hit: a kincsszellemről, míg az utó térben ismét mindig a reménység fejeztetik ki a kincsnek egykori felfedezéséről, fölvehetéséről, szóval napvilágra jöttéről. Gaalnál (7) egy domb mélyében földalatti lakban alszik az érc király, körülötte a három földalatti lak, egyike tele érc, másika ezüst, harmadika arannyal, az álomba merült érc király, az érc örökös szavára azonnal felébred; azért a belépő monda hős is, legelül a kakas nyakát szegi, hogy háborítatlanul megrakodhassék a kincssel; u. o. (341) szinte ily érc szellem, már érthetlenné alakja lehet azon sovány ősz ember, ki folyvást egy vékába hánnya az arany darabokat, s midőn megtelik, elnyeli, de erre hasát föl vágja az aranyat kiszedi belőle, s miután azt bevarta, újra emészteni kezdi. Kármor vára (Nográdb. Bél 4. 142) földalatti barlangjában rejtőz kincseit ismeretlen öreg emberek alakjai hordják el, bizonyos időkben értük megjelenve. Tompánál (157) egy rege szerint: a várhegyi rom pincéjében, hét kád aranyat pillant meg egy nő, de irigy vágygyal csak maga akarván az egészet felszedni, midőn gyermekeivel elviteléhez fog, a lepedőre hányt arany darabok azt rögtön összeégetik; a jólelkű gyermekek egy parázsszemű, őszszakálú embert látnak, ki kezével ellenzi őket, mire fölemelkedik remülőkben megszabadnak, anyjuk nem akarván hinni az intő gyermekeknek, a leszakadt várromok alá temettetik. A mesékben azonban az elsülyedt kincsek, arany ezüstpaloták várak st. egyik közönséges öre ismét a sárkányi általános alak, kinek ezek földalatti hatalmában léteznek, s csak legyőzése által juthatni hozzájuk (VIII); regéinkben ellenben különféle alakokban jönnek elő, a mint már a későbbi keresztyén, s más befolyások rájuk hatottak; így a kézmárki Kárpátok, Héttorony és Barát nevű ormairol jár a rege: hogy a Héttorony mélyében fekszik a mérhetetlen kincs, melynek a Barát az öre; bizonyos éjeken látni őt völgyeket áthágó lépéssel, fejével a holdig felérve járni, s a kincshöz vivő kulcsokat kínálgatni. Ezen kincs magában foglalja mind azt, mi az isteni magyarföldön csak lehet: aranyfákat, gyümölcsöt, szőlőgerezdeket, mindennemű állatot, bor helyett, iható folyékony aranyat, arany tyúkokat, hasonló tojást költve, arany kőveket st. ki belé juthat az szedhet amennyit s mit akar egy óráig éjjél előtt, ekkor földrendítő csapással becsukódik a hétvár kapuja; ha a szerencsés ekkor ott maradt volna, addig kel néki benn várnia, míg évek vagy századok folytán ismét bejut valaki, ki őt megszabadítsa. Azon nem, melyből valamit magával visz, szerencsét hoz néki egész életére; a végtelen kincs legbecsesb drágasága azonban egy kereszt, a boldogságos szűz, és tizenkét apostol aranyból; ki ezekhez nyúlni mer, azt rögtön halál éri. Ha még is sikerülne valakinek azokat kivinni, azonnal megszűnnék magyarhon gazdagsága, s az ország pusztá s elhagyottá lenne. Az örbarát a személyekhez képest olykor szelid, máskor vad, néha maga kínálja a kulcsot, míg ismét máskor igézéssel kell őt kényszeríteni, de a gonosztevért legott megöli. (Hormayr és Mednyánszky tásch. f. gesch. 1821. 186, a Majláthnál 103 rege, ennek bővebb kidolgozása; lásd szinte Csaplovics gem. ung. 1. 31). Egy más rege szerint (Vahot magyf. 1. 10): Kárpát összes kincse a Békátóban rejlik, melyet a Barát szikla alakjában egy kincsszellem

öriz, a békákról is ott a hit, hogy bélükben arany szemeket hordoznak. A kárpáti Zöldtő feletti Rézuton (Kupferbank) keresik a kincset a kárpáti kincsesók, de a monda szerint az őrző hegyszellem csak annak engedendi felvenni, ki kedveséhez élete fogytáig hű maradt. A további számos e nemű mondáinkban is az *elsülyedt átkos kincsekről* (I. átok, sülyedés XI), mindenütt majd a felettők égő *lidérci tűz*, majd maga a *lidérc*, fentebbi *sárkány* vagy éppen az *ördög* — kire sokszor a kincsfeltevés melletti idézés s lélekalírás mutat — jelöli már az eredeti kincsszellem feledett alakját. Máskor ismét ily kincstalálás regéinkben gyakran előjövő *állati vezérlés* által történik: egy hód mutatja meg a szélaknai bányában a dús áldást (Bél 4. 650), és (u. o. 566) a nyáját őrző pásztort kutya, vagy gyikok vezetik Selmec aranybányái felföldözésére. Szász nevű pásztor küzködő bikái (Tomba 59) által fedeztetik fel azon kincs melyből Beregszász városa épül, és egy kecske által amaz, melyen a soproni előbb ferenciek ma benecsek monostorának temploma s kecske tornya emeltetett (Schematism. prov. s. Francis. és Vahot m. f. 2. 1. 7); és ismét egy pásztor kutya által (Pulszky ath. 1840. 2. 168) az elsülyedt dús Ókeresztő tornyának arany keresztje; valamint a Pél-földi sz. Keresztére (835 regélő 43 sz.) bárányok vezetik a juhászt (VIII állatok). Olykor ismét e kincsör st. szellemekkel, nyilván ama *boldog tündérekről* képzet is összefügg, melyet már fentebb nálunk saját hagyományaink s az erdélyi regékkel adatoltunk; (a németben lásd például ezen regék összeállítását Panzer ott. i. h.).

A felső magyarországi német-szláv bányásztelepek *bányaszelleme*: a *bergmännlein*, *bergmandel*, a szláv nép kiejtése szerinti *bergmandlik*. Ettől reményli a hevér szerencsésjét, tőle vár a bányászfi sok kincset, szép arát, a bányászleány szép völégényt, aranyos kincsládát, gyémántos pártát: ő boszúlja meg az elnyomott bányászt, s nyaggatja a gonoszt. Alakja különböző a szerint a minő ügyben jár, közönségesen nő, ha áld, férfiú ha fenyeget, rémit, üldöz, s szinte csak ily alkalmakkor látható. A selmeci Pacherstollen aknáról a rege (gy. 65): hogy szép tündér leányok feje ruhában jártak egykor a bányába, s majd ez, majd más bányász pillantá meg őket, mikép meztelen lábbal, a nedves olykor jeges földön táncolának; de addig dús áldás is volt az aknában, a hevér nem szorult nyomorult bérére, s csupán az aranypor, melyet naponként ruhájából kivert, dússá tévé őt; az akna viszhangzott a szerencsések örömdala és vendégeskedéseitől. Egy nap ittasan azon gondolatra jöttek, hogy a táncoló tündéréknek cipőt vesznek, nehogy meztelen lábuk fázzék; de mióta a veres cipőt oda tették, nem jöttek meg többé a tündérek, s az óta nincs is áldás az aknán, azok más, a Mihály-aknába költöztek, de innét is hasonló tett üzte ki őket ¹⁾.

Majd nem nyomtalanul látszanak, legalább nevökre nézve elenyészetteknek *házi-szellemeink* és *nemtőink*, ha ilyenek, mint a római: *lares*, német: *kobold*, *hausgeist* st. őshitünkben csakugyan fenvoltak; s majd nem az ellenkezőt kellene hinnünk, ha azon jelenségre figyelünk, hogy a többi mythosokban emlékü, mint az emberi életet, cselekvést, legközelebből érdeklők, még a legélénkebben fenmaradt, holott nálunk az észrevehetőleg hiányosan jelentkezik. A nálunk is fenlevő bizonyos rájuk vonatkozható nevek csak igen határozatlanok, mint: a *bobo*, *bubus*, *mumus*, *popáno*, miután azok egy részt mint idegenek jelentkeznek, ámbár mi itt is hajlandók volnánk helyt adni bővebb nyomozás és értelmezésnek, miszerint az e féle hangutánzó, rémi képzetet kifejező nevek, szinte közös eredetűek lehetnek; sőt ama *bobo*, *bubus*-sal érintkező azonos értelmű sajátosság és dús eredeti névképzeteket is bírunk, mint a tájszót. szerint egy: *babós*, éppen ezen ijesztő, s rém bubus értelemmel, mely mint látni egyfelől szorosan

1) A finben is egy külön hiisi szellem a kincsör, Lencquist 28 és 33 különösen Kratti, qui um. thesauros custodiebat, de a nevet az idegen óéjsz. skrathoz tartva, ily kincsörnek véli Aarnin-t, honnét az elásott kincs Aarnin hantá.

érintkezik a **bóbiska** – ijesztő, álorcás (a tájszótb.), és **bobiskolni**, *bűv gyakorlat* neveivel; másfelül pedig a **bába** tündéri boszorkányi st. még lejjebb taglalandó elnevezéssel; hasonlóan már a **mumus** is, a **manóval** lehet eképp rokon, és bár ha nem a II cikkben adott több főbb lényei nevek mint **Guta**, **fene** st. jelentései ide fognak mind annyi sajátosságosb: **házi istenek**, **házi szellemek** neveül tartozni. A róluki néphit is csupán csak töredékes véleményekben, babonás szokásokban nyilatkozik még, s valami összefüggőbb mondai hagyomány alig hozható fel. A Voycickynál (Klechdy I. 198) előjövő egy ily különös házi szellemről (*Iskrzycki*) lengyel mondát, mint szláv népünknel több helyt, úgy Hont felsőbb vidéken a szlávokkal vegyes magyarok közt is hallám, és pedig szinte a magyar: **Szikra János** (*iskrzycki* is *szikra*, *tűzkő*) név alatt (gy. 72). Egy gazda t. i. szolgájává fogad egy idegent; midőn már az alku megtörtént, s a szolga befogadva, elrémülve veszi észre, hogy új szolgájának lólábai vannak; túl akar rajta adni, de már késő a szolga nem talál a házból, láthatatlanul végezve folyvást kötelezőségét. A gazda végre furdalva lelkiismeretétől, eladja házát, és más faluba költözik, de midőn holmikkal hordozkodnak, a rosz úton terhelt szekeriük dülöfélben lévén, félelmükben segítségért kiáltanak, Szikra János a szekér saraglyájából felszólal: ne féljete semmit is, Szikra János veletek van. A németben szinte Grimm (deut. sag. 72): a gazda hogy a csürebén honoló koboldtól megszabaduljon, ezt fejére gyújtja, a paja fellobban, de midőn a megmentett vagyonnal a ház lakói egy taligán tova indulnak, hátán ül a kobold is. Miben már ismét e szellemek az általánosb alakokkal is mint fentebb *lólábú ördöggel*, valamint a mese őt többször felváltva is e névvel említi, s a *lédérccel*, a mint egyszer szolgálata elfogadtatott tőle többet nem menekülhetvén, találkoznak. Sajátlagibb, különösen a **marhát**, s kitünőleg a **lovakat gondozó**, és pástoraik körül forgolódo **segítő szellemekről** hitet találók az alfeldőn: egy cibakházi fuvaros szerint az őt, átszaladó, előő versenytársa lovai, azért vannak oly jószőrben, és oly gyorsak, mert a „**rosz**“ hizlalja, abrakolja, s viseli gondjokat, kinek a lelkét oda ígérte, nem is lesz ugymond neki jó vége. Többet felőle ki nem tudhattam. De ily alak volna már a felső magyarországi szlávoknál a: **Spintus**; (a nevet nem tudom magyarázni, az előtttem álló szláv mythologiák nem ismerik, Tkány szláv myth. szót. 116: *spiritus familiaris* név alatt talán e szellemet érti: Narbut és Hanusch myt. 330: *Slinznis* házi nemtőt: *hospodariček* említenek ¹⁾). Ezen **Spintus** (b. Mednyánszky Alajos gyűjtm. abergl. meinung. u. gebr. v. Rokos ms. 89 sz.) alig három ujjnyi nagyságu, de azért mindent képes véghez vinni; ő is kitünőleg a lovakat szereti, s leginkább a kocsisoknál tartózkodik, tisztítja ételi lovaikat; a kocsisnak is mindent hoz a mit kíván: aranyat, bort, eledelt. De a kinek birtokában van, annak nem szabad imádkozni, templomba s az urasztalához járulni, közülök a harmadikát magával szokta ragadni a pokolba; mert az első eladhatja egy másodiknak, ez harmadiknak, de ez már közönségesen a pokolba taszítatik általa, miért ha soká találna élni, ezer módot keres, hogy őt a világból kivégezze; majd a háztetőről taszítja le, majd vízbe, mocsárba futasztja, majd a lovak

1) Ily különös nevek azonban bizvást a régiek helyébe idegen nyelvekből felvett szavak torzításainkat tekinthetők, s mint itt a szláv *Spintus* a latin általános *spiritus* szellemből származhatott, épen úgy tud népünk is a *Piritus*-ról és pedig hasonló házi szellemi minőségben talán, mint gyűjteményemb. 157 egy Miskolc vidéki monda említi: hogy egyszer egy aszszonynak nem lévén bétűre kenyere, midőn azért vasárnap kovászol éjtélájban egy vörös ruhás ördögfi jött be, az ugynevezett *Piritus*, s mindegyre kiabálta „vasárnap van ma asszony, nem hétfő!” majd az ágyra ugrott, onnét pedig a kovászba, a rémült gazdasszony a szomszédasszonyhoz futott tanácsért, ki azt javasla hogy sodorjon csepű madzagot, s hívja a *Piritust* is sodorni, mit midőn megtesz, sodorva kimenvén a szobából, az ajtó utána becsukva kizárhatja. És mily különös hogy hasonlóan találjuk e kelletlen nevet még a finnknél is, mint már Lencquist rajta álmélkodik: nescio, um. qui etiam spiritus familiaris recentiori aervo nostris innotuit (Quod nomen nec recte enuntiare valent fenni, sed appellat eum *Piritus*) qui putatur offerre amicis suis divitias, pecuniam allaque bona, quem possidere multos ex ditioribus, plebecula existimat.

ütik agyon st. Ezen szolgáló, segítő házi szellemekről, kik többnyire láthatatlanul készek megsegíteni a szorgalmas házi gazdát, gazdasszonyt, eselédjét, az istálló, konyha, háztartás körül, — miért legfőbb, csekély kis áldozatot, ételmorzsát töredéket st. követelnek — tud még mindenféle népünk, vagy annak tudatát legalább, a lejjebb taglalandó öntudatlan babonákkal, házi szokásokkal árulja el. — Dúsan ismeri így e képleteket, az összes germán, román s szláv hitregés hagyomány (l. Grimm. bőven összeállítva 478). De kitünőleg honosak ismét ezen házi szellemek is a finn mythosban, mely maig még számosakat említ, mint: *Haldia* ¹⁾, *Tontu* ²⁾, *Moahiset* ³⁾, *Kapeet* ⁴⁾, *Paara* ⁵⁾. Nevezetes az ireknél Cluricaun (Croker fairy leg. 147) ki bizonyos családhoz csatlakozva, addig elválhatlan tőle, még csak annak egy tagja létezik, a házi gazda iránt különös tisztelettel viseltetik, vigan táncolgat s dohányozgat, de ha meg feledkeznek az őt illető edeletről, azonnal dühöng; hasonlóan a *Robin good fellow*, éjszaka láthatatlanul kisöpri a házat, megörli a mustárt, de ha a tejfőle számára elő nem tétetik, megront minden tejet s italt. Mások a nyájakat gondozzák, különösen a sveici pásztoroknál, kiknek ismét kijár részükről áldozatuk, mint a római mythosbani e nemű libatiok; míg mások egészen hasonlóan a fentebb említett sajátinkhoz, az istállóban működnek, egy ilyen a román rege szerint 6 évig tisztítja látatlanul a vár óljábani lovakat (l. Maury 78). Mindenütt egyébként a főleg jellemző vonás, hogy mindnyája egyiránt bizonyos érdékből jár el, s különös, majd nagyobb, veszedelmes, emberi életet, lelket lekötő, majd kisebb, ételtöredék st. áldozatot igényel. — Mondáinkban olykor ismét az elnyomott szegény szolgának, parasztnak vannak segítségére, s kintző ura házat, gazdagságát, asztagát dúlják szét; mit egy összefüggőbb csallóközi monda is beszél (gy. 47), hol azonban e boszülő segédszellemek váltva *garaboncosoknak* is mondatnak (XV).

Különösen megemlítendő még itt, egy eme képletekhez igen közel járó sajátosság hitregái alakunk a népmonda úgynevezett: **Hüvök, hüvelyk Janosija, másképp Babszem Jankó**, különösen a palócoknál, és **Bors Janosi**, meg **Pilinkó, Tilinkó és Kilinkó** is. Nevei már egyiránt, mint alakja azon kis, ujjnyi nagyságú lény, szellem, alakjára figyelmeztetnek, minőt már a többi népek mondái is ismernek, mint a ném. *däumling*, franco.

1) Lencquist sup. fen. 50: *Haldia* genius familiaris, seu rector et praeses, fuerunt hi velut dii locorum apud Romanos; nam cunctis locis, domibus, villis, suum maiores praefocere rectorem, qui tamquam hospes invisibilis ibi cum quodam imperio commorabatur. Lacus silvestres, praesertim minores, talem singuli putabantur habere praesidem, quem quidem piscatores adipo phocae fugare se posse putant. Imo cuique homini suum larem familiarem, tanquam rectorem adesse, cuius instinctu et ope, consilia et coepta successum habere arbitrantur. Quamobrem hominem entusiasmo percitum, qui se habet ut fanaticus ajunt esse *haldioisa* seu incitatum ab hoc rectore. — 2) *Tontu* (u. o. 51) sive *Lar*, a quo magnam expectabant opem et curam rerum suarum domesticarum; qui saepe damna avertēbat, et varia bona procurabat, cum propitio esset animo; at offensus tumultuabatur. In quibusdam domibus putabant dominari larem masculum in aliis foeminam; cur vero monoculum esse perhibeant nescio. — 3) *Moahiset* (u. o.) hi erant iidem qui *Succor*, *elfnor*, *venedor*, *harstucci*, germ. *erdmünchen* seu homunculi subterranei, qui certis in locis, sub arboribus, lapidibus, et domuum liminibus, hospitari creduntur; horum favorem variis captare muneribus fuit necesse; quoties cerevisia coquebatur, v. panis pinsebatur, his primitiae debebantur; in conviviis et festis nefas erat eorum oblivisci; si felicem rei pecuariae successum mater familias exoptabat, lactis participes hos fieri oportebat; qui in novam domum commigrabat, ante omnia quando primum illam intrabat, debuit incurvare se ad omnes angulos, et salutare hos incolas subterrestres, si in illa domo salvus et incolumis degere cuperet, et litare illis sale, zytho et pane. Lappo quoque suum focum suum, vel limen tentorii, tales degere credit. — 4) *Kapeet* (u. o. 52) fuere eiusmodi maligni daemones qui cuncta voracitate sua consumeant, remque familiarem in arctum redigebat; unde verbum *hapendua* significat coarctari. — 5) *Paara* (u. o.) est daemon factitium, quem veneficae ipsae creare putantur, ad ferendum lac ac butyrum cogere. Modus construendi: caput format ex infantis galero, qui variis lacinis oppletur, in quo conditur etiam hostia, cuius ope vitam ipsi daturae sunt etc. huius possessor deinde abundare semper creditur lacte et butyro. Ez utóbbi azonban svéd eredetűnek állítja nevénél fogva is; találkoznak a többiek is hasonló más mythosai képletekkel, s a fentebbi *Maahiset* már szinte mint manók a római maneshez tartatott, hasonlóan az említett *Menningöiset* ijesztő pusztai daemon.

petit poucet, a görög: δάκτυλος ἰθαῖος, δάκτυλος πογμαῖος, a πογμή = ököltől, a szláv, ópor. *parstuk*, *perstuk*, lithv. *pirsztas*, mi a szláv perszt = új és törpe, a csehben is: *pidimůžik*, a pid = arasznyi nagysága emberkétől, és már a sanskritb. is: *balakhiya* = geniorum genus pollicis magnitudinem aequans, minők Brahma fejéből származtak (Bopp glos. skr. 112), a bala = puer, parvulustól (Grimm 418). Neveink ugyan ez értelmet adják: a **hüvők**, **hüvelyk** = pollex (mit Kreszn. 1. 253 a hüvelylyel magyaráz, mivel um. a kardhüvelyt ez szorítá leginkább meg, qui maxime pollet in continendo), a **pillinkó** is = pici, kicsiny, (a tájszót: *pindirkó* = igen pici, és *pila* = asszonyos ember, katuska); **tilinkó** nevét ismét a monda maga fogná lejjebb magyarázni, *fütyülő* és *sipoló* tulajdonságánál fogva, míg a **killinkó** a kettőnek csupán ferdítéseket jelentkezik, s a **babszem Jankó**, **bors Janosi** is (I. Erdélyi km. 22) csak ezen parányi alakjára vonatkozik. Általában már a népregékben is az így, mint kis törpe alak, tündéri lény jellemzettetik, különösen mint a törpék legkisebb neme; a szláv. például (Jugmann 4. 652) a szólás: „*medzi pijdimužiky kraluge trpaslik* = a hüvők közt a törpe az úr; a német mesékb. (Grimm, és Bechstein märch. 131) e *däumling* féle alak, azonos ama küzdő, erős kis törpékkel, kik e mellett még élc és ravaszság által kifognak az óriáson, hasonlóan meséink: **Nefelész Janosijához** (I. hősök VI). Egészen eltérőleg azonban és sajátságosabban ismeri népmesénk a hüvőket, mi szerint az közelebb állna, ama marhát gondozó st. házi szellemekhez. Így (Karesay ki. közlm.) egy magtalan asszony, midőn tésztát metél, hüvelykujja hegyét elvágva, vére a tésztával elvegyül, s míg e felett siránkozik, vigasztalólag szólal meg egyszerre az asztal alatt egy hang, legott szolgálatát ajánlva bánkódó anyjának, mert a vérrel elvegyült tésztából-e, vagy a levágott újjdarabból? termelt a hüvők; az első szolgálat mindjárt, hogy az apró teremtesnek az elkészített ebédet kell apjának a mezőre nálánál tiszszerte nagyobb fazekakban kivinni, az alig látható **kismanó** um. hatalmasan kiált a rög mögül: „apám uram ebédet hoztam kédnék!” ki csak báméskodik az egyszerre ott termelt ebéden. De a fiú mindjárt beleszállásolja magát a szántó ökör fülébe, s vigan fütyörézve, ostarát hatalmasan pattogatva tovább szánt, míg atyja jól lakik; így segíti őt egy ideig; míg később szerencsáját mén keresni, szolgálatba áll más hová; s ezen további vonással ulti már reá a mese nálunk is ama kis félelem nélküli hősök szerepét, kik sok csodás dolgokat visznek véghez, parányiságuk mellett rendkívüli erővel bírnak, mint béres pástör bojtárok szegődnek szolgálatba, sok csinyt követnek el különösen gyötörve s kifogva a rossz kintző gazdán; mi közt ismét sajátlagibb hüvői vonások, midőn még a tulajdonsága kiemeltetik, hogy üldöztetve azonnal láthatatlanná tudja magát tenni, nád sőt szalmaszálba bújva, vagy ama legjellemzőbb, hogy az ökör fülébe ül, onnét fütyörész, énekel, pattog ostarával láthatatlanul, megrémiti az által a fogat gazdáját, s bámulásra ragadja az átmenőket, senki sem is tudja nálánál jobban végezni a szántást; viselni a marha gondját st. mi nyilván ily házi, szolgálai, marhát gondozó szellemre mutat; valamint a kiemelt róla ismertető vonás, mikép fütyörész, hüvös messzeelhangzó dúdot az ökör füléből magyarázza **tilinkó** nevét, mert **tilinkó**, **tilinka** (a tájszóbt.) fuvósíp, különösen tavasszal um. a fűzfa mezgás héjából ki kuvasztott vagy inkább (u. o.) duvasztott furulya, így mondják duvaszszunk tilinkót azaz csináljunk sipot¹⁾; míg ellenben ama fentebbi mesei alak neve: a **máknyi mak** ember (I. Erdélyi km. 283), sőt attól is eltérőbben mint sajátságosb törpei alak jelentkezik, ki a monda hőseivel küzködik, s jelleméhez, ama fentebb említett fanyövek, kőmorzsolók st. nagy ehetősége, falánsága, hányavetisége tartoznék. — Babszem-

1) így syringa a classic. myth. a sip és nádban lakozó nymphe neve Ovid. met. 4. 689: midőn Pan szerelemre gyuladva üldözi Syringa nympht, ezt, hogy tőle menekülhessen testvérei nádszálla változtatják, s innét adja a syringának nevezett nádsíp a hájos hangokat. Lactantius Placid. Bunte mythograph. 1. 7.

jankóról tud egy rege Lisznyainál (palóc dalok 144): midőn az ökrös szekeret hajtó legény füttyörészve mén ökrei mellett, hallja az ökör füléből füttyöltetni legkedvesebb nótáját, bétékint beléje, s ott látja ülni babszem Jankót, megrémül, de csak hamar megbarátkozik véle, *jőféle ördögnek* nevezi, ki az aranymogyaróhéj palotában lakik, s a tündérek keblén alszik, tündérleány arany hajszála az ostora, megsegíti a szerelemben epedő legényt.

Általában valamint mind e szellemek még nagyobbára a sajátabb tündéri mythos színézetével bírnak, úgy más felől ismét a törpékkel alakra, míg jellemükre nézve ama áldástalan gazdagság eszközlése, segítségnyújtás st. által inkább a lidérc, sárkány, garaboncos, ördögrőli st. általános fogalmakkal találkoznak. Még nehezebb volna itt határozottabb különböztetésnek, a sajátlagi szorosban vett tündérek, s más e nemű lények szellemek közt, — minőt péld. a német rege a féek, elfek és wichtek között tud, — helyt adni; a bizontalan vonások ma már nagyon együvé folynak, s a különböztetésül felhozható jellemzés alig volna igazolható a habozó, zavart hagyomány által. A mennél e tekintetben bizonyosb, s bő adatokban jelentkezik ős vallási daemonológiánk, annál nehezebb a különféle képletek közt, melyeket még az egyes nyilatkozatokból felismerni képesek vagyunk, az elválasztó határvonást megszabni; azért lehet hogy itt többet mintsem kellett volna a tündéri collectiv fogalomba összefoglalva tárgyaltunk; mind a mellett elhagytuk még, az elemekről mythosra utalva, ezen elemeknek hitregei tündéries személyesítéseit.

V. ÓRIÁS.

Óriás név nyomozása. Az óriási mythos cosmogoniai jelentése. Óriási szikla és kővület képletek, hegylakuk, hegyalkotásuk. A természetelemek óriásalakban személyesítései. Az óriás alakja, tulajdonságai. Az óriási mythos ethnogeneticai jelentése, óriási ősnépnevek: Magog, Hün = Hún, Ober = Avar, Ogre = Magyar, Tschud = Finn, Tatár. Óriási építmények. Óriási és népatyák: Nimrod, Nemere. — Törpék.

Nyelvünkön a görög lat.: *gigast*, német: *rieset* *óriás*-sal fejezzük ki; így fordítja a bécsi cod. (N. E. 1. 91.): *orlasoo* = gigantes; a nád. cod. Mária siralma (Toldy példt. 1. 39): *o szemérmétlen halál! nám te mind ez napig óriásokat és nagy erős vitézeket meggyőztél.* Otrokócsi (Orig. 2. 62.): *óriás* nos gigantes solemus eo nomine vocare, nec habemus aliud praeter hoc, quo iuxta debitam emphasim gigantem exprimamus, így um. maig is a magas és testes embert óriásnak nevezzük; hasonl. fordítják: Molnár, Sándor és Kresznerics, s magyarázza a km. is: *csak nagy az óriás ha völgyben áll is* (u. o.), és: *az óriás csak óriás ha, ha gödörben áll is* E. 6014. Otrokócsi i. h. szónyomozását is megkísérté: orja (orj) um. a hát azon helye hol a hátgerinc = *dorsa spinalis* csontjai összekötvék, ez származnék: az אַרַח = arah = *carpsit* héber gyöktől; אַרַח = leo = oroszán, szinte um. *a carpenda et discerpenda fortiter preda*, innét, az erősségi attributumtól véli magát az *erő* s vele rokon óriás szavakat származni. — Az óriásnak más nyelvekeni hasonló elnevezései egyiránt magyarázók: a hinduban: *rasha, rakshasas*, a németb.: *riese*, óném: *riso*, gót. *uriso* (a sanskr. gyök *varia* = erőtlől l. Grimm 492), a hellen mythos kitünő óriási alakja: *Orion* (Nork egyenesen: *riese* = óriásnak értelmezi nevét 10. 88), nevek és fogalmak melyek a magy. óriással azonosakkint jelentkeznek. Otrokócsi is i. h. mondja már: *Orion* tam manifeste se prodit ex eodem fonte esse cum hungarico nomine óriás, imo ipsissimum hoc nomen esse, illud terminatione graeca hoc vero hungarica, ut exaudita utriusque descriptione, nulla hic contradictio locum habere possit.

A név, alak s mythosi eszmerokonságok megkívánják hogy azonnal általánosb mythologiai vizsgálatába ereszkedjünk. Az összes óriási mythosban kettős hitképzet jelentkezik: egy ősbib cosmogoniai, mely a világnak egykori természetelemi küzdekések általi alakulása vagy átalakulása, revolutioi tudatára utal; a másik ethnogeneticai, mely ismét úgy látszik az emberi benső meghasonlásból eredett külső elszakadás, és az azt követő népfajküzdes — az erősb és hatalmasb fajok, személyességek által, a gyengébbek elnyomása, és ismét amannak is kiveszése s feloszlása st. — tudatával bír. Ezen képletek ugyan mint látandjuk sokszor egymásba áttérnek, s gyakran egymástól elnem választhatók.

Az elsőre mutatnak már mindazon cosmogoniák, melyekben a teremtet világanyag, a földrészeletei, majd az óriási testanyag részeleiből alakítatnak; majd ismét midőn a nyers természeti anyag, az elemek: tűz, víz, föld mint személyesített óriások, a világot rendező fentartó erők v. istenségekkel küzdésben képzelletnek. Így küzdenek Visnu és Siva a nap és csillagzatokat elnyeléssel fenyegető raksasa óriások ellen, kiket a világ fentartása miatt kiirtaniok kell. Zeus és Jupiternek a gigasok, titanok és kentaurok elleni küzdése, az istenek általi világerők fékezésének és rendezésének hitregei személyesítése; a gigasok és titanok: Gaea, tehát a föld fia Uranos — az ég véréből, harcuk a sziklák felhányása, a hegyek egymásra halmozása, a vulcanicus kitörések st. Legkitünőbb personificatiojok Orion; az égjeli kép mint küzdőt állítja elő, vivó állásban, buzogánya csapását az előtte álló világerőt kifejező taurusra intézve; eredete hasonló cosmicus, a mythologok szerint: a víz és tűz szülötte ¹⁾. — A germ. hitregéb.: Örgelmir és Ymir óriások holttestéből alakul az eddák szerint a föld, vérükből a víz, húsokból a föld, összetörött csontjaik és fogaikból a hegyek és sziklák (Grimm 498), s az istenek, mint Thor, rendezve a világot az óriásokkal küzdenek (Snor. dämisög. 45—8); valamint még a hősege későbbi félisten s hősi alakjainak az óriásokkal küzdelmei ezen jelentéssel birnak: mint Dietrich ki Ecke *meerriese* és Fasolt *sturmriese* óriásokkal, tehát a *tenger és vihar* személyesítése, és Beovulf is a *szélvészszel* küzdenek (Müllenhof, Haupt zeitschr. 7. 425). A finn. Väinämöinen az isten v. félisten alkotva a sziklát, öbölt, földet, a tengerből kiemelkedő térdéből a fűves dombot (kal. 2 és 3 run.) küzd az óriás fajjal Joukahainen személyesítésében, ki a föld s a tenger istenerejét, tehát az anyagi erőt veszi segítségül ellene (I. Ganand. 23, Schröt. 3, 158). — Saját homályos cosmogoniai hitregei képzeinkben is ily eszme volna már, hogy az ő **puszta és tengernek küzdése**, a **hegyeken átörése által, alakul a föld** (I. delibáb tünd. VI); hasonló Majlátn. (157) a mondában, a **hegyeknek egymással személyesített küzdése** (I. alább), valamint egy későbbi hősnél Toldinál a rege szinte tudja még hogy **óriási erejével ő rendezi, hánnya veti a hegyeket** (I. VI). Ekkép. az óriások a regében, mint a durva földanyag, a kitünőbb hegyek és sziklákban, a megkövült földanyagban személyesítvők, s majd mint a sziklacsúcsokon hegyormokon ülő, székelő kőtagú s testű lények; majd ismét a későbbi képzetben vélek egészen azonosulva, mint kőszirtekké dermedt egykor élt alakok előállítvák; honnét már (péld. a ném. emlékekben) nevük hegyalakók, hegyóriások: berggrisa, bergdanir, monticola, saxicola = bergbui, hraunbui (Grimm 499, r. alt. 541); mint ismét a népies hegy elnevezések is gyakran a test tagjaitól vevék, nálunk is eféle nyomok még: hegyfő, hát, gerinc, oldal, torok, a cod. dipl. (4. 1. 291): costa montium, ad costam Beternyk; hegyorr, fark, cod. d. (3. 1. 214): nasus montis st. A finn. és esthb. így már az általános óriási kaleva és kalevine névvel (I. alább) jelevék a szikla hegységek: kaljowald = felségbiel, maga a szikla: kallio, kallev neve azonosul az óriás kallev fogalmával (Schott Kuller. 24). Egy nagy domb: Kaleva poeg = Kalevafi ágya, hol a rege szerint ez egykor megpihen, és a Reval melletti sziklás tengerpart Kaleva sirja (Hunfalvy szépirod. I. 11 sz.).

Kitünőleg azonban a granit, basalt kőszálak és csepkő képletek emberi hasonlósággal bíró alakjai még számos helyeken ezen óriási dermedtségre vonatkozó hagyományokat tartottak fen, melyek azonban a mai néperegében már többnyire csupán valami büntett vétek következtében, vagy a fájdalom s kétségbeeséstől ilyenekké dermedt emberekre vonatkoznak. És eme nyilván őskori nézetekben birja még saját

1) Hesiod szerint Erathostenesnél Neptun = a víz elem, Tzetzesnél pedig Apollo = a nap, tűz szülöttségnek mondatik. Palephatus (de incredib. 5) szerint Jupiter és Neptuntól származik, kik a magtalan Hyrieustól nyújtott ökr bőrébe hűgyot eresztének, melyből Orion támadt. Isidor (orig. 3. 70): Orion dietus ab urina, i. e. inundatione aquarum: tempore enim hiemis obortus mare et terras aquis et tempestatibus turbat.

regei hagyományunk is legélénkebben az óriásról képzeteket. — A Turóc és Trencsén határainai Vágból kimeredő *Veszett sziklák* (szláv: *Besne skali*) — melyeken, ha a mellettük átvonuló talpak a szokott keskeny folyóösvényt el nem találják az előtűki örvénytől elragadva közönségesen szét törnek — egyik szikla csoportjáról az ugynevezett *Hargita, Margita* v. *Vargitáról* a rege (gy. 80): hogy egykor dühös óriás honolta a helyet, s rémes feje meredt ki a vízből, ölnyi hosszú fogaival, az arra átmenők talpai köteleit szét harapva, azokat mindenestül elnyelte; egy napon egy jámbor remete, ki a sz. földre zarándokolt, volt az átlejtő talpon, s megátkozá már messziről a predájára károngó óriást, mire az kövévált ugyan, de maig is mint szikla áll kiemelkedve a habokból, s mint éles fogakat, messze kinyújtja hegyes rovátkos csúcsait a folyóba, torka mint isszonyú örvény tátong előtte, s jaj a szerencsétlen utasnak, ki egyik vagy a másik körébe jut, mert megmenthetetlenül az óriás martalékává lesz ¹⁾. Valamint ezen regét más variánsaiban (1. Mednyánszkyánál is 249) már színézetű mondába látjuk át menni ²⁾, ugy jönnek elő már nagyobbreszt e mondák az óriás névnek feledtével, helyébe olykor az ördögöt, boszorkányt st. tudva, vagy csupán regényes színézettel, átkos végzet, hűtlen szerelemmel st. okadatolva. Így áll a regéci vár előtt (Tompá 80) a „*Kőasszony*“ a várúrfa által elcsábított pórleány, gyermekével karján, midőn hűtlen kedvese lakodalmát messziről nézi keservében kövé dermedve. Hasonlón Regéc vára mellett (u. o. 147) az úrnapiját megvetett vénbanya hét testvérevel midőn az ünnepet szidalmazták, szőlőjükben dolgozva kövéválnak, szőlőjük pedig túske s gazberekké lesz. Turapatak (Bél not. 2. 579) mezején látható két köszál a táj egykori urát és aszszonyát jelöli, kik kegyetlenségükért bűnhődtek így, midőn éhség idején jobbágyaikon segíteni nem akartak, fősvényen gyűjtött eleességük megkövült, s szinte maig látható körülük a mezőn búza, rozs, árpa, borsó, lencse st. alakú kövecs ³⁾; (u. o. 502) az az ostrolukai Kmotra nevű hegy szikláiról: *fabella an historia ei nomini (komasszony) praetexta, quod in eius vertice compater aliquis, cum commatre concubuerit, uterque ideo in lapidem versus.* — A Duna melletti kolumbácsi várral általellenbeni sziklák egyikéről a rege (Schott val. 283): hogy egy halászneje, kit férje magától eltaszított, keservében a Dunába ugorva, dermedt a köszállá, honnét neve: *Baba-kai* — banya keserve ⁴⁾. Banát s erdély közti almási hegység kőcsoportozatai közt (u. o. 113) áll egy, az ártatlan menyét gyöttrött boszorkány, furulyázó fíja s egész nyájával kövévált alakját képezve; (u. o. 115) egy királynak láncoló egész udvara, — midőn tündér-

1) egy dán s norvég mondában Oláfról, hogy midőn a tengeren hajóznék közel érve a parthoz melyben az óriásnő lakott, ez megtámadja őt kiáltván: Olaf király kuszált (pipiga és pipska = hegyes és lynkacsos, a szövögb. pipuga áll) szakáloddal, mit jársz oly közel szikla falamhoz; Olaf felel: te kobil v. troll guszalod és orsóddal légy azonnal kövé, hogy soha többé ne légy hajók ártalmára. Mire kimondá átkát, a hegy megrepedt, s az óriás kösziklává vált; egy más variáns szerint: a hornelemi és marbei hegy egykor összefüggött, midőn sz. Olaf arra hajóztott megparancsolá a szikláknak válnának szét, s cresszszék át, azóta keletkezett a közötlük lévő tengerszoros. De szavára elötűnik az óriásnő s fenyegeti Olafot miért hasítgatta sziklafalát; átkára ez is kövé változik (1. Grimm 516). — 2) szerinte egy gonosz mostoha Margita leánya ellen szerelemfűlésből dühöngve, őt ezen szikláról a Vágba taszítja, és maga is furdalva lelkiismeretétől utána innét a folyamba ugorván, adja a sziklának Margita nevét. Nyilván a nem értett Margita névvel fogva alakult fölül a szokott mostoháról mondával Margita névvel magyarázata, de ez mint mondók a régebbi Hargita és Vargita mellett a névnek csak egy mai, a népnél megszokottabb variánsa. Ama nevek azonban még egy hason erdélyi Hargita hegység, s véle összefüggő óriástányokról mondára figyelmeztetnek (1. alább). — 3) A saltzburgi Watzman nevű keltős hegyoromról, mely más kisebb hét orom fölülé emelkedik a rege (Panzer 246): hogy az a zsarnok Watzman király alakja, ki midőn népet kínozva vadászatai által veteményeit elliprá, egy napon dühös vadászzeibet, az előlök nejt s gyermekeit védő földmívesre uszítja; de ekkor az isten haragja végre elérte, a kutyák neki fordultak és szétszaggatták neje s gyermekeivel, teste mintegy óriás alakja a hegyben megdermedve áll, mellette neje, s alattuk hét gyermekük, a kisebb hét sziklaorom, míg az alattuk víz vérükből ered. — 4) már Griselini (Temes. ban. 2. 16) így megkövült képzetnek tudja, de nem érve az oláh nevet a papagaj óriási madáralakját keresi benne.

lánya mindenkit halálra táncol, s végre csak az ördög foghat ki rajta, — kövévált. A félekről regékben is (Schreiber 23) így a Boulogne melletti hegyen szót számos kövek a néphitben, a megkövült táncoló tündérek, s az őket körülvevő számos nézők alakjai, kik midőn a kakas szoltán éjfélentül táncolnak kövéválnak; a későbbi keresztényebb színézetű monda szerint már: az istentelen mulatozók, kik midőn a pap a szentséggel arra mőn tiszteletlen táncukat tovább folytatják. De fen van még ezeknek kétségtelen óriási értelme is más mondákban: Bergelaunál poroszthonban egy erdőbeni körben álló 40 körül a rege (Tettau u. Temme volks. 232), hogy azok óriások kik egykor a vidéket lakták, s midőn az istenek ellenére itt táncot tartának kövé váltóztattak. Így neveztettek már a kőbeni gyűrűzetek, óriások táncai nyomaiul — chorea gigantum (I. Grimm 518). Mednyánszky 80: a hricsói vár előtt a barát kövült alakja látható ki midőn Thurzó a vár ura gonosz életét feddené, általa a vészgödörbe vettetett; hasonlóan az elátkozott barát sziklaorom alakja a Kárpátok közt, mely magyarországtól elsüllyedt kincsét őrzí (I. tünd. IV).

Gyakran azonban ez általános vonások, és későbbi hitregei képletek mellett meglátszik még a cosmogoniai mélyebb alapeszme mindezen kövült alakok felőli regékben is. Így az ismeretes balatoni kecskeköröm féle kövecsről a rege: hogy I András király midőn még számkivetve szegényen tébolygott volt az országban, a Balaton partján kecskenyáját őrző pásztorral találkozáván, kérte őt segítené meg valamivel, a pásztor tele tarisznyával esküdött hogy neki mije sincs, erre a királyfi megátkozá, s a pásztor megkövülve áll a Balaton fenekén nyájával együtt, melynek körmeit a habok maig partjára hányják (Csaplovics gem. v. ung. 1. 66) ¹⁾. Hontban a szántói hőviz források közt látható egy lúgozókatlan alakú szikla, fölötté álló ember alakkal, alóla pedig kénköves forróvíz bugyog elő; a rege szerint (gy. 81—2) Lucanapján a szokás ellenére lúgozott (I. alább Luca napján házimunka: foni, szőni, lúgozni, kenyeret sütni st. a gazdasszonynak tilos), egy komámasszony, szomszédnéja látta, megbotránkozott, s rá kiálta: hej komámasszony mit lúgoz kié Luca napján! míg a Luca megjő, felele a másik, meg lúgzom én addig, de alighogy kimondta, máris kövévált lúgozójával együtt. Épen így egy másik kemence alakú szikláról bennfekvő mint kenyér gömbölő kövekkel, hogy a kenyeret Luca napján süttőt asszony kemencéje. A kárpáti tavakról is e nemű képzetek (Tomba 9): elholt szeretőjét hasztalan váró leány dermed bánatában sziklává, s a szeméből hajnalonta sirt könyekből alakul a Mártakönyje nevű kárpáti tó; hasonló (Pulszky ath. 840, 2. 167) a lipniki forrás fölötti egymásra hajló két szikla, kövévált szeretők alakja. Esth monda (Hunfalvy szépir. 1. 11 sz.) szerint: midőn a tengeren s szárazon hatalmas uralkodó Kaleva meghalt, neje úgy megsíratá, hogy könyeiből a felső revali tó gyűlt, sirt ása néki kezeivel, arra siremlékül köveket hordott, s ezen hely Tallina a Reval melletti több mérföldnyi hosszú sziklás part Kalev sirjának nevezetik. Hasonlón Oforos óriásról (Simiensi podania 26): midőn anyja meghal annyira siratja, hogy könyeiből tenger foly össze miért annak vize sós, s oly sirt ás, hogy a halom csúsa hegylőnkint égig emelkedik. Így tarták fel különösen világosb értelemmel ezen óriási mythosí eszmét regéink is még, hol ily különös hegyalakulásokról, különféle idomaik, alakjaik, rovatkaik stről tudni akarnak; csak hogy itt is mint mondók az óriás név nagyobbára feledve, a néphitben élénkebben fenmaradt ördög s boszorkánnyal helyettesítették. A nagyharsányi hegyről rege szerint (Fribeisz életk. 847, 2. 38 sz.): Nagyharsányban a hegy alatt elterülő helységben egy vénbanya lakott, ennek szép Harka nevű leányát akarta az anyjával cimboráló ördög elvenni, de Harka kérésére anyja a feltételt tevő, hogy a harsányi hegyet egy éjszakán át tyúkon és kecskén

¹⁾ Faynál is 7. 407, egy tündéri monda e felől; vajlon kövült csupán vagy szinte népies eredetű alappal bír? milyent Csaplovics i. h. szerint, még többet ismerhetett.

felszántsa, már az utolsó barázdát szántá, midőn a leány kakast utánözva kukurikolt, s az ördög kéntelen volt munkáját abba hagyni, de egyik saruját Beremend a másikat Siklós felé dobta, s a belőlök kirázott homokszemekből támadt ezen helyeken két hegy, míg a harsányi hegynék kilenc tized része úgy néz ki mintha felszántották volna. A Retezátról is a monda (Schott valach. m. 282): egy hatalmas uralkodó fia s leányának hagyta országát, hogy felosztott örökségük megmérjék, mindegyik sajátrésze legnagyobb magosságára állott. A fiú a hátszegi hegység fő ormára a Retezátra, a leány ellenben Ruzsikára v. Hargitára hágott, és midőn látta hogy bátyja része jobb, s nem oly hegyes s köves, mint sajátja, irigységtől felhevülten, egy ekét hajított bátyjára, mely el nem találta ugyan de a hegy egy nagy részét leszelte, mikép maig a földirányason leomlott sziklafalat láthatni, honnét a hegy is méltán *retezatu* a levágottnak neveztetik oláhu! ¹⁾. A Poson és Nyitra megye közti határárkot: *ördögárhát*, *ördögbarázdáját* (Mednyánszky 338), szinte az ördög tüzes óriás képében egy boszorkányon tüzes ekével szántotta; hasonl. erdélyben a sz. Demeter melletti *ördögárokról* (Kövari 214), hogy azt az ördög így a gonosz testvéren szántá, s az ekevasa ismét oly óriási nagyságú volt, hogy a székelyek belőle kilenc szekeret vasaltak meg, és még is maradt egy fejszére való. Óriás lappang a regékben is, hol ismét az óriási nagyságú köveket, sziklákat mondja itt ott az ördög s rosz lélek által bizonyos helyre hozottaknak; mint a Poprád melletti hegyes körül (Tompá 148), melyet a Lubló vezérrel szövetségre lépő rosz lélek hengerített oda, kijátszatásáért magát a várnak a követi összezúzása által megboszulandó. Ilyen Korondon (Kövari 186), melyet ismét a rosz tündérek hoztak vasrudon, hogy Tartód a gonosz tündér, vetélytársa a jó Firtos várát összetörje. Más tündéri regék tudják ennek is még világos óriási értelmét; a féekről regékben (Schreiber 28) ezen egyes sziklák, vagy elszórt kődarabok, egyiránt az óriás, valamint a tündér művének tartatnak; a Castelown melletti neve még: *giants-quoiting-stones* = riesen wurfsteine; hasonlóan a sz. Oláfról fentebbi éjszaki regékben az óriás, kivél, a szerint mint Lubló az erdei gonosz lélek v. ördöggel, a templom felépítésére szövetkezik, és hasonlóan mint az kijátszatik (Grimm 514). Turku (Abo) melletti tengerparton lévő nagyszikláról finn rege szerint (Hunfalvy szépir. I. 11 sz.) szinte: midőn Kalevan poika meghallja hogy keresztlyén egyházat építenek, a nagy sziklával akarta összetörni, de valamely lakos zsákba rakott elrongyolt csizmákkal elejébe menvén, midőn kérdésére, messze van-e még a hely? feleli, hogy a csizmákat onnan jövet nyőtte el, Kalevi megharagudva a kősziklát veti az egyház felé. Élénken tudják azonban ezt a külföldi regék, különösen midőn hegyképzésekről van szó, mint a fentebbi beremendi és siklósi mondában. Elme mellett (Grimm 507) egy kőszitről: hogy egykor arra jártában a hűne (óriás) midőn csizmájában valami kövecs nyomta, lehúzta s kirázva a kövecset, hullott ki belőle a nagy kő dombot alakítva. A finn monda szerint (Ganand. 29) Tavastlandban Pajünde mellett látható sziklákat az óriáslányok hordák kötényeikben, s hányták oda. Szade tő mellett ismét a testvéreivel versengő Kaleve poeg oda hajított kőve az ember magasnyi szikla; szinte midőn Randoja mellett nyugszik a varázsló leánya fölébe áll, s jobb s bal-felül patakot ereszt rá, Kalevi pedig fölébredve követ dob feléje, s bedugja a patak forrását; honnét mainapig tömérdek kő dugja be a hegyoldalában a setét barlangot, melyből a Randoja patak ered (Hunfalvy i. h.). A Pommern és Rügen közti tenger-szorosról (Grimm 503): a Rügen szigetén lakó óriást boszontotta, hogy Pommernba a tengeren kellett keresztül lábalnia, miért kötényébe földet szedett s töltést akart csinálni, de mire Rodenskirchenbe jött köténye kiszakadt és 13 halom támadt, a többivel a tengerig jutván, bele önté s innét támadt a prosznitzai szoros, Hacken és Drigge félsziget, de a maradék nem volt elég az egésznek átszegésére, honnét Pommern és Rügen közt

1) I. hasonló regékét hegyalakító st. óriásokról újabb. Wolf hessische sagen 66-7 st. számokb.

még egy vékony tengerszoros maradt. Megfordítva Pommernből Rügenbe akart egy óriásleány hidat építeni, nehogy a vízen átjárva saruját bevizezze, homokkal tele szedte kötényét, de az lyukas volt, Sagard megett a homok egy része kifutott, képezve a Dubworth nevű kis hegyet. Ah ugymond a leány ha anyám megtudja szidni fog, s kezét a kötény alá tartva szaladt a mint szaladhatott; anyja azonban áttekintve az erdőn kiáltott: te csintalan gyermek mit csinálsz, no várj majd lakolsz! a leány ijedtében eleresztte a kötényt, s a homok kiszóródott, honnét a lützowi száraz halmok támadtak. Kalevpoeg is, Szengmeggi Luja mellett, midőn megpihenni akar, hálólhelyül a mocsár középti dombot vetett, s lyukas bundáján áthullott homokból még lett a nagyobb melletti kisebb domb (Hunfal. i. h.). Mindezen vonásokban nem csupán a naiv phantasia tükröződik, mely igen találólag az óriási nagyságot az emberhez képest azzal emeli ki, hogy a sarujából kirázott homokszem, hegy, a köténye repedésén kihulló föld, halomnyi nagysága a mi szemmértékünkhöz képest; de nyilván azon cosmicus eszmék is fenforognak, melyek az óriási személyesítésben ábrázolják a természet elemi küzdései által alakuló hegyeket, tenger szorost st. — Így származnak az óéjszaki regékben az óriások Thorrali küzdéséből a kösziklák, melyek Thor ellenek hajított kalapácsának töredékei. Ezen képzetek természetesen élénkebben fennvannak ott, hol a lakosok nagyszerű hegységek, sziklák, tengerpartok st. szemlélésében naponta közelükben látták a föld alakuló küzdéseinek mintegy eredményét, mintsem hol csupán egyenes tág tér nyúlt el szemeik előtt egyforma változatlansággal. Alföldi regéinkre nézve elég tanúság volna mégis e tekintetben az egy delibábi regében, hol nyilván egy ily elemi óriási küzdés képét bírják. Ilyennek tartom a Majlátnál (157) mesében is a küzdő hegyek személyesítését: a vándor deák, a bölcs griff madárhozi útjánban miután már több napja távol országokon túl járt, hol már többé madár nyomra sem talált, végre nagy zúgást s dörgést hall, okát mielőbb megtudandó egész éj s napon át siet előre, de csak a zúgás nagyobbodik, végre mire hajnallik, meglát két egymással iszonyatos lármával küzdő hegyet, melyek mint vivó kakasok és döfködő bakok egymás ellen dühöngnek, pedig az út melyen a griff madárhoz lehetett jutni éppen közöttük vitt át, a deák azért megszólítja őket: hegy uraimék, nem állnának-e csak egy pillanatig veszteg, hogy utam tovább folytathassam? a megszólított hegyek egyike kérdé: hová akarnál menni? a fehér griffhez válaszolá a deák; jól van mond a másik: fuss át köztünk megerőltetjük magunkat a veszteg állásra, de megkérdezd a griff madarat meddig kell még birkoznunk, és hozd meg feleletét, mert mi már mind a ketten igen fáradtak vagyunk, s mégis fel nem hagyhatunk a küzdéssel. Szívesen megteszem mond a deák, s míg köztük átszaladt a két hegy erőködött nyugton állani, de helyükön mégis folyvást inogtak; visszaérkezteben kérdezik őt a birkozók: hoztál feleletet a griff madártól? Igen feleli a deák, de előbb eresszettek át; mire átszaladt felkiált: addig kell küzdenetek míg valakit össze nem nyomtok. Ó jaj nekünk! ordítanak a hegyek, meddig fog ez még tartani; s új erővel hozzá fogtak a küzdéshez ¹⁾.

De nem csak a hegyek, kösziklák, a kövült világ személyesítéséül szolgálnak az óriási képletek; hasonlóan óriásilag személyesítetnek a más elemek is; így jönnek már

1) Reguly tudósít hogy a Voguloknál Lenghabj nevű két egymás melletti hegy áll, melyekben ők egy istenség képét tisztelik, közöttük útszoros víz keresztül, miért imádságok s áldozatokkal tisztelik őket hogy az út szerencsés legyen. Kresznerics (szót. 1. 232) említi a Gondhegyet, Zalában Bőrend mellett egy nagy meredek hegy neve um. mely onnan vette nevét mivel gondot ad a rajta keresztül menőknek. Herodot. 4. 85, említtett hosphorusi: Kyanees, Planktes v. Symplegades sziklákról, melyek a hosphorusi földszoros europai és ázsiai vég főhán egymás ellenében állanak, a rege (L. Schöhl kiad. 385) járt az őz korban: hogy amint valamely hajó közöttük átvitorlázott, úgy összecsapódtak fölül szétzúzva azt, míg az Argonauták átmenve isteni hatalmukkal eszközélék, hogy veszteg álljanak; a monda ismét amaz Hargita féle Vág menti mondával is találkozik. De már hasonló nyomok a többi keleti regékben is mint Firdusiánál (1. 175) a dívek hónapja menő hősnék szikla bérceken kell átmenni hol az őz sem hat át st. Valjon csak őskori lakhelyi emlékek maradtak-e fel ezekben?

elő mondáinkban a *tűz, víz, s különleg a szél* personificatioi, mint *ragadozó, emberhúst szaglaló erőszakos szörnyek* (I. elemek VII), valamint a többi, péld. a német hitregékb. a *szélvész, vihar, tengeri és vízi szörnyek* az óriásokkal azonosulnak; az olai regében az óriás neve *Wind und Wetter*, az Ecken lietben *meer- és sturmriese* (I. f.), a lithván regéb. *Wandu és Weja* (Narbut 1. 2) víz és szélvész. A finn. (kal. 2. 67) a *tengeri* óriás, kinek lépte alatt a fű meggyulad és hamuvá lesz. Nálunk már fentebb (tünd IV) figyelmeztettünk a Zrinyinéli (zrin. 135) *vízi óriásról* képre; Majlátnáli mesében (2. 136): a *tűzet őrző óriások*; sőt az astralis testeknek is mondáinkban *napsógor*, ki ismét *hold és széltestvére*hez utasít, nevek s alakokbani személyesítései, kik ismét az által is, hogy mint az óriás durva vadon *szaglalják az emberhúst, felfalással fenyegetik a hozzájuk betérő halandót* st. hozzá hasonló kép- lettel birnak. Mi már a mondábani sajátági óriási alakokat illeti (melyek a legalább eddig ismeretünkre lévő mondák nyomán ítélve ritkábban jönnek elő), ezekben már nagyobbára az óriás nagy termete, természet feletti anyagi ereje, torz képe állítatik elő, e mellett kiemelve mégis mindig különös idomtalan, bárgyu ügyetlenségét, otromba durvaságát, erőszakoskodást, melyeken azonban az ember velük egyszer érintkezésbe hozva, ügyessége s természetes elméncsége által könnyen kifog, őket kijátsza st. A népd. (2. 357) monda szerint: az óriás toronymagasságú hús tömegnek mondatik, tál nagyságú *szeme homloka közepén* áll, arasznyi fogakat vicsorgat, a hozzá betérőket: „isten hozott benneteket, jó pecsenye lesz belőletek!” köszöntéssel fogadja. Így követeli szinte az óriásnő megjött férje vadon szaglalva már messziről az emberhúst; kijátszatva mégis, mind a kettő saját vesztébe rohan; a megholt óriás teste elhurcolására huszon- négy pár ökör kívántatik st. A tündér-ilonai mesékben (I. népkönyv, s Kővárinnál 31) barlangban lakik az óriás, tüzelve hogy füstje országokra ellátszik, *homloka közepén a szeme*, fölállva nagy mint a százados tölgyfa, nagy szava hangjától rezeg a föld, egy egész vadat von pecsenyéül nyársra, a vendég királyfinak sapkájában vet ágyat. Gyűjt. (134): szinte így egyszemű óriások őrzik a kertet, hol az aranyalma terem, s ezekkel kell érte a hősnek küzdeni; az ily mondákban ismét tökéletesen azonosulnak a sárkányokkal s hason szörnyekkel, mi által ellenükben a hős részéről hasonló küzdelem is kerekedik, (miről alább a hősnel VI); és a népd. (3. 225) előjövő sárkány mondanak egyik variánsa gyűjteményemben ugyan ezt az óriásról egészen hasonlóan tudja, kinek itt is alakjára nézve csupán az a többi közönségesb mellett jellemző vonása, hogy *egy szeme homloka közepére helyeztetik*. A monda említi szinte így, mint itt *nejeül a vashábat, úgy családját, leányait, testvéreit*, s általában több óriásokkal együtt; így a fentebbiben hol midőn az aranyalmát a paradicsomkertben őrzik, a mondahős belopódzva a fára mászván, az óriás gyermekei és testvérei körülveszik, s csudálkozva nézik, kérdezve egymást hogy micsoda bogár az a fán; mi mellett itt a monda a vonást is tudja még ismét, hogy a mondahős bűvös vesszeje által érintett óriások kővéválnak, mint a Helgakvidh. hjör.-ban hol az óriás a napsugáraitól válik kővé, s mint a remete átkaira vagy Olaféra sziklává dermed. Jellemzőbb azonban itt még az utóbbi vonás: mint az óriás nagyságánál fogva az embert csak bogárnak tekintti, hasonlóan azokhoz hogy ismét az óriás sarujából porszem egy domb, hegy; miért már az óriás hatalmas lépése járásánál fogva az ő tulajdona a mérföldet lépő saru (I. a tünd. Itona meséb. és Gaal 166), és a Kővárinnál (189) regében, a Bálványos várát lakott óriásleányokról, hogy egypár lépéssel Háromszéken termettek, s u. o. az ismét oly jellemző vonás is: mint az óriás leányok a mezőn talált szántókat, vagy legelő ökröket, mint bogarakat, vagy csibéket játékszerűl szedik fel kötényükbe, s szállnak velük tova; hasonlóan Schottnál az oláh regében (283): az időben um. midőn még az óriások lakták a földet, egyikük két szántó embert talált, fejemelé őket a barázdából, s haza vivé nejeének játékszerűl; még mélyebb mythosi eszmével tudják azt más regék, a finnben (Ganander 30): Kemisoken-

ben egy óriásleány (kalewan tyttären) fölvevé ölébe a lovat, szántót és ekét, anyjához vivé és kérdé, micsoda rovar ez anyám, melyet a földbe túrva találtam; tedd féré gyermeke, mondá az anya, ezen rovarok fognak itt lakni, s nekünk tágulni kell innét. — Hasonló mondák Grimmnél (505), az azokat kísérő szomorú alaphang s nyilatkozatokkal, hogy ezen földben túró rovarok által fog az óriási fajzat a vidék, a földről kipusztítani, kiszorítani. Valamint már ezen vonások, úgy az óriási alakot rajzoló fűntebbi meséink képletei is ismét hajszálalig találkoznak az összes e nemű óriásokrólí képzetekkel. Mindenütt így mint erőszakos, a természetit felülmúló test s erővel bíró lények, emberhúsrá vágyó szörnyek és torz alakok jönnek elő. Így a hindu Mahabaratában Hidimbas emberfaló óriás, ki szinte már messziről szagolja az emberhúst, s kívánja Hidimba hugától hogy adja elő az általa elrejtett embert. Homernál az Odysseab. *Polyphemos s cyclopsok*, a több fejű s tagú óriások, minők a germán regékben is, a románban a *huorco* és *ogre* az emberfaló, mint a tatárban, a classicus, és saját regénk óriásaihoz hasonló egyszemű: *Depeghöz* — *scheitelaug* ezen mythosi alak. A finn. (kal. 2. 153) az óriás lábait a földön vonszolja, míg fejével a felhőket tartja, térdéig ér szakála, sarkaig haja, ölnyi-hosszaságra vannak egymástól szemei, ölnyisélességre lábai. Az 1001 éji mondákban (1, 262, 311 éj): fejük a légben, lábuk a földön, magas mint a pálmafa, szeme veres mint az izzó szén, fogai hosszú hegyesen kiállók, körmei mint a ragadozó madaré, fülei mint az elefánté vállait eltakarva lógnak le, horsogása mint a mennydörgés, emberhús evő, itt is a vonás hogy az embereket madaraknak tartják, és felfalják, valamint az is, hogy a rajta kifügő ember szemét kitolja, mint Homernál.

De mind ezen képletekben, melyek az erőszakos túlsúlyú, s mégis az ember ellenébeni bárgyu s éhletlen óriást festik, s még inkább ama mélyebb eszmét rejtő regékben hol az óriásoknak az emberi nem általi kipusztulása, kiszorítása, jelentetik, már az óriásrólí azon utóbbi, általunk a kezdetben kijellett mythosi eszme jelentkezik, mely mint mondók az *emberi benső meghasonlásból eredt, külső szakadás*, és az ezi követő *nép-fajküzdés*, az erősb s hatalmasb faj által a gyengébb elnyomása, s annak ismét benső feloszlás általi kiveszése st. tudatával bir. — Az óriásokrólí ezen, — ismét az összes mythologiakon keresztül vonuló — képzet jelensége, már egészen az első emberi ivadékrólí bibliai tanra vihető vissza, hol ezen emberi benső meghasonlást, az első testvérpár közti viszályban is külsőleg kitörni látjuk; a testvérgyilkos *Kain* nemzedéke jellemeztetik azontúl, mint amaz erőszakos óriási faj, míg az *Abeli ivadék* mint istenfélő szelíd, jámbor, véle ellentéteztetik, s a világ nemzedékei az *istenfiai* s *ördög-fajzatokra* osztályoztatnak, kiknek elvegyülése által erednek az óriások ¹⁾: a genes. (6. 4) szerint: *gigantes autem erant super terram illis diebus, post quam enim ingressi sunt filii dei ad filias hominum illaque genuerunt, isti sunt potentes a seculo viri famosi* ²⁾. Ezen jellemzés azonban különféle eltérő vonásokkal egészítetik ki; majd az óriásfaj és nép: *válalkozó, mesterségeket s művészetet gyakorló*, különösen az ércek előhozói, fegyverkovácsok, nagyszerű építmények városok alapítói st. minők már a bibliai *Kainiták*, a bábeli tornyot emelő *Nimrod-nép*, a hellen *Titanok*, st. más mythosok által feltételezett *autochtonnépek*, melyektől az utóbbi ivadék származtatja lakhelye nagyobbserű építményi maradványait. Majd ismét ellenben a másik nép: *szelíd, földművelő, ipart, művészetet s mesterséget űző* polgárisodott, városok lakója; míg az óriási: *vad barang, dúló hadakozó s prédáló Gog Magog-faj*, erőszakos *nimrodi vadászok*, népeket irtó *húnok* st. kiknek azután veszni, múlni, eloszlni

1) Jelenen tárgyalva ez eszme Schlegel Fr. philosoph. d. gesch. (bécsi 846 kiad. 1. 40). — 2) Így tartá a középkori hagyomány is az óriásokat a kainiták ivadékaiknak (Pertz 2. 755) *gigantes quales propter iracundiam dei per filios Seth de filiabus Cain narrat scriptura procreatos*. Beowulf 213 Grendel óriás eredetére: *Caines cynne*, mert innét erednek um. minden elfajzások (untýdras = ungezüchte) eotanas = iötnok = óriások, ylfé, gigantás, tehát az általános elfajzás (I. Grimm 492).

kell ama szelidebb polgárisodott mellett. — Mind a két irányban azonban az alapeszme a *harc, küzdés, elnyomás, erőszak*, mely e népségeket egymás ellenében jellemzi; mindenütt a kezdetben némi *ős eredeti anyagi túlsúly*, melytől a polgárisodás közt már elgyávult népség retteg; utóbb azonban az erőszakos fajnak hason állapotba esés vagy egy nálánál hatalmasb, újabb erő általi elnyomása, sőt magában emészlődése általi feloszlása, kihalása. És ezen történeti *ethnogeneticus* emlékek elvegyülve amaz *cosmicus* képletekkel mint mondók teheték az óriásról hitrege alapját.

Igazolva találjuk már azt így a második tekintetben is, ismét az összes mythosi nyomokban, melyek felemlítésével indulunk újra saját homályos nyomaink magyarázatához. A hindu mythosban például a *Raksasak* azon hatalmas óriási faj mely a világot többször meghódítá, és csak az istenségek mint Visnu voltak őket képesek legyőzni vagy féken tartani, maga Visnu avatarjai a velüki folytonos vetélkedés és küzdelem által történnek. A számos hindu vallási és polgári felekezetek így tartják s nevezik egymást *raksasaknak*, valamint általában egy ily ethnogeneticus eszmében kerestetik a castrendszer alapja (Sonnerat i. kiad. 156). Ezen mythosi vonás jellemzi az *Iran* és *Turan* közti nyugatirai népszakadásról nagyszerű hős és hitregét, mint isten és ördög — *dírfajzatok, peri* és *divivadék* állnak egymás ellenében az óriási erőszakos *Zohak* és a polgárosító hős *Dzsemzsid* nemzedék és kor; mint abel és kainták közt keletkezik az Irant és Turant elválasztó testvérgyilkossági vérbűn súlya (I. Firdusi schah nameh Görres elősz. 38. 1. 55, 87, 92). A keleti regékben ilyenek a *Nisnás* három törzsokei, ellenséges óriásnépek, kiknek fogalma már általában ismét a *szörnyekkel*, valamint a keleti népekkel ellenséges *rómaiak* úgy a *Gog* és *Magogok*, mint erőszakos óriási népekről képzetekkel azonosul (I. Hammer geistl. 16). A hellenek elődeiket kiknek nyomait az ugynevezett régi cyclopsi építményekben láták, tarták ezen az istenek ellen küzdő *ős gigasi* és *titani* fajnak. Az önemetbeni óriás: *riese* különféle: *iötun, etan, thurs, hün*, elnevezéseiről már egyiránt ily régi népség nevéül magyaráztattak. A *iötun* az éjszaki *Juttokhoz*, *etan*, *cotan*, *ezan*, a szláv *Antes* népség, a *thursok* a *Thyrsogethak Tyrhen* v. *Etrusk* népségevekhez tartattak, mint mindannyi *ős autochtoni* népek, kiket a helyeik és székeikbe, elnyomásuk vagy kiveszésük által betélt germán népek ily *ős óriási elődökül* tekintének (I. Grimm 485—9). Nevezeteseb még ránk nézve a *hün*, *hüne* germán óriásnév, mely az eddában (Gudrunar, Atlikvidha, Egil, Asmund st. sagákban) ismét mintegy éjszaki hatalmas mythicus óriásnép festetik Atli (Attila, Etele?) fejedelmével. A névben, mint a véle foglalkozó regékben, nyilván régiebb mythicus, s újabb hősrégei hagyományos képzetek vegyültek el, miután a későbbi hason nevű *Húnok*, s a még későbbi, eredetükre vélük azonosított **Magyarokra** is, mint ismét szomszéd, erőszakos, hatalmas népre átvitetelt. A szláv *obr*, *obor* — óriás neve is az őket mai székeikben megelőzőtt, vagy elnyomó s kiszorított szomszéd ellenséges **Avarokkal** volna azonos, mások szerint a kelta *Ambrokéval*; hasonlóan az orosz *tschud* és *Yspolin* — óriás, az első a finn *Tschud*-ok, a másik a Jornandesnál említett régi: *gens Spalorum* neve (Schlötzer Nestor 112, Schafarik slav. alt. 1. 51).

A finben az ellenséges elnyomó erőszakos óriási népfaj a *Turja*, s hona a *Turilainen*, mi ismét a *Lappok* és a délről éjszakra feltoluló népek nevével azonos; e mellett egy *ős autochtoni* nép, s mythosi kor fogalma a *kaleva* és *kalevine*-vel fejeztetik ki, amennyire *Kaleva* mint *ős atya*, óriásilag képzeltetett, és az óriásról fentebb közölt mytho-cosmicus hitnézetű finn és esth regékben a *Kalevan poika* és *Kaleve poeg* — Kalevi ezen óriási színézetben jó elő ¹⁾. Reguly tudósít hogy a keleti finnek

1) Lencquist superst. finn. 26: Kaleva insigne nomen inter fennos habuit, gigantem fuisse, atque ut primum olim ducem ipsorum vulgi carminibus celebrari; duodecim porro robustissimos eum filios habuisse, ut praecipuos nominant Solui, Hiisi, Kihavauskoinen, Yvainmöninen, Ilmarinen; post fata divis

vogulok *vasmellű óriásokról* regélnek, kik előbb a földet lakták volna. Nevezetes mikép a francia népmondák óriási alakjának *ogre* neve is, hasonlóan a fentebbi német hűne = *hún-magyarhoz*, az újabb magyarázatokban a *Hongrois*-val azonosított, s a római képletek egyenesen a magyarok franciaországbani berohanásaival, kegyetlenségeik és erőszakoskodásuk emlékével magyaráztattak ¹⁾).

Nálunk azonban úgy látszik mintha hason képzet nem létezett volna, vagy hogy legalább nem maradt fel, miután amaz általánosb s közös eredetre utaló: *óriás* néven kívül nyelvünk s emlékeink, semmi más népségi nevet ily minőség s értelemmel nem ismernek. Mi némileg igen okozatos tünemény volna, miután mint láttuk, épen nemzetünk: a *magyarok*, *húnok*, *avarok*, a többi európai népségek képzetében amaz erőszakos óriási gog-magogi faj. — Mégis én egy ilyet keresnék, s feltalálni is vélek a *tatár* szó és sajátlagi népség névben. A mai használat ugyan ilyenül épen nem ismeri; névemlékeink azonban, sőt talán némileg a szó benső nyomozható értelme hason régi hagyományos jelentőségét fentarták. Így nevezi például a néphagyomány honunkban maig *tatár maradék és nyomnak*, ama régi romokat, földalkotmányokat, sáncokat, melyeket a minket megelőzőtt hún, avar, s más nem rokon népek is hátrahagytak, valamint a hellenek cyclopsi falaknak s gigansi műveknek, a germánok az óriási húnoknak tulajdonítják az autochton v. előnépeiktől fenmaradt építmény alkotmányokat, sírokat st. Így említi Bél (not. 2. 219) a Csallóközbeni e nemű *avar földhányások s romoknak* tartott, ősnépi maradvány nyomoknak a népnévi: *tatárülés* nevét: crebra illa castrorum vestigia, quae a tartaris relictis credit vulgus, ideoque *tatárülés* vocital fuisse existimari: quippe quod multum habeant vetustae ruditatis, iam non parum adobrutae.

adscriptos esse credere licet filios Kalevae, Kalevan pojat, quo nomine gigantes fenni significant. — 1) Élénken adja elő e véleményét Dussieux: essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France. Paris 1839: szerinte a Perrault féle tündér mesékben, az *ogre* = óriásról képzetek nem egyebek, mint a magyarok berohanásairól népies emlékek (?), az *ogre* óriás mérföldet haladó saruja, gyors berohanásai, emberhús evése s gyermek falása, a magyarok nyers hús edelele és ellenségeik vére ivásáról hagyomány, annak gümbölli setét szemek, görbe orra, nagy szája, a magyar arckép mássa (??). 68 l.: les faits historique, altérées par la tradition et l' imagination du fabuliste ne se présentent plus a nous que dénaturés. Qui reconnaîtrait en effet dans l' ogre du conte de la „Belle au bois dormant,” de „barbe Bleue,” du „Chat botté,” les Hongrois du X siècle? cependant la botte de septlieues, qui permet a l' ogre de traverser montagnes et rivières, d' aller partout avec tant de rapidité, est bien un souvenir, de ces innombrables et universelles invasions que nous venons d' énumérer. Cet amour de la chair fraîche des petits enfans est bien le rest de cette tradition, que les Hongrois buvaient le sang de leurs ennemis, et que les mairies mordaient leurs enfans a la figure. Les yeux gris et ronds de l' ogre, son nez crochu, sa grande buche armée de longues dents, forment la charge du portrait du Hongrois. On ne saurait vraiment douter, en presence de ces faits et de l' analogie des noms, que les ogres ne soient les Hongrois, et les contes de fées d' anciens fabliaux arrangés et dénaturés par Perrault, com l' a démontré m. Valkaer (dissert. s. l. cont.). Rien de plus populaire encor en France et même a Paris que les ogres, le nom est encor un épouvantail terrible, dont se servent les vieilles femmes et les nourrices (gardiennes de toutes traditions), pour effrayer les petits enfans et leur imposer silence. Singulier destinée de tous ces peuples et de tous les hommes ravageurs! Annibal apres dix-sept ans de luttas heroïques et pillage en Italie, ne servait plus aussi qu' a effrayer les enfans; des que leurs meres, les menaçaient d' Annibal, ils cessaient de crier et d' être méchant. Les Arabes dit m. Valkaer, croyaient a l' existence d' une race d' hommes, qui se delectaient a manger les petits enfans; ils les nommant les Gouls. Il est parlé en effet, dans les contes de milles et un nuits d' une ogresse, qui veut s' emparer du jeune prince égaré dans le desert pour le manger etc. A vélemény mindenesetre annyira talál, a mennyire bizonyos hogy az óriásról és mythos-sal elvegyülnek ama ellenséges népekről képzetek; valamint túlzó azt kizárólag ezen utóbbiakról származtatni. Az utóbbi emberevről vonásra nézve különös, hogy szinte a többi óriás értelemmel összefüggő népviselekben is ily jelentés fenforog; mint ugyan is a francia huoreo, s véle azonos vagy belőle talán csakugyan a hongroihoz simitva alakult Ogre emberfaló, ugy a Jötun is = edax nagyevőt, turs, durs = istat, ambro = devorator jelent (l. Grimm 487). A finnek Suoma (viziakhely-től) saját neve is így az oroszban: samojedi = magukat erőik, azaz emberfalók (l. Schott Schmidt zeitschr. f. gesch. 8. 467); és ismét a finneknél az éjszaki setét, hősöktől rettegett hon Sariola = az emberevők laka (Kalev. 18. 197).

Jerney (ut. 1. 62) véleménye szerint már *ülés*, *szállás* volt neve az ős magyarnépek letelepültének, táboiraiknak, az egykori Etelköz és Lebedejában fellévő ily halom rendszernek um. melyek a költöző magyar s később besenyő, kún rokon népek telepsátorhelyei voltak, maigis az itt lakó tatár népeknél *ulus* = ülés a neve; és Bronovius (descrip. tart. Schwandt. script. 1. 817) tudósít már: *tuguriis tartaricis quae vulgo ulusi* (Jerney: *ulusi* = ülés) a barbaris nominantur, ac ut pagi ex tenuissimis lignis, limo, vel coeno, stercoribusque pecorum obliterati facti et arundine tecti sunt. Az ülés e szerint a régi magyar népségek, húnok és avaroknál közös, lakhelyet jelentő szó, mely akárhogy a tatárroknál is közös volt, vagy hogy csak ezen népségek székei és üléseibe kivonultok után betérve azt eltulajdoníták. Hasonlón említi Bél (u. o. 4. 119) a Nógrádban Karancs keszi mellett levő hasonló sáncolatoknak a népnépi *tatárháza* nevét. Mihez tarthatók már további számos hason helyneveink: mint Békésh. és K. Szolnokb. *Tatárszállás*. Küküllőb. *Tatárlak*, Háromszékb. *Tatárszeg* v. székek, Somogyb. egy nagy és kis *Tatárvára*, Bihar és Szathmár. *Tatárfalva*, Csikszékb. *Tatármező*. Ha ezen nevek közül némelyek valószínűleg a későbbi tatárjárás korból vennék keltüket; sőt talán a kúnokkali vegyes tatár népségi gyarmatoktól származának, minőket Jerney (ut. 1. 271) újabban kijelölt — bár ezek csak a kúnok által lakott kevés helyeken s Csallóközben éppen nem keresendők, honnét a Báltól felmutatott legnevezetesebb adatunk bírjuk, s hol tudomásunkra a tatárjárás alkalmával is legfőlebb csak átmehettek, s rövid időzéstüknel fogva alig lehetne a *crebra vestigia castrorum*ról szó, és ekkép egy későbbi történelmi korra volnának szorítandók — úgy amazok, melyek maig régiebb, például a hún-avar korból származtatható földalkotványok, sáncok, romok helyeivel össze függenek, a névnek ily *óriási*, *régi népnépveli* azonos értelmét számunkra még kétségtelenül fentarták; annál inkább mert a honunkbani néphit már egyiránt ezen régi, ősnépi maradvány építményeket, árkokat, sáncokat, a *tatár ülés*, s *hún árka* st. népség nevek mellett még az óriást nyilván helyettesítő mythosi *ördög*: *ördög árka*, *ördög gátja* névvel is nevezi.

Miért itt előbb az óriásról hitregei képzetek ezen egyik kitünő s jellemző emlékének, mely még nálunk is élénken jelentkezik, bővebb vizsgálatát vélem előre bocsátandónak, mielőtt a *tatár* név, s annak különösen ezen maradványokkal összefüggő, ily óriási, népies hitregei képzetre vonatkozó értelmét teljes alkalmazásba vennők. Valamint ugyanis a mythos a nagyszerű egyes sziklákat, hegyeket st. némi cosmogoniai eszmével, az óriás alakjának vagy óriás művének tartja, úgy igen természetűn az óriásról ezen másik ethnogeneticus eszméhez képest, mikint az elő autochthon népeket óriásoknak tartja, szinte az óriások és ezen előnépektől származtatja az előkor nagyszerű épületmaradványait, romjait, utait, árkokat, gátokat st. melyek már őskori nagyszerűségüknel fogva is, egy ily ősi óriási hatalmas nép, mint építő s alkotónak felvételére utaltak. Így mint mondók, tarták már a hellenek elődeik, talán a Pelasgok maradvány építményeit a titanok, gigasok és cyclopsok művének, valamint a mai görögök a helleneket vélik ilyeneknek, s ép így nevezik a nagyszerűbb rom maradványokat: to *hellenike*-nek (Grimm 501); és nálunk például az oláhok, mint talán traján-kori román maradványok, a régi római maradvány tárgyakat: *trajanu*-nak. A germán hagyományban ismét mindezen ősnépi maradványok a Jötün, Hün, Ent, óriási fogalommal azonos, népektől származtatnak: az ősi sírhalmok: *hünnenbett*, *hünengräber* = hún = óriási ágyak, sírok, a régi utak: *iötna vegar* és *entischenvec* = viae gigantum (Grimm 500). Az oroszban *tschud halmoknak* nevezetnek ez előkori sírok, mi ismét az óriás és a Tschud finn nép nevével azonos (Schott, Schmidt zeitsch. f. gesch. 8. 467). Livlandban e régi sírok Keleva fia ágyai (Schott Kullerv. 21), mi ismét a finn óriási előnép mint kalevidákra utal, valamint hogy a finnek és esthelnél, az ősi óriási világ a kaleva névvel jeletetik (1. fel.); a runok szerint: Kaleva sírjai alatt nyugszanak az ősi idők emlékei. Jerney (ut. 1. 202) Moldvában

óriások halmának (oláhu is: modzilla (mohilla) óriásilor) nevezetik egy emberi kezek által emelt hegy a szépvárosi út mellett; és Bessariában az utmelletti emlékköveket (u. o. 49) ismét az ördög művének, ördög által hordottaknak, s még későbbi mondai színézettel tartják (u. o. 2. 46—9) az egykori Lebedeja mai lakói, az ős magyar népektől fenmaradt kőbábokat vétkeikért kővé vált embereknek. — De már nálunk is így; ámbár az őssirokat már feledé a hagyomány, s emlékeink általános (diplomatariumunkban előjövő l. a.) *sepulchra paganorum, antiquorum* s magyarul is: **poganser** (cod. dip. 4, 1. 352) említése mellett, tudomásomra csak egy ily őskori sírról emlékezik még a monda, hol erdélyben a Rika erdejében a patak partján egy nagy kőrákás halomról beszéli, hogy az Attila Réka nevű nejének sírja (Kővári 63); bővebben tud azonban még ama már fentebb említett régi *árkok, sáncok, gátokról*, melyek például egyfelül, a Dunától Tiszáig, Pest, Heves és Jászságban, másfelül ismét Erdély s a Székelyföldről a Duna s Tiszaához levonulnak, azokat: **Húnárka, honárka** és **homárka**, meg **Csörsz** és **csöszárka**, de különösen **ördög árka, ördög gátjának** st. nevezve (l. Budai hist. 1. 31. Kővári 62). Mi már nyilván ős hún s avar népi emlékekkel függ össze, mint az első: *Hun-árka* név világosan jelenti, mellette már Erdélyben: Budavár, Udvárhely és Kadicsafalva mellett keresik régibb történetíróink Attila lakát (Benkő im. sicul. 17), mint Priscus leírása nyomán, újabban a jászságban *Csörsz-hun árok* mellett (Szabó Kár. u. múz. 1. 564); de már régi történeti mondánk is arra mutat, hogy a magyarok bejövetelekor a honban talált romokat st. őseik, hún elődeiknek tulajdoníták. Anonym (42) ezt tünteti fel: *Arpad et omnes sui primates cum omnibus militibus hungariae, intraverunt in civitatem Athile regis, et viderunt omnia palacia regalia, quedam destructa usque ad fundamentum, quedam non, et admirabantur ultra modum omnia illa edificia lapidea . . et epulabantur in palacio Athile regis.* — Még inkább tartá őket a történet sajátlagi Avar nyomoknak, miután a történetírók e népség különös földalkotványai és várairól tudósítanak; mit ismét a nép hagyomány talán ama *Csörsz* névvel akarna tudni. Tompánál (28) legalább egy rege beszéli, hogy Csörsz az Avar fejedelem ásatja a Duna s Tisza közti árkot. Kresznerics szerint (szót. 1. 89) Vasban is egy Csornöcz árok név, nem is vélném a Csörsz névnek a népnél talán kelendőbb *Csösz*-rei igazítását, mint Kállay (hist. ért. 38) és Kreszn. i. h. gondolják, ha az alatt egyszerűn csak a csösz = custos, vigil értelmét keresik, ma eredeti jelentése kimulhatott, lehet hogy még valami szerencsés véletlen által erre is rá jövendünk, de én nem kétlem, hogy benne is avar népségi ős hagyományos név keresendő, mint a honárka és homárkában a húnárka lappang ¹⁾. Hogy azonban ezen ős népségek maradványaival a népies emlékhagyomány és hitben, ős mythosi fogalmak függnek össze, arról már a fentebbi népségnevek mellett ez árkok s gátak st. fenmaradt **ördögárka** elnevezésük biztosít.

1) Bél f. i. h. a csallóközi tatárülési ily nyomokat tartja szinte avar műnek, mint Grisellini a bánátiakat. Hasonló sáncolatok, gát v. út Hontban Bakabányától, Zsember, Szete, Szalkán s Helembán át a Dunáig lenyulva, és itt ott az Ipoly mentében is észrevehető (l. Csicsmancay honti lit. füz. 2. 55), e sáncok anyaga szalmával gyúrt s égetett föld, melynek mind két oldalára közönséges föld hányatott, a tudósító szerint a sánc úgy alakítottatott volna: hogy a kívántató szélességben mintegy három lábnyira a föld felé-átot, erre keresztbe fa rakatott, ennek fölébe a gyúrt föld tételett, a fa pedig meggyújtott, mikint azt bizonyítja a földhányás alatt látható hamu és szén; a sziklák helyeken is a tűz ereje észrevehető. Ezen régen így történetelt dolog valóságát um. e következő rege is bizonyítani látszik, mely maig is él a helembai nép emlékezetében: azon időben midőn földünkön az állatoknak is voltak birodalmaik, egy ízben a vakandokok királya felső tartományából seregével együtt át akart menni a Dunán, de minthogy azt át úszni nem merészlék, és hogy az emberektől észre ne vétessenek, tartományukból egy földalatti hidat építének, s azt a Duna medre alatt el is készíték; azonban minden gondoskodás dacára az emberektől észrevétettek, általuk hidjuk felgyújtott akkor éppen midőn azok a Duna alatt mentek; minek következtében a Duna alatti fahíd is lángba borulván, a víz nyílást kapott üregükbe, azokat megfojtotta és a vakandokok nagyszerű tervének vége lőn. — A rege ismét itt az óriásról azon cosmicus köpzetekkel is találkozók, mint az óriásokról regékben a vizgátak, tengerszorosok az óriás művének tulajdonítanak l. f.

Igy tud már mindenfelé helyregénk tudomásomra is honunkban számos *ördögutja, gátja, árka, köve* elnevezésekről (I. ördög III), melyek még számunkra az ezen nevek alatt lappangó óriásról értelmet közvetíthetnek. Hogy csak itt a néhányra utaljak, minőket Kővári erd. régiségeiben említ, inkább mintsem a közönség belátására nem lévő sajátimra, ilyenek (i. h. 48, 50) Mikeházánál egy régi római út *ördögút* neve, hasonló Szovata mellett egy útdomborodás, s az ördög által épített Rapsonné tündér vára felé vivő út; s mint itt már ez ősnépi mű maradványok óriási művészeit az ördöggel azonosítja a néphit, úgy szinte más általánosb mythosi lényekkel is mint például a tündérrel; Kővári 49 szerint: ismét a tündérek hordják a köveket s építenek gátot. Ily építőmesterek ugyan általában a népregeiben a tündérek is, és mint láttuk kitünőleg az ördög, de náluk a vonás, ha csakugyan eredeti, igen eltérő értelemmel forog fen, mint helyén véleményeztük, s csak annyira amennyire ők is megsegítik a hozzájuk folyamodót, ha az ismét őket szolgálja, nekik áldozik; hol azonban a néptudatban ezen építmények, mint ős népektől származó művek emeltetnek ki, ott nyilván óriási képlet keresendő. Igy tudják ezt még a határozottabb e nemű külföldi emlékek; a németben is a nép a régi (entischen weg és iötna-wegar, Iut és Ent népektől származtatott) utakat: *teufelswege*, építményeket: *teufelsmauern*-nek nevezi, és ismét mellettük még az óriás nevet is tudja, például az angolban a tengerbe levezető szikla ösvények neve: *giants cause way* — *riesen strassen*; máskor ismét itt is a tündérek nevével helyettesítetnek, Mohne (quel. u.forsch. 1. 10) szerint a Sveicbani Bavay melletti, a néphit szerint szinte ördög, óriás vagy szellemek által épült útát, régi emlékek a tündéri Brunhild útjának nevezik: (Bovilli liber de diff. Paris 1853; 155) visuntur usque hodie plurimis viae stratae lapillis silicinis, quas hodiernum vulgus semitas Brunealdi, les chemins de Brunhault appellat. Az ónémet Pfohl isten névtől neveztetnek ismét számos németországi teufelsgraben, teufelsmauern, pfohlhecken, pfohlgraben (Grimm 209) és pfalrain, pfalranken I. Schmäller (wört. 1. 308), ki azt már szinte Aventin (chron. 129) szerint a római vallatummal véli magyarázandónak. A román élénk féei rege mellett is elhalaványul az óriási, s ezek lépnek helyébe mint építők (Schreiber 8, 11—5, 35) ¹. Ellenben a keletiben a zavart moslemi daemonológiához képest, Salomo a szellemek főnöke uralma alatt lévő dzsinek az építők (Hammer geistl. 10, 1001 éj 547 st.), összefügg bár még itt is velük a cyclopsi és gigási művészet s kovácsokról képzet (I. Ham. 13). Jól ismeri azonban az ördög, tündér s óriási névvel jelelt ezen építés azonos értelmét, még saját regénk is, csak jól kell figyelmezní mind arra, mi eddig figyelmetlenül maradt, vagy hogy csak felületes felszeg figyelemben részesült. Az erdélyi helyrege például (mint azt a sokszor említett Kővári szorgalmas, — de nem akarjuk hinni hogy máris kimerítő — feljegyzéséből vettük) számos várlaknak tündérek s ördögök általi építése mellett (melyeket már föntebb az ördög s tündérnél érintünk ²), tud még az *óriás által épített várakról is*; ilyen (i. h. 183) a rózsavári rom, melyet a nép még maig *óriások várának* nevez, s a mellette lévő kútat *óriások kútjának*; (u. o. 189) a Bálványos vár, melyről a néprege beszéli, hogy azt oly *óriási tündér leányok lakták*, kik onnét egy pár lépéssel Háromszéken termettek, és mint már róluk föntebb a sajátságos óriásokrólí vonást közöltük, hogy az ökröket mint csibéket szedik fel kötenyükbe, ugy még inkább azon, ez építésre nézve is igen jellemző, s általam más regékben nélkülözött vonás tűnik fel: hogy a vár ugymond

¹) Schreiber i. h. 8: mondja: daher kommt es, dass wo sich der Kette . . . verlor nur von resten übermenschlicher mannes kraft, von steinen der riesen, und ihres modernen zerrbildes, des teufels die rede ist; dass aber da wo der Kette — seinen geist in ununterbrochener tradition übertrug, vorzugweise das weib verherrlicht wurde, und die féen, nebst ihrer modernen glorie, der himmelskönigin, es sind, welche spielend die lasten in bewegung setzen, und aufthürmten. — ²) a tündérek által 11, 45, 93, 175, 178, 185, az ördög által 161, 178, 214 st. lapokon regék.

még akkor épült az óriási tündérek által, *midőn még a kövek puhák voltak, s azok csak azután szilárdultak volna meg*; mi nyilván óriási jelentés és korra utal, melyre, az *óriási kövülést, sziklává dermedést* magyarázza a rege. *Óriási vár* szinte még a rege szerint (u. o. 201) a vörös torony is. — Kővári már midőn erdély régiségei leírásában, a sok helyt hallgató történetnek mintegy kiegészítésül helyesen a regét is felszedendőnek vélte ¹⁾, a szerint tájékozza magát, hogy ezen várak közül amazokat, melyek eredetéről a történet nem tud; a monda pedig a *tündér, ördög v. szentek* által építetteknek regéli, az elsőket a *dák korban*, az *ördög* által építetteknek a *rómaiak utáni* s magyarok bejövetele előttiben, a *szenteknek* tulajdonítottakat pedig az *Árpád-ház korában* véli keletkezetteknek. Én azonban egy ugyanazon, az óriásról hitregei képzetet találok nyilatkozni mindnyájában. Melynél fogva mindezen építmények kétségtelenül az előkor, lehet dák, hún, római st., de különösen a pogány ős előkorból származnak; ebben keletkezett róluk az ősvallási értelmű rege, vagy hogy a valódi történeti vonás, mely egyiránt pogány vallási szertartás v. hitre vonatkozhatott, a későbbi korban regévé alakult, és ismét a rege ezen alakjai is a haladó s feledő korrallal inkább ismeretesebb alakokhoz simultak; csak kevés tartá fenn az eredeti óriás népek, építményeik s többiről eszmét, közelebb állt sok helyt még az általánosb tündér, s még inkább a kereszténységben is fenmaradt ördög, míg máshelyt emez szinte pogány s istentelen képzet helyébe, a szent neve tétel. Minden kétségen felül emeli ezt ma már a külföldi regének dús, sok oldalú feljegyzése és commentálásaiban világosan látható ezen processus, melyet mi fentebb csak tárgyunkra, s annak a fölületen lévő vonásai vázolásával véltünk eleve már fölemlíteni.

Miután az adottakban már védveket birunk a nézet megállapítására, hogy az ős előkori alkotványok, építményeknek a néphagyománybani, bizonyos népség, vagy mythosi lények nevével elnevezése nagyobbára óriásról képzet, s különösen a népség neveknél, ily óriás névre is vonatkozik, és hogy a *tatárülés* név ez értelemben a hasonló húnárka, csörszárka, ördögárka nevek s értelmekkel találkozik, áttérhetünk már a tatár névnek további óriás jelentésre utaló értelmei vizsgálatába. A szó *tat* gyöke közös már más mythosi neveinkével mint *tátos, tallos* (XV), melyeket amint helyükön tárgyalandjuk, látni fogjuk mint a *tatta, attá* gyökszó forma különféle változatokban majd nem az összes nyelvcsaládokba áttérve atya jelentéssel bír, s már ily értelemmel fogva nem csak a szülőt, de az őst, dédét, népünk szólásában *öreg dadét, dadát, tatát* ős atyát, öreget jelent; mely fogalom ismét már igen is megfelel az óriásokról, mint ős előnépekről képzetnek, valamint a németben is így *alter riese* — öreg óriás, és *stein alter, alter hune* (Grimm 358). Ezen gyöki értelem találkozás mellett is, még közeli-többnek találok fogalmunkhoz, a tájnyelven fenn levő *tatár* szó dús értelmét. A székelyben (tájszót.) *tatar* annyit tesz mint: rosz, semmirekellő, hitvány, alávaló, rongyos; innét um. *megtatarozni* — azaz megfoltloztatni; *tatár ember* azaz megvetést érdemlő rongyos ember; *tatarbatar*, azaz mindenből össze tűzött-fűzött, összetoldott-foldott, elavult, elviselt; hasonl. *tatar ember*, a kinek sem esze, sem formája, sem öltözte nincs, máskép az ilyet, um. *tikom bakom* embernek mondják. Ezekhez hozzá adatik a magyarázat, hogy a szólások bizonyosan a *tatár* névtől vették eredetüket, kik um. hazánkban pusztítva rongyoskodtak (?). Véleményem szerint a *tatár* szó eme tájszólásokban fentartott értelmei, a még világosan kivehető óriási tulajdonságokra vihetők

1) tennék bár azt mások is, ha más célból nem, legalább ebből; míg legtöbb várainkról történet a vegybezi korszakon túl csak annyiból áll, hogy éppen csak létét bizonyítgatja valami elferdített névvel, mint az diplomatariumunk egy v. más osztály v. adományzási okiratában előző, addig a rege még sok helyt élénken szól, szól hol a történet nem szólhat, mert ennél mindig tovább föl ér a mythosi korba; minden homály s egyhangúsága mellett is többnyire találólag jellemezve a kort melyből való.

vissza; a *tatár* szó sajátlagi értelme a fentebbi szerint: hitvány, semmirekellő, azaz hiábavaló, alávaló, a *tatár ember* formátlan, idomtalan, esztelen ember; mi már találólág fejezi ki az óriásnak a hitregékben tulajdonított nem annyira rozsz és gonoszságát, ámbár ez is egyik tulajdona, de különösen azon bárgyúságát, butaságát, ügyetlenségét (unbeholfenheit), sőt idomtalanságát is, — mert a tájszót. szerint a tatár formátlan is — melyet a mese az óriás nagy testisége s anyagi ereje mellett, sohasem mulaszt el mint kitünő tulajdonságát jellemezni. Épen ily *név s tulajdonokkal* látjuk elő állítva például a német hitregében, a *dumbr, dumbi* = gigas, óriás és sajátlag *hebes, inconcin-nus*, hasonl.: *dumme dulten*, a szásztajnyelven óriás; *lubbe, lübbe*, sajátlag: *unge-schickter fauler mensch* = ügyetlen, hiábavaló, mint a tatár, *tölpel*, Grimm (492—5); szerinte a mai népies *dummer teufel* = ostoba, buta ördög szólás is, sajátlag az óriásra, annak ügyetlen bárgyúsága s butaságánál fogva, vonatkozik. Szavunk felmuta-tott értelmét bővebb irányban igazolhatja még egymás tájszavunk is: *tatrl* (a tájszótl.) kemesesalji és tiszta-melléki használat szerint: *balgatag, bászli, tuku, pipogya*, ren-detlen, szanaszét álló ruhája; mi a fentebbiek értelmét erősíti. Még több erőt vagyok hajlandó e tekintetben tulajdonítani a szokásos szólások s felkiáltásoknak: *mi a tatár, ki a tatár! a tatár* (E. 7687), *vigyen a tatár, hajtson a tatár, tatárfajta*, a mennyire ezeket is azonosoknak tartom a már tárgyalt hasonló: *mi az ördög, fene, manó* st. mythosi lényekre alkalmazott és neveikkel alakult imprecatio szitkokkal, míg ellenben ily az *óriás* névvel épen nincs használatban. — Közmondásaink is még több egyebet tudnak a tatárról: *tatár étel*, török tánc, magyar adta, ördög lánc (E. 7643, egy más-hoz hason rozszak elszámlálása ¹⁾); éles mint a *tatár kard* v. *török kés* (D. 1. 216), *jól laktatták tatár korbáccsal, földégták az orrát mint a tatár lónak* (u. o. 14, 17); *Krimi tatár, azaz kegyetlen, szegény tatár*; szalad mintha a *tatár hajtáná*, nagy a hire, v. hire van mint a *tatárjárásnak* (E. 7940—5), és *kutyafejű tatár*; egy igéző gyermekdal is (I. Erdélyi közm. 66) így jelentésteljesen a tatár névvel kényszerít, mint az a régibb e nemű formulákban az ördög, máshol a szentek st. neveivel szokott tör-lénni: „csiga biga, nyújtsd ki szarvad, *ihol jőnek a tatárok*, — majd a sós kulba vetnek.” De ezen kifejezések értelme ma már nyilván nagyobbára, majd ama régibb *tatárjárás*i, majd a török időkből segéd *krimi tatárjaikkal* újabb ismeretségre s tudatra vonatkoznak, legalább ezen alakban mint azokat ma birjuk, valamint hogy már fentebb is a tatár tájszólásban értelmei e nemű magyarázatit láttuk: hogy a tatár rongyos jelent, s hogy ez a tatároktól azért származik, mert honunkba rongyoskodtak (?), vagy hogy mivel tatár rongyos azért tatarozni = foldozni-t jelent; pedig épen ellenkezőleg a tatarozni szónak rongyallást kellene jelenteni, holott az javítást, csino-sítást st. fejez ki. Helyén és idején lesz tehát itt, hogy a tatár *óriás* jelentésére vett szavunk népségnévi fogalma vizsgálatába bocsátkozunk.

A *tatár* népnév egyike ismét azon régi, tág s határozatlan népség neveknek, melyek alatt a régi népies ethnographiai tudat számtalan népágakat egybe foglalt, hasonlóan például mint a *skytha* gyűjtő név alatt. Ennek nyomán indulva china falaitól majd nem az erdélyi havasokig találkozunk tatároknak nevezett népekkel. Választást téve a sajátlagi nem tatár népek közt is, tudjuk, hogy számos lakhelyeken, valamint már népcsalládi ágazásra, ép úgy mint: a finne, turkok st. velünk érintkeztek; és valószínű hogy nemzetünk régi, talán legrégibb ősi székeiben, mint későbbi vándorlásai közt kétségtelenül, nem egyszer szoros szomszédi viszonyban volt tatár népekkel. A deguignesi hiongnu lakhelyektől kezdve, skythián át egész a lebediai székekig, melyeken

1) Erdélyi i. h. tatár ételt a korbáccsal, török táncot talpra veréssel, magyar adta szitok, s ördög láncot rabbillincsel magyarázza, mi a közmondást jól megfeti; de én itt az elsőre: a tatár ételre nézve az óriás emberhús evéséről néphitnél fogva akarnék ismét felhívni a figyelmet.

népajunk átvándoroltatik, mindenütt egyiránt régi tatár népségi lakhelyeket is találunk, melyek népei azért, akár hogy talán mint autochthonoknak helyébe a mieink léptek, akár hogy általuk berohanásaik és hadaik által székeikből kinyomattak, mind két tekintetben hason óriási ős előnépek, ellenséges, elnyomó, erőszakos fajként tűnhettek fel nemzetünk ős emlékeiben, minők mind azon népek voltak, melyeknek fentebb neveiket más népeknél mint óriási appellativumokat használtatni láttuk ¹⁾. Innét hogy én a *tatár név* ily *óriás, erőszakos ősnépi jelentőségét* sokkal előbbinek vélném már tartandónak a 13 századi Dzsingis khán hatalma alatt erősült tatárhadak Európában s különösen hazánkban berohanásánál; mi által azonban a régi e nemű, feledésnek ment képzet újra feléledhetett, élénkebb, s a mythosi helyett realis valódi, történeti színezetet vett fel, ama hitregei hagyományosnak háttérbe tolásával; mint azt annyiszor látjuk a hagyományos nép emlékekkel történni, mikép mennek át a régibb ős mythosi alakokról képzetek az újabb történeti személyességek és eseményekre. Az eset némileg analog ismét a germán óriási *hún* név és fogalommal; az ő germán regék *hünalandot* és a *hünokat* eredetileg mint egy ős mythicus óriási lakot s népet tudhatták, a római képzetek azonban Attila s német hont dúló hunjaival újra felélednek, innét hogy az óéjszaki rege Hunalandja főszemélyét már Atli teszi, és a középkori hünök. Mire a 9. században a magyarok bejönnek és ismét német hont pusztítják, a régi hün képzet vélők újra feléled, s a magyarokra mint borzadást, rettegést gerjesztő erőszakos fajra alkalmaztatik; a középnémet hősregei hagyományban Ettele = Etzel neve megmarad, a régi hősöknek vele gyűl meg bajuk, de a többi körülmények már nyilván a magyar korra vonatkoznak. Így vagyunk a tatár név óriási jelentésével is; talán magában azon hitetlenségben, melylyel a nép a tatár berohanás hírét veszi IV Béla alatt, valamint azon elhagyottság s általános rémületben, mely annak teljesültével bekövetkezett, a mint a nemzet őket fejt vesztve fogad, nagy részt már, a többi külső okok mellett (l. Roger carmen miserabile) a róluki azon mesés képzetnek, melylyel aztán a felölöki, mint ily rémletes óriási népekről tudat fölébredt, lehetett helye. Valószínűleg azonban ezzel újra feléledhettek ama régi *tatárjárások, tatárhajtások, a kutyafejű tatárokról* és a *tatár ételről* st. l. f. mesés óriási hagyományos képzetek, melyek körülbelül ismét hasonlóan a francia népmesének a pusztító magyarokhoz tartott ogre óriási alakjához, vegyültek el a nép hagyományban; csupán a későbbi, máris élénkebb történelmi tudattal bíró korbani eseménynél fogva világosb történeti színezetet vevén föl, s a mesésnek mindinkább az által is háttérbe kellett tolni, hogy később ismét a török háborúk alkalmával a tatárokkal, mint amazok segédnépeivel új ismeretségbe jövének, ezerei a magyar népnek krimeai honukban rabságban sínlödvén; és az ezen körülmények által felölük tisztult népies tudat, képes volt természetesen a nevet s fogalmat mythosi lepleből kivetköztetni.

Nem kis világot vetne még tárgyunkra, ha itt a *tatár* szónak, mint *népnevének* mikori keletkeztét, első nyomait s történetét tárgyalhatnók; a messze vivő vizsgálatból azonban csak annyit vélünk felemlítendőnek, hogy bár a classicus írók a nevet mint népségit nem említik, miután Herodotosnál már valószínűleg szinte a skytha név, vagy legalább a skytha törzshöz számított népségnevek által foglalvák a tatárok is, mint azt azontúl a későbbi történetírás is közönségesen fölvevé; mind a mellett mythosukban a név fentebbi felfogásunkkal egészen egyezőleg jő elő. A *tartaros* név ugyan is a hellen római mythosban is, egy ős hitregés *gigási faj* neve; maga *Tartaros* szerinte a föld és lég = aethertől, majd ismét a chaosból származtatik, egészen hasonlóan, mint látjuk a

1) Otrókócsi (2. 185) a szónyomozás következtében török a töréhtől = eieititia um. tempore trituae, spirarum et straminum fragmenta, és tatár a tatar = appendix, tatarozni = appendicibus munire, renovare, a török s tatár népeket a hún s magyarokkal összefüggésben látja, s ezeknek mintegy függeléke appendixjául tartja.

szokott óriási cosmogoniákhoz, kinek azután ismét a föld majd a neje majd testvére, ezzel szüli a többi gigási fajzatokat, minőkül a mythológiákban nevezetnek: Enkelados, Koios, Ophion, Astrajos, Alemon, Ephialtes, Eurytos, Echion, Korydon, Phœmis, Theodamas, Otos, Polyboetes, Menephiaraos, Apseos, Kolophemos, Japetos s végre a szörny Typhon; e nevek maguk már mint látni nagyobbára óriási tulajdonok, cosmicus és astralis eszmékre vonatkoznak. Ezek uralták kezdetben a Titanokkal együtt (kikkel azonban egészen azonosulnak, miután a titanidák közt ugyanazon nevekkal találkozunk a mythologoknál, melyek a Tartaros gigási fiainál előjönnek) a világot a földet, mintegy ősi nemzedék és faj, kikkel később az olympusi istenek a világuralom végett harcba keverednek, épen úgy, mint fentebb láttuk, Thor és az asok az óriásokkal, Visnu és Siva a raksasákkal. A roppant küzdelem után, melyek, mint említők, cosmicus képzeteket fejeznek ki, a kövek, sziklák, hegyek felhányása, vulcanicus kitörések stöbbiből állván, végre legyőzve, elnyomatva, a föld alá helyezett setét foghelybe vettetnek, mely kétség-telenül tőlük vevé ismeretes *tartaros* nevét. Valjon emez erőszakos gigási nemzedék mythicus neve alkalmaztatott-e, amaz erőszakos háborgó, kalandozó népfajokra, melyeket a határozatlan *tatár*, *tartari*, *tartarn* ¹⁾ név alatt később a világ színpadára fellépni látunk, vagy hogy, mi előttem valószínűbb, már a hellen ókori népies hagyományban fen volt egy ily régi tartarnak nevezett erőszakos néppeli egykori érintkezésének emléke, mely idővel a mythosi gigas faj elnevezésére alkalmaztatott, (épen úgy mint az a iötün, hün, obor st. nevekkel történt); mit pedig annál valószínűbbnek tartok, mivel ezen tartarosi ivadékok néhányairól még élénkebb hitrege, mint például Japetosról (ki egyiránt a titani mint tartarosi nemzetség sorozatokban elő jön) és fia Prometheusról, őket máris Skythia és Kaukasus hegyei közé helyezi, hová a tatárszékek is helyezvék; aminthogy a hitrege hősei, például Herkules és Theseus hősi kalandjainak is a skytha föld nem egyszer színhelye. Talán magát a tartarost is, mint már azon fogság és szenvedés helyét, melybe az elnyomott gigasok s tartarosi fajzat helyzetetik, a mythosi túlzás mellett is, ily régi honróli mondai hagyományos képzetekre lehetne még magyarázni, miután a mythosi leírás szerint Pluto és Persephone ezen országa egy érc fallal körül kerítve festetik, melynek kapui előtt iszonyatos szörnyek állnak őrt, mi talán china falai és sárkányi jelveire utalhatna, de mit itt csak további összefüggés miatt (l. sárkány VIII) említeni akarok inkább, mintsem állítani, nehogy túlzóvá legyek, vagy épen anachronismusba keveredjem.

Hátra van azonban még egy itt el nem hanyagolható névvizsgálat. Tudjuk hogy a hazánkat körítő legnagyobb hegylánc egyik részének neve: **Tátra**; a név legrégibb honi tudósítónk Anonymnál sokkal magyarosb eredetibb: **Tatur** alakban jó elő, s a névtelen író írásmódszerénél fogva (aldumas – aldóm v. aldamás, moger – magyar, hetumoger – het ó magyar st.) valószínűleg a **tator** v. **tátarra** állítható vissza; ily hegységnevet említ már erdélyben a pogány székely krónika (278): ad alpes **Tatár** necatus occubuit, tehát egy havasi hegység *tatár* nevét; és ide vág egy más Kazar hegységnek Eben-al-Vardinál említett neve D'Ohson ford. szerint (43): ily a dans le pays des Khazars une chaîne de montagnes apellée **Batra**, qui court du midi au nord, mely név helyébe már Cassel is (magy. alt. 209) **Tátrát**, mint régi hegység nevet tart olvasandónak. A névnek ezen tátra formája egyébiránt a tatár mellett nem szülhet nehézséget, miután, mint fentebb láttuk, tájszólásunk is tud a *tatár* (= idomtalan)

¹⁾ a mai német s europai nyelveken a név: tartar kimondása, mint látni közélebb áll a classicus mythosi tartaros névhez, mint a mi tatárunkhoz, vegyest találom azonban azt használva a régibb íróknál, péld. Bronovius (Schwandtner script. 1. 811) tartarit ír, míg Rosenberg (Koller Olahi hung. kiadásában, de Scythia), tatari áll. Schmeller (wört. 4. 234) tater, tatarnak hívatnak a cigányok ném. alföldön és svédhonban, mi ismét talál.

szó mellett hasonlólag alakított **tatri** (balgatag st.) szavat. Mi már a név jelentését e helyt, s a tatár szó értelmeivel összefüggését illeti, régibb íróinknál is akadunk magyarázatokra: Bél (not. 2. 515) és Bartholomaeides (Gömör. 96) összeállítva a Tátra, Fátra, Mátra, Kárpát hegylánci egyes ágak neveit, azokat azonos értelmet kifejező magyar, német és szláv elnevezéseknek vélik, melyek mindegyike a külön három nyelven *ős-t, öreg atyát, anyát* jelentene, indokolva, hogy a *Tátra* körül lakó magyarok azt a már fentebb taglalt *tatától*, a *Fátra* körében lakó németek pedig ezt ismét a *vater-től* nevezék atyának, míg a *Mátrát* lakó szlávok, ezt a *mater-től* – anyának nevezék; e plausibilis magyarázat ezután némileg annak kimutatásával erősítettett, hogy csakugyan az illető hegység körében az illető népségek laktak is; így már a Tátra Anonym Taturjánál fogva, s helyezete szerint Zemplén, Gömör, Borsod magyar, s egykor már a metanasta jász um. magyar népség által lakott tájékokra hozatott le, míg a Mátra Constantin porphy. (de adm. 30) azon Bagibarea hegyeivel azonosított, melyek aljába ő a pannoniái szlávokat helyezi, a torzitott nevet Babigori-val igazítva, mi banya, bába hegyet, s innét Mátra szláv mater – anyát jelentene. Eltekintve ezektől is a *Tátra* hegynevet mindenestre sajátunknál legalább hasonjoggal követelhetjük, mint más népségek, s magyarázatára is annyit felhozhatunk; származtatva azt akár csakugyan ama ő s tata, atya nevét kifejező fentebb tárgyalt szótól, és az azzal összefüggő ő s, öreg óriási képlet s tulajdonságtól, akár pedig a tatár v. tatri – idomtalan, balga, mai értelménél fogva is valószínűleg óriást jelelő, vagy pedig egyenesen a tatár – óriás névtől; mit tökéletes összehangzásban lenni találunk az óriási hitmonda fentebb tárgyalt képzeteivel, melyek szerint az óriások a hegységek sziklákkal azonosítottak, azok majd az ő művök, majd saját dermedt, küviült testök, alkatuknak tekintetvén; valamint e szerint a hegyek és sziklákról regéinkben az óriásokról képzettek fenmaradtak, ugy fenmaradt a Tátra v. tator, tatár hegynevében is óriás nevünk emléke, — a nélkül természetesen, hogy e mellett a későbbi tatár népnévre kellene gondolnunk, amennyire t. i. az nem azonos e nemű óriás nomenclatioval, ámbár a hegység neve már ettől is származtatott: Wernhernél (de admir. aqu. hung. Schwandt. script. 1. 852) slavorum lingua appellatur Tatri, hoc est tartari, quod in regionem tartarorum, qui veteribus sunt Getae (?) vulgi opinione protendantur. Schafarik már (sl. alt. 1. 487) ezen származást tagadva, a Tatryt a Kárpátok régi szláv nevéül tartja, idézve a prágai püspökség 973 alapítási oklevele helyét: montes quibus nomen est Tatory. A későbbi népnévtől származtatás ugyan bízást elmaradhat, de azért a szláv elnevezés elsőbbsége szinte kérdéses; eltekintve attól, hogy honunkat már előbb magyar hún-avar népségek lakván adhaták szinte a hegységnek e nevét, és hogy nemzetünk tudomására már pannoniái laka előtt is voltak Tatra nevű Kazar és erdélyi hegységek mint fentebb láttuk, a Schafarik által felhozott 10. századi adat is jóval későbbi a magyarok bejövetelénél, melylyel már Anonymus a nevet említi; és igen valószínű, hogy az elnevezés a Kárpátok egyik ormára alkalmazva csak ekkor veszi eredetét, miután Anonymból tudjuk, hogy nem egy hely kap új nevet. Így mehetett át nem csak az óriás név, képzet st. a hegyre, de már talán az ekkép nevezett régi hon hegyei egyik neve az új hon hegységére.

Végre hogy mitsem hagyjunk el, felemlíthetjük még a tatár szóval jelölt növényeket, miután hason elnevezések, mint már az isten és ördögnél láttuk s még alább látandjuk, gyakran mythosai alapot feltételeznek. Ilyenek már **tatár búza** = *poligonum fagopirum* (Sándor, ma török búza), **tatár operj** = *blitum virgutum*. u. o. **tatár kenyér** v. **tatár répa**, s máskép **tátorján** u. o. (a név ezen utóbbi alakja nyilván ismét régi számaradéokra utal), **tatár köpönyeg** = *scaramangium* (Pariz Pápai), **tatár palzs** = *parma* (Calepin magy.), **tatárka** = *panicum, frumentum saracenum* (Molnár); mire már Schmeller (wört. 2. 151) megjegyzi, hogy a *tatár* név alatt itt általánosan a *pogány* (s ezzel tehát ismét a név egy ily pogány ősnépet jelentő) eszméje forog fen,

miután *panicum*, a szláv: *pohankakása*, a német: *heidenbrei*, a francia: *blé sarrazin* (holott az épen, mint megjegyzi, Millins mag. encycl. 1. 72 szerint, a saracénoknak nevezett Araboknál elő nem jő) pogányt jelent, és mint a magyarban úgy a németben is már régi népies nevei *tater korn* um. a *tater*, *tatar*, *tatártól*; ez e nemű nyomokban tehát nyilván a tatár név ellenséges pogányt kifejező értelme jelentkezik, s így már fentebb is ismét a *cigányokat tatár* névvel jelölteni láttuk.

A tárgyaltak azonban az óriásról hitregei ethnogeneticus képzetnek csak egy részét teszik. Mint már figyelmeztettünk, nem csak az ellenséges népfajokra vitetnek át a regében az óriásról képzetek, de így óriásfajként jönnek elő amaz ős autochtoni előnépek, és óriási alakokként azon ős nemzetatyák is, kiktől a későbbi regék a nemzetek eredetét származtatják. Kiválólag már ily híres óriási alakokat — kik igaz, igen sokszor az istenek, félistenek s hősökkel is elvegyülnek a habozó hagyományban — látunk közönségesen az ős nemzetiregék genealogiai élén állani. A hellenek *deukalion*i származása a gigasokig men fel, a skythák *hylei* és *herkulesi* eredete, mint a germán *Tuiscotól*i származás Tacitusnak: *terra editus* szavaival jellemzésénél fogva, ily óriási ős nép atyákra utal; a finneknél *Kaleva* az óriás egyszersmind ezen *primarius olim dux ipsorum* (Lencquist f. i. h.), kinek fiai a 12 nemzeti félisten hős; az arab rege ilyennek tartja ismét *Nimród* ősatját. Nemzeti történeti mondánkban is ennek még félreismerhetlen nyomai jelentkeznek; a krónikáinkban fentartott hagyományban, nemzetünk ős atyjává is egyenest **Nimród** gigas, óriás tételik, kiktől *Hunor* és *Mogor*, a *hún* és *magyar* ősök származnak. (Kéza 1, bud. 7 st): **Menroth** (bud. Nemroth) **gigans** post linguarum inceptam confusionem terram Evilath introivit, que regio Perside isto tempore appellatur, et ibi duos filios Hunor scilicet et Mogor ex Eneth sua coniuge generavit, ex quibus Huni sive Hungari sunt exorti. Első tekintetre mindjárt az adat mint az krónikáinkban (Kéza, Müglein, budai, dubnici, posoniban) előjő, már a *Nimród* név, bábeli nyelvzavar st. említésénél fogva, csupán a szokott bibliai reminiscenciákra utalni látszik, melyek nyomán már a régibb ethnographusok a nomád, vadász, sátorok alatt lakott barang népeket, kiindulva a Genesis 10 fejezete jellemzéséből közönségesen *Nimródtól* származtatták. A mélyebb vizsgálat azonban ezen nemzeti genealogiáinkat a bibliai népszármaztatásokkal sokszoros összeütközésben fogja találni. Krónikáink szerint ugyanis Kéza (1. 1): *Menrot* gigans filius *Tana* ex semine *Jafet* oriundus. Mugl. (2): *Nemprot* der ryse *Kana* sun (a rectificáló posoni lyc. codexben: *Chaan* sun) aus dem samen *Japhet* geboren. a poson. (2): *Nembrothus* gigas filius *Cana* ex semine *Japhet* oriundus, hasonlóan a budai chron. (36) nemzetségi sorozatában: *Hunor* qui fuit *Nemroth*, qui fuit *Thana*, qui fuit *Japhet*, qui fuit *Noe*; holott a genesisi (10. 6: filii *Cham*: *Chus*, *Mizraim* etc. porro *Chus* genuit *Nemrod*) származtatás szerint *Noe* második fiától *Chamtól* származik *Chus*, *Nemród* atyja, míg krónikánk, mint láttuk *Noe* harmadik fiától, *Jafettól* származtatja *Thanát* *Nemród* atyját. Miért én kész vagyok hinni, hogy későbbi krónikáink, vagy inkább talán a nemzeti hagyományos monda első keresztyén feljegyzői, leírói vagy latinra fordítói előtt egy eredeti nemzeti genealogia állhatott, élén egy óriás ősatjának **Nemród**hoz hasonló nevével, kinek atyja *Thana*, ennek atyja pedig ismét a *Jafet* névhez hasonlóval birhatott, melyeknek a bibliai Noéféle származtatásban előjövő mondott *Jafet* s *Nemród* nevekhez alkalmaztatásával alakíták a különös genealogiai sorozatot; valamint e tüncménynyel már gyakorta találkozunk a középkori írók különös igyekezetében: egyes népek eredetét, a genesisi nemzetségi sorozattal összhangzásba hozni. Világosan mutatja már ezt Túróci krónikája előbeszéde (soliloquium) említve az előtte levő két, a magyarok eredetére nézve egymással ellenkező krónikai példányt, melyeknek másodikika ¹⁾, miután

1) az első t. i. a fentebbi elősorolt krónikák genealogiáival azonos szöveget tartalmazott, s azok egyike lehetett ;

a fentebbi kétségtelenül eredetibb genealogiáknak a bibliai népszármaztatáshoz alkalmasításuk által keletkezett paradoxon voltát észre vévő, az által igyekezett azt rectificálni, hogy az össze nem egyeztethető Nemródot egészen elhagyva, a Magorból Magogot csinált, ki a genesis helye szerint már Jafet fia, és az által a Jafeti származást már a többire nézve igazoltak vélte¹⁾. Hogy ezen a bibliaival jobb összehangzásba hozott származtatás (amaz eredetibb fentebbi mellett, mely szerencsétlenebb sikerrel, de kevesebb önkényvel is járt el az összeegyeztetésben) szinte régi, s bárha nem már keresztyénné létünk első századaiba viendő vissza, onnét kitetszik, mivel azt már, a névtelen jegyző is követi, mondván: (Anon. 1) *primus rex scythiae fuit Magog. filius Japhet, et gens illa a Magog rege vocata est Magor*. Feltűnő ugyan némileg, hogy a névtelen jegyző, ki oly sokat tart a nemzeti származtatásokra, különösen pedig Álmosnak is Attilától eredetire, oly könnyen át esik itt a nemzeti genealogiákra, s az ismért krónikait, mely Nimródtól Attilán át (azért Attila címe is: *Attila dei gratia filius Bendekuz, qui est nutritus in Engaddi, nepos magni Nemroth l. bud. chron. 18 st.*) egyenes sorban hozza le Álmost is, éppen nem használja. De tudjuk hogy szívén egyiránt függött a keresztyénség (melynek sugáraitól még pogány hőseit is körülvéti), mint a nemzeti dicsőség vagy inkább a nemzeti jog, mely szerint Álmosnak Attilától származtatása által, annak Pannoniárai különös jogát akarja leginkább kiemelni, s azért kevésbé tarthatta méltónak a pogány ősök történetileg alig ismért nevei elszámolásával a kínálkozó bibliai származtatással ellenkezésbe jöni. Egyébkint is ezen Jafet-magogi magyar származtatás igen elfogadhatóvá vált hason krónikáinknál, kik máris ugyanevezett „historiographus“-aiból szedett ismereteikkel igyekeztek igazítani az általuk leírt, összeszerkesztett nemzeti hagyományos monda homályos vagy az általános történet ismerettel meg nem egyező helyeit, miután már az egyházi, középkori st. íróknál Flavius Josephus nyomán (*antiqu. hebr. 1. 7: Magoges autem Magogorum a se denominatorum fuit author, qui ab ipsis vocantur scythae*) honos volt a vélemény, hogy a skythák Magogtól származnak, s így az természetesen átvitetett a skythákkal azonosított magyarokra is.

Valjon szinte némi eredeti ősmondai tudat lappang-e még az ezen eredetről további krónikai tudósításokban? vagy hogy azokat csak a bibliaival ezen ellenkezéseket elsímító későbbi, sőt szinte a középkori írók nyomán keletkezett toldásnak kell tekinteni, midőn a Nimródtól magyar származtatásnál még megjegyzik, hogy azon felül, a magyarokon kívül tőle még más nemzetségek is származtak, melyek felett azonban a magyarok az elsőszülöttség előnyével bírnak. Keza (1. 1): *sed quia gigans Menroth uxores alias sine Eneth perhibetur habuisse, ex quibus absque Hunor et Magor plures filios et filias generavit, hi sui filii et eorum posteritates, Perside inhabitant regionem, statura et colore Hunis similes, tantummodo parum diferunt in loquela, sicut Saxones et Thuringi, cum autem Hunor et Magor Menroth essent primogeniti a patre ipsorum tabernaculis separati incedebant*. Az adatban már ezen elsőszülöttségi jog kiemelése

a másik az u. nevezett bécsi képes krónika, melyet Turóci szorosan követett. — 1) a mondott hely (Tur. 1. 2) miután az előbbi genealogiát előre bocsátá így szól: *in altero autem voluminum praedictorum — subditur, quod Hunor et Magor, patres Hunorum sive Hungarorum, non fuissent filii Nemroth, qui fuit filius Chus, qui fuit a Noe genitore suo maledictus; tum ex eo quia ipse Nemroth nunquam iuxta fluvium Tanaim habitasset, tum vero, quia, ut supra dictum est, a Magog filio Japhet descendissent Scythae etc. nam subditur ibidem, ergo, ut sacra scriptura et sancti doctores dicunt, hungari descendunt a Magog filio Japhet, qui post diluvium anno 58, prout S. Sigilbertus episcopus Antiocheus in chronica orientalem nationum refert, intravit terram Evilath, et ex coniuge sua Enech, genuit Hunor et Magor supra dictos, a quibus Huni et Magyari generati et denominati fuissent*. Turóci (2. 1) ismét az összeegyeztetést akkép kísérte meg, hogy a fentebbi más krónikai genealogiák nyomán Nimródot megtartá, és elhagyva az össze-nem illő Jafet és Thanától származtatást, őt a bibliához képest Chus és Chamtól hozza le.

egyiránt, mint a rokon népekről emlék, kiktől csak dialectussal különbözött volna a magyar, élénksége által hagyományos mondai alapra utalna. Nem is tarthatom ezen Nimród Enath nejtől származtatást azonosnak ama Enak óriási fajjal, melyről (Numeror. 13, 29—34) az israeliták Chanaanba küldött követsége szól: Enac vidimus ibi. Ibi vidimus monstra quaedam filiorum Enac, de genere gigantes, quibus comparati quasi locustae videbamur. Hasonlón sajátságosan látszik birni krónikánk a szentírás mellett, hogy: Menroth gigans post linguarum inceptam confusionem terram Evilath introivit, que regio Perside isto tempore appellatur; míg a genesis (10, 10) csak annyit említ Nimródról: fuit principium regni eius Babylon et Arach, et Achad, et Chalonne in terra Senar.

Figyelmet érdemel szinte mit krónikánk még tovább ezen a nemzeti eredet öseül tett gigas, óriás Nimródról beszél, alapúl téve ugyan ismét a gen. 11 beszéltt bábéli torony építést, s ebből keletkezett nyelvezavart, mi már mind Nimród vezérlete, uralma alatt történik, de e mellett előhozva idegen vonásokat, melyeket sem a genesis i. helye, sem pedig a krónika által erre különösen tanúságul idézett Josephus Flav. (antiqu. 1. 9) nem tud. Mindkét helyen csak kevés s a legfőbb körülmények jönnek elő, míg krónikánk körülményes elbeszélésbe ereszkednek, az egészet szokott rövidségük dacára élénk színekkel festik s különös megjegyzések, következtetésekkel kísérik. (Keza 1. bud. chron. 3 st.): fecerunt in turri, sicut dicit Josephus, deorum templa ex auro purissimo, palacia lapidibus preciosis fabricata, columnas aureas et plateas diversimode petris coloratis, ductibusque abstractas (v. astragatas), et erat turris ipsa in quadrum sublevata, ab uno angulo ad alium habens passuum longitudinis millia 15 et latitudinis totidem, altitudinis vero quantitas nondum finita erat, sed usque lunarem circumum, quem diluvii unda non adtigerat, illorum cogitatu debebat sublevari, trecentorum passuum grossitudo fuerat fundamenti, sublata siquidem paulatim arctabatur, quod grossities interior pondus prominens sustineret. Sita etenim erat inter Nubiam et Egyptum, cuius antiqualia cernuntur usque hodie euntibus de Memphis Alexandriam. A helyet természetesen nem tartom hasonló nemzeti hagyományos tudatnak, mint magát az óriás Nimródtól eredetet, s nem is kétlem, hogy ha nem Josephus Flaviusnál — kinek e helyét az ellenkező esetben minden figyelmem dacára, melylyel azt kerestem, el kellett volna tévesztenem, — úgy valamely középkori írónál, kikbeni céltalan keresés most tárgytól szinte messze vinne, fen lesz, vagy fen volt. De annyiban nevezetesnek tartom, hogy krónikáinkban épen a nimródi mondkör talált oly kitűnő figyelmet, és szokatlan élénk megemlítést, minőben csak még egy, az őshon- és lakróli hagyományos monda részesült; mi majd nem a gyanút költéné bennem, hogy az épen oly becsempészet, a régi ősz nemzeti Nimródi atyáról hagyománynak krónikáink által a historiographusokból vett ismeretek által eltorzítása s ezekbe burkolása, minőnek amaz a classicus s középkori írókból vett skythiai leírás mutatkozik, az őshonróli hagyományos monda helyébe vagy legalább magyarázatául sok helyt beillesztve. Mert így találjuk azt tovább még e nyomon más következtetésekkel is kísérve. A dubnici krónikában például a genesis (10, 8, 10.) helye: Nemrod coepit esse potens in terra et erat robustus venator coram domino, obhoc exivit proverbium: quasi Nemrod robustus venator coram domino, egészen szokatlan és sajátságos magyarázatban részesül: Nemproth — um. a krónika — cepit esse potens in terra, quia per potentiam alios submittebat, et nolentes ad opus predictum compellebat, obhoc robustus venator i. e. oppressor hominum vocabatur alter Nemproth vel similis Nemproth; az adat ismét nyilván a genesis helyére támaszkodik, s mégis hozzátételeivel oly különös hagyományosan hangzik, mintha csakugyan egy régi erőszakos ősz uralkodó zsarnok nemzeti Nimródról tudat volna fel benne, melyet a bibliai helynek erősíteni kellett volna csak; egy ily népies, hagyományos, maig fenlevő és a Nemród névvel összekötött tudatra nálunk majd alább figyelmzettetek még, eleve

azonban kiakarom emelni még a hason más krónikai nyomokat mint Müglein 3: Nemprot. waz der *erst tyranne, der gewalt het funden*; sajátságosan toldatik itt ismét hozzá óriási nagysága is: derselb *ryss nemprot waz dreissig eln lang* alz dy hystorien sagen; a chronicon rythmicum 6:

Nemprot avus Hunorum
triginta cubitorum

me recolo legisse
in longum extitisse;

a recolo legisse mellett egy jegyzet tudósít a codex széljegyzetéről: apud magistrum Sighardum 10. Mindenütt tehát mellék nyomok is jelentkeznek, melyek a bibliai Nimród-ról, már régi, a középkorban följegyzet mondanakörökre utalnak; krónikai nimród-i mondanék innét vett vonásokkal elvegyülése s magyarázása kétségtelen, de én nem kétlem, hogy mind ezek ennél nem is tesznek többet, s hogy azok már is és csupán az eredeti Nimród féle óriás ős atyáról nemzeti eredeti őmonda és hagyomány megalapítása, s mintegy constatirozására hoztattak elő, de melyek megöl még emez is kéri. Nem kis erőt vagyok hajlandó tulajdonítani — a sajátságos nemzeti, s kétségtelenül Nimródhoz hasonló hangzó, eredeti névnek fenforgását eláruló — azon habozásnak is, melylyel a krónikai példányokban a Nemród név iratik, mi ha más neveknél gyakori is, ugy a bibliaikra nézve nem épen közönséges; így a kezaikban: Menrot (Horányi kiad.), Nemroth (Podhracky), Menrot és Menroth (Endlicher), a dubnici chron: Nemproth, posoni: Nembrothus, a budai: Nemroth, hasonlóan Turóci. Muglein: Nemprot (Kovachich), Nemroth (Iyc. cod.); mint észrevehető az eredeti névvel küzködhetek az első példányok, melyekből az a többi compilatiók, s ezek autographonjaiból pedig a maig fenmaradt leírások példányaiba nem egy változáson ment át.

Legtöbbet vélnek már most ezen előzmények nyomán építhetni a néphagyományban öntudatlan ugyan és töredékesen, de maig, lappangva bár e névvel fenmaradt hagyományos emlékre. Így t. i. **Nemere** név alatt volna ismeretes a székelyeknél bizonyos **kártékony szél** neme, vagy pedig egy **hegy**, a székely népdal szerint (népd. 2. 319):

Nemerének hideg szele,
attól rózsám meg nem fázik,

fű egy kalászos rétre le
sőt inkább megpirosodik;

a dal közlője ott jegyzetében tudósít, hogy **Nemere** egy magas **hegy neve**, bár a dal szavai szerint azt egyiránt már **szélre** is lehetne venni; ezen utóbbi értelemmel találom azonban már magyarázva Bodornál (pog. hitr. 70), ki azt már egyenesen Nimródhoz is tartja, mondván, hogy tőle a székely földön **átsüvítő fúlasztó szél** Nemerének nevezetik; még többet tud róla a tájszótár: szerinte „**Nemere éjszaki székely szél, mely még az embert is megöli.**” A név s magyarázatokhoz semmi hasonlót nem tudok egyéb néphagyomány és tájszavainkból, ha csak talán a **neszere** szavat nem tartanók ide, mi ismét a tájszótár. a székely tájszólás szerint: *szelest, esztelent, féleszű, bolond, szelde, szeleburdit* jelentne, a *nesz* szó egyébkint lesz itt az értelmet adó, mi már általánosan nyelvünkön zörej, lármát jelent. A hagyományos név tehát ugy látszik csupán a székelyeknél maradt volna fen, mi ősi hagyományos eredetiségére nézve máris kezesség, közöttük mint tudjuk, ősi eredeti irásunk s legtöbb e nemű hagyományaink is legtovább tartván fen magukat. A kevés is azonban mit a fentebbi adatok a **Nemere** névről tudnak, valamint teljes eredetiséggel jelentkezik, s mely hagyományos alapra utal — miért nem kétlem, hogy a nép tudatában még több is fog róla fenforogni — úgy a fentebbi krónikai nimród-i tudattal, valamint az óriásról hitregei képzetekkel is találkozik. Így látjuk az óriások neveit hegynevékké alkalmaztatni: **Tatar** és **Nemere**, valamint a hatalmas, erőszakos óriás alakját a hegyben képzelgetni (l. f. a Vatzman zsarnok király s hegynévről regét) s általában a hegyeket, sziklákat óriások dermedt megkövült testének tartatni; míg más felől amaz átsüvítő, fúlasztó, emberölő kártékony **szélben** az erőszakos, dúló, pusztító óriás eszméje jelentkezik ismét. A német néphit

s regében maig így a *wilde jagd* jelenti ama légi fürgeteg, zivatar süvitést (heulen), melyben az átkos zsarnok vadászokat hajtóik seregeivel s ugató kutyaikkal véli látni v. hallani, kik egykor a földnépe veteményeit legázolák, mint erőszakos zsarnokok s elnyomók; mi már az élénkebb monda s emlékek nyomán *Wuotan* istenségnek *wüthendes heer* hitregei emlékére vihető vissza, és igen valószínű, hogy a fentebbi krónikai Nem-ródróli élénk tudattal — mint őt: *robustus venator, oppressor hominum coram domino*, obhoc quando postea videbatur aliquis *oppressor hominum, vocabatur alter Nemproth vel similis Nemproth* — azonosan képzelé e Nemerét is még a néphit, mint erőszakos zsarnokot, dühöngő vadászt, kegyetlen óriást, a fúlasztó, átsüvitő emberölő szélben dúlni s szállani.

Ezen elszórt nyomokból is tehát rekonstrualható volna még ős nemzeti mondánk, s az óriásróli hitregei képzetünk. Nemzeti genealogiáink élén áll egy hatalmas *óriási alak* a *Nemere* névvel ¹⁾ mint egy általánosb *népatya* ugyan, de kitől már a több rokon nemzetségek mellett, kitűnőleg elsőszülötti előnnyel nemzetünk specialisb hős első atyái s fejedelmei Hunor és Magor származnak. Ő az *első fejedelem*, ki birodalmat alapít, alkot, és pedig a nemzet ős székhelyén a régi *Evilath* vagy *Persisben*, mint ilyen az *első hódító*, hadakozó, dúló vadász: *robustus venator*, ki a népeket uralva zsarnokilag munkára kényszeríti, őket elnyomja, vélek *városokat épített* ²⁾; mind ezen óriási tulajdonságai átkosan hangzanak el még sokáig a szabad nép emlékében, mely először kényszerítették polgárosodásra, erőszakkal hódítatják egy fejedelem alá; az erőszak hamar megtöretett, a népek szét oszlanak, szerte ismét a világba, nagyrészt újra barang életük folytatandók, önkényesen választott egyes fejedelmek, ideiglenes hadvezérek alatt, ha az idő s körülmény a családi patriarchalis kormányon felül erre kényszeríté, míg a későbbi kor azt elkerülhetlenné teszi, s megalapítja. De az első e nemű kényszernek emléke soká él még a szétosztott népek tudatában regéiben, a személyességnek alakja hitregei óriás képzetként marad fen, az ős építményeket mint óriás munkákat az ő művének tartja, véle azonosítja tovább is az erőszakos dúló népeket, a kényurat és zsarnokot másik Nemerének nevezve, jelenséget a dúló, átsüvitő, emberölő zivatarban is vélve — —. Így alakulhatott saját óriás Nemerénkről ős nemzeti regénk, ez volt értelme, és csak is erre magyarázhatók a róla felmutatott hagyományos, de ma már eltörlődött homályos nyomaink, mindig elegendők azonban még ős hitregénk e képlete, valamint nevezetes *Nemere* alakja kiismerésére.

A többi nyomokban ily óriási alak képletek felvételére semmi további támaszpont nem kínálkozik; mit a *chronicon rythmicum* (15) versel Csabáról hogy iszonyatos nagyságú százados őst Bendekuzt, a régi honba visszatérve még életben találja:

invenitque viventem,

avum suum ingentem,

qui Bendekus vocatus,

csupán rim, krónikáink szerint Csaba Bendekuzt:

sanum, sed nimis decrepitem leli. Sokkal inkább mint gigási iszonyatosságu küzdelmek jelentkeznek a hún-attilai európai harcok; Pannonia elfoglalásakor tulni végszata oly

1) nem volna-e nyelvünkön az ide vágó: nem = genus, és dús származékai: nemzés = generatio, nemzetség = natio, a különleg nemzett: nemes = nobilis szavakkal már a *Nemere* mint ős nemzetatyai név ily értelme magyarázható? — 2) ezen építés is általában már, mint fűnebb láttuk, különös óriási, és óriásnépi tulajdonság és attributumként jelentkezik, így mint az óriás gigas Nemróddal épített a hagyomány a bábeli tornyot, már általában a középkori emlékekbeni képzet, hogy óriások építék azt, az óném. Anno-lied 151, hogy óriások égeték az építésére használt téglákat: die alten Babilouise stipti si van cigelin den alten, die die gigandi branten. Krónikánkban előjövő e nemű vélemény szerint már az egyiptusi piramisok is Nimród gigas építményei, azonosan a bábeli toronynyal (Kéza 1, 1): sita et enim erat inter Nubiam et Egyptum, cuius antiqua cernuntur usque hodie euntibus de Memphis Alexandriam; ennek nyomán véli Horvát István „rajzolatok”: „a szittyák nagy előmenetelt ténén a csinosodásban, a nagy piramisokat kezdék fejedelmek emelni, a mi utóbb nagy terhére esvén a népnek kivándorlást okozott. Ezt jelenti um.

iszonyú, hogy a százezerek leeste után a csatamezőt vérözön borítja el; hasonlóan a catalauni ütközetben a két tábor elválasztó kis patak a sebesültek véréből, eláradó nagy vérfolyammá dagad, s a holtak s élők testeit, lovait, fegyvereit hullámai magukkal ragadják (l. alább). Még inkább az Attila halála utáni húnmaradékok s idegenek közti háború, melyet már a niebelungi német regei hagyomány is a kriemhildi véres harc alatt látszik említeni; krónikáink szerint (bud. 30. st.): *tam durum ac forte proelium est commissum, ut per quindecim dies continuos ita Danubium germanico sanguine inundavit, quod si teutoni occisionem, que per hunos facta est, ob odium non celarent, profecto possent confiteri, quod a Sicambria usque Potentionam, nec homines, nec bruta animalia, de Danubio aquam bibere potuissent.* És egy más krónikás apostrophejával (Túróci 1. 23): *hunni ad instar armatorum, qui olim draconis ex dentibus, per Jasonem dum aurei velleris pro obtentu laborasset, seminais exorti, fraterna caede consumti fuisse dicuntur, peremta prius omni germanica caeteraque extranea natione mutuo se bello delevere.* De mint már némileg maga az ő s népatyai Nemere alak, úgy még inkább e küzdelmekről képletek a hősről hitrege körébe tartoznak, s általunk is a többi inkább e tekintetben lesz tárgyalandó.

Itt tartom még megemlítendőnek a törpék-ről hitregei képzeteket, amennyire azok jelentése, a velük bár ellentétesen álló óriásokról hitregei képletekkel találkozik. Ők is már mintegy külön faj, és saját népségként jönnek elő; de mint az óriás a természet felülmúló nagy testalkattal bír, mint öreg, őskoru jellemeztetik, a törpe ellenében kicsiny, gyermekies, idétlen apró alak; ott az idomtalan, bárgyúság, itt torzalak mellett ügyesség, amannál erőszak, emezeknél ravaszság a jellemző fővonás; mint az óriás a hegységben, sziklák ormain dermedten székel, a törpék serege ellenében a földalatti lyukakban, barlang, akna sőt faoduban lakik, hemzseg, ki és be sűrög. De hasonlóan ismét a művészi építő óriásokhoz, ők is ügyes érc-, fegyverkovácsok, e mellett végtelen kincsek, drágakő, ék, s búszerek birtokában vannak, mely utóbbiak által ismét hasonlóan az óriáshoz természetfölötti erővel bírnak. Azonkép elvegyülnek szinte velük ama ellenséges faj s népekről *ethnicus* eszmék; csak hogy ismét igen jellemzőleg, míg az óriások a népek ellenében az erőszakos, elnyomó, dúló faj, addig a törpék ismét az emberek által kiszorított, rettegő, lakatlan távol erdőségek s rejtett barlangokba vissza vonuló, innét legfeljebb incselkedés és ingerléssel nyugtalanító nép. Másfelől ismét még közelebb érintkeznek a tündérek-ről képzetekkel; hasonlóan ezekhez élénk társasági viszonyban különösen királyaik alatt jelennek meg, mint a tündérek békeverednek az emberek ügyeibe, őket megsegítve bűszereik, mesterségükkel, s viszont ezért tiszteletet, áldozatot követelve, saját bonyolódott ügyeik elintézésére, és bizonyos esetekben segítségül felhíva. Egészen elválaszthatlanul vegyülnek el azonban ezen tündérszellemi minőségben, ama bányaszellemek kincs-őr, s házi nemtőkkel, mint ezeket már fentebb nálunk is előjöni láttuk, különösen ezeknek ama *gnomi*, *dactylosi*, hüvők, *däumling* féle alakjaival, bár ezektől eltérő sajátságok, elváló tárgyalást igényelnek. Ezek már azon általános fővonások, melyekkel az összes hitregei hagyomány a törpéket föltüntet (l. bőven tárgyalva Grimm 413—40, Maury 80—94), mert nálunk, legalább maig tudomásunkra jutott hagyományos emlékeink így mint sajátlagi törpéről róluk alig tudnak valamit. Meséinkben is csak ritkán jönnek elő, és nagyobbára feledett s változtatott névvel idegenszerű képletek térnek helyükbe. Gaalnál (166) tud még a mese

Moysesnek nyelvzavarodása és a Sennaar mezején Kubiában, nem pedig Ásiában épült nagy tornyot, vagy is Babil Babiloni várost.^a

például, az örökségi három csodaszeren — a láthatatlanná tevő köpeny, száz mér-földet haladó saru s kimeríthetlen erszény (máshol ostonon) civódó *három törpét*, kik szerint egy *fekete óriásnak fiai*, ők hasonlóan *fekete színűek*, csupán *üstökük és szakáluk hófehér*. A mondahős, kit bíról választanak pörös ügyökben, csellel szokta őket kijátszani, hogy a büszerekhez juthasson, itt míg versenyt futtatja őket hogy a tüdejük megreped, addig ő a csodaszerekkel tovább áll. A tündér ilonai mesék e helyt őket már *ördögfiaknak* nevezik; de a mesei rajz nyilván törpékre illik. Valamint atyjuk itt is óriásnak mondatik, hasonlóan jó már elő a vonás a törpékről többi regékben. Vieland, a törpék királyának atyja, szinte óriás, anyja pedig elf (I. al.); a bűvszerek törpei birtok, mint a monda hősnék ügyök elintézésére felhívása törpék szokása (I. Grimm. 426). Általában azonban az ördöggei felváltások, helyettesítések szinte közönséges a rege és mesében (u. o. 416), mit itt már a fekete szín kínálkozóvá tett; nevezetes vonásnak tartom azonban ezt is, hogy feketéknek mondatnak, *fehér üstök és szakállal*, épen így tudnak más mondáink (népd. 3. 319) ily törpei, koboldi, kis ingerlő gonosz alakok *kék és veres* vagy *lángszínű* szakáláról, mit igen hasonlóan találók az éjszakai mythos *alfar* törpei ellentétes *líosalfar* = *licht elbe* és *döck alfar* = *dunkel elbe* = *genii obscuri* alakjaikhoz, emezek t. i. feketébbek a szuroknál, azok fénylőbbek a napnál (Grimm 493). E monda egy más váriánsáb. (gy. 111) azonban *hétszínű szakállúnak* is mondatik a törpe, s általában bővebben is beszéli róluk, hogy a mondahős egy lyukon utánok mászva a föld alá jut, hol egészen más világ állott előtte: a törpék kis apró házakban laknak, s bölcsőkben ringattatnak. De mint mondók ezen alakok is a sajátlagi törpétől eltérőbb koboldi jellemmel bírnak; így itt az említett mondákban: mint az erdőben kalandor társainak ételt készítő mondahős hasára teszi a lábast, s úgy költi el az ebédet, alakjára nézve ugyan a föld felett szinte törpe, hegyes szakálú, de földalatti lakában már sárkány alakot vesz fel, s mint ilyenre a szokott sárkányi küzdés alkalmaztatik. Ámbár ezen képlet is mint az óriás, úgy a törpével a többi regékben is egyiránt azonosul; a Fafnismalban például Fafnir és Regin sárkány s törpe alakjaik. Nevezetes a már előbb jellemzett törpei képleteket illetőleg, hogy különösen ismét a *finn* nép, valamint óriási *tschud*, *kalev*, *samojed* st. képzetekben fenforog más népeknél, úgy szinte a törpe értelemben is áttér különösen a svéd mondába (Maury 87). Itt a finneknek tudja már a germán rege is egyik hőst Völund, Wielandot, mint a törpék királyát a Kallova finn hegységben gyakorolva a kovács művészetet (Wilkins saga 20. Haupt altd. bl. 1. 34), ki ismét azonos az eddai (Völundarkvidha) fentebb látott Völund finn királyfi hőssel, hol már neve szinte: *alforum socius* = *alfa liodi* és *visi alfa* = *alforum princeps*; míg más német regék szerint mint Elberich a törpék királyának társa a Gloggensachsen v. Gögelsachs *Caucasusra* magyarazott *hegységben* jó elő, mint ily törpékkel kovácsoló; de hol ismét már saját emlékeink is tudnak ily föld alatt elzárt kovácsoló népekről, mint alább illető helyén látandjuk.

VI. HŐSÖK.

A hős- és hitrege. Óriás-mythosi összefüggések. A hős név, erős jelölés. A nemzeti ősatyák: Nemere, Hunor, Magor. Honalapítók. Magyar népség neve. Magyar hét nemzetségnév. Besenyő themák. Hún, Kún és Magyar-vezérek nevei. Székely nem- és ágnevek. A nemzeti fejedelmi genealogiák. Etele. Csaba. Álmos. Turuli nem. Árpád és hősök. István kör, Chanád, Thonuzoba. László és hősök. Mátyási hősök. Toldi Miklós. Pokolba járó hősök. Tar, Tót és Dózsa. A népmonda hősei. Haramiák, zsiványok.

A hősökről őskori emlékek, amennyire ezek a regében fensőbb lényekké, félistenekké emelkednek, vagy hogy emezek tulajdonai rájuk leszállanak, a hitrege egyik kitűnő tárgyát teszik ¹⁾. — A hős képezi az átmenetet az isten és ember közt, a szellemek is ugyan közvetítő lények már, de ők maguk is még isteni s nem emberi, földi eredettel bírnak; a hősben ellenben az emberi természetnek az isteniveli rokonsága sajátlag közvetített; mit már a hitrege azzal motivál, hogy nekik félisten, félembri eredetet tulajdonít, következésképpen ehhez hozza le rájuk az istenek tulajdonait, valamint általuk az emberi természetnek az istenihez fölemelkedését eszközölteti. Az utóbbi azonban csak azon anyagi korlátozó szükség leküzdése által, melynek alá van vetve, emelkedhetik az emberi korlátozott állapotból a korlátlan szellemibb isteni hatalmasságra. A hős kitűnő eleme azért a küzdés, mi az őskorban ismét csak a testi küzdés, a hadi vitézség, az ellenek legyőzése által nyilatkozik.

Ez utóbbi tekintetben azonban a hősi hitrege mindjárt ismét az óriásról mythos kiegészítő részletét teszi. Egyfelől ugyanis a hősöknek is hasonló hatalmas, a természeti határokat felülmúló testi erőt s hatalmat látunk tulajdonítani, egyiránt vesznek részt ez által ők is a küzdelmek s harcokban; és különösen ott, hol az óriási nevek és képzetek alatt régi ősi autochton vitéz hadakozó előnépek, vagy hatalmas egyes alakok, kiktől a nemzetek eredetüket származtatják, értetnek, velők e tekintetben a hősökről hagyományok tökéletesen elvegyülnek. Másfelől ismét az óriás-mythosnak annyira mint mondók kiegészítő részét teszik, amennyire a hősöknek az óriások vagy óriási szörnyekkel küzdése teszi a felőlük hitrege kiváló tárgyát, kiktől ők mintegy a világot megszabadítva, tisztítva, kipusztításuk által azt lakhatóvá teszik.

A mythosi vonások e tekintetben szinte már igen habozók, majd tág általánosságba folynak el, majd szűkebb részletekre szorúlnak, de jól áttekinthető az azonos képletek, szem elől el nem téveszthetők. Valamint ugyanis fentebb láttuk, hogy a legrégebb

1) lásd a mythos és epos hit- s hőrege összefüggését s azonos értelmét Creuzer symbolik I. k. I. 99, s bev. 1 jegyz.

mythosi korban magok az istenek küzdenek az óriásokkal, mintegy a világ hatalomért, Visnu a raksasokkal, Zeus a titanokkal, Thor a jötun fajjal; úgy a képlet épen így tér át a későbbi hősi hitregékbe, Hercules, Theseus és Jason, Dietrich, Siegfried s Beowulf st. hasonlóan küzdenek a szörnyekkel, csak hogy míg az istenekkel küzdések képlete inkább az ősbíb cosmogoniai értelemmel bír, addig a hősök általi folytatása inkább máris a népek polgárosítása, álladalmi rendezésére st. vonatkozik.

Észrevehető még emez óriás, félisten és hősökrolli hitregi fogalmak egymásba elvegyülése az összes regei hagyományokban; ilyenek például a germán és finn regében *Siegfried*, *Wieland*, *Dietrich*, *Starker Hans*, *Kaleva*, *Kullervo*, *Soini* hősök, kik majd ezen isteni, hősi, majd óriási tulajdonokkal bírnak (l. Grimm 519). Mint hatalmas kovácsok, sérthetetlen test s vas alkatuak, mint gyermekek jelentik már hatalmas erejüket, szétszakítva pályájukat, fákat tövestül szaggatnak ki, vizeket egy hűrpentésre kiisznak st., mibe a későbbi népmóda, mely előtt a lényeg már homályos érthetetlen volt, nem egy túlzó s bohós vonást vegyített, élénkítésül s torzításul; minek nyomán már hasonló: *eulenspiegel*, *Gargantua*, oláh *Bakala*, finn *Soini* st. bohós képletek alakultak.

A mondottakban találok már magyarázatát számos ismeretes mondai hason alakjainknak, minők a: **vasgyűrők**, **kömorzsolók**, **fanyövek**, **vas Lael** (Majlát 199, népd. 3. 319), kinek már teste hasonlóan megvasaltatik, mint a germán regék ama hőseinél előző, és az éjszaki regében is óriási név: *jarnhaus* = *eisenschüdel* (forn. süg 3. 578), valamint regéink egyik előkelő hőse **Toldról** (l. alább) hogy *vaslapoc-kájú*; mind ezek már eleve jelentik hősi természetük, gyermekkorukban ők is csodás dolgokat művelnek, már bölcsőjükből szétszakítják pályáikat (gy. 9), közönségesen hét évig szopnak, mint a finn hős Kullervoról (kal. 31. 90) az előbbi már említők, és az irani hős Rusthm is tíz dajkát szopik, és már nyolc éves korában oly erős, hogy a hegyet keresztül lövi nyilával (Firdusi 1. 113). Hercules az istenasszony emlője szopása által kapja nagy erejét, s mint nyolc hónapos a Juno által rá küldött kigyókat megfojtja. A népd. (3. 319) monda szerint: a fiúnak öreg anyajuhot kell szopni hét évig, s azáltal jut a különös erőhöz, hogy már akkor a közép nagyságú fákat gyökerestül bírja kiszaggatni, de ha még hét esztendeig szopott um. a legnagyobb tölgyeket is paráj gyanánt tépi ki. E monda (gy. 111) váriansa a fiút **Erős Jancsinak** nevezi, az *ösz öregember* *jelent* hét évig imádkozó anyjának születését, miután hét évig szopott az erdő kereszt útjára kell vinni, hogy a hetedik fát tövestül kiszakítsa, de ekkor még nem birta, s azért még hét esztendőt kell neki szopni, midőn végre könnyűséggel kirántja; amint ezt anyja látta örömeiben meghal. Mire szerencsétlén próbálni, találkozik a *fanyövről* (l. f. tünd. IV), ki kenderkint nyövi a fákat, azután a *kömorzsolóval*, ki a köveket göröngykint morzsolja szét kezével, végre a *vasgyűrővel*, ki a vasat mint a tésztát gyúrja, valamennyivel megbirkózik, legyőzi, kijátssa őket, ellenökben mint az ügyes fondor hős, az erőszakos de ügyetlen, balga óriás ellenében jellemezve. Hasonló törpei képlet ismét a **Máknymák** ember (Erdélyi közm. 283), ki a hősökkel küzdésbe kerekedik, szinte nagyerejű, nagyhehő, falánk, hanyaveti, a monda hőseit rendre legyőzi, csak a valódi hős, a király harmadik legkisebb fia fog ki rajta. Így küzd *Siegfried* is (Niebel. 90 st.) a törpék, sárkányok, óriások seregeivel, mint: Alberich, Asprián, Nilbunc és Schilbunc-val, mindezek aztán legyőzve a hős által, mint **Erős Jancsinál** is szolgálóiként követik, a hős segéd társai vá lesznek, kalandjaiban kísérik. A bohósba áttérő hősi alakokul jelentkeznek ismét meséinkben azon *Félelemkereső* (népd. 3. 289) **Nefész** (nefélj) **Jancsi**, **Nemtutka**, **Dőre** (gy. 9, 13, 76) **Vadhuszár** (Erdélyi közm. 404) félni, rettegni nemtudó személyességek, kik kalandokra mennek ki, maguknál erősbet keresni, vagy félelmet tanulni; így szegődnek szinte hason erőszakos óriási alakokhoz szolgálatba, kiket azonban a sokat feledett monda már többnyire csak *kegyetlen gaz-*

dáknak, zsarnokoknak tart, sőt olykor ördögnek mond; szolgálatukat emberi erőt felülmúló próbák teszik: egy nap az egész határt faekével fölszántani, hogy egy fűszál sem legyen látható, kő darabot ketté törni, vagy az óriással versengve nálánál magasbra fölvetni, mit ezek azután kijátszó csellet végeznek, kő helyett sajtot tör ketté, tőröböl — mint az óriás köből — facsar vizet, kő helyett madarat hagyít fel, mely elszállva, az óriás csodálkozására a végtelen messze hagyított követ jelenti; mi által az ellenkező esetre szabott büntetést: hátából szijat vágni st. ő végzi az óriáson, máskép is parancsolatit fonák értelemmel teljesítve, az által házát nő- s gyermekestől kipusztítja¹⁾.

Ezen óriás és hősi mythos kétségtelen jelenségeül veendő a *sárkányölők*-ről mindazon népmondák is, melyekben az ismeretes *királyfi, pásztorfiú, deák* st. monda-hős, közönségesen a harmadik *fiú*, kiindul a leküzendő sárkány ellen, ki mint ragadozó szörny, majd a királyleányok egyikét, majd általában embereket, állatokat ragadoz; a küzdés többnyire a hős részéről varázseszközökkel, tátos paripája, bűvös kardja segítségével történik, és eszközli a győzelmet, mintegy fensőbb isteni csodás hatalom-jelvével, és a sárkány számos fejei levágásából áll; mi által a hős egy különös világot, földalatti elsüllyedett arany, ezüst, érc palotákat az átoksúlytól, országokat, városokat a ragadozó szörnyek miatti inségtől megszabadít. Ez teszi már tartalmát saját népmondáink legalább egy negyedének is, miért itt idézésekkel sem kell bajlódniunk, miután alább a sárkányi mythosnál e nyomok még előkerülendnek.

Azonosok ezzel mindazon óriás állati szörnyekkel hősi küzdelmek képletei, melyekről még a mythosi emlékek bőven tudnak. A classicus rege szerint így küzd péld. Herakles a kythaeroni, Typhontól származó nemei oroszlánynyal, a lernaei hydrával, kinek, mint gyakran meséinkben a sárkánynak, számos feje a levágásra újra megnyől, az erymanthy vadkan, a kerynei szarvas, a ragadozó stymphalidákkal; megöli a hesperidák kertje előtti százfejű sárkányt, a krétai taurost, megküzd a háromfejű, hatkező, kilencclábú óriás Geryonnal, és Antaiossal, ki a földhöz is ütte ettől, mind a földfia mindig erősebb lesz (mi ismét a magy. mesében is). Theseus Herakles példáján buzdulva (Plutarch Thes. 6) irtja az utakat bátorlanná tevő buzogányos Periphetest, a fenyő görbítő Sinnist, a zsvány Skiront, Kerkyont, Prokrustest st. Phaea disznót, s mondáink sárkányaihoz hasonló ember eledelt követelő Minotaurust; hasonló szörnyirtók az Argonauták is. — Mindezen szörnyek ama erőszakos óriási jellemet képviselik már, mint mondók, mely mintegy átkosan uralja a földet, s melytől a hősök feladata azt megszabadítani, hogy élvezhesse a polgárosodás áldásait, valamint az isteneké a világot védni, fentartani, a felfalással, megsemmisítéssel fenyegető óriások ellen. Csakhogy amaz határozottabb emlékekben e mellett a mélyebb hitregei értelem, az óriási alak, a küzdelem még világosan kivehetők, holott az általános népmondai hagyományban ezen értelmek, és a küzdés képlete az egyhangú *sárkányi* mesebe tér át. Hogy olykor azonban tudják meséink is még a kiegészítő értelem részleteket, látjuk mondáink ama heraklesi, Geryon, Antoias, a fenyőgörbítő Sinnishez tartható hasonló alakjaikból, minőkül már fentebb meséink *fanyörvőit, kömorzsolóit* st. jellemeztük; hasonlóan vesznek fel másokban ezek, az utakat bátorlanná tevő amolyan zsvány személyességeket, míg máshol a félelem kereső hős az elátkozott várakat ördögi st. kísértetektől szabadítja meg, (l. péld. népd. 3. 289, gy. 43); így tudnak állati szörny alakokról, melyeket a mese szinte olykor még nyilván is óriásoknak mond (péld. Majlát. 2. 136): az *aranyfogú vadkan*, az *ezüsttollú saskeselyű*, és ugymond a leghatalmasb a *kigyó alakú az óriások ánya*.

1) egy ily egész monda-kört talállok a svéd: Gunar Olof Hytten Cavallius és Stephens által gyűjtött mesékben (l. ném. ford. Oberleitner Bécs 1838), melyek a fentebbi mieinkkel egészen azonosok, csak hogy bennök még az óriás név emléke világosb tudattal jelentkezik. Reggelleg a finn Kullervo (l. kalev. 31 run.) ezen hősök egyik legkiűnőbb személyesítője.

Maga azon képzet, is hogy az óriások élettelen hegyekké dermedt testekként gondoltattak, ezen kipusztítások, kimúlásokkal hagyományokkal összefügg. Ekkép lesznek sziklává Olaf átkára az erőszakos óriások, a remete átkára a Vágból kiálló Hargita, és a torkából vizet okádó forrássá, ismét egy remete átkára, a vidéknek minden vizeit felivott sárkány (Óriás V). A hős vitézsége, az új hit szent apostolai átká, valamint általában az utószülött gyengébb, de józanabb, ügyes, elmés emberiség kifog a durva anyagias óriási erőszakon, a szelidebb polgárosodott népségek, mintegy szellemi befolyásuk által ama dülő, vad, barbar, ragadozó s prédáló óriásokként képzelt szomszéd népfajokon.

Ennyit az óriási mythos kiegészítéseül, mennyire az a hőskrői hitregével szorosan összefügg, s ennek lényegét teszi; de ez előzményben bírjuk már a hős-hitregéi eszme alapját, azon küzdelmet, mely által az emberi hős legyőzve az akadályokat istenséggé emelkedik. Ezen általános eszmék kifejezésével áttekintünk már biztosabban a még dús nyomokban jelentkező saját hősi hitregénk akadálytalanabb részletes vizsgálatahoz.

A homályukból még alighogy kivetkőződő őskori emlékeink nyomai máris határozott nemzeti hősi, ősvallási cultusra utalnak. Ide magyarázom azon legújabbban Jerney által felfedezett s I András korába — tehát éppen az elnyomott nemzeti pogány vallási gyakorlat újra előtörő időszakába — helyezett imádság szavait: *ne vemoaggouc Bardous es enlweo erous zen jeleselt* — ne imádjuk parthus (?) **ős elők erős szent jeleselt**. Ezen **erős jelesei az ős előknek**, kiknek az említett korban újra feléledhetett pogány tisztelete ellen a keresztyén imádság jelen szavai tiltakoznak, alig volnának másokra vehetők, mint a nemzeti hősökre, kik az ősök természetesen erős jelesei voltak; miután ha az, az ősvallási pogány istenségekről szólna, sokkal közelebb állott volna a hamis istenek kifejezés, s a keresztyén imádság nem fogta volna ezeket erős szent jeleseknek nevezni, míg ellenben a legkeresztyénibb érzet mellett is a nemzeti kegyelet így nevezethetvé véle a nemzeti hősöket, azoknak csupán keresztyéniellen pogányszerű vallási tiszteletük és imádságuk ellen tiltakozván; és miután. különösen ez ellen látjuk kikelni, hinnünk kell, hogy a nemzeti vallásnak ez egyik kitünő ágazatja volt, s hogy még legtovább is különösen iránta nyilatkozott a folytonos rokonszenv. Béla névtelen jegyzője legalább, kinek minden nyomon kitünő keresztyéni buzgalmánál fogva legkevésbé sem lehet pogány érzelmeket szemére hányni, nem átalja Álmost, a pogánykori nemzeti ős elődök egyik bizonyára legkitünőbb hősi jelesei alakját, hason kegyelettel jellemzeni (3): *vocatus est Almus idest sanctus, . . . erat enim ipse Almus pius, benevolus, largus, sapiens, bonus miles, hilaris dator, donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus . . .* a szavak legalább is annyit, ha nem többet fejeznek ki, mint a fentebbi „erős szent jelesek” kitétel. Máskép is bármily körülíró ezen: **ős elők erős szent jelesei** kifejezés, a nemzeti hősök fogalma jelentésére, mégis én azt hajlandó volnék szinte igen eredeti s találónak venni, amennyire igen jól adja vissza a pogány hitnézet eszméjét, melynél fogva a kegyelet és tisztelet csak így létezhetett a nemzeti hősök iránt, mint az ős elők erős jelesei iránt, de mely eszmét a keresztyén hit máris a felvett „szent” fogalommal jellemezte, melylyel már saját, nem ugyan csatázó, de igen is szinte küzdő, az anyag, a bűn felett szellemi, erénydiadalt kivívott hithőseit jelelé. Nem is lehet más bizonyosb nyomára jönnünk a herost — hőst nálunk jelentett pogánykori kifejezésnek; a **hős** szó legalább újabbnak jelentkezik, nem vagyok ugyan hamarjában képes tudomásunkra levő nyelvm emlékeinkből meghatározni, hol s mikor jó az bennök először elő, Heltainál (Cron. 1. 78) azonban már olvasom. Szótárainkban Sándor és Kresznericsnél:

hös = *heros* v. *miles veteranus, expertus, probatus* v. *fortis, animosus, strenuus, magnanimus*. Molnár Albert még nem említi, csupán a rövid hangzatú *hös* = *futurus sponsus, procus* (Kreszn. *hös* legény = *juvenis maturus nuptiis*) szavat vevé föl szótárába; lehet azonban hogy a szó elavult, szokásból kiment volt; ok volna rá magában az imádság helyében, miután a *hös* *cultus* ellen mint látjuk kikelő keresztyénségnek érdekében állott az ily szavakat használatuk mellőzése által is nimbusokból kivetköztetni; kétségtelenül ily mellőzés által múltak ki több mythosi elkerülhető nomenclatióink is, vagy csak a beszéd s írás használaton kívül téve, azok a nép nyelvén szitok, babonabani eltorzított tengésre szorítottak; így maradhatott fel talán a *hös* szó is, ama mellék *miles veteranus*, a nép mondáiban közönségesen bohós *obsitos katona, vadhuszár, hös* = *procus* értelmekkel, melyekből később eredeti jelentésével felébresztetett. Így is azonban magyarázni nem tudom, ha csak ismét nem egyenesen az *ős* szóval, mint az előbbi kifejezésben elő jő: *ős* *elők*, miután a pogánykori nemzeti *ős* *elődök*, kik iránt kegyelettel viseltetének csak is *hősök*, *vitézek*, *bajnokok* lehettek, valaminthogy a pogánykori fő patriarchalis elemnél fogva az *ős, ősz* kornak volt kitünő precellentiája. Majd nem kínálkozóbb azonban a kifejezés második része: **erős jelessek**, mindegyik ismét tulajdonság név; de az *erősre* különös nyomatékot tennék, a mennyire már magában nem csak sokoldalú idevágó értelmekkel mint: *fortis, firmus, strenuus, validus, robustus, stabilis*, de nyelvünkön dúsz képzésekben is jő elő, minő talán a fő hivatalnév *érsek* is (I. papok XV); alapértelmét azonban az *erő* szó adná, mi: *vis, vires, robur*, honnét ismét a többi származék és képzés, míg ez talán ismét, a gyökileg rövidebb *ér* = *vena* szó, és különösen az *ér* igétől: *valet, meretur, dignus est*, származnék. Ezen *erős* = *vis* jelentésében azonban már meglepőleg találkozik a görög *ἔρως* (*eroe*) = *erő* (*vis, kraft*) és *ἥρωας* v. *ἥρως* = *heros* = *hős* szavak alakja s jelentésével; a görög névnek azonban nyomozásában, (miután annak eredeti jelentése sajátlag azzal magyaráztatik: hogy így neveztetének a kitünő férfiak, urak, kik mások feletti hatalomra emelkedtek vitézségük által, s így a latin *heros* s német herrel azonos értelmű, I. Creuzer symb. 3. 1, 5—7, Lennep etim. 222) saját *úr* szavunkkal összefüggésére jövünk, melynek tág s messzevágó rokon értelemét már föntebb (I. II) tárgyaltuk; és így találkozónék tovább is a *heros* *erős* férfiú, st. idevágó értelmekben, a sanskr. *vira* s *varia*, a got. *vir*, a hellen *herakles* és *ares* nevekkal is. Különösen pedig a finn *uros*-sal, mely név jelentése (Lencquist 41) egyenesen: *vir fortis* volna, s mint ilyen egy hatalmas lény jelöltetik véle. Mint tehát a fentebbi szavak: *úr, férfiú, erős, katexechon* a *hőst* jelentheték a sanskr. *vira*, gör. *heros*, német *held* (szinte férfiú I. Grimm 316) nevekben, úgy nálunk is az *erős* szó, katexechon kitünőleg mint ilyet fejezheté ki a *hőst*, és lehet hogy még összekötve is mint itt: **erős jelessek**, egy más még meghatározóbb tulajdonság névvel is használtatott. Ennél többet nem is tudok mást felhozni, csak a nádor codex (Mária siralma, Toldy i. h.) azon már az óriásnál idézett helyét: „*o szemérmőtelen halál! nam te mind ez napég óriásokat és nagy erős vitézeket meggyőztél,*“ nyilván az óriás mellett itt csak *hősökről* lehet még szó, mint azt már a *vitész* jelenti, de mint elégtelen a teljes *hősi* fogalom kijelentésére ismét a körülírással jelenik meg, mint ott: *erős jelessek*, úgy itt: *nagy erős vitézek*, bizonyára azonos értelemmel áll.

Lehet hogy ezen *ős* *elők* „*erős jeleseinek*“ vagy is *hősöknek* tisztelete elleni keresztyén imádsági tiltakozással azonos értelmű szinte, a nem sokára ezután még a többi pogány maradvány vallási *cultus* gyakorlatok egyike ellen hozott sz. László féle törvény: „*ad lapides sacrificare*“ tilalma. Lejebb már illető helyén tárgyalandjuk az adatot, valamint láthatjuk, hogy a halottak tisztelete a pogány vallásokban általánosan ugyan kitünő helyt foglalt, de különösen a kitünőbb *hősök* voltak természetesen, kiknek halálát torolták, emlékét megülték, tisztelek, tetteiket dal s emlékekben ünne-

pelték '); hogy e mellett sirjaikra is emlékkövek, szobrok állítottak — minőknek s a magyar népségektől különösen származóknak tartja péld. Jerney is (ut. 2. 101) a déli oroszországi egykori Lebedejának e nemű ismeretes közsobrát, — valószínű, miután nálunk is nem egy határjárásí okirat a jelek említése közt, valamint: *poganser* (pogány sír) *sepulchra paganorum*, *sepulchra antiquorum*-ot emleget, úgy tud *bárván*-nak nevezett ily emlékkövekről, s lehet, hogy *ad lapides sacrificare* már ezek, ez által pedig különösen a hősök tiszteletére vonatkozott; de ezektől, mint egyrészt tágabb értelmű s máshol tüzetes tárgyalásra fenhagyottak (XVI), másrészt pedig kétesb nyomoktól elfordulva, itt a vizsgálat feladata: az űs elők ezen *erős jelesei* a nemzeti hősök ismeretére jőni, a mennyire még az emlékeinkben fenmaradt róluki vonások, a hősök ezen isteni v. félisteni tulajdonságaikat feltüntetik.

Kétségtelenül ezen nemzeti hősök élén állottak már mint *űs elők* a **nemzeti űs atyák**, kikől a nemzet eredetét származtatá. Ilyenül láttuk már fentebb a krónikáinkban fentartott nemzeti hagyomány szerint az óriás **Nemródot**, **Nemerét** állíttatni, kit azonban ezen óriási tulajdoninál fogva már ott tárgyaltunk; a róla mint nemzet ősatyáról fent volt hagyományok, mint szinte láttuk, sokrészt a bibliai Nimród-ról tudattal váltattak fel, vagy legalább elvegyültek, miután nem csak a hason név, de talán a többi közös: uralkodást alapító, nemzeteket hódító, városokat alkotó, vadász, kényúr ősről analog vonások is ezen azonitást könnyíték ²⁾. Mivel azonban sajátlag elsőszülött fiaí Hunor és Magor kezdik az elváló magyar nemzeti származást, a hagyomány csak keveset tudhatott, a krónikáink és nemzetünk genealogiai sorozatában (I. Kéza 1. 1. bud. chron. 35. st.) említett, két előbbi ősről **Jafet** és **Tanáról**, kik által a Nimród-Noei származást közvetleníteni igyekeztek. A **Jafet** név nyilván már szinte a bibliaihoz alkalmazott, vagy azzal tökéletesen azonos, bár mellette hasonló *Japetos* classicus mythosi név s alak emléke is fenforoghat, annál inkább, mert róla is a mythos mint titán-gigási űs nép-atyáról emlékezik, s e mellett különösen Kaukasus és Skythiába is helyezi. **Tana** neve azonban, — kit krónikáink származási sorozata is a bibliától egészen eltérőleg eredeti sajátssággal, Jafet fiának s Nemród atyjának nevez — már bővebb értelmezést adhat, miután a hozzá tartható régi személy- s helynevekkel azonosnak mutatkozik. Így nevezetett volna már Skythia első királya **Tanausnak**, Justin (1. 1): *primus omnium Ninus rex Assyriorum — fuere quidem temporibus antiquiores, Sesostis Aegypti et Scythiae rex Tanaus; quorum alter in Pontum alter usque Aegyptum excessit*. Mint régi neve-

1) Eckehard (Valtharius 10) Attila egyik vendéglését leírva említi az ivó serlegeken az űsök faragással ábrázolt hős tetteit:

ordine sculpturae referentem gesta piorum,

amint e vonás hüven adja vissza az őskori szokást, úgy jól fejezi ki a: gesta piorum kitétel ama: az űs elők szent jelesei eszmét. Fischer kiadásáb. 25, magyarázza már: piorum i. e. heroum, qui in campis elysii, seu walthalla degebant, s a classicusok hasonló kifejezéseivel Mart. 12. 52:

accipient olim cum te loca laeta piorum,

non erit in Stygia notior umbra domo.

Corn. Ser. Aetn. 641:

nec sanctos iuvenes attingunt sordida fata

sed vere cessere domus et iura piorum.

A német fromm — pins régi értelme is: fortis, strenuus, erős (Wachter glos. 494). — 2) nevezetes hogy valamint a germ. Wuotan isten és Nemere már némileg a képzetben találkozunk, miszerint a néphit azt a wüthendes heer-ben, Nemerét pedig a dühöngő ödöklő szélben képzeli, úgy Wuotan is mint Nemere a nemzeti genealogiák élén áll. Albericus trad. fon. 1. 23: a Mercurio qui Woden est dictus descendit genealogia Anglorum et multorum aliorum. A Sköldungok származása is Sceaf Freyr-ra v. Wodanra visszavivó (Müllenhoff I. Haupt zeitschr. 7. 419). Így szállanak le a Wuotan istenről vonások a későbbi hősökre is a regében, különösen a bírodalmat alkotó, városokat építő nagy Károlyra, mint ismét Nemeréről Itélésre (I. ozt). Mint óriás nemzet-égyatya érinthetik ismét Tuiscovall, ki szinte deus terra editus, kitől a német nemzetségek származnak. A finben Kaleva a félisten s óriás, kitől ismét a többi hősök s félistenek veszik eredetüket.

Magy. Mythol.

zetes város- és helynév is előző Strabonál (17): *Tanis maxima (in Aegypto) civitas*; hasonlóan (Numeror. 13. 23): *Tanin urbem in Aegypto*. (Esaías 19. 11, psalm. 77 st.). De már nemzetünk régi lakhelyei egyikét is ily nevű folyó a *Tanais* mellett tudjuk, (hol Strabo 11 szerint egy ily nevezetes kereskedő város is ekkép nevezetelt), mi már annál inkább figyelmet igényel, mert tőle nevezte volna magát (Anonym 1 szerint) a nemzet is **Dentu mogernek**, mint a nevet Jászay a **Don** től magyarra visszaállítja. E szerint krónikáink *Tana* űs atyai nevét bátor tarthatnók akár amaz első skytha uralkodó Tana-us nevéhez, akár a Tana-isi, Doni, Danai tartomány lak- és folyónévhez; egy más hősünk *Attila* nevében legalább, mennyire az ismét az *Atel*, *Etel* viz s *Etelközi* hon nevével azonosul, hasonló jelenséget bírnánk. Nyelvünkön is azonban a **tanya** szó letelepedést, telepet, s némileg azt, mit a fentebb látott régi *ülés* és *szálás* = *descensus* jelent; még maig is a tanyázás által különösen a sátorok, rögtönzött kunyhók alatti ideiglenes lakás értetik, így nevezvén különösen a pusztai nyájörök, folyók partjain halászok telepét tanyának. Tájnyelvünk a tanához közel álló: *tanár*, *tanorok*, *tanárok* szavak alatt (l. tájszót.) a falut körülvevő kerítéseket, gyeplős árkokatokat, s általában a bekerített helyet érti, mi még közelebb állana hason letelepedési körülárkolt, sáncolt helyek fogalmához, minők nemzetünk ősi székhelyei hadszerkezeténél fogva lehettek. Valamint másrészt a *tanárok* szó figyelmeztethetne ismét a fentebbi *ördögárka*, *hunárka*, *csörszárka* értelme és ősi név benne keresésére; annál inkább, mert nevünkhez vélném leginkább tarthatni a székely szitkos szolást: **Dana verjen meg**, melyet Bodor (pog. hitr. 90) a *Damasek*-féle magyar istenrei vonatkozásban hoz fel (l. II), mi által a név már nyilván a fölények, isten, ördög, manó st. neveikkel fentartott e féle szolásoknál fogva, szinte ezen értelmet adólag hozzájuk csatlakozik, valamint hogy már az óriás neveknél is a jelenség előző, mint a tatárnál, és maga Nemere neve is csak így, mint átkos szélé forog fen.

A sajátlagi *nemzeti űs elődök*, s e szerint a *nemzeti hősök* is azonban mint mondók, tulajdonképen **Hunor** és **Magorral** kezdődnek, miután Jafettől Tana Nemród atyja és Hunor s Magor öregatyján kívül még, krónikáink szerint is, más nemzetségek is származtak ¹⁾, és bár Tana fiául csak egyedül Nemród említetik, ennek azonban ismét elsőszülött Hunor és Magor fiain — a magyar s hún nép törzsatyjain — kívül, krónikáink még más nemzedékeket is tulajdonítanak, kikhez ugyan az egy atyától testvéri rokon származás viszonyát felemlítik, s csupán is csak a tájnyelvi különbséget emelik ki, de tőlök még is eltérőleg, a külön magyar s hún nép őseiül Nemród elsőszülött fiait Hunort és Magort állítják, kik már korán elválva atyjuktól, ezen elsőszülöttségi jognál fogva, mintegy külön dynastiát alapítanak (Keza 1. 1): *cum autem Hunor et Magor Menroth essent primogeniti a patre ipsorum tabernaculis separati incedebant* ²⁾.

A krónikáinkban ezen két nemzetőről már fenmaradt vonások őket hős- hitregei hagyományos vonásokkal tüntetik fel. Hasonló már az, hogy a hún és magyar nemzet űs atyjául állítottak (Keza 1. 1): *Menroth gigans — duos filios generavit, ex quibus Huni sive Hungari exorti sunt* ³⁾. Valamint már más népek genealogiái élén féltetni, óriási, hősi alakokat látunk: a görögöknél Deukaliont, skytháknál Heraklest, germánoknál a

1) krónikáink ismét nyílt ellenkezésben a biblia nemzetségi táblájával Jafettől 17 nemzetséget származtatnak. Keza 1. 1: *ex Jafet vero 10 et septem* (bud. chr. hasonl.) *holott a genesis 10. feje. a jafeti nemzedéket hétre, fiait pedig 14 teszi*. Ily különbség van köztük Cham és Sem nemzedékei számára nézve is. — 2) Podhracky (chron. bud. 8) ide tartja, hogy a magyar királyok elsőszülöttjei az ország harmadrészét vezérségül bírták. — 3) a krónikai hely itt ugyan a magyarokat s húnokat azonosítja, mondván: *huni sive hungari*, mint a nemzeti genealogiákban is bud. chron. 36: *Nemród fiául csak egyik, az első Hunor hozatik fel, még Magor egészen elhagyatik*; (ellenben megint ama második krónikai származtatásában, melyről fenebb Túróczi értesítése és Anonym helye nyomán szoltunk, a Magoghoz tartott Magor említetik egyedül), mit én hajlandó vagyok ismét krónikási önkénynek tartani, miután az attilai-hún magyar eredet egyenes leszármaztatása véleményénél fogva, mely a krónikásoknál kitűnőleg uralkodott, s annyiszor a huni sive

Tuiscótól származó Mannust, kinek ismét három fiától Ingaevon, Herminon és Istaevontól származnak a többi germán testvér népágak; úgy hasonlóak e hősökhöz fensőbb eredetükre nézve is, mint Deukalion gigasi, Hercules isteni ivadék, Mannus a Tuisco: deus terra editus fia, a szerint Hunor és Magor is Nemród gigas – Nemere óriás elsőszülött fia. Még nevezetesebb vonás, hogy mint általában a nemzetetük, úgy ők is fensőbb lények, tündéries nőkkel párosulnak, minőkül mutatkoznak már azon, krónikáink szerint, általok a pusztában tánc és zene közt férfiak nélkül talált s magukkal elragadott Alan fejedelmi hölgyek, azonosulva a többi hún eredetről mondák bűvös Alirumna tündérnőivel, kiktől ép úgy, mint e nevezetesős atyáktól vette a nemzet a krónikai hagyomány szerint eredetét (Kéza I. 1): a quibus mulieribus omnes hunni sive hungari originem assumpsero. De így már láttuk a finn királyfiakról is, mint hason tündérnőkkel egyesülnek, s hogy azok egyike neve szinte Ölrün, Alirumna (tünd. IV), s lejjebb is a további hősöknél jelentkező e vonást ismétlődni látjuk. De maga ezen nőrablás is megint némileg az őskori hősök jellemző közös vonása. Plutarch (Thes. 2) kiemeli már a hős Theseus és Romulus párhuzamos életrajzában, hogy mind a két nagy nemzetős, egyik Rómát alapítva, másik Áthent gyarmatosítva, nőrablást követ el. Hasonlón már a fentebbi finn királyfiak is, a valkyria tündérhölgyek halálütleple elragadásával kényszerítik őket nejüké lenni, és Kullervo a finn hős is nőrabló (Schott kul. 18), valamint az őskor számos hősei. — Így tudja rólok tovább a nemzeti történeti monda, hogy nem csak a nemzet ősatyai, de egy új hon alapítói is, melybe ismét mint az őskor hősei általában, fensőbb isteni sugálat, isteni vezérlés, isten küldött szent állat, itt a vadászat közt feltűnő szarvas által jutnak a meotisi tavak közti új honba (I. állatok VIII), mi hogy nyilván a fensőbb szellemek által történt, kiktől eredetüket vevék, a Jornandesnáli hún monda szavai kiegészítik (C. 24): quod spiritus illi unde progeniem trahunt egere.

Ama másik krónikai verzióknak (I. óriás V s előbbi jegyz.) a hagyományt a bibliaival jobb összehangzásba hozva, csak Magort említi, elhagyva a biblia összehangzás s a hún-attilai eredetiség útjában álló Hunort, de ezen Magorra átviszi már a nemzeti dynastia alapítása dicsőségét is (Anonym. 1): primus rex scythiae fuit Magog filius Japhet, et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cuius etiam progenie regis descendit nominatissimus atque potentissimus rex Athila.

Mint itt Hunor és Magor, a hún és magyar nép élére tett hősöktől származik, s eredetét egyiránt mint nevét veszi a hún és magyar nemzet, úgy hajlandó volnék a magyar többi népségágak neveiben is, mint: **kún, avar, jász, besenyő, úz, bolgár, palóc**, talán az **orosz, kazar, zichiek** st. hasonló, a nemzetségek élére állított **ős, törzs atyák** és sajátlag **hősök** nevét keresni. Történetmondai hagyományunk ugyan e tekintetben mitsem tud rólok, s az összes emlékekben is csupán nevök s hozzáink

hungari phrasis általi azonosításban nyilatkozik, mellőzni vagy legalább rectificálni igyekeztek minden nyomot, mi ezen eredetiséggel ellenkezésben látszott lenni; ekkép a hún és magyar testvér népből, mely lehet hogy e mellett még szoros birodalmi viszonyban is volt folytonosan összekötve, egyet alkotva, a nemzeti monda által még említett két törzs atyát is Hunort és Magort a clausula alatt: a quibus Huni sive Hungari exorti sunt, egyiránt s azonos értelemmel az azonosított hún s magyar népatyáit tevék; mi természetesen a visszaszűrt eredményt állítja elő, hogy egy ugyanazon nép ősatyjaul két személyt állított, egészen szokatlanul az e nemű genealogiai táblákhoz, egymás mellé. De már a krónikai szerkesztésen át külön alapmonda: Nimród két különböző Hunor és Magor nevű fiáról, amint e nevek t. i. azonosak aztán a két külön hún és magyar népág nevével, elhítteli vélem, hogy itt két testvérnép őse, tőlük származás, s nevérol van szó, s hogy a huni sive hungari helyet huni et hungarinak kellene állani, mi talán a historiai igazsághoz is közelebb áll, miután a hún nép valószínűleg inkább testvéri viszonyban volt a magyarral. Lehet, hogy azon különböztetés is, melyet a krónikai hagyomány Nimród másodszerűlt fiaira nézve tesz, kik csupán tájszóalással különböznek, már ide tartandó; mit egyébiránt szorosan állítani nem gondolnék, miután benne egyiránt a többi rokon népágak: Kúnok, Avarok, Besenyők, Palócok, Jászok s többiekéről tudat jelentkeztetik, vagy hogy még az összes népesalád: Skytha, Turk, Finn st. eredeti egységének emléke élne benne, mely között természetesen idővel több mint tájszóalási különbség foglalt helyt.

nemi viszonyuk említése az mi fenmaradt, ha csak rájuk nem alkalmaznók már az érintett fentebbi néprokonságróli tudatot: Nemród elsőszülött Hunor és Magor fiai ivadéka, s a többi másodszülettek közt. Kétségtelenül rokon népekül mutatja fel azokat ma már a nemzetibb iránynak indult mélyebb történeti vizsgálat ¹⁾ egy felől; míg más felől a véleményt erősíthetné, e neveknek nyelvünkön régi honos ily magyaros eredeti hangzatú kiejtése, mint némelyeknek (péld. jász = ijász = nyilazó, avar = régi, avatag = obsoletus, antiquus, avar a tájszót. száraz tavai, azaz régi fű, tehát őst jelentő st.) még maig felismerhető értelme. Különösen pedig még ily hős elődök, nemzetségapák neveiül volnának vehetők, ezen magyar egyes népágak saját külön *nem*, *had*, *család*, *ág*-nevei, melyek részint a külföldi íróknál, részint honi emlékeinkben fenmaradtak. Így a Constantin porphy. (de admin.) szerinti Etelközbe lakó magyar nemzet hét nemzetségapák nevei: **Neke**, **Megere**, **Kürtgermat**, **Tarian**, **Genach**, **Kare**, **Kase**, (Cehhez később járul a Kazaroktól elvált **Kabar** nyolcadik ágát tevő nemzetség). A görög leírás által elferdített szavakban alig vagyunk képesek már, ezen nemzetségnevek eredeti alakját s hangzását, annál kevésbé értelmét s ily hősnevi jelentőségét felismerni; helyreállításuk azonban több vagy kisebb szerencsével már többször megkísérletett, s különösen talá-lólag adhatók azok régi s maig fellevő hason hely- s személy- vagy is családnemekkel, így: **Nyék**, **Magyar** v. **Megyer**, **Kürt-gyarmat**, **Tarján**, **Jenő**, **Kár**, **Káz** (l. péld. Toldi m. irod. tört. 1. 25). Hasonlón jönnek elő, s idegenszerű hangzanak, a szinte Constantinnál (u. o. 30) felhozott *besenyő* nemzetség nevek: **Chabuxingila**, **Borotalmat**, **Bulatzospon**, **Charaboe**, **Giazichopon**, **Jabdiertim**, **Kurtzitzur**, **Syrukalpee**; de ezeknek is legalább nagyobb része, különösen a kiismerhető összetételek elválasztásával, melyek ismét bizonyára saját értelemmel bírnak, kétségtelen magyar ősz nevekre volna visszaállítható, mint: Chabuxingila első része *Csaba*, másik *Gyulá*-ra (gila), *Borotalma* = *Bor*: a név nemzetségi táblánkbak mint Hunor fíjáz jó elő (chron. bud. 30), u. o. (44) egy magyar nemzetség: generatio de *Bor*, s a székely nemz. ágak közt (Kovachich. script. 2. 339) *Borozlo*; a *Borotalma* összetétellel is analogia (Anonym. 10) a hét kún vezér egyike ivadékanak *Olop-tulma* neve. *Bulatzospu*, (Anonym. 57) az ismaelita besenyő vezérek egyike *Bocsu* neve, s lejjebb a magy. vezéri *Bulcsu* név. *Giazichopon* = *Gyeza*. *Syrukalpe*: a székely nemz. ágak közt (Kovach. i. h.) egy *Syaryws*. *Charaboe* = a fentebbi magy. *Kar*. *Kurtzitzur* = *Kürtgyarmat* st. Homályos értelmük ugyan tág e féle véleményezéseket s értelmezést enged ²⁾, felfogásunkat azonban e tekintetben nem csak a hit- s hősregei emlékek igazolhatják, melyekben a nemzetségek s egyes ágak élén közönségesen álló hősi személyességektől elnevezések egyike a leggyakoribb jelenségeknek ³⁾, de világosb saját történeti nyomaink és krónikai hagyományaink is,

1) L. újabban Venzel értekezését új muz. 1. 431. — 2) Legújabbban Jerney (ut. 1. 77) e népségek hadszerkeztelénél fogva, a neveket különféle hadcsapat neveknek állítja, azokat majd fegyverneműk, majd hadi stratégiai állások s működésük jelentésével magyarázva. Nem kell mondanunk hogy így is, minden elmélet s erőlködés mellett csak félig meddig jelenthetők; mint Borotalma = vároitalma = castrenses, Bulatzospon = előcsapat = antesignani. Charaboe = káróvó = custodes. Jabdiertim = hadiérdem = veterani st. de mint: Giazichopon = a nyilazó mellett már jászcsapat, ugy Chabuxingila is csak a havasi Gyula személy- s helynévvel magyarázva; nem is említve hogy már a hős- s nemzetségnevek, szinte fegyverek, hadaktól származhatnak. Találókba majd nem a f. i. magy. nemzetségneveknek általa (u. o. 1. 78. 325) megkísérletett, hadtactica és stratégiai magyarázata: mint Neke = nyaka, Megere = mejjere = mellere, Kurtgermat = kürt gyomra, Tarian = tarja, Genach = hőnyök, Kare = kar, Kaze = kéz, ha a nevek vissza is adnák az általuk jelenteni akart hadiállás értelmét, ugy azok kétségtelenül még közelebb állnak eredeti magyar ősz nemzetségnevekhez; mint Megere az általános Magyar, ugy a Nyék név honunk minden vidékén számos ezen helynévben él. Genach a Jenő, Tarján = Adorján, Kürt a Kyrtho = aga st. régi, már a székely nemzetségi sorozatokban is előjövő nevek (l. Kovach. s alább). — 3) hogy például csak egyet a germán nemzetség- s népág-neveket említsük, mint már Tacitus (germ. 2) tudósít: Tuistonem deum terra editum, et filium Mannum originem gentis conditoresque. Manno tris filios assignant, e quorum nominibus proximi oceano Ingaevones, medii Hermiones ceteri Istaevones vocentur. quadam licentia vetustatis plures deo ortos, pluresque gentis appellationes Marsos, Gambivios, Suevos, Vandalios affirmant: eaque vera et antiqua nomina

melyek a hún, kún, besenyő, magyar népek vagy népségágak élén mindenkor vezérek s hőseik nevét említik. Így jönnek elő az Európába jövő húnok vezérei nevei krónikáinkban elől felemlítve (Kéza 1. 2. bud. chron. 14): **Belo** (Kéza: Wela), **Keve** (K. Cuwe), **Kadioba** (K. Caducha), **Attila** (K. Ethela), **Reva** (K. Reuva), **Buda**, **Kádár**. A magyarokkal Kiewnél egyesülő kún hét nemzetség vezérei nevei (Anonym 8): **Ed**, **Edumer**, **Etu**, **Bunger**, **Ousad**, **Boyta**, **Ketel**. Többször Anonymnál szinte így egyes beköltöző besenyő nemzetségágak vezérek nevével, s a krónikákban is, hol egy már nyilván *Besenyő* névvel neveztetik. Világosan mutatja azonban ezt a magyar hét nemzetség, melyet még így külön hét ágnev alatt látunk Constantinnál említve, míg krónikáinkban már szinte csak a hét vezérnek nevével hozvák elő, mit azonban Anonym (3) helye még élénkebben is tud midőn őket **hét ő magyaroknak** nevezi, septem principales personae, qui **hetumoger** (= hét ő magyar) vocantur usque in hodiernam diem, szerinte (6): **Almus**, **Eleud**, **Cundu**, **Oand**, **Tosu**, **Huba**, **Tuhut**, (eltérőleg a krónikákban, mert az elsőbbséget utódaikkal vegyítik el, valamint a főntebbi kún vezéreknek neveivel: **Árpád**, **Zabolcs**, **Gyula**, **Kund**, **Lél**, **Verbulch**, **Urs**). Ezzel természetesen nem akarom azt mondani, mintha ezen vezér nevek, melyeket a krónikák a leírt időből említenek, lettek volna a nemzetágak ősi elődeiktől nevei (ámbar nem egy vezérnek, a mint szemléyében a bizonyos hős elődökről hitregei hősi vonásokat ismételtni látjuk, úgy neve is azonosulhatott népága egy régibb elődétől származott nevével), hanem csak arra figyelmeztetek, hogy mint itt a hét magyar népág vezérei nevével hozatik elő, úgy lehettek ama nevek is, melyeken ősi időben népágaik neveztek, ily ősi és hős vezéri nevektől származó elnevezések. Különösen erre mutat már a körülmény, hogy a krónikák az összes nemzet 108 ágát ily hét nemre vitték vissza (I. Kéza append. de nobilib. adv.). S épen így hozza le már az ismeretes székely nemzetségi sorozat is hat nemből, a többi székely ágakat, (I. Kovachich script. 1. 339):

I Adoryan nemből:

Vaczman	— aga.
Thelegd	— aga.
Vaya	— aga.
Poson	— aga.

III Jenyew nemből:

Balasy	— aga.
Wy	— aga.
Zomorw	— aga.
Borozlo	— aga.

V Zabran nemből:

Gywrew	— aga.
Wy	— aga.

(Kettő hibázik).

II Megyes nemből:

Megyes	— aga.
Kyrtha	— aga.
Dudar	— aga.
Syaryws	— aga.

IV Halom nemből:

Halomd	— aga.
Naznan	— aga.
Pether	— aga.
Gywewrgh	— aga.

VI Ewrlowoz nemből:

Eczken	— aga.
Seprewd	— aga.
Zowath	— aga.

(Egy hibázik) ¹⁾.

Tehát nem csak az egész nemzet kap az ősi isteni atyától: Tuisto — teutsch nevet, mint nálunk is a Hunor és Magor, magyar s hún általánosb nemzet név, de a nemzet egyes ágai is, valamint előkre főlísteni hőseik állítottak, kiiktől származásuk eredették, úgy neveiket is ezekre vivék vissza. Hasonlón tudják azt a középkori egyéb emlékeik is: Kemble (4): incipit linea Saxonum et Anglorum descendens ab Adamo usque ad Secafum de quo Saxones vocabantur, és (8) Boerinus (Beovin hős, főlísten v. Beor Bőr óriás) fia: Cirincius, Gothus, Jutus, Suethedus, Dacus, Wandalus, Gethus, Fresus, Geatus, (marg. nota): ab ipsis novem filiis Boerini descenderunt novem gentes septemtrionalem inhabitantes, qui quondam regnum Britanniae invaserunt et obtinuerunt: Saxones, Angli, Juli, Daci, Norwagenses, Gothi, Vandali, Geati et Frisii. —

1) a Kovachich által kiadott emléket jelesen igazolja az újabban kiadott, de még régibb pogány székely krónika.

Kétségtelen ily **hét nemnek** tartom már a magyar *hetumoger* nemzetséget és fejedelemséget ¹⁾, mely alá felosztandó az említett 108 ág. Legvilágosabban mutatja ezt krónikásainknak a nemzeti hagyomány felvevése átírásában, annak félreértéséből eredő azon hibás felfogása, midőn tiltakoznak ellene, mintha az a hét vezértől származtatná az egész magyar nemzet szabad s vitéz népét, miért mindannyi a vezérekkel bejött egyenjogú magyar nemzetségeket; holott a hagyomány, melyet nem értének, semmit mást nem mondott, mint: hogy az összes magyar nemzet a *hét nemből* származik, mely mindegyikének élén egy egyenjogú vezér állott, kik csak szabad akaratokból emelik, egyik ily nemzetségtől társukat maguk fölébe, és hogy ezen hét nemnek alárendelendő valamennyi eredeti magyar család ág, mint a melytől származott eredetileg ²⁾.

nika mondván: per tribus atque generationes, Háloni, Eulie, Jenő, Medgyes, Adorján et Ábrán ac lineas generationum haereditates et officia inter se partiuntur, valamint szövege folyamában a többi ágnevek is igazulnak, s a hibázók pótolhatók. — 1) nyilván mythosí vonás szinte már (mint alább még a hitfelvevőknél látnjuk), hogy e nemzetségek nagy részt a hetes számmal jönek elő, vagy hogy legalább reá visszavihetők, így a Constantin által már említett 7 magy. nemzetség, melyhez a 8, Kabar, csak a kazaroktól ájtott, járul, s ez, mint már a helyt is mondatik, annyira elvegyül a magyarral, hogy Anonymnál már ismét csak *hetumogert* találunk; ugyan ennyi a kún nemzetségek vezérek szerinti száma; a besenyő themák ellenben 8-ra tevők, mi mellett azonban figyelmeztetek Anonym. 57 helyére, hol a magyarországra betörő ismaeliták vezére Heten nevét említi, nem volna-e ez ismét hű vezér? egyébkint is összeszámolva a nála előjövő hismaeliták és biszenus vezér neveket, ezek hetet tesznek: Billa, Bocu, Ethey, Heten, Thomizoba, Urcund, Thomay. A húnhad ismét 6 vezérrel bír, és e hún eredetnek igen jól megfelelőleg a székely nemek száma is csak 6. De már a húnoknál észrevehető hogy egy fővezér hibázik, kit a történet Balambérnek mond, vagy hogy krónikáink Kádárja volna; és a székelyeknél is már így a 6 nem székhelyéhez hozzáadatik egy: septima capitalis sedes regni Udvarhelyszék. Talán ezen hetes száma visszavihető volna már az összes magyar népségek száma is, például: hún, jász, avar, magyar, besenyő, bolgár, kazar, miután a többi név ezekkel azonos lehet, mint a húnal kún és székely, besenyővel az úz, bolgárral az orosz, kazarral a palóc; vagy pedig ezek az említett népségek egyes ágai, minőkül különösen, valamint a palóc és csangó, úgy honunkban egyes vidékek s népségek tájnévei mai gúnyossá váló értelmük mellett is jelentkeznék, ugymint: Barkó, Matyó, Berencő, Ganyó, Tahó, így él ma már csak népünk nyelvén a Besenyő is. A számos nevek, melyekkel népségeink az idegen keleti s nyugati írónál nevezvék, fentebbi saját neveink mellett nagyobbára csak a külföldi népeknek keletkezett appellativumok, melyeket a homályos ethnographiai tudat szült; mint: Hayattilla, Evthalilla, Sabir, Baskir v. Baskart, Saragur, Hunogur, Orogur, Ogur, Abdelita, Ulgur, Agaren, Burigund, Zichi st.; s a még későbbi nálunk divatos: Philistens, Ismaelita, Saracen, Chalisii — Kalóz. Tudomásul van hogy már Horvát István a hét magyar népséget a Chanaant lakó 7 bibliai néphez tartá. Deutor 7: Hethesus — palóc, Gergesaeus — magyar, Amorhaeus — jász, Chanaaneus — kún, Pharczeus — vál, Hevaus — székely, Jebusaeus — úz lett volna; mi ily messze nem követhetjük. — 2) Túr, 2. 9, bud. chron. 44. szólván t. i. a hét vezérről hozzáadják: aliae vero generationes, quo genere sunt pares istis et consimiles, acceperunt sibi loca et descensum, ad eorum beneplacitum. Cum igitur codices quidam contineant, quod isti capitanei septem Pannoniam introierunt, et hungaria ex ipsi solis edita sit et plantata, unde ergo venit generatio Akus, Bor, Ahe aliorumque nobilium hungarorum? cum omnes isti non hospites, sed de Scitia descenderunt. Assignant enim hanc rationem solam, quam vulgus dicit septem hungaros, (azaz hogy a hagyomány tartá, hogy a hét és magyartól származik, a többi ágakat magában foglaló hét magyar nem, mit azonban a krónika a hét nem élén álló kapitány vagy vezérekre ért) si ergo septem soli sunt hungari cum familia, et non plures familie, uxores filii, et filie accipi possunt servi et ancille. Numquid enim cum tali familia possunt regna expugnari? ab sit; és a chronicon posoniense (Podhracky idézete szerint a chron. bud. 44, mert a helyet Toldy chron. poson. kiadásában nem találom, hol e helyt (23) csak Kaak (cor. Jaak, nem Chaak?), Akus, Weor (Bor) áll): constat itaque non tantum septem capitaneos, Pannoniam conquassasse: sed etiam alios nobiles, qui de Scitia descenderunt, qui sunt: Ugud, Ed, Chaba, Torda, Kadicha, Werend, Wilchu, Zumbur, Leventha, Ompud, Mika, Chanaad, Wunken, Othmar, Kewy, Kelad. Anonymnál is a vezérek s ivadékaik nevein kívül, még más család nevek is előjőnek péld. Doboka kitől Csanád, Ogmánd kitől Opaľarcs, Culpon kitől Botond, Hulec kitől Zuard és Kadusa, Bogor kitől Bulesu, Usubu kitől Zolnuc, Veluc s Eusec származik; ezenkívül még Turzol, Hulbot; néhányukkal a krónika felsorolt nevei azonosak m.: Kadicha Cadusaval, Turda, Wunken, Veluc és Eusec, kinek ivadéka Anon. 19, 49; egy két név ismét a magyarokkal egyesült kún nemzetségekre viendő vissza. Mind ezen nevek tehát az ágak neveitől volnaak vehetők, különösen amazok, melyeket a krónikák fentebb így emlegetnek a hét vezértől származás ellenében; természetesen vőlők a 7 nem 108 ágát hi nem egészíthetjük, miután a krónikai variánsokból összes szá-

Nemzeti ős elők jelesei és hősei neveit birjuk bizonyára, a krónikáinkban előjövő magyar fejedelmi nemzetségi sorozatban, mely Krisztus urunk származási könyvéhez tartott korban alóról fölfelé vevé, a nevezetes neveket hozza elő imigyen: Almus qui fuit Eleud, qui fuit Ugek, q. f. Ed, q. f. Chaba, q. f. Scemeyn, q. f. Ethei, q. f. Opus, q. f. Cadicha, q. f. Berend, q. f. Zulta, q. f. Bulchu, q. f. Bolug, q. f. Zambur, q. f. Zulta, q. f. Leel, q. f. Levente, q. f. Kulche, q. f. Ompud, q. f. Miske, q. f. Mike, q. f. Beztur, q. f. Budli, q. f. Chanad, q. f. Buken, q. f. Bodofart, q. f. Farkas, q. f. Othmar, q. f. Cadar, q. f. Beler, q. f. Kear, q. f. Keve, q. f. Keled, q. f. Dama, q. f. Bor, q. f. Hunor, q. f. Nemroth, q. f. Thana, q. f. Japhet, q. f. Noë¹⁾. — Hogy e nevekben nem valamennyi nemzet vagy fejedelmi ősök nevei tartattak fen, hanem valószínűleg csupán azoké, kiket a nemzeti hagyomány, rege, ének, mint kitünőtleg ily ős előket, erős jelesek, hőseket dicsőített, nyilván való, miután a számra 40 generatio a mintegy négy ezer esztendő, melyre kiterjesztetik, (Noétól, a vil. kezd. 1056 évétől egész Árpádig K. sz. u. 850) távolról sem tölthető bé²⁾. Ha azonban a neveket vizsgálva áttekintjük, — bár azok már az elferdített leírások közt eredeti alakjukat nagybárra elvesztheték — látni fogjuk, hogy lenne bár mily, még a nemzeti genealogiai mondán túl is, költött és a krónikások által mesterkélten összefüggő sorozatuk (ámbar ezen felvételre éppen nem kénytelenítettünk, tudva mily föltékenyen őrzék nemzetségeink mindenkor származásuk tudatát, s mennyi authenticitással jelentkezik egy ily székelly nemzetségi tábla), mind a mellett kétségtelenül nevezetes jelenségek szolgálnak, már annyira is, hogy éppen a krónikákban felemlített ős nemzetség neveivel majd nem teljesen bebizonyíthatók, s mi még fenmarad, azt mai régi hely- és családnevek birják; ugy hogy már ennél fogva kitünő ősök, nevezetes hősök neveiül volnék kész azokat tartani, miután ebben: hogy családok, helyek, egyes kitünő személyességek a neveket felvevék, nyilván azon ősök iránti, kik e neveket viselék, kegyelet nyoma jelentkezik, aminthogy maig vallási s nemzeti jeleseink és szentjeink neveit e tekintetből viseljük. — Lássuk tehát a neveket: Tana, Nemere, Hunor és Magorról szoltunk már; Hunor fiaul a genealogia **Bor**-t említi; a névvel már mint besenyő nemzetség névvel fentebb találkoztunk a **Borotalma** névvel, hasonló a székelly **Bor**-ozlo volt; krónikáink pedig az előbb kiemelt helyen, hol a vezérek mellett a többi eredeti egyenjogú családokat említik, nevezik a **Bor** nemzetséget; a név a maig fenlevő s elágozott **Bori** hely- s családnévben volna kereshető. **Bor** fia **Dama** a **Tanához** tartható, melynek a népies szólásban **Dana** formáját fentartva láttuk. **Dama** fia **Keled**, krónikáink (Kéza d. adven. 8, 16. bud. 50—2 Tur. 2, 16—20) a magy. országba Geyza alatt bejött misnei határgrofokat Herford gr. fiait, és a Péter alatti Hohenstaufiakat említik folyvást a **Keled** és **Guth-Kelad** névvel, mit azért felvett ős magyar család- s vele összefüggő birtok-névnek tartanék; hasonló magyar neveket vehetünk észre, felvéve az idegen előkelő jövevények által, mi a gyanút gerjeszti, hogy a kezdettől a kiholt e nevű magyar nemzetségek vélek pótolattak, kiknek adományul kapott birtokával nevök is felvevék. A fentebbi jegyz. között chron. poson. helye is említi amaz őseredeti magyar családok közt: **Kelad** nemzetséget. **Keled** fia **Keve**, e nevű a hún vezérek és hősök egyike is, kinek, a Pannonia elfoglalásakori tárnokvölgyi ütközetben elesvén (bud. chron. 16. st.), sirja fölé azon statua solemnis

muk körülbelül 18 tesz. Borvát István szinte már megkísérte (rég. gyök. nemz.) további leszármazékaikkal összeállítani.

1) a nevek így volnának visszaállíthatók v. kimondandók: Tana, Nemere, Hunor, Bor, Dana, Keled, Keve, Kár, Belér, Kádár, Otmár, Farkas, Budavárd, Bökény, Csanád, Buda, Beztér, Mike, Miske, Ompod, Költse, Levente, Lél, Zámor, Zombor, Balog, Bulcsú, Zolta, Berénd, Kadusa, Opos, Etél, Szentén, Torda, Bendekör, Etel, Csaba st. — 2) Krisztus u. származási táblája, mely Ábráhámmal kezdődik, s 800 évvel Árpád előtt végződik, felényi idő (2000 év) alatt ugyan annyi származást számol; genealogiánk modora tehát mint lagjainak ehhez szabása szinte már krónikási mű lehet.

(lapidea emeltetik, melytől a hely Keveházának neveztetik, s maig Keázó és Kojászónak, és hol e ravatalba temetkeznek azontúl, a többi hún vezérek és hősök, mint naga Etele is; a névben tehát egy kitünő hős nevének emlékét bírjuk már eltekintve sz ismeretlen ős nemzetségi atyától is; a chron. pos. i. h. is pótol ismét egy ős *Keve* magyar nemzetségnevet. Keve fia **Kear**, hozzá a Constantin által említett magyar hét nemzetség közül a *Kare* nevű tartható, és a besenyő themák közt a *Charabee* talán. Kear fia **Beler**, a hún vezérek közt egy hasonló *Bele*, Kézánál *Wele*. Anonym (19) Usubu fiául említi *Veluc*, a név foroghat fen még első királyaink *Béla* nevében, bár ez a későbbi Adalberthez tartása által már keresztyén színezetet vett fel, mint az más eredeti magyar neveinkkel Gyula - Julius, Geyza - Victor st. történt. Beler fia **Kadar**, mi a hún hivatal névvel azonos, melyet tovább (papok XV) tárgyalandunk. Kadar fia **Othmar**, e nevet is a poson. chr. mint eredeti nemzetségét említi. Othmar fia **Farkas**, Anonym. Árpád vitézei közt említi *Opa-sarcast* Ogmand fiát; mint Túróci a nevet írja (2. 1) *Tarkans*, az akár amaz constantini hét magyar nemzetség *Tarnach*, *Tarján*, vagy a szinte általa *Karkan*-nak nevezett Kádár, vagy mint ezt magyarázák, *Tárnok* nevekkel volna egybevehető. Farkas fia **Bodaford**, neve első része a *Buda* (Etele testvére), és a Túrócínál ismét *Bondaford* alakja, az erdélyi hún v. rabonbáni *Bonda vár* névhez hasonlítható. Bodaford fia **Buken**, a pos. chron. i. helyén egy *Wunken* család, közel jár az Anonym. (8) kún vezér *Bunger*, és (27) Gyula vezér fia *Bucne* neve. Buken fia **Chanád**, e nevű sárkányölő hőst sz. István korából láthatunk alább. Chanád fia **Budli**, az eredetitől eltérőbbnek mutakozó név, a fentebbi Budával volna hasonlítható, a niebelungban (1286. 2): „der herre *Bloedet* — Etzelen bruoder“; figyelmet érdemel már szinte, hogy az eddában is (Gudrunarkvid. 1. 24) Atli *Budli* fiának mondatik; a gerardi legenda és a krónikák azonban, az András alatti pogány forradalom korából sz. Gellért vértanú társai közt egy *Budli* püspök (egri?) nevét említik (1. bud. chr. 95). Budli fia **Beztur**, nevéhez szinte sz. Gellért vértanú társai egyikének *Bestridus* - Beztur (Podhracky veszprémi, Inchoffer an. nyitrai) püspök neve hasonló, valamint a számos *Beszterce* helynevek is volnának tarthatók. Beztur fia **Mike**, a poson. chron. i. helyén eredeti családnév. Mike fia **Miske**, közel áll az előbbihez s ma is divó erdélyi nemesi családnév. Miske fia **Ompud**, a pos. chron. nemzetségnevei közt. Ompud fia **Kulohe**, az Anonym. (6) Und vezéri ivadék: *Kolsoy* - *Kölcsébe* található, kereshető volna talán a poson. chron. eltérőbb *Wilchu* nemzetségnevében. Kulche fia **Leventa**, a nevet már a Constantin által Árpád fiának tulajdonított *Liuntika* név viszhangoztatná, valamint András és Béla, a krónikák által pogánynak jellemzett *Leventa*, testvérük neve, míg a pos. chron. ismét mint család nevet hozza elő. Leventa fia **Lél**, e nevű a hét magyar vezérek egyike. Lél fia **Zamur**, hozzá a székely *Zomorú* ág közelít. Zamur fia **Zambur**, Anon. (6) *Zombor* Tuhut vezér ivadéka, poson. chron. *Zubur* nemzetség, a székelyben talán *Zabran* ág, mit a helyesb szék. pog. krónika ismét *Abrannak* ír. Zambur fia **Bolug**, benne a terjedt *Balog* család- s helynév jelentkezik. Bolug fia **Bulohu**, neve a későbbi vezérek *Za-bolsou* és *Vér-bulchu* nevében sorog fen. Bulchu fia **Zulta**, hasonlóan Árpád fia s utódja *Zolta* fejedelem nevében ismétlődik. Zulta fia **Berend**, a pos. chr. *Werend* nemzetséget tud, lásd a fentebbi óriással (V) összefüggő *Beremend* és *Börmönd* hegyneveket. Berend fia **Kadicha**, a név a hún vezérek, s a pos. chr. család nevei közt. Kadicha fia **Opos**, a kétségtelen eredetiséget eláruló név az *Aba*, *Oba* értelemmel, a Bátor család előbbi *Opos* nevében él. Opos fia **Ethel**, Anon. (6) Und vezér fia *Ete*, (u. o. 8) a kún vezérek egyike *Etu*. Ethel fia **Sameyn**, de genere *Zemein* származtatja a krónika az első három hún vezért; ide talán Anonym. (6) *Zemera* is. Sameyn fia **Turda**, a pos. chr. *Torda* nemzetség neve, Anon. (19) Usubu ivadéka: episcopus *Turda*. Turda fia **Bondekuz**, Attila atyja, kit már feljebb mint Csaba Attila fia őst láttunk. A nevekhez még nem egy volna böngészhető diplomatoriumunk tallói-

ról összevetésül; mind a mellett a becses, de pusztá neveken kívül, alig maradt fel más emlék mind ezen nemzet és fejedelmi ősről, csupán mint mondók a kegyelet, melylyel azokat nemzetségről nemzetségre fentarhathatták, s a hagyományból a nemzeti történeti regébe, meg a genealogiai feljegyzésekbe átmentek, valaminthogy a későbbi hősök, vezérek, családok nevüket felvévők, viselék, tanúsítja, hogy velük ez ősök hősi nagyszerű tetteik s dicsőségük emléke is fen volt.

A nemzeti törzs atyák: Nemere, Hunor és Magor után, **Etele** az első, kit a herosi dicsőség nimbusában még feltűnni látunk. Kétségtelen, hogy nemzeti történeti mondánk ezen alakban tüntette fel őtet, ámbár annak a krónikások tollából átmenetén himporából a durva kezelés alatt sok letörlődött. A nagyszerű hatalom s befolyásnál fogva, melyet europa népei s korára uralma gyakorlott, őtet a későbbi fűlszeg történetírás egyiránt, mint a szomszéd népek regéi is rendkívül felkapták és tárgyalták; ezek fenmaradt töredékeit a mennyire tudomásukra jutottak krónikásaink a nemzeti mondanak kiigazítása, rectificálása s constatirozásául felhasználni el nem mulaszthatták; de e közt még az eredeti alap is sokhelyt élenken előtűnik, mi annál könnyebben felismerhető és reconstituálható, miután magukban az Attiláról europa történetírási és népregei töredékekben is a római eredeti hún nemzeti monda befolyásának félreismerhetlen nyomai észrevehetők. — Kisértsük meg itt ezen elemekből a római hősmonda hitregei vonásai rövid összeállítását¹⁾.

A nemzeti monda *születésére* nézve a hatalmas Bendegúz fia és az óriás Nemród unokájának mondja, de úgy látszik, hogy eredete körül már mélyebb mythosi vonások is jelentkeznek. Míg egy felől ugyanis neve Attila, a hún s germ. hagyományban: *őreg atya*, ő és *hegy*név értelmet ad, tehát óriási jelentést árul el (l. Grimm 153 s elősz. 29), addig az *Atel*, *Etel* név ama régi Etelköz magyar lakhely folyója *Etel* nevével, mint már egy más ő nemzetaltya is a *Tana*, a *Don* — *Tanais*-sal azonosul, emlékeztet a hősök és félisteneknél mindenkor ismétlődő csodás, főbb lények, istenségek közbejöttével történő elemi származásokra (l. elem. VII), minőnek nyoma egy későbbi kitűnő nemzeti hősnünk Álmosnál is előkerül, valamint már ama régi skytha mondákban is, melyek a skythák őse Targitaurról regélik, hogy Zeusnak a Borysthenes folyó nymphájától fia (Herodot 4. 5). Nevezetes már az attilái életíróknál előjövő azon vonás: hogy egy olasz poeta Marullus verseit, melyben az Attila isteni eredetét dicsőíté — ellentétben a többi világ hősökkel mint n. Sándor s a római Caesarok — elégetteti, s hogy e mellett mégis, maguk is minden nyomon isteni eredetét akarják átsúgároztatni; még a késő Callimach is, a mellett, hogy a fentebbi tényt említé (Bonfini i. k. 630), szemeiben scintillas igneas quam simillimas vigori, qui deorum oculis inesse creditur látta. Egy más olasz krónikai hagyományos nyomban is, mely Attilát *ebtől* származtatja, inkább ily csodás származásról eredeti nyomot vélnek még, bár talán itt csak egy későbbi gúny vonásban maradt csupán fen²⁾. Már Romulus és Remus, mint Wolf Dietrich és Sigurdrol regékben (Vilk. sag. 142) így jő elő a gyakran visszatérő hősmondai vonás, hogy a hősök mint kitett gyermekek állatoktól, az előbbieket kölykes farkastól, az utóbbiak kutatótól szoptattatnak, hasonlóan az Amalungok Wülfingei (wulf sajátlag catulus, Grimm 346) Edulf és Wuldulf, Ethico és Odoacer (az utóbbiak sipicho óéjsz. bicki = canis mellékneveiknél fogva). Valamint a chron. hung. varsov. 1 (Endlicher monum. 61) ellenben nevét a sassal akarja magyarázni: rex, qui *Aquila*

1) teljesen állítá már össze Venzel (l. kútfők) az attilái hőregét, mi azonban nem teszi még feleslegessé egy bővebb monographiában annak tökéletes criticus összeállítását, minőnek itt természetesen nem lehet helye, a hősmonda csak hitregei tekintetben tárgyaltván. — 2) Arminesi degli Roco Paduano, Attila flagellum dei tradotto della vera cronica: ove si narra come detto Attila fu generato da un cane, e di molte destruttioni fatto da lui nell' Italia, in Padova et Bassano év nélkül 8. 32 lap; a könyv a Széchényi bibl. catalog. 1. 36, bővebb tartalma nincs tudomásomra.

proprio nomine nuncupabatur, és (3): ad memoriam posterorum Aquileiam nominavit, unde ab *Aquila rege hungarorum* nomen sumpsit; ugy Álmosnál már nyilván ily sasmadár a Turultóli eredet és genus Turul forog fen.

Nemzeti mondánk szerint (Kéza 1. 2, bud. 14—7, Tur. 1. 10 st.) miután a többi hún fejedelmekkel a hún népet Pannoniába vezérlé, az ország elfoglalásakor véres csatában a többi fejedelmek elesvén, egy maga marad életben s a nemzet fejedelmévé emeltetik. De a hún mondák másutti nyomai szerint a hatalmat, melylyel az egész világot meghódítani indul, egyenesen a *hadistentől* kapja, ki már szülő anyja előtt őt kardjával körül övedzi (l. f.), vagy mint a más regék tartják, az elveszettnek vélt győzelmes skytha hadisteni-kard fölfedezése által jut hozzá (l. Prisc. h. got. 3, Jornandes, Kalán, Oláh st. jelvek XVI), majd istenküldött vezérlő állat által feltalálva, majd álmában magától a *hadistentől* felfegyverezve. Valamint e vonás ismét a többi nemzeti hősöknel, így a honfoglaló Árpádnál ismételtetik (l. alább), ugy az szinte már mint közös hitregei képzet jelentkezik: Theseus (Plutarch Thes. 3) atyja Aegeus király kő alá rejtett kardja feltalálásával lesz Athene fejedelmévé, s már Heraklesnek Hylea által nemzett fia közül csak az nyerheti meg a skytha fejedelemséget, ki képes atyja hátrahagyott fegyverét használni (Herod. 4. 11); hasonló vonás ismét Vielandról is, kinek atyja Vade óriás hagyományozza így a fegyvert, s ő megint fiának Vidriknek (Grimm V. deut. helds. 318).

Ezen isteni kijelentéssel indul a *hős* kijelölt *rendeltetése* elébe, minő már általában az őskor hősei feladata, a gigások, állati s emberi szörnyek kiirtása, birodalmak, országok alapítása, világhódítás, verboszú, vagy csodás bűvszerek, sárkány őrizte kincs, hesperidai boldogság arany almái megszerzése. Az Attiláról monda hőse ezen feladatát személyesége világhódító névezetessége, s kora jelleméhez inkább alkalmazva tünteti már fel, e szerint: *Attila az isten ostora: flagellum dei, malleus orbis*, stella cadit, tellus tremit, en ego malleus orbis, — et iussit se vocari flagellum Dei (l. Tur. 1. 16 s a remet. leg. 15) hangzik róla krónikáink s a középkori legendák hite, mint ki az istentől küldetett a vétkes emberiségnek ostromozására, s a világ színérőli kipusztítására; fentebb már így Gizerichről (Procop. bel. vand. 1. 5), hogy hadseregével a hajóra szállva a szelekre bízva vinnék a nép ellen, melyet az isten ostromoztatni kíván. Benne, mint címe hangzik (bud. ch. 18. Tur. 1. 13): Attila dei gratia rex hunorum, filius Bendekuz, *nepos magni Nemroth, metus orbis terrae et flagellum dei*, az ős nemzetség. Nemeréről, mint hatalmas néphódító s elnyomó — opressor, robustus venatorról hit éled fel újra. Mint isten ostora, a világ rettegése, hódít népeket, feldúlja a városokat s országokat, küzd világcsatákat: „a fű nem nő lova nyomában, hol seregével áthalad, és nincs város, mely néki ellenállhatna, ha vesztét elhatározza” (Prisc. h. got. 3); „a föld reng, s a csillagok hullanak le haragjára” (stella cadit, tellus tremit); „serege száma felülmulja a csillagokét, s a tenger fűvénét, lovai lába alatt nyög a föld, s vértjei zörejétől a reszkető lég viszhangzik” mint a német rege tartá ¹⁾. Világcsatáiról történetírási emlékek háttérében is a csodás regés vonások: a katalauni csatáról (Tur. 1. 16 st.) tanta ibi hominum equorumque multitudo corruisse,

1) Ekehardn. Valthar 10 századi óném. rege latin átdolgozásáb.

hic populus (hún) fortis virtute vigeat et armis.
littoris oceanus sed pertransiverat oras,
ultra millenos fertur dominari annos.
impiger armis quaerens sibimet renovare triumphos,
vincentem numero stellas atque amnis arenas.
quadrupedum cursu tellus concussa gemebat,
ferrea silva micat totos rutilando per agros
pulcher ab extremis reuict sol partibus orbis.

non circum positae solum domitans regiones,
foedere supplicibus donans sternensque rebelles,
Attila rex quodam tulit illud tempore regnum,
qui sua castra movens . . .
ibant aequali numero, sed et agmine longo;
scutorum sonitu pavidus super intonat aether,
haud aliter primo quam pulsans aequora mane,

tantusque sanguis effusus exstítisse traditur, ut (bud. chr. 21) inter ambos exercitus fluvius discurrens tam parvissimus, ut si capillum quis in eum iactasset, suo lento motu potuisset vix inferius remove. praelio autem facto animalium et hominum sanguine inundando tantus torrens fuisse perhibetur, ut aurigam cum curru intro traheret, ac armatos; fletetque mortalitas non modica per torrentem in utroque exercitu; (mint az attilai maradékok közti csatában a Duna németek vérével annyira megtelik, hogy Sicambriától Potentiáig 15 nap hosszant sem emberek sem állatok vizét nem ihatják) omnisque (Tur.) illa campi planities, cadaveribus adeo repletur, ut necesse esset pugnantibus, super corpora occisorum decertare; az elesettek lelkei is azonban még a jövő éjen a csata dühétől elragadtatva új harcra kelnek, (l. a.). Hadseregei előtt kapuit becsukó hatalmas Argentoratum szavára Strassburg v. is hadakújtává lesz, földig döntetve bástyáit (l. csillag. IX). Hadmeneteiben isteni jelentések veszik körül, hadnemtők, valkyriák óvják, a keresztyén hű főpapjai Leo, Lupus, a remete tudatják véle végzetét, pogány papjai (krón. pythonici, aruspices, Priscus: vates) csatái s nemzetsége kimenetét jelentik (l. XV), a hadba indulónak hollók (IV), Aquilejánál a jós madarak, golyák hirdetik győzelmét (VIII).

Kitünő hősregei vonás, minőt közönségesen csak az első rendű hitregei félisteni hőskönnél látunk előjöni, hogy egy saját *hősi körrel* körül vevék, melybe már közönségesen a dicsőített hős alá rendelve az elő s utókor nevezetes hősi személyességei. Így Attilánál is, a világ hódító trónját mint vazallok és szolgálai veszik körül az idegen regék összes hősei. Krónikáink szerint (Kéza l. 4 bud. 40): Detricus et principes Alemanniae, quibus rex Ethela imperando in collo residebat; nevezetesen (Túrócinál l. 14): Valmer orientaliū rex gothorum nobilissimus. Ardaricus gepidarum rex famosissimus, preterea: Marcomanni, Suevi, Quadi, Eruli, Turingi, populi ex innata militiae virtute perstrenui regi Attilae, in servitum pariterque et societatem sponte se dederunt. A német hős monda szerint: (nieb.) szolgálatja 12 királyból áll: an ander sin gesinde, zwelf ríche künige her. (klage 24): er hat aller tágelich zwelf künige under im; és harminc vítétsége által meghódított országot ajánl Krimhild nejének jegyájdokul (nieb. 1175. 2):

zwelf vil ríche chrone
dar zuo git in min herre
diu elliu hat betwungen

sult ir gewaltic sin
wol drizec fürsten lant
sin vil ellenthaftu hant.

előtte 24 fejedelem nyargal (u. o. 1282. 1):

vor Ezelen dem künige ein ingesinde reit
wol vier und zweizek fürsten rich unde her.

kísérétét számos népek teszik: oroszok, görögök, lengyelek és oláhok (u. o. 1279. 1): Riuzen unt Kriechen, Poelan unt Wlachen; kieviek és besenyők (1280. 1): von dem lande uz chyewen, unt die wilden Pescenäre. Az eddákban Gudrunarkvidha (2. 19) szerint: Atli udvarában állanak a dán Valdarr, Jarozló, három Eymodarr, Jariscár, ezekután a hosszú szakálú vítétek, de ide jő már szinte Theodorik is, harminc társaival, aminthogy általában a germán hősrege két kitünő alakja Dietrich és Siegfried véle sokszorosán érintkezik. Teljesben tudja szinte körüle az egész német kört a niebelungen Etele kíséretét beszélve: der herzoge Ramunch uzer Wlachenlant, der furste Gibeche, Hornboge der snelle, von Tenemarche der küene Hawart, Irinch der stanche, Irnfrit von Düringen und herre Bechlaren; mint udvarabani vazallok Bechlarn Rüdiger, az amelungi hősök: Wolfin, Wolfhart, Helffrich, Siegestap, meister v. alter Hildebrant (így tudja a 8 századi óném. Hildebrand és Hadubrand leg-régibb dal Attila embereül, hol már: alter hun-nak szólítatik), Wolfprant, Helmont, Gerbart, Wichart, Biterolf és Dietleib (e nevű hős regéb.), Walthar és Hagen (Waltharb.).

A nevekben a német hősmonda majd nem összes hőseit látjuk alakitni az Etele körüli hőskört (Grimm V. helds. 139), s őt a középkori vitézség s hősöknek hasonlóan központjává emelkedni, mint a classicus korban a heraklesi és theseusi hős regeikörben annak összes mondai nevezetességei helyt foglalnak ¹⁾. — Körülvéve e hősektől mintegy félisten uralg köztük nagyszerű vára arany palotáiban. Az Atlakvidhaban (14, Vencel i. h. ford.): Atli mély árokkal bekerített tornyainak mondanak, hol szilaj férfiak állanak ben a magas várban, a teremek felveszik a dél népeit, belül ülő helyekkel ellátva, körben fénylő paizsokkal állanak egymás ellenében a lándzsások rendei. Itt ivott Atli bort a királyi isten alakban, kin vigyáztak az örök. Hasonló mythosi fényben tünteti fel a Gudrunarkvid. (1. 24): Brumhildr mondva: Atli az én bátyám, kinek udvarában a hún nemzetnek sárkány (azaz arany kincses) terem tüzét láttuk a királyon. A niebelung. (Lassberg szöv. 1849. 1):

Ezele der riche hat an bow geleitet
sinem vliz kostenliche mit grozer arebeit
palas unt turne, kamenaten ane zal
in einer witen burge, unt einem herlichem sal;

itt áll körötte ismét a 12 király és számos vitéz háznépe, fegyveresei zörej s tolongással, asztalánál is királyok szolgálják, Biterolf (326): swenne er ze tische gat, so tragen im ir crone bi zehen cünige unde dri; hasonlóan lakomázik (Etzeles hofhaltung 2. 11) 12 király s vendégeivel, míg palotája kapui, ugymond, mindig tárva nyitva állnak fogadni másokat. Ellenkezőleg némileg ezen királyi várakaira nézve, említik ismét krónikáink a nevezetes vonást: hogy míg várakat s városokat épített és döntet, megvetve a benne való lakást, csupán sátorok alatt székel, de itt is ismét, minden mi körülveszi nagyszerű, pazarfényű, művészi készületű, arany és drágakő. Kéza (1. 2): taber-

1) minden anachronismus mellett, mely hason hő- és hitregei nyomokban, hol a történeti személyességekkel alakjaik elvagyulnak, igen megszokott tünemény, a történeti alap is nyilván jelegetkezik. Mint a későbbi germán hősök Attilával európai uralmánál fogva szoros érintkezés, vazalli viszonyba st. jöttek, úgy voltak már europa keletészaki véghatárain berohanó húnokkal a Góth, Alan st. népségek századokkal azelőtt érintkezésben, s már e korba helyezhető lesz az eddák hunalandja és Atlija, valamint a körülöttei Theodorich, Valder, Jarizlo st. hősök. Ez tűnik ki már a regét és mondát a történettel összehangzásba hozni törekvő krónikások igyekezeiteiből, péld. Otto Frising. (chr. 5. 3) Gotfr. Viterbo (chr. 16. 481), és Eckehardnál (chr. usperg. Argent 1609. 85) ez utóbbi: his perlectis — perpendat qui discernere noverit, quomodo illud ratum teneatur, quod non solum vulgari fabulatione, et cantilarum modulatione usitatur, verum etiam in quibusdam chronicis annotatur; scilicet quod Hermenricus — Theodoricum Dietmari filium patrualem suum — Verona pulsum apud Attilam Hunorum regem exulare coegerit, cum historiographus narret, Ermenricum regem gothorum multis regibus dominantem — vulneratum in primordis egressionis Hunnorum per Maetidem paludem, quibus rex fuit Valamber, tam vulneris quam Hunnorum irruptionis dolore defunctum fuisse; miért ugymond azt mesének kell vélni, vagy egy más Theodoricust st. Telvenni. De a hőrség helyes felfogásával nem szükség Attila korába egy új Dietrich v. Ermenrich állítása; az attilai hún európai háborúk által élénkült hős történeti monda, igen jól foglalható össze ama hősök emlékét is, kik századok előtt s századokon át küzdhetek europa szélén az áziából benyomuló hún népségek ellen, mint azt a történet ezen gót vezérek s hőskörrel bizonyítja. Még innét bírhatott saját történeti mondánk is nem egy vonást, mint amazzt is Dietrich halhatatlanságáról, s a homlokán viselt nyílról, mit némileg már az is igazolhat, hogy az eseményt krónikáink még Attila fejedelemsége előtti, azon korba teszi, midőn a húnok vezérei alatt Pannoniát elfoglalják. Ezen őskorszaki összefüggésre utalnak színte a nemzetünk eredetéről, különösen ama gót büvös nők Alicumnak vagy Alan fejedelmi tündörleányokról regék, s több más mythosunkban az ő germánnal közös jelenségek. E szerint a germán-hún-magyar hősmondának három korszaka volna felállítható, az első: europa észak-keleténi hún-gót érintkezés, a második: az attilai-hún pannoniái korszak, a harmadik: a magyarok bejövetele; az elsőben fogamzottak már a közös mondai elemek, melyek emlékét azonban a második attilai nem csak hogy felélesztte, de túlnyomó nevezetességővel fogva egészen magára vonta, mely azután a magyar korszakban is még mindig állandó hősregei alakul marad, ha bár felelevenítésére ez új befolyással volt, és regékben mint a niebelungen világosan látni, hogy a magyar korral van dolga, csupán a hőnek stereotyp alakja maradt meg. Egy negyedik korszak is ezek közt t. i. az Avar talán még helyt foglalhat. L. Mohmet.

macula variis modis — habere consueverat operata, unum habebat sic celebre et solemne, ut ex laminis aureis mirifice coniunctum solidatim modo solvi et nunc reconiungi ad tendentium staret voluntatem. columnae eius ex auro laboratae habentes iunctiones opera ductilia in medio tamen vacuae, in iuncturis suis pretiosis lapidibus iungebantur mirabiliter fabricatae; maristalla ex purpura et bysso habebant paraturam. sellae vero regales ex auro et lapidibus pretiosis fuerant laboratae. mensa autem eius erat tota aurea, vasa etiam coquinarum ex auro purissimo, laborata mirifico. *civitatum, castrorum, urbium dominus fieri cupiebat, et super illas dominari, habitare vero in ipsis contemnebat. cum gente enim sua in campis cum tabernaculis incedebat.* De nagyszerű építményei és palotáiról is emlékezett a nemzeti monda, mint Anonym. (46) helyéből kitűnik, hol Árpád s vitézei álmélkodva nézik, s diadallal vonulnak Attila őstük egykori palotáiba „palacia regis Athile” bennük tartva a honfoglalás után nagyszerű áldomásai¹⁾. Nevezetes e közt még Attila alakja, bár mindez, már mindinkább eltérő az eredeti hősmondai szerkezettől, s így itt is már csak a világhódító iszonyú alkata, vagy a külső krónikásoktól átvett torzalakítás jelentkezik, de az ilyenek mellett: *oculis furiosis, elatus incessu st. még hősiességét, mérsékletét, népszerű voltát is jelentik: audacie temperate, fortitudinis competentis, voluntate magnanimus, amabatur quod esset liberalis et communis, ex natura serenitatem habebat*²⁾.

Egyiránt mély mythosi vonásokat sejtetnek még Etele *családi személyes viszonyai*; mint eredetére nézve hősök, óriások st. nemzedéke, hasonlóan testvérei s nejei fensőbb tündéries lények, mi által ismét az őskori hősök hason képleteivel találkozunk. A historiai tudat háttérébe vonuló krónikai nemzeti mondánk, e tekintetben róla csak keveset sejtet, de már ebben is néhány feltűnő nyom jelentkezik. Ilyen a testvére **Budá**-ról rege, ki Etele városát saját nevén *Buda várának* nevezeti, s az Attilától hatalmának szabott határokat átlépi (Tur. I. 17. bud. 20: urbem Athilae Buda frater eius vocabulo sui nominis *Buda vára* nominaverat, et metas statutas transgressus fuerat dominando) és azért Attilától saját kezűleg megölve, a Dunába *vetették* (quare fratrem suum propriis manibus occidit, cadaverque eius in danubium proiecit); mi ismét a Romulus és Remusról classicus regével nagy hasonlatot mutat, (minőt már a nőket ragadva nemzetet s új hont alapító Hunor és Magornál is láttunk), itt is a versengő testvért bátyja öcsárlott falai áthágásáért gyilkolja meg; és hogy itt mondai hagyományyal van dolgunk a krónikai hely élénksége meggyőző, mely még tudni akarja a tény mellett, hogy Etele kemény tilalma dacára, csak a rettegő németektől nevezetelt Etzelburgnak, míg a magyaroknál a Budavár név maradt fel. Mélyebb mythosi vonással bírnak az óéjszaki hős regében Atlinak tulajdonított nővérek Odrun s különösen Brynhildr, a bűvös runa- s valkyrianő, kit a sárkányölő hős Sigurd paizsvárában bűvös álmától megszabadít. Hasonló neje Gudrun a Niflungok nővére, kit előbb Sigurd, hűtlenül az iránta szerelemre gyuladt Brynhildr helyett nőül vesz, miért Brynhildr boszútállandó Sigurdot sógarai által megöleti s maga is élte végét vet; mire Gudrun is testvéreit a Niflungokat megboszulandó férje Sigurd haláláért, Attilával lép házasságra, s

1) az egészet már Priscus történeti leírásában is bírjuk, miben ismét alább fogunk bizonyosságokat mythologiai néhány conjecturáinkra mérhetni. — 2) Nevezetes ismét Priscusnál (h. got. 3) Attila viselete leírása, hogy a lakomák vigalma és bohócái tréfiá közt „midőn un. mindnyájan szünni nem akaró kacagásban törtünk ki, ő megindulatlan s arca változatlan maradt,” miután némileg ozzel is magyarázható volna a német hősrégében (p. niebel. a krimhildi küzdésben) leírt gyáva, féltékeny viselete (l. Grimm V. helds. 345) a történettel ellentétben, mint a feszes hős részvéltensége neje boszúja és rokoni közt házabani civódásban; de mit én inkább akár a hősrégében felisteni hősnek ezeken felül emelt jelenségével, akár pedig és különösen, amaz anachronismussal vélnek magyarázni, miszerint a krimhildi háború — mint krónikáink még tudják — halála utánra esik, s így a német rege azt saját tárgyára felhasználva midőn Attilát belészövi, a benne részt nem vett hősi személyességnek nem tud mást, mint szenvedő s gyáva féltékeny nézői szerepet adni.

véle forralja boszúját a Niflungok ellen; Atli hajlandó rá Brynhildr nővérén elkövetett méltatlanságért, és Sigurd, Fafnir sárkány megölése által szerzett kincsének, a Niflungok általi letartóztatásáért, miután ez neje Gudrun után most őt illeté. A Niflungok barátság színe alatt meghívatnak Atli udvarába, hol azonban mindnyájan végüket érik; de Gudrun is mire Atlit boszúja kivételére felhasználta, őtet magzataival együtt s végre önmagát megöli. — A hitrege alakjaiból személyességeit méginkább kivetköztető későbbi német hősregei emléke, a Niebelungen szerint is: Krimhild még a fentebbi Gudrun helyettesítője, ki a testvérei által megölt Siegfried özvegyekint mén Eteléhez nőül, mire ismét ennek udvarában vitetik végbe a boszútorlás a Niebelungok kincsét letartó Burgundokon, de itt már a hősökkel csupán Krimhild vész el Attilától magzatával. Mégis úgy látszik mintha épen amaz előbbi vonás, hogy Attila neje egyike által megöletik, s hogy ennek következtében keletkezik a hún és a német nőtől fiai közt az irtó háború, maradt volna fel még némi gyenge tudattal az eredeti hűn-magyar mondai hagyományban, melyet krónikáink a többi középkori történetírók nyomán, még inkább eltörölve, átírtak. Szerintük midőn neje Mikoltival lakodalmát ünnepli, menyekzője éjén megeredt orrávérében fül meg, mellette fekvő menyasszonya veszi észre halálát, s rettegő sirással tudatja udvarával; mi nyilván képes volt az általa történt gyilkosság gyanúját gerjeszteni s fentartani a hagyomány és mondában, mint már ennek nyomát a krónikákban leljük. Marcellin (Sirmond ed. 32): noctu mulieris manu cultroque confoditur, quidam vero sanguinis reiectione necatum perhibent. Agnel. (pont. 1. 2. Muratori 2): Attila rex a vilissima muliere cultro defossus mortuus est. Chr. Alexandr. (28): noctu cum pellice hunnica, quae puella de nece eius suspecta habita, dormiens extinctus est, szinte így Saxo poeta (Leibnitz scr. br. 1. 40) a hozzáadással: ulta necem proprii hoc est crimine patris; mit a chr. Quedlinb. és chronogr. Saxo (u. o. 86) világosabban mondani akarnak: Attila rex Hunnorum et totius Europae terror, a puella quam patre occiso vi rapuit, cultello perfossus interiit. S így öli meg Atlit neje Gudrun is (Sigurdskvid. 3. 57) ágyában. Még feltűnőbb, hogy krónikáink így *krimhildi háborújának* nevezik amaz Attila halála utáni, fiai, maradékai egymás közti, vagy is hún nemzeti, s az udvarábani idegen párt a németek közti háborút (Kéza 1. 4, bud. 30): istud est praelium quod Hungari *Crimheld praelium vocant usque in hodiernum diem*. Azzal magyarázva, hogy az Attila udvarábani Aleman fejedelmek, Krimhild német nejétől fiát Aladárt, míg ellenben a nemzeti párt Csabát akarta uralkodóul. A nemzeti monda e szerint bírhatta mind Attilának neje által eszközölt haláláról hagyományt, mind pedig az irtó harc emlékét, melyet a német regék festenek (I. Grimm V. helds. 70), valamint az általuk Attilának tulajdonított *Krimhild neje* nevét¹⁾.

Ennyit mint történelmi vonást felvehetett a krónika is a nemzeti őshagyományból, elhagyva annak hős és hitregei sem nem értett sem nem méltalt alakzatát, míg ellenben

1) Itt a nyomtaték azonban különösen a hős tündéres nejeire teendő, minőkül már Brynhildr nyilván m. f. látott hatványos, runaszó, s valkyria (IV), és Krimhild is mint végzetnői alak jelentkezik. Tiem. (Niebelungen 66) értekezésében, a hős rege folyamán, különösen a Krimhildnél többször előjövő álomlátásokat, jóslatokat, előérzeteket (m. péld. 13: álma mint sólymát a sasok üldözik, 864: az üldöző vadkanról st.) azzal motíválja, hogy azt egy részt az epos kellékének tartja, más részt a német nők, mint a Tacitustól tanúsított Veleda és Aurinia jós tehetsége nyomának, vagy végre Krimhildnek magába vonuló, eszmélő, elzárkózó jellemével lélektanilag való magyarázandónak. De hitem szerint mindez csupán a hitregei normái, végzetnői tündéralaknak gyenge halavány nyoma, melyet a feledett hagyomány, vagy elsimító regei feloldozás még áttüntet. Ilyen nyomok azonban már Attila más, és eredeti hún nejeiről, minők Creka — Reka, saját hagyományunkban is Rika (I. Rika erdeje, sírja: Óriás V) s a német regékbeni Helche, hasonlóan Osipru s talán Ildicoról is; Helche már ekkép álmódja meg (Rabenschlacht ném. hősreg.), hogy a ravennai csatába Dietrichvel menő fiait a sárkány ragadta volt el egy mezőre, hol a grif madár őket megöli, a jóslat fiai bekövetkező vesztével teljesül; hasonlóan Osipru (Waltharb.) eleve figyelmezteti előérzetétől szorongatva Attilát a hős Walthar szökést tervező cselére (I. Fischer kiadásáb. e hely magyarázatát 12). Mindezekben semmi más, mint a tündéres végzetnői képzet jelentkezik, s az ókor híte, mely

az e tekintetben szerencsésebb germán hősege fentartása által, emebben nagyobbbrészt, és élénkebben — a különféle korszakokban ismétlődő feldolgozások és külső befolyások általi változtatások mellett is — maradtak fel a hősegei képletek, s velők az attilai húnrege is. A tárgy által, melynek alányai egyiránt valának saját nemzeti hősei, mint a mieink, igen természetesen egyiránt volt érdekelve; s mi úgy hisszük, legkisebb jogtalanságot sem követünk el az által, ha a tárgyalt hősmondát közös alapon, s viszonyos érintkezésből keletkezett közös hűn-magyar germán monda és örökségnek tartjuk; és csak a legmúltányosb kölcsönösségen alapszik eljárásunk, hogy míg a germán hősmondai vizsgálat leszáll a mienkbe felszedni saját hősei emléket, minők mai szegénysége mellett is, mint egykori dús volta félreismerhetlen jelenségei fenmaradtak (például a Dietrich halhatatlansága, és homlokábani nyilveszszéről krónikáinkban egyedül fenmaradt vonás, I. Grimm V. helds. 164), addig mi is — ezeket készséggel átbocsátván s általában a mondát közös eredetűnek tekintvén — saját hőseink eredeti vonásait a germán hagyományban felismerhessük. — Általában már úgy is a hősi mythos fő típusa, hogy annak személyeségei idegen nemzetekhez ájtáztatnak, és ezeknek ismét dicsőített herosai, ország alapítói, királyai a róluki homályos történeti tudatnál s dicsőségokról csodás, nagyító mesés alpnál fogva a nemzeti hőskörökbe átvétnek; mit maga a hősi mythos alapeleme a küzdés megkívánt, hogy idegen néphősök a nemzetiekkel egymás ellenében állíttassanak, mi által azok egymás vonásait kölcsönösen átvevők, mondaöreik elvegyültek. Miről csupán a classicus mythos hőseire vetett felületes tekintet is eléggé meggyőzhet, kik szinte már idegen honokba kalandoztatnak, s idegen népek hőseivel küzdenek, minők még sokszor a szörnyalaki képletek megett is kivehetők, így például Theseusnál a minotaurusi szörny alatt Kreta egyik bölcs királyi Minosra ismerünk. Innét, hogy a hitregei dús analógiák mellett, különösen a hősi hitregében minden nyomon kínálkoznak a találó hasonlatok; s hogy csak például a tárgyalt Attila, Siegfried, Brünhild, Krimhildi regékörre egyet, az említett classicus hősege köréből felhozzunk, mennyi hasonlat mutatkozik a Jason-Medearóli rege közt. A hős a bűvös nőt méltatlanul vagy átkosan szenvedő állapotából megszabadítja, nejeül jegyzi el, utóbb hűtlenül elhagyva Glaueke iránt gyulad szerelemre, Medea a méltatlanságot megboszulandó, miután Jasiontól gyermekeit meggyilkolá, hűtlen kedvese Jason, vetélytársa Glaueke és egész családja vesztét határozza el, melytől csak maga Jason, de örülten ő is, menekül meg.

Visszatérve nemzeti hőseinkhez, Etele halála utánni vérengző háborúból számos maradékai és fiai közül csak az egy **Csaba** marad fen; krónikáink szerint a szerencse

a hősökkel folyvást végzettnöket, nóránkat, hadnemtöket, valkyriákat párosít. Mint a hűn Alrunna anyák, Hunor és Magor tündéries nejei, a vöndarkvidhaban a 3 fűn királyi valkyria neje, hasonló Helgi és Sigrun (Helgakv. Hun. 2.); de mi által egyszersmind a hős különös tragicus végtete bekövetkezik; így Helgi és Sigrun i. h. Helgi és Swawa (Helgakv. I. 4), a későbbi regében norával egyesülő Staufenberg (I. Grimm 394.); így éri már vesztét Attila is Gudrun és Attila Krimhild által, Krimhildnek azonban határozott nora-végzetnői alakján felül, én még valkyria-hadnemtői jelentésére is figyelmeztetni akarok, különösen a német regékbeni azon sajátos kifejezésnél fogva, miszerint a háború költői phrasissal: Krimhild menyekzőjének mondatik. Ennekel 13 századi költőnél (Welteron. Grimm V. helds. 160) leírva Röma Nero általi ostromát, mondatik: da huob sich Krimhiltz hochzit (hasonl. Türlein st. nebelung. hely. u. o. 163); — miután ez nyilván ama fentebbi (I. badnem. IV): Hildr felébrésztése, szinte a háború költői kifejezésére a valkyria Hilde neve és cselekvésétől vett phrassal azonos v. hasonlóknak mutatkozik. Mily menyekző v. háború azonban e krimhildi jól tudja saját krónikai regék is, mely m. f. láttuk az Attila halála után, a hűnök s idegenek közt Krimhild Attila neje által szított háborúról mondja: istud est praelium quod hungari Crimhild praelium vocant usque in hodiernum diem. — Ezen nejevel azonosnak kellene lenni szinte a Micolth nevűnek, kit a krónikák felelve a Krimhildről beszéltet, azon utolsó nejeinek mondanak ki Attila meggyilkolása gyantájába jött; még inkább találkoznék e névvel a néki Priscenától utolsó nejeül tulajdonított Ildico, ennek pedig nevét már fűntebb népregék Hlonájához tarthattuk, ki azonban nem csak név hasonlat, de a f. (hadnem. IV) felmutatott hadnemtői valkyriai tulajdonokkal is bír; s így ezen alakok hitregénk számára nyilván közzéttehetők.

részen áll, de Dietrich árulása által, csak 15 ezer fegyveresével szabadul meg, és ezek is mint egy régi hagyomány tartá, mind halálosan megsebesítvék, a hős bűvös gyógyja által azonban új harcokra élednek; a monda szerint, Beythenél (Clusii nomenclat. stirp. panon.): pimpinella germanica saxifraga *Chaba ire*, (h. e. Chabae emplastrum): nam ferunt *Chabam* regem Attilae regis filium, — post parentis mortem — solum superstitem remansisse cum 15000 viris, et illis quidem omnibus vulneratis, quos haec herba curasse dicitur, unde factum est, ut postea ab eo apellationem sumpserit. Valamint ezen sajátosságos hősi vonás: megsebesített társai felélesztése, ismét egy későbbi nemzeti hősnél Lászlónál még élénkebb tudattal előkerül, úgy még mélyebb értelmet tulajdonítok a *Chaba eltűnése* és serege általi *visszavárásáról* azon krónikai egyszerű szavaknak (Keza I. 4): isti quippe (qui remanserunt de hunnis) Zaculi in graecia periisse Chabam putaverunt, unde *vulgus adhuc loquitur* in communi: *tunc redire debeas*, dicunt recedenti, *quando Chaba* de graecia revertetur; mivel már az Anonymnál (45) ismét egy későbbi hősről így előkerülő adat nagy hasonlatossággal bír: Zuardu in eadem terra Racy (= rác föld) duxit sibi uxorem, et populus ille, qui nunc dicitur **Sobamogera**, mortuo duce Zuard in graecia remansit, et ideo dictus est *Soba* secundum graecos, id est stultus (?), quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad patriam suam. Már a Soba mogera név *Csaba magyarjaihoz* volna tartható; de ez egyszerű, igénytelen homályában feledett történetmondai hagyományban is mily mély vonás nyilatkozik még itt a hitről: mikép várja a nép századokig eltűnt őskori szabadító hőst, kit csak egy időre vél eltűnni, átkos végzet által letartva, a mai mesében pedig: elsüllyedve, de ki hite szerint még halhatatlanul él, vagy felfog ébredni s egykor meg fog jelenni, mint a német regében N. Károly vagy Barbarossa Fridrich az Untersberg v. Kieffhäuserben, és mint az edda hőseiről hit, hogy újonnan születnek ismét, mint Helgi és Svava st., és mikép a hős holtá után sirjából felnyargal seregével (Helgi Hun. 2. 37): „mert a hősöknek, úgymond, a visszatérés hatalmukban áll”. Ide tartom már más hősök, és különösen az Attiláról e nemű, a német regékben még szinte fentartott vonásokat, mindezt azonban bővebb értelmében még alább (XI). Csabának szabadító segéd seregéveli folytonos várását azonban jelentheti még a fentebb (tünd. IV) róla felmutatott rege is: mint küzd szünetlenül a krimhildi csata évnapiján, Csabának mezején feltámadva seregével. De még inkább e hitregi kétségtelen nyomban veszem észre már első jelenségét a további magyar nemzeti epos egyik fő eszméjének, — mely már ismét az összes hősi hitregékben keresztül vonul — ama vérboszú megtorlásnak, mely a további küzdelem alapföltételét teszi. Erre várják már Csabát székely maradéki, de hasztalan, s ezért keletkezik a közmondás; mint epigonok jönnek azonban a megérett ivadéka, az árpádi magyarkor hősei, kiknek hadait a krónikai hagyományban is, az attilai örökség elfoglalásának, és őseik megtorlásának eszméje vezérli.

Csaba ugyan is visszatérve atyja Bendekuzhoz (kinek nestori éveit, miután fia Attila 124 esztendőskorában halt meg és Csaba még ezután 13 évet görög országban tölt, s egy évig barangol vissza az ősi honba I. Tur. 1. 22, a krónika a „decrepitus és ingens avussal” elegendőleg véli jelenteni), miután maradék népének segítségével nem jöhet, a nemzeti hagyomány szerint örököül hagyja a feladatot ivadékinak: (Heltai chron. 21) midőn Csaba igen megvénhedett volna, minekutánna Pannoniából haza ment volna, s immár halálos ágyában volna, hozzá hívatá a főnépeket, a magyarok közül, és kinszeríté őket az ő istenekre Damasekre, hogy — idővel ismét a Pannónia földére akarnának kimenni; azért (Székely cron. 149): a magioroc — ismét kiindulának scythiából, kiket két dolog indíta fel, első Chabanac az Attila fia nac testamentoma, a ki innét oda ment vala, ki mikoron meghala, a Damasec istenre kiszéltette őket, hogy — ismét Pannonianac feldét elfoglalnac. — Míg ez teljesül Csaba után a nemzeti

genealogia tovább viszi a fejedelmi ősök nemzetségi sorozatát. Csaba fia **Ed**, a névvel az Anonym. (8) kún vezérek sorában találkozunk, hol első helyt **Ed** nevezetetik, s általában a többi kún-vezéri **Ed**, **Edemen** (szinte egy Csabának fia), **Edemer**, **Ete** és **Etu** nevek azonosoknak mutatkoznak. **Ed** fia **Ugek**, ezé **Eleud**. A néhány név az Attila és Álmós közti hosszas korszak származási sorozatából, ismét csak az előbbkelő s nevezetesebbek fentartására utal, kik közül már az utóbbi **Ugek** és **Eleud** nevek *ük* és *előd* értelme – avus, proavus, avia (l. isten, I) feltűnő, nevezte volna őket így talán a későbbi monda, mely a sajátlag Álmossal kezdődő újabb magyar fejedelmi sorozaton túli atyákat csak mint elődöket, üköt említé, vagy hogy, mit kevésbé vélnek, magok e szavak avus, proavus értelme ama ősök nevéből vétetett ¹⁾.

Eleud fia, az új honkereső, népét beléje vezérő s a hatalmas dynastiát alapító **Álmós**, kit azért a nemzeti monda ismét hősegei vonásokkal lüktet fel. Hősnek hirdeti őt mindjárt csodás, természet fölötti eredete: (Anonym. 3, chron. bud. 35 st.) *ab eventu divino est nominatus Almus, quia matris eius pregnanti, per somnium apparuit divina visio in forma austuris, que quasi veniens eam gravidavit, et innotuit ei quod de utero eius egrederetur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra, quia ergo somnium in lingua hungarica dicitur Almu, ideo ipse vocatus est Almus. A mit itt a krónikás különösen a mondában kiemelve a hős Álmós nevével erősít, az a hősök születésének álomlátás, jóslat általi jelentése már, minő Attilánál is előkerült, kit anyja szülésekor álmában lát eleve a hadisten kardjával körülövezve; hasonló több jelenségekre utaltunk már nejei Krimhild, Helche, Ospinál, mint hirdetik a jövődőt álomlátásaik által; gyakran ismétlett vonáskint jelentkezik az az összes hősregékben, s különösen ismét a keleti hősöknél, mint az irani eposban a hős Feridun, Rusthm, Kaikhosrev születésénél (Firdusi 1. 23, 114, 2. 37 st.). — De nem kevésbé tudja a rege még a nyilvános isteni jelenség s közbenjárás értelmét, mint az astur – saskeselyű madár alakjában megjelenő lény által a hős fogantatása sajátlag eszközöltetik. Fentebb láttuk már e lény tündérnemtői s nemzeti hadnemtői alakját s **Turul** nevét, ki nemzeti védjelv és címekint zászlóin áll, hadaikat vezérli, s kitől a fejedelmi ivadék — genus **Turul** — eredetét származtatja; nyilván ez eseménytől, miután a nemzeti fejedelmi genealogiákban a nevet természetesen nélkülözzük, hol csak az emberi származás s nem a felsőbb isteni foglalhatott helyt.*

Valamint a hősöknél általában a nevezetes állati származás, nevelés, ápolásról regék feltűnnek, s Attilánál már egy sas „*aquilatöli*” eredet fenforoghat, úgy az Álmósról ezen nevezetes regei képletet, kitűnő sajátágos eredetisége mellett, mely e nemű mythosi nyomokkal összefüggőleg találom, melyek felemlítése itt általában turuli mythosunkra világot deríthet. Grimm (343) ismeretes élelműségével figyelmet az angsz. rege hőse, **Beowulf** nevének – *bienenwolf* – *specht* – harkály, méhavadászó madárnévvel azonosságára, melyről mint isteni jós madárról már a classicus mythos (*picus* harkály), valamint a többi regék is bőven tudnak. Így már: hogy szint ekkép **Picusnak** nevezetetik, s harkály alakban jó elő egy ismeretes óitaliai mezei nemtő s jósiség, ki Latiumban és a Sabinoknál egy durva facölöpön álló harkály alakjában (a későbbi művészből kor az oszlopból szép ifjút alakított, s fejére helyezé a harkályt) tiszteltetett (Dion. Hal. 1. 14, Plutarch Rom. 4 st.), és ki e mellett még azonos a mythologiai s herosi genealogiákban előjövő **Saturnus** fia és

1) Eleud neve, mint tudomásul van, a Constantinnáli Lebediással állítottott össze. Különös, hogy a nemzeti monda mítsen tud a byzanciaknál említett attilai-hún maradék Kutrigur és Utrigurok nevezetesebb fejedelmei Gordás és Moager-ről, kik által már, egyike az eredetükről nyomósb véleményeknek, összekezdti a hún magyar származást. Ezen Moager név azonban elvegyülve lapanghat már, a krónikáinkban emlegetett és első Magor nemzetatya s király nevében is, mint péld. Anonym. 3, hol Ugek Álmós atyját különösen de genere Magog regis származtatja.

Magy. Mythol.

*Faunus*nak *Picus* nevű atyjával, kitől már szinte *Latinus* italia királya, s leányágon, *Latium* és *Róma fejedelmei* származtak (Virg. Aen. 7. 189, Ovid. met. 14. 320). Nevezetes már e mellett, hogy a szláv mythosi genealogiákban is a Saturnussal azonos *Sitiur*at fiaul *Stračec* = *picus* harkály tétetik. Vačerad (mater verbor.) szerint: *Ztračec Sitiur*atow zin = *Picus filius Saturni*; és ezen magyarázattal kínálkozik mint láttuk már a fentebbi Beowulf is, elvegyülve a Geat és Wodan isteni eredettel. Az összeállítás tehát már meg nem vetendő jelentékeny hasonlatot mutat: egyiránt jelentkezik egy jósmadár alakú, nálunk *Turul*, a latinban *Picus*, a német és szláv. hasonlóan *harkály* v. *szarka*, nemtő, istenség, vagy tündéri fensőbb lény, kitől a nemzeti hősök eredetüket veszik. Én azonban nem átalom mythológiánk ezen kitünő s mégis homályos sajátoságos Turul alakja felvilágosítására itt, — ha mindjárt kevésbé látszanék is helyén lenni — a sokat ígérő hasonlatok feletti vizsgálatot még tovább szőni. Így tudja például a *Picus*ról a római monda még különösen, hogy ő is, mint a *lupa* — farkas, Marsnak Silviától fiait Romulust és Remust, midőn a *lupa* szoptatással nem volt eléggé képes éhségüket lecsillapítani, eledel hordással táplálta (Ovid. fast. 3. 37. 54, Plutarch Rom. 4); miszerint ismét tökéletesen azonosul a hősöket tápláló, nevelő, csodás állatokkal, minőket Attilánál felhozánk, s minő különösen az irani hősrege csodás *Simurg* madara, mely a kitett hőst táplálja, beszélni tanítja, segíti st. (Firdusi 1. 72); — e mellett mint *Lupa*-nak társa a hősfiak nevelésében, hasonlóan amahhoz, a hadisten Mars különös állatja, madarakint jelentkezik (Nieuport. rit. rom. 4. 1. 9), ki azért nyilván egyenes befolyással is bír a hősök eredete s neveltetésére. Hasonlón jellemző e tekintetben mit róla Strabo (5) említ, hogy egykor a Sabinok seregeit utjokban vezérlé, mit már Turulunkról mint hadvezérlő nemtőről tudunk (hadn. IV). — A későbbi római gyakorlatibb cultus azonban *Picust* kitünőleg mint mezei istenséget, nemtőt ismerte, ennek megfelelőleg fiaul tulajdonítván az erdei szellemeket, kitünőleg *Faunust*, és testvéreül *Pilumnust*, egy hason agrariai istenséget, a gazdasági jólét nemtőjét, ki a földtermés és áldás adója, előmozdítójakint szinte a Sterquilinus mellék névvel tiszteltetett meg. Ezen tisztelete mellett azonban még egy másik is, úgy látszik eredetibb értelem tudatával fen volt, mely szerint testvére *Pilumnussal* együtt különösen még a szülés alkalmával ünnepeletetett; ilyenkor a gyermek-ágyas ház csarnokában számukra teríték készítettet, s *Pilumnus*nak bunkójával (*pilum*), mely által az embereket a gabona széttörésére tanítá, kellett a gyermektől minden roszt távoztatni, s különösen a daemon *Sylvanus* ellen, ki a házba éjjel betérni szokott, s a gyermekágyasnak ártani, kellett ezt is védenie; míg *Picumnus* hivatásához képest, mint a termés és gabonára, úgy az újonszülött gyermekekre is növekedést és áldást árasztott (Varro. non. 12. 36).

De így még más népeknél is a *picus* — harkály alakbani nemtőről dús mythosi képletek jelentkeznek, ha bár mindinkább csupán a madár alak háttérébe vonulva. A votjakok a favágó harkálynak (Baumhackender specht) különös isteni tiszteletet tanúsítanak, nehogy erdejüknék ártson (Grimm 639). A szerb néphit (u. o. 407) ezen favágó harkályok lármáját, az erdei szellem alakú, s másrészt tündér végzetnői *Vilá*-k hangjának tartja; míg Vačerad (mat. verbor.) szerint ismét a *Wilkodlák* erdei szellemek azonosok volnának a *Picus* fiai a *Faunokkal*, kik ugymond mint *Incubusok*: *Wilkodlaci* és *Wlikodlai* — incubi ab incumbendo homines, — sepe inprobi existunt mulieribus, a nőkkel közöszülnek; tehát ebben ismét hasonlók a hún származásról monda azon erdei szellemei *Faunus ficariussaihoz*, kik az *Aliorumna* hún anyákkal közöszülnek; — holott megint az ósláv Igordalban (79) a harkályok utmutató vezérlő nemtőkkint jönnek elő (Haensch 335), hasonlóan a sabinokat vezető *picus* s magy. hadnemtő *Turulhoz*.

A vizsgált összefüggő mythosi képletekből tehát Turulunk összes vonásaira világot derítő magyarázó eredmények állíthatók össze. Az eredményt, hogy a nemzeti

hősök származásánál egy madár alakú: *Picus*, *Bienenwolf*, *Starčec*, *Turul* istenségrőli képzet forog fen máris birjuk. Nem kevésbé jelentékeny, hogy ezen istenség általában, egy határozottan, *mezei*, *erdei tündérnemtő*, szellem színezetében tűnik fel, minő *Picus*, *Picumnus* és fia *Faunus*, a votják erdei szellem, és a szláv *Vila*, *Wilkodlak*, és nálunk is egy részt kétségtelen tündéri alak a *Turul*, más részt pedig meglepőleg találkoznak erdei szellemeink, a hún monda *Faunus ficariussai*, kiknek már hasonló közbenjárásával ered a hún nemzet, és sajátlag a hún ősök és nemzeti hősök, valamint *Turul*tól a magyar fejedelmi nemzetség; mindkettőnél kéri már azon *faunusi*, *wilkodlak* = *incubus* vonás, mint azt a monda az aliorumnakkal közösülő faunusokról, s a *Turul*nál a szavakkal: *veniens cam gravidavit* — nyilván kiemeli. De egyiránt feltűnik már mindenütt a *jósethesség* is, mint a *picus* sajátlag jósmadárként tiszteltetett a rómaiaknál, úgy a *turul*ról is: *divina visio*, mely által: *innotuit quod de utero eius egrediretur torrens, et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur*, sed non in sua multiplicarentur terra; míg a többi krónikai helyek e végzet tündérnői jóslatot az: *ideoque fatatum fuit, quod de lumbis eius reges gloriosi propagarentur* és *illius ortus fuit prognosticatus* (bud. 35) — szavakkal tudatják. Ezen minőségével mint a hős születését eszközlő, jósló, lénnyel nyilván összefügg már a *turuli* mythos tündérvégzetnői értelme is, minőt már *Picus* és *Pilumnus*nak a szülésnél megjelenő, áldáshozó szerepe is jelent; feltűnő, hogy e közönséges parcai végzetnői minőség itt férfiúi személyességekre ruháztatik, kik már szinte egyiránt a nemzeti fejedelmek ősei eredetének eszközlői; honnét hasonló férfiúi értelemben tartom veendőnek nyilván *Turulunkat* is, mint őt már a rege *Álmos* anyja irányában is állítja. De *turulunk*ról azon nevezetes vonás is, hogy mint hadnemtő a sereget vezérli, a nemzetet s hősöket rendeltetésükre serkenti, nem kevésbé találkozik a fentebbi *sabin* és szláv igordali hagyománnyal; míg más felől a hősnek ezen hadnemtőktől származása igen következetes, miben *Turulunk* a római *Picussal* ismét találkozik, a mennyire a *Romulus* és *Remusi* regében az őket tápláló *lupa* és *picus* hadisten állatok megett, maga *Mars* a hadisten áll, ki őket sajátlag *Silviával* nemzé, és valamint a rege *Lupát* is tartá sajátlagi anyjuknak, a mennyire ez szinte egy tündéri ily nevű lénnyel elvegyül, úgy a *Picus* alatt is nyilván maga a hadisten *Mars* jelentkezik. Mikép erre a regére vonatkozólag azonban *Livius* mondhatá (hist. praef.): *et si cui populo licere oportet consecrare origines suas, et ad deos referre auctores, ea belli gloria est populo romano, ut quum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo, quam imperium patiuntur*; úgy tarthatta hason hadakozó vitéz népfajnak is, minő nemzetünk volt hitregéje, hőseinek a hadnemtőtől származását, ki megett már maga a hadisten rejlik, mint az attilai regék elárulják ¹⁾.

1) Nem is merülhet fel ezek ellenében nehézség a különböző harkály és *turul* madár-nem vagy inkább név tekintetéből, miután *turulunk* nemét úgyis alig vagyunk képesek meghatározni, v. a kevésbé lényeges madáralak különbségére nézve, miután a többi képletek annyira találkoznak lényegükben; mind a mellett az e tekintetbeni vizsgálat is csak részünkre szülhet eredményt, amennyire általa homályosb mythosi nyomaink, a színvonalra emelkednek; mit azért tehát kár volna elhanyagolni. — Magukban az összeállított mythosi nyomokban már madárnem különbség jó elő, míg némelyek tárgya szorosan a *picus* = harkály, *specht*, addig mások az ugynevezett favágó harkály = *baumhackender specht* (Kreszn. szót. 1. 223 egy népdal nyomán fakoptó harkálynak nevezi, Hanák term. rajz. gurgyalag a *me-rops* *apiaster* ama sajátlagi *bienenwolf*) nevét említi, minő a szláv regék említett madara is *zluna*, másnép *wlha*, *wolga*, szerb. *zhlun*; s melyek közt a természetrajz már család különbséget tesz, az első a kúszók, a második az őszujjúkhoz osztályoztatván; még eltérőbben mutatkozik a cseh *starčec* mi egyiránt szarka is, mint a latinban is a *pica* közel áll a *picushoz*. Így érintkeznek azonban az utóbbival más csodás madarak is, *Plantusn. aul. 4. 8. 1. példánál: pici divitiis qui aureos montes colunt, a grifekkel azonosíttatnak, kikről és lakhelyeinkről történeti mondánk szinte tud; Grimm szinte az orlolu *galbulát* is *pirol* nevénél fogva a *bienenwolfhoz* tartja, mi a szerbben *uros*ch és nevezetesen ismét hős név is, mint a *Beowulf* és a *genus Turul*. — Mind e mellett *Turul* nevünk nehezen tartható eme madár-*

Ezen eltérés után, melynek itteni helyes vagy helytelen voltát, kész vagyok a figyelmes olvasó ítéletére hagyni, vissza térek Álmoshoz, kinek még születési mondája is további jelentékeny magyarázatokat képes nyújtani. Anon. (3) tudósítva, említi még a Turultól fogant Álmos anyjának **Emesu** nevét is: duxit sibi (Ugek pater Almos) uxorem in Dentumoger, filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Ezen **Emesu** Anonym írásmódszere szerint nyilván az **emse**, mai **emősre** (mint somnus *almu* = álom, *emesu* = *emső* = *emős*) állítandó vissza, s mint ilyen a szó már feltűnő értelmet ad. Legelől a régi *eme* = *femina*, *femella*, s általában *animal feminacum* = *eme állat* (Pázm. kal. 416) értelem, és tulajdonképen, az *em*, *emő* = *lactat*, *lactans*, *nutrix* (Kreszn.) gyöktől, az *emes*, *emlős* = *mamata* tulajdonságot kifejező név jelentkezhetik; egy másik, nevünkhöz még közelebb álló *emse* képzés, sajátlag *nyöstén sertést*, disznót jelent, mint az kitünőleg a népnelyven némely vidékeken kizárólagos ez értelemmel használatos (l. tájszót. Kresznerics) az *emse*, *emese*, *emesez* = *sus*, *scrofa*, *porca* szavakban; miért a névnek ezen értelembezi vizsgálatától is koránsem hagyjuk magunkat az értelt állat iránti mai aesthetikai képzetek ellenszenve által visszajeszietelni. Eltekintve attól, hogy számos tündéri átváltozások, átkozások a népmondákban már kitünőleg a disznó, vagy mint közönségesen nevezik a *szurtos sertés* alakjába történnek, és hogy az a mythosokban is gyakran mint istenségi forma előjön, például Frejánál az óéjszakiban, és Mesitch egy cserkesz istenségnél (l. Grimm 194); az állat neve még különösen a tündéries hős anyák azon kétes értelmű neveihez is volna tartható, minő például a Romulus és Remusi regében a *Lupa* neve, mely így már dajkájuk vagy anyjuk Larentia nevével azonosított, Livius (1. 4): Larentiam, vulgato corpore, *lupam* inter pastores vocatam; mint a szerb rege hősejé is (Vuk. 2. 101) *Milos Kobilitis*, a *kobila* = *kancától*. Hason *lupa*, *kanca*, *emős* = disznó származtatásoknál természetesen a rossz mellék értelem is fenforoghatott, melytől ama tündéries lények a mythosokban sem voltak mindig mentek; mint például a Marstól szüzessége megszeplősítésével fiatot foganzó jós vestalis Rhea Sylvia, a faunusokkal

nemek egyikehez is, miután látandjuk, hogy neve s krónikai magyarázatai, úgy a közel járó karul madár névnel fogva, inkább a saskeselyű, sólyom st. nemekhez közelit, s csupán talán a *turul* = *tarej* = *cristatus*, vagy talán *rostratus* értelemmel fogva, a picusi család favájó, méhavadászó, hosszú orra által jöhetne némi hasonlatba, miután emlékeinkben is ily kitünő ormánnyal jó elő (l. állat VIII). A nyelvünkön régi harkály név (már Calepin magy. és a nomenclat. rer. 3 harkály - nem jó elő) azonban szinte mélyebb jelentéssel kínálkozik; a hark, ide tartva a harc és harg k-val azonosuló mássalhangzókat, számos képzések - s jelentésekben mutatkozik, mint: harag, harc, harang, harsány, harsogás, horkol, horog, melyek valószínűleg onomatopoeicus képzések, minőre azonban a harkály, harkány, haris madárnevek is visszaviláthatók, mint Kreszn. haris = *avis garrula*. Csak hogy e mellett még egy regéinkben előjövő hasonló tündéri nevezetes név is jelentkezik; így nevezi ama beremendi óriás vagy őrdög általi hegy alkotásáról monda a boszorkány tündérelőnyát **Harkának**, a név már mint ilyen magán állólag is megérdemli a figyelmet, miután összes tündéri mondánk alig tud néhány határozott tündéri nevet; Harka azonban már tartható egyrészt ama általai Kreka, Kerka s a német hős regébeni Helchehez, úgy szinte Attila nővere Dietrich neje Herra nevéhez, valamint hogy ezekhez már Grimm is 232 Herke, Harka, különösen a földáldását előmozdító istenasszonyt említi (gesch. d. spr. 319 és Haupt. zeitschr. 7. 386), másrészt ama óriási Hargita nevekhez (óriás V); mihez még egy pár helynevet adhatnánk, mint Harka v. Sopronyh. és két puszt. Pest s Komáromb. Harság, f. Sárosb. Harságy, f. Somogyb. Harsány, f. Bihar, Borsod és Baranyáb. hol már az utóbbtól származik a Harkáról rege is, s így helynével azonosul, még közelebb Baranyában szinte egy Harkány helynév is, meg még az említett két: hegy, szikla v. óriási Hargita név. Mi egyébként a harkály madarat illeti róla saját néphitünk köréből mi sincs tudomásomra, ámbár Kresznerics f. id. helye, hol róla hallott népdalt említ, mondai nyomot gyanított. Többet lehetne felhozni az említett regékben véle elvegyülő más madár alakokról, minők már Plautusnál a picus név alatt a griffek, kik ismét turulunkkal is érintkeznek (turul IV); vagy a cseh starzec mi ismét szarka is, amint picus és pica is találkoznak, az ennek néphitünkben tulajdonított jöstehetség, s nemtől tulajdonságáról azonban alább (VIII), és itt csak röviden eleve akarom érinteni, hogy egy mondában Gaalnál épen így a szarka a hadnemtői alak, mely a hősnek az elásott győzelmes kardot felfedezi; mi Attila s Árpád hadisteni kardjáról hittel találkozik ismét.

közösülő Aliorumnáink, s minő tündéri alak bizonyára a lupának nevezett Larentia is ¹⁾; vagy hogy legalább az isteni csodás származásoknak, melyeket a későbbi, az eredeti hagyományt már feledett, kor nem értett, vagy az euphemisticus józanabbnak látszani akaró kinevetett, ily megfejőbb plausibilis magyarázatok alá dugattak, minek nyomát a Romulus eredetéről már Livius korában fenforgó rege, mint a középkori íróktól Alirumnaink faunusai helyébe tett incubus őrdögök, — kiktől jól esett az őrdögi fajzatként előtűnik feltűnt húnokat származtatni, — magukon viselik. — De valamint ezen Rhea, Larentia, Lupa, Alirumnák kétségtelen isteni tündéri alakok már, ugy Emese v. Emősünk is; e név és értelemmel is már a mythosokban különös magasztos isteni tulajdonság volt összekötve, mint a *Mammosa Fortuna*, *Mammata Ceres* hasonló neveik mutatják, így nevezve mint a termés, gabona istenasszonya a bőség áldásától, kinek emlői = mamma, mintegy nyújták az eledelt, honnét *alma* is *ab alendo*. Nevezetes, hogy Ceres ismét azonosul Rhea a föld istenasszonyával mint annak leánya, és hogy mind a kettőnek különösen *foeta porca* = emős disznó áldoztatott; valamint azonban Romulus anyja már ezen Rhea és *mammosa* értelemre visszavihető, ugy saját neve is a régi mythographoknál a *ruma* = emlőtől magyaráztatik (Plut. Rom. 4. 6.), és *Rumilia* = emősnek hivatott egy a kisdédek szoptatását s táplálását gondozó istenasszony, kinek azért áldozata is csupán téjből állott, s lehet hogy még Rhea és Larentia megett is ily Rumilia = emős nevű Romulusi tündéri anyáról hagyományt is ismert a római ókor, minő értelemmel már nálunk is az Álmosi Emesu jelentkezik. Magyarázó hasonlatnak találok szinte az Álmos-Emesai származásra nézve, a frank Merovingek eredetéről regét (Grimm 364): Clodi Faramund király fia, nejével a víz partján ül, hűsítve magát a naphevetől, a habokból egyszerre egy szörny tengeri sertés lép ki, s a megragadott királynén erőszakot követ el, mire egy különös gyermeket szül, ki Merovingnak nevezetett, hátgerince mint a disznónak sertével lévén benyölve; honnét róluk a német regéb. is (Rol. 273. 29): di helde von Meres, an dem ruke tragent si borsten sam swin. Ha a név itt a tengeri sertés szörny nevére is teljesen visszavihető, úgy a Turul-lal ebben is össze tartható volna, mind a kettő a csodás születés eseménye s eszköz-lőjétől véve fel a család s illetőleg fejedelmi nemzetség s dynastiai nevet, minő ama Picus, Faunus, Romulus származásoknál egészen elesik, és Beowulf, Uros s Kobilitznál is csupán mint személyes mellék név marad fen, — míg nálunk az a fejedelmi: *genus Turul* családnev mellett, nemzeti cimerré is válik ²⁾. Az álmosi mythos tehát, mint általában a hősök fensőbb isteni származásáról monda, nálunk minden tekintetben teljesen jelentkezik; atyácul egy felől állnak isteni lények, erdei, tündéri szellemek, mint a *Faunus ficariusok*, *Nemere óriás*, a nemzeti hősök *Hunor s Magor*, a hadnemő *Turul*; más felől anyácul az *Aliorumnák*, a tündéries Alan fejedelmi nők, s a hason jellemű *Emős*.

A csodás esemény által jelentett és várt hős születése a nemzet által lelkesedett örömmérzettel fogadtatik, Anon. (4): postquam natus in mundum, factum est duci Ugek et suis cognatis gaudium magnum, et fere omnibus primatibus; hōshöz méltólag tünteti fel alakját (Anon. u. o.) a nemzeti monda: diszes arcú (*decorus facie*), nagy fekete szemű, magas testalkatú, karcsú, hatalmas karú; hasonlóan jelleme és lelki tulajdonai,

1) hogy ezen anyák nyilván isteni s tündéri lények, neveik mutatják, mint Rhea Silvia, úgy az utóbbi Larentia is; így nevezetett már a házi nemők (lar) anyja Lara, Larundának (Lactant. fal. rel. 1. 20, Plut. Rom. 4. 5), s a rómaiaknál Larentia tündérek tisztelőre már külön Larentialia ünnepélyek tartattak. — 2) Kőza 1. 2: banerium similitudinem avis habebat quae Turul dicitur, istud hūni usque tempora ducis Geicho dum se regerent pro communi in exercitu semper secum gestavere. De ez így már a rómaiaknál is, a hadizászlók s monetaikon hajdan a romulusi lupa állott. Nieuport rit. rom. 5. 4. 2: legionis signum aquila aurea utique post tempora Marii, antea enim lupō pro signis utebantur. A minthogy általában az őskori család s nemzetség címek állati képletei ily hirtregei képzetekben lelhetők jelentőségüket l. al.

benne különösen *isteni erő és tehetség* nyilvánul, s az e nemű bizonyára eredeti pogány hitvonást kísérté meg már Anonym keresztyén hit nézetével visszaadni: licet paganus, *donum spiritus sancti erat in eo*. Erő, bölcsesség s hatalomban valamennyi fejedelmeket felülmúlja, belátása s hatalmával intéztetnek a nemzet ügyei: *potentior fuit et sapientior omnibus ducibus Scythiae, et omnia negotia regni faciebant consilio et auxilio ipsius*; e mellett vitéz, bölcs, erényes, kegyes, bőkezű, népszerű, vitézeivel mindenét megosztó (*bonus miles, sapiens, pius, benevolus, largus, hilaris dator omnibus illis qui erant milites*). — De legkitünőbb a hősnél ismét *feladata*: egy új honba vezérlés, mint már az Hunor és Magor a hős nemzet atyáknál előző, csak hogy itt a nemzeti monda már határozottabban tudatja, hogy a feladat, a hős rendeltetése a nemzet egykori honának, melyet ősök Attila birt felkeresése és abba való vezérlése: *querere terram* — mond Anon. (5) — Pannonie, *quam audiverant fama volante, terram Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus pater Árpád descenderat*. A nemzet már megerősödött volt az ő atyák hagyományos rendeletét (I. Csabánál) véghez vinni; Álmos, kiról a turuli jóslat kijelenté: hogy hatalmas folyóknál fog nemzedékével egy új földön eláradni, áll a honkeresők élére; véresküvel fogadják, hogy hová őtet végzete vezérlendi oda követendik (Anon. 5. *quo fortuna tua te duxerit, illuc te sequemur*). Ezzel megkezdí népe vezérlését. Csodásan viszi át hadait hosszas vándorlások közt a puszták sivatagjain, miután honuk víghatárán az Etel folyamon különös szertartás és csodás módon átkeltek: (7) *venientes dies plurimos per deserta loca et fluvium Etyl supra tulbou sedentes ritu paganismo transnataverunt, et nunquam viam civitatis vel habitaculi invenerunt, nec labores hominum comederunt, ut mos erat eorum, tehát mintegy ut és ösvény nélkül nyomtalanul haladának tova* ¹⁾, az Etelnél, honuk határfolyamánál, még a pogány szertartást véghezvive (I. alább), legalább ilyenre mutat nyilván a máshol csak az áldomás, áldozatok és az ily jelentésű véreskü szertartásánál használt *ritu paganismo* kifejezés. Kiévnél (Anon. 8) Álmos lelkesítő szavára útfokat álló elleneiket legyőzik, a havasokon át hadneműt sasok serkentik s vezérlék a keresett ígért földre. De feltalálta a hon határán megszűnik Álmos vezérlése, ő, mint a végzet határzata hangzott, az ígért honába bé nem juthat, s a határon mint áldozat ölelik le: *Almus autem in patria Erdeel occisus est, non enim potuit Pannoniam introire* (bud. chron. 37 st.) ²⁾. Nyilván ismét mély mythosi vonás, mint a seregei előtt eltűnő Romulus, vagy a bibliai vezérlő Mojsesrőlí kép.

A honkereső Álmos fia **Árpád** ismét a nemzeti hős, kit az új hon elfoglalása illet. Majd mind a skytha rege: Kalaxais (Herod. 4. 5), vagy Herakles fia Skytháról tartá (u. o. 10), bizonyos jelvekben: a föld, fű, víz áthozása által, veszi át az új föld feletti hatalmat, majd az Attiláról rege ismétlő kiegészítéseket, az Attilával újra elveszett hadisten kardjának birtokába jutásával (Szabó u. muz. 1. 651), hódítja meg a nemzeti ő örökséget. A nemzeti monda körülvéteti őt *hetes* számú vezérei körével, kikről ismét, mint általában a honfoglalási háború egyes vitézeiről szóló hősregék és dalok, melyeket krónikáink folytonosan emlegetnek (bud. chron. 46), nem egy hősi vonást tudhattak; krónikásaink azonban a hagyományból már csak történeti alakukat igyekezvén nagyobbára kiemelni, őket ez által a mythosi hősrege körén kívül tartják, mind a mellett ezekben is öntudatlanul elvegyül ismét s leszál rájuk egy két ő hősi vonás, és a megszokott regei processusnál fogva még utánnuk is ismétlődik nem egy nemzeti hős alakjával. — Így kitünőleg jó elő a honfoglaló hősöknél újra a honkereső hős Hunor és Magor nemzet atyákrólí tudat, hogy ők is isteni vezérlés, isten küldött állatok által vezetettnek, s fűdözik fel az új honnak egyes általuk elfoglalt vidékeit: *szarvas vezeti*

1) mint Mone is (Creuzer symb. i. h. 107) figyelmeztet: steg und weglos fortgewandert, wie der sagenschreiber hinzusetzt. — 2) Jászay Reguly alb. Álmos 94.

ismét **Borsu** vezért Bars föltalálására (Anon. 34. állat. VIII), és vadászat alkalmával bukkan **Gyula** Fejérvárra (chr. bud. 41). Velök tűnik fel a nemzeti hősök végzettszerű rendeltetéséről eszme is, melyre már Áttila mint „*flagellum dei, malleus orbis*” isten ostroma rendelve volt; élénken jelentkezik az eszme **Bulesu** s **Leel** szavaiban: midőn a császár kérdésére miért dűlják, pusztítják a világot, irtják a népeket? a krónikai hagyomány a választ hozza fel: (bud. 56) *nos summus ultio summi dei*, ab ipso vobis in *flagellum destinati*: tunc enim per vos captivamur, cum vos persequi cessamus. És kitűnő különösen a *hagyományos vérboszútortlásnak* Áttila és maradékain, mint őseiken elkövetett vér bünsúlyérti teljesítése. Ez eszme szövődik már mint véres alapon az összes hősregéken át, s teszi a göröcsöt, melyből a hősök küzdelme fejlődik; — végtelen, százados küzdelmek ébresztője Turan és Iran közt, az irani hős regében (I. Firdusi schah nameh i. h. 1. 52), a Hundigok, Niflungok és Budlingok közt az óéjszakiban, a német Niebelungokban és a finnben a Kaleva nemzedék Untamo és Kullervonál (kal. 31), — mit nálunk egy mellékes magyarázó krónikai jegyzék is még oly mély félreismérhetlen vonásban tudat: Vérbulesu, mond az Árpádi kör ama említett hősei egyikéről közbeszólt regei vonás (Anon. 53) *vir sanguinis* (és Kéza 2. 1) *pro eo enim Werbulohu est vocatus, quia cum avus eius in praelio Crimildino per teutonicois fuisset interfectus, et id ei pro certo constitisset, volens recipere vindictam super eos, plures germanicos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum.* — És épen e hőskönl jelentkezik még a későbbi hagyományban is a hősi hitregének teljes kiegészítése: a dícsőített *hősnek apotheosisa*; miután a krónika beszélt tényhez, midőn a császárnak adott feleletekre folytatja: quibus imperator: eligite vobis mortem, qualem vultis, cui Leel ait: afferatur mihi tuba mea, cumqua primum buccinans, post hec tibi respondebo. allata que est ei tuba, et aporinguans cesari, cum se ingereret ad buccinandum, ipsum cesarem sic fortiter in fronte fertur percussisse, ut illo solo ictu imperator moreretur, — hozzá adja a küzdő hős apotheosisára vonatkozó nevezetes vonást: dixitque ei: tu peribis ante me, mihi que in alio seculo eris serviturus, est namque fides sciticorum, ut quoscumque, viventes occiderint, in alio seculo ipsis servire teneantur (bud. i. h.); mihez még egy nevezetes későbbi hagyomány különösen hozzá függeszti, hogy azért most a göncöl szekerén kocsziva Konrád v. is Göncöl császár által vitetnek a csillagok közt a hősök. Miről tovább a dúsan jelentkező adatokat a mint a táguló mythosi kör azokat a felszínre előhossa a XII cikkb. S valamint Vérbulesu — vir sanguinis melléknevében a krónikai emlékek e sajátos hős hitregei nevezetes eszmét, még visszatükrözteti, úgy hason hagyományos mélyebb értelem foroghat már fen a többi hősök s vitézek általa fentartott mellékneveiben is, mint *Zemere: prudens — okos* (Anon. 33), *Ogmand: astutus — cseles, ármányos?* (u. o. 25), *Oba: pius — kegyes* (u. o. 32); róluk azonban nem tudósít többé egy mellék vonás sem, mely hősi tulajdonaikat ne tán felismerni engedné, és csak az egy **Botond** még, kiről nagyobbsszerű hősi személyeséget áttűntető regei tudat nyomául vehető a krónikabani regék (Kéza 2. 1): mint győzi le a görög óriást, s tör bárdja ütésére részt Byzanc érckapuján, hogy rajta gyermek teste állferhetett; mi már természetfeletti erő képzetével emeli ki alakját.

Kétségtelen hogy a nemzet történetében annyira fontos, s a nemzeti életre különös befolyással volt azon küzdésteljes időszak Árpádtól Gejzáig, a nemzet európai léte első századaiban, midőn europa szertei hadkalandjai történtek, melyek mint észrevettük már is a különös hitregei színezettel bírtak, hogy általuk a hagyományosan rájuk maradt örökük elfoglalása mellett, az őseiknek tartozó vérboszútortlást véghezvigyék, nem egy hős tett és rege tárgyául szolgált. Csak hogy a hősrege természeténél fogva, századokat egy szemponthoz összevonva, széles lépésekkel halad át a többi időközön, s többnyire ismét csak az időszaki fordulatoknál állapodik meg, melyekben azután az események

és személyeségek túlnagyításával kárpótol a többi feletti hallgatagságért. Ily időszakok már azok, melyekből nálunk is nemzeti hőseink kitünőbb alakjait birjuk, mint az első eredet s honróli monda Nemere, Hunor és Magorjával, a hún-európai újkorszak Attilával, s ennek az Álmos és Árpádi magyar korszakbani visszaállítás. Azontúl csak ismét Gejza és sajátlag Istvánnal kezdődik egy új időszak, de ez a mellett, hogy késő volta, s a föléledő történeti tudat által, már majd nem kizárólag ez utóbbi körébe lép, ehhez még nemzetünk keresztyénségre térte ideje lévén, a személyeségek máris az új hit szent hőseivé lesznek immár, s dicsőített emlékü, nem többé a hős nemzeti rege, de a keresztyén legenda tárgya. Mind e mellett valamint e fordulat ha külsőleg rögtön is, de bensőleg nem egyszerre, hanem csupán léptenkint történhetett, úgy a kezdetben a közös elemek találkozhattak s egymással elvegyültek; így már **Gejzánál**, kivel sajátlag a fordulat kezdődik, a vonás ismét mint Álmosnál, hogy nem rá de fiára vár az átalakulás nagyszerű műve, az új királyi dynastia megalapítása, mit a legenda (Hartvic 3) ismét oly híven ad vissza a Dávid és fia Salamonról bibliai vonással, valamint ezt krónikáink a nemzeti pogány mondákban teszik, az új honba vezérlest, az ősi öröknek Álmos és Árpád általi elfoglalását, Mojses és az ígért földéről tudattal párvonalozva. Hasonlón mint Álmos születését isteni előjelentések, álmok látások veszik körül, melyektől már Álmos és nemzetsége Turul neve, úgy jelentik a még pogány Gejzának már, isten küldött alakok, a jövő nagyszerű eseményt, s a hőst szülő anyának jelenik meg a Koronás = Stephanos, honnét koronázandó fia **István** neve és tisztje, omen et nomen (I. f. tünd. IV). De a többi vonások mindinkább már tisztán s kizárólagosan a legenda sajátjai, s csak az Istváni hőskör egyik személyességében vélnek még a legenda nyomán is hős hitregei alakra ismerni. Ez a félpogány Achtum ellen küzdő, szinte még gyenge habozó új keresztyén **Csanád** vezér (vita s. Gerardi 10, Endlicher mon. 217), az elhatározó csata előtt fáradtan alvónak, megjelenik oroszlán alakjában sz. György, és álmából felébredve, az Achtum elleni megtámadásra serkentve győzelmet ígér neki. A győzelem után, melyben Achtum Csanád keze által esik el, Csanád verseny társa Gyula vezér levágja Achtum fejét, s megviszi Istvánnak mint saját vitézsége jelét, Csanád ezért mellőztetik a király által, s midőn e felett neheztelését kifejezve a királytól okát megtudja, mond az író: subridens ait: si caput regi attulit, cur eciam linguam non apportavit, mentitus est enim Gyula presentato capite, asserens se regis adversarium occidisse. cumque ad visum regis caput fuisset submissum et ore aperto lingua non fuisset reperta, Gyula propter mendaciam de curia domini regis eiectus est. Chanadinus vero linguam de bursa exponens a rege sublimatur. Mi nyilván régi sarkányölő hősről mondai vonás (I. sárk. VIII); a minthogy általában a nemzeti védszentek, különösen az első térítő polgárosító hősök, királyok, apostolok, hasonlóan a fentebbi szörnyeket irtó hősökről képletekhez, szinte sarkányölők mint az ir Kevin és Patrik (I. a regék. a. allg. 852. 93 sz.), az oláh regékben sz. György (Mednyánszky 456. Schott val. márch. 284), nálunk is mint védszent a vitéz sz. Mártonnal az istváni, Kupa elleni háborúban (Hartvic 6). — De ezek mellett elhaló nemzeti pogány regénk, még ezen fordulati küzdelmében is feltűnethető saját nemzeti pogány vallásáért küzdő vértanú hőseit; így hangzik legalább, mintha emlékü még soká birta volna, a besenyő **Thonuzoba** vezérről fenmaradhatott hagyomány, hogy midőn sz. István keresztyén hitre kényszerítené, ő később volt magát nejjével együtt lován ülve (Pulszky tageb.?) elevenen eltemettetni, mint sem ősei valását elhagyni. A tény emlékének élénk tudata jelentkezik még Anonym (53) latin — talán eredeti magy. regét rejtő rimein át:

dum Stephanus verba vite predicaret
Thonuzoba in fide vanus
sed cum uxore vivus

et hungaros baptisaret
noluit esse Christianus
ad portum Obad est sepultus.

Maga a név is összetételénél fogva: *Thonu* = *Tana*, *Zoba* = *Soba* = *Csaba* v. *Oba*

— *atya v. pius*, a fentebbi különös értelmet magokban rejtő hős nevekhez volna tartozható. A később ismételve András és Béla alatt az új hit ellenében feltámadt régi pogányságeríti küzdelekről adatok, ezen forradalmak eltérőbb jelleme, s a róluk fenlévő tudósítások szelleménél fogva bővebb hason nyomatokat nem szolgáltatnak. A keresztyén nemzeti legenda azonban még később is egy nemzeti hős alakját fentartá, melyben a nemzeti hősege ismét egyik kegyelt feltűnő királyi személyeségét, a keresztyéni malaszt s kenetségteljes színezet mellett, még a hős-hitreegi emlékműadványok legjelesb vonásaival is feldiszi; ez sz. **László király**, a magy. nemzeti keresztyén epos és lovagiaság kitűnő személyesítője, s az által az ő nemzethősökről regés tudat felébbresztője.

Már alakjára, a mint azt a krónikák és a legenda is festik, különös hősies színezetben tűnik fel, a bibliai phrasisokban nyilatkozó krónikai (Tur. 2. 56, bud. 161) dicsőítés mellett: *emicuit quasi stella matutina in medio nebulae, fugans taedia tenebrarum, et quasi luna plena lucens in diebus suis: velut etiam sol refulgens sic effulsit in populo suo, quasi adeps separatus a carne, et cum leonibus et ursis lusit, quasi cum agnis ovium; num quid non occidit gigantem? et abstulit opprobrium ex israel? convertit enim inimicos suos undique, et exstirpavit adversarios*, — a legenda (s. Lad. 3) még sajátosság vonásokat is tud róla, hogy *arcának oroszán alakzata volt*, s mint Sál *vállal magasabb embertársainál*, mintegy a természet kijelölte volt királylyá: *erat enim manu fortis, visu desiderabilis, et secundum phisonomiam leonis magnas habens extremitates. statura quippe procerus, ceterisque hominibus ab humero supra preeminens, ita, quod ex uberante in ipso donorum plenitudine ipsa quoque corporis species regio diedemate dignum ipsum declararet*, s mint a régi magyar ének tartá (Toldy péld. 2. 47):

tagodban ékes, termetedben díszes,
vállaidtól fogva mindenneknél magash,
csak szépséged császárságra méltó,
hogy korona téged méltán illet.

testedben tiszta, lelkedben fényes,
szívedben bátor miként vad oroszán,
azért neveztek bátor Lászlónak
mikoron még ifjudad volnál.

Mint küzdő hős csodás dolgokat visz véghez, a kerlési v. cserhalmi csatában (Tur. 2. 49 st.) egy maga egyszerre öt kúnt vag le, halálosan megsebesülve rögtön csodásan meggyógyul, s a hölgyrabló kún után iramolva megküzd vele s a hatodikát is levágja. Harcaiban őt is azonban hadnemtők veszik körül. Salamon feje felett tüzes kardú fenyegető angyalokat lát lebegni, kik mint egykor Attilát, őtet is a küzdéstől visszarefentetik; a váci csatában ismét ő látja a Gejza fejére koronát tűző angyalt leszállani (Tur. 2. 52—5 l. hadn. IV). Midőn a monyoródi ütközetben serege előtt áll a lándzsájával érintett bokorból hóféhér hermelin menyétke száll annak hegyére, s onnét mellére ugorva hirdeti hadseregének a győzelmet (Tur. 2. 52, l. Bonfin. i. k. 150). Isten küldött állatok vezérlik, néki is a *szarvas* jelenik meg, mint Hunor, Magor és Borsunak, kijelelve a helyet, hol a váci egyházat emeli (Tur. 2. 53, állat. VIII); vadászat közt talál isteni intés által Nagyvárad helyére, mint Gyula Fejérvárra (Tur. 2. 58). A rabló besenyőket üzve, midőn seregét a pusztában éhhalál veszély fenyegeti, Israel fiait a pusztában mannával tápláló Mojsesként, mint a legenda mondja (Tarnócy v. s. Ladisl. 105), táplálja, imájára rögtön szarvas nyájak s bival csordák jöven, magukat szeliden a seregnek eledelül nyújtva. Így nyit szomjuhozó seregének kútforrást is három helyt, hármas csodás módon, lándzsájával, sisakjával s lova patkójával. Jászónál v. Tordánál, a Máttra völgyében és Nyitra táján (l. elemek VII). Egy más hagyomány ekkép tartá, hogy midőn üldöző serege elébe az ellenség aranypénzt szór eselül s feltartóztatásául, szavára az kővé változik. Beythe (Clusius. stirp. nom. panon. i. h.): eum (Ladislau) ferunt primum tota hungaria a tartaris pulsum in Daciam s. Transylvaniam profugisse in urbem Claudiopolim s. Colosvar, isthic cum opulento et praedivite quodam

lanio amicitiam et familiaritatem contraxisse, cuius factus sit compater, huius auxilio, qui illi expensas persolvit, tartaros denuo adgressus, eis totam ungariam ademit; in hac tartarorum fuga, cum nummos aureos quos ex praeda collegerant, Aradiensis campo abiicerent, ut insequentes ungaros remorarentur, precibus a deo contendit, ut aurum in lapides converteret: votum eventus secutus, inde factum putant, ut Aradiensis ille campus planis lapillis abundet, qui aliquando auri nummi fuerunt; a feljegyzés első része már érdekes népies alakra mutat, mint a bujdosó hős a nép közt ismeretlenül komájánál lappangva tartózkodik, míg újra utat tör győzelem s dicsőségre; még mélyebb alakra utal a vonás, mint hozatik a természeti tűnemény, itt az aradi numulitok, egy fensőbb lény, e regében hősünkkel összefüggésbe, mi nyilván mint a hősré átszálló isteni tehetség jelentkezik. Hasonlón szinte már mint Csaba, megsebesült seregét egy fű erejével, melyre ki lőtt nyila által talál feléleszti, László is ily gyógy füvel menti meg a döghaláltól (l. Beythe i. h. s. Cramer centur. memor. 3, növények VIII c); aminthogy a hagyomány szerint azon már sz. Istvánnak tulajdonított erővel bir kitünőleg, a mérges állatok által halálosan megsértetteket keze érintésével meggyógyítani (Tarnóczy v. Lad. 439). És róla ismét a kitünő hősregei vonás is, hogy mint a hősök az állatok nyelvét, madarak beszédét értik, ugy szinte a fák- s növényekkel szólnak, a palóc rege szerint (Lisznyai 151):

szent László kegyes beszédét
s hol megcsókolta a földet

a virágok is értették,
ott egy szép forrás fakadott.

A legjellemzőbb hősi vonások egyike szinte, hogy különös lovak, ménekkel birnak, melyeken lovagolnak, nyargalnak kalandjaikban, szekereznek dicsőségükben (Grimm 364), ezek társaik a harcban, segédek a küzdelemben, sorsuk a hősével szorosan összefügg; népmondáinkban ez már a tátos (l. alább), ki a hősré vár, véle szól, utasítja, tanácsadója st. az összes hős regékben egyike ez a hős nélkülözhetlen kellékeinek; az irani eposb. ilyen a hős Rusthm *Reks* lova, ennek csikaja *Szrab* ismét fia a hős Sijaves méne, hasonl. Kosrev *Sebrekije* (Firdusi 1. 146, 232, 2. 33, 51); ezek is már előre a hős számára rendelvek, véle születnek nevednek, és csak a hős kit illet ülheti meg mint n. Sándor Bukephalost; ily eszes ménék megint Achilles Xanthossa és Belios (Hom. il. 19. 400), és az éjszaki regék hősei is (l. VIII); valamint népmondánk az alakot azonban kitünőleg bírja a Tátoşban, ugy a határozottabb történelmi rege eddigi személyességeinél semmi vagy kevés nyoma. Attilánál ugyan melleleg ilyesmit tudni látszanak életrajz írói (péld. Oláhnál Attila 191): nuptiali eius die equus, quo in praeliis et optimo et sibi fidissimo utebatur, nullo signo praecedentis morbi apparente subito est mortuus, mi halála előjelentéseül áll már; és Bulcsu Leelnél is (l. f.) a göncöl szerkeréni ily hősi fogaton járás foroghat fen. De Lászlónál még emennek is élénkebb emléke fenmaradt. A krónikai hagyomány (Tur. 2. 49, bud. 129) ily különös lovat tulajdonít néki nevével hozva fel már a kunokkali csatájában, amint rajta utánok iramlík: super equo illo quem *Zug* nominabat. Podhracky (bud. chron. i. h.) szinétől *Zeg-fuscus* = feketepej, barna, magyarázza a nevet, mint Rusthm lova is *Reks* = schecke = tarka, hasonl. alább a hős Bátor Opos lova szinte szinétől; többet tud róla Bonfini (i. k. 144) feljegyzése: adjiciunt, equum Ladislai non tam viribus et pertinacitate, quam natura fuisse praestantem, quippe qui domini mandata nutumque mirifice observaret, cui mos erat hostem, morsu calceaque impetere, nunquam deserere dominum, et in periculo maximo miram ingenii dexteritatem adhibere (egészen hasonl. Rusthm lova), mi a történelmi átírás megelt nyilván mondai hagyományra utal, mely sokat tudhatott a hős különös ménéről; így tartá (l. f.) lova patkója nyomában eredtnek a csodás kúforrásokat, melyek egyikének fenekén arany patkójából egy szeg ugymond még most is ragyog (Lisznyai palóc. d. 151); egy más rege szerint (Tomba 163), midőn László

magányosan lovagolva a hegységben eltéved, leskelődő kúnok veszik körül, imájára azonban megette a sziklafai földig ketté hasad, elválasztva üldözőitől, és a történet helyén um. csodás jel maradt mély patkónyomot hagyván a mén lába a kősziklában. A sz. Lászlóról palóc rege szerint (Lisznyai 150):

Budavárábó egy szuszvau

Mátra tövébe ugratott;

igen találók az ottani további vonások is, bár nem tudom mennyire eredetiek azok:

László kirá lovagónyi

ő hajtá a göncöl szekér

Mihá arkangyautó tanót,

csillagsörényes lovait,

mikó meghout, egy darabig

ragyogó ostorul fonta

az ég lovászmestere vót.

a holdvilág sugárait.

Alább (XII) láthatjuk a pogány vallási képzeteket, mikép a hősök méneiken nyargalva mennek holtok után a más világra, s hogy mennyire függ már ezzel össze a halottak kivitelére szolgáló eszköz: sellye (= feretrum) sz. *Mihál lova* neve, valamint e kifejezéssel a halál jelentésére használt szólások; szintűgy figyelmeztettünk Bulcsu és Lehelnek a csillagokbani göncölszekekre járására, mi már ismét kitűnőleg a dicsőülő hős apotheosisát jelenti; s ilyen volna nyilván Lászlónál is e helyt a regében keresendő, kinek kitűnő csillagáról is nem csak a legenda tud (vit. s. Lad. 11. Endl. mon.): sydus peculiaris fulgoris, mely holta után teteme felett látható, de a néphagyomány is már hasonló csillagokbani szekerezését jelentheté a maig fentartott *László szekér* népies csillag névben (I. Lugossy 850 akad. ért. 122), valamint az ájtatos ének róla már századokon át folyvást éneklé (sz. László éneke i. h.):

csillagok közt fényességes csillag!

Hasonló hős vonások szálottak le általában a még későbbi, s már a legenda körébe sem tartozó hősökre is, mint például még Mátyásról a palóc rege (Lisznyai 101) tudni akarja hogy:

szeretője szép hajnali

s ő esti csillag lett,

s ott ragyognak még

a hollőkői vár felett.

E néphagyományt erősíthetné legalább ismét a Lugossy által (f. i. h.) felhozott *Mátyás szeme* népies csillag név (csill. IX). A hősnek lova mellett közönséges kelléke még különös fegyvere. Altalánál már a nevezetes *hadisteni kard*, mely Árpáddal újra előkerül (I. ezeket), Botondnál talán a *bárd*, mint Lehelnek *kürtje*, melylyel a különös hős tetteket véghez viszik, így az összes hősöknél a bűvös csodás kardok m. Helginál, Siegfried, Kullervonál st. Lászlónál úgy látszik, szinte a *bárd* = *securis*, melynek hajítása pogány kúnok fejét nem hibázza (XVI).

E hőst is azonban ismét kora kitűnő vitézei, mint hős kör veheték körül; mint ilyen tűnik fel már **Bátor Opos** óriásokkal küzdve: (Túr. 2. 48) Bator Opus Martini filius quemdam bohemum instar giganteae magnitudinis corpus habentem in certamine singulari viriliter prostravit, propter quod memorabile factum, semper post modum apud regem et omnes optimates hungariae, gloriosus emicuit, (miért „bátor“ neve is aminthogy már sz. László is a mellék névvel dicsőítették a róli hymnuskban ¹⁾).

Nevezetes szinte róla a mondai vonás, hogy mint jelentéktelen s disztelen alak, *homályos vilézkint* küzd *fakó satnya lován* a fényes vitéz ellenében, és a hatalmas viadalban keze elfásulva a *kard markolatjához oda ragad*: (Túr. 2. 52, bud. 144) Opus miles gloriosus, militem ducis nomine Petrum audacissimum super equum sub-

1)

tu corde audax more leonis

adhuc es dictus bátor Ladislaus

cum adhuc iuvenis aetate foret, s a magyarban:

azért nevezték bátor Lászlónak (I. f.).

mirtensem, ceterosque precedentem, radiante lorica et deaurata galea perspicuum, atque ad conflictum milites provocantem, singulari certamine superavit, nam de agmine Salamonis ad predictum militem solus Opus super givum equum in lorica cucullata evulsus in modum fulminis (*csuklyájából mint az istennyila kilövelve*, mondhatá a magy. rege l. al. Toldi Miklóst), ictu lanceae, rupta lorica, per medium cor transiit, in eodem autem bello tantam stragem, crebris ictibus gladii sui, fecit Opus, quod pro nimia reciprocitate ictuum, dextera eius obriguerat, et capulo gladii sui adhaeserat ¹⁾).

De mint már ezekben a lehámlott mythosi színezet megett csupán történeti alakjukat bírjuk a néprege által egykor bizonyára azontúl dicsőített hősöknek, még inkább csak így jelentkeznek ama későbbiek, kik még *Lajos* és *Mátyás* vitézi korából e lovagias fejedelmek hősköréből kiválnak; ezekről is nem egy, még az őskori hőskrőli képzetekben feneklő vonást beszélhetett a vitézi tetteikről szóló rege, minő különösen *Mátyás* nemzeties korában élénken hangozhatott. Különösen kegyelele tárgyai lehettek már a Hunyadiak magok, és *Mátyás* egyikét kitűnő vezére, mint *Magyar Balázs, Bátor István*, s különösen gondolnám *Kinizsi Pál*, kinek népszerű alakjával élénken összefüggő regék nyoma, az egyveleges római feljegyzésekben minden nyomon feltűnede; hasonló homályos születésű, kovács fiú (mint Wieland, Siegfried, Kullervo l. a.), s a fővezérségig emelkedik, de már ő is gyermek korában hasonlóan mesei hőseinkhez a 10 akós hordót játszva felemeli s szájához tartva iszik belőle (Dugonics jel. tört. I. 77), a pancélos embert fogai közt hordozta körül, hűz csatában győz és soha sebet nem kap, 80 éves korig betegség nem érte. Midőn a kenyérmezői ütközet után *Bátori István*nál üli a tort az elesett törökök felett, fölharapva az elhullottak tetemeit, s fogai közt tartva járja velök a tábor körül a táncot, hasonló iszonyatossággal mint az elleneit nyárson sütő s vértüket ivó *Bulcsu*. De maga a csata is ama vérengző hún háborúk színében jó elő *Oláhnál* (hung. 69): tanta utrinque comissa est caedes — um. a kenyérmezői ütközetről — ut rivulum qui in campi medio labitur, sanguine mixtum fuisse, abhis, qui praelio inter fuerunt audiverim. — Mit tudhatott még *Listi* (moh. 151) *Kinizsi bikának* nevezett különös *dobjáról*? mondván:

Kinizsi Pál dobja nevezeték bika,
midőn török hallotta, mindenét hátrahagyta.

Hasonlót tud még (u. o.) úgy látszik Hunyadi *kornetájáról is*, s hogy ily hadi tárogatókról regék fen voltak a *Leheli kürt* emléke krónikáink s a néphagyományban kezesség rá. A *Hunyadi*ról hősi mondák — pedig ilyenek, regés születése, a gyűrűs hollóról st. régi hősregei képzetekkel foroghattak fen — azonban egészen elhangzottak ²⁾; és még inkább elhalaványulhatott ily színezete az emlékirások elevensége mellett, teljesen anecdottoni szint felvett *Mátyási*aknak.

1) mit még Bonfini l. k. 154 a különösb kiegészítéssel told meg: quin et per medios hostes cursum faciens ad portam usque pervenit, ibique spectante populo unum interfecit, complures vulneribus affecit, et dum inter confertissimos hostes acerrime dimicant, equum multis confossum jaculis gentis, quam tandem fortissime resistens, ad suos incolumem se recepit. Alamanni spectatam equitis fortitudinem admirati, ad imperatoremque reversi, illius audaciam ac vires praedicant. At is Opum confestim acciri jubet, qui postquam in conspectum venit mirifice laudatus, — mox ab imperatore Salamon interrogatus: an multi milites pari robore corporis et animi apud Ladislaum et Geysam forent? at ille magis ungaricae gentis, quam propriae utilitatis charitate correptus, multos consimiles ac longe meliores apud Geysam esse considerate respondit, quibus verbis consternatus imperator: si tales inquit hostes nactus es, nunquam mihi crede Salomon regnum recuperabis. — 2) a szerb, oláh, bosnyák mondákban, hol a hős alakja a történet által annyira fel nem derítve, mint az nálunk történt, a valóság hiányában emléke kizárólagosan csak az öntudatlan regében élt, mindezen regei vonásoknak nem egy vizsgálja maradt fel, mint már rájuk *Vencel is* (Reg. alb. 7) figyelemztetett; hová tehát ismét leszállani kellene a vizsgálatnak, őket felszedni, mint a germánban az attilaikat, de a késő kor és homályos emlékeknél fogva a fáradságot ekkor is csak igen csekély eredmény fogná jutalmazni, egyébiránt ez sem jöhet számba, amint a hunyadi hősrégének teljes összeállításáról van szó, mi azonban e helyt engemet nem illet.

De hogy ezen időszakokból, a kettős hőskörhöz tapadt népemlékezetek között, nem egy regés hős egyediségről még hasonló hagyományok fen léteztek, mutatja a magyar hősrege egyik legnevezetesebb alakjának **Toldi Miklósnak** a néphagyományban ezen: majd Lajos, majd Mátyás korába áttevése, kit bár a történeti adatok sem abban sem emebben s általában, legalább ma már, egy korban sem ismernek ¹⁾, mégis mint a magyar hősrege személyesítője a történetből ismert hősök alakjain túl, legélénkebben tartá fen magát majdnem maig a nép emlékében. Csak hogy a Toldi-hősmondában a Lászlóéval például épen ellentétesen álló, azon igen jellemző regei processust látjuk, hogy míg az utóbbi a legenda és a népregét itt ott felragadott krónikai történetírás szellemiebb iránya nyomán, magasztos hősie alakzatot kapott, addig amaz csupán a népkörében s azt is mindinkább aljasodva tengődven, a népies epica ama bohócos tréfás hősei jellemét vévé fel, melyet már fentebb rajzolánk s alább még érintendünk; s hogy egészen ilyenén nem alacsonyult annak tulajdonítható talán, hogy az majd egyes létező hősök és személyekre rakodott le, vagy hogy az általánosb néptudatban mindinkább kimúlófélben volt. Ezt megjegyezve összeállítjuk már a mondanak Illosvai verses feldolgozása (posoni 1746 kiad.), Bél (not. 3. 441 és 4. 26) és Dugonics (jeles tört. 1. 7) feljegyzéseiből kitűnő hős-hitregi vonásait ²⁾.

Születésére nézve bár, mint a monda már átlünteti: hős nemes család ivadéka, atyja Lőrinc maga vitéz (s valószínűleg szinte mondai „*pokoljáró*” személyesség l. al.), bátyja György a királyi udvar főembere, mégis a hős ifjusága homályos, aljas, ismeretlen, — mint közönségesen a népmonda hőseié (l. alább), a finn Kullervo is hősi eredete dacára rabszolga és kovácslegény (kal. 31 és 32 runa), hasonlóan a kitett, kutyától szoptatott és kovácslegényül nevelt Siegfried (vilk. sag. 140) — míg utat tör magának tetteivel, hogy egyszerre a homályból a dicsőség kettőztetett fényében tűnjék fel (l. Grimm 360). Toldi is „*léha fajakó*”, büszke úrias testvére mellett megvetett hamupipőke féle, tanulatlan, ki csak paraszt munkát képes végezni, béresei s betyárokkal társalkodik; de „*erős, vastag gyermek*” s már mint ilyen adja ő is hősi fensőbb ereje s hatalma jeleit: birkozás a fő foglalatossága, a legizmosb „tenyeres talpas béresekkkel” összekötődik, nincs a ki rajta kifogna, a malom köveket könnyűen felemelve hajigálja, a nyomó rudat végénél fogva egy kezével emeli föl, s a vitézek nagy bámulására mutatja véle Budára az utat az átvonuló hadseregnek. A képletekben tehát nyilván, lappangó hős jelentkezik, mint Romulus és Remus a nyájörök közt, az irani

1) Toldy Fer. (magy. tört. költ. 29) a Toldi-monda fenmaradt nyomait s korát vizsgálva, Illosvai Toldijában i szavai nyomán: „keveset olvasok róla krónikában,” mondja ugyan: hogy bár történetünk róla hallgat, de nem mindig hallgathatott, s hogy Toldi mondájának magvát, melyre egyéb mondáink rakodtak le, csakugyan valósággal létezett személy tette, mint azt az e féle ismert mythosi processusok tanúsítják, de hozzáadja egyszersmind, hogy e regés személy sem Lajos, sem Mátyás korában nem élt, miután sem Lajos krónikái sem Mátyás udvarirói róla említést nem tesznek (mint már Bél is not. 3. 442 vélt: si carmina vernacula, quibus prodigiosi actus Toldi decantantur, excipias, vix quidpiam de eo in historiis repereris); azért nézete a Toldi-mondáról: „hogy az a regés mythosi magyar hőskorból maradt fen s őseinknél az volt körülbelül, mi a helleneknél a heraklesi monda, melyben több rendkívüli egyediség emlékezte egyesült, a testi erő s ügyesség, a vitézség és hűség összege, mely századokon keresztül a nép nézetében résznél csönkulva, résznél bővülve s megváltozva időnkint megújódott.” Így ébredett fel az a népemlékben Lajos vitézi s lovagias korához tapadva, majd ismét a dicsősége által amazt felülmúló mátyási kor hőskörébe helyezve; minél fogva Illosvai általi feldolgozása azt Lajos idejébe tevő, míg a későbbi Rádaytól 1677—1733 félszékben Nógrádban, — hová majd Toldi majd Nagyszőlősi helységbe teszi a monda szülő s lakhelyét — hallott monda, Bél not. 3. 442 tanúsága szerint, és Dugonicsnak ezek nyomán keletkezett véleménye öt Mátyás kora és fekete serege vitézül tevő. Nekünk természetesen sem itt, sem általában ezen személyeségek történeti kora s egyediségével nincs dolgunk, csupán a hősregének, ezek- s amazokra lerakódott hitregi vonásainál, mit mind azon Etele, László s többiekre nézve itt még egyszer megjegyezve, szem előtt tartandónak véltünk. — 2) Aranyinak is (Kisfaludy-t. kiad. 1847) Illosvai nyomán feldolgozása, az egyiket hagyomány betoldása által figyelmet követelt; hasonlóan a Lisznyai által (palóc dalok 164) róla közölt palóc rege, — feltéve ismét, hogy az eredeti, népies és nem csupán költött.

hősregében Kosrev és Gustasp (Firdusi 2. 48, 251), a mint rabszolga mindent viszáson tevő Kullervo (k. i. h.), de mi által már a hősi erőt tanúsítja. — *Nemtökint* áll szinte ismét a hős mellett a szerető, ápoló anya, a kísérő öreg hű cseléd, meg másfelől Toldit zaklató, gonosz, irigy, incselkedő testvére, készíti a bonyolodást; mert midőn ingerelve egy napon ennek kedves cselédét a boszús hős meggyilkolá, futnia kell bátyja elől. *Elbujdosik* az atyai háztól, az erek és nádasok közt szárcsa tojásokkal él, s gondos anyjától a hű szolga által küldözött kenyérrel. De azonnal hősi természete próbáit adja: *küzd szörnyekkel*, a réti farkasokat pusztítja, a szilaj eliramlott, embereket gázoló bikával áll szembe, (I. hasonlót ismét az irani hősökrol Rusthm és Gustaspnál, Firdusi 1. 116, 2. 242 — 5); a mészárosok vágó székéről elrugaskodott ökröket farkánál rántja vissza; e mészárosoknál teng azóban az oda vetett marha vesén elődve, vállain hordja fel a levágott marhát a budai várba, s általában így, alattomban lappangva még folyvást, mint a népmese királyi konyhákba lopódzó hamupipőkéi, jut be ő is a budai királyi konyhába, hol szinte a legaljasb foglalkozás vár rá: fát hord, „csak ételért szolgál szakácsokat, — szennyes fazekakat mos vala“; de itt is megint a szakácsok és szolgák álmlétkódására kezdi ereje s fensőbbsege jeleit, próbáit adni: két nagy-kondérral könnyeden hord fel vállán vizet a Dunából, s midőn a király udvarában a vitézek parittya hajigálásban, vagy rudat vetve vetélkednek, ő kitekintve a konyha ablakán mindig tovább veti a király nagy csudálkozására. Miért e körben is nagyobb ügyessége s ereje által éreztetett fensőbbsege irigységet szül, mely miatt nem maradhat többé a királyi udvarban és Budán ¹⁾).

Mire csakhamar dicsősége teljes fényében tűnik fel a hős. Budán a Nyulak szigetén egy óriási erejű Cseh Mikola nevű bajnok áll ki, egyre küzdésre híván fel a magyar vitézeket, és már számosat (10 mond a feljegyzett hagyom.) megölve, s vagonukat elfoglalva, ez lévén a küzdés egyik feltétele, rettegéssel tölti el a várost s a

1) ezen ideai kalandjai körébe — „dolgai között jó Tholdi Miklósnak — még ifjú voltáról ily éneket írának“ mond Illosvai (26) — fog tartozni Toldinak Illosvai és Dugonicsnál (145) beszélt azon kalandja is: hogy midőn még szegény sorsú Budán, némi ifjú özvegybe szeret, ki vonalmát nem viszonzva, csellel akar tőle menekülni, emeletes háza ablakába faragott oroszlán képét akkép helyezve, hogy érintés által onan könnyen leeshessék; mire a nála éjszakán át vígan táncoló Toldit felszólítja, hogy ügyessége kimutatására ugorjon fel az oroszlánra; Toldi kívánságát teljesítve a fa képpel lebukik a vár piacára; hol az éjen át tébolyogván, miután a már elzárt királyi udvarba bé nem juthatott, betér egy lakatos műhelyébe, kinél reggelre szállást kér; beszéd közt megemlékeznek a királyné egy nem rég elhalt, s igen gazdagon eltemetett udvari hölgyeről, vágódva a vele hasztalanul eltemetett ékszerekre; csak hamar összeszólnak, s fele nyereség fejében a lakatos kinálkozik a zárat kinyitni, Toldi pedig a sirbolt követ lehengetíteni; midőn azonban célt érnek, az irigy lakatos egy maga kívánván a kincset megtartani, a sirban még foglalkozó Toldira visszahengeríti a követ, de Toldi Miklós ereje kijátsza a cselt. A monda mítsem tud tovább, s lehet hogy a kaland ismét csak egy példának szolgált Toldi erőssége kimutatására, vagy hogy görös volt, mi által Toldi új kalandjait tovább szövé; mint boszúllá meg magát ismét ellenén st. miről az ismeretünkre levő feljegyzések már mítsem tudnak. Ebből is azonban észrevehető, hogy a fonák tréfává alakított oroszlán képpel esemény a régi hagyományos mondanak ekkép helyt nem foglalhatott, és már maga Illosvainak homályos leírása az e felől hagyomány vagy nem érte, vagy hiányos ismeretere mutatna, vagy hogy csak legalább ő maga törekedett azt elsimítani, valamint hogy másfelől az egészben nyilván mély hagyományos nyom lappang, az első részben Simson-déliái, a hősökrol regékben gyakran előforduló vonás jelenségével, a másodikban pedig az oroszlán alak és ama cseles sírgödörbe tisztítás beszélése hasonló lévén meseink hőseiről folytonosan visszatérő vonáshoz: mint a sárkány-oroszlán rivók megszabadítva a föld alatt elsüllyedt királyleányokat, a két irigy testvértől a sárkány-gödörbe visszataszítottatnak, a gödör köve rájuk hengerítettik st. (I. sárkány VIII); mert ide játszik már a fentebbi rege is, hogy legyőzve a réti farkasokat, kőlykeiket magával viszi Miklós, bátyja megboszulására, a mennyire épen így tudják szinte meseink is, hogy a hős által legyőzött szörny vadállatok kőlykei hozzá szegődnek, kísérik kalandjaiban, mint társai segítik a sárkányviadalban st. (I. al.); Kullervo is így nyájul farkasokat s medvéket hajt, általuk a rábizott csordát s gazdasszonyát is szétszaggattatja. Kétségtelen ösmondának nyomát tanúsítják azonban e helyt Illosvainak ezen elbeszélését bevezető szavai:

az idő akkoron szép folyással vala

az bátyány imádság immár megszűnt vala,

melyekben, mint al. máshol láthatjuk, épen pogánykori emlékek jelentkeznek.

bajnokokat, mert a nemzet szegényére nincs többé senki a ki véle megvívni bátorkodnék. E közt ülte volt meg az özvegynek is, ki egykor Toldit bujkáltában jól tartá, két véle vívott fiát; Toldi megszánva az asszony siralmát, „mondá, hogy megállja neki boszúját.” Mint ismeretlen hős jelenti magát a már nagy zavarban lévő királyi udvar s vitézek örömeire, hogy a cseh óriással mérközni akar. Két csolnokon mennek át a vívók a Nyulak szigetén küzdhelyre, s kiszállva, Toldi egy rúgással a csolnakot úgy eltaszítá, hogy az, az ellenkező partra vágódott; mire a cseh megrettenve kérde tette okát. Toldi hallatja, hogy a küzdésben egyik úgy is holtan a hely színén maradván, felesleges volna két csolnak a visszamenetre; s összeszedve Toldi nagy erejét, a küzdés előtt egymásnak kezét nyújtván, úgy megszorítja a cseh vaskeztűs jobbját, hogy az mindjárt összelapul, s kihasadozott ujjain a vér szökken ki, (a hős Rusthum kézfogására is ellene ujjairól a körmök mint száraz galyak a fáról hullanak le, Firdusi I. 187). Mire összecsapnak Toldi a cseh óriást leterítve, megboszúlja az általa leölt áldozatokat, s hős tetteért a királytól megjutalmazva, udvarába fogadva felmagasztaltatik. Ezen újonnan a Lajos v. mátyási lovagi korhoz alkalmazva átalakított mondán át is meglátni még a hőst, mint a minotaurusi, ragadozó, adót st. követelő erőszakos szörnytől Theseusként megmenti a veszélyben lévő királyi udvart, várost, egészen hasonlóan szinte meséink sárkány szabadító hőseihez. Egészen ily mondai hősregei színezetet tüntetnek elő többi kalandjai is: így már amaz, hogy Lajos király s hőseinek a külföldön tizenegy királylyal (lejjebb regeszertűben 12 tud Illosvai (58), s még 13dikul a császárt is említő) meggyűlvén a bajuk Toldit állítják ismét ellenükbe, ki mint feljebb a cseh Mikola kezét lapítja, úgy itt „sarkát Toldi Miklós úgy nyomodja vala — sarkiból királynak az vér is kifoly vala” és hogy „hatalmas botját rettegi a 11 király, melylyel koronájuk lapítja”; mire a tizenkét király meg a császár is atyafia lesz, s a diadal oly mesészerű, hogy: „sisakkal magyarok az pénzt mérik vala — skarlát granátnak singi kopia vala.” Hasonlók többi hősi merényei: midőn alkalmilag egy csehhez verseng, egyet fordulva, köntöse ujjával melyben rejtve tartá buzogányát, olyat ütött rajta, hogy az azonnal szörnyet hal; minél már a monda bohós színezetű magyarázata ismét, hogy mivel senki rejtett buzogányát észre nem vehető, mindnyájan azt hívék, hogy a csehet a *gutaszél ütötte meg* röglön (I. Guta a zsvány ütését II), s azt Toldinak senki sem vevé rosz néven. De a hős ellen, csodás, túl emberi fensőbb ereje és szerencséje mellett, folytonosan törekvő irigység, a hősrege folyamában, melyet ez természetesen annak túlmerészsége, s merényeiből eredtet, Toldit is a királyi kegytől s szerencsésjétől újra megfosztja; bujdosva lappang ismét a számkivetett, midőn a királyi udvart megint egy olasz bajnok, sorra legyőzve a véle szembezálló vitézeket, rettegteti, ekkor a király és emberei megemlékeznek végre Toldiról, mint ki egyedül volna képes őket a veszélyből megmenteni. Toldi a küzdésre mindig kész, de a királyi parancs kitiltván az udvarból, álrühában mint csuklyás barát jelenik meg lovon ülve (így fent. már Bátor Opos is a cseh óriással küzdve: *super gilyum equum in lorica cucullata evulsus in modum fulminis*), szembezállva az olasz bajnokkal, azonban lova patkói mindjárt szikráznak, kiellen nagy dorongjával ide s tova hadaráz, s mielőtt ellene megálmodná már leteríté. S a hős leplezett dicsősége ismét előtör. — Különösnek tartom még a rege által öreg korából felhozott eseményt is, midőn a királytól újra felhivatik, hogy Budára jöne a fiatal bajnokokkal küzdeni, ő félti már erejét, hogy ősz szakálát a fiatal vitézek „megcsúfolják”, mire szakálához beszél: hogy arany és ezüstbe akarja foglaltatni ha vetélytársait felülmúlja. Ezek incselkednek vele, de ő ismét leüti őket köntös ujjába rejtett „hétollú botjával”; mit Illosvai (72) homályos szavai mellett, ismét hasonló simsoni vonásra vélnek talán magyarázandónak: hogy a hős titkos, bűvös ereje haja vagy szakálában rejlik.

Nevezetes kiegészítője a Toldi mondanak ránk nézve is a hagyományos néphit még, mely a budai vár egyik kapujában ez előtt felfüggesztve szemlélt nagyszerű óriási

fegyvereket szinte Toldi Miklósnak tulajdonítá. Toldy Ferenc (i. h.) mondja már : hogy a monda legújabb toldalékai gyanánt tekinthetők, a római hagyomány azon részei, mik a budai kapu óriási fegyvereivel szövethettek, és csak azóta kezdenek a nép emlékezetéből enyészni, mióta magok a csodálatos maradványok vandal kezek által megsemmisítettek ¹⁾. A nyomukon felmutatandó hitregei jelenségeknél fogva a rólu ki leírást egész terjedelmében, mint azt birjuk közlendőnek tartom ; Illosvai id. posoni pótolt kiadása végül ekkép emlékezik róluk :

ha kegyes olvasó, valami kétséged
vagy ez históriát álomnak itéled,
nézd meg jól Budának az bécsi kapuját,
mellette függeni személyéhez pajzsát,
diadalmas vitéz helyes kopiáját,

ebben mit irtam vagyon s el nem hiszed,
hogy Toldi Miklós lőtt volna nem hiszed :
meglátod ott ennek súlyos buzogányát ;
parittyából hajigált húsz fontos köveit,
és az kit csizmáján viselt sarkantyúját.

Kimeritőbben Bélnél (not. 3. 442) : *ex apside (budai kapunak) suspensas spectavimus, Nicolai Toldii prodigiosi roboris viri armorum reliquias, in his umbo est, e ferro aut chalybe crassitie inusitate, fabre factus, ponderis tanti, cui ferendo vir haud elumbis, vix ac ne vix quidem suffecerit hodie, lamea demum visitur, longurione ferrato constans, eius prope modum molis, quali gigantes fuisse usos augurari possis, pendet globus quoque lapideus catenae herescens, quem Toldium de baltheo in preliis gestasse memorant : ultra humanum caput grandis est, ideoque ne ambabus quidem manibus ad ictum facile vibrandus, loricae e circulis ferreis, reticulato operae contextae, ferramentum, ita comparatum est, ut multum ab hodierno usu ab horreat, tam sunt enim spissa omnia, ut si integrum esset indumentum, haud sane repereris virum, ei diutius ferendo parem. Sed et equina solea, atque calcar molis sunt insolentis ; aiunt rogatum, ut roboris quo valeat, experimentum daret ; lancea vomerem non dum detritum usu, uno ictu per-tudisse : qui et ipse vomer, infixo lanceae ferramento, in Toldianis hisce monumentis conspicitur.* Dugonics (153) még körülményesben szól az ottan látott : húsz vagy talán több kőgalacsinról, az az ökölnyi vagy talán annál is nagyobb kőgolyóbicsról, melyeket Toldi Miklós a hagyomány szerint a Dunának egyik partjáról a másikra át parittyázott, ezek a bal kéz felől voltak felakasztva, a jobb kéz felől függött azon emberfőnél nagyobb kőgolyóbis, melyet a hadban övén hordozott, most buzogányáról láncon lógott le, a buzogány mellett volt ama híres szántóvas, melyről szinte a külön körülményt említi, hogy azt Zsámbékon Mátyás király felhívására döfte keresztül, azután a többi mint f. Bélnél. Már ezen a kifüggesztett fegyverekhez kötött hagyományokban ismét roppant erejéről külön regék : hogy a Dunát a kövekkel áthajlítá, az újdont ekevasat keresztül döfte st. jelentkeznek. De e mellett magában a körülményben, hogy a főváros kapujára kifüggesztett óriási nagyságú, különös hagyományos régi fegyverekben a nép egy kitűnő hőse fegyvereit látja, s azt mintegy palladiumot tekintí, a hős-óriási rege egy sajátságos, s itt ott még gyakran előkerülő hősi traditiók s cultus éber nyomát látom ; véleményem igen erősül egy fenmaradt egyszerű verstöredék által, mely azt még épen e szellemben hangoztatja :

híres Toldi Miklós erős vitéz vala

Budán egy kapuban függ még **vasoldala**.

a verspár a népd. gyűjtemény (2. 394) egy dala előtt áll, a régi s. maig is ponyva-irodalmi példányainkban használt „*ad notam*“ felirattal, mi köztudomásul az a szerint dudolandó alatta következő dalt érti, s mi által mindig egy régibb közismeretű ének

¹⁾ szerinte ezen a budai várnak bécsi kapujában függött fegyvereknek kegyeletlen kézzel eltávolítása százados helyükről, mintegy húsz évvel ezelőtt, a budai várfalak akkori tatarozása alkalmával történt,

első szavai idézvék ¹⁾). Toldi ezen a budai kapuban függő „*vasoldala*“ alatt ugyan szinte már ama fegyverei közt létezett vaspáncélját v. inkább pajzsát érthetné; de minden esetre a véleménynek is adhat helyt, hogy ott talán egykor csakugyan a Toldi-nak tartott csont oldala, lapockája függött, melyet természetesen erősségénél fogva a dal „*vasoldalnak*“ énekelhetett, valamint egy további rege ötet *vasgyűrőnek* mondja, és mint a fentebbi népmondai hősökrol meséink még tudják, hogy testük *megvasallatik*, *megkorácsoltatik*, mint vas Lacié, s a germán óriásokról: *Jarnhaus – eisenschädel – vaskoponyájú* kifejezések és nevek. Hogy pedig ily őskori, hősi, óriási alakok, sőt szörnyállatok sárkányokénak st. tartott csodás nagyságú csontok, a városok kapui, tornyok, várak, nyilvános épületek falain kifüggesztettek, s róluk hasonló különemű regék, hagyományok fenforogtak, még maig számos emlékek tanúsítják: Kuhn (märk. sag. 34) szerint, a verbeni templomban és Jerichowban egy házon függött az óriás válllapockája. Panzer (b. d. myt. 244): a sächsen- és rotersheimi egyházban oldalbordája. Iwein ném. hős. költ. (5851 v.): az erőszakos óriás Harpin csontjai a vár kapujában őriztetnek; Schlettstadtban maig Schletto óriásé a kórház kapuja alatt (Stöber sag. d. Elsas 129), s általában Fischart Gargantuája (111 fej.) szerint a szokás: sagt man von riesen und haunen, zeigt jhr gebein in der kirchen, unter den rathsheusern, jhre Nimrotische spiesz, slälin stangen, goliatische weverbäwm (l. Grimm 522); valamint nálunk is említi még Bél (not. 4. 624) Selmec vára kapujában: sub portae apside, inusitatae magnitudinis os, intransibiles spectandum se obicit, tres pedes geometricos longum ac pro ea portione eximie crassum, mit a selmeciek ugymond, egyik óriási őszük lábszárának tartottak. És hogy Toldi Miklós tetemeül vélt több ily csontváz maradékok is fen voltak, csakugyan bizonyítani látszik **osont agya, kaponyája** felül, Illosvainak ama pótlék verseken kívül, még eredeti szövege is, hol ennek fenlétezéséről (hol? szinte Budán-e, vagy inkább sirja helyén Nagyfaluban?) emlékezik, mondván, midőn nagylubani haláláról tudósít:

ott vagyon most is **Miklós feje csontja**,
még most is ott vagyon nagy öklelő fája,

szertelen tömérdek **agya osontja, kaponyája**,
híres ez világban szíve nagy bátorsága.

Valamint ebben tehát hősünk máris óriási színezetben jelentkezik, úgy az érintett palóc regébeni *vasgyűrő*, *vastermészetéről* hagyomány által is (Lisznyai 164), hol Toldi „az ország hős csodája, **vasgyűrő ős palóc embernek**“ mondatik, hasonlóan a föntebbi (óriás V) finn hagyományhoz: az *ős vasmellű óriásokról*, kik a földet előbb lakták st. Még inkább óriási hitregébe térő felőlei képleteket árul el tovább az idézett palóc rege, beszélve a hegyeknek általai átvágását, egy helyről a másira hordását. Szerinte midőn Mátyás király nejevel utazva, egy nagy hegy előtt megállnak pihentetni lovaik:

Toldi Miklós, ki ezt látta,
csapásától a hegy kiabál,
egyet mormog s neki dől a
a király s a felesége
a király az egész dolgot
de Toldi még egyet morgott:
coki te püpos hegy!
s bősziulten neki dől,

fejszéljét a hegy hátába vágta;
de ő nem tágit, s tövibe áll:
hegy hátának;
jó izűn kacagának.
csak tréfául vette,
félre az útból, teremtette!
de a hegy csak nem megy-
s így, ily neki feszültlen,

¹⁾ valjon a versek. Illosvai toldalék kiadásai valamelyikéből vevék-e talán? nem ismervén azokat, meghatározni nem tudom; de ha önállóak, úgy ez bizonyára a Toldi-monda egyik érdekes részlete lehetett, s mint ilyennek előhozására felszólítva legyenek a vizsgálók, miután az még könnyen ponyvairódmalmi példányaink közt lappanghat, bár én minden törekvésem dacára nem voltam képes annak nyomába jönni.

még egyet mormogott;
de valamelyik ropogott,
oly keményen megmarkolta,
a hegyet, — hogy — félretolta,
utát a királynak,
minek fáradnának,
hej nagy az én szívem gondja,
el ne késsen, ne várjon,
s még az útban eső
szedtevedte, hánytá, dobta,
s e *toldottfoldott* hegy aljába,
hol a királytól egy falut
s az úttól félre a falu megett,
ős a falu,
Toldinak őt Mátyás király

s a hegy-e? vagy a dereka,
a kőszikla fenszóval jajgatott,
s oly iszonytalan megnyomta
s így csinált egyenes
mond, e fényes lovak
s bátor hangon mondja:
hogy a király jó úton járjon,
útja legyen egyenes — —
dombokat is elő
s a félre *tolthoz toldotta*.
telepedett lakónak;
kapott borraivalónak.
most is láthatd a „Coki hegyet,“
nevét innen vette,
maga keresztelte;

a *Coki* hegynévhez tapadhatott hagyomány s a *Told* név értelmében itt tehát nyilván egy óriási hegyalkotó vagy alakító egyediségről eszme forogna fen, hasonló f. óriási (V) mondánkbani azon alakokhoz, kikkel ily hegyalakításokat st. összefüggni láttunk a nép-hagyományban.

Mint hősnek azonban még a monda a mellőzhetlen *lovat* is tulajdonítja, a rólai kevés vonásokban is az hasonlóan jelentkezik főttebbi e nemű regei képletekhez; a palóc mondában ráadásul kapja a királytól azt a *Pejkót*:

mely kitelelt zabszalmán is,
ha nem volt más, — kapott rajta,
meg se nyergelte,

jó volt neki a kóró is,
s Miklós bátya úgy szerette,
azt hitte hogy *táltos fajta*;

itt neve *pejkó*, ismét a szintől, Dugonics és Illosvainál: *pirkó*, Aranyánál: *rigó*. Dugonics szerint patkója, ha a küzdőterre lépett szikrázott, és szinte még a budai várkapui Toldiféle eszközök közt is fentartatott. Bél szerint: „equina solea molis insolentis, „lova kietlen patkója, um. Dugonics, melyből kilehetett venni azon lónak temérdek nagyságát és erősségét, melyen Toldi Miklós ül vala.“ Róla szól még egy pár km. is: *úgy lép, mint Toldi Miklós lova*, és *tengődik mint Toldi Miklós lova a szeméten*; mi tökéletesen azonos vonás népmondáink hősei táatos lovaiéval, azok szinte, mint maga a homályban lappangó hős, nyomorék, koszos csikók, legrútább valamennyi közt, a ganéjon, vagy épen az alatt *tengődik*, míg megjő az illető hős, kire vár, s véle dicsősége, koszos szőre arannyá változik, tüzet lehel, arany abrakot eszik st. (l. táatos VIII). Így tarták fen a felőlei további km.: *erős mint Toldi Miklós, Toldi Miklósnak unokája, nem arra Buda* (Toldy i. h. 29), közmondásossá vált erőssége emlékét; míg az utóbbiban ama nevezetes tettét értik, midőn az átmenő vitézek kérdésére a nádor hadának az útát Budára a nyomórúddal mutatja; a palóc rege szerint (Lisznyai i. h.):

két öles mutatoujja
mikor Mátyás királynak a
midőn mint garaboncás gyiák

volt a szénaszekér rúdja,
gyalogutat megmutatta,
az országot beutazta.

hol a regei variáns majd nem eredetiebben hangzik; egyébkint itt a nyomórúd ismét óriási nagyságával a hős ereje jelentésére mért attributum: az óriási filistim Góliátról is (1. reg. 17, 7. — 2 reg. 24, 19), *hastile quasi liciatorium texentium* — a *szövőszék rúdja*; Kaleve poegről a finn mondában: midőn ellenei feladásra felszólító követet hozzá küldenek, az azzal felel, hogy *botjáért* küldi őt, de ez megmozdítani sem bírja, mert az egy hatalmas *szálfa* volt (Hunfalvy szépirod. 1. 11 sz.).

A hősege még egy nevezetes kiegészítő részleteül tekintem a **pokolba járó**, alvilágba béható **hősökről** mondákat is. Az egyikét ismeretünkre levőnek későbbkori felemlítése ezeket is, mint péld. **Tar** és **Tót Lőrincet** már szinte történelmi kor és körbe állítja. Így helyezék az előbbi a Lajos és Mátyás közti zsigmondi időszakba, mely ismét sajátos viszonyai és eseményei által nem kevés anyagot nyújtott általában a néprege nek (hogy csak például a zsarnok király ellenében álló hős Kont s 32 bajtársa, hű szolgálja Csóka s többiről élénk regekört említsük, melyről még krónikáink említik: (Túr. 4. 7) *nostrum aevum nedum loquitur, verum et resonanti lyra canit*), de különösen még hasonlóságot hagyományos regék felbresztése és e korbai áthelyezésére is, mint ez a Tar Lőrincfele regével történt, ki Zsigmond alatt a pokolba vándorolt volna, honnét Zsigmond gonosz tetteiért jövő szenvedésének hírére hozá meg. A monda legrégibb emléket s tartalmát Tinódi „Zsigmond krónikájában” (287) verses feljegyzéséből birjuk, szerinte:

énekbe hallottam, vagy volt, vagy nem volt, **Tar Lőrinc** pokolba be ment volt;
egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt, négy szegénél négy tüzes ember volt.

az ágy Zsigmond kinzására áll készen, mint a tüzes kádferdők a véle kárhozottak, az ország főemberei st. számára (XII). Hasonló pokolba járó hősről **Tót Lőrino** névvel emlékezik azonban szinte egy ó rege nyomán Sándor (sokf. 10. d. 126), ki Lajos idejében szállt volna már le, s onnan visszajöven csodás dolgokat beszélt. Mind a kettőt már igen helyesen hozza Toldy (magy. tört. költ. 30) összefüggésbe Toldi Miklósnak egyiránt Lőrinc nevű atyjával, mint az állandó rege azonos személyeit. Mi előttünk kétségtelenül ezen **pokolba járó hősökről monda** nem egyéb, mint a hősi hitregék egyik multhatlan kiegészítő vonása, melyet nemzeti hős hitregéknek szinte ekkép teljes kiegészítéséül, számunkra szerencsésen fenmaradt egyikét vonás még megtartott. Valamint ugyan is a herosok apotheosisa, dicsőséges mennybemenetekről vonást hős hitregékben még élénken fentartva látjuk, Bulcsu és Lehelnek a göncöl csillagszekeréni jártában, hasonlóan Lászlónak a „lászlószekere” csillagzatban st., úgy itt emlékezik még egyiránt a hősökről is, kik a pokolba szállva, ott a halál, setétség, gonoszság, vészországot, ördögök, divek lakát, Pluto birodalmát rettegtek, hatalmukkal győzelmesen bejárja, vagy legalább álmélkodva kalandozzák b e különös vidékeket; sőt olykor maguk is benne egy időre bűnhődve letartva képzeltek. Így már a classicus regében: *Hercules, Ulysses, Aeneas* st. az irani eposban az égbe emelkedő *Cavus* mellett a diveket pokolban felkereső, üldöző, legyőző *Rusthm* (Firdusi 1. 181), a germánb. *Dietrich* (Grimm helds. 38), a finn. (kal. 15 runo.) *Lemminkä* és *Väinämö*; s hogy ő is hitregékben is e nemű képzetek fenvoltak, kezeskedik felőlök a *Toldi, Tót* vagy *Tar Lőrinc*, vagy mind a háromról külön fenvolt nevezetes mondaköri töredék nyom. Ide tarthatók volnának azonban, mint regei nyomok, még más e nemű feltünőbb jelenségek, mint például Taurinus költeményében (Engel monum.) **Dózsának pokolban járása**, és hasonló Gvadányi *Peleskei Notáriusa pokolba menetele*, miben ezekről hason monda, vagy hogy csak a költők előtt hason népregei hősökről vonások emléke foroghatott fen. Minden kétségen felül azonban ide magyarázandók a népmese azon *Nefész, Erős Jancsi* st. hősei, az ördögnek többnyire odaigért gyermekek, kik szinte béhatva a pokolba, az ördögöket megrettentik, meghódítják, a bűnhődők kinjairól tudomást kapnak st. mindezen képletekről azonban bővebben még alább (XII).

Talán még népkönyveinkben fentartott hősökről regékben volna az egészhez néhány vonás böngészhető; a tudomásomra levők, minők: *Kádár István, Tarosai Bende, Vitéz Oláh Gerő, Ördög Mátyás* st. eredeti, ha ilyen még is létezett, hősegei vonásaiból annyira kivetköztetvők, s az izetlen előadásban alakjuk úgy

elmosódott, hogy a vizsgálatnak semmi v. kevés alapot adnak csak, ott is, hol valami kiemelhető még netalán jelentkeznek. Az egy: a hősnek kedves ménérőli vonás, mi még élénkebben s folytonosan jelentkezik. De ezek összeállítása máshová tartozik.

Ennyi — s bizonyára nem kevés, ha bár csak annyira elegendő, hogy éreztesse épen velünk annak szűkét mit gondatlanságunk veszni hagyott — mit határozottabb hősregénk köréből, mint hitregei nyomot s képzelet még felmutathatánk. A határozatlanabb népmonda s mesei hagyomány azonban még nem egy érdekes vonással képes azt kiegészíteni. Főntebb a cikk elején már, az óriás-hősi mythos összefüggése s átmenetei jellemzésére, köréből hoztuk fel hősei néhány nevezetesebb képleteit; most még róluk a további néhány vonást adalékul ide toldjuk, ha mindjárt néhol az ismétlés bajába is kellene esnünk, miután történeti regénk töredékes alakjai hitregei képletét, a népmese kikerekített hőseiről tudatának hozzájuk vetése, még határozottabban tűnetheti fel.

Ezen népmesei hősi képletek röviden a következőkben foglalhatók össze. A hősnek *születését*, *jövőjét* szinte *jóslat*, *előjelentés*, *átolmlás* tudatja, mire fölös számmal adatokat a végzetnöi mythos szolgáltató (l. o. IV); mit már majd nyiltabban különös fensőbb *tündéri lények* által tud a mese eszközölni, majd homályosban jelenti ezt, ama *büvös keresztanyák*, *boszorkányok* képében, kik keresztiségi ajándokul *büvös* szerekkel, a *tátos lóval* st. ajándékozzák meg, vagy az *ősz öregember*, *koldus* alakjában, kinek ismét ajándéka a hős mindenható varázsszere, s kinek áldására a születő gyermek homlokán aranycsillag, mellén aranyholddal jelenik meg. Ide veszem még szinte az *ördögnek* születésük előtt atyjuk által, a vett különös szolgálatért, oda *ígért fiúkat*, mi által a görös készül a mondahős kalanddús pályájára (l. III).

Eredetük szinte majd alacsony sorsú, homályos, *szegény emberek gyermekei*, *közkatonák*, *deák kalandorok* (Gaal 1, 28), *pásztor*, *juhász fiúk* (gy. 4, népd. 3. 319); de mi mellett mindig már némi titkos, jelentésteljes jövőről tudat jelensége lappang (népd. 3. 263), s az csupán mintegy a jövő, hősies tények által eszközölt dicsőség, annál nagyobb kiemelésére szolgál, a küzdő hős törekvésének tágabb tért, bonyolódást készít elő; majd ismét mint *király*, *herceg*, *fejedelmi fiak* jönnek ugyan elő (Gaal 53, Majl. 199, 257, népd. 1. 459, 3. 225 st.) a magasztos fensőbb *félisteni hősi eredet jelentéseül*, — mit péld. a classicus epos hőseinél a félisten és félembéri eredettel jelent, mint saját történeti regénk is, — de ilyenkor közönségesen, nem csak a király *harmadik legkisebb*, leggyengébb, a többi irigy testvérektől megvetett, üldözött *fiak-kint* jellemezvők, hanem még ehhez nagyobbára számos elejökbe gördített nehézség, *küzdés*, *fáradtságos kalandok*, *nyomorban tengés* által homályosítatnak el, jövőndő dicsőségük annál élénkebb feltüntetetésére. Ezt jelentheti gyakran *állati torz alakban*, péld. kigyóbőrbeni születés, átkos *büvös átváltozások* (Gaal 364, gy. 2, 39) állat s növénynyé (Gaal 313, Majl. 257 st.), és még inkább a *csonkított test és tagú* (Gaal 1, 175, népd. 3. 251, l. Grimm 360), *kitett*, elhányt s *állatoktól szoptatott*, *pásztoroktól felnevelt gyermekek*, mint Romulus és Remus, Feridun st. (l. f. népd. 3. 319). Ehhez az aljasuló népmese toldja még a sajátlag *dörék*, *nem-tudtka* (azaz, hogy minden kérdésre csak azt válaszolja: nem tudom, tehát némileg néma, dőre = hebes) *balog*, *ügyetlen*, semmire sem használható, de e mellett *kópé*, csint követő, *félni*, rettegni *nem tudó*, *bohós*, *Nefész Jancsi*, *Vadhuszár*, *hamupipőke*, *hamuhutyka* (népd. 3. 367, 289, 315. gy. 4, 13, 76) s a többi már f. a cikk elején jellemzett alakjait; mi mellett azonban emlékezik már mindjárt különös sajátságos tehetségeikről, minő már a *félni*, rettegni nem tudás, az *acélozott*, *megvasalt test*, a természetfeletti

alkat és erő, melynek már csecsemő korukban kezdik adni jeleit, szét szakítva pólyáikat, több anyát szopva, fákat tövestől kinyöve st. (I. u. o.).

Az előbbieken feneklik ismét a mese azon nevezetes vonása is, hogy e hősök közönségesen *hármassal* állítatnak elő testvéri viszonyban, kik közül azután ama harmadik, legkisebb a kitünő valódi hősi alak, melynek előtűntetésére a két első hátterül szolgál, miben azonban már némi felsőbb lény, *isteni trilogiai* képzet, hasonlóan ama a végzetnök, tündérekéről felmutatotthoz nyilatkozik¹⁾; ezen, a két első által megvetett, elhanyagolt, együgyű, gyöngébb, dőre hamupipőkének tartott harmadik alak körül (Gaal 1, 175, 77, Majl. 157, 199, népd. 1. 459, 2. 360, 367, 3. 225, 241 st.), kinek megbuktatásán törekszik a testvéri agyarkodó irigység, alakul a cselekvény, az ellenséges végzetnek, mely kezdetben ezen incselkedés által nyilatkozik, s utóbb a hősi kalandok s küzdelemre kényszeríti, győzelmes leküzdése által²⁾. A mennyire ez a mesében a hős ellenében állított gonosz tündérek végzetéből ered ismét olykor, már főtebb amaz hitregei körben láttuk. Ellenben másfelől szinte így állanak mellette, kijelentett különös végzetét intéző, *tündéri nemtők*, adományozva a hőst különös, természetfeletti tehetség és tulajdonságokkal, segítve, megajándékozva csodás bűvszereikkel, a *győzhetetlen kard*, kalapács, fejsze, varázs sip, világ, vesszővel st. (Gaal 13, 302, Majl. 207, népd. 3. 263 st. XIII); hódolnak neki segéd kísérő állatok, melyeket legyőzve hatalmának alávet (népd. 1. 461, 3. 243, 324. Gaal 180, 303), minőkül jelentkezik már a hőregében is ama vezérlő szarvasok Hunor, Magor, Borsu és Lászlónál; így még hason, élénkebb tudatuk legalább az irani eposban: mint csatáznak a harcban az állatok egész seregei a hős felhívására az ellenség hadaival (Firdusi 1. 10, 4). Épen így kénytelenek a monda hősének szolgálni, az általa legyőzött *óriások, törpék*, s mi a mesében a *rosszszellemekre és ördögökre* is átmén, kik parancsolatjára, bűvös eszközével hívására sietnek kívánságát teljesíteni, mi azután közönségesen természetfeletti feladatok kivitelében áll, melyek eszközlőjeül maga a hős tartatik (I. a cikk elej. és népd. 3. 321, 232, 293. Gaal 15 st.). Kitünőleg azonban társa és segéde, meséink saját kitünő eredetiségű *tátos lova*, ez mindent előre látva, tudva, természetfeletti erővel birva, légben járva, segíti tanácscsal, a küzdésben kiragadja minden bajból; eredetileg maga is, mint a hős, satnya, ganéjon tengődő, míg hősiére akad (I. VIII).

Ezentúl *próbák* várnak a hősre és a *küzdés*; amagoknál közönségesen *hármassal* a *feladat*, olykor több (az irani hősoknél közönségesen hét próba áll elő, Fird. 1. 170, 2. 282), melyet ereje s mintegy hősi képessége bebizonyításul kell kiállani (I. IV és XIII); erre következik a *küzdés*, melyet már szinte fentebb e cikk kezdetén jellemeztünk: hogy az már a mesékben leginkább az általános *sárkányi képletbe* tér át, mintegy legismereteseb személyesítésébe a többi szörny alakoknak, melyektől a hősnek a világot, az emberiséget megszabadítania kell; de tudnak szinte saját meséink is (I. u. o.) még olykor más állati s óriási képletekről, valamint a hősöknek ez értelemben *gonosz szellemek, rossz tündérek, ördögökkel küzdéséről*³⁾. A *küzdés feladata* a mesei hősnél nem csupán természetfeletti ereje, s így hősi minősége, természete kimutatása, mit a mese sokszor már egyedül tudni látszik, és kiemelni igyekszik; de a mint feljebb szinte taglaltuk, *a világnak a ragadozó, pusztító szörnyektől szabadítása*, megmentése, kiűrtásuk

1) A határozottabb hősregei emlékekben, tudomásomra e hármassal testvéries képlet csak ritkán jö elő, tudja még azonban az irani epos, hol szinte a három testvér közül Iredzs, Iran alapítója a legifjabb királyfi, ki ellen a két testvér irigysége tör, s az epos egyik fő motívumát is képi; a mese tehát ismét ezen hősi trilogiai képletet is még élénken fentartá. — 2) de még ezek közt is minduntalan a sikert megbiúsítani törekszik, midőn például a hős a sárkány hatalmából megmenti testvéreit, s ezek a föld alatti üregből kijutnak, testvérüket visszatámasztják; a győzelmet és szabadítást maguknak tulajdonítva (Gaal 98 st. I. Toldi jegyzet.). — 3) de így az irani eposban is a hősök az állati szörny alakok mellett folytonosan a dívekkel küzdenek.

által az emberi polgárosodás megalapítása (l. f.); ezen értelmet adja nyilván a folytonosan visszatérő mesei s regei vonás, a sárkány által elragadott három királyleány, a város vagy népségnek, melytől az emberadót követel, vagy a vidéknek, melynek minden vizét kiissza, megszabadításáról. Olykor azonban a küzdő hős ezen győzelme általi szabadítása még mélyeb mythosi értelemmel is jelentkezik, hol az *átoktölti megváltás* eszméje forog fen ismét, mely irányban többnyire e képletek a mesében alig elválaszthatólag vegyülnek el (XI).

Igy függ össze már szinte, hogy a mesei hősök is csodás, rejtett *földalatti világ kalandorai*, hol majd az arany palotás és kincseivel elsüllyedt sárkányt kénytelenek felkeresni, majd ismét mint *pokolba járók* az ördögöt szolgálni, üzni, meghódítani (gy. 43. 76, népd. 3. 234, 293). Ellentétben ismét állnak a hősök, kik a csodás *tündérhonba béhatnak, hét világon át* a nap- hold- csillaganyákhoz jutnak, a széltől vitelve, mint sógoruktól, a léghen járnak; maguk is homlokukon csillagot hordva, melükön a napot, holdat viselve, égi magasztos eredetük s dicsőségüket jelentik; miben én már a népmondai hősök nimbusát és *apatheosisát* akarom észrevenni (l. f.).

Még egyet: a mai népies eposnak még egy különös saját hős köre van, ezek a **haramiák, zsványok**, népünknek ugynevezett **szegény legényei**, kik a homályos mesei hős alakokon túl, még határozottabb regei élénkséggel fentartják népünk emlékeiben, s kikkel még nagyobbára népkönyveink is foglalkoznak; közülök a ma ismeretesb nevek s alakok: **Angyal Bandi** (sajátl. Onodi), **Zöld Marci**, **Fehér Laci**, **Gyuri Bandi**, **Barna Péter**, **Beeskeréki**, újabban némileg **Sobri**, **Milfaj**, a bohósok közül **Ludas Matyi**. A róluhi népregék főbb vonásai¹⁾, őket mint kitűnő merész kalandorokat állítják elő, utonállók, nagyobbára *lólopók*, mindegyik kiváló személyesség körül itt is egész hős kör alakul többi zsvány társaiból, kik közönségesen 12-en vannak, a hős főnökük, kapitányuk, kinek vak engedelmességgel tartoznak; kalandjaikról egyik kitérő képzet *átváltóztatásaikban* áll, mint jelennek meg külön leplezett alakokban, észrevétlenül üzve cseleiket (l. f. II Gutáról); testöket a néphit sérthetetlennek tartja, melyet golyó s fegyver nem fog, s haláluk, megfogatásuk csak csel által sikerül, elárulva gyenge oldalukat st. (mint Simsonnál, Achilles és Siegfriednél); rabló merényeik hősies, lovagias színezettel tüntetnek fel, kik a szegény embert, deákot st. bántatlanul hagyják, sőt megajándékozzák, s csak a népgyűlölte zsidót, kalmárt, fukart, a zsarnok urat st. rabolják. — Mig ezek az alföld pusztái vagy a Bakony erdejére szorítvák, a felföldi szláv vidék kárpáti hason hősei hírelet emlegeti, ilyenek: **Jánosik**, **Surovec**, **Ilcsik**, **Potitaucsik**, **Adamcsik**, **Rajnoha** (l. Bél és Csaplovics gemäld. 1. 268); róluk hasonló regék mint a fentebbiekről; különösen kiemelve **Jánosik** alakja s lovagiassága, ki egykori ismerősit s barátjait elfogatja, hogy őket magánál megvendégelje s megajándékozhassa, ilyenkor nagyszerű ünnepélyeket tart, egész ökröt süttet, kádakban áll a bor, bajtársaival ügyességük tanúsításában verseng: egy fenyő szárlól a másikra ugrik, s a legmagasbna hegyen fejre áll. Az iskolába átmenő szegény tót deáknak meg kell szállásán állapodni, és egy fától a másikig (*od buka do buka*) tart a rőf, melylyel néki ruhára posztót méret; a papot erőszakkal kihoztatja az erdőbe, a legvastagabb tölgyet törzské fölélt levágatja és kivájtja, honnét ájtatos hallgatói számára szónokolnia kell st. — Egy lengyel regében, (Siemienski podania 113) — mely a Kárpátokon áthatva, ott szerencsésben fentartatott mint nálunk, — olvasom: hogy szinte a testét golyó s

1) melyeket részint még a népkönyvek ez említetkeiről tudnak, részint gyűjteményemben bírok; Zöld Marci és Ludas Matyi tettei színpadra is kerültek.

fejsze mint Lászlónál, ez is a hős füttyentésére akár hol is volna azonnal előugrik, s hová hajtatik a célt soha sem tévesztheti el; míg végre kedvese el nem árulja, az igazság szolgálai megragadják, ő füttyent fejszéjére, de ez nem bir urához jutni, mert a leány kilenc ládába, kilenc lakattal csukta el, nyolcat ugymond, csak keresztül vágott, de a kilencediken, mert ez bűvös szám, már át nem jöhetett st.

Valamint ezeket a nép, tudata nemesb tárgya hijában, a hősre színeivel fel-díszíté, úgy hozá le másrészt mondái feledett hősei, óriásai, ördögei st. képzetét a zshiványra, kinek alakja alatt még sokszor a népmesében észrevehető a mythosi képlet, melynek helyettesítője (l. péld. népd. 2. 341, 3. 325, 196, gy. 79 st. meg a II. c. a Gutáról mondottat), és kinek én már neve mythosi jelentésére is figyelmeztettem (Ördög II). De mind ezt figyelmeztelve megérinteni elég volt; csak a legfőbb vonásokban gondoltam kijelölni itt a tért, melyen még mindazok, kik utánam jövendnek teljes marokkal böngészhetnek kalászokat.

VII. E L E M E K.

Természetelem tisztelet. I Tűz, a m. ósvallás tűztiszteletéről adatok, az istenség tűzjelképe, tűzhalmok, tűz jelek, sz. tüzek, tűz eredet, gerjesztés, vad- élő- új-tűz. Tűzsztartások, ilustratiók, áldozatok, babonák. Tűz személyesítése. — II Víz tisztelet, vízmelléki telepedések, temetkezések. A négy folyam, sz. kútak, jó források. Víz áldozatok, ilustratiók. Víz személyesítése. — III Föld, tisztelete, szertartások határjárás s iktatásnál, földeskü. Földanya, eleven-szűz-föld, földindulás, földdeli szokások, babonák. Föld személyesítése. — IV Lég, szél, a fölénység eleme, jelensége. A szél személyesítése, szélkakas, szélanya, a 4 széltestvér, szélsógor. A szél laka, tempestariusok, széláros, szélgerjesztés, oszllapítás. Szél nevek.

A jelen cikkel a magy. óvallás egyik lényeges részéhez érhattünk, a római egyikét határozottabb adat kiválogatva természetelem tiszteletéről tudósítván.

— A természetörök szemlélése, azok hatalma, befolyása, mindenkor különös hatást gyakorol az emberre; annak úgynevezett *elemei*, ezen mindenegyéb alakítást, teremtetést látszólag megelőző őanyagok, melyek mindent áthatnak, mindenütt környeznek, s mégis a végtelen s láthatatlanban, hová a vizsgálat fel nem ér, enyésznek el, a mély érzés és tisztelet bizonyos nemével töltik el a bennük és belőlök élődlő lényt. Annál inkább az emberiség gyermeki őskorában, midőn az, az összefüggő mindenség fölétoka eredeti eszméjét is, melyben mintegy harmonikus egészben annak ismeretét bírta, elveszté, és csupán csak a természet nyilatkozó erei maradtak fen érzékei és eszmélete számára, természetes volt, hogy egyenest ezekhez fordult, s még sokáig bennük, az okozatban kereste az okozót, a teremtetben, mint sz. Pál mondja, a teremtet. Bennük vélte megtalálni a fölénység, nem ugyan hasonlatosságát, mert ez előtte csak az emberi lehet, honnét ezen istenített természetörök, mint általában, az istenség emberi személyesítései, de különös természete, tehetsége nyilatkozatát. A tűz ezen éltető világosság s hősségi ragyogó fényelem, legáltalálabb jelképeül vétetett fel; a lég, szellő, fuvalat az ő mozdulata, közéletése, megjelenése módjává lett; a víz és föld minden theo- és cosmogoniai alakulások őanyagául tekintetett. Ezzel egyszersmind megvan mondva, miben állott s mi volt, a természet tisztelet alapja és lényege (Cl. Creuzer symbol. 1. 7, s u. o. 3 kiad. 1. 3). Tévednek azért véleményem szerint mind azon mythologok, kik a természet tisztelet alatt csupán értelem nélküli, durva fetisféle hitnézeteket akarnak értetni, vagy pedig azt igen is mellékesnek állítva, mint a melyet csupán szükségük, használatuk s a velük élés szokása szentelt volna meg (p. a tüzet világa, melege; vizet, leget, földet minden életviszonyban elkerülhetlen szüksége st.), s ezen természet tisztelettől elválólag, véle összefüggetlenül, kivüle, sőt följe s elébe polytheisticus alak s képzeteket emelnek; holott világosan kimutatható, hogy ezen polytheistiai alakok, ha nem is mindig, úgy

nagyobbára mégis ezen elemek personificatioi, mivel bár gyakran más tulajdonságok képe s értelme is elvegyült, s idő, rajongó képzet s elévülés által, ez eredeti értelem s alakból sok elenyészett, de legkitünőbb vonásuk még gyakran csupán csak ezekből magyarázható ¹⁾. Innét a tünemény is, hogy midőn az óvallások enyészttével a sokistenségi hitképzet rég elmúlt, *eredeti alapjuk, a természetelem cultus* még sokáig fenmaradt, és maig számos előítélet és babonás szokásban fennvan.

Nézetünket bizonyítják, s mythosunk *természetvallási töredékét* is felvilágosítandják, a legrégibb összes mythosai tanokból veendő párvonalok ²⁾. Mélyebb tekintet a *hindu* mythos eredete s kiképzésébe, számos polytheisticus alakjain át eredeti tanau ezen elemtiszteletre utal: a vedákban még elszórvá nyomai a hitnek, mely a *tűzelem*: *agni*, *dagni*, és a *viz*: *naptri*, a *lég* és *nap* st. őstiszteletét tudatja, ezek felett csupán az *öslény ekisa* állott. *Visnu* nevének a vedák. *nedvanyag* (= das feuchte belebende princip) értelemmel magyarázása, úgy *Beram* az eredeti szent tűz, és *Siva* az emésztho megsemmisítő *tűz* jelentése, nyilván mutatja, mikép a későbbi rajongó vallási képzetek által alakult személyesítések, természetelemekre vihetők vissza (Benfey i. h. 166). A nyugatariai vallásszakadás és reformatio okául, már fentebb ezen természetvallásból polytheistikává fajuló átmenetet jeleltük ki. Röth (i. h. 102) a zend mythos öt ily alakját cosmicus eszmékre elemzi: *Kecan* a végtelen *égkör*, *Ap* a *viz* (ismertebb a *mithra* melléknévvel), *Heare* a *nap*, *Mah* a *hold* és *Atar* a *tűz*. Hasonlón Herodot (1. 138, 3. 16) szerint is: a perzsák a *nap* és *holdnak* áldoznak, úgy a *föld*, *tűz* és *szeleknek*, s onnét már a kezdettől egyedül ezeket tisztelik. Midőn ezen fogalmak a vallási rajongás által polytheisticus alakokká emelkedtek, érte a perzsa vallást a zerdusti, előbbi tiszta *elem* és *tűztiszteletet* visszaállító reformatio ³⁾, mely az ismeretes parzi, mai gueber tanban fenmaradt (Hyde i. h. 13). Hasonló fogalmak, melyeket az egiptomi törzsnél, szinte ugyan már előhaladott korban, de melyen túl eddig a tekintet nem hatolt, találunk; Röth (104, 132—8) magyarázata szerint: *Pe* az *égvezet*, *Anuki* a *föld*, *Re* a *nap*, *Joh* a *hold*, *Hattor* és *Phtah* a *tűz*, *Neith* a *vízistennő* v. *ösanya*. A hellen-római myth. istenségei személyesítésein át, melyek külső alakra nézve oly élénken, míg benső értelmükre nézve csak igen is homályosan ismervék, ugyan ezen processus vehető észre: *Chronos*, *Saturnus* a végtelen mindenség és *idő*, *Zeus*, *Jupiter* az *ég*, *Gaea* a *föld*, *Apollo* és *Vesta* a *nap* és *tűz*, *Posseidon*, *Neptun* a *viz*. A germánb. is *Vuotan* — *Odin* s *Loki* férfúi alakjai a *tűz* és *légnek*, mint *Nerthus*, *Holda* st. női istenségek, a *föld* s *víznek* felelnek meg (Grimm 612, 836). A szlávokn. is így: Guagnini (sarmat. 52) de prisca relig. lituanor. in primis *ignem*, quem sua lingua *znic* ut rem sacram apellabant, pro deo colebant.

De leginkább saját fajunkkal összefüggésbe hozott népek mythosairóli adatok, majd nem kizárólagosan csak is ily elemtiszteletet tudnak nálók. A skythákról igen érdekes e tekintetben Herodot (4. 59) tudósítása, benne egy részt a görög író igyekezetét szemléljük, mint törekszik saját vallása alakjaival a skytha elemtiszteletet

1) Heffter (rel. d. gr. u. r. 67) mondja, hogy a későbbi kritikus-philosophiai irány rendszerei által, midőn a világ eredetét e szerint tárgyálá, decomponáltattak a polytheisticus istenségek az elemek jelentésére. Én inkább vélném, hogy ez úton a philosophia, a költői képzet által interpolált néphit, mythos ellenében kritikailag igyekezett azok eredeti jelentését vizsgálva visszaállítani; miben nagyobbára a philologia is segíté, a nevekben fenlénvén még az eredeti elemi értelem. — 2) így mondja már egy régi kereszt. író: Firmicus Matern. (error. profan. relig. 1. 5), hogy a pog. vallások eredete és tartalma nem más, mint az elemtisztelet. Az egiptomiak, um. a vizet tevék istenökké, a phrigiaik a földet, assyriaik s afrika népei a leget, a perzsák a tűzet. A babyloniaiak, Berossus szerint (Clem. Alexandr. protrept. 5) *tűz* és *víz*, s így később a legtöbb nép, több elemeket felvéve személyesíté bennük isteneit. — 3) ily újabb reformatio nyoma még szinte Firdusi (schah naméh. 2, 415) adatában Schahanschah fejedelemtől, ki 40000 mobed zsinatában Virasp magus által a tűztant, az elharapódzó sok istenségi tiszteltől megtisztítva, régi eredetiségében helyre állítá, s új tűzet gyújtatott.

magyarázni, míg másrészt ismét, honi istenségei magyarázatát is a skytha elemtiszteltetésben találja: az istenek közül um. csak ezeket imádják: *Hestiát* legelő, tehát a *tüzet*, e mellett *Zeust* és *Gaeát*, tehát az *eget* és *földet* , mert hitük szerint, *Gaea* a föld Zeus neje, továbbá *Apollót* mi a *nap*, *Aphroditet*, *Heraklest* és *Arést*; a királyi-skythák még *Posseidont* is azaz a *vízet*¹⁾; mit azért Görres akként vélt visszaadhatónak (myth. gesch. 1. 194): a skythák áldoztak legelő a tűznek, égnek s neje a földnek, nap és holdnak, Hercules és Mars azaz a vasnak. A hiongnu (Desguignes 2. 26) fejedelem *Tanjou* is, mint maga neve jelenté az *ég s föld* fia, reggel a *napnak*, estve a *holdnak*, az *égnek* és a *földnek* áldozik. A mongol népek a *napot*, *tüzet*, *vízet* s a *földet* imádják (Plan. Carpin, Marco Polo. ut. Görres i. h.). És így mondja Theophylaktos (7. 8) is a **türk v. magyar vallásról**: a türkok **tisztelik a tüzet, logot és vizet**, tisztelik még és énekel dicsérik a **földet**, de imádják egyedül és istennek nevezik azt, ki az eget és földet alkotta st. Még határozottabban mond Abulfeda (1. kútf.): a **magyarok**, török nemzet, földüket a *bedzsnah* (besenyő, pacinacita) és székek (székely) tartomány közöttinek mondják, **tüzet imádnak**.

Így látjuk ezen természettiszteletet a legősibb mythosok alapjául szolgálni, s egyszerűségében fentartva azon népségeknél különösen, hol öntudattal v. öntudatlanul a körülmények ezen egyszerű változatlan eredeti létet fenhagyták. És magában már e tisztelet nyilván sokkal okszerűbb s természetesb, mint sem a későbbi, emberi rajongó képzettszülte polytheisticei alakokbani hit. Mi állott közelebb, mi volt természetesb, mint a világító, fénylő, melegítő s éltető tűz, s annak örökös képe a nap, mely önként mint az isteni világság képe, sugára tünt fel mindjárt eleve, s azért képezi is a központot, mely körül a mythosok szétszágázó képei forognak és összpontosulnak; vagy a víz, ezen természet s tisztító kútfő; a föld, minden test anyaga, melyből minden kél s melybe minden visszatér; a levegő, a lét feltétele, mely áthat, körülvesz és éltet. Ezen legeredetibb anyagokra önkint utalva volt az ember, midőn az összellel ismeretét léteszté, nekik hódolt, bennök tisztelt; és csakugyan ily őseredet tisztelet, mint Grimm is mondja, természetesebb, egyszerűbb, szabadabb, méltóbb, mint a durva értelemvesztett bálványok s faragott képek előtti leborulás. Ez volna tehát jelleme mythosunknak is: a **természetelem** s tünemények őseredeti **tisztelete**. — De másfelől, miután a természetelemek, mintegy az élet feltételei, az embert szükségképp mindenütt környezik, cultusok formái módjai is az étellel elvegyülnek s egybefolyanak, annak egyes körülményei és szükségéhez szorúlnak és simulnak; nem állnak felette és különválólag, nem testesülnek meg külső alakban, szó és műben, nem hagynak magok után nyomokat, bálványjeleket, melyek kiválólag a köznapi életből, még sokáig kimutathatók; de *alkalmazza magukat, minden hit és véleményhez*, s annak anyagául szolgálva szent cselekvényeiben, a néphit, gondolkodás s szokásba mennek át, ennek mélyében később érthetlen s felismerhetetlenül, mint *előítélet, babona, kurázs, varázs* lappanganak; miért innét kutatandók egyiránt elő; — nehéz feladat, de korunk tudománya erre nézve is nem egy sikerült kísérletet tőn, én a nyomon haladhatok bizvást, s ha kevés is mit saját kísérletem sikereül felmutathatok, mégis a gyakorlott szemnek elég, hogy megettük nálunk is e mély s általános érvényességű ősi vallási állapot jelenségét fellelje.

1) a Herodotónál neveket Anquetil a parziból akkép magyarázza: Tabiti v. tabad = melegítő, Papias v. baba = atya, Apia = föld v. apria = por, Artimpasa = Urania v. Artapada = a nagy királyné. Uckertonál (Skythien 313): papias v. papias a phrygekoét, a skytháknál földalatti istenség popus. Aphrodite, Artimpasa pedig a sauromatáknál m. tiszta tűz tiszteltetett. Ha e habozó, határozatlan névjelentések bizonyítatlanok maradnak is annyi kísérlet után, a felhozott két legokszzerűbb magyarázat kezesség mégis elemi jelentésükre.

I. Tűz.

Theophylaktos (7. 8) szerint: a **turkok a tűzet tisztelik . . . legelől**. Abulfeda határozottabb nevünkkel nevezve u. azt mondja: a **magyarok**, török nemzet . . . **tűzet imádnak**. Ezen magy. óvallási tűztisztelet nyoma sejthető Cynamos (hist. 3) adatában, tudósítván az 1074 — 7 Gőzja alatti magyar és szövetséges népfajokkal Dalmát háborúról: hungaricis um. equitibus, et qui apud illos diversae sunt religionis Chalisiiis (Kalózok?), hungaris quippe christianam amplexis, isti *mosaicis legibus*, iisque non omnino genuinis etiamnum vivunt, — mi, hogy mohamedán és zsidó elemekkel elvegyült bolgárhoni ismaelita-besenyő magyar v. kazar népség eredeti vallása nyomait gyaníttatja, látni további helyéből: — (5) chalisti vulgo ab ipsis apellantur, suntque diversae ut supra memoratum est religionis, et *easdem ac Persae opiniones habent*; mi nyilván csak a *perzsáknak* kitünőleg *tulajdonított* ismeretes *tűztiszteletre* vonatkozhatik, melyet ezen mahomedán és zsidóságot felvett magyar népség, régi vallásából mellettük fentartott. Menandernál (excerpt. hist. 2) ismét a byzanciakkal szövetségre lépő *Avar* kán nyilván a *tűzistenre*: **deus ignis**, qui in coelo est, esküszik.

Ezen történeti adatok mellett, nyelvünkben is a tűzre vonatkozó szavaink s kitételeinkben mely elágazó jelentések és mythosi találkozásokra akadunk. Az *ég* = *ardet* és *coelum* jelentéssel (hasonlón a sanskr. *dju* = *coelum* és *splendor*) külsőalakra közel jár a hindu *agni* = *tűz* és *tűzisten*, valamint a közös gyöktől terjedt: lat. *ignis*, litv. *ugnis*, lett: *ugguns* = tűzhely, svéd: *ogn*, *ugn*, szláv: *ogen*, *ohen* szavakhoz. Magyarazóbb s összefüggőbbnek találok még az érintett sanskr. *dju* gyököt, dús jelentése és származékaival; egy ily nálunk a *gyu* és *gyúl* gyök és ige: accenditur, flammescit értelemmel, mint az maig különösen összetételekben jó még nagyobbára elő, m.: *fagy-gyú* (= *gelatum accendibile* = *sebum*), *álgyu* (= *subdolum accendibile* = *torturamentum*), *gyufa*, *kigyújt*, *begyújt*, *meggyújt* (= accendit, incendit, flammescit) ¹⁾. Hasonlón a *Gyula* valószínűleg óvallási tűztiszteletől papnév, s a véle összefüggő *gyülés*, *gyűjtés*, s talán *gyújtás* és *gyulás* (pap. XV). Valamint a sanskritb. a *dju* mellett egy *div* szó ismét: *istenség* és *sény* értelemmel áll, úgy nálunk is fentebb már egy ilyet az elszármazó *dev*-ben nyomoztunk, mellette azonban birjuk szintűgy még az ide tartozó: *di*, *dij*, *div* gyököt (l. Kresznerics. szót.), a *potestas*, *valor*, *pretium* jelentéssel, honnét ismét nem csak a *diadal* (= triumphus), a *dirja*, *dijja* (= aestimatio, lytrum, homagium, sacramentum submissionis), *divatos* (= valens), *divatlan* (= impotens), de a: *disz* (= splendor, honor), *diszes* (= splendidus, honorificus), és az ezzel eredetre bizonyára azonos: *tisz* gyököt, s a belőle képzett *tisztes*, *tisztelet* szavakat s értelmeket származtatom. Ezen utóbbi: *tisz* gyök alakja nyomán máris *tűz* szavunkat ezen eredettel közvetíthetőnek tartom ²⁾; sőt úgy hiszem, hogy nem hibázom ha a: *tiszt*, *tisztelet*, *tisztelkedés* (= honor, officium, cultus, homagium) szavak értelmét, a *tűztétel*, *tűz-elés* st. régi vallási tisztelet és devotio ezen kitünő tűztiszteleti módjától származtatom, melyben egykor talán minden, vagy legalább a fő katexochen *tisztelet* állott. Régi nyelv emlékeinkben a *z* és *ŷ*-nali írásmód által igen közel találkozik a két szó külső alakjára (834 tudt. 1. 232): azzonyynk *zŷ* mariának *tŷztosseegeere*, és (u. o. 230): ur istennek *tŷztossegheer*. Kinizsiné imak. (N. E. 2. 39) *tŷztösseg*,

¹⁾ Rezső Ensel (837 tudt. 2. 227) sanskr. szórokons. szinte a sanskr. *gyut* = világítani, *gyújtani* = lucere, *gyul* = lángolni, *gyulni*: *gyutam*, *gyutasz* = játék, szavaink s értelmekkel hasonlítja. — ²⁾ Talán hasonlóan a sanskr. *hutassza* = tűz a *dju* és *gyut* gyöktől. Közel hozható a perzsa *ates* is, Hyde (29) szerint: *ignis nomina apud persas* . . . receptissimum *adis* quod mutatur in *ates*, p. *aphaeresim* tés. Hasonló a görög *δῆς*, *δλος* = tűz is.

(u. o. 252) briberi Melyth Pál, Deregnyei Dorkó menyegzőjére hívójában: menyegzeje es **tyztessege** napja; aminthogy általában régibb s még mai népnyelvünkön is, az élet ünnepélyesb eseményei a **tisztesség** szóval fejeztetnek ki, mint különösen a **keresztesség** az **első**, a **házasság** a **második** és a **temetés** az **utolsó tisztességnek nevezetik**, így a számos 16, 17-századi meghívó levelekben (N. E. 2. 178, 283, 303 st.), s a nép násznagyai lakodalmas mondókáikban; nyilván, hogy e különös szertartások alkalmával egykor a vallásos tüztisztelet különösen gyakoroltatott, mint ennek maig jelentkező nyomaira alább figyelmeztetünk ¹⁾.

Miben állott már e tüztisztelet, s mi volt jelentése? Legelől a tüztisztelet lényegét abban keresem, hogy a tűz a mythosokban az **istenség** egyik kiváló **jelképeül** szolgált, s ez ismét benne s általa tiszteltetett. Az ó szövegségben már a **tüzes bokr**, a **villámos főlhő**, a **tüzes ködöszlop** az isten jelenségére magyaráztatik. Hasonlón láttuk minden önépke istenségei elnevezéseiben a tűz értelmét és fogalmát. A hinduban **Agni** személyesíté a **tűz istenséget**, Paulin (syst. brahm. 8): igni, cui sacrificium offertur, nomen est Aghni . . . etiam vocatur devayagna seu sacrificium divinum, quod innuit, quam **magnus sit ignis** apud indos **deus**. A classicus mythosb. a **vestai tűz**, ezen istenség képe, Ovid. (fast. 6. 295) szerint: nec tu aliud Vestam, quam vivam intellige flammam. Kitünőleg azonban a perzsáknál mint tudjuk a zerdusti tan s a mai gueberi gyakorlat szerint a tűz kizárólag az istenség egyedüli jelképeül áll. Ilyenkint állhatott az már talán bálványok s más isteni alakzatok hijában (XVI) ősvallásunkban, miután fentebbi adataink is különösen kiemelik a magyarok tüztiszteletét, Abulfeda szerint a **magyarok csupán tüzet imádván**, Theophylaktosnál pedig **legelől a tüzet tisztelvén**, s Menandernál is az avar kán egyenest **tűzistenre esküdvén**. Különös nyomatékok tulajdonítok e tekintetben egy régi székely adatnak Kállaynál (Hist. ért. 141): „mikor a szükség hirtelen felkelést parancsol, minden széknek kapitánya dobokkal s dobosokkal lármáztasson, **meggyújtatván** egyszersmind az **ismeretes tűzhalmokon nagy rakás fákat**, és ki erre meg nem jelen fejét veszesse el.” Miután egy másik ily hadra hívó, s halál büntetés alatt kötelezett jel, az ismeretes **véres kard** valószínűleg szinte az **istenség** ó vallásunkbani, s pedig egyedüli, **jelképe volt** (XVI kard); itt is tehát a tűzhalmokon gyújtott régi szokásos tüzek eredete ilyenben volna kereshető. Ezt magyarázza még a tájszót. **lánofa** székely szónál: „**lármafa** um. melyen zsuppot gyújtván a régi bolyongó világban oda futottak a vidékbéliek, s így jelül szolgált az igen hamar kellető oltalombeli gyülekezetre.”

A **tűznek** azonban **különös neme volt**, mely a mythosok által e tekintetben mint isteni tisztelet tárgya felemlítetik, valamint annak tisztelete is sajátos szertartásokban állott. Mint az élénkebb víztiszteletről adatok, különösen a kútforrások s folyókhoz utasítanak, úgy itt is az **égi** vagy a **természetben lappangó s előtünő tűz** szolgálhatott leginkább e tisztelet tárgyául. Ezen **égi tűz**, **villám**, valamint a hellen s római mythosb. a főistenség különös attribútuma, a germánb. Thor-Donar, a szláv. Perom – égi tűz, villám istenségével azonos, úgy nálunk is még a fogalom az **isten nyíla** szólásban maig jelentkezik (1). Nevezetes e felül Ibn Ahmed b. Foslan adata (Jerney 842 tudt. 1. 101) a bolgárföldi magy. népági lakról tudósítva: hogy ha villám üt be um. valamely házba, távoznak tőle mindnyájan, s úgy hagyják, míg a szél és a fergetegtől egészen el nem romboltatik, isten haragjától ostoroztatni vélvén oly házat. Valószínűnek látszik, hogy hason **naphta tűzforrásoknál** tisztelet is, minő maig kitünőleg a turk és mongol népeknél (Koch Baku d. ewig. feuer 844 a. allg. z. 271 sz.), a gueber és sivaitaknál (Bohlen, ind. 1. 147.) divatozik, kik e kitörő tűzforrásokhoz bucsújárva, azoknál örökös tüztiszteletüket tartják, egykor őseinknél is helyt foglalt, miután Priscusból

1) hasonl. érintkeznék a németb. feuer = tűz, és feier = ünnep.

(Szabó ford. u. muz. 1. 619) értesülünk, hogy az attilai húnok jól ismérheték a bakui naphta forrásokat, hol mint mondja: „a tenger alatti sziklákból láng lobog fel”¹⁾. Azért a mythosok különösen a *tűz eredete és feltalálásával*, valamint annak istenitiszteleti használatra *gerjesztése s élesztése módjaival foglalkoznak*. A hellen mythosb. az égből letaszított tűzisten Hephaistos, s az istenektől tüzet orzó Prometheus hozzák a tüzet a földre. Így beszéli a finn rege kalevalab. (1 kiad. 16. 247): hogy a tűz előtti időben (ajalta tulettomalla, tulen tietä mättömällä – tempore ignis experte, ignis ignaro) a hölgy három hajszálát dörgölve és három szavat mondva elő száll a madár, szájában hozva azon követ, mely a falra dörgölve azonnal tüzet ad. Egy más runob. (Schrüt. 8) az ég arany edényében ringatott tüzet Väinämö és Ilmari a sas öt tollával s kardjukkal ütik ki, vörös gomolyagként esik az le megfogódzva a tengeri csátóba, hasonlóan a Prometheus által orzotthoz (Hesiod. theog. 558); míg a kalev. (47. 67) szerint, maga Ukko ismét, ki az égi tüzet kiüti, (48 runob. Panu a napfiának tulajdonítatik), s a lég leánya ringatja arany bölcsőben, ennek kezéből kisikamolván esik le a 9-dik égből, és Ilmari Väinämöval sietnek felfogni, de égetve pusztít az maga körül, míg a tóba esve, s halaktól elnyelve, bélükből kerül elő. A perzsa hősrégében (Firdusi i. h. 1. 7) szinte a polgárosító első fejedelmi hősök egyike Husenk, a sárkány szörnyekkel küzdve, midőn az általa elhajított kő a sziklába ütődik, ugrik elő a tűzszikra: „így találatott fel um. a tűz, a hős leborulva köszöni az istennek, hogy a tüzet előhozta, a helyt emelé az első tűzoltárt, s emlékére a Sedeh (= lichtness) tűzünnepet rendel. Ezen módon a kőből kiütés, vagy madarak, mint istenküldött állatok által hozatik az első más regékben is. A normandi mesében (Arnim n. märch. 1. 47) reblo madár (= zaunschlüper – ökörszem?) hozza azt, miért szentnek tartatik, a ki megöli vagy fészket széthányja, azt szerencsétlenség éri. Hasonló hit nálunk a *golyáról*, ha fészke bántatik vagy fiait kiszedik, izzó szemet hoz szájában a házra, ellenben fészke megóvjá a házat tűzvészttől, vagy hogy csak előjeleníti azt, elhagyva fiától, mint az aquillegiai attilai regében (VIII golya). A mondáb. (Majlátnál 2. 136): a vándor testvérek a legyőzött vadkan aranyfoga, keselő ezüsttolla, a hal aranypikkelyére szert téve, midőn a legifjabbnak éji tüze kialszik, útnak indul, s utjában az éjfélt s hajnalat lekötve, az *óriások által őrzött tűzből lövi ki nyílával a szikrát* tüze felélesztésére. Leggyakrabban jó azonban elő annak a *tűzkőből acéllal kiütése*, mi mondáinkban a hősnek közönségesen bűvös szerül szolgál; (gy. 45): a rossz szellemek legyőzésére indult királyfi, csak egy rozsdás acél és tűzkőre tesz szert, valahányszor kiüt kegyetlenül jajgatnak, s általa meghódíttatnak; hasonl. (Gaalnál 1) meggyújtott világot említ így a mese, s ennek egy variansa (gy.) ismét tűzkőt, melylyeli kiütésre az ördögi segéd szellemek mindenunnan előfutnak szolgálatára. Ezen értelem forog fen a homályos népszokásokban is, milyent még p. Honthan (gy. 105) a gyermekek Gergely napján tudnak, *acélt és tűzkövet* tartva kezükben köszöntnek bé a házakba: „*acélt hoztam, tüzet ütöttem kegyelmeteknek*”²⁾ szólva, mire az acélt akkép veti a földre, hogy az egy ideig forogjon; u. o. Luca napján behavazott fűvel, szalmába burkolva, csörgő békókkal lábaikon járnak a házakba, szinte acél és tűzkővel, mi azután a jelentésre vétetik, hogy így az egész télen jól fog égni a kályhákban; nem volt-e ez egykor talán az első begyújtás módja? (IX). Erről emlékezik már Ovid. a római paliliai ünnepélyek alkalmával (fast. 4. 795):

1) a perzsa vallás a sz. tűz 11 nemét tanítja 1. berezeseny, a földből s naphta forrásokból eredő tűz, 2. vo-freian, az állatokban létező, 3. oruazest, a növényekben, 4. vazest, a felhőkben azaz a villám, 5. spenest, a házakban, tűzhelyeken lévő, 6. ezen öt megtisztítva használatra, 7. ormuz, az óltáron égő tűz, melynek 10 foka a behram, 8. berezeseny az első megszentelve, és perzsia három helyén tisztelve, 9. ferobu Dzsemsid, 10. gosasp, Kosra fejedelmek és 11. burcin-matun Zerdust által behozott tűztiszteletek, 1. Hyde. 29.

quum saxis pastores saxa feribant
 scintillam subito prosiluisse ferunt,
 prima quidem periit; stipulis excepta secunda est,
 hoc argumentum flamma Palilis habet.

Ez lehetett tehát általában egyik kitünő módja a sz. tűz gerjesztésének. Egy másik volt, a **fából dörzsölés általi előhozása**, mint már szinte a főnebbi finn rege is a kő s hajszálból dörzsölés által eredtet; ekkép élesztetett a rómaiaknál az elaludt vestatűz; Festus excerpt. (Müller 106, 2): ignis Vestae si quando interstinctus esset, virgines verberibus afficiebantur a pontifice, quibus mos erat *tabulam felicitis materiae* tam diu *terebrare*, quousque *exceptum ignem* cribro aeneo virgo in aedem ferret (l. egy más módot Plutarch. Numa 9). Hasonlón volt élesztendő Perun tüze a szlávoknál (Hannusch. 288); és a hinduknál is már, Paulin (syst. brahm. 5): dum brahmanes sacrificare constituerunt, hoc modo se operi accingunt: disposita lignorum strue, *perfrictione mutua et celeri siccae arboris* arasu dictae *duorum ligni frustorum elicitur ignis*, ac supradicta strues accenditur. Az araboknál a tűz ezen dörzsölés általi gerjesztésére két külön fa: mas és aphar, him és nő jelentéssel használtatik; a chinaiak szerint Sui császáruk lett volna az első, ki e módot feltalálta (Grimm 1220). Valjon erre vehetők-e nálunk is maig néhol p. Hontban az Ipoly mentében divó babonás, baromgyógyra alkalmazott szokások (gy. 151): hogy sertéskór, én legalább csak erről hallám, alkalmával a kanászok egy kereken tengelyként rudat vonnak keresztül, beléje kóccal megerősítve, s addig *döröglik míg nem erősen füstöl s lángol*, füstjén keresztül hajtatik azután a beteg marha, az üszökké égett kerékdarabok haza vitetnek, s az itatóváliba vettetnek, különösen a kerék izzó vaspántja is; miért mint tudósítóm mondja, hasznos izzó patkódarabot is a váliba tenni, s az italt erre önteni, mi a marhát megóvjá a rosztól, s mit egy kecskemétyvidéki babona is (gy. 282) úgy tud, hogy a szemmel megverett tehénnek sajtárába kell tüzes patkót tenni, s rá tejét fejni. Máshol feledve a fádörzsölés, csak a füstön áthajtás maradt fen így baromgyógyszerül. Mednyánszkyknál (Rokos abergl. ki. 22.): midőn a marha kikeletkor először hajtatik a legelőre, egy kapán kell átmennie, körülé különemű füvekből erős füst gerjesztetik, melynek a marha bélébe kell behatni, s gyomrát erősíteni, hogy a legelőn ezután misem ártson. Már azonban Grimm (570) ide magyarázza érdekesen állítá össze, ezen a németben *nothfeuer* és *wildfeuernek* nevezett népszokásokat, s azok rövid áttekintése sajátink mythosi alapja s értelmét is felvilágosítandja. A karolomanni capitul. (Pertz 742. 5.) ellenőki tilalmát: *illos sacrilegos ignes, quos niedfyr vocant*, Lindenbrog a glossával magyarázza: *rusticani homines in multis Germaniae locis, et festo quidem s. Johannis bapt. die, palum sepi extrahunt, extracto funem circumligant, illumque huc illuc ducunt, donec ignem concipiat, quem stipula lignisque aridioribus aggestis curate foveant, ac cineres collectos supra olera spargunt, hoc medio erucas abigi posse inani superstitione credentes. eum ergo ignem nothfeuer et nodfyr, quasi necessarium ignem vocant*. Bővebben Reiske (unters. d. notf. 1696. 51), szerinte a nothfeuer hasonlóan marhadög alkalmával élesztetik; bizonyos napokon um. a *házakbani tűzhelyeken lévő tűz mindenütt kioltatik*, minden házból szalma, víz, gallyak hordatnak össze, egy karó erősen a földbe üttetik, ezt átfurva rajta egy más forgatórudat vagy kötelet vonnak keresztül, körülvéve különféle gyúlékony anyag, szalma, fagally, néha kilencféle fából rakással, s midőn ez a gerjesztett tüzet felfogta, rajta a marha keresztül hajtatik, minden házi gazda magával visz az üszökből, melyet otthon a mosókádba oltva a marha jászolába tesz. Régi marburgi szokás szerint (unters. act. 1605. Grimm. i. h.), hasonlóan *keréknek tengelye körüli forgatása által élesztetik*, és előbb a *házakban a tűz elojtatik*, mire mindenki az *új-tűzből visz haza begyűjtásul*. Kuhn (märk. sag. 369) szerint, szinte mint nálunk ez különösen a sertéskór alkalmával divik; máshol legelől a sertések,

azután a tehenek s végre a ludak hajtatnak keresztül az ily módon gerjesztett wildfeuer — vadtüzőn ¹⁾; mire a barmok átmentek, a pajzan ifjak neki esnek, s kik közülök leginkább bekormozvák, azok győzteseknek tekintetnek, s diadalmasan vonulnak bé a marha után a faluba, sokáig le nem mosva a szennyet; ha a tűz sokáig nem gerjeszthető, a gyanú támad, hogy a faluban valahol még el nem oltott tűz gátolja az elem dörzsölés általi előtünését. Ilyenkor szigorú házvizsgálat mën véghez, a talált tűz eloltatik, a ház ura megbüntettetik. Halberstadt környékén e dörzsölés két szűzfű által történt ²⁾, és szinte kilencféle fa használtatik, a tűzzel a gyümölcsfák és hálók megfüstöltetnek, hogy jól gyümölcsözzenek, és sok halat fogjanak. A skot Mull szigeten a tűznek délig kell megfoganni, máskép hatástalannak tartják, mi mellett egy tehén darabra vágva megégettetik, mi által egyedül hiszik a kórt eltávozathatni. Islandi szokás szerint a dörzsölés által eszközölt tűz mellett forralt vízzel kell a marhát megfecsesteni. — Mind ezen szokásokban azon gyakorlati értelm mellett, hogy a marha óvszerüül szolgál (mit egyedül tartottak fen még honi e nemű szokásaink, s mit még lejjebb magyarázandunk) többnyire nyilatkozni látjuk az eszmét, egy új tűz gerjesztése felől, nagyobbára azon tudattal, hogy ilyenkor a régi tűz kioltandó, s hogy az új tűzből kell haza vinni. Az irhoni bealtinei tüzekről tudósítatunk (Grimm 580 Usher thias. thaum. 125): lege severissima cavebatur, ut omnes ignes, per universas regiones ista nocte extinguantur, et nulli liceat ignem reaccendere, nisi prius Temoriae a magis rogos sacrificiorum exstrueretur, et quicumque hanc legem in aliquo transgrederetur, non alia multa, quam capitis suplicio comissi delicti poenam luebat. A Krihkeknél éjszakamerikáb. (Majer mythol. 110) az aratási ünnepély alkalmával három napi szigorú böjt mellett a házakban minden tűz eloltatik, a negyedik reggelen a főpap két száraz fa dörzsölése által új tiszta tüzet gyújt, melyet a házakba elosztat, s csak ezután kezdenek a gabona behordásához. De így már évenként viteték a szent tűz Delphiből Plataeába, és Delosból Apollo oltáráról hajó hozta Lemnosba, hol a tüzek előbb kioltattak. Valjon nálunk a fentebb említett kerékből vitt üszök nem ily célra használtatott-e eredetileg? minek emlékét fentartá még a marburgi adat; a többi mai német s más szokások azonban szinte csak óvszerüili haza vitelét tudják, bár nagyobbára emlékeznek még ilyenkor általános tűzkioltásról. Nálunk ez utóbbi emléke is csupán összefüggőleg a husvét nagyszombati egyházi tűzszenteléssel van tudomásomra; a nevezetes pozsonyi missale szerint (N. E. 1. bev. 87): „az új tűz megszentelése után az egész városban eloltatott a tűz, s helyette a megszentelt tüzet osztották el a lakosok közt“, ugyan ezt ismételve rendeli a gyertyaszentelés után: hoc expleto per universas domus extinguatur ignis, et incendatur de novo et benedicto igne.

Ámbár a közlött adatok ezen szokások határozatlan időben, különösen alkalmilag marhakór esetébeni divatozásáról szólnak, úgy Lindenbrog id. glossája tudja még, hogy „et festo quidem s. Johannis baptistae“ gyakoroltattak különösen; mi egyiránt, mint saját fentebbi adatunk az egyházi szokással összefüggőleg a husvét tüzekre, úgy ez a sz. János napiakra emlékeztet. A hazánkban ily husvét tüzek divatozására a fentebbin kívül, mit még a szokásos pilatuségetés szokott megelőzni, (l. Dugonics példb. 1. 208) — így nevezetlén sokhelyütt az egyházi szolgálatra használt töredék faeszközök elégetése nagyszombat reggelén, mely tűz azután megszentelésül szolgál — mitsem tudok mást,

1) wildfeuer = szláv. žywoj ógon, Chodakovsky (slovian. 48) szerint: a sobotka swieto Janskonál fa dörzsölés általi tűz; a szlovenekn. ez: kres, a kressati-tól, mi tűzköböl kiiltni, — sajátlag e szerint a vadtüzet, az eredeti új élő tüzet jelenti. — 2) Plutarch, Numa 9 (Székács f. 111) a sz. tűz Vesta-szűzek általi őrzését magyarázván: „azért um. hogy a tűznek tiszta s megronthatlan lényét, tiszta és szepítelen testekre bizza, vagy mivel ezen gyümölcstelen nemzőtlen elem és a szűzesség egy fedél alá tartoznak, mert hellashan is, hol ki nem alvó tűz van, mint p. Delphiben és Athenben, nem szűzek viszik ugyan a felügyelést, de mégis a nősítés korán már túl haladt özvegyek.“

ha csak ide nem tartoznának a juhászainknál divatozó, sz. *György éjszakáján* bizonyos ágakból — minőkből? meg nem tudhattam — *rakott tüzek*, mi által mindazon hasznos fűveknek ekkor kell kijőni, melyek a sóba keverve a juhoknak adva ezeket a dügtől megmentik; meg hogy II. András egy adomány levele is (Spiess archiv. nebenst. 1. 144) valami congregatio puerorum-ot említ *sub octavis pasche* egy bizonyos körtefa alatt. A némethoni szokások azonban még élenkebben tarták fen e husvéti tüzek emlékét is, és Grimm (581) oda vélekedik, hogy a husvétiak inkább németország éjszaki, míg a sz. jánosiak déli részeiben divatoztak, ott a bekövetkező kikelet, itt a napfordulatra vonatkozva, ámbár több helyt mind a kettő divatozott.

Nálunk a fenlevő s tudomásomra jött nyomok a sz. *Iván v. nyári* másképp *virágos* sz. János nap *tüzekre* utalnak, s azok hasonlóan, mint a külföldiek, keresztelő sz. Jánosnak az egyház által is egykor talán gyakorlott e nemű tiszteletére is vonatkoznak ¹⁾; így mondja Telegdi Mikl. egyházi beszéd. 3. r. (836 tudgy. 8. 91): „sz. János születésének ürvendeznek vala, ennek az örömmnek jelentésére szoktanak sz. Iván estin szerte szerent tüzeket rakni, mintha még most is ürvendeznének, hogy sz. Jánost isten e világra hozta. Mert szokás (idegen nemzetek közt kiváltképen), hogy mikor valami közönséges örömmnek mutatását mivelik az emberek, lámpásakat gyújtanak házoknak és tornyoknak ablakaira, és a piacon vagy utcákon tüzeket gyújtanak.“ Másrészt ismét az egyházi s világi tilalmak, valamint az ezen alkalommal gyakorlott előítéletes és babonás szokások, annak csak *pogány eredetében* lelhetnék valódi megfajlásukat ²⁾. Honunk minden népségeinél

1) I. Grimm. adat. 587: Beleth. parisi theol. 1162. sum. divin. off. (Diltingae 1572) 137, s ezután Durant, 1286, ration. div. off. 7. 14: feruntur quoque (in fest. Johannis bapt.) brandae seu faces ardentis et sunt ignes, qui significant s. Johannem, qui fuit lumen et lucerna ardens, praecedens et praecursor verae lucis; . . . rota in quibusdam locis volvitur, ad significandum, quod sicut sol ad altiora sui circuli pervenit, nec altius potest progredi, sed tum sol descendit in circulo, sic et fama Johannis qui putabatur Christus, descendit, secundum quod et ipse testimonium perhibet, dicens: me oportet minui, illum autem crescere. — Mart. Arles pampellonai kanonok, superstit. tract. e. Lugd. 1544. 9. 133: cum in die s. Joannis propter incunditatem multa pie aguntur a fidelibus, puta pulsatio campanarum et ignes incunditatis, similiter summo mane exeunt ad colligendas herbas odoriferas et optimas et medicinales ex sua natura, et ex plenitudine virtutum propter tempus . . . quidam ignes accendunt in compitis viarum in agris, ne inde sortilegae et maleficae illa nocte transitum faciant, ut ego propriis oculis vidi, alii herbas collectas in die s. Joan. incendentes contra fulgura, tonitrua et tempestates, credunt suis fumigationibus arcere daemones et tempestates. — Statuta Urbeyetana a. 1491, 3. 51: quicunque sine licentia officialis fecerit ignem in aliqua festivitate de nocte in civitate, in 40 sol. den. puniatur, excepta festivitate s. Johan. bapt. de mense junii. — I. Paciandi -: de cultu s. Johan. b. 1755 dissert. 8. 1, ki azt keresztén szertartásnak állítja; legkimerítőbben tárgyalja e tüzeket: Khautz, de ritu ignis in natali s. Johan. bapt. accensi. Vindob. 1759. — 2) Grimmél 588. Eligius: nullus in festivitate s. Johan. v. quibuslibet sanctorum solemnitatibus solstitia, aut vallationes v. sallationes aut casaulas aut cantica diabolica exerceat. Nürnberg tanácsa 1653. 20. jun. rendelete: demnach bishero die erfahrung bezeugt, dass alter heidnischer böser gewohnheit nach jährlichen an dem Johannes-tag, auf dem land, sowohl in städten als dörfern von jungen leuten geld und holz gesamlet, und darauf das sogenant sonnenwendt oder zimmetfeuer angezündet, dabei gezecht u. getrunken, um solch feuer gedanzet, darüber gesprungen, mit anzündung gewisser kräuter u. blumen, u. steckung der brand aus solchen feuer in die felder, u. sonst in vielerleiweg allerhand abergläubische werk getrieben worden . . . als hat ein e. e. rath der stadt N. nicht unterlassen sollen noch können, solche u. andere ungeschicklichkeiten, abergläubische und heidnische werk, u. gefährliche feuer bei bevorstehenden Joh. tag abzustellen. Urcedow, sandomiri kanonok, herbar polski: bylica sz. a. szinte obyczaj poganski-nak nevezi a sobotkai tüzet, I. Kollár. slava 167. Bartholomaeides (Göm. 273, 443) nálunk: seculo 18 senescens abrogatum-nak mondja. S bár olykor az egyház is vett az ünnepélyben részt (Grimm. 546 mainzi, gersheimi szokás szerint, a tűz a lelkész által megáldatott, s mellette énekek s imádságok mondatlak) mégis naggyobbára csak a világi hatóságok által gyakoroltatott. Herp. an. Francfort. a. 1489 (I. i. h.): in vig. s. Joh. b. rogus ingens fuit factus ante domum consulum in foro (Francfortensi), fueruntque multa vexilla depicta posita in struem lignorum, et vexillum regis in supremo positum . . . fuitque magna chorea dominorum, rége inspiciente. 1497 Miksa csász. jelenlétében a szép Neithard Susanna gyújtja meg fáklával a tüzet. Páris, Metz és más fr. országi városokban a városház előtt rakott tűz a maire által gyújtatott meg, I. Grimm 587.

terjedt ezen szokások nagyobbára azonosak a többi népek hason szerartásaival. Bartholomaeid. (Gömör. 443) a gömöri népszokásról tudósít: *moris ignem et rogos in villis et compitis feriis Johannis accendendi . . . aut pridie vesperscente coelo, in plateis aut compitis pyram construere solebant incolae, succensa iuvenes inprimis virginisque loci, laeti et iocabundi rogo adstabant, eumque subinde transiliebant, nec nisi consumpta penitus ignis materia relinquebant; a. 1780 ritum hunc adhuc in quibusdam locis usurpatum meminimus, qui vero hodie (1808) vix iam alicubi obtinet (?)*. Csaplovics (gemäld. 2. 225) még később (1829) tudja: *im monat juni pflegt die jugend am vorabend des Johannestages in der abenddämmerung auf gebirgen feuer anzuzünden, und dies zu überspringen, mit brennenden fackeln laufen sie auf und ab, und bringen da singend u. spielend, den grösten theil der nacht zu, diese sitte mag sich von heidnischen zeiten herschreiben*. Hasonló tudósításokat birunk: Nyitra, Hont, Nógrád, Poson, Ung magyar vidékeiről. Kolony helységh. Nyitráb. (népd. 3. 148, Erdélyi közm. 207) a helységtől távolabb, leginkább *halmos helyen*, többnyire szalma és rözse tüzeket rak a *salubéli ifjúság* főleg a leányok, mert a fiúk um. csak nézők, vivén magukkal *párlásra szükséges virágos füveket*, ezután átugrálják, s ki mikép ugorja át, abból következtetik mikor mén férjhez, e mellett dalok divatosak, ezek egyik nevezetes töredéke így szól:

Tüzét megrakoljuk, négy szög-re rakoljuk,
egyik szögén ülnek szép öreg emberek,
harmadikán ülnek szép ifjú legények,

(a tűz meggyújtásánál)

meggyulandó N. (férfi neve) kőháza,
jaj ne hagyjuk szegényeket!
oltsuk oltsuk!

mely magas rút a faága, elágazott,
egyik ága hajlott N. udvarába,
hajon felül gyöngy koszorú,
hajlott N. udvarába,
hajon felül gyöngy koszorú,
virágom veled elmegyek,
egyikféle virág a búza szép virág,
te szőlő szép virág,
széles e világ él.

szóval a szót mondja:
mert bizony én velem
ne vetekedj velem,
mert bizony én velem
lassan csendeljetek én apró diákim,
ha a dió megérik,
roppan dió, mogyoró levél alá,
a cseresznyeágát,
szeretőmnék szépéből,
ha én volnék a budai nemesasszony
megöntözném híd-kőknak vizével,
rendvel ülnek a szép lányok,
ha a tükkör nem hazudna,

másik szögén ülnek szép öregasszonyok.
negyedikén ülnek szép hajadon lányok.

oltsuk oltsuk!
meggyulandó N. (lány neve) kőháza,
jaj ne hagyjuk szegényeket!
a tengeren által hajlongott,
selyem sárhajú Magyar Ilonának.
gyöngy másik ága,
selyem sárhajú Magyar Ilonának.
vetekedik velem háromféle virág,
virágom tőled el sem maradok.
ne vetekedj velem,
mert bizony én velem
virágom veled elmegyek. st. m. felj.
a szőlő szép virág,
sz. misét szolgálnak. virágom st. m. f.
ivolya szép virág,
lányok dicsekednek. virágom st. m. f.
hogyan aludjon Mária felköltjén.
a levele lehullik,
hajtsad rózsám hajtsad
hadd szakajtsak szépéből,
magamnak javából. roppan st. m. f.
ki süpreném a budai nagy piacot,
behinteném apró pünkösdi rózsával.
rendvel néznek a tükkörbe,
vaj ki volna náladnál szebb.

E töredékes, összefüggetlen részletekből álló régi népdal, mint látni többet tud még a kísérő leírásnál e tüzelési szokásokról, vagy hogy már csupán csak a régi kimúlt

szokásokat említi még; e szerint ugyanis a tűz *négyszögre* rakatlik, egy szögén az öreg férfiak, másikán asszonyok, harmadikán az ifjak, s negyedikén a leányok ültek ¹⁾, tehát az egész népség jelenlétében tartatott; míg a következő versek a tűzőni átugrásra s a véle elvegyülő házasságot jósó prognosticon mai értelmére vehetők, a homályosb utóbbi töredék szakokban a tűzbe vetendő bizonyos virágok s ágakról lehetne szó; az egésznek feltünőbb értelmét, további hasonlatok nyomán, majd lejjebb magyarázandom. Egy más ungi dal-töredék a sz. János tűz keresztyén eszméjére vonatkozik (837 regélő 2. 922):

virágos sz. János	éjszakád világos,
míg előtted leszek	tiszteletet teszek,
csak addig világos	légy aztán homályos.

Nyitráb. Perkről még a km. Dug. (1. 209): elugrotta mint a perki lány a férjhezmenést, tartá fel ezen tűz ugrás s ama házasság jelentési értelme emlékét. A Hontból tudomásra levők szerint (gy. 98): János napja előestvéjén, sőt nyolc következő napon át is (Erdélyi is közm. 208 tudja, hogy ez ünnepélyek két hétig is szoktak tartani, s ezzel a: hosszú m. a sz. Iván éneke, kmt. akarja magyarázni), a fiatalság kimenve a közel halmokra szalmazsupból rak tüzet, az ifjak s leányok ujjongva dalolva ugrossák át, ügyes átugrása szerencsés házassulási prognosticonul vétetik itt is. A tűz üszke felszedetik, s majd a káposzta növény hintetik véle be, hogy a hernyótól ment legyen, majd ismét a marha jászolába tétetik óvszerül. E mellett még a szokás is divatozik, hogy a leányok pírüből koszorút kötve, azt egy közel álló fa ágaira hánnyák fel, a kié a fán marad, az még azon évben menend férjhez; a tűz rakásnál alkalmi dal töredékeül (Keszihócról) a verseket hallám:

ritka rendet vágtam,	sűrű boglyát raktam,
hej hej rózsám gyere velem!	(mire ugornak).

Csallóközben (Karcsey u. muz. 2. 502). „Böösön, Bakán s a dunaparti helységekben, hol még divatos, szolgálégyenyek rakják estén a falu végén, rözsét kérnek össze e célra, ha nem kapnak, úgy veszik el, s összeállítják azt rakásba hegyével fel a kévéket, aztán alul meggyújtják, s körül táncolják, különféle divatos dalokat énekelve (saját alkalmi ének nyomába um. a közlő eddig nem jöhetett); hajdan volt, mondják, erre egy különös hosszú ének, a sz. Iván éneke; midőn a tűz lelohadt átugrálják, hogy, ha a faluban tűz támad el ne terjedjen.“ Kilitiben (gy. 133) hat pásztorlegény rakja a tüzet, melyen mindegyikük háromszor átugrik, a gazdasszonyok pedig mellette forrott vízzel sietnek káposztájukat megöntözni, hogy hernyó ne eméssze. Többet tud még, és egyékt nevezetes vonást árul el egy közlés Nógrád-ludányi szokásról (Lángtól gy. 138): az esti harangszó után a ludányi palóc legények s leányok nagyja apraja zsuppal kezében seregesen megy ki az Ipolymenti rétre, ott rendszeren hét v. tizenkét rakásba teszi szalmáját és meggyújtja, körülállja, dalol, és a gomolygó füst fölé egy kötet tisztes füvet tartva, mondatik: „*kelés ne legyen a testemen,*“ „*törés ne legyen a lábamon.*“ Az ünnep három napig tart; valamint a tisztes fű tűz fölé tartása elmaradhatlan fontos kellék, úgy a tűzbe mezitelen lábbal lépés, s ugyan így a tűznek lábbal kitapodása, mert um. csak így lehetnek „a népek vigabbak.“ A tisztes fű, mint mely a felkiáltás által nevezett

1) a hindu tűzáldozatoknál is, nem csak így különös virágok vettetnek a tűzbe (l. al.), de az különösen négyszögbe rakatlik, Paulin (syst. 9): brahmanes disposita in foculo seu quadrangulati fossa holocausti materia . . . ignis admoventur. Egy sláv népdal (Hanusch 289) épen így m. a magyar, de csak háromfelé rakatja a tüzet:

kébi ja vedela, kedi bude Jana:	werby som nakladla na tri strany ohňa,
geden bi nakladla od sluca zapadu,	druhy by nakladla od sluca vychodu,
trétj bi nakladla moglemu milemu.	

bajokban igen hasznos, őriztetik, s annak idejében fürdőbe használtatik. A kecskeméti már csak egykor divott szokásról is így tudósítatom (gy. 271), hogy a nép a mezőn tüzet rakva, a lángok közé úgynevezett sz. Iván fűvet hányt, vagy pedig a már elégett tűzparázt összesöpörve, ennek közepébe sz. Iván fűből kötött söprűt gyuktak, és midőn az a parázstól meggyúlt keresztül ugrálták, a ki minden sérülés nélkül átugrotta, arról azt mondták: hogy szerencsés lesz. Egészen eltérőleg találok a szokást Hont dunaparti helyei, Maros és környéke vegyes magyar s német lakosainál (gy. 104): az előstén kimén az ifjúság a Duna feletti partokra, a leányok a part alján állnak az ifjak tetején; tüzet rakva botjaik végébe karikát illesztenek, s azt a parázsba megtüzesítve megforgatják, mire le a Dunába sujtják, e mellett a homályos értelmű régi dal töredékét ujjongva:

yspiláng, yspiláng, yspilángi rózsá,
karika volnék fordulnék,

rózsá volnék piros volnék,
kire, kire, kire?

az N-ék (itt a kedves vezeték neve) Pannija v. Őrszijére.

lent a leányok erősen fűlelnek, s kinek neve gyakran említetik, igen megtisztelve érzi magát, ellenben a nem nevezettek azt rossz néven veszik. A marosi németek ezt a forgatás közben, egyszerűn a kiáltással jelentik: ich scheibe, scheibe zur ehre der N.N. ¹⁾.

Összeállítva már ezen tüztiszteleti szokásokat jelentésük értelmezése nehézség nélküli. Bennök egyrészt az istenített tüzelem különös módok, *fadörzsölés, tűzköből kiütés* st. általi gerjesztésének mythosi emléke, a hittel, hogy így egy új erőteljesb tűz szerezhető, jelentkezik; másrészt benne az istenség s kitűnő jelképe a nap tiszteltetett, honnét annak, különösen tavaszi (husvéti) és nyári (sz. jánosi) fordulati időszaka e tüzek által ünnepeltetett. Mi mellett még ismét a szertartások nyilván **tűz áldozatokra** mutatnak, s méginkább a **tűz általi lustratio**, igazulás, tisztulás, a bűnsúly és rossz következései a kórtól menekvés hitére utalnak. Ez utóbbira vonatkoznak már a tűznek elmaradhatlan *átugrása az emberek által, a marhának rajta való áthajtása a kórtól megóvás értelmével*, valamint e tűzben füstölt, *beléje vetett virágok*, vagy fölszedett *üszkének óvszerül használata*. Ezen lustratiói értelmét tanúsítja Theodoret adata (comm. ad. 2 reg. 16. 3): in aliquibus civitatibus accendi rogos et trans eos saltare, aliquos non solum pueros, sed etiam viros, infantes autem per flammam ferri a matribus: videbatur autem esse quaedam *expiatio* et *purgatio*. Valamint már az ó szövetség e pogány szertartás ellen kikel (Mos. 5, 10. 18): et lustravit filios suos igne, iuxta ritum gentium, és (Paralipom. 2, 28. 4): nec inveniatur in te, qui lustret filium suum, aut filium ducens per ignem. A turkokról már, kiknek tüztiszteletéről adatát óvallásunkról szólónak tartjuk, beszéli Menander (excerpt. d. leg. 102), hogy midőn Zemarch a bizanci küldöttséggel hozzájuk érkezett: alii aliquot, de hac gente, quos malorum depulsores esse dicebant, prope Zemarchi comites accesserunt, tintinnabulo quodam et tympano strepitum facientes, super tabula foliosos arboris *thuriserae ramos flamma crepitum edentes circumferebant*, ac una in furorem acti et infremmentes, mala abigere videbantur. sic enim averrunci quidam et malorum depulsores esse putabantur, detestabilia omina, ut opinabantur, expiando avertentes, *Zemarchumque*

¹⁾ hasonló szokást említ lotharingi Konz helységről memoir. d. antiqu. d. Franc. 5. 383: Stromberg hegyére összegyűl a nép, a nők és lányok len a barbach kütnál állnak; fenn egy nagy kerék szalmával körülfontatik, rajta keresztül rudat vonnak, melyet kétfelől a kerék intézői tartanak, a szerki mairétől (ki azért egy kosár cseresznyét kap) adott jelre meggyújtatik a kerék, s rögtön leeresztetik, mire a fáklyák légbe emelteknek ujjongás közt, a férfiak egy része követi a kereket, mely ha még égve ér le a hegy alatti Mosel vízébe, úgy bő börtormést jósol, s a konziaknak joguk van a közel fekvő szőlőhegyektől egy teher bort követelni. Hasonlón Trieben évenként Pál hegyéről eresztetik le a Moselbe egy tüzes kerék (Grimm 586), és a szőlővohnál is hasonló jánosi tüzes kerék hengerítéséről tudósít Sartori (Kärnt. reis. 2. 349), s már Beletnél is a f. jegyz. említetik: rota in quibusdam locis volvitur st. l. még alább.

ipsum per flammam traduxerunt, hoc modo sese expiare existimant. — Az orphikusok szerint (hymn. 83) Vesta tüze különösen tisztítónak tartott, s ez értelme a paliliai mieinkhez hasonló tűz szertartásnak Ovid. fast. 805:

per flammam saluisse pecus saluisse colonos.

781: *moxque per ardetes stipulae crepitantis acervos
trajiciens celeri strenua membra pede.*

727: *certe ego transilui positas ter in ordine flammis.*

A hinduknál (Sonnerat i. h. 198) a nerputirunál tűzünnepek alkalmával a nép bálványait körülhordva a tűznél, az izzó szénen, mely 40 lábnyira is terjed, keresztül men, majd hamarabb, majd lassabban, sőt többször is ismételve az egyén ájtatosságához képest, némelyek még gyermekeiket is karjaikon tartva, végre mindnyája hánuvál hintve bé fejét; mi a legszentebb tisztulási szertartásnak tartatik. Görögthonban a nők átugorva sz. Iván tűzét szólnak: „itt hagyom minden vétkeimet” (Grimm 590). Hogy a mieinkben hason értelem, bár ma már inkább csak a gyakorlatibb, testi baj és kórtól óvó s mentőleg forog fen, mutatják a fentebbi adatok; a *tisztes füvet a tűz felé tartók hangoztatják*: „kelés ne legyen testemen, törés ne legyen lábamon;” a füstön áthajtott marha, a tűz tűskeivel ellátott barom s növény a bajtól megmenekszik; mindezt élénkebben tudják még a német szokások, így említi Grimm (584) a szokást Nürnbergben, hogy a gyermekek János napján a tüzet átugorva, tartják, miszerint egész éven át nem lesznek betegek. De nem csak hogy ezen különös alkalmi tüzek, de hogy általában a tűz ily **tisztító, óvó, gyógyító** titkos erejűnek tartott, tudják még számos babonáink. Mednyánszky-nál (Rokos abergl. n. 26): ha a gyermekek, sőt a megnőttek is valamitől megijednek s annak következtében megbetegednek, úgy csak a tárgyból kell szerezni egy részletet, s a meggyújtottal megfűstölni, mitől mint csallhatatlan gyógyszerrel meggyógyulandnak. Bartholomaeid. (Gümör. 452) említi: *terrore subito et magno affectis, plumbo liquefacto certis cum ritibus supra caput fuso medentur*; ha a gazda észreveszi, hogy tehene, marhája szemmel megveretett (gy. 282), felkel valamely nap korán, kimén az útra csendes szóltanul, s mindenf, mit talál felszed, ezzel tüzet gerjeszt s megfűstölí a marhát, mire baja azonnal megszűnik; (gy. 152): ha a gyermeknek szentől jó baja, bizonyos ágakból gerjesztett tűz füstje fölé kell tartani, vagy az e mellett főzött vízzel megmosni; egy kecskeméti babona tudja szinte még (gy. 283), hogy ha a gyermeket um. férfi verte meg szemmel, ennek lábbelije madzagjából, inge kötőjéből és hajából vágnak egy darabkát, ezt összekeverve vöröshagymával tűzre vetik és azzal a gyermeket megfűstölí; a finnen is (Lencq. 80), hogy az ígézést távoztassák: *exeuntem cineribus ignitis prosequerantur, ne quid nocuementi ab eius malitia remaneret*. Mednyánszky-nál (i. h. n. 20): a megigézett tehén láncát le kell venni, szitkok közt a tűzbe vetni, s mire izzóvá lesz jól elverni, mert mindezen kínokat a bűvös fogja megérezni.

Ezen **tűz általi tisztulás** és sajátlag **megszentelés**, egyiránt az élet minden nevezetes eseményei, fordulatai alkalmával helyt foglalt a pogány vallásokban; mint a hindu ezen tűz áldozatokról mondja Paulin. (syst. br. 9): *nulla actio ardua, nobilis, sancta et magni momenti fit absque sacrificio ignis*. dum pueri primo scholam adeunt, huic deo sacrificant necesse est. dum filio sponsa deligitur, parentes prius igni sacrificant. dum in sponsi domum deductae, tali seu maritalis tessera appenditur, sponsus et sponsa huic deo sacrificant oportet, úgy általában még nálunk a mai népszokásokban is, ennek minden ünnepeles alkalommal nyomai jelentkeznek, kitünőleg pedig a fennebb említett, az élet, népünkél u. nevezett **három tisztességénél**. A született gyermekekre nézve már babonás szokásaink (gy. 153) úgy tartják, hogy míg megkereszteltetik, **gyertyát** kell mellette **égetni**, nehogy a boszorkány felváltsa, ha pedig a gyermek máris gyanús volna hogy váltott, úgy az égő **kályhatűz** elébe állítandó, ha váltott fel fog szólni, s

a rozslélek ilyenkor a tűzbe rántja; vagy ellenkezőleg (gy. 287), ilyenkor a boszorkány féltve sajátját megjő érte, s az igazit visszaadja; hasonlóan a finn. (Trolle de superstit. in patria. Aboae 1745, 8): tales (supposit. infant.) si in fornacem ardentem se iacere velle simulaverint, proprios se recepturos credunt. Mednyánszky-nál (Rokos abergl. n. 7): a gyermekágyast a gyermekkel nem szabad magukra hagyni, mert ilyenkor, mint a régi időben szokott volt történni, még a bolond régi Parom isten um. megjelenik, s az anyát s gyermekét tüzes vassal kegyetlenül szokta megéglázni; ezt jelenti-e még a finn előítélet is? Trolle (i. h. 12): toto illo tempore, quo infans baptizandus abest, periculosissimum aestimatur si mater ferrum tetigerit. A *második tisztesség: a házasságnál* is az első a *háztűz* nézés (827 ludgy. 3. 38), mire a mátká kérők belépnek, a jövendő arától *tűzet* s *víz*et kérnek, s ebből ismerik ki um. fűrgeségét; midőn a menyasszony már vitetik, szekeréről folytonosan szalmát hullatva azt gyujtogatják, s mire a faluvégére értek *tűzet raknak*, azt *körültáncolják* és *átugrálják*; hasonlóan másnap korán szürkületkor kivetetik a menyasszony a faluvégére, hol ismét a rakott *tűzet véle körül táncolják* s átugrálják, mi közönségesen *perzselésnek* nevezetik, de ő ettől ma már szaladással menekszik, s pénzzel szokta magát megváltani, máskép a házba bé nem eresztetik ¹). Az *utolsó tisztességnél*, a halotti tiszteletnél látni fogjuk, mint hajdan-korban s valószínűleg nálunk is, nem csak maga a halott teteme elégettetett, de neje is, szolgálai, lova st. követék, minek helyébe később áldozatok st. következtek (I. XVIII). Ezen *tűz általi tisztulás* v. *inkább igazulás* eszméje keresendő, az előttünk középkorból ismeretes, de kétségtelenül már a pogánykorból származó *ordallal – tüzes vas és forróvíz*, v. *izzó szénre* állás, átmenés st. próbák általi igazságszolgáltatás módjában. Ilyet említi Firdusi irani hős regéje (2. 6), hol a hős Sijaves az ártatlan Sevdabeh helyett a két tűz közti próbát kiállja, s kétségtelenül ilyen az eddában is: Grimmismálb. Grimnir m. bűvösnek a két tűz közé helyezése. A finnben is (Lenquist 81) egy pogány runo jó már elő, mint hivatik Louhi a hideg istennője, hogy vizes boritékkal fűdje kezét, nehogy a tüzes vas megártson. Nálunk nem csak az ordallai bíróságok élénk divatozása, de velük s ezáltal bizonyára a régi tűztisztelettel összefüggő egykori pogány papbírói hivatalok élénk emlékét is látandjuk (XV). Az 1550 Martinuzzi költségén először kijött nevezetes váradi registr. — mely ezen ordallai ítéletek hosszú sorát adja — első kiadója már egyenest e szokást a skytha pogány korból akarja hozzánk leszármaztatni (I. Bél adp. és notit. 1. 563).

Ezen maig igen természetesen s okozatosan fenmaradt élénkebb tudat mellett, a tűz tisztító, óvó st. erejéről, kitűnő még ama bizonyos szokások egyenesen *tűzáldozatra* vonatkozó számos nyoma. Ily áldozatok ismét itt sem voltak más minők, mint a szokott állati, növényi, sőt emberi áldozatok (XVII). Bartholomaeid. (Göm. 276) magyarázva már nálunk a sz. jánosi tűz szokását mondja: qui hunc (ignem s. J.) ad ethnicismum referunt, cultum eiusdem dei ignis, ac sacrificia immolatis infantibus eidem oblata designari dicunt. Grimmnél (579) Armstrong után közölt angol régi népszokás szerint, a bealtinei tűz alkalmával, egy különös az alkalomra sült kalács darabokra vágatik, s egy részlet feketére mázolva a többivel egy fűveg alá rejtetik, ki a fekete darabot kihúzza, az választott Bualnak (a Baaltól eltérő kelta istenség neve volna) felszentelésül, s ennek háromszor kell a tűzön átmenni, bő esztendőért esdekelve; (u. o.) a fentebb idézett Skót Mull szigeti és northamphonthiri szokások említik, hogy ilyenkor egy tehén leöletett és húsa darabra vágva a tűzbe hajtva égettetett el a kór megszűnté-

¹) I. házasság XVII; miután e szertartások hasonlóknak mutatkoznak a sz. jánosi tüzelésekhez, könnyen megtekinthetett, hogy ezen utóbbiak valódi értelme feledtével, velük ama mindig ismert s gyakorlott házassági szokás értelme s jelentése elvegyült, s innét vételek azok is házassági prognosticonul; miért azonban még sem vécudők csupán valami házasság szerző ünnep (?) maradványának (I. Erdélyi közm. 208), sem pedig a sz. iráni ének csupán házasság alkalmával tartott dalnak (népd. 3. 450), minőkül eddig magyaráztattak.

tésére. Mindez nyilván csak a tűznek nyújtott emberi s állati engesztelő áldozat gyakorlatára vonatkozhatik; és hasonlót sejtetnek még emlékeink is. A felhozott kolonyi sz. Iván énekben, midőn a négy szögre a tűz megrakatott, halljuk még félelmesen a tűzbe ugróra vonatkozólag énekelteni:

meggyulandó N. kőháza,
jaj ne hagyjuk szegényeket,

oltsuk! oltsuk!

mi így a leányra nézve is ismételtetik. Valjon nem vonatkozik-e az a régi töredékes dalban az egykor tűzbe ugrott áldozatra? vagy hogy az, ama gyakorlatibb értelemmel forog fen, hogy e tüzelés által a házaktól a *tűzvész áldozatát*, mint ezt a fentebb adott csallóközi néphit tartja; valószínű ugyan, hogy az ma ezen, sőt bár ha nem egészen feledett értelemmel áll; de ilyenre emlékeztet e mellett mindazon *tűzugrás, körültáncolás*, mely legtöbb helyt még e tűzsertartások elkerülhetlen kelléke; a palóc ipolymenti még különösen *meztelen lábbal belelépést*, sőt *kitapodását* is említi, de szinte csak a jelentéssel, hogy ezáltal um. a népek vigabbak lesznek, míg mások e tüzeken a marha áthajtását tudják. Mindez csak helyettesítése az egykori kétségtelen áldozásnak; e mellett később, vagy hogy külön bizonyos alkalommal kisebb áldozatok is divatozhattak, mint a kakas tűzbevetése az orosz Kupalnitzáknál (Grimm 591), s nálunk is egy előitélet (gy. 154), hogy a véletlenül tűzhelyre szállt csirke megpörkölt tollai szerencsét hoznak. Legeredetibben fennmaradhatott e mellett, valamint fennmaradt-nak is találjuk, a *nővény áldozat* emléke és gyakorlata; valamennyi szokások majd nem emlékeznek még bizonyos ágakból (a német szokásokb. többször *kilencféléről* van szó) bizonyos módon gerjesztett tűz, valamint a tűz fölé tartott vagy rávetett különös növényekről. Kolonyi dalunk *háromféle* virágot tud, mely ekkor a tűzbe vettethetett, melylyel az éneklő v. ugró, mint a dal mondja, vetélkedik, (vagy talán velők vettetett? mert a folytonos refrain midőn dicséretök éneklí, hangoztatja: hogy velők megy, tőlök el nem marad), ezen háromféle virág itt az *ibolya* szép virág, *búza* és *szőlő* szép virág, az utóbbi kettő mindenesetre mélyebb és a termésre vonatkozó jelentéssel áll, e mellett még a *cseresznye* ágat, és a jelentékeny *dió* s *mogyorót* (I. VIII) említi, a ludányi *tisztesfüvet*, a kecskeméti szokás meg még egy különös sz. *Iván füvet* említi. Hasonlót tudnak az idegen szokások is, Grimm (588): angoly népnél *székhü* (camomil. matric.), *veronica* és ibolyával koszorúzottan táncolják körül, s francia országb. ezen virágok tűzbe dobattak; énekünk is koszorút, és sz. jánosi honti szokások *pírkoszorú* felhajtását tudják. Grimm. (584) *kilencnemű virágból* kötendő a koszorú. A hindu tűzáldozatnál (Paulin. i. h. 9) szinte különös növények használtak: lignum aquilae sinense, lignum camphorae, santalum rubrum, nux myristica st. Theophrastus Porphy. (de abst. 2. 5) szerint az áldozatok legrégibb neme volt Hestia tűz istennő oltárára hintett fű (Creuzer symb. 2. 419). Poituban *diófa* ággal kezükben kell a tűzön átugrani, ez aztán hazavitetik, s a baromlók fölé szegeztetik. Reiske (i. h. 77) szerint a virágok tűzbe vettetnek, hogy ahhoz képest minden szerencsétlenségük hamu s füstként oszoljon el. Frankn. (welth. 51) a virágaikat tűzbevetők mondása: távozzék s égjen el a növényem minden szerencsétlenségem, mint a ludányi palócok a tisztesfű füst fölé tartásával kelés és töréstől menekednek. Hasonl. m. f. Mart. de Arles mondja: herbas collectas in die s. J. incendentes contra fulgura, tonitrua et tempestates, credunt suis fumigationibus arcere daemones et tempestates, úgy népünkön is a mennydörgés alkalmával barka ágak tétetnek a parázsra; vagy nagyszombat napi (I. felj.) szén (gy. 224), és a néphit is ismét, hogy ezen szénre öntött víz ivásától a hideglelés megszűnik.

Általában mintegy *felsőbb lény engeszteltetik a tűz különös áldozatokkal is*. A népbabona szerint (gy. 155), ha a **tűz pattog** botráncozást s haragot jelent, s a

háziasszonynak sietve kell belepökní, nehogy a házban bajt okozzon, mi által megengesztelhetni. Csallóközi néphit szerint (Karcsey u. muz. 2. 500), ha a **tűz fűj** haragot v. pört jelent, s a gazdaasszony megengesztelni igyekszik a tüzet, *kenyérdarabot* vagy *lisztet vetve a tűzbe* mondja: „*menj a szomszédba*;“ (a finn. Trolle 18: *infectio salis in ignem cum lac effervescens effusum fuerit*), nem is jó e szerint tüzet a ház tűzhelyéről, különösen újhöld péntekén, kiadni, vagy a gúzt melylyel a rőzse összekötve volt elégetni. Tavaszkor szinte (gy. 217), midőn a baromfiak költenek, egy jóra való gazdaasszony sem mer um. tüzet adni, s midőn a szomszédból földvel v. bőgrével kérni jönnek szépen elutasítja, másképp ez a baromfinak árt; szláv néphit szerint (gy. 84) Luca napkor, mert ellenkezőleg rozslat ég a kályhákban télen át, s a fazekak törnek a házban; a finnkn. (Lencq. 69) tuulen päivä – szelek napján (jan. 2) nem szabad tüzet rakni, nehogy az évben tűz támadjon. Rokosvölgyi (Mednyánszky i. h. 35) néphit: ha a faluban ég, a gazdaasszony a kovasztészát a házajtó elébe teszi v. a falra ragasztja; így tettek um. az ugróci asszonyok, s azért csak egy ház égett el a tűzvész alkalmával; a finn. (Lencq. 55): a házat tüztől megóvjá: ha falára lapis fulminaris és kereszt festetik. Grimmél (569): az estlek kakast s más ajándékokat vetnek a tűzbe engesztelésül; u. o. Rupert tuitien. d. incendio op. Tuitii ad a. 1128 tudósít: hogy a corporale vettették a lángok közé oltószertül, a lángok ugyan visszataszíták, de a fehér kendő érintetlen maradt, s csupán veres vonal volt látható. Emlékezem egy B-vári uradalmi törv. széki vizsgálatra Hervát nevű aradi születésű kóborló ellen, ki a kősi egyházból csupán a patenát orozta el, tette okául adván, hogy az által az égőkincset, melynek lángja csak ezen eszközzel oltathatik el, akarta felvenni; más babonáink szerint (gy. 156), ezen égőkincs lángját hét éves fiú ingével lehet eloltani, s azt biztosan felvenni; Kuhn. (märk. sag. 387) cipőt kell rávetni. Grimm. (569) a mezeten testen hordott ruhával, s ismét a hetedik fiú ingével is; s már Tacit. (an. 13. 57) beszéli, hogy az ubiaiak a földből kiűtő tüzet: ictu fustium aliisque verberibus absterrebant, postremo tegmina corpore direpta iniiciunt, quanto magis profana et usu polluta, tanto magis oppressura ignes. Meséinkben Gaal 1: gyertya világ, ennek variánsáb. (I. felj.) pedig acéllal kiűtött tűz mellett veheti fel a mondahős az elátkozott kincs-király pénzét.

Nevezetesek még a tüzelem meséinkben előjövő különös személyesítései. Gaal. (157): a föld **tündéranya tündérleányaként személyesítették a tűz**; a vándor földalatti hosszú barlangban, mely karfunkul kövek fényétől veszi ragyogó világát, jó a mélységhez, hol a **tűz lángoló tavakban hullámszik**, partjain a hőség kiállhatlan, s a mondahőst csupán kőből szövött inge, melyet a földanyától kapott, védi az elégeéstől. A **tüzes folyamok felett lebeg a tűztündér**, s haragosan tudakolja a hőstől járatát, mire megtudja, hogy az tanácsért jó hozzá, s a földanyától utasított, könnyörülve sorsán utalja tovább **víztestvéréhez**, a tűzhullámokból emelkedő gőz azonnal felkapja és viszi a vízhez. Majlát. (263): tüzes szakállal ül a **tűzkirály** lebilincselve tündér Ilona rab-ságában, mire a királyi megszabadítja, visszatér **tűzországába**, hol **tűzpatakok** folynak, s **tűztátosokon** jár. Gaal. (136): a **bolygótűz** is (lidéro?), mint a rosztündértől elátkozott **tündérleány** személyesítették, s hasonlóan némileg a szláv **villikhez**, kiket Hanusch (m. 307) szinte a világosság (tűz?) szellemeinek tart, jelenik meg (XII). — Mint feljebb a **golya**, **kakas** különösen **tűzhozó**, **tűzjelentő madarakként** jönnek elő, így még különös tüzelem személyesítési állati képlet meséinkben a **tüzesparázst** abraként **evő**, **felszívó**, orrából **lángot fűvő tátos ló**; hasonlóan a **lidéro** is különféle alakzataiban, mint **bolygótűz**, **tüzeslánc** és **dorongként** megjelenő, elsüllyedt kincs felett égő láng, a folytonos tüzelem jelenségével azonos; ezzel elvegyül olykor a **tüzet okádó** s tüzesen a légben repülő **sárkány** is, (I. bőveb. VIII). Majlát. (205): a **sárkány és hős**, **kék és vörös láng** képében küzdenek egymással; (gy. 42): a halál s ördög kíséretében egy

vörös embernek, vörös lovon, vörös ruhában, vörös kutyával, tüzes képe; valamint általában ily tüzes a kísérteti s ördögi alak (III, I. szinte a finn regéb. kalev. 26. 123 a tűszörnyeket).

II. Víz.

Theophylakt (i. h.) szerint, a turkok a **víz**et is **megtisztelik**: ὕδωρ καθαρίζουσιν. Abulfeda a magyarok vallásáról rövid tudósítása után, hogy a **tüzet imádják**, mindjárt hozzáadja: a **patakohtól nedves helyekre vonulnak**. Ezen egyszerű topographiai vonás, különös élénk tudattal vonul ősz történeti hagyományainkon keresztül, és sokszor félreismerhetlenül mélyebb — mythosi — jelentést nyer. Már egykori lakhelyeink nevei ezen figyelmet gerjesztik. **Atelkuzu**, mint őseink egyideigi székhelye, **vízköz**zel magyaráztatik, **atel**, **etel**, **etil** tatár nyelveken vizet jelentvén ¹⁾. Ezen névtől magyaráztattak már Malcolmnál a **Hiattila**, Prokópnál **Erthalita**, Agathiasnál **Nephtalita**, Herbelotnál **Haiathelath** hún népségnevek és különösen Attila **Etel** neve ²⁾. Valamint ezekhez már víz értelmű ital szavunk közel jár, úgy a Volga (Etel) melletti **Viátka** tartomány, a magyar víz szótól eloroszosított nevére figyelmeztet Kállay (839 tudt. 2. 148); egyébként is **víz** szavunkban szinte ősnyelvi rokonságok vehetők észre: a gót **vato**, óném. **wazar**, szláv **voda** = víz, és gót **vego** = *fluctus*, finn. **vesi** = víz, **vuo** = folyó szavakkal. Egy másik ősmagyar székhely, hol Anonym őseinket Pannoniába kijöttük előtt tudja: **Dentu-moger**, hasonló értelmet ad, a **Tanais**, **Don**, **Ten**, **Tin** folyótól **Don-tól** magyarországnak nevezethetvén. Hasonlón képzett helyneveket legalább a maig dívó névalakítások erősítvén, így birunk a **köz** és **folyó** névvel összetett: Rábaköz, Muraköz, Bodrogeköz, Körösköz, Marosköz, Nyírköz, Számosköz (Oláh hung. 54, 74), Küküllőköz (Szabó u. muz. 1. 376), Csallóköz, Vízköz, Szigetköz (Bél not. 1. 11), és az elszármazott: Dunakeszi, Garamkeszi, Ipolykeszi st. mint ismét a **tövel**: Zsitvatő, Marcaltő st. helyneveket. Valamint ezen egyszerűn fennmaradt helynevekben, úgy találjuk krónikáinkban is a **vízmelléket**, **vízhatárokat**, **vízeni átmeneteket** különös élénkséggel kiemelve. Mindjárt az ősi lakhelyből kiemenetnél tudósítatunk, mikép: **fluvium Etyl super tulbou sedentes ritu paganismo transnataverunt** (Anon. 7); így, bár a jellemző **tulbou** és **ritu paganismo** elhagyásával említettnek folytonosan átkelésük ³⁾. És ha ezen adatok legtöbbje egyszerűn, mint mondók, topographiai értelmű, mégis néhány, s már maga azon élénk tudat, melylyel az ezen folyók, források st. helyén történtek emléke a történeti mondába áttért, figyelmet igényel; mert kétségtelen mythosi alappal bírnak a nyilatkozatok, minő amaz az eteli átkelésről; félretekintve a tubul ismeretlen eszközzeli átmenettől is, a ritu paganismo szólás, mint mondók, közönségesen vallási tényre használt kifejezés, mit a tény említését kísérő regyszerű nyilatkozatok: *et nunquam*

1) Hammer Const. porphyr. Atelkuzját: Etyl xai: Ooçu-ra visszaállítandónak tartván, az által is szinte két víz közti lakhely jelentésére jönnének (Kállay 835 tudt. 1. 170). Az Edeles helynév vízközi jelentését is I. Szabó u. muz. 1. 373. — 2) bővebben e fölül a X cikkben, hol nem csak víz cosmogoniai, de épen Etele nevével s az Álmos eredetéről mondanál fogva hasonlítottak meg a finn regével különösen találkozó — eszméinkre is figyelmeztetek. Egyébként a finnek saját Suomi, valamint Fenni neve is a finn *suoma* és ógerm. *fen* értelménél fogva víz, mocsár helyet jelent, I. Schott (Schmidt zeitschr. f. gesch. 8. 465). — 3) Anon. (20) *fluvium Thisciae in portu Lucy transnavigaverunt*. (41) *in loco ubi fluvius Zoua descendit in Danubium . . . fluvium Ypul iuxta Danubium transiverunt* (44). *Thisciam in Kenesna transnavigaverunt* (31). *Transnavigaverunt fluvium Souyou, in loco ubi Honrad descendit, et castra metati sunt iuxta fluvium Heugon, usque ad Thisciam* (32). *venientes usque ad fluvium Naragy, et castra metati sunt iuxta rivulus aquarum . . . venerunt usque ad fluvium Zogea et castra metati sunt per crepidinem ejusdem fluvii* (41). *ad portam Zalancaman, iuxta fluvium Uoyos castra metati sunt . . .* (50). *castra metati sunt iuxta campum putei salsi st.* És Csepel szigete Árpád s a vezéreknék annyira megtetszik, hogy rajta építtetik fejedelmi lakait.

viam civitatis vel habitaculi invenerunt, nec labores hominum comederunt, — azaz út nélkül s nyomtalanul haladtak tovább — még inkább ilyen s különösen ős hagyományos regei nyomul gyanítatnak. Szinte nagy gyűlés és tanácskozás (An. 46: *communi consilio et pari consensu*) előzi meg Árpád és a vezérek Dunáni átkelését, s a helyet hol átmennek kitűnőleg **Magyar-révnek** nevezék: et portum ubi transitum fecerunt, **portum Moger** nominaverunt, eo quod septem principales personae, qui Hetumoger dicti sunt, ibi Danubium transnavigaverunt. mit ismét *nagy áldomások közvetnek*, mire Attila ősük várába betérnek. A *pannonhegyi forrás* is, melynél hasonlóan mondatik (Anon. 50), hogy: Árpád et sui milites iuxta montem s. Martini — de fonte Sabariae tam ipsi quam eorum animalia biberunt — még a későbbi emlékekben is szent kút — **fons sacer** és **caput Pannoniae**-nak nevezetetik. IV Béla okiratáb. (cod. d. 4. 3. 461) ibi (ubi s. Mart. natus) in valle media est fons sacer, qui vocatur caput Pannoniae . . . et vocatur Pannosa ¹⁾.

A *források, tavak, folyók mentében* vannak *temetkezési helyeik* is, — s talán magában a folyó medrében, mint Attiláról egy hagyomány van tudtomra, mely szerint hasonlóan mint Alarich (Jornand. 29), ő is a folyónak leeresztése után, kincsei és fegyvereivel annak medrébe temettetik, miután a hullámok ismét följé eresztetnek (XII). Árpád is (Anon. 52): *honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis*, qui descendit per alvum lapideum in civitatem Athile regis, a helynek szent és tiszteltnek kellett lenni, mert Anonym még későbből is tudja: ubi etiam post conversionem hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur Alba. Botond csodás betegséggel kimulta után, mint a monda szól (Anon. 52), Verőce folyó mellett temettetik el: tum Botond longo labore belli fatigatus, miro modo infirmari coepit, ex luce migravit et supultus est *prope fluvium Wereuca*; és még a kereszt. korban is a pogány Leventéről (chr. bud. 102, Tur. 2. 42): et quia ipse Levente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun *ultra Danubium* est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus eius *more paganismi* ²⁾. Ide mutatnak több nyomok okiratainkban, hol határjárási jelek között többször pogánysírokat találunk folyók mellett említve (cod. dip. 2. 73): ad *fluvium Bocur*, postea ad *puteum Botnandj*, deinde ad *puteum Dirlidj* ex hinc ad sepulchrum Gunrajdi in monticulo, ubi antiquorum corpora sunt sepulta, (u. o. 2. 112) Halutvag (Holt Vág) mentében: vadit ad sepulchra paganorum . . . et inde extra *lacum* . . . tendit ad alia sepulchra paganorum. (3. 271) Tothnet kuta s a Maros mentében lévő *stagnum* Császár közt: sepulchrum sacerdotis Orod st.

Vizek, források mellékén látjuk tehát letelepedni, lakni, temetkezni őseinket, közelükben birva ekkép életszükségük s tisztelőtük tárgyát. — De már itt is, mint a tűznél, *különös források*, bizonyos kitűnőleg tisztelt vizek, víz helyek st. lehetnek e vallási áhitat tárgyai. A fentebbi említettekben már ilyenekül mutatkoznak: a *pannonhegyi fons sacer*, a forrás mely felett Árpád eltemettetik st. hasonlóan talán a honunkbani számos „sz. Kutak” néhánya, minők: Heves, Nógrád, Baranya, Győr, Vas, Esztergom st. megyékben fenvannak. Kresznerics (szót. 1. 347) említ egy Szombathely melletti **Kupai kutat**, melynek ma többé um. nyomát sem látni, csupán a mondat róla: *hogy ez is ivott a Kupai kútból*, mi kétségtelenül az ős idő emlékére vonatkozik. Sőt magát a *pannoniai négy folyamot* is, mint az *ország jelvét*, a hagyomány az ország címerében kifejezve tartja (I. Oláh hung. 18, és Wernher adm. aqu. hung. Schwandt. script. 1. 857), miután ezen vizekről hangzik már a Pannoniába betérő magyaroknak a dicséret (Anon. 9): dicebant eis terram Pannoniae ultra modum esse bonam, dicebant enim quod ibi confluerent *nobilissimi fontes aquarum*, Danubius et

1) I. róla bővebb. Podhracky (840 tudt. 1. 59, és Romer u. o. 2. 370). — 2) a n. szomb. cod. (834 tudt. 2. 222) csak azt tudja: temetnek el etet (mint) Taxont az alföldön az pogánok között.

Thiscia, et alii nobilissimi fontes bonis piscibus abundantes (miről már Wernhern. i. h. eml. néphit, hogy a Tisza 2 része víz, a harmadik hal), és (11): nobilissimi fontes Danubius, Thiscia, Vag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri. A hagyományok is itt ott még élénken emlékeznek egyes forrásokról (bár többnyire az egyes — erdőségek, hegyekben elrejtett elhanyagolt — vízhelyekről mondák már nagyobb részt elenyészhettek) beszélve azok *csodás eredetét, tulajdonait* st. Majd varázsvessző, v. a hős lándzsája hasítja a sziklából előomló vizet, majd ismét sisakjába, v. lova patkója nyomdokából bugyan ki a forrás. Így tudnak még a sz. Lászlóról hagyományok, az általa Erdélyben Tordán hadának *lándzsája* vagy *sisakjával*, hasonlóan Nyitrán, Jászón pedig *lova nyomdokában* fakasztott forrásról ¹⁾. Bél (not. 4. 142) illet említ sz. Istvánról Nógrádban Verebélyen: fontem habet sacrum, quem ad ictum soleae equi s. Stephani prorupisse memorant. Erdélyben a *tündérek* által épített kis kaláni fürdő forrásnál a *tündér lova patkója nyoma* a népmonda szerint (Kővári 45) maig látható ²⁾. Máshol ismét a megölt *sárkány nyomában*, vagy *fekhelyén* ered; a harangodi „*Sárkánytörés*“ nevű forrás (Tompá 136) a küzdő sárkány által, midőn farkával mély vágást tesz a földbe, a feltört gyeptől fakadt. Tornán a vidék minden vizeit felivott megátkozott *sárkány okádja* most azokat ki a forrásban (u. o. 168). Szántón a Luca napjani szapulásért kővé vált asszony lúgójából folyik ki a kénköbűző gyógy hőviz (I. V).

A vizelem tiszteletére mutat másfelől a néphit, mely bizonyos vichtüneményekben némi főbb lény nyilatkozatot, befolyást vél, néki előjelentési *jós* st. tehetséget tulajdonítván. Egy Léva melletti forrásnak (melyet a f. szántóival azonosnak vélek), a vizét ivó beteg ember halálát vagy gyógyulását, zavaros vagy tiszta vizével jelentő *jós* tulajdonságáról már Wernher (adm. aqu. hung. 855) tudósít: sin pura sit um. dum hauriatur, et pura permaneat donec offeratur aegrotis, qui eam mirifice appetere solent, quod hoc certissimum ad salutem signum sit: sin turbida reddatur, plane pro deplorato haberi aegrotum, itaque eos qui potum tantum infirmis, non omen petunt, antequam hauriant aquam turbare solere. Ugyan ez Turócban a budisi savanyúvízről Bélnél (not. 2. 302): accedit plebeia superstitio turbare suapte fontem, si eius causa hauriatur, qui in Libitinae rationes concessurus proximae est; limpidam contra perdurare, ubi

1) a sz. Lászlóról ezen régi hagyományokról legendái (minőt újabban a lun. codexb. Endlicher is mon. Arpad. 234 kiadott), valamint a krónikai emlékek is mitsem tudnak; első nyomát vélém a breviarium: off. patr. r. h. 27 jun. sz. László offic. 5 leckéjében, hol csak röviden áll: fontes etiam aquae recentis e saxis, ad extinguendam suorum sitim a deo obtinuit; bővebben említi Tarnócy rex admirab. s. Ladisl. elegiis illust. Vien. 1681. 448 az eleg. tartalma: in hung. exstant s. Ladislai post celebriores fontes, alter ad Jassoviam, alter ad Nitriam, magnus ad hos populorum fit accursus 27 jun. evocantur huc a partibus remotissimis, variorum morborum felici curatione . . . maxime vero in capitis doloribus, febribus, lippitudine oculorum, pedum et manuum languoribus recurrentes optato prorsus eventu. 461 az elogiumb. szól, hogy Jászónál lova patkója nyomában eredt: meliorem um. Pegasus ungula apperuit fontem Ladislai, novus omnino Bellerophontes, novo Neptuni equo insidens. 463 Nyitránál a foglalatban említi a dzsidávai előhozását. Miles siebenbürg. würngel, ezeket Tordánál erdélyben hozza fel. Tompánál (népgregék 160) a hely neve elhagyásával jó elő, hogy midőn ellenei üldözik, megette a szikla meghasadva, védfalat képez, s a ló patkója nyomából patak ered. Lisznyai (palócd. 151) szerint a regé: hol megcsókolta a földet — ott egy szép forrás fakadt, s arany patkójából egy szeg — most is a feneékén ragyog, s ez um. a palócok szent kútja; valjon ez a Heves v. Nógrádmegyei-e? Wernher (de adm. aqu. 856) ismét Nagyváradon is tud sz. László nevű meleg fürdőt. — 2) Rhea Arkadiab. vesszőjével nyit forrást Callim. (h. Jov. 28). A helikoni lóforrás hippokrene, szinto Pegasus által, (Ovid. met. 5. 257): novi fontis dura Medusaei, quem praepetis ungula rupit . . . Pegasus huius origo fontis. Saxonál Balder az óész. myth. Balderus ut afflictum siti militem opportuni liquoris beneficio recrearet, novus humi latices terram altius rimatus aperuit, quorum erumpentes scatebras sitibundum agmen hianti ore captabat, hasonló hagyomány Wuotan s nagy Károlyról (Grimm 550). Panzernél (beitr. 291), több helyrege a forrás ló általi feltalálásáról. A finn regéb. (Hunfalvy szépirod. 11), midőn Kaleva ellenségeit üldözve, lovával hegyről hegyre ugrat, lezuhánva lábai mélyen befürödnek a földbe, hasa pedig megpukkadt, a hős megátkozza fájalmában a helyet, s most is látni a mocsárt, mely a megpukkadt ló hasából lett, s mellette a négy gödről, melyeket a ló lábai vájtak.

salubritatis pristinae spes, haud decollavit. Szinte Wernher (854) egy Sárosvára előtti mérges vizű forrásról, mely az azt megízlelő madarak és állatoknak halálos, említi mikép a hold töltlen megárad, míg fogytán apad, s az utolsó negyedben egészen kiszárad¹⁾. Az ily *apadó és áradó* viziünemények már különös jós tulajdonságuk hitét gerjeszték. A déltájban elapadt dodonai forrás zúgásából szokták volt a papnők jóslataikat adni (Hester i. h. 125); hasonl. a víz zúgásából a germ. jónők is (Plut. Caes. 17 Grimm 558), nálunk maig egy ily **Dagadó forrásnak** nevezett, Kalugyer falu mellett Biharban, hasonló ünemény s római néphitről ismeretes (Csaplovics gemäld. 1. 86). Különösen vevék pedig e ünemények: szomorú események, *háború, éhség, halál* st. jelentéseül. Csereynél (hist. 475) a következő háborús idő jóslataul áll, hogy „a Tisza vize minden látható és tapasztalható ok nélkül elenyészett,” emlitve mindjárt e mellett a hadnemtői jelenségeket is, „hogy öreg saskeselyűk a barmokat és az embereket kergettek és ölték a faluk és házakba is behatva²⁾. Nevezetes régi hagyomány a szörényi sz. kútról, hogy valahányszor egy *magyar király meghal* v. baj éri, **vérre változik vize**, est fabella, mond Engel (mon. 14 elősz.), de fonte s. Crucis prope portam Trajani, quotiescunque aliquis rex Hungariae moritur, vel periculum subire cogitur in cruorem verso³⁾. Másoknak ismét, eltekintve egyébkint ezen források, vizek természetes gyógyerejétől, még *természetszeletti üdítő, új életet eszközölő* st. *csodás tulajdonságaikról* is tud a néphagyomány. A völgyi kútról (Kulmer put. aquar. viv. Tyrn. 1742), hogy a ferde, idomtalan szülöttek benne megfürösztve teljes emberi alakot kapnak. A cod. dipl. (6. 2. 351) sz. László okiratáb. egy „puteus qui dicitur leprosorum” jő elő Veszprém mellett. Ipoly-Födémessnél (gy. 175) egy jótékony vizű, szömörce, arc s egyéb kinövéseket gyógyító forrás, de vizét ha elviszik nem szabad fűdél alatt tartani, mert hatását veszti, hanem kertben elásva kell őrizni; a *forrás melletti fára a meggyógyultak hálául rongyokat ruháikból s hajfűrtöket aggatnak*. A népd. (3. 315) mese beszéli, mint a kezetlen leány három napig szakadatlanul utazva, a harmadikon egy vidékre érkezett, hol olyan vizű tó állott, melyben ha a csonka tagú ember vagy állat megfürdött, azonnal megújult s kiegészült a csonka tag. Egy dán regéb. (Grimm. 553) így a Maribokilde vize által a szétvágott tagok ismét összeforraszthatók. Gaaln. (178) a meséb. előjő egy tó, melyben a ki megmosdik friss és egészséges lesz, ha mindjárt a halál torkában lett volna is, és ha bizonyos fűvön levő harmattal a szemét megnedvesíti,

1) Lactant. Placid. (Bunte mythogr. 1. 87): Thessaliáb. Athamanis forrás holdfogytakor a közelébe tett fát meggyújtja. (Ovid. met. 15. 275):

admotis Athamantis aquis accendere lignum

narratur, minimos cum luna recessit in orbes.

2) a finn regéb. (kal. 18. 566), ha a tűzre tett fából víz foly, békét, ellenben ha vér háborút jelent. (Dietmar 1. 3) a glomazi forrásról: hogy ha termékeny év volt bekövetkezendő, búza, makk és zabbal telt meg, ha pedig háború, vér és hamuval. Mások ismét csupán az éhség idején áradnak meg, l. Hungerbrun, Hungerborn st. Stöber sag. d. Els. 101, Grimm 557. A had szerencsés kimenetelére Euphrates folyóról, Tiridates parthia elfoglalása alkalmával, Tacitusnál (a. 6. 37): nuntiavere accolae Euphratem nulla imbrium vi sponte et immensum adtolli; simul albetibus spumis in modum diadematis sinuare orbes, auspiciu prosperi transgressus. quidam callidius interpretabantur, initia conatus secunda, neque diuturna, quia eorum quae terra caeloque portenderentur, certior fides, fluminum instabilis natura, simul ostenderet omina, raperetque. — 3) I. Cuspiniani narratio de fonte s. crucis, Pray ind. libr. rarior. és Taurinus stauromach. (Eng. mon. 164): Serinium sublime sedet — fons sacer Heracis, quo Chosroen fuderat armis. hac scalet, huic numen vetus accola inesse putabat. mihez a jegyz. (466): Serinium . . sub eo fons visitur, quem accolae s. Crucis appellant, quod in eo salutiferi vexilli pars a Chosroe abscondita fuisse dicitur, dum cum Heracio caes. praefectus esset. — Olánánál (hung. 76): non procul a Severino fons dicitur scaturiens, quem accolae s. Crucis nominant: cuius aquam, multis accepti conferre corporis languoribus; nihil immundi intra se continere, mortuorum animalium cadavera, experiendi gratia eo proiecta, paulo post eiecisse; faces, nescio quas, ardentis noctu isthic videri. has ob res etiam Turcis, fontem in magna esse veneratione. haec ego olim audiri, a servis Barnabae Belay, baui eius loci, penes quos fides rerum habetur.

oly éleslító lesz mint a sas, ha mindjárt ifjúságától vak lett volna. Szirmaynál (not. t. Zempl. 386): hogy bizonyos vak koldús alamizsnát kéregetve vezetője által véletlenül a taharóci völgybeni kútacskaéhoz hozatván, midőn ivás közt vizével szeméit megnedvesíti rögtön a kútban keresztet lát, mi által visszakapott látását észreveszi. Ipoly-Szécsénkén (gy. 78) az erdőség közti **Medvekúthoz** jár a nép fájós szemű gyermekeivel. Ily állatoktól nevezett nyom v. törés, p. **medve nyom**, **szarvas törés** st. források, még azon különös erővel is bírnak mondáink szerint, hogy a belőlük ivó embert *olyan állattá képesek változtatni a minő állatnyomból iszik*; a népd. (3. 275) meséb. óvja a vándor leány kis testvérét ne igyék a *medve nyomból*, nehogy medvévé legyen, hasonlóan a **farkas nyomból** ¹⁾, de mire a *szarvas nyomhoz* érnek meg nem tarthatja magát, s amint iszik azonnal *szarvassá lesz*; más variánsok különféle egyéb állatokat is tudnak, mint (gy. 37, 139) *bárányt*, *őzet* st. ²⁾.

De már kétségtelenül és kitűnőleg tisztelt források és vízhelyek voltak mindazok, melyeket a néphit különösen a *vízi szellemek*, *tündérek lakául tartott*, minőkül már egyes vizek *sellői, örvényei, kútforrással* jönnek elő, hol a *sellők*, a *fúlasztók*, a *vízi osikó*, a *forrás őrszellemei* st. (I. IV) *honollak*, és amint a néphit tartá *áldozatuk megkivánták*, miért ott valószínűleg ezzel tiszteltettek.

E nyomok után okozatosnak találандjuk már a szabolcsi zsinatnak a *forrás és víztisztítélet* tiltó rendeletét, (decr. s. Lad. 1. 22): de ritu gentelismi. quicunque ritu gentelismi iuxta puteos sacrificaverit, vel ad arbores et ad fontes et lapides oblationes obtulerit, reatum suum bove luat. A helyet, mely történetiróink kritikáját és hyperkritikáját felette igénybe vette, már Pray (an. 1. 190) a magy. óvallás nyomául tekinté, ellenben már némileg Péterffy (conc. 1. 27), különösen pedig Kollár (pot. 1. 77) és Cornides (v. rel. 35) csupán az okból, mert a többi europai törvényhozások, zsinatok, kanonok rendeletei hasonló tilalmakat foglalnak magukban ³⁾, minden szűkség és kínálkozó alkalmazás nélkül azokból átvettnek vélték. Az állítás körülbelül arra mén ki, hogy mivel az istván v. lászlói tolvajság elleni rendeletek hasonlóak az e nemű külföldiekhez, tehát azok csupán csak mint ilyenek a törvényekbe átíratlak, anélkül, hogy nálunk is tolvajok lettek volna. A jelenség oka azonban ép úgy nálunk, mint minden népeknél azonos természetisztületben keresendő, melynek a későbbi keresztény korban is még lappangva fennlévő gyakorlata ellen, szintűgy helyén volt amaz idegen népek rendeletei korában ilyeneket hozni, mint nálunk, a 400 évvel azután megletereknél, későbbben. Ha egyébiránt csupán a rendelet szerkezete átvételéről (I. Endlicher ges. d. h. Steph. 174) tétetik szó, az könnyen megengedhető, sőt igen természetes gyakorlat maig a törvényhozásoknál. Víz áldozat nyomát kerestük már fentebb az Etel folyóni átkelésről *ritu paganismi* kitételben, hasonlóan a hét magyar vezér Magyar-réveni

1) a képzetben már hasonló eszme foroghat fenn, mint fentebb a ló patkója nyomában keletkezett forrásoknál; másrészt én a szarvas nyom, medve nyom vagy törés kifejezések népies értelménél fogva itt a helyeket értem az erdőségben, hol bizonyos nemű vad, ivásra szokott járni, mit itt a mese, poshadt vízü lépés nyomot emlegetve, már bizonyosan nem értett. — 2) Lact. Placid. (Bunte mythogr. 1. 88), Pallénében a tritoni tóban 9-szer fürdő madárrá vált, a Crathys és Sybaris folyótól aranyhajat kapott, a cikonoknál egy folyó a belőle ivót kővé változtatta. Ovid met. 15. 343:

flumen habent Cicones, quod potum saxea reddit
Crathys, et huic Sybaris nostris conterminus arvis
356: fama est in Hyperborea Pallene:
cum Tritonicam novies subire paludem.

viscera, quod tactis inducit marmora rebus.
electro similes faciunt auroque capillos.
qui soleant levibus velari corpora plumis.

3) (Conc. autossiod. can. 3): non licet inter sentes aut arbores sacrivas vel fontes vota exsolvere. (Conc. turon. 2. a. 566, can. 22. — leg. Liutpr. 6. 30): qui ad arborem ad fontanas adoraverit. (Cap. d. p. sax. 20): si quis ad fontes aut arbores vel lucos votum fecerit. (capit. aquisgr. Car. m. 789 c. 63): de fontibus ubi aliqui stulti luminaria vel alias observationes faciunt st. miből látni, hogy a régi pog. elemisztéleti szokás az összes germ. fr. olasz és szláv népeknél dívott.

átkelténél st. S kétségtelen egyik nyoma még szinte a jelenetben is, midőn Árpád a meghozott föld, víz és fű jelvekben az új hont hatalmába veszi, s a *víz népe színe előtt kürtjébe öntve feláldozza* (Chr. bud. 38, Tur. 2. 3): Arpad vero cum suis de aqua Danubii cornu implens, et ante omnes hungaros super illud omnipotentis Dei clementiam rogavit, ut dominus eis terram in perpetuum concederet. Székelynél (Cr. 151): Arpad scithianac mogia szerint egy *aranias kürtöt megtöltte a Duna vizevel* . . felemelve mind azokat (t. i. földet, vizet, fűvet). A folyóni átmenet alkalmával különösen *nagyobbszerű vállalat, hadmeneteknél* közönségesen ily áldozat foglalt helyt. A római magistratualis hivatalában eljárva, mielőtt a folyót átlépte *auspicia peremnia* által tanúsítá tiszteletét, hasonlóan a Capitoliumból a comitiákra Mars mezejére menők az útban lévő Petronia folyócskának (Heft. 495). A perzsáknál is (Firdusi 2. 248): Gustasb a folyón átmenve ajándékot nyújt néki, és Tiridatesről Tacit. (a. 6. 37), hogy miután: *equum placando amni adornasset*, mën át az Euphratesen Parthiát elfoglalandó, mihez hasonló lehetett a magyar had Etele folyón, és a hét magyar vezér Magyar-réven átkelte. A szlávokn. Adam. Bremen. (h. eccl. Lindenb. 61) egy scholionb. ibi est fons, ubi sacrificia paganorum solent exerceri et homo vivus immergi, qui dum immergitur ratum erit votum populi. A finneknél, Lencquist szerint (17), számos vízhelyeken előjövő *pyhä* = szent név jeleli a különösen tisztelt vizeket: cataractae fluminum maiores multis locis nomine pyhä (sancta) insigniuntur, . . quibus aut earum numinibus sacra fecerunt homines, vel alias reverentia earum ac horrore capti, *vel cymbas suas demissuri*. Reguly beszéli, hogy a Voguloknál a jég elindulásakor az egész népség kimén a folyó partjaira pénzt hányva bele, mások az elmenő jeget kísérve nyargalnak le, mindnyája bő halászatért esdekel. De általában szinte ismét a víz áldozat tanúságául hozhatók fel a fentebbi (I. IV) áldozatot követelő *vízszellemek* s *tündérekről* regék, valamint a szokások: mint a sz. jánosi tűz alkalmával a *virágok vízbehányása* (I. f.); hasonlóan a szláv Russalka-ünnepélyek (Hanusch 309); a lengyeleknél a Vistulába vetett koszorúk után ez naponi úzás, evezés (Balinski poviści 35); az oláhoknál (Schott val. m. 300): mikép sz. György napján a folyóba vetett koszorúk tova úzásából jóslatlik a jövődő szerencse; a hindu leányok kokoa-olaj lámpát gyújtva, virágokkal koszorúzott fatálra téve, eresztenek le a folyón, melynek elmerülése, elalvása v. égve tova úzásából jósolják a távollévő kedves szerencsés megérkezését v. halálát (Moore Lalla Rukh.); hasonló finn (Lencq. 67) és germ. szokások (I. lej.), s már a rómaiaknál előjövő *fontanaliák* (Oct. 13), midőn a kútak körül koszorúk kötettek, a forrásokba virágokat hánytak, meg állatokat áldoztak, m. Horat. is carm. 3. 13:

o fons Bandusiae cras donaberis haedo.

A víztisztelet egy más kitűnő gyakorlata a *lustratiók* = *vízbeni fürdés, mosás általi tisztulás* volt. Régi népszokásaink és babonáink ezt is élénken említik meg. Krekvitz (descript. hung. 158, lat. című ném. munk.) tudósít a Körös folyó melletti Fekete tőről, hol a régi szokás szerint a *kik először a helyre jöttek a vízbe mártattak*, honnét az Jordánnak is neveztetett: dan ein gar altes herkommen ist, dass wer zuvor daselbst nie gewesen, von ihnen gehäuselt wird, also dass von einem ein viertheil, oder halben, auch woll einen ganzen thaler bekommen. es hat auch Stephan Bathori erstlich fürst dieses landes, hernach könig von Pohlen, sich nicht geweigert, mit seinen eigenen exempel, solch ihr altes herkommen zu bestättigen. welcher sich aber von ihnen nicht gutwillig ablöset, der wird, in das obgedachte wasser Kreisch, so sie den Jordan nennen, gesetzt. Ide tartom mindjárt számos feledett eredeti értelemmel már a babonába tért szokásokat. A nyelvelékekben (2. 15) Török János vádja a kassai tanács előtt bizonyos tehányi nők ellen: „en lattam hogi Margit es Anna ketten *tüzet*

raktanak az hostat végén *az uiz melet* ot az honan tehhaniban menek es ő magok keten, *az uizben* alotank Margit és Anna *égimast uizzel öntözték*, uajat mostanak az uizben. Régi lakodalmi szokások (827 tudgy. 3. 38) szerint: a menyasszony nem csak a tűzön átvitetik, de fényes nappal *fáklyák kíséretében a kúthoz is kísértetik* (l. al.). Az estheknél (Grimm 565) ilyenkor a menyasszony a ház kútjába ajándékot is vetelt volt, s babonáink (gy. 181) szinte emlitenek egy titkosan ápoltt vétkes cselekvényt, hogy ha a nő magtalan kíván maradni, a házba belépő menyasszony vessen annak kútjába zárt lakatot; Mednyánszky (Rokos abergl. n. 12) ezt szinte említve megjegyzi, hogy régi várkútak tisztításánál számos ily lakatok szoktak előkerülni; a ténynek eredeti jelentése valószínűleg a későbbi vétkes gyakorlattól eltérő lehetett. A ház-tűz nézések, valamint tűz úgy *víz* is kértetik a menyasszonytól, fürgesége kiismerésére ugymond; a menyasszonyi beavatás után is Bartholomaeid. (Göm. 449) szerint: *sponsus in foribus domus occurrit*, atque intranti *potum* prius a se delibatum propinat, quem illa postquam ebibit, vas retrorsum supra caput abiicit. Valamint a világ égetés a még kereszteletlen gyermek mellett óvja a felváltástól, úgy a megmosás is, Bartholom. (445): *aqua ablutos cruce signata obstetricis muniebat, aliquando etiam suffitum faciebat*. Az aratás elvégeztével, midőn-énekkel, koszorúval fején az arató gazda társaival az udvarba megérkezik, *le kell öt vízzel önteni, hogy a termés bő legyen* (gy. 179); miről Barthol. (451) csupán azt tudja ugyan, hogy: *demessis omnibus heri eiusdem agris, messorum sertum de pulcherimis tritici spicis construunt, illudque perticae impositum solemni cum cantu domui eius inferunt*, — de emliti még szinte: *agricolam servum, cum aratro primum egressum, domumque vesperi reducem, serva subinde aqua perfundat*. Így hivatnak össze a szomszédok a megborjazott tehén első turoja evésére, és a mellett *leöntetnek, hogy a tehenet tovább is áldás érje* (gy. 186); hogy a kútban mindig jó és friss víz maradjon, abba karácsonyi morzsalékot, kalácsheját st. dobna (gy. 218). A vizet, melylyel a kemencéből kivett sült kenyér megmosatik, igen hasznos a házban szélfecscenteni, megóvja azt a boszorkányok s kísértetekről; így válasszolja a palóc asszony házában kísértést panaszló szomszédnőjének, „nem jár hozzám komámasszony semmiféle, mert jó kilocsolom kenyérvízzel a házat (gy. 180); hasznos a vízzel is, melyben kenyérsütéskor az izzó pemete, szénvonó és lapát beoltatik, az igézés, szentöljövéstől sorvadó gyermeket megmosni; hasonlóan a vízzel, melyben tisztesséű főzetett, a mosásnak különösen visszajára állától, fejeteteje- és le nyakacsíga-jaig kell történni, hasonlóan a megtörlésnek; v. pedig a baj úgy ismertetik meg, ha a cserép fedőbe vizet és ebbe három darab szentet tesznek, leszáll ez a víz fenekére, úgy meg volt igézve a gyermek, s akkor ezen víz az udvar közepén a fején át hátra locsantatik, mire a bajtól bizonyosan megszabadul (gy. 219); más orvoslás: a gazda napkölte előtt vizet merítve, a megigézett marhát vagy gyermeket a ház eszterhája alá állítja, s a ház fedeléről leönti (gy. 283). A víz e szerint **lemossa, letisztítja, elviszi** a roszt; azért az elveszett, eltűntre is a km. *elvitte a viz, elmosta a patak*; a népd. (3. 179): azt mondják legény — az biz, isten nyila — héj a te legénység — elvitte a Tisza. Egy birtokomban lévő art. diaet. 1715 kiad. példány tábláján régibb írás a fejedelmek feljegyeztetett symbolumai közt I Rákócy Györgynél megjegyzi: de familia Racotiana notandum est, quod fuerant principes thesauro dediti, quia Georgius Rakotzi Transilvaniae pecunias, ferme omnia (így) Patacinum condidit, quare Transilvani in proverbio hungarico hoc solent dicere nempe: *Patak vitte el a mi pénzünket*; miben egyike közmondásaink Szirmayféle történeti magyarázatának jelentkezik már.

Mint az igazoló, tisztító tűzpróba (l. o.), úgy a *víz is* a pogány eredetű *ordaliat igazságszolgáltatásban előkelő szerül használtatott* egyiránt: *iudicium ferri candentis et aquae bullientis*. Ezen jelentéssel birhatott már a boszorkányság gyanújában lévők vízbe vetése, a víz fölületén maradás, vagy elmerülés által ismertetvén meg

bűnös. v. ártatlan voltak. Az eddai regékb. (Gudrunar. 3. 6) már Atli, neje Gudrun és Herka ártatlanságát a *vizpróba*ra téteti. A szokásra vonatkozhatnak a km. is: **alája öntötték a forrót** (E. 2847), **elől tűz, hátul víz** (B. 8031) — inter sacrum et saxum, a szorongatottságból szabadulást óhajtó állapotára alkalmazva. Libusa szüzei előtt is az *igazol szent láng* és alattuk a *bűvös szent víz* áll, Hanusch (404): proti w imá plamen prauožuesten, i pod nima zuatočudna woda.

Sajátságos víztiszteleti módok nyoma jelentkezik még szinte a néphitben, mely szerint bizonyos *módon és időben teendő a mosdás, merítés*, a szerencse *s jövődó kiismerése*, a *baj elhárítására*. Karácson estéjén (gy. 187), mire az éjféli misére beharangoznak, mosdik meg csendes hallgatagon a leány, arcát nem szabad megtörölni, és szóltanul kell lefeküdni, így meg fogja látni álmában jövődó vőlegényét. Ugyan ekkor (Karcsey k. i. közl. gy. 178) éjfélkor a leányok a *kút párkányába későket vágják be háromszor, s a víztündér feleletet ad nekik jövőjükről*; a tény értelme már ki nem vehető, mégis hasonló vélek a Lencquistnél (17) említett finn szokásb. fontes superstitione olim cultos fuisse testantur infinitae acus, et id generis munuscula, quae nostris adhuc temporibus, illis iniectae multis in locis visuntur; hasonló a berendoni kútforrásról (Willemarque Grimm. 562), melybe a gyermekek szinte gombostót vetve mondják: „ris donc fontaine de Berendon, et je te donnerai une épingle;“ míg ellenben ismét nálunk fentebb (tünd. IV) a néphit jó elő, hogy a kútban honoló vasorrú bába belevetett kés, vas darab, lakat által kihajtható. — Mednyánszky (278) a pöstényi templomosok egykori zárdájának romjai közt levő leánykútról regében beszéli a szokást, hogy a leányok sz. István király napja éjfélen kimennek vizet meríteni a kútra, melylyel ha reggel megmosdanak, a templom küszöbén előtalálándó legény férjük leend. n. pénteken hajnal hasadta előtt kimén a leány a patak melletti fűzfára, s letekintve a vízbe napkeltével jövődó hitvese képét látandja benne (gy. 183). Majlátn. (2. 83) rege szerint: az ez napon ásott kút bűvös vizű lesz. Szinte n. pénteken hajnalban (gy. 268) a pásztorok usztatják um. a jószágot, hogy friss és egészséges legyen, és e végre magok is megfürdenek. n. szombaton a harangok megoldásakor merített vízből bor lesz, ma e nem valószínű hit csak arra fordítatik ismét, hogy a véle megmosdó leány, szép és egészséges maradand egész éven át (gy. 201). Legismereteseb, a már minden mélyebb jelentést vesztett, husvéti öntözés a magyar népnél is (míg ellenben a szlávoknál inkább a verés divatos), innét neve is **vízöntőző** (Kreszn.). a leány ilyenkor korán vonszoltatik ki fekhelyéről a legények által a kúthoz, hol több veder vízzel leöntve igen megtisztelve érzi magát, s a figyelemért részéről piros tojás nyújtatik ismét. Bartholomaeid. szerint (544), ez egykor szinte vízbe merítés által történt: feriis paschalibus viri femellas, hae autem illos, aqua frigida lubenter perfundunt, multumque iuvenes in eo adlaborant, ut amatas suas, aut amicas protrahere, atque in puteos et rivos ac fluvios demittere possint. A sz. jánosi tüzelések alkalmávali víztiszteleti jelenségek nyomát, mint pirkoszorú vízbevetése st. már fentebb említők. Telegdinél (835. tudgy. 6. 104) a vízkereszti és husvéti vízszokásokról a jánosiakhoz hasonló magyarázatot találunk. Ezen időkbe esnek szinte a külföldöni víz lustratiói népszokások, minőkről már Petrarca egy érdekes leírását l. Grimm. 555. A marosi halmokról tüzes kerek Dunába hagyítása (l. tűz), sajátlag szinte — mint a hasonló moseli st. — a Dunának volt szánva. Vácon sz. János napján a molnárak deszkákat, rajtuk meggyújtott gyertyákkal, eresztenek le a Dunán, miről azonban tudósítatom, hogy az a Nepomuki sz. János csillagai jelentésére vétetik.

A víztiszteleti szertartásnak azonban egy kitünő módja lehetett, a *víz partjaini tűzrakás, tüzelés*, minőt a víztisztelet ellen hozott idegen rendeletek is különösen emlitenek, m.: *fontibus ubi aliqui stulti luminaria faciunt* (l. f.), s mit talán nálunk is *ad fontes sacrificare* jelenthet; de élénken jelentkezik nyoma emlékeinkben is: a

kassai vádiratban (l. f. N. E.), hogy a *parton tüzet raktak*, az egymást babonásan v. boszorkányilag locsoló és vaját mosó asszonyok. A szürényi csodás kútról (Oláh i. h. f.) néphit: hogy benne *égő szővőnek láthatók*, talán még ezen régi tiszteletre emlékezett; és ilyet tudnak még a szokások: az említett lakadalmi szokás szerint (l. f.), fényes nappal *égő fáklyákkal kísértetik a menyasszonyt a kúthoz*; karácson estéjén (gy. 184) *gyertya világgal* kell a leánynak a kútba tekinteni, hogy meglássa jövődjégyesét, és a néphit (gy. 191): hogy ha a vízbe fült test meg nem lelhető, *deszkát meggyújtott gyertyával* kell a vízre bocsátani, s a helyt, hol a test létezik meg fog állapodni. Grimmél (552): bűvös víz jövődölésül vasárnap napkölte előtt három forrásból gyűjtendő egy pohárba, s a pohár előtt gyertya gyújtandó. Az ily víz partokon, forrásoknál gyakorlott tüzelés, a gyújtott világok fénye visszatükrözése által már különös szertartási hatással bírhatott, míg az elemek egymással érintkezése, elvegyítésében mélyebb mythosi jelentés is fenforoghatott. Másfelül a szokások említik a *vízmerítés különös módjait*, hogy annak többnyire éjjel, nap felkelte előtt, hallgatag szótlanul kell történni (l. f.), majd ismét a vízmentében (l. Grimm 552). Az oláhnő (Schott 297) ha vizet merít, vízmentében tartja edényét, nehogy a víz szellemét megbántsa az által, ha vizét visszataszítja; a finn néphit (Lencqu. 64): *aeger bibere debet ex amne versus septemtrionem decurrente*, *et vas ex quo bibit retrorsum post tergum super humeros suos abiicere*. Hasonlón a szokás némi libatioi értelme, hogy a ki tele palackból önt, valamit előbb földre cseppentsen belőle, így a kút és forrásból merítő is; Schottnál (297): az oláh asszony korsójába v. vedrébe vizet merítve, egy kanálnyi ut. vissza önt a vízistennőjének. Mind ez már ismét kitűnőleg a vízben honoló szellemre, tündérre vonatkozik; azért a néphit szerint ártalmas a kútba v. tóba követ vetni, mert e miatt könnyen szélvész kerekedhetik, így (gy. 190) a tatái tavakról, hogy a követ beléjük dobáló sokszor berántatik a vízbe¹⁾; ily nézeteken alapulhat mélyebb értelme a közmondásnak is: nem zavar vizet (E. 8465), azaz: csendes ember, nem okoz bajt.

Sokat tudnak még idegen népszokások víztiszteleti szertartások- s ünnepélyekről, melyek által *szárazság idején eső eszközöltethetik* (l. Grimm 560); nálunk ilyesmiről nincs tudomásom, csupán hogy a tartós szárazság idején, a boszorkányság gyanújában levők a vízbe vettek, mi által azonnal eső is eszközöltetett (XIV); Mednyánszky (Rokos abergl. 33): ily tartós szárazság alkalmával a nép a téglavetőket okozá, s összeesdőlve eszközeiket, mintáikat s padaikat a vízbe veté, a hitben, hogy ez által esőt előidézhetnek; egy más eset van tudomásomra, miszerint a nép a földbe ásott kutya tetemét tartja a szárazság okának, miért urasága által földbe ásottakat, ilyenkor keresni s kiásni szokta (l. VIII a vízzeli összefüggését).

A *vizelem személyesítésével* vehetők már víztündéri mythosunk (IV) dús képletei, különféle alak s jelenségeikben; Gaalnál (127) a mese azonban még magát a **vízet** is — amaz inkább vízi lakosok mellett — különösen személyesíti, mint a **föld és tűz nővérét**; az előbbiektől hozzá utasított mondahős, midőn lakába betér, egy végtelen tavat lát ut. melybe, mint az eredeti vízforrásba minden folyók össze- és ismét kifolyanak, a **víz maga mint kékszinű hölgyalak** emelkedik fölébe, s a vándort tovább **légtestvére**hez utasítja.

1) Gervas. Tilber. (Leibnitz 1. 982) beszéli a cavagi hegy tetejéní tóról: in cuius summitate lacus est aquam continens subnigram, et in fundo inperscrutabilem. illic mansio fertur esse daemonum ad modum palatii dilatata (l. a kárpáti fekete tóról is IV), et janua clausa, facies tamen ipsius mansionis, sicut ipsorum daemonum, vulgaribus est incognita et invisibilis, in lacum si quis aliquam lapideam aut aliam solidam proiecerit materiam, statim, tanquam offensis daemonibus, tempestas erumpit; hasonló német, finn, kelta néphittele (Grimm 564).

III. Föld.

Tisztelik és énekekkel dicsérik a földet: ὁμοῦσι τῇ γῇ — mond Theophylaktos; a vonást nemzetünk maig igazolja: telje a benső lelkesedésnek hatja még át a dalokat, melyeket a honi föld érzete kelt; a mély értelmű **haza**, **hon**, **szülőföld**, **anyaföld** elnevezésekben is egyfelől ezen érzet tükröződik, másfelől nyomai találhatók a földről összes mythosokkal egyező azon képzetnek, hogy mint **szülő**, mint **édes anya** — kinkint: a **föld anya**, a **víz mostoha** (E. 2853) — személyesítettik, hasonlóan a *Gaea*, *Terra*, *Rhea*, *Cybele*, *Ops*, a hindu *Prithvi*, a germ. *Nerthus*, *Hertha* v. *Erdaróli* mythosokhoz ¹⁾; mindnyájuk szerint a **föld** azon **jöltévő anya**, melynek méhéből minden ered, melyen minden tenyészik, ²⁾nől, gyümölcsöz, s melybe ismét minden visszatér, az elégetett, a beléje temetett holttestem por s hamuvá lesz, mint a hal. besz. szól: *pur es chomuv uogmuc . . . isa es num igg ember mulchotia ez vermut. ysa mend ouhuz iarov vogmuc*. mihez hason pogány kifejezések is már a regékben, m. az óész. Nialsagab. 45: *i modhuraett falla* — in maternum genus cadere — az anyaföld keblébe visszaesni. és: *til iardhar, til moldar hniga* — a földre esni, a földet megcsókolni, azaz meghalni; saját kmdásaink szerint is: *földbe v. fübe harapott* (E. 2906), *földbe ütötte orrát* (E. 2865), *földvára ment deszkát árulni* (B. 48), azaz meghalt.

Föld szavunk magában benső értelménél fogva, mint Kreszn. (1. 171) is magyarázza: quasi **eminens ex aquis**, már cosmogoniai fogalomra utal; összónak tanúsítják más régi nyelvekeni vele hason hangzatú s azonos értelmű nevek, m: ósz. *folda*, agsz. *folde*, óész. *föld* (= terra), hasonl. még a mai ném. *feld* (= campus), esth: *pöld*, finn: *pelto*, *pelt* ³⁾).

Már ős történeti mondánkban kevés bár, de határozott **földmythosi** nyomokat birunk. Valamint a **víz** és **fű**, úgy a **föld** is nem csak egyike a jelveknek, melyek által az új hon birtoka átvéttetik (Tur. 2. 3, bud. 38), a követ ezt is meghozván: **de terra nigri zabuli . . . s a vezérek s a népről: bene cognoverunt quod terra optima sit**, de hasonlóan fel is áldoztatik. A krónika e helyt vízáldozásról adata mellett, emliti még ugyanis a f. i. deési monda (782 ungr. mag. 2. 65): hogy a hozott három tárgyat, **földröget**, vizet és füvet hálaáldozatul a magasba az ég felé veték. Székely (cr. 151) is mondja: a vízzel felemelvén mindazokat (t. i. **földet s füvet**); és Lisznyai (cr. 213) szinte akarja tudni: „hogy a Duna vizét, az **alföldnek fekete földét és a zsiros füvet** . . . scythiai módon megáldozák, mert a Duna vizét hosszú kürtben tölték, és az ég felé felhínték, a **fekete földet is az ég felé fethajigálák, a füvet hasonlatosképp**“ st. — Az Anonymáli (51) hagyomány tudja ehhez szinte, hogy nem csak áthozott a föld mint jelv, melyben a hon átvéttetik, de hogy egyenest átadatnia is kellett Árpádnak mint új urának, előbbi birtokosa Menumorout-tól: qui duci Arpad primum per legatos

1) a finn. is Lencquist 16: terram omnes fennicae gentes velut communem omnium animantium matrem et nutricem veneratae sunt. speciatim Esthonom catervae, ide tartván Tacit. germ. 45 adatát: Aesty . . . matrem deum venerantur, mely név um. Cybelét, a rómaiaknál Terra istenanyát jelenté. — 2) régi s gyakran előhozott vélemény már szinte, hogy a középkori földbirtok viszony, valamint eredetét, úgy feudum nevét is egyenesen az europai hún-attilai uralkodástól vevé; I. Huszti disquisitio qua origines feudorum, atque iuris feudalis, non alias nisi Hunnicas esse probatur. Lips. 1772. mit, hogy már külföldi írók is tartottak Koppinál (Jus elect. 8), egy francia író ellenében megjegyezve találok: non adsentior um. illi gallico scriptori, qui feudum a feod, föld, földesur hungarico derivandum censuit, priusque feudum hunnos facit auctores. etsi enim hunnos convulsis domi seu sponte, sive per vicinos rebus, motibus Europaeis primos originem dedisse facile concesserim etc. Hogy a történet, rege és hagyomány egyiránt csakugyan bőven tud egy ily különös új vazalli és feudumi, Attila hódításai s Europa fejedelmei uralkodása által felmerült viszonyokról, láttuk hőkörénél (I. hős VI).

proprios, bulgarico corde superbe mandando, *terram cum pugillo se daturum negabat*, — hogy ez által annak tökéletes birtokába léphessen. Így már a perzsák- és skytháknál a víz- és földátadás az ország feletti hatalom elismerésének és hódolásnak jelekint jő elő (Herodot. 4. 126, 5. 18); és hasonlóan a görögöknél is a földrüg kézbe vevése az elfoglalt birtok jeléül szolgált. Euphamosnak midőn Argon ül, megjelenik Triton ember alakban földet nyújtva vendégfogadási ajándokul; Euphamos embere, kinek azt átadja, a tengerbe ejti; ha ez nem történik úgy Euphamos utódai már negyedik ágon Cyrene birtokához valának jutandók, így csak a 16 izen jutottak hozzá.

Nemzeti joghagyományainkban is ezen kitűnő divatozását találjuk a föld átadás st. földdeli szertartásoknak, különösen a földbirtok adományozási iktatásoknál (donationalis statutio); az iktató királyember (homo regius) kezén fogva vezette be az adományozottat néhány lépésnyire földbirtokába földet adván kezébe¹⁾, miről többször még az okiratok emlékeznek, péld. egy 1295 statutio (c. d. 6. 1. 367): ad faciem terrae accedentes assignationi interfuius. Nevezetesek már szinte e tekintetben a határjárások, melyek már különös ünnepélyes módon s földdeli szertartásokkal mentek véghez. Egy ily ünnepélyes a magyar és lengyel király részéről ország határjárás emléke mutatkozik a chron. hung. varsov. (Endlicher mon. 71) zavart helyén: Mesko dux Poloniae . . congregato omni exercitu suo ad regem (sz. Istvánhoz) ante Strigonium venit, ibique in terminis Poloniae et Hungariae (!) tentoria sua fixit . . ibique inter Hungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant st. az ünnepélyek 8 napig tartanak. Az Anonymnál (18, 22, 34, 37) előjövő első országhatár jelek, mint Tatur hegyén, porta Mezzaninanál, porta Lapidea st. hasonló ünnepélyességeket árulnak el. Így különösen földcultusi pogány színezet nyomát tartá fel sajátlag, az ezen határjárás alkalmávali *eskü forma*, s a véle összekötött földdeli szertartások, mint erről az esküszövegekről toldalakában törvény-könyvünk tudósít (Corpus jur. ap. iuramentum in metali reambulatione praestandum). Ezen „seria et terribilis iuramenti forma,” szerinte már az őskortól „iam ab olim in regno Ungariae adinventum est et observatum” eredeti s régi nemzeti magyar szokásként divatozott ily módon: in metarum reambulationibus et rectificationibus, ille qui ex iudiciaria deliberatione iuramentum praestabit, in foveam vel scrobem in facie terrae litigiosae effossam, ad umbilicum usque descendere et desodi, ac detecto capite, ac nudipes terram in manum dextram accipiendo, et super verticem capitis sui tenendo, iurare consuevit, iuxta modum et ordinem eidem per iudicem praescriptum in hac forma: Ego N. iuro etc. (a közönséges esküszöveg); et si iuramentum hoc per me falsum et dolose esset depositum, haec terra me absorbeat, nec mihi aut haeredibus, ac successoribus meis, et incolis huius possessionis meae utilis et fructuosa fieri possit, sed pro fructibus et utilitatibus, spinas tribulos germinet, ita me deus etc. Hoc igitur iuramentum per principalem personam, hoc quo dictum est modo et ordine, et non aliter deposito, coniuratores illius principalis personae, absque descensione in scrobem, foveamve in ipsa terra litigiosa effossam, non discalceati, sed solitis eorum indumentis salvis, more solito, prout alias incedere soliti sunt, vestiti, terram litigiosam manu dextra tangentes, iuramentum penes principalem personam praestare debebunt. Az óné. jogszokáskint is a ház négy szegletéből vett földet és port kellett a legközelebbi rokon felett az elfoglalónak elhajítani (Grimm 609). A magyar km. is: maga fejére hányja a földet,

1) gondolnám, hogy ez az értelme a királyok koronázásánál alma vagy világgolyó átvételének; Révai ugyan (com. 83) sajátunkra csak azt mondja: pomum aureum, aut sphaera, arcano rei sacramento fortunae voluntatem denotat. Kourád császár általi használatára már megjegyeztetik azonban, hogy beléje föld volt téve, mit szinte a középkori krónikások (p. Viterboi Gotfr.) csak ismét a por s hamu eszébe juttatásának értelmével magyaráznak, de mi mellett nyilván annak világ v. arany almaj jelvé, valamint földnek belé tétele az átvett főhatalmat jelentheté.

(Kreszn. 1. 172), mint az eskübeni: *terram super verticem capitis sui tenendo*. — De általában már más régi esküszövegeink is a föld igazsága, hatalma, haragja, kedvezésére, v. az igazságtalanságnak általai boszús megtorlására hivatkoznak; a forma iuramenti temp. Ludovici r. lingua ungarica (corp. jur. decr. Lud. I) mondja: isten téged úgy segéljen st. szörnyű halállal úgy ne vessz el, a föld tetemedet úgy fogadja halva, harmadnapon úgy ki ne vesse. Hasonlón a Hunyady korabeli (N. E. 2. 355) föld tetemedet úgy fogadja, onnet harmadnapon úgy ki ne vesse. E harmadnapon földből kivételt én saját pogány hitnézetnek veszem, s nehezen gondolnám a bibliai tudatból Jónásról v. Krisztus u. harmadnapon feltámadásából eredtetnek, miután itt éppen ellenkezőleg a föld általi átkos kivétel értetik, s azonos a pogány hitnézettel: hogy a föld nem tűri magában a gonoszat, mint például nem érdemes, hogy a nap rá süssön, vagy hogy a boszorkány el nem merülhet a vízben; így a km. is: *nem érdemes, hogy a föld hordja, föld terhe* (E. 2865), azaz haszon-talan, hálátlan ember; s a szitok, átkozódás: *nyeljen el a föld* ha igazat nem mondok, mint a fentebbi esküb.: *haec terra me absorbeat*. Hasonló eskü más népeknél is a föld hatalma, segélyére vonatkozólag, p. a szerb: *tako mi zemlje* (= ita mihi terrae auxilium sit) — úgy segéljen a föld (Grimm. 608). Hogy a föld ezen hatalmáról hit azonban nem csak a külső jogi formákban divatozott, de a néphitben is, mutatják még fentlévő regéink is. Szabó (u. muz. 1. 375) a körös-tarcsai határbani lápos örvényről beszéli a regét: régen talán már száz esztendeje is lehet, midőn még a föld bőven volt, s az emberek a határokkal nem gondoltak úgy mint most, a körös-ladányiak a tarcsai határ egy részét magokénak tulajdoníták, miből villongás támadván, törvényre került a dolog. Az öreg Markus volt a ladányiak tanúja, ki is miután csizmájába a talpa alá előre ladányi földet tett, hogy majd ne hamisan esküdjék, a helyszínére a bírósággal kiment, s ott az élő istenre megesküdött, hogy azon föld, melyen ő áll körös-ladányi föld, s rettentően átkozá magát, hogy ha igazat nem mond, testét a föld ne vegye be, hanem azon örvény nyelje el, melynek közelében áll, s lelke nyugalommal ne találjon. A bíróság ezen eskü szerint csakugyan a ladányiaknak ítélte a földet. Nem sokára azután az öreg Markus meghalt, temetésére roppant nép gyűlt, s az egész szertartás szép renddel végbe ment; midőn azonban már a koporsót a sírba eresztették, s a sírásók a földet rá kezdték hányni, egyszerre csak az egész nép csudálattára a koporsó a földből felvetődött, s a holttest a koporsóból kizuhavva egyenesen az örvénynek tartott, hol az öreg életében hamisan esküdött. Hasonló mondát említ Szabolcsból Erdélyi (köz. 77) a cigány esküről. A népd. (1. 381): az akasztófára ítélt rabló csikós Barna Pétert „*se veszi magába a fekete föld*,” miben már mint mondók, különös átok neme jelentkezik; valamint ellenben ismét meséinkben a megátkozottat is szinte a föld nyeli el, elsüllyed (l. bőveb. XI), hasonlóan mint az imprecatio amaz eskü szavakban hangzik, hogy a föld nyelje, és hogy vesse ki, ne fogadja bé holt tetemet; e szerint tehát a föld általi elnyelés, elsüllyedés átkos volt az élőre, míg a halál után a halott tetemének bé nem fogadása. A km. *ég nyelte, föld nyelte*, elveszett (E. 2171). *egy meg a föld* (E. 2865), a népd. (3. 172) keresve az eltűntet: *hová ment el, hová lett el* — talán csak a föld nyelte el.

Valamint a víz- és tüzelem különös óvó, megszentelő s tisztító erővel bír, úgy a föld is; azért mint a gyermek a tűz és víz által megóvatott a felváltás st. bajtól (l. f.), hasonlóan szinte az újon szülöttnak mindjárt születésekor legelől is a földre kellett letéetnie, honnét atyja felemelte (Bartholomaeid. 444): *natos infantes humi deponere solent*, illosque *de terra levatos*, patribus primum ulnis excipiendos praebent. hasonlóan adatnak (gy. 193) az újon szülött gyermek kezébe földrög és gazdasági eszközök; és a haldoklót is így ismét a földre kell fektetni (Bartholom. 453): *si spes vitae evanuit morbidum humi plerumque ita deponunt*, ut inter trabes pavementum domus sustinentes

iaceat medius, *hac ratione mortem alleviari putant*. Csaplovicsnál (g. v. ung. 2. 307) csupán csak az áll, hogy a haldokló földre letétele által halálküzdését megkönnyébbítve hiszik. Hasonlón segít a föld különös baj és kórban; egy nevezetes kecskeméti ily néphitről értesülök (gy. 278), hogy a kinek torka fáj *térdepeljen le a földre*, és egymásután háromszor mondja: „*édes anyám föld neked mondom torkom fáj*,” és annyszor *osókolja meg a földet*, azután térdepelve még egy „*mi atyánkot*” mondjon. Miben tehát nyilván birjuk még a földről mint *édes anyáról* *pogány képzetet*, ki különös bajokban megsegít; egy más babona szerint (u. o. gy. 283): a szemmel megverettet meg lehet a bajtól menteni, ha 9 buco v. vakantúrásból két marok föld hozatik, s ez vízzel megőzve a gyermek v. marhára öntetik. Pogány szokás lehetett, vagy hogy legalább ily különös nézetre vonatkozhatik, mit a krónika (Tur. 2. 52) beszél, hogy a cinkotai csataterén elesett Vidnek, — mint a visszavonás és testvérháború okozójának — a boszús vitézek neki esnek, s mellét felvágva *sebeit és szemeit földdel szórják tele*, a felkiáltással: *lakjál jól most földdel*, ki életemben javak és méltóságokkal telhetetlen valál: *nunquam oculi tui, rebus et nobilitate satiat* sunt, *nunc autem oculos tuos et pectus terra satiet*. Hasonlót tud a ném. hősege (Ecken ausfahrt 63): a legyőzött haldokló hős kéri ellenét, tenne *szájába földet*, *hogy nyugodtan halhasson meg*; és gondolnám, hogy ezen mindkét helyt fentartott eszmében a magyarázaton túl, melylyel a már nem értett tény jelentését a rege adja, mélyebb mythosi nézet foroghatott fen, talán az ókor ama nézete, hogy a hadban elesettre, meggyilkolva találtra földgöröngy, hant vettetett, nehogy pusztán a föld felett feküdjék. Így hánnya be már fekte homokkal Achilles a harcban elesett Patroklost.

Földtiszteleti szertartások nyomakint mutatkozik még egyikét fenmaradt babonás szokásunk; ilyen lehetett már úgy látszik a bűvös cselekvés, mely ellen a sz. Istváni decr. 1. 34 rendelkezik: si *sortilegio utentes* inveniantur, ut faciunt *in cinere* aut his similibus, a cinis = hamu talán a földhöz tartható; hasonlóan említi (gy. 193) a sertés nyű v. pondró kiolvasásnál teendő babona, hogy *marok földet* kell a malac felé *vetni* kifordított kézzel, azaz jobb kezével balról jobbra kanyarítva. Így tulajdoníttatik szinte mint a víznek, úgy a *földnek* is előjelentő *jóستهetség*, különösen vétetett ekkép a *földindulás* nevezetes *változás*, *háborúság* st. *előjelentéseül*; már Oláhnál (Attila 124) a többi rendkívüli tünemények közt: plurimae urbes repertino terrae motu corruerunt, a catalauni csata jóslataul áll. Csereinel (hist. 127): „közvetet vala az erdélyi fatum, melyet isfen sok jelekkel praesagialtatta, kivált azzal, hogy oly rendkívüli földingás lőn Erdélyben sok helyeken, melyhöz hasonló régtől fogva nem hallatott, kivált a Barcán és Brassóban, oly nagy mértékben volt, hogy a toronyban lévő harangok magoktól sonust adtanak;“ (297): „1701 eszt. nagy földindulások lőnek Erdélyben . . . el is következék nem sokára a nagy változás, melyben maig is nyomorgunk. (476): noha a földindulás felől tudós embereknek sokféle opinioik vadnak, de Erdélyben bizonyos experienciákból már kitanulták, hogy a *földindulás* mindenkor *jelenvaló állapotnak megváltozását jelenti*.“ — A népd. (3. 6) szerint ismét a *földre lefektetés* által lehetne *megtudni a jövőt*:

kimentem én a kis kertbe,
még sem láttam a kít kéné.

arocál borultam a földre,

Grimm (608) szerint a földnek mint meghittnek mondatott meg a titok, s nálunk is tudja még a km.: *földnek se mond* (E. 2865). Egyiránt viz, mint föld áldozatra utalna ismét a f. víznél említett szokás, az ivás előtt az *italból* némit, a fölé, *földre önteni*; a Lithuanoknál (Grimm 231) a ser ivásnál némit a földre öntve mondatik: *zemenyle ziedekle, pakylek musu ranku darbus* = virágzó föld áld meg kezünk munkáját.

Kiválólag már itt is, mint a víznél a források, a tűznél az újonan szent céla élesztett tűz, szinte a még használatlan **gyepföld** lehetett különösen a tisztelet tárgya. Grimm (608) szerint is ennek tulajdonított volt a *különös erő*, melynek már a sanskritban különös *khusa* és *durva* nevét említi, hasonlóan más népeknél saját neveit, s a vélei szokásokat; nálunk a feltöretlen, kapálatlan föld: **eleven földnek** mondatik, Kreszn. *terra nondum ligonem experta*, és a tájszót. **szűz föld**, Balaton melléki szó. Valjon a *földi keresztség* szólas nem jelent-e mást, mint a mire Kreszn. magyarázza? hogy a bábasszony által keresztelt gyerekekről mondatik: *csak földi keresztséget ért*. Föld szóval növény nevek is előjönnek: **föld epéje** – centauria, **föld füstje** – fumaria, **föld kenyér** – solanum st. (Kreszn.).

Itt lehetne még különösen szó a **kövekről**, amennyire összefüggőleg a földdel kiválólag hegyek és *kövek tiszteletéről* is tudnak a mythosok, nálunk pedig még különösen egy ily tisztelet bizonyosságul Lászlónak f. id. ellenei rendelete szolgálhat: *quicumque ritu gentilibi ad fontes et lapides oblationes obtulerit*. De az e felől felhozható egyéb nyomok annyira mégis határozatlanok, amennyire velük mindig mellék *oltár v. sírkői*, s így *isteni v. halottak tisztelete s áldozathelyi* nyomok elvegyülnek, s azok inkább emez utóbbi kitünőbb minőségükben, mintsem a határozatlanabb s feledett földelem mythosi tekintetben, élénkebben lesznek felmutathatók.

A föld személyesítőikint találjuk már tündéri hitregünkben némileg mint **föld szellemét**: a *kincsör nemtöket, bányaszellemet*, talán a **manót**, és sajátlag a *törpéket*, meg a *hegyekké, sziklákká dermedő óriásokat*, mindezen képzetek a földdel elvegyülven, amennyire annak belseje lakukká, kő, érc kincseik sajátukká tételnek, s velük azonosulnak. De kiválólag vélném már, hogy valamint a levegő, ég, felhők az istenség eleme, a víz, a víztündéréké st. úgy a *föld* némileg a *hősöké*, mint nemzet atyáké, honalapítóké; így a kal. (17. 264) igéző runója a földből hijja fel a kardövedzett és lovag hősöket, mint Tuisco (Tacitus szerint): deus terra editus, és hasonlóan a classicus regébeni küzdő hősök – s óriásokról képzethez jó elő meséinkben is, hogy a földhöz sujtott bajnok még ez által tőle, mint anyjától, új erőt vesz (I. hős VI); s mint a Saemunda költői kifejezése is mondja: *aukin iardar megni – auctus vi telluris* (Grimm 609). — Ezen felül mondánk (Gaalnál 127) szinte egy külön személyesített **földtündérnőt, földanyát** is tud, ki mélyen a föld alatt egy barlangban lakik, melyet az oldalábani drága kövek, karbunkulusok ragyogásukkal mint bíbor lángú szövétnekek felvilágosítanak; az országába beható vándor mondahőst fenyegeti, hogy soha többé a napvilágot nem láthatja, de az *emberiség jóltévő anyjának* nevezve megkérleltetik, s kő inget ad neki óvszerül, utasítva őt égető hőségű *tűz nővére* honába.

IV. L é g.

Theophylaktos szerint a **levegőt** is — *áépa* — tisztelik. Nyelvünkön a *levegő, lég, lehellet, szél, szellő, szellet* (= *aer, aura, spiritus, ventus*), a *lélek, szellem* (= *animus, spiritus*) szavak és fogalmakkal azonosulnak, mint a latin *spiritus*, szláv *duh* egyiránt *lehelletet, szellőt és lélek*, meg *szellemet* jelent. Így még régi nyelvünkön a *szellet* (= *aura*) a mai *szellem* (= *spiritus*) értelemben jó elő; a münch. cod. (N. E. 3. 204): *zellet* ki elevenít – *spiritus qui vivificat*, és (21) vitetec a kietlenbe a *zellettől*. E szerint a *lég, szellő* eredetileg hason élő, s azonos a lélekkel, vagyis az, mit ma a szellemmel fejezünk ki; ily *életet*, némi eleveniséget, mozgást tulajdonítanak neki a rólai kifejezések: *forgó, fújó, süvöltő, zúgó, dühös, erős, hirtelen szél*; a km. hirtelen mint a szél és fergeteg (Kr. 2. 249), sebes mint a szél (E. 7292), az erős szél megtromfolja a tornyot is (B. 6825), mën mint a szél (E. 7294).

A lég és szél képezi már sajátlag az összes mythosokban az istenség s az ember feletti lények elemét, kik minden személyesítés és testesített alakítások mellett is való-ságukban a végelemben szellemieknek tartattak; azért lakuk, honuk a lég, régi nyelvünkön **levegőég**, Moln. firmamentum, atmosvaera; a légmozgása, a szellő által történik megjelenésük; minélfogva mint ily közeget képző, sőt magát az isteni természetet kifejező elemmel természetesen elvegyülve találjuk összes mythosi képleteinket is. A zúgó **vihar** jelenségével azonosul a **rosz lélek**, **ördög**; szél a méne, melyen nyargal (I. örd. III), valamint megjelent és eltűnt zúgó szélben történik, úgy tudja egy monda (gy. 143), hogy a kijátszott három ördög egyike **forgószél**, a másik repülő menny-kővé, a harmadik zúgó **viharra** lesz. Légben jár a sajátlag **légies tündér** is, szelet, égiháborút gerjesztve (I. tünd. IV), és a **forgószél** a boszorkányok tánca (I. XIV). A dühöngő **sárhány** is repülve szélvész gerjeszt, hasonlóan a légben repül a tüzes **lidérc**, s így a légben nyargaló **tátos** is (I. al. VIII). Vele azonosul az erőszakos **óriásokról** fogalom is, meséink így ismerik a **lég v. szélanya** tündérnő fiait, a haza jövő **szelet**, **szélsógort**, mint ki hasonlóan az óriáshoz emberfaló, messziről szaglalja az emberhúst st. (I. ór. V); s a németben is így a szél névvel nevezve az óriások: *Blaser, Bläster, Wind* és *Wetter* (Grimm 597), a lith. *Wand* és *Wejas* (víz és szél); mi mellett mi nálunk is a *Nemere* óriás nemzetatyai, és ismét azon székelyföldi **öldöklő** hatalmas **szél neve**, mely um. még az embert is megöli (I. ór. V), azonosan jelentkezik. De így már *Aeolus* is sajátlag hős s királyi ősatyja, kit a mythosi apotheosis kimulta után a **szelek** isteni **uralkodója** s **királyává** emel; a finnben *Ilmari* a hős v. félisten *Kalevafi* a lég és szél ura (Lencquist 30): *Ilmarinen aeris tempestatumque praeses et dominus fuit; quem igitur pro serena et leta tempestate obtinenda invocabant. ipsum nomen ab ilma aere eiusque ac coeli constitutione*; és hasonlóan *Vuotan* a germ. istenség, nem csak *Visnukint* az átható, éltető szellő és lég, de a *wüthendes heer*, a **wilde jagd** – zúgó zivatarban képzelve *Holde* st. más istenségekkel, mint a kegyetlen, öldöklő, a vetéseket elgázoló, a népet elnyomó vadász (Grimm 599, 870), minő képzetre már *Nemerénél*, a quasi alter *Nimród* **opressor**, s **robustus venator** hagyományos krónikai nyomoknál fogva szinte utaltunk, s ismét *Ilmari* is így különösen jár és száll a légben (kal. 10. 165). Valamint megint nálunk egy szellem v. főbb lénynek a **Gutának** tulajdonított halálos ütés, a **guta-ütés**, azonos a **szél-ütés** kifejezéssel, így a tájszót. **rosz szél érte**, azaz **guta ütötte** (I. II).

Figyelmeztetem e mellett Grimm (599) megjegyzése által, hogy az összes mythosokban a szél különösen **madár** képében személyesített, e nemű neveink és képleteinkről homályos nyomainknak a fölszínre hozására. A hindub. (somadeva 2, 102) a **garuda sasmadár** szárnyai keltik a szelet. Az edda szerint (Vafthrud. 37) **Hräsvelgr** a **sasalakú óriás** szárnyai által, mint azokat (Snor. 18 däm. szerint), az ég éjszaki vég-szélén ülve repülésre emeli támad a szél. A finn. **kokko** (kotka) a sas által (Grimm 601), s a runa énekelve a viharról mondja szinte: Turja felől jő a sas, Lappmarktól száll a madár. Islandban a viharos felhő neve **klösigi** (klauen senkung), mintegy a **sas körmei leereszkedése**. De már a lat. **aquilo** és **vultur** szél elnevezések is az aquila és vultur jelentésre utalnak, Festus: *aquilo ventus a vehementissimo volatu ad instar aquilae* appellatur. Miért ha *Nemere* szél neveül vétegett fentebb, talán illet lehetne gyanítani Attilának **aquila** sassali névmagyarázatában, minőt még a chron. varsov. hung. akarna tudni (Endl. mon. 21), szerinte: rex eorum (Attila) **Aquila** proprio nomine nuncupabatur, és (63): supra litus maris civitatem novam aedificavit, eamque ad honorem nominis sui et ad memoriam posterorum **Aquileiam** nominavit, unde ab **Aquila rege hungarorum nomen sumpsit**; ezen igen gyenge adatot mind a mellett még bővebben közvetíteni sem tudom, mikép akárhogy Attiláról amaz *Nemere* ős óriási atya s uralkodórolihoz hasonló szél képzet fen létezett volna, akár hogy

különösen a sas madár alakja ennek kifejezésére szolgált legyen, s csupán mély értelmű, s már Attilával összefüggő *turul madár* hitregénknél fogva, ki, mint láttuk, *sas* és *saskeselyű*kint is előző krónikáinkban, akartam itt e tekintetben is megjegyezni, hogyha talán sokoldalú képleteihez őshitregénk még hasonlót is nem mellékelte volna-e, miután épen a hason *hadnemti*: *holló madár* alakokat, már így regéinkben is a szél jelenségére előhozva találom; így a Fehérhegység időjós orma alatti *Holló sziklánál* gyűlnek össze (Medny. 2) károngva a *hollók* holdfogya éjjelen, hol m. al. előző a *szél honol*, s tartja zúgó menetét. Mind ezen madarak e mellett már ragadozók, melyek a dögtetem körül összegyűlnek, azt megemészti (így az említett eddai hraesvelgr – leichen verschlinger), mivel már a levegőt tisztító szél eszméje összefügghet. Ilyesmiben alapulhat már az álhit is, miszerint ha valaki magát felakasztja zivatar, szélvész kerekedik, miután a ragadozó madarak szárnyra kellnek, hogy prédájukhoz jussanak. Vagy talán dühöng a lég, nem tűrve magában a gonosztétőt, mint a föld midőn azt elnyeli, vagy gyomrából kiveti; így tudja a km. is: felakasztotta magát valaki (E. 104), azaz hirtelen nagy szél támadt.

Bármily kétesek ezek kitűnő szél mythosi más képleteink mellett, mégis én még tovább is véleményezni gondolnám felmerülő különös nyomainknál fogva. Hasonlón figyelmeztet ugyanis Grimm (600) tovább a Richernél (Pertz 5. 622) előjövő nevezetes adatra, hogy n. Károly acheni palotája ormán érc sas képe állott, melynek bizonyos tájéokra igazítása, az ott lakó nép szél sebességeli háborúvali megrohanását jelenté ¹⁾. Nálunk nem ugyan sas, de a *kakas* jó így elő, s már a sz. galli monostorban magyar berohanás Eckehardnál leírásában, amint a toronyon lévő érc kakas alakjától a hadsereg megrémül, az *ignipotens* magyarázat mellett, minőül mint tűzállatot a kakast lejjebb (VIII) látandjuk, a *szélkakas* ezen *hadjelentő* értelmére figyelmeztet. De hasonló már a Győr ostromáról regében is (l. bőv. VIII) a templom ormán álló *érc szélkakas* szárnya emelése és kukorikolása általi *győzelem hirdetése*. És valjon a házak ormáni szokásos *érc szélkakasok*, *szélleitörők*, milyen régi v. későbbi, sajátoságos v. elkölcsonzott eredetre volnának visszavihetők? nyelvünkön régi elnevezése legalább ama a ném. wetterhahnnak megfelelő *szélkakas* mellett, egy igen eredeti, a mesei szél személyesítésekben is folyvást előforduló: *szélanya* kifejezéssel is előző, így tudják már legalább régebb szótáraink (Moln. Kreszn.), a *szélanyát* – petasus, velum in pinnaculis, penniculus-val magyarázva.

De különvólólag más mythosi képletektől, saját alakokban is személyesítik mondáink a szelet. Gaálnál (159): a Kékhegység ormán lakik a *légtündére* a *szélanya*, kék ruhában ülve, számtalan kapuval bíró kék háza előtt, melyeken *fial* a *szelek* ki- és bejárnak; midőn a vándor mondahős hozzá betér tudakozódva keresett tündér kedvese után, elvezeti őt a jószívű öreg nő fiaihoz, de egyikük sem akar tudni a kérdezett felől, *két fia* a *déli* és *északi szél* még nem jött volt haza, s tőlök várja még a kedvező választ; mire a *déli szél* érkezik, süvölt a rengeteg, a sziklák ingadozva hullanak le, haragosan utasítja el a tudakozót ez is, ellenben a legköszömbben hazajáró *esti szél* az anya kegyence szívesen fogadja, ő tud a tündérről, s útba igazítja. Más variánsokb. (Majl. 265) a *szélkirály* még megis segíti, felfujva magát oda fújja a helyre, vagy (gy. 2) szárnyain viszi tündér kedveséhez, kinek konyhájára szokott járni a tüzet felfújni; de így jó szinte ismét a szél a hős segítségére a keleti (Firdusi 2. 145) és finn regékben is (kal. 10. 165, 43. 535). Természethűven emeltetik ki szinte a fentebbi mondában az esti szellő jótékony hatása, míg ellenben a déli kártékony s dühös termé-

1) hasonló nevezetes arab monda jó elő Irving Vas. Alhambrajáb. „la casa del gallo de viento,” hol szinte egy hatalmas bűvös hadtálsmán, ha jól említem szélkakas v. lovas vitéz alakja által az ellenségek legyőzvék.

szetű; a szláv. is *polodnice* egy női, szélvészben szállongó demon, és az orosz. (Boxhorn moscov. 1) *daemonem quoque meridianum* colunt. A népd. (3. 223) mesé. az ördög jár a déli szélen mint paripáján. Az egipt. Typhon (Hesiod theog. 301, 862) is mint halál istene, rosz, kártékony szélként képzelgetett; véle azonosítják szinte a szláv mythologok (Hanusch 275) a *Chworz*, *Chowor* – *szélvész*. Még nevezeteseb mondánkban azon vonás, hogy a *szelek* mint *testvérek*, s a szélanya fiaiként képzelvék; hasonlóan a classic. regéb. (Hes. theog. 371): *Zephyros*, *Boreas*, *Notos*, és Boreas fiai ismét (Apollon. argon. 1. 219) a szárnyas szelek *Zetes* és *Kalais*. A finnben különösen *Pohjolan emäntä* – mater sedis borealis ¹⁾, az *éjszaki anya* a *szelek* s a 9 rosz fajzat, a betegség st. *szülője*. Az orosz. is egy mondában (Grimm 598), mint nálunk a fentebbi mesében, a 4 szél egy anya fiainak mondatik; az igordalb. (Hanka 12. 36) *Stribog*, egy istenség, unokái. Balinski és Voicickinál (povisči 76) egy lengy. mondáb. előző a *négy szél*, mint számolnak napszámukról egy *isteni szél atya* előtt, s róluk is az óriási emberfaló vonás, hogy az emberhúst szaglalják. Az óéjsz. rege ismét testvéri viszonyban tudja *Kari a szél urát* Hler és Logi a tűz és víz személyesítőivel (Grimm 598); valamint mondánkban is így, mint már tündér regénkben felemlítők (IV), a tűz-, víz-, föld-, szélanyák, nap-, hold-, lég-, sógornők testvéri s gyermeki viszonyban állítvák elő. Így tudja Gaal fentebbi és egy más mondája (377) ismét őket, mint a mondahős egytől a másikkhoz mint testvérekhez utasítatik; ez utóbbi szerint: számtalan hegyeken és völgyeken túl, száz napi út után érkezik végre a vándor, egy sziklák és pataktól elzárt völgybe, ezred éves tölgyek veszik körül a szirtbarlangot, melyből folytonos zúgás és fújás hallatszik, bent ül a *szélanya*, egy undor, haragos, hordó vastagságú nő, borzas szállongó hajjal, számtalan ráncú szoknyában, mely mozgására folytonosan zúg s pezseg, hangja mint a fűvője; megtámadva fenyegeti az érkezőt, hogy hegyen völgyön átfújja, s fejét hasát szétrepeszti; megkérlelve leviszi lakába, hogy talán érkező *fia a szél* fog tudni tanácsot; hatalmas zúgással jó meg ez, dühösen kiáltva, hogy emberszagot érez, míg anyja őt is lecsillapítja. A monda egyéb variánsai (I. V) már különösen kiemelik ezen óriási vonást, m. f. id. lengyel monda is, hogy követelik a megérkező fiúk a szélanya v. nőtől az elrejtett megérezett embert, de szinte végül mindenkor a vonás, hogy megengesztelődve a halandónak segélyére vannak. A mondákban élénken, de határozatlanul leírt ezen *szél laka* és honáról helyregéink is még bizonyos helyeket tárgyasítva, különös körülményeket tudnak. A Fehérhegység Poson és Nyitra megye határáni Nádas helység melletti völgyében szól a rege a *szél váráról* (Mednyánszky 294): egy szikla rovatkaival falakat, tornyokat és ormokat képezve, tartatik a néphitben a szél ezen várának; elől tág nyílt kapuúvezetet képezve, mintegy bemenetül kínálkozik az átmenőknek, de a nép kerüli azt, s nem szívesen mén át valaki mellette, mert mondják, hogy benn a *hegy szellem fogva tartja a szeleket*, és csak olykor bocsátja ki őket, midőn aztán annál dühösből törnek ki a szikla kapun, ha ki ilyenkor velük találkozónék, azt a hegyről le háttal taszítanak alá; a völgynyílás előtt átmenő útas is mindenkor érzi a légfolyamot, majd lágyabban, majd erősből, amint épen a várban nyugodtabban vagy erősből kering, vagy pedig a minő a hegy-szellem szeszélye, s az utast nyaggatni, v. enyhe szellővel hűvösíteni st. akarja. Hasonló néphit a *szél lakáról* Turócb. a mazarnai barlangban, Bél (2. 298) szerint: perpetuus hic ventus spirat, ex tertia concameratione, quae in accessu propemodum est, magno subinde fremitu erumpens. *vulgo credunt, sedem isthic esse ventorum*: quippe tanta

1) Lencquist 18: ventis quoque honor praestitus esse videtur, et in carmine quodam invocatur Auster, virgo juvenis Eteletär (genere feminino) neiti nuori, et Boream prae ceteris magnae dignationis et potentiae deum habitum credas, si eius quidem domicilium fuisse putemus Pohjola borealem villam seu habitationem atque sedem . . etiam matrem familias sedis borealis Pohjolan emäntä, cuius frequentissima sit in carminibus mentio, uxorem eius fuisse statuendum videtur. (44): hogy ő szül a 9 rosz fajzatot is.

furentium vehementia, ut obvia quaeque prosternant, et ultro progredi volentes retro pellant. Így szinte a *forgószél* örökös hazája hírében áll a Zolyom és Liptó közti Ördög menyegzőjének (Čertova svadba) nevezett hegyorom, Bél (not. 2. 373, 513): juga nuptiarum diaboli ob tempestates longe atrocissimas infamia sunt, nunquam hic a ventis cessatio est; et cum alibi etesiae regnant, hic aquilones saeviunt gelidissimi. denominatio rationem facile est reperire, quia nimirum hyeme imprimis obnoxius est tempestatibus, ac pene impervius, si nix sit altior, nuptias illic cacodaemonem agere, credidit olim vulgus, unde et dicterium manavit: malam in nuptiis diaboli audiri musicam. Mint itt a *forgószél* az *ördöggel*, s már fentebb a *tündér s boszorkánynyal* hozatik összefüggésbe, úgy általában látjuk a fehérhegységi szélvarróli mondában a szeleket a *hegyszellelem* hatalmában; az *erdő királylyal* tudja ismét szövetségben a néprege Tompánál (72), hol az *erdő király a szélpáripákon járó vihart* hívja fel segítségül a szerelmét megvető tündér vándorláp ellen; Gaalnál (134) ismét a vízi, ördögi vagy tündéri *zöldszellem* v. szörny van szövetségben a *zivatarral*, felhívá segítségül, hogy áldozatát a habokba merítse. Mint a Tompánali regében, szinte Majlátnál (258) is a mondában: négy páripán jár, levegő hintőján a királyleány arajaért jövő *szél*, ostrom csattanására a felhők országútkint terülnek el, és a mennydörgés kocsi-kerekei zörgése. Különöset tud az ily *szélméneken* járó Fehérhegy szelleméről ismét Mednyánszkyknál (289) a rege: Zongor a szomolányi vár kegyetlen parancsnoka egy napon jobbágysai egyikét Posonba küldi levéllel, három órát szabva ki néki az oda s vissza menetre, bár ez idő alatt az út felét alig teheté meg a leggyorsabb lovag, de a küldöttnek minden esengése dacára mennie kellett; a búsan menővel azonban az erdő szélén találkozik egy utas három fekete lovas fogatával, megtudja baját, s magával viszi, mire ostorával suhint, a küldött eszméletét elveszté, s pillanat alatt Posonba voltak; elvégezve megbízását, ismeretlen fuvarosa újra felveszi, s hasonló gyorsasággal az erdő széle melletti kanyarulatlan voltak, csudálkozva néz utána a letett paraszt; ne félj válaszolá az, istennel jártál, jól tudom én lovaimat hajtani, tartós ménesből valók azok, ma még egy negyedik is jó hozzájuk, s akkor még jobban fog menni; nagyot sóhajtottak a lovak, s kocsisuk felkacagva az erdő sűrűségben tűnt el. Mire Zongor küldöttjétől az eseményt meghallá, mint nyiltól talált összerogyott, a vár udvarban az ismeretlen fuvaros ostrom csattanása hallatott, s azonnal négy fekete lóval hajtott ki a vonóhidon át a setét erdőbe; s maig hallani még menetét az erdő éjében, a közelgő szélvészkar az erdő tölgyei közt zúgás és süvöltéssel jelenti közeledtét, a földműves ismeri jelentését, és siet összetakarítani gabonáját, némán követve intését a hegyszelleme-nek, kinek nevét a szent borzalom kimondani tiltja. Hasonló *időjós* a lisztesi hegység is Nógrádban, Bél (4. 9) szerint: memorandum quod praesagus sit tempestatum. nam si imbres immineant, triduo ante susurris perfremet, nescio quo ventorum excitatis illapsu, cuius demum vertice dum pluvium est coelum, perpetui audiuntur sonitus, non prius cessaturi quam pluuere desierit. ergo ex facili cognoscunt accolae, quando fulminaque et tonitrua et nimbus conciet atros. Ilyen szinte (u. o. 7) a málna pataki és kornai hegység; miben már talán egyedül maradt fen népünk hasonló hitképzetei nyoma, minő a germ. st. europai *wüthendes heer* és *wilde jagd*, *grand veneur* st. regék alatt a dúló vihar és zivatarról jelentkezik.

A sajátlag isteneknek, főbb lényeknek és szellemeknek tulajdonított tehetség: mint a szél uralma, *vihar és zivatar gerjesztése* is leszállt utóbb a hatalmukkal bíró, titkaikba beavatott, az istenséghez felemelkedő halandókra. Így a tündéri szél, zivatar gerjesztés büve a jósnők s későbbi *boszorkányokra* (I. XIV), valamint a szél istenségétől úgy látszik különösen a *garaboncosra*; e nézet s a róla fenlévő, világosan szóló nyomok ugyan is tiltják, hogy benne sajátlagi *légies istenség* egy nemét keressük, vagy hogy legalább az a későbbi hagyományban annyira eltörődött, hogy a ma isme-

retünkre lévő adatoknál fogva benne nem többet, mint csupán közönséges, más népeknél is előjövő bűvös **tempestariusi**, varázsló, jós st. pogány papi hivatalt vagyunk képesek felismerni, s az e tekintetben dúsan folyó adatokat is majd illető helyükön (papok XV) tárgyalandjuk. Nevezetesen tartom azonban itt e *tempestariusokról* néphit s regék nyomán ismét felmerülő egyiket adatot ide mellékelni; az ókor különös hite volt így, bizonyos népek, nevezetesen a finnek, s mint az emlékek nevezik Vinlandia lakóiról, hogy **szelet árulnak** a hajósoknak, a tengerpartján azt bizonyos bűvös módon gerjesztve; Arctopolitanus (diss. d. orig. ac relig. fennor. Ups. 1738. 43) mondja már Vexonius adata nyomán (Svecia 10. 2) a finnekről: *nodis traditis ventos vendiderunt*¹⁾. Mihez én már a honunkban különféle helyek és lakosokról a közbeszédben fenforgó tréfás adomák közül — péld., hogy verebet patkolnak, bölcsességet v. észet mérnek st. — ily értelemmel kiemelendőnek gondolnám amazt, mely még szinte így említi, hogy **szelet árulnak**, mire olvasóim nem egyikének sembe fog jutni környéke ez vagy amaz helye, melynek lakosairól az illető tájon az adoma fenforg, kísérve közönségesen ma már bizonyos tréfás esemény elbeszélése által, mely mintegy a különös szólást, gúnyt, elméncsét okadatolja, magában azonban nem más, mint a feledett mythosi eszme mellett, fenmaradt tény emlékének népies eltorzított értelmezése; közmondásaink is így tudják még: **szelet fontol** (E. 7279), *füst árán szelet akar venni*, és *füst árán szelet ad* (E. 2950), szeleken horgász (E. 7280), ámbár mai jelentésük szinte csak mellékértelmekben maradt fen. Ide tartható volna talán szinte a régi, s már Molnár szótárában előjövő: **szél áros** elnevezésünk, mit ő *institorral* (házaló = hausierer, sajátlag másod-árus) értelmez, miért gyanítható volna, hogy az a szél = extremitas, szelet = segmentum, frustum, vágott szövet darabtól származnék (schnittwaare); de már Kresznerics ez ellenében egészen elkülönözve a szél = margo és szel = scindit gyöktől, egyenest a szél = ventus szótól alá sorolja; mihez azonban még a szét széljel — mint a népies közbeszéd mondja — járostól is származhatnék. Nehezebben volna szinte mélyebb értelemre visszavihető a **szél osináló** = vanus, jactator, thraso (Terent. eun. a dicsekvő hadfi), trossulus (August. korábbi római arslán, stutzer, Sen. ep. 87), úgy a **szelverdi**, **szeleburdi** = windmacher, windbeutel, **szélhámos**, Pázm. (kal. 919): *két szélhámos tévelygés*, Faludi (nem. u. 197): *szélhámmal jár*.

Mind ennek ismét jelentése nem más, mint aminthogy a víz, tűz, föld ereje, hatása, befolyása az emberi életre kedvezővé, áldásossá eszközöltetett bizonyos szertartás és bű által, eső hozatott elő, bő termés st. úgy szinte kedvező, alkalmas szél is a hajósok st. számára; így az esth néphit (Grimm 606), hogy szelet gerjesztetni, vagy kedvezővé változtatni lehet, ha a tetszős irányban kigyó akasztatik fel, vagy pedig bárd, fejsze tüzetik ki, s fűtyülés által hívogattatik; hasonlóan bizonyos három kőnek, melyet lakomázva körül táncolnak, felállítása által vélik a száraz vagy nedves léget előidézhetni; a német monda szerint (n. 71), a kalapnak egyenes vagy félre tévése által lehet előbűvölni, valamint nálunk is a néphit (gy. 195) a gabona szórásánál, ha szél csend uralkodik: „*vedd le a kalapod, ereszd ki a szelet*,” vagy „*fordítsd ki a szűrőd, hogy fújjon a szél*,” az összevissza fölöslegesen beszélőnek, „*ne darálj*,

1) bővebben értelmezi ezt a Grimmé (606) felhozott adat, Bartolom. Augl. (Glanvil) de propriet. rer. 15. 172, könyvéből: *gens (Vinlandiae) est barbara, agrestis et saeva, magicis artibus occupata. unde et navigantibus per eorum littora, vel apud eos propter defectum moram contrahentibus ventum venalem offerunt, atque vendunt. globum enim de filo faciunt, et diversos nodos in eo connectentes, usque ad tres nodos vel plures de globo extrahi praecipiunt, secundum quod voluerint ventum habere fortiores, quibus propter eorum incredulitatem illudentes daemones iterum concitant, et ventum maiorem vel minorem excitant, secundum quod plures nodos de filo extrahunt vel pauciores, et quandoque in tantum comovovent ventum, quod miseri talibus fidem adhibentes iusto iudicio submergantur.* hasonló mondák ismét a finnekről: Ola. Magn. 3. 15.

szél lesz,“ ha a szél igen lassú, s nehezen emelkedik: „*a sövény megett foldozgatja magát*,“ s a szélvész alkalmával már fent. említett hit, hogy valaki felakasztotta magát; hasonló előítélet (gy. 287), hogy a gyermekágyas nőnek tilos beavatása előtt kimenni, vagy különösen um. a házpadlásáról a környékbe szétnézni, mert a *hozó lát, mindenfelé szelek és jégesők fognak uralkodni*; miben ismét a babona gyakorlati értelme mellett szinte, mint a felakasztottnál, a néphit foroghat fen, hogy a lég nem tűri a tisztátalant, méltatlant st.

Mint a szél eszközlése, gerjesztéséről, úgy tud szinte a néphit a nem kedvező szél, a szélvész csillapítása és engeszteléséről, hasonlóan ismét a víz és tűznek járó e nemű ovatiók, engesztelő áldozatokhoz: az 1851 pesti napló (407 sz.) említi, hogy pór asszonyaink maig liszt és sóból álló keverékkel szokták a *dühöngő vihart csillapítani*; Grimmél (abergl. 282) és Praetorius (weltbeschr. 1. 429) tudósít, hogy Bambergben dühöngő szélvész alkalmával, egy öreg asszony fogta lisztzsákját s ablakából a légbe kirázva mondá: *csillapodjál kedves szél s vidd ezt fiadnak*. Ez volna talán sajátlag értelme a közmondásnak is: *szeleld meg ha dohos*, mint a vajkai asszony a lisztet (B. 6832), mi a feledett valódi értelem mellett, szinte a szokott tréfás helyadomával értelmeztetik a vajkaiakról: hogy lisztjüket is mint búzájukat szelelhetni vélték. Még egy más hasonló gúny értelemmel divót a dercsikaiakról is tudok: hogy *megbökölte vaspallával a szelet* mint a dercsikai ember; mit ismét a honunk több vidékein honos néphit magyarázhat: hogy a fergeteg, *forgószél* alkalmával benne az ördög vagy boszorkány táncol, miért ilyenkor csak éles kést kell belé szúrni s azonnal megszűnik, mit ismét így a lengyel néphitről is Voycicki (1. 81) előhoz, s mihez még a csallóközi néphit azt is tudja (gy. 270), hogy ha a kés földbe szúródott, úgy eltalálta a boszorkányt, s körülötte néhány vércsepp lesz látható; a finnekn. (Lencquist 70) a szél ellen izzó szént vetve, hiszik azt csillapíthatni, és (u. o. 69) jan. 2 az u. n. *tulen pājā* = *szél nap* v. *ünnepe*n nem szabad volt tüzet rakni. Mindezekben még feledett nyomai az egykor szinte divatozott *szelet tisztelő, engesztelő áldozatoknak* jelentkeznek. Így értesülünk még például népszokásokról, mint a maldiviai szigeten divatozóról: hogy a lakosok évenként kis csónakokat megrakva tömény, virág s illatos fűszerekkel eresztenek a tengerre a habok és szelekre bízva, a *szél szellemének áldozatul* (I. Moore Lalla Rukh), hasonlóan szinte a *tenger királya* nevű istenüknek is st. Valjon lappang-e még szinte a szélről többi közmondásainkban is itt ott még mélyebb értelem? p. *belé szorították a szelet. átlépi a szelet. rossz szél az, mely szombaton sem áll meg. szélvésznek hajadat soha meg ne higgyed* (E. 7287—93).

Nyelvünkön a szél különböző nevei meghatározására használatos elnevezések közt, közönségesen a többi népeknél is divó e nemű műszavak magyarításai mellett, még saját eredetiséggel bírók is jönnek elő, melyek nehánya ma már homályos értelme által is feltűnő. A régibb szótárainkb. (Calep. magy.) előjövő nevek: *éjszaki szél* = boreas, aquilo, *apuliai szél* = atabulus, *napkeleti szél* = eurus, *napnyugoti szél* = corus; (Wrancsicsnál): *föl szél* = aquilo; (nomenclat.) *nappali szél* = subsolanus, *jövendő szél* = vulturus; (Moln.) *déli szél* = auster (Kreszn.) s a már sajátságosb: *forgószél*. Különösb nevek: a *juszél*, palóc tájszó (tájszót.), a csipős szél egy neve. Dugonics a kmt. (2. 27): nem mindig fúj a vak Tamás, magyarázva mondja, hogy azt a szelet, mely az éjszak és keletfelüli közt fúj, mindenütt **vak Tamásnak** mondják, valószínűleg azonban nem azon oknál fogva, melyet ő felhoz. Így divatosak bizonyos vidéken hason **Jakab szél** és **Demeter szél** elnevezések például, melyek alatt a nép ez napokon fújni szokott szelet érti, s melynek mint értesülők (gy. 273) különféle — nyugati v. keleti, lanyha v. erős — fuvalmából szokta a jövődő időt, légmérsékletet jósolni. A szél különmemű

fokai kifejezésére szolgálnak ismét neveink: *szél*, *szellő*, *fergeteg*, *szélvész*, *zivatar*, *zihar*, *zogernye*, *vihar*, *viheter*, *viheder* (tájszót.), melyek közül különösen a ma már jelentésükre nem magyarázható utóbbiak, saját különös eredetiséget tanúsító alakjuk s hangzatuk mellett, figyelmet gerjesztenek; a *vihar* szónál már ugyan idegen eredet gyanúja is felmerülhet a hason szláv: *wichor* = szélvész, s különösen a névnek alapul szolgáló eredeti mythosi fogalomnál fogva, mely szerint e szél a *Chworz* istenség emelkedése, szállása (l. f.); így találom azonban a nevet már a finnben is (Sarek dialect. ling. fen. Aboae 1807, 5), hol már az orosz *wihr* (= turbo) szóval a finn *vihuri* = flatus quidam celeriter exoriens, összeállított; a találkozás tehát itt is ösnyelvi v. esetleges lehet; a magy. eltérő dús képzések, mint *zihar*, *vihar*, *viheder* mindenesetre eredetiség mellett szólanak. — Egyébiránt ezen elnevezéseket is még a tájszavak és értelmezések szedése sok érdekessé bővítheti.

VIII. ÁLLATOK. NÖVÉNYEK.

Állatok s növényekről mythosai képzetek. I Állat, lelkes. Sárkány. Lídéró, igllo. Grif. Tátos. Turnl. Vezérállatok. Szarvas. Ökör, bika, tehén. Eb. Keoske. Parkas. Vadkan. Oroszlán. Medve. Macska. Disznó, emős, diszko. Hígyó. Béka. Madarak. Kerecsen. Ráró. Gólya. Fecske. Kakas. Holló. Varjú. Szarka. Galamb. Páva. Halálmadár. Kakuk. II Fák, növények. Szádokfa. Diófa. Vastű, tisztessű, boldog-virág, varázs-virág, Csaba-ír, László-flúve, gólya-köröm, temondádfű, holdfű, tűzvirág st.

A mythos tárgyát nem csupán a természetelemek és tünemények tevék; ama pantheistai világnézet, mely ezekben magasb erők, isteni hatalom nyilatkozatát vélte észrevenni, körülvéve egy élénkebb, az emberi természethez analogabb állati- s növény-élet által, mely hasonlóan sokoldalú befolyást gyakorol az emberre, és sokszoros viszont képez közötté és közöttük, a természetelem tisztelet mellett csupán meg nem állapodhatott. Innét a mythosai fogalmaknak szükségkép az utóbbiakra is átkellett menniök; általuk az összes természet mintegy élő egész közvelítettett az emberrel, melynek tulajdonai és tökélyei mintegy általános átmenetben mutatkoznak, s egyiránt egymásra átruházhatók; a növényeknek állati élet, érzékenység, az állatoknak emberi ész, cselekvés, beszéd tulajdoníttatván, s viszont ismét az emberhez erejét meghaladó állati tökélyek gondoltatván. Ily fogalmakból alakult a fensőbb hatalmú csodás állatokról hit.

Természetes, hogy ezen képzetek nem csupán önkény, esetleg és szeszély művei voltak, különböző körülményekhez képest, bizonyos ismeretek, hajlamok, szükségek ébreszték azokat is; majd bizonyos állatok emberi testi tökélyt meghaladó tulajdonai, nagyobb erejük, ez előtti félelem, rettegés, igéző alak, tekintet, rejtélyes természetük, gyakran a haszonvehetőség, szükség, a velük szorosan összefűzött élet, foglalkozás, kelték és ébreszték a róluiki különös képzeteket. S a szerint az állatokról mythosai képzetekben is különféle jelenségeket veszünk észre: egyfelől a főbb lények, istenek különös cselekvése, természete és tökélye előállítására állati formákban találjuk őket képezve, mint a polytheistai mythosok számos alakjait; majd ismét a rettegett, rejtélyes állatokat csodás mesés alakokban, mint sárkány st. gondolva; legközönségebben pedig egyes állatokat kitünő tulajdonaiknál fogva, — minő péld. a madaraknál a repülés, másoknál ismét némi előérzés, jóslat st. jelenségei — mintegy a főlények s emberiség közti közvetítő, sugalló, vezérlő, intő lényeket tisztelve, melyek a fensőbb hatalom eszközeiként, különös végzet kivitelében eljárnak, hová egyiránt valamint a jó, úgy az áldozatra szentelt állatok is osztályozhatók. Ehhez járult még a pantheistai

világnézetnél fogva, a természet életét egy egész, egymásba elfolyónak képzelve, a metempsychosisi eszme, melynél fogva az ember sajátlagi alakjából kimultával az állati és növényiben folytatva vélte további létét.

I. Állatok.

Régi nyelvünkön az állatoknak **lelkes** neve már a felölök magasb és méltóbb fogalomra utal; így még a bécsi codexb. Pestinél st. *lelkes* — a latin névnek egészen megfelelőleg = *animal*, még az **állat** csupán: *res, substantia, essentia*, s innét: *ens* és *animal* (Kreszn.); azért korábbi íróinknál a név mindég némi magyarázó összetétellel jő elő, mint (Molnár) **élő-állat** = *ens vivum* azaz *animal*, hasonló összetételek: **oktalan állat** = *ens irrationale*, **okos állat** = *ens rationale* (Szirmay szatm. v. 79), **asszony-állat** = *ens femineum*, **szárnyas-**, **tollas-állat** st.

Sárkány. Egyike már a legnevezetesebb és legterjedtebb állat mythosi képleteknek a **sárkányról monda**. A keleteni őstiszteletét már a biblia adatai, s a chinaiak, jappanokról tudósítások tanúsítják. Nem kevésbé ismerik az európai őskor regéi is; a gör. *δράκων*-tól erednek már a többi elnevezések, a lat. *draco*, óéjsz. *dreki*, óném. *tracho*, mai *drache* (mit az eredetibb *schlange*, *wurm*, *lintwurm*, és a lat. *serpens* és *vermis* = kigyó és féreg értelmükénél fogva nem fejeznek ki eléggé), hasonl. a rom. és szláv nyelvekb. a fr. *dragon*, szl. *drak*¹⁾. A gör. szó eredete már a *δέρχομαι* volna, mi: *világítani* = *leuchten*, *blicken* értelmében Grimm szerint (m. 652 és gr. 2. 505) ama német *lint* szavat is, mely a *lintwurm* összetételben különösen a sárkányt jelenti, magyarázza, miután ez is *fénylést*, *ragyogást* jelent (így az óném. nőnevek *Sigelint* st. összetételében is), s e szerint a sárkányról azon regés vonásban, hogy a *fényes kincset őrzi*, vagy véleményem szerint még inkább annak magában *tüzes, szikrázó teste ragyogásáról* képzetben találná megfejtését.

Éltérőnek találom értelmé és alakjára nézve saját **sárkány** nevünket, mely már így jő elő régi nyelvemlékeinkben; a bibliai fordításokb. a vulg. *dracoja* ekkép **sárkánnyal** fordítván, a keszthelyi codexb. (103 zsolts.): *ez sárkány, kit teremtetél úneki ellenkezésére*, (u. o. 90 zs.): *talpad alatt megnyomod az oroszlant, az erdeget és a sárkányt* (Toldy példt. 2. 12, 50); s ha bár a szó a *dracon*-nali némi hasonlatra figyelmeztet is, még is én hajlandó vagyok Kresznerics értelmezése nyomán eredetinek tartani, ki azt a **sár-kány** összetételnél fogva = *quasi ooeni princioeps* értelemmel magyarázza. Mi egyrészt már a sárkány *eleméről* képzetnek, mely szerint a *föld alatt, barlangok*, s különösen *víz, iszapos és sáros mocsárookban lakik* megfelelő; másrészt pedig a **sárkány astralis jelű jelentésében** lelné megfejtését, miszerint a hőlyget ragadó s hatalmában a föld alatt letartó sárkány, a nap és nyárral ellenséges *tél és sár* képletére magyaráztatni szokott.

Nem kevésbé sajátosságos eredetiségűnek találom a sárkány felől maig népünknel fenmaradt tudatot, s különös hagyományainkat. A sárkány az általánosb (Csallóközi, honti, kecskeméti st. gy. 205, 255) néphit szerint, **hal-** vagy **kigyóból** lesz, és pedig um. olyan **kigyóból**, melyek *hét évig láttalanul mocsárookban tenyésznek*; ezen eredetére, s hogy különösen még **kigyókkal is kell táplálkozniok**, mutatnak a közmondások is: *kigyó ha kigyót nem eszik, sárkány sem lehet belőle* (Kreszn. 1. 320),

1) a magyarországi szlávoknál *drak* v. *sarkan* (Jancovics szót. *sjarkan*), nyilván az első a német, a másik a magyarból átvéve, miután az utóbbi a többi szláv nyelvek nem ismerik, a közel járó *escl sa n*, eltérőbb jelentésével szinte nem lévén ide tartható; ámbár a slov. novini 852, 23 sz. mind a hármat szláv, de egymástól elváló mythosi képletek külön neveiül akarja magyarázni.

és: *kigyó kigyót eszik, hogy sárkány lehessen* (E. 4483). Így egyes mondák még bővebben is tudnak eredetéről (Karcsey közl. gy. 74, és muz. 2. 499): hogyha a vén *harcsa* v. *csuka* az iszapos posványban 7, v. 13 esztendő telt, hasonlóan az öreg házi *kakas* is, szemétdomb, pajta szerhában, üres kutakban hosszas ideig rejtetik, sárkány-nyá alakul át¹⁾. De mind ezen esetben a sárkány csak akkor jó elő, ha a *garaboncos előbúvóli*, kiolvassa, kiimádkozza, kibőjtöli, az így előbúvólt sárkányt ezután *megnyergeli*, s a *légben villámgyorsasággal jár rajta, sebesen mint a szél és gondolat*, általa *gerjeszti a fergeteget*; a *setét felhőkben* egyiránt a garaboncos (I. XV) és a *sárkány alakját* véli észrevenni a nép, mint ez régibb költőinknél is előjő. Listi (moh. 130):

be nagy felleg, áll égen csak vesztleg

nyilván sárkány van benne.

hasonlón *tüzes alakját, szikrázó farkát* az üstökös-csillagokban és égi jelekben, mint Cserei (hist. 308): „egy estefelé Kecén kün a kapunál állottunk sokan, s nagy hirtelenséggel az égen egy *szárnyas sárkány szikrázva keresztül mene*; más helyeken is az országban ugyan akkor láttattott.” A garaboncos intésére ilyenkor farkával um, a legnagyobb tölgyeket gyökerestül kidönti, *dühöng mint a pusztító szélvész, jégesőt von maga után*, s a merre mén, ha um. kukuricasok vannak alatta, ezek oly szélesen amennyit a sárkány szélteben elfog, fejérek lesznek mintha mésszel lennének behintve st. (Zrínyi (zrin. 106) a harcmezőni pusztításra mondja: valjon ki keze munkája ez lehetett — talán *sárkány lehellett?*). Útja a garaboncost a sárkányon a néphit szerint sajátlag *szerencsen országba* viszi, hol a levágott sárkány húsát drágán adja el a szerencseneknek, kik a szörnyű forróságot csak úgy állhatják ki, hogyha a nyelvük alatt sárkány hús darabkát hordanak, mely őket hűvösíti, érte tömérdek arany, gyémánt, drágakövek s kincsesel rakodva tér meg a garaboncos (Karcsey i. h.)²⁾.

Ezen tudomásomra egészen sajátos s nagyobbára már homályos képletek mellett, mondánk és regéink az ismeretesebb közönséges vonásokkal is előállítják a sárkányt. *Lakuk* közönségesen *mocsáros, iszapos tó, víz, kút* (gy. 90, népd. 1. 461, Tompa 133, 166) vagy *barlang*, mely *gödör, lyuk*, melyen lekell hozzá ereszkedni, s melynek nyílását nagy malomkő fedi (gy. 21, 26, 111, Gaal 83 st.), majd ismét a rengeteg *erdőséget*, a vadont uralja (Gaal 35); és sokszor a monda még határozottabban is akar róla tudni, a népd. (3. 225) szerint: a *kék tenger melletti országban* teremnek a sárkányok, és a vörös tengernek kékbei befolyásánál a rézhidon túl um. csavarganak. Leggyakrabban még is a *föld alatti hármás, réz, ezüst s arany palotában* dús kincsek közt honolnak (Gaal 37, 85, gy. 111), ezüst folyó s tengeren túl, melyen szinte éles borotvahid vezet át, *inogva kácsa lábakon állnak váraik* (Majl. 202). — *Alakjára szárnyas*, hosszú *kigyó testű, pikkelyes* kemény bőrrel, melyen a borotvahid éles kései sem fognak, *hosszú körmű, rőfnyi fogakkal*, ostorkint *csavargó fark s lángoló tarajjal*; legjellemzőbb a *számos fej*, közönségesen 3, 6, 7, 9, 12, sőt 24 is, mi már nagyobbbrészt mesei nagyítás — a népd. (3. 229), akarja még tudni, hogy a *hetedik főben volna ördögsége*, azaz legnagyobb ereje, — *szájából tüzet okád, lángot fúj, szikrát szór, s mérges tajték foly* (Gaal 86, 90, Majl. 204, népd. 1. 462, Tompa 133, gy. 21, 26), Zrínyi (zrin. 128):

1) Erdélyi (km. 347) szerint a néphit is nevezetes, hogy „a földbe ázott sárkány fogból tömérdek sárkány csirázik ki, mint a szemrül való élet,” mi már a classicus kadmusi regéje is figyelemzetet. — 2) ezen különös vonást, melyet a sárkány s garaboncosról, gyűjteményemben lévő összes, különféle tájakról való adatok egyiránt felhozunk, sőt összefüggő mondákban is beszélnek (melyeket mint a garaboncosról sajátlagibb képleteket ennél bővebben érintendek I. XV), ismét csak a sárkányak: a forró déli égővet hűsítő hideg tél jelti értelmével lehetne magyarázni; vagy hogy az némi ethnogeneticai a sárkányi őshythossal összefüggő emlék, minőre még alább figyelemzetendek.

az mérgös sárkány, közel látván prédát
 készíti mérgös körmét, s vérszopó torkát,
 dühösséggel élesíti horgas fogát,
 méregben úsz, méreggel felfújja magát 1).

Hasonlón *szörnykint* állítatik elő természetére nézve. A hatalmába eső ember martalékjává lesz, kit azonnal elnyel, szét tép (Gaal 35), *ember- s állatragadozó*, közönségesen a város melletti mocsár, barlangban lakva, mindennap egy *áldozatot követel*; gy. (90) szerint: a kútban lakó *nem ad vizet*, ha naponta egy leányt nem kap, a város minden leányait már kipusztítva; a sor közönségesen a királyleányra jő végre, s mire ezt meghozni késnek, már három napja nem kaptak vizet, nagy szélvész támad, mert az éhes sárkány iszonyatosan dühöng; a népd. (1. 461) meséb. minden héten követel egy szüzeleányt, ez (gy. 21) sorsvetve hordatik számára; ellenben a népd. (3. 223) szerint, az áldozat férfiakból áll, minden pénteken 99 embert kell az ország királyának a sárkányoknak felfalásul küldeni, de csak legényeket um. mert a sárkányok csupán legényhússal élnek, s midőn már a legényeket egy szálíg felemészték az országból, maguk magukat kezdik enni, úgy, hogy végre csak három sárkány marad, kikkel a királyfiak kiindulnak küzdeni. — Közönségesen azonban maga a *sárkány jő s ragadja el prédáját*, ez szokottan a *három királyhölgy*, kik azután a *3 sárkány által a földalatti érc, ezüst s aranypalotákban őrizvők* (Gaal 94, Majl. 203), hol majd mint *végzetnök ülnék fonva és varrva* (gy. 28), majd kínozva a sárkány által, tagjaikat kigyók csipvén (u. o.), vagy a szétkoncolt királyfiak, kéménybe aggatott húsa alá tüzet rakva st. (Majl. 207). Ezen vagy a föntebb említett ember adót követelő sárkányok leküzdésére indulnak ki a hősök, királyfiak, párbajra hívja ki a mocsárban lakót, vagy a kilesett üregen leereszkedve a sárkány lakába; meglepve fogadja a jövőt a fogságában lévő királyhölgy, kérdi: hogy jutott a helyre, hová ismét „*a madár sem repülhet*“ st. óvja a sárkánytól, elrettenti s leakarja beszélni merész szabadítási szándékáról, tudósítva a sárkány irtózatosságról, de a nem tágitó hősnék végre kezére jár; majd ismét *segéd állatok*, mint a *tótos* st. (gy. 21, népd. 1. 461, 3. 224 st.), majd *varázsszerek*, *bájital* által, melynek neve (Majl. 203) *sárkányerősség*, és (Gaal 86) ezernyi ember erőt ad, majd a *büvös gyűrű*, melynek fordítása húsz ezernyi óriáserőt kölcsönöz (u. o. 93, gy. 90), és *rozsdás karddal* (u. o. Majl. 207) képes lesz a küzdésre. Hasonlón *óriási* színezetű a további *küzdés is*; az érkező sárkány már messziről *szaglatja az idegen emberbűzt* (Gaal 96, népd. 3. 229), előre hajítja buzogányát, hogy a vaskapu sarkaiból kiugrik (Majl. 203), négy mérföldnyire szórja a mérges tüzes szikrát (népd. i. h.), szálltára az erdő fái zúgnak, azokat földre teríti, s *szárnyával az egész vidéket elsetétíti* (Gaal 37, 42, l. f.). Mielőtt a küzdés megkezdődik szinte *próbára teszi a hőst*: fakéssel kőkenyeret kell átszelnie, mint vas és papiros kerék, kék és vörös láng ütnek össze, a vasalt szérő fenekébe sujtják egymást (Majl. és népd. i. h.). A küzdés többnyire kétesen alakul: a hét főt, hét negyedig tart levágni, közbe titkon kell fordítani a varázsgyűrűn, hörpenti az erősítő bájitalból, s a hármas küzdés mindinkább növekedő erővel emelkedik (u. o.); hasonlóan szinte különféle fortély és cselnek van helye: jól *meg kell csupán előre számlálni a sárkány fejeit* (gy. 26), *hajnal előtt* kell vele küzdeni, mert a *nap erőt ad neki* (népd. 3. 228),

1) családi levéltárban lévő, Vásárhelyi Gergely számára II Lajostól (1526. fer. 2. ante fest. nativ. b. Joannis) kiadott nemesi levél a címerben lévő emberrel küzdő sárkányt ekkép írja le: in quo (scuto) virulentus insurgit trina cervice draco, cuius oculi in recessu cavo ardent sanguine, et igne fumantibus oris flexibilem torquet flammam, squamea alataque terga viventibus maculis coloreque prasio micant, pectus igneum, quatuor rigidis armatum pedibus, cauda illi prolunga in tenuitatem desinens, qua hominis nudi duplicia crura duobus implicat nodis, at ille pregrandem ex nodosa quercu fustem utraque manu tenens, draconem tribus hiantem oris, seque inaniter invadere cupientem oprimere visitur.

bor- s kenyérnyújtással meglehet engesztelni, s a jóllakozott elalvónak fejét levágni (Gaal 35). A leöltött sárkány iszonyú ordítással dől le, *testéből kén gőzölög* (Gy. 21, Gaal 94), vére hét mérföldnyire patakint árad el, *dőghalál támad* utána (népd. 1. 461, 3. 231). De a győzelem, leküzdése s megölése által a szörnyőtől zaklatott *lakosok megmentvék*, az *átok alatt levő* hölgyek a földalatti ércpalotákból *megmenekülnek*, a leöltött torkából (Gaal 39) hull elő az aranykulcs, melylyel az elátkozott paloták és kincsekhez jut a hős; s általában ez által *egy új világ nyílik*, a *földalatti elsüllyedett az átoktól megszabadul*, a sárkány által nyomorgatott ország, város, vidék lakói a nyomortól megmentetnek. A hős a sárkány levágott fejét, nyelvét, fogait magával viszi hősi tette jele s tanúságaul (gy. 21 st.). Összefüggésben van már a mondában a sárkány más mythosi lényekkel, mint a *garaboncosról* különösen már érintők (l. f.), hasonlóan a rosz tündér *boszorkánnyal*, ki anyja, nejekint jő elő; a leölt sárkány anyja kővé változtatja a hőst, és fia összeapított csontjait főzi, hogy föléledjen (népd. 1. 461); a népd. (3. 231) a három *sárkány anyja a vasorrú bába*; segítve a sárkányt küzd véle a hős ellen (Majl. 207); hasonlóan tud a monda a *sárkány fiairól, néperől* is (Gaal 39), kik a sárkány leöltével megváltva a hősnek hódolnak.

Ezen általános mondai képletek mellett, történeti hagyományaink és regéinkben is élénken fennmaradt a sárkány emléke. A nemzeti *sárkányrend* felállítását már Szirmay (parab. 82) IV Béla korába teszi, midőn um. a tatárpusztítás után elhatalmazott számos kigyókat kelle irtani, azok kik hősileg irták őket, hordák dicsekedve címeiken a szárnyas kigyó, sárkány képét, s innét kelt volna már a km. *sárkányt ölt az apja* (R. 6749), azaz régi nemes, kinek apja még sárkányt ölt talán Béla idejében. A km. kétségtelenül talál, csak Szirmay közönséges magyarázata, a mélyebb értelmű közmondásoknak bizonyos történetileg ismeretes tényt v. időt aládugva, felesleges; a km. mint ős mythos-kori létezhetett már így, jelelve az *ős nemzeti hősök korát*, azoktól származást, kik még egykor a földet, hazát polgárosítva szörnyekkel küzdöttek (l. ily mythosi és herosi regéi nyomokat a többi sárkányi mythosokban és hős VI), minek alkalmazása azután kínálkozott természetesen Béla korára, melyben a pusztulás után ily ragadozó vadak (Rogér csak ezeket s nem kigyókat v. sárkányokat említ) elterjedéséről tudósítatunk; így tudnak azonban már IV Béla előtti korból regék is *sárkányirtó hősökről*, mint Salamon nagyravágyó tanácsosa Vidről, v. a Bátoriak őse Opusról (ung. mag. 4. 256), ki az *ecsedí lap sárkányát* ülte volna meg, honnét Bátor neve és címében 3 sárkány fog, sárkányalaktól körülvéve (l. Rákóczi memoir. 5. 280), s lehet, hogy már a *sárkányrend* felállítása is egy régibb korba volna felvihető, melyet ugyan a történet Szirmay hagyományos adata ellenében még sokkal későbbi korban tud alapítotttnak, t. i. Zsigmond által (Vindeck 81), s mely ekkor csupán jelvileg már e név alatt, sajátlag mint fenlévő szabályai (a nemz. muzeumb.) tanúsítják a királyi hatalomnak a pártosok ellenébeni megerősítésére, s a keresztyén vallás védelme, ellenei kiirtására alakult; felvehető volna azonban, hogy az újabban alakult rend, egy régi elenyészettnek ős hagyományos nevét felvéve emléket felébreszté. A név háttérében mindenesetre a *sárkányirtó hősökről* mythosi élénk *eszmé* és képzet nyilvánul, mint ezt más hason rend nevekben, mint az *aranygyapjas*, oroszán st. előkerül. I Károly idejéből is szól Oroszlánvárról egy rege ily *sárkányirtó hősről* (Mednyánszky 150), ki, midőn a vár táján egy sárkány állatokat és embereket ragadoz, úgy, hogy maga Károly király kénytelen leküzdésére jutalmat kitűzni, mire a vitéz kedvesét is elragadá, megöli, s jutalmul kapja a helyről, hol leölte, látható föld birtokát. A rege a hőst Bencének, a szörnyet habozva *tüzes sárkány*, *szárnyas kigyó*, majd *oroszlánnak* is nevezi, mint a vár neve is, mely azon helyt épült *Oroszlánkő*. Miért én már ezen regéi *sárkány* és *oroszlán* közti habozás, s az utóbbi név kínálkozó *lányorzó* értelme mellett, a mennyire a sárkányt is a rege különösen mint *lányragadót, orzót* állítja közönségesen elő, figyelemztetni akarok e nevek és képletek egymással találkozására.

Mondánk (gy. 21, népd. 1. 462) is így, mint általában a sárkánnyal küzdő hősökről regék (l. Grimm k. u. hm. 60, és az összehasonl. 3 k. 105) említik, mint a hős más vadak közt különösen az *oroszlánt* legyőzve, ez a hős szolgálatába, hasonlóan a legyőzött óriások s törpékhez (l. hős VI), szegődik, ötet kíséri és segíti a sárkány elleni küzdésben. Egy nevezetes adat említi szinte már így a pogány Achtum ellen küzdő Chanádról (Gerard. leg. Endl. mon. 216), hogy a küzdésre egy oroszláni jelenet által megsegítették, kitől két embernyi erőseget kap: apparuit in sompnis *forma leonis*, stans ad pedes eius dicensque ei: o homo, qui dormis, surge velociter, cane tuba, egredere in praelium, et superabis tuum inimicum. cumque evigilabat videbatur sibi ac si *duorum virorum vires* recepisset; a jelenetet a legenda itt a sárkányölő sz. Györgyre magyarázza; az egész még ama nevezetes sárkányölői vonással kiegészítve, melyet már a hős Chanádnál fentebb (VI) említettem, hogy midőn Achtum fejét levágja, nyelvét kivágva tarsolyába dugja, s a fejét királyhoz vivő Gyula vezér ellenében kimutatva, általa magát Achtum legyőzőjeként megismerteti: mi már hasonlóan a fentebbi sárkányi mondákban előző (népd. 1. 461), hogy midőn a mondahős leküzdve a királyhölgyet ragadó sárkányt fáradtan alszik, jő a veres vitéz, a királyleány kezére vágó hamis tanácsnok, s a hőst megölve, levágja a megölt sárkány fejét, a király ígérete szerint a sárkány fejét meghozónak adja leányát, míg a hős hű állatai által életre hozva, az előmutatott sárkánynyelv vagy fogakkal, melyeket a sárkányt legyőzve tarsolyába tett volt, igazolja magát. Nevezetes még szinte, hogy mint az előbbi regében is a sárkány legyőzése helyén épül *Oroszlánkő vára*, úgy a helyet is, hol: Chanadinus castra metatus est, postea *Orozlanos* nuncupavit (i. h. 216); Hevesb. is *Oroszlánvár*¹⁾. Hasonlón a számos *sárkány helynevek*: *Sárkányfalu* Fehér, Eszterg. és Zemplényb. *Szili-Sárkány*, *Bő-Sárkány* Sopronb., mely helyekkel még valószínűleg sárkányi regék fűgghettek össze. Bél (com. Trencs. 9. 3, b. Mednyánszky Alaj. kitáráb.) Rohács helységében említ egy barlangot: antrum, cui incolae nomen dederunt *sarkanova djra* – *sárkánylyuk*; ilyennek tartatik a deménfalvi is, melyben az elszórt csontok sárkányvázaknak mondatnak. — Hontban Szekeléb feletti barlangban honolt a néphit szerint egy sárkány, ki évenként jégesővel verte el a veteményeket, úgy, hogy a tanács elhatározza egy bűvös garaboncos által tőle menekülni, a híres népámító bohóc Gelo (l. XV) ilyenül vállalkozik, s nevezetes mint az eseményt Bél (n. 4. 693) beszéli, miután az a fentebb adott néphittel tökéletesen találkozik: draco um. suis *incatamentis evictus nidum sit relicurus*, seque *sessore evolaturus*, quo eum vellet inflectere, igéri Gelo a szekelébieknek: és: *iniectis rite frenis, per summam aeris regionem in transmarinam regionem deducendum*. Tompa (133) szerint: a harangodi tóban tanyázott, a népet kintzó sárkánykigyó, ki a nyáj és mén üszöit és csikóit, a pásztorfiú és hídó gyermekeket sikasztá; egy nap midőn a falu leányai egyikét, ki a közel kútra vizet meríteni mén, elragadá, boszús kedvese leölte, a sárkány halálkínjában farka csapásával föltörve a gypet fakasztá a *sárkánytörés* nevű forrást; (167): a sárkány, ki a táj minden vizeit irigyen felitta, elátkozva egy szomjas remete által, fújja ki azt a *lőő* forrásban. A kolumbácsi szikláról regék szerint (Mednyánszky 461): midőn a király beteg leánya üdülést keres a völgy forrásánál, egy sárkány rohan rá és kíséretére, György vitéz a jajveszklés hallatára ménével neki ugrat, s leteríti a sárkányt, levágott fejét a kolumbácsi szikla egyik hasadékába veti, évenként azonban innét szállnak ki most az ártalmas *kolumbácsi legyek a sárkány rothadó torkából*. Schott (284) szerint az oláh monda: hogy midőn egy király a barlangot, a kártevő rovar raj kiszállta által okozott nyomornak véget vetendő, befalaztatja, tavasszal a legyeknek tojásaikból

1) régiebb költőinknél is az oroszlán és sárkány nevek synonymumilag így egymás mellett gyakran használva, László (moh. 39): megdühödött oroszlány — pokolbéli sátn — rettenetes sárkány (226), e dühös oroszlány, s megadózott sárkány.

kikeltével oly hatalmas nyomás támad, hogy a fal azonnal leszakad, s a mérges legyek raja kegyetlenebbül mint valaha felhőkint tör ki. Népünknel szinte a különös hit, hogy Margita napján (jul. 14.) az általa legyőzött *sárkány torkából szállnak ki a legyek*; német néphit szerint ismét ekkor jönnek a jégesők, Schmeller (würt. 3. 387) szerint: Margareth breitet ihren reifrock aus; mi már itt általában a sárkánynyal összefüggő jég s légy csapásra utal, s ily mythosi értelem foroghatna fen már talán a sárkány s légy istenségi jelentéssel bíró régi keleti Baalzebubban is.

Összeállítva a sárkányi monda ezen s az összes mythosokban előjövő vonásait, benne legelő is az óriáshoz hasonló cosmicus mythosi képletek mutatkoznak; mint a durva ellenséges földanyag lényei pusztító szörnyekként állítvák elő, barlangok, vermek, föld mélyében honolva, a vizeket felszíva, jégesőt, szélvészét gerjesztve, a termést megrontva, állat s embereket ragadozva; miért ellenük is hasonló, mint a durva, erőszakos, emberevő óriások ellen kell a hősöknek küzdeni, lölők a világot megszabadítani. A küzdelem szinte akkép alakul, a gyengébb hős, ész, fortély, varázsszerek által győz az erősebb, de könnyen kijátszható s némi büv, átok alatt lévő szörnyetegen. Ilyen képletek a hellenben Herakles küzdelmei a lernai hydrával, Kadmosé a dirkei folyóban lakó sárkánynyal, ki szinte a vizet merítőket széttépi, hasonló hindu, germ., angol st. regék (l. Haupt zschr. 5. 485, 7. 429), a vízben lakó, növekedő, a vizet felívó sárkányokról, kiknek szinte adó jár, v. ragadozók, míg a hősök kipusztításuk által tőlők a vidéket megmentik. Kitűnőleg jelentkezik e mellett azonban a monda háttérében a tudat is, hogy ezen sárkányi képlet csupán bizonyos fensőbb lények, istenségek, rossz szellemek felvett alakja; így különösen a keleti mythosokban; a bibliában már a sárkány a sátán alakja, és a regében Firdusinál (Schah nameh), az ördögös szörny sárkány alakot vesz fel, mint Zohak és Feridun (1. 19, 44), és sárkány alakú dívek jönnek elő (1. 173); tulajdonaira nézve szinte tűzokádók (1. 44, 2. 283), 7 fejű (2. 66), minden éjjel két előkelő férfit követel áldozatul és felfalásul (1. 21), ellenében sárkányölő hősök küzdenek (1. 21, 97, 2. 437). A germ. regében a sárkány szinte különösen személyesítettik, péld. az eddai Fafnirban (Fafnismal), míg a többi mondák, mint különösen sajátink is, ilyet csupán azon élénk festése által árulnak el, a mennyire néki emberi beszédet, cselekvést, hősseli versengést st. tulajdonítanak. Élénkebben ismerik még ismét az összes mondák a sárkányt, mint ama föld alatti fényes, aranyos kincsdús lak, édeni vidék s boldogság örét; a classicus mythosban már őrizve a Hesperidák kertét, a keleti regékben (1001 éj, 14) a drágakő s kincses palotákat, Firdusin. (1. 33) az arany palotákban honolva, az elragadott királyhölgyekkel, mint meséinkben a hármaskirályleánynyal az érc v. vas, ezüst s arany palotában (l. f.); hasonlóan a germ. Fafnir laka földalatti vas palota, melyben elásva a dús kincs fekszik. Kevésbé ismerik azonban ezen utóbbi, úgy látszik későbbi regei vonást, miszerint a sárkány csupán bizonyos elősott, *átkos st. kincs őreül* állítatik elő, s hogy a hős küzdésének feladata kitűnőleg csak ezen kiszabadítandó kincs birtokába jutni, mi már talán csak az ősi mythosi nézet helyébe lépett, miszerint a ragadozó sárkány megölése, kipusztítása által egy boldogibb édeni, biztosabb élet eszközöltetik, a világ átoksúlytól megmentetik¹⁾; így magyarázza ismét egy általánosb újabb vélemény szinte már mind ezen képleteket *astralis jelveknek*, mint már ezt szinte fentebb érintém, s mit itt határozatlanul hagyhatok, eleve csak röviden a nevezetes mythosi nyomra utalva, miszerint

¹⁾ fentebb figyelemztetem szinte már a sárkány és garaboncsról regékben, azon különös szerecsen országba utazás, és ott hűsítő erejéről vonásánál fogva, a monda ne tán őt népelemélti értelmére; különösen, mint tudva van, a sárkány a kínai birodalom ősi cím jelve volt, hasonló, már a perzsák hadzászlóin is előjő Firdusi 2. 43), s mint ilyen ellenében már a hiongnu féle ősi húnok küzdöttek talán, melynek legyőzésével juthattak nem egyszer e népek az ősi műveltségi gazdagsággal bíró és ingerlő mennyei birodalom kincseire?

a sárkány egyszersmind *nápot* s *holdat ragadó*, *elfalással fenyegető szörnykint* is *előjő* számos népek regéiben, és egészen hasonlóan nálunk is egy nevezetes mesében (gy. 201), miről bővebben helyén (IX). A finnben *mamelainen* a *sárkányanya* volna ily kincsőr, Renvall magyarázata szerint (lexic. s. v.): *femina maligna, matrix serpentis, divitiarum subterranearum custos*. A szlávban is kitünőleg jó elő ezen vonása, a *plienjk* (Hanusch 289) mint tüzes sárkány hordja éjenként az aranyat és gazdagságot azon szerencséseknél, kiknél leereszkedik; ilyen a lausitzi néphit szerint (Grimm 971) a *žitny smij* – *korn drache* – gabonát hordó sárkány, *penezny* és *mlokovj smij* – pénzt és tejet hordó; a csehben is *zmek* (Grimm 654) a tüzes pénzt őrző sárkány, a honunkbani szlávoknál *zmok* (Kollár zpiew. 1. 416), a szerb. *zmaj*, a levegőben járó tüzes sárkányalak, melytől a babonás nép a kincseket és gazdagságot várja; s míg egyfelől ezen szláv névvel eredetre azonos oláh *smou* v. *smeone* – sárkány, az oláh néphit szerint (Schott 204), mint egy éji nyugtalanító kísértet képzeltek, addig másfelől a szláv *zmok*, *zmek* a pénzt és gazdagságot hordó *nedves madár*, *tyúkfi* alakjával szinte azonosul. Bernolák (slow. 5. 1373) szerint: *zmok* – *malus spiritus specie madidae prorsus avis pingi solitus* (hasonl. Jungmann, Hanusch 300 és Grimm 654), a név *zmokli* – *nedves* értelménél fogva is.

Lidéro. Ezen utóbbihoz hasonló és sokban ismét eredeti alakot ismer nálunk a néphit a **lidéro** v. a különböző tájszólások szerint (tájszót.): **ludvéro**, **lodovéro**, **luovér**, Csallóközben: **iglio** v. **ihlio** név alatt. Mai értelme sajátlag **bolygóttűz** – *ignis fatuus* volna (tájszót.), melyet azonban a köznép um. **ördög** v. **boszorkányi látomásnak** *hisz* sok helyt. Mednyánszky (Rok. abergl. n. 91) szerint: gyakran um. a gyulékony anyag a légben megtüzesedve, mintegy tűzgolyó esik le a földre; ezen légi tűnemény azonban olykor különféle alakokban jelenik meg, majd mint egy tüzes fark, tüzes lánc v. repülő tüzes sárkányi alak, s esetelegesen a pór kürtőjén is becsik; ez oka azután um. a különös néphitnek, hogy az **ördög** a vele viszonyban lévő embert segíteni jó *sárkány* v. *lidérc* alakjában. Erdélyi (közm. 267) szerint: „a lidérc a magyar nép hitében valami *tüzi manó* volna, mely mint a tüzet tápláló lég, kulcslyukon is befér, s legelzártabb helyeket is, csukott erszényt, ládát, a nélkül, hogy gyújtana, meglátogatja; *természete a pénzfordás, gazdagítás*; ezért mondják a hirtelen gazdaggórra: *lidérce van*; lakása posványok, várdüledékek, barlangok, temetők, vagy is dohos, penészes helyek; ha *lidérotüzekről* hallunk, ez csak erősíti a fentebbi véleményt.“ Az általános néphit és regék azonban eme jellemzéseknél sokkal többet, s különös vonásokat tudnak még a lidércről, s azt sajátlag, mint *segéd*, *pénzhordó*, sőt mint *inoubas* szellemet is *elázott*, *nyomorék osírke* alakjában állítják elő. Egy összefüggőbb csallóközi rege szerint, melyet egy idevaló földműves beszél (gy. 55): P. faluban egy vén asszony Szabó Mihályné látott egyszer um. az utcán egy *rongyos tyúkfit*, mi nem egyéb volt mint az *ihlic*, az asszony nem tudta, hogy mivel van dolga, házába vitte s a kemence megé tette, de mire felmelegedett pistryegni kezdett, és pistryegése közt mind csak ki-vehetőbben lehetett hallani a szavakat: *mit hozzak? mit hozzak?* az asszony előbb csak hallgatódzik, végre boszorkodva felkiálta: már mit hoznál no, tán biz sz-t? de mire reggel lett csak tele volt a ház ganajjal, hogy nem is győzték kihordani; az asszony is okosabb lett, s mire másnap kérdését pistryegé, mondá neki, hogy hozzon hát pénzt; az *ihlic* erre mindent tele hordott pénzzel; e mellett sem nem nyúlt, sem nem lett simább, s csupán szőrös tojást tojt; az asszony már megijedt s túl akart rajta adni, kitette ismét a helyre honnét vette, de az mindig visszajött, s nyugtalanító házát, míg végre az asszony valahogy nyakára hágott, de az óta pénze is ganajjá vált, s a többi után potomba ment. Hasonlót közöl Mednyánszky (abergl. i. h.) a felső magy. országi szláv e nemű néphitről: egyszer egy ily *zmok* – *lidérc* igen esős napon *tyúkfi* alakjában, csupán valamivel hosszabb nyak és lábakkal, s nagyobb szemekkel az úton

a sárban fekre nyögött; a gazdasszony ablakából megpillantá, kiment s haza hozta, megtisztogató, s a meleg kályhára feltevé; rögtön fölelevenült, nagy léptekkel kezdett fel s alá járni, a fejét mindenfelé forgatva; a kályhán egy fazék állott savanyított répával, a lidérc szélére ugrott, s nagy torkosan kezdé evegetni a répát, mellette folytonosan csipegetve: „*žeru repu na nalepku*” = eszem répát a fazék széléről; az asszony hallva, neki ugrott s ki akarta hajítani az *ördög madarat*, de ez repkedve könyörületért káromgott s ígérte, hogy mindent meghoz neki a mit csak kívánni fog; ezen ajánlatára kegyelmezett a csodás madárnak, de azonnal számos dolgokat kellett neki megszerezni; mire a szörnyű sok aranyat meghozta, kellett neki gabonát, fát, sőt, zsiradékot, marhát szerezni; nem sokára azonban a pénz s eleség mind el volt pazarolva, a gazdasszony újra kérte a zموكot; hogy mégis örökre hatalmába ne jusson, cselre gondolt, s egy öreglőt megtudá, hogy ha a zموك sokáig nehéz terhet hord, meg kell szakadnia; megparancsolta azért neki, hogy gabonával tele hordja padlását; a zموك egész erejével neki kezdett a munkának, mire a hamis nő lyukat fúrt a szobába, innét a pincébe úgy, hogy a padlás soha sem telhetett meg, és a zموكnak meg kellett szakadnia, a pórnő pedig megmenekült tőle. — De nem mindig szabadulhatni ily könnyű áron a lidércről, többnyire határozott alku történik közte és gazdája közt, az utóbbi gyakran írásilag, *vérevel* st. kötelezi le magát, *lelkét igéri oda*, véle minden eledelét megosztja, sőt vérevel is táplálja; (gy. 194): K-a városában az egész lakosság ismert egy sovány, mogorva kinézésű agg hajdúnót, ki a ganajon egy záptojásból kikelt lidércet talált volna; azóta a lidérc hordta neki az aranyat, de ebben még férje sem részesülhetett, a lidércet pedig a nőnek keblén kellett hordania, hol ez vért szívta, s a nő szemlátomást soványult, nem is mert senki előtt enni, mert a lidérc minden falatjából a felét megkivánta. Ezen összefüggőbb regéken kívül a különféle tájakon divó néphit is számos kiegészítő vonásokban tudja még a lidérc különös eredetét, tulajdonságait st., Karesay (u. muz. 2. 498) a csallóközi néphitről tudósítva, mondja: a falusi pórok nagyobb része állítja, hogy saját szemeivel látott *iglicet* a légben röpködni, s ekkor úgy néz ki, mint egy *tűzes nyomórúd*, *hosszú farka* van, gyorsan *röpködni*, *tűzet szór* maga körül, s a kéményen röpködni be a házba, *hová kincseket hord*; származik pedig *kakas tojásból*, de embernek kell kikeltetni, és pedig a hóna alatt hordozva azt a tojást; ha kikelt, sótalan kásával tartják titkon a házban, s megis fészül, azonban mindig igen pilladt *nyomórúdk csibe* alakban van és szüntelenül csipog, éjjelint aztán el-elűnik s hordja a pénzt. Egy más csallóközi közlés szerint (Fehértől gy. 206): ha a jércének első tojása meleg ganajba tétetik, vagy pedig maga az ember azt hóna alá teszi, s ott kilenc nap alatt kikelti, az ilyen tojásból kikelő csirke lidérc lesz; Csallóközben leghasználtabb neve um. *iglic*, és az a rongyos és *csipegető csirke* képében házanként járó *ördögnek mondatik* lenni; gyakran megtörténik um., hogy a konyhában sürgő forgó gazdasszony, mint lába alatt fetrengő alkalmatlan jószágot felrúgja, ilyenkor megszólamlík és szolgáltatást ajánlja. A ki szolgáltatást elfogadja és lelkét neki adja, annak *pénzt*, *kincset hord*; e pénz a setében fényleni mondatik; gyakran éjszakánként két óles *hosszú lángostor* gyanánt röpködni a faluk közelében a házak felett, míg valamely ház felett el nem enyészik, azt tartván, hogy ilyenkor a kéményen ereszkedik be a házba. Kecskemét vidéki néphit szerint (gy. 258): a lidérc olyan mint a *tűzes gombolyag* mikor a levegőben mén, és tűzes szikrákat szór maga után; közönségesen oly tojásból kel ki, melyet *hét éves kakas* tojt, ezt a hóna alá tegye az ember, s addig hordja míg ki kel, kikélése után soha sem hagyja el az embert. Mások szerint um. a *lidércet* csak azon nő bírhatja a ki véle *közösülni* akar, ha az a gonosz (mert a pórnép a *lidércet gonosz szellemnek hiszi*) akarátját tudtára adja, az mindjárt tyúk v. csirke alakban megjelenik nála; az asszony kötelessége ekkor őt jól tartani, mire megrázkodik s férfi alakot vesz fel, s az asszony minden ohajtását teljesíti, különösen pedig pénzt hord. Nyitrai néphit (gy. 147)

ehhez még tudja, hogy lidércnek nevezetik olyan *gyermek* is, *kit az ördög még anyja méhében magáévá tesz*, az ilyen nem nő magasbra két lábnál, éjjel tüzes lánc képében látni; (gy. 118): vagy mint *tüzes pénz hordó csetres csibét látni tüzes szemekkel*, s ilyenkor követni veszedelmes, mert a vízbe vezeti az embert, sőt megfojtja. Nevezetesen tudja már ezen s különösen az *incubusi* vonást róla a Szirmaynál (Szatm. várm. 79) közlött n. károlyi boszorkánypör, szerinte: „*a lidérc olyan formájú madár, mint az iromba tyúk*, nappal a boszorkányok ágya alatt volt, éjszaka vele hált és közösködött, sorba tartották, sőtalan kását adván neki enni, rajta járnak a boszorkányok Gellért hegyére is.“ Még egy miskolci közlemény (gy. 161) ekkép egészíti ki az adottakat: a lidérc származik polyhos (ki nem kelt) tojásból, melyet ganajba ásnak el, hol egész a holdváltozásig marad, ekkor lesz belőle egy hitvány csibe, melynek tollai fülfele állanak, tejes kásával étetetik, s mindig a házi asszonynyal hál; hangja ez: „mit hozzák,“ s birtokosnéjának minden parancsát teljesíti; mikor valamit hozni megy, mindig tüzes lánc képében röpül ki a kürtön; *nehéz elveszteni*, mert ha eladják is, *mindig vissza jön*; de ha pálinkát adnak be neki, hogy megrészegedjék, aztán selyem kendőbe takarják, s éjjeli 12 órakor a kereszt útra viszik, akkor többé vissza nem kerül¹⁾; a kik lidércet birnak, azok a gonosz léleknek adták el lelküket.

A lidércnek a néphitben ezen töredék nyomaiból, mint látni, határozott alakja nehezen állítható elő; míg egy felől mint *tüzes szellem* jellemeztetik, más felől *eleme* a *sár, víz, posvány*, s ő maga majd *tüzes golyó, lánc* st. alak, majd *elázott, vizes csirke*. Így tűnik fel egyrészt pénzhordó *kincsőri tulajdonsága*; míg másrészt határozottabban mint különös *incubus* szellem is nyilatkozik, és ennél fogva a magy. mythos ama *incubus faunusi ösatyával*, kiktől a nemzet eredete származtatik, s még inkább a csirke madár alakjánál fogva a *turuli incubus főbb lény madár alakkal*, melytől a nemzet fejedelmei veszik eredetüket, találkozunk; mely a feledett ős mythosi regével, a későbbi nép előítéletben aljasodott talán ily boszorkányi incubus, nyomorék, megvetett csirke tyúkfi alakká. — Ezen képzetekkel azonban úgy látszik még más mythosi eszmék is elvegyülhettek. Így már a *bolygótűz* (ignis fatuus, irrwich) képzele, és különösen az ezekről néphit (gy. 195), hogy azok mint lidérc a *megkereszeletlen gyermekek lelkei*, hasonlóan némileg a szláv villikhez. Sőt egy szakértő barátom vizsgálatai közlése szerint (gy. 60), a lidérc általában a *kisérlet* értelmében is előző, különösen a *halálután véteikért vezeklő, nyugtalanító lelkek jelelésére*. E tekintetben egy más (gy. 207) közlemény szerint értesítem azonban, miként a sajátági lidérctől a néphit, az úgynevezett *tüzes embereket*, a bolygó tűzben képzelt *kisérletes lelkeket és alakokat* megválasztja; miért mi is ezt, mint a halálutáni létről hitregéhez tartozót, ama helyen tárgyalva, itt a meghatározottabb lidérci képzettől elválaszthatjuk.

Egy tekintetben mégis ezen, a lidérctől mintegy a *halálután kísértő, vezeklő v. bosszuló lényről hit*, összefüggésben különösen a róla fentebb közlött *vérszopó* tulajdonságával, melyben az úgynevezett *vampyrokról* — sajátlag úgy látszik szinte előbb állati s madár alakban vett, később pedig más különféle mellék képzetekkel elvegyült — europa délkeletén a törökök, oláhok és déli szlávoknál is terjedt néphitre

1) A lidérc megszerezhetése módjáról is különösét tud még a néphit: a ki a lidérc által tojott pénzdarabra talál, azt felveszi, észrevehetőleg gyarapodni látja, s mégis hallgatag tudattal használja, az közönségesen a lidérc hatalmába esik; megmenekülhet azonban szinte tőle, ha a pénzen túl ad. Ezen néptünkönél homályosan keringő eszmét találom Grimmnél (971) a lausitzi szláv néphit közlésében élénkebben kifejezve: ha um. egy fekvő harmas pénzt találva, az felvétetik, már más nap egy hatos fekszik helyén, s így az ismételt felvétel után egész a tallérig emelkedik. Ki ezután pénzvagyólag nyúl, annak házában megjelenik a zmj, zmek, pénzsárhány, jó bánást és tartást követelve csupán, de ha ez elbányagoltatik, úgy a házat fejűkre gyűjtja. Egy a mód tőle menekülni, ha t. i. azon talált tallér értéken alul adatik el, de úgy, hogy az átvevő észre vegye s hallgatag beleegyezzék. Lásd egyébkint a lidérchez, a különös kincs és gazdagságot eszközlő férget v. kígyót is Firdusinál i. h. 2. 407.

figyelmeztet, még itt rövid tárgyalást igényel; mert bár azt nálunk a mai néphitben egészen ismeretlennek találom, mind a mellett megérintendőnek mégis tartom, miután a mult századi külföldi literatúrát a *magyarországi vampyrok*ról tudósítások módon felül foglalkodtatták ¹⁾. A jegyzetben adott e nemű főbb munkáinak felületesen vetett tekintet is már azonban legjobban meggyőzhet, hogy az egésznek egyrészt geographiai zavartság, másrészt a hazánkban külön fajú népeknek elvegyülése volt egyedüli oka, melynél fogva a vampyrokrol sajátlag keleti török, oláh st. néphit magyarországra is kiterjesztetett, s némileg a hason lidérci képzzel elvegyülhetett, melyről azonban sajátlagi néphitünk mitsem tud. A magyarországi oláhoknál dívó néphit szerint (Schott. val. 295): a vampyr v. sajátlagi oláh nevén *Murony*, törvénytelen gyümölcse, két törvénytelen magzatnak, vagy a vampyr által megölötnék lelke; nappal sírjában nyugszik, éjszakán át azonban kedvére szállong, szopva az élők véré; a murony halhatatlan, s csak általtal lehet megsemmisíteni, ha tetemét, melyet a sírban hanyat fekvés, az arc virágzó kinézése, és a nyakon lévő sebről lehet megismerni, kiásva, homlokán keresztül szeget vernek, szívéen át fakarót döfnek, vagy elégetik; e mellett különféle alakokat, mint kutya, macska, béka, tetű, bolha, polocka, pók, kedve szerint vesz fel. Innét az elhalókra nézve különös gonddal járnak el, nehogy mint vampyrok keljenek fel. Szakértő bába hivatik meg, ki a tetemet a szükséges kellékekkel ellátja, a halott fején szeg üttetik keresztül, teste több helyt disznó hajjal kenetik meg, melléje vad rózsafából tövises bot helyeztetik, hogy ruhája a tövisben megakadva a felkelőt visszatartóztassa. Egy neme a muronynak a *prikolics* is, ez is éjen át jár a tanyákra, hol az állatok véréet kiszívja, kinézése ezért szinte piros, a nép különösen még kutya-farkkal képzei. Griseliné (Temes. 1. 225) szerint: a beteg oláh érzi mint jó rá megholt ellene vampyr alakban, és szívja véré, hite szerint nem is gyógyulhat meg, ha csak a vampyr mellén és hátán át keresztül nem szúratik ²⁾. A vampyrnak valamint alakját úgy nevét sem ismerem népünknel. Sándor és Kreszu. *vérszopó lélekkel* magyar-
rázzák; erre volna szinte veendő a szinte náluk előjövő eredetibb és *dracunculus*-sal magyarázott: *vértályog*, *vértálgú*, *vértarjag*; sajátlag *tályu* Calep. magy. szerint: *struma*, Pariz Pápain. *tályog* = *apostema*, *abscessus*, és *tarjag*, Molnár. *pustula*, mi talán a vampyron előjövő, vagy általa okozott vér kiütés v. sebre volna vehető. Hanák (természettajz kézi könyvéb.) a *vampyrus spectrumot lidérccel* fordítja, vajlon régibb iratokból a néptől vevé-e azt? talán csupán a lidérc spectrum értelmét használta.

1) Ranft de mastificatione mortuorum in tumulis. Lips. 1728. — u. az: tractat v. d. kauen und schmatzen der todtien in gräbern, worin die wahre beschaffenheit, derer hungarischen vampyrs, und blutsauger gezeigt, auch alle von dieser materie bisher zum vorschein gekommene schriften recensirt werden. u. o. 1733. — Harenberg vernünftige u. christliche gedanken über die vampyrs, oder blutsaugende todtien, so unter den Türken, und auf den gränzen des Servier landes, den lebenden menschen u. viehe das blut aussaugen sollen. Wolfenbüttel 1733. Calmet gelehrte verhandlung der materi, v. erscheinungen d. geistern, u. denen vampyren in Ungarn, Mähren etc. aus d. franz. mit zusätzen. 2 köt. Augs. 1751. — Tallar visum repertum anatomico chirurgicum, oder gründl. bericht v. d. sogenannten blutsauger vampyren in der Valachei, Siebenbürgen u. Banat. Wien 1784. — A kérdés még törvénykönyveinkben is felmerül, Bodó iuris prud. 216: quæri potest qui sentiendum sit de eiusmodi spectris, que daemon in corpore, sive persona alicuius hominis demortui apparens, diversimode alludit; et an eiusmodi demortuorum corpora igne cremanda sint — cuius facti — um. — exempla quam plurima adduci possent. Leischner ismeretes zauberkunst könyvében idéztetik egy eset magyarországból, melyről um. a nyilvános lapok tudósítanak, mint Madreyaban (?) in der provinz Tokay (?) egy Arnold Pál nevű hajdú halála után, többeknek rögtön kimúlása miatt bírói vizsgálat elébe állított. — 2) hasonló még némileg a vampyrhoz a keleti gule, sajátlag boszorkányi féle alakok, de kísértetek is, melyek szinte emberhús s a holtak tetemeivel étkeznek (l. Weil jegyz. 1001 új id. kiad. 564 éj), valamint hogy a gulák is különös színt és alakot felvéve, az embereket a pusztákban eltévesztik, s különösen, hogy eredetükre a hulló csillagok tüzeiből származtatnak, mi gondolnám holgótüz = ignis fatuus értelmüket is kifejezné (l. Hammer geisterlehre 15).

A **lidéro** név is magában különféle, bár homályos értelmet ad számos változatai, s a szó sokoldalú képzeiteiben. Főntebb utaltunk már annak általánosan mai *bolygótűz* – *ignis fatuus* értelmére. Molnár és Kreszn. szinte már a fentebbi néphithez képest *incubus* és *ephialtes*-sel megfelelőleg értelmezik; a mai közzsólás e felett a *lidérc* szavat a *hiú* fogalmának kifejezésére használja, mi ismét a felőlei néphitnek megfelel, amennyire azt *bolygótűznek* képzelet, vagy az általa hordott kincset ál, semmivé, ganajjá váló gazdagságnak. Így van egy **libóc**, **libeo**, **libuo** szavunk (Kreszn.), *vanellus*, *spermologus* értelemmel, és ide tartható a **libár** is, mint a tájszótár véle a *kárász* kifejezést értelmezi: egészen elsoványodott, meg nem hizható természetű ember um. mint a marhában a *libár*. A nevezetes **ludvéro**, **lodovéro**, **luovér**, **lödéro** ¹⁾ tájszólási változatokban a név különös melyebb értelem s érvényességgel jelentkezik, és jelentékeny összetételekre utal, melyeket azonban ma már nehezen magyarázhatni; feltűnő benne a *vér* szó, s ha az itt *sanguis* értelemben veendő, úgy a *lidércnek* a néphitbeni *vérsvívó* és ama vampyri tulajdonságával volna magyarázandó, míg a szó másik tagja ha a *hidra* – *anser* veendő, úgy e mythosi lény *szárnyas madár alakját* fejezné ki, minőként a néphit azonban mint tyúkfét, jércét állítja őt elő. Sajátságosnak mutatkozik az eltérő csallóközi **iglic**, **ihlio** neve. Szótáraink ez értelemben nem ismerik, az *iglice* – *genista anonis* (Kreszn.) *iglicefű*, *iglicetűvis* – *hauhechel* (*íringó* is, akad. szót.) neveket nem tudom ide tartani, ha csak hason főbb lényei mythosi nevektől a növényekre átment elnevezésnek nem vesszük, minőket már fönt. egyes főbb lényeknél találtunk; helynevek is *Igrice* f. Szaláb., *Igice* Dobokáb. A név elsőbbi formájában csak a hitregei *igésés* cselekvéstől (mely szónak a tájszót. *igletés* formáját is tudja) volna származtatható, és a másodikban talán az *ihletés* által magyarázható, minél fogya a név tanúsíthatná, hogy ez alakban is a torzított nevek s tulajdonságok alatt benne a magyar mythosnak egy sajátos eredeti *madár alakú ihlető lénye* lappangana. — A székely **lángos** név is talán még ide tartoznék, amennyire a tájszótár. Szabó E. a különös magyarázattal kíséri, hogy az tüzes ember, japoniabeli futó szekér neme (?); ama *kisérteti* értelemmel tünteti fel a *lidérc* nevet a tájszót. szinte, midőn a *tünet* – *phantasma*, *spectrum*-ot *lidérccel* magyarázza. És ide tartozand, különösen a *lidércnek* ezen tünet, kísértet, meg sajátlag vampyri tulajdonságáról képzelet jelelésére a **tündelevény**, **tündemény**, **tündevény** szó (I. IV), amint ez szótárainkban (Kreszn. és tájszót.) *vespertilio*, *denevér*, és sajátlag amaz *vampyrus spectrum*ot is jeleli, s melyhez közelítőleg veszi már Molnár Alb. a *tündért* is, azt *empusával* magyarázva.

Végre ezen a népmonda és elnevezésekben sokoldalulag majd világosban, majd ismét homályosban jelentkező néphitet a *lidércről* fejezik ki, és viszhangozzák meg közmondásaink is, mint: *tüzes mint a lidérc; okádja a szikrát mint a lidérc; lidérc üli pénzét* (D. 1. 153, 161, 149, 192, 234). *Ludvérc is tudja hová vigye pénzét* (E. 5211). *Kinek rossz a lelkiismerete, lidérccel álmodik* (Kreszner. 1. 17); meg költőinknél leírásai péld. Zrinyi (zrin. 187):

mint tüzes lidéro száll le az főljöhübül,
kinek lángos farka szikrázik sok tűztül.

1) A finnben *Lieckö* (Lencq. 49) név és alakra közel jár; amennyire ő is kísértetesen, mint a *lidérc* ijeszti s eltéveszti az utána menő embert, s mint satyr mindenféle alakokat, ezek közt pedig különösen madár alakot is felvesz; más magyarázatok szerint ismét egészen azonos volna ama *lidérc bolygótűz* jelentésével; Schwenck (myth. d. slav. fin. 395): *Lieckö* ist ein name, der zeigt dasz man in irrwissen u. ähnlichen leuchtenden erscheinungen, geister zu sehen wähnte, denn lieckö ist eine flackernde flamme, und lieh un heiszt flackern. insbesondere bezeichnet jener name den geist eines ausgesetzten und auf diese weise umgekommenen kindes, von dem man meinte, man höre es in den wäldern schreien. doch dient er auch um einen bösen geist insgesamt zu bezeichnen. lásd szinte Rühls (303) felőle, és Lencquist már fentebb (IV) adott leírását.

Grif. Ezen csodás **kínosór** állatokhoz tartozik még a *grif* madár is, amennyire azt regéink és meséink hasonlóan a római classicus és keleti e nemű regékhez ismerik. Hasonlón mint Mela (2. 1) st. tudósítanak: *griphi saevum et pertinax ferarum genus, aurum terra penitus egestum mire amant, mireque custodiunt, et sunt infesti adtingentibus*, úgy tudják rólok krónikáink is, mikép az őshon kristál hegyeiben fészkelnek, Kéza (1. 1): in montibus deserti crystallus invenitur, et griffo nidum parat; még bővebben Turócinál (1. 7) az ő, hagyományos monda úglátszik, a classicusoknál leírások felvevésével felelevenítve: cum auro et argento ac gemmis affluent (t. i. azon vidékek), *griphus pertinax, saevumque genus animalium, et alites ferocissimae illas custodiunt*, nec quempiam illac adire patiuntur. quippe illae attingere satagentes, mox ultra omnem rabiem saevientes, illos discerpunt; quam ob rem advenis difficilis et rarus aut nullus accessus illac datur. lapides etiam pretiosos, crystallum videlicet ac ceraunum, item smaragdum, easdem partes ethyiae gignere perhibent. non tamen ad hoc sine discrimine pervenitur, cum et eosdem ipsi griphe custodiant, propter quod dictos arimaspos homines, monoculos, cum illis decertare dicunt. Sőt már fentebb (IV) a hadvezérlő turul féle sasokkal is azonosulva találjuk, amint egy ő, hún monda szerint Priscusnál (i. k. 158): a grifek miatt kénytelenek ősi székeiket elhagyva, egy más honba költözni: hae gentes (huni saraguri és onoguri) sedes suas relinquerunt, propter magnam ingentium gryphorum multitudinem, quos non prius recessuros fama erat, quam genus humanum devorassent: quibus calamitatibus exciti in finitimorum sedes irruerunt. Hasonlón krónikai hagyományainkhoz tudják kárpáti helyregéink is (Bél not. 2. 518), mikint az ottani hegységben szinte *grifek őrzik az aranyat s a drágakő kincseket*, miért mindeddig nem lehetett előhozni. Még bővebben ismerik népmondáink a grifet; Majlátn. (167): távol hozzá férhetetlen tartományban, hová az út a halál tengeren, s a küzködő óriás hegyek közt vezet, lakik a *bölcs és jó grif madár*, naponta kiszáll fészkeből megtudni a világ rejtelseit, de tőle azokat nehezen lehet kitudni, csak ha farka jóstolla um. kirántatik; midőn a deák hozzá vándorol a király számára a titkot kitudni, csupán egy öreg nőt, a grif gazdasszonyát, hasonlóan az óriás anyja v. nejehez, találja lakában, csudálkozva fogadja az öreg, hogy juthatott hozzájuk, hová um. 80 év óta halandó nem ért; a megkérlelt agg nő azonban elrejtíti őtet a jövő grif elől; mint a zúgó szelvész jó ez haza, szárnya minden csapására hét mérföldet halad, lakában az elrejtett húst szaglalja; a kegyelmet nyert deák végre kihúzhatja farkából a jóstollat, de a grif fájdalom ilyenkor iszonyú, két hegyet szorít körmei közé, fejét folyóba dugja, fájdalomában ordítása száz mennydörgésként hangzik el, a két hegyet markában porrá zúzza, és a folyót kiissza. Mind ezen vonások ismét, mint látni, az óriás és sárkányiakkal találkoznak. Gaalnál (100) hasonlóan, a grif viszonzólagálalkint megsegíti a sárkányok ellen küzdő hőst, kiviszi őt szárnyain a sárkánylaktól; az éhes és szomjas grif itt is körmeivel hoz egy hizott ökröt, leragad egy fölht, s szárnyaival szorítja ki belőle nedvét. Még körülményesben tudja ezt, az előbbi egy variansa (gy. 95): miután a hős a sárkányt leküzdvé a 3 királyhölgyet és fivéreit tőle megszabadítja, s ezek az előbbieket a sárkánylaktól felhúzza, szabadító testvérüket irigységből ott hagyják, rajta könyörül a grif v. struc madár (a nevek a mondai variansokban folyvást felváltva haboznak), kinek tojásait a hős a sárkány felfalásától megóvta, hátára veszi, s egy ökröt 12 darabra szelet, a meghagyással, hogy fölfelé szálltában valahányszor száját tátandja, mindig egy részletet vessen beléje; felemészte az egészet, a madár már alig liheget, midőn 13szor is száját kitátotta, a hős hamarjában lábát veté bele, mire felérnek észreveszi a grif a történetet, s kiadja beléből a lábat. — Mint az előbbi regés képzetek és maga a grif név már a classicus regével azonosak, úgy ismét e részletesb mesei vonások is hasonló keleti mondákkal találkoznak, mint az 1001 éjiekben a roch madárról előjövők (I. 61, 260 éj). Ide

tarthatók azonban meséink más e nemű bölcs, jós, különös regés madarairóli képletei is, mint Gaaln. (195) az aranyfarkú madárróli mese, melynek feje és szíve megevése által az ember királyság és kinsékhöz jut; de így eszközöl már a sárkány, s általában az állat szív evése bölcsességet és szerencsét (l. Grimm 654); hasonló a pelikán madár énekéről rege népd. (3. 242), melyre um. a 100 éves anyóka és az agg király 17 éves ifjúkká válhatnak ¹⁾.

Tátos. Állati mythosunk kitünő alakja azonban a ló, regéink és mondáink sajátosságos csodás *tátosa*. Ezen legnemesb és legeszélyesb állatot, a vitéz népek nélkülözhetlen segédjét, — miért a vitéz, hős elnevezése is: *eques, ritter, caballero, cavalliere, chevalier*, nálunk ma *lovag*, s a régibb székely *lófő, lófi* ²⁾ — az összes mythosok kitünő tiszteltetésben részesíték. Az őshindu közös ariai korszakból tiszteltetésnek számos nyomai jönek elő már, bár később kitünőleg csak a nyugatariaiban tartá fen magát, még a keletiben a tehén lett túlnyomóvá (Benfey ind. i. h. 182); maiglan azonban még mint *Siva, asvamedha* ló halotti áldozata jó elő, és *Visnu* nyolcadik avatarja leend, midőn fehér ló alakjában fog megjelenni a világ végén (recherch. asiat. 1. 204). A perzsák szent fehér lovairól Herodot. (1. 189) tudósít, mikép jóslatadó nyertésük országos válsalatok és fejedelem választások alkalmával határozó befolyással bírt. Germán mythosi hasonló adatokat már Tacitustól birunk ³⁾, s így tudnak a krónikai leírások a szláv istenségek szent lovairól is ⁴⁾. Az őz rokon népek mint a skythák lóistiszletét, kitünő lóáldozataikról tudósítások, és a classicusok felülkü hippomologi mondáikból vesszük észre (Hom. il. 13. 5, Strabo 7. 300, Herod. 4. 59); hasonló tudósítatunk a massageták (Herod. 1. 202), hiongnuk (Deguignes 2. 26) és mongolokról (Görres myth. 1. 194).

1) I. hasonló meséket: az olasz. Pentamerone 1. 7, straparola 10. 3, franc. Caylus cabin. 24. 27, csehb. Gerle 2. 2, Grimm kind. u. hm. 3. 101, 109. — 2) I. tájszót. és Jerney ut. 2. 286 szerint, Benkő Milkovajából 1, 56 idézve egy 1096 okirat: utriusque ordinis Loochfew, quam gihalog vocati militares et fortes viri. — 3) Tacit g. 10: proprium gentis equorum praesagia ac monitus experiri, publice aluntur iisdem nemoribus ac lucis, candidi et nullo mortali opere contacti, quos pressos sacro curru sacerdos ac rex vel principes civitatis comitantur, hinnitusque ac fremitus observant. nec ulli auspicio maior fides non solum apud plebem sed apud proceres, apud sacerdotes, se enim ministros deorum, illos consocios putant. Így a droatheimi templom udvarában legelő sz. lovakról tudósít még a későbbi Olaf saga, midőn sz. Olaf ledöntve a templomokat, azokat is meggyalázva, megnyergeli (Grimm 621). — 4) a pomeraniai szlávokról a vita s. Otton. írója (3. 2, 70, 2. 22): habebant caballum mire magnitudinis et pinguem nigri coloris et acrem valde. iste toto anni tempore vacabat, tantaque fuit sanctitatis, ut nullum dignaretur sessorem; habuitque unum de quatuor sacerdotibus templorum custodem diligentissimum. A rugiaikról Saxo gr. (321): numen Svantoviti trecentos equos descriptos totidemque satellites in eis militantes habebat. praeterea peculiarem albi coloris equum titulo possidebat, cuius inbae aut caudae pilos convellere nefarium ducebatur. hinc soli sacerdoti pascendi insidendiue ius erat, ne divini animalis usus quo frequentior hoc villor haberetur. in hoc equo opinione Rugiae, Svantovitis adversus sacrorum suorum hostes bella gerere credebatur, cuius rei praecipuum argumentum exstabat, quod is nocturno tempore stabulo insistens, adeo plerumque mane sudore ac luto perspersus videbatur, tam quam ab exercitatione veniendo magnorum itinerum spacia percurrisset. hasonlóan a luitziák lováról Dietmar 6. 17. st. Véleményem szerint ide tartandó az assyriaik szent lovairól eddig figyelembe nem vett, nevezetesen adat is Tacitusnál (an. 12, 13): capta in transitu urbs Ninus vetustissima sedes Assyriae . . . interea Gortarzes apud montem cui nomen Sambulos, vota diis loci suscipiebat, precipua religione Herculis: qui tempore stato, per quietem monet sacerdotibus, ut templum iuxta, equos venatui adornatos sistant. equi ubi pharetras telis onustas accipere, per saltus vagi, nocte demum vacuis pharetris, multo cum anhelitu redeunt. Rursus deus, qua silvas pererraverit, nocturno visu demonstrat, reperiuntque fusae passim ferae. A mellett, hogy itt már a szláv Svantovit ménéhez, melyen ellenel ellen éjjente hadakozik, hasonló templom mellett tartott lovak jönek elő, melyeken az isten éjjel vadászatot tart, ránk nézve még az adat, ezen Ninus mellett tisztelt assyria Herculestől — mint őt a római író saját istene nevével ismerteti — különös érdekel bír, miután igen közel jár nemzeti Nemerénkhöz, s a keleti assyria regék Nimródjához, mint az említett, vadász és herculei tulajdonnal bíró „robustus venatorhoz:“ mit miután fentebb illető helyén (V) megjegyezni elmulasztottam, még talán adaléku tárgyalhatni fogok a mű végén.

Saját történeti mondánk már, hason fontos *jelvi jelentőséggel* hozza mindjárt elő a lovat. A honfoglalás föld, fű és víz jelvei helyébe Svatoplugnak viszont egy *fehér mén* küldetik ¹⁾; (Tur. 2. 3, chron. bud. 38): *communi consilio ad praedictum ducem (Zvatoplug) nuncium miserunt, et ei equum album et magnum* (fentebb a szláv mythosi ló is: *caballus mirae magnitudinis*, Saxonál: *albi coloris*), cum sella deaurata auro arabiae, et freno deaurato miserunt; ily *aranyos lovak* az éjszaki regéb. (Sn. 44): *gyllir gler* = *aranyos, ragyogó, az arany patkó és féktől, gulfaxi* = *aranyos serényű, gulltropar* = *aranyzalakkal fonott farkú* (Grimm 623). A további szavak: *dux ipse gavisus, quod ei pro terra quadam hospitalari misissent*, nyilvános krónikai magyarázó toldáskint jönnek elő, mely előtt tudva lehetett már a hason európai hűbérnői szokás, melynek azonban tudatával az eredeti, s a krónikába csupán átírt monda nehezen bírt. A ténynek mélyebb s a szláv fejedelem által nem értett, vagy amaz említett európai szokásra magyarázott, jelvi jelentőséget bizonyítják a következő szavak: *nuncius autem impetravit ibi a duce terram, herbam et aquam. dux vero subridens ait, habeant quantumcumque voluit pro hoc munere; mit Árpád azonban később megmagyaráz néki ekkép: Arpad cum suis tibi dicit: quod super ista terra quam a te emerunt, diutius nullo modo stes, quia terram tuam cum equo emerunt, herbam cum freno, aquam cum sella. a további válasz a szláv fejedelem részéről is úgy látszik egészen jelvilleg alakul, melyet azonban leíró krónikásaink nem értve torzítanak el, s minek azért még más helyt (XVII) magyarázatát megkísértenjük. Az egész kétségtelenül hitregei képek nyomát árulja el, miben kitűnő vonást a lóruhi hitregei eszme és jelentés képez.*

A továbbiabban a nemzeti monda még pogány kitűnő ló áldozataink emlékét is fenhagyta, Anon. (16): *more paganismo, occiso equo pinguissimo magnum aldomas fecerunt*, kerül többször elő, s hason egy pár tudósításban bírjuk további adatainkat is; a későbbi ősvallásérti felkelést, a ló áldomások és áldozatokkal jellemzik a krónikák (Tur. 2. 39, bud. 94): *et ceperunt comedere equinas pulpas, et omnino pessimas facere culpas. Ide magyarázom a de fact. ung. magn. (Endl. monum. 252) rövid adatot is carnes equinas comedunt. Jogi régiségeinkben is előjövő nyomok, a lóvevést tanúsító *victima emtionis* és *venditionis* vagy is *merci potust* illetőleg — minőről a váradi registrum (231) a hibásan írt *equizuhada* = *equi sui eladás* magyarázata által szinte emlékezik — mélyebb vallási s ló áldozati nyomokra utalhatnak, melyek később még rendőri és jogi szokásokba is átmentek (I. XVII) ²⁾.*

Élénkebben tarták még azonban fen mondánk s nyelvünk a *tátos* ló-név s alakban mythosunk jós és csodás lováról képzeteket. Szótáraink (Molnár, Kreszn. és Pázm. kal. 172, 686) a nevet *proteus, vertumnus, magus, praestigator*tal magyarazzák, a classicus mythos ezen alakjai által (proteus és vertumnus I. Hom. Od. Virg. georg. 4. 388, Cic. Verr. 2, 1, 59), valamint a magus és praestigatorrali értelmezéssel annak *jós, változó, tündéri* tulajdonságait törekedvén kifejezni ³⁾; minélfogva a szó és értelme egészen azonosnak mutatkozik a magy. ősv. pogány, jós és papi hivatal *táltos* nevével; így magyarázza azért a *tátos* szavat a tájszót. is: *tündér, rémkép s garabonccsal*, a szónak

1) a névt. jegyzőnél, a nem értett cselekvény csupán mint ajándék magyarázva, 12 fehér lóról van ugyan szó, de ő a többi jelvet is anyagilag magyarázza, a földrög helyett egész a Sajóig terjedő földet s a vízből kóstolóra kér, az értelemmel, valjon jobb-e a Don vizénél. — 2) a fentebbi adatok nyomán állíták már ősvallásunk egyikét előbbi vizsgálói, m. Cornides és Horvát, hogy a ló áldozatok kitűnőleg divatoztak és a tisztelt lovak fehér színűek lehettek, mit hason perzsa szokás felemeltetésével erősítenek. Mone (Czeuzer symb. 5. 107) ellenőrkben ezt kétségbe vonta, nem a perzsák de a litvánokhoz utasítván hasonlatosság keresésére; nyilván megfélekedezett azonban Herodotnak I. 189, 132 helyeiről. — 3) a népj. (3. 246) mesében midő a boszorkány a mondahős szolgálataért „tátos ruhákat” kínál, ezekről a magyarázata áll, hogy azok „olyanokká válnak, minőkék akarod”.

azért mélyebb e nemű jelentését tüzetesen a *tátos papnévénél* taglalandjuk, s itt csupán a *tátos* név alatt jelentett *csodás, bűvös, jós lóról* képzetet tárgyalandjuk, minőt már Faludi is (nem. em. 35) a *tátos paripa* alatt ért, s Szirmay (par. 95) a *Pegasussal* (Chimaerat legyőzött Bellerophon szárnyas lova Ovid. met. 4. 785) magyaráz.

A néphit szerint (Karcsey u. muz. 2. 500) a *tátos ló*, mikint a *tátos ember* is, *csodásan születik*, ember fogakkal jó a világra, de ezt titokban tartva kell őt felnevelni, s akkor csak *tátos ember* használhatja, ha egy ily lovat szerzett, azzal nagy dolgokat visz véghez, különösen a háborúban győzelmes lesz; egy más csallóközi közl. szerint (Fehér gy. 203): a *tátos ló* mindig *rosz és sovány*, míg a *tátos ember* meg nem veszi; midőn az ily lóra talál, ára után tudakozódik, ha jutányosan kínálják vele ott hagyja, s mind addig meg nem veszi, míg illő árát gazdája nem kéri; ha a *tátos ember* ily lóra szert tesz, *megy rajta mint a gondolat*, *őtet a kard és a golyó nem fogja*. A népd. (3. 226) szerint: *öt szögletű fekete tojásból kel ki a tátos* is ismét, melyet *két télen, két nyáron* át a hősnek hóna alatt kell viselni, s csak um. a nyolcadik hamvazó szerdán ugrik ki tojásából. A mondák szerint közönségesen a *boszorkány* (népd. 2. 355, 3. 246), *vasorrú bába* (Majl. 267), *tündérasszony* (népd. 3. 226) *birtokában van*; vagy a *királyi ólakban áll* (gy. 33, Gaal 293, népd. 2. 364); a *boszorkánytól* v. *vasorrú bábától* kell azt a hősnek kiszolgáltatni (Majl. 267, népd. 3. 246), vagy a keresztanyává alakított tündér *boszorkánytól* kapja kereszttségi ajándokul (népd. 2. 355, 3. 226). A király istállójában álló, a kis királyfival megismerkedik, együtt nevekednek, beszélnek, tanácsot tartanak, terveket csinálnak, *őtet a királyfi saját ménéül választja* (gy. 33, Gaal 293, népd. 2. 364). A *tátos* alakjára nézve a legjellemzőbb vonás, hogy *nyomorék lóként* állítatik elő, beteges, sovány, rühes, csúf görcsös, a királyi ólak s ménesben a legrutább (népd. 2. 364, Gaal 297), a közmondáskint is: *gebéből lesz a tátos* (E. 3056); mit a mese képei még az által is kifejeznek, hogy a szemétdombon legeltetik, a ganajon teng, sőt mélyen beléje van süllyedve, félig rothadt már (népd. 3. 247), rongyos nyerge, piszkos szerszáma a tyúkol padján lóg, v. a görbe fűzfán függ. De a hős ezen alakjában is ráismer, mint a *tátos* is viszont megszólal: „*régen vártalak um. te miattad állok én itt*“ (gy. 27), s tudatja természetfeletti erejét; mire megmosatott, megvakartatott azonnal *aranyszőrű* lesz (népd. 3. 227, 247), ezüst és gyémánt szőrű (Gaal 313, 429), aranypatkós (gy. 8), szőre minden száláról arany csengetyű lóg (Majl. 271); néha *több tagúlag* is előjő: 9 lábú (Majl. 266), 5 lábú és 3 fejű (népd. 3. 226), ellenben olykor csupán 3 lábú (népd. 3. 266); *szárnyáról* a mese nem tud, mit azonban közönségesen a *légbeni járás* kifejezhet; a népd. (3. 247) szerint: *a fellegeken és vizeken meghordoz*, ilyenkor mondata mint a tündéré: „*köd előttem köd utánam, engem senki meg ne lásson*“, mi azonnal láthatatlanná teszi, körülfogva homályos felhővel, melyen um. a *boszorkány* sem lát át (gy. 27), vagy pedig a szóra: „*hipp hopp, ott legyek a hol akarok*“, azonnal célt ér (gy. 8); *orra s szájából tüzet, parázst s lángot fúj*, s *felszi* (népd. 3. 227), mely a monda szerint (Majl. 209): *hüsíti hűségét*; a km. is: *tüzet okád mint a tátos* (E. 7676). *Érti az emberi beszédet* (Majl. 266), *felszólal* maga is (Gaal 297), sőt *mindent tud* um. ha száz mérföldre szólnak is (népd. 3. 227); ezen *jós tulajdonságával* elő áll, óvja a hőst a veszélytől (Gaal 297), tudósítja őt a titkos rejtett dolgokról, tanácsot ad néki, természetfeletti erejével megsegíti, magával ragadja országokon át, s mint hűsét szabadítót senki utól nem érheti, *viszi őt küzdeni a sárkányok* ellen, s gyorsasága, bűve s tanácsa által győzelmessé teszi a küzdelemben; néki is a monda olykor *anyát, testvért* tulajdonít (Majl. 271, népd. 3. 227).

A néphit és monda ezen vonásain át a *tátos* lóban egy kétségtelen mythosi alakunk tűnik elő. Valamint a *név* már *jós lovat jelent*, úgy hasonló mythosi értelmére mutat

a tudat is, mely szerint a monda különösen *boszorkányok, tündérnök s királyi ménesek* körébe állítja, minél fogva hasonló, mint a germán és szláv még élénkebb adatok tudják, különösen szent helyeken a *papok, jósok, táltosok által őriztethettek, mint szent, jós és áldozati lovak*. Ide tartom a mondai vonásokat is még, miszerint arany s ezüst jászolokból, arany zabbal abrakoltatnak, lilimokon legelnek, mézes kalács és téjjel arany medencéből étettetnek (Gaal 39, 324, 296). Más felől a *tüzet fűjő, parázst szívó, légben járó mén, légi v. tűz-szellemre* utalna természeténél fogva; egy nevezetes mondánk (gy. 201) ezekhez még a különös vonást tudja, mikép egy *tátos*, kinek *homlokán a nap* van, és csikaja homlokán a hold csillaggal, szerte hordatik az országban nappal *napkint*, éjjel *holdkint világítandók*, a nap és hold hijában, melyet a sárkány felfalt volt (l. nap. IX). Nevezetes képlet szinte a satnya, megvetett, nyomorult lónak, a hős által kiválasztása, aranyossá változta, s egészen hasonló a hősrőli azon képlethez, mint az ismeretlen, megvetett hamupipőke, legkisebb fiú, harmadik királyfiból válik a valódi hős, s alacsony, *homályos születése*, ifjúsága, mintegy *későbbi hősi dicsősége kiemelésére szolgál* (hős VI); mind ez már azonban ismét a tátosi *mythos astralis jelentésére* is magyaráztatott, amennyire a tátos még különösen a vasorrú bába, sárkányi st. ellenséges képletek felett küzdésével diadalmaskodik. E mellett tudnak még mythosi töredékeink a ló alakkal összefüggő más mythosi képleteket, így láttunk fentebb *ló alakú vízi tündéreket* (VI), és más főlények, ha nem is ez alak, úgy kétségtelenül különös csodás segéd ménekkel bírtak, valamint a hősök is (VI); sajátságosan jó ez elő szinte a *haláltutánni* (XII) és *átkozási* hitképleteknél (XI), valamint még az *áldozati állatoknál* is előkerülend (XVII).

Összehasonlítva saját mondáink ezen csodás ló alakját más népek hasonló képleteivel, az kétségtelenül nem csak neve, de a felőlei sajátságos élenk vonások által is sokban eltér, míg a mythosi tan természetéhez képest sokban ismét igen közel találkozik. A keleti regék tudnak már *sárnyas, légben járó hasonló lovakról* (l. 1001 éj 428 és 66, az utóbbi különösen sok hasonlattal bir Majl. 257); nevezetese az irani hősregébeni Sam, Neriman, Siamek, Rustem st. hősök Soham, Raks st. csodás, sőt *div fajzatú*, tehát *főbb lényi természetű ménei* (Tahmuras lova különösen divbend – divbándiger), melyek szinte már a születő hősre várnak (VI), csodás tulajdonságokkal bírnak: négy szeműek st. (Firdusi és Hammer geist. 17). A finn. (kal. 3. 68) Joukahainen ménei *tüzet prűskölnek*, patkóik szikrát ütnek, Väinämö lova (kal. 6. 5) könnyű mint a szalmaszál, *száraz lábbal mén át a tengereken*. A germ. az istenségek csodás ménei, Freja *tűzön átmenő lova* (skirnif. 8); Sigurd Odintól kapja Sleipnir *nyolc lábú lova* Grane nevű csikáját, mely *tűzön s vízen áthat*, s ötöt is csak a hős képes megülni és megfékezni (Grimm W. helds. 84, 382); Dietrich lova is *hét évig alattomban a föld alatt neveltetik* számára (u. o. 40); és egy német mese is (Grimm k. u. hm. n. 89) tud egy *beszélő* bűvös Falada nevű *lóról*. Legtöbb hasonlatossággal bírnak azonban a magyarországi *szláv és oláh mesékben* a megtartott magyar *tátos névvel előjövő* e nemű bűvös ménokről képletek, mint Rimauski (pov. 3) és Schottnál (val. m. 117); mi nyilván a név és képletnek a magyarbóli átvételére utal ¹⁾.

1) a szláv mythosban ily alak a szemik, szerb. a sarac (Hanusch 316); a magy. szlávoknál meghonosult tátost természetesen a többiek épen nem ismerik, s a mint az a honunkbani szlávok meséiben előjő egészen azonos is sajátink tátosával, és eltérő a fentebbi sajátlagi szláv szemik és sarac féle képletektől, mi már eléggé bizonyíthatja a tátos magyar eredetiséget; és ha erre nézve kétség felmerülhetne, szívesen idézem felőle a magyarországi szláv mythologok véleményét, miután azon nem mindennapi engedékenység, melylyel azt már Kollár egyiránt a magyarok és szlávok sajátjának mondja, csak mellettlünk bizonyíthat: tátos (um. wykl. slavy dcer. 304) u slowaku a madaru bagecny zazracny kun. Egy más vizsgáló szinte (a slov. noviny 852. 23), miután szláv eredetét bő nem bizonyíthatónak tartja, szíves azt közös magyar és szláv eredetűnek tartani, szerinte lehetne ugyan um. az ősláv tat = tolvaj, és tajne

A néphagyományi és mesei tátosrólí képlethez, még regéink is nem egy kitűnő vonást taldanak. Már a hős regében (VI) felemlítők több hősök mellett nevezetes méneik vélők összefüggő emléket. Így tudnak kitűnőleg a hagyományok a *forrást patkójuk nyomában fakasztó ménokról*, mint a sz. István és László lovárólí egyes kútforrásoknálí helyregék szólnak (váz VII). Különösen tudja a történeti monda sz. László **Zug v. Szög** nevű lova nevezetes tulajdonságait, melyekkel a hőst a csata s küzdésben segíti, hasonlóan említi Bátor Opos *fakó lovát*, s Toldinál még a rege nyilván **tátos fajta** ménéről szól, mely *tátoskint szemeten tengődik*, árpa szalmán telet, említi óriási szikrázó patkóit st. (hős VI). Hasonlón tud még egy szegedi rege (gy. 290) a jégtestű vitéz **Kampó tátosrólí**, ki Mátyás király idejében **tátos lovával** különös merényeket visz véghez a török ellen, és ismét Mátyás kir. *Holdas* lovárólí, mely éjjel holdként világít (I. IX). Így mennek át a vonások későbbi hősök emlékére is: Rákocyról beszéli még egy rege (gy. 83), hogy midőn futva, ellenei üldöznek, **tátos fajtájú** lova a tanácsot adá néki, *patkollatná viszájára*, mire üldözői nyomát tévesztik és megmenekül; hasonló regét közöl Szerelmey (balatoni alb. 26) Csobánc vára utolsó Gyulafy uráról, hogy egy **tátos lova volt**, melyet a császár kért tőle, de nem akarván megválni a lótól, a császár erőszakkal akarta elvételni, a tátos előérzé a bajt, s aggódo urának tanácslá, hogy *patkollassa viszájára*, s minden bajtól megmenekednek; így tűnt el lovastól az utolsó Gyulafy, de már a család cimere is — ló eleje s két patkó — a regére utalhat. — Vitéz Oláh Gerőrőlí regében is (népd. 1. 376) *fakó lova és közte beszéd kerekedik*, unszolására őz után fut, de tanácsolja néki: uram, uram Oláh Gerő, ne kergess én rajtam őzet, ha törököt nem fogsz; mire a ló elesve, egy árokba akad, Gerő vitéz esküszik, hogy ezután csak törökre fognak jární, csak most vigye ki az árokból, igéri, hogy bor, peccsenye lesz abrakja, s nem lesz többé panasza; a ló is megengesztelődve rá áll, s válaszol: ül fel hát, én is hídom pogány vértől. Ily párbeszédek kerekednek többnyire a népdalokban a ló és ülöje közt: *édes lovam!* szólítja meg őt a csikós, elbeszéli néki hová mennek st. de már ezen paripák is közbe természetfeletti tehetségekkel ruháztatnak fel; a népd. (1. 213) szerint: *három napig sem eszik egy harapást* (u. o. 202), *egy nap alatt szalad Debrecenről Pestig*. Hasonlón mint a hőst tátosa a viadalban megmenti, úgy a *szegény legényt is csikója az üldöző vármegye elöl* (népd. 1. 204, 2. 429). Ülöje lovával *testvéri közelségbe lép* „ő is úgy, mint én, *igaz magyar fajta*“ (Erdélyi népd. 2. 450). Balassa Bálint búcsút mondvá honának és vitéz bajtársainak éneklí (1806 kiad. 59):

ti is **ráró szárnyon járó** hamar **lovak**,
gyakorta kergetnek . . .

a kiknek hátokon a jó vitéz ifjak
adassék egészség már mindnyájatoknak;

ezen a lovakat *szárnyas gyors rárókhoz* hasonlító kép igen gyakori régibb költőinknél, Liszti (moh. 138):

lovak nékik **rárók**, s sebes szárnyon járók;

herauci (titkosan vevő) szavakból eredetnű, miután a tátos titkos bűvös ló (!), de jobbnak véli um. azon írók (?) véleményét, kik azt sem szláv sem magyar, de közös semi nyelvből eredőnek tartják (ez épen a a nyelv, melyből a szláv ered!), s e szerint a héber tit — sár, szemét, táté — kiöppörni szavaktól eredne, mi um. igen össze illik a tátosrólí azon fogalommal, hogy eleinte nyomorék, míg utóbb szép alakot vesz fel. De más szláv regékben is nyilván még ily bűvös lovakrólí, magyarbóli eszme kölcsönzés nyoma jelentkezik: Simienskinél (podanie 41) egy lengyel rege Przybyslaw vitéz lovárólí említi, hogy midőn ez nyomórészt eladja egy magyarnak (wegrynowi do Wegier) a csodás ló három év múltán vissza jó sereg lóval, s ez által alakíttatik Koniusza gora nevű hegyen a régi e nevű lengyel ménes (I. Bielski krónikáját); mi már régi híres magyar méneseknek lengyelországba elszármazására utal; és egy ilyenek Erdélyben Tátos nevű helyen léteztét a 16 században említi Hensalman szépirod. 9 sz. 136.

a néphős Ludas Matyi nyilként menő lova is *ráró* (a népkönyvb. Céh m. óvári kiad.), Zrínyinél (zrin. 161) Deli Vid lova *Karabul*:

... mint madár, nem nyom nyomot földön
ő futhatott volna által az tengeren,
s nem esmerszett volna, hogy van víz az körmén.

Zrínyi előtt azonban, egy más mythosi tekintetben is igen nevezetes költői képében (I. IX), élénkebben lebeghetett még a classicus pegasusi alak mellett, az *orrából tüzet fújó magyar tatos* (zrin. 106):

ihon jön *szárnyas lovon* szép piros hajnal,
az ló *fekete volt*, de szebb Pegazusnál,
orra tikjából tűz, szeméből jön halál.

A mese a tatos *színét* nem említi, krónikáinkban a *jelvi ló fehérnek* mondatik, s valószínűleg ezen színűek voltak a vallási célra szentelt lovak, míg ellenben a vitézeknél s közéletben a népdalokban gyakrabban felemlített *fakó, pej, szög, sárga* st. volt a kedvelt szín ¹⁾. — A tatos alakja volna még talán régiségeink egyes különös ló ábráin is kereshető, minők péld. a sz. miklósi, benei ékszereken (Szerelmey magy. hajd. 1. 4) előjövő *emberfejú martychoros* féle s többi különös ló alakok a korsó és csatokon; hasonlóan a *jász kürtöni* sajátos lórajzok is (u. o.). Erdélyi (km. 459) számítása szerint a lóról nyolcvannál több közmondást birunk.

Turul. Még sajátosabb eredetiségű mythosi állatképletünk nemzeti történeti regénk *turulja*. Főntebb említők már nemzeti *had-* s *védnemző* jelentőségét (IV), mikép a *nemzet hadait vezérli, serkenti*, s hogy *tőle a nemzeti fejedelmi hősök eredetüket veszik* (VI); itt állati *madár alakja s nevénél fogva* teszi újra vizsgálatunk tárgyát. Az elavult *turul* nevet krónikáinkban *astur, aquila* kifejezések, s mint láttuk különösen a dubnici krónikában az *astur* névvel találjuk magyarázva; az *astur* Firminian szerint, a mai olasz *astore*-hez képest is, *sölymot* és *saskelyőt* is jelent. Kreszn. (szót. 2. 274) mint régi szavat: *turtur* — *gerlicével* magyarázza, hivatkozván „sz. Udalrik keresztje“ (34 l.) című előttem ismeretlen munkájára; véleményem szerint a *gerlicével* magyarázása annak *turbékolásától*, s népünknel is honos onomatopoeicus *turus, tubika* neveitől (a németben is: *turtltaube*) származhatott, mely azonban krónikai magyarázata s jellemzésétől egészen eltér. Valószínűbbnek találnám Bodor (pog. hitr. 46) *tarajjal* magyarázatát, mely szerint a *turul: tarajos (cristatus)* madár volna; a csangó népdal (1. 434) egy „nagy madár búánatát“ énekelve, melylyel épen a bánatát tőle kérdő *gerlicét* ellentétezi, mondja a megholt madárról „csontját bontját essze (össze) gyűttem — kápolnába rakogattam — *tulujával* megfedtettem — vérivel megszenteltem,“ a *tuluj* itt *taraj* volna; órmánsági tájnyelven (tájszót.) *turzas* borzast jelent. Közel járulna a *turul*-hoz, fentebbi értelmezésénél fogva is a *karvaly* madár nevünk, régi formáiban: *karuly, karoly, karoly* (Pariz Pápai, Kreszn.): *spira, accipiter fringillarius*, Molnárnál: *nisus*, Döbrentei szerint (N. E. 2. 22) ezen *karul, karol, karval, karoly* madár-névtől származnék a Károlyi család neve is, melynek címerében e madár-alak látható. Előző azonban a *turul* is mint régi *hely-* és *személynév*; a cod. dip. (5. 3. 129): *castrum Turul* Őrsébet Kún László neje foghelye, és egy *comes Turul* (u. o. 5. 1. 84) jóságai hagyományozásáról szól; Kreszn. (2. 274) *turuli prépostságot*. és Fessler

¹⁾ Kacsany figyelmeztet a lovak mai különös neveire, minők: *tündér, villám, csillag, tatár, betyár, bátor, lidérc, tatos* st. különös, hogy valamint e ló elnevezésekre mythosi nevek, s még a *tündér* is használatos, úgy maig a *tündéri* sellő (I. IV) név mint *Ükör* elnevezés él.

(gesch. d. u. 2. 931) **Turul** v. *Toronya helységnevet* említi. A névből tehát határozatlan magyarázatai mellett, mivelta teljesen meg nem határozható. Keresném még alakját a rámagyarázható, bár kevésbé okadatolható képeinkben. A bécsi képes krónika ábráiban (Schvandt. Turóci szövege melletti lenyomataiban) elől a későbbi kettős kereszt és anjoui liliomos, meg négy pólyás címeres vérték mellett, még egy harmadikat is előmutat: egy különös *madár alakot, hosszú nyak és szárnyakkal* csupán, egy koronázott toronyból kinyulva; miután e címek egyike a krónikáink által említett turuli nemzeti ősi hún magyar cím helyébe később felvett *kettős kereszt* — (Kéza 1. 2: banerium quoque regis Ethele, quod in proprio scuto gestare consueverat, *similitudinem avis habebat, que hungarice Turul dicitur, in capite cum corona.* istud enim banerium huni *usque tempora ducis Geiche*, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestavere. Mugl. 9: dasselbe tzeichen furten die ungerischen piss auf die tzeit geysse des hertzen toxim sun, darnach begunden die fursten daz vogenant tzaichen verwandeln und verkeren), — a másik az anjoui dynastiájé, *valjon nem volna-e a harmadik az ősi turuli?* Hasonlón szinte, híven a szöveghez, Attila, Álmos és Árpád, sőt más vezérek is mint Botond képeiknél *vértjeikre a turul madár alakot teszi*, mely azonban ezeken hasonlóbb ismét a *holló*, mintsem a *sas* alakjához. Kereshető volna szinte alakunk ismét a jász kürt ábráin is (Szerel. hajd. 1. 4), hol számos ily sajátos *tarajos* madár ábrák jönnek elő. Gyanítható volna szinte, hogy a turuli cím, ha bár később királyi s ország címerül a kettős kereszt is vétetett fel, az Árpád családban még tovább is divatozhatott; s ilyenül volnának vehetők Gisela királynő passauai zárdabani sírkövén (Deserický int. major. 5. 240) látható *sólyom* vagy *sas alakok* ¹⁾. Az Omode család (árpádi Abba király nemzedéke) címén is (Jerney 839 tudt. 2. 202): „a vért felett egy jobbra fordult, hajlott orrú (ilyen a passauai sírkövön is) szép *sasfő* látható, melyet apró pontozatok szent kört v. napot ábrázolva vesznek körül,“ minőt már a *taréj* is képez; az állítólagos árpadí sarjadék Croy család címében is (Koppi jus. elect. 1) szinte e sas alak jó elő.

A turul hitregei madár képleteinket értelmező párhuzamos vonásokat adtunk már fentebb (hős VI), a *picusi* classicus és hason germán, meg szláv mythosi képleteket felmutatva. Más hasonlatok kínálkoztak ismét a *szélnél* (VII), hol ezen elem mythosi személyesítését különös madár alakokban, mint a hindu *garuda*, a finn *turjai sas* st. szemléltük. Nevezetes egy ily madáralakú nemzeti ör- s *véd-istenségi* szellem képlete az amerikai Delavar indianoknál: Irving (prairie 382) szerint, a Delavarok sajátos *véd-szellem*e, ki különösen felettük örökös egy *nagy sas*, mely a messze látkörön túl az ég alatt lebeg, olykor ha népével megelégedését akarja kijelenteni, leereszkedik a föld felé, s ilyenkor láthatni mint szárnyait a fehér fellegekben szétterjeszti; ekkor az év kedvező, a gabona dúsan terem, s a vadászatoknak kedvező a szerencse; néha azonban haragos, s akkor boszúját *mennydörgésben*, mely *szava*, és a *villámban*, mely *szemfénye világítása*, nyilatkoztatja; a Delavarok ezen szellemnek áldoznak, mire megelégedése jelentésül néha szárnyából egy tollat ereszt le, ily toll tulajdonosa győzhetetlen s megsebesíthetlen. Az irani hősrégében is (Firdusi 1. 72) *Simurg* a csodás madár, mely a kitett hőst vérvél neveli, véle beszél, s tollát adja néki övszerül, melyet ha a hős a tűzbe vet, a simurg mindjárt segítségére jő s bármi veszélyből megmenti.

Vezérállatok. A turul *vezérlő tulajdonságához* hasonló különbnemű *isten küldött vezérállatokról*, melyek által fontos vándorlatok, mint *új hon keresés, városok*,

¹⁾ Bonfini adata nyomán, ki Veszprémben mondja eltemetnek, Pray diatribe 169, és Cornides geneal. 27 által, Deserický adata kérdésbe vétetett, l. egyébkint erről: Róka: Passavio vindicatus et animadversio-nibus illustr. protoreg. Hung. Giselaie tumulus. Poson. 1776, és u. a. protectus advers. Prayanus infestationes pr. h. Giselaie Passaviensis tumulus 1778.

várak, határok megalapításakor a nép egy felsőbb isteni végzet kijelentését vélte észrevenni, gyakran emlékeznek még hagyományaink.

Szarvas. Kiválólag a *szarvas* nemzeti mondánkban, mely a hősöket vállaltaikban esodásan vezérli; így mutatja már, a hún monda szerint, az ős nemzet atyáknak az új hont. Jornand. (24): *dum in ulteriori Maeotidis ripa venationes inquirunt, animadvertunt quomodo ex improvise oerva se illis obtulit, ingressaque paludem, nunc progrediens, nunc subsistens, indicem se viae tribuit . . . mox quoque, ut scythica terra ignotis apparuit, cerva disparuit, quod credo spiritus illi, unde progeniem trahunt* (I. az *aliorumna tündérek* és *faunus ficarius erdei szellemek*) *ad scytharum invidiam egere.* Hasonlón krónikáinkban *Hunor és Magor* ős atyákat *vezeti a szarvas*; Kéza (1. 1): *accidit dierum una, venandi causa ipsos (Hunor et Magor) perrexisse, quibus in deserto oerva occurrisset, in paludes Maeotidas illam insequentes fugit ante eos, cumque ibi ab oculis illorum prorsus evanisset, divinitus requisitam invenire nullo modo potuerint.* A tény ismét előkerül a mai hon elfoglalásáról történeti mondákban (Anonym. 34), mi szerint Bars v. Baros (almu = alom, borsu = boros) vezér szarvast követve jő a helyre, hol Bars várát emeli: Borsu filius Bonger cum equitarent iuxta fluvium Gron, *cervus* fuga lapsus ante eos cacumina montium ascendit, quem Borsu celerrimo cursu persecutus, ictibus sagittarum, in vertice montium interfecit, et tunc Borsu cum montes illos in circum aspexisset, in memoriam duxit ut ibi castrum construeret, et statim congregata multitudo civium, in vertice unius altioris montis castrum fortissimum exstruxit, cui nomen suum imposuit proprium, ut castrum Borsu nuncuparetur. *Szarvas* mutatja a helyet is, midőn a cinkotai győzelmi hálából Gejza és László az építendő egyháznak a mai Vác vidékén alkalmas helyet keresnek: (Tur. 2, 53) *apparuit eis cervus, habens cornua plena ardentibus candelis, coepitque fugere coram eis versus silvam, et in loco, ubi nunc est monasterium, fixit pedes suos. quum eum milites sagittarent, proiecit se in Danubium, et eum ultra non viderunt. quo viso beatus Ladislaus ait: vere non cervus, sed angelus dei erat, et dixit Geysa rex: dic mihi dilecte frater, quid fieri volunt omnes candelae ardentes, visae in cornibus cervi? resp. b. Ladislaus: non sunt cornua sed alae, non sunt candelae ardentes, sed pennae fulgentes; pedes vero fixit quia ibi locum demonstravit, ut ecclesiam beatae Virginii non alias nisi hic aedificari faceremus.* Így vezetnek ismét vadászat alkalmával László N. Várad, Gyula vezér Gyula-fehérvár helyére (VI), hol várost alapítanak. Hasonlón a kimeriai vadászok is *szarvas* által (Procop. 4. 5) vezetnek, és a frankoknak (Otto Fris. gest. Frid. 1. 43) *szarvas* mutatja a Maina folyón Frankfurtnál a megmentő átkelést. Grimm (1094) szerint így közönségesen már a *vadászokat szarvas vezérli*, míg a *pásztorokat bika, tehén, a hősöket* ellenben a *farkas*. Az utóbbi helyébe azonban már gyakran a későbbi keresztyéni színezetű monda más szelidebb állatokat tesz. Különösen jó elő mindkettő nálunk a gellérti legendában (vita s. Gerardi 9): a szent férfiú Imre hg. nevelését bevégezve, a bakonybéli magányba visszavonulva írja sz. könyveit, midőn: *quadam die dum dictaret, et pre nimia imaginatione forte dormire cepisset, venit cerva una, cum pullo suo, et se iuxta eum ambo in terram deposuerunt, ecce autem cervus fugiens ante lupum impetu magno irrui super eos, unde cerva fugiens ipsum pullum circa electum reliquit, qui latere cupiens atramentum eius quo scribebat in terram subvertit, domum autem venientem pullus secutus est, panemque nutritus, amplius ab eo non recessit. alio autem tempore sanctus Gerhardus cum portaret sarcinam, ante portam lupum iacentem reperit, quem cum vulneratum esse conspiceret, portam ei aperuit, lupusque cum eo intravit, cum autem sarcinam deposuisset, lupus ante pedes eius in terram se prostravit, nec prius surrexit nisi sanitatem reciperet, ab illa autem die tam pullus cervae, quam lupus ibi permanserunt, et exibant per portam ad pascua, et pascebantur nec alterutrum molestabant. E helyen*

is később a bakony-béli zárda alapították; de gyakori meséinkben is, hogy a legkülönbemű vad állatok a hős körül, általa legyőzve v. bizonyos tőle vett jótétemény miatt, sereglenek, szolgálatja és segítségére vannak (Gaal 175).

Ökör, tehén, bika. A hünökről más regék szerint ismét az **ökö**r is ily vezetőül szolgált volna nekik. Sosomenesn. (hist. eccl. 6. 37): forte fortuna *bos* oestro percitus lacum transmittit, sequitur bubulcus: qui cum terram trans lacum vidisset, tribulibus suis nunciat. sunt alii qui dicunt cervum quibusdam hunnis venantibus, cum per lacum ab illis fugeret, viam monstrasse. Hasonlón egy liguri Corsa nevű asszony által őrzött gulya bikája fedezi fel Corsica szigetét (Sallustius. hist. 1. 2. fragm.). **Ökör** mutatja meg azonban már a hadisten elásott kardját is Attila számára. Priscus: Martis ensis *bovis ministerio detectus* (Jornand. *bucula*, Callimach. és Oláh *vitulát* említ I. XVI). Tompánál regében (59) Szász pástor viaskodó *bikája* rúgja elő a földből a kincset, melyből Beregszász városa épül. Erdélyi (km. 385) szerint: **riska tehén fla** km. szerencsést jelentene, kinek, um. minden sikerül, és a **riska tehén** szerinte a néphitben egy **védő lény**, mely a pásztorfiút a vas orrú bába ellenében óvja, szerencsésé teszi ¹⁾.

Eb. Vezér állat az *eb* is. Bélnél (not. 4. 74) Fülel vára eredetéről népmonda: plebis sermonibus circumfertur — um. — opilionem ista regione gregem suum pavisse. huius armentarius *canis*, cum pro more sparsis hinc inde vestigiis confragosum montem percursaret, in scroben incidisse perhibetur, — sublato latratu quasi rem opiloni indicaturus, non prius cessat, quam herus adcurreret, — scrutatus scrupulosius thesaurum reperit opulentissimum. laetus ea fortuna opilio arcem in rei memoriam eodem loco substruit, saját **Fülöp** vagy inkább, um. a **kutya fíles** nevétől **Fülel**eknek mondva. Selmedús bányáit is **kutyája**, mások szerint **gyíkok** által figyelmessé lett pásztor találja fel (Bél 4. 566). Általában mint a **tó a hősnek** nélkülözhetlen segéd állatja, úgy a nomad **nyájörnek**, minő nemzetünk is volt, **elválhatlan társa ismét az eb**, mi mellett szinte hűsége, eszélye, tanulékonysága kedvessé teszi. A hazánkban **bundás** v. **juhászkutya** név alatt ismeretes fajt, a népies hagyomány őseinkkel Ázsiából bevándoroltak beszéli. Történeti mondánkban egy nyom csakugyan gyaníttatja, hogy a bejövő **magyar had kíséretében kutyák is voltak**. Anon. (8) Álmost a kievi csata előtt vitézeit lelkesítve szólaltatja: nolite turbare de multitudine Ruthenorum et Cumanorum, qui assimilantur nostris canibus, nam canes statim ut audiunt verba dominorum suorum, nonne in timorem convertuntur. Szirmai (par. 12) azért **canis hungarionis**nak nevezi, probabilius, um. **cum hungaris in Pannoniam venisse videtur**, quod alteri nationi praeter hungarum non adhaereat, nec in alia Europae regione facile propagetur; canis hic sedulum ovium custodem agit, agnellos a grege aberrantes ad matres compellit, tenellas proles amat, e contra suspectum furem naturali quopiam instinctu observat etc. Kollár (wyklad 441) ellenben a szlávoknak tulajdonítja. A magy. **pog. esküben** is különös jelentéssel **jelvilleg jő elő**, mint a bajor püspökök János pápához levele (Katona hist. cr. duc. 224) emliti: quod nos praefati Schlavi criminabantur, **cum ungaricis** fidem catholicam violasse, et **per canem sive lupum**, aliasque nefandissimas et ethnicas **res sacramenta** et pacem **egisse**, mi, mint az Avar kán esküjéből látjuk (I. XVII), a **kutya jelvies leölésére vonatkozott**, (I. Istvanffynál is 35, Bocskay szavait a hajdúkhöz a császárnak adott esküjökre, mint régi magy. közmondást). Ismeretes szinte Henriknek 934 az adót követelő magyarokhoz **kutya küldése**, honnét a: **kutyát** vagy **kutyaaroot = kudarcot** fogni, vallani km. jelentése Szirmaynál (par. 27). A néphitben is maig a

1) ellenben tudomásomra egy honti közmondás (Pajor Ist. közl.): nem hágott még a fekete tehén sarkára, annyit tesz: hogy nem érte még nagy baj és szerencsétlenség. Grimm (631) kérdi, mit jelentenek a szólások: die schwarze kuh drückt ihn, die schwarze kuh hat ihn getreten, a fentebbi magyar megmagyarázza. I. u. o. (abergl. 887): a fekete tehén levágása szerencsétlenséget okoz. A bika, tehén s ökörről is közmondásaink bőven tudnak.

kutyával számos *előítéletek* kötvék össze; mint Ibn Ahmed (Jerney 842 tudt. 1. 101) a régi bolgárokról tudósít, hogy az *ebek* ugatásából *szerencsés jelenséget jósolnak, termékeny évet, áldást és jólétet* következtetnek, úgy népünknel ellenben (gy. 234) az *eb éjjeli kísértetes vonítása bekövetkezendő szerencsétlenséget, a házban történnendő halál esetet* jelenti (gy. 295); szegedi babonás hiedelem szerint: a vonító eb a mely ház felé irányoz orrával, annak gazdája nagy kárvallástól félhet. (u. o. 296): a házfal alját kikaparó kutya, azon házban valakinek halálát sejteti; így jelentik elő Dózsa pórháborúját Taurinusnál (staurom. 120):

... lugubre latrant praesaga futuri
belli monstra canes, ululant ululaeque lupique.

Az ebeknek névül a *folyók nevei* adatnak, mint: *Duna, Tisza, Dráva, Száva* (Kreszn. szót. 1. 113), *Maros, Sajó, Számos*, a népd. (3. 39) még *Rajná*t is említ, a *jelentéssel, hogy a ház fel nem gyújtatik*, vagy hogy a kutya meg nem vész ¹). A hit is, hogy a *földbe temetett kutya miatt nem esik* (I. viz VII), tartós *szárazság v. jégeső, zivatar támad*, mit több regék is említenek: Selmec újvára építője Rüssel Borbála (Medny. 347) hű ebe temetésekor, a várat kén láng veszi körül, jégeső s vihar támad, mennykővek csapnak le, és szétszórják az istentelen merénylőket, az eb sirjából láng emelkedik; Bél (4. 627) szerint: eius sepulchrum saltationibus daemonum infame redditum fuisse hodieque pertinacissime vulgus adfirmat; hasonló monda, Kollár (wykl. 490) szerint, Turócbán sz. Mihál és Stubno közt levő oszlopról. Számos közmondásaink szólnak szinte a kutyáról, Erdélyi három százat számol, de melyek nagyjából már a megvétel értelmében használják. Az *ebadta*, mint *ördögadta* manichaeismusi hitésze maradványra vett szólásról l. alább (X).

A **keoske, farkas, vadkan**, st. szinte még mondáink és regéinkben gyakran így mint *vezér, segéd állatok* jönnek elő. **Keoske** vezérel a kincsre, melyen a soproni benedeki egyház u. n. kecske tornya épül (IV). **Vadkan** a mondahőst vezérlő állat Gaálnál (36), az egyszemű **farkas** a tündér honba vezető a tündér ilonai regékben (gy. 32). A finnben (kal. 9. 100) a **farkas** és **medve** találják *fel a vasat*. Meséink általában sokat tudnak még ezeken felül más, mint **oroszlán, medve** st. *segéd vezér állatokról*, melyek a hőst mint segédei követik (Gaal 180, népd. 1. 459) ²). Másrészt számos ily állati alakokban a mese nyilván főbb lényei, tündéri képleteket ért (I. IV), s még gyakrabban azokat elátkozási, sőt halál utáni jelenségek képleteül veszi. Az előbbi tekintetben nevezetes különösen a **macska**, melyet a néphit különös képzetekkel kísér: a 7 v. 12 éves **macska** *közönségesen boszorkánynnyá v. macska királynővé lesz*; cselekvése, a tűzhelyeni fordulatai, úgy nevezett mosakodása különös jelentéssel bírnak, s a házba jöendő vendéget, támadandó haragot, boszuságot tudatják. (gy. 222): csalólközi néphit szerint: ha a **macska** ajtóhoz v. falhoz ágaskodva nyújtózkodik, szelet várhatni; ha feltűnőleg mosdik, és magát tisztogatja, vendég érkezik a házba; ha a tűzhelyre fekszik s magát melengelti hideget, fagyot várhatni. — A másik, elátkozási képlet előállításul szolgál ismét kitűnőleg a **disznó**, sertés, *rút alakja az elátkozott királyfi st. jelensége* ³), mind a mellett az egyiránt már szinte felsőbb tündéri lények képleteül is jelentkezik, mint már nemzeti hősmondáinkra vonatkozólag Álmos anyja

¹) a finn néphit tud különös büvölésről is, hogy a kutyák a jövő idegenre, alattomosan érkezőre, ne ugassanak (kal. 12. 374, 10. 183). — ²) ellenben szerencsétlenséget jelent az úton átszaladó nyúl, róka: Taurin. staurom. 168:

obvius arrectis stabat auriculis lepus omen

insanum, liquidas mox permutatus in auras.

³) a népd. 2. 342, és tökéletesb varians. gy. 11. 22. nálunk is, a legtöbb népeknél elterjedt, azon mesét adják elő, melyben Grimm szerint a tél jelvis képe volna kitűnőleg kifejezve az elátkozott ragadozó disznó által; említett meséinkben neve majd szurtos sertés, zöld disznó, majd ismét fene vad.

Emősnél bővebben figyelmeztettem (VI). Maga már a *disznó* név *disz, tisz*, gyökénél fogva, hasonlóan mint az **emős**, nemesb eredeti jelentésére képes utalni: a *diszes, disztő, tiszta* értelmek nyomán (l. a tájszót. az *emős* fogalomhoz közel járó *diszké*-t). Jobb jelentésére, mint ma vesszük, szinte mutatnak a honunkbani régi személy-, családi- és számos helynevek: *Disznósd* és *Horváth-disznós* Borsodb. f. *Disznós* Honth. f. *Disznó-dély* Gömörb. p. *Disznó patak* Marmarosb. és b. Szolnokb. f. *Disznósy* család név, és a Horváty család *disznósi* praedicatuma Hont és Borsodb.

Kigyó, béka. Még közönségesb átkozási alak képletekül szolgálnak ismét a *kigyó* és *béka*; így tudnak meséink szinte *kigyóbőrű királyfiak* s *nőkről* (Gaal 364, gy. 2, Majl. 199), kik az átoktól megszabadulva, undor kigyó hüvelyüket letéve, előbbi tündéri bájukhoz jutnak. Valamint már a biblia a *rosz angyal kigyó alakját* említi, úgy tudnak a legrégibb keleti mythosok is róla. Herodot (2. 74) az egiptusiai *kigyó tiszteletéről* tudósít; a classicus mythosban a *geniusok* közönségesen *kigyó alakban képezzék* (Gerhard üb. genien 4); az óéjsz. *mirdgardsomr* és *iörmungadr*, a világot körültekerő kigyók; a longobardokn. (Grimm 648) egy arany kigyó képe állott kitűnő tiszteletben, Prokop szerint, papok által őrizve, kalászközt feküdt, és tejjel tartatott a sz. kigyó. Hasonlón nyújtának neki a lettek tejáldozatot, és *tejanának* nevezték (Grimm 651); és nálunk is emlékeznek, hasonlóan a német mondákhöz (u. o. 650), számos regék még (gy. 96) *hősehé* *házi kigyókról*, *arany koronás fővel*, mint a földön ülő kis gyermekek tejes tányérai után szeliden nyúlnak, a gyermekkel nevednek, jól fogadva a gyermeket szerencsésé teszik, koronájukkal megajándékozzák, ellenben a fejükre koppantás, a tej megtagadása st. elrémiti őket. A német monda még ezt bővebb vonásokkal egészíti ki, melyek által hasonlóan a házi szellemekhez jellemezvők, mikép az ez emberek és marhával a ház és ólakban rejtve laknak, nekik is eledel tételik, miért áldást hoznak a házra, aranykoronájuk hagyva gyakran ajándokul; a házi gazda v. gazdasszony halálával ők is közönségesen eltűnnek.

A **békának** is rejtélyes fel- s eltűnése, mint a kigyónak igéző varázs tekintete, a bűvös voltárolí képzeteket ébreszté. Már történeti regénk is mind a kettőről különösen emlékezik az ő hon leírásába beszöve, hol a tágas doni pusztákon ezen állatok mesés nemei tenyésztéről szól, (chr. bud. 11): *ubi sunt serpentes diversi generis, et ranae ut porci*. Regéink és meséinkben ismét kitűnő élénkséggel, majd *tündéri*, majd *átkozási* s *halálontúli* alakok előállítására képletül szolgál¹⁾, és a népies hitben is (gy. 294) a *béka időjös*, s mérges kártévő állat is: ki tátott szájával nézi, annak fogait kiolvassa, (gy. 337) ha a gyermekek békát látnak, szájukat befogják, mert félnek, hogy a béka fogait kiolvassa, s azok kipotyognak. A régibb kor valamint a *kigyó*- úgy a *béka*-követ is különös *ővszernek* tartotta, ez sajátosságán a béka v. kigyó fejében találtatott v. az utóbbi koronájának tartatott, mind kettő birtokosától közönségesen arany, ezüst ékszerbe foglaltatott. Így jó elő Bethlen Gábor végrendeletéb. (b. Mednyánszky kézirat-táráb.) az előszámlált ékszerek közt egy: **kigyókő**, s hasonlóan Kiss kassai polgárban (N. E. 2. 67): három arany gyűrű: *egikbe vagion egy bekakw*.

Madarak. Élénk mythosi képzetek veszik körül a *sárnyas állatokat* is, röplésük, légi elemük sokkal szellemibb s rejtélyesb lévén, az emberi képzetnek is tágasb tért nyújtott.

1) mind ezen képleteket a békáról, mint sajátosságos víztündéri alakról is, előadtam már regéink nyomán a tündéreknél (IV), s azóta figyelmeztetem Wolf zeitschr. f. deut. myth. (1. 7) által a Zingerletől ott közlött tirolai e féle egészen hasonló regékörre, melyben szinte a béka egyiránt halálutáni szenvedő s elátkozott tündéri képletként jó elő. Nevezetesen tudja azonban nálunk még a szinte fent közlött (IV) kárpáti rege őket hincsrő szellemeknek is, miszerint a kárpáti Béka-tóban rejlenek a Kárpátok dús kincse, melyben a békák bélében aranyszem lelhető. Ama fentebbi koronás házi nemű kigyókirályokról is hasonló tud a tirolai mese, Zingerle volkdicht. Tirols k. u. hm. 1. 17.

Kerecsen. Említők már *lidérc, turul, grif* mythosi madár képleteinket, az utóbbi mellett történeti mondánk még különösen a *kerecsen* madarat emeli ki, (Kéza 1. 1): in montibus deserti cristallus invenitur et grifo nidum parat, avesque *legerfalc* (chr. bud. 11 *legisfalc*) que hungarice **Kerechet** appellantur procreare pullos dignoscuntur. Róluk tehát mint különös madarakról a monda még élénken emlékezik, s elavult magyar nevüket a *legerfalkkal* magyarázza, mi már a *falk, falco*-nál fogva sólymot jelentene; ezen értelemben *gyrofalconak* magyarázva jó elő szótárainkban (Gyarmathi és Kreszn.) ¹⁾; gyakrabban említik régibb költőink is, Zrínyi (zrin. 79): *kerecsen szárny mutatja szépségét*, Listi (moh. 18), *serény mint kerecen*, Gyöngyösi (2. 507) st. Fenven számos ily helynevünk is: *Kerecsen* f. Bereg és Szaláb. p. Borsodb. víz álló Szabolcsb. *Kerecsend* Hevesb. *Kercséd* Aranyos székb. *Kercse* Szaláb. *Kercse liget* Somogyb. f. Jerney (i. h.) szerint azok oklevelek nyomán királyi sólymár (falconarii regii) telepeknek tartandók, ámbár, mint láttuk, mind nyelvünkön a *sólyom* a *kerecsen-től* megkülönböztettetik, mind a jegyzb. adott leírás eltér, mind pedig számos sólyommal összetett helynevek is ezek mellett előjönnek ²⁾. — Nevezetes ily régi madárnevünk a **ráró** is; régibb költőink képeikben különös tulajdonságait gyakran említik; Listi (moh. 34) Lajos királyt rajzolva: *ráró tekintete*, s deli szemlélete. Faludi (nem. asz. 118): *ráró módra tekeri a nyakát*. Kreszn. a km. *szeme úgy jár mint a ráró madárnak*. Listi (158): mint *gyors ráró madarak*, (146): *ráró gyorsasággal* és nagy hamarsággal, csapja madárseregét. (138): *lovok nekik rárók*, s sebes szárnyon járók; mely gyors tulajdonságnál fogva már kitünőleg látjuk (tátosnál) a hősök lovai neve és epithetonául használtatni. Szótárainkb. (Kreszn.): *avis ex genere aquilarum*, (Moln. Pariz P. Sándor) *buteo major, falco cyanopus, blaufuss*. több helynevek is: *Ráró* f. Győr. *Rárós* p. Csongrád, Nográd és Torontálb. *Ráros* f. Nógrádb.

Gólya. Történeti mondánk tud már szinte a *gólyáról*, azt mint *jós- és tűzmadarat* jellemezve; (chr. bud. 25, Tur. 1. 18) Attila Aquilleja ostrománál körül járva jósaival a várost, videns *ciconiam* de mari evolantem, et in pinnaculo unius palatii, (Tur. turris in culmine), in quo habebat nidum suum, resedisse, acceptoque in rostro pullo suo, in maris arundines visibiliter deportavit, reversa tandem et alios pullos suos simul cum nido transtulisse perhibetur, quo viso rex Ethela suis militibus ad se convocatis ait: cernite ergo socii, quod *ciconia* ista *futurorum satorum sentit indicia* (Tur: *avis futurorum praescia*) urbemque per nos diruendam, ad fugam, ne cum civibus pereat, se communit ³⁾. *Jós madárkint* előjelenti Mátyás király halálát is, Bonfini (4. 8) beszéli: cum Vienna Budam descendimus (Mátyás Bonfinival), et ad Comaram rex ipse substitisset, in turris fastigio *ciconiae* nidum suspeximus, de quo explosa domina, quatuor inter se *ciconiae* acerrime sane certabant, jussit caeteros id aulicos mecum una suspicere, mox inter socios, veluti divinitus afflatus, Pannonicam eo anno concordiam turbatum iri, et mortem hinc principis imminere auspicatus sum; így tartja maig róla a néphit nálunk (gy. 238): hiszik um. hogy a *gólyák áldást hoznak azon házra*, melynek kéménye fölé fészkelnek, és hogy őket bántani nem tanácsos, mert *tüzet visznek* ki a kéményen és a szerhára eresztvén *felgyújtják a házat*. Hogy a *gólyát* valamint a *feoskét* is, mint a *tavaszi, jó idő előhírnökét* s *madarat* a néphit

1) Jerney (u. muz. 1, 256) a kerecsen felőli kérdésében, annak Gyarmathi és Adelung szerinti, orosz, szinte gorocsun és kerecsen nevére figyelemztet, az tehát ama vidékek ezen madara közös régi neveül mutatkozik; közli szinte egy ütleírás (Wunderer 1590) római tudósítását: garfalcken welehe si kretzol nennnen, in grösse eines schwanen, weiss und sehr stark, die ein schaf vom boden ertragen mögen. — 2) Sólyomkő Dobokáb. Sólyom telke Kolosb. és a Sólymászok, Benkő (Transilv. 1, 143): sunt tributarii in Transilvania, qui olim hac sola ave solebant tributum turcarum imperatori persolvere. — 3) chron. rythm. 13: tum ybis a tugurio — pullos duxit augurio. — hoc Athyla praedit — ecco ybis recessit — cum civibus ne pereat — et pullis ne intereat. Grisolini (Temes 1. 201) a banáti cigányok sátorai felett fészkelő gólyák tiszteletét az egiptomi ibis tiszteletől akarja származtatni.

tiszteli, s különös babonás hit s teendőkkel üdvözlí, alább látandjuk (IX). Közmondásaink azonban még más különös tulajdonait is említik: *gondolkodik mint féllábon a golya v. gondolkozóba esett mint a golya. elemelte fiait mint a golya. őt sem a golya költötte. elvitte kedvét a golya. árva mint a golya* E. 3105—9. ¹⁾.

A **kakasról** is, mint más népeknél, úgy nálunk szinte különös mythosi képzetek léteztek. Ilyenre figyelmeztet már Eckehard (Goldast. script. allem. 1. 63) helye, beszélve a magyarok sz. Galli monostorbai beütését: duo ex illis (a magyarok közül) accedunt campanarium, cuius cacuminis *gallum aureum putantes, deumque loci sic vocatum*, non esse nisi carioris metalli materia fusum, lancea dum unus ut eum revellat se validus protendit, in atrium de alto cecidit et periit, mitől megijedve a helyet elhagyják: monasterio, eo quod *gallus deus eius ignipotens* sít tandem misso, ámbár itt a krónikási monda inkább azon helybéli a kakasról néphitre bizonyít, mind a mellett a vég-szavak, hogy a *magyarokat is tisztelet és rettegés hatja meg a deus ignipotens kakas* előtt, egyiránt saját ily hitükre is utal. A „vita s. Idae“ (Pertz 2. 573) szinte a magyarok Herzfeld Lippe melletti kolostorbai rohanásáról beszéli, hogy a haranglámba felmenve, mivel a harangokat meg nem oldhatták, rögtön elfutnak, itt is: *aliquid ibi esse divalis numinis suspicati*, talán szinte a toronyormon lévő *kakas képe* parancsolt nekik tiszteletet. Főntebb már a **szélkakas** kifejezést érintők a *szél* (VII) e nemű *személyesítésénél*; még kétségtelenebb s népünk hitében is ismeretes tűzjelvi jelentősége, a tájszób. (185): *felteszem a házadra a veres kakast*, azaz *felégetlek*. Erdélyi (km. 214): **vörös kakas**, mikor valaki um. *vörös kakassal álmodik*, oda magyarázzák, hogy az *tüzet jelent*; azért fenyegetéseknél mondják: *házán lesz a vörös kakas*, vagy is meg fog égni háza; hasonlóan a németb. a gyújtogató fenyegetése (Grimm 635) *den rothen hahn auf's stadt setzen*. Másrészt ismét a *vigyázat, gondos virrasztás jelvéként vétetik*; a néphit szerint (gy. 297): mikor a kakas a ház ajtajában kukorékol, a házban történendő veszedelmet jelenti; *szavára* egyébkint, melylyel az *érkező napot hirdeti megszűnik minden bű s varázs*, az *ördög, óriás* st. *elveszti hatalmát* (l. o. Majl. 2. 136 st.); mind a mellett ezen mythosi lények és különösen az *ördög kíséretében* is áll, kinek szinte a **fekete kakas** különös *áldozata* is (III); *virraszt* egyiránt az *elátkozott, bűvös kincs* felett is (Gaal 7). Ezen virrasztási tulajdonnal, s ama fentebb tárgyalt *hadi, jelvi szélkakas* (VII) *talizman* és *jösmadárként* tudja őt a Győr visszavételéről rege (Mednyánsz. 61): Ali pasa megesküszik, hogy akkor veendik be a magyarok Győrt, ha a kapufeltti sátoru hegyébe tűzött *vas kakas kukorékolni fog*; mire Schwarzenberg és Pálffynek sükerült az ostrom, az egész város hallá a kakas szavát; a maigi néphagyomány szerint a székes egyházon álló *kakas* volt, mely akkor *kukurékol*, s *szárnyát háromszor felemelve összezsicsapta*. Lothar (volks-sagen 71) szerint a kakas a vár tornyán áll, s a bevétel után Schwarzenberg a tény emlékére a kapu felé állít kő kakast a felirással:

wenn dieser hahn wird krähen,

soll Raab wieder übergehen.

A **holló, varjú, szarká**val is maig még különösen foglalkozik a néphit. A **hollók** v. *varjúk* károgó körülzállongása s gyülekezete *kisértetesnek* tartatik (Medny. 2), és rossz jelként a bekövetkezendő szerencsétlen esemény *előjelentéseül* vétetik. Így jelentik kis Károlynak szomorú végzetét, Tur. (3. 7): illum deus atris ab alto portentis

1) az ókor különös hite volt a golyákról, hogy azok emberré változnak, Aelian. (de nat. anim. 3. 23): Alexand. Myndius ait ciconias pariter viventes, cum ad senectum pervenit, ad oceanidas insulas profectas ex avibus in homines converti, idque pietatis erga parentes praemium consequi; és a szlávoknál is (Schwenk slav. myth. 129) a hit, hogy a golyát nem szabad megbántani, mert más vidéken emberré válik; szlávban a neve is bogdan, isten madarat jelöl; lásd jós tulajdonságáról mint halálát előérzi a lengyel közmondást (Wurzbach sprichwört. d. Polen 141): mudri jak Zaleskiego bocian, s az erről regét.

territat, suae regalis circa occasum pompae, inopinatumque eius vitae prope ante ruinam, innumera *corvorum* multitudo adventans humanaque vi, aut arte nulla depelli potuit, regalibus tectis insedit, et turmatim volitando, castris ferebatur per partes, horrendoque crocitamine, sidera simul et aures attonabat humanas, nihilominus rostris in vim et vulnera versis, mutuos artus deplumabant, nigrasque pennas; pariter et regalis culmen cubilis, purpureo cruentabant sanguine. Hasonlón Mátyás halálakor is, Bonfini (4. 8) szerint: eius mortem signa portendere . . . nulli eo tempore *corvi*, qui *Corvinae* domus insignia referunt, Budae suspecti sunt: contra Albae, ubi regum monumenta sunt ungariae, tanta *corvorum* mutuo inter se crocitantium multitudo suspecta, ut omnes hic regis mortem facile ariolarentur. A dózsai pórhadat is így hollók s baglyok hirdetik rémletes károgás s huhogásuk által (Taurin. staurom. 120). Így már az *ördög*, *vész*, *had*, *halál kíséretében* jönnek elő, s mint az óéjszaki regében a valkyriák kíséretét teszik, úgy nálunk is a *hadnemtők madáralakbani* jelenségében kereshetők (IV). De mint az óéjszaki rege nekik a *bölcsesség*, *titkos dolgok* ismerete mélyebb vonását is tulajdonítja, melynek ismét előjelentő jóslatuk kifolyása, Odinnak a két *mindentudó* hollót: *Huginn* és *Muninn* (mens et animus), tulajdonítva, úgy jönnek elő még mondáinkban is; Gaaln. (179): a szerencsétlen mondahóst két *mindentudó varjú* beszéde tudósítja, mint kaphatja vissza szeme világát és teste épségét; hasonlóan tudósítják a hollók Sigurdot (Iafnism. 32), s a keleváláb. (33. 104) Kullervot a titkos dolgokról; a szláv meséb. (Murko Grimm 696) szinte *mindentudók* — *wedesch*, s haza térő urát varjúja a történetekről tudósítja.

Igy tartja nálunk a néphit a *szarkáról* is, hogy ha a ház előtt (gy. 291), vagy a ház felé álltában csörög vendég érkezik; a km: *osörög a szarka* (E. 6981), *vendég lesz a házban*. A hazánkban szálásoló lengyel lovas katonaságtól tudom, hogy a loólakban kitömött szarka függesztetik fel, mely a lovat minden bajtól megóvjá, értesítem azonban, hogy ezen szokás honunk több vidékein is divatozik. Gaalnál (302) *szarka* figyelmezteti a tátozon menekő hőst álomlátásban a győzelmes kard feltalálása s kiadására (IV). Különösen jó ismét a *varjú* alakja mint *átkozási* képlet elő (gy. 86 és 38): a falánk hét fiú, más hol 12, anyja átkára *varjúvá* lesz; hasonló német (Grimm k. u. hm. 25, Bechstein 103) és szláv (Rimauski 81) mesei átkozási képletek is. — Gyakrabban jó elő ismét a mai mesében metempsichosisi értelemben a *galambbá* változás, mi könnyen már csupán a szelidebb keresztyéniebb alaknak, a vadabb s *pogányibb holló* helyébe tévése. Népdalaink (1. 52, 364, 3. 5) különösen emlékeznek még a *páváról* is, mint hirnök s szabadság madarat állítva elő, talán szépsége által voná magára a népképzetet.

A *halálmadár* v. *kavik* is a néphitben *jóstulajdonú*; (gy. 234): ha a *halálmadár* a ház közelében erősen kuvikol, valaki a házból nem sokára meghal. Még ismeretesebb a *kakuk* jelentés teljes szózata, mely ismét majd a tőle kért élet éveit, majd a leány férjhez menetele esztendejét jelenti *kukukolása* számával, (gy. 226): ha kakuk madarat hallani, kérdeni kell tőle „*hány évig fogok élni*” st. a közmondások: *nehéz a kakuk szót várni. sokat szólott neki a kakuk*, azaz sok évet ígért; *hamarabb meg lesz mint a kakuk szól* (tavasz előtt). *nehezen ér több kakukszót. sokszor hallotta már a kakukszót* (vén leányról) E. 4080—7. A népd. (3. 158): a leány kérdi a kakuktól élte éveit, mire ez százon túl is tovább kakukol, elijeszt; Grimm (642): ha a lány kérdésére tíznél többször felel, úgy jele hogy bolond v. bűvös ágon ül. A róla fennlévő megvető szólások: *háladatlan kakuk*. *kakuknál is rosszabb st.* ismeretes természetére vonatkoznak ¹⁾.

¹⁾ más mythosok még többet is tudnak a kakuk jós tulajdonságáról (1. Grimmnél bővebben 640), valamint a többi itt tárgyaltak mélyebb s kétségtelen mythosai vonásairól, melyek a mai előfordulást s elmosott hagyomány s néphitben már alig ismerhetőleg tűnedeznek elő; mind a mellett mennyire kétségtelen ily mythosai

Állatokról hitregénk a közlőtekről is, mint e töredékekből látni, sokkal többet tudhatott szinte, de tudott bizonyosan még másokról is, a még csekélyebb fenmaradt töredékek azonban a további vizsgálatra kevés eredménnyel kínálkoznak. Így említi még a népd. gyűjtemény (I. 274): „a magyarok régi nótáját a szárnyas állatokról,” amaz azonban, mely ma a felirat alatt áll bizonyára nem tartható annak.

II. F á k. F ü v e k.

Valamint az állatoknak, nem csak emberi ész s tehetség, de természet feletti isteni erő is tulajdoníttatik a mythos által valahányszor az állati képlet főbb lényei alakul szolgál, úgy ismét a növényeknek is nem csak érzést, hangot kölcsönöz a hitrege, de alakjukban is olykor természet feletti erő és istenség jelenségét véli észrevenni.

Népdalainkban még élénken visszatükröződik a gyermekdedős világnézet, mely az egész természetet rokonérző hason élőnek képzei, így hivatkozik a szerelemben epedő a *fákra* (népd. 3. 1, 4 st.), a szenvedő azok rokonszenvére (3. 166):

a merre járok	még a fák is sírnak,
s gyenge ágaikról	levelek hullanak st.

a babonás néphit bizodalommal járul hozzájuk; a hideglázban lévő az *élőfához* mën, (gy. 276) üdvözlí őt: dicsértessék st. fa! vendéget hoztam neked, a harmad v. negyednapos hideglelést, itt *egyen meg a fene* vele együtt, te rád hagyom, többet vissza sem nézek ¹⁾; így tartja más néphit (gy. 270), hogy bizonyos időben *megszólal a fű*, különösen sz. György v. János éjén, s meg mondja mi hasznát lehet venni; vagy bizonyos *hősökkel szól*, tudatja velük csodás erejét, mint a regék László és Csabáról (hős VI) említik, és a mai babona, előítélet még a kuruzslók, *boszorkányokról* hiszi, hogy a *füvek bűvereje* előttük ismeretes. A mondák és mesék említik, mint a hű szerető, a szerencsétlen végzetű *elátkozott, megbűvölt*, az ártatlan holtá után, *virág, fa s növénynyé lesz* (XI és XII), a *tündérek, szellemek nádszál, almából* st. lépnek elő (IV).

Jelentésük, istenségek és főbb lényekkel összefüggésök, elég legyen csak egy, itt épen a hakuha nézve bizonyító adatot a szláv hitregéből felhozni, Procos (chron. slavosarmat. 113) tudósításából: divinitati Zywie (élet) fanum exstructum erat in monte ab eiusdem nomine Zywie dicto, ubi primis diebus mensis maji innumerus populus pie conveniens precabatur ab ea, quae vitae auctor habebatur, longam et prosperam valetudinem. praecipue tamen litabatur ei ab iis, qui primum cantum cuculi audivissent, ominantes superstitione, tot annos se victuros, quoties vocem repetisset. opinabantur enim supremum hunc universi moderatorem transfigurari in cuculum, ut ipsis annuaret vitae tempora: unde criminí ducebatur, capitalique poena a magistratibus affliciebatur, qui cuculum occidisset. — 1) vagy u. o. kecskeméti néphit szerint: a hideglelős bodzafához megy, s szól: „jó napot bodzafa, vendéget hoztam, a harmad v. negyednapí hideglelést,” azután átléli ha vastagabb, ha vékony két kezével fogja s jól megrázza, mondván: „akkor teljen ki a hideg, mikor másszor meglátlak,” s elhagyja um. a hideglelés bár mi erős lenne is. — miskolci közlés szerint (gy. 178): ha az eb fejében pöndró van, a házban lévő bodzafát lehajtják és végével a földbe bujtatják, mondván: „én téged bodzafa learestállak mindaddig, míg a kutyanak pöndrói ki nem vesznek,” s teljesedés után a lezárt ágat felbocsátják. Kuhnál (märk. sag. 367) egy boszorkány-pörből: mikép kapja a fától a boszorkány erejét, naponkint reggel kenyeret és sert vive neki áldozatul, köszönti: „guten morgen fliederstrauch, du viel guter, ich bringe dir bier und brot, du sollst mir helfen aus aller not, und so du mir helfen wirst, so werde ich morgen wieder bei dir sein“.

Szent *berkek*, *erdők*, mint szenthelyek nyomairól alább szólandunk (XVI); mellettük egyes *fák* is előjönnek már, akár mint ily szentelt helyek, hol oltárok emeltettek s áldozatok történtek, vagy hogy különösen róluhi sajátságos hitképzetnél fogva tiszteltettek; egyik vagy másikra vonatkozik a sz. László alatti szabolcsi synodus tilalma (s. Lad. decr. 1. 22): *quicumque ritu gentillum ad arbores sacrificaverit*. Bizonyosb határozott ily fák neveiről adataink azonban kétesek. A tájszót. (389) így hozza fel Szabó E. a közlött székely *zádokfa* névvel, hogy „a régi *pogány világban szent fa, istenek fája*; azután a keresztyénségben is sokáig szent árnyékú fa, a mint-hogy ma is sok helyeken a *zádokfák* állanak a templomok mellett; ennek fájából készítették rég a vért áldozó szent kelyhek v. csészék is.“ A határozatlan beszédből ki nem vehető a valódi értelem, vajlon a tudósító itt a székely fa névvel egyszersmind összefüggő ily eredeti székely hagyományt v. néphitét közöl-e? (mint p. az *Ika* szónál I. XV), vagy csak általában a pogány világról szól. A *zádok* — székely és magyar, tudomásomra a népnél már használatlan s elavult — szó (mi még mythosi jelentőségére legelőbbet bizonyíthatna), szótári magyarázataink szerint *hársfát* jelent, a tájszót. *szádokfa* székely szó: *hársfa*. Kreszn. Sándor: *szádok*, *száldok* = tilia, az akad. zsebszót.: *szódók*, *szodokfa* = linde, mindezen, azonos magyarázatai melletti eltérő íratásában elegendő magyarázatot mélyebb értelmére nem tudok (egy helynév is Nyitráb. Szádok); *hárs* jelentésénél fogva azonban a szláv mythos szentfája a lipa = hársal azonos volna.

Nevezetesebnek találom a Kazar *fatiszteletről* adatot, a mennyire a kazar néppel talán azonos népségi eredet, és kétségen felül szomszédos lakhely, sőt egy népágának a *Kabarnak* s nyelvének a magyarral elvegyülése véle a legszorosb viszonyba hoz, minél fogva ős pogány vallási érintkezés st. kétségtelenné lesz; az adat Assemannál (bibl. orient. 3. 469) olvasható, syr krónikák nyomán beszélve Illyés syr püspök térítését: *quum autem deum mundi conditorem et Christi domini nostri adventum illis praedicasset, placere sibi ajebant ipsius doctrinam et deum: sed habere se Jazdadum, quem patres et avi hactenus coluerant, vererique, ne modo contemptus desertusque, pro accepta iniuria poenas ab ipsis exigeret et perderet universos. et ubinam, respondit Elias, sedet iste Jazadus spurius deus a vobis ac maioribus vestris cultus? cedo locum ostendite, quumque Eliam ad vicini collis cacumen barbari deduxissent, in subiecta valle ingentem arborem Adram seu Ilcem silvae reginam vocabant, quae temporis processu et incolarum cura, ad immanem altitudinem et molem excreverat, ramisque longe lateque enormem in modum expansis addensatisque, miram oculis spectantium speciem praeferebat. tum vero Elias securim afferri rogat, simulque in vallem descendit, arborem, imo vero diabolum huic insidentem petens: arreptoque manu utraque ferro, ad tertium ictum infamem truncum prosternit, arboremque durissimam, densissimam, antiquissimamque ternis ictibus subvertit, deiecitque; surculos vero circum sobolescentes, quos Jazadi filios barbari appellabant, eodem ferro succidit. A Jazad név magyarázatára még tovább mondja: Jazad, Jazdad sermone persico deum significat, hinc apparet dei nomen cultumque a Persis ad caeteros ultra Persidem populos olim traductum in idololatriam deflexisse. A fa itt *tölgy* volna, s az istenség neve, mely benne képzelgetett v. lakott Jazad, azonos a perzsa istenségnévvel, mely saját isten nevünkben is kerestetett; mind a mellett a tölgyfának ily tiszteltéről adatok teljes hiányában, a Jazad név összefüggésénél fogva sem vagyok képes az adatot teljesen közvetleníteni ily mythosi nyomainkkal. Volna-e némi hasonlat a fentebbi *zád*-ok és *Ja-zád* név közt? ¹⁾.*

1) a finneké is a fatisztelet közönségesen divatozott, Lencq. 17: silvae, luci et fructices, ut et arbores — sub nomine petiját, etiam ristin — kannot — sacrae habebant, et cultu quodam honorabantur; még 1656 Lydikäinen kuopiöi egyházi sok ily sz. fát vágott ki, de Lencquist szerint az éjszaki tartományokban ezek még koráig ki nem írtathattak.

Ős mythosi *tisztelt fánkkint*, mint a germb. *tölgy*, a szláv. *hárs*, különösen a *diófa* jelenkeznék. A néptudat legalább kitünő kegyelet s érzettel emeli ki dalai, közmondásai s meséiben. Így mondja közönségesen a magy. népdal *aranyos levelesnek*, *ágas bogasnak*, a palócno áldásul a bölcsőben fekvő csecsemőre (Lisznyai pal. dal 1) *diófalomb takarjon*; hasonlóan vonúl át, mint kedves tárgy ezek s azokban számtalanszor; vigan hangoztatja a székely dal (népd. 2. 316) folytonos refrainként: *vörös dió levele*, egy más (3. 149): *roppan dió mogyoró-t* viszhangozva ismételt, míg a csangó dalban (1. 428) haragos hangnyomattal hangzik: *zurgó mogyoróval csatogó dgyióval*; búsan említi más (u. o. 438): *én ültem a diófát*, más köti hozzá a lovát; a *tündéri táncdalban* (1. 409): *kivirágzott a diófa* — nagyot vetett az árnyéka — alatta van szép vetett ágy — benne fekszik Márton diák st. jó kívánatul áll még a: *diófa koporsó is* (népd. 1, 181), és a haldokló szerető is kedvesétől csak *diófa koporsót* kér még (u. o. 401). A km.: *a jó meg a dió. mintha dióhéjban járna. kemény dióba harapott. egy férges diót sem adnék érte. törd meg a diót ha bétét akarod enni. diót törne homlokán, úgy szereti. üres dió, üres pohár, ha eltörik sem nagy kár. rá tartja magát, mintha övé volna diófáig* (E. 1758—70 st. I. al.).

A népdali — már a gyűjtők előtt feltűnt, s a megjegyzésekkel: vajon nem volna-e a dió a magyar őshit szentfája? (1. 476), kísért — számos adatok nyomán mondja Erdélyi (népd. 2. 421), hogy a *diófa* a perzsáktól Európába elszármazva megtartá őseink hajlandóságát ¹⁾ „e fa um. mindazon fák közt, melyek a vadonbul a kertekbe szelidültek át, legméltóságosbra nő, s így nagyon könnyű volt szembe tűnnie falvaink lakói előtt, természetéhez tartozván, hogy leginkább szereti az emelt helyet, a dombot, őseink egyik áldozó helyét, hová igen örömet teszi a szerető lakát is a magyar dal, gyakori előfordulása példabeszédekben, jelesül, mint *büszke, önkít emberre mondani szokták: azt gondolja övé mind a diófáig, nagy keletére mutat*. Közéletben azt tartják róla, hogy árnyéka igen hideg, s kopáron hagyja vesztegelni a földet, egyébiránt keményen áll ellent az idő viszontagságainak, sokáig él, s ezért talán szokás volt a kertek végire ültetni, honnan jött volna már az előbbi példabeszéd, mely körül belül a latin non plus ultrának felel meg; gyümölcsei nem rázatnak vagy szedetnek, mint más fákéi, hanem veretnek, s a *dióverés* bizonyos szakát jelenti az évnek, szeptember elejét, s az ekkor eső vásárokat rendszeren *dióverő vásároknak* nevezik; ágainak pedig használ a verés különben nem terem.“ Innét a km. *diófának*, számárnak, asszonyinak verve veszik hasznát. Balassa és Rimay verseihez is függelék. (i. kiad. 290): *diófa veréssel hullatja gyümölcsét*.

Mythosi jelentésére utalnak nyilván mythosi dalokban, mint a *szent iváni tűzi s tündér játéki* fentebb felhozottakbani említése, hasonlóan említők a *sz. iváni tűznél a dióvessző dízatozását* (VII), véle együtt említetik a *mogyoróvessző*, mely mondáinkban is mint *varázsvessző* jó gyakran elő (XIII). Különös értelme forog fen a *diónak*, a *halál képzetéveli* gyakori összekötésében, így már felj. a *diófából koporsó* óhajlása, a km. *nem dílódi már a játék* (D. 2. 333) a halála értelve, hasonl. *lába se jó másra csak diót hajtani*, (D. u. o.) *akkor már diót dobálnak csontjaikkal*. Majl. (166) a mondában: a *halál tengerén dióhéjban* evez a boszorkány, s belőle veti áldozatát a tengerbe. Balassa és Rimayhozi függ. (267):

a *diófa*, kit gyakorta *mennyűtő-kő* verten vér.

1) minap egy író (augsb. allg. z. 853, 13 sz.) arra figyelmeztet, hogy újabban a növénytannak sikerült felismerni bizonyos növénynevek lelhelye, elterjedése st. nyomán az utat, melyen néhány népségek átmentek, és mai lakjaikba vándoroltak; mi mellett különösen ránk magyarokra utal, hogy talán sikerülhetne um. azon tudósainknak, kik életük feladataul tevék eredetünk s ősi székeink vizsgálatát, ezen az úton is a kérdés megoldásához közelíteni.

Fánkhoz egyéb mythosi vonatkozások sem hiányzanak. A hindu mythos sz. istenfájának neve: *deodvara*, az eredeti sanskrit szerint: *dewadanu* – istenfája volna (Humboldt kosmos 1. 43), mi egy neme a *dió gyümölcsű* fenyűnek, s egy ilyen nyelvünkön is: *dió fenyű* – pinus cembra (Sándor, Kreszn.), ezen gyümölcs használatott a hindu kisebb isteni áldozatoknál is (Paulin. syst. brah. 9); a hellenben Διός βάλανος – isten makkjának nevezetett (Athen. 1. 28), mint a latin *juglans* is *Jovis glans*; mindenütt tehát nem csak az isten fája és gyümölcse a dió, de a magyarban neve is még ama régi, mythológiánk nyomaiban folyvást feltűnő *dev*, *div* (III) *istennévhez* volna egyenest tartható. Kitünőleg tud szinte a szláv mythos tiszteletéről¹⁾, s nevezetesen találkozni f. említett mondánkkal (Majl. 166), hogy mint a *dióhéj ladikkal* a halál tengerén evező boszorkány a habokba fuladva vízőzönt gerjeszt; úgy a litv. regében (Narbutt 12) ellenben Pramzimas istenség, a Vandu és Veja óriások által gerjesztett vízőzönből az emberiséget megszabadítandó, *dióhéjat* vett le, melyen állatok és egy ember pár megszabadulnak. Hasonlóbban még Gaal. (66): a rosz tündér üldözve hattyú v. récévé vált tündér gyermekeit *arany diókat* hány elejükbe, hogy őket a gerjesztett árvizből kicsalja.

Kollár (wykl. sl. dc. 14) a szlávok szent fája a hárs *lipa* nevétől elnevezett 200 helynevet számlál fel, mi ha nem is ennyit, mégis, összehasonlítva a kisebb tért, a szláv népek által lakott terjedelmes földterülethez, aránylagosan eléggé számos, 25 diótól nevezett helyet állíthatunk elő: *Dió-szeg* két mv. Bihar és Posonb. és egy p. *Dió-szány* f. Hunyadb. *Dió-mál*, *Diód* és *Dió-váralja* als. Fejérb. *Diós* hat f. Kolos, Zala, Fehér, Somogy, Posony és Nyitráb. *Diós-győr* Borsodb. *Diós-jenő* Nógrádb. *Diós-kál* Zaláb. *Diós-patak* Kővár. *Diós-patony*, *Diós-falva* Posonb., Moldvában (Jerney ut. 1. 171): *Diószeg*, *Diós-falu*, *Dió-keszi*.

Figyelmet igényelnek a diplomatariumunkban sűrűn előjövő nyomok is, hol a *határkielöléseknél* bizonyos nevezetesebb s közönségesen ismeretes *élőfák*ról (arbores) emlékeznek; bennök egyrészt birjuk legrégibb *magyar faneveinket*²⁾; másrészt különös körülményeket említgetnek a fákról, mikép bizonyos kutak felett állanak, vagy kitünő helyeken, hol az utasok pihenni szoktak, vagy hogy bizonyos sajtáságos *jelek* vésvék rájuk, így: (cod. dip. 3. 1. 214) *quercus trifurcata et signata* pro meta . . *quercus ubi requiescunt homines* . . *quadrivium, ubi est quercus* pro meta . . *quercus in qua est crux signata*, (u. o.) *nux signata*. (6. 1. 259): *ad arborem tul* (= *tölgy*, a Kazar szent fája) *sub qua est puteus*. (u. o. 377): *ad puteum subtus arborem gercian* (gyertyánfa). (7. 5. 86): *sons et fagus*. (4. 1. 291): *sunt metae in arboribus*, et in quibusdam *sculptus est hortus Salamonis*? in metam (7. 5. 87): *arbor in qua sunt duo lapides*? (6. 1. 139): *ad quandam arborem ilicis cruce signatam de antiquo*, mikép igen gyakran előjő. A nyomok fontosságára bizonyít,

1) a vita s. Otton. (Ludeveg. ep. Bav. 3. 512) de incisione nucuae arboris beszél: destructo fano, cum vir dei Stettinum reverteretur, arborem nucuae praegrandem idolo consecratam, cum fonte qui subter fluebat, invenit, quam statim succidere suis imperavit. accedentes vero Stettinenses suppliciter rogabant, ne succideretur, quia pauperculus ille custos arboris ex fructu eius, vitam alebat inopem, se autem iure iurando affirmabant, sacrificia quae illic daemoniis exhibebantur, generali edicto perpetuo inhibere. quorum petitioni doctor piissimus, dictante aequitatis ratione, noviter annuit. Hasonl. (hist. anon. 3. 715): cum delendis et extirpandis fanis et sacris diligentius insisteret episcopus, etiam arborem nucis mirandae pulchritudinis, idolo dicatam volebat incidere. vicini autem qui umbra eius et amoenitate ipsius delectati fuerant, ne incideret eam rogabant. porro agri possessor, vehementius irasci atque indignari coepit. de arbore ne incideretur tandem cives multis precibus obtinuerunt, iure iurando affirmantes nihil unquam divinitatis vel sanctitatis se arbori adscripturos, neque numinis vel alicuius idoli vice se eam habituros, sed magis pro utilitate fructuum et amoenitate umbrarum (l. Thunmann gottesdienstl. alterthüm. d. Obotriten 294). — 2) Endlicher ezen diplomatariumunkban előjövő magyar faneveket már jeles szorgalommal összehállította: gesetze d. h. Stephan 139.

hogy épen így találunk más okiratainkban határjelekül említve *bálvány köveket*, különös talán szinte *pogány, halmokat*, és igen gyakran *pogány sírokat* (*sepulchra paganorum, antiquorum és poganser*), még szinte hasonló *sorrásokat és kutakat* (I. XVI, XVIII st.), mi által ama *quercus trifurcata, signata, a quadrviumon álló*, ab *antiquo signata*, melyen kövek voltak felállítva, egy *hortus Salamonis* s valószínűleg más e nemű képek is vésvé, melyek helyébe legtöbb helyütt már a leggyakrabban említett kereszt jele vésetett, st. ezen fákoni jelek gyanítható mélyebb jelentést is engednek. Kétségtelen egy ily *pogánykori fatisztelet* emléke forog fen azonban a körtvélyfánál, melyet így, mint határ jelet II András adománylevele említ (Spiess archiv. nebst. 4. 144): *arbor piri ubi fit congregatio puerorum in octavis pasche*; hol a pogány szokást még a gyermekek, fiatalság játékaik tarták emlékeztetben, valaminthogy maig részt még így birjuk pogány szertartásaink emlékeit (IX). Az élénk adatok már eléggé igazolhatják sz. László a pogány fatisztelet ellen hozott rendelete szükségét, valamint ez ismét megerősíti a fentebbi nyomok ily értelmét.

Mondáink és meséinkben még szinte élénken forog fen az összes mythosokban emlegetett *arany alma*, melynek birtoka a tündéreket és hőöket annyira foglalkodtatja (IV) ¹⁾, s ehhez meséink még *ezüst körtefát* is tudnak (Majl. 160). Ezen ősvilág boldogléli, édeni arany almafa mellett, tud azonban még egy különös mondánk a sajátos *világfáról* is, majd nem hasonló az óész. mythos *ygdrasil* féle világfaik képzelhez, mit helyén lejjebb (X) bővebben tárgyalandunk, valamint a hitképeket is, melyek az elhottak teteme véréből st. kivirított fák s növényekről szólnak (XII). — Az ókor s a kelet jelvies fát, mint: pálma, mirthus, cedrus, borostyán, narancs, olajág st. különösen pedig a *ciprust* (I. Firdusinál is 2. 261 mint sz. fa) még szinte gyakran emlegeti népköltészetünk (bár ezek emlékét, mint már Erdélyi is népd. 2. 398 megjegyzi, nyilván a biblia is éleszthet fel); de mélyebb mythosi jelentőségüket a mai európai nyugati hazában hiányukban már feledheté; annál nevezetesh, hogy a *rosmarin* még maig népünkönél is oly nevezetes jelentékenységgel fentartatott, s népünk lakodalmai, temetési st. mellőzhetlen kelléke, ha bár ma összefüggőbb hitnyilatkozatot a szokáson felül erről sem tudunk felhozni, tudott azonban bőven a régibb kor, mire nézve itt csak Schmellerre (bayr. wört. 3. 137) utalok, ki egy 14 századi codexből 26 különös tulajdonságát említi.

Sokat tud még a néphit a pogány nézetek nyomán a többi *növények, füvek*-ről is ²⁾, azoknak különösen *büvereje s hatásáról*, mely által majd ily büvet eszközölhetni, majd magát tőle óvhatni véli. Így tudósítatom (gy. 70), hogy az ismeretes *vasfű* a székely s oláhnál keze tenyerébe bevágva, kinyit minden zárt, ha száz mérföldre volna is; bizonyos füvekből készül szinte, Cserei „székely asszonyok törvénye“ (228) szerint, a *bájoló szerelemital*. Endlicher (flora Pos. 357): a *sedum telephicum* magy. neve: *szerellem taplója*; a szerető *bokrétája* a palócoknál (Lisznai pal. d. elősz. 5) *boldogvirág*; a *fodamenta* (Erdélyi km. 26) a falu vén asszonyaitól használt orvosság: *banyavirág*. Az *igézés, szemtőljövésétől* (gy. 287 st.) óv a *tisztesfű*, a váltott gyermeket megismerteti a *kakukfű* st. számtalan e nemű népünk között minden természetes és természetlen betegségekre tudott óvszerek s ellenszereknek a növényországból vett használata, hasonlóan a marha gyógyra s házi gazdagság, tej s más körül alkalmazásának összeállítása, melyek egyes babonás szokásokbani kiterjedő vizsgálata, a mint most itt messze vinne, úgy mégis,

1) a km. is: apánk evett almát, a mi fogunk vásik (E. 207), a titott almára sokkal többen vágynak, belő harapott a savanyú almába st. (E. 132—8). — 2) christianos fidem in verbis, judaicos in lapidibus pretiosis, et paganos in herbis pono. Meibom script. 4. 186.

szaporítva szinte az eddig még csak kevésbé ismert boszorkánypüreinkbe előjövő hasonlókkal — érdekes jegyzékét adná az ezek körül fenforgó néphitnek. Mondáink és meséink is említnek ilyeneket, de többnyire már határozatlanul, mint Majl. (160) az *akasztófa alatt nőő fü* a vaknak szeme világát adja vissza. Tompánál (188) a **varázsvirág** száráról, mely csak minden száz évben virít, csak a szeplőtelen szakaszthat nyílt virágot, mely védi a gonosz ellen. Nevezetes egy pár feljegyzésünk hagyományos volta egész őstörténeti pogánykorunkba visz fel e féle nyomokat: Beythe (Clusiusnál nomencl. stirp. l. kútf.) a *pimpinella germanica saxifraga*-t **Chaba ír** h. e. *Chabae emplastrum* magyarázva, beszéli: nam ferunt Chabam regem, Attilae regis minorem filium ex Honorii Caesaris filia, post parentis mortem, cum universum regnum ungariae intestino bello concuteretur, atque acre proelium comissum, quod inter se dissentirent cuinam filiorum Attilae regnum cedere deberet, eoque proelio omnes ungari occubissent, solum superstitem remansisse cum 15000 viris, et illis quidem omnibus vulneratis, quos haec herba curasse dicitur, unde factum est, ut postea ab eo appellationem sumserit. Hasonlón a *gentiana vulgo cruciata dicta*: zent **Lázlo király füve** h. e. s. *Ladislai regis herba*: huius regis tempore gravissima peste afflictam universam ungariam aiunt. eum vero precibus a deo obtinuisse, ut quaecumque stirpem sagitta ab illo in altum emissa cadens feriret, utilem illam adhanc luem curandam praestaret, hanc in cruciatam decidisse referunt, qua deinde subditos pestis contagio liberavit. U. az (rarior. stirp. Pan. 422) tesz némelyek különös hatásáról említést: **golla korem** (golya köröm), slavonicae mulieres, um. quarti (t. i. geranii) speciem, decoctam ex profluente aqua mirifice commendant in capitis gravedine, si sinciput ubi dolor est eo ablatur. deinde herba decocta super imponatur, postremo (quod superstitione non caret) in profluentem unde aqua fuerit hausta abiciatur. (602): **tiztős fü** (tisztosfü) i. e. *nobilis herba*, decocto pedes et alios artus defatigatos, aut rigentes utiliter foveri praedicant. és **the mondad fü** h. e. *tu dixisti herba*, eo quod aniculae pueros a febre hac herba curare solent.

Igy tud még egykét régebbi füvészs- s gyógykönyvünk hason megjegyzéseket, felkapva részint a különböző néphitből, s írótól is, mint p. Pliniusból. Horhi Melius Péternél (herbarium az faknac foveknec nevekről természetekről és hasznairól l. kútf.): *lunaria minor* (55): **hóldruta, hóldfü** az *babác babonas füve*. (166): *Catanance* (?) *csac a búuös bayos babác wrasolnac vele*, az házásokat akariak vele a totot szerettetni. (182): *anagallis*, a *babác cigánkodnac vele*, mint Plinius mongya, háromszor köszöntő reggel, úgy szedic, de hamis baluányozás isten ellen st. (24): *rózsa olaj ecet* szívet ágyu előtt erősít. (25): *körös fa* soha kigyó ez alatt meg nem maradhat, ha a kigyót a szén és a körös fa közé veted hamarabb a szénre megyen, hogy nem mint a körös fa ágaira mászna. (109): *diptamnus*, szaga, füstje mérges állatokat elűz, az *tagokba lött nyilakat kivonsza, ha fellyül reá kötöd e füvet, vasat, golyóbist kivonszon a testből*. (186): *veratrum verum*, hideglelőknecc, bolondosoknak az almelkodócnac igen io meg innya st. Francovith Gergely (hasznos és szikseges könyv l. kútf.) „serapium (n. 26) keinyetje (különféle bajok közt) *kit a varaslo baiosok meg bantnak*.” (n. 27): „kinek hagymaz betegsége vagon, (123) fü, virág levél s gyökér recipeje ellene, a hozzá tétellel: „innep nap nem fü (fü) szedese való.” Pestis ellen 28 féle növény; és hasonlóan ismét különös állat részletek; így vérhas ellen: a *fekete kakas gyomrán való hártya*; a pestis és nehézség ellen *medvének és hollónak epéje*.

Főntebb már, az illető helyeken, kiemeltük szinte az *isten, ördög st. föltények*, mythosi alakok s nevekkal összefüggő növény neveket, melyeket az ős pogánykor bizonyára az ezen képzetekkel érintkezésük, bizonyos ide vágó tulajdonságuk, alakuk, erejük st. fogva nevezett így. Ezekhez tartozhatnának még régebbi herba-

riumainkban is felmerülő hasonló nevek, mint Beythenél: **tenz virág** = flos ignis, caltha, zent *Juan verága* colutea, *varyu köröm*, *farkas alma*, *szarvas fü* = fraxinella; még több lesz szedhető az újabbnál, mint: Benkő, Fazekas és Diószegi, Endlicher, Vajda és Hanáknál, kik többé kevésbé, a hol tudomásukra voltak, az e nemű népies nomenclatiókat felszedék; legtöbb azonban még e téren is szorgalmas keresés, vizsgálat s feljegyzésre vár, s becsületes napszámmal kínálkozik egy jövőő derék munkásnak ¹⁾.

-
- 1) Grimm (1142) mondja: Plinius hat über seine naturgeschichte dadurch einen eigenen reiz gebreitet, dass er auch die abergläubischen meinungen des volks von thieren u. pflanzen umständlich anzuführen nicht verschmäht, wie stechen seine ehrfurcht vor dem alterthum, seine sprachgewandte darstellung ab von dem trockensten ernst unserer heutigen naturforscher, die keinen blick auf den brauch der heimat verwenden und alle kraft und zier des deutschen ausdrucks für geringfügig achten. fiat applicatio!

IX. ÉGI TESTEK, TERMÉSZETI TÜNEMÉNYEK.

Ég, menny. I Nap, neve, tisztelete nyomai, nap úrfi, solium, solarium, kardvágási eskü a nap felé. Hold, hold-idő, hold-foltok, hold- és napfogyatkozás. Tündéri nap- és holdanyák, nap- és holdkirály, nap-tátos, holdas ló. Csillagok, csillagfutás, göncöl szekere, ég és hadak útja, kaszás, flastyúk, hetevény, ökörhajtó, Lehel s Mátyás kürt, Mátyás szem, László szekér, tátos, szarvasnyom, tatárdúlás, sellő, tündérfő. Szívárvány, bábabukra. Őstökös csillag. II Nap és ég, virradat, pitymallat, villamodott, hajnal st. holval, reg, déli, nap-nyugta, leáldozta, este, éjféli. III Nyár és tél, ős, tavasz, nyárhírnökök, télihordás, kiske, borzas büjti boszorkány, tőkehúzás, böggő temetés, nyár bejövet, zöldág hordás, pünkösdi király, a tél szürke lova, őszzakála.

Hasonló hatást mint a természetelemek gyakorolnak az emberre a természet azon sajátos tüneményei, melyeket az égvezeteni csillagzatok sokféle phasisaiban naponta észrevesz és érezni kénytelen, azért hasonlóan az elemekhez az összes mythosi hitképzetre különös befolyással voltak. Ezen föld feletti kör nem csak az istenség székeül tekintetelt, honnét a „világra le néz,” melyen a *napot és csillagokat ragyogtatja, járattja, fölvéve rendezi* (I), hol a fensőbb lények a *tündérek a csillagzatokban honolnak* (IV), hová a hősök holtuk után *mennek*, a *csillagokban tündöklének*, ezek mint szemük fénye ragyognak (I. *Mátyás szeme*), a *göncöl és László szekerén* vitetnek, a *tátos csillagzatban* nyargalnak, a *hadak útján* járnak, harcaikat folytatják st. (I. lej. csillag. és XII); de a honnét az ember az élet szükséges feltételét, a világosságot és meleget, mintegy kütfölből nyeri, melynek változása és forgása szerint életét, foglalatosságait intézi, időszakait számlálja, tüneményeiből jövőndőjét kémleli, várja és jósolja.

A földet borító légkör a magyarban *ég* = coelum; valamint a világ (mundus) a világosságtól (lux), úgy ez kétségtelenül az *ég* = ardet, *égéstől*, az égő tűz, láng fénye, ragyogásától, világosságától — melynek mintegy látható kütfeljeül az égboltozat, rajta látszó csillagzataival tekintetelt — veszi sajátos jelentését. Azért maga a boltozat: *ég*, rajta a fénylő, világító égi testek: hold- és nap-fény, és a csillagok a *csillagok*. Innét akarja származtatni Otrókócsi is (orig. 2, 223): *ég*, h. e. coelum, venit vel ab עָג (ug) circulum ducere, vel potius ab אָגָג (egga) ardere, splendere, rutilare arabibus; unde et nobis *ég verbaliter idem est, quod ardet*; valamint már fentebb is (VII) az *ég* szó más nyelveken ezen tűz értelmére: sanskr. agni, lat. ignis, szláv ogen, lit. ugnis st. utaltam. Nyelvünk e mellett határozott különbséget tesz a földet borító légkör — firmamentum, gör. αἰθήρ, és az e felett vallásilag képzelte érzékfeletti üdvhely, sedes beatorum, coelum, οὐρανός közt; az elsőt érzékileg a tűz,

fény-világ tulajdonságától *égnek*, a másikat mélyebb, kétségtelenül mythosi hitképzetrei vonatkozással *mennynek*, *meny-ország*nak nevezve. Így mondjuk: *ég-boltozat*, *ég-kör*, *ég-öv*, *ég-hajlat*, *ég-alj*, s nem: meny-hajlat, meny-öv st., valamint szinte nem: ég-ország st. ¹⁾). Azért az *ég* szó hasonlóan *lég* = aer jelentéssel is bír, (Kreszn.): *ég* = coelum v. aer, *ég dőge* = *levegő romlása*, *éltető ég* = atmosphaera. Nyelvünk ezen nevezetes megkülönböztetése más nyelvekben alig leli hasonlóját, s az csak némileg régebb elavult homályos kitételeiből volna gyanítható; így péld. a német *himmel* mellett, Grimm (661) szerint, a régi s mai szász tájnyelvi *hëvan* birna némileg az érzékfeletti meny értelmével ²⁾); a latinban ismét némileg a *coelum* és *nubes* = felhő (mi már a szláv hasonló szóban: *nebo*, szinte eget jelent, sanskr. *nabas*, gör. *νέφος*) mellett, úgy látszik a régi *diu* (sanskr. *dju* = coelum és splendor) szóban kereshető, mely csupán már az összetett, s a magyarban jól magyarázható: *sub dio* = szabad ég alatt szólásban maradt fel; így: *sub dio* v. *diu noctavit*. Kresznericsnél (1, 134): az *ég* alatt hált, *subdiale* = *ég-alja* = földetlen hely (Molnár).

I. Nap, hold, csillagzatok st.

I. Nap. Az égen a nap a fő csillagzat; a nap szó eredete és jelentése nyelvünkön ma már homályos, nem kétlem azonban, hogy az mint az *ég*, csillag st. a *tűz*, *fény*, *világosság* értelmére visszaviendő. Főntebb (VII) például érintettük a tűztisztelet egy eredeti módját, mint az különösen a természeti *tűzforrásokban* tisztelve, erre kitünőleg a *naphta* források szolgáltak, s hogy azok nemzetünk előtt is ős korában igen ismeretesek lehettek. Egyrészt már azonban mind ezen földi tűzforrások csupán helyettesítői voltak az eredeti égi tűz forrásának, mely a *nap* volt; másrészt ama *naphta* név már régi mythosokba visz fel: a hindu tűzisten Sivával, ki már a sivaíták által különösen ezen naphta tűzforrásoknál tiszteltetett, név- és lényegére nézve azonos *Typhon* egiptomi tűz- s enyészet-istenének, (ki Diodornál 1. 88 jellemzőleg mint ilyen, lángvörös hajjal ábrázoltatik), neje Plutarchosnál *Nephtis*, e névnek már Hitzig (urgesch. u. myth. d. philist. 271) szoros összefüggését mutatja ki a *naphta* tűzforrások nevével. Röth (gesch. abendl. phil. 101) az egiptomi mythosi fogalmak cosmicus elemzésében *Phtah* tűzistent és vele egyesült *Neith* vizistennőt hoz fel, mint *Typhont* és *Nephtist*; vajjon ez által talán a vízforráskint előforró tűz a naphta forrás képében nevével jelvilleg képzeltegett, minő tűz forrásul már egyiránt a nap is veendő ³⁾); s lehet hogy ekkép talán ős *nap* szavunk is összefügghet e nevek s fogalmakkal? — a magyarázat mindenesetre nehézkes, keresett és messziről közvetítő csupán, de én másnak hiányában még is felhozható okozatosbnak vélem, mint a Podhracky által (chron. bud. 6 lap. jegyz.) ide tartott *Kanopus*-t, Ka-nap nevével fogva, vagy a Dankovszkynáli

1) vajjon a szokásos mennyek, péld. „mennyeknek országa” csupán többes számi ragozás-e, mint azt ma vesszük, vagy az összetett menny-ég, minőül mint régi szavat: mennyei-ég Kresznerics felhozza; a szerint volna nála ismét az: ég-mennyezet = firmamentum szavunk is. — 2) az óném. hima = tego, involvo (Grimm gram. 2. 55), lith. dangus = coelum, dengiu = tego, óném. himilezi = laquear, mi már, mint látni, szinte az érzeki, föld felett képzelt fődözetet jelenti, tehát a magy. sajátlagi eget; ma ugyan a magyarban is: mennyezet, bizonyos fődözetre használtatik, de nyilván csak átvive a felettünk levő mennytől, míg ellenben a németben fődözet, laquear, himmelezi neve vitetett át az ég és a menny jelentésére. — 3) hasonlóan mint a nap az eredeti tűz forrásul tekintetett, mint prototypja valamennyi egyéb földi lappangó tűz forrásoknak, melyek mindnyája amaz égi tűzből eredetnek tartott, úgy a hold ismét, például a hindu jadshur vedában, a nedvesség, eső forrása, s az által egyesülve mind kettő a termékenység szülőjeül vétetett; épen mint Röthnél, Phtah és Neith, Nephtis és Typhon egyesülve; lásd egyébkint Plinius 2. 106 leírását a troglodytáknál Aethiópiában létező napforrásról.

Anna-paen-től st. származtatásokat ¹⁾. Ily távol hasonlattal felhozhatók volnának még elég számos nevek, mint a finn: *Panu* (kal. 48. 302) a nap fia (a hinduban Agni tűzisten fia neve ismét *Tanu-napat*), *Päivätär* nap leánya, és ismét egy runoban (Schröter 7) *Vapalo* a nap szülője, — melyek valjon viszonylanak-e nap szavunkhoz, s mikép? már az illető nevek homályos értelménél fogva sem gondolom elhatározhatónak.

A *napcultus* már az összes mythosok egyik fő ágazatát tevé; jelenségei mindenütt otthonosak, a hinduk, a perzsák, a skythák st. régi népeknél (l. Nork myth. 6. 81). A hiongnu fejedelem Tanjouról (Deguig. 2. 26) tudósítottunk, mikép minden nap reggelén a napot Inchán hegyén imádká, s hogy a tavaszi napfordulatokat nagy ünnepélyekkel üllé meg népe főbbjeivel; hasonlóan áldozik Dzsemzsid fejedelem, a perzsa mythos hőse, a napnak a tavaszi aequinoctium alkalmával nedrus ünnepén, koronával fején a trónon ülve várván a nap feljöttét, s ha lángba borulva jött fel, hymnussal köszönték azt, s az uralkodó népe hódolatát fogadá. Ez, — valamint az, hogy szinte a régi s még némely mai keleti fejedelmek magukat az *ég- és napfiainak*, mint a hiongnu Tanjou címe is szól, a *hold és csillagok testvéreinek* nevezzék, csak azon régi mythosai képzetekben feneklik, hogy mintegy főistenség, vagy legalább annak képe és jelenségeül tartott naptól származtaták hatalmukat, uraságukat, eredetüket, s az által mintegy a fő hatalomnak ismerék el; mi már magában kitünő tiszteltetésre mutat; és minek még mai ily üres címek velt kifejezései, legkésőbbi emlékei volnának, valamint még például a német népies emlékekben a napnak kitünőleg *úr* névvel címzése, és saját mesei személyesítéseinkben is előkerülő *nap úrfi* elnevezése ²⁾. Ide tartattak már szinte a *fejedelmi szék*, *trón* (maga a nap is így kitünőleg *trónon székelve* képzeltetett a mythosokban, l. Grimm 663) *solum*, és a királyi székhelyek, paloták, udvarok, birtokok *solarium* elnevezései; hasonlóan a németben a *sonnenlehn* (l. Grimm rechtsalt. 278), és a szokás a *nap felé emelt kézzel esküdni* (Grimm weisthüm. 3. 349). Ezen utóbbi *solum* és *solarium* nevek és különösen a *nap felé emelt kéz*, tett *kardvágás* st. szokások által figyelemztettem azoknak itt előhozására, melyek még e tekintetben nyomukban történetünkben s nemzeti régi szokásainkból felmerülnek. Így hozza ugyan is elő Podhracky a budai krónika (120) azon helyéhez, hol I Béla haláláról tudósít: in Demes regali alodio corruiendo *solio* contractus, magyarázólag elő: pro clara *solii* notione assequenda scitu necessarium est: omnes olim propemodum gentes, solem pro summo numine coluisse, ac in uno sole omnia religionis studia collocavisse; quia igitur solem pro numine adorabant, ac ab illo omnia proficisci credebant: ideo praedia quoque nulli peregrino domino subiecta, de quibus libere disponere potuerunt, *praedia solaria* appellare consueverunt, quod illa a *sole*, seu a *deo* se tenere profiterentur. és a szavakhoz (123): „paterno *solio* sedere fecit,“ — *solii* origo prorsus illa fuerit, quam superius de solaribus praediis locutus antigi; mire már Leisser (Jus georg. s. tract. d. praed. Lips. 1698. 1. 10) nevezetesen magyarázó helyét idézi: uti hoc videre licet in regno *Hungariae*, cuius rex die inaugurationis aduersus solem tribus ictibus verberare obstrictus est, et sic illud a nemine, nisi a *deo et sole* recognoscit; e szerint a német jogtudós a régi magyar szokást, nyilván hasonló német jogi *sonnenlehn*, és *sonnenrecht*, a *naphoz emelt kézzel esküdni*, szokásokhoz tartja; valjon

1) Kanopus egipt. és hellen mythosai név, az előbbi igen homályosan ismert elemi tűz- v. vízistenség; az utóbbiánál Kanopus híres hajós, az evező feltalálása miatt, holta után az Argo csillagzatba helyezve és tisztelve (l. Volm. 1015). Hasonlóan határozatlan a hellen mythosai mellékevevél előjövő *Anna-paen* (u. o. 243 és 1277). — 2) Grimm 666, Eligiusnál: nullus dominos solem aut lunam vocet. Gesner (Mithr. Tur. 1555, 28): audio veteres germanos Lunum quoque deum coluisse et appellasse hermon (Cherr mond), idest dominum lunum. A meséinkbeni gyakori *nap úrfi* mellett, még ezen elnevezés az elemek közül csak olykor a szelet illeti: szél úrfi, s épen így ismét a németb. is (Grimm 598) a szél herr — úrnak szólítatik meg; hasonl. a szlávban is: dobropan u. o. 667.

azonban mily eredeti s hagyományos tudat nyomán? Nálunk a koronázás alkalmávali ezen négyes (s nem hármas mint Leissert már Podhracky is megigazítja), a világ négy részére a királyhegyről a király által történt vágásnak jelentése korunkban csupán azon értelemben maradt fenn: hogy az országot a világ minden részéből ellenek ellen védeni készen nyilatkozik. Mind ez már ekkép Bonfininál is, kinél tudomásomra a szokás első felemlítése jó elő, (kölni kiad. 496): *reversus (Rex) in suburbii tumulum, accepto stricto gladio, ad solis exortum et occasum, item ad meridiem et septemtrionem, pro defensando regno, ter eo vibrato, bellum ex more interminatur*; mit Bonfini, ki a Hunyadiakból Corvinusokat csinál, természetesen római szokással igyekezik magyarázni: *Romanam, um. consuetudinem imitatus, cum a columna campi Martii in partem futuri belli consul hastam iacere consuevisset*; mi nyilván nem talál, ott hadaset alkalmával történtől, nálunk pedig a hatalom átvételekori szokásról lévén szó. Itt egyébkint a világ négy részére intézett hármas vágás említették már; és glossatora Sambucus a széljegyzetekbeni foglalatban szinte a négyes vágást emeli ki: *gladium in orbis quatuor partes vibrat*; Révainál (corona 135) ellenben ismét hármas vágás jó elő: *evaginato (gladio) conversus ad populum, tres ictus fecit, introrsum et ad latera duo*, vagy hogy ez így csupán az egyházban, a karddali körülövedzés alkalmával történt. Vagnernál (Hist. Leop. 1. 8) ismét négy vágás említették: *gladium in crucis figuram vibratum, ad quatuor orbis latera*, rei nescio cui significandae? mit azonban mindjárt nála a népies hagyományos adoma magyaráz, melyből eléggé látni, mily erőt s jelenlétekenységet tulajdoníthatott a cselekvénynek a közhit, mintán a következő azt parodiázza: *rem — um. Vagner — in ludibrium vertens Budensis Vezirius, in lectum se dat, caput velut vulnere saucius, fascia obligat, quiratur, chirurgos adesse jubet. mirantibus qui sanum nossent, barbara facetia reposuit: ungariae regem gladio, quem nuper dirum in modum vibrasset, ingentem plagam sibi imposuisse*; ez is tehát a ténynek mai említett jelentésére vonatkozik. Valjon azonban ezen jelentés, mely mellett már úgy látszik a mélyebb értelem minden nyomon fenforog, s a négyes vágás kereszt módra (in crucis figuram) eredeti-e, vagy hogy csak épen a hármas eredetibb napcultusi helyébe jött, s véle amaz újabb magyarázat támadt a ténynek is? A nyomok mindenesetre e tekintetben érdekesekek s további figyelemre méltók.

Kétségtelen naptiszteleti ünnepélyek nyomai maradtak fenn a napfordulati időszakok alkalmávali népszokásokban, minőkről, mint péld. a sz. iváni tüzek, már fentebb (VII) szóltunk, s lejjebb még (tél és nyár, és XVII) emlékezni fogunk ¹⁾. Még dúsabban birják hitregei emlékeink a nap nevezetes személyesítéseit, minőkre már szinte a nevezetes kifejezések vonatkoznak, mint: *napkelle, napnyugta, napszállat, nap-támadat, nap lemente, hanyatlása, alkonya, leáldozta, naphalladat* (P. Páriz), *napjárás* st. (l. alább), s minőket már fentebb is láttunk (I), és sajátlag lejjebb még, összefüggőleg a hold személyesítésével, bőven adandunk. Egyébkint a babona és előítéletes népies szokásokban tisztelete nyomait hiába keressük; valószínűleg a nap nyilvánosb, magasztosb tisztelete e körön kívüli volt, feljöttével a varázs és bűvnek hatalma eltűnt; minden kuruzslás, varázsszerek, bűvös füvek szedése és alkalmazásának, a jós víz merítésének st. nap felkelte előtt kell történni, később ereje már a nap uralmával elenyézik.

II. Hold. Annál inkább találjuk azonban ezekben az ábrándos képzetet keltő, titkosb s homályosb hold iránti hit nyilatkozatait. — A hold szavunk jelentését kétségtelen összefüggésben vélem a *hódol, hódít* (cultum praestat, subiicit, subiugat)

1) világosan tüntetik még elő a napcultust maig a pogány népek különféle ceremoniatái és rituáléi: mint a fölkelőt köszöntik, imádságban feléje fordulnak, előtte imádvá leborulnak, s a számos ima formularék, minők például a hindu sz. könyvekben foglalvák; hasonlóan még a finn pogány runók is, mint Lencquistnél (15) a könyörgő ének a naphoz.

igék értelmével; mind a kettő gyökeül szótárainkban egyiránt a *hód* és *hold* áll (Kreszn. 1. 248) ¹⁾; és én a *hold* és *hódlós*, *holdolós* közt hasonló származási s értelem-viszonyt keresnék, mint a minőt föntebb a *tűz* és *tisztelet* szavaink- s fogalmainknál felmutattam (VII); e szerint a *holdolós* vagy *hódlós* mai, a *tisztelet* bizonyos kisebb nemét kifejező értelmét innét származtatom ²⁾, a mint azt a közértelem és szótáraink: a *homagium praestare*, *cultus homagialis* értelemmel használják, Így mondunk: *isteni tiszteletet* és *jobbágyi* vagy *fiúi hódlót*, amazt tehát inkább az isten, emezt a fejedelem s földi hatóság irányában sajátlag s eredetileg alkalmazva, ámbár a közbeszédben már határozatlanul vegyest vevék.

Különös befolyását látjuk a *holdnak* mindjárt az *időszakok szerinti meghatározása s elnevezésére*; szembevetőbb lévén ugyan is a *hold* változata, könnyebb volt az időszakokat ez, mintsem a nap szerint számlálni; innét a hét napos hét (*septimana*) és a kettős 14 napi holdváltozat után a 28 napos *hold-hónap*, s 13 hónapos *hold-év*, minő a 12 havi nap-év mellett a legtöbb régi népeknél divatozott (I. Grimm 671). Nálunk már ez feltűnőleg jelenkezik az időszakoknak nyelvünkön elnevezéseiben, mert nem csak a *mensis* a *holdtól hónap*, hasonlóan a német *mond* és *monat*, a szláv *mesic* = *hold* és *hónaphoz*, mi mellett még Kresznierics (1. 247) a szónak egy *hód* formáját is említi, különösen *parrus lunaris mensis*, ama 28 napos *hold-hónappal* magyarázva; — de innét a *cras*, *crastinum* = *holnap*, azaz a *hold* utáni, a bekövetkező éj utáni nap, valamint ide tartom a régi *holval* = reggel (I. al.) kifejezést is, nyilván, miszerint a *hold* v. éj után bekövetkező első reggeli időszakot jelenti, aminthogy a régi, s mai keleti népek az időszakokat nem csak a napok, de különösen az éjek szerint is számíták ³⁾.

Megfelelőleg ezen *hold-időszakonkinti időszámításnak*, találjuk szinte, hogy a *hold* változása határozó befolyással volt bizonyos teendőkre, munka kezdet s vállalatokra, melyeknek maig szerencsés kimenetét, sikerét a néphit a *hold újság*, *hold tölte* vagy *fogyta* idejétől szokta föltételezni. Ide tartja már Grimm, Jornandes (11): *lunae commoda incommodaque* kifejezését. E szerint ránk nézve a *hold* észrevehetőleg kettős 14 napi változást mutat elő; az első negyeddel kezdő új szakát, melyben 14 napon áti növekedtével, ekkor töltét bevégez, s innét kezdve ismét fogy az utolsó negyedig; csak

1) Így még régebb írónknál, péld. Listinél a *hódló*, *folyvást holdol*, (11): fejedelmeket meghódloltat, (24): nekem holdulni, (27): hatalmát fogytig meghódloltatjuk. — 2) annélkül azonban, hogy annak ily értelmét csupán a török félhold alatti szolgátság idejére vélném visszaviendőnek, mint azt Szirmay (par. 38) magyarázataiban történeti alap keresésével szokása szerint teszi, ámbár most hamarjában nem vagyok képes nyelvenlékeinkből adatokat előhozni a szónak ama kort megelőző ily értelemben divatozásra kimutatására. — 3) így említem gr. F—y I. egiptomi utjából magával hozott szerencsenét, kívül többször arab hangokat ejteték, s németül és magyarul is érthetővé tudván már magát tenni, utjában vagy valahol töltött idejét mindig éj s napok szerint számíta: két éjet s egy napot voltunk ott; hasonlóan a germánoknál Tacit. (11) szerint: nec diem numerum sed noctium computant, sic constituit, sic condicunt, nox ducere diem videtur; valamint hogy a teendőket is a *hold* időszakai szerint intézék (I. al.), hasonlóan szinte az évek is tél szerinti számítása (Grimm 671), mely a nyárhoz mint az éj a naphoz viszonylik; s meséinkben is gyakran hét tél, hét nyár számítás előkerül. — Valjon összefüggésben van-e még szinte *hold* = *luna* szavakkal, a *hold* = *jugerum* földmérték név? már Grimm (rechtsalt. 542) az ónémet szóhasználatban, miszerint a földek határkövein a *hold* képe volt vésve, holdtiszteleti nyomot keres, hasonlóan az okiratokban halfmondschnadsteine kitételben; — nem jön-e még nálunk is valami ilyes is elő, ama számos s különös határjeleken képek mellett, melyeket fentebb (VIII) okiratainkból felmutattam? — Nevezetesen, hogy a németben is a (talán szinte a mond-ra visszavihető) morgen egyiránt *jugerum* = *hold*, és maue meg *crastinum* = *holval*, *holnap* jelentéssel bír, mint nálunk; valószínűleg, hogy mint a *hold* bizonyos időszak mértékeül használtatott, úgy a *hold* szó is innét más mértékek neveül; és mint a *holnap*, *holval*, *hónap* bizonyos időt, úgy a *hold* bizonyos földterjedelmet jelentett; a találkozás, bár eredeti alapon s fogalom fejlődéssel, meglepő nem csak a német, de a hason latinban is, hol ismét *mensis* = *hónap* és *mensura* = *mérték* közt is ezen értelem forog fen, egészen hasonlóan a hellenben is hol ismét a *hold*: *mene*, és *μετρον* = *merek*.

ezen utolsó és a bekövetkező első negyed közti éjen (a nap és hold conjunctionban) láthatlan (*no x illunis*); a közvéleményben azonban már ez az új hold növekedtéhez számították, ellenben a hold töltekor annak már fogyta kezdődik. A mennyire az ezen időszakokbani teendők körüli fenmaradt későbbi, mai néphit, szokás, előítélet, babonák töredék nyomai vizsgálatából kivehető, sajátlag az új hold volt a kezdetre üdvös idő mind azokban, melyek *gyarapodása*, *növekedése* eszközölni kívántatott; ellenben a hold tölttével bekövetkező *fogyta* ideje ismét olyanokra alkalmas, melyeknek *fogyása*, a töltői *menekedés*, *szabadulás* volt ohajtandó (I. Grimm 676). E szerint osztályozom én is már a népünk köréből ismeretemre jutott szokásokat (gy. 248), melyek természetesen nagyobbára azonosak a más népeknél előjövő hasonlókkal (mint péld. Grimm i. h. s másoknál összeállítvák), de melyeknek nálunk divatozását s eredetiségét legjobban fogja erősíthetni olvasóim tudata, kik közül mindenki egyet vagy más a *házi szokásokból* jól ismerend, s az itt adottak számát még nem egy adalékkal fogja bővíthetni. Így az állatok csupán újságkor választandók el, ekkor fognak növekedni s erősödni a telő s nőző holddal; ellenkezőleg az elválasztandó gyermekek közt különbségnek van helye, a fiú új holdkor választassék el ugyan, hogy erős és izmos legyen, de a leányt jobb hold fogytán, ne hogy nagy mellű s begyessé váljék; hasonlóan tudja azt (Grimmnél 676) a lithvan előítélet, de már Bartholom. (676) ekkép említi a gömüri szláv néphit: *natos crescente, seu ut loqui amant, nova luna venustiores, vetere et decrescente deformiores putant. hinc slavici quoque enatum proverbium, ut deformes vetere luna natos dicerent.* Kresznericsnél (1. 82) is: *rosz csillag alatt lett — quarta luna nati*, s a teljes képű a magyarban is *telő hold arcú*. A haját, körmöt szinte újságkor kell nyírni, hogy nőljön s erősödjék. Új hold első napján a kijövő hold meglátára pénzt kell csörtetni a zseb és erszényben, és száma nőlni fog, míg ellenben az üresben az ür nagyobbuland. Grimmnél még i. h.: új holdkor kell házasodni, új házban lakást kezdeni, a hasznos füveket és harmatot szedni, mely mindig friss maradjon (talán nálunk is tudnak mind e felől babonáink?). A hold tölte után, azaz kezdődő fogytakor ellenben mind az előveendő, mitől menekülni kívánunk; ekkor kell a jó gazdasszonynak házat tisztítani, fehéríteni, síkálni, meszelní, hogy a szemét, házi rovarok kiveszszenek, kiirtathassanak; hasonlóan a tollút fosztani, hogy életét, elvenségét elvesztse; a betegségek, különös külső bajok, daganatok, kihányások, bőrpörzsönetek, varak elleni *sympatheticus* szerek ideje is ez; a kézeni tyúkszem elvesztésére a hold megszólíttatik: *fogyjon bajom, mint fogy a te képed*. Grimmnél még i. h.: ekkor választandó el a házasság, valamint az öreg ház is lerontandó, ekkor kell kaszálni, hogy a széna hamar száradjon; a gödör is hold tölttével ásatik, mert így könnyen összenől, ellenben fogytával az ür mind tágabb lesz. A szerbeknél új holdkor káros a mosás, az egész vászon holdassá válik (omjeníti), azaz ráncos szakadóssá. Különösen a földbe vetendő magra, ültetendő növényre nézve azonban már szinte a különbség alkalmaztatik, hogy a föld feletti kalászosak újságkor, ellenben a földben növekedő hagyma st. növények hold tölttével ültetendők. Nálunk természetesen, mint gazdász s földművelő népnél a gabona vetés, növény ültetés idejének a holdszakok szerinti intézéséről ezen utóbbi irányban még legtöbbet tud a néphit és szokás; az adatokban azonban, melyek tudomásomra vannak, eziránt feltűnő a zavartság, mely részint a hold fogyta s növekedte visszás számításai, részint a népnél az iránti ősi hagyományok zavart tudata, részint pedig a későbbi kalendáriumi e nemű javaslatok olvasása által a tárgy amaz eredetibb lényegét feledő, miért ezek a kitűzött fentebbi felfogás szerint már alig osztályozhatók: adom tehát azokat a mint vettem. Így Karcaynál (u. muz. 2. 496) a csallóközi néphit: „a hold fogytakor semminemű vetés vagy ültetés nem jó (mi helyesen megfelel a fentebbinek, de nem a következő): hold tölte ellenben hasznos,“ kellene lenni: a hold növekedése; még részletesben értesülök egyes gabona s eleség nemek vetése ide-

jérőli csallókői néphitről (Fehér gy. 248): „gazdaemberek, um. a hold változásainál ezeket tartják szem előtt: ha borsót az új hold után 3 nappal elvetik, sok terem; a búzát új hold előtt 2—3 nappal, vagy pedig utána ugyan annyival kell elvetni, és pedig középszerű földbe, mert ha ez új holdkor kövér földbe vettetik, nagy részt rozsza változik; a zabot új holdkor jó vetni, de még jobb hold töltén; árpát kövér földbe új hold után, soványba hold töltén; lent jó földbe új hold után; hold töltén dohánygyat készíteni és mákot vetni jó, mert a dohány sok, a mák pedig nagy fejű lesz; végre az épületnek való fát is hold töltén télen át kell levágni, ha az ember nem akarja, hogy a szű belessék;” — miben már jó részt kalendáriumi tanácsok foroghatnak fen. Mint látni azonban e hitnézetek is majd nem egészen csupán mint házi szokások, gazdasági, agráriai, kertészi teendők gyakorlati szabályai maradtak fen; megettők ugyan olykor még mélyebb jelentés is itt ott mutatkozik, például a betegségeknel a rokonszenvi cselekvésnek a holdra alkalmazása, befolyásáról nézet, a hozzá szólás és segítségvéli szabadulásról hit. Így tudja a holdnak káros befolyását is az emberre szarvaskendi Zsibrik özvegye Káldi Kata, Nádasdy Tamáshoz latin levelében (839 tudt. 2. 166), kinek hálóföveget küldve írja: *luna penetrante hominum capita, magis impediunt, quam in die regnante sole*; egy szegedi 1728-iki boszork. pörben (I. XIV) Szél Zsuzsi, Rózsa Dániel nejére a vád, hogy boszorkányi megrontása miatt a fatenszen „minden újságban megszokott újulni a nyavalya.” Hasonlón az új holdkori hajnyírás is mélyebb értelemmel foroghat fen, miután azt, mint vallási szertartást nálunk is látandjuk (XVII). Ide magyarázhatók még a helybeli hagyományokból is felmerülő adatok, mint Bálnél (not. 2. 239) a csákányi templom és remetelak romjairól: *frequentatur singulis diebus veneris, qui novilunium excipiunt, magna religione*; (u. o. 283): Konyha tájáni egy szikla és kápolnáról: *sacellum est et saxum quoddam, magna ad sanandos claudos existimatione, qua re fit, ut frequentetur singulis fere noviluniorum dominicis diebus, a vicinis religiosius*. Hasonlón a regékbeni *hold fogytán* vagy *töltén előjövő kísértetek* s jelenetekről; a Mednyánszky-nál (1) regében a holdkővön hold töltékor jelenik meg az örült hölgy kísértetes szelleme; ama *holdatlan éjeken* (nox illunis) vendő fel ismét nálunk is a népbabona szerint az átkos elsülyedt kincs. — Valjon a polgári élet különös ünnepélyes teendői, vállaltai, mind a germánoknál a csaták (Caesar 1. 50: non esse fas germanos superare si ante novam lunam praelio contendissent), a népgyülekezetek (Tacit. g. 11: coeunt certis diebus, quum aut inchoatur luna aut impletur, nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt), nálunk szinte a hold változó időszakai szerint történtek-e? kész vagyok az előzmények után hinni, bár régiségünköl nem tudom másképp okadatolni.

Sajátságos mythosi képzeteket és regéket látunk alakulni a holdban észrevehető árnyékos selétebb helyek, úgynevezett **holdfoltok** körül. Grimm (679) e felől is számos népek regéit összeállítá; közlöm a főbb képzeteket saját regéink előtűntetésére. A hindu néphit a foltokban nyúl alakot képzelt; Chandras holdisten t. i. benne nyulat hord vállán; hasonló alak forog fen a mongol hitképzetben, és a ceiloniaknál a magyarázattal jó elő, hogy egykor Budha a nagy isten földön jártában eltévedve, egy nyúl által az utra vezetettetik, s utóbb az éhezőnek a nyúl még eledelül is ajánlja magát, miért az isten a holdba emeli. Az óéjsz. regék (Snor. 11) szerint: a hold egy fiút és leányt, épen midőn Brygir forrásából merítének, fölragadott, s azóta látni őket a vízholdó rudat vállokon vive a holdban; a mai svéd regében is: benne két ember rudon vízvedert visz. A német regékben e foltok egy fatolvaj alakjára magyaráztatnak, ki vasárnap az isteni tisztelet helyett fát szedni ment, s örökösen a fa vállán hordására kárhozva, most a holdban látható. Grimm e hit alapját már Mós. 4. k. 15 f. 32 v. adatban, a szombaton fát szedett s megkövezett zsidóról keresi. Így tovább az összes mondákban, majd az elkárhozott ünnepszögő, majd ismét más bibliai alakok jönnek elő, például Isák saját feláldozására

Moria hegyére vive a fanyalábót, vagy Kain sovány áldozatára tüvist hordva. Grimm mind ebben az általános vonást véli kiemelve, hogy mindenkor *egy ember jö elő valamit vállalni vive*, légyen az nyúl, rúd, fanyaláb st. — A magyar néphit, ha bár hasonlóan bibliai személyeket lát a holdfoltokban, az előbbtől még is némileg eltérőnek találom. E szerint (gy. 248): Dávid király hegedül benne szent Annának. Karcsaynál (u. muz. 2. 501) a nép Dávid és sz. Ciccelt látja a holdban körbe forogni, körülé a tündérek táncot lejtene; valjon ide vagy innét szól-e a km. is: *sz. Dávid tánca* (E. 1696), és a népd. (u. o.): csak az igaz magyar tánc, a sz. Dávid tánca? ¹⁾; egy más magyarázat ismét (gy. 84) e foltokat szinte a Kain által kiöntött *Abel vére foltjainak* tartja ²⁾, hasonlóan mint Berchtold (I. Grimm 683) Maria Magdolna vétkeiért elöntött könnyeinek mondja. Ama *Dávid hegedűjéről* képzetben már némileg ugyan szinte helye volna a *rúd s vállon fekvő tárgyról* képzetnek, melyet, mint mondók, Grimm valamennyi regékben keres, a mennyire a hegedű s a vonó ilyenül vehető volna. A képzetnél népiünknel még szinte az előítéletet is összekötvé találom (gy. 248): hogy *nem jó a holdba sokáig merőn nézni*, mert ha Dávid hegedűjén a húr épen akkor eltalál szakadni, úgy az ember megvakul. Ide tartható volna talán ismét a km. is *behegedült neki már sz. Dávid*, melyet én így tudok, magyarázva: a rozsziúl, pörül járt, értelemmel, Erdélyi (1695) km. mellett: *hegedült már arról sz. Dávid. énekelt arról sz. Dávid, el is magyarázta. régen elhegedülte azt sz. Dávid, el is énekelte*; melyek amattól eltérőbb szerkezete, itt természetesen megelőlegebben a régen elmúltak jelentésével magyarázható; hasonló közmondások e szerint kettős alak és értelemben fenlétéznének. A hegedű említése nélkül tudja ismét Karcsay (u. muz. i. h.) a csallóközi előítéletet: a teljes holdba nem jó sokáig nézni, mert a kíváncsi, ki megakarja lesni mi történik benne, könnyen megvakul ³⁾; mi már a gyakorlati tapasztaláson is alapulhat, hogy a tartós hold v. napba nézés által a szem káprázik. — A közmondás tovább ugyan azt is tudja, hogy a *napnak is van foltja* (E. 3655), a néphit azonban mitsem említ róla (I. lejjebb: a nap személyesítésénél szeme és arcáról, s a napbani tündéri kastélyokról).

Annál inkább kiemeli ismét a néphit a **nap fogytát** — a km. is: *fogyva nézik a napot*, és a *napot akkor nézik legjobban mikor fogyatkozik* (E. 5647), — a kevésbé feltűnő **hold fogyatkozás** mellett. Felhívom már erre nézve is olvasóim emlékezetét s tapasztalását az iránt, mit a legközelebről két ízben egymás után ért napfogyatkozás alkalmával a nép által mondatni hallottak, s tenni láttak, valamint a nyilvános lapok erről tudósításaikban olvastak. Általános rettegés hatja meg ilyenkor a népet, mely általában a nézetből ered, hogy a *nap vég elfogyása, veszedelemben léte által, a világ végkimenetét véli bekövetkezendőnek*; vagy hogy csak legalább károsnak véli ezen fogyatkozásokat a termés vagy marhára, ilyenkor különös kénköves harmat vagy esőtől félve, miért a nyájak haza hajlattak a legelőről, a kutak befödettek st. Az e felőli összes régi mythosi eszmékben, úgy látszik a napnak látszólagos *menete, futásánál* fogva már általában a nézet támadt, hogy bizonyos *ellenséges lény*, szörny által üldöztetik; s ebben lelnék megfejtésüket ismét a számos összehangzó e körüli mythosok is. Itt adom szinte a Grimmnél (668) s még másoknál előkerülő főbb vonások összeállítását

1) szép parallela ehhez ismét a keleti rege Hammernál (Geisterlehre d. moslim 7): mikép Nekir és Monkir rozszzellemek az emberek fiait földön jártukban kísértvén, midőn a szép és erőyes lantosó Anahid-et is elcsábítani akarják, ez azon feltétel alatt hajlandónak mutatkozik, ha néki az ég jelszavát megmondják: mire azt véle közlik, egyenesen a mennybe mén, s kimondva belejut, hol most erőnyéért a hajnali csillagba helyezve, ott intézi napsugarakkal hűrozott lantja játszásával a csillagzatok körlejtését; a regében, mint látni, nem csak a képzet, de az Anahid név is a mienk Annájához közel jár. — 2) I. Grimmnél 682 a jegyz. a Kainról pogány képzetekről. — 3) Grimmnél 678 az előítélet: a tengerész őrizkedjék alva képét a holdnak fordítani, mert vaksággal bűnhődhetik.

sajátunk bővebb magyarázataul. Az eddáb. (Snor. 12) a nap és hold szalad, üldözve folyvást az óriásnő fiait a két farkas Sköll és Hati által, kik ha elérik, *felfalják*. A hinduban Ragu és Quedu *óriások* (I. V), kiktől csak Visnu védelmezi, akarják *megemészteni*, vagy (Grimmnél Bopp glos. 148 szerint) egy *kigyó ragadja meg*. A kínaiaknál a nap- és holdfogyatkozást: *schischi (solis devoratio)* és *jueschi (lunae devoratio)*, egy leselkedő *sárkány* eszközli. Nem tudom svéd vagy inkább finn néphitnek tartandó-e mit Vexoniusnál (svécia 10) talállok, ki ugyan Arctopolitanust (de orig. et relig. fennor.) idézi, hogy: *Rachis nocti praeesse et lunam arrodere* putabatur; Lencquist is azonban (39) így említi: *Rahkoi deus eclipsium*, s még határozottabban fejezi ki ezt (u. o. 52) a finn Capeet *daemon*ról hit, ki a *holdat fogytakor eszi*, s innét a mondat: *kuuta syödön — luna exeditur* ¹). A tsuvasoknál (Schott ling. tschuvasor. 5) fogyatkozásokra a szólás: *Wubur sijat — daemon comedit*; hasonlóan szinte az estek, grönlandiak, afrikai, maurok, mongolok st. népeknél regék (I. Grimm i. h.), melyeknek mellőzésével még csak a különösbekezt, mint a szláv-lithván *mythos*it (Narbut I. 127) akarom felemlíteni: hogy midőn a nap ragyogó kocsiján kiindul, a *bűvösök és sárkányok* megtámadván, eszközlik a fogyatkozást, a nép ilyenkor retteg, nehogy legyőzessék, mi eddig ugyan megakadályoztatott, de végre egyszer mégis megfog történni, és a világ akkor elvész; ide tartom még a keleti regét is (Hammer geist. 32), hogy valahányszor a nap a déli vonalt eléri, a sátn szarvaival megragadja, s köztük tartva, magát a világ urának kiáltja ki, pillanat mulva azonban azt elereszteni kénytelen ²). A fentebbi nézetekkel összefüggőleg, hogy a nap valamely *daemon*, *sárkány*, *szörny* által üldöztetik, hozzá elő még magyarázólag Grimm szinte a több népeknél előjövő szokást, mikép a nép a napfogyatkozásakor zörejt, lármát gerjeszt, hogy a *sárkányt* elijesztve a napot tőle megmentse ³). — Mi már saját, még fennlévő néphitünkről tudomásomra jutott, szinte az utóbbi napfogyatkozás alkalmával hallott nézetéről értesít (gy. 109), hogy P. faluban a lakosok mondása szerint, ekkor *a nap előtt sárkány repül át*, s hogy ilyenkor i zivellete azon ártalmas harmat, mely dőghalált hoz, s azért kell a kutakat beföldni. — Hasonló nevezetes kép volna még szinte fen a szász Krausz krónikájában (mag. f. gesch. Siebenbürg. 2. 226), ki tudósítja mikép Bátori Zsigmond egy éjjel valamennyi szebeni polgárt a náluk beszállásolt katonák által leöletni szándékolván, ettől rendkívüli égi tűnemények jelenete által elijesztetik, melyek közt ezen sárkányi képzet foroghat fen a leírásban: *er siehet (Ördög Boldizsár kapitány kire a parancs kivitele bízott) in gestalt eines feurigen drachen ein anderen zeichen*

1) Lencquist (52): capeet fuere eiusmodi maligni daemones, qui cuncta voracitate sua consummebant, remquo familiarem in arctum redigebant, unde verbum kapendua significat coarctari. sed non modo hi hominibus noxii erant, verum ipsam lunam aggredi audebant; unde eclipsis eius oriri credebatur, ac remansit hodieque phras: *kuuta syödön — luna exeditur*, h. e. deliquium patitur. hinc timor ridiculus, non secus ac Sinensibus, quos solem et lunam a dracone quodam coelesti, eclipsis tempore consumi credere aiunt, ide tarthatónak vélem a kalevala (47. 1) nevezetes helyét, hogy midőn Väinämö hárfája bájos hangzatára a nap és hold is lakából leszáll egy fenyő és nyírfára hallgatódzni, Louhi a fogatlan éjszaki boszorkány elragadja őket, s bezárja a hegy sziklabarlangjába; teljes setétség támad erre Kalevala és Väinöläben, sőt az égbén is, úgy hogy maga Ukko isten álmélkodik rajta, s felép a felhők szegélyére keresni a napot és holdat, de meg nem találhatja; Ilmari azért új napot s holdat kovácsol (49. 1), de mire ezek nem adnak világot, a hős Väinämö elmen végre s kiszabadítja az elorzott napot s holdat. A képzet némileg már az általánosb napfordulati astralis jelentésre is vehető, épen úgy, mint meséinkben a sárkány általi elragadása (I. al.); vagy, mint Lönröt (kalev. I. kiad. előszó) és Schott (zschr. f. gesch. 8, 467) véleményezik, a hosszú polár éjek regés magyarázata. — 2) Hammer ezt ugyan a 90. szolt. daemonium meridianumához tartja, minőre én már a szláv-orosz kártévő déli szélnél (polodnice) figyelmeztettem (VII). — 3) I. Grimm 668, Eligius: nullus si quando luna obscuratur vociferari praesumat. Burchard: clamoribus aut auxilio splendorem lunae deficientis restaurare; és Ducange s. v. vince luna st. hasonlóan már a classicusoknál, Juvenal. 6. 442: jam nemo tubas, nemo aera fatiget, — una laboranti poterit succurrere lunae. I. Tacit. an. 1. 28. Boet. de consol. így a gröländok, afrikai szerezeseinek stb. bñáit.

kegen mitag den mundt undt rachen offen habendt, ob welchen himmlischen zeichen der Ordegh Boldisar erschrockendt, umb die mitternacht zum Bathori lauff. Karcsaynál (u. muz. 2. 501) a csallóközi néphit, hogy ilyenkor a holdban este, éjjel van, vagy hogy ezen utóbbi inkább csak a hold fogytára, s nem a sajátági fogyatkozás — eclipsisre veendő? E szerint tehát a fentebbiekhez hasonló néphitünk az ártalmas lény, szörny, *sárkánynak*, csak a nap előtti kárthozó átmenetét emlitené még, s nem ragadozását vagy megemésztési szándékát, ámbár némileg a jelenség *fogyatkozás* neve nyelvünkön a fogy — deficit mellett, a *fogyasztásnak* ama *consumptióra* vehető értelmét is adná ¹⁾. Élénken tudják azonban a képzetet mondai képleteink, nem csak azon általánosbak, melyek az összes sárkányi mondákban (I. ezt VIII) a *sárkánynak királyhölgy ragadása* által, ennek a napot legyőző astralis jelvi értelmére magyarázhatnak, de e mellett még egy nevezetes, már szinte ott érintett mondánk különösen is, mely több variánsaiban (gy. 85 és 201) regéli, mikép egy sárkány miután a város minden hölgyeit kipusztítja, s a táj vizeit felitta, végre a *napot és holdat is az égről lefalja*; a sötét és bús országnak most, a király istállójában lévő *tátos és csikaja*, a *nap és hold meg csillaggal homlokán, szolgál* naponta és éjente körülhordatva az országban *nap- és holdotlágut*; mire ez azonban nem melegít és semmi sem nőlhet, a királyfi a tátoson kénytelen a sárkány ellen a nap visszaszerzésére küzdeni; a sárkány anyja a vasorrú bába ekkor a tátost is elragadja, míg végre a közönséges mesei fordulatokkal a hős azt legyőzi s a tátost és a napot visszakapja ²⁾. Szinte így beszéli ísmét egy nevezetes szegedi rege (Karcsay közl. gy. 317), hogy Mátyás királynak egy gyönyörűséges **Holdas** nevű lova volt, mely éjenként a merre ment véle, bármi sötét volt, az egész vidéket megvilágítja, miért a háborúban nagy szolgálatára volt; történt azonban, hogy egykor éjszaka utájában elszunyadva, lovát egy török taltos elrabolta; nagy jutalmat, sok kincset és hét vármegyét szabad választás szerint ígér Mátyás a ló visszahozójának, mire a híres vitéz Kampó taltos vállalkozik; bejárja a hetedhét s a tündérországot is, hol bűvös szerekhez jutva, mén tovább keresni; egy nap utjában pihenve, hall a fán két szarkát, amint beszélnek: „mi újság nálatok”? „hát az, hogy egy gyönyörűséges szép lovat látni, melynek hold van a homlokán, s gazdájának a legsötétebb éjszakán is világít utján.” „ki a gazdája?” „egy bűvös ember, a kit senki sem ismer, mert a hányszor látni annyi féle.” „hol lakik?” „ott hol ha keresik sem találják, ha megtalálják sem látják, s ha látják sem ismerik meg; de neked megmondom: vizen túl, erdőn innen, hegyen alul, völgyön fölül, a ki a hét számot érti és hét hetet szolgált a tündérországbán, olyan ember megismerheti.” Kampó mind ezen tulajdonokkal birt; megindul a kihallgatott utasítás szerint, s a bűvös ember meg boszorkány neje szolgálatába áll, hol ísmét a mondai hős ismeretes módjával (VIII) kiszolgálja a tátost, mely itt az elrablott **Holdas** ló.

Mind ezen képletek azonban, valamint már egyrészt az általános astralis jelvi jelentőségre is magyarázhatók, úgy másfelől még inkább a *hold* és *nap* különös *személyesítés*éről is tekinthetők, melyhez azért most áttérve, azokat itt még e tekintetben is fogom tárgyalni. Szorosan összefügg már ugyan is ezen összes képletekkel a **nap** és **hold személyesítése**; így tulajdonít nekik a népképzet *emberi arcot*, miszerint éppen ama bennök észrevehető foltokból képi a *száját, orrt, szemet*; különösen kiemelve az utóbbit, melylyel a nap és hold mintegy jártában vagy székéről a *földre tekint*.

1) Grimmnél (668 Mone untersuch. 183 szerint) megjegyezve találom, hogy már általában a régi naptárakban is a fogyatkozások hasonló képekkel jeleztek, mikép két sárkány tartja a napot és holdat szájában, mi már népünkénél is a képzetnek ha nem gerjesztése, úgy életkítésére hathatott. — 2) az idézett mesei variánsok egyike egyenest a nap és hold felfalását, míg a másik csupán a szokott királyleányok elragadását említi, de melyeknek itt homlokukon ísmét a nap, hold és csillagok tündöklenek, s elragadásukkal a nap világítani megszűnt; sokban hasonló ehhez egy magyarországi szláv mese is Rimauskinál (pov. 3), ámbár sokban ísmét lényegesen eltér; az egészről bővebb ismertetést adok Wolf zshr. f. mythologie-ban.

A népd. (1. 461) mesében, a nap haladtában megpillantva az ablakban siró királyleányt, megáll az ablak előtt, hogy megcsodálja szépségét; hasonlóan más mesei variánsokban (I): megáll a nap útjában, bámulva az aranyos ruhába öltözött hamupipőké. A népies kifejezések is: *nem érdemes, hogy a nap rá süssön* (mint péld. hogy a föld hordja, föld terhe), *hogy lássa a napvilágot*, ily személyesítésekre vonatkoznak; s ellenben ismét átokként hangzik szinte: *hadd süssön a nap rája* (népd. 3. 47); ide tarthatók általában a személyesítő szólások is: a *nap a hold kel, felszáll, magasan áll már a nap, lenyugszik, leszáll* (l. al.). — Nevezetesen azonban, mint a tündériesen képzelt tűz-, víz-, föld-, szélanyákat, személyesítik ismét meséink: mint isteni, főbb lényi tündéreket a **nap** és **hold tündéryanák**at is, kiknek sajátlag a *hold* és *nap a fiuk*; vagy mint **tündéries nap, hold, és csillag testvéreket** és **sógornékat**, kikhez a halandó, a mondahős vándorol a titkos dolgokat megtudni, általuk kik mindent látnak, bejárnak, tudnak útba igaztatnak, megsegítetik. Gaalnál (372): ezüst meredek hegy ormán, körül véve magas fák árnyától áll a **holdanya** ezüst háza; a szeszélyes öregnő szidalmazva fogadja a lakába merészlő, kedvesét kereső vándornőt, megkérlelve hallja azonban szerencsétlen végzetét, és vigasztalja, hogy talán fia a hold fogja tudósíthatni, „mert az ő szeme, um. akkor is éber, midőn mindenki alszik, s ő azt is kikémleli, mi a nap tüzes látását elkerüli.“ Fáradtan éh-szomjasan és álmosan jő az alatt a fáradt hold haza; ő is haragosan ütközik meg a jövevényen, míg anyja megkérleli. — *Aranyházban* lakik ellenben a *nap, arany kapuja gömbölyű, belőle hőség áradoz*, mint a kenyérsütő kemencéből; az izzó vörös pofájú **napanya** szinte megütközve fogadja a hozzá jővő halandót, de mindjárt szívesen igéri ez is segítségét; hazatérő *tüzes képű fiának szemei* annyira *ragyognak*, hogy a hölgy tekinteteket nem bírja kiállani; libeg a szomjútól, és jó ízű issza ki az anyjától nyújtott hóval tölt vedret. A számos variánsokban (l. gy. 2 st.) előjövő vonások, melyekben már a fentebb említett **nap úrfi** nevek is előjönnek, itt is ismét, mint a hazatérő *szél fiáról* tudják, mikép hasonlóan az *őridshoz* (V) ember húst szagálnak, s követelik anyjuktól, a hozzájuk betért, elrejtett halandót, de hasonlóan ismét ők is megkérleltetnek, és búv ajándékaik, tanácsló utasítással igyekeznek segíteni a halandón. Így tudják a vonásokat némileg már ugyan más népek meséi is (l. Grimm k. u. h. márch. 3. 218), tárgyazonlatul azonban különösen kiemelendőknek tartom a finn kalevala e nemű regés érdekes képleteit. A *nap- és holdleányok* (kal. 4. 141, 25. 583, 41. 100) a felhő szélén ülve szövik az arany s ezüst ruhát (különösen nevezi egy runo, kal. 33. 20, a napot a *teremtő világító orsójának*) az ara s a völgyé ny számára; és Lemminkä anyja (15. 160), meg Marjatta (50. 390) keresve elveszett fiukat, mint meséinkben, *útjukban a hold és nappal találkoznak*; durván utasítja el itt is az első, panaszolva ádáz végzetét, hogy neki az éjen át is, a tél s fagy hidegében kell világítani, s nem lehet másra gondja; míg ellenben a nap szinte megsegíti s tudatja velük fiaik hollétét. Majd leszállva ismét — mint meséinkben a haladtában megálló, vagy ablakából kitekintő nap megcsodálja a leány szépségét — jönek hallgatni Väinämö hárfája bájos hangjait (41. 100, 47. 1). — Egy más mesénkben Majláthnál (258): a **nap** mint **királyfi** jő a királyleányért, kopogva a palota ablakára, s a kiadott hölgyet *aranyhídon* viszi országába a *naphőzépébe*; míg a **hold király** mint *ezüst folyó* nyúl alá, s ragyogó hajjain viszi királyi araját a holdba. És hasonlóan ismét a finnben is (kal. 11. 30): a szép leányhoz *kérőül jő* előbb a *nap*, azután a *hold*, végre a *csillag*; nálunk ezen harmadik a Majláthnál id. mesében a *szél*. Több meséinkben ismét (Majl. 199 s varian.): a három királyleány egyikének *ruhája mint a nap*, a másiké *mint a hold*, a harmadiké *mint a csillagok*; gyakrabban már másokban azon tárgyalt vonás (IV tünd.), hogy *homlokukon a napot vagy csillagot, mellükön a holdat viselik*; és ez utóbbi megint így más mesékben s különösen a finn regében is (kal. 10. 89): az éjszaka tündéries hölgyének homlokán a hold, mellén a nap, vállán a

göncölszeker, hátán a hetevény csillagzat ragyog. Meséink amaz nap, holdas és csillagos hölgyei azután, kik a sárkány által elragadtatnak, mire a nap nem világít többé, míg a küzdő hősök ki nem szabadítják a sárkány hatalmából; mit már föntebb szinte, élénk hasonló finn regei nyomokkal is, mint napfordulati vagy fogyatkozási mythost tárgyaltunk.

Nevezetesebbeknek tartom még a különös képleteket, melyek a nap és holdnak az égeni vélt *menete* vagy *haladásánál* fogva, azokat e tekintetben személyesítik, mikép mintegy *kocsizva*, vagy *méneken vitetve járnak* kitűzött pályájukon, — miután a képlet ismét hagyományainkban is kitűnőleg jelentkezik. A classicus mythosból ismeretes Helios a nap és Selene a hold kocsizása; Helios négy tüzes ménen vitetik, kiket a véle azonosuló Phoibos hajt. Az óéjsz. regében (Völ. 5, Grimmismal 37, Snor. 11): Mani (hold) és Sol (nap) hajtják a nap kocsiját, melybe Arvagr (korán kelő) és Alsvidr (mindentudó) nevű mének fogvák. A lithv. (Narbut 1. 127): a nap (Saule) palotájából indul ki reggel fényes hintóján, gyémántos, aranyos és ezüstös három lótol vontatva. És nálunk is a fentebb látott mondákban, a napfogyatkozásra vonatkozó nézet mellett, ez is nyilatkozik már azon *tátosról*, mely *napkint hordatik* keresztül az országon, *homlokán viselve a napot*, éjjel pedig *csikaja* szinte így a *hold és csillaggal homlokán*. Hasonlón a Kampó táltosról regében Mátyás király **Holdas** nevű lova, mely a merre mén éjjel a vidéket mint a *holdvilág* felvilágosítja. E képletekre azonban, mint azok régibb költőinknél is egy más még nevezetesebb mythosi tekintetben előjőnek, lejjebb (nap és éj) kénytelen leszek még egyszer ismételve visszatérni; s itt csak általánosan figyelmeztetek még mondánk általánosb *tátosló alakjára* (VIII), mely már mint ily tüzes, a légben hősével nyargaló mén, szinte ezen **nap mének** képzetével szorosan érintkezik. Regéink e szerint tehát kevésbé tudnának a *napnak kocsin, fogaton járásáról*, de mint látni szinte ismerik az eszmét, hogy *lovon vitetik*, vagy hogy általában a *nap a futó ló képében személyesítettik*. Ide tartom ugyan is már általában a felfemerülő hasonló eszméket, mint Herodotosnál (1. 216) a massageták lóistizetele s áldozatáróli helyét, hogy: a napnak lovakat áldoznak, *természetük rokonságánál fogva*, mert um. úgy tartják, hogy a *leggyorsabb istennek, a teremtmények közül a leggyorsabbat áldozzák*; valamint a szláv mythosban a világosság a nap istenét Svantovitot illetik az egyház udvarában őrzött fehér mének (VIII), melyeken ő éjenként a világosság ellenségei ellen tartá hadjárait. De így szól már a hindu Yagu veda (Upnekat 1. 98) nevezetes cosmicus értelmezése a ló jelvies jelentéséről: „a ló feje a hajnal, szeme a nap, lehelle a lég, kinyitott szájából jó a hőség, teste az év, oldalai a világrészek, lábai a négy évszak, csontjai a csillagok st.” Azért értelmezi Uschold (vorh. z. gr. gesch. u. myth. 1, 34), hogy a legősibb nézet a nap menetéről ugyan a *kerék, szárnyas kerék* képében fejeztetett ki, még később az a *légben járó ló* képével ábrázolatott, s utóbb a herosi korban a *hadkocsik* divatozásával a nap is *kocsin, ménektől vitetve* képzeltetett. Amaz ősi *kerék* képének képzetére vonatkoznék ismét, a nálunk is előjövő naptisztéleti tűzünnepeleknél, péld. sz. iváni napfordulati tüzelésnél előjövő *tüzes kerek*ek hengerítése (VII); s erre vonatkozhatik a többi közt a finn kalevalábani föntebb érintett eszme is a napról, hogy az a *teremtő világító orsója*. — Valamint ismét az összes mythosokban a *napnak*, a *holdnak*, egy *aranylak*, *palota* tulajdonítatik, melyből kiindul naponta útjára, s melybe ismét, bevégezve pályafutását visszatér, úgy nálunk is a fentebb látott nevezetes mesei képletek mellett a *napanya arany*, és *holdanya ezüstös házáról* regél még a nép is, (Karcsey u. muz. 2. 501): a **napbani arany és gyémánt kastélyokról**, melyekben a *tündérek laknak*, sugarain lejárnak, s megjárják látatlanul az egész világot st. mi mellett még a képzet a napbani ezen arany s gyémántos kastélyokról, annak látszó föltjaira vonatkozó nézetre is magyarázható (I. f.).

III. Csillagok. A mythos tárgyaul szolgáltak a csillagzatok is. Bár a mai népies nézetekbe már a későbbi astrologiai fogalmak vegyülhettek el, még is ezeknek is alapja,

s általános érvényességre emelkedésük a középkorban, az ősi mythosai hitnézetekben feneklett. Így már a középkorban terjedt, s később kifejtett nézetek: a jó és rossz csillagzatok befolyásáról, az egyes halandók csillagzatairól, melyek alatt születnek, általuk az életet át kísértetnek, s leestükkkel kimulnak, a csillagzatokról (constellatio), melyek minden ember saját csillagát ismét körülveszik, kísérik, mozdulataik által rá befolyással vannak, élete kedvező vagy szerencsétlen végzetét meghatározzák, melyből azért az előrelátható, jósolható st. Ez nyilatkozik közmondásainkban is: szerencsés csillag alatt született (E. 1442), feljött a csillaga, leszállyt a csillaga (E. 1433), csillaga van (E. 1438); a (népd. 3. 291) mesében, csak a jó csillag alatt született állhatja ki a kísértetes várban; Kresznericsnél (1. 82): rossz csillag alatt lett = quarta luna natus (l. f.). Ily jó csillag alatt állnak azonban országok is, városok, házak st. a népd. (3. 39):

— Gyöngyös város ...
én is onnan való vagyok,

három csillag felette van,
a hol az a három csillag ragyog.

Az úgy nevezett **osillagfutás**, hulló csillagról (trajectio stellae, stella transvolans, német sternschnuppe, sternputze, miszerint a német néphitnél fogva a csillag ez által magát tisztítja, mi ismét a magyarban a kmban nyilatkoznék: a csillagnak is van tisztulása E. 1436), szinte a néphit, hogy ilyenkor azon ember hal meg, kinek a csillaga leesik. A csallókői néphit szerint (Fehér gy. 246): „a csillag futása jelenti, hogy akkor lélek szabadul ki fogságából, minden embernek van ugyan is a maga csillaga, melyre ha rá ismer, vagy eltalálja melyik, azonnal tüstént meghal;” hasonlóan véteik tudomásomra, valamely leány vesztett szüzessége jelentéseül. Lisznyainál (palócd. 74): „a palóc azt hiszi, hogy minden embernek saját csillaga van az égen, a mely le is húlhat, s a kié lehül, az míg él boldogtalan, s közel van hozzá a halál.” Tompánál a szép regében a futócsillagról (népr. 140):

az égen járó csillagok között
és midőn osillagfutást látsz,

minden halandónak van egy,
tudd egy halandó élete lobban el ‘).

Az ég számtalan csillagzatai közül azonban a néptudat alig ismer határozottabban néhányat, s mily keveset tudunk nyelvünkön eredetileg nevezni! Grimm is (684) megjegyzi már, hogy még Jornandes tudósítása szerint a gothok Dicaenaeus korában a planetákon kívül 344 csillagot ismerének, ma mily kevésnek maradt fel német neve. Hogy ez nálunk is úgy volt — ámbár amazoknál jóval többet tudunk felmutatni még nyelvünkön, a vizsgálat ezen első kezdetében is már — s pogány korunk a csillagzatok s neveik dús ismeretével bírt, mutatják a maig fenmaradt, s a figyelmes vizsgálat által napjainkban újra a felszínre jövő népies csillag elnevezések töredékei, melyek majdnem

1) I. Saphir (wilde rosen 50) szép költeményében is ezen magyar néphitrei vonatkozását. Listinél ellenben a török császár sátorára lehulló csillag szerencsés jóslatul áll; lásd a keleti hitet szinte (Hammer geist. 15): hogy a lehulló csillagokból válnak a rosszszellemek Gulék (lidérc VIII). — Az erről ősnézetre vonatkozik már általában Jeremiás 10, 2, és a Midraschim magyarázata (Bereschith rabba in gen. 15. 5): „az öröktől való Ábrahámot és ivadékát a csillagok hatalmától megmenté; ámbár az israelita is természet szerint még a csillagok hatalma alatt áll, és mint a pogány befolyásuk alatt születik, de a Sinai hegyen adott törvény által, képessé lett magát a természet uralmától megmenteni.” Wolf (zeitschr. f. myth. 1. 345) ezen nézetekhez tartja az ír legenda c nemű szép vonását: quadam nocte Letna dormivit cum uxore sua Ethne, et illa nocte ipse vidit somnium, scilicet stellam cadentem de super in os uxoris suae; et ipsa uxor vidit in somnio lunam cadentem in os suum, et illa nocte Maedogh conceptus est, qui ideo a multis filiis stellae vocatus est. — Dieser stern (mond Wolf) war die seele, oder der die seele führender engel. fallende sterne sind aufliegende seelen, und kinder göttlicher abkunft tragen goldene sterne, auf stirn und brust; hasonlóan mondánk hőseinél (VI). Figyelmeztetek még Kresznerics (szót. 1. 82) és Erdélyinél (köz. 68) említett, a deák és pásztorfiúknál, tudomásomra is maig is divó tréfa „csillag rugás” nevére, mi ugyan már magában a tényben találja magyarázatát; de így divik már a kifejezés a népnél a telivér, nemesb, tüzes lőről, hogy „csillagrúgó,” mint már a km. is: mőn mint a csillag (E. 1443), sebesen, biztosan?

egyőtől egyig a legszebb mythosi eszméink s képleteinkre vihetők vissza, és melyekből e szerint mint ily mythosi jelentésűek erősülnek, valamint ismét viszont ama mythosi nyomokat is a legmegfelelőbben erősítik. Hogy ezek, a néhány tagadhatatlanul egészen sajátosság eredeti mellett, ismét a más népeknél hasonló csillagnevek s róluki regés képzetekkel találkoznak, természetes; mert ha valahol az emberi eszmeegységnek — melynek a mythosi hit sokoldalúságában is, éppen itt minden nyomon a legkitünőbb bizonyítványa áll előttünk — helye van, úgy bizonyára a természettiszteletben, melynek tárgyai: az elemek, égi testek, csillagzatok, valamennyiikkel közösek valának, s természetvallásuk azonos tárgyát tevék.

Egyike a legismertebb csillagzatoknak az *arcturus, ursa major*; nyelvünkön **göncöl szekere**, Zrínyinél (zrin. 184): *göncös-szekere*, hasonlóan a római más népeknél előjövő, s már alakja által eléggé magyarázott képzethez: gör. *ἄρκτος* = medve, és *ἄμαξα* = szekér, a latinb. is *ursa* és *plaustrum*, olasz *carro*, fr. *char, charriot*, lengy. cseh: *voz*, német: *wagen*, herawaga, svéd: *karlewagn*, horvát: *kola* = kerék, hasonlóan a lett *ratī* st. Nevünk e szekeret különösen **göncöl** szekerének mondja. Ezen göncöl nevet már Szirmay (par. 36) a nevezetes *magyar első szekér feltaláló* nevének mondja; valjon azonban, az itt némileg gyanítható néphagyomány nyomán teszi-e azt, vagy csak ismeretes magyarázatai közönséges modorában? miután tudva lévő, hogy mult századi történettudásaink több értekezéseikkel a szekér feltalálás dicsőségét nemzetünknek kivívni törekedtek ¹⁾. Szirmay adatához azonban hasonlóan tudja csakugyan a néphagyomány is még Karcsonál (u. muz. 2. 501), és pedig igen eredeti színezettel, miután kevesbet látszik tudni ama tudákos szekér feltalálási véleményről, és egyszerűen csupán a népies taltosi eszmét tünteti elő; e szerint: *Göncöl* egy híres *tátos ember volt*, igen tudákos, ki mindennemű rejtett dolgokat ismert, beszélt a madarakkal, fákkal, növényekkel, értette a csillagok jelentéseit, sok csodákat tett; halálát nem látták, úgy vélték, hogy az égbe tűnt el, s valamint a földön éjjelenként *görbe rudú kocsiján járt*, úgy most az *égen kocsizik* az éjen át. A csallóközi elbeszélő, miután Csallóközben még számos Göncöl nevűek vannak, szükségesnek vélte megjegyezni, hogy azon Göncöl nem hagyott ivadékot, s amazok nem tőle származnak. Még mélyebb mythosi értelmet ad e csillagzatnak a magyarázat, melyet Jankovich (szónym. 85) egy Fülöp-szállási vén pásztor után közöl, szerinte a göncöl-szekér csillagzat azon *Göncöl német császár, szaladó társzekerével, kit a magyarok kivégeztek*. Jankovich ehhez véleménye már jól talál, midőn ezen Göncöl császárt azonosnak tartja krónikáink (bud. 57) azon mesés *Konrád császárával*, kit Lehel kivégeztetése előtt kürtjével agyonütött, a kifejezett hittel, hogy a más világon szolgálni fogja (l. hős. VI). A Göncöl név Konráddal azonossága bebizonyítására idézi Struve (acta lit. 188) helyét: Nic. Schmith alias Güntzel, avum habuit dictum Conradum, qui pro more rusticorum olim appellari solebat *Güntzel*, inde toti familiae inhaesit. Kresznericsnél is (1. 194) *Göncöl* = Conradus; de már számos hason helynevek is; Anonym. (57) a németország elleni erősített magyar határ helyeken egy *pons Guncil*-t említ: *ut ne aliquando in posterum furibundi theotonicis, propter iniuriam sibi illatam fines hungarorum invadere possint* (mintha még ebben is a fentebbi krónikai monda tudata jelenkezne). *Gönc* város Abaujb., *Gönc-háza* és *Göncöl-karcsa* f. Posonb. Sándor és Kreszn. *gönci-hordó* = hosszú hordó, minőben a halak hordatnak, u. o. *göncölni* = gyömözni, tájszó Vasb. — A regés emlék tehát felőle mindenfelé igen élénk, s nevezetesen mythosilag alakul,

1) Cornides: beweis, dass die kutschen eine ungarische erfundung, und dass selbst die in allen europäischen sprachen beinahe ähnliche benennung dieses fahrzeuges in Ungarn zuerst entstanden sei; sammt einen nachtrag von Hortis, l. ungr. mag. 1. 15, mit számos adatokkal: Listi, Broderith, Herberstein, Hortleder, Cuspian helyeit felhozva, erősít. l. ehhez u. o. 1. 460. újra még kimerítőbben tárgyalva u. o. 2. 41 és ismét számos adalékokkal 3. 221.

amint egyfelől már a krónikáinkban fentartott kitűnő nemzeti hagyománnyal: hogy őseink vallása szerint a hősök által leölt ellenek a másvilágon szolgálkák lesznek, nem csak teljesen megegyez, de azt igen nevezetesen felvilágosítja is, a tökéletesen mythoszi eszmével, melyet a Jankovichnái hagyományban vélek, s mely más hasonló nyomok által erősül, hogy a hősök a másvilágon a csillagokban szekereznek (VI), s hogy legyőzött elleneik őket szolgálva szekerezik, mint itt nyilván a Lehel által leölt regés Konrád császár volna azon Göncöl, ki Lehelt és Bulcsut szolgálva a másvilágon a csillagokban képzelte társzekerén viszi. Mivel már egyiránt hason idegen, valamint nálunk is előjövő regés nyomok, mint a *László-szekere* csillagnév (I. al.), és *Lászlónak a csillagokban nyargalása* (VI), táto lovon menete st. (I. al. a táto csillagnevet is) igen megegyeznek; és kétségtelenül ezen képzet forog fen még Zrinyinél is (Zrin. 184), midőn a hadban eleső hősökért angyalok szállnak le a mennyből, hasonlóan a hadnemlőkhöz (IV), felvive őket a „*tejes uton*” s a *szivárvány kapuján át*:

az göncös-szekere viszi sok fegyverét,

mennyei seregnek könnyebbíti terhet.

(I. al. és XII). Így a más népeknél ezen csillagzat körüli hagyományok is azt a **hősök s istenek szekerének** tartják, melyen dicsőségükben az égben, a csillagokban vitetnek; mint a németben például a göncöl-szeker egyik neve: *Irmings-wagen*, valamint a tejes-ut: *Irmín-strasse* (nálunk is *hadak utja*, melyen a hősök járnak I. al.) a germ. hős Irmintől, hasonlóan *Karhwagen* – *Károly-szekere* (Grimm 687), ismét a hőstől, nagy Károlytól, kire a vonás mint más regékben, úgy itt is a csillagszekerén járó *Wuotan*, *Thor* v. *Donar istenektől* száll le. Mi tehát egyrészt a dicsőült hősnek már fentebb tárgyalt apotheosisára vonatkozik. Másfelül pedig ismét a **szeker feltaláló, félteteni, a világból eltűnő táto, bűvös művész Göncölt** helyezi a csillagzatba, egészen megfelelőleg megint a hasonló, különösen classicus mythoszi képletnek, mely a híres hajós *Kanopost* például, ki az *evezést* s *Erichthoniost*, ki hasonlóan Göncölhöz a *szekeret feltalálta* emeli a csillagba, ha bár az utóbbi eltérőleg nem is ezen csillagzatban keresendő. Grimm (688) szerint a német népregék is így különösen azon kis, alig látható csillagról, mely a középső felett a kocsí tengelyében áll, szólnak, ezt nevezvén *fuhrman*, *szekeres*, *knecht*, *szolgának*; beszélve: hogy egy fuvaros vivén az Üdvöztőt, ez díjul üdvösséget ígért neki, de a szekeres válaszolá, hogy ő inkább kívánna örökké szekerezni keletől nyugotig; kívánsága beteljesült, szekere most az égen jár, s a kis csillag benne a fuvaros. Hasonló összehangzó keleti hagyományok jönek elő Niebuhrnál (Besch. v. Arabien 114) ezen csillagzatról; s a csillagzatban ezen középső csillagnak véli azért Grimm sajátlag tartandónak a magyar Göncölt is ¹⁾.

1) szorosban találkozunk a finn képzet is a magyarral, Lencquistnél (15): otawainen = ura major, különösen tisztelve um: in cuius humeros ascendere (otawal olkapjalle) in vétustis carminibus idem significat, ac in coelum supremum attolli (I. kalevalán is 15. 513), s ajeje is otawatar névvel említetik egy runoban, kinek védelme az éji tolvajok ellen kéri. Egyfelül tehát róla szinte a képzet, hogy a dicsőültek rajta, vállain az égbe emelkednek, az égen vitetnek: in cuius humeros ascendere significat in supremum coelum attolli; míg másfelül neve nyilván a finnekénél tisztelt medvére megy által, és e szerint is vagy szekér helyett vállán vitetik a dicsőült az égbe. Azért e szerint vélem megigazítandónak Grimm ide vonatkozó helyét (688), hol mondja: „hogy valamint az ónémet emlékekben, a slávok, lithvánok, úgy a finnekénél is soha sem jó elő e csillagzat a medve névvel, ámbár ugymond épen e népek a medvét különösen kiemelik regéik és ősi cultusokban;” — miért szinte hibásan, amint látom Renvall (lex. finn. s. v.) nyomán, az ura major finn otava nevét (mi nyilván medvét jelent), a hasonló otava = lachsnetz, rete salmonibus capiendis értelemmel magyarázza; — a finnen ugyan a medve sajátlagi neve karho (I. Helenium lex. s. v.), népies s megszokottabb elnevezése azonban ohto, otso, így Schröternél (Ann. run. 52), egy bűvölő runói igét a medve mythicus eredetéről (ohton synty) mondja: „hol született a medve (ohto), a holdnál, napnál, otawaisten (ura, göncöl szekér) vállain,” miben már a medve egyenesen azonosítatik az ura csillagzattal. Renvall a medve népies otso nevét azért véleményem szerint szinte hibásan értelmezi az otso = frons = homlok értelmével: ursi, ugymond, ex fronte

Karcsay (u. muz. i. h.) szerint a népvélemény azt még a *tündér királynő szekerének* is tartja különösen, melyen kocsizni szokott. A km. szerint is a göncöl-szeker hajtása nagy dicsőség értelmével bírta: *azt véli ő hajtja, vagy kevély mintha ő hajtáná a göncöl szekerét* (E. 3112), és Dugonics (2. 58) szerint mondja egy másik: *őkör nélkül csak a göncöl szekere fordul*. A németb. (Grimm 687) mondatik: hogy éjfélkor 12 órakor a göncöl szekere nagy zörejjel szokott megfordulni.

A göncölszekerről nézetekkel közel érintkező nevezetes mythosi képletek tárgya tovább a *galaxias*, közönségesen úgy nevezett *tejes út*, *milchstrasse*, csillagzat. A keleti népeknél arab, syr, aethiop, perzsában (l. Grimmnél 331 a nevek- s mondákat összeállítva) a *szalma* v. *polyva útja*, *via straminis*, *via paleae* st. összefüggőleg a képzetrel, hogy rajta a tolvaj elhintett szalmája v. polyvájának nyoma látható; hasonlóan találja oláhjainknál is Schott (val. m. 285): Venus elhintett szalmájának mondva, melyet sz. Péter udvarából ellopott. A törököknél a *bucsujárók*, *zarándokok útja*, a középkori keresztyén kifejezésekben is így a span., ol. s fr. *via s. Jacobi*, *camino de sant Jago* st. szláv. *cesta v' Rim*, az út, mely Rómába, s mintegy a bucsujárás által az égbe visz. A hinduknál az *istenek útja*, Irokézeknél a *lelkek útja*; finnben: *linnurata* – *madarak útja*, ez is talán a mythosi képzetre utalva, hogy a lelkek madár alakjában szállnak rajta az égbe; máskép a finnben szinte *talven selkä* – *tél háta*, és az óéjsz. is: *vetrarbraut* – *winter weg*. A hellenben: Phaethon hajtva lovait, midőn elragadtatik sülyeszti a vonást az égbe, melyet ma a *galaxias* jelel; majd e név tejes út értelme magyarázatoként, Here szét fecsenő teje által származik a csillag vonal, midőn az emlőjéhez tett Heraklest v. Hermest attól boszúsán elszakítja (Eratost. 44, l. Pausan. is 11. 25).

Nyelvünkön valamint a németben, hasonlóan a galaxiashoz, s talán csupán ennek utánképzésekként a csillagzat mai neve *tejes út*. E mellett azonban népünkönél régebb és még saját eredetiségű elnevezéseket is találunk, mint: *ég útja* (Sándor és Kreszn.), hasonlóan a más népeknél *istenút* és *himmelsweg* – *égi út* elnevezésekhez, s valószínűleg a hithez is, hogy rajta az égiek, vagy az *égbe menők járnak*. A székelyeknél (tájszót.): *ország útja az égen*; Csallóközben is: *országút*, (ónémetb. is *konigesstraten* – *königsstrassen*), a néphittel ismét (Karcsay muz. i. h.), hogy rajta éjjel a tündérek járnak, az ő országútjuk, melyen a világot körülutazzák, a tündérkirályné a göncöl szekerén vitetik rajta; egy más közlés szerint (Fehér gy. 245): hogy ha az országút igen fehérnek látszik, azt tartják a Duna megárad; a *helyről*, hol az *ország útja kétfelé válik az égen*, mondatik: hogy ott az isten a részeg emberrel találkozott, s annak kitért (l. al.). — Megfelelőbb kitűnő sajátoságos képzetre utal azonban a székely *hadak útja* elnevezése (tájszót.); Grimm (331) a nevet szinte felhozva magyarázza már: mivel um. a magyarok Ázsiából bevándorolva ezen csillagzatot követték (via belli, jobban exercituum, weil die Ungern aus Asien einwandernd, dieser constellation

latiori compellatio venatoribus usitata; én gondolnám, hogy az inkább az otan – sumo, capio, otto – captura, sumtio értelemre volna visszavezethető, honnét már azon otava hálló is (rete salmonibus capiendis), melylyel Grimm a göncöl szekér otava nevét magyarázza, eredhet. Így a Voguloknál is, mint Reguly szíves értesíteni: a bű – medve, és abű – sauh – medve-csillag, az ura minor neve, ellenben az ura major a sajátlagi göncölszeker sörp – sauh – elendthier stern, javorszarvas csillag, tökéletesen megfelelőleg ismét az előbbi képzetnek, melynél fogva a Vogulok vontató állatja a szarvas, itt a vívő szekér vagy medve helyett áll; a finn népeknél is tehát nyilván a csillagzaton az azon vitetés eszméje jelentkezik, ha bár a szekér helyett a vívő állat képlete forog fen, igen megfelelőleg ezek kultúrájának; így Reguly dús gyűjteményeiből egyikét a finn medve cultusra vonatkozó daloknak olvassa előttem, melyben a vadászaton lelt medve, díszítve galy és koszoróval diadalban hozatik a helységbe, s a körül állók énekkel dicsőítvén, végre füleibe súgják a más világra kedveseknek szóló üzeneteiket, mi nyilván ismét egy közvetítő, követ, hír- s üzenet vívő lényre vonatkozik, mely ezen minőségénél fogva a halottakat vagy dicsőülteket csillagzati alakjában is a más világra vivő, mint Lencquistnél a felhozott runo így tudja.

folgten), állítása alapját nem ismerem, Szirmaynál (parab.), kit ily nyomokban követ, nem találom. Véleményem szerint, mythosi képleteinkhez analogabban, talán attól, hogy az elholt hősök és hadaknak útja, kik rajta a mennybe mennek, járnak, hadaikat folytatják (I. XII); Zrínyinél a felemlített helyen (184), hol az angyalok a hősökért leszállnak a harcmezőre, valamint a göncöl szekeren vitetnek, úgy szinte a teljes úton mennek:

az szép *tejes út* is megcifrázza magát, látván az nagy istennek sok szép angyalát.

Mire nézve már szinte mint a göncölseker istenek, hősök, tündérek kocsija (Wodan-, Irmins-wagen), úgy a galaxias is, mint ezek útja, ország útja találkozik ismét hasonlónét Wodensweg, Irminsweg (Grimm 138, 332) nevekkal. Hasonlón szinte a német s más mythosokban is így vegyülnek el vele különféle regés régi földi utakról emlékek, melyeken egykor az *istenek* vagy *polgárosító hősök jártak volna*, vagy *azokat alkották st.* vagy melyeken a *székeikből kivándorolt új hont kereső népek mai lakaikba jöttek*; mi ehhez még azután az *üd* s *kärhozat*, az *igazság* és *gonoszság útjának* erkölcsi eszméjével is elvegyül, mint Herakles válútja a classicus regében, a *divatmaja* – *isteni út* a hinduban, a *deva* vagy *pitris út*, azaz a szellemek érzékfeletti vagy érzékiség s a bűn útja (I. Sepp heidenth. 2. 463); és amazokra vonatkozhatik már egyiránt nálunk is azon Grimmtől felhozott magyarázat, az útról, melyen nemzetiünk bejött, valamint ezen utóbbiakra a népies nézet, hogy a teljes út válhelye az égen az, hol a bűnös az istentől elválk útjában, fentartva csupán már amaz érzékibb népies tudattal, hogy ott a részeg embernek tér ki útjából.

Figyelemre gerjeszt még a csillagzat *arianrod* nevének Grimmnél (331) *silberstrasse* – *ezüst úttal* véleményzése, érintkezésbe hozván azt *Argentoratum* névvel. Krónikáink már Attila hadjáratai közt felemlitik szinte, mikép a hadának ellenálló Argentoratum városát falai lerontásával Strassburg, azaz utak városává teszi (Chron. bud. 20): Attila expugnavit, diruendo murum eius (Argent.) in diversis locis, ut cunctis advenientibus sine gravitate via libera preberetur, edicens firmissime, ne ipsius murus ipso vivente, muraretur, ut eadam civitas non argentina, sed Strassburg vocaretur, propter viarum pluralitatem, quas in muro eius fecerat aperiri. A chron. rithm. 10: ad Argentinam . . . dirumpens muros moenia . . . Strazsburque appellavit,

ut strata esset gentibus, per hac ire volentibus.

Valjon összefüggésben volna-e ezen hagyomány is a *hadak útja* elnevezéssel? Lugossy is (akad. közl. 1850, 122) mondja, hogy a székel is Attila kori hagyományok nyomán (minők ezek máskorra igéri a tudósítást), nevezi hadak útjának.

Az *orion* csillagzat, vagy a sajátlag úgy nevezett *jugula* – *orion övét* képző hármas csillag, nyelvünkön a **kaszások**; hasonlóan a németh. *drei mader* – három kaszás, (az ónémetb. (Grimm 690): *pfluoc* – aratrum, Rajna vidékén: *rechen* – gereblye), lengy. és cseh: *koszi* – kaszák, lit. *szenpjavis* – széna csillagzat a *szen* – szénától, így nevezve azon népies képzetnél fogva, mely a három csillagban egymás mellett álló három kaszást képzelt, hasonlóan valamint az ura alakjában szekeret látott; vagy hogy a csillagzat különösen nyáron a *széna kaszálás idejében* tűnik elő. Régi nyelvünkön a **kaszahúgy** összetételben jó elő; Károli és Káldi bibl. ford. Jóh (9. 9) helye: a ki teremtette a göncöl szekeret, a kaszahúgyot és a fiastyúkot. (38. 31): nem de megtartóztatható-e a fiastyúknak gyönyörűségét? avagy a kaszahúgnak köteleit megtartatható-e? s e szerint magyarázzák a nomenclat. Molnár és P. Pápai Orionra; a *húgy* itt a régi csillag, sidus jelentéssel áll, mint a Döbr. cod. (Toldy irod. tört. 1. 168) verseiben:

húgyak felséges szerzője, hívőknek örök világa,

a conditor siderum fordítása. Dugonicsnak (péld. 2. 60) az általa már nem értett szó használata ellen aesthetikai nézetekből kifakadása, némileg szinte magyarázó: „nem

szenvedheti a jó nevelésű ember, úgymond, midőn a *kaszást kaszahúgnak* nevezik, ezt mi okra nézve mondják? talán azért, hogy a kaszásnak kardja vasát (érti az Orion csillagzati alak kardját, azon sajátlagi jugulát) a kaszás húgyának lenni képzelik? ez nemtelen képzelődés, midőn ezt a kaszahúgyot a sz. írásba Károlyi Gáspár bevette, gondolom az akkori közembereknek szavajaratjára támaszkodott. Károlyira támaszkodott aztán Káldi György is, ki hasoulóképen az Oriont kaszahúgnak nevezi, de a húgyos parasztok még azt is, midőn a köszvény kifakad húgnak mondják.⁴ A mint itt Dugonics a kard vagy jugula vizellést képző alakjából akarná az általa nem értett szót magyarázni, úgy én figyelmeztetem a csillagzat Orion neve által, ezen classicus mythosi név azon urina jelentésére (mint azt Isidor. és Palaephatos magyarázzák), melyet már az óriásnál felemlítettem: *orion ab urina dictus*, szinte azzal magyarázva, hogy a Jupiter által Hyereus áldozat bőrébe eresztett vizeletből származott, és hogy e csillagzat okozza a tengeri szélvész⁵). Népképzetünk csak azt tudja róla, hogy a kaszálás idején tűnik elő, s hogy midőn élénken ragyog, bő szénát igér; a népd. (3. 52) is a réttel hozza összefüggésbe: „*kaszás csillag jár fel a réteken* — nem házasodom én meg a télen.“ A km. ismét a gögösség jellemzéseül mondja: *ő vezérli a kaszást* (D. 2. 60).

Dugonics (péld. 2. 62) szerint: „a **fiastyúkot** is gyakran emlegetik a magyarok, fel szokott, um. october felén támadni napkelet felől, a fiastyúk a bika csillagzatban vagyon, s a bikának lapockáján kotlik, hét apró és sűrűn összerakott csillagzathból áll;“ azért Dugonics szerint **hetevennek** is mondatik. *Heteveny* a neve a székelyeknél is (tájszót.), s így a németben is: *siebenhengstirn*, önöm. *sibunstiri* (Grimm 690). Ezen csupán számiás elnevezés mellett azonban mindenesetre élénkebb mythosi képzetekre utaló neve amaz *fiastyúk*, *fiastik*, Udvarhelyszékekben *fias csillag* is (tájszót.). Hasonlón már ezen házias gazdasági netezre vonatkozó név is, mint a szekér és kaszás, más nyelveken is; a németb. *henne mit sieben küchlein*, *klucke*, *gluckhenne*, olaszb. *galinelle*, cseh *slepice*, *kuratky*; majd ismét vadgalamb, mint a classicus *pleiades* név jelenti a πέλαια-tól, a szlovenb. *wlastowce* = fecske, a span. *siete cabrillas* = hét kecske, a lat. *septemtriones* hét ökör volna (Varrónál *trio*-igás ökör), a hinduk és chinaiaknál *hét hal* (Sepp heidenth. 1, 305). A regék is e szerint róla; és nálunk is egy sajátos mondában (Gaal 381), a tündér kedvesét kereső nő a *szélanyától* ajándéku kapja az **arany tyúkot** a **hat csibével**, mi a hetes számú fiastyúk volna, s általuk jut azután kedveséhez. A német meséb. (Grimm k. u. hmärch. 88) az ajándékozott dióból kel ki a tyúk a hét csibével (hasonl. az olasz. pentamerone mesék bevezetéséb. I. Grimm 1223). A Kampó táltos s Mátyás Holdas lováról regében is (gy. 317): midőn a bolyongó hős a késsel metszhető setétben eltéved, egyszerre a *fiastyúkot látja maga felé közeledni, csirkéivel terepülve az égről*, szavából kivette most, um. hogy merre menjen; miszerint tehát ez is *vezérlő*, *utba igazító csillagzat*, mint maga a tejes út, a *hadakat vezérlő ország út*, földi vándorlásaik s égbe menetükre. Róla is ismét a km. *ő ültette a fiastyúkot* (D. 2. 62), mi mint a fentebbiek, s általában már a km. *csillagokba néz* (E. 1437 kevély, feltartja magát), a büszkeség kifejezésére szolgál, sajátlag azonban a *csillagokba helyezés*, *dicsőülés apotheosisi eszméjéből* is eredhetett. A néphit ismét a kaszásról és a fiastyúkról tartja (Fehér gy. 244), hogy Luca napkor, midőn hajnali misére beharangoznak, lefutnak az égről. Kecskeméti régi szokás szerint (gy. 271), a gazdák a sz. iváni tűz mellett figyelmen nézegették volt a fiastyúkot, ha meglátták, bő aratást ígértek maguknak.

Valjon a népünknel szinte használt **szításlyuk** csillagnév, melyiket jeleli, s nem azonos-e talán a *fiastyúkkal*? ez legalább több népeknél a fiastyúk neve; a finn. *seula*,

1) I. Hunfalvy (akad. közl. 853. 478) a finn nyelvekeni csillag, húgy, hangya találkozó kusitainen, kusi és kozdju érintkezéseiket.

seulainen, lit. *setas*, let. *setinsch*, est. *sööl* v. *sögget* (Grimm 691), miszerint a csillagzat egy sűrűn átlukasztott szítát ábrázolna. Nálunk ez azonos lesz a *szitakötővel*, Sánd. és Kresznericsnél: libellula = wasserjungfer; Kállaynál (tájszót.): *szitakötő* = *vízi nimfa* és *kigyópásztor* (?) *székely* szől felhozva; népünknel a korán kelésre alkalmazva ismerem a szőlés divatozását: *akkor kel mikor a szitástlyuk*.

A népünkneli még ismereteseb, tudomásomra jött, csillagnevek: az *esteli* és *hajnali csillag* (népd. 3. 53), *kettesek*, képezve hasonlóan a *hesperus* és *aurora*, a *gemelli*, *Castor* és *Pollux* classicus nevek s képzetek szerint. Eredetibb színezetűek még az *ostoros* (Karcsey ú. muz. 2. 501), melyik? nem tudom, talán a göncöl szekerebéni azon *auriga*, *fuhrman*? — Erre vehető szinte talán az *Ökörhajtó* (Karcsey i. h.) csillagnév is, értelmezve azonban i. h. a magyarázattal: „mivel um. az ökrészek feltüntekor hajtják ökreiket haza.“ Dugonicsnál is (péld. 2. 62) a *taurus*, *bika csillagzat* magyar nevével előjő, vagy hogy csak fordítás? a *hyadesek bika orrnak*, az *aldebran* v. *oculus tauri bika szemnek* mondatnak. A csallóközi nép még egy *szöglet* csillagot említ (Fehér gy. 244), mely um. háromszögletet képző csillagból áll, és *kereszt* csillagot (Karcsey i. h.), melyről azt tartják, hogy a ki az égre tekintvén azt azonnal egyszerre megpillantja, az szerencsés lesz, el nem téved és bódul soha útjában; áll e csillagzat kereszt alakot képező négy csillagból; értelemlre tehát még szinte amaz *vezérlő fiastyúk s hadak útjáróli* nézetekhez csatlakoznék.

Ennyi fenmaradt csillagnevet lehet tehát itt felemlitenünk, mi, mint mondók, máris több vagy legalább annyi, mennyit más népek tudomásunkra népies csillag-elnevezéseikből még ma felhozni tudnak. De nálunk úgy látszik, hogy épen ezekben még dúsbabban maradtak fen egykori mythosaink emlékei, s mondhatnók, hogy a csillagokba emelkedve fel onnét sugárzanak még le feledékenységünk éjén át, midőn olvassuk azt, mit egyike legjelesb vizsgálóinknak Lugossy József a minap a közönséggel tudatott (850 akad. ért. 122): hogy ősmagyar csillagisménk, popularis astrognosziánknak — melynek adatait népünknel, ősz pásztoroknál, pásztortüzek mellett s földművelők kunyhóiban szintén húsz év óta fáradatlan gyűjtögeti, melynek nagy érdekességére a közönséget (fájdalom! pusztában elhangozva) kilenc év előtt a tudománytárban figyelmeztette — nagyszerű s nem csak a csillagisme, hanem mythologiai és symbolisticai ismeretek tén is új epochát kellendő alkotmányát, rövid időn már összeállíthatja s közzé tenni fogja; s valóban mit eddig előlzetül mindjárt ott adott az ismeretere levő csillagnevek nehánya elsorolásával, arra mutat, hogy azok mythológiánk összes eszméit visszatükrözik, s egy maguk neveikben már, legszebb regei képleteinkkel találkozunk. Ezen nevek felsorolásával tehát csak röviden akarok még utalni az általuk felelevenülő hitregés képletekre, addig is, míg jeles vizsgálónk ígérétét beválthatja. Így az említett *ösöplők*, *rónapallér* mellett, — mi már hasonlóan, mint a szekér, kaszás, gereblye, szitástlyuk, fiastyúk, a pásztor, földműves, gazdász nép köznapi eszközei, házi szereitől vett népies képzetére utal — felhozza a *Lehel-kürt* csillag nevet; mi nyilván nem csak érintkezik már a göncöl szekeréről előhozott népies hagyományyal, miután rajta a hősöket, a krónikáink szerint Lehel által kürtjével agyonütött német császár szekerezi, — mi egyike bizonyára a legjelesb s legmagasztosb mythosi ősi hitnyilatkozatainknak, s melyeknek azért kitérő nemzeti eszméjét s hagyományos emlékét a krónika sem feledé el a ténynél megemlíteni; — de mutatja, hogy egyszersmind a hős ismét külön dicsőítve híres *kürtjével* a néphitben egy különös csillagban is képzelgetett. Maga azonban a *kürt* is, melyről itt önállóság a hős nélkül is szó lehet, már magában nevezetes eszköz, mint a mely egyiránt haditárogató s áldozati edényül szolgált (I. XVI), különösen pedig épen Lehel kürtje, mely a jász tisztelt ereklében azon ritkaságok egyike, melyek ily néphittel fentarták magukat. Én már ezen *regés* nevezetes *haditárogatók* emlékére, különösen is már mint hősi eszközre, hasonlóan annak nevezetes csodás kardja vagy bárdjához,

melylyel hősi tetteit véghez viszi, fentebb a hősnél (VI) Hunyadi *kornétája* és Kinizsi Pál *bika nevű dobjánál* figyelmeztettem, melyeknek szinte hallatára már, mintegy varázs eszközre az ellenség megfutamodott. A Lehel-kürt csillag nevet azonban éppen ezen utóbbi említett Hunyadi kornétája nyomán is, melynek emlékét tudomásomra csak Listi tartá fel érintőleg, még egy más hasonlóval erősíteni magam is képes vagyok, a mennyire egy győri fuvaros (Bence József 1853 jul.) barátimmal utazónak, s tőle népies csillagneveket tudakozódónak, egy hármas csillagból képezett ismeretlen csillagzatot **Mátyás kürtjének** nevez.

Lugossy i. h. ellenben tudja a **Mátyás szeme** csillagot. Mi megfelel ismét a hős elhunytá utáni csillagokba emelkedésének; nem tudom ide tartható-e biztossággal a Mátyásról még fennlévő regék közül, azon Lisznyaitól a palócdalokban közlött (101), hogy csillagból csinál az isten mátkát Mátyásnak, s hogy:

szeretője szép **hajnali**
láthatod itt ragyognak a

s ő **esteli csillag** lett:
Hollókői vár felett.

Még találóbb a Lugossy által tovább felhozott „**László szekere**” csillagnév; mi már megint egyiránt a hősnak apotheosisára vonatkozik, mint azok a *csillagokban székelnek, szekereznek, nyargalnak, hadak útján járnak*; valamint ismét a *szekérfeltaláló* Göncöl tátosról s többi hason képzetekre is utalhat, a mennyire t. i. a *László szekere* történeti hagyományunk szerint, ismét egy sajátos *magyar szekér neve*, minőn Kún László király járt volna, s kitől az azért nevét vette; minél fogva tehát a magyar szekérfeltalálás s feltalálóról hagyomány ebben ismétlődnek, s egybefüggőleg az előbbivel megint oda mutat, mikint az eszköz feltalálói Göncöl és László, hasonlóan amaz classicus mythosi élénk e nemű nyomokhoz a csillagba helyezett hajó s szekér feltalálóról, eszközükkel együtt a csillagokba helyeztetek. A László név ugyan itt különösen az előbbi nézetre utalhatna, a látott élénk lászlói hősmondánál fogva (I. VI), s csupán sz. László regés méne s csillagokbani szekerezésére vonatkozhatnék, mint ismét Lisznyainál is a palóc rege (150) ezt különösen kiemeli, s még tudni akarja róla, hogy *ő hajtá a göncölseker csillagsörényes lovait*, s hogy *az ég lovászmestere volt*, ki tehát így a krónikai hagyományban is említett híres tátos lovával a csillagokban nyargalva vagy szekerezve is képeztethetett; feltéve természetesen ismét, hogy a Lisznyainál előjövő ezen vonások a néptől vevék, s nem hogy talán éppen Lugossy ezen felemlítései nyomán költöttek.

Mert így említ mindjárt Lugossy szinte egy **kis tátos** csillagnevet is, minek mint viszonyos fogalomnak bizonyára megfelelni fog egy másik **tátos** vagy a **nagy tátos** csillagzat, éppen úgy mint a göncöl szekere mellett egy kis göncöl: ura major s minor létezik. Mythosunk ezen kitünő, légben járó, tűz és astralis képletként jelentkező alakját igen természetesnek fogjuk találni a csillagokba helyezve, megfelelőleg egyszersmind a hőseinkről eszmének, hogy valamint ők, úgy eszközeik: *szekereik, hadaik útja, méneik, tátosaik* is a csillagokba helyezvők.

Ilyen a tovább felmutatott **szarvasnyom** csillagnév is; benne ismét ő s történeti regéink egyik élénk hagyománya teljesen tükröződik, a hős, vadász ő s nemzet atyákat egy új honba vezető isteni *vezérlátról*, mely Hunort és Magort, Borsut és Lászlót vezet; a *nyom az út* tehát, mely egy *új honba vezet*, s hasonlóan jőne elő az égen, mint a hadak útjánál a jelentéssel, hogy az azon út vagy csillagzat, melyet követve a magyarok mai honukba bevándorlának.

Hasonlón igazul szinte a felhozott **tatárdulás** csillagnév a képzetek által, melyeket a *tatár* névben lappangó ő s *óriási* fogalomról illető helyén (V) kimutatni igyekeztem, valamint az, mit ott mondtam, viszont e csillagnév által is erősül; mit azért senki sem fog a történeti Béla-kori *tatárdulásoktól* így nevezettnek mondathatni; ámbár

ezek által épen úgy élénkült, eltorzulva bár, a név emléke, aminthogy az őskori hő-sökről emlékek László, Mátyás és másokra leszálltak a népemlékekben, s általuk újra felelevenültek.

Complementumát látjuk végre ezen ősi astralis mythosi képleteinknek — valamint ismét kitünő mythosi főbb lényekről nézeteinknek is bizonyosságát, — az így felhozott **tündérfő** és **sellő** csillagnevekben; értesülünk általok, hogy a tündéri lények kitünőleg már így a csillagokban képzelvék, hasonlóan a fentebb adott néphithez (IV), mely szerint a tündérek laka a nap, hold és csillagokban gondolatott, melyek sugarain a földre leszállanak; vagy pedig amint hármasan nap-, hold- és csillaganyák, testvérek, sógor-nőkkint személyesítvük, és ismét a tündérgyermekek, hölgyek, királyleányok, hősök homlokukon csillaggal születnek, mi már, mint fensőbb égi, isteni eredetük ismertető jele áll (IV és VI).

IV. Szivárvány. Különös hitnézeteket gerjesztett a *szivárvány*, másképp *szovárvány* is (nomenclat. 5, Thelegdi hom. 1. 103 és a székelyekn. tájszót.). A gyöki sziv = sugit, színi, szívní értelemnél fogva (Kreszn. szivárvány = siphó, siphunculus is) a kosmogoniai fogalomra utalhat mindjárt, melyet véle a népvélemény nagyobbára összeköt, hogy a felesleges nedvet a földről felszívja. Erdélyi (köz. 372) említi már a róla nálunk is fennlévő, s az ő szövetségi tudattal egyező azon néphit, hogy a mint a földre hajlik ivével a folyókból felszívja a vizet, nehogy kicsapjanak; honnét a km. is: *iszik mint a szivárvány*. Hasonlón a kecskeméti néphit szerint (gy. 261): a szivárványról um. azt mondja a nép, hogy a tengerek, folyók, vagy tavakból magába szívja a vizet, és a felhőkbe viszi; még körülményesben a csallóközi néphitben (Fehér gy. 247): ha a szivárvány alkonyatkör mutatkozik, és nagyok élénk színűnek látszik, reggelre esőt hoz, úgy szinte ha korán reggel feltünik az égen, este eső lesz, hiszik szinte, hogy a vizet a Dunából vagy tavakból felszívja, s azt másutt leereszti. Hasonlón a latinb. is: bibit arcus, pluēt hodie (Plaut. curculio 1. 2), purpureus pluvias cur bibit arcus aquas (Propert. 3. 5. 52, Tibull. 1. 4. 44, Virg. georg. 1. 380, Ov. met. 1. 271). Ellenkezőleg e nézetnek megfelelő magyar névvel, jó az elő más nyelveken, inkább csak íves alakjától véve elnevezését, mint a lat. *arcus*, ném. *regenbogen*, fr. *arc en ciel*, finn *taivaanraari* = arcus coelestis, hasonl. a lit. *kilpinnis dangaus* st. közelítőbben ismét a szláv. *nebeska duha*, mit Hanusch ugyan szinte égi ívvel magyaráz, holott ha jól tudom szlávjainknál a *duhani* fűjni és színi, hasonló km. ismét a magyarhoz: *píje jak duha* = iszik mint a szivárvány. — Mélyebb mythosi értelemre utal azonban már nálunk a szivárványnak a palócoknál fentartott régi nevezetes **bábabukra** neve (tájszót.); a **bába tündérnév** itt már nyilván a tündérrelí viszonyára figyelmeztet; a **bukor** = szalag, vagy csokor (masche) volna, tehát a **tündér szalagja**; a mily szép költői, oly hitregei mélységű kifejezés. A finn rege szerint is (kalev. 8. 1) a tündér a szivárványon ragyogó arany s fényes ezüst öltönyében ülve, szövi az arany ruhát ezüst szálakkal himezve; maga tehát talán a szivárvány a tündérnek bájos szövete volna, mint a magyarban annak **bukra**, **szalagja**. Tündéries. közvetítő több lény a görög *Iris* is; és hasonlóan (Davies brit. myth. 204) *Ceridwen* istennő széke is a *szivárvány*, míg a szlovenben (Murkonál Grimm 695): *boži stolec*, magának az *istennek széke*. A név ugyan honunk egyéb tájain, a mint értesülök, egészen ismeretlen, de nem a képzet, mely azt folyvást a tündérekkel hozza összefüggésbe még. Így a csallóközi néphit szerint (Károcsay muz. i. h.), ama fentebb idézett népies kosmogoniai nézettel elvegyülve, a szivárvány a **tündér bábajos csatornája** volna, melyen vizet szivárogtat az égbe, *nem is jó* um. *ujjal rá mutatni, mert sokszor magához húz egyet mást, kivált gyermekeket*; az ilyen csak 7 év múlva kerül vissza, egyszerre mint pásztor találja magát, s nem tud semmit arról a mi vele történt, mintha a 7 évet átaludta volna. Hasonlón a fentebbi (Gy. 247 Fehértől) közleményben is: ha az ember vagy barom a *szivárvány*

torkolatához közeledik, veszte van, mert felszivatik általa; némelyek um. a *garabon-cásoknak* tulajdonítják azon erőt, melynél fogva ők a szivárványt felhuzhatják, vagy leereszthetik. Amaz előbbiben említett *ujjal mutatásról*, így tudja a német előítélet is (Grimm 695): a szivárványra *káros ujjal mutatni*, hasonlóan mint a csillagokra is; s a német szólás is: szivárványra ülni, azaz nagy szerencsétlenségnek magát kitenni, valamint szivárványra építeni, mulékony válalathoz fogni, értelemmel bír. Nevezetes az előbbiről a chinai néphit is (La Charme Czi-king interpr. Mohl. 242): viget superstitio, qua *iridem orientalem digito monstrare nefas esse credunt*; qui hanc monstraverit huic subito ulcus in manu futurum, iridem habebant Sinae pro *signo libidinis effrenatae* quae regnat. A szerb néphit szerint (Vuk szót.): ha hímek mennek át a szivárvány alatt úgy nőtényekké válnak, s viszont ezek him nemüekké változnak; a német előítéletben is ily befolyással bírnak bizonyos constellatiók (Grimm 695). A csallóközi felhozott néphit különösen említi még szinte a *szivárvány torkolatát*, mint a mely alá jutás sajátlag veszedelmes; a német néphit (Grimm i. h.) a helyt, hol a szivárvány torkolata kezdődik vagy végződik rejlő kincsekről s arany tálaokról regél, s ezzel összefüggőleg a szivárványból hulló kerek érc pénz darabokról, miért az ily talált érmek *szivárvány tála*knak: *regenbogenschüsseln*, *patellae iridis* nevezetnek; bajorhonban a szivárvány: *himmelring* s azon érmek *himmelringschüsseln* (Schmeller wört. 2. 196, 3. 109). A tündér *delibábró*li regében (IV) a *szivárvány a nap hídja*, melyet arany, rubin és smaragdból alkotott, s melyen a földet elöntő s a napot elborító irigy felhő dacára lejár, ölelni kedvesét. Hasonlót tud a Kampó táltosról rege (Gy. 317) a *tündérek egy nevezetes hídjáról*, melyen a tündérek hajnalhasadtakor várukból kijöve átmennek; mi már egyiránt mind a két helyütt a fentebbi képzetel azonosul, hogy a szivárvány a tündérek *bűbájos csatornája*, *hídja*, ámbár az utóbbi rege e hidat nem nevezi világosan szivárványnak. Nevezetesen tudja ezt így ismét az óéjsz. hitrege az eddákban (Grimmismal 29, Snorri 13, 15), szerinte a szivárvány (*bifröst*) az *istenségek*, *asok hídja* (*asbru*), melyet az istenek három színből építének, s melyen lejárnak; Heimdaller őrzi, nehogy a himthursok és hegyóriások az égbe rajta behassanak; a mű az alkotás legnagyobb remekének mondatik, de melynek még is a világ végével összeomlani kell. Egy nevezetes ehst népregeben is (ehstn. volkslied. herausg. v. d. ehst literär. gesellsch. 1. 103) a szivárvány az *isten útjának* s különösen *Maria* ragyogó *kék hídjának* nevezetik: *sinikarwa Marja filda*, ámbár előbb egészen ős pogány képzetel beszél, mikép az *eső öt fia* által, kik a tenger, folyók, források, kutakban szolgálnak, építtetik az *eső íve* vagy *hídja*: *wihma filda* azaz a szivárvány, s melynek sajátlagi neve az ehstben: *wikkerkaar* (= regen- v. bogenschwaden). — A szivárványról ezen képzetek tehát ismét találkoznak amaz *égi út*, *szekérről* st. csillagzati képletekkel, miszerint az egyrészt hasonlóan az *istenek*, *tündérek*, *hősök útja*, *széke*, *szalagja*, *hídja*, s nálunk csatornája és még *kapuja* is (l. al.), melyen ezek járnak, ülnek, lejönek, mint a *tejes úton*, *göncölsekerén* st. s melyen aztán ismét a megholt emberek lelkei a dicsőültek is *mennybe mennek*. Így ismét Zrinyinél a nevezetes képben, midőn az angyalok a hősökért a tejes úton s göncöl sekerén lejönek, a szivárvány ismét kapuivül szolgál nekik (184):

alázatossággal **szivárvány kapuját**

megnyitá előttük . . .

Egy német regében (Ziska öster. volks. 49. 110): az igazak lelkei az őrzőangyaloktól a *szivárványon átvitetnek* szinte a *mennyekbe*. Ide tarthatók már az összes regei vonások (l. összeállítva Seppnél heidenth. 1. 472), melyekben az így, mint *égbe vivő út* és *híd* jó elő; vagy hogy erre mutatnak még ismét *személyesítései*, mint a gör. Iris, ki sajátlag mint ily lelkekért küldött, azokat a más világra kísérő követ, később kapja csupán az általánosb, embereket figyelmeztető isteni hírvívői színezetét,

mint már Homernál (il. 11. 27) előző, és mikép még sajtáságosan Taurinus nálunk is stauromachiájában (Eng. mon. 138) fellépteti: *Iris pacis nuncia*:

da placidam pacem . . .

ndo de coelo descendere limite curvo

annuit astripotens, variamque coloribus irim

mandat, et Hunnorum sua jussa referre.

Dugonics (péld. 1. 207) mondja, hogy a szivárványt sok helyt **kegyeletnek** is nevezik, „isten kegyelméről um. mely rajta értetik;“ mi már a fentebb érintett bibliai tudatra utal. — Terjedt a szivárvány színeiből jóslat is népünknel (gy. 261): ha tavaszkor a szivárványon több vörös szín látszik, mint zöld, abban az évben sok bort jósolnak, ha pedig a zöld szín szélesebb, akkor sok gabona s kevés bor lesz (l. delibáb IV).

V. **Rendkívüli égi tűnemények**, mint **üstökös csillag**, **éjszakai fény**, **kettős nap** (*parhelion*) st. népünknel is mindig a bekövetkezendő nyomor, inség, *háborúság*, *döghalál*, *árvizek*, *előhírnökei*. Ily tűnemények s előjelentések feljegyzéseivel évkönyveink is bővelkednek, s ezekből is még minden koron át egy kis marokkal böngészni akarok mutatványul. Oláhnál (Attila idk. 124) már az Attila-kori események idejéből előző a cataleuni csatát megelőző tűneményekről: multa prodigia huius praelii atrocitatem pronunciarunt, luna binam eo anno passa est eclipsim. *coelum cruento hiatu apertum, mutuis hastis ignitis id oblique scindentibus*; visus praeterea *cometes* aliquot noctibus radios suos occidentem versus porrigens, quibus ostentis multi mortales terrebantur. Attila halálát előjelentőleg is (u. o. 191): *cometes* ante eius mortem viginti circiter noctibus ad ortum solis venum visus. Sz. István kir. haláláról a nszombati cod. (Toldy péld. 2. 28): mikoron az kegyelmes uristen megakarta volna nyugotni, először elyenemő mennyei csodával akará az ő szent halálát kijelenteni, az időben, mikoron írának ezer huszonkét esztendőben, nagy sok égetések lesznek ez országban, nagy földindulások, és áldozó másod napján olymint tíz hora felé *két fényes napok láttattanak az egön*; de annak utánna egygyé lének esmég, *kik siratják vala az szent királynak halálát*, és *szegény országnak* halála után való *veszedelmét*: kik mind betelének, mint az ország krónikájában meg vannak írván. — Kis Károly koronázásakor is szerecséllen kimenete éjszakai fény, égi háboru és szélvészszel jelentve Turócinál (4. 7): illum (Carol.) deus atris ab alto *portentis territat*, diebus enim autumnus medius *nimbus* oriente de subsole terribilis, qualem exacta per secula, senes hungariae meminere nulli, *volumine magno emergens*, densissimos dissolutus in imbres, turres altas, elatasque domos, impetuosis flatibus concutens, stridore et mugitu ingenti, tremulari fecit; altaque tectorum cacumina evertens, medias vertit per auras, tremendum dictu! cum tam densi aquarum vapores et validi ventorum flatus, triduana saevissent ira, in chaos aeternum, amplius putabant rediturum orbem. Hasonló események jelentik elő Dózsa paraszthadát ¹⁾. Leggyakrabban fordul ez elő a későbbi török háborúk idejében. Az 1557 Európát rettetelő cometáról egy akkor magyar nyelven kijött „*prognosticon*“ című iratot birunk. Hasonlón az 1660-ban magyarországon feltüntről egy németet ²⁾ st. — A chronicon Fuchsio Lup. Oltard. (1. 227), Oltard jegyzete: (1604 d. 28 sept.) *signa in aere*

1) Taurin. stauromach. (Engel. monum. 120):

accedunt horrenda poli portenta,

. . . dirum mortalibus omen.

sparsit invisa visus sub nocte cometes.

sol dabat exoriens. (quis solem dicere falsum

(145): saepe faces visae nitidis ardere sub astris.

saepius exorta ferrugine phosphorus atra

solis defectus

nuper sanguineos flammato vertice crines

(130) luridus imbriferis infaustum nubilus omen,

ausit, et errantem frustra nigrescere lunam.

saepe inter pluvias guttae cecidere cruentae.

tinctus erat, tincti lunares sanguine currus.

2) tilreken trutz, und gottes schutz, in betracht dess in verg. 1660 j. in m. decemb. zu Scharosbodack (Sárospatak?) in ob. ungarn an himmel erschinenen wunderzeichens gezeigt etc. mit kupfern. nyomd. hely nélkül 1661. lásd cat. bibl. Széchényian. 2. 492.

conspicua sunt. coelum horrendum in modum exarsit circa auroram, duravit illud incendium ab hora 3 ad 6. fere. u. o. (1. 233) Ziegler jegyzete: coelum ardescere videbatur, quod prodigium maxime erat notabile, ingentes aquarum inundationes post se trahens etc. hasonl. (235 l.) st. — Zrínyinél (Zrin 186):

szörnyen fénylik *kométa* magasbúl,
szörnyű *jövendőket* hordoz hatalombúl.

e nagy országokra *kár nélkül nem fordul,*

Listinél (moh. 15):

egy *üstökös csillag* feltámadt, ki villog

szivárványul az égen.

Cserey (hist. 123): ebben az esztendőben (1680) nagy és példa nélkül való *üstökös-csillag* láttaték az égen, melyet mi is Udvarhelyt lakomban nagy álmélkodással szemlélünk, egész nyolc hétig durált, azután exspirála. sok féle jövendőlést hallottam akkor felőle, de az utánna következett nagy *változások megmutaták isten mit akart* azzal *jelenteni*; mert a török s német között tizenhét esztendeig való véres hadakozást praesagiála, a melly miatt mind Magyarország, mind Erdély nagy pusztulást s romlást szenvedének, és a török birodalom úgy jó formában megseperteték. u. az (226): ebben az esztendőben (1692) M. országban Pécs városa táján csuda jelenések látcottanak vala: nagy öreg tüzes oszlopok függöttek le az égből és két nagy *üstökös csillag* napnyugot felől tíz nap és tíz écka láttatott, négy olyan formák mint a nap és hold udvarai, nagy fényességgel látcottanak, különb különbféle színben változtatván magokat; a mezőkön lévő vetések, mint a kénkönek morsalékai olyanok valának, a hegyeken nagy tüzes seregek tizenhét nap s éjjel látcottanak, kik szörnyű ropogással egy más ellen harcoltának st. Ezen további képet, mikép a pécsi templomban a halottak lelkei egymással harcolnak, valamint a hasonló tüneményeket az erdélyi szász Kraus nevezetes krónikájából (mag. f. gesch. Siebenbürg. 2. 226), melyeket Bátorival láttat, lejjebb e nemű sajátoságos hitnézeteink nyomán még külön fogom tárgyalni (XII). — Igy jelent már általában maig a népvéleményben (gy. 246) az *üstökös csillag* döghalált, éhséget, háborút, vérontást; mire még korunkban a francia háborukat jelentett *üstökösökről* idősbjeink sokat tudnak, 1847-ben is a Komáromban látható éji fényt a város népe a bekövetkezett súlyos idők előjelentéseül vevé. A képzetek természetesen ugyan azok a más népeknél ezekről fenforgó nézetekkel, miért az idézés s párvonalozással bizvást felhagyhatunk; a hit mindenütt azon azonos alaphól eredhetett, hogy valamint az ember az ég rendszeres csillagzatai s tüneményei fordulataiból s jeleneteiből idejét, évszakát st. rendesen számítja, jeleli; úgy a rendkívüli tüneményeket ismét rendkívüli események, következmények jeleül véli felismerendőeknek és veendőeknek.

II. Időszakok: nap és éj.

Az égi testek és földünk közötti viszony által határozvák meg időszakaink: a *nap és éj*, a *nyár és tél*, s ezek részei. A felőlőki őskori képzetekben, melyek által az magának e jelenségeket magyarázni s megfejtetni törekedett, ismét mythosi eszmékre akadunk.

Nyelvünk egy s ugyanazon szóval jeleli azon időszakot, mely a nap befolyása alatt áll és ezen fő égi testet, mind a kettőt a lat. *dies*-t, német: *tag*-ot, és a lat. *sol* és német *sonne*-t egyiránt *napnak* nevezvén; valjon ezen kettős értelmű szón kívül nyelvünk nem birt volna-e még egy más határozott kifejezéssel a nappalra? én legalább egy ilyet gyanítanék, a már több tekintetben taglalt *div* gyöktől eredő, s fentebb érintett *divor*, *tivor*, *tivornya* és *divánkozás*, mai alakjuk s értelmükre már elszármazott, szavakban. A *divánkozás* valódi értelme maig: *feriari*, *nappalozni*, *napozni*, a napot dőzsölve tölteni, hasonlóan az elszármaztatott értelmű *divor*, *tivornya* = *heliatio*, *compotatio*,

dőzsölés, dárídó, neszes multság, mint a tájszót. magyarázza, de nem sajátlag egyszerűs mind éjjeli vigadás is, mire az id. h. szinte értelmezi, sőt ezzel ellentétező áll az éjjeli mulatásra: *éjjelezés, éjjelezni* = nocturna vagatio, compotatio, *éjjelező* = nocturnus helluo (Kreszn.); véleményemet ez iránt leginkább még az erősíthetné, hogy a szóban nyilván időfogalom nyilatkozik, a *divni, divatozni* igék és *divat* szavunkban kifejezve, melyek a *valet, valens* azaz érvényes, idejében való értelem mellett, az idővel jövő, a jelen időben uralkodó szokást, az idejében történet, helyt foglaltat, tehát a jelen időbelit jelentenék. Így volna tehát fen nyelvünkön is a *div dev* szavaknak már látott isten v. főbblényi (III), fény s világossági (VII), s nap időbeli jelentése ¹⁾.

Sajátságos mythosi fogalmakat s képzeteket eláruló kifejezésekkel találjuk azonban már jelevé s magyarázva, nem csak a nap és éj összes jelenségét, de azok megkülönböztetett számos részleteit is. Nyelvünkön kitünő dús kifejezésekben szinte még minden nyomon ily ősnézetek tükröződnek vissza. Kezdjük azokat taglalni mindjárt a feljövő nap és világosság első kezdete időszakainak neveivel. Ezen jelenség már az összes mythosokban, mint Grimm is észreveszi, bizonyos *hangzat* vagy *színezet* fogalmával fejeztetett ki, mely utóbbi képzet már természetesen a feljövő világosság által gerjesztett s változó színezetekben leli magyarázatát, míg az előbbi némileg a Memnon szobráról szép mythos fejezné ki, mint kelt belőle a feljövő s eltűnő világosság, a kelő s lenyugvó nap bájos öröm s bús hangokat ²⁾. Mit ezen képzetekről az összes nyelvekből szedett nyomok feltüntetnek, azt egy maga nyelvünk, dús e nemű szólásaival talán valamennyit felülmúlva, előmutatni képes.

Igy mondjuk az érkező nap, világosság első jelenségei egyikéről: **virrad** = diescit, **lucescit, megvirrad** = diluculat (Molnár, Kreszn.), **virradat** = diluculum, **virradás** = solis matutina egressio (Sándor), **virradólag** = sole oriente, **virradóban** = summo diluculo, **virradta előtt** = ante lucem, **virraszt** = vigilat, **virrasztás** vigilia (Molnár Alb.), míg a **világos virradathor** = plena luce volna (Kreszn.); a székely tájszólás szerint: **virjad** = nappalnak eljötté (tájszót.). A szó magyarázatát már a **virrong, virrog** szóban birjuk, mi azonos a **zsibonggal**, honnét a virrog, virroga, virrogaftja, egyiránt: vigilat, vigilando noctem transigit, azaz a fentebbi virraszt (Szabó D.), és **virrog, virrong** = **contendit, iurgatur, rixatur, altercatur** (Sándor), **veszekedik, zajong**, a székelyben (tájszót.) a **virrogás** = **processus, pör**, és u. o. a közeljáró **virginálni** = időtlenül kis gyermek módra **sírni, sirogatni**-t jelent, hasonlóan a **sir (flet) sirogálni** (quiritare) alakjához képezve. A szóban tehát egyrészt a **vi** gyöknél fogva, **villog, világ** a **lux** = világosság, míg másfelül a **virrong, zsibong, zaj, hang** értelme forog fen, melylyel az előtörő nap, világosság jelenkezik; hasonló értelmet mutat fel Grimm (708) az ang. „**skreik of day**“ = a nap bekiallása szólásban, s az alném. **kriek, kriecken** van den dag. de **krik** vam dage ³⁾; az ófranciában is: **lou matin par son l'aube esclarcie; le matin par sun l'albe** = per **sonum** (sonitum) **albae** ⁴⁾.

1) hasonlóan a sanskrit **div, dju, dov, fény, világosság**, isten s ég, minden indoeurópai nyelveken át jelenkező eredeti érteleimhez, mint Grimm (698) ügyelmeztet: die ind. u. lat. sprache hat aus der wurzel manigfache namen für götter (deus), tag (dies) und himmel (sub dio), gewonnen, die griech. für götter und himmel, nicht für tag, die lith. für gott u. tag, nicht himmel (ez utóbbi dangaus, nem érintkeznék-e szinte a sanskrit **dju** = éggel?), die slav. nur für tag, weder für gott noch himmel? (a **div, divel, diblik** a szlávban is számos főbb lények neve), endlich unsere nur für einen gott (tiv, zio), weder für himmel noch tag (miután ez utóbbit nem véli a dies-hez tarthatónak). — 2) szépen kifejezve az eszme Goethenét is:

tönend wird für geistes ohren
felsenhohe knarren rasselnd,
welch getöse bringt das licht!
auge blinz und ohr erstaunet,

schon der neue tag geboren,
Phöbus räder rollen prasselnd,
es trommetet, es posammet,
unerhörtes hört sich nicht.

3) gleichsam das schrillen des tages, moos Grimm, wie das zirpende, schrillende thierchen krieg, krikel, krekell heisst. — 4) I. a. kifejezéseket s értelmüket bővebben taglalva Grimmnél 707.

Még jobban fejezné ki a feljövő nap, világosság ezen hangkeltését a **pitymallat** szavunk. — mely ha jól tudom a népnél még a virradást megelőző első hajnali időszak jelelésére használtatik; — a tájszótár szerint: **pitymallat** — hajnal kezdete; Kresznericsnél: **pitmállik** — virrad; a székely tájszólásb. (tájszót.) **pitymorodik** is. A szó onomatopoeicus képzésénél fogva is már hangkifejezésnek magyarázandó, minőül mutatják a többi e gyöktől származékok, mint **pityeregni** (tájszót. szerint) lassudan sírni, honnan (u. o.) a görbített száj alakjára használt szavak, mint: **pittyedt**-ajak, **pityegetni** a száját, leeresztetni, **pityeg**, **pipeg** — frigultit (Molnár, Szabó D.). Innét már azonban, különösen hangja utánzásától a **csibe pitye** neve (Kreszn.): pullus gallinaceus, pipio, (Sándor): **pipe** (valamint a csibe szó is már a csipegéstől), **pityer** — alauda — pacsirta (Kreszn.), **pityereg** — more alaudae quiritatur, **pityergés** — quiritatio (Kreszn.), és a **pitypalaty** — fűj ily hangjától, a tájszótárb. **pitypirity** is. De már ezen hangutánzó értelmeken kívül is a **pitmállik** szavat a **villállik** és **döbög**, **dörög** értelemmel, tehát hasonlóbban még az előbbi virrad és virronghoz, találom magyarázva Kresznerics és Szabó Dávidnál. A szóban tehát a hang fogalma, melylyel a világosság, a nap feljötté kifejeztetik kétségtelen. Megfelelő hasonlatul tartom ismét hozzá a Grimmnél (707) felhozott ang. **peep** szavat a nap feljötté kifejezésére: **the peep of day**; hasonlóan a dánban is: **pipe frem**, mit Grimm épen ezen fűtülő hang értelmével vesz, mint a német kifejezés is így mondja (Gryphius p. m. 740): **der mond pfeift sein licht auf**; s mind ezekhez már az érintkező gót. **svigla**, óném. **suekula** (fistula — sip), agsz. **svēgel** (lux, aether), ósz. **suigli** (lux — világ) azonos világosság és sip értelműknél fogva mellékelhetők volnának ¹⁾. — Pitymallat szavunknak azonban a **pitye** alapformában a csibe, tyúkfiival azonos értelménél fogva én még különösen figyelmeztetni akarok a hajnali időnek nevezetes és kétségtelenül régi mythosi fogalmakba átmenő **kakasszólás**-sali (**gallicinium**, **gallicantus**) kifejezésére, melyet így már a legkorábbi hajnali idő, sőt az éjnek egy szaka — valószínűleg az éjfél utáni bekövetkező új nap ideje — jelelésére használtak, azt **első és második kakasszólás** szerint számítván, mint azt már az újszövetség nevezetes helyéből (Marc. 14. 30) a zsidóknál divatozottnak tudjuk ²⁾; hasonlóan divatozott az azonban és divatozik maig is más népekénél is ³⁾, valamint nálunk is bizonyára pogánykorunkban, mint azt már számos mondáink tudják, beszélve a **kakasszólás**, **kukorékolásra** megszűnő rosztélek, ördög hatalmát, mi által ennek setétségi, éjjeli tevékenysége, befolyása, hatalma megsemmisül (III). Mikép azonban a kifejezés még így régi nyelvemlékeinkben is előző, lehet hogy azokban (nagyobbára fordítási igyekezetek révén) már idegen s amaz szentírási befolyás nyomán alakult a gallicantus, gallicinium szerinti kitétel, ámbár egy ilyen a Margit legendában kiváló eredeti képzéssel jó elő (Pray 258): imadkozik vala mind **eleu tyk zoyg** (elő tikszóig), és (309): zombaton eyel **eleu tykzokoron** holt vala meg. a hely itt tehát szinte az **elő** szónál fogva is mutatja, hogy az éj s hajnal többszörös jelelésére szolgált a kakas szó; de még nevezetesebb, hogy itt a **kakas ének**, **kakasszó** közönséges kifejezése helyett, a némi eredetiséggel eltérő **tik** v. **tyúkszó** kitéttel találjuk, mi már tehát egyenest ama általánosb **pitye** — csibéhez is volna tartható, és maga a **pitymallat**, a mennyire az a **pitynek**

1) az ang. **peep** értelme sajátlag ugyan kitekinteni, kikacsintani — gucken, s mind az ang. mind a dánban a **peep** és **pipe**-től némileg eltérőleg **pipe** és **pibe** volna a fűtülés, minek azonban amax régi eredeti hangkeltéstől elszármazó mai értelmét Grimm i. h. már helyesen kimutatja. nálunk is a nyilvános hang értelmét kifejező **pity** mellett a fistulára a **sip** s mellette a fűt, fűtülés, meg sűvöltés szavunk van, mely ismét ama ónémet **suekula**, **suigli** szavak fistula értelmével találkoznék hasonló alakjánál fogva. — 2) a hely így magyarázva már a régiebb exegetikánál is: constat gallum bis de nocte cantare solere, semel nocte media, tum vigilia quarta seu sub lucis ortum. — 3) l. például még az esteknél az éjjeli idő felosztását a **kikka-aig** és **püle-kikka** első és második kakasszóra (verb. d. gelehrt. estn. gesellsch. 1843. 2. 27).

csibének szava hangoztatása lehet, egyenesen azonos értelemmel bírhatna amaz *tyúk-szólással* is, miszerint a pitymallat már sajátlag amaz gallicantus, gallicinium volna, mint a hajnali időszak egyik része kifejezésére használt kitétel. A népd. (3. 52) is így tudja még: *szól a kakas kukorékol*, — oh be csalárd az a kakas, — *éjfélre szól*, hajnal hasad; és a közmondásban is: *eljön a hajnal ha a kakas nem kukorékol is* (E. 3283), nyilván a régi bizonytalan kakas-tyúkszó, pitymallat szerinti időjelelései gúny forog fen, mai parodiáló gyakorlati értelme mellett.

Régi nyelvünk ezekhez még egy hasonló, szinte hang és szín jelentést adó **villa-modat** kifejezéssel is birt. A bécsi codexb. (N. E. 1. 32) *villamodat előtt*: azaz hajnal előtt. Pesthinél (mes. 32): az farkas mikor meeg meg nem *vijlamodott* volna az erdőbe járni; így tudná még maig a székely tájszólás is (tájszót.): *villamodni* = hajnallani, virradni; *megvillamodik* = diluculat (Molnár), *megvillamodás* (Calep. m.), *villamodatkor* = virradatkor (Szabó D.); egyfelül e szerint benne ismét a világosság és *villám* = coruscatio, fulgur, míg másfelül a *villong* = contentio, rixatio, altercatio (a székelyb. tájszót.: *vikotolódni* „szóval veteledni“) *veszekedés*, *zaj* értelme forogna fen, épen úgy, mint a virrong és virradban, valaminthogy a villám = fulgur jelentésében is már a fény = coruscatio s egyszersmind talán a dörgés értelme is jelentkezik, honnét már Kresznerics a pitmánlik szavat egyiránt a *villámlík* s döbög, döröggel magyarázza.

Ide tartom ezen időszakunk jelelésére szolgáló összetett **hajnal hasadás** kifejezésünket is; Molnár és Kresznericsnél: *hajnal hasadás* = exortus aurorae, *hajnal hasadtakor*, azaz a hajnal első jelenségénél, a fentebbi népd. (3. 52): *hajnal hasad*; a *hasadás*, *hasítás* = fissio, scissura, egyiránt már bizonyos *hangot* feltételez, a mellett, hogy már ezzel egyszersmind a személyesítés kifejeztetik az *előtörő*, *előhasadó* hajnalról. Hasonló kifejezések ismét hozzá a ném. *anbruch* des tages, span. el alva rompe, ófranc. l' aube se creva, s különösen a Grimmnél (708) felhozott öném: diu nacht von dem tac vart kinnent, mit ö *spaltend* = hasítással magyaráz. Ezen *romper*, *crever*, *quebrar*, a latin *crepere* — honnét *crepusculum* is ismét hajnal hasadás — szavakat e szerint Grimm i. h. a nap feljöttét megelőző némi látszólagos *lég rezgés*, *lég mozgás* jelenségeiből eredetteknek vevén, ide tartja a számos népeknél más különösb kifejezéseket is, így például, hogy a *hajnal nevet*, mit a magyar mese kifejezése megint szinte ekképen tud (népd. 3. 229): még alig kezdett, um. **kaoagni a hajnali osillag**, mint a spanyolban: el alva se rie = a hajnal elneveli magát ¹⁾, míg az arabban ismét erre a kifejezés, hogy a *hajnal tüsszen*, *prüsszent* ²⁾. Mindezekben tehát már a személyesítés is jelentkezik a hangadás mellett, hogy a hajnal előtör, hasad, kacag, nevet, tüsszent. Miről Grimmél ismét megjegyezve találom, hogy ebben különösen az előtörésnél, bizonyos *állati alakjára* is mutatnának a személyesítések, amint péld. a régi német költő Wolfrám kifejezésében a feljövő napra mondatik: *sine klawen durch die wolken sint geslagen*, mely szerint tehát körmeivel a setétséget áthasítva jelenik meg, hasonlóan a classicus képzetben Eos = auroráról, hogy rózsás ujaival nyitja meg a kelő nap kapuját.

A hajnalnak azonban ezen nálunk sajátlagi személyesítéseit továbbra hagyva, én ezen képzet nyomán, miszerint a körmeit előre nyújtó jelenség szinte *ragadozó*

1) Grimmél (708) több hely: si se rio el alva = ha a hajnal elneveli magát, el alva muestra su alegre risa. mihez magyarázólag adja, hogy az olaszban a: fare ridere una botta, igen jellemzőleg a hordó addigi rázását jelenti, míg a folyékonyág kicsap belőle. — 2) Rückert Hariri 15 makamájához (kiadásom 3. 1. 130) a kifejezést: der morgen niesset, magyarázólag mondja: es liegt ihn ein tiefes naturgefühl zu grunde, das allein den gährenden process und die erheiternde explosion des niessens so auf den kampf in der atmosphäre und den hervorbrechenden sonnenstrahl anwenden konnte, in der persischen religion wird das niessen ausdrücklich, als ein sieg des lichts über die finsterniss bezeichnet.

állat, farkas vagy medvére magyaráztatik, akarok még figyelmeztetni különösen a szürkület és farkassetétség szavainkra, a mennyire az előbbi szó, már sajátlag ismét szín jelenségénél fogva a napkezdet, hajnal kifejezésére is használtatik; Kresznericsnél: szürkület = lux dubia, confinium lucis, reggeli szürkület = diluculum, s mit legjobban az így használt német *grauen* kifejez, de szinte egyszersmind a fentebbi előtörés értelmével bíró *crevar*, *crepere* szavakból eredő latin *crepusculum* is; én azonban amaz állati képzetek mellett azért hozom fel különösen, mert Szabó Istv. (u. muz. 2. 574) is figyelmeztet a szürkület és farkassetétség (ez utóbbi sajátlag csak szembaj neve nyelvünkön) ezen esteli és hajnali világosságot kifejező szavak értelméi, ama farkas alakkali összefüggésére ¹⁾; és különösen ismét így az arabban is, a hajnali szürkület *farkas farknak* mondatik ²⁾; a képzetekben tehát szinte már csakugyan a farkas szürke színe is fenforoghat. Egy más arab képletben Ali Dzelebbinél (hummajumnameh Diez 153) a feljövő nappal, megint az oroszán kinyúló körme, melynek láttára az éj félénk öze megfutamodik.

Mint a szürkület azonban már sajátlag csupán a színt festő fogalom, úgy a hajnallali összetételben ennek első szaka kifejezésére használt *pir* szó is: *hajnalpir*, mihez hasonló szinte a régi német *tagerod* és óéjsz. *solarrod* = aurora, nappir. Nyelvünk ma a szavat önállóság alakítva is bírja: *pirány*; valamint egy hasonló *kordányt* is = mature, tempestive értelemmel, mi ismét a *kor* gyöksznál fogva idő-fogalom, és e szerint a legkorábbi napi-időt vagy *kort* jelenti.

Mind ezen megelőző jelenségekre következett-e már, vagy hogy ezek összegét fejezte-e ki a *hajnal*? ma, ha jól értem így vesszük, mint ezen összes festői árnyéklatok s jelenségek által magyarázott időszakok teljét. S valóban benne nem csak az előbbieken lappangó képzetek újra előtörnek, de a leggyönyörűbb sajtáságos mythosi *személyesítések* is a felszínre emelkednek. A *hajnal*, sajátlagi aurora, matuta, morgenröthe (Moln. Kreszn.), gyöki értelme: *haj-ol* v. *hajlik*, *hajlani* magyarázatánál fogva, már ama fentebbi *hasadás*, *előtörés*, *előhajlás* értelmével találkozunk, a mint a feljövő világosság vagy nappal a sötétségből előtörve, uja és körmeivel, vagy lábujaira emelkedve, előhajolva képzeltetett (l. f.); mihez már a fentebbi *virradás* is magyarázólag tartható volna, a mennyire mellette a *virhadni*, *virhudni* szavat a tájszót. „valamire, um. *rákészülni*, különösen valahová *hajlandóság* s kedvvel menetre” értelemmel magyarázza. — Már azonban Grimm (711) különösen figyelmeztet: az — úgy mond — *magyar*, *szláv* s *németbe* is áttérő *hajnal* szó, fogalom és nevek, felhozván a magyar éji örök: „*hajnal vagyon*, *szép piros hajnal*, *hajnal vagyon!*” kiáltását (mit, miután forrását nem idézi, gondolom, hogy az alább idézendő Clusius Bellon. után tud), s így mondja, hogy a lengyeleknél is divatos (Linde slov. 1. 623 szerint): *heynal*, *eynal* = aurora és *heynal s' wita* = aurora lucet, mire még a szóhoz a többi szláv és német nyomokat felhozza. Én is ezeket itt nyomán, s a mit még azon felül másoknál feltalálhattam összeállítva, előre akarom bocsátani, s megjegyzéseimmel kísérni, mire azután legjobban felfogom mutathatni saját hajnal fogalmunkat, s róla felmerülő nevezetes képleteinket.

Igy tartja ide Grimm Dítmár (7. 50) 11. századbeli nevezetes adatát: *audivi de quodam baculo, in cuius summitate manus erat unum in se ferreum tenens circulum, quod cum pastore illius villae (Merseburg táján) in quo (sic) is fuerat, per omnes*

1) így keresi a gen. 49. 27 szavalban: Benjamin lupus rapax, mane comedit praedam et vespere dividit spolia, hogy benne a reggeli és esti idő jellemzőleg áll a farkasról, jelentvén a két szürkületet, mit összehoz Lato, mint farkasokon járó esteli és reggeli szürkület személyesítésével, mihez tartja már a farkassetét kifejezést, fejtelve a λóκος és λόχη gör. kifejezéssel Macrob. saturn. 1. 17 szerint: prisci graecorum primam lucem quao praecedat solis exortum λόχην appellavere hodieque lycophos cognominant. — 2) l. Hariri makamájához jegyz. Rückert. 1. 78.

domos has singulariter ductus, in primo introitu a portitore suo sic salutaretur: *vigila Hennil, vigila!* sic enim rustica vocabatur lingua, et epulantes ibi delicate de eiusdem se tueri custodia, stulti autumabant; ehhez hasonló Kuhnál (märk. sag. 330) beszéli egy Salzwedel melléki seebeni erdősz, hogy a vidékeken egykor a szokás divatozott volt, bizonyos napon egy az erdőből hozott fát a faluban felállítva körüláncolni, a kiáltással: „*Hennil wache, Hennil wache.*“ De Grimm gyanítja már, vajlon ez utóbbi nem Ditmár elbeszéléséből származott-e? s vajlon, ugymond, a *Hennil vigila* és *Hennil wache* nem csupán félreértése-e a magyar *hajnal vagyon*-nak? miután a *vagyon* nem *vigilat* = ébredést jelent, de *est* = *van* értelmet ad. — Hogy már az ezen fentebb leírt szokásokhoz hasonló: mint a pásztoroknak a házakba vessző hordása (például apró szentekkor), fafelállítás s körüláncolása nálunk is így divatoztak, mindjárt a következő szakban fogjuk látni, még is, hogy ezen alkalomkor hasonló, a hajnalra vonatkozó kiáltás divatozott volna, velük összefüggőleg, nincs tudomásomra. — Szavunkat azonban, mint mondók, a szláv philologok is igénybe veszik, a már Lindetől felhozott *heyнал*, *eyнал* a lengyeleknél is ismeretes és *heyнал s' wita* = aurora lucet volna; eltérőleg azonban ez még a napot, és pedig a tavaszi napot (?) is jelentené (I. Hanusch 370). Kollár a szavat már egyenesen mint a magyarországi szlávok sajátját hozza fel, mondván (Zpiewanky 446), hogy ezeknél az ébresztő reggeli dalok *hayнал* daloknak neveztetnek, egy ilyen (u. o. 247):

hayнал switá, giž den biely,	=	hajnal ébred, a nap fehérlik,
stawagte welky i mali,	=	keljen nagy és kicsin,
dosti smi giž dluho spali.	=	elég soká aludtunk már.

Egy ily szláv szó divatozását, épen nem kétlem a magyarból származtatni, hasonló, a mint hogy nyelvünkbe több szláv szó át jött, s ismét viszont tőlünk is hozzájuk; így lesz a hajnal szó is e szláv dalokban, hasonló a szláv mesékbeni magyar *tátoshoz* és néphitbeni *boszorkányhoz*, elkücsönözött magyar név; mit annál inkább állíthatok, mert szorgos tudakozódás után tudom, hogy a honunkbani szlávoknál, kivéve talán némely helyeket, hol a magyarokkal érintkeznek, s több kücsönös szavakat is bírnak (azért ily helyről vetnek gondolnám Kollár népdalát is), a hajnal szó egészen ismeretlen, még a magyar népnel, mint tudjuk, a szó egyike a legjáratosb, általánosan használt kifejezéseknek; még kevésbé ismerik azt a többi közelebb álló szláv dialectusok, mint a cseh, morva, mint minden szótár és tapasztalásom bizonyítja, hasonlóan nem ismerik azonban a lengyelek sem, honnét épen Linde az adatot felhozza, Galiciában legalább, mint szorgos tudakozódásaim után kezesekül vehetők által értesülök, bizonyára nem; a szó tehát csak a szláv philologok könyveiben léteznék, de mire ismét semmi más adatot nem hoznak fel, mint épen a népnyelvet, melyben hiában keressük. A mi szláv népünknel azonban az fen lehet, mint mondom, és elszármazása igen könnyen magyarázható is, miután tudomásul van, hogy az ország tisztán szláv vidékein s városaikban régtől már s utóbbi időig a város tornyok és várdákról magyar ör szavak, köszöntések st. kiáltása volt szokásban; így például még Belső (not. 2. 432) felhozva a besztercebányai tót tornyór „*szalaj virasztaj*“ kiáltása, mit Belső „*szóljál virasztó, szóljál!*“ szavakkal értelmezi; mihez már igen jól hozható fel az egészet megmagyarázó Clusius Bellon. (observation. lib. 3. 18. pag. 440) adata a kiáltásról, melylyel éji őreink az érkező hajnalt köszönteni szokták: similem consuetudinem in nocturnis excubiis agendis observant Pannonies, cum sub auroram ab excubiis se recipiunt accinere solent: *hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyon!* h. e. aurora adest, elegans rubensque aurora adest; deinde addunt: *majd meg virrad, hajnal vagyon, szép piros hajnal* id. e. brevi lux erit, aurora adest elegans rubensque. Ennél nem kell jobb adat arra, hogy egyszersmind az ily magyar őri kiáltások általános s feltűnő

divatozását kétségtelenné téve, kimutassa, mikép azok aztán a szláv st. népségek nyelvén is ismeretesek és divatosakká lettek, mit egyébiránt már Bél adata is a *szólaj* s *virasztajról* eléggé jellemez. Valjon mit jelent a km. *öleli, mint a tót a hajnalt?* (B. 5791).

Fontosabb volna, ezen szláv s talán a lengyelektől is — kikkel valahai történelmileg is ismert közelebb viszonyunk nyomait, már ez iratban is felmerült nem egy, a magyarral közös szó, sőt nevezetes rege is (IV, VI, VIII) mutatja — eltulajdonítottnak kimutatható szavunknak, amaz szláv vagy német istennévnek vélt *Hennil*-vel látszólagos találkozása mellett, még egy ezen Hennil névhez hasonló szláv pásztor istennek állítólagos *Honidlo*, *Gonidlo* névével rokonsága, és az errőli még fennlévő különös hagyomány. Egy ily *Gonidlo*, s mint az a szláv mythologoknál (Hanusch 369) különféle nevekkal előjő: *Hennilus*, *Honilo*, *Honidlo*, *Gonidlo*, *Goniglis*, *Gongelis* isten ugyan is a szlávoknál különösen mint nyájőr- s véd-istenség tiszteltetett volna, az ő megjelente, mint az éj rémeit elriasztó napsugaraie, elijeszti a nyájtól a farkasokat s ragadozó állatokat, minél fogva szinte mintegy azonos lett volna a feljövő nap s a hajnal személyesítésével ¹⁾. De valamint Grimm már fentebb igen jól véleményezi, hogy amaz kétes Hennil vigila valószínűleg a magyar: *hajnal vagyomból* félreértetett, úgy szinte tökéletesen egyet érthetni véle, hogy ezen kétes szláv *Gonidlo*, *Honidlo* istenség nehezen volna a hajnalhoz tartható, miután a *honidlo* szó ezen köznemi képzetében, nyilván eszközt, hajtó eszközt (a *honit* = *hajtani*tól) jelentene, s lengyel formájában csak is *gonidlo* lehetne, mi már nyilván eltér amaz lengyelnek felhozott *heynal*, *eynal*-tól ²⁾. Ezen *Gonidlo*, *Honidlo* istenség azonban a szláv *gonit*, *honit* (mi ismét, mint mondók, a magyar *hajtani*val azonos jelentésű) szó értelménél fogva igen jól értelmezhető volna amaz adatokból, mikép a nyáját őrző, hajtó, vagy legalább a nyáját a farkasoktól védő, a ragadozó állatokat attól elhajtó istenségnek tartott. A magyar hajnalban azonban nehezen fogjuk ezen *hajtani* értelmet keresni, miután mint láttuk annak közelebb álló magyarázata a *hajlással*, igen jól megfelel az előtörő világosság, nap s hajnalrólí képzeteknek ³⁾. — Ha a szó körül tehát a szláv, magyar s némileg talán a németben is ama „*Hennil wache*“ szólásnál fogva, csakugyan némi rokonságnak helye van, úgy az eltérő régi formák, nem annyira a kölcsönös, egymástól eltulajdonított, mint inkább ismét egy ősi közös szóra utalnának, mire már a más

1) I. Hanusch myth. 370, Jungmann szót. 1. 670, 724, Strykowski kronika 157 szerint: Goniglis dziewos a satyr és faunokhoz hasonló pásztor istenség volt volna, a pásztorok egy kövön szokták volt néki a lovak, szarvas marha és kecskék nemző részeit elégetve feláldozni, mondván: mint ezen kő kemény, néma s merev, úgy ő istenség Goniglis (o dziewie musu Goniglis) ne engedd, hogy a farkasok s egyéb ragadozó állatok védelmed alatt lévő nyájainknak ártassanak. Narbut 1. 303 ehhez még hozzáadja, hogy a *Goniglo* ünnepek alkalmával, melyek a nap ünnepeivel május közepén egyszerre tartattak, a pásztorok felbokrétázva s koszorúzva mennek korán reggel házról házra a gazdasszonyoktól ajándékokat kérni, déltájan tüzet gerjesztenek a legelőn, és egy őreget pásztorkirálynak választanak, azt tisztelve, és sípok s kürtök zengésével estig tart a tánc s énekek; ezek egyike: o Gongoale dewute — ganau, ganau awigozi — aź tau wilke nebijou, su saulnej plaukaj — dewas tau nelajskaj — o Goniglu istenség, mi őrizzük juhainkat (más énekek itt azután minden nemű marháikat előszámlálják), és nem félünk tőled farkas, mert az istenség napsugarával visszatért. A vonásokban tehát a Ditmári Hennilhez csakugyan hasonló pásztoristenség s másfelől napcultus is forogna fen. Kollár (slava 311) még többet keres benne, szerinte a Sorab *Honit*, a sanskrit *Ganavati*, *Ganasival* lehet már hasonlítani, s ez coetus, numerus congregationis is volna, valamint a szláv *hony* = *hold* = *jugerum* (lásd nálunk is fentebb a *holdnál*, a *hold* = *jugerum*, *hold* = *luna* st. találkozást) s a *godi*; *hodi* vendégség is ide tartoznék; Ditmár leírásánál fogva epulantes delicate (!?). — 2) Grimm 711: böhmische schriftsteller (Hanusch és Jungmann f. i. h.) wollen diesen Hajnal, Heynal, Hennil einem serbischen, böhmischen hirtengott Honidlo gleichsetzen, ich weiss aber nicht, wie es um diesen stehe, honidlo ist seiner bildung nach neutrum und ein werkzeug, es würde poln. gonidlo lauten und ganz verschieden von eynal, heynal sein. — 3) Valjon azon kéz is, mely Ditmár szerint a boton vitetik karikát tartva, nem szinte ily előhajtása volna a világosságnak, mint Eos rózsás ujjai, és az előtölülő állatok körmei; Hanusch (370) a *Honidlo* istenséget a nappal azonosnak tartván, ezen karikát is a nap képének véli.

nyelveken is még előjövő, közeljáró kifejezések is bizonyíthatnának, mint például az est: haggio — hajnal, melylyel ismét hét különféle szólást számolok a hajnal kifejezésére ¹⁾. — A jelenség azonban itt is ismét nyelvünk s mythosunk ős eredeti egyszerűségére tanusítana, mert míg az ősi közös fogalmat — ha t. i. csakugyan az volt — amazoknál egészen elszármazva a sajátlagi feljövő világosság első időszaka jelelése értelmétől, az ekkori marha kihajtással foglalatosság képzetével, különféle pásztoristenségek nevéül alkalmazva találjuk fen, melyek megett volna csupán a hajnal értelme észrevehető, addig nálunk teljesen s közérvényességgel, világos benső kimutatható értelmével, eredeti jelentésében maradt meg! ²⁾.

Mind a mellett fenmaradtak nálunk is még a hajnalnak dús és gyönyörű, a rólai képzetnek sokkal megfelelőbb, természetes *személyesítései*, melyek nem csak eredetibb, de költőibb s nemesb felfogást árulnak el, mint amaz gyakorlatibb alkalmazással előjövő marhavéd, pásztor istenségek képletei, melyek megett volna már csak amott a *hajnal személyesítése* észrevehető. A képet számunkra Zrinyink, egy más helyt is már említett, nevezetes és szép költői leírása a hajnalnak tartotta volna fel (Zrin, 105):

ihon jün **szárnyas lovon szép piros hajnal,**
mosódik szablyája fejr tájtékjával,
 az **ló fekete volt,** de szebb Pegazusnál,
orra likjából tűz, szeméből jün halál.
 kis **fejr patyolat** magának **fejében;**
 de az ő **orcája van nagy fényességben.**
 ő maga **öltözött arany páncér-üngben;**
két szál hebanum csid van fényes kezében.
 minden kis **veréték, mely lóru csöppenik,**
 szép gyöngre **harmattá** az földön **változik;**
előtte sötétség nagy futással oszlik,
 körülötte az ég **mésszirül tündöklík,**

a következő többi versben a 10-ik versszakig, mikép „ifjú orcával“ mindent újéletre indít, s álmélkodva a had vérontásán a magyar hősöknek szerencsét ohajt st. már tisztán költői leírás foglal helyt; épen mint Homernál, midőn isteneit a hitrege vonásaival felhozta, alkalmazza már őket, viszonyba hozva hősei személyességei és történetével; — de az előbbi is hajnalunkról Zrinyinél annyira szép, annyira élénk és költői, hogy kísértetbe jövök, azt is csak pusztán költői leírásnak és látszólag idegen költői befolyásnak venni. De más felől megint, oly találó eredetiséggel jelentkezik nekem, annyira emlékeztett Zrinyinek kétségtelen eredetiségű már tárgyalt számos ily nyomaira: az erdei fűharapó csodáról, a lidércről, a sárkányról, a göncöl-szekeren a szivárvány kapuján át a tejes úton az eleső hőskért a csatatérre leszálló angyali védnemtökről, hogy ama véleményemben meg nem nyugodhatok, s ilyenkor a vizsgálat a közép biztos út, mely határozzon, s melyre olvasom kövessen. A classicus mythos, melynek befolyására itt a legközelebb gyanú lehetne, a hajnalt Eos — Aurorát csak mint testvére Helios — a nap előfutóját ismeri, mint rozsás ujjával nyitja meg reggel a kikocsizó nap arany kapuját, rózsákat hintve útjára, ő maga saját kocsija vagy épen lovoni menetéről s a

¹⁾ ilyenek: haggio piird jo hommungul, se om: ni kui haggio nüttes väikeste haggio st. hasonlóan hoo-weer is szürkület, s a reggel hommung, mint a finben is: huomen és huomi egészen hasonló a mi régi holval reggelt és holnapot jelentő szavunkhoz. a kalevala is 18. 41 tud egy Anikki nevű éj s szürkület-leányt. — ²⁾ Valjon a fentebbi közmondás: öleli mint a tót a hajnalt, nem volna-e már itt magyarázható, a mai gúny értelme mellett, még azon látott szláv szokásokból, hogy talán a Hennil, Heynal, Gonidlo pásztorbotját népünk láttára, tudtára körüláncolák s hordozák a szlávok?

többi itteni képletekről mit sem tud ¹⁾. A hinduban Arjunas volna egy hajnali istenség hét lovas fogatával (Sepp 1. 388), és a perzsában is némileg hasonló képlet forogna fén Firdusinál (1. 105), a hősnek feladott talányban: két jeles ló van, egyik fekete mint a szurok, a másik világos mint a kristál, mind a kettő fut egymás előtt, soha sem éri utól egyik a másikat? a hős Sal megfelel: hogy az a nap és éj. De a minthogy Zrínyi ezekről bizonyára mitsem tudott, oly jelesen erősítik azok képe megfelelő s mythosiba ájtátszó eredetiségét. Legjobban azonban s majd nem tökéletesen bírja Zrínyi képe főbb vonásait az óéjszaki eddai hasonló pogány hitregei képzet (Saemunda edda Vafthrudnismal 11 és különösen, bővebben a Snorri v. ifj. edda 10): a iötnn – óriás Nörvinak leánya a Nott – éj, fekete és sötét mint nemzetsége; a világos asoktól származó Delligr férjétől született fia Dagr (= tag – nap) azonban atyja neme szerint szép és világos. a mindenség atyja erre az anyját és fiát az éjt s a nappalt t. i. az égre helyezte, s mindegyiknek külön lovat és szekeret adott, hogy azzal kétszer 12 óra alatt a földet megkerüljék. az éjszaka előre men lovas fogatával, lovának neve *Hrimfaxi* (= *thaumähne* = *harmatserényü*), s minden reggel beharmatozza a földet lova szája habzásával. a ló melyen a nap jár *Skinfaxi* (= *lichtmähne* = *ragyogó világos serényü*), és serénye a leget s földet megvilágítja. — Zrínyi tehát a képet innét vette? a felvételben azonban csak az a kis nehézség van, hogy Zrínyi valószínűleg már megírta volt költeményét akkor, midőn az eddát még csak feltalálták, s kétségtelenül akkor, midőn az edda először kiadatott, pedig még ezután is addig, míg az közismeretre s hozzánk is juthatott ²⁾, szép idő folyhatott el, mely már jóval Zrínyi halála utáni korra fog kiesni ³⁾.

Tekintsük már most a kép egyes vonásait, hogy igazolják azok magukat. A hajnal legelől itt is a régi hagyományos népies epithethonokkal **szép piros hajnal**, találjuk előállítva, mint a régi magyar örköszöntésben: „*hajnal vagon, szép piros hajnal!*“ Alakja további leírása, személyét illetőleg — (mit azonban a leírásból nem tudok meghatározni valjon mint *nő* vagy *férfi* van-e személyesítve, én az előbbi gondolnám utóbb elmondandó okoknál fogva) — már tisztán költői képzet rajza lehet: hogy *fejér*

1) Grimm is (699) a miénkhöz hasonlóbb eddai képletről (l. alább) szólván mondja: der griech. mythos verleihnt dem Helios u. der Selene wagen, keine den gottheiten des tages und der nacht. Sepp (1. 387) azért véleményem szerint hibásan magyarázza Demeter = Cerest, mint a hajnal istennőjét (ἡρίαξ névvel, ezen neve más, lóvá változásáról mythosba vág. — természetes, hogy a classicus mythos számtalan nevei és képzeteiből ki lehetne faragni holmi lovakon és farkasokon járó Demeter, Lato st. hajnal s éj istenségeket, de ilyen szép dolgok Zrínyi költeményeiben nem kereshetők. — 2) ha csakugyan eljutott volna az újabb időkig. régebbi írónknál ismerete első nyomait Pázmány schediasmatájában 1786 találom, mi természetesen még nem lehet szabályt adó. — 3) Az eddák első codexe 1643-ban találtatott fel Svendsen Brynjulf püspök által; legelőször kiadatott 1665-ben Rensenius Péter koppenhágai polgármest. és tanár által, csak egy része, t. i. az öregebb v. Saemunda eddából a Völuspa, havamal és runen capit. és az ifjabb v. Snorri edda dāmisögurjai (mely utóbbiban az idézett hely is foglaltatik), a kiadás az eredeti islandi szöveg mellett egy dán s latin, egészen hibás és hiányos fordítást adott, e miatt a mű németországban sem gerjesztett figyelmet, s feledve volt míg 1777-ben Schimmelmann ismét egy rossz első német fordításban megismertette; végre Suhm volt, ki 1787-ben méltóbban felmutatta. Zrínyi meghalt 1664-ben (tehát még egy évvel az edda első kiadása előtt), 47 éves korában, minél fogva tehát jóval előbb írta már Zrínyiaszt. Így tűz-próbára véve is tehát kitűnik az ily nyomokbani eredetisége, épen azon irónknak, ki a külföldi irodalombani ismeretes jártasságánál fogva, legjobban ki volt téve az idegen befolyásnak; s lehet, hogy még a fentebbi kép is előkerülhetne talán idegen, például olasz költeményekben, melyeket legjobban forgathatott a classicusok mellett, e miatt azonban azokat most keresztül nem futhatom; de ha előkerülne is, valjon az még levonhatna valamit Zrínyi hason helyei eredetiségéből, nem keltethék fel azok benne csupán a magyar népies és hagyományos tudatott is? ime az eddában is oly hasonlaltal előkerül, minővel bizonyára sehol sem, és mintán bizonyosak vagyunk, hogy onnét nem vehette, valjon mi következik belőle más, mint a közös vallási fogalom s érzetből eredő s a mythologia minden nyomán feltűnő consensus gentium. Valjon nincsenek-e még hason több eredeti képei Zrínyinek? hol máshol fogjuk például megtalálni a lidércrőli leírása külféjét, ha nem a magyar néphitben, melyel hajszálig megegyez.

patyolat van fején, arca fényes, arany páncél üngbe van öltözve, két szál lándzsát tart kezében (így magyarázná a két szál *hebanum csid*et egy alábbi vers, hol két hegyes dárdájáról szól, de ezen idegen *hebanum csid* is már nehezen mutat a képnek egy közelebb álló, például olasz nyelvből átvételére); ezen részletes személyleírás is ugyan jól megfelel, a hajnal fejét fehér szövethé burkolva tüntetve fel, melyből aztán fényes arca, s arany páncél öltönyével kitűnik; de teljesen talál már ismét a két szál lándzsa fegyver kezében, melylyel a hajnal tehát mint egy *előtör, előhasad*, melynek hatalma, fegyvere elől azután megfelelőleg, mint tovább szól: „a *setétség nagy futással oszlik*.” Egészen sajátos azonban, s mennyire felel meg ismét a magyar mythosi képleteknek, hogy a hajnal *lovon jön*; tehát nem szekéren lófogattal, mint az eddában Nott és Dagr az éj és a nap, Helios és Selene, meg Arjunas, kik mindnyájan kocsii fogaton mennek; de egészen megfelelőleg ama magyar mythosi képletnek, mely szerint nálunk a nap is és a hold lovon körülvitetve személyesítettek, mint fentebb (nap és hold) a napot s holdat körülhordó tátos és Mátyás király Holdas lováról mondákban láttuk; mit én minden esetre minden hasonlat mellett a nap és hold, éj és nap körüljárás, körül vitetéséről általános vonásoknál fogva, itt mythosunk egy nevezetes eltérő eredeti vonásának akarok tartani. — A ló, melyen a hajnal jön ehhez még *szárnyas*, mit ugyan az eredeti mese a tátosról tudomásomra soha sem említ, de mit mint helyén mondók (VIII), már légbeli járása kifejezhet; a regék azonban s nyomukon régi költőink leírásai ezt is tudják, folytonosan használva a *szárnyas lovakról* képet, Balassa (59): *ráró szárnyon járó lovak*, Listi (138): *lovok sebes szárnyon járók* (VIII); a népkönyvben is még Toronyi Tamás lováról (Toronyi T. esetei Céh óvári nyomd. 13): a nevezetes hely „*mintha a hajnalnak szárnyain szállana*,” melyben a hajnal előtörő sebességénél fogva tehát már maga jó elő szárnyakkal személyesítve, minőkkel ismét sem Eos nem bir, sem a hajnal más mythosi képletei sehol sem jönnek elő. Hogy a hajnal Zrínyinél ezen lóva azonban nyilván már *mondáink tátos*a, mutatják a tátos félre ismerhetlen fővonásai, mint *tüzes* természete, hogy szájából és orrából *lángot fúj és szí*, s hogy tűz parázzsal táplálkozik, mit már itt a hely kiemel: *orra tikjából tűz, szeméből jön halál*; a mondat e második része, hogy „*szeméből jön halál*,” már egy ismeretlenebb tátos regei monda vonás lehet, melyet csak közvetve tudnék magyarázni, az elleneken hőseivel diadalmaskodó tátosról tudattal; mi itt természetesen a rajta ülő hajnalról képletnek is megfelelne, a mennyire ez is két szál dzsidaival, vértesen tör elő szárnyas tátosán, hogy az éjet, a setétséget meg futamítsa, legyőzze.

Jellemzőnek találom még a mellékletet is, hogy a hajnal ezen szárnyas, tüzet fújó lóva „*szébb a Pegazusnál*,” mi természetesen igen közel állott, nem csak mint kiegészítő költői phrasis, de nyilván a szinte tüzet felszívó Pegasusról regei tudatnál fogva, mely mellett azonban Zrínyi jól kifejezi a szavakkal, hogy a magyar mythos Pegassusa ennél feljebb való, a mint csakugyan is a magyar tátos rege jóval többet tud a classici pegasusínál. Különös vonás ismét, hogy „*az ló fekete volt*”; mi már rosszul illenék a hajnal, mint a világosság képéhez; a fekete ló az éj isteneié volt, mint Nott lóva lehetett, Dagr ellenében kiemelt fényes serényű lóva mellett; így személyesítve a perzsiában is az éj, mint fekete, a nap mint világos ló; a szláv Svantovit fehér ménei mellett azonban, mint láttuk (VIII) fekete tisztelt lovak is állanak, melyeken mint a világosság istene a setétség ellen küzd. Meséink, mint mondók, a tátos színét soha sem említik, míg ellenben jós és áldozati méneink szinte valószínűleg fehérek lehettek (VIII). Valjon tehát hibázott-e ebben Zrínyi? kitől itt valami, az ő népies hagyományhoz egész az utolsó vonásáig hívet kívánni tulzod volna, elég meglepő, hogy az eddigiek annyira találók; — de éppen azért mivel ezek annyira hívek, én még ebben is jelentést keresek, a mennyire maga a ragyogó fényes hajnal setét lóva, egy részt jó fejezhetné ki a szür-

kületet, miután még a hajnal nem maga a teljes nappali világosság, már pedig sajátlag ennek tulajdoníttatnak a más mythosokban is a világos fehér ménnek, mint Dagr és Heliosnak; sőt lehet, hogy ezen fekete ló sajátlag itt az éj lova, de melyen már a hajnal emelkedik elő, melyről ki képzetet tehát még szinte e vonás is fentartotta volna számunkra, s így találkoznék ismét az alább tárgyalandó mondai képletekkel, hogy az *éjfel egy setét ló, melyen az ördög nyargal*. De így már az eddában is sajátlag Nott, a fekete éj lova az, mely be harmatozza a földet, hasonlóan mint nálunk a hajnal fekete lova. S ezen utóbbi kép már ismét legnevezetesebb a legköltőibb, de egyszersmind legáltalánosabb is, hogy: *mosódik szablyája tajtékjával, és: minden kis vereték, mely lörül csöppenik, szép gyöngye harmattá az földön változik*; miben nyilván népies cosmicus eszme nyilatkozik a hajnali harmat jelenségnek különös magyarázására, hogy az a hajnal lovának verejtéke, miképen azt épen így tudja már az edda, az éj Nott Hrimfaxi (thau-mähigne) lováról, kinek neve már nyilván azért harmat serényű, (mint a napé világító serényű), miszerint itt már maga a név egy részt kimondaná, hogy a serényéről jött a harmat, mint Zrínyinél a ló veretékéből, míg az eddában szöveg a név mellett, vagy ellenében egyenest tudni akarja, hogy a ló szája habzásától eredt volna a harmat; mire megint párvonalul állhat Zrínyinél a hajnal lovának mindjárt a leírás kezdetén nem ok nélkül említett: *mosodik szablyája (zabolája) fejér tajtékjával*¹⁾ kifejezése. — Mind kettőben azonban már az alakításban meglepő teljes hasonlat mellett, a lényeges különbség merül fel, hogy mint a többi mythosok sajátlag csak a *nap* (sol) st. istenségek lovas fogatairól tudnak, és sajátlag a *napot* (dies-t) képezik szinte némelyek e fogaton menve, úgy az eddai regében is *Dagr* a *nap* (dies) jár e koci fogaton, míg a magyar azt a *Hajnal*ról tudja így, és pedig mint láttuk elég sajátosan, s jellemző eredetiséggel eltérve a többi ezt majd nem egészen nélkülöző mythosoktól, miszerint sajátlag lovon is, szárnyas fekete lovon s nem lovas fogaton állítja elő. Nevezetes azért az ebből következő vég különbség is, hogy míg amott az *éj lova* jelenségétől, származtatik a *harmat*, addig a magyarban minden esetre következetesebben a *hajnalnak lovától*, miután a harmat sajátlag a hajnal tüneménye. Mind ezen vonások azonban már összevéve tanúsíthatják a hajnalnak a magyar mythosban valamennyi többi felett kitűnő személyesítést, mert hozzá jelessége s megfelelő vonásaira nézve csak is az egyetlen ismeretes classicus Eos-aurorai szép, de lényegesen eltérő képlet volna állítható, miután más mythosok épen mit sem tudnak a hajnalról, mert amaz ismeretlen s igazolást követelő hindu Arjunast, valamint a más körül forgó, habár lényegében hasonló eddai képletet sajátlag véde ide nem tarthatjuk. Ez pedig már mind össze ismét legjobban bizonyíthatja a magyar hajnalnak eredetiségét, ama többi szláv s német homályos nyomok s bizonytalan nevek ellenében.

De róla regés képzeteink még ennél is többet tudnak; mindjárt a Zrínyinél hajnalról utóbbi képzethez, a hajnal jelenségéből származó harmatról, függeszthető mondánk egy más szép vonása is (gy. 40): mikép a *Hajnalka* nevű tündérléánynak (IV), midőn gonosz mostohájától vagy a boszorkánytól gyötörtetve *szir, szeméből* könyek helyett *gyöngyök* potyognak, miért a mese szerint azután a boszorkány annál jobban gyöttri, hogy annál több drága gyöngyöt könyezzek; itt a *Hajnalka* tündér drága gyöngy könyűje, tehát valószínűleg ismét csak a harmat, mely azután drága gyöngy a gazdának¹⁾.

1) Ide szólhat a boszorkányi kurázs is, mely különösen gyakran emlegeti (XIV) a boszorkányok általi hajnali harmat szedését, melyet azután bűvös céjakra használnak; a fentebbihez tartom még a meséket is, mint Majláthnál (2. 209): beszélve királyi tündérléányról, kinek ha sirt, szeméből gyöngyök, ha nevetett, szájából rózsák, ha járt, nyomába aranyok hullottak, miért naponta a szegények javára a város fő téréen 3 órát kell sétálnia. nálam ennek egy eredetibb variánsa beszéli így Rózsás Panni és Tüskés Katiról, kiknek e szerint arcaikon rózsák és tüskék termettek. az eredeti tündéri, áldást hozó hajnali jelenségről képzett ekkép tért már itt az anyagi s bohós vonások megé. Ezen hajnalka st. női alakoknál fogva, vélem a hajnali nőleg képzelve.

Épen tehát mint fentebb láttuk, hogy a virradás, a villamodát, a hajnal hasadás, a hajnali csillagnak *felkacagása* volna, az akkor látszólagosan feltűnő légrezgés, mozgás, zsidongás a hajnalnak *mosolya*, *nevetése*, *kacagása*, úgy a *harmat* is ismét csak a hajnal *könyűje* annak *sírása* volna. — Egy más különös és nevezetes személyesítése a hajnalnak jó elő még ismét Majlátnál (2. 136) a sajátságos, hitregei más vonásokban is dús magyar mondában: Pengőre, a három királyfitestvér legifjabbikára ért a sor, hogy a vándor testvérek éji tüztét, melynél a két előbbi nyugszik, az éjen át megőrizzze, miután a két első testvérnek mindig kialudt, soha sem tudván megőrizni; Pengő most tapasztalja szinte az éji *szörny ellenséges lényeket*, melyek miatt neki is őrtüze kialszik, átalva azonban a történetet, merészen neki indul tüzet keresni, hogy az elaludtat meggyujthassa; de még messze sem ment, mire az *Éjfélt* előtalálja: *köszöntelek Éjfélt!* mond Pengő, *állj meg kérlek itt, míg vissza jövök; hohó*, mond az Éjfélt, *míg te a tüztől vissza jössz, én addig hétszer jövök és hétszer menek*. Pengő azonban kényszeríté s a fához kötötte. Hasonlón találkozik tovább utjában a **Hajnallal** is: *üdvözöllek Pengő!* mond a Hajnal, *köszönöm Hajnal!* szolt Pengő, s kéri ezt is *állna veszteg míg ő vissza jő; hohó!* válaszol a Hajnal, *én hétszer jövök és hétszer menek addig*. Pengő azért fogta s őt is a fához kötözte. Mire a tüzzel visszaért *megszabadítja a hajnalt: ideje*, mond ez, *hogy jössz, hét napja nem volt már nappal, mert tovább nem indulhattam*. Az utóbbi vonás, hogy *hét napig nem volt nappal*, ismét talán ama napfogyatkozási képzetekre is utalhatna; az egészben ismét azonban az *előtörő, gyorsan jövő hajnal* képzete tükröződik, mely a közmondáskint: *megjön ha a kakas nem kukorékol is*, s mint a népdal (3. 49) éneki, hogy: a **piros hajnal tilalomba érte** a lólopót, vagy kárba hajtott lovat;^a a kép tehát itt ismét az előtörő, erőszakosan beszakadó, gyorsan járó hajnalé, melyet azért a hősnek lekötni kell, nehogy feladata meghiusítassék, hogy szándékát kivihesse, és tovább mehessen még az éjben; — a képet, ezen együgyű volta, szerény s homályos feledettségében is kiváló különös eredetisége mellett, melyhez mit sem tudok az összes egyéb tudomásomra levő regei hagyományokból hasonlót állítani, csak a *napot megállító* hős Jozsuaróli ószövetségi magasztos vonással tudom némileg jelenteni, ki szinte, hogy szándékát, elleneini győzelmet, diadalát kivihesse, megparancsolja a napnak, hogy addig mozdulatlan álljon s ne nyugodjék; mihez már még egy pár szép legendai vonás is járulhatna, mint viletnek rövid napi idő alatt, a nap felkeltétől még lenyugtáig a nép dicsőültjei egy helyről a másikra, oly távolságra, mely több napos sőt éves utazást megkívánna, s miben már nem csak a légbeni csodás gyors menet, vitetés és szállás a fő vonás, de implicate mindig az *időnek* is rájuk nézve *megállapodásáról nézet* is jelentkezik; igen természetesen a képzethez: hogy az istenek, az isteni természetű s dicsőült hősök, valamint az *elemeken*, úgy az *idő folyásán* is, s annak szakain uralkodnak, azok hatalmuknak egyiránt alávetvék! — ezen mély hitregei eszmét tünteti még elő gondolnám a magyar mese is, a hajnalnak a mondahős Pengő általi megállításában, míg mellette a gyorsan menő hajnalról élénk személyesítést is fentartva bírjuk.

A hajnalt követé végre a **reggel** — *mane*; a *vel* raggali összetételénél fogva a rég gyökre utal, mely időbeli fogalom volna a *regi* — antiquus fentartott értelme szerint, hasonlóan a már fentebb így látott *kor-tólí korányhoz*; vagy ne talán már elszármaztatott ezen alakjában a *ragy* gyökre, mint az a *ragyogás* értelemmel jelentkezik, volna ismét visszaviendő, miszerint a világosságot, ragyogást, mely reggel veszi első kezdetét, jelentené. — Régi nyelvünknek a reg kifejezésére használt s hasonlóan a *val* raggal alakított szava a **holval** — *mane*, (N. E. 3. 49, 114): *holval leven* — *mane facto* (u. o. 76, 303): *igen holval* — korán reggel, valde mane, diluculo; a *hol* azért sajátlag: aurora, matuta és tempus matutinum (Kreszn.), ezen jelentése s a szó alakja már némileg a hajnal szavunkkal hasonlatra mutat; jobban keresendő azonban

eredeti értelme abban, mit már a *hó*, *hónap* = mensis, *holval* = crastinum, *holval* = mane, *hold* = iugerum szavaknak a *holddali* = luna összefüggő értelméről mondtam, miszerint a hold időmérték szerint a holddali vagy hold utáni időt jelenték; igen közeljárólag is, s egészen eredetiségében még azonosan a hold szóval tudja azt régi nyelvünk a *holda* formában is, így: *holda kelve* = in crastinum (N. E. 3. 192, 220), azaz a hold kelte után való nap; hasonlóan ismét némileg a finnben is *huomen* és *huomi*, *holval* = mane és *holnap* = cras. Valjon a *holval* szó még ehhez *világosság* értelmével is birt? mint régi nyelvünk azt a setétséggel ellentétezi (N. E. 3. 177): *setétségeket holvalba fordeitat*, a vulgata szerint Amos (5. 8) ezen helyén, melynek a magyar mondat fordítása: convertentem in mane tenebras — áll ugyan, tehát sajátlag azon reggel értelmével birna csak.

Mennyi s mily jelentésdús festői s érzékitő kifejezésekkel birunk tehát csak ez egy, az éj s napközi időszak kifejezésére: *virradat*, *pitymallat*, *tyűkszókor*, *villamodat*, *szürkület*, *hajnalhasadta*, *hajnalkacagás*, *hajnalpír*, *korány*, *pirány*, *hajnal*, *reg*, *holval*, melyek elsorolásával már beválthatjuk elől adott szavunkat: hogy mit ezen képzetelekről az összes mythosokból szedett nyomok feltűntetnek, azt egy maga nyelvünk, dús e nemű szólásaival talán valamennyit felülmulva, előmutatni képes ¹⁾.

A *naptámadattal* (N. E. Kinizsiné imakönyvéb.), *napkelte*, *nap fel-* s *kijötte*, *fellszállta*, *világítása*, *sütése*, *szolgáltatásával* — mind annyi a nap tulajdonságai és személyesítésére vonatkozó szólások által kifejezett időszakkal, — kezdődik már a sajátlagi *nap*, melyre elég különösen, mint már előbb tárgyaltuk, nem birunk ma más névvel, mint a fő csillagzatával: *nap* = *sol*, melynek befolyása alatt áll, de melynek egy valószínűleg e mellett létezett régi nevére szinte már elől figyelmeztettem; csak a szó tágabb s kettős értelme miatt, a *dies*-rei alkalmazásban jö elő az ismét a *val* raggal képezve: *nappal* = *tempus cum sole*, h. e. *dies*, épen úgy mint a szinte meghatározást kívánó, tágabb fogalmú: *reggel* és *hol-val* nevek a nap első időszakára. — A napnak azonban további, közép vagy fő időszakára ismét a saját *dél* = meridies szavunk szolgál; a szónak *fényt* s *ragyogást* jelentő értelmét talán még a *deli* = splendens, insignis (s innét aztán a mai bájos, kellemes értelme) szavunk magyarázná, hozzá tartható volna a görög *δῆλος* = *világító*, *világos*, *fényes*, *tündöklő* jelentésével. Mint a délt megelőző időszak *délelőtt*, úgy az azt követő is csak egyszerűn *délután*.

De mint a *nap kezdetét* élénk színezettel rajzolják kifejezéseink, úgy bővebben állnak elő ismét annak *vég időszaka* jelentésére. Így birjuk már, sajátlag még szinte a nappal összefüggőleg az azt személyesítő *nap lementé*, *leszállta*, *nyugta*, *alkonyodása*, *hanyatlása*, *lelédőzása* kifejezéseket; a szavak a természetes nézetet fejezik ki annak látszólagos lementé, leszállta, lenyugtáról; de már ezek megett is, mint a hasonló más nyelvekeni szólások is mutatják, ismét különös képzetek jelentkeznek; így a lat. *occasus solis* (occidere), az agsz. *settelgang*, óném. *sedalkanck* = szék v. ülőhelyére menete, ang. *sunset* = nap leülése (Heliantb. 105. 6: sunne ward an *sedle* = a nap székén volt); mindezen kifejezések már tehát egyenest mythosi értelmekekre visznek a *napnak székhelyéről*, s nálunk kifejezéseink szerint ismét inkább *nyughelyéről*, *nyugodalomra menetéről*. Mikép s hol nyugodott meg ismét, hol volt a nap székhelye vagy hová jutott leszálltával? a mythosok erről is dúsán tudnak: a napnál láttuk már erre

1) hasonló dús kifejezéseket a tudomásomra lévők közül csak is az esteknél találók némileg, hol a kakas-zólás s a magyar hajnalnak megfelelő hango, hao szavakkal képzett számos mondatok léteznek még így a muló éj s bekövetkező nap, valamint annak többi időrejelzései elnevezésére (l. über d. eintheilung d. tages u. d. nacht bei Dörpft-esten. verb. d. gelehrt. estn. gesel. 1. 2. 26); természetesen az őz népeknél az óra szerinti időmérték hijánál fogva, az idő minden egyes részei jelezése finomul megkülönböztető, jellemző szólásoknak kellett léteznie, s hogy nyelvünkön annyi közülök maig fennmaradt, mutatja, mily dúsán bírhattott ilyekkel.

nézve székelő helyeit, *arany palotáit*, melyekből naponta kiindul, s itt csak röviden emez leszálltával összefüggő mythosokat érinthetjük még. A classicus hitrege szerint: Helios midőn elvégzé nappali körmenetét, kocsi fogatáról a nyugaton leszáll, hol Poseidon kifogja lovait, s csónakot tart számára, melyen körül hajózza a világot, míg ismét keletre jő, honnét reggel kiindul; mi már egyiránt a tengerbei leszállását is jelentheté, melynek hideg habjaiban, a német regés szólás szerint, mintegy izzó hőségét hűvösíté. Hasonlón a szláv regékben (Voicicki klechdi 1. 17): a napnak és holdnak naponta jég hideg vízbe kell leszállni, hol megfürdöve lemossák magukról a szennyet, hogy világuk újra derült s tiszta legyen. A litván regékben (Narbut 1. 127): megfürdik este a tengerben, mielőtt aludni mën, s a tenger mintegy a nap anyjául tekintett, melynek karjaiba mën nyugalomra. S így már a magyar népmondában is némileg, Gaálnál (372): midőn az izzó nap fáradtan napi utjából lakába anyjához nyugalomra száll, ez az éhes és szomjúságtól lihegőnek havas vízzel tölt vedret nyújt, melyet az jó ízűn őrít ki ¹⁾).

Mint a *lenyugvás*, *alkonyodás* ezen útja, fáradtságától megpihenését *anyja keblén* jelentené tehát már a magyar monda szerint is, úgy különös értelmet és jelentést keresek még a sajátságos nap *leáldozás* szólásunkban. Valjon mily értelemmel áll itt az áldozik szavunk? ama nyugalom s alkonyodásnál nyilván mást fog jelenteni; vonatkoznék-e netán a kifejezés arra, hogy ekkor egy *vég napi áldozat* foglalt helyet, s hogy ilyen különösen a *naptiszteletére* történt, mint fentebb (lásd nap) a hiongnu fejedelemről szól, hogy este és reggel a napnak áldozott, s minő áldozatok a napcultusnál fogva nyilván mindenütt divatoztak, s melynek nálunk emléké ezen esetre megszokott kifejezésünk szinte még fentartotta volna; mindenesetre azonban ily nap áldozatnak még inkább reggel volt helye, annak felkeltével, s még is ezen időszak jelelésére a kifejezést nem találjuk; miért én is a szavat ez értelemben kevésbé vélném veendőnek; hozzá hasonló magyarázót sem találok azonban, mely ezen értelmének megfelelően, s némileg talán csak a régi német szólás volna ide állítható: *die sonne ging zu gnaden*, mihez Grimm (702) Aventin nevezetesebb helyét is felhossa, hogy a napról pogány tiszteleténél fogva a nép úgy tartja, miszerint nem illő mondani: a nap *lement*: *sie gieng unter*, de: *sie gieng zu röst und gnaden*, mi itt a *gnaden* = *kegyelem* értelménél fogva, az áldozati kegyre vonatkoznék, de mit, mint észre veszem, Grimm is csak *lenyugvásnak* tart, mintegy a közönségesb *leszállás*, *lemenet* kifejezés helyébe, magyarázván azt a szerb népies szólással, hol szinte (Vuk 775 szerint) így kell mondani: *smirilo sa sunte* (die sonne ist zur ruhe, lenyugodott, conquievit), nem pedig *zadje*

1) egy felső magyarországi szláv mesében (Rimauski 22) e felül még a különös kép: hogy egy király elküldi a popelvar (hamupipkét), tudná meg mi az oka, hogy míg a nap délig mindig magas és magasra emelkedik, és erősebben melegít, addig délután mind lejjebb ereszkedik és gyengébben süt? midőn a naphoz felér, azt már épen *anyja* ölében pihenve találta, ki kérdésre a választ adá: kérdez meg ősem királyodot, hogy mi az oka annak, hogy míg fiatalágától mindig nőtt s erősödött, most öregségében gyengül s a földhöz hajol, engem is anyám mindennap mint szép kisdedit megszűl, s este mint elöregedetett eltemet. — Eltérőbb e képzetektől, de szép az est néprege is, melyet az est tud. társaság évkönyveiben, a társulat tagja Regulyak szíves közléséből olvasok (vérh. d. gel. estn. geset. 1. 3. 85): a mindenség atyja örök ifjúságú szolgaleányt egyikének Ámariknak gondviselésére bízta a napot, hogy azt éjenként eloltsa és eltegye, nehogy tüze kárt tegyen. Koit fiúnak pedig meghagyá, hogy azt reggelenkint meggyújtssa s új pályafutására készítse; így viselék gondját egy ideig, midőn egyszer egymásnak átadva ajkaink is csókbán találkoztak, a szem, mely soha sem hunyódik bé, látta őket, s mondá: mivel jól végeztek hivatalokat, legyenek egymásé, de a két szerető ifjú kikérte, hogy mint vőlegény s ara maradhassanak, hogy szerelmük örökké ifjú maradjon; az öreg beleegyezett, s így végzik maig hivatalukat, csak egyszer jőnek az évből ötszö négy hétre, midőn Koit csókjaiktól piruló Ámarik arca közpi az esti és hajnali pirt, vagy az éjszaki fényt; a csalogányok ekkor ingerkedve kiáltják a Koit keblén időző Ámariknak: *laisk tüdru*, *laisk tüdru*! opik! a csalogányt utánzó hang jelentése: *röst leánya*, *röst leánya*! az éj soká tart!

(elment) vagy *sjede* (leült). — Azért más értelemmel magyarázóbbnak tartom a nap lementé kifejezésére így használt két értelmű latin *occidere*, *occasus* kifejezést, a mennyire az *leesést* de különösen *leülést* is jelenthet (így a *nox* — éj is lehet *nox*, *necare*), s a mennyire az áldozat, leáldozásban a feláldozandó tárgynak megsemmisítése, például a tűz által elégetése, az állatnál pedig annak egyenesen *leületése* értetik, s e szerint talán a napnak is este, *elkunyttával*, mint egy más ki fejezésünk mondja, mely tehát ismét *elholta* értelmét is adná, talán *leületése* vagy legalább elhunyt, *elholta* foroghatott fen valamely regés képzetnél fogva, épen úgy mint fentebb a magyarországi szláv mesében láttuk (l. az előbbi jegyzetb.), hogy az este *előregedetten anyja keblén elhunyt* s *elhalónak reggel újra kell születni* s *feléledni* ifjú erejében; ennél fogvai esteli *elholtát*, talán *leületését* is fejezné ki tehát áldozat szólásunk? A nézetre ugyan az említett magyarországi szláv mese vonásán kívül mit sem tudok mást felhozni, és sajátlag amaz *leületésére* épen semmit, s csak úgy rémlik előttem, mintha ezen estenkénti *leületéséről* képzele meséinkben még is fenforogna; minél fogva szinte csak figyelmeztetni akarok még, valjon nem ily népies nézet vagy gyermekies hit volna-e Petőfinék ismeretes népies képzetei nyomán keresendő a gólyáról szép költeménye képében? (szép irod. lap.):

... úgy irigyeltem

de fájt hogy *estenkint megszúrják*, mert hiszen
gondolám: hát így van? hát a ki világít

sorsaért a napot, ...

foly kebléből a vér,
ilyen jutalmat nyer.

A nap ezen lenyugta, leszálltával következik már az *este*, vagy hogy maga már ezen lementé, leszállása a napnak a sajátlagi *este*, annak t. i. *leesése*, *leeste*, a szónak világos *es-ni* (cadere) értelménél fogva, mely gyök alá veszi Kresznerics is. Szavunknak dús különféle képződéseinél fogva — mint: *estvel*, *estödön* — *vespere*, *estennen* — *crepusculo* (Kreszn.), *estellik* = *advesperascit* (Sándor, Szabó D.), *estvenyén* — *crepusculum* (Moln.) s a münch. codexb. (Luk. 24) maradj mi velünk uram, mert *megestveheszik* — *advesperascit*, — Hunfalvy (1853 akad. ért. 451) az *es-nitől* eltérő gyökét keresi, megfelelő hasonlatokat állítva hozzá: finn. *ehto*, vogulb. *et*, *ete*, ostjakk. *etno*, *jetno*, estb. *öht*. Ezen eltérő gyöki alakjában azonban mást fogjon-e jelenteni, s valjon mit? megfejtteni nem tudom, valamint amaz finn nyelvi szavakból sem, melyeknek gyöki jelentése más értelemmel előttem ismeretlen; a *vel* raggali használata (*estvel*) azonban épen azt mutatná, hogy egy sajátlag tágabb s más értelmű szó bizonyos új értelemben használatában meghatározást kívánt, s épen mint a reggel, holval, nappal (*tempus cum sole v. die*) gyökszavai kettős értelmüknél fogva új értelmükben az által erősültek, így volna *estve* is vagy *estvel*: *tempus cum occasu*, *cum lapsu* t. i. *solis*. S ennek tökéletesen megfelelne ismét szólásaink: *nap-estig* (Faludi), *napest v. napestkor* (Kreszn.), azaz a nap *leestéig*, vagy *leestekor*; vagy ha ellentétben vesszük a támadó nappal, a betörő s hasadó hajnallal, a szavat itt a bekövetkező *setétség* és *éjre* alkalmazva, úgy most ez is *beszakad*, *lepszik*; mire már szinte hasonló számos kifejezések szolgálhatnak hasonlatul, véve akár a nap alatta értett *leesését*: *die sonne sinkt*, az óész. *solarfall*, *occasus solis*, vagy az éj beesését, *die nacht bricht ein*, *die nacht fällt daher* (Mát. 14. 15 Luthernál), a francia: *la nuit tombe*, a *la tombée de la nuit* st. Nyilván ezekben tehát mintegy *ellenséges hatalom* képzelve a *setétség*, az *éj*, mely *betör*, *beesik*, míg a *hajnal* ellenében *előtör*, *kihasad*, *kacag*, *prüsszent*, *kinyújtja körmeit* a *setétség*ből. De itt ismét előkerülnek az *estével* is annak részletes időszakai jelei, mindannyi különböző színézetei kifejezésében; így mondunk szinte már mint a hajnalnál: *esteli szürkületet*, *estpir* (Sándor), *esthomály* — *crepusculum*, és sajátlagosan: *délest*, *dellestkor*, *dellesttájban* (Kreszn.), meg még: *esthajnal* is (Molnár), *esten estig* (Telegi fel. 161); az *estvenyén*, *estennen*, *estödön* st. — *circa vesperam*, ragozott estidőbeli kifejezéseket már fentebb felhoztam.

Az estével, vagy saját maga *beesésével* tehát következik már az *éj*, s értelme gyökerileg talán megint csak az estének *esni* = cadere jelentésével azonos volna? ha t. i. azt a Kresznericsnél (1. 119) külön gyököt képző *ejt* = facit cadere, sinit labi értelemmel magyarázni szabad, valamint ehhez következetesen nála a szónak: *éjtszaka*, *éjtszakál*, *ejten* st. formái állanak; ezen magyarázata érvénytelenségében, még kevésbé merek majdan magyarázatokkal előállni: hogy netalán a szomorú érzetet költő időszaknál fogva az *ej* = exclamatio suspirantis, *fohász* kifakasztásától vette volna nevét, melylyel ugyan jól állhatna ellentétben az örömet kifejező, virradó, kacagó hajnalnak a *haj!* vig felkiáltástól, melylyel üdvözlötetett (?), elnevezése. A szónak azonban ezen határozatlan, átvitt értelmű jelentése erősítésére jönek ismét elő a határozottabban alakító ragok, s mint a többiekénél úgy itt is ismét kitűnően egy *vel*: *éjjel*, meg összetételek, például: *éjkor* = noctu, de nocte (Sándor), s különösen még a *szak*: *éjszaka*, mely utóbbit már nem tudom ismét csak az időhatár értelmében vegyem-e, mintegy: *abschnitt der nacht*, az éjnek szaka, vagy talán a sajátlági: *szakad*, *beszakad* jelentéssel, mi már megint ama hajnalnál: *hajol*, *hasad*, esténéli: *esik*, ejnéli: *ejt* értelmet tüntetné fel, ennek szinte *beszakadását*, *betörését* jelentvén, egészen megfelelőleg amaz fentebbi, sajátlag nem az este, de az éjről használt kifejezéseknek: *die nacht bricht ein, fällt ein, überfällt*, *die sinkende nacht*, *la nuit tombe*; úgy, hogy emez jelzőkkel jelentett képzetet az *éj* vagy este jelenségeről, nyelvünk szógyökei dús s eredeti jelentőségénél fogva, egy magával már a tárgynévvel kifejezné; de amugy is tudja s jellemzi ezen jelenséget a kifejezésekkel: *reánk üt, omol*, *szakad az éj* (Szabó D. Kreszn.), *bé szürkül, jó az éj* (Molnár); szerintük tehát ő az *ellenséges hatalom*, mely *beszakad*, ránk *omol* st. ¹⁾. A mythosi személyesítések szerint a classicusban: *Nix*, *Nox* a *Chaos* leánya, és a mindenségnek soha nem öregvő anyja, mint hatalmas istennő fékezi a szenvedélyeket, mindent nyugalomra kényszerítve; csillagokkal tündöklő palástjában, majd égő, majd eljött fátylával körül járva képeztetett. Az éjszaki mythosban láttuk már fentebb Nott a szurokfekete óriások leányát, mint jár harmatozó setét méne fogatával. A magyarbani kép is már ott merült fel a hajnal mellett, annak *fekete* s hasonlóan *harmatozó loadról*, mely ne tán sajátlag e színénél fogva az *éj méne* vagy *maga az éj* lehetne, *melyen a hajnal nyargal*, hasonlóan talán a Mátyás *Holdas* lováról regében, hol az szinte az éjen *át szolgát*, de ismét sajátlag csak a *hold lova* volna. Így tudja azonban már világosan a népd. (3. 249) monda az *éjfél*, mint *setét lovat* személyesítve, *melyen ugymond az ördög nyargal*; valaminthogy a többi regékben is az *éj* s alvilág istenségei Pluto st. járnak fekete lovakon, s a Firdusínál perzsa talányban az *éj* mint *fekete ló* személyesítettik. Élénkebben tudja azonban még a monda némileg önállólóg is, hol (Majláthnál 2. 136) a hajnal mellett egyiránt jó elő az *Éjfél*, s a *gyorsan halladót* a mondahős Pengő szinte *erőszakosan* a fához *leköti*, hogy tovább ne mehessen és szándékában ne akadályozza. — Egyáltalában azonban, mint a *nap* a *jótevő istenségek*, főbb lények, tündérek st. *időszaka*, uralma ideje, mely hatalmuk s befolyásuk alatt áll, úgy az *éj* a *rossz szellemeké*, az ördög s óriásé, kik ekkor birnak hatalommal, üzik bűvöket s befolyásukat a világra s halandókra; s valamint a *jó istenségek* magával a *napval*, kiknek az mint egy képe, szeme, arca jelensége, úgy a *rosszak az éjvel*, melynek setétsége az ő szintük, jelenségük, egyesülnek; így hogy már az *éjfél* az *ördög méne*, melyen nyargal, s hogy az *éj* multával a *kakas kukorékolásával*, a *pitymallattal* megszűnik erejük s hatalmuk.

1) A különböző nyelvekeni, különösen az indoeurópaiakbani tökéletesen azonos elnevezései, mint: sanskr. nakta, gör. νύξ, νυκτός, lat. nox, lit. naktis, let. nakts, gót. nahts, ném. nacht, ósláv noschti, lengy. cseh, szláv: noc st. — szinte semmi bizonyos s felvilágosító értelmet sem adnak, sok határozatlan magyarázataik dacára, mint a lat. nox, nex, necare; vagy Pottnál (1. 160) nisa = lefeküdni, Benfey (2. 369) nakta = nem virrasztani st.

Az éj időszakai jelelésére szolgálnak ismét kifejezéseink: *éjfé*l = media nox (P. Pápai), *éjfé*lkor, *éjfé*l táj, *éjfé*l előtt, *éjfé*l után, *éjtel*ő (Kreszn), egy *ő*reg éjszaka is (népd. 3. 292) = adaucta nocte. Az éjfé

III. Nyár és tél.

Élénkebb mythosi eszmék és személyesítések fordulnak még elő, a gyakori, mindennapi éj- és napváltozatnál ritkább s nagyobbyszerű fordulatai által feltűnőbb *nyár és tél*ről.

Nyelvünkön az esztendő mai szokás szerint bévelt négy részre osztott időszakainak nevei: *tavas*z v. *kike*let, *nyár*, *ő*sz, *tél*. A sajátlagi időszakok azonban, melyek körül a mythosok alakulnak a *nyár* és *tél*; az *ő*sz és *tavas*z csupán ismét mint átmenet s kezdetük tekintendő, melyeknél az előjövő mythosok — hasonlóan már mint az éj s napnál az ezeket megelőző időszakok csak az éj és napra veendő, — sajátlag a bekövetkező *tél* és *nyár* személyesítésére vonatkoznak. Grimm szerint (718) számos éjszakai népeknél, csak is a kettő volt ismeretes, míg délfele mindinkább több, három négy, sőt öt, s több részre is osztályoztatott az év ¹⁾. Minek megkülönböztetésére szolgálhattak már nálunk is a kifejezések: *tavas*z és *kike*let, *nyár dere*ka, *deréknyár* = aestas adulta, media (Sándor. P. Pápai), népünkön *ő*reg *nyár*; *ő*sz farka = autumnus praeceps (Sándor. Kreszn.) ²⁾. A szavak világos értelmet adnak: a *kike*let az ezzel új életre kelő, míg az *ő*sz a bekövetkeztével *ő*regbűlő, *ő*szülő természet éltére vonatkozik; a *tavas*zban a rokon *taval* = anno superior, elapso, talán az *elmúlt téli idő* értelménél fogva, idő fogalom forog fen; hasonló

keresnek a *tél*, *tele*ls, *idő*telés, eltelésben? ³⁾; míg a *nyár* némileg a más nyelveken előjövő: gör. *ἔαρ*, lat. *ver*, szláv: *garo*, jar = *tavas*z, ang. *year* s ném. *jahr* = esztendő, általános időbeli ő

Ismeretes a nézet, mikép a bekövetkező *nyár* vig előhírnökeül tekintetnek a kezdetével megérkező *vándormadarak*, mint a *fecse*ke, *gó*lya, valamint szomorú érzettel figyel a nép őszkori távoztukra. Már a görög. *ἄρρελος ἔαρος* = *tavas*z hírnöke nevük, s Horácinnál (ep. 1. 7. 13) *hirundine prima*; nálunk is az *első fecse*ke látára a leánynak meg kell mosdani, hogy az egész nyáron át szép és fehérarcú maradjon (gy. 207), vagy ha kinek szeplője van, midőn *tavas*z

kegyes isten, kinek nagy hatalma felnőtt, s irgalma oszlopa tövből még ki nem dült, vigasztaló lelkemet, ki búban forrot s tött, küld el is *fecse*kédet, hadd lássak jó időt ⁴⁾.

1) I. a span. péld. a primavera és verna közti különbséget Grimm i. h. s. nálunk is ilyen talán a *tavas*z és *kike*let közt, mit ma már azonosan használunk. — 2) v. en asszonyok nyara is, késő ősz szép napok: Erdélyinél (köz. 16): sz. Mihály körüli meleg napok. a szláv. is így: babškó leto. az oláhban ismét aprilis első csalogna napjai, I. Schott val. márc. 113 és 330. — 3) finnül: tél = talvi, tuuli pedig: szél: a cseremiszb. tele, a szürjanb. töö = tél, mi tehát a finn szerint a szelek idejét is jelenthetné? Hunfalvy (u. muz. 4. 178) még az utóbbi mellett a töllys = holnap szó jelentésénél hó = nix értelmet is keres. — 4) a németh. (Grimm 723): az első fecse látára szemet kell a földből kiásni? — az újböögöknél maig a szokás, hogy martius 1. a gyermekek faragott fecse képevel énekelve járnak az utcákon; a svéd nép háromszoros öröm kiáltással üdvözlí az első fecskét. — 5) jellemzőn találom családí levéltárámban Dölő és Palásty (Rimay leánygóni örökösai) féle levelezések közt egy 1645 adó-sági levél fölébe, csinos és gondos írással színte az utóbbi verseket feljegyezve.

A km. is: *hirmondó fecske tavaszt énekel. nyári szállásért meg nem telet veled a fecske. idővel a fecske még házadra szállhat* (azaz meghozhatja a jó szerencsét, mint tél után a tavaszt). nem sirat egy fecskét egy nyár. *egy fecske nem hoz tavaszt, vagy nem csinál nyarat. sok fecske ősz jele* (E. 2636—42). Így a *gólyáról* is (l. mint jós madarat VIII): *sokszor megjön még addig el is megy a gólya. elemelte fiait mint a gólya* (E. 3008—10). Nyárhírnök a *cserebogár* is (l. Grimm 723), a népd. (3. 180): *cserebogár, cserebogár mond meg nekem mikor lesz nyár*. Ellenben a télre vonatkozhatnék talán nálunk is a *farkas*: a km. *nem eszi meg a farkas a telet* (E. 2566), *hideg mint a farkas ordító* (E. 2603) ¹⁾.

A nyár és tél körüli különös mythosi képletek nyoma s azoknak kitünő személysítése azonban legelőnkebben maradt fen a sajátos népszokásokban, melyek közönségesen az időszaki fordulatokkal még sokhelyt divatoznak. Majd a *tél borzas báb, töke, ruha rongyokba öltöztetett szalmazsúp* st. alakjában személysítve kihordatik, kivetetik a ház s helységből; majd ismét helyébe a *nyár élő s virágzó fa, fölbokrélt szellem* st. képében behozatik. A külföldi e nemű népszokásokban, sokhelyt még e mellett a *nyár és tél közti küzdés* képe állittatik elő, majd egyszerű drámai énekkari előadásban, majd ismét birkózás, vívás, sőt lovagi játékok által; mindezen népies ünnepek mai elmúltokban szinte már kisérvek a közönséges ajándék-kéregetés és szedegetéssel, mi legtöbb helyt ma már kitünőleg teszi a dolog lényegét, de mely még egyszersmind legbiztosabban figyelmeztethet a mellette fenlétezett fő vonásra. — Grimm ezen szokásokból is kimerítőleg gyűjtött (myth. 723—48), s jelesen állítá össze a találkozó s felvilágosító vonásokat a germán, szláv s román népek hagyományaiából. Én itt a honunkbani tudomásomra levőkre szorítkozhatom, azokat a fentebbiek előre bocsátandó főbb vonásai nyomán felhozva és felvilágosító hasonlataikkal kísérve. — Egyike, mint mondók, az e körüli legterjedtebb szokásoknak a német és szláv népeknél, ama leírt *báb* alakban a *tél kihordása*, vagy mint közönségesben ismeretes már ma a néptudatban s elnevezésben: a *halál kihordás — todt austragen*; e szerint azután majd csupán egy báb, mint halott vitetik ki, a sárba, vízbe vetve, meggyalázva botokkal ütve; majd két személy, egyikük szalmába burkolva, a másik télizöld v. röpkenybe, küzdenek együtt, az ezt kísérő énekek a küzdő alakok egyikét e szerint a nyárnak, míg a másikat a télnek mondják, az előbbi előlép végre, legázolja, sárba veti a telet, mi öröm ujjongással üdvözlöztetik ²⁾.

Ezekhez már némileg, s különösen az első egyszerűbb halálkihordáshoz hasonló szokás ismeretes előttem Nógrád és Hont egyes helyeiről az úgynevezett *kiszo* vagy

1) l. a lengyel szokást új évi koleda alkalmával, kitömött farkast körülhordani. Grimm 724. — 2) a szokást magyarázó alkalmi dalok, péld. a német Grimmnél 725:

traira, der sommer ist da,	wir wollen hinaus in garten	und wollen des sommers warten,
wir wollen hinter die hecken	und wollen den sommer wecken.	der winter hats verloren,
der winter liegt gefangen	und wer nicht dazu kommt,	den schlagen wir mit stangen.

a küzdő nyár és tél személysítésére vonatkozva egy más:

der sommer ist so keck	wirft den winter in den dreck.
------------------------	--------------------------------

egy hosszabb drámailag beszéltető, olvasható Panzernál (Beitr. 253); a halál kivételére:

wir tragen den tod ins wasser	wollt ihr uns kein schmalz nicht geben,	lassen wir euch den tod nicht sehen.
-------------------------------	---	--------------------------------------

és: *stab aus, stab aus, stecht dem toden die augen aus.*

a szláv dalok péld. csehknél Čelakovszky (narod. pisne I. 209, lásd nála a többi variánsokat is):

smrt game wam zanesly	nowé leto prinesly	s čerwenými wegi st.
-----------------------	--------------------	----------------------

a magyarországi szlávoknál Kollár (xpiewanky I. 4, 400):

wyneseme Mamuriendu	wyniesli sme Murienu	prineslisme Maj nowi do wsi.
---------------------	----------------------	------------------------------

mindnyájában kifejezve, hogy a halottat viszik ki s az új nyarat behozzák, az utóbbiban a Mamurienda és Murienu nyilván a szláv halálstennő Mara, Morena torzítása, valamint egy mörva ének ezt nyilván így tudja: *ne sem, ne sem Marenu. l. Hausch m. 140.*

bőjt kihordásáról. Virág vasárnap a falu fiatalsága egy bábót hoz elő szalma és rongy-ruha darabokból alakítva, máshol csupán szalmazsúpot egy dorongon, melyet ujjongás és ének közt visz ki a falu határára, hol a szomszéd helység határára kivitetik, azon mai jelentéssel, hogy határukat a *jégeső el ne verje* az évben; mit a másik határ tulajdonosai is távoztatni akarván a sajátuktól, botokkal felfegyverkezve várták a jövőket visszavetve a kiszé bábót; mit gondolhatólág többnyire szóváltás, veszekedés és verekedés követett, többnyire azonban vetekedésüket és bosszujokat mindnyájan egy-iránt a határra dobott bábnak verése és szétszaggatásában töltik ki. A szokásnak még alig néholi élénkebb tudata mellett már az mindenféle módosításokkal dívik, mint: a báb például csupán a *vizbe fullasztatik*; róla szinte a hittel lévén, hogy azon *házban melyből az kivitetik senki sem fog az ében meghalni* (mely nézet ismét a szokásnak német és szláv: *halált kihordani* nevével találkoznék, ámbár a magyarban e név elő nem jő), gyakran azért több házból állanak elő az ifjak kiszé bábokkal, s azután vetekedés támad a valódi felől; hasonlóan a néphit is, hogy *kire a virő a kiszét rá fordítja, azt a nehézség töri ki, vagy baj s halál érheti*. Az e mellett folytonos viszhanggal ismételt ének töredék, melyet én már csak egyedül szerezheték meg a következő:

	<i>haj ki kiszé,</i>	<i>haj ki!</i>	<i>jöjj be sunka, jöjj be!</i>
vagy:	<i>menj ki kiszé kiszőoe</i>		<i>jöjj be sódar s gombóca!</i>

A jelentés világos; a *kiszé* nevű *báb* jelentené itt a *telet*, melynek kivitelét örömjongva kíséri a fiatalság, tőle szabadulni kívánván a vizbe fullasztás, a sárba vetés által, vagy zordonságát megboszúlni akarván a verés st. által. Nevezetesen ide mutat a nálunk még különös eredetiséggel jelentkező vonás, hogy az által a nép *határát a jégesőtől megmentve vélte*, ellenben kiknek határára dobott azok bekövetkeztétől félték; nyilván itt a jégeső mintegy a visszatérő télnek tekintve. A többire nézve hasonló hiedelmek jönek elő például a németben is, hogy ha a *báb virője* hordás közbe *megtalál bottani meg fog halni*; hasonlóan ha valamely ház *ablakán betekint, valaki a házban meghal*, ellenben ment ettől, ha botja vagy köve a legázolt bábót eltalálja, miért vetekednek annak verésében (Grimm 732). Eltérőleg mutalkozik az ünnepélyes népszokás tartásának ideje, Grimm i. h. szerint az közönségesen a németek és szlávoknál a *bőjt negyedik vasárnapjára* esik: *dominica laetare, mitfasten*, szláv, lengy. *s'rodopostna*, tehát középbőjtre esik; némely szlávoknál egy héttel később *fekete vasárnapra*, míg nálunk a legkésőbb *virág vasárnapra* esnek ¹⁾. — A daltöredéki szavak, mint észrevehető, ma már értelem veszítve a *kiszé* bőjti eledel mai értelmének a *sunka, sódarrali* ellentétezésével, szinte némileg a *bőjt kihordásának* értelmére vonatkoznak — épen úgy, mint a németben a szokás neve *todt austragen* lett, a télnek az énekekbeni halál képéveli jellemzése által, miért e mellett a szokás sajátlag szinte nem tudja már a télnek kivitelét; nálunk még érzékiesben elvegyült tehát szinte az eredeti jelentés a *télnek kivitele* a bőjti időnél fogva, melyben tartatik, a *bőjtnak kivitelével*; ámbár feltűnőleg paradoxon már ismét, hogy az virág vasárnapján kivitetnék s ekkor a sunka behozatnék, miután tudva van, hogy épen ezen időtájt s a következő hét folyamán át kell még a legszigorúbb bőjtnak tartani. Én még azért mást vélek; a félreértésre nálunk a *kiszé* név adott sajátlag alkalmat, épen úgy a minthogy a németben a télnek *halálként* személyesítése a szokásnak *halál kivitel*, meg nem felelő nevet adott. A *kiszé* ugyan is, mint tudva van, ma egy *bőjti eledel* neve, de nem sajátlag az, hanem véleményem szerint átvitt értelemmel, vagy legalább nem egyedül az, hanem még e mellett más értelemmel is bír. Tudomásomra ugyanis népünkél s különösen a palóc tájszólásban a

1) nevezetéseknak találom a Kresznericsnél (szót. 1. 237) felhozott bőjti hetek elnevezéseit: csonka hét, guzs hét, világos hét, süket hét, virág hét, nagy hét; a pünkösöd körüli hetek is: vörös hét előtte, fehér hét utána, holott a keresztényen naptár szerint a húsvét utáni lehetne a fehér a dominica in albis szerint.

kesze borzas hajú, torz képű, elhuzott kellemetlen vonású, innét úgy nevezett: **savanyú száju** arcát jelent. A szó ezen értelmét igazolhatná egy részt a *keszeg* = szálkás hal (lásd számos neveit sajtáságos magyar nevekké a tájszót. e szó a.), a *borzas* s *egyenetlen* értelemmel tudná a km. is: *keszeg oldalt megy* (E. 4352), azaz nem jár egyenest; *gezen-gúz* = borzas s talán a *koszos* is. Másrészt a *keszölce*, *kiszölce*, *kiszil*, *kisze* = jus acetosum, jusculum acidum, és sajátlag a gelatina avenacea = *zabkiszölce*, mely a népünkkel általánosan ismeretes böjti eledelt a *megsavanyodott cibere levét adja* (I. Telegdi fel. 26. Szabó D. Sándor, tájszót.), mi valószínűleg ezen *savanyodottság* és kellemetlen savanyú íztől kaphatta volna már nevét, amaz *kisze*, *savanyú*, *eltont*, *félrehuzott szájtól*, minő megízlelésére alakulhat; honnét annak sajátlagi nevei is, mint láttuk, a kiszéből képzésekkel alakulnak: *keszölce*, *keszölce* ¹⁾; a *borzas*, *elhuzott savanyú száju alak kisze nevéből* eredett volna tehát a *böjti savanyú kellemetlen eledel kiszölce*, *kisze neve*; a km. is: *kellemetes mint a kiszölce husvét napján, nem áll meg a kiszölce a nyáron* (Kreszn.); a nép feledve ekkép magát a szokást s a *borzas torz alakú báb*, sajátlagi eredeti *kisze* nevét, azt a böjti eledel átvitt *kisze* vagy sajátlagi *keszölce* nevével fogva, a böjti eledelt kihordása s a *nyár* helyet a *sunka* behordás igen érzékies s harapható jelenségre vitte át. De vajon nem függ-e mindjárt össze ezen *borzas hajú, torzalakú böjti kisze* nevű bábbal Dugonicsnak: *borzas hajú böjti boszorkánya?* ²⁾, mely szerint tökéletesen igazolhatnák egy ily *borzas boszorkány képében* alakított *kisze* nevű *tél személyesítés*, míg magának a böjtnek vagy éppen a kiszölce levesnek személyesítése! csakugyan megfoghatatlan volna. Megfelel egyébkint a képlet minden felül is; valamint a németben a *tél, halál istenségként* személyesítettet, a szlávban pedig már is a *Mora* v. *Morana* istennő s egyszersmind halálisistennő képében, úgy igen közel állott nálunk azt élénk tündéri s roszt tündéri, boszorkányi mythosi képleteinknél fogva, mintegy borzas hajú, torzképű st. boszorkányt, gonosz tündért előállítani, melynek alakjánál fogva itt még saját *Kisze* nevéből is tudósítottunk, s általa tehát a magyar mythos *tél istenségi* alakja személyesítésének és egy különös *boszorkányi nének* tudomására jutunk. A régi s nyilván magából jól okadható névhez felhozhatók még a hason régi magyar helynevek: *Kesző* Vash. *Keszölcs* Posonb. *Kesztölcs* Eszterg. eltekintve a számos *Keszi*, mint gondolnám kevésbé ide tartozó hely nevektől; ámbar én ezen kiszérőli adataimat szinte egy *Keszi*, *Ipoly-keszi* helységből is birom.

1) vajon ezen eredetinek mutatózó képzések mellett azonban a névnek feltűnő különös savanyú értelménél fogva nem kell-e itt is ismét a név és szokásnak felmerülő szláv eredetére is emlékeznünk? a *kiszölce*, *kiszil* szlávul ugyan is savanyú volna, tudomásomra azonban a tisztább magyarorsz. szláv tájakon, valamint magát ezen kiszölce eledelt nem ismerik, egy nevet sem. Ellenben a magyar szláv vegyített tájékon e leves szláv neve *kiszolica*. nevezetes azonban, hogy egyiránt itt, valamint több szláv vidékeken is hazánkban, és pedig ott is, hol e böjti eledel *kisze* nevét nem ismerik, a *kisze* alak kihordása divik, s az *kiszolica* névvel, ismerősim ezen alkalmi szláv dolgokat is ígértek, maig azonban meg nem kaptam, s így össze nem hasonlíthatom a micinkkel; az érintkezés és találkozás tehát itt kétségtelen, s mivel a tény melyek eredeti nyomokra vissza sem vihető, valószínű, hogy itt elkölcsönözés forog fenn. de melyik részről? a szlávok dűsan bírnak hason népszokásokat, mink alig tudunk egy párt felmutatni. haározzon-e ez? véleményem szerint mellettünk a név eredeti képzései és sajátágos értelmei szólnak, s az, hogy sem a név, sem a szokás a dűs e nemű hűlő szláv népszokások közt nem jó elő. Hanuschnál (koleda kalendár 1852, 150: o svečeni vyročnicích svatku starich slowanu a o jich pozustatick mezi nami), hol egy igen jeles terjedelmes cikkben írja le valamennyi ily szláv népszokásokat, ismertette mint régi pogány ünnepeket, melyekből tehát szinte legjobban erősülhetek sajátink meddig tartó eredetisége kiismerésére, miután a magyarországi szláv népszokásokat is tárgyalják — jelen kiszölceket sehol sem találom; erre nézve csak mindenütt a tél kihordás, halál kihordás „morena, smrt winest” neve s képzete forog fenn, melyet fentebb említettem. S magam is utánjárva ama szláv *kiszolica* után több helyt hazánkban úgy találtam, hogy ez egy melik ismeretlenebb neve, s az általánosb divatozóbb a „postna pani” — böjt asszony. Az előadottak nyomán tehát kiszölce eredetiségre nézve mindenki maga hozhat ítéletet. — 2) mert nem osztom Erdélyinek (köz. 59) magyarázatát a böjti bűdrei változtatásáról, mindkettő megmaradhat még egymás mellett, s a böjti, mint látni, külön még egy érdekesb nyomra vezet.

Nálunk tehát sajátlag s eltérőleg a fentebb előrebocsátott népek szokásaitól ezen kiske kivétel által csak a *tél kihordását* tartotta volna fen még a hagyományos néptudat, s nem egyszersmind, mint amazokban, a *nyár behozását* annak a tél feletti diadalát is, ámbár azon feledettségében elaljasodott dal töredék nyilván még ezt is tudja, s e szerint többet tud a szokásnál, a mennyire benne nem csak a *kisze kihajtása s kimenetéről* van szó, de egyszersmind a *sonka és sódar bejőzeteléről*, mely már épen úgy, mint a *kisze böjti étel a tél s rossz idő helyet áll, szinte a nyarat s jobb időt képviselné*. A szokás azonban, mint mondók, semmit sem tud ebben mi itt a nyár alakja személyesítésére vehető volna, és sajátlag csak a kivitt telet tünteti fel gyűlöletes boszorkányi alakjában. Így tudják azonban már szinte egyszerűn, a nyár képének melléklete nélkül, csupán egy boszorkányi öregnő képében más szokások is, melyek a mint egyfelől igazolják a mi *böjti boszorkányi* tél képletünket, úgy másfelől nyomukon ismét e körüli még további saját nyomainkat is előfogom mutathatni. A spanyol s olasz szokások szerint ugyan is a nép a középböjti laetare vasárnapon ünnepli a szokást, vagy hogy csak a gyermekek szaladgálnak még fel s alá az utcákon fűrészzel kezökben, ujjongva, hogy a falu *legvénebb banyáját* keresik, úgymond, kit a középböjti tiszteltetésre *szét fűrészelni* akarnak, mire végre egy *fabáb* előhozatik, melyet *szét fűrészelve elégetnek*; a szokás neve *segare la vecchia* – a vén banya fűrészelése. Hasonlón a szlávoknál de már csak a szólás: *babu rezaťi* – vén banyát szétvágni, azaz a böjt közepét ülni, mihez a horvátok magyarázólag beszélik még gyermekeiknek, hogy ekkor déltájban egy vén banya szétvágatik, s így a németben is (Grimm 742), már csak a *frau faste* névveli *böjt asszony* személyesítés, valamint *mitfaste zerschneiden* – középböjti szétvágása, *der fasten den hals brechen* – a böjt nyakát törni szólásokban volna fen emléke, hasonlóan a mienkhez személyesített tél képének a böjt alakjában. Mit azonban még tovább ennek értelmezésére Grimm felhoz (743) hasonló német és szláv szokások köréből, mikép ilyenkor *fatükek és tuskók földre döntve hurcoltattak*, figyelmeztet engem ismét a népünknel is divatos *töke vonás, törzsök huzás* szokására; s vajlon csak ugyan nem volna-e ez is talán egyenesen ide tartandó? mi ugyan nálunk nem is a böjtben, de a farsang utolsó napján divatozott volt, s egészen más — de már talán csak szinte az előbbi feledett helyébe következett gyakorlatibb — magyarázattal jő elő, hogy ilyenkor a *farsangon át férjhez nem ment leányok kénytelenek* nagy gyalázatukra s a falusi ifjuság gúnyjai közt *törzsöket hordozni* s haza vinni. Így áll a km. Dugonicsnál (1. 94): *húshagyn tökét huzattak vele*, a magyarázattal: „ezzel ijjeszteni szokták volna a farsangon férjhez nem menő leányokat, hogy törzsöket kötnek utánuk; vagy hogy a férjhez nem ment eladó leányokkal, um. mint valami szilaj kancákkal húshagyó szerdán tökét huzattak a magyarok.” Erdélyinél is: „*tökét húzni* (7942), intés a leányokra, hogy jól viseljék magokat, ne hogy el nem kelve csúfságból hamvazó szerdán tökét húzzanak.” Csokonai Dorottyája (2 k. 398 v.) verséhez, hol: *valamennyi tökét életében vona* az áldozat tüze teszi, a magyarázat (Toldy handb. 1. 293), hogy Magyarország több helyein szokásban van a farsang végével nem csak hajadonan maradt *leányok* de *legényekkel* is gúnyból *tökét vonatni* s körülhordoztatni. Vajlon azonban nem ment-e már ezekben szinte át a ledöntött kihurcolt töke képében sajátlag a telet gyalázó szokásról a meggyalázás s gúny értelme a farsangon hajadonan maradt azon leányokra, kiknek talán egykor az eredeti népszokásban is ekkép kötelességük volt a telet kihordozni? — és vajlon tovább még nem lehetne-e, az ezen, már minden mélyebb jelentés nélküli, vagy legalább az eltöröltött eredeti mellett csupán házasságra magyarázott néptréfák mellett — miután tudjuk, hogy épen ilyenéné vált ma már a kétségtelen mythosi jelentésű szent iváni tüzelés is, mint házassági prognosticon s házasság szerződési ünnepnek! magyarázott szokás — figyelmeztetni szinte más-hason népies szokásokra? Honlban például Ipolyfyságon (gy. 103) a

legények hamvazó szerdán összejöve tartják az úgy nevezett: **bögő temetést**, mi abból áll, hogy ekkor a süheder fiúk *legényekké szabadíttatnak fel* hat bot csapással, mi mellett egy pintes bor üveg a földbe beásatik, honnét az ismét a jövő év hason napján kivételik; e szerint a mai szokás már mit sem említ maga a hangszer bögő vagy barbora temetéséről; de megette hasonlóan, mint a más népeknél fenlévő különféle *farsang temetési* szokásoknál, valószínűleg a fentebb kimutatott értelemez a *tél kihordása*, sárba vízbe vetése, mint *halálnak eltemetéséről* mélyebb jelentése, elhomályosult emléke, eltorzult tudata foroghat fen; s a *tél e temetése* mellett minővel itt tehát a *bögő temetés* amaz német *tot austragen, winter begraben* értelemmel találkozánk, még a *legény felszabadítás* is a *nyár felszabadulására* vonatkozhatnék? Hasonlón divatos Hont magyar vidékein a tavasz első szebb vasárnapi délutánjain a leányoknál kitünőleg a *hídjáték* (gy. 102): miszerint körbe állva, kezeiket összefogva, azokon másokat átbujtatnak, énekelvén:

megyek *bátor jó vitéz*

megyek *hidon* által.

nem lappangna-e hasonlóan a tél kimenet s a nyár bejövételéről eszme ebben is? A népdali (1. 405, 416) hasonló játékdal töredéknek, melyben szinte ily *távolról jövő vitéz hidon átmenete* említetik, tündéri tánc s játék értelmére már fentebb figyelemzettem (IV); hasonló hazánkban szláv népies leány táncok s játékok melletti énekek különös *leda, lelo, dunda, dodola* st. világosan szláv mythosi tündéri nevekkeli elvegyítése kétségtelenül ezeknek mély mythosi eredeti értelmére folytonosan utalnak.

Ezen elhalványult, elaljasodott népies szokások mellett, melyek egyiránt már régtől mindenütt a rejtettebb falu helyekre, egészen a nép közé vonták vissza magukat, a középkorban még a városi műveltebb nép körében is számos ide vonatkozó ünnepek léteztek, melyek egészen lovagias, bajnoki modorban tartattak, s minőkül már Grimmnél (736) a husvéti *kardtáncok*, a *májusi lovagmenetek*, *mairitt* st. felhozvák különösen, melyekkel a *nyár bejöve*, mint *győző s diadalmas bajnoké* ünnepeltetett. Hazánkban ismét valami hasonlóan lappangását vélném, az ezen értelemben ugyan szinte nem ismert, sőt a róluki tudósításokban is már lényegében is feledett *Gergely napi lovagias gyermekjátékokban*. Dugonics tudósít még szinte rólók (péld. 1. 145): hogy „régente Gergely napján a kisderek *katonást játszottak*, és a *várost körüljárták* vagy *lovon* (ezek már kisderek nehezen voltak), vagy némelyek gyalog. *villogtatták kardjaikat*, de senkit sem vágtak meg (ez utóbbi majd nem úgy hangzik, mint a különös magyar boszorkányi mondás, melyet hadaik összejöveikor zászlók alatt, companiákban, lovon nyargalva, kezekben karddal csapkodva, hallattak: „*vágok, de nem sértek*,” l. a n. károlyi és szegedi boszork. pörök. XIV) — ezt um. még megtartották Erdélyben,” mint Medgyesen saját szemével látta. a kardok ezen ártatlan villogtatásától származott volna ezután a közmondás: *szent Gergely vitéze*, Erdélyinél (köz. 3064) annyi, mint *győze vitéz*, és szerinte még maig is „szokás a falukon Gergely napján katonává öltöztetni fel az iskolás gyermekeket, *mikor zászlóval, kardosan, szalagos süvegekben a falut bejárák*, éneket s verset mondva iskolába hivatgatnak, mintegy toborzanak. innen um. *Gergelyt járni*.” egy ily iskolai toborzó ének elő jön a népd. (1. 213) is ¹⁾, s míg foglalatla fő része csak ugyan ily iskolabai hivatgatásra mutat ²⁾, egy más része pedig a szokott koldulás és kéregetésre,

1) szent Gergely doktornak, híres tanítónak régi szokás szerint, menjünk isten szerint a ma madarak is, hogy szaporodjanak
l a szép kikeletkor, sok szép énekszóval

az ő napján, iskolába, majd előnek. zengedeznek st.

— 2) elég különösen azonban, miután tudva lévő, hogy falu helyt az iskolák a tavasszal máris megszűnnek s ha nem is Gergely napján (mart. 12), de alig két héttel azután martius végével; ezzel is tehát úgy vol-

mely mint mondók, már nélkülözhetlen kelléke és kísérfje mind ezen népiünnepélyeknek, s nyilván maga e tény is sokszor mélyebb értelemre utal, addig a második versszak nevezetesen ismét a *szép kikelet* s a *madarak eljövede*, szép énekük zengedezéséről szól, mi nyilván a *tavaszi érkeztere*, valamint azon *kardos játékok*, *körülloaglás* a tavasz s bekövetkező nyár diadalára vonatkozhatnak. Csallóközben is már csak e kéregetés emléke van fen, s az éneké, mely ilyenkor mondatott; az iskolai toborzásról mit sem tudni. Karcasynál (u. muz. 2, 502): „Gergely napján tojást szedtek az iskolás gyermekek, bizonyos éneket énekelvén Gergely doktor tiszteletére; ez a mester számára volt, de a gyermekek is kapnak egyet egyet sülvé.” Többet tud még azonban e nap időjelentési s időváltozati nevezetességéről a népies naptár, mely szerint Gergely napja az utolsó hideg nap volna, melyen még **Gergely megrázza szakálát**, s az utolsó gyenge hó esik, utána már bizvást hiszi plántáját ültethetőnek a nép. A keresett jelentések lappangása mindezekben félreismerhetlen; s utóbb még világosabban rá jövünk.

Eltérőbb már itt is az idő, melyben e szerint a Gergely napon divatozott lovagias és kardos játékok tartattak volna, mert a külföldön ez sajátlag május elsőjével volt szokásban ¹⁾. Nálunk is azonban tud még ismét *május elsőjéni* nevezetes szokásokról a nép; legismertebb még ekkor az úgy nevezett *májfa* felállítás, mint magyar falunkban közismeretünkre utóbbi időig élénken divatozó szokás; legtöbb helyt ilyenkor, első május éjelen sudar virágzó fák vágatnak le az erdőkben a legények által, melyek azután kedveseik, a leányok házai előtt felállítatnak, sok helyt ilyenkor reggelen majd nem minden ház előtt, melyben férjhezadó leány lakik, ily fa látható ²⁾. Néhól ez azonban még nagyobb ünnepélyességgel is történik, Honban az Ipoly völgyén például Peszek és környékéről tudom (gy. 106), hogy a fára még kendők és szalagok akasztattak, s ezek célba véve lövették le, e mellett a lövő az összegyűlt leánysereg hallatára kiáltja kedvese nevét (épen úgy, mint a Duna partján sz. iváni tűznéli tüzes karika hengerítésekor VII), kinek tiszteletére a kendőt a fáról lelövi. Ily különféle szokások, összekötve vetélkedés s ügyesség kimutatásával, minél fogva például hosszú sima pózna tüzetik ki, melynek tetejében a felérő nyertes dija függ st., már nagyobb városainkban is rég feledett értelmekkel dívnak; az idő is ismét változva, majd május elsője, gyakrabban husvét s közönségesen pünkösdi hétfőről szól; sok helyett a májfák is csak ekkor jönnek elő, mint Esztergomban Muzslán (Vachot. m. föld népei 6. 12), hol pünkösdi hétfőn a májfa magas póznára emelve, a fiatal bíró — így neveztetik a fiatalság választott főnöke — háza előtt állztatik fel, s körüle nagy vígan járja el a fiatalság um. a pünkösdi táncot. — Ezen *fa behozatal*, *fa felállítás* azonban az összes e nemű

nánk, mint a virágvasárnapián kimenő kisse s bejövő sonhával? talán az eredeti tavaszi Gergely táji ének és szokás változtatattott el, iskola mesterek által csak ily célra. — 1) ámbár valamint nálunk már ezen leírt Gergely napi szokások ideje habozva jó elő, s én sz. György vitéz napjáról is így hallottam, kinek tiszteletére sajátlag divatoztak volna hason lovagias vívó gyermekjátékok, mi a mint igen valószínű, s máris május elsőjéhez igen közel áll, úgy még is nem lévén róla bizonyos tudomásom, általános divatozásokról nem szólhatok; Erdélyi is azonban (köz. 26) így tudja épen a Balázs vitéz közmondást mint Gergely vitézt, s említi, hogy így jártak a gyermekek katonáknak öltözve mint Gergely napján. De így a németben is felemlítve találom a májusi mellett a gergelyi szokásokat Schmellernél (würt. 2, 82), hol találókban is az ünnepély nem iskolai toborzás, de az iskolát bezárónak mondatik, melyen az iskolai gyermekek a falukon a tavaszi kezdettel nyájakat őrizni kezdik; mire idézi az 1563 müncheni schulmeister ordnung szavait: mit dem Gregori oder umbgeen zu st. Gregorientag soll es hinführen noch, wie yom alter hergehalten werden. — 2) egy birtokomban lévő: octava seraphica című könyv (nyomat. Royern. Posen 1746) bekötésén ezen nevezetes megjegyzést találom: 1-a maji arbores infodiuntur ante domos ex eo quod, s. Philippum ut observarent impostores, noctu ante domum, quo intravit viridem arborem infoderunt, ut mane inveniant ubi hospitet, quod ut deus ab illis subtrahat per s. angelos similes arbores secari mandavit, et ante domum quamlibet eiusdem urbis imponi. az adat honnét van, nem tudom; jelenlése azonban nevezetes és világos, a pogány szokásnak keresztényi értelemmel eltérése, a nap, mint tudva van, az érintett szentnek ünnepe.

szokások nyomai szerint egyik legeredetibb ünneplése volt már a nyárnak, miszerint hol az másképp is személyesítve alakítottatott, az illető személyek mindenkor ennek ismertető jelvéül *virágzó fát, zöldellő vesszőt* tartának kezükben. S nálunk is a szokás ismét itt nem állapodik meg csupán a májfanál, mindenfelül tudnak még nyomok ily **zöld ágak** jelentésteljes és szokásos *behozataláról*. Nevezetesen már így hozatott a tavasz kezdetén ismét ennek beérkezéére minden házba egy *barka, zöldellő ág*, és pedig először már *Balázs napján*, melyen Erdélyi tudósítása szerint (köz. 26, 1. az előbbi jegyz.), éppen már amaz Gergely napi lovagias katonásdi gyermekjátékok is divatoztak volna; tudósításom szerint (gy. 107), ilyenkor az iskolai gyermekek nagy gonddal mentek ki egy *zöldelő*, vagy legalább *barka ág keresésére*, s ennek hiányában (febr. 2) *téli zöld s repkénnyel* kezökben *dalt mondvá vívék ezt a házakba*, miért nekik ismét ajándék járt, a háznak pedig *szerencse és áldás*; a magyar, sőt az iskola mesterektől ily alkalmakra betanított latin dalból, minőt tudósítom, ugymond, jól tudott, és sokszor elénekelt volt gyermek korában, most már csak a töredékre emlékezett, mely minden versszaknál ismételtetett, s ez is még elég nevezetesen tudósít a zöld ág hordatása jelentéséről:

omne lignum reverendum laude

pulchrum germinet.

Hasonló értelmét keresném még a közmondásnak: megjött Antal Budáról, *zöld ágot* hozott, Dugonics (péld. 2. 267) azt azon bucsújárók szokásából magyarázza, kik pünkösdi napján Budára Kis-Celbe jártak, s onnét botjaikra kötött zöld galyakkal értek haza; és „azt um. *szerencsésnek lenni mondották, ki zöld ágakkal érkezett haza*;” a dologban nyilván a pünkösdkori bucsújárásali zöld ág hozása s az általi szerencse eszközlése értelme igen jó talál ismét. — Legnevezetesebben azonban s legvilágosb értelemmel mutatja még e *zöld ágaknak* ily jelentés teljes haza hordatását a pünkösdi szokás, mint arról a magyar vidékekről, Kecskemétről különösen értesülök (gy. 165): „pünkösdi vasárnapján korán reggel, *pántlikák néha színes kendőkkel ki cifrázott zöld bodzafa* (l. VIII) *ágakat* a házak udvarába levő kútak gémeire, vagy hosszú póznákra kötni, vagy az utcára szolgáló kapuk és ajtók fölé szökták tűzni. Ezen ágakat a molnáregények a száraz malmok teje csucsába tűzik. ezt pedig, mint több kezdezősködés után hallám — mond tudósítom — a szent Lélek lejövetele tisztelésére teszik.” Én a szokást éppen így ismerem egész Poson megye felsőbb szláv vidékén, hol minden ház fedél eszterhája dugdosott zöld ágakkal köröskörül feldiszfittetik pünkösdi vasárnapján, hasonlóan tűzetnek egyes ágak az ajtók, ablakok, a marhaólak nyílásai fölébe, az általam többször hallott jelentéssel: hogy a rossz lélek (zli duh) távol tartassék lakaiktól 1).

- 1) éppen így jó elő szinte ama zöld ág hordás is az említettem szláv vidéken, csak hogy ismét sem Balázs, sem Gergelykor, de József napján, mi a 20. martius utáni tavaszi fordulatnál fogva legjobban is talál; ilyenkor kis leányok zöld ágakkal kezükben, melyek itt többnyire fenyő ágak, feldiszfítve azokat szalag, aranyos diók, tojások, hímes papíros szeletekkel, járnak ablakról ablakra énekelve a különös dalt:
mile mile leto, kdess tak dloho bilo,	u ruZENKI u studENKI, nowe ruCE meLo,
a vam pan hospodar pekne zaspivame,	a vam pani hospodinko, pekni venec dame.
už sa hori zelenagu, modrim kvitkem prekvitaju,	hodi ponih matka boži hledajice sveho sina st.

kedves nyár hol voltál oly sokáig, a rózsánál a kúthán (?) — néked gazda énekeltünk, néked gazdasszony szép koszorút adunk; már az erdők kiszőlődtek, kék virággal virágoznak, jár bennük az istenanyja, ke-
reese az ő fíját st. miben aztán egészen már keresztényi ajtatos énekké alakul; az így tovább szövődő
szép dalnak csak eltérőbb rövidke variánsait találom az eddigi szláv gyűjteményekben, s nem is ezen időre
felhozva, mint Hanuschtól (koleda kalendar 1852, 150): a cikkből, mint mondám, legjobban erősülhetek
szinte sajátaink meddig tartó eredetisége kiismerésére. — Egyébkint amaz zöldág hozás szokására számos
nyomok más népeknél is, így például az olaszoknál (Polyd. verg. de invent. 5. 2): est consuetudinis
(Urbino-ban), ut juvenus promiscui sexus lactabunda cal. maji exeat in agros, et cantibus inde virides re-
portet arborum ramos, eosque ante domorum fores ponat, et denique unusquisque eo die aliquid viridis
ramusculi vel herbae ferat, quod non fecisse poena est, praesertim apud italos, ut maeftat.

Visszatérve — honnét eltértünk a májfák és zöld galyak behozata által, — a május elsőjéni ünnepélyekre, melyeket még ezen kívül különféle mulatságokkal tartott meg a nép külföldön és nálunk, — ámbár itt emlékeztünk s tudomásunkra már csak a műveltebb világ, egyes társas körök tisztán mulatságból, minden mélyebb szokásos jelentés nélkül, — különösen feltűnnek még az amazoknál ekkor tartott *lozaggjátékok*, az erdőbei *kilovaglás*, s városbai koszorúzottan visszatérő csapatok ünnepélyes szokásai közt, hogy ilyenkor e célra sajátlag egy *fönök*, egy *májusi fejedelem*, *király* választatott, kinek lovon ülő, virágok s zöld galylyal feldisztett alakjában *személyesített* sajátlag a *bejövő nyár*. Így a német régi népies *maireiten* és *maigrafen-fahrt*-nál a *maigraf*, *maikönig*, a francia *roi* ¹⁾ és ang. *lord of the may*, *lady of the may* (I. Grimm 738). — De erre már nálunk ismét élénkebben utalnak szinte, az e tekintetben felhozható legnevezetesebb emlékeink, az úgy nevezett **pünkösdi királyságról**, mely már a mellett, hogy még maig élénkebben divik, a hason népszokásaink feljegyzésében gondatlan íróink, sőt hatóságaink figyelmét is igénybe vette, miután néhol mind az egyházi, mind világi hatóság eltiltásuk és elnyomásukra nézve szükségnek találta erőszakkal fellépni. Így tudósít már Bartholomaeides (cot. Göm. 445), hogy még a sz. jánosi tűzszertartási népszokás mintegy magától elmúlt: non ita se res habuit cum ritu **regum pentecostali** constituendorum, *nostris diu multumque usitato*. hunc enim magistratus civiles et ecclesiastici censuris et edictis suis impugnare et abolere debebant. fit huius ritus in protocollis provincialibus, inprimis autem adversariis ecclesiasticis evangelicis luculenta et iterata mentio. nimirum quoties visitationes, quae audiunt ecclesiasticae, apud evangelicos instituebantur, toties in abolenda ista consuetudine laboratur. consistebat autem ritus hic in eo, quod *feriis pentecostalibus unus e numero juvenum alicuius loci, in magistratum incolarum omnium, cum potestate brevi duratura*, sed *regio nomine insignita, creabatur, eique potestas iudiciaria et suprema antiquatis tantisper ordinariis localibus magistratibus, deferre*batur. Quid sibi consuetudo haec voluerit, facile dictu non est, existimaverim vulgus hac cerimonia morem majorum duces creandi, procerum item regem eligentium imitari voluisse (?), idque inprimis inde coniecerim, quod provinciales magistratus ei abolendo tum demum manus et animum adjecerint, dum regnum Hungariae desiit esse electitium. scilicet iuxta adversaria publica a. 1673 ídem magistratus incolas Jánossienenses et Pálfalvenses graviter ideo animadverterunt, quod reges pentecostales constituere fuerint ausi. A szokás egykori élénk divatozását Csallóközben tudja ismét Bél (not. 2. 236), említvén a Csőtörtők melletti sz. Őrsébet (cui praeter aedem sacram, úgy mond, nil quidquam est residui) egyházánálí bucsúkat: huc sacras peregrinationes *altera pentecostes feria* institui olim accepimus, religione oppido eximias, atque hilaritate insigni. *rusticum* scilicet *vulgus, vetere suo more vicatim sibi reges, diebus pentecostes sublegit*, quos vernacule **pünkösdi király** h. e. *reges pentecostales, seu temporarios vocant*. frequentes huc coeunt, cumque sacra concelebrassent, effunduntur in choreas et tripudia. rebus florentioribus, adeo haec cerimonia obibatur sollicité, ut *heri ipsi subditos sibi, ad eam faciendam compellerent*, iam aliquot retro annis, obsolescere ea solemnitas coepit, credo ob angustam rem agrariam. Bél tehát annak a hatóságok általi ellenzéséről mit sem tud; sőt azt az egyházi bucsú kíséretében, s egykor a földesuraságok által alattvalóik közt intézve hozza elő. Innét gondolnám, hogy a Gömörbeni tilalom oka ne tán a visszaélések voltak, miszerint Bartholomaeides tudósításakint, ilyenkor a rendes helybéli hatóság megszűntével az egy időre a pünkösdi királyra vitetett át, vagy hogy a népszokás máris némileg — mint más hasonló

1) Champollion (rech. sur le patois 183): maie, fet que les enfans celebrant aux premiers jours du mois de mai, en parant un d' entre eux et lui donnant le titre de roi.

szokásokról is látjuk — az egyházi ünnepélyekhez alkalmazva magát — mire az alább adandó pünkösdi királysági daltörödek is mutat — később a protestantismus által, mintegy az előbbi vallástól felmaradt szokás kiírtandónak tartatott, mit nyilván Bartholomaeides adata, hogy különösen az evangelicus egyházi vizsgálatok ellenek kikeltek, bizonyítana, míg ellenben Bélnél egyházi bucsújárások alkalmával találjuk említve.

A szokás mai gyakorlata, kétségtelenül már sok lényeges feledésével, mint az különösen a palócoknál Nógrád, Hont, Gömörben és Csallóközben (gy. 108 és Karcsey u. muz. 2. 503), kisebb nagyobb különbséggel divatozik, tudomásomra ebből áll: pünkösdi napján, gyakrabban csupán pünkösdhétfőn az ifjúság a délutáni tánc és zene előtt választ maga közül, és pedig a legények külön egy *királyt*, s a leányok is egy *királynőt*, amaz az ünnepély feje és rendezője, emez dísz, az ünnepélyes öltözk, szalagok, kendők s virágokkál feldíszítés mellett, fejükre *korona* vagy csak virág *koszorú* tétetik, kezükbe virágokkal díszesített királyi pálca adatik, olykor azonban ezt, a király által rendelt szolgálja viszi előttük; ehhez a leány arca fehér lepellel elkendőztetik, karjára virágokkal telt kosarat tűz, s ha az adandó ajándékok sokasága megkivánná, ilyeneket visznek utána kiválasztott szolgáléányai is; végre négy fehérre meghámozott botocsákra köttetik egy nagy piros tarka kendő négy vége, s mennyezet-kint vitetik felettük négy leány által; az egészet kézenfogódzva kört alakított legények és leányok táncoló serege veszi körül, s megkezdik a táncot a falu kocsmája, a király v. királynő háza előtt, honnét a menet házról házra folytatattatik, minden ház előtt eljárák a körtáncot; mire a ház gazdasszonya kilép, széket téve a ház elé a király és királynőnek s kosarába ajándékokt vetve, mi a kosárból virághintéssel viszonoztatik, a pünkösdi királyné arca lelepleztetik s az illető pünkösdi ünnepére vonatkozó versek, kísérve többnyire a ház ura s asszonyára, kiktől az ajándékot vevék, alkalmazott szerencse kívánat s hálálkodással szavaltatnak el, vagy egyhangún dúdoltatnak, minek ismétlődő zárversei viszhangoztatása közt az egész csoport eljárá a kör- vagy tipegő-táncot. Ily daltörödek, melyekkel közönségesen a hosszabb ekkori énekek — minőkre fájdalom, különösebbekre szert nem tehettem, mert az ismeretemre jutottak csak a közönségesen használt s ismert népdalok, sőt egyházi énekek is — kezdődnek s minden egyes versszakai végződnek, s mit a csoport is táncolva viszhangoz, a palócoknál:

máma vagyon, máma vagyon
holnap vagyon, holnap vagyon

piros pünkösdi napja,
annak másik napja;

az erősen frissített táncnál:

hadd tapodjuk hadd tipodjuk
piros pünkösdi napját.

egy ily bővebb törödek közölve Szabó Károlytól (u. muz. 1. 575):

mi van, mi van ma, **piros pünkösdi napja,**
holnap lesz, holnap lesz a második napja.
jó legény! jó legény! jól megfogd a kantárt,
ne tiposd, ne taposd a pünkösdi rózsát.
szálljon házatokra az egék harmatja,
mint az előtt szállott az apostolokra.

Levegővel gyűjtötték

A törödek értelme, mint látni, egyszerűn pünkösdi ünnepére vonatkozik majd nem, különösen a második közlemény végszakasza értelménél fogva is; a közbeszótt eltérőbb törödek eszmék e mellett csak homályos értelmet adnak; és mégis ezekben is feltünőbb nyomok jelentkeznek, így mindjárt a pünkösdi *piros* epithetona: *piros pünkösdi*, mennyire emlékeztett a hagyományos s annyira hitregeileg alakuló *szép piros hajnal* köszöntési formulára; mi itt a nyár dicsőítő személyesítésének épen úgy megfelel, mint amott a

hajnalnak. Ily nyomot keresnek szinte a „jó legény jól megfogd a kantárt” szavakban, melyek már egyiránt vonatkozhatnak a *pünkösdi királynak* egykor ez ünnepélynél *lovoni menetére*, mint az általa személyesített *nyárnak*, mintegy *lovon*, uralkodó s királyként hatalommal *beérkeztére*, valamint a szokást és értelmet a külföldi ünnepek még, a lovon bevonuló amaz májusi király, maikönig, maigraf-ról tudják. Magában tehát a már átalakított s aljasodásában értelmetlenné lett dalban ott feledett szavak is elárulnak egyet mást, mit már a szokás nem tud; valjon a *tapodni* és *ti-podni* szavak csak mintegy a tánclejtést kifejező hangkiséretül veendő-k-e, melyekkel az első dalban különösen a *pünkösdi nap tapodása* fejeztetik ki, míg a másodikban a *pünkösdi rózsza tapodása* tiltatik? a mint így itt értelem vesztve állnak semmi jelentést sem adhatnak, valjon azonban eredetileg a nélkül lettek volna? Ha nem átalnám, hogy ily kicsinségekben túlzással vádoltathatom, én még egy mélyebb jelentésre is akarnék figyelmeztetni a pogány színezetnél fogva, melyben az első töredék inkább tartva a pünkösdi tapodását éneklí, míg a másik, nyilván keresztényibb színezetű, az ellen csak a pünkösdi rózsza tapodása képében tiltakozik; mélyebben követő olvasóm az értelmet felismerendi további magyarázatom nélkül. A dal egyébkint mint maga a szokás, mint mondók, már csak átalakított töredékként veendő; s így maradhatott ma már el a talán egykori *lovoni menet*, valaminthogy a föntebbi adatok összes vonásai, már csak kevés helyütt találhatók fen együtt, ott is, hol még a szokás maig divatozik; ez is, hasonlóan a többi e neműhöz, az azt sajátlag gyakorlott, és pedig vallási mély értelemmel gyakorlott nép köréből lejölt mulatság s játékként utóbb az ifjúságra, míg ettől vég feledésében mindinkább kicsínelve s átalva leszál már napjainkban a gyermekekre; és legközönségesben csupán is ezek, kitűnőleg kis 8—12 éves leánykák csoportjai tartják a menetet, kik közül egyik a feldíszített királyné, vagy még egy náluknál is kisebb felkoszorúzott flúcska a király, s a dal s tánc mellett a házról házra kéregetve járás a fő vonás.

Az egészhez azonban még is még egypár amazoktól eltérőbb s nevezetesen ki-egészítő vonást is toldhatok. Így Kilitiben Csallóközben (gy. 132) pünkösdi napján hat leányból álló csoportozatok alakulnak, kik fehérbe öltözve fejükön rózsza koszorúval, egy *fa bábót hordoznak, szépen felöltöztetve virágok, koszorúk s koronával feldíszítve*, midőn véle egy ház ajtajához érnek szavalják vagy éneklík:

elhozta isten **piros pünkösdi** napját,
mink is meghordozzuk **királynénk asszonykát,**

mire a bábót a mint birják, oly magosra emelik a felkiáltással: „*a kétek kendere ilyen nagyra nőljön ni!*” — Itt tehát már egészen hasonlóan a *tél képének a kisze borzas boszorkány báb alakbani személyesítéséhez*, a *nyár* is megfelelőleg ellentétezve egy *diszes koszorúzott s koronázott királynői báb* alakban képeztetik, s mint ott a kisze vonatkozásra alkalmazásában a *jégeső, a halál, betegség* a következmény, úgy itt a *nővény, kender magasra növe*. Nevezetesebb még, mit a múlt század első felében, a kis-honti magyarokkal elvegyült szlávoknál pünkösdi királyság szokásáról Bél (not. 4. 750) közöl: *diebus pentecostes, regem e medio sui deligunt eoque corona redimito, die altero in choreas abeunt, solemnitates eas in horreis peragunt, praesidente uno ex senioribus, idem senior regis quasi interpret, ipso tacente, verba ubi opus facit, atque reddit, dum quis salutatum accesserit, id manus strophio obiectae stipulatione fieri fas est, praeterea dum in saltum procedit rex, bacillum subinde iactat, hunc si volentem ephoebus manu celeri non exceperit, mollius ab ipso rege bacillo percutitur. Quod reliquum est, accubiturus rex mensae insidet super pulvillis, parobey-s* (Bél a szláv szavat magyarázza: *adolescentes saltus administri*) *adtentente ministrantibus, et aliis quidem ex lege adstantibus, aliis in tecto excubantibus, liberaliterque invitant-*

tibus, si qui ad eorum choreas et tripudia accesserint. Bél e tudósításával a végső tudomásunkra levő adatot is kimerítettük, de véle egyszersmind a szokásnak teljes jelentése és értelme is földerül. Előbb azonban míg ezen vonásokat összefoglalva, azt előadhatom, ez utóbbi adatnak mieinkhez számítását kell igazolnom, s a szláv nép hason szokásaival párvonaloznom, melynek ez itt látszólag sajátja volna Bél tudósítása szerint; a közvetítésre azonban maga Bél szolgáltat adatot, a mennyire tudósítva ezen lakosokról mondja, hogy a szláv nyelvet magyar szavakkal vegyítve beszélék, mi a gömöri eltótosodott sajátlagi magyar palócok és barkókra mutat. Bartholomaeides is ki a gömöri népszokások leírásában a szlávoknál divatozókat különösen kiemelve szokta megemlíteni, emezt kitűnőleg a magyaroknak tulajdonítva, a szokásnak divatozását a tisztán magyar-ajkú jánosi és pálfalvai lakosoknál említi (586). A hazánkban dúsz szláv népszokások közt ez szinte a legkevésbé ismeretes is ¹⁾; mivel azonban koránsem akarom szokásunk kizárólagos sajátját állítani; mythosi mély jelentősége éppen abban fekszik, hogy ez is, mint a többi, kitűnőleg természettiszteleti képletek, más népek hason szokásaival találkozik, melyek ha bár, a mint már annyiszor elmondók, a mai európai népek közt az idők folytán, egy téren lakás, sőt érintkezés által is közeli hasonlatossággal tűnnek fel, úgy kétségtelenül mégis mind e népek ős eredetiségére vihetők vissza, miután mind ezeknek nyomait már a keleti régi népek perzsák st. szokásaikban — mint mindjárt alább látandjuk, felleljük; s másképp mint sajátágos negédelt eredetiségük nem is volnának mással, mint üres historiai hypothesisekkel magyarázhatók, mint amaz Bartholomaeidesnél a szabad magyar vezér v. király választásról, melynek természetesen a népies pünkösdi királysággal semmi köze. És csak ugyan a többi mai európai népségek hason szokásai közül, melyeknek a mienkkeli összeállításától éppen mit sem kell itt tartanunk elsőbbségünk és eredetiségünk elhomályosítása miatt, — majd nem legközelebb tarthatók a mieinkhez a cseh és szerb ilyen szokások, a mennyire azok, miket fentebb összevéve vázoltam igen hasonlóak a Vuk és Čelakovskynál (pisn. 2. 213) leírt ezen utóbbiakhoz; szerintők különösen a szerbeknél a *kralice* — királynők alatt a népnél ezen játékok jönnek elő, melyekben 10 — 15 leány előre betanítva, sarló alakot képezve egy táncra összefogódik, a bal szárnyon egy koszorúzott leány áll, jobb kezében törrel s királynak nevezetik, ellenben a bal szárnyon egy más leány kezében fehér s vörös színű zászlóval, honnét zászlósnak (szerbül: barjaktar mi sajátlag törökül volna) nevezetik, a közepén ülő fehér ruhával leplezett leány a királynő, e mellett szolgálénya áll; a királyné körül kering azután a tánc, míg a zászlós és király egymással vívnak; a házak elébe érve a királyné számára szék hozatik, mire a háznép megénekeltetik ²⁾. Kollár is (rozpravy 354) felhoz egy 1591-diki rendeletet, mely a russalky ünnepek (így neveztetének a szláv víztündérek, s az ünnepek pünkösdi fürdési st. szokások voltak) alkalmával régi szokás szerinti király játékokat s ködmön hordást st. tiltja. Mindezekben a szokásnak sajátlagi szláv neve tehát a *királyjáték* — *kralice*, mi már eltérőnek mutatkozik egyiránt Bélnek azon gömöri szlávoknál világosan említett *pünkösdi király* nevével, mely így csak a magyarban állhat és szláv fordítást nem enged ³⁾;

1) Čelakovszky (slov. pisn. 2. 216) szerint is a királyjátékok csupán a szerbek és cseheknek divatosak, míg úgy mond a más-szláv népeknél éppen semmi nyomuk. — 2) Čelakovszky (i. h. 159) közül így alkalmi cseh éneket és a 215 lapon egy szerbet is, mely Vuk szerint a szerbeknél már 500 év előtt divatozott volna; közlöm én is ez utóbbit, hogy kitessék, mily korán veszttheték már ezen dalok sajátlagi eredeti értelmüket, mintán ez sem tud semmit mást üres ismétlésnél, hasonló töredékesen; mint a mieink: kralju, svetli kralju! — kralju, svetli kralju, leljo! — kralice banice! — kralice banice leljo! — ustaj te posetaj — (kelj és ülj le) ustaj, te, posetaj, leljo! od dwora do dwora (udvarról udvarra), do careva stola (a cár trónjára). — 3) az ünnep neve legalább szlávainknál ma duch, swati duch — szent lélek, mivel már a király név, mint az nálunk a pünkösddel előző, meg nem fér, s így a russalka, turice vagy letnice-val kellett volna annak összetévé előjöni, de mit Bél aztán nem fogott volna a „reges pentecostales“ kifejezéssel fordítani.

honnét nyilván az, ez által is, mint magyar szokás jelentkezik. Találókban jöne elő ehhez a németbeni *pfingstkönig* név, de itt ismét a szokásbani különbség lényeges; Grimm szerint (746) így nevezeték Denisenél (Iselefrucht.) az osztrák népszokás szerint a falu ifjai közül az, kit pünkösdkor falevél és harasztba burkolva a többiek megfürösztének; ez máshol a sajátlag úgy nevezett: pfingstlummel, pfingstschläfer ¹⁾, a pünkösdi reggelén marháját legkésőbbén kihajtó szolgál, kit azért a többiek fagalyakkal megkötözve verés közt hajtának a falun át és megfürösztének, vagy pedig a nyargaló a házak ablakaiból leöntetik, mi már ismét egy más vízcultusi, *első előidézési* népszokásra vonatkozik (l. wasservogel Grimm 530, 745, Panzer beitr. 234); e tekintetben ha bár az időre nézve eltérőleg, még is a szokás jelentésére közelebb állnak ama külföldi német ang. francia st. *máj-királyok, grófok* st.

Összefoglalva már most a nevezetes népszokásunkról tudomásunkra lévő vonásokat, mint azokat a külföldi hasonlatok is még felvilágosítják, bennük ismét nyilván *időszaki, időfordulati* ünnepeket, s itt különösen a *nyár megjöttének* ünneplését s tiszteletét látjuk; ebben pedig kitűnőleg a nyárnak, mint egy a télen győzelmet vett hatalmas és diadalmas *királynak* vagy *királynőnek* személyesítését, mit már a pünkösdi felkoszorúzott, megkoronázott leány vagy legény, kinek a többi hódol, képvisel; talán valaha ehhez még szinte *lovon* tartva a menetet, mint már véleményeztük, s ezen esetben ismét hasonlóan a lovon érkező *piros hajnal*, a *lovon menő nap* és *holdhoz* képzelve. Hasonlón szinte mint a tél *borzas, torz arcú boszorkány, vén banyakint* kivetetik, úgy ez *koronás, virágos báb* alakban ellentéteztve a rosz tündér, boszorkány tüllel, mint *tündér királyné* körülhordatik; és a *kivetett, ledöntött*, gyalázatosan *vonatott fatörzsök, tuskó, töke*, tél helyébe, mint *zöldellő ág, virágzó májfa* hozatik bé. Mi még ezentúl, mint pünkösdi királyságunk egyik kitűnő nevezetes vonásaul áll, miszerint még a régi szokások Bartholomaeides és Bél tudósítása szerint tudják, hogy ekkor minden egyéb hatóság hatalma a pünkösdi királyság mellett megszűnt, s azok a rövid időre önkényesen uralkodtak, utánzott *királyi széken ülés, udvar tartás* st. uralkodói szertartásokkal, — mindez a fentebbiekkel egyezőleg, véleményem szerint, még szinte egy mélyebb régi mythosi hitnézet nyomát tükrözteti fel, és az őz népek régi *szabadság ünnepei*, az úgy nevezett *sakek* vagy *saturnaliákban* találja megfejtését, midőn az urak letéve egy időre uraságuk, a rabszolgákat emelék magok fölé, mi már ismét különféle mélyebb vallási nézetekből történt ²⁾; így a babilonai és assyriai sakeai ünnepeknekél közönségesen egy rabszolga emeltetett a trónra, melyről a király lelépett, s biborba öltözve, korona és jogárral feldiszlítve kenetett fel, miután a nép neki hódolt, tűz áldozatra vettetett (Berosus Athen. 14. 10); hasonlóan a perzsáknál (Strabo 11. 8 és Anquetil 3. 581). A római saturnaliák alkalmával a rabszolgák uraik ruháját felöltve ülének helyökre az asztalokhoz (Macrob. saturn. 1. 10). — És így a középkor is nevezetesen élénken tudta még e szokásokat, s épen, mint az emlékek szólnak, a többi közt különösen pünkösdi napját is kiemelve még a farsangiak mellett, melyen egy ily, a néptől a szolgálkból kiválasztott király vagy királynő emeltetett trónra ³⁾; s mit emlékeink Bélnél és Bartholomaeidesnél erről tudnak, hogy magok az urak nógatták szolgáltaikat,

1) máskép: pingstkääm, pingstkäärel, pfingstbub, pfingsthanl, pfingstl. — 2) I. Sepp (2. 254) religiöse freiheitsfeste és saturnalien und Sakaeen: dass die ursprüngliche menschliche ordnung durch ein urverbrechen zerrüttet worden sei, bildet das fundament der theologie der völker des alterthums, an das opfer knüpft sich die hoffnung der knechtisch erniedrigten, in trauer versunkenen menschheit, dass das gefallene geschlecht wieder aufrichten und zur höheren freiheit erheben werde. auch die freiheitsfeste des alterthums tragen darum einen durchaus religiösen charakter an sich, ähnliche eleutherion fallen in die beiden solstitien. — 3) egy 13. századi irat így beszél a szokást 1155 körül (l. Grimm 1225): ecclesiasticae personae cum universo populo in solemnitatibus paschae et pentecostes aliquam purpuratum ac diademate reintentem, in eminentiori solio constitutum et cortinis velatum reginam creabant, et coram ea assistentes in choris tympanis psallebant, et ipsam tamquam idolum colebant. I. Sepp 2. 259 narrenfeste.

vagy intézék ezen játékaikat s bennük szinte részt vevének, meg hogy ilyenkor minden hatalom megszűnt az ideiglenes pümkösi király mellett, mint a jelentést közmondásunk is: *pümkösi királyság*, így kiemeli, nyilván csak ily felvétel mellett bizonyíthat; honnét semmi joggal sem lehet helyt adni a fentebbi ráfogott historiai magyarázatoknak¹⁾.

Valószínűleg azonban még a *tél képeről* is méltóbb személyesítések fen léteztek, mint amaz sajátlag már csak elmúltára vonatkozó tőke, s borzas boszorkány alakbani kivitele. Így fejezi ki még a népies nézet, hogy valamint Gergely napkor mint egy *elaggott ősz*, még utólszor *rázza meg fehér szakálát*, s a *vég hó esik*²⁾, úgy Mártonkor ismét *fehér lovon nyargal* be már ő is; s innét a *mártoni lúdhat* „*Márton nyerge*“ fehér vagy vörös színéből jöslata a jövendő téli időszaknak, valjon több sár vagy hó lesz-e a télen. Így tudja még végre a Luca napi népszokás is ismét a tél képét (I. VII), midőn *behavazott fövel, szalmába burkolva, csörgő békókkal lábaikon* járnak a fiúk a házakba *acél és tűzkövel* kiütve, hogy az egész télen, úgy mond, jól égjen a kályhában; mi nyilván ismét a *tél* egy sajátos alakbani *személyesítése* volt.

Több ilyesek volnának még szedhetők időszaki egyes fordulatokkori népszokásaink köréből, melyek azonban egy részt eddig homályosabban ismerve, más részt tágabb értelmezést engedve, jobban lesznek még röviden ős vallási ünnepélyeink (XVII) nyomai vizsgálatánál összeállíthatók.

1) Karcsey közli vélem egy dercsikai földművesnek is e nemű magyarázatát, hogy az régi szokás utánzása volna, miszerint valaha az ország tanácsosai minden évben új királyt választottak pümkösd napján, közönségesen egy pásztor fiút, kinek álomitalt adva, öntudatlanul szokták volt a királyi székre helyezni, de hatalma csak a jövő pümkösdig tartott, midőn ismét hasonló módon elsenderítve, kitevők régi helyére, s a felcsódott előbbi állapotában találta magát. a történetke nyilván könyvből kiolvasott mesére mutat, valamint beszélője is arra hivatkozott. ily historiai értelemben kevésbé érvényes Grimm véleménye is (734), a menyinyire az ily népies szokások s ünnepélyekre ragadott királyi udvartartási formákat, a pümkösd táján tartott német királyi udvari ünnepélyektől származtatja, minökről már a német hős dalok és a niebelungen is különösen gyakran emlékeznek. — 2) a már előbb említett gergelyi szokások mellett, melyek inkább tavaszi, nyár-képleti értelemre vonatkoznak, figyelmeztettem már föntebb a tűznél (VII) is, az ekkori tűz kiütés, acéllal járás, tűz begyújtás értelmére.

X. VILÁG.

Visszatekintés az eddigiekre és átmenet. Világteremtés, chaos, heo, hin, teremtés, természet, föld, anyag, ar-any. Világtozás, lidérc-, táto-, sárkány-tozás. Ördög-tozás és teremtés, a szellemi jó és anyagi rossz világ teremtese. Mony, tyúkmony, kókonya, Kókos. Világelemek, világalakítás, makrokosmos és mikrokosmos. Ember teremtese, testalakítás. Világ, hét-világ, másvilág, alvilág. Világfa. Aranykor, éden, aranykert; a nemzeti aranykor, boldog hon és ős lét; az elfajulás; vízözön.

Eddig volnának a magyar mythologia sajátlagi *istensége s főbb lényeiről* tana vagy tudatának töredékes nyomai, a mennyire az adott emlékek s nyomokból kitűnő eszmék, sajátlag s kiválólag az istenség s főbb lényekről magyar hitregei tudat s képzetekre vonatkoznak. S e szerint világosb vagy homályosabban kiismerhető volt már eddig egy *legfőbb lény* vagy *istenről* tudat; e mellett némileg alárendelt *főbb lények és szellemekről* nyomok, köztük kiválólag egy rossz szellem vagy istenség az *ördög* kitűnő alakjával; hasonlóan a jó és boldog, rossz és átkos *tündérek*, meg *örüdsok* és *hőskről* hitregei képletek; valaminthogy a *természetelemek*, az isteni, vezérlő, sugalló, jós *állati alakok*, az *égi testek és természet tüneményekről* hitregei nézetek megül, ismét csak e főbb lények alakjai tűnnek elő, a mennyire amazok ezeknek egyszerű nyilatkozatai, személyesítései, tündéries képletei, természetük tulajdonságai és sajátosságai, cselekvésük, testesülésük, elemük st.

Ezen visszatekintéssel az eddigiekre, mint az *istenség s főbb lényekről hitregei tanunkra*, a következőkben átmegyünk már mythológiánknak is úgy nevezhető sajátlagi *alkalmazott részére*; a mennyire itt ismét a nyomok vizsgálata lesz tárgyunk, melyek sajátlag a magy. mythologiában fenlétezett *gyakorlati vallási momentumot*, az *embernek a fölénys s világhoz* *vallási viszonyát*, vagy legalább az ezen viszony minőségéről hitregei eszméket előnkbe tárja. Ennek sajátlagi alapja a *világ s embernek az istenség általi teremteséről* tudat lévén, innét kezdjük mindjárt tárgyunkat taglalni.

Ha már azonban eddig a nyomok zavart forrásokhoz vittének, honnét egyedül lehetett meríteni, s a meritett tisztulására kellett a legnagyobb gondot fordítani, hogy az alapot kiismerjük; úgy természetes, hogy itt e kevésbé feltűnő vallási nyilatkozat kiismerésére még homályosb nyomok vezérlenek, melyek első tekintetre majd nem egészen felismerhetetleneknek látszanak arra nézve, mi lehetett például a magyar ősvallás hite a világról, lélekről st. mind ez azonban, bár mi bizonytalanoknak mutatkozzanak is e nyomok, nem jogosíthat a követésük s vizsgálatukkal felhagyásra; sőt annál inkább követeli, hogy élesített tekintettel járjunk utánok felkeresésükben; s ha csak kevés s

türedékes az, mit lelünk, annál lelkiismeretesb gondossággal állítsuk össze a legcsekélyebbet is, melyen amott talán könnyebben áteshettünk, mint az egyetlen ereklyét, mely még e részben ránk maradt. — Legbiztosabban azonban adj a mindjárt maga a tárgy kezünkbe a felismerésére vezérlő fonalat, a mennyire itt az alkalmazott vallási nyilatkozat lévén vizsgálatunk tárgya, amaz előbbi hitregei eszmék és képzeteknek ezen utóbbiakbani alkalmazása jelenségét kell legtöbb helyt, mint összefüggő s egymást felvilágosító egészet felismerni igyekeznünk. Ezen eljárásunk által pedig eredményekhez jutunk, melyek amaz első tekintetre meddőnek látszó: világ, teremtés, lélek st. mythosi nézeteinkről kérdésekre kielégítő, sőt meglepő feleletet adnak.

Mig a mythosok a theogoniai képzetekben, a különféle daimonológiai és polytheistikai alakok és személyesítések képzetében egymástól gyakrabban eltérnek, láttuk mily szorosan találkoznak a természetvallás tárgyai: az *elemtisztelet*, a *természet-tünemények* körüli képletekben. Hasonlón mutatkozik ez a *kosmogoniák* és *anthropogoniákban*, és felmutatandó egy pár eszmetüredékeink itt ismét, minden másképp nyilatkozó eredetiségük mellett, szorosan találkoznak a nevezetesebb e nemű mythosi nyomokkal.

A világ eredetéről mythosok azon alapeszméje, hogy annak kezdetét *ür*, kellettlen *zavar*, *chaos* előz meg, nálunk is nyelvünk egyikét halaványuló fogalmában kereshető még. A görögben ez *χάος*, a latinb. *hiatus*, az ógermánb. az eddábani a világ teremtetést megelőző *ür* s zavarróli hitregés kifejezés: *ginnunga* gap – gaffen, kluft és *gähnung* ¹⁾. Ezekhez alak s értelemre hasonlónak találom régi *hew*, *heo*, *heu*, *hiu* szavunkat, s a réginyelvünkön előjövő (N. E. 3. 302) többi különféle *heon*, *hivan*, *hijan*, *héjan*, *hián* formákban innen eredő kifejezéseket; ma a közhasználat a szó *hiu* alakját ismeri csak nagyobbára, az elszármazott *vanus* értelemben, s csupán még némely származékaiban, mint *hiában* – *gratis*, *hiány* – *defectus*, *hiábavaló* – *inanis*, a tagadó *hiján* – *sine*, *absque*, maradt volna fel eredeti: *ürt* – *vacuitas*, a *semmiséget* – *hiatus*-t jelentő értelme. Régi nyelvünk fennmaradt nyomai azonban eme jelentését még tökéletesen bírják. Így fordítja a Jordánszky-féle (1519) codex a genezisnek a világteremtéséről ide vonatkozó szavait: *terra autem erat inanis et vacua* – ez *feld kedegten vala ýres és hew*. A bécsi cod. (N. E. 1. 12) Malachias prolog. végén: *peccato vacuos* – minden büntől *helukat*. A münchen. cod. (u. o. 3. 176): *dimiserunt eum vacuum* – elereztec ötet *hyan*, (u. o. 40) *invenit vacantem* – *lette hivan*. A halotti beszéd. *heon tulutva wt ig fa gimilcetul* – egy fa gyümölcse *hiján* tiltta őt. Moln. és Kreszn.: *hizon* – *vacue*, *inaniter*. Nevezetesen tudja még a szó: *sötét*, *ür* értelmét a tájnyelv (tájszót. 161–2 székely, Pápa, Marcal st. vidéki szó), mely szerint *hi*, *hij*, *hiju* a ház fedél ürege, hová a széna vagy gabona rakatik, ámbár az itt némileg a fűdélnél fogva, a ház *héjára* – *cortex* is volna magyarázható, minek ellenében a tudomásomra divatozó közmondás: *sötét mint a hiju*, áll. Nyilván azonban a szó régi *ür* – *vacuitas*, *hiatus*, *semmiség* értelménél fogva, látjuk belőle eredni, az ezen fogalmakat különféleképp alkalmazó származék szavakat, minőkül már a fentebb elsorolt *hiu*, *hiány*, *hiján*, *hiában* szavak mellett még, további formatiókat is nagy számban lelünk, mint: *hivalkodik* – *otiatu*, *vacat*, *hülye* – *döre*, kinek esze *hiányzik* vagy megzavart, a régi *heit* – *stullus*; bécsi cod. (N. E. 1. 154): *tuggad ten magadat Isrl. heitnac* – *scitote Israel stultum*. a münchen. cod. (Mát. 33, 17):

¹⁾ nem csak a fogalmak, de a szavak is *χάος*, *χαίω*-tól, és *gähnen* óéjsz. *gina*, lat. *hiare* rokonoknak mutatkoznak l. Grimm 525.

heiloc és vakoc = *stulti et coeci*; — *hü*, például: *kübele módon* = *stulte, coeco impetu*, vakon; *hü büba* (Pázm. pred. 8. 15): „alávalónak akarván valakit jelenteni, úgy mond, szájunak látva azt mondjuk, hü büba.“ Különösen még figyelmet igényel a *hüledezés, elhüledt* = *zavar, expavescere*, francia *embarras* értelme is, melyet ha az elhülés = *expavescere*, *frigescere* értelemmel a *hüs* gyökhöz is lejtünk, úgy ezt is a *defectus, vacuitas caloris* értelemnél fogva ide sorolhatnók, mint Jászay is (N. E. 3. 302) a *hiv* = *vocat* igét, a jelen nem lévő hiányzásával értelmezve, ide tartozandónak véli.

Jelen szavunk és fogalmunk mellett, akarok mindjárt mellékesen figyelmeztetni a classicusoknál előjövő skytha kosmo- és anthropogoniai regében mythosilag is felmerülő hason névre. A rege szerint (Herodot. 4. 8 és Diod. Sic.): Herakles midőn Geryon ökreit a végtelen sivatagokon, melyek később Skythiának nevezettek, őrzé, elaludt, a félébredt észzeveszi, hogy az alatt lovai és kocsija eltűnt, keresve ezeket **Hylea** a földből szülemlett, félig kigyó s félig nővel találkozik, ki az elfoglalt dolgokat csak akkor adja vissza, ha Herakles vele nőszül; ennek következtében születnek magzatai. Agathirsos, Gelon és Skytha. A monda nyilvános anthropogoniai értelme mellett (melyre még visszatérünk), hogy Hylea és Herkules, az istentől s anyagból, származnak a Skythák, a Hyle név jelentésénél fogva kosmogoniai értelmet is ad, miután a hyle szónak itt az erdőség, vadon, kietlen pusztasági ür, mocsáros vidék, durva földanyag s általában *anyag materia* értelme mellett, mi utóbbi sajátlagi jelentése a görög-latin szónak (Sueton. gram. 10 Freund. lat. wört.), nyilván a monda a Hylea női fél kigyó alak amphibiumi tulajdonságánál fogva, a víz s föld elvegyültéből anyag, tehát ama chaosra utal, melyet Herakles megtermékenyítve, belőle egy új világot s embernemet hoz elő¹⁾.

Figyelmeztetek még további ide vonatkozó szavaink és fogalmainkra, különösen mikép nyelvünk ama *chaos* vagy semmiből világ alakítást a **teremtés** (creatio) szóval kifejezi, magát a teremtetet, a világot *teremtvény* és *természetnek* mondva. Szavunk a *terem, termő*, benső világos s dús értelménél fogva, igen jól fejezi ki a kosmogoniai eszmét; emlitem e mellett, hogy a *természet* szavat Vajda Péter gyakori különcködő, de sokszor találó szövelemzése közt a „*termő zatra*“ elemezte; ha ez több alappal történik az itteni nyilvános szóképző mellett, úgy igen jól fogott volna találni, a mennyire maga a *zat* szó a használt *zátony* képzésben, ismét ama kietlen chaost, víz és föld vegyületet jelentené, melynek egymástól elválasztása, s mintegy ez által termővé alakításával veszi a világ kezdetét. Egyébiránt e helyt eltekintve is a bizonytalan magyarázattól, szavunk benső gyöki értelme *incrementumot* fejez ki, minőre már a *tér, terebes, termés* st. szavak jelentése utal. — A világ alakulási processusról ósnézetre utalhat *föld* szavunk is, a mint Kresznerics már fentebb (VII) érintett magyarázata szerint: *quasi eminens ex aquis*, a víz fölé emelkedett volna a föld. A szavak összeállítva benső értelmükben kifejezik már a teremtés véghezmenetét, mint azt a genesis adja: *terra erat inanis et vacua* = *üres és hewt*, — *dixit vero deus: congregentur*

1) a monda egyenesen már skytha monda lehetett, ha Herodot a pontusi hellenekről beszéltnek mondja is, hasonlóan minden más népek e nemű saját lakukból autochthoni eredetüket beszélő regékhez, és hasonlóan a többi eredeti skytha mondákhoz, melyeket Herodot magyarázgatva s értelmezve közül, saját hellen hitregei képleteket tárgyasítva s aládugva, mint itt Heraklest. egyébkint nevezetes, hogy a classicus heraklesi mondával általában a hyle név összefügg: majd nőül tulajdonítva néki egy Hyle thespiosi királynéant, majd fiaul Hyllust (Ovid. met. 9. 279), majd kísértőjéül Hylast, a szép fiút (Virg. bu. 6. 44). Hylaeus egy kentaur is (Ov. am. 2. 191) st. — Ide tartja már a régét Bodor is (24), mondván: „mi Hylea pusztát illeti, annak Manó (Manichaeus) hitrendszerében is nyoma van, s épen nem erdőt jelent, mint tolmácsolói csikarni akarják, de az élet, szellem, tökély ellentétét, kietlen, anyagot, és irt. innét származott az éjszakai mythosbeli sötétly- s halál-angyala Hela (?), és innét nyelvünkben ma is hēla (?) és hūle epitheton, mi megérteti velünk ama chaost, melynek süket üreben természet édes anyánk fiai, mink barangok vitési szikrától lelkesítve felnővünk“ s így tovább.

aquae, in locum unum et appareat arida — a vízzel vegyült iszapos zátony, chaosból lesz a víz fölé emelkedett föld, — *et germinat terra* herbam, s a föld termővé lesz. — Ide veszem még szinte ezen fogalmakhoz az **anyag** szavunkat is, a mennyire az sajátlagi „marga” földanyag s *materia* értelme mellett, még különösen az **anya** — *mater* gyökértelemnél fogva, itt nyilván mély jelentéssel a *matrix, producens, parturiens* eszmét is kifejezné, ép úgy mint fentebb a termő természet. Különösen áll mellette a kétségtelenül véle érintkező értelemmel bíró **ar-any** (aurum) szó, minél fogva nem kétlem benne is ily kosmogoniai fogalom lappangását; miszerint talán a szó mintegy a *primitivus, ősi, eredeti*, jobb, előbbkelő *anyagot* fejezné ki, mire már Kállay is értelmezi (835. tudt. 1. 147); a szó egyébkint már mythosilag is jelentkezik, a mennyire a hozzá hasonló sanskrit *hiranya*, nem csak hogy szinte aranyat jelent, de a hindu mythosi kosmogoniák szerint, épen azon ősi primitivus anyag volna, melyből minden származik; Paulin (syst.) magyarázata szerint: auri matrix, elementorum foetus, *hiranya-gerbha* — goldmutter, golderzeugend; így nevezetve sajátlag a hindu világtojásból — mely maga is ekkép arany — világteremtési mythos szerint, Manu törvénykönyvében és commentárjaiban, a világtojásból kikelt világalakító Brahma *hiranya-gerbha*-nak, azaz: *auream matricem habens* (Madhatithi 9), és *omnium mundorum progenitor* (Govindaraja 9), mint azon aranytest, melyből a világ alakul, s mint az elemek összes foglalatlja, melyben minden lények magva foglaltatik, alakulnak s végtelen alakú, szín nélküli s minden színeket jászó (l. Görres mythenesch. 1. 80).

Ennyi állana még e szerint a fülöletlen, örök ifjúságú s a vég részletekig annyira értelmes nyelvünk szavai és fogalmaiból önként feltolulva. Tekintsük most a világalakulás és teremtsről azon nevezetes mythosokat, melyekhez hasonló még ismét feledett s lenézett néphagyományunk szakadozott emlékei tudnak adni. — A világteremtsről őskori mythosok egyik legnevezetesebbike az úgy nevezett **világtojásból** alakulásáról képlet ¹⁾. Legrégibb nyoma e mythosnak a hindu szent könyvekben, legelső pedig a Manu törvénykönyvben; e szerint (1. 5) a világ nem létezett, setét, érzékkel nem érezhető, a gondolatnak megfoghatatlan s mintegy álomba merült volt, midőn az ez (ama sanskrit *isa* vagy *tat* — lény), az öröktől létező, a magától eredő, a megfoghatatlan fényesen megjelent, s óhajlása jött magából még más lényeket is teremteni, erre a vizet teremlé s magát eresztett belé, ebből *arany tojás lett*, melyben magától eredett Brahma a világotya, a szellemi lény, ki első von testet, miután a tojásban egy isteni évszakig volt, azt gondolatával két részre osztotta, s e két félből *alakította az eget és földet*, közéjük helyezé a *leget*, a *nyolc világrészt*, a *víznek állandó helyet szabott* st. Elhagyva itt a Manu commentárjai s a többi puránákban erről előjövő bővebb vonásokat ²⁾, (melyek közül a fontosabbak találkozásait helyükön, majd ha saját

1) Kellgren (mythus de ovo mundano. Helsingfors. 1849. 9): fabula de ovo mundano, apud populos vetustissimae antiquitatis praestantissimos longeque dissitos, divulgata deprehenditur. quae gentes antiquitatis cultu animi culturaque vitae atque societatis maxime eluceant, apud eos ipsos hunc invenimus mythum, de quo saepe disquisitum est multumque disputatum. plerique eum interpretantur, uti tusum quandam animi, quasi fortuito a poetis inventum, uti imaginem, vel quoque allegoriam poeticam orientis mundi, ex similitudine avis, quae ex ovo nascatur, petitam, vel papilionis, qui ex ovo vel nympha prodeat. alii de hoc mytho dicunt, quod de natura mythorum generalim, sacerdotes gentium antiquissimarum superiore, occultam quasi, possedisse sapientiam, cuius decreta deinde, ut in mentem plebis intrare possent, formis quibusdam externis, ex libitu atque consulto induerint. Utrumque aequum falsum est... ita id exstitit, quod symbolum appellamus, quodque summam antiquitatis, orientis praesertim, sapientiam continet, ubi vis interna a forma eiusdem externa separari non potest, unum vero atque integrum hae permanent. symbolum ovi mundani, gentium antiquissimarum de forma naturaque mundi disciplinam uno momento quasi complectebatur. — 2) mint azok a f. idézett Kellgrennél (de ovo mundano) összeállítvák. Manu s commentárjai: Madhatithi, Govindaraja, Kulluka, Raghavananda, meg a puránák: Vayu-, Vishnu-, Bhagavata-, Linga-, Kurma- és Matsya-puránák szerint; a szerző, mint jóles sanskrit nyelvtudós, ezekben kimerítőleg előadá az összes szent könyvek erről szóló

ezen mythosi nyomainkat tárgyaltam, emelem ki), átmegyek e mythosi képlet más népeknél jelensége előmutatására. A perzsa zoroasteri kosmogoniák szerint a zervane akarene — vég nélküli időben lett *világtojást* a világbiha Abudad szarvával felnyitván, belőle Ormuzd és Ahriman mint *világalkító*k kelnek ki; ennek emlékére lett volna már a perzsáknál a tavaszi új évi neuruz ünnepélyek alkalmával szokásban egymást *hímes s aranyos tojásokkal megajándékozni* (Schlegel weish. d. ind. 274). A japánok és chinaiaknál a *chaos alakult egy érc tojássá*, mely minden lény csiráját magában foglalta; tiszta s világos *részletei* felemelkedtek s *képezék az eget*, míg setét s nehézkes részeiből lőn a *föld*, közöttük pedig Kami az isteni szellem szülemlett (Stuhr relig. syst. d. orient. 1. 39). Az egiptomi mythos szerint, az öröktől való *kigyó alakú* Kneph *szájából jött ki a világ tojás alakban*, melyből ismét a világalkító Phta kelt ki (Euseb. praep. ev. 3. 11). Az assyri-babilonai mythosból már csak akkép maradt volna fen a képlet, hogy az Euphratba esett volt egy csodás nagyságú *tojás* az égből, *melyből egy galamb költi ki az istennőt* (Hygin. fab. 197). Nevezetesen tudják a képletet szinte a hellen mythosi nyomok is, ámbár úgy látszik az itt csak a keleteni népektől eltanult, titkos mysteriumi tankint divott inkább egyes iskoláikban. Így az Orphikusok szerint (Damasius Wolfnál anecd. gr. 3. 252): a soha nem öregbedő idő Chronos *sárkányalakban nemzde a Chaost*, a nedves aethert, a setét erebost, s ebben egy *tojást*, mely a felhőből leesve széttört s *belőle kelt ki Phanes arany szárny s bikafővel*, máskép Protogonos is, *kitől a világ ered*. Egy más, Clemens Romanusnál (ad gentil. 10. 145) fentartott tudósítás szerint: a *chaos alakult idővel tojássá, s belőle eredt a férfinő*, ki minden elem, anyag s viláosság *szülője* volt. Athenagoras szerint ismét (Wolf anecd. gr. 253): a víz mindenek kezdete, belőle lett az iszap, ez *iszapból Chronos, a kigyó- oroslánfő és istenarccal, ő szülte a nagy tojást*, és széttörve egyik feléből alakul a *föld*, a másikkól az *ég*. Ide tarthatók még a nevezetes mellékvonások is a classicus mythosból, a *hattyu tojásból* származott mythosi lények eredetéről (l. Sepp 1. 47), miután a képzet szorosan találkozik a világtojásról mythosi eszmékkel és saját további nyomainkra nézve is némi tekintetben összefüggést fog nyújtani. A többi europai mythosokban ezen világtojásból világeredetről hitregének úgy látszik semmi, vagy csak igen homályos nyoma maradt fel; az egy finn mythos volna csak, mely ismét kitünőleg ismeri ¹⁾, és pedig annál nevezete-

szövegét, eredetiben is egyes eddig ismeretlen sanskrit codex részleteket kiadva, mit bevezetések és jegyzetekkel is ellátott, ezekben tehát az eredeti szöveget követhetlem; úgy látszik, hogy a többire is, különösen a finn e nemű mythos előadására lehetett a szerző szándéka intézve; tudomásomra azonban ez egy hindu mythusin kívül töle eddig semmi több sem jelent meg; s azért a más mythosi nyomokra második mythologus előadása után járok el. — 1) Kellgren (i. h. 45) mondja: notionis illius (ovi mundani) universam summamque vim eandem videmus apud Indos, Aegyptios, Babyloños, Phoenices, Chaldaeos, vestigiaque eiusdem apud Persas, Sinenses, Japanenses, apud Fennos demum comprehendimus. doctrina illa apud gentes has diversissimas casu solum ita congruere non potest; augurari vero licet has inter gentes affinitatem quandam, commercium quoddam olim existisse . . . plures sunt gentes antiquitatis, de commercio quarum inter se nihil noti habemus . . . si vero hoc idem symbolum apud gentes inveniamus, quae, quantum noverimus, nunquam participes fuerint universae illius culturae antiquissimae, colligere possumus, eas hoc symbolum, hanc disciplinam, commercio cuidam debere, quod tamen eas aliasque cultiores gentes antiquitatis iunxerit. hoc ut videtur de gente Fennica, quae, quantum notum est, sola hoc symbolum in Europa olim tenuerit dici potest. hozzáadja még a jegyzetben: Graecis quidem ignotum non erat, sed ex Aegypto translatum, semper sapientia tamquam occulta a scholis quibusdam acceptum erat, genti vero ipsi alienum permansit. dubito an adhuc symbolum referri possit, quod mythologiam gentis Celticae exponens dicit Mone (Gesch. d. heid. 2. 526): Tegid Vohel heisst dem worte nach: die kühle klarheit, seine tochter Cleirwy: das zeichen des eies; diese war aber eins mit Llywy: der fortrbringerin des eies st. Ily homályos helyeket, valamint a szláv mythosban is Hauschnak állítását Siva-hrasopani-ról, hogy a kezében tartott földgolyó a világtojás volna, kétségbe veszi. Én azonban e felül még ily másod rendű mythosi nyomokban nyilatkozó kétségtelen mythosi tudatra a germán és szlávban is, még sajátink hasonló homályosb nyomainál visszatérndek; mert az alapszeme, úgy látszik, mindenütt jelentkezik, s csak a világosb vagy

sebben, hogy míg a többiekben az csak mint mély s rejtett vallási tan s mysterium forog fen, addig itt a népies regében is él. Így beszéli ugyanis a kalevala (1. runo) a világteremtést: hogy midőn a lég leánya Väinämö a későbbi *világteremtés rendezőt* (1. al.) méhében viselve, szülési kínokat szenved, s Ukko istent hívja segítségül, egy *kácsa* jelenik meg, mely a tengervíz és légben sehol sem találva helyet, hol fészket rakva *tojásit kiköltse*, végre a tengerből dombkint kiemelkedő légleány térdére rakja le *hat arany s hetedik vas tojását*, melyek a tédről tengerbe esve összetörnek, s *töredékeiből lesz a világ; a tojás héja egyik feléből lesz a föld gömbölyűsége*, másik feléből az *ég* ivezele, a *tojás sárgájából lesz a nap, fehéréből a hold, világos részéből a csillagok, a sötétből felhők*. A kép az előbbiekkal, mint látni, egészen azonos, kitűnőleg nevezetes, hogy itt a tojást előhozó istenségi, *kigyó, sárkány* alakok helyett, amaz előbb említett *hattyú-kácsa* áll.

Most tekintsünk szét, mit birunk mi mindehhez hasonlót? az egész kevés ugyan, de nyomos, homályos, de kétségtelenül ide vezető nyom. Legnevezetesebb s egyszerűsmind legsajátságosabb mythosi képleteinknél, mint a *lidérc* és *tátosnál* értesülünk meg azon, az első tekintetre annyira fonák és nevetségesnek látszó népies álhiedelemről, mely ezek eredetét bizonyos *tojásból* származtatja. Így tudják különféle közlések a lidércről (1. ezt VIII), hogy *kakas tojásból* származik, de *embernek kell kiköltöni*, és pedig hóna alatt hordozva (Karcsey u. muz. 2. 498); s egy más csallóközi néphiedelem szerint (gy. 206), ha a jérce első tojása meleg ganajba tétetik, vagy pedig maga az ember azt hóna alá tevén, ott kilenc nap alatt kikölti, ezen tojásból kikelő csirke lidérc lesz. Kecskeméti néphit szerint (gy. 258) ismét, a *lidérc oly tojásból kel ki*, melyet *hét éves kakas tojt*, a ki ily tojásra szert tehet, annak hóna alatt kell azt addig hordani, míg kikel. A tátosról (VIII) bár csak egy közlés tudja, de igen nevezetesen beszöve egy mondába (népd. 3. 226), hogy *ötszögletű feketé tojásból egy paripa ugrik ki*, melynek három feje s öt lába van, és beszélni tud. Ezen, amint mondók, első tekintetre egészen képtelen s mythosi lényeinknek a néphagyományban feledettsége s aljasulásából csupán magyarázhatónak vélt értelmetlen, fonák s ábrándosaknak tetsző vonások s képletek is minden egyes részükben, bár mennyi lényegeset feledhetett már ezekben is a hagyomány, a fentebbi öt hitregei képletekkel szorosan találkoznak. Valamennyi tárgyalt, amaz világtojásról mythosokban ugyan is így látjuk, hogy ezen *világtojásból a világ teremtése előtt egy isteni lény kel ki* sajátlag, ki által azután rendeztetik a tojás részeiből a világ; így a hinduban Brahma a világotya az első szellemi lény, mely testesül, a perzsában Ormuzd s Ahriman, a japaniban Kami az isteni szellem, az egiptomiban a világ alakító Phtah, a hellenben Protogenos vagy az arany szárnyas s bikafejű Phanes, valamint a perzsa mythos is az előbbieket mellett Abudad világtaurust említi, hogy szárvaival nyitja meg a világtojást. Ha már lényegükben jó formán feledett, s csak a népies babona s álhiedelemben fentartott lappangó hagyományból egyedül ismert *lidérc* és *tátos* nevű mythosi lényekben, amolyan első rangú világalakító lényeket mint Brahma, Ormuzd, Ahriman st. nem vagyunk képesek is felismerni, úgy a maig homályosan ismert ezen képleteinket is még teljes joggal hasonlíthatjuk amaz világerőt kifejező második rangú, majd nem egészen hasonló alakokhoz, minő a fentebbi hellen mythosi *szárnyas bikafejű Phanes*, vagy a perzsa *világtaurus Abudad alakja*; melyekhez a mi *szárnyas, tüzes, légben járó tátos lóról* mythosi képletünk teljesen tartható, a mint itt az is *ötszögletű tojásból, három fő- s öt lábbal kel ki*; és pedig annál inkább, mert a tátos névben a mellett,

homályosb nyomokban van a különbség. Maga Kellgren is (23) némileg ellent mond magának, midőn e tan legrégibb szerkezetét a vedai s puranai hagyományok nyomán még a közös arial korszakban az indo-európai törzs elválta előtti időben véli keresendőnek, utóbb pedig ezeknél nyomát kétségbe veszi.

hogy az a *hitregés lóképlet* és sajátlag a *taltos papi* névkint jö elő, míg a háttérben mindezek megett nyilván egy *fensőbb*, ezek által jelentkező *isteni lény jelensége lappang* (I. XV). És így a *lidércben* is, mai kisértetes ördögmadár s kincsfordó szellem babonás néphiedelmi értelmén túl, amint az hasonlóan mintegy incubus szellem s ihlető (ihlic, iglic) madár-alakjánál fogva nemzeti regénk turul védnemtői madár képletével is találkozok, nyilván mythosunk egy mélyebb jelentésű *főbb lénye* jelenkezik szinte, mint erre már helyén (VIII) figyelmeztettem. Ekkép tehát feledve mythosunk magát a világtojásról sajátosságos eszmét, nyilván csak a közelebb álló, ezen főlényekről a babonában fenmaradt e nemű képzeteket, mint türedékét tartotta volna még fen. Felvilágosítók tárgyunkra még a kisebb mellék körülmények is; a mit ugyan is a mythosok tovább a világtojáról beszélnek, az különösen *kiköltése, feltnyílása módja s ideje*; miszerint vagy maga a benfekvő világszellem Brahma nyitja meg, vagy a világbiika szarvaival töri fel st. nálunk ez a babonás hiedelemben egyező tudattal, már csak az ember hóna alatt hordása által történik, miszerint tehát egyszerűn a természetes meleg által kiköltetik, ide mutatván az egy eltérőbb nyom is, mely a ganaj melege általi kiköltését említi. Az időre nézve mindnyája ismét bizonyos időszakot feltételez, mely alatt a különös világ alakulás bensejében készül; a hindu így különösen egy isteni évszakot. Nálunk ezen körülmény különösen kiemeltetik; a lidércnél *kilenc napot* említ, a tátosnál *hét telet és hét nyarat*, míg a nyolcadikra kikel, mi némileg a bibliában előjövő hét napi teremtségi időszakhoz tartható volna. A tojás anyaga ismét a hinduban élénk tudattal *arany*nak mondatik, másokban *érc*, a finnben különösen *hat arany* és egy *vas tojást* tojik a kácsa (a kalevala szerint nyilván ezen hét tojásból csak egy emeltetik ki, melynek részeiből alakul a világ); nálunk csak *ötszögletes* alakját s *fekete színét* említi a tátosnál az eddig tudomásunkra lévő néphit; ámbár mint láttuk, amaz arany ős eredeti primitivus anyagról emlék mythosunkban ezek nyomán szinte erősül.

De ez még nem minden mit mythosunk ehhez tudhatott. Legnevezeteseb ugyan is ezen képletek közt maga a *tojás eredete*; a legtöbb mythosok vagy feltételezve a világ alakulás előtt egy lényt, egyszerűn ettől származtatják, vagy pedig magából az ür és zavarból összealakulva, míg mások különösb képleteket s alakokat tárgyasítanak, melyektől eredtetik; ilyen nevezetesen a látott *kigyó alakú* Kneph mellett, kinek szájából jö a világtojás, a *kigyó testü, oroszlán fejü*, isten arcú Chronos *sárhány alak*, ki szinte azután e tojást szüli. Saját néphitünk a fentebbiekben mint láttuk, *kakas, hét éves kakas*, vagy első tojásban lévő *jércét* emleget; mit természetesen ismét a képtelenségek fenforgása mellett, melylyel ily babonás népies hiedelmek járnak, hogy például kakastól eredtetik az ily bűvös ördögi tojás st., abban találna magyarázatot, hogy a *csibe alakú lidérc* igen megfelelőleg jérce, vagy regés hét éves kakastól származtatik; de mikép lesz azután okozatosan erre visszavihető a tojás, melyből az eltérő tátos képlet kel ki? Nyilván tehát a babona látszólagos képtelensége s a természetes magyarázatok helyébe inkább a mythosi hasonlati alapon keresendő a megfejtés; s e szerint épen így tudja már a finn rege, hogy *kácsától* származik a világtojás, valaminthogy az assyriai szerint *galamb* költi ki, s nálunk *jérce* vagy *kakas*. Ide tartoznak már azonban egyiránt a *hattyú* mythosbéli fenértett vonások is, miszerint a hattyú alakú Leda tojásból kelnek ki a mythosi lények Pollux és Castor, a hold és a nap, s így egy esth regében is pürje madár arany bokorba fészkelve tojásait, belőlök a napot s holdat költi ki (Sepp 1. 291). Mint a finn regében tehát a sajátlagi keleti mythosi hattyú alak a kácsává ment át, úgy ama néphiedelmünkben a jércévé s a mondott regés kakassá; de így láttuk saját hattyúinkról regéket is ismét a mesében a kácsa alakkal fentartva. Mindez figyelmeztet egyszersmind a már szinte ott felmutatott hasonlatra, mikép az óéjszaki regében (Snorri 16), az ős világeredet kútforrásában: urdarbrunn, két hattyú

uszkál ¹⁾, minőket nálunk is nevezetesen az ott felhozott (IV) rege (Béltől Liptóban) így tud, egy régi csodás forráson uszkálva ²⁾. Mind ezen képletek mellett azonban felmerül mindjárt még egy más közvetítő alak is; az egiptomi mythos szerint a tojás *kigyó alakú* Kneph szájából jő, a görög szerint az *iszapból lett sárkány alakú* Chronos szüli. Sajátságos néphagyományainkat már a sárkányról előadva (VIII), mikint az a népvélemény szerint majd az *iszapos poszványban* 7 v. 13 évet töltött *hal* vagy *kigyóból* lesz, vagy pedig az üres kútakban, szemétdombban rejtőző öreg *házi kakasból* (Karcsey u. muz. 2. 499, és gy. 74), — figyelmeztettem ezen egészen sajátosság s már alig magyarázható homályos képletekre, melyek ismét egyszerűn képtelen népies ábrándos meséknek mutatkoznak; s íme a nevezetes, mely mythosi magyarázat s értelem, melynek jelentésére ott még a vizsgálat meg nem ért volt, itt felmerül; és pedig annál inkább, mert azt most itt azóta ismeretemre jött német néphagyományos regei nyomokkal is közvetíthetem. Így tudja ott is a néphit (Wolf zeitschr. f. myth. 1. 140), hogy az ily ganaj vagy szemétdombba helyezett 7 vagy 9 éves kakastojásából kel ki a sárkány ³⁾, mi kétségtelenül ismét csak a sárkányról ezenős kosmikus képletekben lelheti megfejtését; egyébiránt e mellett figyelmeztethetni lehet még a lidércnek magának sajátlag a sárkánynyi azonos vonásaira a néphitben (VIII). E szerint már azon mythosok is, melyek ezen világtojás előhozására a sárkány helyet más lényeket tárgyasítanak, tudják mellettük a *sárkány képletét* is; így a hindu, hol e mythos kifejlődése első nyomait keressük, tudósít még a fentebb előadottakon felül, hogy (Manu 1. 13) a világtojás körül *Ananda* a vég nélküli *kigyó* csavaródott, s ismét az óészaki hitrege, mely dús kosmogoniai emlékeiben emez tojásbéli világalakulást, mint mondók már feledni látszik, emliti még amazős világeredet kútforrásában úszó, idevágó hattyúkról képlet mellett, hogy a világ körül Jormungardr az óriási midgard- (világ) kigyó tekerődzik (Snorri 51). A nyomok tehát kétségtelenül mindenfelé találunk, s egyszersmind mythos dús eredeti alappal fejtik meg a homályos néphiedelmeket ezen különös hitregei lények eredetéről, miket tehát fentebb egyszerűn, beléjük s rájuk kényszerített magyarázatok nélkül hagyhattunk, hogy itt csupán alkalmazva s az illető alapon kimutatva, azok mintegy magukból fejtsek ki magukat. Feledett mythosi nyomaink e szerint a hitregés lényekhez tapadó eszmékben tartották volna fel, mintegy a theogoniákban a kosmogoniákat; mi mint igen okszerű, egymásba térő hitregei jelenség foglal helyet, a sárkány, lidérc, tátos st. lényeknek ugyan azon eredet tulajdoníttatván, melylyel sajátlag, ezen lények közvetítése s működése által, maga a világ szülemlett. — Ha végre sajátlag számot akarok magamnak adni mindezen töredékes nyomok értéke, összefüggése és mythosi becsül meg visszonyulásukról, úgy azt tartom: hogy ezen töredékek, bizonyos mythosi lényeknek a népies hagyományban ekkép fenmaradt eredete tudatáról, mint itt a sárkány, lidérc s többiről, s az ezzel összefüggő világeredetről, épen úgy volnának még például veendő, mint az élénkebb tudattal fentartott hasonló, például finn mythosi nyomok, hol számtalanszor az úgy nevezett varázsló runókban az ily mythosi lények — kiknek segítséget az illető idézésük által eszközölni akarja, vagy rossz befolyásoktól igézésük által menekülni kíván — eredete elbeszélése közt elmondják mellettük a világ s számos dolgok eredetéről különös hitregés tudatukat, mi mellett itt csak röviden a kalevala s a Schröternéli runók

1) miben tehát még itt is a másképp egészen nélkülözött világtojás eszméjérőlős mythosi nyom maradhatott fen az eddai hitrege ezen vonásában. — 2) lásd egyébkint ezen eddai udarbrunnős világeredeti forráshoz, a finn kalevalában ismét kalevforrásbólős kosmogoniai származtatásokat, kaleval. 20. 147, 162. — 3) i. h. Rochholz, schweizer volksrthtsel: aberglaubensatz eines alten receptirbuches, handschriftl. aus den städtchen Brugg an der Aare: „jeder güggel legt nach 7 od. 9 jahren einmal ein ei; lässt man dieses ausgehen und unter rossmist bebrüten, so kommt ein drache hervor, der alles mit dem blicke tödtet. dann nehme man dem hahn das ei weg, und lasse einen zentnerstein darauf fallen st. mi e kosmogoniai eszmét a német mythossal ismét szinte közvetlenül.

helyeire utalok ¹⁾). Lehet tehát, hogy nálunk is e töredékek a néphitben így tarthaták fel magukat, mint még sokáig gyakorolhatott sárkány, lidérc st. bűvölési, idézési, kiolvasási st. érdekes formulák, melyekből ma számunkra semmi egyéb sem maradt fel, ama összefüggetlen töredékes itt felmerülő tudaton kívül, de melyet a folytatott vizsgálat bizonyára még sok érdekes fellelésével fog gyarapíthatni.

Valjon ezen töredékes nyomok után azonban kiindulhatunk e még tovább is az eszmének hagyományainkban keresésére? Én, mint mondom, nem kétlem, hogy azok még sok felül fognak jelenkezni, ha a vizsgálatnak majdan sikerült, a bizonyára még számos lappangót felszedni; a mint most ezen igyekezetek kezdetén állunk itt, az adott homályos nyomokhoz alig tudok más, mint még csak egykét ezeknél is halaványabb képletre figyelmeztetni; így például egy érdekes, de ma már csak tréfás s bohós értelemben fentartott mesénkben, (melynek számos érdekesb variánsai mellett itt csak azon ismeretesb egyik szövegére utalok, mely a muzarionban (3. 97) közbelátásra áll), még ezen nevezetes képlet fordulhat elő: „volt egyszer egy *tojás*, addig addig gömbörgött szegényke, míg végtére belé unna a gömbörgésbe, mi jut eszébe? útra készül vala, hogy tyúkot vegyen, mely őt kiköltse,“ a továbbiiban átmegy már így, egy különös állatmesébe, az által szöve tovább a bohózatot, mely megért én még amaz eredetibb értelmet gyanítanám, s melyet, mint mondom, még majd élénkebb variánsok előhozása jobban fog magyarázhatni. Nálam egy variáns (gy. 87) már így tud az *arany tojást tojó kakasról*, mi a család boldogságát eszközli; s nem tudom nem tartalmazza-e e mellett, a világtojásról eszmét még azon számos mondánk is, melyek csodás aranytojó madarakról szólnak (I. Gaal 313), s melyek szerint ily aranytojás birtoka, vagy megevése mindentudást, boldogságot, kincseket, királyságot eszközöl; találkozáva ismét mindezek számos idegen népek meséivel (I. Grimm összehasonlító kötetéb. Gaalhoz felemlítve), melyekben azonban már keresett mythosi eszménk nyilván más közelebb álló, gyakorlatibb, anyagiab értelemek mellett egészen elhalványulhatott.

A népszokás és babonából is csak így volna ide tartható még, néhány nyom. Így értelmeztetik már a husvéti és más ünnepek alkalmával, *himes tojás készítés s ajándékozásnak*, a föld minden népeinéli terjedt s egész az ó pogány korba felvivő szokása, a mennyire már fentebb érintők, hogy a mythologok ezt egyenesen ezen cosmicus értelemmel hozzák összefüggésbe, miszerint a perzsáknál már, neuruz tavaszi ünnepen, melylyel az új év kezdetett, a világ tojásból kikelte emlékére, ily aranyos, himes tojás ajándék divatozott (I. f.); hasonlóan a zsidók, egiptomiak, sőt más vad népeknél is (Sepp I. 45), valamint a szlávok (Hanusch 197, nálunk Kollár rozpravy 354), germánok st. ezen mai szokása egyenesen ezen eredethez tartatott. Valjon azért a nálunk magyar népünknel szinte teljesen ekkép divatozót csak ezekből átvettnek származtasuk-e, s nem lehetne-e az amazokénál, a szláv és germánokénál, élénkebben fellevő világtojásról nyomainknál fogva, azt egyenesen amaz eredeti alaphoz tartanunk? ²⁾). Ide tartható-e még, a már épen homályos s kétes értelmű népbabonáinkból is egy pár vonás, mint egy szegedi 1731-diki boszorkány perben a Kis Mojzsés neje elleni vád, hol különféle bűvös fürdőknek, bizonyos *föld, hant*, vakandtúrás és szemétdombból (I. föld VII) csinálása mellett, még előző, hogy „az földöt megfőzvé, mely köles

1) az ily bűvös runók, melyekben a legérdekesebb hitregei eszmék merülnek fel, s melyekről sajátlag lejjebb helyén (XIII) fogok még szólni, nevezetesebbjei (melyek összefüggő hitregei elbeszélésként alakítvák b. a nemzeti dalokba): a kalevalában 9. 5 a vas eredetéről, elmondva a seb ellen, melyet okozott, s beléje vegyítve mindjárt a világ eredetéről hitregeket. u. o. 17. 542. a tűz (I. VII), a ser (20. 140) a medve st. eredetéről; Schröternél fin. runen. 7, 27, 47, 55 st. Idézem ezt itt, mert arra, hogy itteni vizsgálatom értelmét az olvasó teljesen felfogja, szükség ezek mythosi jelentése ismeretével bírnai, melyek további magyarázata céltól itt messze vinne. — 2) mindez ismét a többi eurpai s más népeknél ezen kosmogoniai eszme tudatára utalna tehát Kellgren ellenében, ki azt, mint láttuk, kétségbe veszi.

szalmából volt, egész *tyúkmonyat* is tett beléje és házsüprőn általszűrte az fördőt, „mire a vádolt vallomásában feleli „az fördőt süprőn által azért szűrte, hogy gazos volt, *tyúkmonyat* ismét azért tett bele, mivel úgy látta másoktól“¹⁾; mi tehát kétségtelen divatos népbabonára utalna. Egy más boszorkánypörben (Palugyai i. h. 206) a vád: vak gyermek orvoslására *gólya fészekből* oly *tojás héját* kivenni, melyből a gólya fiak kibujtak, s töredékeivel a világtalan szemét behinteni; minél megint a gólya s ama hatyú közötti hasonlatra is lehet figyelmeztetni, valamint a gólya költéséről anthropológiai mythosi nyomainkban is alább látható eszméje.

Fen maradt végre még maga a **tojás** szó vizsgálata, a mennyire nyomán is a világ-eredetről még nevezetesebb fogalmak merülnek fel; a *tojás*, *tojik*, a mennyire mai értelme magában a *partus ovi*, *positio ovi* volna, magát a szülési cselekvést jelentené, melylyel az létre jő, s a szerint a *tol* igétől származtatható; miért alkalmazva a világtojásban is, csak ily *partus*, a *létre jövés* cselekvését s nem magát a tárgyat, mely sajátlag azért nyelvünkön a különböző **mony**, **tyúk-mony** névvel bír, fejezné ki; a vizsgálat tehát az utóbbi szavat illeti inkább. De már maga a *világ születését* kifejezhető ezen *tojás* szó által figyelmeztetettek a nevezetes népies, közmondásos **ördög tojás** szólásunkra; fentebb (örd. III) felhozvák már ezen **ördög tojás** = *invenitum v. figmentum diaboli* (Pázmán kal. 96), **ördög tojta** (Cserey hist. 251), **ördög is a dombra tojik** (E. 1848) szólások értelmei, melyek szerint véle, mintegy a rosznak az ördög által létre jötte jellemzettetik, az, az ő munkája-, csinálmányának tulajdonítottatik. Ezen eszme azonban már kétségtelenül összefügg ismét ama szinte ott felhozott (III) **ördög adta, teremtette, ördög szülte, ördög fajta**, s a hasonló rosz értelmű **kutya szülte, eb adta, kutya fajta** (Szirmay par. 26) káromlás és szitkos szólás értelmével, miszerint az **ördögnek** általában a **rosznak teremtése s adása** tulajdonítottatik. De a szólásban egyiránt megint különösen a **teremtés** = *creatio* vonja magára figyelmünket, miután tudomásunkra e szó maga teszi ismét számos véle alakított imprecatiók értelmét, minők az **eb adta, teremtette**, s a lingami jelentésű **b-m teremtette**. Ennek nyomán tehát általában már felültek a káromló, *pogány eredetű s értelmű* szitkos imprecatiókban fentartott, azon nyilván pogány és vallási mythicus eszme, mely a *világ teremtését* egy **rosz, eb minőségű, ördög lénytől** származtatja; mily hit csakugyan számos s a legtöbb mythosokban azon értelemmel nyilatkozik, hogy míg a *tisztább szellemi világ egy jó istenség művének, tulajdonítottatik*, addig az *anyagi romlott, szenvedő, véges világ* ismét a *gonosz elvének az ördög csinálmányának s teremtésének* tartatott. Így hozatik már különösen fel a perzsa mythosi dualismus, mely a jó Ormuzd és rosz Ahriman teremtésében ezen nézetet kifejezné, s hől épen a tárgyalt világtojásról kosmogonia szerint is, ebből Ormuzd s Ahriman és pedig ez utóbbi legelől bujt volna ki. Ha mythosunkban amaz Ahrimannak az Ármányban áthozása alappal bír, úgy már igen jól meg fejtve bírónak ezen ősvallási nézetet; azontul is azonban kétségtelen, hogy az ördög mint a jó istenséggel ellentétezett rosz lény jó elő, kinek tehát még a népies, pogány eredetű szitokban a rosz teremtés egészen megfelelőleg tulajdonítottatik; minél fogva tehát mythosunkban is a rosz, anyagi, testi *romlott véges világ teremtése* megfelelőleg ama mythosi nézeteknek tartathatott az **ördög tojásának**, az **ördögtől v. ebtől adott, csinált, teremtettnék**; míg tovább a világ tojásról kosmogoniai nyomaink és sárkányról hitregénknél fogva, maga a *világtojáást tojó sárkány* is ezen ördög alakja volna csupán. Mind ezen nyomok, ki lévén ekkép vizsgálatunk által valódi alapjuk jelölve, melyen érintkeznek, erősülnek már azok által, mik fentebb a manónál (II) is felhozvák, miszerint t. i. az említett magyar szitkos szólások ily értelmét az által vélték eddig magyarázhatni vizsgálóink,

1) a vallomás Palugyainál is magy. orsz. leírása 2. 209. nálam a vád is, és a vallomás javítottan, mint adom, kézirati másolatban az eredetiből I. XIV.

hogy azokat ismeretes hasonló *manichaeismusi* — kétségtelenül a perzsa vallásból eredő — *hitvallási nézetekből* származtatták. A mellett azonban, hogy ez által illető szitkos szólásaink ily értelme felismerése áll, a manichaeismusi különösen későbbi ily érintkezésektől származásuk felvétele bizvást elmaradhat ¹⁾. Feniétezett, mint mondók, ezen dogmatikai tan a manichaeismuson túl már, nagyobb vagy kisebb érvényességgel, az összes őś vallásokban, kifejezve ha másképp nem, úgy az általános hitben, mely az eredeti teremtés megromlását vevé fel, s ennek ellenébeni igazulást s megváltást feltételezett; mythosunkban azonban nem csak ekkép dogmatikailag, de kosmogoniailag is nyilván kifejezve volt a tárgyalat eszmében, hogy a rosznak nem csak okaul, de egyenesen a rosz anyagi világ teremőjeül tartatott az ördög. Mi mellett egyiránt már helyt foglal a nézet, a többi szellemi s jó világnak sajátlag a jó istenség, a legfőbb lény általi teremtéséről, mely mindenütt hason dogmatikai nézeteket visszatükröző kosmogoniák háttérében áll. — Itt tehát ismét egyik nyom a másikat felvilágosítja; az ördög tojás szólás mutatja még egyiránt s erősíti ama többi töredék nyomokat, a nálunk is feniétezett mythosi kosmogoniai világtojásról eszméről; mint más felől teljes megfejtését nyeri abban, hogy kitünőleg az anyagi romlott világ teremtése, amaz rosz elv s lény az ördögnek s különösen ilyennek talán sárkány, lidérc st. alakban tulajdonítottatott. Mindez által pedig mythosunk kétségbevonhatatlanul mély vallási alapja s tartalma a legjobban nyilvánul.

Túl ezen még magyarázó ama az ovumot sajátlag kifejező *mony* szavunk, mely ezen értelemben ugyan ma már sajátlag csak összetételben divik még, mint *tyúk-mony* = *ovum gallinae*, *lúd-mony* = *ovum anserinum* st. (Kreszn.), s önállóság sajátlag: *verpa*, *veretrum*, *testiculus* (Molnár Alb. Sándor.); ámbár régi nyelvünk az előbbi értelemben önállón is tudja, például Pestinél (fab. 55): egy lúd vala kij *aran monijat* tojik wala. Nevezetesen így a finnben is *mune* = *tojás*, *mony*, *tyúkmony*. Én azonban a szónak azon *mony* = *verpa*, *veretrum* értelménél fogva is különösen kosmogoniai értelmet tulajdonítok, a mennyire hasonló lingami értelmei már magában a hindu világtojásról mythosban annak alapját képezik; e szerint Manu törvénykönyve helye, hol az az öröklénytől világtojás eredetéről szól, mondja (8 vers. Kellgren ford. szerint 32): *hic aquas primum creavit, in easque semen immisit*, (9 v.): *hoc (semen) ovum existit aureum*; mit Medhatithi commentarius (8 v.) akkép magyaráz (Kellgren 37): *in eas aquas „semen:“ semen virile „immisit“ inspersit*, (9 v.) *per unionem cum semine Hiranyagarbhae duritiem (ad nuclei similitudinem) assequitur*. Mi tehát nyilván talál ismét szavunk ama kétértelmű jelentéséhez; s elhagyva a további e nemű sajátlagi lingami s phallusi mythosokkali okadatolást, csak saját ily nyomainkra utalok, miszerint épen úgy mint fentebb amaz ördög tojás értelme megfejtését ama ördög adta és teremtette imprecatiókban leli, úgy lelné itt e kifejezett értelemben a hasonló lingam értelmű *b-m teremtette*, miután teljesen amaz hindu világtojásról cosmogoniához tartható, mely

1) Szegedy (rub. jur. 2. 155), mint helyén (II) már említők, ezt manichaeismusi elemkint a törökök közé elvegyülése által ezekkel érintkezésünk korából származtatja az 1563, 42. t. c. nyomán, de maga ellent mond magának, miután azt állítja, hogy a „begyökeredett“ káromlások: *quibus deo virtus creandi adimittur daemoneque, aut cani aliisque creaturis (?) attribuitur*, ekkor lettek volna divatosak, hozzáadva: *nam per animam et sacramenta ungaris blasphemare mos non est*, holott a törv. cikk szövege épen különösen ez utóbbiakat említi: *in deum et sacro sancta eius sacramenta blasphemiae*, s tovább említve ugyan szinte még *in creatorem deum* hozzáadja: *in baptisum in animam ac alias similibus modis maledixerint*, mely idegen lélek, szentség, kereszttség (?) káromlások nyilván szokatlanok; s inkább a szlávok s németeknél szokásos káromlások, ezen utóbbiak zsoldosai táborából jöhetnek át, mint sem amaz eredetiek s oly hamar máris meggyökeredzeteknek mondottak a törököktől. Miért, mint már szinte f. említém, a Horvát Jánosnál felhozott Alixovics, IV Béla idejéből keleti táborozásokból származottaknak állítja, ez ellenében is azonban nyilván Horváttal tarthatjuk, hogy azok inkább a teremtésről ily eredeti magyar hitregei nyomokra vihetők vissza, mintsem amolyan bizonytalan históriai alapokra.

szinte ekkép veszi a világtojáshnak *semen virile által eredetét és teremését*. Ezen lingami érteleme foroghat fen tovább a *boszorkány* névben, s gondolnám talán egy igen nevezetes magyar mythosi főlényi nomenclatiokint mutakozó **Kókós** névben is ¹⁾).

Ezen tojásból eredő világ teremésének mythosán túl, vagy hogy sajátlag ehhez kapcsolva, — miután t. i. a világanyag, a testek és elemek általa mintegy megszülemlettek — tud ismét a mythos ezen elemekből további *világteremtés* vagy inkább *alakulásról*; miszerint a világ sajátlag az ős négy **természetelemnek** egymással érintkezése, küzdése, egymástól elválása s rendezéséből ered. Különösen ismeri megint ezen képleteket is a hindu mythos. Ennek sz. könyvei a kandon és bagavadan szerint (Sonnerat ind. 3. 10): a *világ öt elemből*: pantakartaguel — eredt; a levegő, mely magától létezett, mozgása szüli a szelet, a szél és lég küzdése a tüzet, ennek visszavonulta a nedvességet vagy

1) a nevezetes névre, már ezek nyomtatása közt, szíves engem Lugossy figyelmeztetni, s miután azt illető helyén a II cikkben nem használhatom, ideiglenesen itt akarom tárgyalni. Lugossy a nevet Keresztúri Pál e című könyvében találja: „felsőrdült keresztény, ki tetsémő korától fogván, az isten beszédének ama tiszta tején . . . nevedék; és az istennek minden fegyverét fel-öltözvén, ama Cerberus titkos erejéből támadott hitelő orvos doctorának pokoli orvossággal megbűszhődött patikáját elrontá, és magát vastagon megostorozá. Varad. 1641.” (az irat egy viszonzólatot a „kített cégér” című könyvre, melyet egy névtelen katolikus főpap Keresztúri egy előbbi munkája „csecsemő keresztény” ellen intézett). Keresztúri ezen id. munkája előbeszéde 4-ik levelén mondja, vonatkozólag névtelen ellenfele: „igen gondolkodom mi lehet a ki ilyen fel-fút pofával magam s-írásom ellen támadott, gondolnám lenni **Kokosnac**; mivel nemzetünk között még ma-is ennce nevezetivel a kisdedekek gyakran ijezgetic: gondolnám lenni Dél-i ördögnek is, mivel az éneklésben még az éneklők-is emlegetne ilyen rettegőt állatot, akár melyic légy-is, iszonydicitől a jó természet, ha penig más féle állat vagy, hová lő a neved?” st. így értesít tovább Lugossy, hogy a név fen van Pázmánál is; s különösen nevezetesen megint Apáti Mihálynál „vita triumphans civilis. Amstelod. 1688, című könyvében 83 lap: quot scurrae et Gelasini intendunt nobis Bulubachos, hungarice **Kókós**.” mint már Lugossy a nevet nyomozza, az sem Molnár Alb. szót. kiadásában, sem Calepinnál elő nem jó, hasonlóan magyarázata a Bulubachos sem, a kézi szótárak, sőt Ducange glossariumban sem. Én a Kókost azonban Paris Pápai szót. parallipomenájában lelem a magyarázattal: „**Kókós**, mivel a gyermekeket ijesztik, hogy megeszi, manducus; nyilván tehát P. Pápai után, kit egyenest idéz is rá, s még is a szavat egészen eltérőleg írja, mit azonban írás vagy sajtó hibának nem lehet venni, miután egyenest nem csak a koh gyök alá sorolja, de még tovább e szerint a koh, kohától: ustrinari, habens ustrinum értelemmel is magyarázza. Valjon Kresznerics a szavat ezen alakban eredetiebben ismerte volna-e talán a néptől, amaz ellenében, melyet e szerint megigazit, s valjon a nála előjövő kohós ustrinari értelménél fogva, az nem volna egyéb, mint az ily bemázolt, fekete, kormos ember alakjából képzett gyermek rém (mintegy maig a kürtösöprő)? mi kevésbé hihető, az előbbi hármas régibb egyező adatnál fogva, melyekben csak az ékezésben van különbség; (ámbar felvehető, hogy P. Pápai már a két előbbi nyomán hozta fel). Miért én benne már a fentebbi manó (II) s bobós, babóshoz hasonló rémmé és gyermek ijesztővé aljasult, magyar mythosi főbb lény nevét keresném legelő is; a nevet azonban tovább még, az általában fentebb véleményezett értelemben is, talán magyarázna ama a scurrae és gelasini — trágár s bohócoknál (γελῶν, γελῶνς szerint itt a gelasini bohóc, posse-reisser) bulubachosi értelmé, melyet ez ismeretlen szóból ugyan eddig megfejteni nem tudok, ha csak nem az által, hogy a graecisált alakú szónak az ónémet s német dialectosokbani jelentését felveszem (miután Apáti debreceni fi Amsterdamban kijött munkáját valószínűleg ott künn írja, vehető fel a Kókós értelmével azonos ottani népies szavat), miszerint bulubachos a bul v. bull ónémet gyökűnél fogva, az elsőben priapi jelentést ád, melyben a bulle = bikában maig fen van, a másodikban pedig dögöt jelent, még a bache nőstény disznó, emse, emős volna. s ekkép a németalföldi népnyelven könnyen, egy ily ősszerűtelben scurris értelmé előjöhethet, mely a magyar Kókós hason jelentését kifejezheti. hozzá volna azért tartható a scurris népies és gyermek nyelven fenforgó ily szó amaz veretrum értelmé, melyekkel való a kakas, mint az összes mythosokbani lingami symbolisticus állat, hasonló neve is ezen értelemmel összefügghet. Nem lehet-e még tovább is ide tartani szinte a **kókonya** nevet, mi (Szabó D. és Monoszai hit olt. 335): „husvét napján megszenteltetni szokott holmi eledel,“ kókonya szentelés (Kresznerics), s mit én palóc tájnyelven sajátlag azon a szentelésre vitt husvéti tojásról tudok csupán egy használya, mely tehát eredetileg volna azon kókonya, s ez volna tehát a neve éppen ama cosmogoniai világtojásról mythosból fenmaradt népszokásos tojás emlékének; így ismeretes egyébkint az ekkori husvét tojással gyermekjáték kókázni neve is (l. akad. szót.). Mindezen nevek tehát egy fensőbb, a manóhoz hasonló mythosi lény neve, s a szó lingam értelmé mellett ismét a tojás, mony, tyúkmony értelmével is bírnak.

vizet, összevegyülésükből ered az anyag, melyből a tűz hősege által lett a föld. Egy más hely szerint: a gondolat teremté a tért, ezen tér eszköze a szelet, szél a tüzet, tűz a vizet, a víz a földet, és ismét ezek kölcsönös érintkezése s küzdése hozza elő minden élő és élettelen testet. Ezen küzdő elemek, a rajongó mythosi phantasia folyamán természetesen többnyire azután personifikációkká emelkednek, például a világrendező Visnu által ébresztett három hatalom: Tarmadan, Vassadan és Satigram által alakítottak a világtestek st. Valamint más mythosokban is így jönnek elő már a személyesített *tűz*, *víz*, *föld* s *lég istenségek* alakítva a világot. Ezen képletekhez tartom azért mindjárt a mondai nyomainkban is előjövő hason elemi személyesítéseket, s különösen a nevezetes mondában Gaalnál (155), hol e mellett még élénken ezen elemek egymáshoz viszonya, egymásbai átmenetük, s egymásbóli fejlődése, mint egy teremlői cosmogoniai képzettel állítatik elő. Így beszéli, hogy: a *föld mélyében lakik a földanya*, ennek közsíkla bordáiban rejtve már a világító tűzkövek s karbunkulusok; miért a *tűz tovább mint a földleánya állítatik elő*, s mire a vándor mondahős hozzá tér be a föld anyától köinget kap, hogy a *hősegtől a föld megővje*; a tűzköves szikla bordákon áthatva, a *tűz országában* tüzes folyók hullámanak a tűz tó forrásába, s ezen *tűztóból fel-emelkedő gőz felhők lesznek* azután *vízzé*, melyeken a monda hős most a vízhez emelkedik fel. A *víz két felhőből alakul* ellenben megint a *légtestvér*, melynek *mozgásából ered fia a szél*; mi mellett azután különös mellék cosmicus eszmék: hogy a hó és felhők a légnőtől vagy széltől tépett gyapju, melyet marokkal vet le, hogy az eső könyje, sírása; vagy (u. o. 378): midőn a szelánya orrára süt a nap eszközlí a tüsszentést, mely a felhőszakadás st. Számos ily majd homályosb, majd világosb cosmicus eszmék merülnek fel egyes meséinkből (péld. Majl. 199, 257 a tűzkirály), melyek egyszerű ősi népies természetűneményi s cosmogoniai képletek maradékaul tekinthetők, a mint a hitrege ezeket magának megfejteni törekedett. ¹⁾

Tovább vizsgálva ezen cosmogoniai eszméket, bennök ismét, elvegyülve vagy sajátlag csallakozva ama nevezetes világtojásbóli eredetrőlí mondákhoz s ezen utóbbi természeteelemekbóli világalkításrólí nézetekhez, a nevezetes eszmemenet tünik fel, mikép az emberi tárgyasító felfogásnak anyira megfelelőleg a *mikro-* s *makrokosmosi* képzettel látjuk alakítottatni a világot s teremtményeket, a mennyire t. i. azon világtojás egyes részletei, vagy a benne testesülő isteni v. óriási lény testének részeiből alakították a mindenséget. Így a hinduban a tojás részeiből lesznek az ég s a föld, a folyók és lég, nap és csillagok ²⁾; majd ismét, hogy a világ összes jelenségei, sőt még a szellemi tehet-

1) ismeretes a classicusokban előjövő nevezetes adat a skythák cosmogoniai véleményéről, melyet Trogus Pompejus (Justin. 2. 1) felemlít, felhozva azt, mint autochthoni versenyygést a skythák és egiptomiák közt (s mit, mint a hyleai mondat is krónikánk Turóc. 1. 3 szinte felszedte); e szerint az egiptomiák tana volt: hogy a világ déli végén nagy hőség, az éjszakin fagyasztó hideg uralkodott (l. hasonl. az óész. eldai regéb.). s mivel egiptom távol a dermesztő hidegtől, kedvezőbb éghajlat alatt létezék, innét az emberiség első hoznau alkalmatosb volt a skythák ridegebb földend. ellenben a skythák szerint: akár a föld a vízből emelkedett volna ki (sive illuvies aquarum principio rerum terras obrutas tenuit), akár a tűz által alakult a föld (sive ignis qui et mundum genuit), mind két esetben a skythák bona ősbib; mert magasb fekvésénél fogva, a víznek innét kellett hamarább lefolyni, vagy éjszaki rideg éghajlatánál fogva a tűznek kialudni. tehát a maiglan vitatott plutonicus (l. Cicero nat. deor. 3 Heraklitos és a Stoicusok véleménye) és neptunicus hypothesis már a skythá ősbk cosmogoniája alapját tevő. — 2) Roghavananda 13 (Kellgren 44): quod in ovi dimidiis albi erat, quodque lutei, album illud terra est, luteum hoc, coelum. Vishnu purana (Kellgren 47): in hoc ovo inerant terra continens, maria, montes, planetae partesque universi, dii, daemones atque homines. hocque ovum extrinsecus septem teguminibus indutum erat, scilicet aqua, aere, igne, aethere, atque sui conscientia unde elementa oriuntur. Vayu purana (i. h. 49): aureus mons Meru supremi embryo est, matricis vero liquores maria sunt atque arbores, ossa montes. in hoc enim ovo continentur mundi illi diversis cum partibus eorum, terraque septem cum insulis suis, cum maribus septem, et cum montibus ingentibus, cum fluminibusque mille . . . luna atque sol cum stellis cum planetis coniuncti, una cum vento st.

ségek, érzelmek is a tojásból kikelt Brahma részei s tagjaiból alakultak ¹⁾). Hasonlón a finnben (l. f.): nem csak a tojásból lesznek a világ egyes részei, de még itt is külön isteni, óriási ős lények személyesítésében tárgyasítva a világerők, mint a légleánya (kal. 1. 260). Väinämö, Joukahainen, kik a földet, szigeteket, dombokat alkotják (l. kal. 2 és 3 runo); Ilmari a leget alkotja, a mennyet, napot s holdat kovácsolja (10. 277) ²⁾. Legnevezetesebb e tekintetben még a germán óéjszaki hitrege, a mennyire benne feledve már a sajátlagi világtojásból eredet, csak amaz elemi másod alakulás s egy teremtető lény teste részeiből világformálás a legelénkebb tudattal jó elő; szerinte (Säm. Völuspa 3. Grímnismal 40 st. Snorri 4 st.): az ür, chaos (ginnungagap) déli végén állott a tűz (muspell), ellenében az éjszakin a köd, hideg (nifl). Muspellheimtől jött a világosság és hőség, Niflheimtől a sötétség és hideg; közöttük állott Hvergelmir kútja, melyből 12 patak folyt ki, mire forrásukból annyira elfolytak, hogy a bennük lévő tűzszikrák meghidegültek, jéggé dermedtek; de érintve a dél enyhe legétől, elkezdett a jég olvadni és csepegni, annak erejével ki a meleget küldé kezdenek a csöppek elevenedni, s egy ember alakult belőlük: Ymir vagy Örgelmir az óriás, kitől az óriások faja eredt; a csepegő jégből még egy tehén is alakult, ez nyálván a sós jégköveket, azokból első nap egy ember haja, másodikán feje, harmadikán az egész ember állott elő; ezen szép és erős ember Buri volt, fia Böhr; kinek fiai Othin, Vili, Ve megölvén az óriás Ymirt, testét a ginnungagapba hurcolák, és véréből alkoták a tengert és vizeket, húsából a földet, csontjaiból a hegyeket, fogai s csontszálkaiból a sziklákat, koponyájából az égboltozatot s velejéből a felhőket. E hitregében tehát egyiránt az elemek általi világalakulás, valamint ama mikrokosmosi észme nyilatkozik. Homályosabban, de még mindig felismerhetőleg, a már költészileg alakított classicus mythosi nyomokban; Hesiod theogoniája szerint: Chaosból eredett Gaea a föld óriás alakja és Erebus az éj sötétsége, Gaea Uranost az eget, a tengereket s hegyeket szüli s Uranossal ismét Chronost az időt; az ég ellen küzdő óriások által tornyosulnak a hegyek és sziklák. Az orphikusok szerint ismét: Zeus teste a föld, csontjai a hegyek, szeme a nap és hold (Grimm 536 l. u. o. hasonló japponi st. regéket).

Az egésznek összefüggő előadása által, már most figyelemztetek mindazokra, miket az óriási mythosban kosmogoniai képzetekről mondtam saját óriási hitregéinket tárgyalva (V); mert a még nálunk is dúsan folyó e nemű regékben legjobban láthatjuk mindezen kosmogoniai képleteknek is fenléteztét. Így láttuk már, hogy a regében a hegyek, kövek, sziklagerincek az óriás megdermedt teste (l. Hargita); vagy hogy csak általuk alakítvák a hegyek, azok bizonyos formái az ő különös tetteiktől származtatnak (a beremendi és harsányi hegy, a Retyezatu), hogy ők a hegyek idestova toloi (Toldi), egymásra halmozói, a mese hegygörgetői; majd ismét bizonyos nagy sziklák, az eraticus

1) Bhagavata purana (Kellgren 51): totum universum nihil esse, nisi partes diversas corporis eiusdem (Brahmae): aer eius sunt oculi, sol eius visus, abdomen oceanus, montes ossa eius, flumina venae, ventus respiratio eius, nubes capilli eius, sed qualitates quoque animi partes sunt corporis eius: pudor labrum superius, desiderium labrum inferius, pectus eius est iustitia, tergum iniustitia. Matsya purana (i. h. 56): membranae embryonem integrentes nubes factae sunt, copia fulgorum ornatae. ovi venae flumina, bilisque margaritae evaserunt; septem illa etiam maria ex liquoribus ovi orta sunt, inde quoque condimenta varia: sal, sucrum, liquoresque vinacei. (i. h. 58): coelum caput eius est, sol atque luna oculi eius, spatium auris eius est, aer anhelitus eius, mundus spiritus eius, terra pes eius, montes ossa, flumina venae, nubes exhalationes eius, arbores atque gramina capilli eius dicuntur. nihil omnino erat quod non pars quaedam esset dei illius, qui Viraj, h. e. universum appellabatur. Hasonlón a Budhat követő népeknél is, például a conchichinai regék szerint (Grimm 536): Banio óriás testéből alakítja Budha a világot, koponyájából az eget, csontjaiból a hegyeket és sziklákat, hajából a fákat s növényeket. — 2) Gotlundnál (d. proverb. fennicis 10) a rege, hogy midőn Väinämöinen és Jompainen (azonos az előbbi Joukahainen-vel) mennek Sammot (Sampo) világboldogsági jely l. al.) keresni vagy fogni, Sammo a felhőben repül felettük, Jompainen levágja lábujjait; egyike leesik a tengerbe, belőle lesz a tengeri só, a másik a földre esik s ebből lesz a fű, ha um, a többi is levághatták volna, ebből vetés nélkül nőtt volna örökösen a gabona.

kövek itt amott léteztek az ő munkájuknak tartatik (a Poprád partján). Hasonlón származtatik tőlük bizonyos vizek, tavak eredete, mint a melyek a kővé vált lények vére s könyeiből eredtek st. (Márta könyje, a lipniki tó, a szántói kővé vált lugo asszony forrása). Különösen így óriásilag személyesítvék a küzdő hegyek is, valamint a többi természet elemek a tűz-, szél-, léganya óriás fiaik küzdelmek. Mindezekre már feles számmal hoztunk fel idézett helyt (V) adatokat, melyekre nézve az ott kifejtett kosmogoniai magyarázatok, most itt erősülnek ismét. Az egész, igaz már csak átalakított, rövidke töredékes helyregei nyomokban maradt fenn; van azonban ezek közt is már több, mi még a homályosbak ezen kosmogoniai értelmét közvetíti, s a folytatott vizsgálat bizonyára még nem egyet hozand elő, melyek még összefüggőben is ismerendik e nézeteket. Így utalok itt különösen csak a délibábróli fentebb közlött regére, mely ha mint ilyen eredetinek bizonyul, kétségtelenül dús és szép kosmikus képzeteket tár előnkbe: mikép a föld, mint az ősz pusztá személyesítetik, melynek nyugtalan neje a rajta hánykódó tenger, s míg ez az őt bekerítő hegyekkel küzdve rajtok áttör elhagyva a pusztát, ennek mocsáros alapjából, mint gyermeke emelkedik fel a délibáb, felemelve kedvese a nap sugarai által, míg ellenében az irigy szél, felhő st. áll.

Átmenve már a világeredet s alkotásról az **ember teremtesére**, nyilván az előbbi világeredetről mythosi nézetekhez egészen analog hitregei eszméket találunk itt is; majd az *egyes természetelemek részletei összeállításából alakittatik az emberi test*, majd különösen a világ eredetéről azon eszméhez képest, mint az egy isteni lény óriás testéből alakul, s a mikrokosmosból lesz a makrokosmos, úgy itt az *emberi test részeit* ismét a *világ összes anyagaiból alakítva, a makrokosmosból lesz mikrokosmos*. Így a hindu mythos szerint már a napból lesz a szem, a növényekből a haj, a sziklákból a csontok, a földből a test, a vízből a vér st. A többi mythosokban ez is már majd világosabb majd homályosb tudattal jó elő, s ritkábban tudnak még ily részletes megfelelő alakításokról ¹⁾; nagyobbára az összes anthropogoniákban már csak *egy* vagy *két elemből alakittatik az emberi test*; majd a *földanyagból* hasonló Ádámhoz, majd *víz és föld, kő vagy fából*, melynek *lelkesítője* azután a *tűzszikra*, az *égről lehulló csillag*, az *istenség* s más *föblények lehellete* st. Deukalion és Pyrrha az isteni utasítás szerint: anyjuk (= a föld) csontjait (= köveket) hátra hányva alkotnak emberi ivadékok. Az óéjsz. regében (Völuspá 17, Snorri 9): Búr fia a két első embert Askr és Emblát *fából* alkotják ²⁾. Hephaistos Pandorát (Hesiod. theog. 61) *víz és földből*. A skytha, amaz hyleai anthropogoniai mondánál fogva *víz és föld* volna az amphibiومي alak alatt

1) Lásd az egykét igen nevezetes középkori nyomot összeállítva Grimmnél (531), melyekben hasonló mikrokosmosi felfogás nyilván még az e nemű ősi képzetekre ismert, s jól csatlakozik az eddai hitrege makrokosmosához. A közlött négy külön adat közül itt adom a két érdekesebbet: rituale eccl. dunelmensis (London 1839. 192) egy 10 századi emlékből: octo pondera de quibus factus est Adam. pondus limi, inde factus (így) est caro; pondus ignis, inde rubens est sanguis et calidus; pondus salis, inde sunt salsae lacrimae; pondus roris, unde factus est sudor; pondus floris, inde est varietas oculorum; pondus nubis, inde est instabilitas mentium; pondus venti, inde est anhelus frigida; pondus gratiae, inde est sensus hominis. — Viterbói Gotfriednél, pantheon 1187 irva (Pistorii script. 2. 53): cum legimus Adam de limo terrae formatum, intelligendum est ex quatuor elementis. mundus enim iste maior ex quatuor elementis constat, igne, aere, aqua et terra. humanum quoque corpus dicitur microcosmos, id est minor mundus, habet namque ex terra carnem, ex aqua humores, ex aere flatum, ex igne calorem. caput autem eius est rotundum sicut coelum, in quo duo sunt oculi, tamquam duo luminaria in coelo micant. venter eius tamquam mare continet omnes liquores. pectus et pulmo emittit voces et quasi coelestes resonat harmonias. pedes tamquam terra sustinent universum. ex igne coelesti habet visum, e superiore aere habet auditum, ex inferiori habet olfactum, ex aqua gustum, ex terra habet tactum. in duritie participat cum lapidibus, in ossibus vigorem habet cum arboribus, in capillis et unguibus decorem habet cum graminibus et floribus. sensus habet cum brutis animalibus. ecce talis est hominis substantia corporea. — 2) Lásd Grimm 537 és Simrock (d. myth. 34) ide tartva Tacit. germ. 39 a semnonok szent berkéről adatát: eoque omnis superstitio respicit, tamquam inde initia gentis. Aventinnál is a germáni név a germinare-től, valamint a sachs népnév is a saxum-tól.

értendő, kinek neve ismét a kietlen mocsáros pusztasággal azonosul. Egy más skytha monda szerint, azon föld első emberei az *ég fia* Targitaos és a *folyó leánya* Boristhenestől származának. Hasonlón a hiongnu fejedelem Tanjouról, hogy a *föld* s az *ég* szülöttje: coelo et terra satus; s azért már amaz skytha Borysthenesi folyóból, vízből születésről, minden népekkel anthropogoniai mondák nyomán, így figyelmeztettem fentebb (VI) Attila, *Etele* nevének az Atel, Etel folyóvali azonoságánál fogva, ne talán szinte ily mythosi értelmére is. Kétségtelenül ily nyom lappanghat már azonban az Álmos csodás születéséről mondában is a regei szavak különös tudatánál fogva: innotuit ei quod de utero eius *torrens egredietur*. Hasonlón a finn monda hőse Väinämö a lég leányától a *szél* s *víz* által foganva (kal. 1. 135), s az új korszak hőst Mariatta a *víz* s *bogyótól* (beere) foganja (u. o. 50. 449). De így már általában a regékben, mint a china hősök *folyó* s *napsugártól* fogantatása, s a mondák s mesék gyermekies hite, a *kútból* vagy *folyóból* kifogott újonszülöttekről (I. Simrock d. myth. 32); mint a km. is: *vízhozta* *gyerek* (E. 3201) és (u. o.): *zabgyerek*; Szirmayn. (par. 124): *fától szakadt ember* = quercubus ac saxis prognatus (I. Hom. O. 19. 163), tehát fáról vagy növényből termelt vagy alakított; valamint Grimm is így érti a német: fán született, ágon termelt szólásokat: kinek atyja nem tudatik. Ez értelme ismét a közmondásnak is: őt sem a *golya költötte* (E. 3105), azaz nem atyátlan s ismeretlen eredetű, minő eredetű volt már az első ember; s épen így tudom még a szólást is ehhez: a *golya hozta*, használva a gyermekek irányában az újonszülötte, *mint a víz hozta, kútból fogták*; mi itten a golyával összefüggő hitregés, s különösen a világtojásnál felmerülő emlékeknél fogva, arra figyelmeztethet, hogy egy ily golyatojás, golya költéssel összefüggő kosmogoniai s anthropogoniai regék fen lehettek. Ezek mellett azonban még különösb mondai képletek is előjönnek; például a nálunk is valamint Europa szerte terjedt „höfchérkéről” mondában (Majl. 172), a gyermektelen királynő ohajtására, megmetszett ujjá vércseppének a hóvali elvegyüléséből származik leánya; hasonlóan Majlátnál (210) a meggyilkolt mondahős földdel elvegyült véréből új életre támad. A népd. (3. 251) szerint szinte a vérrel elvegyült sárból az elvágott tagok helyébe újak alakulnak. De nevezetesen már így különös mythosi alakunk a *tilinkó, hívők*, ki szinte magtalan anyja elvágott ujjá vérének a gyúrt tésztávi elvegyültéből jö létre¹⁾. Eltérőbben művészileg is jönnek már elő ily alak- vagy tagképzések; Majlátnál (210) a mesében: a levágott tag helyébe a bűvös kigyókirály a hősnak új tagot képez arany és elefántcsontból; hasonlóan képzi Pygmalion kedves alakját, s a finn regében Ilmarinen (kal. 37. 140) nőt készít magának arany és ezüsthől (I. XI. ²⁾). Legjobban s legelénkebben talánám még ezen emberalkotásról tudatot, mikép a test egyenesen a *földből* alakíttatik az isten által, s beléje lehellete fuvaltatik, kifejezve nálunk egy sajátos mondánkban (gy. 141 Varsányitól), — csak hogy nem tudhatjuk, valjon mily eredetű? vagy már valószínűleg bibliai tudattal foglalt az a nép mesében helyt — e szerint körülmenyesen beszéli a mese, mikép az ősz szakálú koldus, ki maga az atyaisten, a mondahőst azért, hogy rajta mint kolduson könyörült volt, midőn ellene által megöletik újra feléleszti: „megparancsolá um. szolgájának, hogy szedje össze a meggyilkolt csontjait, elrothadt testét agyaggal pótolja ki, s lehellen beléje párá.” Mind ez, mint látni, a *testi* teremtés mellett nyilván a *léleknek* is a testbe fuallását már feltételezi, mi azonban innét külön tárgyalásul a jövő cikkekre marad (XI).

¹⁾ A kaldej mythos szerint, Belus isten levágott fejének a földdel elvegyülő véréből származott az ember I. Grimm 536, és Brahma fejéből is a törpék: balakhilja (Bopp glos. 112) geniorum genus pollicis magnitudinem aequans, minő tilinkó s hívőkünk is. — ²⁾ Ily különös ember alakítások a mesékben, például a Pintosmanto az olasz. (pentam. 5. 3): cukor, fűszer, szagosvízből süttetik, haja fonott aranyból, fogai gyöngyből, szemei safr, ajkai rubinból készülnek. Vuknál (118) a szerb regében: a két nővér füstvért alakít magának vörös és fehér selyemből fonva, testét töl zöldből, szemét drágakő, fogait gyöngyökből csinálva, mire elkészült szája cukrot és mézet adnak: „edd ezt — úgy mond — és most beszélj!”

A már így megalakított, teremtett mindenséget kifejező, nevezetes — s ismét ama kosmogoniai képleteinket is magyarázó — szavunk a **világ**, a szónak *lux* = *világosság* értelme mellett nyilván kifejezve az előtte létezett azon *setétséget*, *ürt*, *heo*, *hiu* állapotot, *zavart*, melynek ellentétében a teremtés megtörténtével a *világ* = *lux* kezdődött. Egészen hasonlóan jön elő így más nyelveken is: az oláh. *lume* = világ, a szláv. *sviet*, *svjet*, litv. *svietas*, ópor. *switai*, mi egyiránt ismét *lux* és *mundus*; gyökre származtatva a sanskrit *sud* = *purificatio*-tól (Pott etym. 1. 39), mintegy a tisztát, diszest is kifejezve ¹⁾; a gör. *κοσμος* sajátlag szinte diszest, fényest fejezne ki, Pythagoraszánál, Philolaos és Plutarch szerint a *rendezettet* a világrendet, a bizonyos határok közt létezőt (= in maas gehaltene); akkép a latin *mundus* is a tiszta, szép (Humboldt kosmos 1. 76). az ószláv *mir* és *vesmir* ismét, mai nyugalom s mérték (mira, mera) értelménél fogva, amaz kosmos jelentésével találkoznék (Grimm 752). Eltérőbb a germ. welt, sajátlag az óném. *wëralt*, *werelt*, mit Grimm (752) a *virorum aetas*-val magyaráz, mit a gót *mansets* (*menschensaat*) és *fairhous* (*coetus hominum viventium*) Ulflaszánál a kosmos fordítására használt szavak is jelentenének, s miszerint sajátlag *e földi s emberi világot*, a *tér s idősakra* nézve jelentenek; melyet *időre* nézve még más világi *korszakok*, az *istenek s óriások világa* is megelőzőtt volt a kosmogoniai hitregék szerint; s mely mellett a *térre* nézve még *más világok* is léteztenének, egy felsőbb *égi* vagy *mennyei felvilág*, egy *alvilág* st. Mind a két felmutatott értelem nevezetes már saját világ szavunk teljes jelentésére nézve is. Valamint ugyan is Grimm a német névben több hason kifejezések nyomán az *aevum*, bizonyos idősak értelmét keresi; úgy a mi világ szavunk is bizonyos használatban, különösen a népkifejezésben, ily *időszak* s *kor* jelentéssel is bír, a mennyire például halljuk a népnél a kifejezést: *rosz világ van*, azaz idősak, *háborgós világ* van most, *jó élem világomat*, jó napjaim vannak, mikor még a *török világ* volt, a *kuruc világ*, a *régi világban*, azaz török, kuruc, régi időben; s a szokásos: *hány hét még a világ* (a szün-időhöz közel álló deákhoz intézve), mit úgy értek: meddig tart még bizonyos jelenlegi állapot, idősak, melyre egy más jövőt várunk. Mi tehát a hypothesisnek szinte mythosunkban is helyt adna, hogy a *világ* szó *aevum* értelménél fogva ily *külön világokat*, mint egymásra bekövetkezett idősakokat feltételez, melyek a hasonló más mythosiak

1) a sanskritban sarvaloka = mudi omnes (tehát a sajátlagi világ, azaz mindenség); Kellgren (i. h. 32) szerint: vulgo tres numerantur mundi: svar, bhuu, bhuvas = coelum, terra, regiones inferae. e mellett feltűnik nekem a világtojásról hindu kosmogoniában a világ kifejezésére használt viraj kitétel, a mint azt Kellgren i. h. 61 magyarázza: viraj est universum, és mundus erat viraj. a világ és viraj szavak között, ha bár ez utóbbi teljes benső gyökü jelentését nem ismerem, értelem s alakra is mint látni, hasonlatosságnak van helye, mert az eltérő r betűre nézve emlékeztetni akarok arra, mi a virrad, virrong s villám, villamodat, hajnal jelentésére használt kifejezéseinknél feltűnt, mikép mind a két szó egyiránt világosság s zőrej, láma jelentésében találkozik, a virrong contitid, rixatur, s villamodik, döbög, dühög fulgur és coruscatio st. értelemekben. Újabbban figyelemzettetem ekkép Révész Imre és Lugossy szívessége által Sylvester virág énekek kifejezésére, mikép 1541-diki bibliai fordításához tolalekában említvén a képes kifejezéseket, mondja, hogy ily képes beszédhez népünknek könnyű hozzá szokni „mert um. nem idegen az ilyen beszédnek neme. él ilyen beszédvel naponkint való szólásában. él inekben, kiváltkipen az viráginekekben, melyekben csudálbatja minden nip az magyar nípnek elmijének iles voltát az lelisen, mely nem egyib hanem magyar poesis.“ Lugossy erre nekem megjegyzi, hogy e kifejezés már Szombathynak szemébe tűnén, vonatkozott rá a mind. gyűjteményb. (1789) 1. 5. midőn vitatta, vajlon a peruiaknál isten neve virac ócha, nem volna-e a magyar: világ oka? s itt megfejté már Telagdiből felhozott egy más adattal, hogy az l betű r-vel van felcserélve és Sylvester virág énekei világi énekek; ha tehát e betű felcserélése nem hiba, de így a világ szavunk mellett annak virág formája is divatozott, nem csak a mellékes sanskrit viraj hasonlat erősölne — melyre kevesebbet tartok, hanem azon virrad s virág szavak vir gyökhére is még erősebb értelem száll; minél fogva az utóbbi virág szó jelentésével a világ ily felvirágzott s e mellett a diszes, szép fényes értelemmel is bírna, hasonlóan a kosmos- és mundus-hoz. A sanskritban egyébkint a világ neve gagat is (dsagat), mi sajátlag menést jelent a ga gyöktől, s rokon lehet a német gehen-vel; a magyarban így látandjuk a fel-, égi-világ menny nevét, az oda való felmenettől? L. XII.

szerint, (mint péld. a hindu, classicus, óéjszaki, a külön istenek, arra következett vagy az előtt létezett óriások, szellemek, daimonok világa, vagy legalább egy aranykorszaki világ l. alább), a mostani földi s halandók világát megelőzők. És valamint ekkép tudhatott tehát mythosunk *előbbi* a mait megelőző *világokról*, úgy szinte a mostani világra még következő *más világról* is, s a jelenleginek egyszersmind *végéről*; mily mythosi tudatnak azonban ez utóbbira semmi nyoma, s így elég legyen az egészre ez inductióval csupán utalni, ide véve még netalán ama apokatastasisi tudatot, miszerint mythosunkban is nyomai még egy vízözönnnek, mely által a világ végét érte, s még e szerint talán érne fogja; ámbár ez utóbbi a többi mythosok szerint inkább a tűz, mint a víz által tartatott bekövetkezendőnek. Élénkebben jelentkezik még a szó másik értelmével azon tudat, hogy a *térre* nézve is *e világ mellett* még *más világok* is léteznek, hasonlóan ama német *weralt*-hoz, mely így megkülönböztetve az emberek világát, nyilván még más világokat is feltételez; ellenében áll ugyan e felvételnek szavunkra nézve azon mai értelme, melyben az közönségesen használva a *mindenséget* fejezi ki a specialisabb *föld* vagy *égi világ* mellett, mintegy összevéve mind a kettőt ¹⁾; mind a mellett figyelmeztetek még is, hogy már így is mondunk egy *másvilágot* és *alvilágot*; élénken jelenti azonban ezen különös világokról tudatot még a népies rege és monda, midőn a *hétvilágról* szól, vagy *világtalan világig* járásról st. mi hogy nem mesei szósallang ismét, de valóságos mythosi tudat, kétségtelen. Érdekes kérdés volna tehát ennek nyomán mythologiánkra nézve: minő világok ezek, különösen ama *hétvilág*, melyet a monda kitűnőleg emleget? megfelelhetnek rá legelől az összes mythologiák, melyek dús változatokban szólnak még e világon kívül helyezett másvilágokról, s mi nevezetes többször hasonlóan mondáinkhoz szinte *hétvilágról* regélve ²⁾, melyek majd a föld fölé helyezve az égi, mennyivel elvegyülnek, majd a föld alatt a pokolival, majd ismét s legtöbbszörre a föld egyes mesés részeiben, vagy valódiilag létező helyeken mesésen gondolvák, s mint édeni paradicsom kertek, szellemek, dzsinek, perik, tündérek boldog lakhelyei, boldogok szigetei, drágakő s aranydús hegyek jönnek elő (l. Sepp. 1. 111—31). S így tudják számos mondáink is a *hétvilágról* eszme előre bocsájtásával, különös mesei stereotípp bevezetéseikben, annak folyamában a történetben is még, mikép a monda hős elindulva a *hétvilágba* vagy *világtalan világig*, csak ugyan csodás világokat jár be; bekalandozza ilyenkor a *réz*, *ezüst*, *arany erdőket*, a *sárkányi föld alatti palotákat*, a *szellemek*, *ördögök pokoli lakát*, a *tündérek boldog honát*, s eljut egész a *föld*, *tűz*, *lég*, *víz tündér anyákhoz*, a *nap*, *hold* és *szél* sógornékhoz; miből mint látni már könnyen s fölös választékos számmal állíthatnók össze a hetes külön világokat, melyeket még e közönséges emberi világon túl a mythos feltételez, ha csak a kihozottira nézve egyszersmind aztán bizonyossággal is állíthatnók, hogy épen azok s nem mások a hitrege ezen világai. Az erről általános nézetnek kiemelése azonban a mythosra nézve nem csak érdekes de szükséges is volt a regei nyomok ily képzeleti teljes kiismerésére. Nevezetes ekkép még Gaalnál fennlévő egy mondánk (313), hol az elátkozott, kit ennél fogva sem a menny sem a pokol be nem fogadhat, elsüllyedve a földről *hét* külön csodás *világon* mén át, miben már a regés vonás az átkozásról hitregei nézettel is elvegyül (l. XI).

Figyelmeztetek még a nevezetes germ. eddai ide szóló mythosra is, hol a mellett, hogy már a *völuspa* (2) kilenc *világról*, s a mostani világot megelőző több korszakokról regél — (Grimm 756 különösen e világok közül vizsgálatában csak a négyet emeli ki: die *flammenwelt*, die *tottenwelt*, die *oberwelt*, das *paradies*, a világkorszakok:

1) így a finnben is az összes világ kifejezésére a maa-ilma, a föld maa és ilma légtől. — 2) a hindu világtudásról kosmogoniákban is így jött már elő (l. előbbi jegyzeteket) a hét világról képzet, a kurma purana szerint (Kellgr. 54): Brahmae ovum hocce ex septem mundis compositum, s így jö ki belőle hét sziget, hét tenger, hét világ, valamint a világtudásnak is hét heja van. l. a tündéréknél (IV) a keleti mesék 1001 éj s irani hősegeiből felhozott hét világról képzeteket is.

az *óriási*, az *asok*, *emberek*, s az ezen világnak kimulása utáni *új világ*) — még egy nevezetes *világfáról* mythos is előjő (Grimmsmal 31. Snorri 15): ez *ygdrasil* a *világ-körösfá* (*weltesche*), melynek gyöke vagy ágai *három világba* érnek, egyik a mennybe az asok, istenek vagy az emberek világába is, másik a himthurs-óriásokhoz, oda, hol a világeredeti ginnungagap volt, a harmadik a niiflheim setétség halál országába. Grimm i. h. igen kimerítőleg tárgyalja e szép mythost kiegészítő mellék vonásokkal, s nem talál hozzá az egy pár német hagyományos s máris a keresztre alkalmazott vonáson kívül semmi más hasonlót, mint Damascenus Joh. Barlaámjában előjövő egy igen gyengén érintkező keleti példázatot; én az egészet azonban azért hozom itt elő, mert monda-gyűjteményemben egy igen nevezetes mesében (gy. 27 Csécsényből, Szarvaskendi Zsibrik Ant. u. szíves közléséből), az egész képet így bírom, ámbár természetesen a mesei vonások közt már sokban eltorzítva s feledett jelentéssel. A mese beszéli, hogy egy király udvarában volt egy fa, melynek gyöke leért a *föld alá egész a pokolba*, ágai a *világ két széleig*, teteje láthatatlanul egészen az *égben végződött*; a király megakartá tudni, hogy néz ki a világ a fa tetejében, s kihirdetteté országában, hogy a ki felmén s hirt hoz néki onnan, annak nőül adja leányát. egy bojtár szegődik egy zsák mákcsikért és véka gombócért; feljutva, minden ágon egy várost talál, de mire 50 év múlva teteje felé közelgett, már az utolsó gombócot fogyasztá el, s erre egy boszorkány jő elő, s a közönséges vonások szövődnek, ezzel, leányával s a szép hamupipókéval gyűlvén meg a mondahős baja; a boszorkánytól kell neki az ismeretes módon a *tátost kiszolgálni*, ki tehát szinte a fa tetejében laknék, mi ismét igen nevezetes vonás lehet, miután az eddai világ-körösfán is, ily csodás mythosi állatok jönek elő; a fát azonban mesénk e közt ismét feledi, s csak a végén emlékezik rá, hogy mire a mondahős lejjő, már 500 év múlt el, s az országban senki sem élt többé ismerősei közül; a fa törzse is már korhadt volt, és levágva a fát, ez az egész országot eltemeti. Ez utóbbi vonás ismét az eddában is, hogy a fa gyökerei alatt lévő állatok aláragják, s a rajta levők elemésztik a világfát, mely ez által összeroskadva a világ enyészetét idézi elő. A fa tehát itt képe volna az összes, egymással érintkező külön világoknak? Én az egész mythosi képlethez, s különösen összefüggőleg a mi hét világunkhoz, sokkal magyarázóbbnak tartanám a Grimmtől Damascenusból előhozott regénél, az e nemű világfákról ismeretemre másutt is felöltő ily nyomokat. Így például a tibeti mythos Zampu fájáról (Sepp 1. 113); e szerint paradicsomuk s a szellemek világa egy arany hegy, körülvéve más *hét arany hegytől* meg *hét tengertől*, melyek mézízűek, s különféle színűek (ez is tehát külön hét világ); ama arany hegy keleti része kristályból, éjszaki oldala aranyból, déli vörös és nyugoti része zöld drágaköböl áll; a hegy déli oldalán nő a csodás Zampu fa, a hinduktól is Giamnunak nevezve, melynek gyökerei a tengerbe, ágai a hegy tetejére érnek, gyümölcseiből a hegyet körül lakó szellemek élődnek. És valjon nem ily világfa-e a finn regében is (kal. 2. 180) a tölgy, melyet Väinämö a világot alakítva levág, s melynek a világba szét szórt részleteiből áraszt boldogságot, örök jólétet, büvtudományt st.? Ily részletesb egyes vonásokban, ezekben nyilván a paradicsomi jó és rossz tudat fájáról eszme is fenlétezhetik.

Ama hét világ, vagy pedig a világ szó fogalmában így jelentett külön világekorszakok egyike volt-e már az *aranykor*? vagy hogy az csak általában így már a megteremtett, megalakított, diszes, szép, rendezett világos világnak, mely ama chaos setét, ür, heo létre következett, *első boldog korszaka* volt? elég, hogy azt az összes mythosok, s a mienk nem kevésbé, a legdúsabb nyilatkozatokban bírják, melyek szerint az, mint egy a *földi, világi, emberi első korszak s boldoglét állítatik elő*; és pedig majd mint az ártatlanság, jóság, igazság, szenvedélytelen nyugalom, az egyenlőség és szabadság, majd mint az arany, gazdagság, jólét, öröm s gyönyörűség kora, s melynek *elmúltával* szerintök sajátlag *kezdődnek a mai romlott világi állapot s emberi nem,*

s ezzel a mythos alaptárgya is: az isten, világ s ember közötti viszony vesztett valódi tudatának keresése s fejtegetése, Voltaireként: aurea prima sata est aetas, est la devise de toutes les nations, — és: la chute de l'homme dégénéré est le fondement de la théologie de presque toutes les anciens nations.

Igy szól a hindu gymnosophisták fótana a boldog előkorral, midőn méz, tej, olaj és bor források áradoztak, s minden bőségben volt (Görres myth. 1. 30). A classicus rege szerint (Luk. saturn. 7. 20), midőn a föld munka, szántás, vetés nélkül termé gyümölcsét, az emberek és állatok együtt társalgának; (Hesiod. erg. 109): mint istenek örök ifjúságban éltek, nem ismerve munkát, gondot s fájdalmat; (Ovid. met. 1. 89): a patakokban tej s nektár folyt, a fákról méz csepegett s örök tavasz virult. Az eddában is (Sn. 14 Völuspa 6) gullaldr = aranykor, az istenek boldog kora, midőn játékokban töltik ártatlan életüket és Frodi népe aranyat és békét öröl (Simr. edda 308). A finn regék szerint (Ganand. fin. myt. 98): Ukko idejében az emberek aranyat öröltek, a cserfákról méz csepegett és patakokban tej folyt ¹⁾; élénken e tudat még a kalevala szép regéiben (14. 165): a jó régi időben a fenyő nap- s holdként ragyogott, méz-illat hatotta át az erdőket, a ligetekben fűszer nőtt, a tavak öbleiben olaj folyt; (29. 580): a boldog honban a fenyvek ezüst águak, a mező virági aranyból vannak, a hegyc mézből, a sziklák tojásból, a száraz fenyőkből is tej s méz foly, a süvényből vaj st. a finn regék nevezetes Sampoja is, melyért a hősök küzdenek, ily aranykori boldogléti eszköz lehetett, a kalevala (43, 297) szerint, általa veszi kezdetét a változatlan boldogság, az eszközli a mag termését, a nap és hold meleg világát st.

Nálunk fentebb utaltunk már *arany* szavunkban kosmogoniai fogalom jelenkezésére, melyben már egy ősi boldogabb jobblét, primitivus anyagróli eszme maradhatott fen. Valjon maga az *aranykor* kifejezése is így e szó használatott? A mythosok ebben többnyire elvegyülnek az aranykorral azonosan képzelt bizonyos boldog lakhelyekről tudattal, minők már az *arcadia*, *elysium*, *paradicsomi első hon s lak*; s ilyen nálunk is a fentebbi aranykor mellett különösen fenlehetett. **Éden** szavunk például még mindig nincs teljesen kimutatva nyelvméleink nyomán, valjon az a bibliai fordítások s tudat nyomán egyenesen a héberből jött-e így át, mi nehezen okadatolható, vagy hogy valószínűleg nyelvünkön eredetileg létezett, mire az *éd*, *édes* gyökök mutatnának; még ismét a halotti beszédben a *paradisum* áll már, mintha nem lett volna rá szavunk; egyébiránt e szó még egészen illetlenül hagyott eredeti alakja mutathatná, hogy az így még meg nem honosulva, csak az egyháztól használatott, talán a magyar pogány képzettel bírható eredeti *éden* szándokos mellőzésével, ámbár tudomásunkra ma az *éden* népünknel jó formán idegen; ellenben a honosított *paradicsommal* számos tárgy elnevezések, képes s költői nép kifejezések is összefüggnek; mi ismét arra mutathatna, hogy az éden helyébe lépett nála s ennek feledésével erejét felvéve. Dús regei hagyományunk ebben egyébkint, a mint a legélénkebb tudattal említi ezen *aranykort*, úgy neveket is hoz még a felszínre, melyeket a tündéri regével összefüggőleg már ezen boldog aranykor s hon vagy lakhelyről előhozunk; mint például a mai *Csallóköz*zel a tündérregében összefüggő *aranykert* nevet, a *boldogfalvákat* és *boldogasszonyok falvát*, a *tündérországot*, *tündérvilágot*, a hét világon s operenciás tengeren túl, az *erdélyi* tündérhont, a tündérek erdélyi *arany várait s falvát*, tündéri *változóvár* és a *változóhelyeket*, s a *paradicsom kerteket*, hol a tündérek csak télen laknak st. (lásd ezeket az illető adatokkal felhozva IV). Ezen aranykor, boldoglét és boldog honról mythosi eszmét tehát már ezekben, mint helyén kimutattam (IV), élénken bírjuk.

1) egy sveici néprege szerint: az aranykorban, midőn a patakokban tej folyt, egy pásztor rajtok csónakázva befőtt, teste mire köpülnek a tejfel habjaiban merül fel, s végül mézbarlangba temetetik el. mem. d. l' acad. celtique 5. 202. Így igéri meséinkben is a mostoha rászedve leányát, hogy mindennap vajban s tejben fogja fürösztetni; s a szólás maig mint ismeretes phrasis dívik köznépünknel is a jólét kifejezésére.

Igy tudja még ott a tündérrege a boldogkort, midőn Csallóköz aranykert volt, melybe a tündérek jártak s megteríték éjente asztalukat, kinek kedve tartá hozzá állhatott és jóllakhatott, nem is volt akkor um. sem koldus, sem szegény az egész tájékon. Az iszkornyai tündérek kifésült arany hajszálait felszedegelve, dús gazdagon élt a nép meglegedetten azzal, mit az istenek magok nyujtának nekik; mert a tündérdal szerint: „az aranyat, ingyen aranyat, ezüstöt, mind sáraranyat Boldogasszonyfalván adza adják, tekenővel mérik st.“ Így e boldog honban a monda szerint minden, az egész természet s mű arany ezüst s drágakő: arany és ezüst erdők, arany várak, a patakokban olvasztott arany folydogál, a fákon ragyogó csillagok teremnek, alattok ezüst források folydogálnak, arany bokrok közt fénylik a tündérpalota, folytonos vendégeskedés tart, melyben arany talákból, arany eledelkeket esznek, a tündérgyermekek ajkaira égből csepeg méz, a tündérek könnyei is gyöngyök; minden örök fiatalságú, csoda szépségű, vigalom táncok s meglegedésben élve életét. Ezen kertekben van a boldogság jelve is, az arany alma és az ezüst körtefa, az arany gyapjas bárányok, arany szőrű lovak s aranyat tojó csodás madarak, az arany hajú gyermekek, homlokukon csillaggal, mellükön a hold és nappal st. (I. az idézeteket IV).

De a mit így élénken, bár határozatlanul tud népregénk, még érdekesb lesz, hogy ha látjuk, mikép történeti nemzeti regéink is, homályosan bár, de határozottan ismét nemzeliünk őskorára egyenesen alkalmazva így tudják. Ily kétségtelen emlékek tartom ugyan is Anonym (1) nevezetes helyét, hol beszélve az ős magyar honról, mint a skytha nép és Attila eredeti honáról, ezen népek ős történetéről, vallomása szerint adja a történetírók tudósításait, s e mellett, mit be nem vall, de első tekintetre feltűnik, a sajátos nemzeti hagyományt is; én közlöm itt előbb a szöveget, hogy azután rá alapíthassam kritikai vizsgálatomat; e szerint elől beszélve az ős Dentumogeri – Don-tői magyar skythiai honról, leírja: *ibi abundant aurum et argentum, et inveniuntur in fluminibus terrae illius praetiosi lapides et gemmae.* tovább magát a népet és ottani ős korábani életét: *scythici sunt antiquiores populi (ősnép), de quibus historiographi, qui gesta Romanorum scripserunt, sic dicunt: quod scythicae gentes fuissent sapientissimi et mansueti, qui terram non laborabant, et fere nullum peccatum erat inter eos. non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum tentoria de filamentis parata, carnes et pisces et lac et mel manducabant, et iumenta multa habebant, vestiti enim erant de pellibus zobolorum et aliarum ferarum. aurum et argentum habebant sicut lapides, qui in fluminibus eiusdem terrae inveniebantur, non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant, habentes animalia et victualia sufficienter. non erant fornicatores, sed solummodo unusquisque suam habebat uxorem. postea vero iam dicta gens fatigata in bello, ad tantam crudelitatem pervenit, ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem, et sanguinem bibissent hominum. et credo, quod adhuc eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum.* Az hogy itt a leírás élén áll mindjárt a római historiographusokrai hivatkozás, mint mondom, az adat eredetiségét még meg nem semmisíti, csupán nekünk a munkát hagyja, hogy azt kimutassuk. S e szerint már én a helyet egyik legnevezetesebbiknek tartom a névtelen jegyzőnéli hagyományos történetmondánk alapja kiismerésére. Híven ugyan is kifejezett azon elvéhez, hogy nem: *ex falsis fabulis rusticorum*, és *garrulo cantu ioculatorum* — a népmonda s rege szerint (vagy inkább: hogy nem csupán csak a szerint) akarja írni nemzete történetét, melyet azonban innét ismert csak ő is legjobban, hanem a historiographusok szerint, természetes, hogy minden nyomon, hol csak tehető (mit azonban nem épen tehetett mindig), nemzeti történeti hagyományos tudatát igyekezett a historicusokból vett tudósításokkal erősíteni vagy rectificálni. E helyen azt igen könnyen tehetette, elővéve bár mely, a classicusokból ismeretes skythiai leírást; még is mily hiányosan, vagy talán kímélettel? járt el ebben

a nemzeti hagyomány irányában, kilátszik, ha e helyéni idegen kútfőjét vizsgáljuk. Azon historiographusok ugyan is, kiket itt használ, nyilván Justin (2. 2) és Regino (Pertz mon. germ. 1. 599), vagy valószínűleg csak az utóbbi, miután az errőlí sajátági Justintólí adatokat már ő szedte fel, és szövege másod nyomán kerülnek azok már elő Anonymnál felvéve; de úgy felvéve, hogy mellettük s azontúl még, a hagyományos nemzeti monda is kitünik. Nézzük rendre az adatokat. Anonymnál ezen Skythia mindjárt azon fölül még a különös *Dentumogeria* névvel jó elő, melynek első királya *Moger*, kitől származik *Attila*, miről az ő historiographusai már természetesen mit sem tudnak, mert ez Anonym specialisb magyar hagyományos regéi kútfőjéből van. Tovább áll az *ős hon s népről*, melytől a magyar szerinte származik, hogy: *gentes sapientissimae et mansuetae, qui terram non laborabant, et nullum peccatum erat inter eos*; tehát nyilván az *ős aranykori bölcs, szelid, ártatlan, nyugalmas, dologtalan állapot*; melyről így természetesen Justin és Regino (i. h.) a skytháknál mit sem tudnak, nálók csak egyszerűn s megfelelően áll a barbár s nomád nép jelleme, kifejezve csupán a szavakkal: *perraro agrum exercent*. Anonymnál tovább: *aurum et argentum gemmasque habebant sicut lapides*; azaz: a *dús arany gazdagság s bőség*, hogy annyi aranyuk volt mint a kő, vagy hogy még a kövek is azon országban (épen úgy, mint a tündérvilágban) aranyból voltak, drágakövek valának. Reginonál ellenben csak a polgárisodás nélküli vad nép jellemzése: *aurum et argentum non perinde ac reliqui mortales appetunt*, azaz: hogy az aranyak s ezüstnek (sajátlag a pénzt is értheti itt) nálók nem nagy a becsé, mert nem tudják még használni. Anonymnál tovább: *non concupiscebant aliena, quia omnes divites erant habentes animalia et victualia sufficientia*, azaz: az eredeti egyenlőségi boldog aranykori lét ismét, melyben mindenki egyiránt gazdag volt s nem vágyott még a másik javára (az Ovidnálí aranykori léthez hasonlón: *sponte sua sine lege, fidem rectumque colebat, míg a vaskorban: in quorum subiere locum, fraudesque dolique, insidiaeque, et vis et amor sceleratus habendi*). Regino helye már erről épen legkisebbet sem említ, s szerinte csak az áll: *nullum scelus apud eos furto gravius*. Hasonlón az előbbihez megint Anonymnál, hogy: *nobiles, ignobiles, bubulci, subulci, opiliones*, azaz: nemes, nem nemes, szolga és úr a drága zobol prémmel öltözködött, tehát semmi különbség sem volt köztük; míg Reginonál egészen más, t. i. egy vad nép viselete iratik le: *pellibus ferinis induuntur. lanae usus ac vestium ignotus*. Egy szóval míg ott teljesen az aranykor s boldog *ős lét* eszméje nyilatkozik, itt egy nomád barbar vad néprőlí vonások kerülnek elő; s a rajz eredetiségében bizonyára még tisztábban fogott volna előttünk ezen értelemmel állani, ha Anonym, maga észrevéve az így regés vonásokat, hozzájuk fel nem szedi amazokból a historiaikat; így például a: „*lac et mel manducabant*“ ismét a tej- és mézzel folyó természetbőlí élődéshez, hozzáadva Regino szerint *carnes et pisces*¹⁾, amaz egyenlőségi, vágy nélküli léthez: *non concupiscebant aliena* st. Reginoból hozzávéve az eltorzító okadatolást: *habentes animalia et victualia sufficientia*²⁾. A hasonlatból tehát kitünik, hogy mind az, mi Anonymnálí e helyt eredeti, az aranykori lét eszméjét kifejezi, s mind az épen, mi ennek ellenében áll, Reginoból van felszedve; azaz: az eredeti történeti hagyományos nemzeti monda az aranykor és *ős eredeti boldog honról*, a históriai feldolgozás s rectificálás által interpollálva s eltorzítva.

Anonymus helye tehát kétségtelen mondai regés alapú, és pedig annál nevezeteseb, hogy amaz *aranykor s boldog *ős lét* s honrólí hitregét* egyenesen magával a *nemzet saját ily eredete s *ős hon*ával* hozza összefüggésbe. Így létezhetett az tehát *ős hagyományainkban s nemzeti regénkben*; s volnának csak tovább felérő emlékeink, könnyű

1) Regino: venationum et piscationum exercitiis inserviunt, lacte et melle vescuntur. — 2) Regino: pecora alimenta quoque habentibus.

volna az eszmét belőlők még kimutatni; de így is a mi fenmaradt, még folyvást visszatükrözteti azt; nem csak a már látott népmondai hagyomány és rege a legélénkebb tudattal emlegetve az aranyhont s tündéri ősboldog létet, de a későbbi korból fentlévő irodalmi termékeink is, majd nem mindjárt az első 16. századi ismeretünkre lévő nyomoktól kezdve, egész az újabb időkig, így előhozva költeményeikben az aranykort, és pedig megint a kitünő sajátosságos vonással, hogy azt sajátlag nemzeti aranykorul veszik. Lássunk egy két ismeretünkre levő nyomot. Listinél (moh. 49):

*régi eleinknek és nemzetségünknek
tétjél mézzel folyó s minden bőséggel jó
méltó verseimbe . . .*

(54): *tétjél mézzel folyó . . .*

(65): *első arany üdö, leginkább örvendő,
a míg ártatlanság, virágzék e jóság
véres veritékjek, nem szakadt erejek,
sok szép termésével, fáknak gyümölcseivel
tétjél s mézzel folytak, soha sem apadtak
merő boldogságban, csak ártatlanságban*

*ékes lakóhelyeit,
dücsöséges részeit,
hogy foglaljam neveit . . .
hazánkat . . .
vala világ kezdetén,
paradicsomnak kertin,
szántásban eleinknek,
ők megelégedtenek.
kútvezeknek fejei,
voltak atyánk elei.*

Zrínyinél (zrín. 32):

*Scythiabol . . . ki hoztam üket,
tétjél mézzel folyó szép Pannoniában
megtelepítém üket, magyarországban.*

Balassa és Rimay énekei függelékéb. (1806. kiad. 235):

én még akkor veszék Ádám hogy elesék az aranyos időben.

Ányos (Barcsaihoz):

*ez az időszak szíveinket,
hol még nem szaggatták ekék mezeinket,
nem foly már most a méz a fáknak leveléből,
sem lángok magoktól tűzkő rejtekéből,*

*mely boldogság birta arany ideinket,
s nem fogták járomba szabad ökreinket.
vagy téj a Dunának sziklás kútfejéből;
munkával verünk ki szikrákat eréből.*

De e nyomok nyilván a classicus rege költői előállításából erednek? igen is, kétségtelenül Ovid ismeretes helye nyomán, elvegyítve a paradicsomi képzetekkel. S én csak utalni akartam az átvett eszme élénkségére költőinknél, — s ez épen azon költőinknél áll, kik classicusi mythosi képzetek mellett, élénken tudják még a magyar mythosiat is, mint Zrínyi a Pegasus mellett tátosunkat, a többi felhasznált classicusi költészeti alakokon túl a lidércet, sárkányt, hajnalt, Liszti meséink arany almáját st. — a mint bennök még itt ott az Skythiával, a tétjél mézzel folyó Magyarország s Dunával honosítottak; egészen megfelelőleg ismét a történetregei nyomnak, mely szerint Anonymnál bejövő őseinknek is a keresett új hon, őseik öröke, mint a *tétjél mézzel folyó ígért földet* mutattatik fel. Valjon azonban az Anonymnál előjövő nemzeti hagyományos, a Reginón túl eredeti színezettel felmerülő nyomot is a névtelen jegyző Ovidból származó képzetére vigyük-e talán azért vissza? bizonyára nem! a hely sokkal egyszerűbb, soványabb historiai értelemmel jelenkezik ott, mint sem hogy amaz költői befolyás legkisebb nyomát is képes volna elárulni. És áll itt is Grimm megjegyzése, melyet az eddabani aranykornak emez classicusihozi tartása ellenében tesz, hogy ez esetben bizonyára el nem maradt volna a többi annyira kínálkozó hason *ezüst, réz, vas* st. koroknak is felvétele; melyekről azonban a legtöbb mythosok nem tudnak, míg az *aranykort* összehangzólag valamennyi a legélénkebb tudattal említi; minél fogva már

egyedül felvehető, hogy az mythosunk tudatában sem hiányzott, valamint élénk emlékeink csakugyan emléket minden kétségen felül helyezik.

De mindezeneken túl, jobban erősül még Anonym helyének ezen mythosi hagyományos értelme éppen az által, hogy a nála fentartott hagyomány tovább még szinte tudja, nem ugyan ama classicusi képzetet a bekövetkezett ezüst, vas st. korról, — de amaz *arany boldog kornak elmúltát, vétkest, átkossá változtát*, az általános *elfajulást*; hasonlóan ismét valamennyi mythologiák tanához; de e mellett megint sajátoságos eredeti nemzeties tudat s hagyományos vonással. Így kíséri mindjárt ugyan is a boldog eredeti ő s hon és létéről tudatot a különös szavakkal: *postea vero gens fatigata in bello, ad tantam crudelitatem pervenit, ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti humanam manducassent carnem, et sanguinem bibissent hominum. et credol quod adhuc eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum.* mely öntudatlanul hangzik át még e szavakon a ki nem fejezett *ős magyar hitregei eszme*, mely még a névtelen jegyző által ismert nemzeti történeti monda dalain, ha bár szinte már csak öntudatlanul átvonulhatott. Itt nem igyekszik ismert történetét rectificálni a historiographusokból szedhetővel; de az ezeknél előjövő vonást, a magyar nemzet kegyetlenségéről, hogy emberhús evő s vérivó volt: *dúlási és hadakozási hitregei, nemzeti hagyományos* feladatának, melybe befáradva már neki kegyetlenedett, felhozásával simítja el mellékesen, s még a végszavakban emlékére is, mintegy lelkesült sohajtással tör ki. Ugy van! a vad kegyetlenségi, vérivási st. vonás, melylyel a középkor történetírása s regéi a magyart jellemzik, ott áll a krónikában lappangó nemzeti történeti mondánkban is; — de ha összefüggő szálait összeszedjük, mely hitregei mély színezettel bír ez is! Attila s népe a *flagellum dei* az isten ostora, *malleus orbis*, kinek a föld bűnös népeit kiirtania kell, s kinek *saját bűnhődése* s mintegy *vezeklése* a *had és dúlás kegyetlen munkája*; s így folytatják azt az ősök örökére bejövő epigon utódok a magyarok; mert ha a vonást Attiláról, mint isten ostoráról, középkori keresztyén krónikási eszmének magyarázzuk, mivel okadatoljuk krónikáinknak, ennél még mélyebb jelentésű s eredetiségű további nyomait, mely szerint Vérbulcsu az ősök rendeltetését folytatva, a vérbosszútort az attilai-bún kiirtásért véghez vinni reá maradt hagyományos feladatként tekinti; hogy e feladatot általában az egész nemzet Csaba végrendeletében kijelölve kapja, s hogy megerősülve Álmós alatt azt teljesíteni siet. Legelőnkebben kifejezi azt azonban a kivégzéshez közel lévő Lehel és Bulcsunak ama szavakban nyilatkozó erős hittétele: *nos sumus ultio summi dei, ab ipso vobis in flagellum destinati: tunc enim per vos captivamur, cum persequi vos cessamus*, melyben az egész hadkalandor nemzet hite nyilatkozik dúló hadviselő feladatáról. Ennek azonban megértését éppen Anonym fentlebbi nevezetes szavai közvetítik, a mennyire e kegyetlenkedő hadviselési, dúlási nemzeti jellemet, mint sajátoságos hagyományos feladatot s rendeltetést, összeköti mindjárt a boldog ő s aranykori állapot múltja, vétkest s átkosra fordultával, mely alatt az emberi nem szenved, s melytől, sajátoságos hitregei tudata szerint, különös rendeltetések, mintegy vezeklés teljesítése által, várja a szabadulást, megváltást s menekedést. Mikép erősül e felfogás és nézet további hagyományunk, a rege és monda átok s vezeklésről tudata s képzetei által, mikép más hasonló mythosi jelenségek magyarázata által s mi annak teljes értelme, annak kimutatása a jövő cikk tárgyát teszi.

Íde tartoznék még azonban, s egészen összefüggőleg következni, az itt tárgyalt mythosi körnek a *vízözönről* östudattal kiegészítése; a mennyire t. i. az erről ő s hagyományok, majd amaz, a világot alakító teremtetéshez csatlakoznak, miszerint a *vízözön*, egy sajátlag tovább folytatott világalakítási kosmogonai processusnak tudataként jelenkezik, melylyel szorosan véve kezdődnek a mai világ s emberiség új alakja s léte; majd ismét a vesztett boldog aranykor elmúltával bekövetkezett vétkest s átkos

világ s bűnhődésről eszmével összefügg, mely az újabb, gyengébb, bűnhődő s vezeklő emberiném kezdetét teszi. — Mind a két értelemben, vagy legalább az egyik vagy másikban tudják még azt az összes mythosok, hol akár az ókorból bírjuk hagyományait, akár a mai pogány vad népek vallásáról adatokat; úgy hogy az e nemű dús s terjedelmes regék közlése itt bizvást elmaradhat, s elég lesz csak az ismeretes classicusi deukalioni regére utalni (Ovid met. 1. 253), meg a gyűjtő munkákra, melyek ezeket terjedelmesen összeszedék, legújabbban például Mutzl (ürgesch. d. erde) és Sepp (1. 189) st. — Kevesebb nyoma maradt fel ennek, valamint az összes kosmogoniai eszméknek is, mind azon népek élő regéi s hagyományaiban, kik már a keresztyénségre tértek; mert az erről őszövétségi könnyű felfogású, észszerű s tisztább tudósítás mellett, a durvább, homályos szakadozott mythosi regéknek háttérbe kellett tolni. Innét, hogy valamint más népek regéi erre nézve egészen elnémultak, úgy a mieinknek is kevés vagy semmi nyoma. Csak közvetítve volnának még innét származtathatók a regék, melyekben például a hegyek és sziklák az átok által megdermedt óriás teste és tagjainak, és a közöltök álló *tő*, innét eredő *patakok*: *vérük s könyjeiknek* tartatnak (1. felj.); vagy a népünkél is fenlévő tudat, melynél fogva a hullámos földvonásokat, a szikes és kagylós alapú téreinket — egészen megfelelőleg a tudományos geognosticai nézetnek — egykori tenger alapnak tartja, beszélve, hogy ott valaha, a *vízözönkor tenger volt*, s a vízözön elmúltával maradtak ott még a kagylók, „békateknők,” s a vízből a magának medret vajt Duna vagy Tisza, Balaton és Fertő, melyek valaha mindig víz s tenger voltanak st. Nyilván erre mutatna a délibábróli nevezetes kosmogoniai értelmű monda is, mely szerint az *ős pusztá keblén* neje a *tenger hullámozott* egykor, s most is még emléke, a pusztá s a tenger szülöttje a *délibáb*; hasonlóan talán némileg mint a *vízözön* emléke a *szivárvány*; ámbár, mint ez utóbbiról láttuk (IX), róla még nálunk is kosmogoniai néphagyományos fogalmak forognak fen; így például, hogy a *vizeket felissza, felszívja*, hogy mint *csatorna azokat* ismét *leereszti*, hogy bizonyos *feltünté az árvizeket jelenti*, színei ismét a termés minőségét; s akkép még egyik neve is a *kegyelet* volna, valószínűleg a biblia tudathoz hasonló értelemmel. A folyók, tavak st. körül szállongó mondák is egyet mást tudhatnak még e felül; Mednyánszky nál egy regében (179) találom felhozva a *Vág* folyóról: hogy midőn az isten a folyókat elosztá, a Vág későn érkezett meg, miért neki már határozott ágy nem jutott, hanem ide s tova kószálnia kell; e mondanak ugyan, ha nem figyelmeztetek is rá, könnyen lehet eltérőbb deások elménckedő eredetét felismerni a latin vagus szóban felmerülő ezen értelemnél fogva. Vuk szerb dalaiban (4. 8—13) gondolnám ismét a Balatonról (Balatino jezero) szól egy szép rege, mikép az isten a bűnös világra küldi három büntető angyalát, s azt a Balaton tavával elárasztják. Ide tartozhatnak az úgy nevezett *tengerszemekről* regék, minőkül a nép a tavakat nevezi, melyek hite szerint a tengerrel összekötöttségben volnának, feneketlen kútforrásaik, örvényeik s helyeik által, s róluk azután számos regéket tud, mikép a tengeren történt hajótörések következtében, a türedékek ezeken jöttek a felszínre (1. Csaplovics gem. ung. 1. 29), hogy tengeri vész alkalmával szinte hullámoznak, s mint földleirási kézi könyveink is emlegetik, rajtok tengeri ár s apály jelensége is észrevehető volna st. Ilyenek a kárpáti hegységekben, a Kriván orma alatt lévő tavak, a szláv helylakosoknál *morské oko* — tengerszem. De így már ezen népies képzetek nem csak ismét a Balatonról is, de több magyar helyekeni hasonlóan tengerszemeknek nevezett tavakról; mire csak a Bélnéli nógrádi bánki tórolí adatot hozom fel (not. 4. 151): lacum vulgus *tengeri szem* h. e. maris oculum vocitat, creditque per subterraneos meatus, communionem cum mari habere. certe profunditatis est inexpertae, rotundi adhaec ambitus, quingentarum plus minus orgiarum. nullis unquam imbribus tumescit; diminui sane etiam ferventissimo coelo visus est nunquam, sed nec saeviente tempestate fluctus facile ciere suevit. ferunt momento olim hunc

lacum exstitisse, humo et saxis ex imo fundo, magno impetu egestis. Hasonló monda (gy. 72) Bajmócvár fürdői hővizű forrásai közt, egy numulitokat felmosó forrás által képzett tóru; a szláv népnél neve *jazaro* — *pokol*, s a hit, hogy a közepén felbugyogó meleg forrás egyenest a pokolból jő fel, mely az átkos elsüllyedt helyet egykor elnyelte dúsgazdag lakosai keményszívűsége miatt, s most a helyen a kénköves bűzű tó áll, partjaira felmosva az egykori lakosok kővé vált arany pénzét. — Mindezen regék hátterében már így áll az eszme, hogy e tavak aljában az elsüllyedt városok állanak, melyek tornyai, házai még olykor meglátszanak, például a Fertőről (I. IV), a tornyok arany harangjai hangja felhallatszik, mint a Karcsa folyóból (I. Tompánál 52), a megkövült arany juh s kecske nyájak körmeit a víz felmossa, mint a Balaton kecskeköröm, számrápata st. nevű kagylóiról (I. IV); az értelem pedig: hogy az átkos bűnös helyet s lakóit özönlí el és elsüllyeszti a víz, mint a vizözön a vétkes világot, a holtenger a bűnös Sodomát s Gomorhát. A folytatott figyelmes vizsgálat ezt is még folyóink s tavaink partjain lézengő számos érdekesb s élénkebb regék felszedésével fogja bővíthetni.

XI. LÉLEK. VÉGZET. ÁTOK. ÜDV.

Test lelkesítése, lélek eleme. Lélek, lét, lég, szellem, szellő. Lélekszabadság, büntudat. Végzet, sors, nyíl, szor, kárhozat, átok; bód, boldogság, szerencse, szerencse kereke, üdv, áldás, megváltás. A végzet képzete, a végzet-nemtők, csillagzatok befolyása, burokban születés st. Átok képletek, elsüllyedés, állat-, fa-, kővé-válás. A vezeklés, erény, szabadítás képletel a mondában. A nemzeti rendeltetés és átok. Az eltűnő, elsüllyedő hősök, a nemzeti szabadító s megváltó hősök. A világosata és megváltás.

Az anthropogoniai mythosban találjuk már a lélekrőli tudatot kifejezve. A mellett hogy a testet egy felsőbb lény képezi különféle anyagokból *víz és földből, fából és kőből* st. az istenség az így képzett testbe külön lelket ad, mely saját *lehellete* ismét, *fuvalma, párája*, vagy az égből leeső *tűzszikra*, a *csillag, napsugár*, vagy maga a *lég, szellő*. Így láttuk fentebb már a hongnu Tanjouról, hogy: coelo et terra satus, földből a teste, égből a lelke; a chinai hősök égtől s napsugártóli fogantatását, a finn hősökét, Väinämö s Mariatta fiát az új kor hősét a lég és víztől, hol tehát az egyik elem a testet, a másik a lelket képezi; hasonlóan a skytha őskirály Targitaos a Borysthenes folyóleánya s az égnek fia (X), s Etelé is nevénél fogva Eteltől a folyótól, s a jelenségnél fogva ismét mely anyjának megjelenik a hadisten képében születendő fiát karddal körülövedve, az istentől is veszi eredetét (VI). Kétségtelenül Álmosról is így, az őt folyókin (de utero eius egredietur torrens) szülő tündéres Emős anyjánál az ezt megtermékenyítő turuli védnemtői szellem (divina visio, quae quasi veniens eam gravidavit) forog fen. Mind ezen sajátlagibb herosi, a hősöket különös csodás módon eredtető hitregei képzeteknél, nyilván az általános hitregei ős emberi teremtsérről anthropogoniai eszmék nyilatkoznak. Világosan ilyenekről is szólnak azonban még a hitregék, mint az óéjsz. germán (Völ. 17, Snorr. 9) szerint, az első emberpár Ask és Embla fából alakíttatik, de Oddin s Hoenir adnak beléjük lelket s érzést. A classicus regében (Hesiod. theog.): Hephaistos Pandorát vízzel vegyített agyagból képezi, s Hermes ad neki beszédtehetséget. Prometheus agyagból alakítja az embert, de az égből kell neki lelkesítésére a tűzszikrát leragadni. Nyilván ez az értelme a Pygmalionról regének (Ov. met. 10. 243): elefántcsontból faragott bájos alakját hasztalan melengeti keblén s éleszi csókjaival, míg az istennő nem könnyörül rajta, s életet ad a szobornak; hasonlóan a szép finn regében is (kal. 37. 140): az ég, nap és hold teremtő kovácsa Ilmarinen juhot, lovat kovácsolva, végre nőt is kohol magának arany s ezüsből, szépen sükerült neki a gyönyörű alak, de életet nem képes bele lehelni, hasztalan fekszik mellette éjente, csak hidegség sugárzik az alakból, s Väinämöinenhez fordul, hogy lelkesítse. — Fentebbi mondánk is azonban

említi már így (Gy. 141), hogy míg az isten szolgájának parancsolja *agyagból alakítani a testet*, felelevenítésére *párját lehelli beléje*. E szerint tehát míg a test mintegy a két anyagiabb elem: a *föld és vízből* alakul, ellenében a lélek a lehellet, *lég, szellő*, a szellemtől jó, az isten *fuvallata, lehellete, párja* st. vagy a *tűz elemből*, mely szinte azután az égből leragadott szikra, az emberi testbe lehulló csillag (IX), az azt lelkesítő napsugár st.

Igy fejezi ki azonban már ezen képzeteket a **lélek** = *anima* szavunk is; egy részt gyöki *lét* = *existentia*, a régi *lelkes* = *animal* és sajátlag *ens*, *essentia*, származékainál fogva nyilván a **lételt** = *existentiá-t*, s azért a sajátlagi *életet* jelenti, a mint-hogy ez a testnek lelkesítése által veszi mintegy kezdetét; másfelül a **lélek** = *geist*, *spiritus* értelme a **szellem** egyértelmű szavunkban azonos ismét ennek *lehellet, lég* származékai és jelentésével, s a léleknek egyiránt légies, szellemi természetét fejezi ki; a *lég* ugyan is, mint láttuk, egyszersmind azon elem, melyből a lélek származtatik, s mely az élet főkelléke. Hasonló kifejezések más nyelveken is: a latinb. *anima* = lélek, s *animal* = állat, tehát az élő, s a *spiritus* = szellem, *geist*, és szellő = *hauch*; a szláv. *dusha* = lélek, *duh* = spiritus, és *duhat* = fújni, *dichat* = lehelleni, lélekezni.

A lélek létezéséről általános mythosi tudat tehát annak az anyagi test teremtsétől ezen megkülönböztetéséből felismerhető, sőt a homályosan jelenkező azon eszméből is, hogy a *léleknek* még az *emberi testbe jutását megelőző lét* tulajdoníttatik némileg, miről mindjárt alább. Epen így nyilatkozik a hit is, hogy az a *testet túl éli*, a halál utáni létről különös mythosokban, melyekben aztán a lélek sokszor sajátlagi, néki tulajdonított alakokban, mint *repülő madár, lepke, virág* s többi, légi, szellemi alakot kifejező képzetekkel személyesíttetik, vagy legalább csak a tudat által, hogy letéve az emberi testet, újra más különös testeket s alakokat vesz fel, melyekben életét tovább folytatja; ez azonban a halál utáni állapotról következő cikk tárgyát teszi. S itt kiváló feladat volna, csupán a lélekről azon mythosi nézetek vizsgálata, mikép az szerintök az emberi *testteli összeköttetésben* és e világi életében létezve képzeltetett, s ezen létének külön tudata bennök nyilatkozik. Ez pedig már — azon kiváló eszménél fogva, hogy a test a léleknek csupán mintegy alakja, hüvelye, ideiglenes laka, és ekkép korlátjakint jó elő, melybe csak időre van rendelve, melyet megelőzött már és még túl fog élni, s melynél azért magasabb eredetű, s véle mintegy ellentéteztetik — a **lélekszabadság** nyilatkozata; mely a legalsóbb fokon még a *bű, kuruzs, varázssban* is jelenkezik ugyan; de ez utóbbit, a mennyire az ma már más nemű mythosi nyomokkal elvegyül, külön fogjuk tárgyalni (a XIII cikkb.), még a léleknek sajátlagi halálontúli állapotbani nyilatkozatai után, összefüggőleg a többi sajátlagi mythosi tünetenyekkel melyekhez tartozik. S e szerint a jelenlévő cikkben, mindezen, a lélekről tudatot kifejező mythosi nyilatkozatokból, csupán annak az emberi testteli összeköttetésbeni sajátlagi momentumát, azaz a **lélekszabadságról** mythosi hitnézetet tárgyalandjuk.

Az összes mythosokban, — összefüggőleg a hittel egy boldogabb, ártatlan aranykori, az isteni, tündéri boldogléthez hasonló vagy azzal azonos állapotról, melyre a mostani az isteni létől elpártolt, megvált, megromlott világ következett volna — előző az öszhangzó tudat is az *emberi test anyagi romlottságáról*, melylyel a léleknek az életben mintegy bűnhődni, vezekelnie kell, s ellenében küzdése által a jobbulást, az előbbi boldoglét visszaállítását, a megváltást eszközölnie. Az eszme minden lényre nézve egyénileg véve alkalmaztatott, a mennyire minden embernek ezen romlás ellen küzdenie kell, és saját megváltását eszközölni törekedni, valamint collective is általában az egész megromlott világ s emberi nemre nézve, melynek megváltását, egy ezen romlottságon

túl emelkedő, azt leküzdő magasb megváltói személyiségnek kell kivinnie, s az eredeti boldogságot helyre állítania. Ez fejezi ki már a magasb isteni eredet s boldogságróli öntudattal bíró léleknek küzdését, a romlott anyagi véges test ellenében, mely korlátja; miben tehát nyilván a *lélekszabadság* eszméje nyilatkozik. A mennyire kétségtelenül felismerhetőleg átvonul ezen eszme valamennyi mythológiákon és pogány vallási szertartásokon keresztül, mindennütt felmutatva a *bűn tudatát*, a *vezeklés szükségét*, az *istenségnek kienyesztelését*, hozzá méltó élet általi boldogabb állapotba való felemelkedést, s a vallási kötelességek teljesítése általi *üdvözülés* reményét; úgy még is az alap mythosi hitregék az ok előadása körül homályosak s általánosak, a mennyire egyszerűn azt mint létező tényt tekintik, mint az istentől elszakadás és elpártolás eredményét, a nélkül, hogy annak bizonyos megfejtő okát tudnák, vagy csak megkísértenék is határozottan előadni. Csak a pozitív kinyilatkoztatott vallás azon világos s okszerű tana, miszerint az istentől teremtettt lények az emberek s a rossz angyalok teremtetők ellen vétettek, s ezért bűnhődniük kell és megváltás által juthatnak csak egy jövő üdvösségre, képes előttünk mind azon mythologiai tanok, ezen eredeti elhomályosult vallási tudatból származó eszméjét felvilágosítani. Így említi már az őshindu tan, hogy az ek-isha, az öröklény veté le a vétkes lényeket a világba s az emberi testbe vezeklésül; miben tehát már összefaragva volna a kinyilatkoztatott vallás eszméje, a mennyire itt sajátlag az istentől elpártolt szellemi, anyagi lények, lesznek emberekké; ámbár még ezeken kívül is említ a keleti mythos rossz és jó szellemeket a deivel, divek, perik st. e nemű szellemek képzetében. A zendben Ahrimannak, egy rossz szellemnek tulajdonítatik egyenest a test, az anyag teremtése, s minden más ok nélkül, az által motiváltatik a világ romlása. Magát a derült hellen világnézetet is eléggé foglalkoztatá az eszme a világ, a test romlottságáról mysteriumai és philosophemáiban; és nevezetes Aristoteles véleménye, hogy a romlottság okát nem az akarat nélküli természetben, hanem az ember öntudatában kell keresni. Az egiptomi s többi régi tanok az e világban létezést szinte ismét egy előbbiben elkövetett bűnsúly vezeklése következtének vélték, valamint a jelen világban elkövetett bűnökért egy új világ s alakokbani bűnhődést tanítanak metempsychosisi nézeteikben. A mythosok még tovább ezen eszmét magokra az istenekre is kiterjeszték, kik szinte bizonyos végzett s átoksúly alatt képzeltek; például az ő germánb. az asok az edda szerint, kikre az istenszürkület — götterdammerung — bekövetkezend, boldog isteni létük véget fog érni, s egy új világ az ismeretlen istenséggel fog következni (I. Simrock deut. myth. I. 169); valamint a classicus mythos szerint a Chronos-saturnusi isteni korszakra Zeus istenei kora következett, és a hinduban Visnu avatarjai által a világ új meg újra alakul.

Mindezekben egyiránt csak egy titkos öntudatlan nézet jelenkezik a *végzetről*, melynek valamennyi lények, az istenek, a szellemek, az emberek alávetvék. A végzet ezen eszméjében fekszik tehát az emberi a világi lét boldogsága s boldogtalanságának alapoka a mythosban. A *végzet rendeletének ezen követése*, — mely nem csak a fatalisticus nemleges tűrő állapotban áll, hanem a törekvésben, hogy az általa kiszabott jót teljesítse, a rosszat kikerülje az ellene való küzdés által, s így a végzetet megkérlelve vagy leküzdve, boldogtalanságát magától távoztassa, — teszi a lélekszabadság egyedüli momentumát, melyet a mythosok előnkbe állítanak. Saját mythosunk erről tanának is minden más tudata hiányában, itt is az ezen eszméket s fogalmakat kifejező szavaink vizsgálatát s taglalását veszem elő legelő, mielőtt tárgyunknak egyéb hagyományainkbani nyomozására kiindulnék.

A *végzet*, a *sors* tehát a fő fogalom, ebből ered a *jó* vagy *rossz végzet* és *sors*, azaz: az *üdv* és *szerencse*, vagy *kárhozat* és *átok*. Nem kéltem, hogy ezen mythosi fogalmakat kifejező szavak s így velük a fogalmak is fenlétetk már ősvallásunkban. — A *végzet* szavat ugyan, bár magában igen értelmes a *vég* — *fnis*, *exitus*

(Kreszn.) gyöki értelménél fogva, tudomásomra régi nyelvünk a sajátlagi *fatum*, *schicksal*, *geschick* értelmében — mint azt ma használjuk — nem ismeri. Régibb lexicographjainknál a *fatum* csak körülírva így: **istenl végzés és rendelet** (Paris P.); közel áll még is a *végezet* szó, *decretum*, *decisum*, *consultum* értelemmel (Pázm. Moln.), melynek nyomán a mai *végzet* szó is a *fatum*-ot jól fejezi ki; s lehet, hogy régi nyelvünkön is sajátlag így a *végzés*, *végezet* alakban létezhetett, mely azután a keresztyén hitnézettel kapta a körülíró kifejezéseket: *istenl végezés* st. az eredeti pogány forma s jelentés ellenében ¹⁾. A *végzet* mellett így áll még némileg nyelvünkön a közbeszédben használtabb: **sors**, mi első tekintetre felismerhetőleg megint a latin *sors* volna, s innét származnék, annál inkább, mert régi nyelvünk a latin *sors*, a német *loos* kifejezésére az igen eredeti **nyil** kifejezést használja; *sorsolni* — *nyilat vetni*, *vonni*, *húzni* vagy *nyilazni* (l. XVI), mi mellett tehát a *sors* szó ismeretlen lett volna; a mai értelemben valószínűleg ismeretlen is volt; még is figyelmeztetek, valjon nem tartoznák-e ide a magyar *sors* szóval nyilván összefüggő *sor* — *series*, *sorolni*, *felsorolni* szavunk, mely amaz latin *sors*-val már nehezen hozható összefüggésbe eltérő értelménél fogva, minőt a latin a *sors*-val összefüggőleg azonosan nem ismer, ha csak nem tartjuk ismét az eltérőbb latin *series* származékának. Ezen latin *series* azonban megint, a mennyire a *sor* mellett: *ordo*-t jelent, a magyar eredeti és régi **szer** — *ordo*, *series*, *symbolum* (Molnár, Kreszn.) szavunkra figyelmeztet, mely ámbár a lat. *series*-vel szinte külső hasonlatot mutat, úgy még is tudomásunkra kétségtelen régi s mély értelmű magyar szóként igazul, miután történelmileg már pogány korunkból birjuk Anonymnál. Egyébkint a szónak nemzeti történetünkől felmerülő azon értelmén túl, melyről Anonym helyén tudósíttatuk, hogy a hét vezér általi magyar fejedelemségi s alkotmányos megállapodás, szerződés: *szernek* mondatott, s töle a hely is, hol az véghez ment, *Szernek* nevezetett, további nevezetesen élénk értékek is jelenkeznek az összetételekben, melyek közül nem egy jelentés egyenesen ily *végzetes rendelet* kifejezésére vehető volna; így például a régi szóként Kresznicsnél felhozott **szer-törés** — *infractio decreti*, miszerint tehát a *szer* sajátlag: *decretum*, *végzet*, *szer-törvény* — *delictum*, *crimen* (Sándor), *szertartás* — *institutum*, *statutum*, *consuetudo*, *mores* (Molnár) és *cere-monia*, *kin-szer* — *medium coactivum* (Sándor), s általában *szer* — *eszköz*, *medium*, mint *mű-szer* st. értelemei tehát: *series*, *ordo*, *decretum*, *constitutum*, *symbolum*, *medium*, azaz *sor*, *rend*, *rendelet*, *végzet*, *jelv*, *eszköz* valaminek kivitelére; mihez én még lejjebb, az ezen eszmekörhöz tartozó *szerencse* szó gyökét is tartom ²⁾. — Az illető *végzet* szerint következik már a *kárhozat* és *átok*, vagy *űdö*, *szerencse* és *boldogság*.

1) közel állna némileg a német *feig* szó, régi *veige*, *veeg* formájában. Grimm 816: das eigentliche fatum greift in die vorstellung von geburt, vorzüglich aber von tod, ein mensch über den naher unausweichlicher tod verhängt ist, heisst in der alten sprache feig, az ónémetb. *feigi*, *veige*; a szász népnyelven *veege*, *veeg* szóban, um. Grimm, legtovább tartá fen sajátlagi jelentését, mely szerint többféle szóítások, — mint *veeg token* (todes zeichen), *veeg mann* (baldokli öreg), *dar is en veege inn huse* — ha valaki a házban nem sokára meg fog halni st. — jelentése a *periculo expositus*, miből már a mai *feig*, *debilis*, *félénk* st. értelem; valamint a latin *fatum*ból is a *fatalis* mai értelme: *zavarodottság* st. — 2) más nyelveken is így a *végzet*, *fatum*, *geschick* kifejezésére hasonló értelmű szavak használvák, például az óéjsz. *scōp*, *skap* sajátlag: *consilium*, *indoles* és *fatum*, az ónémet összetételben: *reganogiscapu* — *decreta*, *fatum*, hasonlóan óném.: *urlac* óéjsz. örölg összetétele az ör v. or particula és *lög* — *statuta*, *decreta* érteleméből, a *fatumra* használva, s mivel az őz népeknél a *végzet* különösen hadaik körül forgott, *urlac* egyszersmind *bellum* is. a litv. és lett nyelven *likkimas* és *likkens* a *fatum*, származva a *likl* — *legen*, *ordnen*, tehát a *rend* és *szer* fogalmából. de így már maga a latin *fatum* is az *effari* — *kimondani* igében magyarázva (l. IV). s ekkép bírhattak nálunk is a *végezés* — *definire*, *constituere*, a *szer* — *ordo*, *decretum* *series*, a *sor*, s többiből eredő szavak; a *végzet*, *sors*, *fatum* értelemmel, melynek kifejezésére egyébkint más számos hasonló kifejezéseink is, mint *rendelet*, *határozat* st. s különösen ama *szer* is szolgálhattak. a szó s fogalom nyelvméltóinkben újabb nyomozása, melyet jelenleg elmulasztottam e szócá, még bővebb világot deríthet.

A kárhozat szó ismét világos s dús értelemmel áll, a *kár* = *detrimentum*, *incommodum*, *jactura* (Moln.), a kifejezett végzetes értelemben erősül a *kár-hozat* (Moln.), *kár-vallás* (Calep.) összetételek által, melyek a *hozat* = *decisio*, *vallás* = *edictum* értelmeknél fogva, tehát itt ismét a végzés: *decisio*, *edictum*, *fatum* = *effatum* jelentésekkel bírának, mely *fatum* = *végzet* itt a *kár* (*noxa*, *detrimentum*) volna; így *kárhozas* = *exitialis* is (Moln. Kreszn.), mint a vég, végezet = *finis*, *exitus*. Ide tartozik a *káromkodik*, *káromlás*, sajátlag: *maledictum*, *dirae*, *execratio*, s innét azután alkalmazva a *blasphaemia* – szitokra; eredeti *maledictum* értelménél fogva tehát ez is a rossz, rossz végzet kifejezése, hozatala, rávallása valakire ¹⁾. Ezentúl is a szónak még históriai nyomai is előjönnek ismét pogány korunkból, mikép a krónikáink szerinti *kádár*, a Constantinnáli *kárkán*-nal azonosulva, a kárhozatot kimondó papbírói hivatalnévvel összefügg (XV). — Még sokkal élénkebb s kétségtelen mythosi jelentéssel bír az *átok*, ambár a szó mai *maledictio*, *maledictum* és *anathema* jelentései (Molnár) eltérőbbek sajátlagi eredeti mythosi fogalmától, a mennyire amaz *maledictum* inkább a *káromlás*, s *anathema* értelmébeni mai használata az interdictiont, egyházi átkot jelent már csupán; legjobban értelmezné még a latin *diris devovere*. Teljesen feltünteteti azonban még értelmét a nép nyelvénél élénk használata s a véle kifejezett hit, mely szerint bizonyos bűn, vétek miatt bekövetkező azon bűnhődést fejezi ki, mely eltérőleg a kárhozatról (*damnatio*) mai vallási eszmétől, egy különös végzetnél fogva, bizonyos lény, sőt tárgynak előbbi természetes boldog állapotából, más természetlen, méltatlan s boldogtalan állapot s helyzetbe jutását jeleli. S e szerint a népszólásban is megátkozás ily különös természetlen állapotba jutást, annak büntetésül kívánatát jelentené, sajátlag például az *elsülyedést*, a *kövét*, *állatát*, *fárá válsát*, valamint mind ezen átkozási képleteket a rege, monda, előítéletes néphit még világosan ismeri, regélve ily természetlen bűnhődési módokról st. ²⁾. Kresznerics (szót. előszó 28) szavunkat összevethetőnek véli némileg a görög *ἄτη* – *noxa*, *damnum* értelme s alakjával ³⁾,

1) Kresznerics szót. 1. 298 megjegyzi: „a régi magyar ha kára történt, híhető, azt szórtá: károm, károm, ilyen, amolyan, károm esett, történt, s innen mondatott az olyanra, hogy káromkodik, és az híhelőbb, mint azt állítani, hogy károm régi szó volna (? mi más?) s annyit tenne, mint *maledictum*, *execratio*,” a magyarázat elmenekedő szóértelmezésnek megjárja; a nélkül, hogy külön károm szavat s gyököt kellene még felvenni a kár mellett (s ez elleni szabadkozásakint veendőek talán Kresznerics szavai csupán), a *káromlás* és *kárhozat* közt csak azon különbség forog fen, hogy míg az első a rossznak szóvali kifejezése, *maledictum*, addig a kárhozat maga a büntetés ténye a *damnatio*. Nevezeteseb a Kresznericsnél felhozott közmondás: kár után áldomás; vajjon nem volna-e jelentése: hogy a bűnhődés és szenvedés általi vezeklésre, még hála áldozatnak, áldomásnak is kell következni? nékem mély s pogány értelműnek látszik; azt mire Kresznerics magyarázza: post vulnera etiam plagae, semmi esetre sem jelenti. — 2) ezen nézeteknek felelnek meg azután a mai elszármaztatott szólások is, mint isten átka, megátkozni, megfogta az átok, verjen meg az átok, s a már öntudatlanul nyilatkozó kifejezések, mint török átok (l. Erdélyi km. 7913), három ízű átok (?) a melyre a monda különféle átok nevei adhatnak ugyan magyarázatot, de háromnál jóval többet is, s itt talán az átok három ivadékra való hatása foroghat fen. Így tudnak még népdalaink is különösből különösb s eléggé költői átkozódó kifejezéseket, melyek azonban kevésbé mythoszerűek. Több kevésbé ilyenekül vehetők népd. 1. 386, Lisznyainál paldó. 96. (l. ilyeneket a finn kalev. 36. 310 megható helyén is). a monda s regében előjövő képleteket lejjebb. Az átok a nemetb. fluch, s az átkozási különféle állapot: verzaubert, verwandelt, verwünscht, entrückt, mi egy sem fejezi ki teljesen a magyar átkot, a mennyire annak csak egyes jelenségei inkább. Grimm 903 magyarázata szerint az entrückt: sajátlagi minőségében, de érzékeinkre nézve észrevehetlenül bizonyos helyhez kötve létezőt vagy elsülyedetett jelent, mit mondánk is így tud az elsülyedésben. a verwandelt, az állat vagy fa alakjában létező volna, mi így mondánkban is az elátkozás következtése, a szláv. preklajati = megátkozni, mi keresztül szúrás vagy áttörés, tehát elsülyedés is volna. — 3) az *ἄτη* sajátlag az érzéki öntudat zavartságát, tébolyodást, erkölcsileg is az okatlan, eszmelet nélküli, tévelygő s rossz cselekvést s ennek következtetését a vétet, örültséget jelenti. Heffter (rel. d. gr. u. röm. 239) szerint: azon állapot, melybe az ember, mintegy öntudatlanul jó saját akarata s vétké nélkül, s mintegy vakon belé sodortatik egy külső isteni, ördögös végzetes hatalom által, s az állapot e szerint általában az istenek különös végzetének tartott, mire később Homer és Hesiodnál Ate istennőben személyesítették; az ate szó alakja tehát egyiránt, mint jelentése jól találkoznak szavunkkal.

vagy szinte a sz. Pálnál kárhoztató héber kifejezéssel: *atha, maran atha* = *anathema* sit; ide tartja a hasonló helyneveket is ily értelemmel, mint a Thracia és Macedonia közti *Áthos* hegy nevét, a káros, ártalmas jelentéssel; Erdélyben Átosfalva f. Maros-székb. Átokháza p. K. Kunság. Átka p. Békes s Biharb. A tájszót, az *átani* szavat: „magát valamibe belé ártani“ (?) értelemmel magyarázza, miszerint már az *átok* s *árt* azonos *át* gyökből erednének? A szó nyomát lehetne keresni Anonymnál is, a hét vezér szerződése megszegése elleni büntetést kifejező *anathemában*, mi nála e helyt a magyar átok fordítása lehet, mely a nemzeti szerződés megtörője ellen e helyt kimondatott volna; s megfelelőleg viszonylana a szerint, hogy valamint az isteni végzet megszegését átok követi, úgy a földi fejedelmek s a nép szerződéseit is (mely utóbbi tehát szinte végzet értelemmel bír az illetőkre, mint fentebb a végzet és szer szavakat azonosoknak magyaráztuk). Az ily polgári hatósági átok értelme azonban eltérőleg a sajátlagi amaz mythosistól, csak a halál, szolgaság, a nemzet köréből kiküszöbölés lehetett, s amolyan kizárás, mint az egyházi átok, mely értelemben a szavat maig használjuk. Ámbár ily ősz vallási s polgári átkoknak is sajátos nemei voltak, mint például az *interdictio ab igne et aqua*; s épen így tudja már ezen átok nemét divatozottnak nálunk is a székely pogány krónika (277) nevezetes helye, melyben nyilván Anonym anathemája magyarázatát bírjuk; miután a magy. hét vezér szerződésének a székelyek általi átvételéről szólván, s ezeket a székely institutiókhoz alkalmazva előadván, hozzá adja Anonym illető helyének, hol ez a szertörőre kimondott anathemáról szól, egészen megfelelőleg: *si quis autem Rabonbanorum splendori contraiverit, igni et aqua eidem interdicatur*. Mi nyilván mythosi eszme jelenség, s az életből mintegy kizárást jelent, a két fő szentesítő elem s életkellék a tűz s víz használatát eltiltva, miből tehát szinte hasonló regés merev elsüllyedési állapot és lét következnek. Maig tudnak még némely vallási felekezetek s népek, ily körökből kizárásról, minő péld. az anabaptistáknál divatozott, hogy az illető mellőzve társadalmától, kénytelen eledel nélkül, ügyefogyottan tengetni életét, míglen vagy elvész vagy felszabadíttatik az átoktól.

A kárhoztat és átok ellenében áll a *jó végzet, boldogság*, mely sajátlag mythosilag, mint láttuk, az eredeti természetes lét, s az ettől végzetes esés, elpártolás által következik be ama boldogtalan, kárhoztat, átkos állapot, melynek legyőzése s megváltoztatásában, az ellenei küzdés által, áll a lélekszabadság nyilatkozata, a törekvés a boldogság megnyerésére, melynek ezen meg- vagy visszaszerzése sajátlag a *szerencse* s az *údv.* — **Boldog** vagy inkább a régi **bódog** és **bód** (Kreszn.) *beatus* és *felix* szóra hasonlatokat adtam már (I. I) a sanskrit *bhagavati*, szláv *bogati* szavakban, s mihez még a latin *beatus* is tartoznék, mikép mindezen fogalmak az istenről szólásokban: „boldog isten“ a szláv *bogati* és *bog*, az ónémet *riche* (reicher) *gott*, épen azon isteni valódi boldoglétet fejeznék ki; s így találjuk azt jó tündereinkre is a **Boldogasszonyokra**, s tündérlakokra a **Boldogfalvákban** alkalmazva (I. IV). Igen nevezetes még szavunk azon értelemben, mikép *bód, bódít, bódul* = *errat, aberratio, insanit*, jelentésekben előjő, melyeket ezen értelemben Kresznerics (szót. 1. 52) helyesen, nem csak hogy egyenest a *bód* és *boldog* = *beatus* azonos szógyök alá sorol, de nevezetesen is így magyaráz: *bódít* = *sub specie felicitatis seducit, infatuit, temulentum reddit, dementat*; *bódorog* = *errat deceptus imagine boni*; *bódultság* = *insania, status infatuatus* ¹⁾. Az értelmezés kétségtelenül jól talál, miszerint a bódulás a csalékony boldog állapotra törekvésből eredő szerencsétlen lét, minő azon első eredeti boldoglétnek elhagyása által, mely szinte egy még boldogabb létnek csábító színe alatt történt, bekövetkezett szerencsétlen álboldogsági állapot, melynek végzetszerűségét ismét a

¹⁾ ez tehát megint a végzettről általános eszmét a fatumot s ama átokvégzetet is magában foglalná gyöki értelmében, megfelelőleg az előbbi jegyzetbeni áte-hoz, mi szinte ily infatuatio.

szavunkat értelmező latin infatuatio oly helyesen fejezi ki. Innét már, hogy a *bolond* = *insanus*, mente captus állapot is ily *infatuált* lét, s bizonyára ezért valamennyi óvalásokban különösen vallási tisztelet s kímélet tárgyá, valamint azt nálunk is a sz. galli magyar berohanásról tudósítás (Eckehard Goldastn. 1. 63) tanúsítja. Egy magában a *bód* gyökben tehát nyilván ismét a végzet teljes fogalmát találjuk, mindkét, a jó s rossz irányban kifejezve, a mennyire a *bódog* és *boldog* = *beatus*, *felix* a jó végzetre vonatkozik, míg a *bódul*, *bódit*, *bolond*, *specie felicitatis seductus*, *aberrans*, *infatuatus*, a csalóka álboldogságot, a jóval ellentétezett, hiú, rossz végzetet fejezi ki. — További jó végzet értelmével állnak a *szerencse*, *üdv* szavak, melyeket, mint mondom, én már a vesztett boldoglét után vagy a boldogtalan szenvedő állapotban visszanyert boldog állapot jelentésére veszek. — A *szerencse* mai értelme *fortuna*, *bona sors* és *fors*, a véletlen jó (Moln.); ezentúl régibb teljes jelentését nem is tudom értelmezni; a *szer* gyökénél fogva azonban — mely itt kettős formativum által erősül a különös értelemre — azt a szer szónak fentebb látott *decretum*, *statutum* st. *fatumot* is jelenthető értelmeivel vélem magyarázandónak; mellékesen figyelemztetek csupán az azonos szer gyöki, *szeret*, *szeretet*, *szerelem* (*amat*, *dilectio*, *charitas*, *amor*) st. szavakra, hol a szer gyöki ily további formációkban szinte a kellemes tulajdonság, lét, állapot értelme foroghat fen. Magyarázók szavunkra nézve, habár nehezen vélem egyenest ide tartandóknak, a német és szláv hasonló kifejezések. Így a németb. a mai glück = fortuna helyet, a régibb nyelven s költőknél a *saelde* kifejezés áll, fortuna értelemmel, s mint Grimm (822) felmutatja, dús költői personificatioval állíttatik elő, hasonlóan némileg a latin Fortuna istennőhöz; nevezetesen így az etelei hősmondakör egy regéjében (Fitzels hofhaltung Hagen heldenb. 24), hol Saelde (frau Saelde) mintegy királyleány jó elő, a hármass csodás tehetséggel, hogy az ember gondolatját tudja, a hőst küzdésben a sebektől megóvjá, és hová magát gondolja ott van; miben természetesen valkyriai hadnemtői végzetnői képzet, s ennél fogva a végzetről hitnézet forog fen. A szláv nyelveken még közelebb állna, a mennyire a szerbeknél *sretja* = fortuna, a szloveneknél *srežha*, és személyesítve ismét *dobra sretja*, *dobra srichia* = bona Fortuna mint istennő; a mint azonban a szó a többi hozzánk közelebb álló szlávoknál egészen eltérőleg jó elő, péld. magy. orsz. szlávoknál: *šlasťja* (Jancsovcics szót.), a csehben *šlaskost* (Konečný slovník) látni, hogy majd nem semmi hasonlatnak sincs helye, s annál kevésbé lehet az átvételnek; miszerint az előbbieket, ha köztük mégis összefüggésnek van helye, csak őrzsói találkozások lehetnének. A szó egyébkint már szinte régi nyelvünkben is történelmileg ismeretes, felemlítve őseink mai székeibe bejövetelekor (Anonymnál 17, 22, 31), mikép válnak jelentésével a *Zerenohe*, *Zeremsu* helynevek. Összefüggőleg akarom még megemlíteni a *szerencse kerekéről*, a végzet jelentésére használt képzetet. Grimm (825) e képzetet a németben Saeldevel a költőknél gyakran előhozva, csak a classicusi élénk előállításból (*ῥόλινδρος* Tychenál, *rota Fortunae* Tacit. or. 23. *versatur celeri Fors levis orbe rotae* Tibull 1. 5. 70. st.) véli átvételnek. Így jöhet elő nálunk is ugyan későbbi és költői irodalmunkban (Pázm. préd. 594, Listi st.) mint elköleszöszött; és én csak annál fogva figyelemztetek itt különösen, mivel a képzet a garaboncosról nevezetes népies hagyomány és regékben is így jó elő, (Karcsey u. muz. 2. 499): a garaboncos deákok midőn a 13-dik iskolát elvégezték, um. ha 12 vannak rá ülnek a *szerencse kerekére*, ez gyorsan forog velek, egynek közülük bizonyára el kell veszni rajta, azért félelemmel állnak rá, mert nem tudják, hogy ki fog elveszni közülük, de arra elszávnak mindnyájan; a többi 11 a nagy próbát kiállva azután garaboncosná lesz. Mi ennek sajátlagi értelme? tisztán mondai *factio* nehezen lesz, s még kevésbé amaz a költőktől átvett kép; kétségtelenül a végzetről régi népies képzetet tüntetheti fel, annak, mint a kereknek, jó vagy rosszra fordulhatóságában. — Hogy tovább az *üdv* szavunk szinte a boldoglét sajátlagi visszanyerését,

küzdés általi megszerzését jelenti, mutatja a szó gyöke *üd*, mi *quies, requies* nekem, a szó sajátlagi *üddő, idő* = *tempus* értelmének azon alkalmazásánál fogva is, miszerint *üddöl, üdülni* = *temporisare, feriarum* volna, a napot tölteni, munkátlannal s nyugalomban ki pihenni; egyébkint a szónak *üdvöz, üdvös* = *sospes, salvus, salutatus, salutaris* értelmei, valamint vallási értelemben használata: *üdvözülés, üdvözülni* = *salvatio, beatus fit*, mennyire az, az ez életre bekövetkező jövődő boldogulást megnyerését vagy visszaszerzését jelenti, felvett magyarázatait eléggé okadatolják. — Ezek mellett és sajátlag a rossz és jó végzet közt, mint átmenet állanak az *áldás, áldozat, áldomás* és *megváltás* fogalmak, melyek a ténylet és módot fejezik ki, mely által amaz átok s kárhuzatos végzettől megmenekülve, az üdv és boldogság eszközöltetik. Az *áld* nyilván az *old*-tól a tény értelmével bír, hogy *megoldása az átkos végzetnek*, s e szerint a módot is jelenti az *áldozat, áldomásban* (victima), mely által a rossz végzettől megoldás eszközöltetett. Épen így a *megváltás* is a *redemptio* a tény s a bizonyos szabaddulási mód az elégtétel által az átok s bünsúlytól, s az ez által előhozott szerencsétlen állapotból a boldogabbra.

Igy állnak tehát itt ismét nyelvünk átlátszó szavai, előtűkröztetve a mythosai és vallási fogalmakat, a minden irányban annyira értelmes elnevezéseinkből. Lássuk most ezek jelenségeit s képzetét hagyományainkban. — Ott, hol a végzetnői mythost tárgyaltam, láttuk az ebben nyilatkozó hitregei képzeteket az emberi végzetről. A végzet magában foglalta az emberi élet, sőt egész világ rendeltetése elhatározását; ennek azonban különféle nevei, a jó és rossz, boldog s boldogtalan végzet képzetére a mythos különös szellemi, istennői alakokat személyesített, kik már az ember születését meghatározva ezzel kimondják egész életére sorsát, mint a *Moirák, Parcák, faták*, a *születésnél megjelenő nemtöink, tündéréink*; majd ismét specialisabban is az életben áldást hozó, boldogító tündérek, a hadat intéző hadnemtők, *Kerek, valkyriák*. Sőt a mennyire maga ezen jó és rossz végzet eszközzésére jó és rossz főbb lényeket, a jó tündéreket és gonosz boszorkányokat látjuk rendelve, nyilván ezen isteni lények is bizonyos sajátos végzetes rendeltetést teljesítenek csupán, s magok is különös bal és jó végzet alatt vannak; mikint a boszorkányok csak mint rossz tündérek jellemezvők, s a mennyire ekkép magok a tündérek is kénytelenek küzdeni sokszor a felettük lebegő átkos végzet ellen; mi már azon az istenek felett is uralkodó végzetre mutat, melyet fentebb itt és a végzetnőknél érintettem (IV). — Mondáinkban világosan láttuk ott, mikép határozatokat el az ember végzete nem csak születésekor, de általában már a hős küzdelme is kifejeztetik az ellentétezés által, miszerint mellette egy jó tündér kedvező végzetével áll, közvetítő isteni lények segítik, míg ellenében a gonosz boszorkány tör, incselkedik st. (IV). Hasonlón már azon képzetben is nyilatkozik a hit a mondahősről, hogy még születése előtt az ördögnek ígértetik (III). Ide mutat egyébkint a hit is a *csillagzatokról*, mikint minden embernek megvan a maga csillaga, ennek feltűnte, az emberi testbe leszállta a praedestinált lélek, melylyel az emberi élet kezdetét veszi, s melynek lehulltával az élet is megszűnik. Ekkép ismét a lélek egy külön, a testnél előbb létezett lény, mely a csillagban az emberi testbe átmenve, ennek végzetes rendeltetését meghatározza; miben s hason nemű mythosai hitben keresendő alapja a későbbi constellatiói befolyásról horoscopi nézeteknek (IX) ¹). Számos más ily végzetes értelemben vett jelenségeket is tud még a népbabona különösen a gyermek születésénél, melyekből jövőjét gyanítja, kémleli. Ilyen egy például a *burokban születés*, (Kresznerics): *burokban született gyermek*, miszerint különösen szerencsés volna a közmondáskint: a *rőzsa burokban született* ²); egy más: ha a született gyermek *fogakkal jő a*

¹) Radulphus ardens (11 századb.) homiliaib. (Antwerp. 1576. 41) mondja: cavele, fratres, ab eis qui mentuntur, quod quando quisque nascitur, stella sua secum nascitur, qua fatum eius constituitur. — ²) I. Grimm-nél (828) glücksfinder die um ihr hauptlein eine haut gewunden mit auf die welt bringen. diese haut heisst

világra, mi a *bölcsesség jele* volna, s a néphit szerint ilyen közönségesen *tátos ember lesz*, ha a dolgot titokban tartják, másképp idő előtt eltűnik, a tátosok elragadják, vagy meghal (I. XV).

Ekkép a születéskor már a végzetnők által, sőt az előtt a csillagzat rendeltetése s befolyásából veszi az emberi élet kezdetét, mintegy az által motiválva lévén az átok, mely ellen küzdeni kell, a vezeklés és küzdés, mely által a megváltás, megszabadítás, üdv, boldogság létesül. Ha már ennek jelenségeit legelől is mondai s regei hagyományunkon átvizsgáljuk, félreismerhetlenül látni fogjuk, hogy ha bár a szakadozott s homályos vonások csak öntudatlanul is adják előnkbe a létképet, még is mindenütt az átok bizonyos neme jelenkezik, mely majd kisebb majd nagyobb véték s bűnnél fogva bekövetkezettnek állítatik elő. Így majd *hütlenség*, *titok nem tartás*, majd *kemény-szívűség*, *irigység*, *fiúi tiszteletlenség*, *háladatlanság*, *bujaság* st. az előadott okok; többnyire azonban még ezek megett áll a homályos titkos végzetszerű ok, mely miatt annak bekövetkeznie kell. Mindenkör azonban egyszersmind mindjárt ellenében áll a megszabadítás és megváltás eszméje is, mely majd vezeklés, majd küzdés s a győzelem által véghez viendő. Ilyenkor az átoksúlyt okozott vétékkel ellenkező erényekkel kell a hősnek tündökölnie; miben már jóformán az óvallás morálját is kiismerjük, bár ez a mai alanyias intuitio által, sokat veszthetett eredetiségéből, a mennyire a népnek értelmellen helyek a hagyományban már a mai felfogással magyaráztattak. Ily erények a mondában kitűnőleg a bátor *hősies elszántság*, *vitézség*, *hűség*, *kitűrés*, *jószív*, *fiúi tisztelet*, *testvéri szeretet*, s különösen bizonyos *szerénység*, melynél fogva a megvonult, megvetett hamupipóké, a harmadik legifjabb, leggyengébb, együgyű dörénnek lenézett gyermeket, testvérét, királyt látjuk a diadalmas szerepben feltüntetve. De mind ezen erények megett, melyekkel a hősnek birnia kell, s melyek által az képessé tétetik a megváltás eszközeül szolgálni, ismét a végzetszerű rendeltetés áll, melynél fogva ő rá vár a feladat megoldása, a megváltás véghezvitele. Nyilván azonban e bűnsúly és átkos végzet elleni küzdés az erény által, ismét a lélekszabadság momentumát állítja előnkbe.

Itt a mondottat mondáink csupán néhány világosb ide szóló helyeiben akarom felmutatni. Gaalnál (1): az érckirály nejét hütlenségeért elátkozza, hogy 300 évig egy undornő alakjában kellesék neki mindaddig élni, míg egy idegen jövevény a tőle vett jótéteményt háladatlansággal fogja viszonzni és fejét levágandja; végre megjő az idő s egy bátor fiú megoldva az átkot, az érckirály földalatti kincseihez jut. — Az igénytelen, szerény pásztor fiú váltja meg (Gaal 25) az elátkozott földalatti arany, ezüst és érc várakat. Hasonlón a legifjabb, bátor királyfi (Gaal 77) a sárkány hatalmában lévő átkos földalatti világot. Jellemzőbb még u. o. (127) a halászfő, ki tündéri boldogságban él nejével, fogadott szava megszegése miatt azonban elveszti boldogságát, s elhagyatva tündéries neje által, mindaddig vezekelve bűneért keresnie kell nejét, míglen a tündér átka szerint, vas saruit elkoptatta; így jár, vágy és szenvedéstől üzetve, pihenés nélkül az egész világon keresztül; eljut a tűzhöz és vízhez, végre a föld és léghez, míg végre az utolsóhoz jutva, a meredek hegyre másztában észreveszi, hogy a

glückshaube, wehmutter hüublein, und wird sorgsam aufgehoben, oder in band vernäht, dem kind umgehängt. olasz. nascer vestito = avventurato (szerencsés). fr. né caiffé. lengy. w czephu urodził (Haupt. zeitschr. 1. 137). szerb. koschulitza = ing, s a néphit szerint: ilyen bölcsőbb más embernél, az island. fylgja, a hittel, hogy a burokból az ember őrző anyala vagy lelke egy része honol. Mint látni a magyar burok is eléggé eredeti, a többi körülíró nevek mellett, melyek a magyarb. is, mint értelmező elnevezések előjönnek. Ily eredeti s nevezetes a néphit is a *toróza burok* ban születésről, mi a sajátlagi szerencsés előjelentés, s így lehetett ezzel ellentétve egy más, péld. fekete színű burok, mint szerencsétlen előjelentés, mit ma tudomásra a néphit nem említ, de így jó elő Vestendorpnál 518: ad eo tegmine obstetrices et delirae amicalae infantibus bona ex colore rubicundo, vel mala ex nigricante praesagire solebant. magno vendunt huiusmodi infantiles pileos credulis advocatis, qui hinc se adjuvari putant.

vascipő kopni kezd, s neje feltalálásával végzete beteljesedik. Itt nyilván *vezeklés* forog fen, s talán a *tűz-, föld-, vízhez menetben*, az elemek általi *ös vallási tisztulás eszméje* is (I. VII). Hasonlón vezekel az ígérletet megszegő (Gaal 364 és gy. 2), s kénytelen ismét jegyesét a nap-, hold és szélnél zarándokolva keresni. Majlátnál (199) a mondában, rosszszívű tette által hozza a mondahős az átkot ártatlan testvéreire, kik elsüllyedve a sárkány hatalmába jutnak, s általa az átkos föld alatti világban őrizvők, de a mondahős küzdései s jószívű tette által képesítetik ismét azok megváltása eszköz-lésére. Elaljasultabb, de hű vonással tudja egy más monda (gy. 5), mikép egy házban kísért, s az átkos helyen e miatt senki sem maradhat meg; Nefész Jancsi az együgyű, de bátor fiú válikozik a kísértettől megszabadítására; éjjelkor a virrasztó szeme láttára egymásután hullnak le a kürtöböl a lábak, kezek, test meg a fő, míg a kísértetes váz belőlök összealakul; Nefész hozzá ugrik, s arcon csapja: *köszönöm*, mond a kísértet, *hogy megváltottál, így kellett bűnhődnöm, mert atyámat poson ütöttem* (I. Mednyánszky-nál is 161, a regét az atyját arcon ütött Erdődy Péter feletti atyai átkoról). A hitnézet, ily kísértetes elátkozott várakról, helyek s a többiről eltorzult mai népies mondában még leggyakrabban ekkép feltartva; mi megett nyilván azonban az átok, bűnhődés s megváltásról mély eszme lappang. Igen nevezetes a monda Gaal-nál (313), melyben a kettős átkozási képlet, mikép bujaság végett egy király vörös kutyává s neje gyümölcstelen szederfává lesz, s az átok még utódaikat folyvást éri, amint szitkot kiejtenek vörös kutya által elragadtatva vitetnek a *hét világon keresztül*; a monda zavartsága mellett is a legmélyebb mythosi képleteket tünteti fel e hitnézetről, s egy magából majd nem rekonstruálható volna hitregénk nézete az átkokról, mint például a kifejezéssel jelentetik: *hogy sem az ég, sem a pokol nem fogadja be az elátkozottat*, de elsüllyedve jár egy világtól a másikba, kutya képletében vitetve, s mindenütt szerencsétlen végzetétől üzetve, míg végre az átok ideje lejár s a megváltás bekövetkezik. Számos ily vonások volnának még teli marokkal szedhetők homályosb mesei képleteinkből¹⁾; az úgy is folytonosan visszatérő azonos vonások jellemzésére azonban elég e néhány is; mi mellett csupán figyelemtetnek, hogy a népies mondai elbeszélésben olykor az átokra következő állati s növényi képletekben, melybe az elátkozott ember jut st. gyakran már halálontúli létről, metempsychosisi hitnézetek is elvegyülhettek, a figyelmes vizsgáló észreveendi azonban, hogy ilyenkor e mellett a megváltásról st. vonások hiányzanak.

Mindenzen egyes példák, bár a mese általános értelménél fogva, egyetemesen alkalmazhatók, mégis inkább, mint egyes mondahősök s más egyéniségek sorsa, végzete, bűnhődése, vezeklése és szabadulásakint jönnek elő. Birja azonban a monda még ezenül is az egész világ s emberiségre alkalmazott ily nézettel, midőn például az eltűnt, boldog, jóltérvő tündérekéről regék s mondákban velük az eltűnt aranykor eszméjét s a rá következő, vétkes, szenvedő, átkosulást alatt levő világról tudatot is előnkbe tárja. Így a csallóközi tündéri regében, hogy mióta a tündérek nem járnak a világra s nem terül asztaluk, azóta az aranykert csalóközzé vált, az emberek nyomorban tengenek; hasonlóan az iszkornyai tündérekéről (IV). Mindenütt okul adva ismét az emberek bűne, háladatlan-sága, telhetetlensége, kik nem elégtel az isteni adományt, a boldogító tündérek rosz tetteik s vágyaik által elűzik, a boldog kornak véget vetnek. Az e nemű specialisabb okok ép úgy előtérbe állanak tehát itt is, mint ismét amaz egyesek végzetes átka s bűnsúlyának tudata megett a háttérben mindig még általánosb, ismeretlen, homályos végzetes nézetek állanak. Ekkép a megváltásra nézve a sárkányölő mondahősök, kik a föld alatt lévő elsüllyedt, átkos arany s ezüst kincses paloták, elragadott király

¹⁾ az állati alakokba átkozás képleteire már ott (VIII) utaltam, felbozva a mondákban legköszönésesebb: disznó, sertés, béka, kígyó, holló alakokat, melyek alatt azonban gyakran főbb lények, elátkozott tündérek alakjai is jelentkeznek.

hölgyek st. megszabadítói (VIII), nyilván egy egész átkos világ megváltói, és egy újabb, boldogabb aera eszközlőiként jönnek elő. — Általában ha ezen mythosi alpnézetet szem előtt tartva, nép mondai hagyományainkat vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy bennük az átok, bűnsúly s ettől megváltás tudata, oly mély félreismerhetlen egyetemes tudattal szövedik át, hogy azoknak majd nem kizárólagos eszméjét teszi, mely körül ezen minden népeknél otthonos hagyományok lényege forog, s azért egymással folytonosan is találkozik, mint a legnevezetesebb vallási tudat egyetemes momentuma. Úgy, hogy ama újabban előhozott magyarázat s vélemény ellenében, mely mindezen mondai eposi töredékekben nem mást, mint csupán *astralis*, *nyár és tél napfordulati* természeti jelenség képletének allegorikai kifejezését véli felismerni, és beléje magyarázni minden módon törekszik, részemről méltán s több nyomattékkal vélném a nézetet s véleményt felállíthatónak, hogy azok, egy ily *theologiai s dogmatikai*, az *ösvétek*, *bűnsúly tudatáról*, s *attól egykori megváltás általi szabadulásról* hitnek *nyilatkozatai*.

A véleményt még inkább erősítik, ős vallásunk átokról tudatát s eszméjét még külön feltüntetett e nemű regéink, sőt egyenesen történetmondai nemzeti hagyományunk is. A népmondánál kevésbé összefüggő rege, nem tudja ugyan ily világos kerekdedséggel a végzet, az átok, a bűnsúly s megváltás egymásra következő, s a monda által összefüggőleg elbeszélte menetét; de annál határozottabban tünteti fel egyes jelenségekben a bizonyos bűnre következő átokról nézetet, s az átok neveit. Így mondtuk már az *óriási megkövülésekről* regéknél, hogy mind ez ma már a népképzetben és regében bizonyos átok s bűnsúly következtének tartatik (V). A Vágból kiálló Hargita szikla, a remete által kegyetlenségeért megátkozott óriás kövévált alakja (V). Regéc vára mellett az ünnepeket munkával megszenteltelenítő vén banya hét testvérrel kövé lesz, szőlőjük túske s gazberekké (Tompá 147); hasonlóan a Luca napján szapuló s kenyeret süítő szántói nő lugzója s kemencéjével (V). Turapatak ura s úrnője, kik éhség idején dús eleségtárukkal népükön nem segítenek, az eleséggel együtt a vétkes fősvénységért kövé válnak (Bél not 5. 579); hasonlóan (u. o.) a vérfertőztetők a komaszszony szikla képében. Számos ily rege mindenfelé (l. id. V), melyek általában az egyetemes mai néphit által erősülnek, mikép például az esküvő, a mást káromló, átkozó magára vagy ellenére fejezi ki az átkot: hogy *sülyedjen el, váljék* azonnal *kővé* st. *ha igazat nem mond*; mit azután a néphit s regék mindenfelé tudnak a hamisan esküvőre nézve így, vagy amúgy teljesültenek. mikép sülyedett el erre (Tompá sülyedés 21), vagy vált kövé (u. o. monoki pártás köleány 173) ¹⁾. A *kővé válás* tehát és *elsülyedés* a regéi emlékekben fentartott kettős neve az átoknak, míg a mese ezekről ritkábban tud, s dúsabb különös átok állapotot beszél; kiemelve különösen, mint mondók, az állati s növény alakbani elátkozási képleteket, melyekről megint a rege kevésbé tud. Az *elsülyedés* mellett tud ismét gyakran a rege is még a *megváltásról*, míg az átok ama kövé válási neve mellett nyomát nem találom. Így egyik legközönségesebb regéi vonás e tekintetben az *átkos kincs* elsülyedéséről, mikép mellette azután annak felvehetését is említi; innét az e körüli számos darabos helybéli egyes regék, hagyományok, néphit s babona, mindig kiemelik a nehézségeket, melyekkel a kincs felemelő megváltónak megküzdnie kell; tudnak különféle körülményeket, mikép a kincscsel elátkozott lények, rossz szellemek, ördög st. által örízvék, s csak ezeknek legyőzése, megengesztelése

4) ezen elsülyedési átok különleg nyilatkoznék, gondolnám, még ama földesküben is (VII), a föld általi átkos elnyelésről; míg a kövé válás, ma legalább szokatlanabb. Lisznyai (pal. 97) így tudná, hogy a „kő hál a lelken“ a bűnsúly mythoszerű kifejezése volna a palócoknál. A németben is az *entrückung* = elsülyedés jó elő kitűnőleg, mint láttuk, ámbár a regék a megkövülést hasonlóan tudják. A szlávban a *propadnuť* = elsülyedni mellett élőkben még a szólas is: *neh s kamenem* = legyen kövé. Mednyánszkyházi (Rokos. abergl. kézír. 90) egy nevezetes rege Zay-Ugrócról, mikép Parom isten a jótéteményeit visszatérítő kövé szokta váltóztatni; ekkép ott egy szikla a cigányasszony s gyermeke alakja, mert az anya fekete piszkos fiát, kenyérral tisztítva akarta megfehéríteni.

vagy bizonyos kijátszása által vehető fel; ilyen szerek már a mai néphitben csupán nagyobbára a szenteltvíz, kréta, tömjén, bizonyos bűvös mondatok, igézési s idézési formulák st. Másfelőli feltételek bizonyos idő, éjfélután, évfordulati nap, melyen a kincs felemelkedik, az üreg nyitva áll. Mindnyájára példákat már a kincsörök s nemtörőkrei felhozott regék (IV és örd. III) adnak. Magyarországi elsülyedt kincset őrző kárpáti Barát közikla bizonyos éjeken ajánlgatja a kulcsokat a kincshez, de csak az erényes ember volna képes azokat igézés vagy jó szerrel tőle megkapni. A kárpáti rézúton elásottat az ős szellemtől csak a hű szerető kapja meg st. ¹⁾ Még élénkebben áll elő ezen hitnézet, hol egész elsülyedt aranydús bányák s városokról st. szólnak a regék. Ezt is már általában a fentebbi bánya szellemekről regékben felhoztam (IV) a Telki bánya s Kánya hegyről regében, Selmec- és Újbányáról, hol egyenesen kifejezve áll már a bűnsúly, az arany áldással meg nem elégedés, annak vétkes pazarlása miatt bekövetkező elsülyedés átka. Mindezen mondák előtérében, mint már ott megjegyeztem, áll közönségesen a hit az emberi háladatlanúság s elfajultságért a boldogság elvesztésével büntető kincsszellemről (tehát épen úgy, mint a boldogító tündérekénél), míg a háttérben ismét mindig a reménység fejeztetik ki, a kincsnek még egykori felfedezéséről, a dús bányák megnyílásáról, ha a szellem által kimondott átok ideje lejárt, vagy a szabott megváltási feltétel teljesül ²⁾. Ezen csupán bizonyos irányban fentartott regék (hol t. i. a dús kincsek, arany bányák s többiről felöltő képzetek leginkább az előtérbe tolultak), mutatják, hogy e hitregei nézetek bizonyára más e nemű — egész városok, lakosaik, országok, népek, hadseregek, paloták, királyi udvarok, s általában egész külön világok — átkos elsülyedéséről, átok alatt létezéséről is fenvoltak, valamint az azok megszüadítása s megváltásáról hit is. A mondában, mint láttuk, ily értelemmel jönnek elő már azon sárkányi, föld alatti elsülyedt paloták s világok. Sokat feledett regénk azonban kevesebbet tud határozottabb e nemű hagyományokról, s csak némileg ismét a vízőzóni, a vizekbeni elsülyedt városok s lakosokról tudat volna ily értelemmel ide vehető; a mint például a Fertő fenekéni városok lakóikkal maig láthatók szerinte, a Balaton mélyében megkövült és elsülyedve léteznek az arany nyájak. Karcsa folyóból felhangzó harangszó hallatszik. Túl ezen nyomokon tudomásomra e regei körből mi sem jutott, bár nem kéltem, hogy több ily helybéli regei nyom fen lesz még nálunk is, hasonlóan például a nevezetes német regekörhöz, mely még így tudja N. Károlyt, Barbarossát, mikép Untersbergben vagy Kyffhäuserben elsülyedve élnek még seregeikkel, fényes udvartartásukkal, s bizonyos időben, midőn (a hős szakála háromszor az asztalkörül tekerődött, s a száraz körtefa kivirul st.) a megváltás ideje megjő, s a vég világosata küzdeni fog, kilépnek a hegy mélyéből győzelmes hadaikkal st. Mihez azonban nálunk is megfelelőleg tarthatók, a mindjárt alább előhozandó vonások, az őskor megváltó hőseiről, mint *Csaba visszavárásáról*, s a krimhildi csata évnapiján

1) lásd az e regékről adatokat s bővebb vonásokat a IV c. — nevezetesen tudnak különféle hagyományok mindenfelé az ily elősott, elsülyedt kincsek fekhelyeiről írás- s feljegyzésekben is még, melyekben közönségesen nem csak a lelhelyről körülményes leírás jó elő, de hol, mily jegyekkel jelölve találattik meg a kincs helye, mily szörnyek őrzik a kincseket, mily tulajdonok s eszközökkel kell bérni az illetőnek, ki az átkos kincset felveheti st. Gyűjteményemben egy múlt századi kéziratot bírok, mely ily utasításokat s leírásokat foglal magában a borostyánkői vár elsülyedt kincsei helye és felvehetőségéről; lásd a tudósítást s a zsvány Jánosik elásott dús kincsei felől kéziratokról Csaplovicsnál (gem. I. 269), hol ismét a zsvány a kincsör, ros szellem alakját is képviseli. Nevezetesen ezen alakokról regék is, melyek e kincsek felett örökölve, fekvő képzelgetnek, mint szörnyek, állatok; Raudnicon hg. I-c család kincsén négy oroszán keresztbe szegezett tekintettel fekszik, s csak az, a ki előtűk észrevétlenül keresztül mēn, juthat hozzá; közönségesen kahás is virraszt felették (mint Gaal 1), vagy tyúk, kácsa kotlik, mint a borostyánkőin s a kárpáti Barát szikla alattin. — 2) itt is tud ismét a hagyomány különös jelek s ábrákról, melyeket maga a kincs-szellem vés a betemetett akna nyílására, sőt saját torz képét hagyja ott lenyomatban, melyekre ha egykor a bányászok rá jövednek, újra megnyílnak előtűk az aranydús akná. Lásd erről adataimat közlésomban zeitschr. f. mythologie 1. 268.

feltámadó serege küzdéséről, valamint *Attila elsüllyedtéről*, sőt még *Mátyásról* is st. kik még életben vannak, s mintegy rejtekben elsüllyedve várnak az időpontra, midőn seregeikkel megjelenendnek a vég eldöntő csatára (l. alább). Hasonlón tartotta volna még fen az elsüllyedt, kövé vált városokról, királyi udvar s népéről regéket egy oláh monda, az almási hegységbeni kövületről beszélve (Schott val. már. 113 és 115), hogy a kőcsoportozatok, kövé vált nyájak és egy király udvara városával együtt, kinek leánya a táncban mindenkit halálra táncolt, míg az ördög ki nem fogott rajta, s az átok addig tart, míg ismét ezen ki nem fog valaki, mikint azt a mai mese ismeretes eltorzításával tartja. Ily egész népek s nemzetségek elsüllyedéséről regék azonban sajátos történeti színezettel egész az őskorba érnek fel már; s nevezetes ránk nézve, hogy a keleti regék így tudják azt már a *Gog s Magog* népségekről, tehát azokról, kikkel nemzetünk is azonosítottatott, vagy kiknek egy részét tevő.

Mi előtt azonban ezen nyomok bővebb s összefüggőbb magyarázatára átmennénk, még nevezeteseb ránk nézve látni, egy ily különös *végzetről*, *átok s rendeltetésről* *nemzeti sajátosság eszmét*, melynek én még felismerhető szálaitszövedéni látom az egész őstörténeti nemzeti hagyományunkon keresztül; igen megfelelőleg egyszerűsmind — a nálunk is, mint más legtöbb ős népeknél — a *nemzetileg alakult vallásnak*, élén a hittel egy saját *nemzeti véd istenségről* (I), s a *nemzetről*, mint annak *választott népéről*, melynek *különös rendeltetése van* a többi világra nézve, s a többi népek felett a világon, mely azért egy külön *ígéretföld*, és *saját megváltási messiade-val birt*, mely különös rendeltetése teljesítésével, mint a móddal, mely által az ősi átoktól megszabadulni s érte vezekelni vélt, volt volna végre bekövetkezendő? — Bár mily paradoxonnak látszassék is első tekintetre ősi hagyományunkra nézve ily vallási dogmatikai eszmének felállítása, s annak benne keresése, úgy még is kétségtelenül kimutatható s felismerhetőnek vélem; mert szabadkozva az ellen, mintha egy ily mély vallási momentumot s jelenséget csak valaha is eszembe jutott volna eleve keresni hagyományunkban, s a vizsgálatába erőszakolva bevinni, miután az nekem a vizsgálat között önkénytelenül s még is annyira félreismerhetlenül feltolult, úgy hiszem, hogy az olvasónak is teljes belátására álland, ha itt a róla előjövő nyomokat összeállítom.

Már az előbbi cikkben (X) s a jelenlévő folyamában is kimutattam, mikép amaz arany s boldog őskorróli tudattal — melyet általánosan népmondánk egyiránt említ, mint nemzeti történeti hagyományunk — természetesen összefügg mindkét helyt mindjárt ezen boldog ősi kornak rosra fordulta, az emberi elfajulás, haladatlanság s általában egy ismeretlen bünsúly, átok által. — Kiemeltem ott nevezetesen Anonym (1) helyét, mikép adja mindjárt a leirt boldog egyenlőségi s megelégedett ősi nemzeti kor s dús arany honróli nemzeti hagyományhoz, a nemzetnek későbbi hadakozó, romboló rendeltetése általi kegyetlenné elvadultó jellemét, s mikép világosítják fel ezen szavai az utóbbi hagyományt, melynek ott azért főbb pontjait már szinte vázoltam. Itt az összefüggés s világosb áttekinthetés végett, kénytelen vagyok azokat ismételve előadni. Anonym (1) szavai, melyekkel a fordulatot jellemzi: *postea vero iam dicta gens fatigata in bello ad tantam crudelitatem pervenit, ut quidam dicunt historiographi, quod iracundia ducti, humanam manducassent carnem et sanguinem bibissent hominum. Et credo, quod adhuc eos cognoscetis duram gentem fuisse de fructibus eorum.* Ezekben tükröződik tehát már a *hagyományos tudat* alap értelme, melynél fogva nemzetünk azontúl, mintegy dülő s romboló gog-magogi faj jellemeztetik, melynek *végzetes, átkos rendeltetése a világot hadaival elárasztani s ostromozni.* Ez értelme a hún-attilai dúlásnak, mely szerint *isten ostora, flagellum dei, malleus orbis*, mely a kétségtelenül eredeti hún világnézet megé, melylyel hadkalandjaiban áthatva volt s vezéreltetett, becsempészett keresztlyén krónikái s legendái nyomok

s hagyományt még inkább elmosó historiographi phrasisok megett is ¹⁾ átlátszik még a hittel, hogy *rendeltetése* ismét a *haddulás által a rossz, átkos világ fenytése*, mely ismét magára a nemzetre nézve is az átkos rendeltetéssé válik, miért vad s kegyetlenné teszi. Hogy az eszmét ezen hitnézet teljes értelmében tünteti fel a későbbi magyar kor regés hagyománya, látjuk Lehel és Bulcsu szavaiból, — melyek teljesen egyezőleg hangzanak tetteikkel, minőket Bulcsu elkövet, ellenei vérét bosszútorul iva az attilai korban elesett őseiért —: *nos sumus ultio summi dei* — hangzik a hadkalandor dúlásaikról számot adó felelet — *ab ipso vobis in flagellum destinati: tunc enim per vos captivamur, cum persequi vos cessamus*; — nyilván kifejezve bennük a végzetszerű átkos rendeltetés, (mely miatt Anonym szerint a nemzet a folytonos s végtelen hadviselésbe fáradva elkegyetlenedik), mely szerint ha feladatukat nem teljesítik, *ő rájuk esik vissza a bünsúly s az átok*, melytől a hadakozó s romboló feladat által úgy látszik egykori szabadukását s megváltását — talán a világ uralomra jutással — reménylő a nemzet. Azért a népek is, mint a nemzeti rege tartá, egyenest ilyenül tekintik a nemzetet (Anon. 50): *deus enim cuius misericordia previa erat, tradidit duci Arpad et suis militibus inimicos eorum, et per manus suas labores populorum possederunt*; és (Anon. 56): *sciebant quod hungari essent insuperabiles... et plurimis regnis deus per eos furoris sui flagella* (tehát ismét mint Attiláról), *propinasset*. — De már maga a nemzet nem csak hadkalandor, de egész vándor élete is — mikép feltolul Ázsia boldogabb déli vidékeiből éjszakknak, folytonos nyugtalan vándorlásokkal, — nem kis részt e hitben fenekelhetett. Mert ott a magas éjszakon, hitték mind ezen keleti és déli ázsiai népek, az elveszett boldog paradicsom feltalálását; mint a hindu mythos tanítá, ott állott a sz. Meru hegy, arany s gyémántból, melynek mélyében a paradicsom elsüllyedt volt, s mérhetetlen téreiben létezett a boldog istenek országa, arany paloták s városaikkal, hol az oda jutottaknak Kuvero az aranyat s halhatatlanságot osztá (Paulin syst. 290, Vollmer 1194). Így látjuk nemzetünket is még, történeti mondánk szerint, a kis indiai Persis széléről, a chorasmiai közép-ázsiai ős honból éjszakknak felvándorolni; hol ismét a hagyomány tudja (Kéza 1. 1), hogy a skytha és dentumogeri hon megett léteznek az arany- drágakő- és kristály-hegyek, de melyektől az ádáz őr grif st. szörnyek a halandókat visszatartóztatják; tehát a boldog, aranydús hon, mely felé vonultak, de melybe, mint átok alatt lévőbe, nem juthatnak?

A többi történeti hagyomány vonásai magáról a nemzeti védistenségről, a vezérlő hadistenségek és nemtőrkről, a hadistennek Attila számára feltalált hódító kardjáról, mindezen különös nemzeti végzet s rendeltetésre mutatnak; s így összefüggőleg marad az, az epigon utódokra a magyarokra. Az első pont, hol a két nemzet, a hún és magyar, történeti hagyománya összefűződik, mindjárt azzal jő elő, hogy Attila életben maradt egyetlen fia s örököse Csaba végrendeletileg hagyja a nemzetre a pannoniai hon örökségét (I és VI), melyet a nemzet megerősödvé, a hagyományos rendeltetéssel felfog. Álmos ismét a hadnemtő Turultól előjelentett, mint Attila a hadistentől; a nemzeti hadat a hadnemtők vezérlik s kényszerítik az új honba való bemenetre. Árpád számára ismét előkerül a hadisten hódító kardja, a vezérek s a nemzet újra teljesítik a pusztító s romboló gog-magagi hadfeladatot, öldökölve s írtva a világ népeit, isteni bosszúlás (ultio dei) és ostromkint, hogy az isteni bosszút, mely másképp rájuk nehezedik, rendeltetésük által vezekelve, magoktól elfordítsák. Ha ezekben egy ily hiteszme jelensége

1) péld. Turóci helye (I. 10): *ingentia moventes agmina — Gothis gente robusta et famosissima, propriis de sedibus expulsis, deinde aucta potentia, animoque elati, nihil sibi obstare posse arbitrantes, tamquam turbo vehementissimus omnia evertentes Bessos ac Cumanos albos, tandem Sudalos, dehinc Ruthenos crudeli sub dominatione pertranseuntes in nigram Cumaniam devenerunt, perdomitis nihilominus in transitu ipsorum a Tanai flumine universis barbaricis regionibus, tandem venerunt in Pannoniam...*

még eléggé felismerhető nem volna; úgy kétségtelenné teszi azt a kép másik oldalról megtekintése, melyben ismét az ezekkel viszonyló megváltásról hitnézet áll előnkbe.

De mielőtt ez által a mythosi képnek történeti hagyományainkból teljes kiegészítést elővinném, kérdezhetjük, hogy mi volt egy ily határozottabb sajátági nemzeti hitnek alapja? Kétségtelen, hogy ennek is alapját már általában az összes mythosok által feltételezett, a vallás által tanított, valamint az egész emberiség öntudatában viszhangzó azon közérzet tévé, hogy az ember eredeti boldog rendeltetésétől, az istentől elpártolva elesett, természete s véle a világ megromlott, honnét átkos állapotba jutott, melyből vezeklés, bűnhődés s megváltás által szabadulást reményel. Ezen bűnsúly s átok tudata, az embernek az istentől elcsúszta s egymás közti meg a világgal meghasonlásának érzete, teszi nyilván, valamint a mythosok, úgy az e nemű ős nemzeti eposok, s ős vallási mythosi tradíciók színezetével átszőtt nemzeti történetekben is azoknak kiinduló alapeszméjét, s mondhatnók öntudatát. Az azon általánosan összhangzó, de magában harmoniátlan, szomorú, bús alaphang, mely ezen regék s hagyományokon mindenütt átvonul: az Erinysek szívrepesztő éneke, kik Agamemnon átkos házában az ős bűnről dallanak, azon ének, mond egy hittudós, mely a legbensőbb érzelben viszhangzik, s az emberi nemet egy végzet- s titokteljes vezekellel ős vétékre, mely által a romlás magva benne s a világban szülemlett, utalja. Az eszme az őskor összes hagyományain így vonul keresztül, mint mondók, a népmondai s eposi töredékmagyományokban, a drámai költészetben a tragoediában, a hőskori históriai tradíciók s regékben ¹⁾, valamint az összes mythosok alap okadatoló tanában; majd egy rossz teremő Ahrimant feltételezve, mint a romlott világ s anyag alkotóját, majd egy szellemi boldoglét elvesztését tárgyaltva, mikép az őslény — ek isha — a lelkeket vezeklésül veté le a test s világba, s valamint az eszmét, még kereszttyén halotti beszédünk is, oly különösen fejezi ki: *horogucec isten. es veteve wt ez munkas világbele: es leon halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec.*

Ezen általános mythosi tanokon túl azonban, találunk még sajátágos specialisabb nemzeti regés tradíciókat is, melyek amaz alap mythosi eszmék nyomán kiképződve, még az egyes nemzeti eposok külön motívumaiul szolgálnak; de a mint azokból a homályos tudat s rajongó képzetek által alakultak, úgy az eredeti alapeszmére mindig visszavihetők. Így magyarázzák már a történetbölcsészek, a fentebb felismert amaz hindu regével, mely az éjszaki Meru aranydús hegyben elsüllyedt paradicsomi boldog honról szól, a délkeleti ázsiai őshon s ősnép-lakból feltolonagást, e népek elszaporodása s egymástól elváló meghasonlása után, fel a rideg éjszak felé, hol amaz paradicsomi elsüllyedt létet még feltalálni vélték. S mint láttuk, így tudják még homályos krónikai történetmondai hagyományaink is, nemzetünket az eredeti evilati, persisi, korasmiai honból felvive az éjszakai döntői sajátági már későbbi Magyáriába, mely megett léteztek volna, ez őshoni hit szerint, a megközelíthetlen, bűvös állatoktól, grifektől őrzött aranydús, kincses drágakő s kristálhegyek, melyek felé őket vágyuk viheté. — Más nemzeti regékben az előtérben ethnogenetici ős népszakadás s meghasonlási hagyományok tolnak ismét elő, mikép kiválva egyik nép a másikkól, kitolatva vagy kivándorolni kényszerülve egyes néplekezetek az őslakokból, örökös, szüntelen

1) Schlegel Fr. (gesch. d. lit. 25. 846 bécsi kiad.) mondja: auch bei den heitersten völkern umschwebt die sage und erinnerung der heldenzeit, ein halbbschmerzliches und liebevoll klagendes, elegisches, ja oft sogar tragisches gefühl, was aus dem innersten dieser dichtungen anspricht; sei es nun, dass der übergang einer freiern und grossen heldenzeit den gebundenen nachkommen wirklich diesen eindruck hinterlassen hat, oder dass die dichter jenes gefühl vom trauer und sehnsucht, was allen menschen aus alter erinnerung eines verlorenen ursprünglich seeligen zustandes eingepflanzt, und angehört ist, nur in jene zeiten und dichtungen verlegten. A tragoediára nézve is ismeretes így, hogy Aischylosnak, kinek tragoediáját ezen végzetes átok érzete legélénkebben áthatja, a szemrehányás tétetett, hogy az által az eleusisi mysteriumokat elárulta.

háborúkat visznek századokon át egymás ellen; fel s alá tolongva bizonyos homályos öntudatlan érzettel, küzdve lakért s birodalom- és uralomért a többiek felett, mi által vesztett honuk s boldoglakuk testvéreik meghódításával vélték megszerezhetni. Így láttuk az óriási mythosban ezen ethnogeneticiai képzet nevezetes nyilatkozatát (V), mikép tekinté egy nép a másikat a dúló gog-magogi népek, az elfajzott erőszakos óriásnak, a kegyetlen emberhús-faló s vérivónak, mely a polgárosodott birodalmak s városokra tör; majd megint az utódok ez előd autochton népeket, kiknek kimulása s kiirtásával ősi műveltségű lakaikba betértek. Nevezetesen szerepel ezekben ismét alap-nézetként az eszme a testvérgyilkolásról, mely a biblia positiv tana szerint is, az eredeti bűn s paradicsombóli kizárás után, az emberi átkos meghasonlásnak, mintegy első kezdetét tevő. Számos regék az óriási mythosokban ennek különös tudatával bírnak, mint a bűnnek, mely az átkos világelet szerencsétlen okát képezi; s nevezetesen az irani hős rege, melyben az irani s turáni, népfaji százados küzdésről hagyományt birjuk, ezen tragikái átkos végetet teszi harcias s szünetlen küzdelemben álló világelete alapjául, az Iran s Turan közti meghasonlást Iredzsnek Tur testvére általi meggyilkolásától származtatva¹⁾. Másutt vegyesen jönnek elő a vonások, a vegyes hit- s hősrégi elemnél fogva. Így látom én legalább szinte a hitnézetet az óéjszaki eddai hagyományban is kifejezve, mikép az isteni boldog aranykornak az óriások vetnek véget, elorozva a mulató istenek játékaranyát, midőn vélük s leányaikkal elvegyülnek (I. vől. 8, Snorr. 14, Simrock edda 334); mint a genesisi (5) hely is mondja: gigantes erant super terram. ingressi sunt filii dei ad filias hominum, illaque genuerunt, isti sunt potentes a saeculo viri famosi. Miért az Asok világának is az isten szürkülettel el kell múlni, s egy új kornak az ismeretlen istenséggel, u. mond az edda, bekövetkezni. S a szerint a germán hős regében is a külön népfajok, a Budlingok, Niflungok, Hundingsok irtó küzdelmei, átvive az eredeti mythosi hősrégéből a húnokra is; és hőseik mint Sigurd a kifejezett képzetrel, hogy az elrablott, az átkosan elsüllyedt kincs visszaszerzésére törekcszenek. Ugyan ez a finn hagyományos epos a kalevalai töredék runók értelme, a karjalai hősök s félistenek küzdése, az őket éjszaksfelé toló déli, vagy az éjszakraól szorongató éjszaki népek turja és a lappok ellen. Väinämö s Ilmari a szabadító hősök, kik a lappok által elragadott finn arany boldogsági kor jelve a Sampo visszaszerzéseért küzdenek, mely szinte mint az átkos kincs, a germán niebelungen hort, majd a hegy mélyében elrejtve, majd a tenger fenekére süllyesztve rejlik. A vonás így ér fel róla egész a keleti regékig, hol még az ezeregy éji mesék elátkozott arany palotai kincs-dús s boldog szigetei annak végső viszhangjai; valamint a classicus regék kiképzettebb

1) Firdusi Schah nameh d. heldenbuch v. Iran (I. 46, 55, 138). Görres az előszóban mondja (38): der brudermord musste das erste glied einer langen kette von krieg, mannsschlachten und metzeleien sein, biss endlich der heisse durst in strömen blutes sich gekühlt. darum ist jener fluch, den der himmel zürnend über die unthat auf Iran und Turan herabgesendet, gleich einer verwünschung, wie ein same des unheils herabgefahren, und hat wurzel geschlagen in der blutgetränkten erde, und daraus ist (mint Firdusi mondja): jener baum erwachsen, der mit schwerten, wie mit dornen bewahrt, unglück als blüte und tod als frucht getragen, und jahrhunderte mit seinen hauch vergiftet. . . — hat die geschichte (mond Görres) von Iran in dieser blutrache bette, gefälle und haltung erlangt, dann ist der dichtung daraus die innere einheit, deren sie nicht entbehren mag, erwachsen. jede epische handlung, soll sie anders irgend einen grossartigen eindruck machen, muss sich in eine strömung sammendrängen, die mitten zwischen zweien unendlichen fernen, das auge in seinen gesichtsfeld fassen und beherrschen mag. És a hún s magyar hős mondára nem ily egységi szempont-e éppen ama nemzeti rendeltetés-ként hangzó flagellum dei, ultio dei, mely a magyar húnkört összeköti, az örök- s igéret-föld hagyományos elfoglalásával folytatása a hagyományos rendeletnek, melyet Bulesu egyenesen még hún őseért a vörbösszú torral végez; de nyilván így az egész europai hagyomány is a hűnt s magyart bizonyára nem annyira az azonos hon, mint az azonos pusztító hadaknál fogva, miről legjobban ismeré, tartja ekkép azonosnak regéje s történelmében: hunni sive hungari; ez előttem a magyar- hún-monda egységének láncszeme, mely tárgyakunkra nézve érdekesebb a históriáinál, s melyet a rege a históriáin túl alkotott.

költői nyilatkozataiban a hesperidák kertjei, az arany alma, arany gyapju st. melyért a hősök, mint a boldogság jelvéért küzdeni mennek, s elorozva igyekeznek, csel s vitézséggel visszaszerezni.

De így vélem felismerni az eszmét, még ama szárazabb, minden mythosi színezetet letörölő krónikási tudósítások megett is, hol ez ősnépek hadkalandjairól és székeikből kiköltözésekről szólva, ezeket históriailag motiváló különféle okokat előhoznak, melyeken azonban nyilván meglátszik még a mélyebb hitregei eszme is. Valamint Attila s hunjainál haddulásaik megett ott áll, az azokat jellemző flagellum dei hitregés nézet; Gizerich s hadkalandor vandal népéről, mikép hajóra szállva, a szelekre bizzák végzetüket, hogy vinnék a nép ellen, melyet az isten ostromozni akar (Prokop b. vand. 1. 5) — tehát mindkettő megett a végzeties s különös hitregés rendeltetés s feladatról eszme; — úgy nemzetünk kivándorlásáról krónikási és historiographi amaz vonás megett, hogy az őshon őket már nem képes ellátni és szűke miatt s éhségből költöznek ki (*multitudinem populorum nec alere sufficebat, nec capere* Anon. 1 és 5), áll mindjárt a hit is a nemzeti hagyományos örökről (*quam audiverant fama volante terram Athile regis*), a téjjel s mézzel folyó ígért földéről, melybe csudásan jönnek, elfoglalására hadnemtek által serkentetnek st. S így a vonás mindenfelé; a galliai keltákról, még a római történetíró feljegyzésében is (Liv. hist. 5. 34): hogy a megsokasodottaknak, u. mond, a honi föld már nem elégséges s új hazát mennek keresni az Alpeseken túl (*exonerare praegravante turba regnum cupiens*); de a szükség megett még az isten által kijelölt ígért földről hit is, melynél fogva az ős király fiait az új hont felkeresni küldi: *missurum se in quas dii dedissent auguriis sedes*. Hogy az őskor legtöbb népei ily hadköltözései s hadkalandjainak, a tagadhatlanul meglévő históriai, a körülményekben, meg általában az emberi természetben fekvő kényszerítő okok mellett, még ily mythosi eszmék s világnézetek is alapul szolgáltak (mint például az újabb időkben az anyagias, vagy csak legalább képzelt ily anyagias s realis haszon mellett a háborúk még más bizonyos politikai, sőt vallási, korszellemi világeszmék által indokolva jönnek elő), az e hagyományokból kétségtelenül felmerül; miszerint ekkép a lakul szűk, a táplálás elégtelen honnak elhagyására, a prédával kecségtető hadakra, még ezen anyagi okokon felül, bizonyára ily mélyebb tradicionális ősvallási hit is befolyt, mely által a déli népek éjszakkak, a keletiek nyugotnak, a nyugotiak s éjszakaiak dél s keletnek forrongva, folyvást költözködnek az ős világban, mintegy homályos öntudatlan hittel keresve a vesztett boldogabb hont. És ez volna ismét az általános eszme, mely mind ezen történetmondai, hősregei hagyományokból felmerül, melyet önkint észreveszünk. De még én ezentúl is keresek más specialisabb kiváló ily nézeteket, melyek e körül egyes nemzeteknél len voltak, s minőt saját felmutatott hagyományunk ez értelembeni élénksége is gyaníttat még; miért annak még egy további nevezetes adattal akarom felvilágosítását itt megkísérteni.

Fentebb ugyan is, hol egész népek átkos elsüllyedéséről hitregei vonásokat vázoltam, említém, így kitűnőleg a regét az u. nevezett Gog s Magog népségekről. Róluk így tartá már egy ős hagyomány, hogy mintegy átkos-végzetszerűen a meredek éjszaki hegységek megé zárva, honnét azonban folyvást előtörnek, valahányszor bizonyos átoksúly, végzeties isteni büntetés követeli, hogy a többi elfajuló világot s népeket pusztítva s hadaikkal dúlva fenyítsék; innét, az őket elzáró hegyek nyílásain törnek ki ilyenkor, rombolva s feldúlva az országokat s városokat, pusztítva s öldökölve az emberiséget. Ezen képzzettel állítják őket már elő a biblíában a szent látnokok, fenyegetve velük az isten választott népét büneiért (1. a bevezetb. a tört. tájékozást). S nevezetes, hogy ezen némileg regés népnévhez, nem csak általában összes skytha népcsaládunk tartatik, miszerint a bibliai s keleti írók gog s magogjai sajátlag az összes skytha néptörzs fentebb (a tört. tájékozásban) vázolt ágai volnának; de még specialisabb

történeti nyomaink is azokat saját hún-magyar népcsaládunkkal is közelebb rokonítják; s így jó elő már Anonymnál (1) megint, gyaníthatólag s valószínűleg egy saját nemzeti, bár talán már homályosb hagyomány nyomán, ezen Gog- s Magogokról, mint saját népfajunkkal azonos, vagy érintkező skytha szomszéd népről regés tudat is, — melyet természetesen Anonym megint a historiographokból szedett keleti regék felhozásával igyekszik azután constatirozni — a rövid mondattal, hogy ott vannak még, vagy ott maradtak az ős honban, vagy mellette, a vélünk érintkező s azonos népcsalád többi ágai, melyeket N. Sándor, u. mond, midőn a vitéz skythákat sem ő, sem a perzsa st. fejedelmek legyőzni nem voltak képesek, elzárt volna a többi világtól: vicinae scythiae fuerunt gentes Gog et Magog, quos inclusit Magnus Alexander (Anon. 1); miben könnyen Anonym már e szavaival a népet, mint tőlünk külön elválót is akarta talán épen felmutatni s históriai véleményezésével mellőzni, a fenléltezhető nemzeti mondai hagyomány ellenében. De világosan így ismerik azokat más, még régibb s hagyományos nyomok, melyek azokat nyilván, mint eredeti magyar besenyő — ismaelita, palóc, turk, magyar népségek egy visszamaradt részét említik, mikép számunkra e nevezetes hagyományt még Nestor fentartá ¹⁾. Ezen népek sajátságos elsüllyedt állapotáról s e melletti külön rendeltetéséről fenforgó különös ősvilági hagyományt már a későbbi keleti regék történelmileg alakítva, akkép magyarázzák, hogy N. Sándor lett volna, ki őket maga sem győzhetvén le, miután náluk az ős boldoglét eredeti forrását, vagy az elsüllyedt paradicsomi hont keresé, s fel nem találhatá, értesülve egyszersmind a leggyőzhetlen népről, melynek végzetes rendeltetése a világot fenytetni, azokat elfalaztatá a többi világtól ²⁾. De mint e regékből látjuk, így tudja még tovább a hagyomány és

1) a helyet Hunfalvy kivonata s fordítása után adom (akad. közl. 851. 446): Nestor — um. Hunfalvy — a palócokról v. palovecokról beszélvén, kik 1096-ban Kievet megrohanták „Ismaelnek ezen átkozott ivadékának“ eredetét adja elő. Származnak űk, mint mondja, Edver pusztájából kelet s éjszak között. van pedig négy törzsűk: turkman-ok, besenyők, türükők és palócok (Scherer régibb német fordításában: torkmen, petschenegen, torken u. palowzer). tudniillik Ismaelnek tizenkét fia volt, ki től négy törzsűk származik. mert a többi nyolc törzsűköt macedoniai Sándor hegyek közé rekesztette, honnan a világ végén ismét elő fognak jönni. ezt, folytatja Nestor, így adom elő, mint azt nékem négy évvel ezelőtt novgorodi ember, Gura Togorovics, elbeszélte. elküldtem, u. mondá ő, szolgálom Pecsorára, kinek lakosai Novgorodnak adót fizetnek. el is ment oda, s azután Jugoriába. a jugoriaiak vad nép, s batáresai a szamojedoknak. űk azt mondták szolgálómnak: rendkívüli csodát fedeztünk fel, melyről ezelőtt mit sem tudtunk; mert csak három éve hogy felfedeztük. Lukomoriába vezető úton hegyek vannak, melyek tetői égbe látszanak nyúlni. azon hegyek közt irtózatos zajt és kiabálást lehet hallani; ott emberek vannak, kik a hegyekben vágna, mintha utakat akarnának keresztül vágni. ha az ember nekik vasat ad, legyen az kés vagy fejsze, ködmönbőrt adnak érte. de az út, mely azon hegyekre vezet, sok mélység s völgyszorulat miatt járhatatlan, s mert minden teli van hóval és erdővel, azért nem juthatunk mindig hozzájuk. — De én feleltem Gurának: „ezek az emberek, kiket Sándor, macedoniai cár, berekesztett, mint Methodius Patriarka rólok tudósít.“ Hunfalvy ezt, a finn régi történet s hitregéről értekezésében hozza fel, említve a finnek általi vas feltalálásáról regéket, mire több ily mondai vonatást állít össze a hegyek mélységébeni bányász kovács népekről. Én e mellett figyelemzetek már szinte tovább annak értelmére, mit a törpékről előadtam (V), mikép ezek is az óriásokhoz hasonló, ethnogeneticiai ősnépi képzetek jönek elő, különösen, mint ily elsüllyedt népség a hegyek mélyében, hol szinte bírák s őrzik a dús aranykincset, kovácsolnak st. Ily képzetrel jó elő, mint ott érintem már, a finn nép a svéd regékben. míg a német regék különösen ismét a Caucasusra magyarázott Gogelsachsban említik a törpék országát. A nyomok tehát felmutatott nézetünkkel is szorosan találkoznak. — 2) utalok itt e keleti regéket előadó művekre, mint Spiegel, Alexandersage b. d. oriental. Leipzig 1851 és Des Mor Yaqub gedicht ü. d. gläubig. könig Alexandrus u. ü. d. thor d. er machte gegen Ogug u. Mogug, ein beitr. z. gesch. d. Alexandersage im Orient. Berlin 1852, az utóbbi német fordítása szerint összeállítom itt a rege ide vonatkozó főbb nevezetes pontjait, mely ha későbbi felfogással is, de híven állítatja még a rege lényegét. (12): der herr hatte ihm gewinkt, zu machen ein thor gegen Mogug — er allein wusste sich dies geheimniss (von Mogug) — wie es gewissagt hatte Jeremias. — (14): ein ding, siehe, verlangt meine seele, dass ihr mirs zeiget. — wo ist das gewoge der finsterniss, dass ich zu sehen wünsche? — sie sprachen zu ihm (Sándorhoz a bölcsek): herr, warum ist dir das verlangen nach dem gewoge der finsterniss? — jeder, der sein geräusch hört, entflieht ohne hinein-zugehen. — einige haben es gewagt, und gingen hin in ihrem übermuth, — und sind verschwunden bis

rege ezen elzárt, elfalazott, elsüllyedési állapotot, csak mintegy ideiglenes átkot, melytől megszabadulva, kifognak újra ismét e Gog s Magog népek törni a világ végén, elpusztítva a világot, s egy új boldogabb világot alapítva. S ezen, a regében itt kifejezett eszme, nyilván az, mely számos a világ színpadára előtörő őskori hadkalandor népeket lelkesíthetné, és azok saját, meg más népeknek róluki különös nézete volt, hogy ők bizonyos isteni végzet teljesítésére hivatvák, hogy általuk a világ bűnhődik, s az által mintegy újra regenerálódik; ez volt tehát a keleti hitképzet a gog-magogi dúlásokról, a középkori húnok s vandalookról, mint isten ostarairól, a magyarokról, mint isten bosszuló népéről (ultio dei); a nézet így merül még fel a későbbi 13. századi mongol berohanásokról ¹⁾, s a még későbbi török hadakról; valamint így már a római biro-

jetzt und sind nicht wieder herausgekommen. — (15): es sprach der könig: ich habe gehört, dass darin der lebensquell ist, — und es verlangte mich sehr hinauszugehen, zu sehen, ob es in wahrheit. — (17): wer sind jene völker jenseit von euch? — (18): dies ist das land . . der Perser — und jenseit ist das volk Bait Yaphet und Bait Mogug, — ein listiges, schlaues, blindes (d. i. tollkühnes? oder heidnisches?) volk. — da sprach der könig: ist uns ein berg von hier und dahin? — es sprachen die greise: bis zum flusse Kalath und bis Luris — sind furchtbare, rauhe und hohe berge mit grossen ungewittern, — und jenseit von denen sind furchtbare berge, eine grosse gränze, — die gott zwischen uns und sie gesetzt hat in ewigkeit. — . . ein rauhes land ist das ganze: — es ist darin gewürme von bissigen schlangen — und wenn man nicht sein leben dem tode weiht, — kann man sich nicht wenden vor den bissigen schlangen. — (19): das volk Ogug und d. v. Mogug siehe! sind jenseit von uns, — furchtbaren anblicks, hässlichen figuren in allen gestalten, von sechs bis sieben ellen hoch ist ein jeder von ihnen: — und ihre nasen sind besudelt und hässlich ihre stirnen: — mit blut baden und mit blut waschen sie ihre gesichter. — und blut trinken sie und essen menschenfleisch, — kleiden sich in felle, schmieden waffen, brüten unheil. — und hart und zahlreich sind sie vor allen völkern und ihren nachbarn. — und wenn aufsteigt der zorn des herrn, schickt er sie, — das land umkehrend und berge zertrümmernd und menschen fressend. — da entsetzte sich Bar Filippus als er dies hörte, — und staunte sehr in seinem innern darüber lange zeit. — er betrachtete den berg, der die ganze welt umschloss, — die grosse grenze die gott gesetzt hat von ewigkeit. — es sprach der könig: wo kommen heraus die schaaeren — und plündern das land und das ganze volk von jeher. — sie zeigten ihm: in der mitte des berges ist die gegend, — die grade strasse, die von gott grade gemacht ist. — es betrachtete der könig die grade strasse, wie sie wunderbar sei, — und den geöffneten berg und seine furchtbare stärke von allen seiten. — und jenseits sah er Ogug und blut fliessend, — und wie wasserströme fluthend nachdem meere, — er untersuchte ihn, zu machen da ein grosses thor, . . (22): dann bestrehte er sich und machte das thor — gegen die Ogug und die Bait Mogug und schloss sie ab. — erz und eisen nahm, bereitete er, eine grosse menge — zu dem werke des thores, welches er unternahm gegen das volk. . . (25): végre a kapu elkészülte után szól hozzá az angyala által az úr: ich habe dich erhöht — vor allen königen dieser ganzen welt. — und dies grosse thor, das du gemacht in diesem lande — wird verschlossen sein, bis da kommt das ende der zeiten. — darüber weissagte auch Jeremias die erde hat es gehört, — dass am tage des endes der welt sich öffnet, das thor des nordens — und an diesem tage herausgehen wird übel über die bösen, itt beszéli tovább, hogy hét ezer év múlva fog ezen világ vége bekövetkezni, midőn minden anyagi s erkölcsi rossz, melynek nemét a költemény hoszasan és érdekesen, mint a világ végjelenségeit elősorolja, bekövetkezni fog, s akkor a világ vége előtt fognak még egyszer kitörni ezek népek: (26): und wenn dies vollendet u. kommt vor dem ende (der welt), — wird erheben die erde und das thor, das du gemacht, wird sich öffnen, — am ende der zeiten . . (27): und der herr wird schicken übel auf den erdkreis über die zeiten. — und das volk jenseit dieses thores wird erwachen, — und wieder sich sammeln die schaaeren von Ogug u. Bait Mogug, — die da grimmiger sind, als alle andere geschöpfe, — aus dem grossen hause Yaphet, denen unser herr gesagt, das sie ausziehen über die erde — und bedecken die ganze schöpfung wie heuschrecken . . (28): mit krieg, gefangenschaft und unheil und blut und mord. — (29): vor dem ende der welt ziehen sie aus zur zerstörung: — es trinkt die erde getös der männer und erzittern die berge. — er kommt nach Persien und zerstört es und zerstreuet es, — kommt nach Hendu und zerschneidet es . . Syrien zerschmettert — Kilikien zerstört — Kappadokien zernichtet er. így pusztítandják el az egész világot s kiűrtják az emberi nemet. A rege azon alapjára, hogy ama hegységek közt ily elzárt nép létezett volna már különféle természetes okot kereső magyarázatok jönnek elő, mint itt a fordító véleménye (17): hogy ott talán kövületi alakok léteztek st. — 1) így veszi Mor Yaqub fordítója a fentebbi rege értelmét a későbbi keleti hagyományban, a mongolok kitörésére alkalmazva. Hunfalvynál i. h. is felhozva amaz magogi elzártaságról regéhez hasonló (Schlösser nord. gesch. 400), hogy a mongolok 400 évig nem láttattak, s a vashegy megolvasztása után tűntek csak ismét elő. Hogy azonban e regei képzet így ez összes keleti kitörő rajokra, s különösen népcsaládunk népeire alkalmaztatott, lásd Görres myth. gesch. s e mű bevezetését.

dalomnak az éjszakibb népek általi előzőnléséről. Ezzel gondolom leginkább párvonalozhatók s magyarázhatók ősi hagyományos történetmondai e nemű nyomaink, hogy nemzetünk régi hagyományos világnézeténél fogva magát, mintegy ily népek tekinthet, mely a végzetes átkos rendeltetésnél fogva, hivatva van saját átka s a többi bűnös világ vezeklését, ezen dülő s pusztító magogi feladat teljesítésével véghez vinni, s az által világbirodalmát megalkotva, egy új, boldogabb világ aere kezdetét eszközölni?

De mind ezekben már nyilván egyszersmind a megváltásról hitnézet is jelenkezik, valamint azt már az átok ellenébeni erény, a feladat teljesítése és hősi küzdelem általi vezeklés tudata követeli. Ez már a lélekszabadságról tudatnak, mely a különös végzet s ennek következtébeni átok elleni küzdésben nyilatkozik, kitűnő hiteszméje, mikép az átkos, korlátolt állapotból, a megváltás által szabadulni, s a veszttel jobb létre jutni törekszik. Számos képleteiben jelenti ezt a hitregés hagyomány. Így látjuk azt már a *mondák hősei* alakjában, mikép magokat s másokat az átkos állapotból megszabadítják, egész föld alatti elsülyedt világokat, palotákat, kincseket az átoktól felmentik. Az őket letartó sárkány, ördög, óriási szörnyeket küzdelmeik s vitézségükkel legyőzik. Ezen mondai általános hagyományt magyarázólag találjuk ismét a határozottabb rege egyes vonásaiban ezen értelemmel felhasználva, s megváltó, szabadító hősei ehhez képest szinte majd sárkányölők, szörnyekkel küzdők, majd az átkosan elsülyedt kincset, az elzárt paradicsomi boldog világot, hesperidák kertjét st. újra feltaláló, felszabadító, csodás, emberfeletti, isteni alakok s egyéniségek; majd népeket idegen országokba, boldogabb honba, mint ígérlet földébe vezérlő, véle más népeket meghódító, vagy csak saját nemzetüket, honukat a rabigából, zsarnokságtól, az ellentől, átoksúlytól, mely rá nehezedik, *megszabadító hősök*, kiket azután az ő hitregés színezetű hagyomány mindannyi *megváltókként* tüntet fel, kikhez a nép reményei, egy boldog új évszak előhozásáról hite kötvék. A classicus regében így már a szörnyektől szabadító, hydrát, minotaurust, sárkányokat, kentaurokat leküzdő, s a világot ez átkos lényektől megmentő, a boldog hesperidák kertjét, arany almát s az arany gyapjat kereső herosok, Herakles, Theseos, Jason; az ariai s irani hős mondákban az új aera alkotó Feridun, Dzsemzsid, Yudhishtira hindu s perzsa hősök, a Gog és Magogtól szabadító keleti regés N. Sándorok; az éjszaki regében az arany kincshez jutó Sigurdok st. s mindezek mellett még inkább, a nem csak polgárosító, hanem tisztán vallási színezetűek is, mint Budha, Fohi, Konfucse és Zerdust, népeik hitregéiben mindannyi pogány Messias ante Messiam, kik egy új aera, egy boldogító hon, polgári lét, új üdvözítő vallás eszközlői, mely által az emberiségnek a bűnsúlytól megváltania kellene ¹⁾.

Mondáinkban birjuk már mi is teljesen amaz *sárkányölő, elsülyedt világokat szabadító, az átoktól megváltó hősi alakokat*. De történeti regés hagyományunk is,

1) wir beggenn (mond Sepp 3.6) bei den heiden einem um den andern Messias ante Messiam, und es wiederholt sich bei jedem einzelnen die prophetische central geschichte vom erlöser der welt, dem gründer eines neuen befreien geschlechtes, auf welchen das ganze alterthum hinzielt, und mit dessen auftreten eben die neue zeit ihren anfang nehmen sollte. überall ist es ein gott, der herniedersteigend und ins königshaus eintretend mit der erden tochter den sohn der neuen zeit zeugt, von welchem eine umkehr und erneuerung der dinge beginnt, diess macht ihn zum stifter einer neuen epoche und geschichtsära, worauf er verfolgungsschicksale erduldet . . . vornehmlich ist es der kampf der Japhetiden, wieder das alte Chamitenreich des Nimrod und die ihm verwandten reiche in allen ländern . . . die scheidung und der kampf zwischen den guten und bösen . . . hatte die schlange als das verführerische wesen, wie sie wohl wussten, alles übel vom anfang in die welt gebracht, wodurch die ursprüngliche reinheit verloren gegangen, und der krieg zwischen dem guten und bösen mit übergewicht dieses letzteren perennirt geworden war; war es der alte drache, der überwunden werden musste, so drückte sich diess religiöse bewusstsein bei allen völkern des alterthums auch in der mythe vom kampf mit dem dem drachen aus . . . somit hat jede nation ihren eigenen Herakles, und die heidenwelt, die sich mit dem vorbilde begnügt, erkennt gläubig, wie der auserwählte held schon in der wiege die züngelnde natter erdrosselt, darauf seine heldenlaufbahn beginnt, und den grossen kampf wider das fluchbeladene usurpatoren geschlecht austreitet.

valamint világéletünk történetében egy különös nemzeti rendeltetés és végzettrőli hit tudatát tünteti fel, úgy történeti hőseink megett is a megfelelő hitregei képzetet is róluk, mint a **nemzet megváltó hőseiről** még megismerteti. Az első nemzet atyák *Hunor* s *Magor*, már így tűnhettek fel a regében, mint egy új hont kereső s megalapító hősök, azon isteni lényeknek, kiiktől, u. mond a rege, eredetüket vevék, sugallata s vezérlete által találva fel a boldogabb földet. Mire krónikánk már a húnokat feltélteti, a nemzeti hit, úgy lászik, azon *megváltói, fejedelmi, vezéri személyességre várt*, kinek egykor a hadisten elenyészett kardja, újra feltalálva, jutand; s csakugyan Attila s nemzete általa a világot meghódítva, a világalomra jut; vagy hogy csak még jutandott teljesen, miután hadi áldozat végzetét teljesíté, a világot dúlva s népeit ostromozva, azokat meghódítá, s véle az új világ aera kezdődni fogott volna. Mire azonban Attila véletlen halál vagy titkos végzet által eltűnik (l. al.), fiaai egyike Csaba ismét az, kiről a jóslat hangzott, hogy *nemzetét fentartandja*; a véres világháborúban csak is ő marad fel népével, melyet újra s halálos sebeiből feltámaszt a csaba-irrel a csatatéren az örökös s nem szűnő harcra, és serege felkelve még évenként maig küzd Csabának mezején. Mire serege egy részével azonban, a székely hagyomány szerint, eltűnt, visszamaradt másik táborra, még sokáig, századokon át várja *megváltó hőse* visszajövetét, s mire mind hasztalan várja, közmondássá lesz (előbb a bús nemzeti érzettel, utóbb kinevetve az őshit, gúnyos jelentéssel) a távozó s egy hamar, vagy soha vissza nem érkezendőre nézve: *akkor jő meg mikor Csaba!* Míg ellenben egy más székely hagyomány említi, hogy *megjött Csaba, ott hagyott táborának segítségére seregével, valahányszor a többi népektől szorongattatott*, míg csak életben volt; s mire Csaba és serege rég kimúlt, s a székely unokákat székeikben, hol Csaba őket az újra bejövendő magyar tábornak őrszemeül hagyta, szomszédaik újra haddal fenyegetik, Csaba táborával az ég csarnokaiból is leszállva a hadak útja csillagzaton — honnét az e nevét vette — jó segítségére ¹⁾. A nép közt azonban, mely Csabával előbbi székeibe visszavonul, fennmarad Csaba végrendeleti hagyományáról tudat, hogy egy jövő nemzedékre és új hősre vár az atyák feladatának kivitele. Mint ilyen születik már az istentől előjelentett, isteni főbb lénytől a Turultól fogamzott, a tündéri Emős anyától született Álmos ²⁾; ki isteni hősként csodás módon vezérli ismét seregét, nyomtalan s út nélkül átvive a puszták sivatagait, s csodásan átkelve a vizeken, a hadnemtoktól vezérelve s kényszerítve seregével a havasokoni átkelésre, melyen túl a téjjel s mézzel folyó ígéret földje, az ősök öröke vár a nemzetre. De a hős feladata csak eddig tart, egy titkos végzet tarthatá, hogy néki csak a határig lehet jutni; hol talán megváltói halálával lett volna

1) e gyönyörű székely regei hagyomány az, melyet Lugossy a hadak útjáról említ (l. IX a hadak útja csillagzatról megjegyezve): az ő hazafiúi készségéből jutottam azóta a regéhez, melyet miután már az illető helyen, túlháldván azt a nyomtatás, nem használhattam, ide vágó értelmét röviden a vázlatban adom fent; meg nem tartóztatnom azonban magamat, hogy a gyönyörű regét, melynek párját összes hagyományainkban hiábán keresem, s mely nemzeti történeti mondai hagyományunk valódi gyöngye, az adalékokban munkám végén, teljesen ne közöljem. — 2) mindezen vonások: a csodásan előjelentett születés, a fensőbb lények közbevetése általi felisteni s félelmi származás; valamint ismét a homályos ismeretlen eredet is, a lenézett együgyű harmadik fiú, a hamupipőke s még is homlokán arany csillagos st. leányok s gyermekéről mondai képletek, általam már mint hősi tulajdonság (VI) kiemelve s megismertetve. e mellett azonban egyszersmind a hősre, mint megváltóra vonatkozó tulajdonságokul is tekintendők kitünőleg. lásd Sepp 1. 416: die madonna der heidenwelt und der himmelssohn: die idee von der geburt des verheissenen aus dem schosse der jungfrau waltet durch das ganze heidenthum, und das verständniss derselben lag den zeitgenossen Christi weit näher, als wir glauben. es ist ein stehender glaubens artikel der heidenwelt, dass der erlöser ohne zuthun eines mannes von einer reinen maid geboren werden solle. Igy sorolja elő Sepp az erről hagyományokat a kínaiaknál, a budha vallásban, mongoloknál st. Hasonló értelemmel bírnak ama lenézett mondai hamupipőke alakok is, mint a hős által kiválasztott arák, l. Sepp 1. 448: die gottesbraut als verstossene, und verleumdete königstochter. és 450: der sieg und die vermählung des himmels helden.

eszközlendő az ígélet földére s a nemzeti örökbe bejutás, vagy hogy csak eltűntnek tartá a nemzeti rege, felemelkedettnek az égiekhez, honnét leszállott a nemzet vezérlésére! ? Árpád azért az új hős, kinek az új hazát meghódítani s megalkotnia kell, s őtet illeti ismét a hadisten kardja, mely számára újra feltalálva, általa az ősi örök birtokába jő, s újra vitézei hőskörével a nemzeti rendeltetéshez fog, dúlva mint az isteni bosszú eszköze (ultio dei) a világ népeit, teljesítve az attilai és csabai hagyományt, megtorolva az elesett őseket. E korszakon túl, valamint a nemzet története egyik szaka bevégeztetetik az európai élet új fordulatával, úgy az ős vallás is megszűnik saját nemzeties hite s reményeivel, s egy újnak, egyetemesb, magasztosb, szellemibb reményei gerjesztik fel az elméket s szíveket, melyekbe betért. Azonban ezen új időszak keltén is a régi nézetek még feltűnhettek. Istrán, mint egy új aera kezdője, ismét nemzeti, magasztos, hősi színezettel jő elő, a hagyomány azonban róla már a legendába mén át. De a háttérbe tolt pogány hitnek regéje és sajátos világ-nézetében, sokáig lappanghatott még a különös eszme a *nemzeti régi hősök egykori visszajövetéről, feltámadása s az általok megváltásáról, a mint őket a nép, mint szabadítókat, még sokáig várhatta.* Az ily kitünőbb ős vallási színezetű hagyományok azonban, melyek úgy is a sajátlagi történettel kevésbé függöttek össze, már rég elenyészhettek; s csak itt ott egyes szakadozott helyekben s homályosb népies nézetben tűnik még fel némi nyoma az eszmének. Így figyelmeztettem a hőskönnél már az ezek visszajövete s visszavárásáról képzetre, s e cikkben is a regei képleteknél, mikép a nép még mindig várja kedves hőse újra felkeltét, s azt csak csupán bizonyos átkos végzet által véli letartóztatva, elzártnak s elsüllyedettnek. Így foroghattak fel még Attiláról is, ily, valószínűleg eredeti magyar regék, minő egyik nyomát vélném még észrevenni s keresetőknek a német hősregei hagyomány e helyében (Klage Lachmann kiadásáb. 2159), hol miután elmondá a krimhildi véres összeütközés feletti panaszt, hozzáadja a rege :

wi ez Eceln sit ergienge
 do her Dietrich von im reit.
 in noh niemen gesagen.
 so sprechent sümeliche nein.
 kan ich der lüge niht gedagen
 want da hanget zwifel bi.
 weder er sich vergienge,
 oder lebende würde begraben,
 oder ob er uz der hiute trüffe,
 in löcher der steinwende,
 er von dem lîbe quaeme,
 ob er siere in daz apründe,
 oder ob er sus si versunden,
 uns seit der tihtaere,
 ez en waere von im sus niht beliben,
 daz man wiste diu maere,

und wie er sin dinc an vienge,
 des enkan ich der warheit
 sümeliche jehent er würd erslagen:
 under diesen dingen zwein,
 noh di wahrheit gesagen:
 des wunders wird ich nimmer vri,
 oder in der luft enpfienge,
 oder ze himmele uf erhaben,
 oder ob er sich versluffe
 oder mit welhem ende
 oder waz in zu zim genaeme,
 oder ob in der tiuvel verslunde,
 daz en hat niemen noh erfunden.
 der uns tihte diz maere,
 er het iz gerne geschriben,
 wi ez im ergangen waere . . — 1).

Az e helyen fenforgó hagyomány tehát szinte különösen emlité még Attiláról, annak a világróli bizonytalan csodás módon eltűntét (vergienge), hogy vagy a légbe emelkedve az égbe ment (oder in der luft enpfienge oder ze himmele uf, erhaben), mint az irani epos Kavusa, és számos légbe emelkedő hősök; vagy élve eltemettetett (oder lebende

1) lásd Attila csodás kimúlására vonatkozó többi német hős regei nyomokat is Grimm VII. heldensage 122—3, 284—5, 321, 353. különösen ismét, hogy egy arany hegybe záratik.

würde begraben), hasonlóan amaz életheti elsüllyedt átkozási állapothoz; vagy hogy más alakot vett fel (oder ob er uz hiute trüffe — bőréből kiugrott), azaz ismét azon állati vagy más elátkozási képletbe jutott; vagy hogy a sziklák üregeiben él még (oder ob er sich versluffe in löcher der steinwende), mint az elfalazott Gog-magok s törpék nép-ségei a hegyek aknáiban; vagy hogy a pokolba szállt alá (ob er füere in daz apgründe, oder ob in der tiuel verslünde), mint a német regében Dietrich, s nálunk is a pokoljáró hősök (VI). Ez egy képben azonban már elég teljesen birjuk az átkozási összes képletet, valamint az átkosan elsüllyedt, vagy csak egy időre eltűnt hősről képzetet; kire ellentétben ismét a megváltás vár, s ki még egyszer elő fog lépni méltatlan helyzetéből. Az előttünk lévő hagyomány becsére nézve is azonban nem keveset építke, benne egyik legvilágosabb nyoma levén a német hős regei kör ily különös részletei hún-magyar hagyományokból összeszerkesztésének; mert itt nyilván a klage valószínűleg osztrák költője, hazánkhoz közel álló helyzeténél fogva, az attilai akkori hagyományos magyar monda részletek ismeretét árulja el, mi annál valószínűbb, miután, mint már német íróktól is észrevételtett (I. bevezetés.), a költemény több nyoma is Gejza kori magyar körülményeket alkalmazza az attilaiakra, minél fogva annak összeszerkesztője, vagy a fennmaradt alakbani feldolgozója, az azon időbeli magyarkori állapotokat közelről ismerheté. És ekkép ismerheté a magyar nemzet hitét Attila ily különös eltűnte s még életben léteztéről; mivel már egyszersmind összefügg a tudat, hogy őt, mint őskori hőst, szabadító hősként vissza is várta. Kétségtelen e regés hit Csabáról is, kit, mint fentebb láttuk, népe sokáig mint szabadítóját várta, ki seregével még évenként felébred a harcra, az égből a hadak útján le jő népe segítségére, és egykor bizonyára megjövendő vala, a nemzet hite szerint, régi birodalmát vissza állítani. Róla, vagy egy más ismeretlenebb hősről Zuadról viszhangzani látszik még e hit, a későbbi magyar korban is, az Anonymnál (45 l. VI) homályos Soba Mogera, a Csaba magyarjához tartható névben és zavart mondi hagyomány átírásában: mikép a nemzet ismét egy elköltözött, eltűnt vezérét hasztalan várja vissza. Valószínű, hogy mint Attila és Csabáról, úgy *Álmos* s *Árpádról* és más nemzeti hősekről is a hit fen lehetett, — mire már Álmos az új hon határaini eltűnése szinte vehető volna — hogy ők is visszatartva átkos végzet által, a nemzet köréből elenyésznek, de hogy ők is vissza fognak még jönni, a megváltási idő betöltével, ha a nemzetet a végenyészet fenyegeti st.? — Mert így gondolnám még a vonást felismerhetőnek, mint az a néphitben maig a későbbi hősökre is leszállott. Már *Lászlónál* volna mindjárt gyanítható, a róla Csabával azonosan előjövő azon regénél fogva, hogy táborát, népét szinte halálos sebeiből feléleszti. De nyilván így jő elő még *Mátyásról* népünknek a hit, hogy él elrejtve s még egyszer feketeseregével meg fog jelenni; sőt az így forog fenn még *József* császárról is ¹⁾. és köztudomású, hogy az utóbbi háborús időkben népünk *Rákócit* feltámadottnak vélte.

Mind ezekben nyilván az öntudatlan regébe tért az őshit a *nemzet-megváltókról*; hasonlóan mint a finn eposban (a kal. ut. runo) Väinämö az új keresztyénkor bejöttével a világ végére evez hajóján, s visszahagyva kanteleje — bűvös hárfája — bájos hangjait, a légbe emelkedik, a világ szélén a föld és ég közt lebegve, míg a kor megjövendett, midőn ismét vissza fog jönni a Sampo világboldogságával; vagy még inkább, mint

1) így beszéli nekem egy földműves, hogy József császár még él befalazva, ugymond, mert csak az urak tették fére a láb alól, hogy igazságos volt a szegény népre. a vonás itt már Mátyásról is szállhatott le. egy népkönyvi régi énekben (Landerer Posen, kiad. 1806):

elkült az igazság, megholt Mátyás király . . .

regi Mátyás király, hogy ha felkelne,

mint a sebes eső rajtunk könyvezne,

és szép szemeivel ha reánk nézne,

és sok gonosztétőt méltán büntetne.

azon befalazás pedig egyszerűn az elsüllyedés, így használva, mint láttuk, a Gog- s Magogokról is, hogy befalazták.

Barbarossa Friedrich és Nagy Károly a hegy mélyébe süllyedve seregével táborozik, s várja a megváltási időpontot, melyben kilépve a megváltási vég világcsatát küzdendi, s általa népe sorsát eldöntve, az új korszak fog kezdődni (Grimm 912); és mint a szlávoknál, hogy Svatopluk fejedelmük még egykor visszajövend, miért maig is a szokás a morvákban, ünnepélyes menettel az *eltűnt Svatoplukot keresni* (Palacky 1. 135). — Úgy hangzott bizonyára e hitágazat a magyar őskor eltűnt, de még életben levő és seregeikkel visszavárt szabadtó hősairől. Ez a mienkkel találkozó gog s magogi elrekesztelt népekről hit is, mint láttuk, hogy a világ végén előtörendnek ismét a hegyek szorosai közül, s elpusztítva hadaikkal a világot, az új kor kezdődni fog. S valamint az eszme nemzetünk történelmi tradícióján átszövődik, hogy ők hivatván a világ fenytőitül s új birodalom alkotókul, úgy szövetezik a hőskről visszavárásával a nézetre is, egy **végso megváltási világcsatáról**; miről, mint általában mindezen képletekről, még nem egy hagyomány fog lappangni köztünk ¹⁾.

Valamint ezen végso vonás, a megváltó vég világküzdekről, feltűnteti e regéknek a megváltásról alap hitnézetét, úgy itt megszakad már, az eddig is úgy is homályos mythos tudata a továbbirol: hogy miben álland e megváltási lét, az általa elnyert üdv. Valószínűleg s következetesen a boldog világ kimultával bekövetkezett átkos létről tudathoz, benne ezen édeni boldog lét restitúciója, visszahelyezése foroghatott már fen egy részt; más részt természetes, hogy mind ezen pogány messiadek, csupán egy *földi boldogság s világalomról, hatalmas országok megállapításáról, földi uralkodásról* szóltak csak; s így ezen megváltás s üdv eszméje csak részletes, *nemzeties volt*, mely a többi nemzeteket kizárva, vagy magukba felvéve, a többi világgal ellentétesen feltételezte azt. A zsidó téveszmében is azonban, mint tudjuk, az csak így létezett, a Mesiásban földi királyt várva, ki függetlenségük visszaállítva, a többiek felett hatalmassá teendi nemzetét. S csak mire a valódi, annyi pogány mythos és hit által feltételezett, ohajtott, előképzett igazi Megváltó, a redemptio gentium megjött, a keresztyén hit szellemibb intuitiójával jön meg a valódi megváltásról szellemibb hitnézet, mikép az a lelki megváltás s a halálon túli jövő élet s üdvre vonatkozik. Ily megváltásról a pogány mythos természetesen mitsem tudhatott. Mind a mellett birt még külön halálon túli élet s létről sajátos s nevezetes hitnézetekkel is; melyeknek mythosunkbani vizsgálatára átmegyek már a következőkben.

1) Seppnél (heidenth. 1. 502) olvasom: die Ungarn deuten auf die ebene von Debreczin hin, dort werde das schlachtfeld sein, wo ein volk aus norden — die Russen — eine grosse schlacht gewinnen, und dann der friede der welt hergestellt sein werde. gondolom, hogy az adatot gr. Majláth Jánostól vehette, nekem semmi ilyesről sincs eddig tudomásom; nem kétem azonban, hogy, ha az fenlétezik, másképen fog hangzani, s hamarabb például a törökökön vagy németeken kivitt csatáról. Hasonló a németben (Sepp i. h.), Lechfelden a törökök s németek világ csatájáról, mire már Sepp megjegyzi, hogy ebben a magyarok lechfeldi ütközete emléke forog fen.

XII. HALÁL UTÁNI ÁLLAPOT.

A lélek testből kimenete, halálán túli léte. Lélekvándorlás, fokozatai, átmenete növény-, virág-, fába, állatokba, a madár, galamb, hattyú, rovar, lepke st. alakba. Parkaskoldus, veszett oszlo. Bolygótűz, lldéro, tűzes emberek, tűzes rémek, kísértetek; halottak visszajöve, körüljárása. Halál, személyesítése, csontváz, halavány, kaszás, halász; halál öldöklése, megérkezése, ugrása. Menet a másvilágra, a halál útja, lova, szekere, átmenet a folyón, hídon st. Sarn, keztyű, kalap az útra. Másvilági élet s lakhely, boldogsághely, menny, a hősök mennyországa; az ellenségekeni uralkodás, égháború, a csillagokbani lak. Pokol, patvar, pítvar, tornác, udvar, koponyavár; pokoli fajok, kínek st.

Erintve volt már a mythosi tudat, hogy a lélek, mint a sajátlag élő, létező, a testen kívül is, annak enyészete után fenmarad, s a halálán túl él. Történeti mondánk egy nevezetes helye (miután azt krónikáink is már tisztán mondainak jellemzik ¹⁾), Botond-dal, a mint a görög óriással párbajt vív, a különös szavakat mondatja (bud. 59, Tur. 2. 26): ego sum Botond rectus ungarus ²⁾, adiungas tibi duos graecos, quorum unus conservare debeat animam tuam exituram, alter vero cadaver tuum subterrandum.

A mythosokban azonban az emberi testből kiszálló léleknek azontúl folytatott ezen élete, ismét egy új *testies alak* s *anyagi létben* képzelgetik. Csak hogy ezen újabb test és állapot némileg határozatlanabb, rejtélyesb alakot vesz fel; szabadabb s önkényesb, sőt, hogy úgy mondjuk, szellemibbnek képzelgetett, mint a minő a bizonyosb, meghatározottabb egyéniségű emberi test volt. Erre utalnak már az összes *metempsychosisi lélekvándorlási* képzetek, melyek szerint az elholt majd *növény-, virág-, fa s gyümölcsbe* mën át; valamint a sajátlagibb *állati alakokba* átváltozásnál ismét ezeknek folytonos habozása, az erősb állati idomokból átmenet a gyengébb *madár, galamb* st. alakokba (l. al.).

Az elsőbbre így tudja monda világunk (gy. 93, Tompa 38): mikép a meggyilkolt királyleány, mint javorfa csemete elősarjad, s a belőle vájt furulya hangjában szólal meg; vagy az édes anya sirján, mint búfa (szomorú fűz) hajt ki, s az ágából vágott furulya bús hangja fiának bánatot hangoztat (Lisznyai pal. d. 104.) ³⁾. A megholt

1) Anonym. 42: quia in nullo codice historiographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audiri. —

2) az „igazi magyar” hungarismusnak nyilván az eredeti regéből áthangzása. — 3) szépen a finn kalevaláb. (29. 185) Kullervo anyja sirja felett: porrá lett már a test, fák nőttek a hajából, fenyők a sarkából, fő úja hegyén.

leányból rózsá lesz (gy. 149); s az eltemetett szerető, mint rózsá virít a síron (népd. 1. 70):

beteg sem voltam én,	még is meghaltam én:	siromon a rózsá
galambomat várja,	jer oda galambom,	szakasz egyet róla.

(u. o. 438): az árvaleány holtteste siratlanul kitéve áll az udvaron, de kedvese felszántja kertjét, hogy bele vesse rózsának. Ellenben a csapodár hűtlen nő gyümölcstelen szederfává lesz (Gaal 313) ¹⁾, a gonosz nő szederinné, és végig nyúlik a világ minden útjain, ki rajta akad, annak meg kell halni (népd. 3. 231); egy másik (u. o.) körtéfává, mely halálhozó gyümölcse szagát hét mértföldre terjeszti. A mondahős kiöntött véréből almává virít (Majl. 199) ²⁾; valamint ismét a felvágott almából, gyümölcsből, narancs s nádszálból lép elő a hülgő (népd. 2. 345, gy. varians. 92). Hont s nógrádi palócoknál sokfelé elterjedten hallom a következő különös regét (gy. 43, ³⁾): egy zsvány, ki számtalan gyilkolásai közt atyját s anyját is megölte, megtudva jövőendő kinos sorsát a más-világon (l. al.), vezekelni kíván bűneiért, mire a választ kapja, hogy ha gyilkos botját földbe szúrva, addig fogja könyjeivel áztatni, míg ki zöldül és arany almát fog gyümölcsözni, megszabadulhat a rá váró kínoktól; számtalan év után végre a könyvekkel áztatott fa virítani kezd, és annyi arany alma terem rajta, a hány embert megölt; mire vétkei megvallja, minden bűnös tett bevallásánál, egy egy alma esik le, s belőle fehér galamb repül ki; még két alma állott a fán, mert időzött atyja s anyja meggyilkolását bevallani, de meggyónva ezt is, a két végső alma is leesett, s belőle a két fehér galamb felszállt. S általában már így a galamb az elhalt ártatlan lelkének szellemies képeként jó elő a mesében; az ártatlan vízbe fulasztott királyára (gy. 19), mint fehér galamb röpi fel. A csangódalban (népd. 1. 436): a megholt kedves mint görice = gerle jó elő. Nevezetesen mesénkben a metempsychosisi képletek végtelenetében is (l. al.), e galamb alakba történik a végső szabaduló átváltozás (l. al.) ⁴⁾.

Ezen képek, hogy az elhalt hű szerető rózsaként virít a síron ⁵⁾, az ártatlan mint galamb röpi fel, a gonosz, mint akadályozó szederin nyúlik el, vagy mint ördög szekér tébolyog a sivatagban, egy részt jól talált megfelelő költői symbolisticus képzetek

1) Grimm 787: az úti-fű (plantago, német. wegwart): egy nő volt, ki az úton parázna társára várt. l. Tompánál 99: az árvaleány haja, és u. o. 181: az ördöggel cimboráló banya ördögszekerré (eringium campestre) lesz. — 2) Firdusinál (2. 35): az orozva megölt ártatlan hős Sijaves veréből nőtt a virág, mely maig Sijaves virágnak nevezetik a perzsáknál. — 3) mely épen így jó elő a lengyelben (Voyčicki kilehdi 1. 180), s tudomásomra honunkban is a szlávoknál. — 4) ezen képzetkből magyarázza Grimm 788, a régi sarkövekre véselt galamb alakokat. Chrobri Boleslav sarkövében Posenben (Visnevszki 1. 431) a felírás állott: hic iacet in tumba — princeps gloriosus columba. Ily régi sarkövi madár ábrák nálunk is gyakran előkerülnek; s nevezetesen figyelemzettek a Gizela állítólagos sírján, így előjövő madár, fentebb (VIII) turulra magyarázott alakokra. A lengyel monda szerint (Simiński 49), a híres Herbut család ivadéka holtuk után fehér sasokká változtak, s a vár szikláiban fészkeltek; a Pileckiek leány szülőitől ha hajadonon haltak meg, galambokká, a férjhez mentek baglyokká lettek. Valjon amaz sarkő ábráknál fogva, a turultól származó Árpádoknál nem forgott-e fen, hogy ők is turulokká lesznek holtuk után? — Különösen összefügg e képletekkel ismét a hattyú alakja is; egy regében (Karcsey ki. közl.): a lévai vár megettí sziklák alatt lévő kis tóban, éjente látni egy hattyút tizenkét vörös libával úszkálni búsan énekelve; az a remete lelke, ki egykor alaptalan gyanúból nejét s tizenkét gyermekét megölte, egész életén át vezekelt a szikla barlangban vétkeért, de csak holtá után egyesülhetett övéivel hattyú képében úszva a tóban; — lásd a fibon. Kal. (14. 377): Tuoni a halálország fekete szent folyójában úszkálnak a hattyúk; a jós hattyú tehát, valamint világ kezdete előtti, a világtojást előhozó állati képlet, úgy a halálon túli alakul is szolgál, s jós éneke a hattyúdál, a classicus mythos szerint: a halál előjelentése. Balassa és Rimay versei függelékéb. (279): a hattyú gonosz időn örvend, melyből a jót várja — mikoron közelget utolsó órája — szép énekszóval ő halálát várja. Nevezetesen a néphit is (Tersztjanszky Andr. közl. gy. 169): a haladó hattyú alakban látja a halált, s ez halálának bizonyos jele, ha jó lelkű, felkiált: „jön a fehér madár,” ellenben a rossz lelkű: „jön a fekete madár.” — 5) népd. 1. 104:

siromra ültess egy fácskát,
hadd lássa meg a ki ott jár,

vagy pedig egy bokor rózsát,
soha nem voltam csapodár.

lehetnek ugyan; de alapjuk kétségtelenül már az őś metempsychosisi eszmékben rejlik, melyeknek nyomait mondáink számos eredeti vonásokban mutatják. Gaalnál (53) a mesében, a fekete leány *átmenete* mindig *szelidebb állatba történik*, előbb vadkan, azután nyúl, végre *galambbá* lesz, melynek a kánya által elnyelt tojásából történik a szabadulás; mi, mint tudva van, a metempsychosis egyik fő eszméje, miszerint az átmenetnek, és pedig mindig *gyengülőbb alakba*, kell megtörténnie. Majlátnál (2. 136): egy ily átmenet a szarvasból bányába, ebből kácsába, kácsából *rovarba*; hasonlóan a népd. (3. 234) mondában: a vadkanból nyúl, nyulból galamb, ebből *bogárrá* lesz ¹⁾. Nevezetes Gaalnál (313) az átmenet csupán egy állatba, a vörös kutya alakjába, de az által, mint a mese mondja, *hétvilágon* vitetik át a bűnös ember; közülök ugyan csak négyet, a fekete emberek világát, e földi világot, egy tündér s állat világot lehet kivenni; a halál utáni ily különös világokon át való vándorlás ismét nyilván az ismeretes hasonló metempsychosisi képzetekre utal, miszerint a szenvedő külön világokban sanyarog, míg nyugtát fellelheti. Másfelől ezen mondai képek, valamint a számos más állatok: szurtos disznó, fene vad (népd. 2. 343 s gy. var.), a kigyó, béka, ló, farkas st. (VIII és XI) alakokbai átmenetek, ismét egyiránt az elátkozás, elkárhozás jelentésében is állanak (I. XI), s a nyomok egymástól, a zavaros habozó hagyományban, alig választhatók el, annyira a mennyire, mindkét helyt egyszersmind bizonyos megfelelő vétek, bűnsúly, büntetés s kárhozatakint jönek elő. Különösen pedig már észrevehető lesz, hogy az illető bűnnek megfelelő állati alakbani kárhozat állittatik ellenébe; mi már szinte a metempsychosisi hindu, egiptomi és pythagorasi tanokban is ekkép jön elő; miszerint a lélekvándorlást az elkövetett bűn miatti sanyargatásnak állítván, erre az *első fokul* a *vad*, *torz kinézésű ragadozó állatok*: vadkan, disznó, medve, farkas, kigyó, béka st. állanak; míg utóbb a bűnhődés általi tisztulással, mindig *lágyabb, szellemibb: madár, galamb, rovar, lepke idomba juttatják a lelket*; s így fejezte ki már azután átalánosban a *madár, galamb, lepke, rovar alak, a psychet*, valamint azt azért még így találjuk előállítva, különösen a lepke alakban a görög s római ábrákban; s mikép, mint láttuk, meséink is ez utolsó fokozatot a galamb, rovar, bogárban ismerik; mely utóbbiban már nyilván ismét a rovarnak, hernyónak lepkévé s viszonti átalakulási megfelelő képzetéről eszme is fenforog. A lélekvándorlásról ezen eszmék ily irányban még következetesebben voltak kiképezve egyes tanokban, mint a manichaeismusban, hol *minden egyes bűnnek saját állati alak felelt volna meg*. szerinte a vérszomjas, ragadozó ember a farkas alakjában, a kevély a páva, a parázna a kakas alakjában st. bűnhődik. S ezen őś vallási tudat tükröződik még nyilván maig számos néphitbéli, mondai st. tudatban.

Ezekhez — egyébkint ezen vegyes átkozási s bűvölés általi állati, növény st. alakokba jutás, s lélekvándorlási eszme elvegyüléssel — tartom a legtöbb népeknél, mint hazánkban is a szlávoknál s magyar népünknel is mindenfelé terjedt s maig fenlévő hitet különösen a farkassá változásról, mely már az őskor regéit foglalkodtatá. Ismeretes Herodot (4. 105) tudósítása a neurok skytha népségről, kik bizonyos időben farkasokká lettek, hasonlóan az arkadiaiakról a classicusoknál (Pausan. eliak. 8. 2, Ov. met. 1. 213, Virg. ecl. 8. 9, Plin. h. nat. 8. 34). De ekkép már a keleti regékben is az 1001 éjb. (20 é.) az araboknál ez a *ghula* alakja. A német regékben a *währwolf*, a szlávban *włkodlak*, a lengyelben *włkolak* (Balinski 13). Hazánkban ebbéli terjedt szláv néphitet már Bél (not. 2. 382) felhossa: *vulgus adulto errore credit λoκavθρωπoc esse*, — slavis *włkodlak* id genus dicitur — qui e hominibus in lupos conversi, Lycaonis

1) mi megint az átalakuló, szállongó szellemies alakú lepke volna, mint a classicus előállításban is a psyche képe a síremlékeken. egy római sírkövön a felirat: cinere ut meo ebrius volitet papilio (Gruter miscel. antiq. erud. 8).

ritu, vindictam de his sumunt, quorum iniuriis sunt adpetiti. quem autem hac suspicione semel notaverunt, ab hoc multa sibi superstitione cavent, ne novis provocatus iniuriis, ad ingenium redeat. Így van azonban tudomásomra honti s más palóc s magyar népség köréből, hol a sajátosság **farkaskoldus** névvel jó elő; ekkép értesülök egyes esetekről, hogy midőn K-vár helységében az elhatalmazott farkasok egy télen számos juhokat ragadoznak, a nép erősen hiresztelé, hogy azt senki más nem teszi, mint a **farkaskoldusok**; ezek pedig hite szerint a **juhászokból vált farkasok**, különösen az uraik által életükben megsértett, elnyomott juhászok, vagy a juhász által sanyargatott bojtárok, kik azután holtok után, mint dühöngő farkasok szokták magokat megbosszulni uraik s gazdáik nyájain, s kiknek azért, um. sokkal nagyobb erejük s hatalmuk van, mint a közönséges farkasoknak, miért a nyáját sem lehet egy könnyen tőlük megörzeni. — Sajátságosan tud még e felett hasonlót a magy. néphit az úgy nevezett **veszett s átkozott csikókról**, minőnek máshol nyomát nem lelem; egy csallóközi közlés szerint (gy. 120): olykor látni **veszett fekete csikókat** nyargalni át a legelőkön, melyek utolérhetlenül vágatnak keresztül a méneseken, s megharapva más lovakat, ezek rögtön velük futnak, a pokolig, um. hol az ördögök pásztoraik; s ezek ismét a **lovat csenő szegény legények, csikósok lelkei volnának** ¹⁾. Számos mondában ehhez igen élénken találok a tudatot, mikép a szenvedők a pokolban, mint az ördög hatalmában álló, elkárhozott ménék állítvák elő; az ördögöt szolgáló mondahős (gy. 72) a pokolba jutva, méneit kénytelen gondozni, kik azután, mint elkárhozott emberek jellemezvék; így kell neki három lónak reggelit, ebédet, estelit kiszolgáltatni, egy vas doronggal verve őket, majd vas zsindeleyszegekkel abrakoltatni; a verés s etetés közt azután felszólalnak: „ne verj fiam, hisz én apád vagyok;” egy másik fát hordva a katlanok alá tüzelésre, felsohajt a teher alatt: „ó édes fiam ne nyomorgass, hisz én anyád vagyok!” st. (l. al. tűz. lovak); hasonló nyomokban nyilván régi sajátosság lélekvándorlási képzetek eltorzulása volna még észrevehető a mai népmondában.

A lélek halálon túli állapotát azonban a néphit még számos más eltérőbb képzetekkel kíséri, melyek félreismerhetlen hasonló mythosi alapra utalnak még. Így különösen a **tüzes kísérteties** alakokról regék s népképzet, ezekben kitűnőleg látja az elholtak lelkeit. A képzet nevezetesen visszavihető volna már az eszmékre, mikép a mythosok szerint az emberi **lélek** egyik különös **eleme a tűz** volna (XI). Még inkább elvegyül az a **tüzes lidérc, kísértő szellemről** hitnézetekkel, melyek már különösen ezen értelemben is nyilatkoznak (VIII), hogy például a **bolygótüzek a meghereszteletlen gyermekek lelkei**; a szálavoknál a **villik, a megholt arák szellemei**, kik a kereszt úton tartva éjjeli táncaikat, az utast, ki véletlenül arra talál menni, magukkal ragadják s halálra táncolják (Majl. 1). A németb. (Grimm 8. 70): az **irwisch-ek (ignis fatuus)** a **földbirtok szentségtelen megtámadói**, a föld elszántók, határkövek elmozdítói, az igazságtalan földmérők lelkei. S nevezetesen így tudja a magyar néphit, különösen megkülönböztetve ezen utóbbi **tüzes, kísérteties embereket** a sajátlagi **lidérc, tüzes, madáralakú**, gazdagságot hordó szellemtől; rólok ekkép értesülök (Fehér gy. 207): „a **tüzes embereket**, um. a nép megkülönbözteti a lidérctől, a tüzes emberek nem bent a faluban, hanem künn a határban nyugtalanítják a népet; ezek azokból lesznek, kik mások földét elszántották, mások birtokát elmérték, mesgyéket meg-hamisítottak, határköveket és táblákat alattomban áttettek, határjárásnál hamisan esküdtek st. ezeknek **lelkeik tüzes sziporkák vagy tüzes golyók képében bolyongnak** künn a határban, és leginkább azon helyen tartózkodnak, hol valaha igazságtalanságot

¹⁾ az oláhban (Schott 298) hasonló volna a vampyr prikolics, a halála után, rossz letetért sírjából kutyá alakban kijáró ember, ki éjen át a pusztákon s mezőkön jár, érintésére a juhok, kecskék st. döglenek, a marha elesik, melynek ők azután, a vampyri vonással előállítva, vérét szívják.

elkövettek. a tüzes emberek, um. senkit sem bántanak, s úgy látszik, csak az emberek nyugtalanítására, háborgatására, ijesztgetésére kárhoztatvák; de gyakran úgy megtréfálják az embert, hogy a félénkek majd nem kétségbe esnek; például: nyomban követik őtet, mennél jobban fut, annál jobban futnak ők is utána, ha megáll, megállnak ők is, körülzárlongják a szekeret, a kerekek s barmok közt röpkednek, néha az ökrök szarvára vagy hátára ülnek, sőt a szekérre fel mennek, s az ember fején, vállán, vagy hátán állapodnak meg st.¹⁾. A néphit azonban ezen kívül még különös állati s más rémes alakokban is ismeri a *bolygótüzek* e nemű *kisértetes lelkekre* magyarázott tüneményeit, s számos regék tudnak ismét mindenfelé jelenségeikről. Buda várában a törököket visszavétele előtt ily *tüzes rémek* ijesztik (Bél not. 3. 356). A lévai várromban (Karcsey közl. gy.) éjszélkor *tüzes ló* nyargal, s halálra ijesztgeti azokat, kik útjába jönnek; ez azon gonosz várkapitány lelke a néprege szerint, ki a vár utolsó parancsnoka volt, s hogy megmeneküljön, számos magyart adott áruba a törököknek; mások szerint (u. o.) egy *tüzes bika*, *tüzes póka*, *tüzes disznó* kilenc malacával rémes rüfögéssel szalad a keresztúton²⁾. Ipoly-keszi és Balog között Hontban, egy domb alatti mocsáros vízállás neve Verbőci tava, Pálgyi János földműves beszéli felőle, hogy ott éjszakánként *Verbőci tüzes szakállal*, *tüzes szekéren szekerezik*³⁾. Ezen *tüzes alak* tehát általában a néphitben így az elhott, elkárhozott lélekről hit lesz, mikép az, az összefüggőbb mondákban is előjő még. Gaalnál (136): a setét éjben vándorló mondahős maga előtt *bolygótüzet* lát, utána men, s egy köhöz jő, honnét az előpislog, s fájdalmas hang hallatszik, um. „*mint a haldokló nyögése*,” mire a követ félre tolja, egy *tüzes béka* állott előtte, melyet megszabadítva a kárhozattól, egy szép nő lesz belőle; hasonlóan egy *kigyó alakról* ismét a mondában Majláthnál (206). Ezen kigyó s béka alakokban is ugyan egy részt már tündéri elváltozott vagy elátkozott alakok lappanganak, mint fentebb tárgyaltuk (IV és VIII), míg más részt emberi elátkozások képletei; de e mellett nyilván már, mint lélek-vándorlási jelenség is, az előbbivel elvegyülve, különösen ily halál utáni elkárhozás értelmében jönnek elő. Így beszéli egy csallóközi pórnő (Karcsey u. muz. 2. 501), hogy midőn bizonyos úr földjén arattak, egy roppant *béka* mindenütt nyomukban volt, a többi aratók agyon akarták ütni, de ő nem engedte, mert eszébe jutott, hogy az az úr sok igazságtalan módon szerzett földet bir, hát ha, um. az a megkárosultak egyikének *átkozott lelke*.

Valamint ezen tüzes állati alakok némileg az általánosb metempsychosisi és elátkozási eszmékkel elvegyülnek, úgy szinte jelenkezik bennük már az általános halál utáni *kisértetek*ről eszme, mely már egy kitünő cikke volt a halál utáni állapotokról pogány hitnézetnek, s maig még ezen alapeszmével a legélénkebben uralkodik a néphit s előítéletekben. Így tartja már a nép, hogy az illőleg el nem temetett, a rossz lelki ismerettel megholt, bizonyos vétkekért eleget nem tévő, vagy ha utódjai legalább elmulasztának érte eleget tenni, sőt őt ellenein megboszulni, megtorlani st. sirjában nem leli nyugtát, visszajár házába, vagy az élőkhöz, ellenei vagy övéihez, kikkel még ügye van, vagy hogy csak bizonyos alkalmakkor és helyeken jelenik meg, melyek sorsával, bűnével st. összefüggenek. Ekkép nyilatkozik a hit általánosan a közmondásokban:

1) így említi különösen a néphit e mellett (i. h.) ezen tüzes kísértettől szabadulást is: hogy, úgy mond, imádkozni nem szabad, mert ez által még jobban magához csábítja őket, s még szemtelenebbé s bátrabbakká teszi, ellenben bátorság, kicsifrázott káromkodás által, lehet, um. szabadulni tőlük, ha közéjük csap az ostorral s káromolja őket, eltávoznak; mi nyilván ellentét a máskép csak imádsággal megengesztelhető kísértetekről néphittel. — 2) hasonlóan megint itt is, hogy a ki meglátja, csak káromlással szabadulhat, s az imádkozót megfojtják; így történt volna a 1-i éjjelrel, ki midőn ezt látván, imádkozott, a kísértetek által megfojtatott, s azóta ott nem káltya az órát. — 3) valjon a tudomásilag idejében népszerű Verbőci Istvánhoz ragad-e e rege, nem tudom, elbeszélője csak ennyit tud; Verbőci hazája, mint tudva van, Zemplény; volt-e itt is birtoka, vagy hogy csak a táj egy más Verbőci nevű birtokosához csatlakozik a hagyomány.

haza jár (E. 3448), holtra értve: kísért; egész Orbán lelke, v. *jár mint Orbán lelke* (E. 5938), magyarázva: kinek soha nyugta nincs; *jár kel, mint a kísértet; sírjában is megfordul* (E. 6803), azaz nincs v. nem lehet nyugta. Mily élénken nyilatkozik már erről a közhit, a minden halál esetet majd nem követő rémülésben, számos egyénekhez, helyek s házakhoz tapadva, közismeretű; s a naponta folyvást elő- s felmerülő hasonló kísértetes esetek emlegetésénél fogva, a régibb sajátlagi regés nézet, a mindennapi előítéletekbe tért át. Csak némely kiváló várromok, elhagyott, kipusztult lakhelyek, kietlen vidékek s többiről hangzik még némileg regeibb színezettel; ebben is azonban folytonosan azonos vonásokkal, csupán a halálutáni kísértés, körüljárás, visszajövet, alkalmi megjelenésről hitet vizshangoztatva. S valamint mindenütt, úgy hazánkban is mindenfelé alig van egy vár, rom, nevezetesebb kastély, melyhez a körül lakó nép egy vagy más ily mondát ne kötne; sőt az egyes családokból nevezetesebb egyéniségekről is így maradnak ivadékról ivadékra a hagyományok, bizonyos alkalmakkor megújuló megjelenéseikről. Csak egy pár közelemben álló ily monda megemlítése elég lesz a mondottak példájaul. A borostyánkői vár úrnője Dersfy Katalin, a vár alatti S-fai kastélyban megjelenik még mindenkor ünnökainak, valahányszor a családban halál eseménynek vagy nagy szerencsétlenségnek kell bekövetkeznie, de őt csak a család tagja láthatja, s csak olykor jelenik meg mint elrettentő rém, olyanoknak, kik a család kárára vannak; megjelenté utáni reggelen, a családösök képteremében levő képen, arca halaványabb, szemei beesettek st. ¹⁾ A zaj-ugróci várban (Mednyánszky Rokos abergl. ki. 43) a család ős anyja jelenik meg éjente fekete magyar öltözetben, kitekintve, hosszas s hangos fájdalmas sohajjal a vár alatt elterülő völgyre, mire ilyenkor a Tarkács hegyszellemei felébrednek, s látni őket a várba fel- s alá járni. Ip. S-én, L. család kastélya teremében, ha valamely leánya a családnak férjhez ment, megszokott volt jelenni menyasszonyi ruhában, koszorúzottan a család egyik fiának hűtlenül elhagyott jegyese, s a ki vele ilyenkor találkozott, arra káros lehelletét fuvalta; midőn egykor ily alkalommal egyik a bátrabbak közül megakarta lesni, s a terembe készítettett ágyba fekdűt, az éjfélokra megjelent ara, az oldalt fekvő arcájára lehellett, mitől azon az oldalon haja és szakála megőszült. Vasban a lékai templomosok zárdája csarnokában (Medny. 448), hol a rend utolsó vitézei leöltek, öt század óta, még mindig élénk s friss vér foltok láthatók, ha olykor megkísérték azokat nagy fáradsággal lesikálni, a következő éjszakán rémletes szélvész kerekedik, a vár megrázkódik, fegyver csörgés és bús nyögés hallatszik; a csarnokokban halavány alakok, fehér lepelbe burkolva, s vérző sebeikre mutatva, járnak fel s alá, s a reggelen a vérfoltok újra még élénkebben láthatók. — Járatosabbak még a mondák is, melyekben a néphit nyilatkozik, a halottaknak bizonyos kísértetes helyeken meghatározott időbeni éjjeli összejöveleikről. Mint általában a kísértetes szellemek helye a romvárak st. úgy ezek a magánok, temetők közepén álló kápolnában láttatnak összeseregleni, éjfélok felkelve sírjaikból, mire a templom ablakai felvilágosodnak, orgona és ének szó hallatszik ki a halottak gyülekezetéből, hol isteni tiszteletüket s vigalmaikat tartják (L. Kisfaludy K. éji menyegző nemz. kv. kiad. 13). Különösen ily összejövelek ideje a karácsonyi éj, midőn az éjféli mise előtt vagy után a halottak is összesereglenek a templomban (Karcasai közl. gy.): ilyenkor holt pap tartja az istenitiszteletet, s a közönsége halottakból áll; egy nő, um. ilyenkor bevetődött a templomba, s egynehány elhalt régi ismerősére talált; midőn az ájtatosság vége felé járt már, egyik ismerősnéje megintette, hogy most siessen, ha meg akar szabadulni, kapja le gyorsan fekete kötényét, s dobja el a küszöbnél, az asszony követte a tanácsot,

¹⁾ e hagyományt dolgozta fel gr. Majláth egy elbeszélésében az 1846-diki Irísten. — a lengyel rege szerint (Voyceicki 16): a Pileck család bagtyokká vált elhalt ősai, csípőseikkel szokták volt jelenteni a családban bekövetkezendő halálozási eseményt.

s az által megmenekült, mert a halottak a távozó után iramodva, neki estek az oda hagyított köténynek, s darabokra tépték ¹⁾. Karácsonje nélkül, rendkívüli s baljóslatú égi tüneményekkel említi így ismét Cserei (hist. 225): pécsi templomban (a halottak) barátköntösben megjelenvén sokan, pápista mód szerént a mise ceremoniáit szintén úgy elvégezték, s a karban úgy muzsikáltak, énekeltek, mintha valóságos emberek lettenek volna.

Gyakran ismét csupán csak némi jelek, vér foltok, vércseppek, kopogás, zörgés, csörtetés, fájdalmas fohász st. vonatkoznak még a világból kimúlt lélek megjelentére, vagy visszaható erejéről hitre. Hasonlón mint a fentebbi templomosokról regében, hogy vérfoltjaik eltörölhetlenek, s folytonosan megújulnak még, szól a csangó rege is (népd. 1. 471) Csabor úrról, kit, mint a király követét, midőn a pártosok éjjeli tanácskozásaiába a templomba lopózik, az oláhok meggyilkolják, „vére magasan precselt, um. az oszlopokra, s most is látszik még a románi öreg templom bemeneténél balra, eleget meszelik ugyan az oláh papok, de még is csak nem marad fehéren.“ Így általában már a kiöntött ártatlan vér, mikép sz. Gellért vére sem mosható le a Kelenföld szikláiról, hol a Dunába vetett vértanú feje összetört, (vit. s. Gerardi 20, és chr. bud. 97): Danubius saepe redundans super molem lapidis, in quo contritum est caput s. Gerardi, non potuit sanguinem diluere per septem annos, donec recollectus est a sacerdotibus, nunc in eodem loco, ubi contritum est caput eius, in honorem b. Gerardi m. ecclesia sub monte apparet fabricata ²⁾. Szalinya mellett (Medny. Rok. abergl. 49), látni egy halmot vörös bokrokkal, egykor arra vitte volt egy völgyény aráját, kit a zsványok megtámadtak, s meggyilkolva, véres tetemeiket a hegyen fel- s alá hurcolták; azóta mindenfelé a hegyen, hová vérük csöppent, vörös bokrok nőttek. Magok az elholtak, az ártatlanul meggyilkoltak sebei is be nem hegedve vérzenek még ily jelentéssel: az ártatlanul megölt Bánfi Dénesnek (Cserei hist. 85) „sok esztendeig a temetésénél való föld színén buzgott fel a vére.“ Hasonlón vérzik még sokáig holta után gróf Pálffy Pál nádor külön eltemetett szive ³⁾. A regés vonás így kerül elő már, az oroszva megölt hős Siegfriedről, a niebelungenben (Lachmann kiad. 985. 1):

1) Mednyánszky Rokos abergl. 88: szinte egy pórno a bátorsággal birt, hogy az éjjeli misénél fél órával előbb tartott halottak miséjére betért, azonnal számos ismerősnőji közül, 10 év előtt megholt komasszonyára ismert; a halott megszólalt: ne egy fazék zsiradékot adok, vidd sietve haza, hogy a halottak ne bán-tsanak, s oszd el a szegények között. az asszony úgy tett, folyvást osztogatta, de a fazék sehog sem ürült, s mire karácsonyjé megjött, még csak kanálnyi sem hiányzott belőle. a nő megijedt, s nehogy a halottnak leküsse magát, fogta a fazékot s vissza akarta vinni; de az oly nehéz volt, hogy alig bírta; szerencsére a templom közel volt. belépve, megpillantá komasszonyát, s haraggal adá vissza fazékát: ne írt a zsiradék, melyet a szegényektől sajtoltál ki. rögtön elaludt a világ az egyházban, rémes ordítás halatszott, az asszony ájultan rogyott össze, s csak harmadnapra eszmélt fel. — Lisznyai palóc d. 118 szerint, az éjjeli misekor lucaszékére ülnek fehér ruhában, kik jöendő szeretőjüket látni akarják, a kiknek pedig kedveseik elhottak, fekete öltönyben várják őket, hogy éjjeltáján eljönek megmondani, valjon hüvek maradtak-e a másvilágon. — 2) hogy erről még sokáig mily élénk hagyományok fennvoltak, tanúsítja Istvánfi helye (lib. 8), a mohácsi csatában elesettekről szólván: praeter alios Petrus ille Corogius (Korogi), admirabili et stupendo, planeque ferreo naturae, ac omnia confidentis stomachi robore memorabilis, qui poscente rege juvene mures vivos, praecisasse felium caudas, et abiecta in platels canum cadavera, tetra sanie, et tabo vermibusque scatentia, absque horrore atque ulla gulae contumelia mandere ac conficere erat solitus. in eo vetusta nobilium Corogiorum progenies defecit, qui olim Andreae regis eius nominis primi, tempore, dum pannoni religionem christianam posthabuissent, divo Gerardo, ut crudelem sic impiam necem intulisse memorabantur; eiusque rei argumento fuisse, posteros illorum in sacellum eiusdem divi memoriae in colle urbi Budensi opposito aedificatum, sponte aut secus ingressos, continere se nequaquam potuisse, quin soluta repente alvo foede contaminarentur; regemque iuvenem, non sine multorum risu simul et admiratione, in hoc Petro eius rei experimentum, facto saepius periculo, sumsisse. — 3) Albrecht monographia Pálffyana (kézirát 98): mortuus est a. 1653. 26. nov. C. Paulus Pálffy ... sepelivimus Malachae cor eiusdem D. Palatini thecae argenteae inclusionem in monasterio P. Franciscanorum, sub domo Lauretana. Cor istud fertur saepius et adhuc 1716 sanguinem stillasse. ugyan így a protocol. conv. Malack. pag. 14, hozzáadva: in praesentia omnium fratrum 1. cikkemet a családi lapokb. 653, 2. 8 sz.

daz ist ein michel wunder:
sica man den mörtemeilen
so bluotent im die wunden.

dike ez noch geschihet,
 bi dem toten *sihet*:

Ellenben áll így ismét másokról, hogy sebeik a sírban behegednek, testük s ruhájuk romlatlanul marad, levágott fejük összenől ártatlan haláluk jeleül; nevezetesen így Abbáról (Kéza 2. 2): *rex fugiit versus Tiziam, et in villa quadam in scrobe veteri ab hungaris, quibus regnans nocuerat iugulatur, et iuxta quadam ecclesiam sepelitur, post aliquot annos, cum esset effossum corpus eius de sepulchro, sudarium ac ipsius vestimenta invenerunt incorrupta, et loca vulnerum resanata.*

Összefüggőleg már a hittel, hogy a halottak visszajőnek, kísértenek, jő elő a néphitben számos teendő, annak távoztatására, s e körül forognak az *elholt körüli szokások*, a *temetési bizonyos népies szertartások* is. Így tétetett (Csaplovics gem. v. ung. 309) a koporsóba fűrés, hogy l. i. a felkelő ruhája rajta megakadjon, s ez visszatartóztassa koporsójában; Bartholomaeides (453) Gömörben említi így: *superstitiosi olim seras iniicere solebant, mortuos ne inter vivos oberrarent impedire volentes.* Hasonlón tétetik az oláhoknál tövisesbot (Schott 298), különösen a kísértetes vampyr gyanújában levőnek sírjába, hogy fel ne kelhessen; sőt keresztül szuratik, hájjal kenetik be, vagy teteme kiásva elégettetik; mi már a vampyroktóli szabadulásról közönséges hit volt (I. VIII), s nyilvános ítéletek által is végrehajtott. Bartholomaeides a Garam vidékén még 1780 és 1805-ből említi (439): *mortuos et sepultos post mortem obambulare, frigoraque et pruinas causare credentes, effossos concremarunt.* Z-ben (Medny. Rok. abergl. 32) a nép a tartós szárazság okául adá, hogy egy nem rég megholt koldussal kenyér temettetett el, miért a koldus kiásatása s a kenyér elvétele határozottatott el; holott más népszokások szerint (I. al.) ismét a kenyérrel eltemetés, a szükséges kellék volt a másvilági útrai felszerelésre. Így tud még szinte a néphit, a fentebbi a halottak visszajöveteléről általános nézeteken felül, bizonyos saját okokat is, melyek által sirjaikból előidéztenek. Ilyen különösen, ha a *holtetem háborgattatik* fekhelyén, *csontjai* a temetőből *elbordatnak*; a néphit szerint (gy. 169): ha ki valamit a temetőből elvisz, megadózik érte, legyen az virág v. csont v. fa darab, mert a lélek, a kié az elvitt tárgy, éjjelfkor eljön érte s megtépi az orzót. A mondában (gy. 146) a leány, hogy távol lévő kedvesét megláthassa a boszorkány tanácsára halott csontot főz, a forrott csont hívására „jere jere,” megjő rég megholt kedvese (I. Bürger hasonló balladáját). Mednyánszkyánál (Rok. abergl. 47): egy paraszt a halott oldalcsontját vitte volt magával haza; a halott azóta mindig ablakára járt, s visszakövetelte a csontot, de az vissza nem adhatá, mert véletlenül elégette; háza ezentúl szerencsétlen lőn, háznépe szemlátomást soványodott és fogyott marhájával együtt, míg egészen tönkre jutott, azaz, um. búból s aggodalomból agyonitta magát. Erre vonatkozhatik, mit Inchoffer (an. eccl. 1. 281) a régi magyar temetési szokásokat említvén, Décsire utalva, mond, hogy a drága eszközökkel eltemetésnél fogva gyakoriak a sirrablások, és hogy ezért a holtak az élőkkel küzdenek: *non unum memorat exemplum, et interdum iucundas lectu, sed notatu religiosas, mortuorum cum vivis concertationes et horum vindictas admiratione plenas* ¹⁾. Ezek ellenében állanak ismét bizonyos módok, melyek által a halottnak nyugalmat lehet eszközölni, őt sírjába vissza kényszeríteni; így említi már a monda, különféle a halottól kívánt dolgok

¹⁾ Décsi iratát után nem nézhettem, az általa előhozott ily példák, mondák s mesék közt talán nevezeteseb vonások is felferülhetnek tárgyunkra nézve; a mit Inchoffer rá vonatkozólag mond, csak úgy érthetni, hogy a háborgatott halottak megboszulják magokat a sírtörőkön. Valjon a Kállaytól (hist. ért. 47), Bód Péter kéziratából felhozott székhelyi temetési szokás, hogy a sírba, mielőtt a koporsót beleeresztik, lővöldözni szoktak, a tisztelgési szertartás mellett, nem áll-e szinte azon jelentéssel is, hogy az által talán a halott nyugalma biztosított, az élők tőle menekdni igyekeztek?

véghezvitele, elégtétel, imádság st. mellett, különösen a halott szemfüdelének elragadását st. ').

A kísértetekről ezen képzetekben tehát nyilatkoznék az őshit a halál utáni lét s állapotról? Valamint ismét azokban is, melyeket elől lélekvándorlási jelentéssel értelmeztem? Mikép lesz azonban e két homlokegyenest ellenkező képzet összeegyeztethető? Mert míg amaz a kísértetekről regékben, s különösen azokon túl a sajátlagi halálontúli állapotról hitben — mely állapotba ama kísérteties lét szerintem csak átmenet volna — egy a jelenlegi élethez hasonlóan folytatott, e világi életvágyak s örömekkel, szenvedélyek s küzdelmekkel képzelt lét foglalt helyet, melyek csak mint egy nagyobb fokban, több állandósággal mint e világon st. eszményesítették; addig a lélekvándorlási hitnézetben eltérő tünemény áll előnkbe, mely a jövő életet az e világítól eltérő, méltatlan állati st. állapotban képzelte volna. Herder igyekezett már a két egymással ellenkező nézetet megkülönböztetni ²⁾; a lélekvándorlási hitet okadatolva találván inkább a hindu pantheisticus s emanatioi hiteszmékben, és a keleti természet azon kedvező szelid állapotában, mely ment lévén a testiesb küzdelemtől, az egy s ugyanazonos életű és szellemiségtől áthatott mindenségnek egymásbai átmenetét, elfolyását könnyen, úgy mond, felveheté; míg ellenben amaz testiesb lét s bizonyos helyhez kötött halál utáni állapotról hitet, mely a volt élet foglalatosságaiban, küzdelmei s örömeiben állott, a mostohább éghajlatú, szorosan családi, nemzeti küzdő s védő harciéletet élő éjszakibb s nyugotibb népekre vélte szorítandónak. Az ellenkező nézetek megfejtése tehát azoknak a különböző mythológiáikrai felosztásával volna eszközözendő. Mi azonban nem áll; mert épen úgy, mint mythológiánk nyomaiban mind a két véleményt s nézetet elvegyülni látjuk, foglalt az helyt nagyobbára minden más népek mythológiáiban is. Miért én inkább úgy magyarázom, hogy a mellett már, miszerint a lélekvándorlási eszme egy legősibb ily hitnézet lehetett, a világnak egymásbai átmenetéről, s hogy így holtuk után is az emberek más teremtmények s lényekbe mentek át st. a későbbi ismeretes mythologiai hitnézetek szerint, az sajátlag csak a másvilágra átmenő lélek bizonyos ideiglenes tisztulási, vezeklési állapotára vonatkoznék, melynek kiteltével kezdődik a sajátlagi másvilági állandó lét. Az egiptomi mythosban, hol a metempsychosisi eszmét legelőnkebben találjuk kiképezve, tudjuk, hogy megette még egy más halálontúli életről tudat is létezett; miután a lélekvándorlás sajátlag csak bizonyos átkos bűnhődési s vezeklési állapotnak tekintetett, mely ugyan sokszor hosszasan, több ezer évekig s különös alakokban helyt foglalt, de mely után még a továbbra folytonosan tartandó megszabadulási lét következett. Így foglalhatott a hitnézet helyt mythosunkban is. És nyilván szinte csak egy ily ideiglenes, vezeklő halál utáni állapotra magyarázom mind azt is, mi a kísértetekről néphitben jelenkezik; mind ez ekkép, véleményem szerint, tehát nem a sajátlagi halálontúli lét volt, de az ideiglenes bűnhődő állapot, melyre amaz szabadabb boldogsági lét még csak azután, a szenvedés, körüljárás s ennek célja betölttével, az elholt lélek nyugalma kieszközlésével következett bé.

1) ezen szemfüdél is már egy különös kellék népiünké a halott tisztos eltemetésére; s élénk tudattal emlegeti azt folyvást a népdal a halott mellett, — a km. is: holtaknak szemfüdelét elvenni E. 3682 — míg a mondák kísértetekről szólva, számos részletekben így tudják, hogy a halott meglesve, midőn sírjából kel, ha ott hagyott szemfüdele efragadtatik, azonnal visszatér s nyugtalansága okát adja. gy. 7 közlés szerint: a falu öreg egyházba meghalászván, naponta az oltáron vérfoltok láthatók, míg utódja meglesi a sírjából felkelőt, s efragadva szemfüdelét, a vallomásra kényszeríti, hogy a templom perselypénzét szentségtelenül elorozta st. — 2) postscenien zur geschichte der menschheit, palingenesie, das widerkommen der seelen össz. kiad. 175.

A mennyire már ezen, a sajátlagi halál utáni állapotrólí mythosi hitnézetek vizsgálatára átmegyek, legelől áll már maga a *halál* szó, fogalom s képzet vizsgálata. **Halál** = *mors*, *hal*, *halni* = *mori* szavunk, mikép már régi nyelvemlékeinkben is ezen alakjában jó elő, — mint a hal. beszédb. 8: **halalneo halalál holz**, — eredete s jelentése homályos, bár mellette számos felvilágosító hasonló szavak állanak, mint *hall* = *audit*, a *hallgat* = *tacet*, *silēt* értelemmel, *hallad* = *proficisci*, *hallaszt* = *prorogat*, *hal* = *piscis*, az ékeztelt *hál* = *dormit*, *hála* = *grates*, *gratia*, *háló* = *rete*, *halom* = *collis*, *tumulus*, *halavány* = *tabidus*, *pallidus*, *morbidus*, *luridus* (Moln. Kreszn.). Valamint a két utóbbi szó nyilván a hal, halni, mori szóval értelmi és származási viszonyban van, a mennyire a *halavány* *tabidus*, *rothadó*, *pallidus*, *sápadt* st. egyenest a halál bizonyos feltűnő tulajdonságait fejezi ki, míg a *halom* = *collis*, *tumulus* kétségtelenül a földrakás neve attól, hogy az a sajátlagi azon földrakás neve volt, melybe, vagy mely alá a halott tétetett; úgy fognak viszonylani s értelmezendik szavunkat a többi felhozott hasonlatok is; a *hall*, *hallgat*, *tacet*, *silēt* nyilván jól fejezhető ki ismét az *elhaló*, *hallgató nyugatmas állapotát*, s nem kevésbé a *hál v. ál* = alszik *dormit*, *álom somnus* st. mely állapot már a halál képeinek mondatik, mint a *classicus* mythosban az álom a halál testvéreül személyesítettik; a további *hal* = *piscis* és *háló* = *rete*, megint közvetve amaz *hallgatagságnak* feltűnő *jelenségénél* fogva, az utóbbi *hall*-tól volna származtatandó csupán, ámbár én később a halálrólí nevezetes képzetek által még közelebről közvetíthetem idevágó azonos értelmét; még ismét a *hálát* némileg úgy akarnám a *gratia*, *grates* értelemmel venni, mint például az áldozat a napnál a *lenyugvás*, *elmulás* jelentéssel jó elő, tehát a *bevezetés* = *finis* értelemmel, mi már a halál is az életre nézve? — a *hallad* = *proficiscitur* értelem, végre a halál utáni azon menettel a mennybe, vagy az életnek a halál általi túl v. áthalladása jelentésével függne össze? — A mennyire világosak ezek, s nyelvünk ős eredeti egyszerű szó- s értelemképződéseiről a legmegfelelőbb bizonyosságot adnak, úgy nevezetesen igazulnak a rokon finn nyelvbeni hasonló szavak s belőlük azonos képződések által; hol ekkép *kallas* = *meghalt* (a karjalan nyelvág.) *kalma* = *halotti szag*, a *halottnak színe*, tehát épen mint a haláltólí *halavány* = *tabidus* és *pallidus*, és megint *kalmet* = *halavány* különösen is, mikép a még közelebb járó *kalevet* (= *hale*.) is az; továbbá *kalma* = *halál*, és a *halál isten* neve (épen úgy, mint nálunk a *halál* szó a *mors* personificatiójának neve, *der tod*), és *kalma boltja*, *hantja*, ismét a sir, tehát azon *halom*; *kuolema* = *halni* (*mori*), *kuolen* = *halok*, *kuollo* = *halál*, *halálozás*, *kuolia* = *holt*. Mig másfelől ott is így találkoznak a *hall* és *hal* (*piscis*): *kuulo* = *hallás*, *kuultelen* = *hallgatok*, *kuulon* = *hallom*, és: *kala* = *hal* (*piscis*), *kalaan*, *kalailen* = *halászni*, *halászgatni*, sőt még tovább is így az eltérőbb *hólyag*, például a finnben is *kuula*; az egészben tehát majd csak nem egyedül a *h*-nak *k*-ra változása teszi a különbséget ¹⁾.

A szóban tehát sajátlag a halál *külső jelenségét*, a *hallgatag*, *alvó* = *háló állapot*hoz hasonló létet találjuk csupán kifejezve; mi amint természetesen visszatükrözteti a halál állapotának kifejezését, úgy mythosilag véve, magára a jelenségre nézve kevésbbé magyarázó. S e tekintetben érdekesebbek ránk nézve a **halálnak személyesítése**, melyekből még az ős mythosi eszmék a halál képzetéről s a halál utáni állapotról minden nyomon feltűnnek. — Az összes mythosokban már a *halál* majd mint egy *istenség* személyesítettik, ki az *ember halálát maga eszközi*, majd csupán mint a halál *be-következtét* előre *bejelentő*, a megholt ember *elkeért megjövő*, azt *magával vivő*, a *másvilágai útjában elkísérő lény*; ehhez képest látjuk különféle attributumokkal képzelve. Mint a legtöbb mythologiákban, úgy sajátunk nyomaiban is a mondott minőségben

¹⁾ lásd a felhozottira Schott Vilhm. Kullervo 10 (ki szinte egyenesen már a kalmához tartja a magy. *hal* (*mori*) szót, és Hunfalvy 853 akad. közl. 476. A *kalma* halotti sir-halomra l. kalevala 17 runa 118: *Kalma sirboltja*.

és tulajdonságokkal jelenik meg. A classicus mythosban a *Mors*, *Thanatos* az emberi élet eljöttét s lefordított szövétnék világával képzetett, mellette az emberi lélekre vonatkozó lepke; kezében olykor még a kasza vagy fűvénőra; testvérével az álommal (mint nyelvünkön azonos *hal* és *hál*) nyugtalanul jár a világon, hogy az embereket elnyugtassa. A szláv *Mora* vagy *Morena* (*smrt*, *mor* = halál) halálistennő bús hangzával altatja el az embereket. A németben a *tot* személyesítésében jön elő az eszme a követ s másvilágra kísérő halálról, míg *Helja*, *Halja* v. *Hel* a másvilágon fogadja csupán a lakába érkező elholtak lelkeit ¹⁾. Ezen s a többi érintkező nevezeteseb vonásokat, saját hitregei nyomainkkal érintkezőleg hozom fel még bővebben.

Ide tartom mindjárt a kísértetről néphitből felmerülő képzeteket, mikép a *kisértet* halált előjelentő megjelenésében, annak *sápadt, fehér, nyugtalanul körüljáró alakjában*, nyilván nagyobbára maga a *halál képzete forog fen*, a mint az, az embernek halálát előjelenteni jő. Maga a *kisértet* szó a *kisér*, *kisérni* = *comitari*, *begleiten* értelménél fogva, igen jó fejezné ki a *halálnak* sajátlag tulajdonított azon kiváló *szerpét*, hogy az *elholtakat* a *másvilágra kíséri*; míg a *kisértet* = *tentatio*, *versuchung* értelmét ismét, ama *halál rém szellemek incselkedő tulajdonsága* magyarázná; miért régi nyelvünkön is így a kísértet sajátlag *rémles*-nek mondatott (I. Toldy példat. 2.39). Tartózkodom tovább, valjon ki-sér szavunk még a *sír* = *flet* és *tumulus*-val volna-e szinte magyarázható, s értelmi viszonyba hozandó, mint például a halállal a halom (I. XVIII). — Hasonlón régi, természetes, a halál feltűnő jelenségéből származó képzetekre tartom vissza vihetőnek a *halál alakjának személyesítéseit*, mikép az, mint *sápadt, halavány, fehér alak* és *csontváz* képzelgetett; minők már többnyire a kísértet alakjai, s mint a km. is kifejezi: *sárga* v. *sápadt mint a halál*; ámbár ily képzete az őskorban és mythosokban, a mythologok véleménye szerint, idegen lett volna, különösen a classicus mythosban, hol ugyan a *palida mors* ²⁾, de mellette csontváz alakja, előállító plasticai művekben elő nem jön; mégis az kétségtelenül igen jó felelt meg a halálról természetes képzetnek. A képzet is, a mint a halál a *kaszával* előállítottatott, mint *kaszás*, a jelentéssel nyilván, hogy az ő *lekasználása, öldöklése* által eszközöltetik a halál, valamint a classicus, úgy a középkorban is mindenfelé előjő, s későbbi kultúinknél is ezen általánosan terjedt képzet nyomán foglalhatott helyt; mint Zrinyinél (Zrin. 172):

... kevelységgel sétál az világröttentő szörnyűséges halál,
mindent irtózással meggyőz ... mind két keze terhes iszonyu kaszával.

Listi (162): úgy mint mezei fű, ki kikeletben jő, szépen tündököltetik,
mint tóra az halász, de ha eljő a kaszás, hamar learattatik;

A Balassánai kifejezés (id. k. 18): „*halál ki reánk őrt áll*“ — valjon kaszával vagy fűvénőrával képzelve-e? — már homályosabb értelmű; ilyen nyilván Listi fentebbi, sajátlag az emberi mulandóságról szóló helyén, a fű lekaszásáról képhez felhozott hasonlata is „*mint tóra a halász*“; miben azonban én még mélyebb nyomot gyanítok: a halál kaszás képe mellett, annak ne talán *halász képét*; mi ha a helyben kevésbé volna is keresendő, még is alkalmat veszek magamnak itt annak nyomán, az erről fel-tűnő nevezetes egy pár képzet felmutatására, melyek már a *hal*, *halál* és *hal* (piscis),

1) valjon nem találkozánk-e ismét halja is, a germ. halál istennő neve, a magyar halállal, mely mint láttuk, kétségtelenül a finn hasonló kalma, halál isten nevével st. azonos. Ily találkozások, valamint a szláv *Mora* is a latin *mors*-val, — a finnen is ismét Lencquist 23: *mors ipsa dea quoque esse putabatur*, cui nomen Tuoni v. Marta, marra = fragilis, morti proximus — ősnylevi származásra volna csak visszavihetők. — 2) Horat. carm. I. 4. 13, mely épen úgy kopogtat: pulsat pede, mint nálunk a kísértet halál előjelentésére vonatkozó kopogásáról sokszor tud a néphit. az 1001 éjben (758): a halál angyala, mint koldus, rongyosan, bottal kezében dörög a királyi palota ajtajára, hogy az épület beleesked, s magával hívja a vendégeskedő királyt.

halász (piscator), *háló* (rete) szavaink viszonylására is világot képesek volnának deríteni. Míg ugyan is a néphit, ha bár általánosban ismeri is a halál ama kaszás alakját, mondái s regéiben, még csak a kísérteti látomásokról sem hozza elő, annak így kaszával megjelentét; addig ellenben nyomára akadok, hogy a *halál halássza* és *halójáróli* képzet, bár homályosan itt ott egy két nyilatkozatokban fen van, melyeknek nem csak azért, hogy ismét egy két nevezetes hason mythosi vonással találkozni, tulajdonítok különös becset, de mivel már nálunk is így, amaz mély, ősi, mythosi vonásokkal összefüggenek, mikép a vízbe fülök lelkei, ott különös alvilági helyen tartatnak, hová őket a *fúlasztó* vízi tündérek, szörnyek st. ragadozzák (I. IV). Előre akarom bocsájtani az egy pár feltalált más mythosi hasonlatot, hogy nyomukon képzetünket világosabban előmutathassam. Az óéjsz. rege szerint (Grimm 288) Oegir a tengerkirály neje Ran hálójával halássza a tengeren az emberek lelkeit magához, honnét a tengerbe fülök azonnal kivetett hálójába estek; *fara til Ranar* mondat: *Ranhoz utazni*, azaz meghalni, befúlni, s a *ran* szó jelentése is *rapina* = *martalék*; mihez Grimm (i. h.) már a *vízbe ragadó Hollával* azonosnak tartja a *Hel* halálistennőt, mikép mind a kettőhöz a halottak a vízen át jutnak, s ezek lakaikba ragadozzák s letartják a lelkeket ¹⁾. Hasonlókép a finnben (kal. 16. 340): Tuoni a halál országának uralkodója, midőn az elholtak a halál fekete folyóján át (k. al.) hozzá betérnek, kivetett vassodrony hálójával keríti be őket, hogy országából ki ne mehessenek. S így tudja nálunk a vízbe fúlasztó, embereket behúzó, ragadozó vízi szörnyek mellett is e felőli regénk, beszélve, több közlésekben (IV), mikép a Perek folyó vízi szellemei vízbe fúlasztva az embereket, *lelkeiket kihalássza* korszókba teszik, s vízi palotájok falára függesztik, hol számos ily korszók állnak már rendben; s egy másik, a Sajó folyam szellemei lakáról (gy. 164), hogy midőn a halandó betér palotájukba, s az asztalokon üveg harangokat lát, a tündér néki ezt kérdésre akkép magyarázza, hogy azokban az általa *halászott, vízbe fülök lelkei* vannak, mire a felemelt harangok alol *galambok* röpülnek fel ²⁾. Ezekben tehát a *halál maga*, mintegy *öldöklő szellem*, *istenség* állítatik elő, ki az ember halálát okozza, az őket lekaszálja, lelkeiket halássza, erőszakosan magához ragadozza; s ily minőségben azonos a *vész*, *had*, *döghalál*, *öldöklés istenségeivel*, minőül különösen nálunk az *ördög* feltűnik (III); a mint azt hagyományos nyomaink még feltűntetik, hogy az *ördög* v. *ördögök* azon rossz szellem v. szellemek, kik az elhaló testet körülveszik, s mikép nevük kifejezi, hogy velük a *dög* = *cadaver*, *döghalál* = *lues* st. azonos; így a km. az elhalóról: dögrovára van metszve (D. 1. 167). És nem kevésbé ily halálhozó rossz szellemek és lények lehettek még a *Guta*, *Fene* st. fentebb (II) már a tőlük származtatott halál s betegség értelménél fogva (a fene és boszorkány ide vágó értelemait l. még al.). Ide tartom a halál ezen öldöklő tulajdonságára vonatkozólag a szólást, mint a testében átboszradóra mondani szoktuk: „*átugrotta a halál*!“, hasonlóan a km. „*angyal mulék felettünk*“ (E. 8568), mit Kis-Vicay igen jól magyaráz: *Mercurius supervenit*, latin mondattal, mi Mercuriusnak, caduceus botjával járó mennyei követ s másvilágra kísérő személyességénél fogva, szinte a halál értelmére lehet venni; így tovább a km. a *halál háza is kiültött rajta*, és: *halál kutyái ugatnak ki belőle* (E. 3317—8), azaz a halál hatalmában van már (l. al.); *nem akkor jön a halál mikor mi akarnók* (E. 3305) st.

Élénkebben jelenkeznek felőle a képzetek, mikép mint *követ* *jö meg lóháton*, magával vive az elhaló embert, mint *kísérője a másvilágai útban*. egy sokfelé beszélt

1) hasonlóan a régibb német költőknél előállításai l. Grimm 805: Conrad (troj.) legt ihm bei: strik und netzegarn, was an jenes netz der Ran gemahnt, noch heutzutage ist führ ihm das bild eines voglers oder fischers hergebracht, der dem menschen schlingen legt, oder nach ihm angelt. — 2) lásd erről a fentebb felhozott német regét is (IV Grimm deut. sag. 52): hogy a látogatóba jövő paraszt véletlenül feldöntve a fazekakat, azokból a szellemek kiszabadulnak.

mondánkban (gy. 44): a halálbeteg dermedt atya kéri leányát éjszaka melegitené fel hideg tagjait, a leány a szomszédba mén tűzért, s előtalálja a *fekete lovagot, fekete lovon, fekete kutyával*, ki az *ördög*; azután a *vörös lovagot, vörös lovon, vörös kutyával*, ki a *láng*; végre a *fehér lovast, fehér lovon, fehér kutyával*, ki maga a *halál*; mire visszazsalad atyjának megmondani, az azonnal szörnyet hal ¹⁾. E szerint tehát a halál istenségek megjelenik a haldoklóért, hogy őt magukkal vigyék. — De általában itt már különválólag is magától a halál alakja vivő s útra kísérő személyesítésétől, nevezetesen jelenkezik az eszme a halál utáni állapotról, hogy az elhaló legelől is egy *hosszú útra indul*, melyre azért a legszükségesebb eszközök és szerekkel ellátatik. Már a régi pogány temetési legtöbb szertartásoknak ezen eszme szolgál alapul; a halottnak eltakarításakor sírjába adott tárgyaknak st. egyrészt ezen útra, másrészt a jövő élet szükségére kellett szolgálni (I. al. és XVIII.).

Ezen halál utáni *menetre, útra* vonatkoznak már nevezetes régi kifejezéseink s képes szólásaink. Ide tartom mindjárt régi *menny* — *coelum* szavunkat, mely nyilván az ez élet utáni oda *menet, utazástól* nevezetelt így, mint a *menyasszony, menyecske, meny*, (*sponsa, nurus*), a férjhez menés, az atyai ház elhagyása és egy újba költözés és menettől, valamint a *mén* (ló) katexochen menésétől; hasonlóan például a sanskritb. a világ neve *gagat*, sajátlag *menni* (I. X). Fentebb a halál szó hason szavainkalki értelmezésénél figyelmeztettem már szinte a *hallad* szóra, mennyire az a halálnak az életet *áthalladó* s másvilágba *halladó* tulajdonságára is vonatkozhatnék. Nevezetesen tükröződik még ezen képzet a halott. beszéd kifejezésében (24): *es oggun neki munhi uruzagbele utot* — és adjon neki mennyországbele utat; a mai szólástól egészen idegenszerűnek jelenkező kifejezés, miután az sem latin, sem német vagy szláv nyelvi — melyeken a keresztény fogalmak hozzánk áttűtettettek — sajátságot nem árul el, csak az e nemű ősi hitnézetre vihető vissza. De így már általában a halálról kifejezések régiebb nyelvünkön, a hal. beszéd egy más helyén (16, 17): *isa num igg ember mulchotia ez vermet. isa mend ozchuz iarov vogmuc* — nem egy ember múlhatja ez vermet, mind *ahhoz járók* vagyunk: azaz meghalunk; egy 1737 szegedi boszork. pörb. (I. XIV) a kifejezés: „*koporsó jártáig* megfogod banni,“ azaz a halálig; tehát az élet is ekkép szépen, mint egy út véve a koporsóig, *menet* a mennyig, a *halál* mint a *halladás odáig*, a *halandó* mint *halladó*. Rimaynál (216): *könnyebben hághatják mennyországnak útját*. Zrínyinél (zr. 134): a *feneketlen pokolba menő után* küldetik a megöltöt lelke, *hogy még útban érje*. a *km. hosszú út a halál útja* (E. 4319)²⁾. De így már nevezetesen a *tejes út*, az *égi út*, a *hadak útja*, az országút, melyen a halottak, dicsőültek az égbe mennek holtuk után, vitetve rajta az értők küldött szellemek és angyaloktól (I. IX és al.).

Ezen *út* mellett már nevezetesen s megfelelőleg a képzetnek merül fel ismét a tudat is, hogy rajta *lovon, szekéren* vitetnek a halottak a másvilágra. Köztudomásul maig még így a vivő eszköz, sellye (feretrum), melyre a koporsó tétetik, népies neve

1) számos más alakokban tudják még a halált más népek regéi, a középkori hagyományokból ismeretes előállításai, s paródiáisa; nevezetesen a szép regékör, melyet Grimm (k. u. hm. 3. 72) felhoz, a halált, mint keresztatyát előállítva, ki jötevő istenségekint mindaddig megsegíti s megőrzi a gondjába vett gyermeket, míg rendelte ellen nem tesz, s ezen ellenevételével ő maga eszközlő azután halálát. a halálnak a pogány nézetben ezen szelíd képe okozhatá, hogy az a későbbi néperegében a jötevő keresztatyja, őrangyal minőségében jó elő; lásd adalékaimat ehhez a szláv regékörből s a hazánkban német-vend gyarmatok Tüdin, Tüdin halálszelleméről közölve zeitschr. f. myth. 1. 262. — 2) a németb. is így, Grimm (803) szerint: dem Tod wird eine wol geordnete und in bau erhaltene strasse zugeschrieben, auf der die toten mit ihm wandern. mint a régiebb német költőknél kifejezésekben: des Todes pfad wart gebenet. da moht erbouwen der Tot sin straze st. — e menetről népies képzetre eléggé mutat az adoma is a tájszótár. (130) a fürge cigány fiúról: a cigányné siratván eltemetett fiát, emlegette, um. milyen serény volt, eddig mennyországba felérkezett; mondá az apja: bizony mennyországon is túl futott eddig, a milyen fürge vala.

sz. Mihály lova; a sajátos eredetiségű név, ismét csak ezen ősi hitnézetben leli magyarázatát, miután a mint az egyrészt nyelvünkön eredetileg divatozik, úgy másrészt a kereszt. hagyomány s legenda mit sem tud sz. Mihálynak tulajdonított lóról; de a mennyire sz. Mihály a halottak lelkeit fogadó angyal¹⁾, nyelvünkön nyilván a kereszténységgel a pogány halál alakja helyébe lépett, melynek még másvilágra vivő lova emléke mellette fenmaradt; valamint a szlávban is hasonlóan a szent Mihály lova neve a népnél *mare*, nyilván a *Mora*, *Morena* pogány halálistennő nevétől. A névvel alakított szólásokban is így kifejezve a halál jelentése, a km. *elvitte a sz. Mihály lova* (E. 5552), azaz meghalt; Csokonainál (csikóbőrös kul.): de jaj engem ide tova — *elvisz a szent Mihály lova*, *megrúgta a sz. Mihály lova*, azaz haldoklik; *nehéz sz. Mihály lova rúgását meggyógyítani* (D. 1. 93, 2. 112, 51). Valamint tehát az út, melyen a halottak a másvilágra mennek a halál útja, melyen őket a másvilágra vezeti, kíséri, úgy a ló is, halál lova, melyen a halottakat magával viszi, rajta értők megérkeznek, s kiket lova megrúg, meghalnak²⁾. Hasonlón láttuk fentebbi mondánkban, a *halált fehér lovon* megérkezni a haldoklóért. Az új görög rege szerint, a túlvilági révész Charonból lett Charos halálisten, fekete seregével jelenik meg a hegyiségben átvonulva, ő maga lovon ül, az ifjak előtte mennek, az öregek utána, a gyenge korú gyermekek nyergéhez csatolvák (Grimm 805). Hasonlón a sz. miklósi érmeken, egy lovag alakja, hajánál fogva nyergéhez csatolt gyermekkel (Szerelmey magy. hajd. 1. 4. sz. ábra). Azért már a pogány temetési szokások közt, hogy a hősrel lova is eltemetetik, szolgák s lovai sírja felett leöletnek, hogy véle menjenek a másvilágra, s uruknak szolgálatjára legyennek útjában s használatára jövő életében, s még a legelsőbbi maradványok e képzetnek a temetési gyász-ló vitele st. (I. al. és XVIII). Ide szólna még a km. is: *elpatholni* (D. 2. 49), azaz meghalni. Benickinél (280): *pathollat, messze útra mën*, minő a halál ezen hosszú útjani lovon menet volt.

Egyiránt fen volt úgy látszik a képzet is, hogy nem csak *lovon*, de *szekeren* is vitetnek a halottak a másvilágra. A km. **halál szekere minden bűt bánatot elvisz** (E. 3311), *minden bűnek vége, boldog halál szekere* (E. 1222), *azt akarná, hogy hintó szekéren vinnék mennyországba* (Kreszn.)³⁾. A fentebbi mondában Verbőci *tűzes szekéren vitetik*; s Zrinyinél (I. IX) a csatatéren elesett hősök, valamint a császárt agyonütve, kivégzett Lehel és Botond a güncöl szekéren vitetve, szekereznek az égbe. A francia néphitben: *carr v. carrikel an ancou*, a lelkek szekere (mem. d. l' acad. celt. 3. 141), melyet a nép lelkekkel rakodtan, s fehér lepellel befödve lát elvonulni, s kerekzei zörgését a légben véli hallani.

Még terjedtebb volt a régi mythosokban a nézet, hogy a *halottak lelkei a másvilágra folyón, vízen mennek át*, mely mintegy az alvilágot a földtől elválasztja. A hellen mythos szerint a halottak lelkeit Charon viszi szűk csónakon evezve a Styx, Acheron v. Cocytuson át az alvilágba. minden halottól ezért egy obolost kap, mely e

1) a moslimok hite szerint is a biblíából átvett sz. Mihály a halottak anyafa, szinte mérlegezve a meghaltakat tetteit (I. Hammer geisterlehre 6). Ha a Lisznyainál (palócd. 84) rege, mikép „László király, Mihály arkangyaltól lovagolni tanult” eredeti népies, mutatná, hogy sz. Mihály már sajátos módon vegyült el az e nemű népies hagyományainkba is; — nevezetesen találom így a Grimmél felmutatott középkori német költeményekben (796) előállítva, a meghaltak lelkeiérti küzdelmeket az ördögök s angyalok között, és kiemelve különösen sz. Mihályt, ki a lelkeket fogadja. — 2) a németben is (Grimm 803) a halál lovon jő, s a mondat a nehéz betegségéből felgyógyultól, hogy a halál lovának egy mérő zabot áldozott; a szokás is, az új temetőbe legelő lovat elevenen eltemetni, nyilván a jelentéssel, hogy az a halál lova, melyen a halottakat viszi. Hal, a halál istennő dögihalál alkalmával három lábú lován mën körül. De így már a classicus előállításban, a megholt lovon ábrázolva, melyet egy genius vezet (Grimm 801), mincként aztán gyakran jelvé csupán a ló st. — 3) boldog halál szekere címe Áts, Jenában 1751 kijött, ájtatos halálra buzdító egyházi beszédek magában foglaló könyvének; hogy a fentebbi szólások nehezen lesznek származtathatók a halottaknak a temetőbei szekeren való kivitelétől, világos, miután ezen szokást népkünk, kivéve az egy két fővárost, épen nem ismeri.

célra a halott szájába tétetett (Diodor 1. 90, Virg. Aen. 6. 298, Strabo 8. 373). A germánok és galloknál a lelkek ezen átevezése a tengerpartról egy szigetre történt (Prokop. d. b. got. 4. 20), és a tetem gyakran hajóra téve, kormányzó s evező nélkül a tengerre bocsátatott, hogy a halott útja megkönnyebbítessék, vagy később legalább a halott hajóban temettetett el, vagy hogy csak sírjába hajócska tétetett, mely az átevezésre szolgálandott, ha az alvilág folyójához ért (I. Grimmnél 790 a számos adatokat). A finnben (kal. 14. 389 s köv.) Tuoni, a halál ország fekete folyója szent hajjai veszik körül Manalát, az alvilágot, melyen keresztül úsznak be a halottak lelkei, és Tuoni fejedelme vassodrony hálójával keríti be őket, hogy vissza ne térhessenek (I. f.). A lappok tavaikon látják elvonulni a halottak lelkeit (Reguly közlése) ¹⁾. Ezen élenkebb emlékek mellett, a legtöbb népeknél még egyes nyomok utalnak a hitre. Így különösen *ama rév-pénz*, obolos jó elő még majd nem minden népek temetkezési szertartásainál, ámbár ma már többnyire elferdített értelmezéssel; ekkép említi a német néphit (Grimm i. h. abergl. 207); nálunk az oláhokról tudósít Schott (valach. 302), hogy minden halottnak kezébe adatik a pénz; Csaplovics (gem. ung. 2. 307) Turócból értesít a szokásról, hogy a halott pénzzel láttatik el, és egy kenyér szétvágva a szegények közt osztatik el, azon jelentéssel, hogy a halott ez által a *hét vámon át*, melyen keresztül kell a mennyországba mennie, a szabad menetet kieszközölje. — Népünknel is így már félremagyarázott értelemmel maradt fen, Karcsey-nál (u. muz. 496), csallóközi szokás szerint: a kik a halottól félnek, *pénzt, krajcárt v. garast* tesznek, um. a markába. a tény értelme tehát feledve volna, ámbár a fentartott értelem is igen jól magyarázza azt, a mennyire már közönségesen a temetkezési szertartásokban, a fentebb érintett néphit nyilatkozik, hogy a halottat illőn kell eltakarítani, és az útjára vagy másvilágra szolgáló szükséges dolgokkal ellátni, máskép nem leli nyugtát s visszajöve kísért; a nézet tehát különösen itt a pénzre, mint az útjára legszükségesebbre a vízeni átmenetnél, vonatkozik, melylyel őt megnyugtanni igyekeznek. Egyszerűn említi már a többi halott körüli teendők közt, egy szegedi közlés is (Debrecenitől gy. 309), hogy a halottnak, midőn már koporsóba tétetett, mind a *két szemére pénzdarabot tesznek*; vajjon elváltva áll ez itt a száj vagy tenyér helyett, vagy hogy még valószínűleg külön saját jelentéssel is bírt volna. De ezen rév-pénzen túl is világosabban fenforog egyenest az eszme egyes hagyományainkban, regéink s mondáinkban; így tartom már ide a víznél (VII) összeállított emlékeket, miszerint pogány korunkban *halottaink vizek mellett*, vagy egyenest *vizek medrébe temetettek*, mint Attiláról a hagyomány szól, és Árpádról, hogy a *folyó kútfejénél*, Taksony *pogány módra a Dunánál* eltemetetik, s mint az okiratokban felemlített pogány sírok, sepulchra paganorum st. vizek mellett jönnek elő; nyilván, hogy ekkép közel legyenek a halottak a tisztító elemhez egyrészt, másrészt pedig a vízhez, folyóhoz, melyen át kellett a másvilágra menniük ²⁾. Hasonlón láttuk a fentebbi regekörnél a vízbe ragadt lelkekről, mikép azok a vízi szellemek által halászva, ragadozva, palotáikban üvegek s korsókban st. tartatnak; miben kétségtelenül az alvilágról nézetek, hol a lelkek letartatnak, a halálról, mint ragadozó halászlőről s különösen

1) finn helyről svéd szokásul említi Björkström (de Samsöa monomachia vet. Scandinavor. celebri insula. Aboae 1745. 11 lap), hogy Samsöa finn szigeten (Semlandia in confiniis Finlandiae atq. Russiae), mely máskép Unnax-wäg = hunnorum profunda vorago, ubi hunnorum fixae sedes fuere, úgy mond, a mély örvények s vizesések mellett tartattak volna a párbajok, mit azzal magyaráz: nimirum, ut victus protinus post obitum in aulam Othiní admittatur, profecto iuxta cataractas Voxen aptissimum invenirent locum, unde ex illorum persuasione compendiaria via ad alteram vitam pervenire possent. —

2) mint a fentebbi jegyzetbeni finn-svéd néphit a hunnorum vorago-nál tartott párbajokról, hogy az elholt az örvény által hamarább vitésség a másvilágra; Lancelot ófrancia regényb. (1591 kiad. 147) Escalot végredefele: que son corps fut mis en une nef, richement équipée, que l' on laisserait aller au gré du vent sans conduite. Grimm 791 mondja: herschte der glaube, dass die leiche, preisgegeben dem heiligen meer und den winden von selbst einlaufen würde in das menschlicher führung unabhare land des todes?

ezen vizen menetrőli képzetek vegyültek már el a fúlasztó vízi szörnyekről s víz alatti palotáikról regékkel. Különösen említi azonban még egy mondánk Majlátnál (167), mikép a *halottak tengerén* egy *vén banya*, *boszorkány*, *dióhéjban* evez, s mire a tenger közepére ér, a ladikájában lévőket a vízbe veti; a monda ugyan már nem említi, hogy ez a halottakkal történik, s a fenmaradt eszmét csak alkalmilag köti össze egy távol csodás világokban — mi tehát a *másvilág* is lehet — járó deák kalandjaival; de felmutatott értelmére figyelmeztethet már a *halott tenger* ¹⁾, melyen a halottakat hajóján átvivő charoni személyesség, nálunk tehát igen sajátosan s megfelelőleg többi képleteinknek, egy *boszorkányi* rossz tündérnői alak lett volna. Még világosabban tudná ismét egy más monda (gy. 140), ámbár nem tudom mennyire eredeti képzzel, leírva a pokolba menetet (l. al.), hogy az ördögök megijedve egy amolyan pokolbajáró monda-hősi személyességtől, „a **pokol vizén** függő lánchidat, um. hirtelen felhúzták, s két ezer esztendeig senkit sem bocsájtottak a pokolba;“ e szerint is tehát: a *pokol körül a víz*, melyen át juthatni csak az alvilágba, itt azonban nem hajón, hanem *hídon* keresztül ²⁾. Moldvában egy Csangó falu neve: **Pokolpatak** (Jerney ut. 1. 202).

De így már maga ezen *híd* is ismét egyik nevezetes tárgya, melyről a másvilágba menetrőli számos hitregék szólnak, s nyilván azonos értelemmel jó elő, mint a *hosszú út*, a *folyón*, *hajón* s *vámon átmenet*. Az edda szerint (Snorr. 67) egy arra rendelt nő őrzi a hídat, melyen a holtak az alvilágba mennek. Élénken említik a moslim hitregék (Grimm 794, Sale koran einl.): az elholtak lelkei a pokol hídján mennek át, mely vékonyabb a hajszálnál és élesebb a kardnál, s mind a két oldalán hegyes tövis bokrok veszik körül; Herbelot szerint, vélik, hogy az itélet napján, feneketlen mélység fölé helyezett tüzes vas rúdon kell átmenni, az igazaknak ekkor jó cselekedeteik fognak lábaik alá tétetni. A zsidó hagyomány szerint is, a hitelleneknek a pokol sodrony-keskenységű hídján kell átmenni. — Ide tarthatók nálunk is a nyomok, mint Majlátnál (202) a mondában, hogy a föld alatti sárkányi *alvilágba éles borotva hídon kell átmenni*, melynek borotvái folyást mozognak, úgy, hogy mind azt, mi a hídat éri, azonnal szétvágják. Az előbb felhozott mondánk (gy. 140) egyenest, mint láttuk, a *pokol felvonó lánchídját* említi. Más regékben a *szívárványt* találtuk így felemlítve, mint a *lelkek hídját*, melyen a lelkek az égbe mennek; nálunk ezen értelemmel inkább csak mint a tündérek hídjá áll, de melyen ők is a halandókat s egyet mást, um. magokhoz felhúznak (IX); de hasonlóan ismét nálunk is az *égbe menő lelkek kapuja* (l. Zrínyi o. i. h.). Más mondák (gy. 43) a pokolban tudnak éles borotva s tüzes vas ágyakról, inkább azonban már, mint kintő szerekrol, a mai mondai vonás szerint (l. al.). Nevezetes a finn rege e nemű képe (kal. 17. 20): Väinämö a rég megholt Vipunenhez menve az alvilágba, az út asszony tülk hegyére, férfi kardok élein s hősök bárdjain vízi keresztül, és *vas keztyűt* és *sarut* kell felöltenie, hogy hozzá juthasson.

Ezen *vas saru* v. *cipő*, melylyel itt a finn hősnek ellátva kell lenni, hogy az alvilágba az éles kardokon, bárdokon st. átmeheessen, megint egy igen nevezetes halotti kellék; mint a pénz szükséges kellék volt az átvitelre, a vámon átmenet fizetésére, a hajó az alvilág folyójáni átmenetre, úgy a cipő, a vas saru a halál hosszú útjára, vagy különösen talán az út amaz különös nehézségeire, mint az éles kardos, tüzes vas s borotvakésekkel ellátott hidoni átmenet. Azért hasonlóan az oboloshoz a vám- vagy rév-pénzhez,

1) talán a dióhéj ladik is? a diónak a halál képzetéveli különös összefüggésére utaltam már így fentebb (VIII): a diófa koporsó kívánata. a km. nem diósdí már a játék, halálra értelmezve. diót dobálni a halott csontjaival st. a kis karácsonyi szokás is: dióhéjba borszeszt önteni s meggyújtani, a kile hamarabb kiég, az hamarabb hal meg. vagy több diót egymásután feltörni, a hanyadik közülük nyíves, jelenti a bekövetkező halál esztendejét. — 2) hasonlóan, mint fentebb a „halál szekere“ címe, Áts ájtatos halálra buzdító könyvének, találom egy névtelenül Budán 1738 kijött, a boldog halálról egyházi beszédeket tartalmazó könyv címeül alkalmazva: „boldog halálnak hajócskája,“ mik tehát népszerű s járatos szólások lehettek volna, ha nem csupán latin ily címek utánzásai.

az átmenetre szükséges hajóhoz, a *jelvies halotti cipő* is a halottal eltemetett, mint az a pogány sirokban még gyakran előkerül; az óéjszaki hagyomány szerint neve *helskö* = *hel schuh*, a Hel halálistennő, vagy *höllenschuh* a pokol cipője, a németben *todtenschuh* ¹⁾). Grimm szerint (795) a német tájszólásban maig *todtenschuhnak* nevezetik innét a *halotti tisztelet* általában, s különösen a *halotti tor*, vendégség ²⁾); s a regék és népszokásban: hogy a gyermekágyban megholt anyának cipőket kell a sírjába tenni, hogy visszajárhasson éjenként gyermekét megszoftatni (l. Stüber sag. d. Elsas. Wolf niederdeut. sag. n. 175, 326). Ezek nyomán ide tartom még szinte homályosb mondai képleteinket. Gaalnál (151): a boldogtalan, átok alatt szenvedőnek addig kell a másvilágokban föld, tűz, víz, szél s légnél járni, míg a tündértől adott *vas saruja* el nem mállik. Valjon ily jelentéssel bír-e, hogy a rossz tündérek (népd. 3. 239 l. IV) *borotva padlózat*on táncolva, minden éjszaka egy pár cipőt elnyőnek; valószínűleg ilyen mondáink *büvös saruja* is, melylyel a mondahős, a „hip hop! ott legyek, a hol akarok” mondatra, száz mérföldet halad, vagy azonnal célját éri. De nevezetesen tudja még ismét világosan is egy mondánk (Fehértől gy. 76) e sarut a pokollal összefüggőleg, beszélve, hogy az ördögnek oda ígért gyermek, addig kénytelen a pokolba járni és szolgálni, míg az ördögtől kapott *vas saruját* el nem nyövi; a pokolban szenvedő lelkektől kap azonban *írt*, melylyel *megkenve* a *sarukat*, azok azonnal elmállanak, s szolgálati ideje kitelik; a későbbi mesei pokol s ördögrőli vonások mellett, mennyire jelenkezik még ebben is az eredeti hagyományos alap a halál sarujáról; így találom még a *saru megkenéséről* is, különösen említve Grimmél (803), hogy a *halál* jön az általa elviendő embernek a *hosszú útra saruit megkenni*; a burgundi népszólás szerint a halál közeledtéről: „*quan la mor venrè graisse no bote*” — *quand la mort viendra graisser nos bottes*, midőn a halál előj megkenni csizmáinkat.

Hasonló kellék ezen halál utáni útra a *keztyű* is. A fentebbi finnregében Väinämö így ölt az alvilágba való útjára *vas sarut* és *keztyűt*; szépen áll a kalevalában (16. 190) a kifejezés is, hogy a halott az alvilágba Tuoni a *halálország fejedelme kalapjával fején*, s *keztyűivel kezein* érkezik meg; a halál tehát nem csak saját készített útján, lován viszi a megholtat, de saruit is megkeni, fejébe teszi kalapját, kezére húzza keztyűit. És hasonló tudják ismét szólásaink is, valamint az elvitte a sz. Mihály lova, azaz a halál lova, elpatkolt, azaz megholt, a *hosszú útra*, azaz a halál útjára ment, úgy szól a haldoklóra a közmondás is: *kezén a keztyű útra indul*, Dugonics szerint (péld. 2. 329) a régiéknél, um. annyit tett, mint közelit a halálhoz. S így hasonlóan a finn halál Tuoni kalapjáról képzethez, fen lehetett még nálunk is a halál ezen kalapjáról eszme, melynek már csak nyomát keresem a Dugonicsnál (péld. 2. 56): *félre tette csákóját* közmondáshozí jegyzetben; hol Apor beszéli: „mikor a férfi megholt, fekete bárány süveget vontanak fejébe, úgy tették koporsójába, úgy temették el; a mint hogy most is a temetőben, mikor új sirt ásnak, és régi testeket találnak, olyan süveget láthatunk elrothadva” ³⁾). A *jelvies keztyűnek* is azonban, mint a sírba tett obolos, hajó, és sarunak még más jelentése is volt, vonatkozva ismét a halál utáni út nehézségeire, különös körülményeire. Ide vonható ily képzeteket említhetnek még a szláv regék (l. Simiensi pod. 19), hogy a halottaknak másvilágra menet egy *üveghegyre* kell felmászniok, miért éles körmeiknek kell lenni, hogy a síma hegyre feljuthassanak. S élénken beszélnek még a lithvan s többi szláv regék tovább (l. Voycicki kl. 2. 134, Narbutt 1. 284): hogy a halottaknak egy meredek hegyre kell menniök, melyen Krive

1) az eddában (Snorri edda 51) valamint naglfar a hajó, mely a világ végéveli vízőnzőre a halottak körmeiből készül, miért meghagyatik, hogy minden halottnak körmei levágtassanak mielőtt eltemettetik, hogy a hajó elkészüljön, úgy a cipő is előj, mely minden időn át összegyűjtött, azon bőr seletekből készül, melyek az emberek cipői készítésekor a sark s lábujknál elmesztettek. — 2) mint nálunk allegoriatlag: elvitte vagy megmúgta a szent Mihály lova: meghalt v. haldoklik. — 3) l. Csaplovicsnál is gem. v. ung. 2. 309.

az isteni bíró ül; a lithván temetkezési szokás szerint azért a *halottakkal hiuz* vagy *medve körmöket temetnek* el, hogy az által könnyebben juthassanak fel. a gazdag bűnösöknek nehéz a felmenet, s lecsúsza a hegyről, az ez alatt lévő sárkány szétzaggatja testüket, míg a szegények kedvező szellő által könnyeden, mint a toll vitetnek fel. A hegy neve a lithvanban *anafielas*, a lengyelben *szklanná gora* – üveghegy. Grimm (700) hozzá tartja a német mesei *üveghegyről* vonásokat (l. k. u. hm. 25), melyről szinte még említék a nehézségek, melylyel a mondahősnek feljutni kell, hogy célját érje; de e mellett már a másvilági út tudata elhomályosult. S így áll az még magyar mondáinkban is (Majl. 53 és gy. 143): lóháton versenyt futva kell a síma *üveghegy* tetejére feljutni a nyertesnek, ki a királyleány arát kapja nőül; nevezetesebb fordulatot vesz még ezen mondai, a dolog lényegét, bár ha nem feledett, s a közönséges királyleány aráérti versengésről mondai eszmével felváltott vonás, egy magyarországi szláv népmesében Rimauskinál (pov. 45): itt is ugyan a királyfi arát megy keresni, s eljut a *világ legisleg szélén álló üveghegyhez (sklenni vrch)*, mely síma mint a jég, tiszta mint a szem, tetejében áll a citromfa, melyen három citrom függ, szaguk hét mérföldre terjed; a szerencsésnek, ki a hegyre feljuthat, le kell a fa alatt térdelni, s kezét kitárni, ha a citromok neki itélvék, úgy a markába esnek s boldoggá teszik örökre, sem nem éhes, sem nem szomjas, sem nem lát s nem hall az örömtől, s a szét vágott citromokból tündér arák állnak elő. Ez utóbbi közönséges vonás ismét gyakran mondáinkban is (l. népd. 2. 345, gy. 92), de amaz nevezetesebb a boldogságról, melyet én itt ismét az üveghegynél s a rá jutásnál fogva, a másvilág s oda való menetnek, s az által a másvilági boldogság képének tartok, már nem jó elő; a körüle fenmaradt ismeretesb képletek azonban nyilván még amaz, a pogány képzetrel feledettnék, keresésére utalnak ¹⁾.

Vizsgálatunk nyomán már azonban a kérdésre jövünk, *hol s mi volt ezen halálón túli lét- és lakhely*, hová az elholtakat felszerelve s elkészülve ezen út vitte? — Nyelvünk, mint láttuk, igen nevezetesen éppen ezen halál utáni menettől, melyre már az élet is — a látott különös szólások szerint, hogy mindnyájan a veremhez járók vagyunk s koporsó jártáig (l. f.) — mint egy folytonos menetnek, halladásnak tekintetett, a túlvilági ezen lételt s helyet a *mennynek* nevezé. Így jó már elő a menny szó *coelum*, *sedes beatorum* értelemben legrégibb nyelvemlékeinkben; a hal. beszédb. (24) *munhi uruzag* = mennyei ország v. uraság? a müncheni codexb. (N. E. 3. 23) *menecneo orzaga* st. Valjon a névnek ezen *országgi* összekötése így jött-e már elő az ősvallási fogalomban, vagy hogy az csak a keresztyén *isten országa*, latin *regnum coelorum*, német *himmelreich*, szláv *kralovstvi nebeské* utánképzése? Kétségtelenül azonban így létezett a menny név, mint a másvilági *boldogság helyének* elnevezése már ősvallásunkban, miután az így a keresztyéni isten országgi sedes beatorum-róli eszme kifejezésére vétetett át. Így ismerhetett tehát már ősvallásunk egy halálón túli *boldogsági lakhelyt*, hová az igazak, dicsőültek, hősök, boldogok juthattak, s hol *öröm* s *boldogság* uralkodott, mint a különösen alakított régi közmondás is kifejezi: *öröm tartja mennyországot* (Kreszn.), s az öröm s vigalomra vágyóra mondva: azt akarná, hogy hintó szekéren vinnék mennyországba (u. o.), azaz hogy könnyen akar jutni a nagy örömhöz.

1) l. Grimm 781 az óéjsz. glerhimin (coelum vitreum), a paradicsom, hová a hősök nyargalnak; s a német mondáinkban üveghegyeket s palotákat, mint a hősök s tündérek lakait.

Ezen boldog halálon túli lakhelybeni állapot, az őś pogány hitnézet szerint, természetesen csupán az e világi földi élet érzéki örömei folytatásaként képzelte, csak mintegy magasabb fokban, s állandóbb nem mulandó szerencsével. Azért a megholt, eltemetett ehhez képest ismét minden szükségessel ellátatik a jövő életre; nem csak fegyverei, nyílak, kardja, acél, tűzkő st. tételnek sirjába, de lovai, szolgálai, sőt nejei véle elevenen eltemetettek vagy sirján leöletnek, elégettetnek, hogy a másvilágra kövessék s szolgálatára legyenek. Más temetkezési szokások szerint ismét, nem csak a másvilágra teendő útra szükséges eledellel, kenyér s többivel látatik el, de különféle veteménymag, gyümölcs tételnek sirjába a másvilági elvetés s használatul (l. nálunk is ily temetkezési szokásokat XVIII¹). Ott az istenek s égi szellemektől fogadva, boldogságukban részesülnek, hasonlóan hozzájuk boldog, gondtalan, örök ifjúságú halhatlan életben részesülnek; magok is, mint a classicus mythosban a herosok, istenektől kegyeltek, félstenekké lesznek, ambrosia s nektárral táplálkoznak, az elysiumi virágzó boldog ligetekben mulatnak. Az óéjszakiban, Odin Valhölljében ahl sert isznak, a valkyriák töltögetik poharaikat. Az amerikai indiánok erről képzetük szerint: gyönyörű vadász pagonyokban folytatják vadászataikat, haldús tavakban halásznak, minden vállalatukat szerencsés siker követi, elleneiken győzelmeskedni s uralkodni fognak; szóval bekövetkezik a teljes boldogsági lét, a téjjel mézzel folyó hon, a munkátlan nyugalmas állapot ²).

Valamint azonban ezen boldog mennyei honban csak az istenektől kegyeltek, az igazak, erényesek s különösen a hősök s vitézek — mi a küzdő ókor fő erénye volt — jutnak, úgy ez utóbbiról: a hősök mennybe menete, mennyei laka s életéről élénkebb hitregei nyomokban, még leginkább látjuk nyilatkozni a másvilági életről pogány nézeteket, melyeket saját hagyományaink is még kiválólag ezen tekintetben tüntetnek fel. A csatában elesett hősök az ókor mythosi képzelete szerint

1) hasonlóan a finnben Lencquist (55): in regno mortis Tuoneala eadem omnia atque in terra carmina docent adfuisse: mentio fit non modo piscium mortis, tuonen haukiet, sed etiam hordei ibi crescentis, tuonen otra l. ohra. hinc est quod defunctis areum et sagittas, arma et solita utensilia, aiunt, in sepulcro ad caput reposuisse, atque ipsis cibum et potum obtulisse; quod animos eorum iis locis delectari post mortem, in quibus vivi maxime commorabantur. — 2) különösen jó elő Taurinusnál stauromachiajában (175 Engl. kiad.) Dózsa pokolba meneténél a mennynek is leírása, melybe Dózsa betekinteni kíván:

Zeglius Elysias animarum praemia valles
perfruit, lustratque nemus Junonis avernae,

prata, per et blandis depictis floribus hortos,
qua rosa mitescit Sarrano pulchrior ostro,
flumina qua lactis, qua flumina nectaris

ibant.
anne leves fundunt aura redolente susurros.
Nicoleos praesul Zachano sanguine

natus,
interfactorum servilibus agmina duxit.

téről s ottani kínairól leírás. kevésbé vagyon ugyan jogosítva a morva születésű Taurinus (Stieröchs) ezen leírásában magyar hagyományos vonást keresni, az egész stauromachiaja költői eleme, mint látni, classicai költészet viszhangoztatása lévén, mihez még maga is bevallja, hogy Lucanus pharsaliaját követte, s mi mellett még nyilván a többi római költőkből is teli marokkal szedegedett phrasisokat s vélek mythosi képeket. mind a mellett, valamint ezek között saját keresztényi hitképzetei is felmerülnek; úgy némi azon „aliquid literarumból” is befolyhatott, melyeket a Dózsa hadáról műve készítésére elolvasott volt (elősz. 114: ut initium quam exitum plebeae furoris huiusmodi ceteraque id genus omnia quo fieri posset compendiosius conscriberem, aliquid literarum furtim transcurrere, quaedam excerptare st.); s melyek már magyar kútfők lehettek, nem is említve azt, mit már esztergomi s erdélyi hivatalkodásában magyar környezetétől hallhatott; az alább felhozandó poklóról leírás, mint általában már Dózsanak pokolbani jártatása különösen, ily hagyományos, ama pokolba járó Tót s Tar Lőrincchez hasonló nyomokra utal. s a mennynek ezen leírásában is jól találkozik előbbi nyomaikkal, hogy az, mint téjjel s mézzel folyó hon íratik le, valamint az utóbb tárgyalandókkal, hogy a csatában elesettek seregei járnak az elysiumi boldog ligetekben.

nosse cupit, votisque suis ductore charonte
qua procerum vidit spatiantem per pia
turbam

mollia qua solvunt faciles violaria ocellos,
qua vel odorifera Panus, qua Molii leguntur,

qua vel Amaracinum, stirax, opobalsamae, mella
hos inter nivea velatus tempora vitta

ordine primito incessit, bellisque cruenta,
még élénkebben s találólág a további pokolba mene-

egyenesen az *égbe emelkednek*. Igy ismeri már a hindu mythos a hősök külön mennyországát, s a classicusban a herosokat illetik kitünőleg az elysium boldog ligetei, a félisteni dicsőség, a csillagokbani apotheosis. Az óészaki menny Odin palotája, egyenest Valhöll, a *val* = *strages* csatától (és *schildburg*, a hősök vértjeitől), melybe a csatában vitézül elesett hősök azonnal vitetnek a csaták sorsát intéző, a hősöket körülzárlongó valkyriák által. Véresen emelkedik fel a csataterőről, számos regékben, a hős s egyenesen Odinhoz nyargal; maga Odin jó meg a bravallai csatában elesett hősökért, s hajón viszi őket Valhöllbe (Grimm 791). Legközönségesebben azonban a valkyriák szállnak le értük. Szépen az Eriksmalban (Frauer valkyr. 5): Odhin megálmodja, hogy a hadakozó Erik hős az nap a Valhöllba fog jönni; felébreszti az Einheriakat (a már dicsőült hősöket), a padokat elkészítteti, az üvegeket kisikáltatja, bort hozat, s elbeszéli a nagy készülteken megütköző hősöknek, hogy ma nagy vitéz királyokat vár a csatamezőről; valkyriákat küld elejükbe, hívnák meg s kísérnek fel mennyei lakába. A kép önkénytelen emlékeztet régiebb költőinknél a csataterén elesett hősök mennybe meneteléről: hason szép leírásokra, a mint itt az angyalok szállnak le értük, zenével viszik fel őket, a mennyben öröm támad st. Zrinyinél (zrin. 15én), a csataterén eleső szigeti hős Zrinyi Miklósert küldi az isten angyalait:

ül vala az isten abban az székiben,
(szól): eredj te, Gábiel, mennyei sereggel
nézd osztán hon vannak szigeti vitézek;
az ti kezetökön előmbé jűjenek.
alázatossággal szívárvány kapuját
az szép tejes-út is megcifrázza magát,
az göncös-szekere viszi sok fegyverét,
mire Zrinyi Miklós elesett:
dicsérik az istent hangos muzsikával.
földről felemeli gyönyörű szárnyával.
isten eleiben így viszik ezeket,

az honnan világot nézi kegyelmesben . .
eredj Szigethöz erős fegyveres kézzel . .
ha testi köntösből levetkőzik lölkök,
Gábiel magával azért egy sereget (elvive) . .
megnyitá előttök . .
látván az nagy istennek sok szép angyalát.
mennyei seregnek könnyebíti terhét.
angyali legió ott azonnal leszáll;
Gábiel bán lelkét két tized magával
és minden angyal visz magával egy lelket,
egész angyali kar szép muzsikát kezdett.

Hasonlón Rimaynál a hős Balassa Bálint halálára (208):

tsendesség lőn mennyben	s az isten ekképen
menj el te Rafael!	lelkét, még a ki él
az ég megvidula,	rajta sok tűz gyula,
mint testi ruhából	minden tagjaiból
méne fel mennyégbe,	kinn menny megörvendezék.
nagy hálaadással	isten székét meggyűlé,
föld megszoromodék,	holtát a vitéznek

kezde szájával szólni . . .
vedd csendesén el tőle . . .
s Rafael elérkezék;
a lélek levetkezék:
sok szép sereg angyal
vigassággal örüle,
siratá, keserülé.

Listinél (202) Lajos király Mohácsnál elestére:

... elvesztén, s Mohácsnál esetén,
a föld megindula, s az ég is megnyila,
egy lajtorja látszék, kin egy angyal játszék,
kiről az angyalok fel s alá sétálnak,
a földről felvevék, s szárnyakkal emelék

földre felhő ütközék.
szép tündöklő fényével,
földön áll végével.
lelkek bevitelivel . . .
Lajos király lelkét st. 1).

Igy járnak Dózsa láttára (l. az előbbi jegyz.) az ég vidékein a pór hadban elesett hősök is. De ezen értelemmel áll már a *hadak útja* csillagzat is (l. IX), mint melyen az elholt hősök hadai és seregei vonulnak a másvilágra, valamint még Zrinyi így tudja, hogy

1) értetődik, hogy ezekben nem tárgy, de csak némi eszme hasonlatosság forog fen a véleményezett mythosi nyomokkal, amott hitrege, itt keresztyén költői képek állanak.

rajta és a szivárvány kapuján át vitetnek a göncöl-szekéren a csatatéren elesett hősök. Ezen magyar hit ismerete s nem csupán krónikási phrasis lesz talán, mit Luitprand (2. 24) kifejezni akar, midőn a Berengar seregei által körülvelt magyar had vezéreit ekkép beszélteti: *quid verendum est nobis tela inter ipsa ruere, morte mortem inferre? viriliter enim pugnando occumbere non est mori sed vivere. hanc famam tantam, hanc kleronomiam (i. e. haereditatem), ut a patribus nostris accepimus etiam relinquamus haeredibus.* — Azért a vitéz pogány népek hite szerint, már általában csak a hadban elesett hősök juthattak a mennybe, a *kórágyoni halál méltatlannak tekintett*, s kiket e sors ért *testöket megsebesíték*, hogy méltólag a vitézül elesett hőshöz jelenjenek meg a másvilágon ¹⁾. Ily értelemmel tartom ide az Attila haláláról nevezetes adatot, midőn a megholtak testét övei megsebesítik, panaszkodva, hogy a hatalmas hős nem a harcban, de méltatlanul a kórágyon halt meg ²⁾.

Egyike az eziránti legnevezetesebb nézeteknek lehetett e küzdő hős népeknél, hogy az átalok ez életben *leölt ellenek, őket a másvilágon szolgálni s uralni fogják*. A hit különös élénk vonással merül fel történeti hagyományunk azon classicus helyéből, hol Leel és Bulcsu kivégeztetésük alkalmával a magyarok haddúlásáról amaz nevezetes mythosi hitet (XI) kifejezik, s midőn a császárt megölik, ismét e tényt is a mély hitregés vonással motiválva és jelentve találjuk (Tur. 2. 25, bud. 56): *tu praeibis ante me, mihi que in alio seculo eris serviturus*; mire a krónika magyarázza: *est namque fides sciticorum, ut quoscunque viventes occiderint, in alio seculo ipsis servire teneantur*³⁾; s mit valóban a magyar néphagyomány is tudna maig, mint láttuk, hogy a göncöl-szekér, Göncöl (Konrád) császár társzekere, melyen most a hősöket a másvilágon szolgálva szekerezi, s mikép megfelelőleg maga az eszköz is, melylyel a hatalmas ellen megöletik, a Lehel kürtje a csillagokba helyezve dicsőítettik (I. IX és al.). Azért követi a vezérek halálát is a bosszú tor, elfogott egész seregek leöletnek, utána küldve a másvilágra, hogy ott a hőst szolgálják (I. XVIII). Szépen áll így ismét az előbb felhozott Eriksmalban (Frauer 7), hogy midőn Odin a Valhöllben felparancsolja az einheriakat, a dicsőült hősöket, a hős Erik király fogadására, ezek fogadva a csatatérről jövőt, megsértett büszkeséggel Odin ünnepélyes fogadása miatt, melyet a hősnek mások felett készít, kérdezik őt, hány királyt hoz magával; büszkén felel a hős: ötöt, én magam vagyok a hatodik, t. i. kit szolgálni fognak a többi általam legyőzöttek. Mone (symb. 1. 109) a hitet különösen kiemeli az esthek, lievek és finnekről. Az amerikai indian Delavar Pavne st. népségekről is tudomásul van, hogy mennél több leszelt koponyát (skalp) fűzhet övére, annál nagyobb hatalom s dicsőségre tart igényt, nem csak vitézségénél, de a hitnél fogva is, hogy az általa lekoponyázottak a másvilágon szolgálni fogják ⁴⁾.

1) Becker et Savenius d. ludis prisc. Scandianor. palaestr. Aboae 1808 (4): heroicam cruentamque tantummodo mortem honestam et nobilem arbitratos, quam oppetebant, nunc accerrimis pugnatis, nunc in flammis rogorum voracibus, nunc ex rupibus praeruptis (áltstapor), nunc in foveis serpentum, ubi cantus suos cecinisse narratur triumphales: sin vero tale quid ipsis non obligasset, morbo mortali implicitos corpus suum mucrone hastae notari jussisse, quo melius accepti beatorum intrarent aulam (valhall). — 2) a hely nyilván eredetibb tudattal v. felfogással Jorandes erről tudósítása ellenében, így jó elő Calanussnál (Attila Bél adparat. 1. 140): faciem regis profundis replevere vulneribus, et se lanceolis et phlebotomis concidentes, vulnera quae regio cadaveri intulerant, repleverunt, ut praeliator et tantus rex non femineis lachrimis, sed virili sanguine lugeretur; ezen utóbbit említi csak Jorandes Attila emberei megsebesítéséről; mire már jól vevé észre Bél is i. h. hogy azért történt az ő megsebeszése is, nehogy a vitéz s harcos seb nélkül haljon meg (I. a helyet bővebb tárgyalva XVIII). — 3) az adat valódi hagyományos történetregéi alapját legjobban tanúsítja a krónikai históriai írás általi kétségszövevényessége (Kéza 1. 1): quidam fabulose asseverant, quod caesari praesentati, unus illorum, cum tuba in caput ipsum caesarem occidisset, quae sane fabula verosimili adversatur, nam personae criminosae ligatis manibus conspectui principum praesentantur. — 4) ezen koponyázás, skalpírozás általában már ősi és velünk elvegyülő népek mythosi értelmű szokásaiba ér fel; nem csak Siva, mint a halál istensége díszét teszi a koponya-koszorú nyakában, de a Herodotnál *ἀποκομίζω* Suidasnál, *σχοδίζω* Hesychiosnál *skytha* szokásul magyarázva; hogy később is

Az *ellenekeni ezen uralkodás* s hatalom tevő tehát az őskor jövő túlvilági életének boldogságát s dicsőséget, valamint az a földön a hős küzdő népek célja s legfőbb dicsősége volt; de egyiránt szinte, valamint a földi élet dicsősége a *hadakban, hősi küzdelemben állott*, úgy hitték azt még tovább is a *másvilágon folytatni*, melynek örömei közé tarták, hogy ott folytonosan *győzelmesen fognak elleneikkel hadakozni*¹⁾. Nevezetesen tartá fel ez eszmét is a néphit, összefüggőleg bizonyos rendkívüli égi s természeti tűnemények jelenségeivel, melyekben mindenkor a mennyben levő hősök csatáit vélte látni; nálunk őskorunktól kezdve, úgy látszik, az újabb időkig az eszme igen élénken nyilatkozik feljegyzéseinkben. A kazar-bolgár népnéli követsége leírásában tudósít már Ibn Foszlán egy ily égi tűneményről s a római néphitről (Jern. 842 tudt. 1. 168): a nap lementé után, um. az égaljat veresleni látá, morajt és hangokat hallott a légben, felette tüzes felhő úszott az égen, melyből hasonló hang s moraj hangzott, mintha lovak s ember alakok rögögtak volna, kezökben lándzsák- s kardokkal. mire egy másik felhő is kerekedett, um. melyben szinte lovon ülő fegyveres embereket szemlélének; ez rárohant az előbbire, mint lovagcsapat rohanni szokott a másikra. a látványtól annyira megrémültek, hogy imádkozni készültek, de a bolgárok kinevelték őket; és a tűneményt végre a király úgy magyarázá nekik, hogy *őseik hite szerint* (ők már ekkor t. i. az islam követői voltak, mint a belőlők kivált ismaelita, bolgár rokon nemzetségünk), azon alakok a daemonok imádói s más hitetlenek, kik minden este *egymással viaskodnak*, s hogy ezt régtől szüntelen teszik. Hasonlón merül fel az attila-kori rendkívüli események feljegyzése közt a képzet az ég rendkívüli tűneményeiben látott égi viadalról; a catalauni csata előjelei közt így áll (Oláh At. 124): *coelum cruento hiatu apertum, mutuis hastis ignitis id oblique scindentibus*. Gyakrabban találjuk ennek is nyomait a későbbi belzavarok és török háborúk idejéből feljegyzésekben. A chron. Fuchs-Lup. Oltard. (1. 218): ad a. 1604, 25 mart. passim in aëre sereno coelo auditi sunt strepitus, tamquam displosarum machinarum et sclopetorum, tanti, ut homines se in facies et genua projecerint, alta voce clamantes et orantes, seque deo commendantes, existimantes extremum adesse diem, aut singulari clade sibi pereundum esse. Kraus erdélyi emlékkönyvéb. (mag. f. gesch. siebenbürg. 2. 226) Báthori Gáb. kapitánya Ördögh Boldizsárral látta: „umb mitnacht ersieht ungefehr ein erschreckliges himmels zeichen, untter andern aber gegen der sonne untergang zween brennende heere zusammen stossen und streiten.“ Csereynél (hist. 225): „magyarorszb. Pécs város táján csoda jelenések látcottanak vala: nagy öreg tüzes oszlopok függöttek le az égből... a hegyeken nagy tüzes seregek tizenhét nap s éjjel látcottanak, kik szörnyű ropogással egymás ellen harcoltanak.“ Hasonlón vélik a lettek (Narbutt 124, Hanusch 273) az éjszaki fényt a lelkek harcai által előidéztnek, s

nemzetünkkel rokon népeknél divatozott, a fact. ungarie magnae adata (Endl. 258) mutatja: in redeundo de praediata Ungaria transivit regnum Morduanorum, qui sunt pagani et adeo homines crudeles, quod pro nihilo reputetur homo, qui multos homines non occidit, et cum aliquis in via procedit, omnium hominum capita quos occidit, coram ipso portantur, et quanto plures coram uno quoque portantur capita, tanto melior reputatur. de capitibus vero hominum scyphos faciunt, et libentius inde bibunt. uxorem ducere non permittitur, qui homines non occidit. (Így kérdi az óéjsz. egilsagaban (48), le-nézve a kezére vágó hőst a királyleány: ha látta-e már a hollókat a holtak tetemén? s válaszára: „véres kardomat a merre járok sebzívó sasok követik“ lesz csak nevévé). A felhozott sz. mikielői régiségek közt egy csészeoldal ábráján, a lovas nyergéhez ismét egy ily emberfő van csatolva (Szercelmey i. h. 1. füz.). a km. is: tarisznyára rakja a fejeket (1. Dug. 1. 40), és ennek, mint régi magyar szokásnak, egy adomáival találó magyarázatát. I. a halottak koponyáiról még alább a pokolnál, és a belőlők készült serlegéről (XVII). —

1) Becker et Savenius (lud. scand. i. h. 4): ubi (valhall) luctationem cum heroibus defunctis inter iucundissima vitae futurae oblectamenta posuerunt. quare nonnulli heroum moribundi, ad Othünüm se luctatum festinatuos dicentes, appropinquare significabant mortem. Az indianoknál s az erősebbektől elnyomott gyengébb vad népeknél is a hit, hogy a másvilágon hős elődeikkel egyesülve le fogják győzni elleneiket.

láltára maig a felkiáltás: johdi kaujahs — a szellemek harcolnak, kurru lauszu dwech seles kaujahs — az elesett hősök lelkei egymással viaskodnak. A finnek ilyenkor Turisias a hadisten dobját hallják pörgegni a légben, és (Lencq. 30, 27) a fulgur autumnale — kalevan miecka: a hős Kaleva kardja villogása ¹⁾). Nevezetesen nyelvünkön maig az **égi háború** — *procella, tempestas*. De a **hadak útja** csillagzat nevében is már nyilván ezen jelentés is felmerülhet, hogy a csillagokban szekerező s nyargaló hősök rajta folytatják seregeikkel hadaikat; a minthogy a Csabáról fentebbi székely rege (I. XI) így tudja, hogy Csaba a hadak útján jő le seregével övéi segítségére. S ily értelemmel is áll ismét, hogy Attila elesett vitézei a cataulauni csatatéren, és Csaba táborra Csabamezején feltámadva küzdenek elleneikkel az éjen át.

Tudta azonban hitregénk a hősök, bölcs táltosok st. túlvilági dicsőséget a magasztos képzetel is, hogy azok a **csillagokba helyezve**, — hasonlóan a classicus mythos hőseihez: Herakles Theseus, Jason, Orion, Erichthonios, Kanopos s többihez — a *csillagokban honolnak*, laknak, ragyognak, fénylenek, *csillag szekeren, csillag úton* vitetnek s járnak, *csillag táltosokon* nyargalnak, mint Lehel, Bulcsu és László *göncöl* — *lászló-szekeren*. Sőt hasonlóan amazokhoz egyes *tagjaik, méneik, szekereik, eszközeik* is a csillagokba helyezvék, mint *Mátyás szeme, Lehel s Mátyás kürtje, a táltos Göncöl szekere, a táltosok* st. (IX). Pedig ezek csak a fenmaradt töredékek, az elhalaványult nyomok, melyek éppen csak teljes biztossággal gyanítani engedik, mily dúsan bírhatta mythosunk dicsőült hőseit a csillagzatok képleteiben.

De ezen égi, *mennyei boldogsághely*, mint mondók, kiválság már csupán a dicsőült hősöket, *vitézeket*, a nép dicsőítette fejedelmeket, *bölcséket*, a csatában elesett hősöket illeté; s míg a mythosok ezeket juttatják az elysiumba, valhüllbe, mennybe, mellettek a többi halandók, a kórágyn elholtak lelkei számára egy *külön halál utáni tartózkodási helyet* említenek. Így áll némileg amaz elyseum és valhüll ellenében a *hades és tartaros*, a *hüll s niflheimr*, s míg amaz az égi, föld feletti világos, ragyogó, fényes lakkint képzeltetett, emez, mint *föld alatti, homályos, setét tartózkodási hely* állítatott elő; sőt ezentúl is még, hol csupán egy nyugalmas, öröm és szenvedés nélküli, bús és csendes halál utáni állapotról tudat létezett, tud még, úgy látszik, a mythos külön másvilági *szenvedési helyekről* is, minő sajátlag a *tartaros* a classicus mythosban ²⁾.

Valjon a boldogsághely, a menny mellett birt-e ős mythosunk is még egy más halál utáni tartózkodási hely tudatával? Mai s ismert régibb nyelvünk is már, a menynevel, mint halál utáni boldogság honával ellentétezett egy ily helynek, a keresztyéni mai fogalmat kifejező **pokolon** kívül más nevét nem ismeri. Így jó elő már az keresztyén-ségünk első korából; a hal. besz. **puculneo feze, pokolnak sesze vagy vésze, inferni periculum v. expansus**? A szónak a szláv *pekel, peklo* — infernus, pokol névvel azonossága, annak a keresztyén hit felvételével a szláv nyelvből átvétele s elkölcön-

1) Grimm (798) ezen éjszaki fény st. égi tünemények képletei nélkül említi így a szellemek, lelkek csatáit a másvilágon, mi a nyomok szerint, melyeket ad, már későbbi, a lelkek üdvét illető jó- és rosszszellemek küzdelmekint jó elő, s így a mythos nem tudom ismerte-e azt. — 2) nyilván ilyen különbség a hades és tartaros között, mert míg az első Homernál a hősök lakhelye is, addig a tartaros az istenek által lebilincselve tartott gigások s más kárhózzattal büntetett halandók szenvedés helye. a német hüll is így a kórágyn megholtak bús nyughelye, míg regéik a másvilágon külön szenvedésről szinte tudni látszanak; mind ezen helyek azonban már a föld, tengerek s vizek alá, vagy legalább ezek által elkerítve képzeltekn — mint a finn *manala* — földalja vagy tuonela a fekete folyó alatt, a hades is a tenger alatt, a héber *scheol* = infernus, a római *lapis manalis* alatt levő föld alatti mundus; egyiránt szomorú tartózkodási helyeknek tartattak, s így az átmenetben értelmük a mai infernus, pokol fogalmával elvegyült.

zésére figyelmeztetne, és pedig annál inkább, mert az a szlávban teljes összefüggéssel nevezetesen mythosilag alakul; miért a szónak a szláv mythosbani mélyebb vizsgálatába ereszkedvén, úgy találom egyszersmind azonban, hogy a név még sajátlag azontúl általánosb mythosi érvényességgel merül fel, s mythosunk számára is ezen utóbbi eredetibb s teljesb alapon sokkal megfejtőbb értelem s jelentéssel közvelíthető. Adom azért itt e célra, vizsgálatom legszükségesebb fonalai szövésével az eredményeket, melyekből mindenki maga megítélheti, mennyire volt sajátja mythosunknak a kérdésben lévő név és fogalom.

A szláv *peklo*, *pieklo* a halottak alvilága volt a szláv mythosban, mely egy e nevű külön: *Peklo-bog*, *Pekellos*, *Pikellos*, *Pikollos* istenséggel birt. Eckehard (mon. Juterboc. 80) tudósítása szerint: *Pikollos deus inferorum apud slavos erat, qui prussis oli Pekelnybog*, bohémis vero *Peklo* et *Pieklo* vocabatur. az ő hatalma alatt állottak a halottak és az alvilág; mint ilyen azért a szláv mythologok a hindu Sivával hasonlítják össze, ki szinte kitünőleg a halál és az alvilág istene. valamint Siva ennek jeleül halál-fő-sort felfűzve, nyakdíszként visel (sokszor rövidítve ennek jeleül csupán három, úgymint ember, ló s tehén koponyát), hasonlóan Hanusch (219) szerint, halál-főkkel állítottatott elő *Pekellos* is. és valamint Siva csupán félelmet s nem szeretetet igényel tisztelőitől, úgy, Hartknoch (134) szerint, a porosz tudósítások *Pikollos*nak is hasonló jellemet tulajdonítanak; durván szokta volt a gazdagokat megtámadni, ha halottaikért nem áldoztak neki, és ha ezen intését megvetették, harmadszori megjelen-tekor, úgy mond, csak halállal s vérrel volt engesztelhető. Egyiránt hasonlítottatik már *Plutoval* is (I. Nerusieviczet Hanuschnál 410), ki szinte az *orcus* és *tartaros* felett uralkodik, s kívül már névre nézve is némileg találkozik; mint *Plutonak* nőül *Proserpina* tulajdonítottatik, úgy a lithvan mondák (Narbutt 244) *Pokole*, az alvilág királya *Nijola* nevű nejeről is tudnának még. És Hitzig (myth. d. philist. 301) tovább még a philistimeknél is egy hason *Pikol* nevű halál istenségről nyomokat talál, s azokat egyenesen ezen rokonsághoz tartja.

Ennél fogva már eddig is a vizsgálat e mythosnak legalább is általános indo-europai, ha nem tágabb elszármazására utal. És csakugyan annak már alapja is elő áll a pokolnak sanskrit *patal*, *patala* (hölle) nevében, mely nem csak hasonló a *pekello*hoz, de vele azonosnak is mutatkozik, miután a szláv tudósítások szerint a szó és név ezen formája is előjön a szlávban. Hartknoch (145) szerint: az óporoszoknál *Pekellos*, *Pikollos*, máskép *Patellos*nak is nevezetett volna, és Strykowski (153) is a *diabelski Patello* – ördögi *Patello* szólásmódot említi. Mig másrészt már a hellen mythos *Pekello*sali érintkező *Pluto*ja, nyilván ezen eredeti sanskrit *patal*hoz eredetre nézve közelebb áll. Miért Hitzig a philistei *Pikolt* egyenest ezen eredetből hasonló elszármazásnak tartja, mint a szláv rokon *Pekello* s *Pikello* neveket.

Az alap tehát a sanskrit *patal* vagy hozzá hasonló ős szó volna, s ezen *patal* szó vagy *pat* gyökre volnának visszaviendő az elszármazások. Mi mellett én most mindjárt mellőzhetőnek vélem, az úgy látszik, későbbi elszármazású, s általam még lejjebb majd értelmezve, tárgyalni megkísérendő *pekello* és *pokol* szavainkat, és egyenest a *pat* gyök nyomán akarom egy előmbe erősen feltoluló ily értelmű szavunkat tárgyalni: ez az ismeretes *pat-var* szavunk volna. Egy tekintet szótárainkba s figyelem a szó mai közhasználatára meggyőzhet bennünket, hogy a szó eredeti értelmét veszítve forog fen köztünk mai értelemben; a műveltebb írási nyelvben szinte már, hasonlóan mint valamennyi erősebb s kizárólagos mythosi neveink, melyek újabb vallásunkba át nem hozattak, ma éppen nem, a közbeszédben pedig elferdített s bizonytalan értelemmel használva. Szótárainkban közönséges értelmezése: *patvar* – *cavillum*, *calumnia* – *gáncs* ¹⁾,

¹⁾ nyelvemlékeinkben is így, münch. cod. Mát. 5 fej. *patvarozók* – *calumniantes* st. később innét még a

mint Calep. magy. Molnár és Kresznerics magyarázzák; de mit én nem a szó értelmének akarok sajátlag tartani, mintha t. i. a patvar annyi volna, mint gáncs, calumnia, hanem hogy annak mondása, használata, alkalmazása, kifejezése valamire volna a gáncsolás magában, a calumnia, a szitok, a szidalmazás; mit legjobban tanúsíthat maig a szónak így szitok, szidalmazáskint használata: *patvar vigyen, patvar tudja, mi a patvar, menj a patvarba!* melyek amint egyfelül egészen azonosaknak mutatkoznak, a már eléggé látott hasonló mythosi nevek s fogalmakkal alakult imprecatiókkal, mint *ördög vigye, fene tudja, manó hordja, mi a guta, menj a pokolba* st. s az által teljesen hasonló mythosi roszt jelentésére utalnak, a minthogy már jellemzetesen állnak így homonymumokként a közmondásban: *mind egy pokol, ördög, fene, patvar, guta* (D. 1. 70), — úgy másfelül semmi értelmet sem adhatnának amaz *gáncs* jelentéssel, mert mit jelentene: vigyen a gáncs, tudja a gáncs, menj a gáncsba, ha csak a gáncs személyesítését nem vesszük fel, a főlények személyesítésében is annyira hiányos mythologiánkba. Fennvannak azonban még a patvarnak, nyilván feledett mai értelmezései közt némelyek, melyek még régibb jelentése nyomát élénkebben fentarták: így a *patvaros* = *sykophanta* és *patvarosság* = *sykophantismus*-vali (Kreszn.) kétes jelentésű magyarázata mellett, még az igen találó magyarázat áll Simainál (felh. Kreszn. 2. 122), hogy a *patvarnak* mondatik azon *rejtekhely*, hová a szabók a nyiradékokat hányják; s hasonlóan a tájszótárban: „*patvar*, a kovácsműhelyben az apró vas daraboknak, a kukollákban pedig a maradék törkölynek bizonyos edényekben összegyűjtögetése (? jobban, a leírás következtében, azon hely, hová az elvetett, összegyűjtött tétetik), innét mondatik, um. *jó lesz a patvarba, vessétek a patvarba, patvar vigye*.” E szerint tehát nyilván általában a *rejtekhely*, hová a haszonvehetetlen, elhasznált töredék darabok, nyiradék, kisajtott törköly, *elhasznált holmi* st. *vettetik*; s a szó fenmaradt ezen értelme nem utalhatna-e már egyenesen azon *rejtekhelyre*, hová az életre már haszonvehetetlen s kellelenné lett, vagy általában az életből kiműlt testek és lelkek jutottak?

Mi mellett már feltűnőnek találok, hogy néhány helységek nevei, melyek mellett ős magyar *pogány sirhelyek* nyomoztatnak, *Pat* gyökszóval jönnek elő, mint *Pát-ka* és *Pák-ozd*, hol Horvát István (rajz. 71 szak.) *magyar sirhalmokat tud. Bat-ta* mellett ismét az Erdi által (847 akad. ért. 252) felfedezett *hún nekropolis*. S nem kétélem, hogy számos hason helyneveinkben ez keresendő, mint: *Pat-halom* f. Somogyb. (Kresznerics szerint 2. 121: hodie Patalom), *Pat-ony*, *Pat-ona* (Pat hona?) Veszpr. s Györb. *Pata háza* Györb. *Pató háza* Szatm. számos *Pata Bihar*, Heves, Somogy, Veszprém; *Pat-aj* (Pat alj?) Pestb. *Patas* Györb. *Patas fa* Somogyb. *Patlan* Tolnában. Nehánya már mint *Pat halom*, *Pat háza*, *hona*, *alja*, *Patás*, nyilván a halotti sír vagy temető helyre vehető összetételekkel jö elő, míg a legtöbb egyszerűn a Patnak mondatik; mit én legjobban a német *höhle*, *üreg* értelmével tudnék magyarázni, a mint a németben innét a *hölle* egyiránt a túlvilági *pokol*, és *rejtekhely* = *kuckó*. miszerint tehát hasonlóan a *pat*, *pat-var* is sajátlag a túlvilági rejtekhely volna, s ennek értelme nyomán nem csak a halottak rejtekhelyét, a sirhalmot jelentheté, de a közszólásban idővel feledett sajátlagi értelme mellett a haszonvehetetlen töredék, elhanyagolt tárgyak, a szemét rejtekhelye elnevezéseül szolgált. mennyire megfelelnek azután a szó ezen értelmének a *halom*-, *hon*-, *ház*-vali st. összetételei, mindenki beláthatja; így birjuk a sír szónál is, — mely szinte nyilván üreget jelent, mint alább illető helyén láthatjuk (I. XVIII) — a *halom*, már magával a *halál* szóval fentebb

veszekedés értelmével kezd divni, Listinél (moh. 109) különösen áll: összevesző *patvar*, ma is ezen *veszekedés* (hader, zwistigkeit, zanken, hadern, streitsucht) értelmében, a *patvar* magán állólag alig, s csak a pörpatvarral összetéve használatos. a *patvar* kódó bizonyosan nem csupán *veszekedő*.

összefüggésbe hozott összetételt. Legnevezetesebb összetétele azonban a *var* vagy *vár* szóval jó elő, melylyel összeolvadva ma, mint egy szót a patvar-t birjuk, s ezen összetétellel tárgyalást még lejjebb a véle hasonló *pitvar* szónál vizsgálatra hagyom fel. — Nem tudom vannak-e és mily összefüggésben értelemvesztett homályos szavunkkal, a többi *pat* gyöki képzések s származékok értelmei? a legközönségesebb a: *pata*, mint azt a ló, állat körömrre (huf) vesszük, s a mint az élénken a *patkó* (solea), patkolni st. szavakban divatozik, különösen ismét a szláv *peta*, *pata* = sark-ra figyelmeztet, mi mellett azonban az már nálunk élénkebben a patkol, patkolni-ban divatozik, mit a szláv nyelv így tovább a szónál nem tud; mind a mellett értelménél fogva, mint látni, kevésbé volna ide tartható, s még is mennyire kísértetbe jövök már ezt is ide tartani, ama fentebbi nevezetes közmondásos kifejezésnél fogva: *elpatkolni*, azaz meghalni, mint az egyértelműleg az elragadta a szent Mihály lova, útra készül, s többi a halálra értett szóvalakkal, s különösen a halál útjání lovon, a halál lováni menettel tökéletesen azonosul. Találóbbrak lehetnek még talán a *patkány*, *pate*-csiga (a kukac is, mely cserebogárrá lesz l. tájszót.) állat nevek, ezen állatok földbe lakó s túró st. tulajdonságánál fogva; miben ismét a hason szláv *potkaň* (ratte) is megint felmerül, volna-e a folytonos találkozás ezekben is ne tán ős szói? Onomatopoeiticus hangutánzó kifejezésül vélném, lesznek veendő a még felhozható többi szavak, mint *pattog*, *pattogás* = *strepitus*, *crepitus*, *fragor*; *pitteg* *pattog*; *pátélni* = *verni*, *patélló* = *sulyok*, *mosófa*, *pating* = *sáj*, *foglaltó* (vinculum, lorum, a tájszót. melylyel az ekét a taligához foglalják), *pátézni*, másképp csürrköt játszani, gyermekjáték neve (Kreszn.), *patyókálni* (tájszót.), ruhával egészen betakargatni, um. úgy, hogy arca se legyen látható (mi tehát ismét a rejtésre találna, ha nem volna a patyolat finom vászon (battist) kendőtől származtatandó). és végre a *patak* = *fluvius*, *rivus*, *bach*, mely a hason szláv *potok* szóval ismét rokon, minél fogva itt megint nem csak ős szói rokonság, de a másvilágai folyóni azon átmenetről értelemnek felvétele s véleményezésére volna képes csábítani.

Sőt mint a *pata*ból eredő *patellos*, *pekello* st. mellett, egy *pikol* formát is találunk (mint nálunk is a *pattog* mellett *pitteg* áll), úgy patvar szavunkhoz hasonlóan még egy *pitvar* szavat is birunk, melynek mai értelme: *atrium*, *triclinium*, *vestibulum*, *vorhof*, *vorhalle*; mi tehát még tökéletesen kifejezné ama halál utáni lét helyeiről fogalmat, minők a *patala*, *hades*, *höll*, melyek sajátlag mintegy *előcsarnokai* voltak a mennyei valhöll, *elysiumi* st. boldogságnak, hová csak a dicsőültek jutottak, vagy mint a bibliai *limbus*, hol az ős atyák lelkei várakoztak a boldogabb mennyei honba való átmenetre; nyelvünkön ezen utóbbi *limbus* a bibliai áttételekben különösen már a *tornác*, *pokol tornácá*-val fordított. S én, ekkép véve a szavat, benne ismét magyar mythosi hitképzetet keresek, miután a *tornác* szó a *tor*-ra figyelmeztet, tehát a *halottak megtorlásáról hitre* (l. XVIII), melyről még alább sok nevezetesebb tud hagyományunk; és miszerint ezen *tornác*, *atrium*, *másvilági azon léthely* lett volna tehát, hol a mennybe menetre még *megtorlásra váró*, *megtorlást ohajtó lelkek* vártak, vagy hogy ott másvilági küzdelmeik s hadaikkal igyekeztek magokat megtorolni? s így lopódzott volna bé ismét benne egy türedék darabka öspogány hitbeli fogalom és szó észrevétlenül a *limbus* fordítása által magyar bibliánkba; és a szó ismét nem kevésbé erősül szinte a *Torna* helynevek által, minők a *Torn-alja* f. Gümörb. *Torna háza* p. Borsodb. — Azonban a *pitvar* szavunk *pit* gyöke szinte egy idevágó s már előbb a hajnalnál (IX) kifejtett értelemmel merül fel, a *pitmallat* a kété hajnali világ, a szürkület lévén (hasonlón, mint a *pattog* = *fragor*, *crepitus* a *pitmánlik* is még, mint láttuk, *döbög*, *dörög*), miszerint tehát ismét találkozónék értelme a hölle s hadesi halál utáni rejtkehelyekről képzettel, hol ily homályos, ködös szürkületben léteztek az elholtak lelkei, várva talán a *pitmallatban* mindinkább feljüvendő hajnal s nap világosságát? míg ellenében a *patvar* talán, mint az *örökös selétség*, és rejtkehely, hasonlóan

az orcus és tartaroshoz, állott? Nevezetesen alakul ismét ezen *pit* szavunk is a *var* összetétellel, egészen hasonlóan a patvarhoz: pitvar, mi a két szó közt egy betű hiján már teljes hasonlatot ad, a nélkül azonban, hogy az másképp értelemlre nézve fen lenne vagy kimutatható volna, mint épen csak ezen mythosi értelemvizsgálat nyomán. Nem ismeretlen ugyan előttem, hogy a *pitvar* szó így, valamint a *patvar* is már szláv származékul tartható, hasonlóan az *udvarhoz*; de mily joggal? az *atrium*, *vorhof*, szláv *pitvor* nevét csak a magyarországi szláv szótárban találom így, a cseh, lengyel st. nem ismeri, de ismer egy *pitvora*-t és *potvora*-t, sajátlag *szörnny*, *torz-alak*, *karrikatur* értelemmel (a *po* = ál, után és *tvar* arc-tól); melyet nehezen lehet patvar szavunk még csak azon elszármaztatott mai *gáncs*, *pör* értelmeihez is tartani, s annál kevésbbé ama *rejtekhely* eredetibb jelentéséhez, a pitvarhoz (atrium) pedig, mint látni, már épen nem; ehhez közelebb állna a szláv összetett s használaton kívüli (tehát általunk el nem kölcsönözhetett) *pridvor* = mellék udvar (Jancsovicnál, vorhof Konečninál); de itt már sajátlag az *udvar* szónak a szláv *dvor*-től elkölcsönzése volna a lényeges (a *pri* csak a „mellék” particula); melynek ellenébe udvar szavunk eredetisége mellett már máshol fogok a nevezetes *üd* gyökünknel fogva (XVII) a küzdterre lépni, s itt szívesen elállok a fentebbiek kitünő saját eredetisége mellett az *üd*, s *üd-vár* st. további túlvilági léthelyek neveire, bár mily jól alkalmazható véleményezésektől, ne hogy túlzónak találtsam. De ha *pit* és *pat* szavainkat oly teljes és felismerhető értelemekkel tárgyunkra megfelelőeknek találtuk, valjon a *var* szóvali összetételükben lehet-e habóznai azok eredetiségére s megfelelő értelmére nézve; nem bírjuk-e még mint egyik legrégibb szavunkat, egész a hún s avar nyelvemlékekig felterjedő nyomokban a *vár* szavat, mint nyelvünk egyik nevezetes szavát, mely eredeti *hely*, *ház*, *lak*, s innét *nép*-név és kataxochen ily lak, azaz megerősített hely a *vár* arx értelmével divik, összefüggőleg nemzetünk s népünk történelmi töredék első névnyomai kezdetétől a *hunni-var*, *varchun* = *várkony* (= *várkún*) st. nevekben, a *vár* s *vármegye* régi s eredeti szavakban. S lehet-e jobb összetétel ama *pit* s *pat* szavakra, mint túlvilági léthely jelentését adó nevek nézve, mint a *vár* szó, miszerint tehát a másvilági lakhely is hasonlóan csak a földi lakhely a várhoz szinte *várnak* nevezetett, képzelthetett. A *patvar* tehát így lett volna az *orcus*, *tartaros* a *rejtekvár*, hová a rosszak, haszonvehetetlenek teste v. lelkei elhanyattak; honnét a roszkivárat: patvar vigyen, menj a patvarba, egyértelműleg áll az ördög vigyen, menj pokolba szidalmazással, s az így *gáncs*, *calumnia*, *szitok* s veszekedés mondatává lesz; valamint a helyek is, hová a haszontalan nyiradék, törköly s szemét hányatik, még innét patvarnak nevezetnek; ellenében vagy mellette áll még *pitvar*, az előcsarnok, a nem teljes setétség, de a szürkület, virradat vára, a menny előcsarnoka, tornáca, hol megtorlás, bajvívás által, meg mint az előudvarban, az üdv, üdülés, nyugalom várában várnak az üdvre a megholtak lelkei?

Igy bírnók tehát nyelvünkön a hindu-europai nyelveken elszármazott sanskrit gyöki patalhoz, s a benne tükröződő vallási fogalomhoz egészen hasonló alak- s értelemmel bíró szavat; és pedig mely, mint láttuk, amazoknál sokkal közelebb áll az eredeti formához, s még dús eredeti értelemmel is s öntudattal jelentkezik tehát, holott amazok már nagyobbára benső felismerhető ily értelmeket veszlek, s csupán mint tárgyak nevek maradtak fen; mi tehát egyszersmind arra bizonyítana, hogy szavunk, valamint nyelvünk egy közelebbi, eredetibb viszonyba áll egy ős, a sanskrittal testvérileg rokon volt nyelvhez, mint amazok a sanskrithez, melytől származtatnak, mit egyébkint minden mélyebb nyomon már, mint az isten, ördög st. neveknél eléggé észrevehettünk. Valamint azonban a hindu-europai nyelveken a sanskrit *patal*-ból a hellen-római *pluto*, a kréta-philistei *pikol*, a szláv *patello* mellett ismét a *pekello* és *pikello* st. halál-istenségek s alvilági lakhelyek nevei elszármaztak, úgy történetelt nálunk is, és fen-

lehetett még amaz állalam eredetibbnek vélt *pat* és *patear*, *pít* és *pítvar* mellett, még egy *pokol* vagy eredetibb *pukul* — mint a hal. beszéd tudja — formatió is, melyet már a több nyelvekeni látott patala-bóli ily pekello st. átmenetnél fogva itt nekem motiválnom sem kellene tüzetesen, a munkát azon philologok s mythologoknak hagyva, kik amott ezen pluto, pikollos és pekellos átmenetét a patala-ból állítják, és kimutatni is tudják. Sőt majd nem úgy vélekednem, hogy miután amaz *patear* és *pítvar* nevekben egy teljesen így jelenkező nevet kimutatva birunk, mint az alvilág értelmes, régi s eredeti, s nyelvünkön s mythosunkban is fenlétezett ily nevét, emez utóbbi pokol nevet, amannak birtoka mellett talán bizvást egy idegen nyelvből, — nem bánom legyen szláv — átszarmazáskint oda hagyhatnók. — Azonban még ezen patalbóli pokol-név alakítását is, egy pár nevezeteseb mythosi vizsgálatok épen oly tekintetben derítik fel, melyeknél fogva az ismét mythologiánkba is átjátszik; s azért még egy pár sort megérdemel tárgyalása. Hitzig (myth. d. philist. 304) ugyan is a sanskrit *patal*-nak a *pekello* és *pikello*-bai átmenetét az által közvetíti, hogy a *patala* mellett még a sanskrit *kapala* szavat is ily pokol jelentéssel ide tartja. a sanskr. *kapala* ugyan az, a mi a magyar *koponya* v. *kaponya*, és sajátlag formativumában *koponyahely* = *schädelstätte*, *calvaria* is, és Sívának, mint halál istenségének neve is *kapalin* a *kaponyás* (*schädelttragende*), a halottak koponyáitól, melyek nyakdiszét tevék, s honnét az *alvilági hely* is, hol a halottak tetemei felett uralkodott, *kapala* vagyis *kaponya helynek* nevezetett. Mint látni a magyar koponya v. kaponya (a *kap* gyóktól származtatja Kresznerics is) tehát már találkoznék ismét a sanskrit szóval; mi több ezen kapala a sanskritban épen úgy *serleget*, poharat, csészét (*schaale*, *becken*) jelent, mint nálunk is a *kaponya* = *merítő edény* és *situla* (Molnár, Kreszn.). Hitzig azért a kapala szónak szerinte egy *pakala* formája mellett, ide veszi a görög *phiale* = csésze szavat, és *Phialia* helynevet, mely Dionysiusnak, a pelasz Deva nisinek volt szentelve, mind a kettőt egy régi *phigale*, *phigalia* formára visszavivén. — Ránk nézve én azonban az egészet különösen csupán azért tartom érdekesnek, mert mondáink számtalanszor előkerülő egyik nevezetes vonása (I. Majl. 267, gy. 33. 91 st. var.), hogy a boszorkányt egy *halálfejekből* épített palota-, vár s kastélyban tudják, azok, a kik ide hozzá betérnek a *halál fiai*, testeiket szét koncolja s fejükből épül a palota; közönségesen aztán a mondai vonás ennél, hogy midőn a vándor mondahős — ki az alvilágba is be tér, a pokolt meglátogatja, megcsodálja a borzalmas dolgokat, de utoljára az ördögökön is kifog — hozzá jut, a köszöntéssel fogadja, „végre bevégezhetem palotámat,“ még csak egy kö, azaz egy fő hibázott az alkotmányra, mely 99, 399 vagy 999 főből épült, s most a századikát vagy háromszázadikát st. is megkapja; ekkor azonban a mondahős ki fog rajta. Ezen halál-fő palota, **koponya-vár** tehát nyilván a *kapala* v. *pakala* (*schädelstätte*), a pokol, hová a halál fiai jutnak, s fejükből épül a lak; a *boszorkány* pedig itt, akár a mondai mai helyettesítésnél fogva, a *halál*-, *pokol*-*istenség*kint áll, vagy hogy már eredetileg is ilyen volt, hasonlóan az *ördög*, *fene* (I. al.), s más pokoli szellemek és rossz istenségekhez, a mennyire csakugyan így ellentétkezve látjuk az égi, mennyei, jó tündérek és szellemekkel; és valamint egy mondánk (I. f.) még nyilván is tudná, hogy a boszorkány dióhéjban evezve a halál tengerén, s a csónakjába felvetteket a *halál-tengerbe* fúlasztja. — Ezekhez lehet még talán tovább tartani, mit fentebb a *kaponyás* = skalpirozásról, mint ő és halál utáni létre vonatkozó mythosi képzetről felmerülni láttunk; a hősök által ekkép elleneiknek azon hittal levágott koponyai, hogy a másvilágon általuk uraltatni fognak, mint díszjelük — valamint Siva és Pikollosnál is — velük a másvilágra is áttétetett, hol vitézségük jeleül szolgálándot, s talán külön helyt a kaponya helyen, koponya várban tartatott? Épen úgy összefügg azután, hogy valamint a sanskrit kapala, koponya és ivó edény, serleg, úgy a magyar koponya is ma még vízmerítő edény volna, s valaha bizonyára ivóedény volt, mint a hősök által

megölt elleneik arany- s ezüstbe foglalt koponyái disz ivóserlegeik voltak, mikép az még hagyományunkból is felmerül (I. XVII). — A magyarázatok tehát igen jól talál-
nak; a szónak azonban a *patal-* s *kapal-*bóli átmenetére, csak ez utóbbinak, Hitzig
felvétele szerint, *pakal* formája vinne. Nyelvünkön sem tudok valami magyarázót
felhozni; az azonos gyökű ékeztett *pök*, *póka* eltérők lesznek, a *poty*, *pocs*, *potom* st.
határozatlan hangutánzó szóképzések, a *pohár* pedig, ha ide vehető volna, amaz kopo-
nya ivó edényre volna csak visszaviendő. Magyarázóbbak volnának talán a rokon finn
szavakban fentartott saját szavaink eredeti formái — ha szabad egész addig terjesz-
kedni, — mint *pakko* = *fájdalom*, *pakaine* = *fagy*, *pako* = *fakadás*, melyeket a
nekik megfelelő ezen magyar szavainkhoz tart már Hunfalvy (854 akad. ért. 479),
s melyek némileg a *pokol*, mint *fájdalom*, talán *hideg* s *fagy* helyéről képzetet
kifejeznék? és talán a *palan* = *pállik* (*párlík*) = *ég* szó is (I. u. o. 463) a pokoli
tüzet st.? minő tulajdonságok a mythosokban is a pokolról fen forogtak, mint mindjárt
alább látandjuk. Nevezetesen erősül ezen élénkebb fenmaradt finn szavakkali értel-
mezés a pokolnak a finn mythosbani nevei által, melyek sokban hasonlítanak a mieinkhez.
Igy találom Lencquistnél (48) a rosszszellemek és lakaik nevei felsorolását: *Lempo*,
Piru (genius ad eius familiam pertinens vocabatur: *pirulainen*, *pahaloinen*), *Perkele*,
Peijakas, *Peijanen*, *Paha*; s mondja tovább: *perkelet*, *perku eslhonibus hodie*
significat infernum, sedem diaboli, sic etiam *peijanen*, *peijakas*, forte primum deum
inferorum, Plutonem significavit, unde adhuc inferiae *peiiaiset*, *peijahaiset* vocantur,
quasi festum huic deo sacrum, cuius regni mortuus factus sit incola, quo que huic propi-
tium illum reddere studebant. a *pahaloinen*, *peijakas*, *paha* st. egyiránt pokoli,
ördögi szellemek és a pokol nevei, tehát közel találkoznak. Ganandernál (74) megint
piemontela a pokol neve, hol a halál nyilai s a pestis készülnek, mi ismét a pitvarhoz
állana közelebb. Általában így már a finn regék éjszaki *Pohjolaja* is, mint a *setéség*,
fagy, *hideg* országa, hová a hősök a bűvösök ellen mennek küzdeni, a név hasonla-
tosságánál fogva, szinte ezen pokoli hon értelmével állhat; míg mind ezek mellett, amaz
általánosb föld alatti alvilág, halálon túli lakhely neyeül a *Manala* (földalj) s *Tuoni*
a halál országa, a *Tuonela* áll, melyektől még, mint Kainonen története után írja
Hunfalvy (tájék. magy. nyelvt. 15), különbözött *Kalma* *birodalma*, *Kalmisto*, „melyben
külön igazgató *Kalma* a tetemeiket tartá gondja alatt. mert midőn halálozásban a testtől
elvált a lélek, ez magában vagy valami új testféle öltözetben indult *Tuonelába*, nem
előbbi testével, mely is *Kalmának* adatott által.“

Ezen név- és szóvizsgálat után taglalandók volnának még a többi hitregés nyomok
a pokol képzetéről. A fő eszmék róla már magok a nevek értelmében merültek fel;
e szerint legelől is a megválasztás volna teendő a *pitvar* és *patvar* közt; az előbbi a
sajátlagi hades, höll, a *tornác*, *üdö-várhelye*, hol csupán borús, nyugalmas létben,
homályos, ködös szürkületben, töltik további létüket a lelkek, vagy talán a még foly-
tatott küzdés s torlással igyekezzenek a menny örömeibe jutni? az utóbbi, a *patvar*, a
pokol, az előbbi ellenében a rossz testek és mellőzött lelkek szomorú rejtek- és szen-
vedéshelye volna. ez talán, vagy mind a kettő, mélyen a föld, sőt vizek s tengerek
alatt képzelve, vagy csak a halál vize, tengere által körülfolyva, mely által a többi
világtól elkülönöztetik, s melyen át kell csónakon betérni, vagy a nevezetes hidon rajta
átmenni; miről már fentebb, a halál utáni másvilágra utazásról mythosi képleteknél
tüzetesen szóltunk, s mire még talán amaz patak szónak a pokollali hasonlata is vonat-
koznék (I. f. a *Pokolpataka* helynevet is). Mindezen tulajdonságaik, mint mondók, a
szóvizsgálattal, ha az megáll, merültek fel; a mi ezentúl egyes a pokolra alkalmazott szó-
lásokból, közmondásokból, mai népképzet s mondából ide jelenkezik, még kétesb, vajlon
mily eredeti tudattal forog fen. Igy áll már a hal. besz. a különös mondattal: „*halalnec*
es puculnec feze,“ mi homályos értelménél fogva a vész v. fesz (*periculum* vagy

expansus) jelentéssel volna vehető; a fész egyébkint szinte a *fész, fél* = periculum, metus, pavor értelemben is állhat, s ekkép a pokol ezen félelmes tulajdonságát fejezné ki. más tulajdonságait említik ismét a közmondások: *setét mint a pokol. meleg mint a pokol. telhetetlen mint a pokol* (E. 6421—3). *pokol béle* (E. 787). *feneketlen pokol*. Zrinyinél (zrin. 134): a feneketlen pokol még útban éri a menőt; azon halál utáni útra mutatna ismét, mely a pokolba vinné tehát a nagyobb részt, valamint a pokolbani kárhozat és szenvedésre, ismét a továbbiak, mint: *pokol útját szembe-kötve is eltalálni. tágas út a pokol útja. mindenünnen visz út a pokolba. pokolra kelt, mint a csöglei könyörgés* (azaz rossz útra jutott?). *pokolban kottlották, világra költötték* (a rossz, gonoszra, mi tehát a pokolban ered, annak tulajdona). *pokolba sem veszik be* (Erdélyinél a fogatlan, mert ott *fogak csikorgatása* leszen). *pokolban is megesik egyszer vásár* (a szomorú állapotban egy kis vigalom). *pokolból nincs szabadulás* (E. 6413—20). Ezekben tehát már a pokollal összefüggő ama általánosb kárhozatról s halál utáni útról képzetek mellett, még a pokol hősege (l. a fentebbi finn. magy. pállani, párlani, égni szó magyarázatban), annak hidege, fagya, a bennei fájdalom (lásd az ezen értelmű pako, pakaine a pokollal találkozó szavakat is), setétsége, nagy béle, feneketlensége és telhetetlenségéről tulajdonságait találjuk kiemelve. És a mondai nyomok is csak ekkép ezen pokoli tüzet, kínokat, szenvedést említik, természetesen kérdés, mily eredeti vagy már csak későbbi zagyvalék nézettel. Így, hogy csak egyes főbb vonásokat kiemeljek, a pokolba járó mondahősökről mesék pokol leírásaiból — melyekhez már az is adható, mi az ördög pokoli lakáról (III) és pokolba járó hősről (VI) mondva volt —: a pokolba szenvedő atya- s anyagiikos (gy. 43) számára *egy éles borotvakés úgy van készítve*; mi már megint hasonlóan jó elő a pokolba járó hősről régi magyar hagyományos nemzeti mondánkban is, mint még Tar Lőrincről, Tinódi, Zsigmond krónikájában fentartá (287):

énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
egy *tüzes nyoszolyát* ő ott látott volt,
szózatot Tar Lőrincnek adnak:
ersek, püspök, két paraszt urak voltak,
ersek hamis dezmaért kárhozott,
a két nemes ur dűlásért kárhozott,
nagy sok csudát Tar Lőrinc látott volt:
Zsigmond császár hogy benne ferdelt volt,

Tar Lőrinc pokolba bement volt;
négy szegénél négy *tüzes ember* volt.
az nyoszolyát tartják Zsigmond királynak,
s az négy ember hamis urak voltak.
cancellarius levélváltásáért kárhozott,
hamis vám szőrzésért egyik kárhozott.
egy *tüzes kádferdőt* ott látott volt,
Maria király leányával ott forgódik volt.

Így látja tovább még a sok pártá nélküli leányokat és szép menyecskéket parázna életükért bűnhődni. Hogy már ezen pokolba járó hősről vonás, hősmondánk mily kiegészítő egyik részlete volt, illető helyén figyelmeztettem, s a mint az még Tar Lőrinc mellett egy Toldi és Tót Lőrincről ¹⁾ előjött, mindig újabban számos ily részletes s bizonyára még ős pogány korunkba felérő képzeteket elárulhatott a pokolról; ránk azonban csak Tar Lőrincnek, Tinódi általi históriai céljaira felvétele maradt fel, s némileg még a későbbi ily Dózsaí s a Guadányinálí közismeretű Peleskei notárius féle

1) Sándor sokf. 10. 126: „Tót Lőrinc igen kedves embere vala I Károly királyunknak. felőle az 1353-ki krónika azt írja, hogy midőn 1342-ben az említett király halála történt, s a halott teste Visegrádról Budára s onnan Fejérvárra vitétt, ő vilte volna mindnyájok előtt a gyász zászlót. ezen Tót Lőrincről bizonyos rege támadt idővel, hogy t. i. pokolba járt, onnan visszajött, és sok csuda dolgokat tudott róla beszélni. Ki és mi szerette ezt a mesét, nem tudom. Listi János, szül. erdélyi szász, veszprémi püspök s udv. m. cancel. midőn a Bonfinius munkáját Zsámboki Jánostól 1568 kezéhez vette, annak szélén különbéfélt jegyzett fel, holott többi közt ezen Lőrincről így emlékezik: Toth Lewrincz, qui male dicto regis jussus ire ad infernum, ivit et reversus multa miranda retulit.“ I. Kov. scr. m. 1. 334.

harmadkézi átdolgozások¹⁾. De a mondában is így jönnek tovább elő a pokolba járó mondai hősök által látottak elbeszélései (gy. 76): hogy az ördögök *tüzes vassal égetik a szenvedőket, bűdöskő párában tartják*; s még némibb eredetiséggel a vonás (u. o.), hogy az elkárhozottak, mint *mének* állnak a pokolban, és *zsindelszög* vettetik elejükbe a jászolba etetésül, mihez vas doronggal addig veretnek, míg azt széna helyett felemészti. (gy. 13): *izzó vas kattanokba záratnak a lelkek*, melyek *alá tűz rakatik*, mihez egy variáns (gy. 8) megint azon nevezetes vonást tudja, hogy a dőre fiú, ki a pokolban az ördögöket szolgálja, s a vasfazekak alá fűt, minduntalan emelgeti azok födelét *s kieresztgeti belőlük a lelkeket*; mi már különösen mythosilag jelenkezik, mint a rómaiaknál a *lapis manalis* (Festus s. v.) által elfüdült mundusról, melyben a manesek, halottak lelkei, mint egy föld alatti üregben léteztek, s az azt elfüdü *lapis manalis*, évenként néhány napon felemeltetett, hogy a lelkek feljöhessenek²⁾; de így már, mint láttuk, tündérregéinkben is a víz alatti, befülött emberek lelkei a korsókban s üveg harangok alatt tartva, azok alól kieresztetnek (l. f.). S még különösebben akarja egy monda tudni (gy. 240), szinte egy pokolba járó hősről, hogy midőn a *pokol pitvarába* jön, ott legelőli is „a *pokol hét fejű kutyáját*, a *fenét*, um. zsákjába hajtá,³⁾ tehát hasonlóan a classicus *Kerberos*-hoz, nálunk is fen lett volna a *pokol* és pedig *hét fejű kutyájáról* képzet? és a mondai nyom máskép is igazulni látszik; így tudja a haldoklóért lovon jövő halál- s ördög-röli monda (gy. 44) fentebb, kíséretükben a *fehér s fekete kutyát*, s a monda Gaalnál (313) a *vörös kutyát*, ki az elátkozottat magával hordja a hét világon át. és mint km. a haldoklóra: már a halál háza is kiültött rajta (E. 3317), úgy szinte: a *halál kutyái ugatnak ki belőle*; a halál tehát e szerint útja-, lova és kíséretéhez, különösen még az ör- s vezérállat *kutyával* is birt, ki a halál házát őrzi, a halottakat kíséri; különösen tudná így még Armoriciában (mem. d. l. acad. celt. 3. 141) a néphit, maig tartván: hogy a mint valaki meghal, úgy lelke azonnal a testtől elválás percében, a braspári lelkészhez jut, kinek kutyája azt a brittiai szige-

1) Taurinusnál a stauros-machiában Dózsza pokolba menetéről (175):

qua vin declivis, patulis tristissima portis
Zeglius infernas valido clamore sub umbras
Tartara, quem torvo minitantum vulnere vultum

mille capax aditus lacrymosa ad moenia duxit,
fulmineus trahitur, fragor et pavor impia complet
attoniti, nigro fugerunt agmine manes.

s mire ő is, hasonlóan a monda pokolba járó hőseihez, az égbe lopódzva, betekintelt, látva áldozatait, vissza retten:

quae simul ut vidit, retulit gressusque pedesque
horrendum per iter, per nigra crepuscula carpens

Zeglius et trepidos averso tramite colles
fugerat, et Laethes tacitum traiecerat
annem.

mire a pokol bírja megvallatá gonosz tetteit, elítéli a kínzásra:

... discissi et laniati dentibus artus,
sub Styge crudeles densantur in omnia poenae,
flammivomas Phlegetonis aquas saevamque
mephitim,

aeternis chalibum nodis arctantur, et alta
quas nequeam linguis centum perstringere, quippe
sulphura, tartareasque pices fert, ustus
igni

mergitur egelidum in stagnum, cursusque sub ignes
nulla quies, serpentinis sub dentibus artus
... abit in flammis miserandus Zeglius, etiam
ignis igne ardet, quem non exstingueret ingens

funditur et fibris Tylio de more renatis.

elisi trepidant avidamque geruntur in alvum.
excoctus tremulis ad athena undantia flammis.

Enoginus aqua . . . valamint már a vegyes ele-

mekből képzetek compilációjára utaltam fentebb e helyre nézve, úgy, felismerhetőleg, Taurinus Dózsza e földi büntetését is pokoli kínai között hozza elő: *discissi et laniati dentibus artus*, és a tüzes kínok, annak égetése, tüzes koronája s trónja lehetnek; valjon azonban magában ily ítéletekben is nem anticipálhattak-e már e földön a rendkívüli büntetések, mint a Dózsáé, a jövő világon képzelt pokoli kínok? l. mit Bél (not. 4. 614) a selmeci vár kínzó s kivégeztetési helyéről mond, mint azt a nép himmelreich-nak nevezi, s ő a gemoniacae scalae-bez tartva az elnevezést, véleményezi. közölve általam zeitschr. f. myth. 1. 269. — 2) l. az 1001 éji keleti mesékben is (776 é.), hogy a pokol egy élő lény, mely kétszer az évben vesz lélekzetet, egyszer nyáron, egyszer télen, innét a hideg és meleg, nyáron kilehelí kigyóit, s télen behúzza.

tekre viszi, hová, a gall hit szerint, a lelkek a halál után a tengeren át útaztak ¹). De ezen halál kutyái mellett, melyek tehát sajátlag még amoda a halálhoz s halál utáni menetről képletekhez is tartoznak, még itt sokkal nevezetesebb volna a pokol ezen kutyájának *Fene* neve; még midőn a fenéről (II) tüzetesen beszéltem, mondtam, hogy a mondában azt sehol sem találom, s azóta ime itt felmerül előttem; valjon azonban a monda jól bírja-e kétségtelenül ezen tudattal, mint a pokol kutyáját; én kételkedem rajta, s megelégszem, ha az által constatirozva bírjuk csak a nevet is, egyértelműleg a többi ezen rosszszellemi, pokoli fajzatokkal, pokolban lakó lényekkel, minő az *Ördög*, *Halál*, talán *Boszorkány*, az öldöklő *Guta*, *Fene*, *Dög* st. lények. Ezek tehát lehetnek a pokol sajátlagi istenségei és szellemei, a *pokol fajzatai*, a kinzó s gyötrő lények az ott szenvedő halandókra, s mellettük vagy képükkint jöhettek elő, amoly szörnyi *kutya*, *kigyó*, *béka*, *sárkány* állati pokoli szörny képletek, melyekről még a néphit s monda egyiránt tud. S bár mi zagyalék képzetek forognak már ezekben fen, még is félreismérhetlenül még mythosi regés hitképzetekre visszavihetők; ne tudjanak bár — ha igaz egyes mythologok, a nyomok hiányában, vagy fel nem ismerése által alakuló véleménye, — egyes mythologiák ily halálán túli hely kínai és szenvedéseiről, tudnak még eléggé mások. Így tudják például felsorolt mesei nyomainkhoz képest, — hogy csak a legeredetibb s elválobbakat említsem — a keleti s finn regék mindezen pokoli, állati szörnyeket s általoki kínzásokat, mind pedig azon tüzes pokolbani szenvedéseket; az 1001 éjb. (774—7 é.): kigyók gyötrik a pokolban az elátkozottakat, s benne az elátkozott emberek is kigyó alakokat vesznek fel, hőség és fagy uralkodik. A finn kalevalai regék. (16. 406): a pokolban kinzott tüzes kövekre fektetetik, s kigyókból készült lepellel takartatik be. (19. 105): benne léteznek Tuoni szörny medvéi, farkasai, felfaló halai, (14. 377): Tuoni vörös gyermekei a pokol fajzati, kik szét koncolják az alvilágba jutottak testét. (16. 287): Tuonolának, a pokolnak gazdasszonya, a hozzá jövő holtak elébe ser korsókat tesz, de a serben kigyók s békák úsznak st. ²).

A helyregék fognak még szinte mindenfelé tudni egyes helyekről, aknák, üregek s mélységekről, hová a néphit a pokolt, vagy annak nyílását, az abba való bemenetet helyezé. Ide szólhat az Erdélybeni Gyalu várhelye mellett *Ördög kertjéről*, már felhozott rege (IV, Kövári erd. rég. 161): ez egy szikla üreg fenekén a mélységben fekvő, a belemenő előbb pokoli setéltségen haladt át, s csak ha ezt áthaladta, um. kezd neki megvirradni, hol azután mind vakítóbb fény s világosság jön elő, s e föld alatti fényárban volt a földi nyelven le nem írható virágokkal a kert. Ebben tehát mindjárt a menny s pokol is, vagy amaz pitvar eszméje is fen volna, a mennyire azon setét pokoli hely, az előcsarnok, melyen át kell a mennybe menni? — Hontban a Selmec melletti nagy hegy *Szitna* neve jó így elő azonos értelemmel a pokollal, a ma e hegyet körül lakó szláv népnél, melyet a *sátán* halmozott volna ily magasra, s ott választá lakhelyét, tehát a *pokolt*, honnét a *sátán laka* nevéből mondatott volna *sátán* — *sitannak* ³).

1) I. az óéjsz. mythusban is (völuspa 41) Garm a pokol kutyáját. — 2) I. az óéjsz. eddában is (völ. 42) a pokoli kinek leírását, s a hely magyarázatát Simrock edda 339. — 3) Mit természetesen már, mint szláv helyen létezőt, és szláv szóláskint divót, a szláv mythologok igénybe vesznek. Kollár (wykl. 403), és utána Hannsch (myt. 416) a sitno nevet már általában mélység s mocsár jelentéssel veszik, s innét azonosnak a pokollal, mint a tájszólásokban még értelme előző a mondatokban: do sitna stebu — a pokolba veled, peklo a sitno vsecko jedno — pokol és szitna mindegy. még is Kollár sem látszik sokat tartani ily eredetiségére, a szavat tovább a sátántól származtatván; mit azonban előtte már rég Bél (not. 4. 689) ily véleményezteté, és pedig egyenest a magyar sátán, mint a magyaroknál járatosb, hogy sem a szlávoknál, névül származtatva, s azon vidéki provincialismusok tartva a sátánt sátán helyett, a képzetet pedig a várban mély tömlőcsükhől eredetnek tartá, melyeket a bennük szenvedő rabok, a pokolhoz hasonlóknak tartottak. valószínűleg azonban ezen felül sajátlagi regéknek kellett felmenni, melyekből a képzett egy oltani pokolról támadt, minő például amaz fentebb a szövegben közölt, hogy a nagy hegy meredek szikláit az ördög hordotta egymásra, ki ott magának lakot épített (I. a családi lapokb. 1853. 1. 5 sz.), s

Nem lehet itt további feladat a halálón túli létrőli, úgy is nagyobbára homályos mythosi tudat maradákeit odáig nyomozni, valjon még ezeken túl egy jövő **feltámadás-ról** hit is fenlétezett-e? melynek eszméje, mint tudjuk, az általános mythologiai homályból alig vehető ki. Meg akarom még is végül sz. Gellért irataibani azon helyet említeni, melyben, látszólag, a keresztyén hitre tért magyaroknak a szemrehányás tétetik, mintha a jövő élet s feltámadásról hit elfogadására hajlandók nem lettek volna, s minél fogva tehát e hitetlenség oka e hitágazatnak hiányával lévő ős vallásukban volna kereshető. (S. Gerardi script. et acta Batthyányi kiad. 98): hoc tempore (nota marg. tempora Ovonis (Abba) describuntur) omnibus inaudita saeculis haeresis repetere elemosynas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. diaboli autem iniquitas unum quod potuit fecit, nimirum quidquid ex lege dei noviter venientes ad beatissimam illuminationem (jegyz. beatissimam illuminationem baptismum vocat) docuimus abstulit. omnes uno pene simul ore *carnis negant resurrectionem*, qua iniquitate nulla unquam in mundo major iniquitas arbitrandá. A szövegből azonban, valamint sz. Gellért egész iratából — melynek hibás s megzavart szövege méltán vár a méltó visszaállítás munkájára — inkább az látszik ki, hogy itt más új eretnekségekről van szó, melyek az újonnan megkeresztelt népek közt terjedni kezdettek; s melyekről ő már általában beszél, inkább kora theologiai, mintsem a magyarokra vonatkozó térítési munkódése szempontjából, a magyar pogány vallást, a már érintett (II) okoknál fogva, hogy mint idegen, sem a nemzet nyelvét, sem annak ős vallási hitét nem ismeré, érintetlenül hagyva. Ellenkezőleg, a keresztyénségünk első korából a dusenikok felől feltűnő s lejjebb felhozandó (XVIII) oly élénk nyomok, éppen az ellenkezőre utálnának.

innét tehát sátán v. sitán laka, azaz pokol; mi igen jó találma ismét az ördöggel elvegyülő óriás hegy építési képletére nézve. A szlov. nov. 1852. 23 sz. találom Kollár ellenében megjegyezve, hogy a szláv mythosb. sitno nem a pokol (mi bizonyára nem is), de a lelkek azon tartózkodási helye, honnét a világra jönnek, mit a rege tanúsítva: hogy sitnóban három asztal áll, az első arany, a második ezüst, a harmadik vas, ezeken egy könyv fekszik, melyből egy ifjú olvassa a világra születendő gyermekek neveit, azon sorban a mint olvassa, jönnek a világra, de váltva majd az arany, majd az ezüst, majd a vas asztalról; az első minden ügyeikben szerencsések, az utolsók ellenben, mindenben szerencsétlenek, még a középsők középserűsége szánvák. a rege teljesen mythosilag hangzik, de valjon másképp mi köze van maga a sitno szónak a Szitna helynévvel, nem tudom. a sitno pokol értelme erősítésére minden esetre amaz népszólások több tekintélyvel bírnak.

XIII. VARÁZS.

A varázs, mint a lélekszabadság mozzanata. a varázs elmélete. történeti jelensége, mythosunkban nyoma. — Bű. Báj. Varázs. Kuruzs. Igézés. Ráolvasás, kiolvasás, igéző ráolvasási formulák és áldások. Iralás, írás, danzsolni. Kantérolás. Vajakolni. Vahor, vahorász. Fíves. szentől jövő. Megcselekvés, megvesztés, megverés, tétemény, megrontás. — Varázseszközök: varázsvessző, varázs-gyűrű, -tükör, -sip, -világ. bájital. láthatatlanná tevő köpöny. száz mértföldet halladó saru. bűvös fegyverek: kard, nyíl, bárd. öv, ing, főveg, vért, tarisznya, bunkó. Boszorkányi bűvös eszközök. Előítélet. Babona, babicsolás st.

A lélekszabadság ha bár leggyengébb nyilatkozata a *varázs* is. — Az ember tapasztalásánál fogva magát cselekvésében és vágyai létesítésében a körülvevő világ, saját teste és természeti erők által korlátozva érezvén, midőn azon öntudatra jő, hogy testies emberi működő természetében nem áll ezen korlátozó állapoton segíteni, s ennek azontúl okát s módját keresi, annak tudatára jönni igyekszik, a lélekszabadság első jelenségét árulja el. Ezen tudat azonban egy a fő létok, isten és a világ, és az e közötti viszony ismeretével; hol ennek bizonyos megfejtő ismerete s tudata beáll, mi maga a vallás, ott a korlátozott ember, az ezen tudat és képzet által megismert, azaz a vallás által kiszabott körben s módok által igyekszik lélekszabadságát gyakorolni. Hol ellenben ezen tudat elégtelen — mi ismét elégtelen lehet magában véve tárgyilag, vagy tekintve az egyént alanyilag — akkor és ezen állapotban beáll a lélekszabadságnak az értelem nélküli varázs, bűbáj általi nyilatkozata. A varázs tehát nyilván az emberi öntudatban fogamzó vallásnak legalsóbb foka; hol még ezen tudat sem foglalt helyet, ott csak ki nem fejlődött emberi tehetségről, vagy állati érzéki ösztönről s nem emberi életről lehet szó. Ily emberi társaságot a történet nem képes felmutatni; a legelvadultabb és legelaljasodottabb fokon még eddig mindenütt a lélekszabadság és vallás ezen végső foka a varázs, fetis találatott fel; mi eddig ellenkező felhozott mese és ámitásnak, vagy öncsalódásnak s nem történetnek lenni bizonyult.

És itt a varázs általi ezen lélekszabadság nyilatkozatában, mindjárt azon különös, de igen okozatos tünemény áll előnkbe, hogy mint az a fő létok s a világ nem értéséből ered, úgy hasonlóan értelmetlen cselekvény és szavakban nyilatkozik; azoknak sem a fölényre, sem a természeti okozatra való vonatkozását, sem a cselekvénynek ezekre való hatását és alkalmazását, annál kevésbbé annak erejét a cél elérésére, sőt még legtöbbnyire a szavak és mondatok értelmét sem vagyunk képesek kiismerni. Csupán azon homályos sejtelem tükröződik az egészben, hogy az emberi ész a többi természet fölé emelkedni törekszik, hogy hivatást érez magában a felettei uraságra, és azon kétes

érzet, hogy közte és a természet közt némi természetellenes, ellenséges viszony létezik, melyet ő megváltoztatni akar.

A varázs ezen elméleti meghatározásában birjuk históriai jelenségének is magyarázatát. Mindenütt, hol egy fensőbb, megfejtő vagy megfejteni ügyekvő vallás és tudomány hiányzott és hiányzik, vagy legalább elégtelen, be kell a varázsnak állania, s azért mennél gyengébb amaz, annál erősebb ennek nyilatkozata. — Ha e nézetet a mythológiának általunk kifejtett eszméjére és eredetére alkalmazzuk, látni fogjuk, hogy az eredeti igazság s vallási tudat elhomályosulása nevedkedtével, a varázsnak is mindinkább kellett elhatalmazni. Innét a tünemény, hogy azon mythosi tanokban, melyeknél az eredeti tan némileg fenmaradt, vagy helyébe kiképzett sophisticus rendszerek állítottak fel, a varázs csak igen csekély, mellékes ténre volt szorítva, és csupán a tudatlan tömegek közt ápolgatott, melyek ama tudatnak igen csekély fokával bírtak. Hol ellenben élénken divatozott, vagy az egyedüli vallást tévé, mint például maig számos néger fajok és vadnépeknél, ott egy teljesen elaljasult s hiányos vallási tudat létezik ¹⁾.

Csak hogy e mellett a varázs mythologiai tüneményének s különösen mai eszméjének s lényegének vizsgálatában nem szabad még más tényezőket felednünk. Az elsőre nézve, a mythológiákban feltűnő *magia* és *samanismus* például, sajátlag nem varázs, vagy hogy nem csupán csak az; benne számos más mythosi tényezők s hitcikkek elvegyülnek, melyek sajátlag teljes következetes értelemmel, mint a vallási tan s gyakorlat tárgyai és cselekvényei abból folytak ki; s csak idővel értelemvesztve vagy elferdítve gyakoroltathattak, mint értelmetlen vallási ámitás az ámitók által, az ámitátó tömeg ellenében; s ezen nem értés s felfogás által lőnek értelmetlen varázs s kuruzszsá. Még nevezetesebb a másodikra, a varázs mai eszméje s lényegének vizsgálatára nézve, a históriai momentumok szemmel tartása. Midőn egész népségek régibb vallásaikat újabbakkal felcserélték, — mit a középkorban keresztyén hitre és mahomedanizmusra átmenetnél még legvilágosabban látunk — számos régi hitesezméket és cselekvényeket tartának még fel, melyek mintegy a köznapi élet szokásai és teendőivel az ő vallásban összekötve, ezekkel egészen elvegyültek; ezeknek további összefüggetlen s okozatlan gyakorlása idővel egészen értelmetlenné lévén, s nélkülözvén az egykori vallás által gyakorlásuknak a megfelelő módon s célra való intézését s alkalmazását, mint szakadozott, öntudatlan s nem értett cselekvény egészen amaz érthetetlen s az okozatot nélkülöző *magia*, varázs, babona színét vette fel, s mai alakjában azzal elvegyült. Miért — elhagyva amaz, a varázsban általánosan vett magiai vagy fetisi képzetet, mely egyszerűen myhostörténeti, vallásfokozati lét jelensége, és nem sajátlagi mythosi tünemény — méltán észrekedik a mai mythologiai fürkészés ezen babonátüredékek vizsgálatába azon célból, hogy bennök különösen a régi vallási cselekvényeket felismerje; mi eddig nem minden siker nélkül történt, s az ő vallási varázsról vizsgálatnál az alapot teszi majdan, mely szerint az csupán, mint az összes vallás egyes fentartott tényei s hitcikkei jelensége merül fel.

1) az észvéd bölcsészeti iskola következetesen az alapeszméhez, hogy az iseneszme csupán az ember öntudatából fejtett ki az intuitio, reflexio s megkülönböztetés által st. (l. a bev.), ezen fejlődés első fokát természetesen a varázst állítja, l. Hegel relig. philos. I. 319, 252 és philos. d. gesch. 90, 96; mi ellenben azonban a bevezetésben felhívjuk más a históriai ellenokok, s az utalás a mythológiák történetére, melyekből látható, hogy a mythologiai tanok legelsőbb korszakában a magiának igen gyenge nyomai vehetők észre; míg az eme tanok elaljasodásával, mindinkább elhatalmazott; tehát az eredeti vallási tudat elhomályosultával következett be. kétségtelen, hogy a varázs kútfeje a fő létek s általában a vallás elégtelen ismerete, a valódi ismeretnek a rajongó phantasia képzetei általi eltorzult kinövései, s az által az alapértelen s igazság elhomályosodása. ezen tudatlanság, mint mondók, lehet akár tárgyilagos az illető vallás elégtelenségéből származó, akár alanyi, eredve az egyéni alanyias képtelenségből a vallásfelfogás- is ismeretben. innét, hogy a keresztyénység s tudomány mai felvilágosodottsági állapotában is ezen alanyi oknál fogva gyakoroltatni látjuk. Így létezhetett minden vallási tan mellett, annak elégtelen tudatából eredő varázs is, gyakoroltatva az értelmetlen nép által, s alkalmat adva arra is, hogy ezen tudatlansága utóbb a sajátlag u. nevezett magiában és samanizmusban a vallások részéről is felhasználassék.

Innét a jelenség, hogy a mai varázs s babona nyomokban a régi istenségekről képzetek, azok nevei elvegyülnek; hogy az különösen azon homályosb, isten és ember között képzett: tündéri, boszorkányi, jó és rossz szellemi képzetek körül forog, s hogy számos mai varázsló, babonás tény, ige, szer amazok neveire, tulajdonságai és tiszteletére, ó vallási eszközökre, szertartásokra, szokások s teendőkre vonatkozik; melyek tehát csak a már jellemzett módon aljasultak varázsszá. A varázs vizsgálata tehát a mythológiákban csak e tekintetben bir eredménnyel; mindazon egyes, varázsul vett jelenségek, mint a fetis, magia, sabaeismus, samanismus st. egyes más mythologiai hitágazatok közt feloszthatók: mint a természetiszteletbe, a papi jóstehetségről hitbe st. s az, mit ma mi varázsnak tartunk s ilyennek nézünk, az ős vallásra nézve a legdúsabb értelemmel áll elő, annak hitcikkei magyarázataul. Ezen felfogással indulok ki tehát a főbb nyomok vizsgálatával nálunk is a jelenséget kimutatni.

Valamint minden mythosban, miután az a fő létek megfejtésére elégtelen, fen kell lenni a varázs kisebb vagy nagyobb fokának, úgy fen volt az nálunk is. Ez azonban, mint láttuk egyszerűn vallási aljasodási állapot s fokozat, melynek tünetényei történelmileg vizsgálva más szempont alá jönnek. Ezen nézetből kiindulva, mindjárt felismerendjük valódi értelmét s jelentését azon adatnak is, mely miután majd nem az egyedüli históriai ős vallásunk felől, s mint ilyen oda szólni látszik, hogy a magyar vallás a varázslás és magiában állott, okul szolgált arra, hogy következtében a magyar ős vallás lényegeül a magia állított; értem az ismeretes adatot, mely a magyarok egy részének Péter és Béla alatti ős vallásérti felkeléséről szólva, azt a krónikai szavakban mint ördögi vadszolgálatot, mint varázs, magia gyakorlatából állót jellemzi (chron. bud. 93 st.): *omnes populi libaverunt se daemonibus*, és: *Vatha dedicavit se daemoniis*, et congregavit ad se multos magos et pythonissas et aruspices, per quorum incantationes valde gratus erat apud dominos, és: *de deabus una nomine Rasdi*, vagy mint Bonfini jobban írja *Varasolo* (I. IV). Hasonlón tartatott még ezekhez sz. Lászlónak a víz-, kő- s fatiszteletet tiltó törvénye, mint fetisre utaló nyom; s minő sz. István rendelete is lehetne, (decr. 1. 34) *de maleficiis*: si sortilegio utentes inveniuntur, ut faciunt in cinere aut similibus; melyek nyomán azért már Mone (rel. d. fin. slav. völk. 108) állíthatni vélte, hogy mint a finn, úgy a magy. pog. vallás is kitünőleg a magiában állott: *magie war also der haupt inhalt des ungarischen glaubens*. De a mint a finn vallásnak bizonyára nem tevé lényegét, úgy még kevésbé a magyarnak; a finnél későbbi állapot s mythosilag nem értett nyomok hozák elő a véleményyt, s a magyar adathnál ugyan ez forog fen; világos lévén egyrészt, hogy itt már a magyar pog. vallásnak elaljasult, a keresztyénség mellett alattomban gyakorolt állapotáról adat maradt fen; másrészt pedig, hogy keresztyén krónikási előállítás általános kifejezései állnak előttünk, melyek a pog. vallás tiszteletét csak is az ördög szolgálatának tarták, s annak papjait s papnőit a használt kifejezések szerint *magusok* s *pythonissáknak*, de mi mellett a hely még mélyebb mythologiai vizsgálat nyomán, az illető helyeken egészen megfelelő mythosi jelenségek értelmét adja (I. II, III, IV, VII, XV).

Legbiztosabb nyomokra vezet még e tekintetben is, a varázs különféle jelenségeit, cselekvényét s módját kifejező, maig fennlévő elnevezéseinknek vizsgálata. Ily nevekül ismereteseek még nagyobbá vagy kevésbé: *bű, báj, varázs, kuruzs, igézés, kantérolás, iralás, megtevés, megcselekvés* st.

Leghasználtabb s legáltalánosabb kifejezésünk a *bű*, különösen az összetételben *bűbáj* s képzésekben *bűvös, bűvölés* st. Így véve ma a *bű* szó *zauber, magia* értelemmel áll, melyben azonban magánállólág véve szokatlan a népbeszédben; mi egyébkint a névnek, mint különös pog. vallási értelemmel bírónak kimúltára mutathat, vagy arra, hogy sajátlag más mellékértelemmel is divott; ily eltérő értelemmel jönnek elő a magyarázatára felhozható hason szavak is: a *bű* székely tájszó szerint (I. tájszót.)

csúf, bűség = csundaság, rút takarítatlan, csinatlanság, így *bűház, bű asszony, bű élet*, azaz: takarítatlan, ocsmány ház, asszony st. A tájszótárírók e szerint tovább: csunya = garstig, mocskos, tisztátalan, tunya, szurtos s bűdös szavakkal értelmezik, s a bűdöstől származtatják. Ide volna tehát általán a *bűn* = sünde, laster, tartható; és a *bű* szó ennél fogva a *bű, bűdös, bűz* azonos gyökből származékaiban, egyiránt a rosz, kellemetlen tulajdonságot fejezné ki. Valjon azonban ezen értelme eredetileg így állott-e már a pogány nézetben, s a varázs *bű* szóval jelevé, bünt, ocsmányságot, alávaló csunya dolgot jelentett-e, a maig ily értelemben fenlevő *bű* szó jelentésekin? mi ezen esetben tehát pog. vallásunknak varázsgyakorlatát megvető nézetére utalna, vagy hogy a szó csak később így, mint pogány varázsnak, rosz, illetlen ténynek neve kapta a rosz jelentést? meghatározni nem tudom. A „*se bűt se bāt nem mond*“ és: „*azt sem tudja bű-e vagy bā*“ (E. 588) közmondások az elhűlő álmélkodóra, zavarba jövőre, jól magyarázhatók az állapottal is, mely az elámitó, megzavaró *bű* jelenségével jár; míg ellenben a „*hű bűba*“ — szólás Pázmán (pr. 815) magyarázata szerint: ha valakit alávalónak akarunk jelteni, szájunk tátva mondjuk, hűbűba — ismét az alávalót, megvetettet, ocsmányt jelentené. Én úgy gondolnám, hogy az már pogány vallásunkban, mint a kártévő, rosszat eszközölő varázs elnevezése jó elő, melynek ellenében a kellemes és jó érzést keltő *báj* varázs állhatott.

A *báj* szó is, mint a *bűbáj* összetételből látjuk, s mint a mai nyelvhasználatban visszaállítva önállóság előjő, szinte magia, zauber értelemmel áll; de valamint a *bűn*él rosz értelem forog fen, úgy a *báj* kellemet, szépséget, csint (liebreiz) jelentve, nyilván a bűvel ellenkező következtetésű vagy befolyású varázsról vonatkozik, ékezetlenül véve azonban *baj* = molestia, ismét kellemetlen érzetű dolgot fogna jelenteni; vagy volna talán csak a *bájolás*, a bajtőli szabadulás? Mint a: *se bűt se bāt nem tud mondani* közmondásban, a *bű* ellenében a másik szó sajátlag *bájt* (I. Kreszner.) mond, úgy volna a *kajál, bajál* (E. 4067) közmondásban is, a *bajál* ide tartható, míg a *kajál* az igézést, incantatiót jelentené ismét¹⁾. Összekötve tehát a varázs két neme jó elő *bűbáj* szavunkban, melyeket azonban nyelvméleink már ugyan külön: *bűesők, báiosok* felhozva azonos értelemmel használnak, még a mai használat, e megkülönböztetéssel a *bű* alatt általánosban a *zauber, magia, veneficium* s *incantatiót* ért, ellenben a *báj* alatt a *fascinumot* azon értelmében véve, melyen ma e latin kifejezést mint mű szót csupán használjuk a kellemes érzetet, szerelmet st. keltő varázs kifejezésére inkább, mert másképp, mint alább látandjuk, a *fascinare* varázsnemnek nálunk is illető szó s varázscselekvények felelnek meg.

Egyike általánosb kifejezéseinknek a magiára a **varázs**; magyarázata csak a nyelvünkön hason szavak által volna megkísérthető, melyek közül azonban nem tudom, mily közelségben állhatnak értelemre nézve szavunkkal a *vár* ige és *var* szó; az előbbi: *vár, várás* = *expectatio* ige s *varázs* szavunk közt talán közvetítőleg állhatna: a *varázsolni* ige *virrasztani* értelemmel a székely tájszólásban (tájszót.); az utóbbi: a *var* = *porrigo, ophiasis*, bőrröni kiütés, sebhártya, vette volna nevét a varázsolás általi, maig sok esetben gyakorlott gyógyításától? mit kevesebbé gondolnék; s még kevesebbé tartom ide a Feszler, Horvát János és Bodor által említett *varázbékát*, mi nyilván nem varázs, de *varas* béka, varas (borkig) kinézésű börtől; ámbar a béka, természetesen mint számos más tárgy, előkerül a boszorkányi bűnél is, s annak egyiránt mint a tündérnek alakját is képezi (I. IV és XIV). — Fentebb azonban a tündéreknél magyarázom már azoknak végzethatározó tulajdonsága és cselekvéséről eszmét s képzetet, a nekik tulajdonított *írás, képirás, himezés, fonás, szövés* és *varrással* kifejezve,

¹⁾ közel állna-e a finn *taie* = infectio magica, *painaja* = incubus, *vaiohokka* = suppositus infans I. Tieklen *termini medicæ in lingua fennica. Helsingforsiae 1832. 7.*

mi a mint erősítő, úgy felvilágosítja a **Varasolo** (varázsoló) papnő nevet, a mint az a krónikai rontott *Rasdi* helyett Bonfininál előjő (IV); s mi által valószínű lesz, hogy egy ily bűvös papnői hivatal- vagy személynévben sajátlagi főbb lényi, tündéri cselekvés vagy tulajdonság neve s talán sajátlagi tündéri név forog fen; ennél fogva már ott azon *varrást* azonosnak tartva a *rovás* s *írás*hoz — mi szinte ily *tű*, *betűző* eszközzel történhetett csak a rovásnál — a varázsban egy ily saját vallási, rovásló írási cselekvényt keresnek, mi azután varázs szavunknak is a mai magia, zauberei értelmén túli, mélyebb pogány vallási, istenségi tulajdon s cselekvés értelmét képes volna tanúsítani. A szóhoz tartatott már a perzsa *barashnum*, mosdás általi tisztulás vallási szertartásának neve (Jerney ut. 2. 177), melynek szavunkhozi viszonzásáról mit sem tudok mást. Közelebb állna a szláv *wražba* = bűvölés, varázsolás, mint az a magyarországi szlávoknál egészen azonosan szavunkkal van használatban (l. Jancsovcics szót. és Rimauski népmondáiiban), melyet azonban tisztán a magyarból átvettnek vagyok hajlandó tartani, miután a kezimmél levő cseh és lengyel szótárokban nem lelem.

Mintegy azonos mellék értelemmel használjuk a varázs mellett a **kuruzs** szavat is; ámbár másrészt megkülönböztetve szótárainkban az *incantat*, *fascinat* mellett (mi a bű, báj és varázs is, ámbár sajátlag egy sem az, mint mindjárt alább látandjuk), a kuruzs még: *ope magiae medetur, quacksalberei* (l. Sándor, Szabó D. Kreszn. akad. szót). A tájszótár szerint: „*kuruzsolni: bizonyos boszorkányos mesterséggel valakit megkötni, elbolondítani*,” míg itt a „*boszorkányi mesterség*” általános magia, varázs értelemmel magyarázza, addig a *megkötés* határozottabb módját adná elő a kuruzs alatt értett bűvös cselekvésnek; felfogásom szerint azonban a kuruzs sem nem megkötés, sem pedig nem csupán quacksalberei. A szó magyarázatára hozzáfogható kevés szavunk van ugyan, de én ide tartanám már az azonos *kur* gyökűek nehányát, melyek közé Kresznerics a szavat is sorolja; így: *kurhol* = reprehendit, objurgat, verbis castigat; *kurittol* = grassatur, errat, oberrat, *kurittol* = grassator, circulator, ambulo, circumforaneus, medicaster, pseudo medicus, kóborló, keringő, koslató; *kurrogat* (másképp *kurjogat*, *kurjongat* l. Kreszn.) vociferatur, clamat, hurrogat; s ez utóbbi értelmet, melyet már a *kurhol* = reprehendit, verbis castigat is ad, keresem különösen szavunkban, mely szerint azt, mint hangutánzó a lármára, felkiáltás kifejezésére használnak vélem, — a tájszótárban *kurjongatni*, csúfolódva azt kiabálni valaki után: *ihu!* — s a kiáltás, ének, igézés, azaz szó általi bű neveül alkalmazva a kuruzsban; miszerint nekem kuruzs = *incantatio*, vagy az a mi az *igézés* volna; azután pedig ezen igézés általi bűvös gyógyítás: kuruzs és kuruzslótól a *kurittol* = *circulator, ambulo, medicaster, pseudo medicus*. A varázs ezen szóval, *kurrogat* s v. kuruzs általi módjáról tehát az igézésnél bővebben alább. Itt csak figyelmeztetek még a közel álló **kurno** nevünkre, jelentésére ismeretes akkép, hogy Rákóci s Tüköli mozgalmakra visszavive, a felkelő párt fegyveresei neveként jő elő; sőt így már Dózsa pórhadai neveül szolgált volna sajátlag, magyarázva a *cruz, cruciati* = keresztések jelentéssel, a jeltül, melyet ezen utóbbiak viseltek, sajátlag a török elleni keresztesháborúra gyűlve ¹⁾. A magyarázat nekem nem valószínű, hogy a latin *cruz*-tól lett volna a népies *kuruc*, s még kevésbbé volna ily származásánál fogva gondolható, mikép mén az át a későbbi felkelő hadak neveül. Én úgy gyanítom, hogy az régi nemzeti párthad név, mely időnkinti alkalommal jött azután e szerint alkalmazásba; s ha az, bizonyosan az első, pogányság mellett felkelő nemzeti párthadak, mint a kupai, Péter s Béla alatti pogány felkelők neve lehetett így; ez utóbbiakat pedig, mint láttuk, már is épen a varázslók, bűvösök színével látjuk jellemezve, s így lehetett talán nevük: *kuruzslók*, mint amaz papnőkké *Varázsolók*. Jól

1) Cornides von dem ursprung der ungarischen wörter Labantz u. Kurutz. ung. magaz. 1. 221. Béli not. 4. 595. Babocsai fata Tarcal. 52. Szirmai hung. in parab. 37.

áll azért általános értelme így Sándornál: *kuruc háború* = *bellum intestinum*; *kurucság* = *populus male contentus*, militia confoederata, *kuruc világ* = *revolutio*, *tempus belli civilis* (Kreszn.); s különösen magyarázza a tájszótárban a km. *régen volt a kuruc világ* (E. 4753), hogy akkor mondatik, mikor, um. valaki *boldog időt* (?) ok nélkül emleget. A kuruc szónak is azonban a históriai néven túl, mai közbeszédi értelme: *saevus, atrox*, az akad. szót. *vertrackt, verdammt*. Származtatnám tehát a kuruc nevet, akár amaz első pog. felkelő párthadak nevéből, a krónikában felemlített Vathai kuruzslóktól s kuruzslásoktól, kikkel és melyekkel a népet csábította volna, mi azután a felkelők általános pártnéve volt; vagy a *kur* gyöktől származó *kurritoló* = *grassator, ambulo, circulator*-tól, minők nyilván e hadak voltak; ezen kurritoló szó azonban ismét visszatér ama medicaster, pseudo medicus értelmével a kuruzslóra, mint bűvös incantator orvosra sajátlag; sőt nem tudom, valjon maga az *orvos* is, nyelvemlékeink szerint *urus* (I. II), nem volna-e ide tartandó, a sajátlagi pogány orvos kuruzstól. A tájszótárban még egy *kurisztolok*, székely tájszó is jó elő, a magyarázattal: „kést a másikkal fenek,” és *kurugja* = szénvonó, a nevezetes boszorkányi bűveszköz (I. al. és XIV). A finn. (Ticklen term. medici fen. 7) *kirot* = *execratio morbi magica*.

Ezen a varázs s magiára, sajátlagibb értelmüket vesztve, általánosan használt kifejezések mellett, előjönnek még mások határozottabb értelemmel is. Ilyen az *igézés*; ma ugyan ismét majd általában a zauber értelemmel magyarázva szinte (I. akad. szót.), majd a *szemtől jövés* (I. al.) kuruzs nemével (I. tájszót.). A szó azonban magában eléggé értelmes jelentése felismerésére; az igézés nyilván az *ige* általi varázs neme volt; s így azonos értelemmel áll a fentebbi kuruzssal, a mennyire az a kurrogatás, kurritolás alapértelemmel, szinte a szóvali, rákiáltással bűvölést jelenti, s ekkép némileg az, mi a latin *incantatio*, ének általi bűvölés, s még jobban a német *beschreien, beschwätzen* = kurrogatás, kiáltás, megbeszélés, megigézés általi varázs; tökéletesen hasonló a szláv. *urok* = igézés az *ureknut* = megszólánítól. S csak annyira a mennyire valószínűleg más bűvölési cselekvények is igével kísértettek, kaphatta az igézés más bűv cselekvések, mint a *szemtől jövés*, megkötés (I. al.) st. s az általános bűvölés s varázs értelmét.

Ide tartom mindjárt az igézéssel azonos *ráolvasás, kiolvasás* bűv nevét. Szótáraink a szavat ez értelemben eddig, mint látom, nem ismerik; annál jobban népünk, gyakorolva maig kitűnőleg bizonyos marha bajokban, az állatokba, sertés, ebek füleibe esett nyű, pondró st. gyógyjakint, mit ekkép a ráolvasás vagy kiolvasás által szoktak eszközölni, hogy belőlök kiessenek, elmondva bizonyos, majd értelmeseb, majd értelmetlen szavakat, a mint azok egyszerűn az eszközölni kívánt tényre vonatkoznak s ezt kifejezik, vagy pedig értelmetlen s azért valószínűleg régi mythosi formulák elmondásából állanak. Boszorkány pöreinkben is még élénk nyoma, s mint kuruzs embergyógy jó elő; a szegedi pörökben (Palugyay magy. 2. 204): *babonás olvasások* (u. o. 208), *megpökdöste s red olvasott* st. S ez lehet egyszersmind már az is, mi a kuruzs = kurrogatás, az igézés, azaz szó általi bűvölés; mi mellett legjobban is magyarázza még e bűv gyakorlatát az olvasás szó, miszerint t. i. ezen igézés = igék elmondása, kurrogatás (= *incantatio* = *beschreien, beschwätzen*), bizonyos *írásból* vagy *könyvből kiolvasás* által történt volna, minőt, hogy már a pog. korban csak a papok s papnők gyakorolhattak, nyilván való lesz; sok érdekeset is tudnak még e tekintetben nálunk a népmondák, s általában a képzet a *garaboncosokról*, mikép könyvvel képzelvék, melyekből a bűvöt kiolvassák, valamint önállólag is még nevezetes *bűvös könyvek s iratokról* (XV). A bűv ezen neme még azontúl is egyike a legérdekesebbeknek a mythologiai emlékekre nézve, miután egyenesen általa maradtak fel számos mythosi emlékek. Ilyen nevezetese az éjszaki s különösen finn s lapp népeknél bűvös formulák, az úgy nevezett runók, melyekben azután összefüggő mythosi elbeszélések jönnek elő, alkalmazva bizonyos cél

elérésére; hasonlóan a német segenspruch = áldás mondatok, a régi- vagy népemlékekben babonás célra használt mondatok. Ilyenek nálunk is előjöttek; a szegedi boszorkány vizsgálatok vallatásában (kéziratb. I. XIV) még mindig ott áll a kérdés: *babonás áldásokkal éltél-e?* mire azonban már sehol sem találók igenlő feleletet; ámbár régi iratainkon uton utfélén, még régi nyelvemlékeinkben is előjönnek, s számosan lappanghatnak mindenfelé. Lényegük egyszerűn abban áll, hogy azok a pogány vallás imádságai, áldás formulái voltak, melyek a szükségben, baj s betegségben alkalmazva a tárgyra, melytől a menekedés, szabadulás, kíváncs volt, vagy minek megnyerése ohajtatott, elmondattak. Innét képzelhető egyszersmind, mennyire becsesek ezen emlékek mythosi tekintetből, miután nem csak eredetre az ó vallásból folynak ki, de különösen annak istenségei neveire, azok tulajdonságaira s általában pogány vallási képzetekre vonatkoznak. A mint ezek közül számosak maig, vagy legalább a középkori emlékekben s mélyen azontul utóbbi időkig fentarták magukat, természetesen eredetiségükből igen sokat veszítettek, sőt a pog. istenségek nevei s képzetei helyébe már keresztényiek tétettek; mind a mellett a felismerhető nyomok még mindig igen érdekesek tárgyunk tekintetéből.

A tárgy ezen érdekénél fogva, hogy fellelve még néhány élénkebb pogány szinzetű ily, akár az iratokban, akár a népnél lappangó formulák, azokból mythosunkra még ne talán bővebb világ derülhet, akarom itt a tárgyat még kimerítőbben példákkal előmutatni, s néhány emlékeinket is példányul közleni. Véleményem szerint legélénkebben mutatható még ez ki a finn emlékekben; — a finnben a bűvölés egyik leggyakorlottabb módja ezen *énekítés* vagy *olvasás* általi igézés volt, s maig is az (I. Rosenbom fama magiae fennis attributa. Aboae 1789. 10, és Maxenius de effectibus fascino naturalib. Aboae 1733. 7); ezen olvasás neve Lencquist szerint (85): *lugut = lectiones*, melyek susogva (mussitando), fődetlen fővel, ajtátosan mondatnak el; Porthan (et Helsinberg de poesi finnica Aboae 1766. 87) szerint, ez közönségesen nem éneklő, de inkább olvasó hangon történik, kísérve élénk s torz taglejtés s arcvonaglással; az olvasott vagy énekelt tárgy *synnit = origines* (sive archaeologiae, mond Porthan), *eredeteknek* nevezetik, mivel azok magukban foglalják bizonyos tárgyak: a világ, istenek, állatok, betegségek, elemek, ércek, vas st. eredetéről hitregés képzeteket, melyeket miután elbeszélék, vonatkozásba hozzák a tárggyal, melyet ohajtanak, vagy melytől menekedni kívánnak, s az által azt kieszközölni vélik. valamennyi finn népdalok, a runók kitünőleg ezen elemmel bírnak, mint a Schröter által kiadott finn. runen, a kalevala nemzeti eposban és a kantelatar népdali gyűjteményekben találjuk; minél fogva annyira becsesek is ezen elem által a finn mythológiára nézve (I. a X mondatot). akarja például nyáját a pásztor a medvétől megóvni, elmondja a medve eredetét (ohton synty I. Schröt. 52): tudom, um. hol születél, hol ringattak, a nap és a holdban, a nagymedve (göncölszekér) vállain, ezüst szálakon eresztettek le, midőn a hölgy Maria anya gyapjából alkotá a tengert, pólyákból a fákat, teremté a hegyeket és vizeket; ne bántsd azért teheneimet, mit anyád meg nem engedhet, hagyd a tejhordozókat; ha arra mennél, szaladj hamar át mellettek, mint hal a vízben st. számtalan hason képzetek ismétlésével így szövi a dal a lénynek dicsőítését, hozzá függesztve mindjárt illető kérelmét. a runó tehát egyszerűn pogány imádság, elmondva első részben a tisztelt lénynek tulajdonságait dicsérettel, s könyörögve általok hajlandóságáért. Így jó az elő a tűzhöz (Schröt. 7 kal. I. VII), a vashoz (kal. 9. 25, Schröt. 27), a gyógyirról, kólikáról (Schröt. 51, 59); mások bizonyos munkában vagy bajban segítők, sőt csodás dolgokat is előbűvölők (kal. 29. 165), vagy másokat megbűvölők (kal. 3. 309), azaz elátkozók kövé, disznóvá; minő átkozások némi *abrenuntiationi* értelemmel használva ismét a rossz betegségekre s állatokra, mint kígyóra (Schröt. 47), alkalmazvák, hol tehát a tárgynak ellenkezőleg, rossz, alávaló, káros eredete s gyalázata énekeltetik; mi a pogány

képzetnek teljesen megfelel; még a ser eredetére is tudnak ily runókat, hogy jól elkészüljön, vagy hogy ne ártson, meg ne részegedjenek tőle st. Más népeknél kevésbé lesznek ily nyomok felmutathatók; az ok lehet, hogy a finn pogányság utóbbi időökig fentartván magát, a dalok még a nép ajkán itt amott élve, szerencsésen felszedethettek; vagy mit inkább vélnek: hogy még más ős pog. vallásokban ezen bűv. igézési, olvasási formulák csak az illető papok tulajdona, a scientia arcani voltak, a nép közé nem jutva, ismeretlenül kimultak; míg a finn nép patriarchalis életében a vallás teljesen a nép életébe s költészetébe ment át; azonban itt is, mint észrevehető, a keresztyén hit ismeretével a pogány istenek e dalokban névre nézve már nagyobbára háttérbe tolultak, s helyükbe gyakran szűz Mária neve, az istenanya jó elő. S így nagyobbára maradtak fel más népeknél is a rövidebb, kevésbé költői, s már egészen keresztyén nevek s hitcikkkel elvegyített, babonás áldásokra használt formulák; l. Grimmél (1173): *sprüche und segn, flüche, heliruna*, a nevezetes merseburgi ónémet *haftlied* s lögyógyítási babonás formula, a két utóbbiban még teljesen pogány istenségi nevek is s képzetek jönnek elő; a többiek: *pferdeheilung, hirtengebet, ackersegen, blutsegen* st. az illető tárgyra mindannyi babonás orvoslátok és kuruzslás leírása mellett, még egyes imádsági formulákat közölnek, néhányból még érdekes pogány vallási képzetek vehetők ki; miért a tárgy vizsgálatában, régi könyvek s iratokból, valamint a népköréből előhozásukban, a németek éppen oly fáradhatlanok, mint néphagyományaik, regéik, népbabonáik szokásaik st. közlésében, s minden egyes ily gyűjtemény többnyire hoz függelékkül néhány ily babonás áldást is. — Most felmutatok egy párt nálunk is, hogy felgerjeszthessem a lapangók iránti figyelmet. Egy pár igen nevezetes közbelátásra áll már a régi magy. nyelvműlékek kiadásában (2. 45); mindeddig kevésbé méltatva, mint szűkfelfogású közlőjük, Döbrentei méltatlan felmutatása tanúsítja; az emlékek 1519—41 időszakbólak, s *kincskereső bűvös vesszők s nyilak*, ezen bűvös célra való készítésére, megszentelése vagy áldására, azaz igézésére vonatkoznak. A nyilakról szóló: *primo lege quinque pr. nr. p. wlncrib. dñi. ñri iesu cristi, nyilak en ti nektek paranczolok* atyanak fivnak es zent lelok istennek nevevel, es hatalmassagaval, kinek hatalmassaganak minden hatalmasok engednek, ezen istenekh. *paranczolok en nektek, hogy ez el rejtet kincet en nekem es igazan megmutassatok*. A vesszőkre: *en keroztelek teghedet zentelt vesse, † atyanak † fivnak † es zent lelek neveben, urunk cristosnak zent testével, zent verevel, bodogazoynak tisztassagos zent zwz tejevel, hog a mit en teneked paranczolok abban te chawargo ne leg, ha nem en nekem igazan meg mutassadh, es kizerittlek* (felhozva a keresztyén vallási hitcikkeket és a szentek életére vonatkozókat erre alkalmazással, a többi közt tovább:) *mikepen az ieriko varosaban az akantol lopot pallast el nem enyehetek es eltitkollathatek, kit az iosue . . . meglele, azon keppen te elotted ez foldbelij el reytet kinch el ne titkollathassek . . . es kizerittlek az harom zent kiralokra, melleket az chillag vezerle, olyan igazan vezzerij es vig te engemeth az el reytet kincre, es ne mutas vasra se rezre se onra se batokra, hanem bizonyjal aranyra ezustre es tizta kincre . . . mikor az kincnek helere meg az veze aiajat egybe vessed mond ezt elenkepen, uram Jesus cristus segel, meg arra amire en mastan indultam st. — a nyil itt már nevezetesen jelenkezik, mint a magyar pogánykori sorsvetési eszköz; minőre ily nyomot máshol nem tudok (l. XVII tárgyalva); eltérő értelemmel volna csak ide tartható a cod. vindob. theol. (2. 59) ily formulái közt a következő: *contra sagittam diaboli*. palamiasit. calamia insiti per omne corpus meum. aius, aius, aius sanctus, s. s. in dei nomine cardia cardiani de necessu (recessu) propter illum malannum quod domnus papa ad imperatorem transmisit st. amen. trib. vicib. — az előjövő *vesszők* is általános ismeretes szer a kincs fekhely keresésére. — Ugyan ott (47): *contra corsagh. ez kj haza ez zent benedek haza kw kyebe vas aytöja, korsagh, hal meg az testben, test tarcha**

megh az korsagoth, mykepen zyz marja st. Ugy. ott latinul: *contra colobas, si quis volt scribitur pulcra facere. si vis de carcere exire, ad aperienda sera, ut canes non latrent* (ez utóbbit különösen tudja a finn kalevala is). Nálam egy magyar 1656-diki levél hátulján, több gazdászati jegyzetek közé írva a következő¹⁾: „az mely lo megh uti az inat (leírva vörös téglá, szénapor, füstös szalma st. gyógyszer, mivel meg kell kenni, s e mellett mondani:) ugian azonnal imatsagh de szűrüt kel nevezni. nem chudalkozom en hogy te az hatüsü labodal az első labodnak az inat megh ütöttet. de chudalkozom azon hogj aszoniuunk szüz Maria st. . . . ezen képen hiszem első labodnak betek giogiulasat. ezt haromszor kel raita elmondani es adigh labad fel emelven . . . annak utana fordichd meg haromszor hozad.” — lásd hasonlókat Grimmnél (1184): einrenken, és: Petrus, Michahel, Stephanus ambulabant perviam, sic dixit Michahel: Stephanus equus infusus, signet illum deus, et erbam comedat, et aquam bibat st. — Ilyen jegyzetek levéltáraink rexisiojainál dúsan fognak előkerülni, mit tapasztalásból tudok, s lehet, hogy közöttük még valami becsesb is előforduland. A népies babona körében azonban egyiránt még sok lesz szedhető; erre már egy pár példát adtam a bodzafánál, hideglelés és nyű kioltására (VIII).

Legközelebb talánm ehhez az **íralást**, mi népünknel ismét a gyógybűv egy neve volna még sokhelyt, s különösen ismét a székeleyknél is (mint Ponori Thewrewk J. nekem mondja). A szó nyilván kettős, de egymásba térő jelentéssel állhat; miszerint lehetne az *írás* (scriptura), bizonyos *írott jelek csinálása általi bűv*, minő bűv gyakorlatokról már a *nekromantia* böven tud, s mire nálunk még a garaboncosnál szinte figyelmeztetek. A szlávban *čarodennik* = bűvös, egyenesen innét, a *vonások* (čari) *csinálásától* (deje) származtatatik; s a népbabona maig, épen úgy, mint a babonás olvasás s áldásokról, tud sympathicus iratkákról is, melyek szinte ez vagy amaz baj ellen segítenek; a hit forog fen a keleti iratos talisman és amuleteknél is; és a pogány korban bizonyosan vallási tudományként gyakorlott írásban, rovás s runákban vallási erőt látott a nép, minél fogva csodás s bűv-erőt tulajdoníthatott nekik. A mondott másik értelemben azonban, az *íralás* az *ir* = *unguentum* értelmével állhat; ily *ir* = *unguentum*, *encaustum*, festék volt az írás anyaga is ugyan, de azontúl még nyilván az *ir*, a kenőcs a kenés általi számos kuruzs gyógyítások szere. Boszorkánypüreink még ily különös bűvireket böven ismernek, mind a betegségek gyógyítására, mind pedig bűvös célokra, mint például a néphiten maig emlegetett *repülő boszorkány szír*, melyről a boszorkányhit nyomán időkig számos regék s adomák szállongnak, beszélve, hogy véletlen hozzáérés s használata által, mikép vitetett ez vagy amaz ember, sőt állat s tárgy is a levegőbe (I. XIV). Népünknek is előkelő gyógyszere számos bajban mind ekkorig, a falu vénasszonyai, bábai által gyakorlott kenés; és a tájszótár ezen bűvös kenésre is egy külön székeley tájszavat hoz fel: „**dauzsolni**, um. *vénasszony módra értetlenül kenni, fenni, gyógyítani*.”

Azonos értelmű a **kantérolás**; a szavat a „*székely asszonyok törvényében*” (kiad. Nagyajtai Csereitől 228) találom, magyarázva, hogy a *kantérolás*, *kantérozás*, *szerelem itallal való bájolás*; ily ital készíttetik, úgy mond, némely állatok részeiből, vagy bizonyos füvekből. Nekem a szó *kanta*-*íralás* volna, a *kanta* = *korsó* s *edénytől*, s az előbbi bűvös *ír* s *íralástól*, vagy hogy talán a *kanta kontár* (pfuscher) is lehetne, és a kantérozó, kantairozó egyenesen a *kuruzs* = quacksalber volna?

¹⁾ a levél családí levéltáromban hátcím nélkül, belül az aláírással: Spblis mgnce d. vae. ad serv. parat. Archieppus Strigon. ex Sancta Cruce 1656. a gazdászati jegyzetek írásából itélve, melyekhez az idézendő mellékelve van, benne Palásty István írását ismerem fel, ki e szerint a levelet kapta volna, s arra ezen jegyzeteit írta. Ámbár a címzés arra mutatna, hogy a levél eredetileg egy főbb úrhoz volt intézve az érsek által, kitől Palásty kaphatta.

Valjon ezekhez tartandó-e a **vajakolni**, vahakolui, **vahor**, **vahorász**; Szabó Dávid, Sándor, és Kresznericsnél: *incantare, artem magicam exercet, diris utitur carminibus*; a *vaj* gyök ide az irre utalna ugyan; és pedig az *ir* v. rövid *ir* (unguentum és scribit) kettős értelmére is, a mennyire *vájni*, ismét az írást, rovást is kifejezné; valjon azonban nem áll-e a szó még közelebb ezen *vaj* alap gyökkel a *báj*-hoz, s *vahorász*, *vahor* formáiban talán a *varázshoz*; különös mindenesetre, hogy amaz szótári általános incantatio, ars magica értelmezések mellett, még a *diris utitur carminibus* körülírással is magyaráztatik, mit a szóból ki nem lehet venni; ez esetben azonban azonos volna az igézéssel, kurrogatás s ráolvasással.

Ormánsági tájszókint jó elő a tájszótárban, az előttem másképp ismeretlen: **fíves**, **fűvel**, úgymond, **kuruzsoló**, a *fi* v. *fütől*, mi tehát hasonló, mint az irtól az iralás, a tárgytól, melylyel a kuruzs gyakoroltatott, kapta bizonyos neve a nevét; a középkori emlékekben is így jó elő azonban a boszorkány – striga: *herbariának* is nevezze (l. Grimm 1021).

A *büvölés* más *cselekvényei* s *okozataitól* vevék, a többi erre vonatkozó kifejezések; ilyen különösen a **szemtől jövés**, a **szemmel verés**; az összetett, körülíró s nyelvünkön nehézkesen mutakozó ezen kifejezés helyet, közönségesen az *igézés* áll már szinte; s a mai néphit s a népbeszéd az igézés szó által érti e szemtől jövést; így magyarázza már a tájszótár: „*éles szemmel valakit ábrálni, erős nézés által főfájdalomba hozni, megbüvölni, bájolni szemivel.*“ a km. *fut mint a szemvert* (E. 7156), *úgy néz rám mint az igézet* (E. 3820); hogy az sajátlagi igézéstől egészen különböző szemmel *büvölés*, mikép vette fel neveül az előbbi, s mikép értetett ez alatt a szemtől jövés is, azt csak akkép vélem magyarázhatónak, hogy az igézés, mint egyike az ismertebb *büvcselekvéseknek*, nevével azután a többinek is jelelésére szolgált; annál inkább, mert talán az igézés, ráolvasás, incantatio egy magában nem is gyakoroltatott, hanem összefüggőleg többi *bü* alkalmazással, melyek mellett azonban a feltűnő jelenség volt, melytől azután elneveztetének. A hit a *büv* szemmel árlási ezen neméről, régi s nevezetes; lehet, hogy, mint újabban is magyaráztatik, az emberi szemből sugárzó delejes erő hatásáról nézet szolgált az álhitnek alapul, mely már az őskorban regélt a *büvösök* sajátságos szemeiről, mint Plinius (7. 2) a hitet róluk felhozza: in altero oculo geminam pupillam, in altero equi effigiem; maig még népünknel általában így a hit (gy. 249), hogy a boszorkányok szemében az ember maga magát felfordítva látja. Ehhez képest azután élénken tud a *büvös tekintetről*, a *szemtől jövő bajok s károkról*, a *rosz szemek ártalmáról*; mint a classicusoknál Horat. (1. 14. 37): az obliquus oculus, Virgilnál (ecl. 3. 103): nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos, úgy tulajdonít minden falu népe, ily bizonyos szemeknek végtelen kárt, nyomort, minden véletlen s ok nélkülinek vélt betegséget; minden ily helyt, egy vagy több élénkebb szemű v. mogorvább tekintetű agnó azután közönségesen a *bűnbak*, ki minden bajnak oka, s kinek szeméből áradoz minden rossz; bizonyos N. helységben (gy. 283) egy ily pórno szerencsétlen szemeiről a hit így uralkodik, hogy mire csak rátekin, mindennek meg árt, a nép messziről kerüli, neki tulajdonítva nem csak betegségeit, de marhája, gyümölcsfája s kerti ültetvényei bajait is; ő maga akarhatja ellenére is, véletlenül így tekintve bizonyos élő tárgyra azt tönkre teszi; így halt meg már három férje, kiszáradt minden gyermeke, leesett minden marhája, kiszáradtak kertje fái és koldusbotra jutott. Az ily kárt-hozó szem ismertető jele olykor, a két szem felett összenyúlt szemöld, vagy kancsal szem; e nélkül is azonban, ha valaki valamit megbámul vagy megkíván, már az által öntudatlanul megigézheti azt, a megigézésnek különösen kitévők a szép kis gyermekek, a fiatal marha, kikre a megkívánó szemek legjobban hatnak; azért a jó lelkű ember, ha másnak ólába lép, s ifjú marháját megtekinti, a tulajdonos megnyugtatóására háromszor kipök, és fenszóval mondja, hogy „*meg ne igézzelek.*“ mire a gazda szerényen felel „*volna is*

mit.“ így árt a római hit szerint is a dicséret a szembe, reá ki kell köpni s *prae-fiscini*-t (prae-fascino) mondani (l. Plaut. asin. 2. 4. 84. Plin. 28. 2), és Virg. (ecl. 7. 27): si ultra placitum laudarit, baccare frontem cingite, ne vati noceat mala lingua futuro. Tibull. (1. 2. 55): ter dictis despue carminibus (l. Pliniusnál is 24. 8 despue, adspuere, inspuere, expuere). Azért a dajka is a gyermeket, ha valakinek tekintete gyanus volt előtte, azonnal nyálával mossa meg, mi ha nem segít, vagy hamarjában kezénél van tisztes fűvel főzött víz st. ez vétetik elő, mely utóbbiról s más számtalan ily fürdő-, mosó-óvszerekről bőven tudnak házi babonáink; közülök többet, a mennyire mythosi tekintet alá jöttek, már fentebb említettem (a víz-, föld- s növényeknél VII), s még alább a boszorkányi kuruzsnál előjövendek némelyek; egy gyakori bajhárító ezeken kívül a *vörös fonal* vagy *szalag*, mely az igézéstől megvéendő gyermek nyakára vagy kezeire, hasonlóan a gyümölcsfácskára is köttetik, hogy így a rá néző ártalmas tekintetét legelől is a vörös szalag ragadja magára és eljelje az illető tárgytól; egy felsőbányai 1715 boszorkánypörb. (l. XIV) előjön szinte, hogy *veres selymet kell kötni lába hüvelykére a nyavalya ellen*; egy más szegediben (Palugyaynál 204) ismét a vád: *megpökdöste s reá olvasott* ¹⁾.

Az igezés, szemtől jövés, s általában a bü következményei már azon megbüvölt emberi állapotok, melyeket a közbeszéd a néphitben különféle, általában a tény s állapotra vonatkozó kifejezésekkel jelez; mint *megcselekvés*, *megcselekedte rajta*, azaz *megigézte*, *megbűvölte*; *vesztés* v. *megvesztés*, *megvesztették a boszorkányok* (szegedi 1728 bosz. pör ki.); *megverés*, a tájszótárb. *megverni* a szemével, azaz megigézni a gyermeket, (szeg. 1731 b. p.): *megvertelek már egyszer s megszáradtál kezem miatt.* *megtevés* vagy *tétemény*, (u. o.) *„tétemény van rajta”*; *megrontás*, a tájszótárb. *rontás*, *bűvölés*, *bájolással ártás*, mintha um. valamely tudálékos ember vagy asszony valamely tagunkat bosszúállásból megronthatná, felsőbányai boszork. pörb. (1715) a vád, hogy a boszorkány *„megrongálta.”* Eltérőbb külön nevezetes értelemmel áll még ezek mellett a *megkötés*, a tájszótárb. ama meg-rontás a házások s különösen újházásoknál a megkötés, terméketlenség, impotentia; szegedi bosz. pörb. (1731): *„hogy száraz kötése van.”* Különösen magyarázza a Szirmaynáli n. károlyi boszork. pör (Szatm. várm. 1. 77), e szerint a megkötés abban áll, hogy „az embernek párnájába, ágyába, a barmok jászolába vagy aklába egy kötés cérna tétetik, s átkot rá mondván, a kicsodás kötések és csomók voltak a cérnán, úgy a megátkoztatott embernek s baromnak összefonódott és csomósodott a béle, az inai s minden ere, és ez kötésnek neveztetett” (l. XIV). Így felelhetek meg amaz külön elnevezéseknek is ily külön bajok s képzelt betegségek, mint az *elszáradás*, a *tagok meg-rontása* st. mindnyájára a tárgyalandó boszorkányi bü s kuruzsróli nyomok még bővebb adatokat szolgáltattak.

Mind ezen elnevezések, a mennyire még maig jelentésük kivehető, tehát nyilván bizonyos cselekvésekre vonatkoznak; a varázs még végzeties tündéri tulajdonság értelmével állhat; a kuruzs, igezés, olvasás: a szó, ének, ima elmondásában lelke megfajtásukat; míg az irálás, vajakolás, talán az írást, jel csinálást s valószínűleg egyiránt az ír általi gyógyítást fejezik ki; ezekben állott a megcselekvés, s ezeknek kifolyása volt

1) Grimmél (1054) találom, hogy a száj mosolyának és a csóknak is hasonló bűverő tulajdonított volna, mint a szemnek a szemmel verés vagy szemtől jövésben. erre magyarázza már Grimm ama regés vonásokat, mikép a tündérhölgyek ajkairól rózsák hullanak, mint Freya aranyat sír, és a risus Jovis, én ezen alakokat a tündér Hajnalka gyöngykönyveinél fogva, ama hajnali harmat jelenségről mythosi képletekhez tartom (IX); s most figyelemztetve Grimm e helye által a vonást toldom még, nem ide, de amazokhoz, hogy ezen tündéréknél a gyöngykönyv-sírás mellett, azon rózsamosoly, miszerint ajkaik elnevetésére rózsák potyognak rólok, igen jól talál a hajnali kacagása képzetével, — még a classicus Eos-Auroráról képhez is, hogy rózsás újaival nyitja meg a nap kapuját, s rózsákat hint elejébe.

a megcselekedett állapot, mely ma épen úgy a rosza, a bűvtől eredő bajra használt kifejezés, mikint magok a fentebbi nevek csak rossz értelemben szolgálnak már a bűv, varázs, kuruzs jelentésére. Sajátlag és eredetileg azonban, mint látni, azok nem egyebek voltak, mint a *pogány vallási tisztület részletei és cselekvényei*; a vallás által hitt végzetes varázs, a vallási s istentiszteleti imák elmondása, azaz igézése, éneklése, olvasása, a papok és papnők által gyakorlott írás, gyógyítás, vajakolás. Mire az ő vallás s vele ezen gyakorlatoknak vallási eszméje s kifolyása megszűnt, azok pedig még tovább is, mint gyakorlati vallás, folyvást gyakoroltatának, nem sokára értelemvesztve, bűbáj s ördögi, ellenségesnek magyarázott cselekvésként maradtak fenn már csak, melyeknek azontúl csak rossz értelem tulajdoníttatott; s a mi még csodás, természetfeletti, emberi erőn túli fogalmukban nyilatkozott, az az ördög, a rossz szellem művének tartatott. Így lőnek az óvallás sajátlagi cselekvényei, szertartásai, gyakorlata bűbáj s varázsszá.

Ezen túl hasonlóan tarták fel még pogány kori hagyományaink a *varázseszközök-ről* emlékeket is. Ilyen tudattal fennmaradtak egyike kitünően a **varázsvessző**; általa, érintése által eszközöltetnek a regékben a csodás dolgok, a természetfeletti erő elmulasztása, az elváltozások, megbűvölések, elsüllyedések, valamint a megváltás, megszabadulás, a kincs és szerencséhez jutás. Az közönségesen egy tündéri főbb lény birtokában van, mely által fensőbb hatalmát, bűvét gyakorolja; olykor azonban a kegyelt halandónak jut, s ilyenkor ez is a fensőbb isteni erőben részesül általa, mely tehát azért a jelvies eszközként áll, a fensőbb természetfeletti hatalom jelentésére. Ezen vessző a mondákban többnyire arany v. ezüst, s e mellett különösen tudnak még csak mogyorófa-vesszők s diófa ágakról (Gaal 25, 77, 429, 237 st.).

Hasonló eszköz a **varázsgyűrű** is. Ha az újan a hős megfordítja, minden vágya teljesül, majd végtelen erőt kap fordítására a sárkányküzdő mondahős, majd áttéve látja magát egy más világba, szellemeket idéz elő, arany palotákat építtet velük; vagy átlátja az egész világot, megismeri a rejtett s jövődől dolgokat (gy. 42, 110, 128. Gaal 127, 77, 111 st.); ez utóbbi értelemben áll már helyében a mondában a **varázstükör**, melyben mindent meg lehet látni, mi a világon történik (Gaal 127, Majl. 157, gy. 20, 110, 317), s mit a mai aljasuló mese gyakran már mindent látó látcsővé tesz (népd. 3. 362). Másokban a **varázssíp**, -világ vagy lámpa, mely által a mindenható segítség megjő (népd. 3. 243, gy. 6. 317, Gaal 1, hol az utóbbiban, valamint számos más mesékben is a pipát, mint már arra Grimm is figyelmeztet, ide tartom). Gyakoriak a *varázs-* s *bájtalok* is, melyek a mesében a boszorkányi amaz kántérolási szerelemmel ellenében, közönségesen csak álmat hozók, mi alatt azután a csodás átváltozás történik (Gaal 53, 195); olykor ez is a mondahősnek mint *sárkányerősség*, *erőt adó italul* szolgál a sárkány elleni küzdelemben (Majl. 199, Gaal 77); mint *bűvital* s kenőcs jő elő, mely által a tagok felépülnek, elsorvadnak vagy megdermednek (gy. 30, Gaal 290); mint *élet-* és *halálvíze*, melylyel megfeccskendezve a halottak feltámadnak, ellenben az élők elhalnak (Majl. 257).

Nevezetes varázsszerekként állnak mondáink és regéinkben a *láthatlanná tevő*, *légben vivő köpönyeg* (a népmesei variánsokban természetesen már bunda is), a *száz mértföldet lépő saru* (csizma vagy bocskor), az *ostor* vagy *vessző*, melynek csattanása vagy suhintasára, a hipp hopp kimondásával a mondahős ott van, a hol lenni akar; és ezen szerek is ismét fensőbb lények, tündérek, ördögök, törpék eszközei, melyeket a mondahős tőlük kap, csel vagy erő által elragad (Gaal 127, gy. 11, 24 st. var.); Grimm (elősz. 30) egyenesen már ezen magyar mesei vonás felhozása mellett, figyelmeztet így, mikép az a legtávolabb népek meséiben előjő, mint a hinduban (somadeva 1. 19), a tatár mesékben (quart. reviev 819. 41. 106), a svédben és németben (l. Asbjörnsen n. 9, Grimm k. u. hm. 3. 92 és 132). Ide vélem tartandónak nyilván a finn regei vonást is, melyről Rosenbom tudósít (fama magiae fennis atrib. 13):

in carmine quodam superstitioso miles bellum aditurus optat, ut velum de Väinämöine, et pallium longinqui Lapponis sibi in tegumen corporis contingat:

vaippa vanham Väinämöisen, kaapu, kauko lappalaisen säpe tänne tuotukohon etc.

Tehát a tárgyak az istenség csodás eszközei, melyek az ő csodás láthatlanná tevő, légben vivő ereje s hatalma tulajdonságaival bírnak. Azért vevék a kalevala bűvös dalai is, mint énekesük mindjárt a Musa invocatiója helyet énekli, Väinämöinen *övéből*, Ilmarinen *kovács ülőjéből*, Kaukomieli *kardjából*, Joukahainen *nyilából*. S ily értelemmel állnak már nyilván az összes regékben a *bűvös erejű fegyverek* is, melyekkel a hős csodás vilézi tetteit véghez viszi, mint a *mindent magától levágó, a hüvelyében nyugtalanul mozgó, a hössel növekedő kard, a célt soha sem tévesztő nyíl, a mindent összevágó bárd s összetörő kalapács*; melyek legyőzhetlen erővel állnak egész táborok ellenében a hős kezében, vagy annak bűvös mondatára (l. a kard, nyíl jelveket XVI). Ily értelemmel áll még a bűvös tündéri és hősi *öv*, mely ismét *alakot váltóztat*, különös erőt ad, hasonlóan a gyűrűhöz; s nem kevésbé a tündéri *ing*, mint a hatyúnőknél (IV), s a bűvös *ing*, mely a *höst sérthetlenné teszi* (Majl. 206); mind a kettőről, az *öv* s *ing*ről, még a legkésőbbi megzavart boszorkányi hagyomány is elég nevezetes képleteket tud a bűvölési erőt s alak-váltóztatást illetőleg (l. XIV). Ezentúl még egyiránt nem csak a hős többi eszközeiről, mint bűvös, sérthetlenné tevő *fűvege, vértje, páncélja*, tudnak a regék; de még amaz a mai mesében egészen elaljasuló, tréfás és bohócba tért eszközökről vonások, mint a telhetetlen *zsák* vagy *tarisznya*, a kifogyhatatlan *erszény*, a mindent *megverő bot*, vagy „*verjed verjed bunkócska*,” nyilván ily csodás isteni mindenhatóságot kifejező eszközökkint állnak; az utóbbi, például már világosan azonos, a hős mindent levágó kardjával.

Azért ide veszem még tovább is a népmesébeni és boszorkányi kuruzsróli néphitbeni, azon már látszólag egészen az értelmetlenség s nevetségesbe ájtászó nyomokat, mikép a rosz tündér vagy a boszorkány *pemetefán, szénvonón, gereblyén, pizskefán, lapáton, seprőn* nyargal a légben, a felállított vagy lefordított seprővel űzi varázsát, a pemetefával bűvöl; mit az eredeti eszmének a népképzetben eltorzulta, házi élete és szereitől vett képekkel kifejezése magyarázhatja csak. Még is a mellett, hogy mind ezen aljasodásnak már jó része volt hasonló képzetek megzavarásában, én még ezekben is hajlandó vagyok *istenségi jelzőket s tulajdonságuk kifejezéseit* keresni. Így állnak még egész komolysággal, tündéri felsőbb lény minőségükben, le nem rántva még a népies bohózatba, a kalevala hason alakjai, például, mikép még a tündérnők gereblye és seprővel kezökben előállítvák, s a házi asszony előkelő kötelessége s jelleme lényeges tulajdonaul a szorgos házseprés, a kenyérsütés, sikkolás említetik, mi mindenkör így a tündéréknél is, hol körülményesben leirvák, mint háztartásuk leglényegesebb ténye előkerül. De hiszen épen csak azonos értelemmel állnak a classicus mythosi, előtűnik épen nem nevetséges, de aesthetikai eszményképkint vett, ily istenségi alakok előállításában a megfelelő attributumok, mint Ceresnél a *sarló és kéve*, Bacchusnál a *hordó és gerezd*, Neptunnál a *szigony*, Herculesnél *clapaja*, Pilumnusnál a *cséplő és bunkó* st. melyek csak épen úgy gazdaszi s házi eszközüik, mint tündéreink s boszorkányaink nőiségét s házigazdaságát jellemző *pemetefa, szénvonó, lapát, gereblye*. a mese mindent megverő bunkócskájá, még csudásabb eszköz tehát Herakles bunkójánál. és épen mint mondáinkban számtalanszor a vonás előjő, mikép a boszorkány üldözve számtalan akadályokat tud üldözöttjei elébe bűvölni (gy. 139), elvette a fésűt vagy kefét, melyből erdő lesz, a meszelőt, miből tövises sűrűség keletkezik, tojást, melyből hét mértföldnyi tenger támad, úgy beszélnek mások ezt, kisérve még különös igéző s értelmező mondatokkal, s helyettesítve nevezetes értelemmel felmerülő tárgyakkal. Reguly a vogulból olvassa nekem a mondatot: „hogy ha igézésed előmbé jó, hátra

vetem a tűzkövet, keljen erdő belőle közöttünk." Egy kard így képez áthatatlan válfalat két lény között a mesében a hős bűvös mondatára: „meg ne mozdulj királyleány, kard van közöttünk" (gy. 49). A Kampó táltosról rege (gy. 317) éppen úgy tud egy bűvös bárd hét vágására hidat építeni, hogy a tündérvárba juthasson, mint Väinämöinen egy orsóból bűvös szerek által alkotni hajót, melylyel tündéréhez érhesen.

Mindezen eszközök, a mint hogy a monda is még tudja rólok, hogy felsőbb lényektől, tündérektől st. jutnak a halandóknak, úgy mutatják eredeti értelmüket, hogy sajátlag azon felsőbb lények eszközei s jelzői; melyek által ők fensőbb mindenható hatalmukat gyakorolják. A varázsvessző hasonló Mercurius caduceusához, a csodás, mindent legyőző kard, lelövő nyíl st. a hadisten győzelmes kardja, nyíla st. a láthatatlanná tevő, a fennben különösen a hadban védő köpeny, a hadisten séríthetetlen leple, a léghen vivő bűvös ing, a hattyúnői szárny s lepel, a mértfüldeket haladó saru, Mercur szárnyazott lábához hasonló; s így tovább a többi hasonló bű- s varázsszerek, melyek leszállnak az istenségek és tündérektől a boszorkányi varázsha s bűvös gyakorlathoz képzetbe.

Hasonlón tehát mint a fentebbi bű nemek nevei és tárgyuk, gyakorlatuk, úgy ezen varázsszerek is csak az ősvallási tudat kimultával, mint feledett, érthetetlen maradék aljasultak a varázs s kuruzs jelentésére. Az egykori istenségek többé nem ismert lényegéből, csak a bizonyos tulajdonságaikat kifejező attributumairól, eszközeikről maradt fenn még összefüggetlenül a hit azok hatalmas ereje s mindenhatóságáról, melyet egykor az őshit a tárgynak csak az istenség erejéből tulajdonított, melynek az kifejezése volt. Ily elemekből áll tehát lényegében az, mit ma a varázs jelenségeitül veszünk: istenségek nem értett tulajdonságai, jelvei, egykori szent dolgok, eszközök, tárgyak, cselekvények, szavak kimúlt vallási értelme s gyakorlata. S mivel ezek gyakorlata különösen így a papok, jósok, áldozárok, gyógyítók által vallási tekintéllyel birt, természetes, hogy ezek eszméje is a népnél az álhit s vallásbabonában maradt fel leginkább. Innét, hogy azokat maig régi istenségi, papi, garaboncos, táltos, boszorkány, javós azaz jós st. hason lényekről képzetekkel összeköti. E hitnek tehát nyomai, gyakorlata s tudata még legélénkebben amaz lényekről hagyományos népregés tudatban jelenkezik; s azon különös külső körülmények s tényezők által, melyek ezek közül a boszorkányokat a közel múlt utóbbi századokban az előtérbe tolták, az ezekről tudat s képzetekre rakódott leginkább, miben tehát tárgyalásánál, számos, a mondottakhoz például szolgálatával fogunk a következőkben találkozni.

Másfelől az ily vallási teendők, a mindennapi élet cselekvései és szokásaival összekötve lévén, még inkább az ezek körül maig többnyire értelmetlenül vagy álértelemmel fenforgó azon óhitbeli töredékekben maradtak fenn, melyeknek ezen cselekvés s szokásokban nyilatkoztatát az úgy nevezett *álhit*, *előítélet* s *babona* nevekkel értelmezzük. A *babona* szavat t. i. én így veszem különösen a latin *superstitio*, a német *aberglauben* értelemmel; miszerint ez utóbbiak nem általában a pogány vallás hamis, haszontalan voltát fejezik ki, hanem sajátlagi csupán azon egyes maradványokat s töredékeket — *superstitio* — *superstare*, *aberglaube* — *überglaupe* (übergebliebener glaupe) értelemmel — melyek belőlők még fenmaradtak. S e szerint volnék hajlandó magát a *babona* szavunkat is magyarázni; gyökiben a szó *bab*, s mint ilyet, azonosnak tartom a nyilván magyar tündéri *báb*, *bába* névvel (I. IV), mint azt mondánk még a roszitündéri *vasorrrú* st. *bába* nevekben ismeri, s mely így a tündéri sajátlagi ősvallási névből lejöhetett, a tündéri bűvőt, hatalmat, gyógyítást s többi vallási cselekvést gyakorló papnők *bába* nevére, mikép még maig a szülészetet gyakorló (obstetrix), s ezzel összekötve nem egy kuruzst, varázst, írást st. tudó, gyakorlott, s maig is népünkön itt ott gyakorló minőség s hivatal neveül bírjuk. Hasonlón leszármazottnak láttuk (IV) például a *Varázsoló*, valószínűleg tündéri tulajdonságot kifejező nevet, a

varázs boszorkányi bűvre, s nyilván boszorkány neveül a krónikai Rasdi helyetti Bonfiniánál helyesebb Varasole névben, mely azonban e nyomok szerint világosan egy magy. pogány vallási pythonissa jóspapnő hivatalneve. Így maradt fen tehát az általános tündéri *Bába* név, melyet még ekkép a palóc *bábabukra* = szivárvány elnevezés tud, a szivárványt a *Bába tündér* bukrának, szalagjának nevezve — csupán rossz tündéri, boszorkány értelemmel a monda *vasorrú bábjában*; míg különösen a magyar népdal, népbeszéd a *baba* nevet megint a kedves, a szerető, szép ifjú leány neveül használja, ki a legény babája, tündére st. s ezen értelemmel átmegy a kisdéd kedves gyermekre, s ilyen alakra a bábra (tocke). Jól látom e mellett a szláv azonos nevet, mely már így szinte mythosilag felér a *zlata-bába*, *jaga* v. *ježi-baba* szláv mythosi tündéri képletekbe, még ma a népnyelven megvető kifejezésként dívik csak a *baba* elnevezéssel az öregnőre alkalmazva. A hasonlatosság azonban itt legkevésbé zavar meg a szónak pogány korunkba mélyen beérő eredetisége felvételében; rokon hasonlatok, mint őszóra, a sanskrit *bhava*-nál fogva is előhozhatók volnának; de nyilván ezeken kívül is a név euphonicus első gyermekhang, mely épen úgy, mint a *tata*, *atta*, *papa* szavak minden nyelveken át már az atya elnevezésére szolgáltak, úgy a baba is, anyára nézve állhatott, ha bár ma más ily nevek, a *mama* st. által háttérbe tolult is, ezen anya jelentéssel azonban már igen jól állhatott az *anyai*, *tündéri lény* ősz eredeti neveül, melyet tehát nyelvünk s mythosunk épen úgy birhatott s fentarhatott, mint a szláv. S ennek nyomán már következetes volna, hogy mint a sajátlagi tündéri tulajdonságot kifejező tündéri név Varasolótól lett a tündéri boszorkányi jelenségnek, a bűv — zaubernek neve varázs, úgy lehetett a Bába tündér s ettől Bába pog. vallási pap- s jósnői névtől, a varázs, álhit s kuruzskint gyakorlott s fenmaradt pog. vallási maradvány neve is *babona*, azaz a bába által gyakorlott cselekvény. A nevet és a szavat azonban még ezentúl is lehet tovább keresni; nem csak ismer még hagyományunk egy további *Babós* tündéri rém vagy talán házi szellem nevet (IV), de a kuruzslást, varázslást, igézést is egyiránt még sok helyt *babicsolás*, *bóbicskolásnak* nevezi; nem tudom ugyan vajon ez utóbbi, nem volna-e a népünkneli néhol még mint kuruzsló cselekvény gyakorlott *babvetés* általi jóslatból magyarázható? A tájszótárban *babvető*, „bab- vagy paszuj-szemeknek hányásából jövendőző;“ és boszorkánypöreink épen így igen gyakran előhozzák a vádat, hogy „*babot vetett, babot vagy paszulyt hányt az asztalon*“ (I. XIV); miszerint tehát babbóli jóslás volna a babicsolás? én nem vélném; a mint én a babicsolás szó divatozását ismerem (Komárom vidékén; a tájszót. nem ismeri, benne egy bóbicskolni szó jön elő ugyan, mint Balaton melléki szó, de a nem eléggé értelmes — mi máshol is a tájszótár értelmezései baja — magyarázattal: bollogatni, babinálni) az általános értelemmel áll a varázslás, bűvölés s kuruzslás általi megcselekvés jelentéssel, a nélkül, hogy a nevet sokhelyt használók a babvetési kuruzslásról tudnának. Kétlem azért, hogy azzal azonos volna, miután a boszorkánypörökbeni vádak is nagyobbára ezen babvetés kifejezésére a paszuly hányást használják; s talán közelebb álland a szó alatt értett bű magyarázatokint a tájszótárban *bobirkálni* „testen vagy a főben ujjaival gyöngéden motozni.“ mi ismét ama írás, vajákolás, dauzsolási kuruzsnak is lehetett gyakorlási módja. A szavat tehát mindenesetre hozzá lehetne tartani a babona szavunk megkísértett azon magyarázatához, hogy az a bábai pog. papnői cselekvény s gyakorlatnak maradványa.

Mi már magát ezen babonai emlékeket illeti, t. i. mind azon pogány vallási maradványokat, melyek maig bizonyos idők-, helyzet-, állapotban teendőkké, mint szokások némi álhittel s előítéleteileg összefüggnek, nem lehet szándékom itt külön rovatban tárgyalni. Mi közülök mint pog. vallási maradvány még teljes értelemmel felismerhető, az úgy is az egyes illető rovatok alá jön, hol azok adatokul felhozvák, s magyarázvák; azonkívül a mint a legtöbb a varázs s bű fogalmával azonosul, az ezekről

adott előbbi magyarázatokban talál helyet; a legtöbb még ismét a boszorkányi felszított képzetekkel egyesülve, melyre mint mondók mind ezen paganiák az utóbbi századokban lerakódtak, a következőkben lép előnkbe; s a mi még ezentul kevésbbé felismerhető értelemmel fenmarad, valamint általában az összes babonai, amaz itt már felhasználható nyilatkozatok is, épen úgy mint összes mondáink, regéink, meséink és szokásaink egy külön gyűjtemény tárgyát teszik; itt tehát a mythológiának, melynek ma egyik kútfejekint vehetők, külön tárgyaul nem szolgálhatnak. Elállok azért a gyűjteményimben fenlevő babonák e helyti sorozatos közlésétől, fenhagyva azon időre, midőn kiterjedtebb szedés által gyarapítva, néphagyományaink méltó s teljes felmutatásakor azoknak majdan kiegészítő részéül fognak megjelenhetni.

XIV. BOSZORKÁNY.

A boszorkányi képzetek mythosai alapja, tényezői. középkori újabb elemek. A boszorkány név. emlékeinkben nyomok. A boszorkányrege. az ördög megjelenése, csábítása; a boszorkányi örökség. tanítás, beavatás, abrenuntatio, fogadás és hódolat, vérrel aláírás. megbélyegzés. Drómó, Hop, Hopciher, bakkecske. boszorkányi összejövetelek, áldozatok, áldomások, főzés, lakoma, tánc, zene. gyülekezet-hely s idő. társulataik, ördög- drómó-had. vezérek, hadnagyok, atyamesterek, fűhordók. a boszorkányi alak, légben járás, eszközkök, öv, ing st. ropplózsír. föld- és termés-károsítás, harmatszede, szárazság, jégeső, szélvész gerjesztése. emberkárosítás, szívújás, gyermekragadás. kurnzs, gyógyítás, jóvendülés. bűvölés. Szépasszonyok.

A bűv s varázsszal mai felfogásunkban azonosított boszorkányi képzetet a pogány vallások egyik legismeretesebb maradvékaként birjuk. Annak alapját s tényezőit, mind a mellett, hogy a boszorkányokról téveszmék majd nem korunkig az egész világ kerek-ségét uralták, ügyök több századokon át a törvénytudósokat, a dolog mibenléte a történetírókat és bölcsészeket foglaltatá, maig sem vagyunk képesek teljesen s minden részleteiben felismerni, ha csak azon mythosai elemek vizsgálatába nem ereszkedünk, melyekben fogamzott s melyekből keletkezett. Mielőtt azért a boszorkányi jelenséget saját mythologiai tárgyunkként vizsgálnók, szükséges az e felől általános nyomok s hitregés nézetek rövid magyarázatát előbocsátani; mi ismét egyszersmind diagnosisul szolgálánd, mennyire lehetett vagy volt az mythologiánk sajátja.

A boszorkányokról hitregés képzetek nyoma az összes ősi pogánykori emlékekben fellelhető. A hinduknál, mint a hellenek s rómaiak emlékeiben egyiránt nyomaira akadunk. Különösen élénken fen volt a hitképzet a skytháknál is: a boszorkányok tekintete halálhozónak tartatott, ki velük szolt elszáradott, a vízbe vetve el nem merültek, a gyermekeket ragadozták és felfalták¹⁾. A képzetek alapeszméjeül általában már a hitnézet szolgált az isten és ember közötti fensőbb lények, szellemek befolyásáról, a ros szellemek incselkedő, kísértő, káros hatalmáról, a jók segéd, örkdő hivatásáról, különösen pedig a tündéri, s kiválólag női, anyáskodó, végzethatározó lényeknek az emberi ügyekbe való elkeveredéséről, jó vagy ros természetük vagy kedvük szerint, Jót vagy rosszat eszközölve, csodás természetfeletti módon, mi, mint főlényeknek

1) a hindub. somadaeva 2. 58. — Strabo 1. 2, Plautus pseud. 3. 2. 31: striges puerum involaverunt. Cicero div. 1. 31. Petronius 62: striges comederunt nervos tuos. Plinius 7. 2. 4. Tertullian. adv. Val. (ed. Par. 1566. 1. 644): nonne te in infantia, inter somni difficultates, a nutricula audire lamiae turres et pectines solis. — a skytháknál: lásd Uckert skythien 313 összeállítva a classicusok tudósításait.

hatalmukban állott; — nevezetesen pedig a mint azután az istenségi hatalom és erő részeséivé lőnek, vagy képviselőinek tartattak, azoknak szolgálai s képviselői a földön, a papok s papnők, mint jószok, áldozók, orvosok, jel-, betű-, ének-tudók st. úgy ezekre is sok tekintetben átment a hit, a természet felett hasonlóan az istenség erejével és segélyével, bűv- és varázs-eszközökkel gyakorlott befolyásukról. Hogy ezen általános vallásjelenségekből mikép származott a boszorkányokról képzelt, könnyen felismerhető annak tárgya s tényezőiből: miszerint az egész nagyobbra bizonyos bűvös emberek, különösen nők, és kiválólag öreg nők, a rossz s gonosz szellemek s főbb lények ereje és segítségével bűvös cselekvésének tartatott. Nyilván a nőket illeté már nagyobbra az őskorban is az isteni tisztelet s vallási cselekvény ide vont bizonyos köre. A férfiakat közönségesen a had s csaták nyugtalan ügyei, a házi- s népkormány, a bírói tiszt, földművelés és nyájtenyésztés gondjai foglalták el, e mellett látjuk ugyan őket főpapi, áldozári, sőt bizonyos jósi szerepekben is kitünőleg működni; de a mélyebb ihletet-séget, a rejtélyesb s gyöngédebb kezelést kívánó szertartások és cselekvények a nőket is kiválólag illeték. Gyöngébb nemüknél, házas körök s természetüknél fogva, ők az orvosok, a titkos erejű gyógyfűvek főzői, szedői s ismerői; ők ápolák, gyógyíták a betegeket, hegeszték s bekötözték a sebeket, készíték a gyógyírt, írtak, kentek, fontak, szőttek, varrtak, himeztek ábrákat s jeleket csinálva, sok helyt az írás s énekekben is a férfiak felett gyakorlottabbak lehettek. E mellett még a nő gyöngébb testműszervezete és ingerlékeny képzeténél fogva sokkal fogékonyabb s képesebb volt az ihletesség, lelkesedés, ábránd következtében keletkezett jóslatokra, előlátások és előérzetekre; általa ezek magasztosabban nyilatkozhattak, s több hatással bírtak, mint a kiszámolt férfiúi jóvendőmondói cselek. Az ekkint a papok mellett, minden ősz vallásokban helyt foglalt jószok s áldozár papnői — bizonyos istenségeknek, vagy különös célokra kiválólag szentelt — hivatal azonban sajátlag az ifjú, fellengző képzetű, ihletettségre képes szűzhölgyeket illethet; számos egyenes bizonyosságok felhozhatók, hogy azok csupán csak ily szűzek által gyakoroltattak; miszerint a hivatal is csak bizonyos korig tartott, melyen túl rá képtelennek tartattak. — Így származhatott már azon időben a papnői hivatal mellett, a kiszolgált papnők, a családi életbe visszalépést nem talált nők, az ekkép megkorosodott aggnők alattomos s máris ártalmas s kárhozatosnak tartott működése. Ha e nőket ismét úgy tekintjük, mint kikből családi körön kívüli természetlen állapotukban s agg koruk által a jobb, gyöngédebb női s emberi érzés kiholt; kik a házi, családi élet köréhez nem lévén lekötve, munka s foglalkozás nélküli állapotukban, az általuk egykor gyakorlott jóslat, varázs, kuruzs, gyógyítás folytatására szorultak; de azt nem többé az isteni tisztelet körében s oltáraik mellett, de titkos s alattomos utakon, nem többé a vallási szertartás részleteként, hanem szabályaitól menten, eltorzulva, elaljasodva, vadon gyakorolván, történni kellett, hogy körükben a tárgy, működés s jelentése elaljasodjék. Így lőnek a gyógyszerek, írek, italok kezökben méreggá, kantérozássá, bájítallá; az istentiszteleti imák: kiolvasás, igézés kuruzsává; egyéb szertartások, áldozatok, jóslat st. bűvöléssé s varázssá. már csak titkos, aljas, rossz ügyekben gonosz, ártani kívánó szándékból folyamodtak hozzájuk; és ők aljas s bűnös módon segítének; s így lőn, hogy egész cselekvésük, amaz előbbi, mintegy józan s áldásosnak tekinthető helyébe, vétkes s kárhózatossá vált. kizárva az istenség tiszteletéből, ördögszolgálatá lett, mert nem a jó, de a gonosz főbb lények segítségével üzék hatalmukat s befolyásukat. — Ily állapot foglalhatott helyet a legtöbb pogány vallásokban, még azok virágzása korában; annál inkább pedig akkor, midőn a pogányság más hit felvételével a háttérbe tolt, s már csak titkon lappangott, elaljasodott állapotban, elvadultan tengve még egy ideig az új hit mellett; s visszavonultatán is még titkosan s darabosan gyakoroltatott kevés fennmaradt hívei és számos öntudatlan — az új tantól nem eléggé áthatott — félhívei által. Azonos tehát ezen jelenség is a

főtebb (XIII) jellemzettel: mikép az ősvallási hitcikkek, szertartások, cselekvények, az ősvallás gyakorlata kimúltával a babonába aljasodva maradtak fen; — mi annál természetesebb volt, hogy fenmaradtak, mert az ősvallásokba az élet s természet bizonyos kellékeiből tértek át, s így ezekkel összefüggőleg még azután is fenmaradhattak, midőn a vallásból kitértek volt; — így lőnek a papok s áldozárok titkos, bűvös gonosztevőkké (malefici), a jóspapnők, a gonosz szellemtől megszállott (pythonissak) boszorkányokká; kikhez azonban a megszokottság, az ősi, nemzeti szokásokhoz természetes ragaszkodás, az új állapotok által megsértett köz- és személyes-érdek, vakhit, tudatlanság, nyomor és vétek még sokakat vonzott. Ezen tényezők eszközlék, hogy akár valóban egy ily bűvös, boszorkányinak jellemzettel, ártalmas szemfényvesztők, kuruzsolók személyzete és gyakorlata csakugyan fenlétezett; akár pedig, hogy az egyes ily rossz akaratokra, vagy öntudatos és öntudatlan vakhitben élőkre, ezen összevágó események által keletkezett, nagyítottan s túlzottan képzett ábrándok reájok képzeltek.

Ezen tényezők tehát, mint mondók, valamint mindenütt előjöttek, úgy igazolják a boszorkányságról minden népeknél általános vélemény mythosi alapeszméjét. Minden mythosokban, valamint a mienkben is, honos volt a hitképzet a jó istenségek, szellemek és főbb lények mellett, a rossz szellemekről, gonosz tündérek, minők már a keleti ősvallás mythosokban a devák, divek, dzsinek, gulek; a classicusban a gorgonák, furiák, lámiák, satyrok; az európaiakban a feék, Berchta, Holde s más elaljasodott pogány istenségek képletei; nálunk a mese rossz tündérei, a boszorkányok — a mint még a monda őket így ismeri sajátlag tündérileg, mint felsőbb lényeket, menten még a mai néphit bizonyos öreg nőkre átvitt vonásaitól, — a vasorrú bábák, banyák (LIV). A természetfeletti mindazon bűvös erő, hatalom s befolyás, melyet a mai néphit a boszorkányokról tud, nagyobbára csak amaz mythosi lények tulajdonsága, mint a légben menés, repülés, a láthatatlan éji megjelenések, a légies szellemi természet, melynél fogva mindenhova behatnak, minden gondolható s megjelenésük, eljárásuknak megfelelő emberi, állati st. alakok felvétele. összejöveteik és táncaik, az emberekre káros, ártalmas befolyásuk, gyermekek elragadása, az emberek magokhoz csábítása, a színes kegy, melyben őket részesítik; a föld termésének, a barom s nyájak gyarapodásának áldása vagy megkárosítása st. a szél, zivatar, jégeső gerjesztése st. Másrészt ismét így felelnek meg a róluhi képzetek a pogány papok, bűvösök, jóspapnők s papnők minőségének, — mely természetesen sokszor amaz felsőbb lények fogalmával bir, mint mondók, kiknek tulajdonságai leszállottak az emberiségnél helyettesítőikre, közbenjáróikra, hatalmuk s erejükkel működő, jósló, bűvölő személyiségekre — valamint hogy ezek is így foglaltak helyt az összes pogány vallásokban; mindenütt ezen isteni hatalom s erő lehozói s alkalmazói lévén közvetítő szerepük által; minden vallás birván jóspap, csodás befolyású ihletett áldozárokkal, papnők és jóspapokkal, magusok és druidákkal, táltosok-, bűvészek és pythonissákkal. Ehhez képest azután a boszorkányokról a képzet, hogy vas kálánokban lóhúst főznek, füvek erejét ismerve, a szedetekből, valamint az állatok belső részeiből gyógyszer készítenek, ereket főznek; mi nyilván az áldozati főzésre, gyógyszer készítésre vonatkozik. mikép jóspapnak különféle tárgyakból, az állatok s emberek béleit megköltik s megzavarják; mi ismét a pogány jóslás, bélizés, boncolás. bűvös szereik, cselekvényeik az áldozati eszközök, istentiszteleti s vallási cselekvények töredékei, mint az igézés, olvasás a pogány ima. összejöveteleik, melyeket bizonyos helyeken, bizonyos időkben tartanak, még a pogány áldozathelyek és ünnepek emléke, mint az utóbbit jellemzőleg még a néphit időfordulati évszakokban tudja (mint Luca napján st.), melyek a pogánykor kitűnő ünnepei valának. az ily alkalommal sip és dobzózási orgiai, nyilván még a régi paganiák emlékei. Mind a kétfőre vehető végre alakjuk; valamint ama főbb lények különféle alakokat vettek fel, úgy a jóspapok, bűvösök is hivatalkodásukban kendőzék magukat, sőt állati alakokban st. jelenének meg.

kinézésükre nézve is: a sovány, redős arcú, borzas hajú, igéző, csipás s kancsal szemű, fogatlan szájú, irigy, kárványgó tekintetű, hosszú körmű torzalak: épen úgy lehet ama megvetett öreg, bűvös kártevő papnő, mint a vasorrú bába tündérnő, az iszonyatos alakú gorgona, a medusafő, s a finn regében a fogatlan, állatlan, öreg, pohjolai Louhi, boszorkány-tündérnő.

Mindezekhez azonban nyilván még új tényezők járultak, melyek azt eszközölték, hogy ezen pogány maradék képzetek oly élénkséggel maradtak fel a többi felett, s hogy úgy mondjuk, azokat mintegy felébresztve az előtérbe hozák; minél fogva a többi pogány vallási reminiscenciák idővel természetes eltűnése mellett, ezen régi boszorkányi, újabb tényezőkkel elvegyített képzetek egészen megváltóztatott értelemmel uralkodóvá lőnek; s mint egy a csatornát képezék, melybe azon pogány emlékek lefolytak, a magot, melyre összevegyítve más zavarék újabb fogalmakkal, mind az, a mi még körükből fenmaradt, lerakódott. Ezen újabb tényezők mindjárt a nézetben fogamzottak, hogy a pogány vallásnak a keresztyénség általi háttérbe tolultával, annak minden emléke, művei, képzetei, az ördög, a rosszszellem művének tartattak; hamis istenségei, bűve st. nem annyira a nem létezőnek, hamis, csalékony, üres képzetnek nyilatkoztatott ki, hanem inkább a rosszszellem, az ördög által létezőnek; istenei hatalma az ördög ereje s befolyásának jellemezett. Tőle származott, s az ő műve volt tehát minden a köznézetben, mi az óvallásra vonatkozott, s így igen következetesen a boszorkányság is, csak is az ő ereje s befolyásával történhetett; mi már annak kitünőleg nem csak vétkes voltát, de valódiilag létezését is megerősíté és sanctionálá. Mind e mellett a keresztyéni hitnézet soha sem engedi vala azt oly jelentékenységre emelkedni hitelveinél fogva, ha hogy véletlen külső körülmények a téveszme kinövését elő nem segítik. Ezek a középkorbani eretnekségek voltak, különféle fonák, zavart tanaik, s még inkább ezek kinövései, elfajzásaik és félreértésük; az ezekből eredett polgári s egyházi surlódások, nyugtalanság, az üldözések s vizsgálatok, gyanúskodás mindinkább tovább terjedve, utóbb elválasztó vonalt nem tudva s nem találva, eszmekörébe fogott mindent, mi útjában vagy képzetében eltérőnek látszó állott, vagy hogy csak állani látszott. így érték egymást minden részről a recriminatiok s üldözések; eretnekséget, pogányságot, babonát, bűvőt, szemfényvesztést s gonosztévőket összezavarva és egymásra fogva. S ezen értelemben találjuk Europa közelete kezdetétől, mintegy a 7. v. 8. századtól, egész a 12-ik századig, a boszorkányságot véve. Eleinte azt még a törvények s az egyház megválasztják; egyenesen pogányságnak, pogány babonának jellemezve, s mint valóban létezőt tagadva; e mellett azonban a pogány hitet gyakorlókat tanításra utalva s büntetve, a gonosztévő bűvösöket, szemfényvesztő bájosokat, méregkeverőket, jövendőmondókat st. egyenesen megválasztva és büntetésre ítélve. míg később a kitörő eretnekségekkel a 11-dik s következő században, már ezek értelme azonos lesz s elvegyül az előbbiekkal, rájuk azonos büntetések szabvák; végre pedig ezek elmúltával is, fenmarad a különös vegyülék eszmékből a kor setét jelleméhez képest alakult természetlen álhit s előítélet a boszorkányság azon neméről, melyet ma a boszorkányüldözés s -pörök alatt értünk. Mind erre a tanúságot adó nyomok mindjárt alább állandnak, az állapotnak hazánkban ismertetésénél felhozva. — Ily tényezők közül származott legzavartabb képzetek egész vegyülete volt az tehát, mely a hozzájuk járuló személyes érdekek, a gonoszság, bosszúvágy, butaság, fondorkodás és cselszövények hosszas szövődéke által, az ártatlan és szerencsétlen emberi lények számtalan egyéneire átruházott; ez által keletkezett azon dühöngés, mely a boszorkányüzés, -pörök, és -égetés neve alatt, — különösen némethonban, a boszorkány-üzésnek előkelőleg hazájában — az emberiség gyalázatára az elméket századokon át foglalkodtatá.

Ezen eszmék s következtükben az üldözések s boszorkánypörök annál könnyebben találtak viszhangra a többi europai népeletbeni érintkezések által, mennél

természetesb, hogy hasonlókhoz s körülményekhez fogva, hasonlókat s állapotokat kell bekövetkezni. Mind ezen népeknek régebbi vallásaikból, mint láttuk, megvoltak a tényezők, meg voltak a külső körülmények, s a kornak jelleme, mely az élenként nézetet mindenütt befogadta, s következtében a szomorú ábránd következeit magával hozta. — Ennyit vélttem itt eleve általában elmondandónak azok nyomán, mit eddig a történetvizsgálat s — bölcsészet a boszorkányságról állhatról, annak alapja s kifejlődéséről világosan felismert; különösen pedig vonatkozással tárgyamra, annyira, a mennyire annak mythosi vizsgálata ebből különösen a mythosi alap kiemelését megkívánta¹⁾.

Átmehetek már a következőkben a tárgynak emlékeinkbeni vizsgálatára, s a belőlök felmerülő mythosi nyomok összeállítására; mire nézve megjegyzem, hogy itt céлом, csak mythologiai tárgynak megfelelő vizsgálat lehet, nem pedig a boszorkányságnak a többi tekintetéből általános taglalása; úgy szinte, hogy a következőkben sajátlag nem lehet további szó a boszorkányról, mint sajátlagi magyar mythosi tündéri lényről, vagy talán jós, bűvös, pogány papnői hivatalról, mit már az elsőre fentebb helyén tárgyalok, az utóbbira pedig alább fogok érni; de amaz általános, a pogány mythosban alapuló maradékképzetekről összesen, melyek a boszorkányságban élénken fennmaradva, itt összes mythologiai emlékeinkhez felszedendő adalékokul szolgálnak.

Maga a **boszorkány** név már eredeti sajátunkul mutatkozik; jelentésére nézve legközelebb állhatna *bosszú* gyökénél fogva az *indignatio*, *vindicta*, *ultio* értelemez; mi igen jól megfelelne a rossz, gonosz, haragos, bosszú s kártevő tündér tulajdonságának; a gyök *o* hangzóját *a*-val felváltva a *coitus* értelmet adná, s a nyelvünkön ezen igével alakított régi ismeretes káromlás, azon lingami értelmére vezetne, mely a mennyire a mythosokban ily lények igen gyakori s jellemző tulajdonsága, úgy nálunk is egy pár összefüggő nyommal volt már fentebb adatható (I. X). A névhez régi mythosi nomenclatiókból is voltának hasonlók hozzá állíthatók, a hindub. *Bhomasura*, *Bhumaser* (Hammernál Jahrb. d. lit. 2. 319: *bhu* v. *bhum* — föld és *asur* — szellem) egy rossz szellem, a setéség szelleme nevekint jó elő, u. ott egy hasonló *Bhavesvari* is, az egiptomib. *Busiris* talán. Jerneynél (2. 127) még találóbban tartatik hozzá a perzsa *Buzurge*, D'Herbelot szerint (orient. 3. 227): *homme doué du fort grands talents* — nagyszű v. tehetséges ember, mit azért Jerney bölcsnek s tulajdonképen magusnak magyaráz. Firdusinál (2. 91) perzsául *Basur*-nak nevezetik a török sereg zivatart támasztó garaboncos féle bűvöse. A magyarországi szlávoknál szavunkkal egészen azonosan jó elő a *boszorka*, *boszorák*, elnevezés; melyet azonban nem találva más szláv nyelveken²⁾, a táto, varázs stb. hasonlóságokhoz, mint tőlünk elkölcsönzöttet tarthatunk, így nevezi például szláv népiünk közönségesen *striga*-nak is, nyilván a latinból elkölcsönzött *striga*-tól. — Szavunk értelmétől eltérőknek mutatkoznak más elnevezések, mint a lat. *saga*, Cicero (div. 1. 31) szerint: *sagire sentire acute est: ex quo sagae anus, qui multa scire volunt; striga* Festus (s. v.) szerint: *striges ab avibus eiusdem nominis, quia maleficae mulieres volaticae dicuntur; a román nyelveken innét az ófranc. *estric* és ol. *strega*, *stregona*; a német *hexe* jelentése homályos, Grimm (992) szerint az óéjsz. *hagr**

1) A tárgy számos és kimerítő művekben tárgyalva már a külföldön; minden országból s az egy némethon majd nem minden tartományából a boszorkánypörök szorgalmas kiadásai léteznek már. Az általam használtak közül itt csak Soldan gesch. der hexenprocesse (Stuttgart. 1843) legyen idézve, mint e tekintetben a legjelesb s kimerítő mű. mythologiai célomra itt is leginkább Grimmet (983) követhetem, ki a mythosi alapot s találkozásokat ebben már megfelelőleg kimutatta. — nálunk legújában Palugyay a történeti főbb szempontok előadásával jól vezette be az általa felmutatott egy két szegedi boszorkánypöri töredéket (a honunkban egy pár boszorkánypör kiadásairól alább szólok, valamint ebbeli más költőimről is). épen ezek nyomtatása között veszem már csak: Müller Fr. beitr. z. gesch. d. hexenglaubens in Siebenbürgen. Braunschweig 1854, jeles kis iratot. — 2) csebben az általánosb áradelja, kauzudnice, travicka, a szerb. és horvátban veslec, vestica. mind ezen nevek szlávjaiknál is nagyobbára ismeretesek, s az általános bűvös értelemmel dívnek.

— dexter artificiosus, ügyes; mi némileg a sagus is volna. E nevek nem kizárólag csupán a nőket illetik, a boszorkány lehet férfi vagy nő neve, épen úgy, mint mondánk tud némileg még tündér férfiakat is (I. IV); a szláv nyelv nálunk a nő *boszorka* mellett képzelt him *boszorákot*; a német mai női *die heze* mellett férfi *hexenmeisteren* túl a szavat eredetileg s a népies szólásban *der hex*-nek is tudja.

Nevezetesen s megfelelőleg egészen a boszorkányságróli kimutatott alap pogány képzetnek, jönnek elő már a boszorkányokróli s boszorkányságróli felemlítések s első adataink törvénykönyvünk első lapjain. Sz. István decretumában (2. 33): *de strigis. si qua striga inventa fuerit, secundum iudicalem legem ducatur ad ecclesiam, et commendetur sacerdoti ad ieiunandum fidemque docendum*, post ieiunium vero in modum crucis in pectore et in fronte atque inter scapulas incensa clave ecclesiastica domum redeat, si vero tertio iudicibus tradatur. nevezetesen összefügg ezzel, bővebb értelmezésére nézve, mindjárt a rá következő (34) t. cikk: *de maleficiis. ut creatura dei ab omni laesione malignorum remota, et a nullo detrimentum sui passura maneat, nisi a deo, a quo et augmentatur*, secundum decretum senatus statuimus magni cautionem terroris *veneficis* ac *maleficis*, ut nulla persona *maleficio* aut *veneficio* quemquam hominum a *statu mentis* aut interficere audeat, aut si quis vel quae posthac hoc praesumpserit, tradatur in manus *maleficio* laesi, aut in manus parentum eius, secundum velle eorum diiudicandum, si vero *sortilegio* utentes invenientur, ut faciunt in *cinere* aut his similibus, ab *episcopis flagellis emendentur* ¹⁾. Ezen két törvény mindjárt a legvilágosabban mutatja fel a boszorkányságróli hitet eredeti alakjában; szerintök a boszorkány — striga még nem lehet más, mint egyszerűn pogány bűvös nő, minő azért ha feladatik, csupán az egyházhoz utasíttatik, hogy az egyházi személy tanítsa a hitben, s bűjtöltesse; ismétlés esetében megbélyegeztetik, s végre ha jobbitthatlan, adatik át a bíróságnak; így értem a következő pontot is, az előbbi kiegészítő s magyarázó további részleteül véve, hol azon bűvösök — (malefici és venefici, mi közönségesen az akkori nyelvszokásban szinte csak a bűvösök s boszorkányok neve) — és jövendőlok (sortilegi) ellen rendelkezik, kik babonás, azaz pogány módon még jósolnak, utasítva ezeket is csupán a püspök büntetésére; ellenben a gonoszabbakat, kik bűvöléseik, mérgezések — tehát azon kantérolás által, az emberek halálát eszközlik, vagy azokat elméjükben megháborítják — tehát a bódító megbűvölés — hasonlóan, mint a gyilkosokat büntetve; miben különös figyelmet igényel már a nevezetes bevezetés, melylyel a törvény a bűvösök ezen vétségéről kezd szólni; tisztán felemelkedett keresztényen nézettel előadja ugyan is, hogy sajátlag az embernek nincs hatalmában természetfeletti módon ártani, és csak az istent illeti a hatalom; mért én a mondat ezen értelmét keresném a szavakban: *ut creatura dei ab omni laesione malignorum remota, et a nullo detrimentum sui passura maneat, nisi a deo, a quo et augmentatur*, mintha t. i. a keresztény törvényhozás egyenest véleményét fejeznék ki a pogány néphit ellenében, mely természetfeletti erővel bűvölőket hitt, mit azért az tagad, minden fensőbb befolyást csak az istennek tulajdonítva, s a bűvösök s kantérolók gonosz, ártalmas kuruzsát, egyenesen nem bűv, de gyilkosság és megmérgezésnek nyilatkoztatva, s e szerint büntetve; ellenben az ártatlanabb pogány jókat és boszorkányokat, az egyháznak tanításul s fenytetésül adva. Mi tehát tökéletesen az eredeti nyom még a boszorkányságról. Egészen ily értelemben hangzanak a további rendelkezések. Sz. László törvénye (1. 35) szerint: *meretrices et strigae secundum quod episcopo iustum visum fuerit ita diiudicentur*, a feslett életű nők s a varázslónék egyenesen ismét az egyházi fenyték alá tartoznak; mint erkölcstelenek, vétkesek s keresztény hitellenesen

¹⁾ a) a szöveget Endlicher gesetz. d. h. Steph. eredetibb szövege után adom a corpus iurisi nevezetesen eltér: si secundo in eodem crimine inventatur simili ieiunio subiciatur st.

elő felpogányok. Mire már egészen a maga rendén következőes Kálmán nevezetes törvénye (1. 57): *de strigis vero, quae non sunt, nulla quaestio fiat* ¹⁾, mi természetesen azt mondja, hogy amolyan strigák, boszorkányok, minőket a nép hisz, nem léteznek, s a mit bizonyára István s László törvénye is így tart, a strigák alatt csupán pogány varázsló nőket vélsz, s a természetfeletti hatalmat csak az istennek s nem bűvösök befolyásának tartva; s azért maga Kálmán is, midőn törvényében a striga = boszorkányokbani néphitét álhitnek kinyilatkoztatá, még azért a sajátlagi bűvösöket nem tagadja, sőt szükségesnek találja ő is ellenek rendelkezni, mint 67-dik törv. cikke mutatja: *malefici per nuncium archidiaconi et comitis inventi iudicentur*; hasonlóan a synodus strigon. habita sub Colomanno rege (Endlicher mon. leg. 355): *si quis de maleficio accusatus convictus fuerit secundum canones poeniteat*.

Épen így nyilatkozik már a régibb külföldi törvénykezés is, mit a felvilágosító hasonlat miatt ide vonhatok. a capit. Caroli de p. sax. *si quis a diabolo deceptus crediderit secundum morem paganorum, virum alique aut feminam strigam esse, et homines comedere, et propter hoc incenderit, vel carnem eius ad comedendum dederit, capitis sententia punietur. lex Rotharii 379: nullus praesumat aliam alienam aut ancillam, quasi strigam occidere, quod christianis mentibus nullatenus est credendum, nec possibile est ut hominem mulier vivum intrinsecus possit comedere.* ezen törvények nyilván hasonlóan küzdenek a boszorkányokról hamis pogány néphit ellen, mint a mieink. De nem csak a világi és egyházi törvénykezés, de azon kevés felvilágosodottnak tartott kor írói is, nagyobbára szerzetesek s egyházi férfiak, jobban ismerték még — mint a közel múlt századoknak a boszorkánypörökkel foglalkozó valamennyi nagy törvénytudósai s bölcsei — ezen strigai álhitet, mint egyszerűn pogány, babonás emléket, melynek azért semmi mélyebb jelentőséget nem tulajdonítottak, mint épen a mennyit egy pogány maradék előítélet kiirtása kívánt. világosan tanusítják azt adatok, mint péld. Guilelmus Avernusi 1066. (l. Grimm 1012): *idem sentiendum tibi de aliis malignis spiritibus, quos vulgus stryges et lamias vocant, et apparent de nocte in domibus, in quibus parvuli nutriuntur, eosque de cunabulis raptos laniare vel igne assare videntur, apparent autem in specie vetularum; vetularum autem nostrarum desipientia opinionem istam mirabiliter disseminavit et provexit atque animis mulierum aliarum irradicabiliter infixit. similiter et de dominabus nocturnis, quod bonae mulieres sint, et magna dona domibus quas frequentant, per eas praestentur mulieribus potissimum persuaserunt; et ut ad unum dicam: pene omnes reliquias idololatricae retinuit et reservavit et adhuc promovere non cessat anilis ista fatuitas. mily helyes s belátó felfogás ez, hogy a boszorkányságról képzet, egy szóval, a pogányság minden maradványait összefoglalá ²⁾.*

1) a szavakat értelmezésük céljaira másót egy pár commentátorral itt nincs dolgom. alább még elő fog kerülni a corp. iur. kiadója magyarázatának oka — 2) jól jellemzi az álhitet a következő is (Vicentius Bellovacensis specim. mor. §. 3. 27): *cum in quadam parochia homines talibus crederent, quidam ribaldi transfigurant se in similitudinem mulierum, earum assumpto habitu, et domum cuiusdam divitis rustici, cum tortiliis intrantes, et choreas ducentes suppressa voce caneant gallice „une en prenes, cent en rendres,” latine: unum accipite centum reddite (vonatkozva t. i. a hitre, hogy a ki mit ad a boszorkány-tündéreknek, vagy a mit ezek elvesznek, az százszorosán megtérítetik általuk); et sic in oculis rustici, domum eius evacuaverunt omnibus bonis, dicentis uxori suae: tace et claude oculos tuos, divites erimus, quia „bonae res” sunt, et centuplicabunt bona nostra. egy más (u. o.): cum quadam vetula volens blandiri suo sacerdoti diceret ei in ecclesia: domine multum me debetis diligere, qui liberavi vos a morte: quia cum ego vadebam cum bonis rebus, media nocte intravimus domum vestram cum luminaribus, ego videns vos dormientem et nudum, cooperui vos, ne dominae nostrae viderent nuditatem vestram, quam si vidissent ad mortem vos flagellari fecissent, quaesivit sacerdos, quomodo intraverant domum eius et cameram, cum essent fortiter seratae? tunc ait illa, quod bene intrabant domum januis clausis. sacerdos autem vocans eam intra cancellum, clauso ostio verbaravit eam cum baculo crucis dicens „exite hinc, domina sortilega!”*

A későbbi korban ezen helyes felfogás mindinkább tűnni kezd, a boszorkányságról is eszme elvegyül, mint már fentebb kijelöltem, az eretnekséggel, s ezen az úton már is nagyobb tekintélyre kezd vergődni; a kettő azonossá lesz, s majd megválasztatlanul hozzák fel az emlékek s a rendelkezések, a neveket egy más synonymumaként használva, a rendeleteket, melyek az eretnekek ellen hozatnak, egyenesen a boszorkányokra is, mint egy kiegészítő részükre alkalmazva. Az emlékek erre is akár mennyi adatot szolgáltatnak ily értelemben; én csak a nevezetes egy pár magyarországit, melyekre akadtam, akarom itt kiemelni. így rendelkezik ugyan is a budai német polgárok nevezetes törvénykönyve (Ofner stadtrecht 1244–1421, kiadva Michnay és Lichnertől), a rendelet mellett, melyet az eretnekek ellen hoz (152 lap) ¹⁾, egyszersmind a boszorkányokról s bűvösökről, kiket hasonlóan, mint az eretnekeket, tart büntetendőeknek (178): *von ansprecherin, czaubern oder liplerinn*, der damit vormerct wirt vnd oberwundenn, czum erstenmal sol man yn *setzen auf eyn leiter, und eynen gespizten judenhut sol er haben auf dem haupt, daran dy heiligen engil seyn gemalt, da mit er vmb get.* (ez közönségesen azon időben az eretnekek büntetése volt), also schol er stehen, vonn morgen fru uncz auf mitten tag an eynem freitag, so dy maiste gemeyn desz volkis ap vnd zu get; dar nach sol man yn ledig lassen, also, *ap er ver schweret den irsal* (tehát ennek is csak megtagadni kellett, mint az eretneknek előbbi hitét) meher czu thun. vnd das schol man alles in der stat puch verschreiben auff dasz, ap er mier pegrieffen wurde, so schol man inn prennen, sam eynen *Ketzer*. Hasonlón a forma iuramenti tempore Ludovici I reg. facti in ling. hungarica — mely előtti lehet még a bud. törvénykönyv (1244-től kezdve) rendelete — így veszi egészen egyértelműleg egymasmellé sorolva (l. corp. jur. decr. Lud. I. a. 1351): „hogy . . . *kacért, ember étetöket, bűvösöket bájosokat . . . félhiten valót* (tehát boszorkányról mitsem tud még sajátlag, a későbbi értelemben, hanem csak bizonyára a mondtak alatt érti) igazán megmondod, megnevezed, és meg sem tagadod.“

Miután a külföldön a 14-dik század másik felében *Nic. Eymericus directorium inquisitorium* által már a bűvösség és eretnokség fogalma rendszeresen egymasmellé állíttatott, s mind a kettő az inquisitio foruma elé utasíttatott (Soldan gesch. d. hex. 188), még csak a 15-dik század vége felé kezd a boszorkányság fogalma s üldözés külön válni, a hirhedt „*malleus maleficarum*“ (kiad. 1489) rendszeres előállítás nyomán. — Hazánkban az első nyom, melyre eddig akadtam 1517-ben jó elő, és pedig magyar nyelven, a panasz, melyben három tehányi nő a kassai tanácschoz folyamodik Török János hamis vádja ellen (nyelvemlékek 2. vegy. ir. 15 l. alább); külön törvény vagy rendelkezés azonban még sehol sem jó elő; az említett vádban azonban, úgy látszik, már amaz általánosb bűvösökről régi fogalom mellett, a terjedező s élénkülő boszorkányi nézet forog fen. A legelső rendelet e tekintetben Erdélyben, a szász nemzet 1577-diki protestans egyházi s világi egyetemes nemzeti synodusa visitatiói articulusai közt jó elő, hová már a külföldi boszorkánysággelleni eljárás a protestantizmussal szivárgott be ²⁾. a synodus törvénycikke rendelkezik: *die zauberey der alten weiber, und was sonst an teuffels gespänst ist, als büssen, wahrsagen, vor krankheit, seegnen, und was hieran hanget, sol die obrigkeit nach dem gebot gottes, und keysserlichen rechten, mit dem feüer straffen, oder mit dem strengen edict der*

et cum non possent exire, emisit eam sacerdos dicens: modo videtis quam fatuae estis, quae somniorum creditis vanitatem. minde tehát, mint a józanabbak, a papok gúnyja áll az előítéletes néphitre.

1) vesd össze Kovachich ius. tav. 185 az eretnekek elleni rendelkezést. — 2) a f. idézett Müller erdélyi szász segesvári tanár mondja (gesch. hex. 24): nicht der hexenprocess an sich, wol aber der hexenprocess in einzelnen ländern ist also im gefolge der reformation gestanden, und zu diesen ländern gehört auch Siebenbürgen, az esztergomi érsek 1447 és 1557. levelében a bárcasági háptalanhoz, melyekben az egyházi bíróság körébe tartozó vétségekről rendelkezik, a többi között, mint az eretnokság st. a bűvösség vagy boszorkányság még nem említettik l. Müller i. h. 16.

obrigkeite wehren; und bis solche nicht ablassen, sollen sie nicht zum sacrament gelassen werden st. 4); az utóbbi szavak mutatják, hogy még a boszorkányégetés sajátlag nem divott, ha itt ott a statutarius egy pár helyhatósági rendeletekben is kifejezve volt, mint a közönséges büntetés, mely alá az eretnekek s bűvösök estek; valamint csakugyan a boszorkányégetésre ezen időig semmi történeti nyomot nem lelünk. — Az első boszorkányégetésről adatunk a 17 század elején jó elő; a chronicon Fuchs-Lup.-Oltard. az 1616 évre megjegyzi (Tausch kiad. 1. 279): circa hoc ipsum tempus multi magi et veneficae in Hungaria Vulcano oblati sunt, qui incantationibus suis grandinem super totam Hungariam et Transsilvaniam inducere voluisse ferebantur, quo omnes fruges et vineae perderentur. Törvénykönyvünkben azonban a boszorkányságra nézve semmi újabb rendeletet sem találunk. a horvátországi rendek municipalis statutumai közt (1609-35-ig külön gyűlekezeteikben hozva s II. Ferdinand által megerősítve) azonban előjő; a 10 t. c. szerint: statuitur, ut *strigas, sagas et veneficas*, ubi in hoc regno degentes, et repertas incolae eorumdem locorum libere captivare, et ad dominos earundem terrestres deducere, qui eosdem sub amissione patibulorum, pro *demerito punire possunt ac valeant*. u. o. már a 4 t. c. *intoxicatores*, meretrices et *strigas* eorumque receptatores, hasonlóan mint az előbbiben pro *demerito*, itt poena *condigna puniant*, valjon azonban ez az elégetés volt-e; mely már mint látjuk az 1616-diki fentebbi adat szerint divatozott ²⁾. Csupán tehát ily statutarius törvények, vagy csak törvényesgyakorlat és szokás keletkezhetek idővel az egyes helyhatóságok körében, a megyei s városi bíróságoknál; melyek időnkint végrehajtott ítéleteiket, egyenes általános érvényes törvény hiányában, mindenfelől előhozott, ide magyarázott, honi és idegen, soha másképp-érvényességre nem jutott, törvénykönyvi tanok s gyakorlatok idézésével igyekeztek erősíteni ³⁾.

1) articuli visit. harmonici ab utraq. universit. in. nat. saxonicae conditi et approbati a. 1577. hasonlóak a következő synodusok rendelkezései is. — 2) a corpus juris 1696-diki Szentiványitól kiadásában az istváni törvényhezí széljegyzetekből látni, hogy már ekkor az elégetés általánosan divatozott: malefici, um. ob facinorum enormitatem hostes communis salutis appelluntur. nam aliqui sola carminis potentia hominem interimunt (idézzé S. Aug. de civit. dei 10). quare non est mirum si nunc igne comburantur. Mosóczi eredeti kiadása (1584) nincs kezemnél, hogy utánnézhetném, valjon a glossa már nála is előkerül, de nem gondolnám. még kevésbé az 1628 kiadásában, mely az egyéb függelékek mellett, Mosóczi szövegének csupán új lenyomata. Mosóczi korában (1584), még nyilván korán volna az általános elégetés divatozásáról bizonyosság. 1696 körül Szentiványi idejében tehát az már közismeretre általánosan szokásban volt, s az ekkori s későbbi terjedt hithez képest már természetesen a kiadók (Szegedy) útjában állott Kálmán boszorkányokat tagadó törvénye, honnét az aládugott magyarázat a corpus jurisban: hinc aliqui coniciunt, Colomannum existimasse, nullas dare in rerum natura strigas, sed solum imaginarie: et idcirco de his quaestionem fieri noluisse; miért az ellenkező vélemény a kértelműséget okozó quare helyébe quia-t vélt teendőnek, mire azonban a hely józan exegesis nem szorult. — 3) látni ezt boszorkányügyeink ítéleteiből, utalok nevezetesen a Palugyaynál köz belátásra állóra (l. h. 197), hol így mindenféle adatok felhordvák az ítéletnek igazolására a corpus juris és hármaskönyv felhozható törvénye (becsületükre való) hiányában. így sz. István 2. 32. törv. ugyan felül áll, de érezve az ítélet törvényességére elégtelenségét, mindjárt a praxis criminalisra hivatkozik, mely jogtalanul becsempézve a corpus juris függelékéi közé Szentiványi általi kiadásában, nyilván azok közé tartozik, melyekről Kovachich Mik. (loc. variantes 14) Szentiványi kiadását ismertette mondja: multa alia heterogenea adiecit, quin uspiam fontes, unde illa desumisset, indicaret; s csakugyan míg ezen praxis criminalis első általános része üresen csak így címezve jó elő, a második része, melyben (60 art.) a boszorkányügyi eljárás is foglaltatik, a külön cím alatt áll: praxis crim. archiducal. Austriae infra Onasim; s ezen III. Ferdinánd által 1656-ban Austria számára kiadott rendelet, (melyhez a corpus jurisban, Ferd. II 1625 decr. 13 art. és 1655 d. 38 a. és az ezekben idézettek nem lehet tartani, valamint boszorkányügyi ítéleteink is azokat nem idézik) volt, mely ezután alapul szolgált honunkban a boszorkányügyi bírói eljárásban, legalább a tudomásomra levő, különösen szegedi boszorkánybírók szerint ítéelve, melyekben (a nálam kézírati másolatban levőkben l. mindjárt alább) a magyar benevolom a prax. crim. 60 art. foglaltak szóról szóra lefordítása, azért tehát az ítéletekben ez méltán elől áll idézve. utána csak törvényntani könyvek jönnek elő, mint a honi Kitionich cap. 6. quæst. 8 (mi csak a tortúra vonatkozik), s külföldiek, mint Carpozvili (hiba Palugyaynál 197: Kapr.) praxis criminalis par. 1. qu. 49. s végre még ezekhez a sz. irás is: levit. 20. 27, exod. 32. 18,

Miután ekkép a boszorkányokról néphit alapját s újabb tényezőit emlékeinkben is láttuk, vizsgálatra várnak már a néphitróluki vonásai, a mint ennek nyomai még maig is ugyan a nép között fennvannak, leginkább azonban a múlt századokbani boszorkánypüri vallomásokban előjönnek. Felszedem tehát itt a mythosai értelem s magyarázat alapján azokat, melyeket a mai néphitben s regében, különösen pedig a belátásomra s használatomra állott magyar boszorkánypüriökben találtam ¹⁾.

Jerem. 15. 9. mi itt nyilván, mint az ügyvédtől a kézikönyvekből kitanult sallang áll. egy szegedi püri. 1731 még tripartit. p. 1. tit. 15 is idéztetik; bizonyosan az illetők jószágára nézett a bíróság. (az erdélyi szász püriökben még Carpoz mellett Brunnemanni crimin. proc. kaysers Caroli V peinliche hals-ger-ordnung. item Dr. Ludovici és Dr. Blumlachers commentarius idéztetik I. Müller 75). a felsőbányaiakban (I. al.) egyszerűen az istenes törvények és törvénytörések ítélete, sz. István törvénye s Kilonich idéztetik; mindenesetre becsületére válik a magyar törvényhozásnak, hogy törvénykezése vastag codexében, akár, hogy nem tartá érdemesnek, vagy hogy csak annyira mellékesnek tekinté, hogy más fontosak mellett nem ért rá véle bibelődni, a boszorkányüzés idejéből, ezt illetőleg egy sor rendelet sem iktatott be. minden abban állott, hogy idegen gyakorlatok vétettek fel, és törvénytani későbbi kézikönyvek tárgyalák, mint péld. kimerítően: Bodó juris prud. crim. 1751; melyekben már szinte csak félhittel találkozunk. Nevezetes a Nagyváradon 1656-ban kijött „disputatio theologica de lamis et veneficis etc. publice discutiendum proposit Joannes C. Mediomontanus,” melyben a szerző korához képest — mely épen a boszorkányüzés fő időszaka — felvilágosodottsága nyilvános bizonyosságát adja, a boszorkányság legtöbb eseteit valótlan vagy ártatlan ábrándnak tartva, a különös vallomásokat belőlük a kinczopád által kigyőzörtnek mondva, s a malleus meg más szerzőknek a boszorkányságról adatai felhasználását gyakran a „fides sit penes ipsos” megjegyzéssel kísérve. mindezekből is látni, hogy ámbár a boszorkányi babonas pogány maradványi állit alapja s további tényezői is nálunk sem hiányzottak, még is a boszorkányüldözési ábránd nemzetünket távolról sem hatotta meg annyira, mint más felvilágosodottabbaknak tartott népeket; pedig a külső indokoló körülmény bőven megvolt, a vegyültké népelemek, a vallási s polgári ingerültség, vetekedés, belháborúk st. st. — a jelenség nyilván a magyar jellem józanságról nagyban ad tanúságot s annak becsületére válik, az, hogy bizonyos helyeken, bizonyos időkben az ábránd erősen uralhata a kedélyeket, külső mellék okokban, személyes érdekekben st. volna telát keresendő, ámbár még mindig kérdés marad, vajlon isolálva állandnak-e a jövőre is erőll egyes helyekről, mint például a kitűnőleg már így ismert Szegedről emlékeink, vagy hogy az ottani akkori gondos feljegyzés, és ennek közlésébeni mai liberalitás az ok, hogy a boszorkányüzésre nézve rosszabb színben jö elő, mint más helyek, melyeket a feljegyzésbeni gondatlanság s ellenkező esetben a fenlévőknek maig szűkkeblűleg visszatartása palástol. egyébiránt ez utóbbról sem lehet eddig sokat beszélnünk, miután a vizsgálatra mindeddig, kivéve az egyikét helyt, még a legelső lépések sem tétettek meg; honnét s meddig bírnak adatokat, a jövő jegyzetben közlöm kűtfőimet s irántoki utalásokat, hogy azonban a tárgy nem csak mythologiai emlék tekintetből — melyre mily dús adalékokat szolgáltat, mindjárt látandjuk — de néperkölcsök, szokások, közélet, régi népies nyelvismertet, s mint láttuk, még törvénykezési folyamat története tekintetéből is mily érdekes, nem kell figyelmeztetnem; de arra igen is, hogy mind erre nem elég csupán töredékeket s mutatóványokat közölni, mint eddig csupán a curiosum s nem tudomány tekintetéből nagyobbára történt, egyes lapokbani és zsebkönyvbeni st. felemlítésben (I. a köv. jegyzetet).

- 1) erre nézve kűtfőim: Szirmay Szatm. várm. Bud. 1809, a derék Szirmay, mint a magy. tudományos irodalom más tőrén, úgy ebben is az első volt, ki Szatmár vármegye leírásában a megye levéltárából 1730 és 1745-diki boszorkánypüriöket közölt; majd nem félszázaddal utána jeles Palugyaynak volt az első ismét, ki népismertetési adaléku közlött Szeged városa levéltárábani számos boszorkánypüriökből néhány mutatóványokat: magyarország leírása 2. 196. s ez majd nem az egész, mi eddig történt. Karcsay feláldozó hazafisága és barátságának köszönök 12 szegedi 1728—1744 boszorkánypüri, lemásolva a város levéltárából (közöltük a Palugyaynál töredékesen s néhol hibásan közlötték kiegészítései s kigazítási is). Lugossy József baráti közbenjárása által jutottam Lugossy Ferenc hazafiai kegéből 10 felsőbányai magy. boszorkánypürihöz, kettő 1696-diki, 1715-ből öt, 1728, 1731 és 1738-ból egy egy. s ez volna ismét az egész, mi használatomra állott; a többi egyes, rövidebb felemlítések és ismertetések: Sándor sokféle 10. 105 Nyitrában 1766 körül. Schwartner statist. 3. 265 Szegedről tudósítás, ez és Szirmay idézett munkája, és not. top. pol. Zempl. 3. után: Csaplovics ungars vorzeit 84. Komáromi romemlékek Beüthytől 21: 1693-ból, egy komáromi boszorkánypüri üres felemlítés. hasonl. Vahot magyaror. képek. 2. 123, miskolci püri 1717-ből. más adatok s emlékezetek még a boszorkányüldözések elhírhedt helyeül emlitenek némely városokat, így Szeged mellett különösen Korpona jö elő (I. Bél not. 2. 502) és Vajka, hol egyszerre 70 nő volt gyanúpüriben (Bél not. 2. 288); hasonlóan Gyula és Arad (Fessler 10. 271); hírhedt a géci s büdi boszorkány is (I. Erdélyi ház. 52). Én ezen s több helyeken szorgalmaztam a még fellevők megnyerését, de természetesen sikeretlenül. Korponán, hol hallom még számos püri fennvan, értesülök, hogy hasonló, mint én, derék diplomaticusunk Kachelmann is évektől hijában tesz lépéseket kieszközlésükre. Erdélyből egy

Az egész boszorkánysági hit alapját a természetfeletti erővel bíró lények befolyása és hatalmáról nézet tevé, minővel e szerint sajátlag a pogány istenségek, szellemek s tündérek is bírtak, igen természetes jelenség, hogy a pogányság multával ezeknek ereje s befolyása az ördög ruháztatván, most helyökbe az ördög lép az előtérbe, ő a vis motrix, kinek befolyásával mind ez történik, ki a háttérből mind ezen boszorkányi kuruzst s varázst eszközli. Azért az ördög maga jó s csábítja a nőket; a külföldi boszorkánypörök dúsan tudják még képleteit, hogy mint hegyke legény, forgósan jelenik meg, mint előkelő uracs, fekete vagy zöld ruhában, mint vadász, s ígéretei által elcsábítja a nőt fajtalanásra, gazdagságot ígérve, pénzt, aranyat ajándékozva neki; a nő csak későn veszi észre és ismeri meg kilógó ló- sőt lúd-lábáról (l. Grimm 1023). Az ördög hasonló jelenségét így tudják ugyan már szinte a róla szóló regéink, mint láttuk (II), de még többnyire boszorkány nélkül, csupán általában, mint a pogány istenségnek leplezett alakbani megjelenését a halandók előtt. Boszorkánypöreink ezt kevésbé említik, csak általánosan szólván az ördög általi elcsábításokról; (Palugyay 196): *maligni daemonis spiritus instinctu inductus*, (szegedi 737): „hogy az ördög éjjel járt hozzá, szép legény képében elváltozott.” (u. o.): „az ördög ember képében éjjel kihitta, s mondotta, hogy gyere ki jó helyre vizlek.” Sokat s bőven tudnak még róla s alakjairól vélei összejöveteleikben, miről alább. Ezen személyes ördögi megjelenés általi csábítás helyében áll azonban többnyire, hogy már más, az ördögtől beavatott boszorkányok által fogadtatik be. egy vallomás szerint (szeg. 737): „mindenféle hitegetéssel ámitotta Rósa (egy más nevezetes boszorkánykapitány l. al.), hogy minden jóban fogh lenni s élni, azután tapasztalta, hogy semmi sincs, csak ámitás, az ördögök megverték, két karját s lába csontját összetörték . . . de bár az isten soha sem adta volna, hogy Rósát megh ismerhette volna, mert most ebben nem esett volna;” egy más (u. o.): „Katona Ferenc atya s anyja amétották el, hogy jó élet az gyönyörűség, lám mely szépen élünk, úgy mond, sok szép asszonyok vannak, és gondolta, hogy gazdaggal leszen.” (u. o.) a kérdésre: „kitől tanultad az ördögös mesterséget és miképpen jutottál arra? 1° Kökényének parancsolta (Katona a bosz. mester), hogy Rohonkánét tanítsa, és két akó bort adván neki meg is tanította. 2° Malmus Katát a fatens hírével fogadta fel és tanította. 3° Dancsó dobost is ő parancsolta, hogy fogadjon fel Kökényé a seregbe. 4° a maga feleségét is tanította és javasolta neki, hogy szép dolog az, mindjárt csaplórosnak választják őtet. 5° hat esztendeje Borbolát taníttatta általa. 6° Szánthó Mihályt 13 v. 14 esztendeje, hogy N. város korcsmáján vette és beszélette reá a boszorkányosságokra magányosan.” (Szirmaynál 77): „esztendeje állott bé a boszorkányok közé Zsarolyánban Asztalos János házában este.” s így szól már csak a legtöbb vallomás boszorkányságrai csábításról. Igen nevezetesen jó elő még a vonás, hogy a boszorkánysági erőt s hatalmat a boszorkány halálával másokra átruházhatja, (Palugyay 196): *mira arte sua diabolica in casu mortis agonis per porrectionem manus suae alteri cuicunque demum etiam innocenti fideli xtiano fiendam successionem in locum sui post fata sua relinquere*, (szeg. 737): a kérdésre „mikor

Marosvásárhelyi 1752 nevezetes b. pör van közölve Szilágyi múlt és jelen lapjáb. a szász boszorkánypörökből jelesen bűngészett az általam idézett legújabb irat Müllertől, ámbár sajátlag csak általánosan tartva; boszorkánypöröket, melyek számosan állhattak a szerző előtt a hecses szász levéltárakból, nem közöl, s inkább csak azok Erdélybeni történetét tüzte ki a jeles iratka feladatául; nálunk azonban még egy ily mű is az ohaítandó tárgyak sorozatában áll, s félhető, hogy a tárgy még tovább is, mint mulattató curiosum fog felvétetni csupán. — Még csak megjegyzem, hogy ezen ismeretünkre levő boszorkánypörök nyilván már az álbit hanyatlása korára mutatnak, akár hogy ez azon időszakban, melyből az adatok származnak, már is élte ezen korszakába jutott, mit azonban kevésbé hinnék, mert ezelőtti időből még kevésbé élénke nyomaink, vagy hogy az honunkban — mint mondók — soha sem emelkedett azon fokra, melyen a külföldön állott. — Az itt használatomra állott kézirati b. pöröket helynév s évszám szerint idézem.

teltet azon szövetséget, meddig? felel a vádlott: „14 esztendeje, holtigh fogadta, mikor meghesküdött elejbe adták, *hogy halála oráján helette mást hagjon*, ha valami csimotája vagyon; másra nem hagyhatja, de ha vagyon, arra kell hagyni, a *jobb kezet nyújtja s megfogja, úgy hagyhatja reája*, a mint a fatens szándékozott a feleségére hagyni, ha előbb meghalálozott volna.“ (u. o.): „*halála oráján, ki elsőben megfogta volna az kezét, arra hadta volna az ördöngsége*.“ Ez nekem úgy látszik, egy különös expediens volt annak magyarázására, vagy maga magával elhitetésére, mikép juthatott a boszorkánysághoz öntudatlanul, vagy hogy csak az ítélet előtti megszokott kimentéssé vált utóbb, hogy akaratlanul jutott hozzá. Mind ennek azonban eredeti eszméjében nyilván a főlény befolyásáról, az általa szolgálatárai kiválasztásról, az illetőnek más jártas általi felaválásáról pogány vallási eszme is foroghat fen.

Ekkép elcsábítva, rátanítva, végrendeletileg megkapva az illető a boszorkányi képességet, következett *beavatása*. Legelől is meg kellett tagadni az istent, a keresztséget, mind azt egy szóval, mi által az ördög megtagadtatott. (Palugyaynál 196): *deum creatorem coeli et terrae, omnesque sanctos angelos, ac electos dei, sacri baptismi lavacrum, ac denique omnia sacramenta dei cum detestatione abnegando*, (u. o. 197): *seponendo s. baptismo, et catholicae fidei renunciando*, (szeg. 737): „*az istent és minden szenteket megtagadtatták* (az ördögök) vele, a sz. keresztségről lemondott.“ (u. o. 736): „sz. keresztségről lemondottak, *leesküdeén* a sz. keresztyén hitről, istennek sz. parancsolatját és az anyaszentegyháznak szentségeit félretévén és *letapodván*.“ (u. o. 734): Barak Margeta, Dugonics Mihályné bábasszonyra ¹⁾ a vád: *fidem xtianam abnegare ac deum immensis blasphemis afficere*; — különösen (u. o. 737): „*hogy az ördög azt is parancsolta, hogy mikor templomban is vadnak, vissza mondották az imádsághot*, és azon három szót is, hogy *ugymond a kinek nevében bedőlottunk és becsküdtünk segéllyen meg bennünket*, aztat nagyobbacska kellett mondani, mindenkor el is mondotta az fatens, az ördög jelen volt mindenkor.“ (Szirmay i. h.): „*az istent meg kellett tagadniok*, isten szó helyett ezeket mondták: *hipp hopp! ott legyek, a hol akarok!* a miatyánk imádságból *kikeltett hagyni: de meg szabadíts a gonosztól*“ ²⁾. Azért keresztet sem lehet vagy szabad magokra vetniük, és hogy a keresztjel csinálása által a boszorkány azonnal eltűnik: (Palugyay 204) Károlyi Ilona felhiva gyanúsítója által, ha nem boszorkány, vetne magára keresztet, „*de semmiképpen annak rendje szerint magára nem vethette*.“ (szeg. 728): „*szent keresztet vetvén magára mingyárt eltiint előle azon ördöngös asszony*.“ Az egészben, úgy látszik, már csupán a keresztségbeni exorcismus és *abrenuntiatio diaboli* szerint képezett parodiális vonás s bizonyos eretneki felekezetekekről nézet, hogy hasonló módon megtagadják előbbi hitüket, ment át a középkorban e képzetekbe. — A megtagadás után következett már a *fogadás*, melyben az ördögnek a *hódolat, szolgálat* fejeztetett ki, melyre magát az illető lekötölte. (Pal. 196): „*perpetuum pactum inire ac vasallagium, daemoni se obstringere*.“ (u. o. 197): „*in omnibus diabolo parere ac eundem loco veri dei adorare, et venerari velle se promiserit . . . semelque infernali satanae, in proprium vasallum tradendo . . . eidemque perpetuum et continuam adhaerentiam vovendo*.“ (u. o.) „*sátánnak szolgálatán, azokat imádni és tisztelni, testestül s lelkestül magát nekik ajánlani*.“ (szeg. 737): „*mondotta a fatens te vagy az én uram*, és valamit parancsolni fogh véghez viszi és soha el nem hadgja.“

1) ez derék Dugonicsunk szegény anyja volna? kit tehát hasonló sors ért, mint a híres Kepler anyját. —

2) Grimmél 1030 a megtagadási formulák: *ik fate an diesen witten stock und verlate unsern hern gott! v. Marien son u. gott st.* Szirmaynál a *hipp hopp* mellett tehát a második rész már feledve van, mert a németben is a *witten stock* = fehér bot, a légbeli menet eszköze, mint itt a *hipp hopp*. a többiben sem találok mást, mint egy szegediben (737): hogy mikor elindultak, azt mondták: *hop hírvél; a hop* tehát így sajátlag maga az ördög neve is volna? mindjárt visszajöveik rája.

(u. o.) „és mondotta te vagy az én uram, *társatok vagytok, tietek vagytok*, meghesküdt, hogj valamit fog parancsolni abban eljár, holtáig fogadta, és esküdt közikben, testét és lelkét nekik ajánlotta holtá után.” — A fogadás nem csak szóval történik de *írással* is; a benevolum kérdésére, hogy „írás szerént-e vagy szóval vagyon azon szövetség?” a vallomás (szeg. 737): „szóval de *kezeirását is adta* magáról az ördöghnek, Rósa (a boszork. kapitány) megfogván az kezét *veres tintával írt* egy árkus papirosra, a szélire elől: és felső részén, és mondotta *legyen az ördög hírével*, keveset írt volt, magának írást nem adtak, de akkor mondották, hogj fognak adni neki.” (u. o.) egy más: „szóval esküdte megh Banjacsár eöcse Parpadics zászlótartó, írást magáról nem adott.” (u. o.) egy harmadik „szóval esküdtették, de attak írást neki, de mikor Szeghedet meghvették a várban felverték a ládáját akkor vezett el.” (u. o.) „*keze írást s albát adott* magáról.” — Erre a befogadott még *megbélyegeztetett*. (Palugy. 208) az itéletben: in corpore visitatorum, nullum signum tale quod ipsos criminis magiae argueret, adeoque conversationem cum daemone habere argueret — áll, miután a kir. leirat különösen meghagyja, (Pal. 199): „an apud illos qui fatebantur, se *stigmatibus quoque signatos* fuisse, praevis instituta corporis inspectione, eiusmodi stigmata realiter et effective impressa reperta exstiterint?” a vallatásokban (szeg. 737): állandón a kérdés: „minemű *jeled* vagyon onnend?” a feleletek (u. o.); „*pecsétet* nem ütöttek reája;” a vallomás ellenében megjegyzi „*reperitum est stigma in loco pudendo ex parte dextra inferius.*” hasonló helyen valják meg mások; (u. o.) egy vallomás „hogj szemérem testén kívül ütöttek, nem emlékezik reá jól, mivel régen volt, hanem látta hogj második s harmadik ujjával nyomta rá az ördög, azután azt mondta: no már enyim vagy!” (u. o.): „*billegh testén vagyon* oda nyomta az ördögh.” (Szirmay i. h.): „midőn ezen társaságba állottak, tüzes vassal *megbélyegeztettek*, az asszonyok bal felől az ágyékokon, a férfiak a hátokon a vállok lapockája között, és ezen *bélyegszítés* szemléltomást is megtetszett a kizotatott Varga Annókon.” Bodó (Jur. prud. 225) szerint, a boszorkány főismertető jele a testére égelett jegy vagy bélyeg, különösen nyúllyom, s ha ily hely érzéketlen, tüvel át nem szurható s vér nem jó belőle. A német pörök szerint (Soldan gesch. d. hex. 103), az új tagot tűszúrásokkal jelelik meg; majd maga az ördög rá nyomva a bélyeget, még nevet is ad neki (Grimm 1023) s megkereszteli, mire a más boszorkányok közül keresztanyák is választatnak. Az erdélyi szász pörökben, (Müller 56): mire az ördög kezükön vagy más tagjaikon megbélyegezte, hűségük zálogaul valamit kivesz belőlök: csontot kezük vagy lábukból; és erre megkereszteli a csunya vízzel (mit garstigen wasser). Nálunk e kereszttség a beavatásnál elő nem jó, gyakran azonban még a vád, hogy a boszorkányok mint bábosszonyok az ördög nevében keresztelnek, egy szegedi pörben a vád (Schwarter stá. 3. 265), hogy egy bába 2000 gyermeket keresztelt volna meg az ördög nevében; hasonló, hogy a boszorkányok magokat bábául kínálják a gyermekágyas nőknek, vagy keresztanyául, s nevük is gyakran komasszony, keresztanya, melyen magok magukat is nevezik s alatta a boszorkányt értik, folytonosan ismétlődő vonás, melynek külön jelentőségére még alább figyelmeztetek. — A látott fogadás és beavatásban már nyilván pogány vonások és nézetek forognak fen, miszerint az illető magát az istenség különös szolgálatjára felajánlja eskü által, szó s ígérettel, sőt írással is; mi a középkori chirographusokról eszmén túl már pogány szokás is lehet, mint erre fentebb (Örd. III) utaltam, mikép a szövetségkötés az összes hagyományok s regékben ekkép vérkiöntés által pecsételtetik meg, mit azután a vérréli aláírás és itten még a veres tinta jelent. Még nevezetesebb és kétségtelen pogány szertartási nyom a tüzes vassal megbélyegzés, mi egyiránt ismét, mint beavatási szertartás és igazság szolgáltatás gyakoroltatott a természetilemi tisztelőt nyomán (I. VII és XV). Mind a kettő így önállóság is a boszorkányi képzet nélkül előző már a régi keleti regékben is, mint az ördöghnek a

vércseppeli lekötésére és szövetségére már utaltam az említett helyen, az 1001 éji regékre nézve s egészen hasonlóan a mieinkre; és mint a megbélyegzést ismét már az irani hősege is tudja, (Firdusi I. 18): a div a véle szövetségre lépett Zohakot, frigyük jeleül megcsókolja, s a helyen azonnal két fekete kigyó jegye támad.

Boszorkánypöreinkben ezen *csók* a beavatás s megbélyegzés után már, mint a hódolat jele áll. Nevezetesen lép már ennél előtérbe maga az ördög alakja, ki különösen a szegedi b. pörökben sokszor az idegen néven: *Pluto* ördögnek nevezetik. (Pal. 198): „*pokolbeli Pluto*.” (szeg. 737): „*Pluto ördög jelen volt, bak képében, és az egész testét . . . alfelét megcsókolta, háromszor körüláncolta.*” (u. o.): „*Plutora esküdt, volt egy bak fekete szőrű, aztat tizszer kerülte meg és annyiszor csókolta meg, és mondotta te vagy az én uram.*” (u. o.): „*egy bak kecske jelen volt, parancsolta nekie, hogj környül táncolja ötet és az alfelét is parancsolta csókolni, hogj azzal bizonyítani fogja, hogj az ő hív szolgálja.*” Ezen a többi számos idegen vonásokkal becsempézett *Pluto* név mellett azonban ott áll még az egészen eredetinek jelenkező „*Drómó ördög*” is (u. o.), és pedig még sokkal élénkebben, mint az egynehányszor előjövő *Pluto*, s a csak alig egyszer kétszer említett *Belzebub* v. *Lucifer*. (szeg. 837): „*Drómó hitére esküdtek meg,*” (u. o.): „*levelet adott Drómónak magáról.*” (731) „*isznak Drómóért*” (összejöveleteikkor), (u. o.): „*baltanyerén volt az Drómónak valami fa, azt nyomta reája*” (midőn bélyegezte), „*nem akarta Drómó kibocsátani többé.*” s így állnak még általánosan is a vallomások (u. o.), hogy a *boszorkánysereg zászlóján Drómó ördög volt írva* (I. al.), és „*az ördög a boszorkányokat Drómó seregeknek nevezte.*” A nevet fentebb helyén (III), mint az ördög egyik appellativumát, csak igen gyengén voltam még képes véleményezni a kétes adatok nyomán, azóta nevezetesen erősül az, nem csak e boszorkánypöri helyek, de ismeretemre jutott összefüggő regék nyomán is, melyeket még az adalékokban közlök; jelentésére nézve ugyan még mindig homályosan áll; feltűnik előttem azonban nyomán a szász b. pörökben előjövő *Donnerschlag: zauberischer Donnerschlag*, mi ott a boszorkány neve, és mit Müller (56), a *donner* = mennydörgés értelménél fogva, nyilván magára *Donar* német istenségre tart visszaviendőnek, kit a néphit itt az ördöggel helyettesít, kitől már a boszorkányság származik. Nevünk nem mintha e Donarra volna visszavihető, de talán a *dörgő, dörögő* értelemre szinte. — Előbb figyelmeztettem ekkép a *hop* névre, melylyel a boszorkányi bűvös *hipp hopp* és *hop hírével* formulák alakulnak; kimondásuk által a boszorkányok képesek lesznek az ördögi bű gyakorlatára; tehát az, mint egy az *ördög hívása, említése* volna annak *hop* nevével, mikép a *hop hírével* csakugyan így áll, ellentétzve az *isten hírével*, annak segítségével; volna tehát az *ördög* = a *hop hírével, segítségével*, azaz: az *hop* = *ördög nevében*? és e szerint a név nyilván amaz *hopciher, hepolher, kopciher, kópé ördög appellativumokhoz* tartható volna, melyeket fentebb (III) a szombatos codex ördögnek magyarázott *hepcihere* nyomán már ott véleményeztem. Az ördögnek azon *bakkecske alakja* ismét a boszorkánypörök egyik általános vonása; Grimm véli (1030), hogy ebben is talán, mint azon megtagadás-, megbélyegzés-, vérreli aláírásban, már csupán későbbi, az *eretnekekről* vélemény forgott fen, kik az ismeretes vádak szerint, szinte egy fekete baknak, kecske vagy macskának tanúsították volna tiszteletüket, honnét a *ketzer (kater), kacér* st. nevek is már származtattak¹⁾. Ezen elemek egyiránt azonban pogány nézetekre vihetők

4) Alanus contra Valdenses (1202 †): catari (cathari) dicuntur a cato, quia osculantur posteriora cati in cuius specie, ut dicunt, apparet eis Lucifer.” de a boszorkányokról is így, Alfonsus de spina fortal. fidei (1458 körül, 5): perversae mulieres in Delphinatu et Gasconia, . . . se asserunt concurrere de nocte in quadam planitie deserta, ubi est aper (caper) quidam in rupe, qui vulgariter dicitur el boch de Biterne, et quod ibi conveniunt cum candelis accensis et adorant illum aprum osculantes eum in ano suo; ideo captae plures earum ab inquisitoribus fidei et convictae ignibus comburuntur. miben látni, hogy vegyül el

vissza; valamint a vércseppeli megpecsétlése és erősítése az eskünek ebben általánosan divatos volt, mint saját pogánykori történeti emlékeink is tudják (XVII), és hasonlóan a megbélyegzés is, úgy ilyenül jöhet elő az ördög bakkecske alakja is, mint az istenségek különféle tulajdonságait kifejező alakokbani megjelenései s átváltozásai jelensége, minőket már, különösen az ördögről, szinte a regék nyomán is fentebb tárgyaltunk (III).

Ezen beavatás vagy legalább a hódolat, az ördög s boszorkányok *összejöveleiben* történt, melyek már egy nevezetes fővonását képzik a boszorkányi regének, körülök forog leginkább az egész boszorkányi élet; ott élvezik örömeiket, forralják gonosz szándékait, gyakorolják bűvüket; s azért legelőkelőbb találjuk kiemelve a boszorkányságban, mint annak egyik fő tulajdonságát; így hangzik azért többnyire a fővád is ellenük (Pal. 197): *nocturno tempore continuis diabolicis consultationibus, saltibus, lusibus interfuerit, cum diabolo comederit et biberit*, (u. o. 198): „*éjjeli táncokra, és vigasságokra, és ördögi mesterségeknél végbevitelére szorgalmasan eljárni, és velük förtelmeskedni.*“ (u. o.) „*több boszorkányos társaival együtt éjjeli gyűlésekre, táncokra járni, és azokkal ottan enni s inni s dobzódni merészolt.*“ (szeg. 737): „*ennyi, inni s táncolni jártak háromszázán voltak.*“ (u. o.) „*bort a korcsmákból hordanak, kiokadják, megint megisszák.*“ (u. o.) „*sz. Györgynapkor kecskeméthy hegyen egy szőlőtőkét meghfúrtak, és csapat tettek beléje, s minnyájan 3000 eleget ihattak belőle, azután az híját (?) héját) reá tették, s elmentek.*“ (Szirmay i. h.): „*egy ördög sipolván, a többi ördöggel táncoltak; vendégeskedtek, közösködtek, . . . csöveken a hordókból bort ittak . . . valami fekete kézpénz nemét is osztogatták közöttök az ördögök, de annak csak magok között volt kelettye, ezen ördögös vendégeskedésben sem gyertya, sem tűz nem volt, még is igen fényes világosságu vala a táncoló palota, világosvári mulatságban mind oláhu beszéltek az ördögök, az ördögöknek tiló forma kardjok volt fából s azzal vagdalkoztak, ezen szókat mondván: *vágla de nem sértlek.*“ Mindezekben régi paganiák emlékei forognak fen ismét; melyeket az egyes körülmények részletei még legjobban felvilágosítanak. A többi európai boszorkánypőri emlékek s regék nevezetesen tudják így ezen boszorkányi összejöveleteknél, mint a fő képzetet, melyek körül azok forognak, hogy ilyenkor *vas katlanokban főznek lóhúst és sőt*, mire azután vendégeskednek (Grimm. 998, 1002—30); ez nyilván a pogány lóáldozat, a feláldozott ló húsának főzése, s az áldozati állat elköltése: az áldomás, lakomázás. Regéink s népmeséink is így tudják összefüggőleg katlannal, katlanban főzve a boszorkányokat (IV), de többnyire már csak csontokat, összeapított emberek tagjait; mi a mese eltorzulása már, vagy hogy még a régi ember áldozat szinte (VII); a lóhúsevést nevezetesen említik ismét emlékeink épen amaz bűvös pythonissák és Varasolók incantatioiról emlékek mellett, hogy pogány dolgokat — azaz áldozatokat — kezdenek művelni: *in ceperunt comedere equinas pulpas*, et omnino facere pessimas culpas; a pogányság tovább is általánosan ekkép, mint lóhúsevés jellemezve ¹⁾, természetes, hogy az, a boszorkányi ezen képzelbe is elvegyült; nem tudom boszorkánypőreinkből is nem volna-e ide tartható egy felsőbányai pürbeni (1731) vád homályos kifejezése, hogy „*nyers hússal etették az éjjel jövő boszorkányok.*“ A *sófőzés* hasonlóan nevezetes vonás az ógermán vallásból, hol különösen a papnőket illethetné már a sókésztetés ²⁾. Nálunk egy pár különös vonás még erről is a néphitben és regében;*

itt a boszorkányságról, vagy jobban mondva a pogányság maradványairól nézet az eretnokséggel, melybe azok áttérhettek, vagy melynek palástja alatt gyakoroltattak, vagy hogy csak véle egyiránt s egy néven üldöztették. Így neve az eretnekeknek is bons hommes — boni homines (Soldan 131), mit Grimm jól magyaráz amaz bonae dominae, bonae res st. boszorkányi és sajátlag eredetileg tündéri elnevezésekkel azonos értelműnek.

1) Bogueit discours execrable des sorciers 82: il y avoit une grande chaudiere sur le feu, dans laquelle chacun alloit prendre de la chair . . . la chair n'est autre chair, que de cheual. — 2) Tacit an. 13. 57

igy (gy. 126 nyitavölgyi magy. néphabonák): „ha asszony korán jön már *sót* kérni, az bizonyosan boszorkány, s nem kell neki adni, mert rá szokik és minden nap fog járni“ (ezen gyakorlati háztanács mellett nem forog-e még az emlék is fen, hogy a boszorkányoknak éjszakai sófőzéseikre kell a só?); egy más szerint (u. o. gy. 113): „különösen Luca napján *sót*, tüzet a házból kiadni veszedelmes, mert az által Luca haragra indíttatván, rettenetes kinokkal bünteti a ház lakóit.“ a gyakran előjövő rege a boszorkányról, mikép az holmi eszközökön, hordón st. nyargal (l. al), beszéli nálam egy variánsban (gy. 302 Debrecenitől), hogy midőn a boszorkány ekkép egy hordót megkantároz, melyben épen egy ember aludt, s rajta a boszorkányok gyülekezetébe mén, a helyre érvén, az ember titkon kilép a hordóból, meglesi őket, és *sóval* tele rakta a hordót; visszamenet a hordó-lovon nyargaló boszorkány dörmög lova felett, hogy oly lassan cammog és nehezebben mén, mint jövetkor, midőn visszatértek végre, az ember kimén a hordóból s a hozott sóval bizonyítja, hogy a boszorkányok gyülekezetében volt. mintha tehát a rege tudná még, hogy ott *sót* készítettek, s annak onnét hozatala bizony-ságul szolgálna, hogy a boszorkányok gyülekezetében volt? talán sóbánya-, vagy még inkább a sófőző-helyek tudnának nálunk is e felől élénkebb regéket, minőt még egy nevezetesebb közül Grimm (1000) egy középnémet költeményből az ausztriai Halle sófőző helyről. Ellenben ismét megfordítva is áll, hogy a boszorkányok vendégeskedéseikben *sót* és kenyeret nem használnak (l. Grimm i. h.), és nálunk is a néphit, mint a boszorkány elleni óvszert hozza elő (gy. 126): hogy a küszöböt sóval kell behinteni, az ajtó oldalt hagymával bekenni a boszorkány ellen, hogy át ne léphesse; miben megint a jótékony só keresztyéni használata a keresztségben st. ellentéteztethetett.

Mint a katlanban főzés, a lóhúsevés, lakomázás a boszorkányi gyülekezeteknél a pogány áldozat s áldomás emléke, úgy a *tánc* is, mely ez alkalommal mindig felemlítettik boszorkánypöreinkben, pogány szertartás. Így láttuk azt már általában, mint tündéri tulajdont, s a tündértiszteleti táncokat, mint a pogány isteni tisztelet egyik nevezetes jelenségét (IV és XVII); ezen kívül is az általában a boszorkányok tündéri tulajdonságaként jó elő; így *táncolnak a forgószélben* (VII); a *forgószél* az „ördög lakodalmá“, melyben a boszorkányokkal táncol. Boszorkánypöreikben is gyakran amaz összejövetek nélkül felemlítve a vádokban, (szeg. 728): „hogy fektében éjszaka az udvaron a *boszorkányok bokros táncot jártak körülette*, és utolsó fordulásában mondotta Kékényné a fatensnek: *megváglok de nem sértlek*;“ az utóbbi ismét hasonló a Szirmaynál közlötthöz, hogy az ördögök a tánc között tiló forma fa karddal vagdalcoztak, mondva „*váglok de nem sértlek*,“ mit nem értek jól (l. IX az időfordulati kardjátékok). egy más vád (u. o. 737): hogy „Vadkerti János képében jöttek a boszorkányok az alvóra, *táncban vitték és háromszor a szoba ágost megkerülték vele*.“ — E tánc természetes kísérete a *zene*; a boszorkánypörök egyszerűn a *dobot* és *síp*ot emlegetik, mily egyszerű zeneszerek hangoztatásával nyilván a pogánytiszteletek s táncok kísértettek; s e mellett még a nyomok ezen dob és sípról, mint bűvös boszorkányi eszközökről is látszanak tudni. Szirmaynál (i. h.): az *ördög maga sípol*; közönségesebben ez a boszorkányok egyikének különös hivatala, az erdélyi szász pörökben neve: *trudgeger bümsteger* (trudengeiger baumsteiger Müller 57) — boszorkányhegedűs, miszerint a fán ülve játszik, zene eszköze dióhéjban van. Mondáink gyakran tudják a különös vonást, mint a fán ülő, sípoló pásztorgyermek mondahős az ördögöket magához csábítja, kikkel azután cseleik üzi (gy. 12), vagy hogy oly hatalmas síppal bir a pokolba járó hős, hogy ha megfujja valamenynyi ördögök táncolni kezdenek (gy. 44); s olykor megint: hogy e síp az ördögök adománya, megfújjására azonnal

a Hermundurok és Chattok háborújáról: flumen gignendo sale foecundum, . . . religione insita, eos maxime locos propinquare coelo, precesque mortalium a deis nunquam propius audiri. inde indulgentia numinum illo in amne illisquo silvis salem provenire. l. Grimm 1000.

szolgálatára állnak s kívánságát teljesítik (III és XIII). a Szirmaynáli boszorkánypörön kívül a többiekben csak így találom felemlítve (szeg. 737), hogy midőn a vádolt főboszorkány letételezt a kapitányi hivatalról, a *dobot* is átadta, úgy mond, egy kol-dúsnak, hogy ez fiát tanítsa rajta (?); valjon hogy a boszorkányok dobossává lehessen, vagy mint varázsszert? minőként látszik szinte előjönni egy felsőbányai b. pörben (715), a vádban, hogy a gyanuban levőnél az orvosságok között egy *nádsipot* is találtak; különösen jó elő a kifejezés is egy szegedi pörb. (728): „*sippal dobbal bele ütköztek a fejébe s megromlott,*” arra mondva a boszorkánytól, úgy látszik fenyegetésként, ki a boszorkányok kérelmét megtagadta; Mediomontanus említett nagyváradi irata szerint, *dobszó s trombitaharsogásnál táncolnak*.

Nevezetesebb még, mit a boszorkánypörök ezen összejövetelek *helyéről* és *idejéről* tudnak, s mit még maig erről a néphit viszhangoztat, nyomaikon-e, vagy hogy már a régibb ily néphit nyomán jöttek ezek a boszorkánypörökre? mit inkább vélnek. Így tudja még a budai **Gellért-hegyről**, hogy a boszorkányok Budára a sz. Gellért hegyére nyargalnak éjente, hol gyülekezeteiket tartják, a km. szerint: *Szentgellért hegyi táncos* (Dug. és E. 3059), azaz boszorkány; a népnél a név közönségesen Cengellér volna (Erd. közm. 60); és már Mediomontanusnál (1656) is így jó elő, mint a magyarországi boszorkányok ismeretes gyűlhelye; a szegedi b. pörökben többször említetik (728): „*sz. Gellérd hegyére hordoz,*” (u. o. 737): „*szoktak Budára menni a sz. Gellérd hegyére s ottan sokat isznak esznek,*” a Szirmaynáli pörökb. (i. h.): „*mentek hol sz. Gellértre, hol a tokaji hegyekre, Világos vagy ecsedi pusztá várákba;*” a tokaji hegyek között ez különösen a **Kopasztető**, a hegységnek egy kiálló tar orma volna (Szirmay not. com. Zempl. 3 és parab. 125). Grimm kérdezi (1005) már: ehhez tartandó-e a kárpáti hegyorom *Babia gora* = *Bába hegye* nevénél fogva? a név igen régi (I. V), s valjon a mai néprege szól-e boszorkányi összejöveteleiről, ön sem tudom; de épen így *kopasztető* = *Lysagore* (kopasz hegy) a lengyel boszorkányok gyülekezete helye is, a mesékben egyiránt (Balinski povisči 5, szerinte a garaboncosféle Černo-kšiežnik is beléje van átkozva), mint a regékben (Voycicki I. 17). A szegedi pörök szerint (737): „*leggyakrabban az Őt halomnál* (szeged közelébeni hely), és **Vaskapunál** (Szeged vidékén már nem ismeretes?) szoktak volt összegyűlni.” (u. o.): „*Bighe v. Beghe mellett Tömösvár felé;*” leggyakrabban azonban csak más, már ismeretes vagy ismeretlen, távol lévő boszorkányok házainál, mint (u. o.): „*Mártonyoson egy boszorkány házánál,*” „*Szegeden Rósa házánál, de azután kimentek innya s ennyi s táncolni,*” hasonlóan elhagyott romházakban, pusztá udvarban. Az erdélyi százsz pörökben is (Mül. 57) *ház és pusztá udvarban, a mezőn, az akasztófa alatt, Pfefferlandban*, hegyek s halmokon tartják gyülekezeteiket ¹⁾. Az utóbbi általánosan nevezetteknel, már csak a mesés, ismeretlen vagy kísértetes helyekről értelem foroghat fen, minők Pfefferland (I. al.), azon pusztá elhagyott házak, udvarok; az ecsedi s világosi várromok; ez utóbbiaknál azonban már régi pogány emlékek is fenlehettek, az ecsedi vár körül már több rege nyoma jelenkezik a tündérek, sárkányok s hősről (I. VIII és adal.); fenlesznek talán a világosiról is? valószínűleg azonban egyenesen pogány áldozathely volna keresendő a tokaji hegységben a Kopasztető körül, miután történeti emlékünks is ott tudja már a hont elfoglaló nemzetünk első pogány áldozatai egyikét, *Turzol* ló áldozatát, melynek emlékére a hegy nevétől *Tarcal* (Anon. 16). És sz. Gellért hegye a régi **Kelenföld**, s talán az attilai emlékekkel is elvegyülő *Krensfeld*,

¹⁾ I. a többi európai boszorkánygyülekezeti helyek neveit Grimmnél (1004) összeállítva, a németben egyike a legnevezetesebbeknek a Blocksberg. I. Praetorius: Blockes berges verrichtung od. geograph. bericht. v. d. alt berühmten Blockes berge in gleichem v. d. hexenfarth u. zaubersabathe, so auf solchen berge die unholden aus ganz deutschland jährlich den 1. mai anstellen sollen. 1669.

nem volt volna-e már a hely, hol az átkelő magyarok áldoztak, a *portus Moger*, hol a hét vezér átmén seregével Budára Attila lakába, s honnét a „*versus Portum Danubii*“ menő sz. Gellért levettetik; miben talán nem annyira a vértanú kínzása volt a cél, de a feltámadt pogánysággal, annak áldozathelyére felvitetése s ottani kivégeztetése? — Különösen vitte át rá az alatta megtelepült német gyarmat saját hazája boszorkányi regéje helynevét a *Blocksberg* névben, bizonyára a már akkor körüle lézengett pogányemlékű boszorkányi mondák nyomán, melyek föléle, mint elhagyott pogány áldozat helyről már akkor, midőn ők oda települtek, élénken szállongtak. A szegedi *Öthalom* név is nyilván regésen jelenkezik; valjon a Vaskapu a mai *Vaskapuig* volna leviendő, vagy talán amaz határkapukig ér fel, melyek mint a *Porta Mezesina* (Anon. 19, 20, 21) st. a nemzet bejöveteleivel áldomási és áldozati ünnepellességgel jelettetnek ki (I. VII). — Sőt amaz többi mesés és kísértetes helyeknél is — melyek már szinte a rosszszellemek lakai az összes regékben — különös tündéri lakokrólí képzetek is foroghatnak fen; így például a néphit, mely ma általánosán tartja nálunk is, hogy a boszorkányok a **kereszt-útakon** jönnek össze, tartják táncaikat, nyilván régi mythosi képzetekre utal, melynek még a római emlékkő-feliratokon nyoma, hol többször a felírás: *deabus Quadruiis, Biviis, Triviis*, ily kettes, hármas, négyes egymást átszelő keresztútak istennői tiszteletére mutat ¹⁾).

Mint a hely régi pogány vallási szertartási hely lesz, úgy az *idő* is, melyben a boszorkányok összejöveteleiket tarták. A pörökbeni vádakban ugyan ez is sokszor általánosban áll; a boszorkányok szerintők, úgy látszik, akár mikor összejöhettek vagy legalább csak minden éjjel összejöttek; e mellett azonban még kiválólag említetnek bizonyos időszakok, melyekben összejöveteik rendesen véghez mennek. A néphit így ismeri majd a *Luca* napját, melyen a boszorkányi ellenszerekkel védendőnek különösen véli lakát s ólát, nehogy beléjük, bűvüket ez éjen át különösen gyakorló boszorkányok behathassanak; majd ekkor kell kezdődni a *lucaszék* készítésének, melyre rá ülve képes lesz az ember *karácsonyéjjeli* összejöveteiket látni (I. XVII); máskor ismét bőjtben tudja, a km. szerint: „*üget, mint a bőjti boszorkány*“; Dugonics (péld. 1. 210) magyarázza: hogy mivel szent Gellérte menetük bőjtben szokott, um. esni, őket bőti boszorkányoknak hívták (I. Erd. 60). Már fentebb láttuk a *borzas bőjti boszorkányt*, s jelentése mint tél személyesítésének, ezen boszorkányi összejövetelek időszakfordulati ünnepélyek értelménél fogva itt még inkább felderül. *Sz. György napja* és különösen a *sz. Iván* is előző a néphitben, összekötve már csak az e napon gyakorolható boszorkányi kuruzsrólí hittel, s e mellett feledve a sajátlagi összejöveti időt; gyűjteményemben a nyomok ekkor így csupán a boszorkányok által szedhető gyógyfűvekről, s még többször a csodás harmatszédésről emlékeznek (gy. 270). Tudja azonban ezen s még más napokon is összejöveteleiket a boszorkánypőri vallomás (szeg. 737): „sz. György azután sz. István (? *Ivánnak* kellene lenni) éca 11 óra tájban minnyájan összejöven,“ (u. o.) „sz. Györgj nap, nagj (ki van törölve a kéziratban „Boldoghasszon,“ helyesen) Karácson nap táján, és mikor a borokat beszűrük szoktak Budára sz. Gellér hegyére menni.“ — Mind ezen időszakok ismét a pogány vallás *napfordulati* ünnepélyei valának (I. IX, XVII).

A helyek tehát és az idő nyilván pogány áldozathelyek és pogány ünnepek emléke, valamint a táncok, zene, a lakomázás, vendégeskedés, pogány istentiszteleti szertartások-

1) a felső Pannoniában Carnuntum (mai Német-Óvár vidékén) egy romfalán is a felirat előző: *silvanab. et quadribiis* (al. *quadruiis*) aug. sacrum. st. Spon. misc. 84, és Orelli 2103. Lásd a: *biviae, triviae, gottheiten, welche die kreuzstrassen umschweben, weibliche feenartige wesen.* Schreiber feen 54. — Montberg, prope Xanten, ismét egy ara a felirattal: *matribus, quadruburg. (quadruburgicis) et genio loci* st. Orel. 2090. — mennyi tündéri, boszorkányi homályos vonást bírnának megfejve, ha ismernők azon számos istennők lényegét, kiknek neveit az inscriptiók fentarták.

róli, áldomás s többirőli hagyományokkal függ össze. Valjon ezen eredetre viendők-e vissza még a többi orgiai vonások is? ezek között lehetnek ugyan már későbbi torzvonások is; például mikép a boszorkánypörök az undorságokat beszélik (l. f.), hogy a büvösen előidézett bort kiíván, kihányták és ismét felitták; s mint a néphit maig különösen tartja (gy. 57): hogy ha az új bor nyúlóssá lesz, jele hogy a boszorkányoknak volt dolga vele, a mennyit a hordóból kiisznak, annyit visszaokádnak, s innét a nyúlós bor; mi tehát bizvást torzvonás lehet, ámbár az utóbbi jellemző felfogásban már is a természetben kárttevő vagy arra áldásthozó tündér képzele foroghat fen. De amaz éji, különös világításnál tartott táncok, lakomák st. nyilván csak a pogány orgiák emlékei, minőket már a pogányságban a fajtalan csapongó ábránd, mint vallási mysteriumokat gyakorlott, melyek akár a későbbi elvadulás által, akár pedig a felőlöki aljas felfogásban s képzetben még szörnyebbé torzított vonásokkal alakultak. Kétségtelenül ide tartandók a vonások is, melyek ezen összejövetek s általában a boszorkány s ördög közti viszony lényeges részét képezik, a boszorkány s ördög testi bujaságáról. Boszorkánypöreink telvék hasonlóan emez oesmány képzeteknek trágár beszédekbeni részletes előadásaival, annyira, hogy az idézetet azoknak szeméremtelen leplezetlenségénél fogva a jobb érzés és illem itt tiltja. Bennök azonban épen úgy foroghat fen még a tisztább hitregés képzet a főbb lények emberekkel elvegyüléséről, minőt még a tündéri hitrege tisztább s megfelelőbb eszmével feltüntet, s mely a hősege alapját teszi, a mennyire a hősi egyeniségek isteni s emberi közös eredet s származással képezvék; valamint ide tartandó a már szinte elvadulóbb pogány képzet az incubus faunok és satyrokrol, minők itt a kecske és lidérc alakú közösködő ördögök, mikép ezt boszorkánypöreink is leginkább így emlegetik. Szirmaynál (i. h.): „Lidérc pedig olyan formájú madár, mint az iromba tyúk, éjtszaka velek hált st.” (szeg. 737): „az ördög jelen volt bak képében, azután szép legény képében elváltozott,“ (u. o.) a férfiak vallomásaiban: „azután kecskéből asszony változott“ st. mindezen faunusi incubusok-róli hitregés képzeteknek mythosunkban nyilatkozatát azonban már így láttuk a lidércnél, a faunus ficariusoknál és alirunáinknál, s különösen még a sajátlagibb tisztább hitregei előállításban fenmaradt megtermékenyítő Turulról. A képzet tehát már így ezek nyomában helyt foglalhatott a pogány maradvány eszmékben. Lehet azonban hogy még azontúl is ezen vonásokban szinte amaz vestai szüzi eszmével ellentétezett venusi papnőkről emlékek is fenforoghatnak, minők a hindu bayadareken kezdve, a hellen és római venusi papnőkön, a kelta-gall druidákon át, egész a boszorkány papnőinkig — kiknek már ezen neve is ide mutatna — mindenütt helyt foglaltak¹⁾. S így vegyültek el minden tekintetben s mindenfelé amaz isten- és tündérnői hitregés képzetek a papnőkkel, pogány ünnepélyeik és szertartásaikkal, mihez csak még azok elvadulása által keletkezett torzításnak kellett hozzájárulni, hogy a boszorkányságról ezen képzeteket előállítsák; visszavive azért azokat elemeikre, előttünk áll mindenütt a mythosi alap, melyből keletkeztek.

Valjon még szinte eredetibb pogány emlékekre volna-e visszaviendő a különös vonás is, mit a boszorkánypörök, ezen boszorkánytársulatok *osztályzatairól* s *fönvökeikről* is még tudnak? a kitünőleg élénk képzet, a mint azt pöreink birják, mindenesetre figyelmet igényel. (Szirmaynál i. h.): „*kompaniákra voltak felosztva*, minden kom-

1) franciaországban Belenus hegyi (depart. d. Ille-et-Vilaine) hasonló regékhez mondja Baudouin (sur l'Armorique mem. d. l' acad. celt. 5. 145): la montagne fut habitée par un college de druidesses, dont la regle etait l' inverse de celle des Vestales romaines. les pelerinages n'ont discontinué qu'a la revolution. C' etait une mode pieuse chez les jeunes maris de n'approcher de leurs nouvelles epouses qu'a leur retour st. — a classicus mythosi st. keleti cultusokról hasonló vonások ismeretesek. de hogy ezekben is, s akkor is már más hitregés vonások is elvegyülhettek az ily jelenségekkel mutatja Plinius helye (5. 1): Mauritanianban Atlasról szólva: incolum neminem interdū cerni, silere omnia — noctibus micare crebris ignibus, Aegipanum Satyrorumque lascivia impleri, tibiarum ac fistularum cantu, tympanorum et cymbalorum sonitu strepere.

pánianak *fekele selyem zászlója lévén.*“ (Palugy. 196): *antesignanumque* nempe *capitaneum Cacodaemonis exercitus* se procurare, (u. o. 197): *princeps magus et sagarum magister* Daniel Rózsa . . . *daemonis supremum capitaneum egerit.* (u. o. 203): *in arte magica patrem sodalium* (atya- vagy céhmester) profiteri; (u. o. 205) erre vonatkozik két boszorkány szemrehányása: „*atya mester*;“ felel a másik: „ha én atyamester vagyok, te *céhmester* vagy.“ (u. o.) egy más „hogy jól-lehet ő céhmester, mind az által Dóka Ágnes egy izzel fölyebb vagyon nálánál.“ (szeg. 734): *sagarum ductor* vulgo *hadnagy*, (u. o.) *sagarum vexillifer.* más pörökben (szeg. 737) a vallomásokbani közönséges hivatkozás és mentegelődzés áll, hogy a „*tisztek és kapitányok*“ parancsolták neki ezt vagy amazt a roszt cselekedni; igen nevezetesen tudja egy vallomás (u. o.) mind ezen hivatalokat is, s épen mint az ördögöt állati elváltozott alakban: „*kan disznó képében volt zászlótartó* — (lejebb mondja, hogy ez: „szóval esküdttette meg Banyacsár eöcse Parpadics zászlótartó),“ — „*borju képében volt hadnagy, barjuctarnak híjak*“ (Barjaktár törökül zászlótartó volna); egy más körülményesen beszéli hivatalkodását (u. o.): „elsőben tizedes volt tiz esztendeigh, azután („hadnagy,“ ki van törölve) mindgiárt kapitánynya lett, . . de már csak *fühordó*,“ az utóbbi fűhordói minőséget felvilágosítja azon előbbi vallomás, hogy a többi boszorkány csak a tisztek, főnökeik meghagyásában jár el, s így a közönségesek csak fűhordók volnának, azaz a gyógy- vagy mérges-fűvek szedői kuruzsuk véghezvitelére. s fentebb már így jött elő a tájszót; *fives* – bűvös név, a herbaria, venefica, striga jelentéssel (I. XIII). — Ehhez képest az ördög az egész had vezére, és közmondásainkban is már ekkép: *ördög hada* – *scelerati* (I. III): *vén bába manó ördögnek hadnagya* (D. 2. 324), a boszorkánypörök szerint (szeg. 737): „Pluto hordozza őket mint *generalis*“ (u. o.): „Plutonál volt (kitörölve: „az író deákja, és nála volt“) az lajstrom, és mikor összevgyűltek, számrul számra kérdezte, és nevezte, hol van ez, vagy amaz, és neki (a kapitánynak) számot kellett adni, de azt az írást senki sem tudta volna más olvasni az lajstromot, és írást (sic) közölők.“ e mellett még mellékkörülmények is felemlítvék, így nevezetesen a *zászló*, mely Szirmaynál fekete selyemből van (I. f.), itten (szeg. 737) bővebben leírva: „a *zászlójokon Dromo ördögh van felírva*, körül aranyos, fényes, de ha eloszlanak csak semmivé tűnik.“ (u. o.): „a fatenst székében hordozták, mivel tiszt volt, de azután csak s. v. ganéjjá változik, mint az ezüst és arany pohár,“ és: „paszományos ruhája cifra volt, de azután semmi sem lett, valamint az ezüst, arany pohár csak ganéj lett.“ az utóbbi vonások csak általában jellemzik már amaz ördögi hatalom ki nem elégitő, csupán színleges voltát, melyre utóbb e vonások magyaráztattak; ilyen a Szirmaynál (I. f.) említett pénz, melyet az ördög oszt a boszorkányoknak; a lidérc által hordott ganájja való gazdagság és kincsek st. — Mind ehhez még a boszorkánypöri vallomásokban számosan neveikkel, lakhelyükkel nevezvék, sőt személyes leírásaikkal ismertetvék, kik a boszorkányok ismeretes kapitányai, hadnagyai volnának; így (szeg. 737) péld. Rózsa Dániel valja: „hogj Szabatkán Szabó János az boszorkányok kapitánya, belül az sáncban derékon lakik, Gergely hadnagyozh közel, középszerű ember, fejer kurasir ruhában jár, papista vörös bajuszú. — Kanisán Francuz kapitány a kirül levétetett az kapitányság; Miletz az ördögök között is kapitány, szárazmalmon kívül lakik. Hadnagi Adorján Jankó, zászlótartó Siván Kanisaj“ st. itt egy sor név még, valamint más vallomásokban is. Mind ezekben ugyan már a későbbi kor képzei helyet foglaltak, a hadakra, companiákra osztásról, s ezek nyomán jöhettek be a *generalis*, kapitány, barjaktar, zászlótartó s többi nevek s hivatalok ráfogásai; a képzetnek alapul azonban egyiránt szolgálhattak még szinte a pogány emlékek: a papok, papnők osztályairól, főnökeiről; talán az ördögök, rosz szellemek seregei s fokozatairól is; ez utóbbit már helyén véleményeztem a fő ördög, az ördöghadokról hitregés képzetek nyomai felmutatásával (I. III); míg

az előbbire a jövő cikkben (XV) élénk paphivatali neveink, különféle nemeik, osztályaik, minőségük, melyek még papi főnökséget, sőt majd nem rendszerezett kastokat, hierarchiai osztályzatokat tüntetnek elő, bő magyarázatot adhatnak. a *princeps magus*, *magister sagarum*, *atyamester*, *fűhordó*, *ördögghadnagy* boszorkánypőri kifejezések, még némi eredetiséggel állhatnak a későbbi generalis, kapitány s *compania* mellett; azoknál fogva, miket csak a történeti s krónikai adataink is (Theophylaktos, chr. bud. 93 st.) a magyar ős vallás jós papjairól, táltosai s magussairól, phylthonissairól, a dea — istennőknek jellemzett varázsolónékról tudnak, teljes joggal vehetjük igénybe a boszorkánysági ily nyomokban jós papnőinkről emlékek jelenségét ¹⁾.

A boszorkány ördöggi ezen szövetségéből származnék már mindazon természetfeletti erő, hatalom, bü s tulajdonság, melylyel a boszorkányok bírnának, s miben sajátlag a boszorkányság lényege áll. — Elkezdem tárgyalni az *alakváltoztatási* boszorkányi és sajátlag már tündéri tehetség vizsgálatával. A néphit szerint a boszorkány minden gondolható alakot felvehet, saját alakját azok megé rejtheti, sőt azt teljesen láthatatlanná bűvölheti. kitünő állati alakjaiul vevék ugyan már a *macska*, a *lepke*, *légy* st. ezek mellett azonban más alakokban is oly dús változatossággal jö elő, hogy ezeknek meghatározása helyett legjobbnak vélem az arról nyilatkozó képzetek nyomait adni. Mediomontanus váradi értekezésében a *macskává*, *disznóvá* és *szamárrá* változásokat emeli ki. Szirmaynál (i. h.) a gacsalyi kondás vallomása szerint: „az úton előtalált két *farkas*, melyek olyan szelidek voltak, hogy kezeivel simogatta” volna a boszorkány alakja. Bodó (iur. prud. 225) szerint azért a *farkaskoldúsok* (I. XII) s ide tartoznának: ad lamiarum potentiam referuntur *lycanthropi* quocue, quod se in *lupos*, *hircos*, *canes*, *feles*, aut alias bestias, pro suae libidinis delectu vere et substantialiter in momento transmutare et paulo post in homines rursus reformare fateantur; a nevet tehát itt tágasabb értelemben veszi, s általában a bűvös tehetséget s boszorkányságot érti alatta (ad lamiarum potentiam referuntur), mely szerint bakká, kutyává s macskává változhatni. Az utóbbi, a *macska* már így ismeretesen ma a néphitben különösen a boszorkány alakjára véve (I. VIII) ²⁾. a beteg, vagy rosz álomban lévő pór nő érzi, mikép nyomja meg őtet a boszorkány, többnyire sekete macska képében (gy. 68). így látja a veres macskát belopódzni az álba s kiszopni a tehén tejét; a boszorkánypörökben is a vád (szeg. 731): „hogy macska alakjában jött éjjel az emlőjére.” (Palugy. 208): a vádlott „tagadja, hogy macska képében oda ment volna.” gyakoribb még pöreinkben a boszorkány *kutya* alakja. (Pal. 202) a vád: „kutya képében reá menvén az fatensre, . . . tapogatván az fatens, hogy mi volna, tapasztalta, hogy kutya, mind az két fülei el lévén vágva.” (u. o. 203): „egyik ejszaka látta szemeivel az fatens, hogy vörös kutya képében . . . bémenvén az házban . . . meggyötrötte.” (szeg. 728): „egy hamuszínű kutya a forgószélben leültette lováról, hogy világát veszté,” kinek a vádlott Rohonkáné boszorkánynak kellene lenni. hasonlóan mint a macskáról beszéli egy más

1) mikép általában már a boszorkányság elemeit így az elvegyülő tündérnői és papnői tulajdonokról reájok szállott képzetek teszik, miután sajátlag véve már magok a papnőkről képzetekben is a tündérek elvegyültek, helyesen találok magyarázva számos ily rosz tündéri, féi, boszorkányi vonásokat Schreibernál (feen 13, 14. 40 st.), és Mauryánál (fees d. moyen age 20. 23 38-9 st.) a druida papnőkről emlékekkel; s nevezetesen talál itt ismét ezen collegialis életök, a mint bizonyos társulatokban s főnökség alatt léteztek. 1. a loci Arete druis antistita. Schreiber 46. — 2) Mednyánszky Rokos abergl. ki. 73: wenn die katzen längere zeit in sommer nicht zu hause kommen da sie sich am feldern von müsen, yögeln etc. nähren; so heisst es, die katzen sind in den Rákos gereist; überhaupt wird jede katze für eine hexe gehalten. auf den Rákos feldern halten die katzen ihre versammlungen; es werden hochzeiten gefeiert, blüdnisse geschlossen, verbrecher bestraft, einige sogar auch mit dem tode. daher die bauern sagen: „unser kater ist nicht zurückgekommen, der ist gewiss geviertheilt worden.“ wehe denjenigen, die sich der versammlung nähern; sie sind verlohren. auch wird bei der gelegenheit ein kater u. eine katze zu könig u. königin gewählt.

vallomás (u. o.): „kutya alakban jár szopni a tehenet.“ — körülményesen beszéli egy felsőbányai pör (696): „láttam szememmel étszakának idején az istállóban az hidláson fektemben egy fekete hódos fejű *agarat* az szénán lábai suhogván, mellém az vaddaló tőke mellé állván, s annak utána elváltozott szintén olyanná, mint Fazekas Kata (a vádolt boszork.) . . . egész testemet mind el tapogatta, és fejér agárrá vált annak utána.“ — különösen ismeri megint a néphit a boszorkányok *ló* alakját; Karcsey nál (u. muz. 498) a csallóközi néphit, mikép a boszorkányok *ló* alakban megjelenve megfékezhetők s megpatkolhatók, miről még lejjebb adok összefüggő regés vonásokat. felsőbányai pörb. (731): hogy *ló* képében ment rá a vádlott s a patkó nyoma is meglátszik. (u. o. 696): „étszaka egy fekete *ló* jött az udvarra az bezártolt ajtóru az támaszt levelette, gondolván azt mi lovunknak lenni, utána mentem megdöfött s *tinóvá* vált.“ — előkerül *béka* alakjuk is. A néphit így tudja (gy. 159), hogy mint macska s kutya, úgy *béka* alakban is jó a tehen tejét kiszopni; szegedi néphagyomány említi még (gy. 305 Debrecenitől): „hogy midőn a boszorkányokat elégették, löport kötöttek torkuk alá s úgy tették a maglyára, ekkor látni lehetett, hogy *béka*, *egér*, *pocok* alakban akartak megmenekülni, de visszasöpörtettek és megégettettek a nélkül, hogy egyetlen jajdulást vagy más fájdalom kifejezést tettek volna.“ a miskolci pörb. (Vahot magy. képek. 123): „tekenős *békákká* válván a Dunát átuszták. felsőbányai pörb. (696): „egy nagy *békát* lábával összetapodott, világgal keresték, de nem találták, . . . igen eldagadt minden tagjaiban, annak utána gyanakodtak, hogy ő (t. i. a vádlott) volt.“ — Nevezetesebb még szárnyas, légies repülő állati alakuk. a marosvásárhelyi pörb. (múlt. s jel. 752): a vád, hogy *lúd* alakjában jelent meg a vádlott boszorkány. Apafi Mihály erdélyi fejed. neje a boszorkányoktól megbűvölve vélvén magát, örütségében minden *légyben* boszorkányt velt; ha valamely szobába bement, udvari embereinek előbb minden legyet ki kellett űzni, s ha véletlenül még is valami tárgyon legyet pillantott meg, a szoba egész bútorzatát meg kellett változtatni, új asztalokat, székeket, tányérokat, késeket, kanalakat hozni (Schmeitzel ad. a. 1690 l. Müller 30); egy szászsebesi oláh boszork. pörb. (746 l. Mül. 43): hogy egy megholt nő, mire szájából légy alakjában a boszorkány kiszállott, azonnal feléledt. felsőbányai pörb. (731), hogy a vádlott boszorkányt megbántván, a vádlónak egy *méh* száll a torkára, ütött hozzá eleget, u. mond, de tőle magát meg nem szabadíthatta, megcsipte s a csipés után elájult. a néphit szerint is (gy. 170): „a boszorkány gyakran *fekete bogár* alakban mutatkozik, s kísértetesen körülropködi az éjjel bolygót, ki ha megütheti, rá ismerend, s ha kötőfékkel ütheti, um. még jobb, mert akkor lóvá lesz s nyargalhatni rajta“ (l. al.). Lugossytól tudom, hogy Felsőbányán az *estlepét* (sphinx L.) *boszorkánypillangónak* hívják; s Grimmél (1026) találom, hogy mint a boszorkány neve *milchdiebin*, a lepke *milchdieb*, *buttervogel*, és *dvergspeni* óéjszakiban *papilla vaccarum vacua*. a hernyó *täufelskatze* st. a finnben *ukkon koira* = canis ukkonis, ukko kutyája a *papilio v. larva papilionis*. egy más rovar *ukkon lehmä* = *vacca ukkonis*, ukko tehene, mint nálunk is isten tehenkéje, isten ünöje (l. I). a slovenb. *vesha*, lepke, *boszorkány* és *lidérc* = bolygótűz. — Ezen állati alakokon kívül még általában mások is a boszorkány szolgálatára állanak. Mediomontanus várad i irata *nővényeket* s különösen a *kerék* alakot említi, mit néphitünk is még élénken tud. Így említi egy rege (Karcsey ki. közl.), hogy egy boszorkány *kerék* képében járt egy emberre, s minden tagját, csontját összetörte, mire egyszer megragadta és a kovácshoz vitte, hogy vasalná meg, más nap a boszorkány végtől végig meg volt vasalva, mint a kerék. egy más (gy. 160): egyszer egy gazda ólába az udvaron keresztül egy 12 küllös kerék hengeredett be, de ő a tizenkettedik küllőnél megfogta, és kötélén a gerendára akasztotta fel. ekkor a kerék mindennemű állattá változott, míg végre tulajdon asszonyi alakját visszanyerte, s könyörgött, hogy eressze el; ezt fogja jelenteni a

felsőbányai pürbeni (715) vád: „hogy estve vas karikát kötvén hárssal az asztal lábához, reggel látták, hogy Soos Pálné van kötve, száján keresztül s alól a testen jött ki a hárs fonal.” — Nevezetesen állana még ezeken felül a boszorkány vagy ördög *csillag* alakbani megjelenése, mint azt csak gyanitom egy felsőbányai boszorkányp. (728) homályos helyéből: a 19-dik tanu vallomása így állván: „azt hallottam tőle, hogy mondomta, a csillag gonosz képében senkire sem száll etc.” a vallomás egészét, mint látni, a jegyző megirigylvén tőlünk, megszakasztá; a mondatnak jelentését — melynek szerintem így kellene állani; a gonosz csillag képében senkire sem száll — csak úgy tudom magyarázni, hogy talán a vádlott boszorkánynak valaki szemére veté, hogy látta reá szállni az ördögöt, talán a hulló csillagban, mire ő védve magát feleli, hogy az csillag képében nem szállhat. ennek jelentésére nézve utalok már arra, mit általában a hulló csillagról, a csillagesésről mondtam (IX), mikép az a halál, a bekövetkező szerencsétlen végzet jelensége, s különösen mit ott a keleti rege egyenesen ide vonatkozót tud, hogy a Gule = boszorkányok a hulló csillagokból lesznek ¹⁾.

Mindezen alakváltoztatási állat s más képletek — melyekhez még természetesen épen így járul, hogy a boszorkányok más emberek alakját is olykor felveszik, mire boszorkánypöreink szinte adatokat szolgáltatnak — már nyilván tündéri képletekként állanak, kiknek ezek sajátos alakjai, minő nyilván a macska, a tündérregénkben is látott ló alak, a béka, s a hattyúnőkre emlékeztető lúd, mint általában az ezen lények légies, szellemi alakját kifejező lepke, légy, méh st. még amaz eltérőbb eb, borjú s mások lehetnek egyiránt a bűvölési, átkozási alakok, valamint ezentúli későbbi torzítások is; de már maga a tündéri természet azon kifejezett proteusi s vertumnusi tulajdona, minden gondolható alakot felvehetni (I. IV), teljesen igazolja a boszorkányi alakváltoztatást. s még azon, inkább a boszorkányságróli tréfás adomakint, mint sem hitregei vonáskint előjövő kerék képletrőli nyom is, mily jól találkozik a népmonda hason képzeivel, mikép a mondahős és a sárkány kerék alakban vívnak egymással (Majl. 205). Mind ennek magyarázata épen így megkísérthető volna a bűvös papnői értelemmel, az őskor pap-jősnőiről azon nyomoknál fogva, hogy kendőzve, álarcosan, különféle állati alakokat öltve, adák jóslataikat; s általában a hittel is az ókor bűvösseiről, kik különös állati alakokat tudtak felvenni, s másokat is állatokká bűvölni.

E tündéri tehetségben áll már a rögtöni fel- s *eltűnés* is, mi gyakran jó elő ismét így boszorkányainkról. Palugyaynál (201): a vád, hogy midőn a vádolt az út közepén állt, és a kocsis szekerével kiakarja kerülni, az rögtön eltűnik szemei elől. felsőbányai b. pörb. (715): „hogy előbb nem látta, csak mikor megkacagta magát, azután elenyészett. az ő látása nagy fényességgel tetszett, csak addig látszott, míg kettőt vagy hármat szólt.” Szirmaynál (i. h.): „hogy az falunak végén mintegy 300 lépésre volt (a vádolt bosz.), hát egyszer hátratekint, már háta megett látta állani.” (u. o.) „egy időben két helyen látszatott.” — Ezen el- s feltűnés s alakváltoztatási tehetséggel következetesen összefügg a tündéries *légbenjárás*, a repülés, mindenhová behatás; mely célra a boszorkány gyermekies alakot vesz fel, vagy bizonyos eszközöket használ, mi által a kürtön, kulcslyukon, bezárt ajtókon, szűk ablaknyílásokon behat. felsőbányai pörb. (715): „látta, hogy éjjel kin ülven holdvilágon, hogy egy kis gyermek forma be ment a füst ablakán, azonban csak megszólal a kakas,” és (u. o.) „hogy a ház héjján látta (a vádlott boszorkányokat) jární.” marosvásárhelyi pörb. (752): hogy saját testi alakjában s ruházatában tányérnyi nagyságú ablakon bujt be a házba, és

1) most a helyet is ez új nyomnál fogva ide kürom. Hammer (Geisterlehre d. moslim.): als charakteristische merkmale der gule gibt der Kamus (3. 307) an, dass sie unter verschiedenen farben und gestalten erscheinen und die menschen in den wüsten verführen; sie seien aus dem vom himmel fallenden feuer der fallsterne erschaffen, und der türkische übersetzer rechnet darunter die hexen Rumil's, die dachinen und diwe, besonders die landteufel st.

bezárott ajtóknál a kürtön járt be. (Szirmaynál): „az ablakon kirepült, mely egy bundával volt bedugva.“ (u. o.): „harmadmagával berepült az ablakon.“ miskolci pörb. (i. h.): „bizonyos zártlyukon kiragadván.“ (Szirm.): „a kürtön ki- s bejártak.“ (u. o.) „az ajtón kilíncsnek lyukain, vagy a kürtön és kéményeken.“ — Ezen menet a légben azonban többnyire sajátos eszközökön, sőt állatok s embereken történik, kik ismét bizonyos bűvös eszköz s mondat által alkalmaztatnak e célra. Tündéri s boszorkányi mondánk így tudja már általában a boszorkányok söprőn, szénvonón, vasvillán, gereblyén, pemetefán való menetét a légben. boszorkánypöreink is (Szirmayn.): „szénvonón vagy *sütőlápán* repültek.“ (szeg. 737): „azzagon (így olvasom, a pörökben *árság* van írva. *asag* v. *aszag* = pemetefa, szénvonó akad. és tájszót.), lapáton szokott járni, a söprőt megkente.“ gyakrabban állatokon, különösen *macskán*, melyen már regéink szerint a tündérek is vitetnek a légben (l. IV). Felsőbányai vallatásokban: hogy a macska lucskosan ülvén a tűzhely mellett, azt tartották, hogy a vádolt boszorkány nyargalódzott rajta. ez lesz a közmondásban is: Pilátus macskája, Erdélyi (6369) magyarázza: arra mondják, kin megtetszik az éjjeli mulatozás, torbézolás: „olyan vagy, mint a Pilátus macskája;“ mit másképp nem tudok magyarázni; mint a „Pilátus verésnél“ (l. u. o.) a Pilátus a meggyalázott, kiveret től helyébe lép (l. IX), úgy itt is neve a boszorkány helyébe. a néphit szerint (gy. 202): „a boszorkány a kanmacskát szokta leginkább e célra használni, ha valaki ily macskát a boszorkánytól meg akar menteni, nyírjon ki annak szőrén kereszt jelet, vagy pedig kössön gúzszt nyakára vékony vesszőből, a macska megszabadul.“ nevezetesen tudják még a nagykárolyi pörök (Szirm.) a lidérceni menetet is; leírását s ez erről képzeteket már fentebb birjuk (VIII); itt ez sajátlag maga az ördög alakja, ki által a boszorkány vitetik, mi épen úgy fenforog már az olykor előjövő *bak*-nál, *bakköpenyegnél* (l. al.), és fenforoghat a macskánál, különösen ama Pilátus macskájánál. Leggyakrabban azonban a vonás, hogy lóvá változtatott embereken nyargaltak. Szirmayn. „*lóvá változtatott embereken mentek sz.* Gellértre“ st. (u. o.): „éjtszaka megnyargalták, olyan volt a teste, mint a fekete posztó.“ összejöveteiknél (u. o.): „a megnyergelt embereket csak egy vékony szál vesszőre lepányvázták, a többi között Koós Annát kinevezvén, hogy nyeregforma állcsonttal megnyergelték volna, annak a hátán a nyergelés helye, a térdein a kipányváztatásból, mivel térdelnie nekie kellett, bőrvastagulása a birói szemlélés szerint megtetszett.“ miskolci pörb. (Vahot. i. h.): „személyeket megnyergelvén, rajtok nyargalóznán.“ szegedi (728) vallomásokb. „a fatens a deák szájából illen szókat hallott: illen amullan . . . mikor engem sz. Gellérd hegyire hordoz, abrak gyanánt szilva magot husz a fejembe.“ ugyan arról egy más: „egy deaknak asztalt tartván az házána, ki nagyon fáradozott volt, és az erőtlenségben elsárgult, kérdezvén tüle az pajtás, hogy frater roszul vagy te, akkor megvallotta s reá is esküdött, hogy eötet sz. Gellérd hegyire hordozta.“ a nagykárolyi pörökb. (Szirmay) egy kondás vallomása: „a kantárt csapta a fejéhez és ő mindjárt lóvá változott, s Rekettye Pila (a vádolt) reá ülvén *borsért járt rajta* (ez úgy hangzik, mint a fentebbi erdélyi szász pörökb. a Pfefferland, hová a boszorkányok járnak), de hová járt? nem tudhatja, mivel elméjétől annyira eltávozott.“ Ezen nevezetes vonás, hogy a boszorkány az embert, nyakába kantárt vetve, lóvá változtatja, s rajta nyargal jó elő már különösen a terjedt népies mondákban (gy. 202 és 304): „hogy egy kovácslegényt a boszorkányok mindig járták, azaz oda ment a boszorkány, hozzá vágta a kantárt, mire a kovácslegény lóvá vált, a boszorkány megnyergelte, s ide s tova nyargalt rajta, mi által már egészen elveszté erejét; elpanaszolta baját más tapasztaltabbaknak, mire a tanácsot kapta, hogy kiragadván a boszorkány kezéből a kantárt, vesse rá ő s nyargalja meg; úgy lett, a kovácslegény lóvá változtatta a boszorkányt, rá ült s járt rajta egész éjjel. hajnal felé, midőn a többi kovácslegények felkeltek, oda állott lovával a műhelyhez s megpatkoltatván, szabadon

ereszté. reggel mindenfelé szaladoztak orvosért a kovács házatól, mert a háziasszony beteg volt, de baja okát meg nem akarta mondani, míglen az orvos meg nem vizsgálta. " Ily torz vonásokba ment át már a népies tréfás adomákban a boszorkány-lündéri légbenjárásról képzet, s nevezetesen itt az eszköztől, mely által a bűvös hatalom gyakoroltatik.

Ezen nevezetes tündéri boszorkányi *bűvös eszközök* ugyan is különösen azok a hitregékben, melyek által a főlény természetfeletti hatalma véghez mén, gyakoroltatik (l. XIII); s boszorkányi nyomaink azokat is bőven tudják még, habár többnyire s nagyobbára már a mellőzhetlen torzitással; mind a mellett a tárgygyal nevezetes hitregei képleteket hozva az előtérbe. Kezdjük e kantárral; boszorkánypöreinkben valamint a néphitben nyoma gyakori, de homályos, a szeg. pörökb. (737): a kérdésre minemű szókkal, szerekkel, cselekedetekkel élt? többször a kantárról szakadozott vallo-mások feljegyezve állanak: „a kantár cifra, csigás, ha el nem ment róla hordó mellett vagjon,“ mi a hason hordóni megkantározás általi légben menetre mutat, a minthogy már fentebb egy rege így elő jött (l. f. gy. 302) a hordóról, melyben egy ember fekszik, s a boszorkánnyal vitetik a légben; így forog az fen egyébkint más eszkö-zőknél is, mint a lapát és söprőnél st. melyek csak ez által változtattnak a boszorkányt légben vivő eszközzé; mit gondolom a pörökb. további homályos helyek is jelenteni akarnak. (u. o.): „a kantár gallya (?) csak eltűnik, hanem mikor összevegyűlnek; akkor adják nekik.“ feljebb: „a kantár el szokott veszni, hanem az ördög szokta elől adni.“ mi úgy érthető, hogy a vizsgálat által keresett bűvös eszközt előmutatni nem tudván, csak általában a néphitét fejezik ki, hogy ezt az ördög akkor adja nekik, midőn légben menetökre szükséges, hogy általa a tárgy lóvá változtassék; mi tehát itt épen úgy áll, mint a tündéri *öv* vagy *ing*, melylyel a tündér a különféle repülő alakot eszközöl, nevezetesen például, midőn a hattyú-leplet, hattyú-inget felveszi. s ennek is még nyoma boszorkánypöreinkb. így beszéli egy szegedi pör (728) egy bűvös légbenjáró boszorkányról, hogy „*övet* az útca kapu alatt elnyujtotta,“ és egy más vallomás (u. o.) szinte csak így, homályos töredékesen, hogy egy boszorkány a másikkal küldi „*üngit*,“ mire ő „noha világtalan lévén megismeri, hogy az egy nálánál sokkal nagyobb boszorkánytól küldetett hozzá.“ és a néphit is megint (gy. 67), hogy ha valakit boszorkány megront, legjobb azonnal reggel az ingét jó furkós bottal elverni. ezen *öv* és *ing* nyilván a bűvös tündéri lepel s *öv* az alakváltoztatásra, mi azután még a lóvá változtató kantáron túl is, a népies nézetben, holmi lábbéli-madzaggá aljasul, melyről azt ismét így beszéli (Karsay u. muz. 498): „hogy ha a boszorkányok lóalakban megjelen-nek, gatyamadzaggal megfékezhetők, s valóságos ló helyett használhatók; a mint kioldatnak, visszakapják előbbi alakukat, a fék rajtuk marad elváltozott alakban;“ s ehhez azután ismét amolyan adomai vonással jö elő: „hogy a papucs alakban megjelent boszorkány madzaggal átfűzve, reggel asszonyi alakjába térve, orrán száján volt át-húzva a madzag,“ mit azonban így tud már a fentebb látott vonás is a felsőbányai pörben, az úgy látszik, eredetibb hárs-kütléről, melylyel a boszorkány vaskarika alakjában lekötöttetik. — Még nevezetesebb eszköz a *repülőzsír*, az úgy nevezett unguentum phaleris; a malleus maleficarum szerint (2. 1. 3): unguentum ex membris puerorum intermentum ab eis ante baptismum. Mediomontanus váradí irata szerinti ingredientia: gyermekháj, méhviaszk, solanum, korom st. nálunk pöreink szinte e célra emlithetik a gyermek bélek s csontok kiszedését; egyenesen azonban csak erejéről szólnak. Szirmayn. (i. h.): „megkenvén valamely kenőcsvel . . . a fejük tetejét, két tenyereiket, és talpaikat . . . repültek.“ Szeg. (737): „a söprőt megkente zsírral.“ (u. o.): „a zsír kamrájában van.“ felsőbányai pörb. (715) beszéli egy tanú, hogy még a kuruc világban, midőn hajdú volt, látta a vádlottat, mint jött be a szobába a kulcslyukon, és szép menyecske lett belőle, és mindjárt három más menyecske is lett,

vendégséget indítottak, csak Tokajit ittak, vendégség után levették a polcra a kenőcsöt s megkenvén magokat, a kulcslyukon kimentek. Karcaynál (u. muz. 2. 498) a néprege: egy szolga egykor ökreinek iga által feltört nyakszirteit be akarván kenni zsírral, e végett asszonya szekrényéből vett ki egy kis edénykében volt zsírt, s azzal kente meg, hát mi történt? az ökrök azonnal szárnyasak lettek, s az igával együtt felrepültek a levegőbe, mert hát az a boszorkányok által készített repülőzsír volt; elijedt a szegény szolga, s megpanaszolta asszonyának, ki gyorsan a szénvonóval tett bűbajos dolgot, a seprőt hegyére állította, és az ökrök ismét leszálltak. a mai néphit (gy. 259) általában már ezen írnak tulajdonítja a boszorkány minden tehetségét; csak hogy ha ezzel megkeni magát, képes boszorkányságát gyakorolni, általa lesz láthatatlanná, s általában mindenki, a ki ezen írral bir, képes boszorkányságot gyakorolni; kenni kell pedig magát vele, um. minden 7, 17, 27, 37, 47 st. évben. Ezen repülőzsír segédszerrőlön vonások nyilván már a későbbi kuruzs iralási gyakorlat tudatából keletkezettek, s a boszorkány bűvös papnői képzetre vihetők csak vissza, miszerint sajátlag azok bűvgyakorlatához tartozik inkább, mintsem a tündéri légbenjárás eszközhöz. Ezen légbenjárás eszközésére eredetiben állnak még az eszközök mellett a bűvös mondatok, szavak, melyek elmondására emelkednek a boszorkányok a légbe. Szirmayn. (i. h.): „hipp! hopp! mondan kirepültek.“ a szegediekben (737): „hop hirivel!“ teljesebben tudja ezeket még a mese a tündéreknél, s különösen boszorkányainál, de általában már más hitregés lényeknél is, mint a bűvös hösnél, a tátosnál st.: „hipp hopp, ott legyen a hol akarok!“ v. „kőd előttem köd utánam, engem senki meg ne lásson.“ Az előbb már a hipp hopp szólás egy jelentését megkísértettem; annak a szerint sajátlag az ördög nevére s hívására kellene vonatkozni; nyilván ily bűvös formulák csak is egy felsőbb erő segítségére hívását foglalják magukban, kifejezve e mellett a szándékolt tény, melyre a felsőbb erő és segítség szándékoltatik vagy intéztetik. ámbár természetesen a legelőbbben ma már az értelem elhomályosult ¹⁾. A sajátlagibb boszorkányi eszközökről, melyekkel még mint eredetibb rosz tündérek a népmondában előjönnek, vélük felfegyverkezve, kuruzsukat eszközölve, vagy rajtok nyargalva, minők a seprő, gereblye, szénvonó st. már fentebb szóltam, mint kétségtelenül régi, tündéries, házi istennők megfelelő attributumairól (XIII).

Rájövök a természetfeletti *bűvös befolyásra*, melyet a boszorkány az egész természetre, földre, légre, emberek s állatokra gyakorol. ennek káros és ártalmas volta az, mely körül már a boszorkányságrólí álhit lényege forog. Elöl áll már a régi képzet bűvös erejükről, melylyel a föld termésére ártalmas, kártékony befolyással vannak; mire már az esőt, szárazságot st. gerjesztik s akadályozzák. Valamint e vélemény a néphitelt maig uralja, úgy boszorkánypöreinkben is egy pár kitünő adat jó elő. Palugyaynál (196): *succumque ac pinguedinem huius circumiacentis plagae terrae, videlicet pluvias et rorem per septennium id est annuatim pro media secunda urna pecuniae, piscesque pro vento sagis in Turcia divendere non abhorruisset.* (u. o. 197): *pluvias obseraverit, ac terrae fructus abstulerit, similesque ad Turciam vendiderit.* (u. o. 198): „az földnek termékenységét, és zsirját elvenni és elpredálni.“ ezen általános közvádi és ítéleti kifejezéseket nevezetesen felvilágosítják még az egyes vádak s vallomások; (szeg. 737): „az esőt és halat sz. György napján éca 11 óra tájban

1) Grimmél (1037) több ily formulák összeállítva „auf und davon! hui oben hinaus nirgend an!“ „wol aus und an, stoss nirgend an!“ „fahr hin nicht zu hoch, nicht zu nieder!“ „vor mir tag, hinter mir nacht.“ angol: „tout tout, throughout and about!“ francia: „baston blanc, baston noir.“ a szerb: ni o trā ni o grm, vetch na pomotno guvno!“ (sem törvisnek, sem csernek, de a kisöprött szórónak). fentebb (XIII) hoztam elő a finn mondatot, s már a hinduban is így jó elő (somadeva 2. 58), hogy a bűvös nő kimondva a bűvös szavakat, száll a légben. az idézetekből látni, hogy azok szinte töredékes voltakban már csak magát az eszközölni kívánt tényt fejezik ki egyszerűn.

Mattyi parton hét esztendőre atták el a török országhra 1 akó pénzen az szegedi határt, jutott egyből másbul 200 fr. aztat elköltötte. feleségének minden akótul 8 poltura járt, 30 akótul, melyeket elmért a vendégségben. a fatens osztotta el. Borbálának 200 fr. jutott.“ (u. o.): „egy (bőrszatskóban, kitörölve) tőkben ürdögös practicaval *eső kötést* elvitte, és az *Tiszába vetette*, és mondotta Róza, ha oda nem veted, rozslu fogsz járni. écska 10 óra tájban bele is vetette.“ egy más (u. o.): „az *esőnek megkötése* egy (bőrszatskóban, kitörölve) tőkben vagyon, hordók alatt volt elrejtve, de nyilván az társai elvitték onnend.“ ezen *eső kötés* eszközét is még a szegedi élénk boszorkányi népmonda maig említi, beszélvén (gy. 303): hogy egykor, midőn a boszorkányokat a vizsgálat szerint fűrésztölték, egyik már a víz alá merült, mire a másik irigyen elárulá, kiáltván: vegyétek ki csak a *fellelegkulcsot* füléből, mindjárt nem fog leülni. a *fellelegkulcsot* kihúzták, és a gyanús bár mint törekedett a víz alá merülni, semmikép sem tehette. mihez a magyarázat áll, hogy ezen fellelegkulccsal zárták volt el az esőt, — a pörök fentebb mondják „obserare pluvias,“ „*esőkötés*“ — hogy eladhassák a törökországi boszorkányoknak ¹⁾. A pörökbeni vallomások szerint ellenben úgy látszik, hogy ezen *esőkötés* már sajátlag amaz bizonyos időkbéli harmatszédésben állott, melyet a boszorkányok felszedve lepedőkkel, fazekakba gyűjték (l. al.), bőrszatskóba kötötték, s akószámra adták el a törökországi boszorkányoknak; különösebb, hogy még a halat is erre a célra eladták. Ezen a föld harmatjának elszedése s bekötése lett volna már amaz vádakban kifejezett „föld zsírjának elvevése, elpredálása,“ vagy hogy a harmat jelenti itt a föld zsírját, vagy annak elvétele a földnek termékenysége és zsírjának megfosztását. A leszedett, fazekakba kötött harmat, szolgált azután különféle kuruzslási célokra, de különösen úgy látszik eredeti jelentésében *eső és jégeső gerjesztésére*; — mi ismét, mint sajtáságos őskori kosmikus képzet is jelentkezik, hogy a felszedett harmat miatt nem esik, vagy hogy abból jégesőt lehet csinálni, és e célból adák már el idegen táji boszorkányoknak, hogy ők ott gerjeszték a jégesőt, míg ezek szárazságot eszközölnek, s tőlük viszont a halakért szelet, szélvészt vesznek. Így találom a vonásokat Grimmél (1041), a zivatart gerjesztő boszorkányok és tempestariusokról, hogy fazekakba, zsákba kötve hamut (mi istváni törvényünkben is azon: qui faciunt in cinere, lehet), harmatot, galyakat szórnak ki. Boszorkánypöreink s általában néphitünk azonban sok mindenféle boszorkányi kuruzs eszméjét összeköti még ezen harmatszédéssel. kecskeméti néphit szerint (gy. 269): „sz. György napján virradóra a juhászok lepedőt vesznek és kimennek a legelőre v. vetésekre, rájuk terítve a lepedőt magok után húzzák, szüntelen a szavakat mondván: *szedem, szedem mindennek felét*; miután a lepedő egészen nedves, belöle a harmatot, egy arra elkészített új bőgrébe kicsavarják, s az akol vagy istálló hidaljára, hol a teheneket vagy juhokat fejk, elássák. ezt a babonás hittel teszik, hogy a juhoknak és teheneknek tejük lesz, s hogy azt a gonosz asszonyok el ne vegyék.“ — egy más közlés szerint (gy. 158): „az igazi boszorkány mindennap hajnalán férje hátán nyargal ki a mezőre harmatot szedni, melynek megivása által mindig fiatal s jó erőben marad, míg férje elsatnyul.“ — egy szegedi pörben (837): körülményes vallomás, mikép tanácsolja a boszorkány bizonyos gyógy-

1) ezen különös felemlítése a törökországi boszorkányoknak többször előj. egy szegedi (1737) pörb. valja a vádlott, hogy ötöt törökasszony Buja (kitörölve Bula) rozslu társasága csábította el. felsőhányai pörb. (1715) a vallatás valami gyanús orvosságokra nézve említi a vádlott mondanását, hogy azok „tengereken jöttek által, török volt-e? görög volt-e? az hozta az sípót is az tengerről hozta, az adta neki.“ a töredezett feljegyzésből a kifejezés értelme tisztán ki nem vehető. a szegedi pörökben m. láttuk, még így jó elő a boszorkányok zászoltartója baraktar török neve is; s lehet, hogy azon kitörölt Bula is helyesebb, s talán a Gute török boszorkány neve volna. Mind ez boszorkányságunknak a néphiten a többi europaitól eltérőbb voltát, s talán keleti török elemekkel — az akkori érinthezéseknel fogva — elvegyültét tanúsítaná.

füvek sz. György nap előtti szedését s azok gyógyerejét: „mivel előtt hét sz. György napja, azután semmit sem használ, mert mi minden füveknek, gabonáknak, virágoknak, szőlőknek, egyszóval minden termékenységeknak sz. György nap előtt harmatját elszedgyük; mit igérsz, avagy mit ac, úgy mond az fatensnek, ha a többieknek szőlői mind elvesznek, a tied még is ha akarom olyan leszén mint a kristály; láttad-e azt, hogy egyik szőlő barázdának több termése vagyon, hogy sem a másodiknak, avagy a harmadiknak, oka ez, hogy edgyiknek jobb akarói vannak, hogy sem a másikanak, és nem szedik el annyira a hasznát.” egy más (u. o.): „többivel edgyütt szőlőkben, s búzában lepedővel szedték az harmatot és kifacsarták, korsókba tették. és az tisztéknek adták, hová tették ezek nem tudja.” (u. o.): „sz. György azután sz. István (Iván) napján écaka 11 óra tájban minnyájan összegyűlvén, a harmatos gabonában lepedőket a gabona felőtt vittek, és huztak, annak harmattyát szedték, és fazekakba töltötték, kiki magáét hazavitte, és aztat tésztaiba töltik, és avval dagasztanak.” ezen tészta-dagasztási, kelesztés és kenyérsütésseli kuruzs is gyakori s általános vád (szeg. 734): „fermentum alterius ac massam farinaceam ita corrumpere attentasse, ut nulli panes inde pinsi potuerint;” gyakran a vádak néphit s regében, mikép véressé lesz a tészta st. Nevezetesekek még egyes más vonások is, mint amaz fentebb felhozott: „hogy a kecskeméti hegyen egj szőlőtökét meghfurtak, és csapot tettek beléje, s minnyájan 3000 eleget ihattak belőle, azután az hijatt réa tették.” különösebb még mikép tudnak termést is előbűvölni; egy tanu vallja (szeg. 737): „hogy az útban búzá közt lévén (a vádolt boszork.) egy szál virágzott búza fejét leszakajtott, annak virághát lehúzván egészen, az markában beszorította, azt mondván, ha akarom ezen búzafej hétszer egymásután az markomban megvirághozigh, amint is azonképen kétszer, háromszor, négyszer és többször is, azon búzafejnek leszedte a virághát, az markában szorétván, egy kevésé ott tartván meghvirágzott, szinthen úgy mintha a gyökerein állott volna.”

A közhírséges mód, melylyel a földtermés ártalmára vannak, azon eső megkötés, eladás mellett, mi által a szárazságot okozzák, még a *jégeső*, *szélvész* eszközlése; erről vádolják általában a boszorkányokat legrégibb emlékeink. A *chronicon Fuchs-Lup.-Oltard.* (1. 279) szerint: 1613 multi magi et veneficae in Hungaria Vulcano oblati sunt, qui incantationibus suis grandinem super totam Hungariam et Transsilvaniam inducere voluisse ferebantur, quo omnes fruges et vineae perderentur, res mirabiliter fuit detecta. filia cuiusdam viri, vix decennis aut duodecennis, a patre in vineam ducta, cum patrem de diuturna siccitate conquerentem audivisset, pater, inquit, ego si vis, facile pluvias, imo etiam grandines producere possum. interrogante patre, unde et a quo ista didicisset. a matre, ait, se ista habere; tum pater obstupefactus, si quid ergo potes, produci, inquit, grandines, verum ita, ut haec nostra tantum tangatur vinea, intactis et illaesis vineis aliis. illa promissa praestitit, inducta horribili tempestate et grandine, qua vinea paterna prorsus protrita fuit, magni res periculi, nisi detecta fuisset... brevis de vitibus et frugibus, tam in Hungaria, quam in Transsilvania, nil reliquum futurum fuisset. Az eddig ismeretes szegedi boszorkányüldözési adatok szerint (Schwartner stat. 3. 266), egy varga inas 1728-ban azzal vádoltatott volna a többiek között, hogy a szegedi szőlőket akkorában elvert nagy jégesőt ő idézte volna elő; miről azonban az előttem álló ez évi pörök nem emlékeznek. Bodó (jur. prud. 225) szerint, a boszorkány a jégesőt eszközlé: si in aqua stans, aquam a tergo in aerem proiecerit, vel scopis sparserit, aut aestivo tempore instante tempestate, lapidem vel terram occulte percusserit; flores de variis arboribus aut folia collegerit, et ollae imposita, cochleari et alio instrumento moverit. talán erre vonatkozik egy szegedi pörb. (728) a vád: „hogy egy fazékban követ főzött,” és felsőbányaib. (715): „hogy követ lehajolván kezével megtisztogatá, azután helyéből vissza fordította, s a föld felől való

részét hasonlóképp megtisztogatta;“ (u. o.): „látta hogy az parlónak (?) mind a két végén az köveket hányogatta.“ hasonlóan a levélszedésről is (szeg. 737): „hogy diófa levelet szedett.“ Általánosán áll ismét a föld termése elvételére egy szegedib. (737): „az tyúkot az által árkon belől az tallókon deszka közé csinálták, úgy ásták el, aztat azért ásták el, hogy ha az ott maradhatott volna, annál is kevesebb élet lett volna, az fejett azért tették oda, hogy szárazságh légyen;“ így ásnak el ló-, bika-, sőt ember-főt is, (u. o.): „13 eszt. rác gyermek feje volt, melyet elástak . . . azért, hogy eső ne lehessen.“ egy más vallomása (u. o.) „bika fejét meg töltötte szántóföldről elvitt földdel, hogy az hasznát elvehesse.“ (u. o. 728): „lófeje szállásán azért vagyon, hogy más ember buzája földéből megtöltötte volna az fejet és a maga földébe ásta volna.“ (I. XVII). — Ezzel jár a forgószél gerjesztése, mely mindenkor a boszorkány műve és jelensége, a néphit szerint ez a forgószélben táncol (VII), és mikor forgószél fú (gy. 259), „mondja, um. a nép, hogy a boszorkányok kosárba állanak már; ilyenkor egyik kezükbe szénvonót, vagy piszkafát, másikkban seprűt tartván úgy forognak.“ a boszorkány jelenségére áll a pörökben (Palugy. 207): „nagy forgó szél támadott, és az ajtón bejövén azon szél a kéményen ki ment.“ (szeg. 728): „egy nagy forgó szél támadván, abban lévő boszorkányok pofon ütötték a fatenst,“ (u. o.) „egy nagy forgószél támadott előtte, abban látott a fatens egy kurta hamuszörű ebet, azon forgószél a lováról a földre vetette.“ — Mind ezen vonásoknál figyelmeztetnem sem kell, hogy bennök a tündéri hitrege előkelő képzetét birjuk; a jó és rossz tündérektől származik a föld áldása vagy károsítása, ők gerjesztik a szélvész, jégesőt; róluk száll le a hatalom a bűvös papok s papnőkre, kik amaz áldozati állatfőkkel, minőket itt a boszorkányok elásnak, tudnak különösen bűvölni; úgy láttuk a képzet jelenségét fentebb már tündéreinknél (IV), és így látandjuk még lejjebb ily bűvös tempestariusainknál a garaboncosokról (XV).

Hasonlón mint a föld termésének károsítása st. tulajdonítatik a boszorkányoknak a *marha megrontása* is; mint ott eltudják venni a föld zsirját, magukhoz vagy kegyeltjeikhez szivárogtatni annak termését, úgy a tehénnek is „elveszik a hasznát.“ A meny nyire a tehén megint a házi gazdaság fő tárgyát, a gazdasszony előkelő gondját képezi, tudjuk, hogy a néphitben maig még a legtöbb maradványa a boszorkányságról hitnek e körül tartá fen magát; minden gazdasszony tudja a marha körüli óvszereket a boszorkányok ellen, s bizonyos jelekből megismeri rajta a boszorkány rontását; ezen, úgy is a köznapi életben már elsatnyult s minden mélyebb jelentőséget vesztett dörösegekkel: mit kell tenni s mit nem kell tenni a tehén, borja, teje, s a vaj körül st. itt nem időzők; boszorkánypöreinkből is csak a már felhozott vonásokra utalok, mikép jó a boszorkány, a veres vagy fekete macska, kutya, béka st. alakjában kiszopni a tehenet, másokban ismét fenyegetődik a boszorkány (szeg. 737): „megrontom a juhaidat, hogy az idén semmi hasznát sem veszed.“ vagy ha tejet kér s nem adnak neki (felsőbányai 696): „más nap mindjárt véres tejet fejtek, mire a bíró hatalmával reá üzentek, mindjárt megjött a teje.“ egy nevezetesebb szegedi pör (728) sok kuruzslási módokat hoz elő, melyekkel a vádlott a teheneket gyógyítja, sok tejet szerez; nevezetesen hoszasan írja le, mikép verve a tejet, végtelen sok vajat köpöl össze magának s tanítja a tanút is, de annak a próbatét nem sikerül. Nevezetesen már ily vaj és pedig tejnélküli készítéséről tud legrégibb boszorkányvádunk nyelvemlékeinkben (2. vgy. irat. 15) 1517-ből, Török János vádja a kassai tanács előtt „en lattam hofi Margit es Anna keten tüzet raktanak az hostat (külváros?) végén, az uiz melet ot az honnat Tehhaniban menek es ő magok keten az uizben Alotank (?) Margit es Anna es eggimast uizel öntöztek uaiat mostanak az uizben.“ Dübrentei ehhez megjegyzi: „hallám Gömör megyéje köznépének ma is azzal tartását, hogy: asszonyok vizet zavarnak akármely forrásnál, s leülepedés után vaj kerekedik elé,“ a nyomban még ezentúl, úgy látszik,

amaz fentebb a jégeső gerjesztésére felhozott vizöntözés is és fürdés fenforoghat. Grimm (1043) említi így a boszorkányok homokban s gabonábani fürdését; az utóbbi talán azonos lesz amaz harmatszedéssel, harmatbani fürdés és mosdással, mi által jégesőt v. zivatart gerjesztenek; népünk szinte a tyúkok vagy madarak, verebek porbani fürdését szokta bekövetkező eső jelentésére venni. — Különösen tudja ugyan már ennél is a néphit, hogy a tehen vesztett haszna át megy a boszorkány teheneire; épen úgy, mint a föld kiszivott zsirja; mi mellett azonban megint nevezetesen áll a vonás, hogy mint a megfürtt szőlőtőkéből 3000 isznak, s az által az egész hegy termését oda származtatják s kiisszák, úgy tudja a boszorkány megfejni a kerítést, a szekér tengelyét st. s azonnal a tehenek, melyekre gondol, ki vannak fejve, minden tejük hozzá szivárog. a külső pörök bőven tudnak erről, az erdélyi száz pörök is előhozzák, s a nép még maig itt ott említi; a szegedi pörökb. is (737): „az ágast is megfejték, megfürták.“ közlöm itt erre nézve különösen a Bodónál (Jur. prudentia 227) joggyakorlati utasításul, egész komolysággal még 1751-ben általa, egyik akkori előkelő jogtudósunk által, felhozott esetet: placet annectere relationem certi, alias fide digni nobilis octogenarii, condam Georgii Farkas Hankoviensis; qui saepius coram me recensuit, et bona fide asseveravit, contigisse post revolutionem Tökölíamam, cum certa occasione, ex nundinis Debrecinensibus redux, in partibus trans Tibiscanis, in quadam planitie, aestivo tempore pascuandorum iumentorum gratia, cum reliquis sibi adiunctis substitisset: tum quidam incola Rochfalvensis (quem et nominavit; nominis tamen illius recordari non possum) accepto ex curru certo urceolo, et axi curruli supposito, quaesivit ex eodem nobili: velletne lac ibidem non longe in pascuis existentium ovium degustare? cui cum idem nobilis dixisset: quod vellet effectum illius experiri; tandem idem infixo axi cultro, copiosum exinde lac per cultrum emulsit; quo lacte stillante, protinus dictae oves, hinc inde dispergi, discurrere et saltare coeperunt. quo viso, opilio seu pastor illarum ovium, illico pellicium suum, vulgo bunda dictum, deiecit, et baculo suo pastoralis eo usque percussit; donec culler ex axe extractus non fuit. quo pellicium suum verberante, idem homo, lac praevio modo producens et emulgens, humi prostratus, magno cum eiulatu, vociferabatur; ne eum permittant opiloni tanlopere pulsare et excruciarí. tandem, erepto cultro ex axe, oves quoque conquieverunt, et opilio a percussione destitit; idemque homo liberatus a cruciatibus, concussus et debilitatus curru est impositus. hic diabolus nactus est potentiores diabolum. az utóbbi vonás így nálam is egy boszorkánymondáb. (gy. 285): egy kecskeméti gazda vesz a vásáron tehenet, az eladó jó tanácsot is ad hozzá, hogy ha idővel ne talán rugós volna, vagy tejét elvesztené, teritené be az abroszszal, mely karácson estején az asztalon volt, s fogjon nyírfa söprőt, azzal verje el. az alkalom vártnál hamarább adta magát elő; az új gazda a tanácsot követte, s ráadásul még a söprő vastag nyelivel is irgalmatlanul elveri; a baj elmúlt; s összejőve az előbbi birtokossal, köszöni neki a jó tanácsot; igen ám feleli emez, de én nem mondtam kegyelmednek, hogy vastagával üsse, mert lám feleségemet ütötte agyon. Még kimerítőbben tudják más hosszabb e nemű mondák (gy. 286) az előbbi vonást, mikép a boszorkány a vidék minden tejét magához szivárogtatja, s miért azután bűnhődését a mese egészen a tündéri elátkozással szövi tovább. mindezek további közlése tárgyamtól azonban messze vinne; s még csak az általános ezen értelmű boszorkánypőri kifejezésekre utalok (szeg. 737): „füben, fában, falevélben babonáskodni;“ és „Luca napján a tehenek hasznát, és a gabona virágját, a szőlő hasznát sz. György napján szokták vala közönséghesen elvenni.“

Még élénkebb tudattal áll ezek mellett a befolyás, melyet az emberekre gyakorolnak; rájuk kórt, betegségeket árasztva, majd ismét ezeket gyógyítva; mindez csodás, természetellenes módon megy véghez. a nép hitében ez maig az általános boszorkányi megrontásról, nyomás és szentőljövésről st. hitben nyilatkozik, mikép „cselekszik

meg" az embereknek, s mint tudnak azután bűvös kuruzsokkal segíteni; a boszorkány-pörökben is általánosan már kifejezve (Palugy. 197): multas innocentes personas in nihilum, et ad mortem usque redegerit . . . hominibus vitam inferre et damna. (u. o.): „sokakat *testekben megrontani* és *életetül is megfosztani*." a vádak körülményesben fejezik ki, mikép egyszerű tettük által a különös természetlen betegségeket eszközlik; csak a kezével érinti, s tagjai kifordulnak, összezsugorodnak st. (Pal. 206): „az egészséges gyermekek kezeit végig huzta, az gyermekek megbetegedet . . . mind a két lába az alféléhez sugorodott, és az feje az mellyire esett." (szeg. 736): „kezeit végig huzta leánya hátán, mondva: szép rókás mente ez a tied, s azonnal már is a kezei és labai összevonattak." (u. o. 728): „egy flucskának lába bokáját lába fejére fordították a boszorkányok," (u. o.): „száját füleig húzták," (u. o.): „kezeit felhúzták a gonoszak." (u. o.): „gyermeske szemeit kifordították a boszorkányok," (u. o.): „leköötték a gyermek nyelvét." (Szirmaynál i. h.): „flacskájának tojást adván megenni nem sokára szája fülehez huzódott és szeme megromlott." (szeg. 728): „a gyermek belső részét megrontotta;" ez utóbbi a Szirmaynál magyarázott nevezetes kötés által szokott volt történni (I. XIII), mi e szerint a „*kötés van benne*" műszóval jelentetett (Szirm.): „leánykája rosszúl lett, azt mondták az asszonyok, hogy kötés van benne." más módok (Pal. 204): „a gyermek lába alatti ágya szalmáját megrázta s azonnal rosszúl lett;" mi a bekövetkező halálról amaz kifejezésre is emlékeztett, *megkönnyebíttette már az isten ágya szalmáját* (I). nevezetes nyomok, hogy a boszorkány *vízzel megfecsken-dezve*, vagy a nélkül is elszédít, álmodt az emberekre (szeg. 736): „vizet hintvén a gyerekekre a házban mindnyájan elszédültek." mi hasonló a tündér álmodt, halált, életet-hozó vizéhez (Majl. 257); hasonló (szeg. 736): „tejet megtagadván álmodt eresztett rá;" elveszik ekkép az ember eszméletét, megháborítják elméjében (Szirmay.): „eszében megbomlott, hogy kölcsön adott egy zsák tengerijét visszakérte." a gacsalji kondás, kin nyargaltak (u. o.): „sok ideig esze nélkül volt" ¹⁾. Apafi Mih. fejedelem neje megőrülésének oka a boszorkánysággal vádolt Beldi Pálnéknak tulajdonított, ki mondtotta volna, hogy néki bár mi módon még erdély fejedelemnőjének kell lenni. (I. Schmeitzel f. i. h. a 1690). kiszedik az emberek csontjait (szeg. 737): „felesége csipéje forgó csontját kivette," egy másnak (u. o.): „keze csontját." (u. o.): „egy két hetős gyermek lába-csontját." (u. o.): „egy leánykának mihelyest lett, megkereszteltetés előtt lába csontját és lába szárát;" mi már azon reptülzsr készítésére történhetett sajátlag, mit azonban a vallomások nem emlitenek, állítván csupán, hogy azt a kapitányuknak adták (I. f.). Ritkábban s homályosan jó csak elő, hogy másokat megölték volna. felsőbányai pörb. (715): „békát, gyékelt (gyíkot) oldal férget hozott, hogy urát megetesse." (u. o. 696): „az öcsémre megharagudott, mindjárt az nyakát kitekérték éjtszaka." igen nevezetesen áll egy szegedi pörb. (737): „hogy egy rác gyermek *fejét elvették, s tökből csináltak fejet neki*." egy más vallomása szerint ez még (u. o.): „elt azután circiter két hónapig;" s még nevezetesebben, egy felsőbányai (731): „hogy a leány *tüdejét kivették, rothadt alma az tüdeje*; az meg is holt." Mi még élénken mutat a sajátlagi rossz tündéri képzetekre (I. IV), kik az emberek *szívét kivájják*, megeszik, helyébe mást alakítanak, rothadt almából; tökből a levágott helyébe csinálnak fejeket st. a vonás már erről is az őskorban mindenféle így jó elő. Petronius (c. 134): striges comederunt nervos tuos, (63): puerum involaverunt et supposuerunt stramentum. Plautus (pseud. 3. 2. 31): strigibus vivis convivis intestina quae exedint. az indicul. paganiar. (Grimm 1034):

1) felgerjedve mondja erre a derék Szirmay, „de hogy ezek így történtek (a boszorkányok rajta való nyargalása st.) ezen eszelős a törvényszék előtt megesküdött." hozzáadhatta volna, mik lehettek a bírák, kik ez eszelős kondás beszédére, józan s ártatlan embereket égettettek el!

quod feminae possint corda hominum tollere iuxta paganos. Burchard (u. o.): loco cordis eorum stramen aut lignum ponere. mint a német istennő Berhtáról (Gr. 251), hogy a testet felvágja és szalmával tömi ki. a szerb. (Vuk 363) regében, a hűgától keltett pásztorfiú feleli, hogy fel nem kelhet, mert a boszorkányok szívét kiették, az anyám a szívet vette ki, az ágyom világított neki. s a néphit nálunk is (Mednyánszky Rokos abergl. ki. 3), ha a gyermek melle dagadt, jele hogy a boszorkány szívja, ekkor a komasszonyok a söprőt felfordítják, a gyermek pólyájával körületekrik és jól elverik, ez által a boszorkányt meglehet ölni. A képzet egy tündéri, rossz, s azért engesztelendő istenségről alapnézettel az őskori emberáldozatok gyakorlatából magyarázható, miszerint egy ily istennőnek az áldozó papnők által, különösen a feláldozott gyermekek szívei vájattak ki, s az áldozati áldomásokon elköltettek ¹⁾. minő ember-szív-áldozatok még az újabb korból a mexikói teokalli cultusból ismeretesek. — Szorosan összefügg azután ezzel a boszorkányok általi *gyermekragadás*, *gyermekezés*; már mind azon baj s betegség, melyet a boszorkányok gerjesztenek, nagyobbára, mint látni, a gyermekek körül forog; így kínálkoznak bábák s keresztanyákul is (l. al.); s a néphit maig még sokat tud a boszorkány által elvitt, u. nevezett „váltott” gyermekekről, kik helyébe saját fajzataikat adják; mint próbák erre állnak már, fentebb felhozva, a tűz általi megismerhetés (VII); e mellett számos óvszerek, javaslatok a gyermekágyas nőre, melyek által magát s gyermekét a boszorkányi befolyás és felváltástól megvédenie kell. maga a gyermeklopás ténye természetesen pöreinkben már kevésbé kerül elő, mert ilyesmire nehezebb tanut állítani, mint holmi képzel s kigondolt tények, betegségek st. boszorkányokrai fogására; még is a marosvásárhelyi pörb. (752) kétszer is előkerül a vád, a 3-dik pont alatt: hogy a gyermekeket kürtön hordotta ki, és 9-dik pontban, hogy a délutáni isteni tisztelet ideje alatt a gyermekágyas nőtől akarta gyermekét elragadni. — A rossz tündérekről, vasorrú bábák s boszorkányokról a vonás a rege és népmondában, mint láttuk, e tekintben még élénkebb (IV): mint falják fel a hozzájuk jövő embereket, magokhoz csábítják, ragadozzák; a hatalmukba kerülteket meggyilkolják, fejeikből épül palotájuk, bélük a kerítés, vagy fonal, csontjaikat katlanokban főzik. — De ezen értelmén túl is tudja szinte a tündérrege a más tündérekről, mikép gondozzák a halandók gyermekeit, végzetüket intézik, keresztanyáik; s ismét sokszor magukhoz veszik, csábítják. A tündéri ezen anyáskodó vonással megint összefügg a gyermekszülés áldása: előre mondják a gyermekek születését, segítenek a magtalanokon; minek ellenében kellett ismét állani az ellenkező boszorkányi ártalmas befolyásnak; s ennek tudatával ismét boszorkánypöreink is telvék. szegedi pörb. (Palugyaynál 208) tagadja a vádlott, hogy leánya *erejét* ő vette volna el, de egy más boszorkányra van gyanúsága; felsőbányaib. (796): „megteszi, hogy soha gyermeke nem lesz,“ mire talán a következő szavak jól fel nem érthető jelentése vonatkozik: „a házunkba bévetette a tyukmonyat, anyád megtörte, kívül szép tiszta volt, de belül olyan volt, mint az ténia.“ szegedi pörb. (737): „a teknyőn háromszor átmenni,“ felsőbányaib. (696): „ecetben inni a puskaport, hogy soha többé gyermeke ne legyen“ st. a marosvásárhelyib. a vád, hogy előre megjövendelte az anyáknak születendő gyermekeiket. Batori Zsigmondról is, hogy Batori Boldizsár anyja megkötötte (Schmeitzelnál hist. patria ki. l. Müller 25): Thuanus ad a. 595 tradit: Sigismundum per inmodationis fascinationem seu ligationem magicam factum fuisse impotentem, idem adserit Volfgangus Betlen . . . additque hoc malum a matre Baltasaris Batori, quem Sigismundus ante aliquot annos interfecerat, aut saltem ab eius subordinatis procuratum fuisse. nos in negotio admodum scrupuloso nihil interponimus, legat cui volupe

1) ezen szívevésben egyébként még más képzetek is fenforoghatnak, a szív evése, különösen bizonyos állat szíve, bölcseséget, mindentudást, báverőt eszközölt.

est Simonem, Stahlium et alios. azért a boszorkányok különösen a menyegzőnél megjelenve, gyakorolják bűvüket, — mint a gyermeknél a keresztségnél; mi ismét az ekkori akár tündéri, akár papnői megjelenésre lesz sajátlag visszaviendő — mely által a megkötést eszközlik, erejét elveszik; egy szegedi pörb. (Palugy. 202): „hogy a lakodalomkor a vőlegény öcsének keblébe nyúl a vádlott, s azonnal lekelletik esni a legénynek,” a német pörökben (I. Soldan és Grimm 1027 nestelknüpfen), ez a bezárt s vízbevetett lakat által történik; melylyel ily babonás cselekvést nálunk fentebb (VII) előhoztam; lejjebb még e lakatzárás más bűvös jelentéssel jő elő. a boszorkányi néphit nálunk gyakran említi, hogy a menyegző napján vagy éjjelén ragadtatik el a menyasszony vagy vőlegény a boszorkány által; nálam (gy. 302) egy hosszú rege beszéli az így elragadott vőlegény szerencsétlen sorsát (hasonló: a boszorkányhozta vőlegény. pesti kép. kalend. 1852). Bélnél (not. 4. 120) nógrádi történetként felhozva: mulierem iuvenem, et ex nuperis nuptiis caram marito saga surripuerat, tridui spatium per aera raptatam. ignorabatur quo redacta esset mulier . . . reperta est femella triduo post Szelsénii intra pulvinaria exsanguis, et emortuae similis, apud veneficam, quae facinus illud patrauerat. dubitabant iudices an ita se res habeat; verum cum venefica etiam, rem uti gesta erat edixisset, res fidem meruit, poenis sagae ex more inflictis.

Valamint ezen emberkárosítás, betegség előidézése tekintettel, kézzel érintés s más természetfeletti módok s eszközök által, vízzel elszédítés, álomhozás, megbódítás, tagok kiszedése, a szív kievése, gyermek, vőlegény s menyasszony ragadás, megkötés st. tündéri cselekvés; úgy áll ezek ellenében a csodás, természetfeletti módoni gyógyítás is; miről szinte sokat tudnak még pöreink, leginkább élénken felmerülve általuk a kuruzsszerek, melyekkel gyógyítanak, és olykor nyilván a csodás tündérboszorkányi hatalomról képzet is; e szerint, valamint mások életét elveszik, tökből csinálnak főt, rothadt almából szívet, úgy még a halottakat is tudják feltámasztani. Szegedi pörb. (728): Hésen Borbála bábáról, „hogy Vak Lajosné fia három óráig halva volt, s lelkét eresztvén beléje feltámasztotta.” (u. o.) Lubi Ilona vallja, hogy „leánya halva lett a világra, s Hésen Borbála valamit tett leánykájának szájába s azzal felelevenítette.” egy tanu (Palugy. 204) vallja Dóka Ágnesre, „hogy baba volt, és a mely nyomorúlt emberekre csak az kezit reája tette is, mingyárt meggyógyult, a mint-hogy a fatens is . . . mihelest az kezit kiss vajacskával megkenven az fatens hassán meg huszta, azonnal meggyógyult.” egy más (u. o.): „rosszul esvén az fatens és az jobb lába az alfelihez zsugorodván, elhivatta Balónét (a vádoltat), és mihelest az fatensnek a lábát megfogta és simogatván megpögdöste és valamit lassan reája olvasván, azonnal, még csak félóra sem telvén bele, az lába meggyógyult.” felsőbányai pörb. (715) valami lepényt ad a boszorkány „s mindjárt mintha elvágták volna megszűnt nyavalyája.” (u. o.): „hószám ellen három tölgyfáról levelet szakítani” (u. o.). egy más nyavalya ellen „fűrű lyukba háromszor kell kiáltani.” (u. o. 696) „hogy egy csontal kerekicsem meg mellemet.” (u. o.): „nem tudom föld volt-e, más volt-e, törjem meg, adjam akár enni ételben akár inni italban uramnak, nem lesz olyan haragos.” (u. o. 731): „beteges gyermeket zabbal főzött feredőben mosta meg, kilenc kert támasza tövére hordotta a zabot, s a prédikátor rétén való kereszttátra.” így a többi gyógyítások is (Pal. 204): szólatlan vízzel (I. VII) a rivó nyughatatlan gyermeket. (u. o. 207): megfőzött hangyabuj (boly) fürdővel. (u. o. 209): három pusztá szerőrül füvet, szólatlan vizet hozni, három miatyánkot mondani s fürösztetni; volt benne sz. Ilona pénze (?) is. (u. o.): sz. Tamás hajával (ez napon ölt disznó hāj, az oláhoknál is a vampyr ellen használva I. Schott 298), isten fájával, szentölt tömjénnel és 3 királyok vizével. (u. o.): háromszor 3 kútról szólatlan vizet vinni. (szeg. 737): „éjfélájában fürdőt főzött diófa levélből.” (u. o.): „diófa levélből fürdőt csinált s egy tarisznya füvet szedvén nagypénteken.” (u. o. 734): „fürdőre 3 szemetről szemetet, 3 pusztá szérőlól

füvet és 3 sárnyomó veremből három s három kilenceszer vizet rocskával hozni." (u. o.) "kilenc szemetdombon szedett szemetből és téli zöldből." (u. o.): "venne sárga földet és vízben kevervén fürözteté meg fiát." (u. o.): "vakandok túrásból csináljon fürdőt." (u. o. 737): "golya fészekben meghfüröszlöttte." fentebb elő jött már (X) innét a tyukmonybóli fürdő, a golyatózás hejiali gyógyítás; hasonló a harmszedésnél s a gyógy tulajdonságánál, mikép beszéli a boszorkány, hogy az ad erőt a füveknek st. így neveznek szinte még és csinálnak különféle füvekből is fürdőket, orvosságokat, mint (szeg. 737): "tövises lapuból, üröm gyökeréből, viradics kóró töviből" st. — Mindezen gyógyítási módok és szerek, bár mennyire elaljasultak már szinte az értelemvesztett néphabonában, nyilván ős vallás gyakorlati mélyebb értelemmel jelentkeznek: a gyógyítás: közfeltevés által történik, iralással, nyállal, ráolvasással füröszttéssel; a szerek: a szentelt *elemek, víz és föld*, a növények, állatok részei. hogy ily tisztító, segítő ős való-lási szerek voltak az elemek, láttuk fentebb (VII). általuk maga az istenség ereje nyilatkozik; vallási szertartásokra, szentelés s igazulásra használják s alkalmazzák a papok. hasonló a füvek ereje, hatása, sajátlag az istenség előtt ismeretes, és tőle száll le a tudat a papok s jósokra, kik azután általa szinte erejüket s tulajdonságaikat ismerik. szépen áll még egy felsőbányai boszorkánypörben (696) a vádlott boszorkánynak egy tanutól felhozott mondata: "hogy ha a fejr kigyót megfőznék, megadnák enni vala-kinek, mindenféle *füvek meg szólanának, s ki vesztésre, ki gyógyításra való meg-tudhatnák s kinyilatkoznék.*" így tudja e szép költői vonást maig a néphit (VII gy. 270): hogy bizonyos időben, különösen sz. György v. János éjén — tehát épen a napfordulati pogány ünnepek alkalmával — *megszólat a fü, s meg mondja mi hasznát lehet venni.* hasonlóan szólnak a növényekkel a hősök, a füvek megértik beszédüket, mint Lászlót (VI), kinyilatkoztatják viszont nekik saját csodás erejüket, mint *Csaba íre, László füve*, melylyel azok fensőbb hatalmukat gyakorolják. a vonás tehát kétségtelenül az istenséget illeti, s azon halandót, ki hozzá emelkedik illetettsége által, vagy kire, mint az istenség képviselőjére annak tehetsége leszáll; ki a fehér kigyóvali táplálkozás által kigyóokosságra s bölcseségre tesz szert.

Ezzel összefüggőleg jó elő már a képzet a boszorkányok egyéb bűvös természetfeletti erejéről, *jós, titkos dolgokat ismerő st. tehetségéről*; legtöbb ebből is a későbbi néphit s habonában már elaljasult, s a köznapi élet tárgyai körül forog: a boszorkány jüvendölése már csak a tolvajság felfedezésére vétetik igénybe, bűvereje a szerelemital készítésére st. így jó elő az maig a néphitben, s így már csak nagyob-bára boszorkánypöreinkben is. szegedi pörb. (734): eleven keszeggel tudja a boszorkány megcsinálni, hogy az ellopott pénz visszajöjjön. (u. o.) e célra szinte adni kell neki "edgy szántóvasat, annak utana edgy elevenen ludat, melyet midőn oda vitték, fejét, lábát, szárnyait, elvagdalt, meghmellesztvén az ludat, belső részit kivette, és magánál tartotta, az megkoppasztott ludat vissza adta az fatensnek, annak utánna kévánt két uj orsót, az melyen mégh nem fontak, és kölest, ezeket mind meghvitték neki, mondván az varázsló asszony nekik, én az szántó vasat megh fogom tüzesíteni, az kölest reá hntem, valamint az küles, úgy ki fogh fakadozni az orcája annak, ki ell vitte az pénzt." mily eredeti vonások lehetnek még ebben amaz *ludboncolás s belbőli jóslás*, s mint találkozik ez a scapulomantia s bélnézésekről ős vallási nyomainkkal (I. XVII); és talán hasonlóan még az orsó is a tündéri eredeti jelentéssel áll (IV). egy más (u. o.) tanu-sítja, "hogy az varázsló asszony mondotta neki hozzon azon hordóbul, melyből az pénz elveszett egy darabocskát, három karácsonyi diót, egy eleven keszeget és egy lapos szántó vasat." (u. o.): "halotta, hogy varázsló legyen paszullyal." (u. o.) "*sokszor hánta az babot az asztalán.*" felsőbányai pörb. (696): "egy marok borsót az kemen-cébe vetni, a ki ellopta mindjárt kiugrik a szeme." (u. o.) a tanács, "hogy nyomát kellett volna felvenni, mikor a lábából a pénzt ellopták." A népünknel maig házanta

gyakorlott rostaforгатásról, — mely sokhelyt még minden más jelentés nélkül, csupán mint a cselédséget a lopástól visszatartóztató, sajátlag pedig a babonában megerősítő eszköz divik — a felsőbányai boszorkánykeresetek közt még egy egész pör fenmaradt (1715. maj. 9.) „a rosta vetések dolgában.“ és ezen annyira jelentéktelen babona is már, mily régi s általános nyomokban jelenkezik. már a görögöknél közismeretű s általánosau gyakorlott volt; Theokritnál (3. 31): *ροσινόμεναι* rostavetőnő, Luciannál (1. 753) *ροσινώ μαντεύεσθαι* rostavetés; és már náluk is ezen koskinomanteia abban állott Potter (1. 766) szerint, hogy egy rosta fonalon tartatott, az istenek segélyül hivatnak, a gyanusok neve elmondattott, s tettes nevénél a rosta forogni kezdett; épen így, a fonál helyet ollón tartva, divatozik az mindenfelé: a szlávoknál, letteknel, német s francia országban, az utóbbi két helyről a 16 és 17 századból különösen élénk adatok jönek elő (l. Grimm 1062). talán ide tartozik a rostában merített vizzeli jóslat is, minőnek a lengyel emlékekben nyoma. Menken (2. 227, Hoffmann script. rer. lus. 4. 62): habebat (Wlodislaus) ducem belli pythouissam quandam, quae de flumine cribro haustam, nec defluentem, ut ferebatur, ducens aquam exercitum praecedebat, et hoc signo eis victoriam promittebat.

Más bűvöléseik is ily bizonyos személyes célokra alkalmazvák. ilyen különösen a szerelemital; mint fentebb láttuk, sajátlag műszava a székely asszonyok törv. szerint kantérolás, mely ellen ott a törvény rendelkezik, s mely e szerint bizonyos növényekből s állatrészekből készült (XIII). Bocskay halálát is ennek tulajdonítja egy vélemény; Schmeitzel (ad. a. 1607 i. h.) felhozva Istváni, Ortelius st. Bocskay haláláról tudósításait, hozzá adja: alii de philtro loquuntur, quod Catay per foemellam illi procuraverit. felsőbányai pörb. (715): „az asztal négyszegletére olyat teszen, hogy a kit szeret oda kell menni.“ (u. o.) „sült pogácsa, melyben olyan van, hogy ha azt megeszi, megútálja házastársát.“ — Más különféle tehetségeikre mutatnak még a nyomok, mint (Palugy. 206) a vád „mutatott az jobb kezén való hüvelk és első ujjai között mintegy borsó szemnyi púpot az bőr alatt, mondván: nekem vagyon ebben oly mesterségem, hogy akár mely lakatot, békót, ezen kezemmel megfogok, annak ki kelletik nyilni, a mint hogy midőn az ő ura város szolgálatyában hajdú volt, az halálra való rabot ezen mestersége által ki is szabadította.“ felsőbányai pörb. (728): „olyat ad, hogy sem a puská sem a kard meg nem fogja.“ (u. o. 696): „ha kilenc falu határáról, kilenc sirbul földet hoznának, egy marokkal öntenék el az tanácsházban, semmit nem lehetne az tanácsnak ellene tenni. . . sőt még meg is szeretnék.“ (u. o. 731): „midőn a fát a tűzön megforgatta minden haragjuk elmúlt.“ Nevezetesbek még a következők: egy tanu (u. o. 715) beszéli: hogy midőn akarta tudni, hol jár távol levő férje, elmén a vádlott Soósnehhoz, ez felvágott egy meleg kenyeret s megnézte hol járnak, s monda, hogy ma 12 órakor mentek át a Tiszán Tokajba; a nő férjét hazajövet kérdé az iránt úgy volna-e, s az állítá szinte, hogy akkor esett átmenetelük a mint itthon Soósne a kenyérből megmondotta. Sőt hason bűvös módon a távollévőket elő is idézik; (u. o. 728): „egy tálba lakatot s vizet tettek (a boszork. és egy oláhnő), és egy cérnát meggöbözvén, belé mártogatta, az oláhné rá olvasott;“ a lakat máshol, mint láttuk, a megkötés értelmével áll, itt mennyire az összefüggésből kivehetni, valami betegség ellen kellene szolgálnia, de az utóbbi cérnagörcsölési bűv nevezetesen magyaráztatik: „hogy ha kioldatnak a göbök, annál hamarabb jönek haza a fiak, a mennyi göb marad, annyi hétig laknak oda;“ nem tudom ez forog-e fen egy más pörb. (u. o. 715) a vádban: „hogy oldalfélt kötött csomókat egy madzagon, de nem láthattam bizonyosan ha hárs madzag volt-e (ez volna tehát a különös bűvös eszköz l. f.), vagy kenderből való, az melyet is midőn kötigetne, minden koron mindenik kötött csomóra százát nagyon feltátván, reá lehellett.“ de így tudja ismét különösen a Szirmaynáli pörben az adat: hogy a boszorkány „a tűzhöz egy új fazekat tett, mely is valahányszor egyet röfönt, vagy

is pattant, mindenkor egy boszorkány jött be a társai közül a szobába“ . Nevezetesen beszéli az „ungarischer Simplicissimus“ írója (106), mint saját tapasztalását, hogy midőn a hóhérnál szolgált Eperjesen, ennek boszorkány nejéhez jő egy özvegy, kérvén, hogy kedvesét idézze elő Erdélyből. a boszorkány megígéri s magával viszi a műtéthez szolgáját az író: gegen 11 uhr, forderte die henkerin ihres liebsten vor- und zunamen, schrieb solchen nebst andern charakteren auf papier, that diess in ein neues häfelein fast voll wasser, setzte es zum feuer und kochte es langsam. wir stunden dabei, da sagte sie über eine weil: er kommt ganz nackend, suchet kleider hervor. ich fragte unterdessen, während die burgerswittib kleider holte, was es bedeute, dass sie das hefelein bald zum feuer setze, bald wieder herausziehe? sie sprach: *wenn es geschwind kocht, so geht der bock auch geschwinde, wann ichs aber herausziehe, und es gemach kocht, so geht das thier auch gemach* und geschieht dem menschen weniger schaden. über eine weil nahm sie das häfelein, versteckte es unter einen kübel, gab mir den keppenek (ungarischer regenmantel) und lief eilend zur küche hinaus, ich ihr nach und auf den obersten boden. da sass der gute mensch nackend in einem bügel und keuchte. ich hielt ihm den keppenek hin, er nahm ihn über und ging mit uns stracks hinunter.“ a többiben beszéli még, hogy a történetet az egész város tudja. S épen így áll még a kérdés folytonosan a szegedi boszorkánypöri vallatásokban: „*tudtál-e bak, köpönyegh vagy hajón által vinni és hozni embereket?*“ de mire többnyire már semmi vagy csak kitérő feleletek állanak, mint (737): „*tudott volna ha akart volna, de soha sem cselekedte, mivel egy rostában 100 is elfértek.*“ egy másnál (u. o.) „*egy dióhéjban százan is elfértek, és mikor elindultak azt mondták, hop hiri vel.*“ Hasonlón állanak még mindig a vallatásban a kérdések is: „*miképen jövendőtél, christábul, üvegbul, tükörbul az embereknek? kár nélkül? babonás áldásokkal élél-e?*“ mire már épen soha sem jő elő felelet. nyilván ez alakban azt a nép nem ismeré, a kérdés s tárgy ekkép idegen volt, a minthogy az csupán csak is fordítása, mint az egész benevolum is a praxis criminalis formuláinak ¹⁾; ilyenekben csakugyan áll Müller (55) mondata: man sieht es deutlich an, dass die sache den richtern geläufiger war als den processführenden. tudták azonban mind ezt más tekintetben jól; így áll a *bakoni menet* előbb említve, a *bűvös köpönyegbeni* vitetést a nevezetes népmondai képletünk tudja, s a néphit maig említi (gy. 259), hogy a boszorkányok olyan *tükörrel* birnak, melyen keresztül a földben lévő minden kincset látják. sőt ezentúl is még a csillagok forgásából is tudnának jövendőlni, mint egy szegedi pörben a vád áll (Pal. 207), hogy a boszorkány mondotta: „*egész éjczakán nem aludtam, úgy imádkoztam, az csillagok forgásában nekem meg vagyon jelentve, hogy meg gyógyul az kegyed gyermeke.*“ — Kár, hogy épen azon kérdezett *áldások* közül nem kapunk egyet sem közölve; — e néven, mely mint látni, a latin formula fordítása, bizonyosan nem ismerték; a birák talán magok sem tudták mit jelent sajátlag, vagy mi értendő alatta; hogy ilyen áldások, azaz babonás olvasások azonban fennvoltak, már a nyelvemléki nevezetes nyomok tanúsítják, melyekből fentebb az igézés s ráolvasásnál adtam mutatóványokat (XIII); s az ott mondottaknál fogva, ezek a boszorkánypöri maradványoknak bizonyára egyik legbecsesb részeit teendének, s tán teszik még a hol fennvannak. Az erdélyi szász pörökből, hol a kérdés értelmesebben tétethetett, nevezetes egy párt közül Müller (61) ²⁾, egyik gabonát idéz elő, a másik láthatatlanná tesz.

Mindezekhez nem egy kiegészítő vonás volna még szedhető, a csak eddig is ismeretünkre levő pörökből, és számos magyarázó a külföldiekbeni kimerítőbb nyilat-

1) 61 art. an sine damno, luci causa, ex crystallo, vitris, speculis, et similibus hominibus vaticinata sit? vel an solum superstitiosis benedictionibus usa sit? vel an sciverit, aut potuerit per hircum, pallium, aut naves, homines adducere? — 2) gondolnám azért hibásan áll ott hexensagen, hexensegen helyett.

kozatokkai összeállításból; mit itt azonban eléggé élénk egyes nyomaink mellett a legtöbbre nézve bizvást elhagyhattam. a boszorkányüzést rendszeresen tanított kézikönyvekben, mint például nálunk is Bodónál (iur. prud. 225), a boszorkányt ismertető jelek és tények hosszú sorozata áll még, melyek által nem egy idegen elem — melynek sem a mythosival, sem a népies eredeti képzzettel azért semmi köze — csempésztetett be hozzánk is; ilyenek például az áldozási ostyáknak, viasz ábráknak st. boszorkányainknál keresése. Nevezeteseb még a boszorkányt ismertető *vízpróba*, mely már ősvallási ordalliai értelemmel bír, és sajátlagi természetelem-tiszteletben, az elemek általi óvallási igazulás s megszentelésről nézetekben feneklik (VII); ámbár hozzánk is értelem vesztve jöhetett már be újra a boszorkányüzési rendszerrel. Bónél (2. 288) a vajkai boszorkány vízpróbák leírását bírjuk: pauci anni abiere, dum qualicunque indicio septuaginta plus minus femellas corripit, raptarique ad aquae experimentum iussere magistratus. deductae ad amnem qua placidior manat, estque altitudinis propemodum inexpertae, vestem superiorem ponere, induere contra virilia perisomata, nequid indecori accideret cogeantur. tunc manibus pedibusque a tergo, ne possent movere artus, religatis, longa reste suspensae, e navi in amnem eiiciebantur. quae suo pondere subsidere coepit, tamquam insontem, adducta magna celeritate veste, aquis eximebant, dimittebantque liberam. contra quae ritu anatum innatabant neque poterant mergi, damnabantur criminis, luculento demum rogo exurendae. A szegedi boszorkány ítéletekben szinte ez is élénken szerepelt, maig még a Tisza egyik szigete, melynek partjain a boszorkányfüröszttések tartattak, a *Boszorkánysziget* nevet viseli; a pörökben is erről többször történik említés. egyikben (737): a vádoltból a vallomás sajtoltatik ki: „a vízben azért mentem le füröszttéskor, hogj az mondtam, valamely ördög nevében bementem s beesküdtem, ugj mond azon ördög segitsen, hogj lemehezzek az fenekére;“ az ily nyomoknál önkénytelen szól a kánpadra irt epigramm: *mentietur si ferre poterit, mentietur si ferre non poterit*. a bírától a pörökben e szegény ártatlan üldözöttekre annyszor előhozott „ördögös practica“ kifejezés, itt is teljes joggal a bírakra alkalmazható; ha a vízbe merített, a hóhér ügyessége vagy saját ruhája, testalkata st. által a vizen fenészott, boszorkány volt, ha alámerült, az ördög merítette alá, a nép ábrándnak mind a kettő kielégítő ok volt. még ez maga gondolt hozzá babonás, regés emlékeiből egy és más vonást; mint főtebb a közlött összefüggő szegedi rege mutatja, hogy ilyenkor ha alámerültek *felleghulcs* volt a fülökben, s csak ezt kellett kihúzni, azonnal a víz fölé emelkedtek; talán a hóhér ilyenkor gyakorló rajtuk a szemfényvesztéssel leplezett mesterséget. Utóbb a fentebbi vonásnál fogva, hogy már mindegy volt akár elmerültek, akár nem, az csupán szokásból, mint az ítélet egy része (I. Müller a száz boszork. 79) ¹⁾, vagy mint a vallatás egyik neme gyakoroltatott; erre mutat a szegedi pörökb. (737): egy vádoltból kifacsart azon vallomás: „fateállya hogj ha vízben hánnyák az boszorkányokat könyebben valhatnak.“ A német pörökb. (Grimm 1028) ismét gyakran a vallomás, hogy az ördög vasdorongot ígér hozni a boszorkányoknak, melynek segítségével elmerülhessenek, de azután cserben hagyja, s vas dorong helyet kis tét hoz. Az álhit régi, már Pliniusnál (7. 2) mondatik a bűvösökről: eosdem praeterea non posse mergi ne veste quidem degravatos. A képzetben tehát a régi vegyülék eszmék forognak fen, hogy a bűvös az elemek felett lebeg, vagy hogy ezek a bűnöst, vétkest, tisztátalant magokba nem fogadhatják, nem tűrik (I. VII): így áll a

1) nevezetes a szegedi tanácsnak boszorkányi ítéleteik végett leérkezett királyi leiratra (ez olvasható Palugyaynál 199) válasza ezen helye: balneatio autem, non tamquam infallibile, post habita iam iudicia argumentum, sed per modum alicuius extrinsecae probae peracta est, quae fere per omnes comitatus Hungariae passim practitari solet; quin imo nonnulli subinde comitatus, integros pagos cogunt, et balneari curant, quam consuetudinem si Maiestas V. S. clementissime sufferre dignabitur, nos humillime in omnibus benignis mandatis accomodaturi sumus. (e válasz nálam kézírath.).

német pörökben (Grimm 1028), hogy a boszorkánynak nem szabad a földet érinteni, másképp eltűnik s alakot változtathat; itt tehát a föld adná neki ismét a bűvös erőt; mint a föld fiánál az óriásnál, vagy hősnél: hogy leesve anyja a föld keblére, ettől kétszeres erőt kap. valamint ismét a légelemlről nézet foroghat fen sajátlag a boszorkány légies könnyűségében a próbálásnál latolásban, mi szerint például egy vastag nő másfél latnál többet nem nyomhatott volna (I. Palugyay 196)¹⁾. — Különösen jó elő a többi közt még, mint a boszorkány ismertető jele a külföldi boszorkánypörökben (Soldan és Grimm 1028), *hogy nem képesek könyezni*; hasonlóan beszél nálunk egy felsőbányai pörben a tanu (715): „sirt ugyan, de hogj könyve hullott volna nem láttam,“ mihez nekem Lugossy megjegyzi Camerariusból: mira sunt quae Bodinus et alii scribunt, exploratum esse nunquam lacrymari sagas, et ex eo praesumptionem validissimam, eas tales esse, sumi. mi egyébkint mint itéleti próba soha sem jó elő (I. Müller 72), s inkább csak a néphitben forgott fen. a vonás azonban sajátlag mily eredeti nyomra volna visszaviendő, nem tudom. összefüggne-e talán amaz jó tündérek áldáshozó könyvezésével, mely azonos a gyöngy és harmattal (IX), s melynek ellenében tehát, a gonosz tündér boszorkánynak, ki a harmattól a földet megfosztja, könyje nem volna?

Végül különösen még egy pár *boszorkány-tündéri* mythosunk körébe vágót hagytam fel kiemelésül. Sokat kellett például, összehordott bizonyságok s párvonalozással beszélnem a tündéreknél, azon előttem már ott világosan felmerült, de teljesen nem annyira adatolható képzetről, hogy a tündérek egyik neme, különösen a jós végzetnöi vonással, nálunk is hasonlóan a *szülésnél megjelenő*, a *szülést elősegítő*, a gyermek *keresztanyjaként* kínálózó st. nőkként jelentkezik. Utaltam, hogy meséink és mondáink azon bűvös *boszorkány keresztanyái, komasszonyai*, még ily képzzel maradtak fen, mint a *szülést megsegítő baba-tündérek*, mint Lucinák, Junonesek, a Mairek, Völvurok, Nornák, Fáták, kik a gyermek születésénél megjelenve, végzetét hirdetik, kijelelik, gondolják, felette örködnek; a későbbi rege szerint azért keresztanyául jönnek meg a gyermek keresztelésére, az anya távollétében az elhagyott, hon maradt gyermeket megszojtatták st. mily élénkséggel merül fel most e nyom ismét boszorkánypöreinkből; alig van egy, hol a boszorkányvadásban számtalanszor ismételve elő nem jöne a boszorkány haragjának s ártásának azon oka, hogy nem hivatott komasszonyul, keresztanyául, s különösen bábaul; miért az utóbbi nők is, a begyökeredett eszmemenet s képzzel fogva, azon szerencsétlenek, kiket legtöbbször a boszorkányság gyanúja üldöz. Csak egy pár nyomot elég lesz itt felhozni; így áll fentebb már a felhozott vád a szegedi bábara, ki 2000 gyermeket keresztelt volna meg az ördög nevében; egy másra (Pal. 204), mikép kínálja magát mindenkinek bábaul, — mi tovább is az előttem 1728-tól álló szegedi, felsőbányai, erdélyi, Szirmaynáli nagykárolyi perekben a folytonosan azonos vonással visszatérő vád; mire azután, ha nem hívatik, megrontja a gyermeket és anyját. hasonlóan nevezik maguk magukat *keresztanyáknak, komasszonyoknak* általában (I. Pal. 206), és ha keresztanyául nem hívatnak, megbozúlják magukat (I. az idézett pörökön át). — És ha ebben idegen eszme tolódtott ismét fel a nem értelt eredeti helyébe, hogy mindennek az ördög indítója, kinek nevében kívánnak keresztelni, — mi azonban szinte csak akkor értelmes, ha pogány

1) míg a víznél szinte a hatyúnó vízi tündéri képzet is fenforoghat? mint Bál fentebb mondja ritu anatum; kétségtelenül azonban a nézet, hogy az eső előidézésére a víz istenségeinek áldozatot kell vinni, embereket a vízbe vetni, vagy később már csak fürösztetni, bele mártani, s a legkésőbbi néphalobanában már természetesen a szárazságot előidézni vélt boszorkányokat, bűvészeket kellett legalább a vízbe hányni. épen így említi Sándor (sokféle 10. 105) Nyitra megyében az esetet, hogy a szárazság következtében vettetnek a falu vénasszonyai a vízbe; s a fentebb előhozott eset is (VII Mednyánszky rok. abergl.), hogy a téglavetők eszközeit st. hányja a nép a vízbe, őket s bűvös művüket tartván a szárazság okának. talán leginkább a szárazság alkalmával történt az is, mire a szegedi felirat vonatkozik „subinde comitatus, integros pagos balneari curant,“ mint Sándor azt így említi.

jelentésére visszavitetik; úgy nevezetesen áll még a boszorkánypöreinkben előjövő, s tudomásomra eddig egyedül bennük fentartott tündéri elnevezés, mely szerint a boszorkányok ismét egymás által, megfelelő névvel, a népesebb komasszony mellett, **szép asszonyoknak** neveztetnek; s a név mellett mily szép költői allegoricus kifejezések állanak még; két hely ezek közül közbelátásra áll a Palugyaynál (204) közlöttékben. az első, hol a gyermeket kuruzsszal gyógyító boszorkány által mondott következő szavak vádkint felhozvák: „**Ennek szép asszonyok! vigyétek el ti az én fiannak sirását, rivását, hozzátok meg ti az ő édes álmát**“ (arra a gyermek, um. meggyógyult azonnal, s olyan lett, mintha sirást sem tudna); a második (u. o.), egy más boszorkánysággal vádolt nőnek mondata ismét a beteg gyermekre, kinek gyógyítására hivatik: „**az szép asszonyok talában hágtál**; kérdezte az fatens: **micsoða szép asszonyok talában**, arra azt felelte: **mi úgy szoktuk azt mondani, nem merjük mondani hogy rontás.**“ A többi előttem lévő szegedi kézirati pörökb. még két hely (737); az elsőben ismét egy vádolt boszorkány mondataként áll a beteg gyermekre: „**kérdezte az fatens, micsoða betegsége volna, vagy mi lölte legyen, mondá Rósa: csak az szép asszonyok szoptatták, kicsodák volnának azon szép asszonyok tudakozván a fatens, de nem mondotta meg.**“ a második helyen megint egy más boszorkányról (u. o. 731): „**bolondító, aliter szép asszonyok fűvét, praescribálván neki.**“ A név vagy tündéri elnevezés egyiránt nevezetes a nyomokban, mint az azt kísérő kifejezések, melyek nélkül hamarabb volnék hajlandó benne ne talán idegen nyomot keresni. Legelől tehát bírjuk azt, mint tündéri elnevezést, mely mint látni, teljesen megfelel sajátlagi tündéréinknek, kik így mint **szép asszonyok** jellemezték, s mint **boldog asszonyok**, bizonyos regés nyomaikban még nevezék is. a szép asszony elnevezés azonban kimúlt, mint maga a boldogasszony is csak mellékesen van fentartva (I. IV), hasonlóan a *Sellő* s másokhoz; én csak egyet tudnék közel állíthatni, mit a tündér cikknél, ezen tündéri névjelentésével még felnem ismervén, elhagytam. e szerint (gy. 174): „**Hontban Ipolykeszinél s Balog helység szőlőji közt cifra asszony nevű kísértet jár, igen szépen énekel s gyönyörűen öltözött, látására és hallására elámul az ember.**“ a boldogasszony, szépasszony, cifra-asszony mesés, boszorkányi, kísérteti nevek ekkép nyilván a tündérekhez tartandók. (további jelentését lásd az adalékokban illető helyen pótolva). Még jobban fejezi ki a tündéri regés képzeteket a tény, melylyel a szépasszony tündéri név előhozatik. az első nyilván amaz *igézés, idézés, ráolvasás*, vagy mint már a boszorkánypöri idegen kitétel, azokat az *áldás* névvel érti; ezen igézés és sajátlag a tündérek segítségére hívása által kell a gyermeket csitítani, maga a jó tündér jelenik meg tehát s csillapítja a gyermek sirását; mi egészen az, mit ama a gyermekeket gondozó keresztanyai faták st. tündérekről fentebb itt is kijelöltem. Homályosabban áll a másik helyen, a nyilván képes szép kifejezés: hogy a „**szép asszonyok talába hágtott**“ a beteg, boszorkányok befolyása által megrontott gyermek. itt a közönséges boszorkányi megrontási kuruzsba van nyilván levonva ismét a tisztán végzetnői vonás: hogy még a kis gyermek felett a jó feék, tündérek megjelennek, áldást mondvá, addig egyik ellenükbe áll rossz akaratával, átkot s rossz végzetet mond. maga azonban az itt említett tény körül, a talba hágásról, bizonyára fen kellett lenni még különös regéknek, melyekből a szólás származott. A harmadik helyen világosan áll ismét a tudat, a megjelenő s gyermeket gondozó, szoptató tündérekről, ha bár fonákul véve, vagy már az aljasodott rossz értelemmel, hogy a gyermekeket szoptatni járó tündérek az által nekik csak ártanak. Negyedik helyt fentartva még a *növénynevében*, mint általában az istenségek neve a tehetségük, erejük st. tulajdonságaikra vonatkozó többi fűveknél. hozzája, a **szépasszonyok fűvéhez** állíthatók ekkép itt többi hasonló növényneveink, mint Benkőnél: **boszorkány kása** – *festuca luitans* L. (Endlicher flora poson. így és *harmatkása* is), **kisasszony reszkető tüje** – *scabiosa atropurpurea*, **boldogasszony csipkéje** – *rubus*

idaeus, *boldogasszony rózsája* = *sempervivum tectorum*, *boldogasszony haja* = *cuscuta europea*. Beythenél: *boldogasszony mentaya* = *mentha graeca*. Endlichernél: *bába kalács* = *carlina acaulis*, és *bába féső*. Kétesebb vagyok az első helyt előjövő különös *Ennek* kitétele nézve. valjon az *ennek* = *huic*, az *ez* tárgymutató névmás egyesbeni harmadik esetének volna-e csupán veendő? mi ellen a szókötés szólana. volna-e csupán talán az *ének* szó hibás írása, a jelentéssel, hogy a mondandó szavak ének, azaz amaz incantatio, igézés, olvasás? mi egészen szokatlanul jőne elő, más erre használt dús kifejezéseink mellett. vagy neveztetnek-e magok e szép asszonyok az *ének szép asszonyainak*? minő amaz *énekő cifra asszony* is volna; vagy végre, hogy az *Ennek* tulajdon tündéri név, hasonlóan a többi helyén felsorolt tündérnevekhez? erre s az előbbiekre, a jó remény fejében, a kérdést itt is nyíltan akarom hagyni.

Ennyi volt szedhető az egyiket — sajátlag alig három helyről néhány boszorkánypör töredékeiből. az olvasó előtt áll, mennyi adalék járult belőlök mythológiánk majd nem minden egyes emlékéhez és összes nyomaira. a legsetétebb ördögi képletek megett kiemelkedik még egy ős magy. mythosi lény *Drómó* neve; a boszorkányi ábránd homályos eszmezavarából feltűnik óvallásunk *tünderei*, *boldog-* és *szép-asszonyaink* kecses képe. az aljas szemfényvesztési bűvös, ördögös mesterségben meglátszik még bölcs táltosaink tudománya s jóspapnőink ihletettsége. — — mennyire fognak mind ezen nyomok még erősülni, a levéltáraink szerte még lappangó boszorkánypörök előhozásával. — Álljon ez itt addig tanuságul a gondatlanság vagy becsmérő felületesség ellenében, mely ezekben látköréhez képest, csak nevetségést s haszontalan ocsmányságot vél; vagy ha azt már, mint kis furcsaságot felemlíté, az által elvégezhetni gondolja. — legyenek azok bár legsetétebb foltja s fekélye az emberiségnek, de a foltot és fekélyt is kell ismernünk, hogy az alapokat felismerve, azt gyógyítsuk és megtisztíthassuk. — ezzel is azonban csak úgy vagyunk, mint a mező füvéivel; a köz tudatlanságában letapodja a leghasznosabbat is, vagy gondolja, nagy figyelmet tanusított nekik, ha olykor egy szagosat és virágzót leszakaszt érzékei csiklándoztatásaul, kalapja s keblére tűzött bokrétaul; — míg az istenséghez felemelkedett, a megihletett, fehér kigyófővel táplálkozó, azaz kigyóokosságú táltos bölcsnek megszólalnak, kinyilatkoznak, mi hasznukat lehet venni, megérti őket, melyik mire való!

XV. P A P O K.

Táltosok, magusok, bölcsök. Jósek. Javós. Bűvösök. Bájosok. Varázsoló. Bólnézők. Garaboncos deák. Pappírói hivatalok: Kádár. Rabonbán, ravó, ribonc. Gyula. Horkáz. Kárkán. Kárház. Bilochus, bélyeges. Templombíró. Pristaldus, peres. Öspörös. Érsek. Főpapság és fejedelemség. Papi rend, osztály és családok. Papnők: jós- és varázsló-nők.

Ös vallásunk papjairól élénk történeti adatok s névemlékek maradtak fen. Theophylaktos (7. 8) mondja, hogy a *turkoknak papjaik vannak, kik is a jövőt tudokra adni állítják* = *ἱερεῖς χρησιμένοι, οἳ καὶ τὰ τῶν μελλόντων αὐτοῖς ἐκτίθεσθαι προαγορεύουσιν*. — Régi nyelvünk fentartá még a **táltos** pogány papi nevet. e szerint a **táltosok a régi pogány magyarok bölcsői és papjai** (Sándor, Kreszn.). A bécsi codexb. (N. E. 1. 96, 99, 109) Dániel 2 és 4 fejezetében, a vulgatai szöveg idegen papi nevezetei között, a *magust* ezen saját pogány papi nevünkkel találjuk fordítva: „parancsola kedeg kiral hog egbe hivattnanak az *oltaron nezoc*, a *tallosoc*, a gonosz teucp — hog kiralnac megjelenteneq o almaid;“ és: „a titkot, mellet kiral kerd, a *bplesec*, *tallosoc*, *oltaron nezoc* . . . nem jelenthetie.“

Mythosunkban egy rokon név és fogalommal már találkoztunk a **tátos** ló nevében (VIII); ott is a *magusi*, *proteus*, *vertumnus* magyarázatot találtuk, mely szerint a népnyelv és rege még egy mesés, bűvös, tátos lovat ismer. itt a helye a név mélyebb vizsgálatába ereszkedni. A **táltos** és **tátos** szavak nyilván azonosak, bennök a felvett *l* betűvel rövidítés, vagy az elhagyott általi hosszítás, a népies kimondás által történő, hasonló lényegetlen különbözésnek tekinthető, mint koldus és kódus, folt és fót, bulcsu és búcsu. (I. Kreszn. szót. elősz. 33) ¹⁾. Ugyanazon gyökük lehet a *tat* vagy *tal*. vegyük fel előbb a *tat*-ot, mint praegnansabb értelműt; a *tat* szavat: *tat*, *tata*, *ata* változatokban, mint ősi szót és fogalmat, atya név értelmével az összes nyelveken átfűződni látjuk (I. V, Kállay tudt. 5. 160). Ezen általános értelmén fölül, a mythologiai tanok és emlékekben, még határozottabb ősvallási jelentésével is találkozunk. a hindu mythosban Brahma mellék neve *tat* = *az*, *amaz*, *azon* (hoc, illud), azaz a katexochen létező, levő, lény (hasonlón az isha, esha ez, az értelméhez I. D). Siva egyik neve szinte *deva-tat* vagy *tasta* = az isteni művész. Budha is *tat* = atya. ismerünk egiptomi *Totk*- és a Sanchuniathon fordítója, Philo Biblios szerint phönikei

¹⁾ mert szerintem a mai írás ellenében (I. akad. szót.) a **taltos** első tagja helyesen rövidnek volna veendő, mint Kresznerics veszi. ha azonban mind a kettőnek is helyt adunk, valamint a népbeszéd majd **táltost**, **taltost** mond (mint **köldust** és **koldust**), úgy én az általa kitűnőleg a lóra használt **tátost**, a megkülönböztetésül szinte így használok.

Tautos-t, ki minden tudomány és művészet ősatyjának, az emberiség tanítójának tartották, s az által mintegy közvetítve az istenek és halandók közt állott. neki tulajdonítá a két nép nagyságát s gyarapodását, minden találmányát s előmenetét. A kaldej *Thaute* egyike a világ, a létezés főelvének. A classicus írók is fentarták a *Theuth*, *Thoit*, *Theutus*, a gall *Theutates*, germán *Tuisto* és *Tuisco* neveket. Mindezen mythosi nevek nem csupán nép-törzs-atyai tulajdonságban, de különösen a fentebbi sanskrit deva-tati és egiptom-phönikei thauthoz hasonlóan — mint isteni művészek s tanítók, a tudás őskütfői, a művészet szerzői — a hermes-mercuri (szinte az előbbtől származtatott) mythos értelmében jönnek elő. Sőt újabb mythologok véleménye szerint, a Thauth név egyszerűn a memphisi papcollegium összes elnevezése volna, ez levén egykor az egiptomi bölcsesség széke; s miután a név jelentését veszté, a bölcsesség, tudomány s művészet személyesített kültője, istensége jelelésére vitetett át ¹⁾.

Mint a tárgyalt név alakja, úgy gyöki értelme is e mythosi jelentésekkel összehangzó; már a magussali fordítása a bölcsesség, tudás, tanítás fogalmát fejezi ki; ugyan erre mutatnak nyelvünkön a vele gyökileg azonos származásu, vagy rokonoknak mutatkozó szavak és egymásba térő fogalmak: *tan* = doctrina, *tan*-adás = *tanítás*, *tan*-adó = *tanító* = magister (talán szinte a magustól?), *tana* = consultatio, *tanács* = consilium. és még inkább a *tudós* = doctus; valamint a *tan* és *tanával* rokon *dana* = cantus, *dalos* = cantator, melyek egyiránt a táltosi paphivatal cselekvési körére vonatkozhatnak. — Azért, ha szavunk nyomozásában nem a táltos *tát*, de a táltos *tal* gyökét vesszük is fel, ez hason értelmet magyarázó: egyfelül a *tan*-nal — az őskorban — azonos *dana*, *dal* és *dalos*-ra, másfelül még közelebb: a *talát* — a nép nyelven *tanál* — *találól*, *találmány* = inventor, inventiosus szavakban ismét a hermesi mythos és magusi tulajdonság értelmére jövünk. — És valamint régi mythosi isten- és papnevekben táltos nevünkhöz hasonlatokat birunk; úgy jó elő a nevet értelmező *tan*, *tudós* st. szó is más nyelveken, mint a perzsában *dan* = tudni, *danalyk* = és *danis* = tudomány. törökb. *tan*, *tanyk* = tanú, *tanyklyk* = tanúság, *tanisik* = tanács, *tanymak* = tudni. a finb. *taिता* = tudni ²⁾.

A táltos pap és magus nevet magyarázó ezen értelmeiben, birjuk tehát már egy ily papi hivatal minőségéről nyomokat. mint ily nép- és hit-bölcséket illeté tehát kétségtelenül a *tan* és *tanítás*, a *tana* és *tanács*; ezen tant az őskorban, mint tudjuk, a *dana* is magában foglalta; mi által a nem irt szó legtöbb helyt fentartott, s mi által az legelőkeltebben is tarthatott fen, és terjesztetett szét; mely azért nem csupán tanítottat, de különösen *danollatott* is, és a szerint annak természetes *dalosai*, mint a *dal-jósok* is a táltosok voltak. Ezen jelenségekre akadunk az összes óvallásokban; a jósok egyiránt a nép ihletett költői, énekesei, dalosai; a latin *vates*: jós és költő egyszersmind. Apollon a lyra és jósolat istene. az óéjszaki Odin versben szól, főpapja = *hofgodar*: költő = *tiodasmdir* (Yngl. sagab.), és a *skald* is *sgalto* = *sacer*-tól eredne? — Így látjuk táltos papjaink ezen tulajdonságait felmerülni krónikai tudósításainkban is, hol már az általános latin *magi*, *aruspices*, *pythonissae* nevek alatt felemlítvék a pogány forradalmak korából (bud. 94. 119, Tur. 2. 39, 46), mint küzdenek az ősi *tan* visszaállításáért: *ut traditio resumatur paganismi*, és: *petierunt . . . ut irent in adinventionibus antiquorum patrum suorum*; „mint buzdítják tovább dalaikkal a népet: „*praepositi in eminentiori residentes, praedicabant nefanda carmina contra fidem*. — Nevünkben még további értelmeik is volnának talán kereshetők;

1) Jahrbüch. d. Lit. 3. 187, Jamblich. d. myst. Aegypt. 8. 1, Platon. P. 1. 96, Caesar. gal. 1, Lucan. 1. 445, Tacit. G. 2, Vollmer myth. 1486, Kollár slaw. boh. 332, Kállay 844 tudt. 1. 49. — 2) I. Hunfalvy 853 akad. ért. 485 és u. muz. 4. 332. azért vélem, hogy a vizsgálatnak épen úgy lehet a névhez hasonló mythosi neveket állítani, valaminthogy az azt értelmező alapszóhoz más rokon, s kevésbbé rokonnak kimutatható nyelveken is hasonlatok előjönnek.

valamint a magusok — mely névnek, mint láttuk, táltosunk, mint vele azonos értelmű fordításul szolgál — nem csupán bölcsek, tanítók, tudósok, de egyszersmind csudás cselekvésű *bűvészek* és *művészek* is valának, — mily értelem már azon tat, deva-tat, theuth mythosi nevek értelmében fenforog, a minthogy általában az őskor bölcsei és papjai ilyenekül tartattak, — úgy az értelem fen lenne még saját táltos nevünkben is. A magia, varázs kifejezésére használt egyik kifejezésünk a *bű* szó; értelmére felhozvák már (XIII) a közmondások és szólások, mint „*sem bűt, sem bāt nem tudott*“ mondani és „*hü-bü-ba*“, melyek mintegy a megzavarodott, elámult s innét sajátlag a megbűvölt állapotot fejeznék ki. ezen állapot kifejezésére egy hasonló ily szavunkul mutatkozik a *tátó* — *döre*, *bohó*, *elámult*, és sajátlag szinte az infascinated, infatuatus; mi tehát egyenesen ismét a mai elszármaztatott, *döre* és *bohó*ra alkalmazott értelenen túl a megbűvölt állapot, a megbűvölés volna: *tát*; lehetne tehát *bűvészet* is, s a *tátos* v. *táltos* a *bűvés*s. a *táté* szó magyarázására állhatna ugyan maga a bámulás jelensége: a *szájtátó* álmélkodás: *rátátja és feltátja* a száját; miszerint a *tátszáju* is így *bohó*, *döre*, s a szó alap értelme e szerint a *tát* = *aperit*, *hiat* vagy *hiatum facit* ige volna. de így is a varázs régi általános elnevezései ily értelméhez tartható volna. Hammer szerint ugyan is magában a *fetis* névben is ezen értelem volna felismerhető; származtatván azt az egiptomi *phthah* s az ezt magyarázó héber *phatha* = *epheta* = *aperire* — *tátni* jelentéstől (l. Kállayt 844 tudt. 1. 51) ¹⁾. Mi tehát táltos szavunk további értelme felderítésére nézve még itt véleményül állhat.

De ismeri egyiránt a táltos nevet hozzá kötött élénk regés emlékezzettel a néphagyomány is. Közlöm itt egész terjedelmükben az e felőli adataimat. (gy. 203 Fehér közléséből): a *tátos* (a szavat úgy irom, mint az egyes közleményekben áll) lehet *ember* és *ló*. mind a kettő *fogakkal születik* a világra. ha a *tátosgyermeket* a bába elárulja és felfedezi, hogy fogai vannak, az *elvész*, *elviszik* t. i. a többi *tátosok*, de meg nem hal. *tátosnak születni kell*, kiképzetés által senki *tátos* nem lehet. A *tátos-ember* rendszerint komoly, gondolkodó és szomorú; neki megkell *vívnia*, és pedig egy *bikával*, a *viváskor* ő is *bikává lesz*, és mind kettőnek, midőn összezsapnak, *tűzes láng jön ki szájokból*. ha a *tátos* a *bikát* meggyőzte *elmegy vándorolni*, és magának *tátos-lovat keres*. A *tátos-ló* mindég rosz és sovány, míg a *tátos* meg nem veszi. midőn a *tátos* ily lóra talál, ára után tudakozódik, ha jutányosan kínálják vele, ott hagyja, és mind addig meg nem veszi, míg ennek a gazda illő árát nem kéri. ha a *tátos* ily lóra szert tesz, meg rajta mint a gondolat. a *tátost* a *kard és golyó nem fogja*, azért rendesen katonáskodik. — ha *tátos ember meghal*, *kavicsot tesznek szájába*, *mert másképp lefalja a holdat*. a mely gyermek karácsony estvéjén születik, abból közönségesen *tátos lesz*. a *tátos ember tudja* ugyan az *elrejtett kincseket*, melyek a földben vannak, de nem szabad neki hozzájuk nyúlani. — Egy más közlés belátásra áll az u. muzeumb. (2. 500 Karcsaytól): „a *táltos-ember fogakkal jön a világra*, nem vált fogakat; de ha a bába vagy más kibeszéli a titkot, akkor a *táltos gyermeket* föl nem lehet nevelni, elhal azonnal. *állatok is szülnék táltost, különösen a lovak*, s ezeket is csak titkon lehet felnevelni, s akkor csak *táltosember* használhatja. ha egy ilyen egy *táltos-lovat* szerzett, azzal nagy dolgokat visz véghez a háborúban, különösen nagy győzelmű leszen. a *táltosnak tudománya nagy*, ő *tudja hol rejtőznek a kincsek* a földben, de nincs hatalma azt fölvehetni; azonban tehetségében áll *alakját változ-*

¹⁾ a *fetis*, *felizzo* = zauberklutz portugall szóból mai magyarázata (Hegel gesch. d. phil. 91, és Vollmer myth. 736), már csupán az átvitt *phthah* szónak értelem-elszármazására vehető. az egiptomi *phthah* jelentése ugyan is az ür = *hiatus*; a különösen a kosmogoniákban a világ-úr, mely egyesülve Neith az éltető principium istenségével, tenné egyszersmind a világot alkotó őserőt st. (l. Róth gesch. abendl. phil. 102). hasonló nevek melyebb jelentése utal már egyiránt a *bű*, *tátóság* st. azon eredetibb vallási fogalmára, melyet a későbbi eljasodott értelemben vételők ellenében fentebb megjegyeztem (XIII).

tatni, különféle állatformát vehet magára; jobbra pásztor vagy béres alakjában lappang, minden hetedik évben kénytelen elmenni más országba és az ottani táltossal megvívni, s a melyik e vívásban győz, annak országa az évben igen termékeny leend." — A két külön, egy mással össze nem függő közlés, mint látni, majd nem azonos vonásokkal állítja elő az e képzetről néphitét, mi tehát ennek általánosságát csak erősítheti. Közlöm hozzájuk gyűjteményemből, a többi nevezetesen magyarázó s kiegészítő vonásokat. Így jó elő különösen még élénken mindenfelé a néphit a **táltosgyermek**ről csupán, ott is többnyire, hol a táltosról a népnél a többi vonások feledvék. e szerint (gy. 98): „a táltos gyermek, ki fogakkal jó a világra bölcs és tudakos, a nélkül, hogy taníták, tud könyvből (azaz olvasni), sok rejtett dolgokat ismer és megjövendöl, tudja minden házban mit hol főznek, de csak hetedik évig él meg, azután egyszerre eltűnik, soha sem tudják meg hollétét." Erdékesben tüntetik fel még a táltosról képzetet egyes regék. ilyen különösen élénken szól **Kampó** nevű táltosról (gy. 290 Debrecenitől): a jégtestű (?), alacsony termetű, vastag lábszárú Kampó táltos Temesvárott lakott, honnét Budára a királyhoz szokott volt járni ebédre. Mátyás király mindig igen megsüvegölte őtet; miért is a királyné igen átallá a dolgot, és sokszor kérdezte urát, vajlon micsoda oknál fogva tartja oly nagy tiszteletben e hitvány embert? a király meguntá már, s végre egyszer felelet helyett felszólította Kampót, mutatná meg emberségét a királyné előtt. más nap eljövén Kampó táltos ebédre, a palota ajtó kinyitásakor felső állkapcáját az ajtó felső részébe, alsó állkapcáját pedig a küszöbbe akasztá, s a királyi palotába tüzet okáda; a királyné rémültében székébe hanyatlott, de csak hamar Kampó ülében termett." így folytatja a rege bűvös hős tetteit, mint küzd jégtestével a tetőtől talpig vas törökkel st. máskor megy Mátyás holdas lovát (I. IX), melyet a törökök elragadtak, tündérországokon át, s bűvös szerekkel ellátva, visszaszerezni. Ekkép táltos-embernek nevezetik egyenesen azon **Göncöl** is (Karcsey u. muz. 2. 501), ki a *kocsit feltalálta, igen tudakos ember volt*, mindennemű dolgokról tudott, *beszélt a madarakkal, fákkal, növényekkel, értette a csillagok jelentését*, sok csodákat tett, halálát nem látták; úgy vélték, hogy az égbe tűnt el; valamint e földön mindig görbe rúdu kocsin járt, úgy most az égen utaz éjenként a csillagzatban. — A helyregék is említik még (gy. 304): „Sz-n egyszer egy táltos Dóró gazda kaszálóíhoz ment, és enni kért, ezek megdorgálták, hogy miért nem dolgozik; ugyan azért evés után egész délig dolgozott, ebédkor velük evett, de előbb kijött az ebédre, mint a többiek, azon figyelmeztetéssel, hogy szüretkor meglakolnak az ő munkájaért; midőn a többi kaszások kijöttek, már egy messze dombon látszott. szüretkor kiment Dóró a házigazda szüretelni minden készüléttel, de hirtelen *jégeső által* egészen *semmiré tétetett szöleje*, és pedig egyedül csak az övé." Sz. újváros melletti halomról, mely egyik oldalábani lyuktól, lyukas halomnak neveztetik, közli vélem Révész I. egy ottani lakos elbeszélését: „mikor még 8 v. 10 éves gyermek volt (vagy 60 év előtt), egy délután atyjuk hon nem létében, bejött hozzájuk egy idegen koldus-forma öreg ember, s anyjokat mindjárt nevén szólította, parancsolá, hogy főzzön egyszerre turós galuskát, mert ő a táltos. midőn az ebéd kész volt, hozzá ült a gyermekekkel, s elkezdett velük barátságosan beszélgetni. kérdé: ugy-e szép kölestek van most; na ne féljete, mert a jég nem veri el! évés közben felállott a táltos, s kimenvén a kemény alá állott s ott egy iszonyút kiáltott; most a pajtásimnak kiáltottam, u. mond, hogy nagyon ne siessenek; midőn pedig elakart válni, azt mondá: „*ássátok meg azt a lyukas halmot, ez s ez irányban tiz lépésre, s találtok benne annyi kincset, hogy még a maradékok is megéri dúsan vele.* Elmenvén a táltos, mire a városban megtudák, utána mentek, elfogták s visszahozták; de ő csak azt mondotta: „*bocsássatok el én táltos-ember vagyok!*“ s legottan szabadon bocsájtották."

Ezek volnának tehát a szétfoszlott maradványok még, az ősvallás egykori bölcs

táltosairól, melynek foszlányaival, mint látni, még a kalandor csaló szemfényvesztők sokáig leplezék magukat népünkél, felhasználva hiszékenységet s régi kegyetes tiszteletét, vagy utóbb csak félelmét, melylyel a táltosok s a belőlők lealjasult szemfényvesztők iránt viselkedett. A megzavart hagyományból is még azonban néhány nevezetesen magyarázó vonás volna kiemelhető. benne több egymással érintkező pogány hagyományos képzet vegyült el. Általánosan kiemelve áll elől a nézet a fogakkal születő gyermek érettsége s bölcseségéről. lehet tehát, hogy az ily gyermekek választattak ki a táltosi hivatalra; kik már gyermek korukban elvive az atyai háztól, a táltosok körébe neveltetésül, az eltűnt gyermekeknek tartathattak? talán a sok tekintetben vallási hőt szám volt itt is a mérv, valamint általában a gyermek neveltetése kezdetére alkalmas idő, melyben ezek kiválasztattak a családi életből. a mint egyébkint a hagyomány ezt azonosan tudja az állatokról s különösen a lóról, felvehető még, hogy különösen ily fogakkal születő táltos gyermekek és lovak a papok által jós és áldozati célokra kiválasztattak. nevezetesen e tekintetben a táltoshoz mellékelte ezen ló, melyet ő megszerezni mén, s csak egyedül képes céljaira felismerni, általa kezdi csak fensőbb erejét gyakorolni st. mi az ide vágó s fentebb feltüntetett táltoslórolói vonásoknál fogva, nyilván oda erősül, mit már ott (VIII) véleményeztem, hogy ily táltos lovak az illető táltos papok körében a jóslatra s isteni tiszteletre tartattak. Tisztán ily óvallási bölcsesek, papok, jósök ihletettségére veendőek a vonások, melyek által, mint ily főbb tehetségű s tudományú személyiségek állítvák elő, kik a rejtett dolgokat ismerik, tudákos emberek, mint Göncöl, a csillagok futásából jósolnak, megértik az állatok beszédét, a madarak énekét, tudják a füvek erejét; csodás művészek, különös eszközök, mint a szekér st. feltalálói. e mellett bűvösök, akár hogy ily, magasb vallási fogalommal, felélezett ezen tulajdonságaikról tudat, hogy például különféle alakokat tudnak felvenni, hogy szeket, jégesőt képesek gerjeszteni, a föld termékenységet eszközölni; vagy hogy az ilyenek már a későbbi népképzetben satnyultak bűvösi szemfényvesztő képzetekké, az általuki tűzokádásról, a jégeső zivatar hozataláról, a kincsek feltalálásáról st. Különösen vegyül el még e mellett a *hősi vonás* is a táltossal. ők is küzdenek, mint a hősök; sérthetetlen testűek, melyet kard nem fog; küzdeniök kell a szörnyekkel, a tüzet okadó bikával, s más idegen országi hősökkel, a táltos ló kalandjaikban úgy volna vitézi segélyük, mint a hős lóva. mindezekben lehet, hogy a későbbi hagyományban elvegyült, sajátlagi hősi vonások szállhattak le a táltosra; épen úgy, valaminthogy a hősre is táltosi vonások mehettek át abban, hogy csodás lóva azonosul az istentiszteleti jós táltoslóval, hogy ő is fensőbb bűvös erővel viszi véghez hős tetteit, kezében fegyverei, mint bűvszerek állanak, testét sérthetlenné tudja tenni, felsőbb tudománnyal bír, hogy érti szinte az állatok beszédét, a növények erejét, mint Csaba és László. Valamint azonban ezen vonások a hősöknel csak a sajátlagi fensőbb, isteni tulajdonságok, úgy lehetne már azon hősies vitézi jellem is a táltosnál annak sajátja. az őskor nálunk nehezen választá meg a papi hivatalt annyira, hogy annak istentiszteleti köre mellett, szinte ne lett volna egyik foglalatossága az általános harcias vitézi élet; sőt utóbbi nyomok arra fognak mutatni, hogy papbírói kormányzó hivatalaiknál fogva, ezekben különösen előkelő hadvezéri hatósággal is bírtak. Sok maradhat még ezentúl is magyarázni való a homályos hagyományból, például a különös vonás, hogy az elhaló táltos, ha szájába kő nem tétetik, a holdat lefalja az égről; melyekben még egykori összefüggő sajátságos hagyományos képzetek összefüggetlenül s azért felismerhetlenül maradtak fen ránk nézve. a legtöbb azonban elég felismerhetőleg áll még a táltosi pogány papi minőség kijelölésére; mit még tovább is, a további ily népies vonások a garaboncosokról képzetben kiegészítendnek.

Nem tudom mikép viszonylanak még, — a táltoslórolói eredeti amaz elterjedt mythosait, *thauth* st. nyomok szerint-e? vagy csak a későbbi magyar terjedt táltosi szemfényvesztő alakzat nyomán? vagy hogy épen talán csak véletlen hasonlaltal? — a találko-

zások, melyek nevünkhöz már tartattak, mint Grimmnél (471) a német mythosi *tattermann* = kobold = házi szellem, kinek neve ekkép általa a magyar *tátos* = *gauckler* = szemfényvesztő jelentésével magyaráztatott; szerinte a *gauckler* = szemfényvesztők házi szellemeket állítván elő bábjátékaikban, e név tőlük ment volna át a házi szellemekre. Valjon véleményezhető volna-e azok nyomán, melyek nálunk csakugyan élénk tudattal jelentkeznek emlékeinkben, hogy azon *trusatores*, *trufatorok*, *iocastae*, *ioculatores*, kiknek énekeiről (*garruli cantus*, *per domos et tabernas cantando*) még krónikáink (poson. Pray dis. an. 240, Anon. prol.) is bőven és ismételve emlékeznek, élénk ily pap-táltosi s garaboncosi hivatalok nyomán később keletkezve, a külföldön is ismeretesek lőnek s hatással voltak. alább még a garaboncosoknál róluiki emlékeinkre tüzetesebben rá jövünk. mindenestre a német *tattermann* előadott tátossali összefüggése, ha helyt foglalhat, csak ilyen nyomokon volna okadatolható; s mindig nevezetes adatul szolgálna, hogy nem csak mi vettünk őskori regés hagyományos nyomokat szomszédinktól, de ezek is jó marokkal kaphattak tőlünk, s előnyük csak is a virágzóbb állapotukbani feljegyzések általi szerencsésebb fentartásban állana. Kevésbé volna még is ide tartható az óceh nyelvelmékekbeni hasonló *tattermann* = báb, bálvány (puppe, götze Jungmannál szót.), mi a szláv mythosban (Hanusch 299) egyiránt *tatterman* és *tattermanek*, s e mellett egyértelműleg *hasterman* név szerint, különösen a vízi szellemet, vízi embert (*wodnjik*, *wodnj muž*) jelentené.

Fenvannak még közeljáró személy- s helyneveink. nemzeti genealogiáinkban egyik nemzetős neve *Tana* (VI). hasonlóan jő elő a *genus Tatun*, *de genere Tatun* származtatván egy hagyomány Andrást, Bélát és Leventét, mint Vazulnak egy *Tatun* nemzetségi nőtől törvénytelen szülöttit; s mivel épen krónikáink (Tur. 2. 42) ezen adatot csak cáfolólag hozzák fel, az könnyen az akkori pogány nemzeti párt hite lehetett, mely talán az ily kitünőleg pogány papi vagy főpapi családból származtatott fejedelmektől várta a pogány vallás visszaállítását. Anonymnál (18) a mai *Tátra* hegység *Tatur* neve is könnyen ezen papi név jelentőségével is elvegyülhetett; miután épen általa értesülünk, hogy beköltöző őseink új honuk hegyeit, folyóit, tájait st. vezéreik nevei vagy nevezetes tetteik jelentése szerint nevezik el (I. 16, 15 st.); egy más, a *tatár* óriásnévtől őshegyi elnevezés értelmére figyelmeztettem már (V), miszerint itt ismét azon *tatta* = *ősatya* jelentéssel volna vehető. — Erdélyben a *Tátos* hely, hol a 16 századb. még nevezetes ménes volt (Henszlm. szépirod. sz. 9). *Tát* f. Esztergomb. *Tátöny* Somogyb. *Tátros* csangóváros Moldváb. a székely pog. krónikában (292) *Tátros* folyó: *fortis dimicator in terra Gümetz venator ferarum devoratus in terra Nasculát ad fluvium Tátros. Talas* f. Zarándb. st. A *tátorján* növény név is. (*brassica napus* L. napobrassica K. karórépa).

Létezett-e talán ősvallásunkban is még ezen táltosokon kívül, egy különváló *nép-s hitbölcsék* osztálya? mint a bécsi codex idézett helyén így, a külön idegen papnevek megválasztott nevezeteivel találkozunk: *chaldaei*, *sapientes*, *magi* = *bölcsek* és *taltosok*; és mint még krónikáink is látszanak tudni; vagy, mi valószínűbb, ezen bölcsek táltosainkkal már ugyanazok? mindkét esetben tárgyunkra nézve figyelmet érdemel krónikáink azon helye (Bud. 38, Tur. 2. 3), hol a magyarok Svetobolukhozi küldötte Kusid követségéből visszatérve, és sükerét beszélve átadja a hozott jelveket: *lagenam aquae, terram et herbam eis praesentavit: de quibus* — úgy mond — *ipsi sapiendo bene cognoverunt, quod terra optima sit* st. itt a krónika latinsága a *sapiendo bene cognoverunt* kifejezés kettős értelmezését engedi, akárhogy bölcsekedve a hozottak felett, azokat jónak találák, vagy pedig a *sapere* = *gustare* = ízlelni értelemmel fordítva, hogy megízelve a hozottakat jónak vélték; az utóbbi magyarázat, mint látni, jóval nehézkesb, mert szerinte a földet is, mely legelő, mint *terra optima* említetik, és a fűvet is meg kellett volna ízlelniök. De a körülményt felvilágosítja még krónikai szöve-

geink ismeretes Muglen-féle német fordítása, mely itt világosan ily bölceket említ: (Mugl. Kovach. 20): „tzaigt im das layt fass mit dem wasser, und daz grass und die erden. *do erkanten die weysen der hewnen*, daz daz landt gar fruchtper were ¹⁾“. Ezen hún, azaz sajátlag magyar bölcekben, maga azon ünnepélyes vallási jelenet is hitbölcekre mutat, midőn a sz. jelvek által az új hon mintegy átvétetik, és Árpád a vizet kürtjébe öntve, azt népe színe előtt istennek feláldozza.

Valamint itt a magyarokat és Árpádot, úgy látjuk a hún mondában ismét Attilát, minden nevezetesebb vállalatkor, s a csaták elhatározása előtt, ily bölcek s jóskok tanácsát kikérni. A catalauni csata előtt (Tur. 1. 15): universos *aruspices et divinatores*, quos ad instar paganorum magna futurarum rerum dicendi pro spe secum deferebat, ad se vocari iussit, ... illi quidem extis pecorum ut barbarorum erat consuetudo perspectis st. hasonlóan Aquileja ostroma előtt (chr. bud. 25): multis *phitonicis lateri eius adherentibus*, in quibus iuxta fidei sui opinionem, spem maximam ponebat. Priskos Attilához követsége leírásában említi: mi volt az ok, hogy Irnak fiát a többinél jobban kedvelé: egy hún, um. sügta neki: *vates Attilae vaticinatus esse, eius genus, quod alioquin interitum erat, ab hoc puero restauratum iri.*

Ezen adatokban már a számos idegen papi nevek alatt: mint aruspices, divinatores, pythonnissae, vates, találjuk a húnok papjai emléket fentartva. Hasonló nevekkal említik nálunk is későbbi krónikai tudósításaink, midőn a pogány forradalom korában Vata János, a pogány hitre törekvők vezére, a főntebbi magusok – táltosokon kívül, számos bűvösöket, jóskokat, és varázslónöket gyűjt maga körül, s általok annyira népszerűvé lesz: cuius (Vatae) filius Janus, multo postmodum tempore ritum patris sequendo, congregavit ad se multos *magos et phithonissas et aruspices*, per quorum incantationes, valde gratus erat apud dominos. Bár a szöveg csak ily általános, idegen pogány papi elnevezésekben tartá is fen ős vallásunk papjai emléket, még is maig számos régi s eredeti, rájuk alkalmazható fenmaradt szavainkból azok nevét feléleztethetjük. Ily név a *jós* a *jó-*, *java-*, *javaslás*-tól származva; világos értelménél fogva *javallót* v. *javaslót* jelent; mi, a pogány vallási jövőndölés módját határozottabban s mintegy magyarázólag fejezi ki; miszerint a jóslat sajátlag és közönségesen, csupán a közvetlen bekövetkezendő esemény előtt, mint *javaslat* kéretett s adatott, és nem oly tág értelmű, mint a bibliai *vaticiniumot* vagy *prophetiát* fordító *jövőndölés* és *jövendömondó* fogalmak. A szavat azonban nem csak nyelvünk tartá fen így, mint pogány vallási fogalommal bírót; de népnyelvünk használata is azt egyenesen így tudja, mint a régi pogány papi gyakorlattal összefüggő nevet. A *javas* a tájszótár magyarázata szerint (baranyai szó): „a babonás nép között, um. szokták az oly asszonyokat v. férfiakat így nevezni, a kik ráolvasással gyógyítanak.“ *Javos* (u. o. Balaton melléki sz.): *jósló, tudókos, tudalékos, kuruzsló*. egyik s másik, um. közülök nagy hirbe jó; füvet szed, sebeket gyógyít, veszett kutya marás ellen szert készít.“ (u. o. Kemenesali sz.): „*ámító paraszt orvos, titkos gyógyász, tudós.*“ nyilván így volt fen a pogány papnév, s az illető pap javosok javaslása és jósolásától kapta mai általános vaticinium – jövőndömondás, jövőndölés értelmét. — Hasonlón mint a jóslás, úgy a *bűvölés*, *bájolás*, *varázslás*, *kuruzslás*, *iralás*, *rovalás* külön vallási cselekvéseknek, szinte megfelelhet az illető hivatalnév, melynek az kitünőleg körébe tartozott. Így láttuk már főntebb e szavak és cselekvések taglalásánál (XIII) a megfelelő *bájos*, *bűvös* neveket ²⁾, a kuruzsoknak talán egy *kuruo*-ot; kétségtelenül azonban már a varázs mellett a *Vara-*

¹⁾ a pos. evang. lyc. könyvtára mugleini codexében e szavak egészen hiányzanak, mi a Kováchichnálí közlött Wolfenbüttelieknél sokkal correctabbnak mutatkozó codexben, szándékos kihagyásra gyaníttat, lehet, hogy a Tur. és bud. krónika kétes értelmű sapiendo kifejezése is, egy régibb szöveg eredeti ily értelmének elismertása. — ²⁾ mint fent a táltoshoz állíthatók a taitaa, taaldos finn hasonlatok. úgy a bűvöshöz is baive v. paive (I. XIII), a jóshoz jomnas I. Kállay finn magy. 97, Pray dis. cr. in an. 28.

solót; s így lehettek neveik: *iralók rováslók* st. a hivatalok minőségét magok már az ezen cselekvényekről adott magyarázatok felvilágosítják (XIII). — Az attilai hún jósokról, fentebb idézett adatok, különösen még a *boncolás* általi jóslataikról tudósítanak (Tur. 1. 15): *ex perspectis. . . extis pecorum.* körülményesben Jornandesnál (37) *nunc pecorum fibras, nunc quasdam venas in abrasis ossibus intuentes;* tehát az idegekből s levakart csontokon levő erekből jósolnak. Ámbár Jornandes további: „*more solito*“ és Turóci: „*ad instar paganorum. . . ut barbarorum est consuetudo*“ szavai azt gyaníttatják, hogy ezen jóslatmód idegen — ezen írókhoz közelebb álló — mythosokból csupán magyarázatul vételezt fel; mind a mellett ez adatot is még talán a hagyományos népmemlékben fenmaradt, egy nevezetesős vallási pogány papi nevünk: a *garanboncos* igazolhatná, s ha nem is, magában eléggé fontos már vizsgálata.

A **garanboncos**, **garanbonciás** és **garanbonciás-deák** név szótárainkban (Moln. Kreszn.) ismét az általános *magus, praestigiator, necromanta* magyarázattal jő elő, és a valószínűleg helytelenül alakított: *garabonca*, *magia-* s *necromantiával*. A név jelentékeny összetételekre mutat. A *bon, bont, bom-ol* = *solvit, dissolvit, turbat*, gyök s igékben, és még határozottabban a *boncol* = *dissecat, diribit*, és a mai: *boncolás, bonctan* anatómiai műszói értelmekben egyiránt a felfejtés, szétfejtés, kifejtés — különösen az állati testre alkalmazott — fogalma fejeztetik ki. Mellette még ezen gyökből származó régi s részint egészen elavult szavaink is felvannak. így *bonka* = csonka (Pázm. kal. 559), *bonta* = *bicolor* (tájszót.), *bonc* = *monile* (Moln. P. Pápai. Kreszn.); hasonló: *bom-fordí* = *ineptus, impolitus* (Sándor), *udvari bomfordí* = bohóc (Vajda k. 1. 479), *bomhéc* ¹⁾. A *gara*-vali összetétel magyarázására, szinte a régi *garaboly, garabó* = *corbis, calathus* (úgy látszik idegen származásu Kreszn.) és *garát* = *infundibulum*, örlő láda, s a még közelebb járó: *garázda* = *rixa, iurgium, contentio* st. szavakat találjuk. a *g*-vel mai kiejtése mellett állhatnak meg a *k*-vali dús értelmű *kar* és *kár* gyökszavak (így: *karaboncos*, veszi Jerney is 843 tudt. 2. 267), melyek szerint a *kar* = *brachium, chorus, status, sonus* (gallinae: *karal* = *gruillat* ²⁾), *kár* = *damnum*, úgy a származékokat *kárhozat, kárd, karácson* — melyek már is mythosai fogalmakba térnek — bírjuk. felhozható még magyarázatul a keleti, ma különösen a török nyelven még fennlévő *kara* = fekete, szó, valamint az még a szlávban is a *čara* és *černi* = fekete, és szerb. *kara*-ban fennvan; s talán nálunk is az összetételekben: *kara-katna* = fekete buvármadár a Tisza vidékén; sőt talán a régi értelemvesztett *karafia* és *kurafiban* ³⁾, és úgy látszik, gyökileg is a *koromban*. A nevet tudja még a tájszótár ezen felül a *gargoncs* (= *garanboncs*) alakban; mi sajátlag semmi további magyarázatot nem ad, és csak torzítás lesz. nevezeteseb volna még az u. o. előjövő székely szó *ribanc* és *ribancos* = „rongyos semmirekellő, a kit mindenki ribálhat, (azaz téphet, vonszolhat, szaggathat), eltépett öltözetű személy.“

Mielőtt a szónyomozásból felmerülő értelmeket alkalmazásba veszem, adom a *garanboncos*ról néphitét, a gyűjteményemben lévő számos adalékok nyomán. (gy. 59. 71): a *garanboncosdeák* a mai néphit szerint közönségesen a *boszorkány fiának* tartatik

1) „te bomhéc, te sokéc, vajkai vaksí, lampertos etc. e féle csúfolódó szokat feleletre se tartanak érdemesnek“ Vajda i. h. — 2) Pázmán pred. 30: „a tyúk, ha valami kis morzsalékot, vagy asztalhulladékot kaphat, örül, karal, mint valami nagy nyერeményen.“ és Szabó Dávid: karatylós = blateratio. — 3) ezen szidalmazó kifejezés 17 században történeti költők ismerjük. iratom folyamában sokszor volt azonban már alkalmam figyelemztetni, mint vegyülnek el az ősbí hit- s hőseirel hagyományok az újabb történetekkel, általok újabb, jelentősebb értelemmel felelevenítvén. a nevezetes népd. 1. 442 tündéri játékdalban is előjön „bolond karafi.“ s i. általában, mi a kuruzsnál mondva volt.

már, de bár ki fia is lehet, um. ha csak a fő kellék megvan, hogy a tizenharmadik iskolát elvégezte; miként a néphit a boszorkányt véli szülőjének, úgy az ördögöt tartja ezen iskola mesterének. közönségesen rongyosan, fáradtan, *könyvvel* hónuk alatt járdogálnak faluról falura, és kéregetve köszöntenek be a házakba; ha üresen igazíttatnak el, különösen ha kenyér és tej megtagadtatik tőlök, a határra vészt hoznak, *átkukra szélvész kerekedik, jégeső, zápor veri el a szőlőket, és drasztja el a vetéseket; ők gerjesztik a villámot és mennydörgést.* ilyenkor a nép *setét felhőkben* véli látni alakjokat; széttárt köpönyegben, nyitott *könyvből olvasva*, olykor ismét *sárkányon ülve* látja őket repülni a levegőben. ha mit kérnek (gy. 50) s nem adatik nekik, átkuk: *ha nincs ne is legyen*; s erre szelet gerjesztve a ház tetejét leteszik. Karcaynál (u. muz. 2. 499): „a garaboncás 13 iskolát végzet diákból lesz, ki a szerencse kerekén el nem vészett. a 12 iskolát végzett diák elmegy messze messze országba, vizen és tengereken át, sok veszedelmen keresztül, azután be jut egy *barlangba*, ott társakra talál, azokkal tanulja a 13-dik iskolát; midőn 12-en együtt vannak, ráülnek a szerencse kerekére, ez gyorsan forog vele, egynek közülök bizonyosan el kell vészni rajta, azért félelemmel állnak rá, mert nem tudják, hogy ki fog elveszni közülök, de arra elszánnák mindnyájan. a kik e nagy próbát kiállották 11-en garaboncosokká válnak, s mennek szerte a világban *garaboncos mesterséget űzni*, sovány képpel s rongyos köpönyeggel, kéregetnek leginkább tejet s kenyeret. jaj annak, a ki nem ad nekik a mit kérnek; sok nem kell nekik, de nem szabad nekik kiszabni, hanem egész kenyeret kell nekik adni, ők magok vágnak belőle egy darabkát s a kezdetlen köcsögből magok veszik ki részöket, s áldást mondnak érte a házra. honnét elutasítottak, azt mondják: *asszony vagy gazda! megbánod tetteidet, majd adnál örömet egy fertály óra múlva, de késő lesz!* — utánok nyomban vihar kel, a ház tetejét leveti, s a gabonára sok ártalmat hoz. . . a *sárkány* is csak akkor jön elő, midőn a *garaboncos kiimádkozza, titkos könyvéből olvassán rá*, melyből senki más olvasni nem tud. az így kibüvölt *sárkányt megnyergeli s fürgetegben villámsebességgel megy rajta szerezsen országba*, hol levágja, húsát igen drágán eladja a szerencséneknek, kik a szörnyű forráságot csak úgy állhatják ki, hogy nyelvök alatt sárkányhús darabkákat hordanak, a mi hüvösíti őket; tömérdek arannyal s drága kővekkel, gyémántokkal tér vissza onnét a garaboncás diák. . . a *garaboncás és táltos* közt az a különbség, hogy amaz tanulás által lesz azzá, saját akaratából s ösztönéből, ha sikerül a próbát kiállnia; a táltos pedig úgy születik azzá, maga sem tehet róla, már a planéta, melyben született, hozza azt magával.“ Egy más (Kecske-mét táji gy. 254) közlés szerint: „a garaboncosok bűvös tudományu emberek, kik esőt, szélvészt támaszthatnak, a sárkányok felett hatalommal birnak; azokat kiolvassák, de a jövődő dolgokat is előre megtudják mondani. így lehetett őket, um. az utóbbi zavaros világban szerte látni a tanyákon, midőn egy tanyai gazdának minden roszt is a mi bekövetkezett előre megmondották. ha a tanyákon megfordulnak, csak aludt tejet vagy tojást és kenyeret kérnek, melynek bőlét kivájják. a hol szívesen fogadják őket, mitől sem kell tartani; ellenkező esetben igen veszedelmesek; bosszúból szélvészt támasztanak, mely a háztetőket, széna- s szalmaboglyákat felforgatja. hol mint rongyos deákok, hol a pórnép ruhájában jelennek meg, a vett alamizsnát megköszönik: *adát, adol is, volt is, van is, lesz is.* a garaboncosok oly gyermekekből válnának, kik egy, két vagy három foggal születnek, s a baba elmulasztotta azokat kiszedni. ezeket az „*ellenséges felek*“, azaz a gonoszok 7 éves korukban elviszik, mindenre tanítják, és azután szolgálatukban tartják a bűvös tudományra.“ — Mint látni, az utóbbi vonás az előbbi közlés ellenében itt eltér, s amaz látosi vonást tulajdonítja a garaboncosoknak; és pedig nevezetesen kiegészítve am azt, a mennyire említi, hogy azon elvitt gyermekek a bűvös tudományra taníttatnak. Ugyan innét egy hosszabb regében (gy. 256) beszélve megint

a vonás is, hogy mikép olvassa ki a garaboncos a sárkányt, és mien rajta szerecsen országba: egy tanyai számadó juhász gazda észreveszi, hogy naponta nyája fogy, sokáig nem tudnak nyomára jöni, mi ragadozza a nyáját, erdei *fenevadra* gyanúskodnak, míg egyszer meglesi, mint jó ki a posványból a sárkány fiaival mászva, s elragad négy darabot. most tanakodnak, mi tevők legyenek, mert a sárkány, um. bizonyára az egész nyájjal, melyben már annyi kárt szenvedtek, sem lesz megelégedve, s elpusztítása után rájuk jó a sor. az aggódó házba lép egyszerre „egy félrongyos, ősz szakálú, fonnyadt, kormos képű idegen ember, könyvvel hóna alatt, köszön, leül, aludt tejet s kenyeret kér;” mindjárt tudja a bajt, és segítségül ajánkozik. kimennek a juhással a mocsár partjára. oda érve, kihúz a garaboncos három kötőféket; kezd olvasni; nem sokára kibujt a sárkány, a garaboncos a kötőfékekkel megkantározza, s utána kiolvassa még a sárkány fiait, kiket a juhásznak kell segíteni megfékezni. mire ajánlatot tesz neki, hogy szálljon vele szerecsenországba a sárkányokon. egyszerre három fekete felhő támadt, szélsébséggel felszállnak. a menés közt lekapja a szél a juhász kalapját; kiált, állnának meg kevésbé, hogy felvehesse; „hó hó, mond a garaboncos, hol van az már, száz mértőldre tőlünk.” útközben majd csendesen, majd ismét rettentő szélvész között mentek, s mikor okát kérdené a juhász; válaszul kapja: most olyan emberek felett megyünk, kik megsértettek; most meg jószívűek felett, azokat meg kell kímélnünk. végre, mikor már oly közel jártak a naphoz, hogy majd elolvadtak, egyszerre oly népfaj közé leszálltak, mely, hogy a nap olvasztó melegét kiállhassa, sárkányhúst hordoz nyelve vagy hóna alatt, mert a *sárkányhús jéghideg*. a garaboncos megölvén a sárkányokat, minden falatocskáért aranyat kapott. úgy, hogy a juhász részét haza sem bírta vinni. Hoszasan ír le hasonlót Bél (not. 4. 693) a szebellébiekről: egy idő óta határuk jégössé általi elverését egy közel sziklában lakó sárkánynak tulajdonítván, garaboncost keresni mennek, hogy szabadítsa meg őket tőle; erre a szemfényvesztő Gelo vállalkozik: *paratum se fore, ad belluam illam, incantationibus suis, ex antro, sine cuiusquam noxa prolucendam, atque iniectis rite frenis, institutoque, per summam aeris regionem volatu, in transmarinam regionem deducendam: vix tantillum esse, quo immensum hoc beneficium remunerandum foret . . . diem edicit, quo draco suis incantamentis evictus, nidum sit relicturus, seque sessore evoluturus, quo eum voluerit inflectere.* Mindezen vonásokat a látott részletességgel hozzák elő még más közlések, melyek közül még csak a következőt akarom kiemelni (gy. 204 Fehértől): „a garaboncos hatalma leginkább a *kioltásban* áll, mit a „*bölcsesség könyvéből*” szokott tenni, s melyből különösen a sárkányokat tudja rejtekhelyükből kioltani; mily erő s hatalom rejlik egyébkint is ezen bölcsesség könyvében, melylyel minden garaboncos el van látva, mutatja, um. a következő történet. egyszer egy paraszt ember hajtott az országúton kétökrös szekérével, és előtalált egy rongyos embert, kinek vállán tarisznya lógott. kérte, venné fel szekérére. a paraszt felvette. az pedig fáradtan feküdt le a szekérbe, miután tarisznyáját nyakából levéve a lőcsre akasztotta; mire elaludt. a paraszt kíváncsi volt megtudni, mi van a tarisznyában; benyúlt s egy könyvet húzott elő, bele néz, s szeme megakadt a szón, mely így volt megírva „*felmegyünk.*” alig olvasta el a szavát, az országútja emelkedni kezdett, az ökrök mindig feljebb és feljebb mentek. már oly magasra jöttek, hogy a nap a parasztot s az ökröket égetni kezdette, de a szegény paraszt csak bámult a könyvbe, míg a nap végre az alvót is felsütötte álmából; felébredve, eljédvé látja könyvét a paraszt kezében, kiragadta hamar, egyet fordított a levélén, s olvasni kezdé „*lemegyünk,*” az út azonnal leereszkedett, s nem sokára le is jutottak a földre. szerencséd, mond ekkor a könyv tulajdonosa, hogy a könyvet oda fent be nem csuktad, mert ha a nélkül becsapod, hogy a „*lemegyünk*” olvastad, azonnal lepotytyanva, izzó porrá törtünk volna össze. a paraszt már ekkor tudta, kivel van dolga. a garaboncos deák is megköszönte a paraszt szíveségét és

eltűnt; de ez is megfogadta, hogy soha többé ringy rongy embert szekerére nem vesz. "Másképp a garaboncosokat is e könyvből ki lehet olvasni; (gy. 47): a szegény ember fia szolgálathoz áll, de gazdája terhes munkáját végezni nem képes, bujában elő fog egy talált könyvet, és kezd belőle olvasni; azonnal megjelennek a garaboncosdeákok, és megsegítik; de a segítség az, hogy a szolgáit nyomorgató gazda házat elpusztítják, az asztagból a búzát kiszedik st. másképp is ily segéd szellemekint jönnek meg, megsegítve a szegényt, megtorolva a zsarlón; mi némi nemtői, házi szellemi vonásra mutat. (gy. 56): egy szegény emberhez, midőn utolsó falat kenyérét búsan eszi, belépnek a garaboncosdeákok és kenyeret kérnek tőle; szívesen oda nyújtja nekik az utolsó harapást is, s azért viszont hálaul azon tanácsot kapja tőlök, hogy nagy aratási munkát fogadjon. felválalja az aratást, de az erejét túlhaladó munka felett kétségbe esik; mire a garaboncosok segítségére megjelennek; a munka azonnal csodás gyorsasággal végezhető; a paraszt folytonos kiáltásukra: állj tovább, kösd össze! mindjárt kész kévékbe szedi a dús aratást.

Ezen különös keverék, elhomályosult s aljasult vonásokból volna még tehát némileg kiismerendő, egy ily garaboncosi pogánypapi minőségről hagyományos tudat. Az ezekbeni népképzet egyik fővonásaul veszem mindjárt az élénken előtűkröződő hitet, a föld s gabona áldásáról s károsulásáról, mely körül forognak a számos mellékvonások¹⁾; mi már egyiránt régi pogány vallási tempestariusokról eszmére mutathat magában; minők egy nemét mi a garaboncosokban bírnók. A római 12 táblai törvények említik már: qui fruges excantassit, vel alienam segetem pellexerit. más népeknél: lex visigot. 4. 2. 3: malefici immissores tempestatum, qui quibusdam incantationibus grandinem in vineas messesque mittere perhibentur. N. Károly capit. (789. 64, Pertz 3. 64): ut cauculatores et incantatores, nec tempestarii vel obligatores fiant; et ubicunque sunt emendentur vel damnentur. bővebben ismerjük őket Agobard püsp. (megh. 840) iratából (Baluz. 1. 145): contra insulsum vulgi opinionem de grandine et tonitruis. in his regionibus pene omnes homines, nobiles, ignobiles, urbani, rustici, senes et iuvenes putant grandines et tonitrua hominum libitu posse fieri; dicunt enim mox ut audierint tonitrua, et viderint fulgura: aura levatitia est. interroganti vero quid sit aura levatitia? alii cum verecundia parum remordente conscientia, alii autem confidenter, ut imperitorum moris esse solet, confirman, incantationibus hominum, qui dicuntur tempestarii, esse levatam, et ideo dici levatitiam. és (1. 153): nam et hoc quidam dicunt, nosse se tales tempestarios, qui dispersam grandinem, et late per regionem decidentem faciant unum in locum fluminis . . defluere. ezen tempestariusok is azután szinte különös ajándék, alamizsna által engeszteltetnek meg; (u. o.): his habent statutum, quantum de frugibus suis donent, et appellat hoc canonicum; s mivel sokan késedelmesek az egyházi tized megadásában: canonicum autem quem dicunt suis defensoribus (a quibus se defendi credunt a tempestate) nullo praedicante, nullo admonente vel exhortante sponte persolvunt, diabolo inlicente. denique in talibus ex parte magnam spem habent vitae suae, quasi per illos vivant. — Hogy mythosunk a képzetet, a zivatart, jégesőt gerjesztő, a föld áldását s kárát eszközlő főbb lényekről, a tündérekről s a boszorkányokról dúsán birta, azt eddig fülös adatokkal láttuk (IV, VII, XIV); igen természetesen megfelel ennek, hogy ily hatalom magokra a halandókra, az istenséget képviselő bűvös papra leszáll, akár a sajátlagi azon eredeti eszmével, miszerint az, az istenség hatalmával, erejével bír, akár pedig a későbbi

1) Bizoni (m. eml. 2. 33) ezt egyenesen akarja még tudni: „mai időben Európában (?) is a köznép garaboncnak nevezi a nyomorúsággal küzködő, vagy rongyos diákokat, kik szerencse kívánnással, földjeiknek érthetetlen szók (?), füstölések s ceremóniák általi megáldásával foglalkoznak;“ a dolog nagyon is sokat mond egyrészt, másrészt igen bizonytalanul szól Európáról. hogy ily szokások még ma nálunk léteznének, nincs tudomásomra.

aljasodásban, mikép a tündéri, boszorkányi vonások a vélt emberi boszorkányokra leszállanak; ezek egyébkint már is, mint láttuk, ily papnők lehettek, kiket különösen szinte a föld áldása s megóvása illethet; s ily papok lehettek kitünőleg a garaboncosok ismét, kik egyenesen a földet, gabona, vetemény áldását eszközlik; azt a káros idő s jégeső befolyásától óvták áldásaikkal, olvasásuk és egyéb vallási cselekvények által; miért nekik illető részlet járt. a kimuló vagy aljasuló pogánysággal a képzet fenmarad ugyan, de kitünőleg csak az ellentét felfogásával, hogy hatalmukban van zivatart, jégesőt gerjeszteni, melyet az irántuki kegyelet távoztathat, megbántásuk előidéz. így forog fen a múlt pogánysággal mindenütt a *tempestariusi* eszme, melynek a garaboncosainkról néphit tökéletesen megfelel.

Hasonló jelentékeny vonás a garaboncosokról, hogy *könyvvel* képzelvék, mi ismét csak a papi, pogány vallási *olvasási* azon gyakorlatra mutat, mely azután a *büvös kiolvasás* és *ráolvasásról* emlékezetben maradt még fen, s a különös *büvös könyvekről* regés hitben. A képzet szinte párvonalozható más hasonló pogány maradvány képletekkel. s ezekre veszem igénybe különösen már a garaboncos név összetételében, ama keresett *kara* = *fekete* jelentést. erre magyarázom a német *schwarzkünstler* és még inkább a szláv *čarownik*, *čarodejnik* neveket; ma mind a kettő egyszerűn *büvészt*, *zauberer*-t jelent; de a szláv név még igen jól magyarázza, miben állott ezen *büvészt* gyakorlata: *čara*, *čari* = vonás, linea, *dejnik* = csináló, tehát a vonásokat csináló, az író. még közelebb hoz a *černi* = fekete és *černo-knižnik* (Hanusch myth. 402), mi egyenesen az a szláv népies hagyományban mi nálunk a garaboncos ¹⁾, sajátlag pedig a név *fekete könyvest* jelent: *černi* = fekete és *kniha*, *knižka* = könyv s könyvecske. a könyv is tehát lehet itt maga fekete az írás jelektől, melyek benne legtermészetesebben fekete színű jelekből állhattak. s ha garaboncosunkban ezen karát a feketéhez erősen akarjuk tartani, különösen a fekete könyvvel s írásnál fogva, úgy még szolgálatunkra állhatna a *korom* szó is, mint ezen írás jelek egyszerű eszköze. Hogy ily írás- és jel-csinálás tökéletesen megfelel ismét a pogány vallási papi gyakorlatnak, valamint az innét leszármaztatott *büvös cselekvésnek*, láttuk fentebb az *íralás* *büvben* azonosuló *írás* értelemnél fogva (XIII), sőt azontúl is, mint tündéri nevet véleményezve (IV). Valjon nem vonatkozik-e ide a *karancsi-bőtűk* = typi usu atriti (Sándor, Kreszn.) kifejezés? Ily csodás, s egyenesen a kiolvasási, ráolvasási, igézési, idézési *büvvel* összefüggő *büvös könyvek* s iratokról, azonban a népmonda szinte már önállólág, a garaboncos nélkül is, mindenfelé tud. egy rege szerint (gy. 319) Mátyás király is (kit a néprege szinte, mint az országban szerte járó deák kalandort, némileg tehát, mint garaboncos deákot ismer) szinte birt ily *könyvvel*; midőn kíváncsiságból egyszer megfordult volt álruhában Konstantinápolyban, rá ismertek a törökök, megfogták s a csonka toronyba falazták, csak egyet kért ki, hogy jobb kezét hagyják szabadon, ezzel kihúzza zsebéből *büvös könyvét*, s olvasására azonnal három ördög lép elő, kik parancsolatjára Budára áteszik, a csonka tornyot felfordítják, s a török császárt is feleségével Budára hozzák st. a mesében (gy. 55): a pásztorfú hű szolgálatáért, öreg gazdájától, ki maga az istenke, egy csodás könyvet kap bérül, azon

1) a mai, különösen magyarországi szláv népszólásban *černoknažnik* is, mi fekete pap (egyébkint a *knaz* = pap, *knex* = fejedelem s *kniha* = könyv azonos szavak egymásba térő értelmét még más helyt is alább láthatjuk). ide toldom ezen *černoknažnik*ről szláv nép hagyományt is. a magyarországi szlávok szerint (l. slov. nov. 852. 23 sz.) ezek a tátrai barlangokban laknának, hosszú szakál és fekete ruhában képzelvék, kerülők az embereket; e párvonáshoz a közlő hozzáadja véleményét, hogy azok a *černo-boh* istenség papjai voltak. egy összefüggő lengyel mondát olvasok Balinskinál (povisci ludu I.), e szerint a *czarnoksiążnik* szinte *büvös*, kinek házában sok *könyv* van, és sok szellemek engedelmeskednek neki, ő és társai egy mester alatt állnak; itt a garaboncos, melylyel a mesének dolga van, elátkoztatott a Lysej gora hegységbe (amaz Kopasz-tető l. a boszork.), mivel nem akarta a boszorkányok legöregebbikét nélkül venni.

meghagyással, hogy atyja udvarán nyissa fel, felnyitván, belőle baromcsordák, juhnyájak st. jönnek elő. (gy. 52); egy szegény ember a zöld emberhez, ki egy vadász volna, viszi szolgálatba fiát. ez maga az ördög v. bűvös; s első kérdése a szolgálhoz: tud-e olvasni? igenlő válasza elutasítja. mire változtatott öltözettel visszajő, s kérdésére tagadólag válaszol, felfogadtatik; a fiú az első alkalmat használva, ura távollétében nyitott könyvéből olvas; mi által megtanulja a bűvészetet, melynél fogva minden tetsző alakot magára vehet. így lesz paripává, de mestere megismeri s megveszi, erre egérré változik; az ördög macskává, a menekülő madárrá, üldözője sássá st. ezen utóbbi mondának mindenütt terjedt variánsaiban ¹⁾, valamint a keleti regékben kitűnően élénken jő elő a képzet; az 1001 ében (492 é.) gyakori a könyv, mely bűvösségre tanít, és különösen (767 és 885 é.) Salamon bűvös szerei közt is a könyv, melylyel a szellemeket előidézheti ²⁾. Mindezekhez tarthatók a fentebbi idézési, igézési iratok, áldások, a kiolvasási kuruzsnak gyakorlatára (XIII); minél fogva a néphagyományban a garaboncos említett „*bölcsesség könyvét*,” melyből a sárkányt, zivatart st. kiolvassa, előidézi, légben járast s más bűvöt eszközöl, teljesen igazolva birjuk, mint sajátlagi pogány vallási papi tulajdönt és cselekvényt.

Magyarázó tovább erre s általában a még további garaboncosi körüljáró, házaló-életre nézve, a **deák** név, melylyel így összekötve: *garabonciás deák* birja a néphagyomány a nevet teljesen. *Deák* régi szavunk: *literatus, doctus, scholasticus*, tudóst, tanultat jelent; és mivel a tudósság a középkorban a latinságra s latin nyelvre szorítkozott, innen azon későbbi alkalmazása a *latinus* és *lingua latinára*. ennél fogva a név is már latin származással értelmezett a *diaconustól* vagy a *dáktól* (*Dacus, Dacia*); az elsőnek mintegy papi latinságától, a másiknak mint a honnak (mai Erdélynek) nevétől, honnét az ottani római gyarmatoknál fogva a latinság előttünk régibb korunkban ismeretessé lett volna. de valamint a diaconus névnek a többi papi, latinságot behozó, terjesztő, tanító, beszélő hivatalok nevei feletti ily elsősege, sőt különös divatozása ekkép hazánkban épen ki nem mutatható; és hogy miért származott volna egyenesen a többi egyházi hivatalnál kevésbbé divott s jelentéktlenebb hivatal nevéből a latinságnak elnevezése, már annál fogva sem gondolható egykönnyen, miután magát a diaconus nevet sem birjuk magyarul deáknak nevezve. úgy másrészt a *dák* Daciára nézve tudjuk, hogy midőn őseink beköltözének, az már jóval előbb nem volt többé ama virágzó római trajáni gyarmat, hogy tőle, a hozzánk úgy is nyugotról jövő latinság nevét vehette volna. A deák név azért véleményem szerint régi s eredeti magyar szó volna. én a nevet ugyan is már krónikáinkbani, egy igen nevezetes, nép-szerű, történeti hagyományos emlékből keresem, mely nyilván még teljesen az időből szól, melyben nemzetünk a latin tudósságot nem ismerte, s azért a nevet is még ama garaboncosi értelemnek megfelelőleg látszik használni. beszélvén ugyan is krónikáink az *isnacumi (eisenachi)* csatáról, hol a megvert magyar seregből csupán heten hagytak életben, kik levágott fülekkel hirmondókul küldettek haza, ezek további sorsáról ekkép tudósítanak (bud. 45): *hungaris septem sine auribus, pro eo, ut vivi redierunt, et se occidi cum sociis non elegerunt, communitas talem sententiam dedisse perhibetur: omnia, quae habuerunt amiserunt, tam in re stabili quam mobili, ab uxoribus et pueris illos separantes, pedites sine calceis, propriumque nil habere permiserunt, semper etiam in simul, de tabernaculo in tabernaculum mendicatum, usque dum viverent ire compulerunt.* qui quidem ob offensam huiusmodi hét magyar et **gyak** sunt vocati. ezen név a többi krónikai variánsokban (Tur. 2. 2): Margyorkak et *gyoz*, (dubnici chr.): hét magyar et *gyak*, (Müglein Kovach. 24): *ecciogior* (hét magyar) et *tziak*,

1) I. Grimm k. u. hm. 69 és 3. 421. olasz. straparola 8. 5. csehb. Gerle 241 st. — 2) Repicky (u. muz. 2. 732) ezen mutatóny cikkem (u. muz. 2. 275) nyomán hozzáadja a brahman mantrá könyvét, melyből felolvasása által a hamuvá változott gyermeket életre visszahozza.

(a pos. lyc. cod.); ecciogúr und *gijak*. Többet tud még tovább rólok a 15 századi krónikai leirat Praynál (dissert. an. 240, az u. n. chron. poson.): qui quidem septem ob offensam huiusmodi Mogorick sunt vocati . . . qui zent Lazar usque modo Zegun nuncupantur. et he sic vocate, quod s. rex Stephanus omnes *illicite procedentes* corripbat, istorum generationes vidit *per domos, et tabernas cantando ad ipsorum sectas* (societates) *et trussas* (trussatores, iocastas ire) voluit edoceri; qui per singula qualiter eorum patribus per communitatem acciderat, enarrarunt. sed beatus Stephanus considerans, quod sine capite et principe nemo beatus exstitit, ideo eis commisit, ut ad subiectionem aversorum (poenitentiam) sancti Lazari de Strigonia subdere se teneantur; et ideo vocari zent-Lazar-Ziginy constat ¹⁾. Itt nyilván két név forog fen, melylyel ezek illetettek, egyik a *magyarkák* másik a *gyak*. az utóbbinak, melylyel itt egyedül van dolgom, variansai, mint látni: *gyak, tziak, gijak* s csak egyszer Turócinál áll *gyoz*. Podhracky (chr. bud. 46) azért *gyaknak* veszi és magyarázza: *gyak*, fama notatum, despectum et contemptum hominem significat; előttem *gyak* szavunk csupán: tör = pugio, és *gyakni* = szűrni pungere, affigere értelmé ismeretes; a Podhrackynál magyarázott értelmet legfeljebb, az egészen eltérő *gyáva* szó adhatná, s azért talán ennek hasonlata nyomán, vagy pedig a krónikai értelmezésnél fogva: „ob offensam huiusmodi sic vocati,“ érezte magát jogosítottnak a magyarázatra. Szerintem azért az első név szinte: *magyarkák*, a gúnyos kifejezés a gyávákra (Podhrackynál per ironiam, Toldynál chr. pos. 53: *parvi, viles hungari*); a második név pedig *deák*, a népnél maig *gyiák, gyedák*, mint Muglen posoni lyc. codexeb. *gtjak*, s még a Kovachichi szöveg *tziakja* is a magyar-szláv népnéli deáktól vett *ziak*-val azonos volna ²⁾.

Hogy ezen név *deák*, mutatja az így elnevezettek további jellemzése. tudósítatunk, hogy ők is, midőn mindenüktől megfosztatnak, hasonlóan járnak amaz garaboncos s népies kalandor deákokhoz képest, *rongyosan, mezítláb, házról házra kéregetve*, s még utódaik sz. István alatt egész *társulatokban*, mint *bohóc énekesek* (trussatores, trufatores, iocastae). mind ezek egyiránt garaboncosdeákok, s általában az énekesek, dalosok — később bohócokká aljasuló trufatorok — társulatai deáki tulajdonságai voltak az ókorban. Én tehát úgy vélem: hogy a gyalázatos esemény miatt a gunyból *magyarkák*, vagy *magyarocskák*, vagy talán szinte hétmagyarkáknak — ellentétezve t. i. a hősies hét magyar vezéri kifejezéssel (mire igen nevezetes a krónikák itteni további szövege, hogy nem kell őket azokkal összezavarni, vagy inkább: hogy már midőn a krónikák irattak a néperegében összezavarva voltak, mi ellen azért tiltakoznak) — nevezett hét férfi (ob offensam huiusmodi mogorick vocati), *később*, midőn mindentől megfosztva, házról házra koldulva volt kénytelen élni, sőt utódaik is, társas életök, énekeik, kóborlások által lönek ismeretessé, *ettől* neveztetének — (*de istis itaque sic damnatis vulgus dicit*) — *gyákoknak* azaz *deákoknak*. így jártak még sz. István koráig házról házra, beszélve s énekelve szerencsétlen sorsukat: *istorum generationes per domos et tabernas cantando*, mint: *sectas (societates) et trussas (trussatores iocastas)*, qui per singula qualiter eorum patribus per communitatem acciderat enarrarunt. így találja őket sz. István is, s különösen feltűnnek neki a nemzeti jogokból folyvást kizárt s meg sokasodott maradékaik, kik már most így dalos deák testületeket képezve szerte járnak; talán elvegyülve is már, egyenesen amaz garaboncos deáki

1) I. a chron. poson. 24 ezen helyére Toldy jegyzetét 53 I. 143: hic codex noster locum corruptum, nec tamen parvi momenti exhibet. — 2) másoknál a többi hasonló — *gyak, gijak, tziak* — ellenében csak az egyszer előjövő (Turócinál) *gyoz* a határozó, és pedig a *gyász* értelemmel; mely ellen nyilván maga a szöveg szól: *magyorkak et gyoz, magyar et gyak* st. tehát megválasztva két nevet tud rájuk, melyek e szerint *magyarkák* és *gyász* volnaának. a vélemény valószínűségére legalább a megválasztó „et“-nek kellene hiányzani, miszerint a *gyász magyarkák* v. *magyarkák gyász*a értelem kijőne. úgy azonban mint az áll, nyilván nem egy tulajdonsági melléknévről, de két külön névről van szó; s mint ilyen külön név a *gyász* rájuk alkalmazva határozatlan.

testületekkel. azért kiindulva a tekintetből, hogy azon pogány időben és a királyság hiájában nem teljesíthetők jó kötelességüket, (beat. Stephanus considerans, quod sine capite et principe nemo beatus exstitit), most megbocsát nekik, s eltiltva őket e kóborló dalos deáki élettől (a szöveg szerint nyilván másokat — valószínűleg a garaboncosokat — is: *omnes illicite procedentes corrigebat*), még addig nyilván pogány társulataikat a keresztyén hitre téríteti, s őket az esztergomi szent Lázár (bűnbánók, poenitentiai, vagy szegények?) intézete vagy zárdájába felvéteti (ipsorum sectas et trussas voluit edoceri, ideo eis commisit, ut ad subiectionem aversorum (poenitentium) sancti Lazari de Strigonia subdere se teneantur); így kapják innét azután a *harmadik nevet*, s az eredetileg *hét magyarkák*, későbbi bohóc trufator énekes *deákok*, a keresztyén korban *szent Lázár szegényeinek* nevezetnek (et ideo vocari zent-Lazar-zigini constat). — Az adatban ekkép az eredeti magyar *deák* nevet birjuk, s annak egyszersmind garaboncos-deák elnevezésünket felderítő nevezetes jelentését: miszerint deákoknak nevezettek volna ekkép, a pogány korban azon collegialis, énekes, dalos társulatok, melyeknek természetesen foglalatosságuk azonos levén magával, bizonyos ily papi minőség s hivatallal, mint dalosok s daltudóknak, lehet hogy sajátlag a papsággal, vagy annak egyik nemével egészen is azonosok voltak, s talán a későbbi korban mindinkább kiválva, jöttek különösen a név alá az ily dalosok, később a tudósok és iskolában tanulók is. Mindezek kiváló tulajdonsági lehettek s voltak, mint láttuk, a garaboncosoknak, kik mint ily testületben iskolákat tanulók, szerte a bölcsesség bűvös könyvéből olvasva, kuruzsolva, énekelve járók, ismereteseek voltak. ily pogány kolduló énekesek társulatai, a már múlt pogányság idejében, könnyen elvegyülhettek a garaboncos deákokkal, vagy hogy csak őket a néphit s még inkább a későbbi emlékezet egymással felcserélhető. A deák névvel e szerint nyilván a tudós, táltosi, dalosi, garaboncos, iskolai s társas élet-ről tulajdonok kifejezvék, a mint azt maig a *literatus* és *studiosus* (és pedig az iskolás, társas állapotban, mert a magányos nem deák, csak tanuló) fogalmak birják, s különösen még a néptudat, mely utóbbi időkig deákjainkat így, mint házaló s kéregető énekeseket ismerte volt. — Mondáinkban is így, kiválólag látjuk szerepelni még a *deákot*. (Majl. 279); majd mint hős áll a tátos mellett, majd mint bűvös, jós, kuruzsló orvos gyógyít (Majl. 157). gyakran már a későbbi bohós mesei vonásban, ő is mint bohóc, furfangos, tréfás, cselszövő, vagy szemfényvesztő jó elő (népd. 3. 278. l. az iván-tüzidalt is 3. 149 és a myth. jelentését 1. 409). — Mindezzel tehát eléggé volna értelmezve s igazolva a garaboncosnak deák neve, s a néphagyomány azon különös élénk vonása, mely őket mint a 13 iskolát végzett tanulókat testületileg st. állítja elő.

Csupán a névnek boncos értelme volna még, mely figyelmeztethetne bennünket, hogy ők valóban talán pogány vallásunk azon bélnézői, az állatok béléből jóslók, kikről krónikáink, mint előbb láttuk, még emlékeznek; alább még ily, különösen régi s népies hagyományainkban is jelentkező bélnézés vagy állat részletek és csontokból jóslás nyomait illető helyén fogom felhozni (XVII); mi azért nyilván ily papi hivatalt is feltételezett. talán nyelvemléki azon adatunkban is, hol táltosunkat találjuk, kiismerhető volna még egy ily papi minőségi név is, az idegen nevek fordításaiban. Dániel 2. fejt. 2. ver. a vulgata szerinti szavai: arioli magi, malefici, a bécsi codexb. (N. E. 1. 96): az *oltáron nézőc*, a *taltosoc*, a *gonosz teuok*; s alább 27 v.: sapientes, magi, arioli et aruspices: *bölcssec*, *taltosoc*, *oltáron nézőc* kitételekkel fordításában a *sapientes* = *bölcssek*, *malefici* = *gonosztévők*, *magi* = *taltosokkali* fordítás mellett az *ariolus*-t kétszer *oltáron nézővel* találjuk fordítva, míg az *aruspex* fordítása egészen hiányzik. első tekintetre, miután az ariolus és a haruspex sem tesz oltáron nézőt ¹⁾, úgy látszik

¹⁾ ariolus v. hariolus, egyszerűen jós, a gör. προδραστής; az aruspex v. haruspex pedig, a haruga = offer thier, áldozati állattól: áldozatnézőt jelent, s csak mennyire ez az oltáron történt volna, oltáron nézőnek mondható.

mintha a fordító az ariolus magyarítására szinte egy saját eredeti kifejezést — mint péld. a magusra a táltost — használt volna; és pedig annál inkább, mivel a haruspexre ilyet nem tudván, azt egyszerűn kihagyja a fordításból. Mind a mellett azonban, hogy ezen felvételt, már az idegen oltár szó sem engedi, a hely a tekintetből érdemel figyelmet, hogy, mint láttuk, fenlévén a pogány e nemű jóslati gyakorlat ős vallásunkban is, a név után kell keresgelnünk, mely azt jelentheté; ez *bélnézés* lévén, lehet még is, hogy ily „*néző*” szóvali összetétel szolgált kifejezésére; s azért talán némi eredeti tudat színezetével birna már a Molnár Albertnél előjövő *bélnéző* — haruspex. A gyakorlat fenvolt, s így fenkellett lenni a névnek, volt legyen az akár a bélnéző, akár a garaboncosból magyarázható *boncos*. A néphagyomány a garaboncos ily minőségéről ugyan mit sem említ; természetesen, az a népeletnek rejtettebb, s arra kevésbé ható jelenség volt. Élénkebben mutatkoznának még a névhez hasonló, más népszerű nevekben ide vágó értelme, mint: *bomfordi*, *bomfortélyos*, *bomhéc*, *bohóc*, melyek ama gyákok — deákoknak a krónikai adathani iocastae, trussatores, trufatores nevekkel jellemzésére figyelmeztethetnek. ily bomhéc s bohócokká, fortélyos szemfényvesztőkké aljasulhattak már később egyiránt a vándorolva kéregető, igéző, házalva énekelgető garaboncosok is ¹⁾. Hasonló processust látunk ebben is, mint a kimuló pogány vallás istenségeinél; nem enyésznek el ugyan mindjárt, hanem lassanként, előbb rosz szellemi, ördögi jelentésű alakokba térnek, rémekké torzulnak, míg utóbb bohócos vonásokkal elaljasulva, a tréfa tárgyává lesznek vonásaik, nevök gúny vagy szitokká aljasulva, lényegük emléke kivész a nép emlékezetéből.

Figyelmeztetek még a garaboncosról néphagyományban azon lényeges vonásra, mi szerint az a garaboncos különösen a *sárkánnyal összefüggőleg* hozza elő; majd, mint a zivatarban sárkányon a felhőben repül, majd ismét, mikép azt kiolvassa, megnyergeli, rajta szerezcsenországba jár, hol hűsítő szerül adja. én ezen regés vonásokban hasonló összefüggést látok, mint táltosnál a tátos lóval; hol az ekkép a táltosnak szinte fő tárgya; reá mén át bűvös ereje, a jóslás, beszédtehetség, tűzokádás, légbemjárás st. sajátlag azonban mindezen regés vonások megett az az áldozati, istentiszteleti vagy különösen a jóslatra használt mén lesz. és hasonlót gyanítanak a sárkány és garaboncosnál; a sárkány egyszerűn itt a kigyó lehet, minők istentiszteleti célokra, különösen jóslatra tartásáról a pogánykorból mindenfelől általános s nevezetes adatok szólnak. (I. Sepp 1. 56); Babelban Bel tiszteletére tartattak a kigyók; Egiptomban a Thermutisnak szentelt templomok föld alatti hajlékaiban őrzék a papok a szent kigyókat. így hizlaltatott Atheneben az Akropolisban Athene Polias tiszteletére, az Erechtheum mellett, egy kigyó mézes kalácsos, melynek meg nem emésztése rosz jelül szolgált (Herod. 8. 41). Az epiroták is Plinius szerint a kigyók evéséből jósoltak, s még Lukián (2. 234) említi a szemfényvesztő Alexander jósoló kigyóit. a chinaiaknál maiglan a vízikigyók tartatnak a láthatatlan s csak képekben tisztelt sárkány szülöttinek, s azért áldoznak nekik, máskép az egész világ vesztét eszközölnének. Afrikában a Vhidanegerek főistenségi alakja egy kigyó, melyet azonban csak a főpaprak lehet látni s kell gondozni; ha dőghalál keletkezik, állatok s emberek áldoztatnak neki; tiszteletére számos papnők tartatnak, kik folytonos táncokkal s énekkel ünneplik st. (I. Meiner gesch. d. rel. 1. 205); egy ily kigyó jóállat tisztelete létezett volna tehát nálunk is, ama jó tátoslovak mellett; s míg ezek gondja s az általuki jóslat st. a táltost illeté, talán a kigyóké a garaboncost illette volna? fentebb már a néphitből nevezetes adatok merültek fel a kigyóról (VIII és XIV), mikép különösen a kigyó hússal táplálkozó bűvösnek megszólalnak a fűvek; s az adatokat az adalékokban még nevezetesen bővitem. külö-

¹⁾ egy pár ily nevezetes népamító bohócrol még a közel multból is nevezetes adatokat birunk, mint a híres korponai Gelyórol, ki mint garaboncos jár szerle I. f. Bél not. 4. 692.

nösen így jó elő az 1001 éji mondában is (767 é.), hogy a bűvös könyvből kiolvas-hatók a kigyókirálynétől megszerzendő fűvek, melyekkel ki lábát megkeni a tengereken biztosan mehet, s annak evése örök életet s ifjúságot eszközöl. Szólhat egyébkint a garaboncos kiolvasása egyiránt emez kigyó tiszteletre, valamint általában az ártalmas sárkány elleni szerről, melynek e szerint hasonló lekötője, mint a hős leküzdője ¹⁾. lehet, hogy időjelvi jelentések is fenforognak, minél fogva a zivatart, jégesőt gerjesztő garaboncos hatalmában volna a tél, víz, hideg, sár jelve a sárkány. ilyen regés képletek vonásai lehetnek azon szerezsenországbai utazás, hol a forró égöv alatt lakóknak a hideg tél megérkeznek hűsítőül st. miben egyébkint, mint már megjegyeztem (VIII), ős ethnogeneticai emlékek is fenlétezhettek, a keleti népek, honok s vallások reminiscenciái, minőkkel egykor talán összefüggésben voltunk.

Nevezetesen viszhangzik ugyan is már nevünk a távol keletről, feltűnő levén hasonlatossága a *bonzok*: Fo-budha — egész China, Jappan, Tunkin földön és orszá-gokban, számos tatár, malai s más népfajok közt elterjedt — hindu vallási secták paptestületének nevével. Ezen bonzok (Broughton hist. lex. rel. I. 459) szinte társas szerzetekként alakulva, asketailag élnek, kéregetve járnak szerte, a hívek áldozat-készségét vevén igénybe; testöket sanyargatják, hogy tanaik szerint: a lélek halál utáni szenvedéseit könnyítsék. ezen szenvedések a léleknek halálon túli külön nemű állapotba, különösen: ló, öszvér, szamar, egér, patkány st. alakokba vándorlásából állanak (I. épen ezen alakváltoztatásokat a garaboncosi bűvös könyvnél f. kiemelve). a névnek saját-tunkali közelséget még könnyen lehetne nemzetünk tág alapra terjeszthető eredetéről véleményezésekkel erősíteni; melyek szerint nemzetünk eredeti lakhelyéből vándorlásai közt, ezen népek részleteivel érintkezhetett; a hongnu ős húnjainkhoz tartott népsé-gekről adatok például, egyenesen is említik (Desguignes Pray an. I. 26), hogy a Fo vallás követői voltak. a chinai évkönyvek Kr. e. 122 évről egyenesen tudósítanak e szerint, hogy Vut chinai uralkodó, a hongnukkali háborúban azok fejedelmét megölte, ki a Fo vallás híve volt. — mindenesetre figyelemre méltó volna a bonzokról e nyom, már azért is, mert úgy látszik, mintha nyelvünkön csakugyan több ily keleti vallási, papi s ezekkel összefüggő vallásrendszeri elnevezések, még eredeti értelmű régi szó-s névhasznalatokban fenmaradtak volna. Így már a fentebbi tat-, talosban, a tauth, toth és phtah fetisi értelmek, a magus szó a Magócs hely- s nemzetségi-nevekben. hasonlóan a szer, zerdá, zer, zenta s többi szavak és nevekben, mint Jerney (842 tudt. I. 96) véli, a zend, Zerduscht = Zoroastertől, a kábul, kábában a kaballától, a manóban, Manutól st. Egyébkint lehet, hogy ez mind csak látszólagos, színleges hasonlat. mert az annyira találkozó bonz nevezet eredeti rokonságára vagy azonosságára nézve is már azon nehézség áll elő, hogy az újabbnak mutatkozik, s ezen paptestületek mindenféle saját nevei mellett, úgy látszik, csupán csak az európaiaknál használt, rájuk alkalmazott általános elnevezés (I. Vollm. myth. vörtl. 473). Lehet ugyan, hogy az már egy régibb ily általános elnevezés nyomán csupán újra felébresztetett. — Sőt úgy látszik, hogy nem csupán a bonz név, de teljes garabonc nevünk is, régi nevezetes mythosi nomen-clatióként forog fen, azok szerint, miket csak újabban is Repicky (u. muz. 2. 732) előbbi erről közleményeim (u. muz. 2. 275) nyomán felhoz. miszerint eltekintve a régi *Corybantok*, *Carabusa*, *Scarabantia* (Sopron) st. nevektől, garaboncosunk leg-inkább a *karab* v. *garabvangc'iu* — Penna de Billi által felmutatott — tibet szóval egyeznek ²⁾; Klaproth szerint *d-garab vvang tsiugh*, és még helyesben, um. Körösi Csománk tibet angol szótárában (67): *d-gá rab dbang tsiug*; az elkülönült elő *d* hangok a tibetben ki nem ejtetvén, kapjuk az egészet: *garab bang tsiug*, mi gara-

1) mi emlékeztethet megint a delphii jóshelyen Apollo által megölt Python sárkányra, honnét neve is Pythius Ovid. met. 4. 431. — 2) Fr. Or. della Penna de Billi breve notizia del. regno di Tibet 1730. nouv. journ. asiat. 14. 419, J. Klaprothtól ismertetve.

bancosunkat jól adná vissza. A név már itt sajátlag egy szellem neve volna; Penna de Billi szerint, azon *rosz szellemek* egyike, kiknek célja egyedül abban áll, hogy mindig ártsanak másoknak (quali altro fine non hanno, che di sempre nuocere agli altri), s ezeknek ő a feje (il capo di questo luogo, a helynek t. i. hol ezek laknak, mely *Karabangc'u*-nak nevezetik¹⁾); minden nap öt nyilat lő ki, melyeknek nevei nyarkiel = kevélység, doc'ia = bujaság, scetang = harag, pratvá = irigység, thimu = más javán szomorkodás (tehát szinte csak irigység). Klaproth értelmezése szerint: *legfőbb élvezetnek fejedelme* (prince de la plus haute jouissance), a mennyire ezen értelem a név egyes szavaiból kitűnnék: *dgáh* = öröm, élv; *rab* = fő. Csománál *Cupido fia* értelmezéssel adva, mi bizonyára a ma nyíllövéstől és élvgerjesztés értelmétől van véve. Ekkép tehát a tibeti mythos ezen nevével sajátlag egy szellem jöne elő. mi természetesen garaboncosunk hasonlatára ennél fogva semmi nehézséget sem gerjesztene. Sőt innét alkalmat veszek magamnak a megjegyzésre, hogy a nevezetes tempestariusi, zivatart eszközölő, sárkány uráló, légben járó st. képzeteknél fogva, nyilván minden nyomon garaboncosunk is arra utalni látszik, hogy benne egy légies főbb lényt, szellemet gyanítsunk; csak hogy a róla folyó mai hagyománynál fogva ezt tovább a gyanításnál nem lehet vinni; miután a mint ezen hagyományok ma belátásunkra állnak, sokkal értelmesben s kétségtelenül egy bűvös papi hivatalra mutatnak. Hogy úgy is, mind ezen papi minőségek nevei s bűvös erejű tulajdonok megett, isteni nevek s tulajdonságok állnak, azon istenségeké, kiket szolgálnak, képviselnek s kiknek hatalma, ereje rájuk leszáll, arra már többször figyelmeztettem, s úgy hiszem, mindenki átlátja. A táltos pap megett így lehet már sajátlag a Tat, Tauth st. istenség, mint varázsoló, íraló, boszorkány papnőnek megett, a Varázsoló, Rovaló, Boszorkány – tündéri lény; s így a garaboncos pap is egy **Garabono** szellem papja lehetne st. mind ez azonban csak következetes gyanításig emelkedhetik; míg a fenmaradt adatok a pap hivatalra s minőségre, teljes véleményezésnek adnak helyt; s kétséges ennél fogva, hogy a ma már ismert adatok mellett, várni lehetne, hogy még bővebbek azt ezen túl valaha feljebb emelhetik. mert úgy látszik, hogy a mythosokban sokszor ily főbb lények tudata már magokban elenyészett volt, s a róluki eszme s név az újabb alkalmazásban maradt csupán fen; ezek mint létezők, természetesen élénkebben tarthatták fen magukat, akár a folytonos hitben, akár annak elmúltával a róla fenmaradt emléken; mintsem amolyan ideális istenségi képzetek. sőt lehet, hogy ily papi institúciók s nevek st. már rokon mythosi érintkezésekből áthozvák, amaz eredeti főbb istenségek eszméje nélkül. Mind-ezen adatok tehát, figyelmeztetek, egyszerűn úgy vehetők, mint valamennyi egyéb párvonalokból felmerülő hasonlatok; a név s képzet általánossága messze terjedten jelentkezik sokfelé; s hogy az épen a Fo bonzokban, a tibeti karabangesiuban mai tudomásunkra legélénkebben feltűnik, ez épen oly véletlen lehet, mint a minő véletlen, hogy tudomásukra jutunk, annyi más még nem tudott talán közelebb találkozó közt. s azért természetesen nem a név, képzet, papi institutio st. egyenes onnani eredete st. származtatására szolgálnak; hanem a nevezetes mythosi azonos alapon keletkezett hasonlatok s ebből felmerülő felvilágosítások s magyarázatok felhasználására.

Talán összefüggésben nevéünkkel maradtak fen még a hely- s családnevek is: *Garabonc* f. Szaláb. *Boncodföde* f. u. o. *Bonc* nemes családi név. *Kara* f. Somogyb. K-Kúnság. Kolosb. számos: *Karad*, *Karacs*, úgy: *Deák* s *Deáki* hely- s családnevek.

Összevéve mind azt, mit a névértelmezés, nép-hit s hagyomány, történeti emlék, mythosi hasonlatok, a garaboncosi töredék mythosi maradvány felvilágosítására nyúj-

1) a mienknél kevesebb élénk szláv hagyomány a černoknažnik = garaboncosról, mint láttuk, épen ezen lakhelyt emeli ki, nálunk a tátraí barlangokat, a lengyel regében azon boszorkány gyülekezeti hegy Lysa góra bensejét. míg saját garaboncosi regénk eddig erről mit sem hoz elő, csupán általánosan egy barlangban említve iskoláikat.

tanak: benne ős papi hivatalt találunk; avatottjai egy rendet, szerzetet képezhettek, mely kitűnőleg némi — talán vallási hit-tudás és tannal, tudománnyal a többi felett birt, azt taníthatá. mire már a tizenharmadik iskoláról, abban különös társaságban, bizonyos mesterek alatti tanulásukról szóló néphagyomány utal. ők gyakorolhaták különösen az írást is. innét azután a tudós = deák nevök, s még maig az írász kitűnőleg íródeák, holott a deák név, általánosan tudóst jelentve még egy ideig, rég megszűnt volt már az értelemmel, s a régibb korban is már a magister = mester diplomaticus név tolta azt el, — méltó, hogy letevén iránta a vélt idegen származás miatti előítéletet, az a nehézkes s nem hangzatos tudós helyébe újra felébresztessék. — azon írás különösen állhatott, és szorosan összekötve volt a szent jelvek ismeretében és titkos bűvös jelek csinálásában; az ír s írás kettős értelménél fogva, talán őket is illeté a kuruzs ezen neme is, honnét talán a gyógyszerész = deákonyha (Kreszn. mi azonban lateinische küche lehet) és deákir (Sándor, mi megint empl. diachillon volna) neve. ők lehettek a boncoló, bálnéző jósok, kik az áldozati állatok béle s idegeiből jelentének. talán még inkább, a néphit vonásai nyomán, a jós istentiszteleti sárkány-kigyókat őrzők, állatok jóslók. bizonyosabban emlékeznék a néphit azon cselekvésekre, hogy ők mondák, olvasák, igézik, éneklék bűvös könyvükből, bűvös szavakkal az áldást a vetésekre, gabonákra, mi által a földműves óva s védve vélte lenni termését a jég s zápor-tól. e mellett különös társulati szerkezetüknél fogva vándor, társas zarándokok lehettek, hasonlóak a bonzokhoz, fakirok s dervisekhez, kik a néptől összekéregtetett áldozatok s alamizsnából éltek; ezt tőlök megtagadni kárhozatosnak tartatott, nehogy átkuk érje a vetéseket, gazdaságot; mint Agobard mondja f. i. h. a tempestariusokról: his habent statum quantum de frugibus suis donent, et apellant hoc canonicum etc. hasonlóképp részesülhettek a garaboncosok is ily illetékekben; a papi illeték még mai néholi táj-szólások szerint: kárc-nak nevezték, (Kreszn.): kárc = praestatio domalis parochis debita, és kárc-szedés, collectio huius praestationis. — Sokáig, tovább mint csak bizonyos áldozati helyekhez kötve levő táltosi, jósi, áldozári hivatalok, maradhatott fel a nép közötti vándorlásai által, vele elvegyülő garaboncosi kar. közelebből érintve a nép anyagi érdekét, földműve áldását vagy kárát, erősen függött össze annak hitével, s a változott vallási állapotok után is a bohócok, szemfényvesztők, deákok személye és szerepében még mindig őket vélte; és maig nekik tulajdonítván azon rossz és ártalmas befolyást, melyet egykor áldásuk által termésétől távoztatni vélt, zavart vallási előítéleteiben, képzelt boszorkányi s ördögi hatalmukat még mindig rettegi.

Ős paphivatal- s névjelentésekre jutunk a *birói hivatal elavult elnevezéseiben* is. legrégibb ily **papbírói** hivatal nyomát ős hún-magyar történeti hagyományainkban keresem. midőn a húnok Ázsiából kiköltöznek, vezéreiket megválasztva, választanak magoknak a krónikai tudósítás szerint, egy külön bírót is, ki isten és a nép nevében pörös ügyeiket elintézte, a vétkeket büntesse kard és kárhózzattal. (Kéza 1. 2 s a több.): constituerunt quoque inter se rectorem unum, nomine **Kadar** de genere *Turda oriundum*, qui communem exercitum iudicaret, dissidentium lites sopiret, castigaret malefactores, fures ac latrones, ita quidem ut si rector idem immoderatam sententiam definiret, communitas in irritum revocaret, errantem capitaneum et rectorem deponeret quando vellet. consuetudo enim ista legitima inter hunos et hungaros usque ad tempora ducis Geiche filii Toctsun inviolabiliter exstitit observata. antequam ergo baptisati fuissent hungari et effecti christiani, sub tali voce praecones in castris ad exercitum hungaros adunabant: *vox dei et populi hungarici*, quod die tali unus-

quisque armatus in tali loco precise debeat comparere, communitalis preceptum consiliumque auditorus. quicunque ergo edictum contempsisset, pretendere non valens rationem, *lex scitica per medium cultro huiusmodi detruncabat*, vel *exponi in causas desperatas*, aut *detrudi in comunium servitutum*. uicia itaque excessus huiusmodi unum hungarum ab alio separavit, alias cum unus pater et una mater omnes hungaros procreaverit, quomodo unus nobilis alter ignobilis diceretur, nisi uictus per tales casus communis haberetur. Az egész helyet összefüggésében közlöm, hogy figyelmeztethessek már most arra, mi benne a sajátlagi őz hún-magyar hagyomány, s mi a későbbi magyar bírói szerkezet. A kádár volt a vezérektől külön választott bírói hivatal, ezen kádár mondott törvényt a bűnösökre, isten s a nép nevében, kárhozatát kardhalál s a nemzet köréből kizáró szolgaság átka követé. E bírói hivatal fenvolt a magyaroknál is Geiza koráig, mint a krónika mondja és Konstantin porphy. (40) bizonyítja: *habent primum ducem exercitus principem e prosapia Arpade, cum quo duo alii: Gylas et Karchan, qui iudicium vices obtinent, suntque non nomina propria sed dignitatis*. De a már határozottabb és szabadabb magyar nemzeti szövetséges jogszerkezetben, valamint a fejedelem és a nemzetségtők között szerződés határozza meg ezek egymás ellenébeni jogait, úgy a bírói hivatal is ily kiképzettebb, alkotmányos alakot kaphatott, mit itten a krónika kitünő jogvéd iránya — mint az oda csatolt szavakból észrevehető: hogy az egész nemzet egyenjogú, és csupán a büntető ítélet által lett a nemtelenek és nemesek közt különbség — különösen kiemel. Történt legyen ily változás akár a szeri, a szövetséges nemzeti jogot szabályozó gyűlés alkalmával, midőn nem csak a nemzetségek közti szokásos jogok meghatározottak, de a vétségekre is szinte büntetések szabattak; akár pedig később, talán Zsolt alatt, midőn ismét külön igazgatók nevezettek, és új bírói szervezet történt — (Anon. 53): *dux Zolta . . . omnes primates regni, communi consilio et pari voluntate quosdam rectores regni, sub duce praefererunt, qui moderamine iuris consuetudinis, dissidentium lites, contentionesque sopirent*. ily új szervezeteknél fogva keletkezhettek azon szokás is, melyet, mint mondók, a krónika jogvéd iránya épen azért szükségesnek tarthatott a különbség feltüntetésére kiemelni, és mely Geiza koráig fenvolt: hogy ha a kádár törvénytelen ítéletet hozott, a nemzet megsemmisíthető, s őt önkényesen letehető: mi nyilván már egy későbbi, kifejtett jogi állapotot feltételez, s egészen eltérőt azon, az őz népeknél eredetileg divatozott istenbírói hittől, melynek nyomait még a kádárról hagyományos adat első része sejteti, s mily *istenbírói* végrehajtója közönségesen mindenütt a pap volt.

A kádár névnek — mint azt krónikánk fentartá — bíró vagy pap értelmét már ma nyelvünkön alig mutathatjuk ki. a török uralkodás idejében nálunk is meghonosulhatott *kadi*-t — bíró (talán a szláv. is: *kad* = hóhér), mint ilyet felnem vehetjük ugyan, de a török nyelvrokonságnál fogva elavult kádár szavunk ily jelentése felvilágosításul szolgálhat. Podhracky (850 akad. ért. 37) figyelmeztet már a pap értelmű *kat*, *kad*, a parth *kat-ousi* = *diener gottes, priester*, s mint ilyen *törvénytudó* = *gesetzbeflies-sener* nevek, hasonlóan a török *kad* és *kade*-hez; míg a *kádár* szó második tagja, szerinte, hasonlóan a ná-dor névhez, ismét különösen a bíró jelentésével birna, a perzsa: *davar*, *daver* = *iudex* és pehlvi *datourbar* hason szavak nyomán. — A névnek talán egy másik alakja volna, a Konstantin által fentartott *karchan* = *kárkán*; s ha ez ne talán közelebb járna a név eredeti alakjához (mi nem volna példa nélküli, miután az idegen Bonfinisnál Varasoló szinte, mint láttuk, helyesben tartott fel krónikai szövegünk Rasdija ellenében), úgy az egyiránt vallási értelemnek ad helyet, mert a *kárhozat* vallási és polgári büntetés eszméjét fentebb láttuk (XI), s itt halljuk, hogy a törvény a kádár által szinte isten s a nép nevében gyakoroltatott. Konstantin e mellett biztosít, hogy a név hivatalbeli: *suntque Gylas et Karchan non nomina propria, sed dignitatis*, mit a következő nyomok alább, minden kétségen felül emelnek. ezen

értelmezést egyébkint a krónikák szavai is eltűrik: *constituerunt rectorem nomine kádár, de genere Turda.*

Ily papbírói minőség keresésére jogosít azonban már, a minden pogány vallásokbani ős hit: az *istenítélet* és *istenbíróságokban*, melyek rendes végrehajtója s hirdetője a vallásszolgá volt. A népvezérek csatázással, a hadak kormányával valának elfoglalva, a papokat illeté a törvénylátás, a fegyelem fentartása. mint Tacitus (germ. 7) írja az ős germánokról, hogy míg a vezérek: ante aciem agunt, addig a büntetés, fegyelem fentartása a papokat illeté: *neque animadvertere, neque vincere, neque verberare quidem nisi sacerdotibus permissum*: non quasi in poenam, nec ducis iussu, sed *velut deo imperante*; így nálunk is, míg a hadak különös vezérekkel bírnak, addig a kádár az egész sereg felett bíraskodik: *qui communem exercitum iudicaret*; nem is a vezérek, de ő ítél és büntet, és pedig szinte *isten nevében (vox dei)*. Hasonlón szinte, mint Tacitus (u. o.) a germán papokról mondja: *effigies et signa quaedam detractae lucis in proelium ferunt*, illetheté a kádárt is a hadra s gyülekezetre felhívó *vérkard* hordása; valamint az a hadra kelni s engedelmesskedni vonakodók ellen, kezében a hatalom jele volt (l. XVI). — Ezen istenítélet eszméjénél fogva, a nép- és az ügy is: nemzeti *vallás-törvény* szinte egy s azonos volt. Az ónémetb. is *ewa, ea* egyiránt isteni s világi törvényt jelentett, *ewart* — törvényőr és *ewarto* — pap, *eosago* — judex, legislator (Grimm rechtsalt. 781, és m. 79). nálunk is a *kár, kárvallás és kárhozat* — damnum, damnatio, dira, maledictio, vallási és világi bűnhődés fogalmával bír. átok érte szinte a mindkettő ellen vétőt, mely a legszentebb vallási elemektől a tűz és víz használatától (*igni et aqua eidem interdicatur* szék. pog. krón. 277) kizárá. a *szer* is világi törvény, s vallási fogalommal a *végzet* eszméjét, mint ismét a *szertartással* a vallási gyakorlatot fejezé ki (XI). A szláv. is hason egymásba térő fogalmakkal találkozunk, az ószláv: *za-kon* = törvény — eredetileg *ἀρχή* = grund, zweck (l. Dobrowsky slov. 1. 218) — szónak *kon* gyökétől ered a *knez* — dux és *kniez* — sacerdos (ettől ismét *kniga, knizka* — könyv). Rakoviecki (prav. ruska 1. 113) szerint a *zakon* — törvény: *konez, koncina* — végzést, elhatározást, decisiót jelent; s mivel, úgy mond, a pogány szlávok templomaikban tanácskozva, itt hozák a végzést és törvényeiket, innét templomaik is *kontynáknak* nevezettek. Az anonym. vit. s. Otton. (rer. Bamb. 1. 684) írja a stettini kontynáról: *sedilia tantum intus in circuitu exstructa erant et mensae, quia ibi conciliabula et conventus suos habere soliti erant*. így érintkezik ismét nálunk, mint már f. láttuk, a *tana, tanakodás, tanács* (és mint alább ismét a *gyűlést* a *gyulával* látandjuk) a *consultatio, consilium*, a táltos pap nevével, kinek minden kétségen felül ily tanácskozásookban fő része és szerepe lehetett¹⁾. Tacitus (germ. 11) ismét a germán papok ezen hivatali eljárásáról is tudósít, hogy a nép-gyűlésekben: *silentium per sacerdotes, quibus tum et coercendi ius est imperatur*.

A kádárban egy ily ős hún-magyar papbírói fő hivatal keresését teljesen igazolná a pogány székely krónikai hagyomány (szék. nemz. const. 276) a **Rabonbánról**. E szerint az attilai maradék székelyek bizonyos *theokratiai* kormányserkezetet bírtak volna, szabadon választott s *rabonbánoknak* nevezett *vallási és polgári főnökök* által kormányoztatván. ezek jogában állott a nemzetet gyülekezetre felhívni Bondavárra, hol székeltek, mely alkalommal tartották a nemzet áldozó poharával áldozataikat s áldomásaikat; hoztak törvényt, hadat határoztak, a bűnösöket büntették (szék. pog. krón. 276):

¹⁾ Bizóni (m. eml. 2. 13) szerint, dátos vagy táltos = törvényszabó; a *data* — törvény chaldéi szótól származtatják, um. némelyek (?) ezen szót.

siculi . . . per tribus atque generationes . . . ac lineas generationum haereditates et officia inter se se partiantur . . . usque ad tempora Arpadi *se submittebant Rabonbano supremo rectori* unanimiter electo. — ad castra metienda contra exterarum gentes, ad jura sacra et profana edicenda per caliceum poculum ex cortice miristica factum . . . ad praecepta communitatis extrodanda, ad puniendos transgressores eiusmodi mandati; ita ut per media viscera scinderentur in facie eius in arce Bondavár residens, ab antiquo Rabonbano Bonda . . . exstructa, ante ruinam adhuc imperii Attilae. in hac enim metropoli genti sicularum omnia iura, per supremum rabonbanum, dum confluxus gentis adesset exhibebantur, usque ad tempora Zandirhami rabonbani fungentis dignitate; magyarok megjötteével a székelyek hódolva Árpádnak, szövetkeznek a nemzettel, s a magyar hét vezéri szerződés pontjai átvételnek, alkalmazva a fentartott rabonbáni főnökséghez (277): *si quis rabonbanorum splendori contraiverit, igni et aqua eidem interdicatur. si quis vero ad sacrificium supremi rabonbani non comparuerit, per media viscera transfigatur.* mint látni, egyrészt a fejedelmi hatalom átvitetik a rabonbánra, másrészt büntető hatalma hasonló a kádáréhoz, kiről szinte szól: vox dei et populi hungarici, quod die tali unusquisque debeat comparere, communitatis praeceptum consiliumque auditurus; quicunque edictum contempsisset, lex scitica per medium cultro huiusmodi detruncabat. A székelyek Árpád fejedelemségének hódolván, ő jelel ki nekik rabonbánt, az előbbi rabonbán fiát Uopoletet; és tovább is ezek által kormányoztatnak; sőt felvéve a keresztyénséget István alatt, a rabonbánok polgári hatósága még fenmarad; csak midőn az természetesen folyvást a pogányság szítására, s e miatti folytonos visszaesések s nyugtalanságokra — melyeket a székely krónika darabosan ugyan, de még élénken áttüntet — ad okot, a magyarországban András és Béla idejében kitűző pogányság elnyomásával, a székely pogány hivatalok s neveik is elnyomótnak.

Ezen theokratiai, polgári és vallási rabonbáni szerkezet, bizonyos fokozatok szerint, a fő, igazgató, nagyobb és kisebb Rabonbánok, Horkázok és Gyulák hivatalaiból állott volna. a székely krónika erről összefüggetlen zavart helyei (282): *rabonbanorum sive majorum sive minorum, sive horkáz dignitate functorum . . . cum gente iudicio supremo subiciatur* (így olvasom, kihagyva a pontot) rabonbani ex gente Uopoleti in perpetuum electi, quae adducta gentis singulo anno trienniali renovavere prioribus seculis usque in hodiernum diem. mit úgy értek, hogy ezen alakban marad fen a rabonbáni szerkezet, azután, (miről a hely előbb beszél), hogy a magyar királytól a nemzet és rabonbánok a keresztyén vallást bevették; ennek a főrabonbán általi nemzeti gyűlésben, és a kisebb rabonbánok által saját törzseik gyűlésében kihirdetése említése után, akarja a krónika, gondolom, a megmaradt hatósági szerkezet további ismertetését adni: milites, quam rabonbani minores et horkáz dignitate functi, ac gyulae, item rabonbani majores aequalibus iuribus utentes, excepto gyula et rectore, qui duo in omnibus in apice generationum, atque lineas generationis habebant locum in evenhendis castris, in edicendis iuribus sacris et profanis, in praeceptis communitatis extrodandis, in puniendis transgressoribus mandati communis, quae iura exercuit rector supremus in praesentia horkáz maximi et gyulae; quilibet horkáz habuit sub se rabonbanos quinque, et quilibet rabonban minor százados duos, unum equestrem, alterum pedestrem, figa et sagitta armatum, tres horkáz suberant rabonbano majori, et hi tres gyulae minori, et hi omnes sex tribus gyulae majoribus, et hi gyulae rectori supremo gentis, qui in arce Bond habuit sedem, gyula omnium senior penes fluvium Kükül, ubi exequabantur transgressores mandati, gyulae minoris, qui et horkáz supremus nominatus, qui prae ceteris praeter honorem non plus iuris habebant. A mellett, hogy itt már magában ezen hagyomány szakadozott össze- s átírásában nagy zavartság foglal helyt, úgy látszik nekem, hogy ezen előadott székely hivatali nevek s minőségek, már

azon később kori állapotot állítják előnkbe, midőn a székely sajátlagi rabonbáni szerkezetbe, a magyar alkotmány felvétele által, a sajátlagi magyar gyula s talán horkáz hivatalok elvegyültek. — Mert első tekintetre rá ismerünk, hogy itt a rabonbán melletti gyula és horkáz hivatalok azonosak a Konstantin által tanúsított gylas és karchannal, mely hivatalok szerinte a magyar fejedelemség mellett még külön fenvoltak, mint általánosak, hasonlóan a fejedelemséghez, az egész nemzetre kiterjeszkedvén hatóságuk, miután a többi hivatal valószínűleg inkább csak *nemzetségi* volt. S így volna gondolom a székely krónika adata is magyarázható, különösen a helynél fogva: *iura exercuit rector supremus in praesentia horkáz maximi et gylae*, azaz hogy a székely rector supremus főkormányzó, fejedelmi rabonbán hivatal mellett, még a külön gyula és horkáz hivatalok is állottak, épen úgy, mint a magyar fejedelemség mellett a gylas és karchan; s ők hasonlóan a fő kormányzó rabonbánhoz hatóságukat az összes nemek s ágakra gyakorlák, míg a többi kisebb s nagyobb gyulák, rabonbánok s horkázok, csupán illető nemeik s ágaik felett bírtak hatósággal, s a többi vitézek (milites) jogain felül, semmi különös jogokkal nem bírtak (így magyarázom a szavakat: milites, quam rabonbani minores et horkáz dignitate functi, ac gylae, item rabonbani majores aequalibus iuribus utentes, excepto gyula et rectore t. i. supremo). — Más felől ellenben a krónika ezen helyének értelme még világosabban oda szólna, mintha ezen rabonbáni, gyulai és horkázi hivatal egy s azonos volna bizonyos fokon; így például, mint synonymok jönnek elő: a rector supremus (mi már azon magyar kádár is lehet, ki krónikáinkban szinte *rectornak* neveztetik a vezérek ellenében), a rabonbán supremus, a gyula supremus és talán a horkáz maximus is; valamint megint a gyula maior és horkáz maximus, meg a gyula minor és horkáz supremus is azonosak volnának. A homályos előadásból e szerint a következő fokozati sorozat volna előállítható:

Rector supremus (– Kádár?) v. Rabonbán supremus v. Gyula supremus.

ez alatt áll *három Gyula maior v. Horkáz maximus.*

mindegyik alatt áll *hat Gyula minor v. Horkáz supremus.*

mindegyik alatt áll *három Rabonbán maior.*

ezek mindegyike alatt *három Horkáz minor.*

alattok hasonlóan *öt Rabonbán minor.*

mindegyik alatt *két százados, egy lovas és gyalog.*

Ezen a rabonbáni saját eredeti székely fejedelemséggeli fő-gyulai és horkázi vagy kádári hivatal azonosulás azonban csak, mint mondom, úgy volna megfejtendő, ha azt a későbbi, magyar alkotmányi hivatalokkal előállítottaknak vesszük; mi még tovább szinte azzal is volna magyarázható, hogy Tuhuttal a magyarok is erdélyben letelepedvén, miután a székelyek is a magyar fejedelemségnek hódolnak, meghagyatik ezek alsóbb rabonbáni hatósága, de az egész Erdély — épen úgy, mint később az erdélyi vajdai s fejedelemségi hatóságról tudjuk, melynek a magyar, székely és szász, külön nemzethatósági testületek alárendelve — már ekkor a magyar gyulai hatóság alá állíttatik, s az erdélyi főgyula lesz ekkép a székelyek főrabonbánjává is; a hivatal tehát a főkormányzásban összeolvad.

Mindezen véleményezéseken túl azonban, a mi sajátlag itteni tárgyunkra szól, az annyi, hogy kétségtelen, mikép a rabonbánróli székely hagyományos krónikai adatban egy *áldozári főpapi fejedelemségét*, vagy ha úgy akarjuk *fejedelmi áldozárt s főpapságot* találunk. — Más kérdés maga ezen krónikai hagyomány hitelessége, melynek természetesen más úton kell majd még igazulni; ezen igazulására, legalább véleményem szerint, — mely a krónika lehető szorgos átvizsgálásán alapszik, — több a valószínűség, mint sem az ellenkezőre. Minket azonban illet itt eleve már, különösen e vallási tekintetben, maga a *rabonbán név okadatolása*; mely név s hivatal épen az volna már, mi a többi közt, első tekintetre a legeltérőbbnek s idegenszerűnek mutatkoznék ez egész hagyományban, a mennyire az feltűnőleg a zsidó *rabbi* és szláv *bán* összetételekre, s e szerint némileg fictióra utalna ¹⁾. — Lehet már azonban, hogy a név sajátlagi eredeti alakjában másképp állott, s hogy ezen alakot a későbbi habozó hagyományban, melyből feljegyeztetett, vette fel; vagy, a mi még valószínűbb, hogy magának a feljegyzésnek tudákos véleményezése által kapta, — mely, mint látjuk, latinságába még idegen keleti s görög kifejezéseket vett fel, mint a *nabon, philein pheodopho* (talán *philosopho* v. inkább *beobodo* = vajvoda?) *hydrottotir* st. ²⁾, — s ez által alakíthatott tehát ily vélt tudósan, az ismeretes keleti zsidó rabbihoz. — mire épen a hivatalban mutatkozó theokratiai jelenség nyoma okul szolgálhatott, — és a terjedt általános délkeleti szláv, s talán ezentúli még régibb eredetű bánhoz — Kétségtelen, hogy a név egy más eredeti alakban, például közelítőleg a *rovó, ravó* szavakhoz igen jól állhatott, mi által már jól volna magyarázható. régi nyelvünk tudja még például a *ravó* = *exactor* hivatal nevet (döbr.cod. Toldy példat. 1. 31) ³⁾, s az őz hún-székely írás neve hasonlóan csak *rovás* lehetne, mint ez maiglan a *dica* neve. a *rovás* névvel összefüggőleg véleményeztük már a *rasdi, varázsoló, író, rovásló* tündéri neveket; és a szó mellett még további ily vallási és hivatalnokai értelemmel felmerülő szavak is állhatnak, mint a *ravatal* (XVIII), *rádó* (bujtogató tájszót.), *robot* (róbot = rovástól s talán nem a szláv robottól), talán *rátó* (terepélyes fazék tájszót. mint istentiszteleti edény?), közülök már is a *rabota, ravatal* v. *ravatal, ravás* (rovás), mint székely tájszók jönnek különösen elő (I. XVI s tájszót.). De ezek mellett még bizvást kereshetnénk hasonlatot a rabonbán név ismeretlen eredeti alakjához egyenesen egy nevezetes papi elnevezésünkben, az előbb látott *garaboncos* névben, mely összetételeinél fogva az elemzésben: *ga-rabon-cos* a *rabon*-t adja; mily formájához közel állna megint a székely tájszó (tájszót.): *ribono, ribano* = *semmirekellő, rongyos, ribancos* = *eltépett öltözetű*. minő értelmekre gyakran láttuk már eltorzítva a vallási fogalmakat, mint péld. az óriási *tatar* nevet, a *rongyosra, semmirekellőre*; s itt is a *ribanc* érintkezhetnék a *garaboncos*sal, az errőli képzetnél fogva, mely őt, mint csavargó, rongyos diákot állítja elő.

De ha magából nyelvünkől nem volna is a rabonbán név többé értelmezhető és visszaállítható; még amaz idegen *rabon, rabbi* és *bán* alakjában is okadatolható; mert a mellett, hogy már arra figyelmeztethetők, miszerint ily hivatal- s különösen papi hivatalnevek, épen mint a mai világban, úgy az őskorban is közönségesen terjedt nevek voltak, — mire nálunk épen a *tálto, garabonc, bonz, mágus, mágocs* st. hasonlatok is utalnak; — úgy, ismétlem, hogy azok nem is annyira kizárólagos héber (rabbi) és szláv (bán) nevekül veendő, hogy közvetlen épen e két nyelvből kellene származtat-

1) Sombori a szék. áld. poh. (835 tudgy. 3. 1 és Oroszhegyi 847 életképb. 1. 82) értekezésében már megjegyze a névre: „bíhető, hogy ezen fő hivatal neve eme két szóból ered: rabon és bán. rabbon, rabbi, rabbeni, keleti, nevezetesen zsidó nyelven, mestert, tanítót, papot tesz. bán = pán szláv nyelven urat, igazgatót jelent. ezt a székelyek Európában kaphatták fel.” — 2) I. a kűtfőkben utalva már Szabó Károly megjegyzésére, hogy a görög szavak netán azon íratok közt, melyekből a székely krónika készült, levő görög okmányokra utalhatnának, melyek eredete megint, az erdélyi, Gyula alatti bizanzci térítés korára volna visszaviendő. — 3) Molnár Alb. *rovó* = *praefectus tributor*. Pázmán (pred. 1105) *ravó*, u. az.

nunk rabonbánunkat, miután az első, mint terjedt keleti nomenclatio, a másik délkeleti europai régi hivatalnévkint jő elő ¹⁾, ha bár ma mind a kettő a zsidó és szláv nyelvi divásból legjobban ismeretes is, és magyarázható. — És ha végre itt állapodunk meg, hogy a rabonbán csakugyan csupán szláv és zsidó vallási és polgári főhivatalnévi átvételekből összeállítás, valjon képes lesz-e ez azért magában a nevet csupán mint koholást jellemezni; s nem visz- e éppen ez mélyebb nyomaira vissza? nincsenek-e nyelvünknek már más szláv eredetű vagy a szlávval azonos hivatal- sőt mythosi nevei? az erdélyi későbbi *vajda* nem ily vegyülék délkeleti szláv st. eredetű-e? valamint a *bába* a st. mythosi nevek nem jönnek-e azonosan elő a szlávval? sőt különösen figyelembe veendő, hogy számos székely és pedig feltűnő ősz pogány vallási értelmű szavak, mint például a *radina*, *rodina* (születési tor), a *kalaka* (XVII) st. a tájszótár. előjövő más, mint mondom, egyenesen székely tájszavak, meglepő szláv hasonlatokra mutatnak; és pedig annál meglepőbbre, hogy míg a szlávokkal érintkező magyaroknál nem léteznek, addig a szlávoktól egészen távol, s velük történelmi ismeretes korban alig érintkezett székelyeknél egészen honos eredetiséggel jönnek elő. nem utal-e ez arra, hogy a székelyek, mint atilai maradványok, még a magyarok bejövéte előtt, közel szláv elemekkel szoros érintkezésben lehettek már. — Ha ezen vélemény azonban valószínű, sokkal inkább még amaz, hogy különösen zsidó vallási érintkezéseknek is őskorukban kitéve lehettek. Egy ily zsidó-vallási székely érintkezés nyoma, ugyan is már magában erdélyi mai lakhelyében volna kereshető, az adatoknál fogva, hogy Decebal a Jeruzsalem kizűzülése után kivándorlott zsidók gyarmatait hozta volna Erdélybe, bányász telepekül és erősítésül a rómaiak, mint közös ellenségük ellen; kik Zlathna táján letelepedve Zsidóvárat építék (Kővári Erd. rég. 53). míg másfelül lefelé, a 16. században a vallási zavargások közt élénken felmerülő s azontúl majd nem maig lappangó erdélyi székely zsidózó *szombatosok* vallásfelekezete a gyanút képes volna gerjeszteni, hogy ily régi ősz vallási zsidó elemek lappangásánál vagy reminiscenciájánál fogva, találtak ezen vallási nézetek oly erős viszhangra, s a vallási forrásoknál fogva csupán újra felszítottak. mindez tehát az ősi rabonbáni zsidó nevet s vallási theocraticus jelenséget máris nyomatékosan istápolhatná. — Még ezen véleményekkel is felhagyhatunk azonban, a biztosabbak mellett. egyrészt amaz decebali zsidó gyarmat jelentéktelenebbnek mutatkozván, mintsem hogy ily befolyást netalán gyakorolhatott volna a szomszédos, később beköltöző székelyekre; másrészt pedig a szombatosok, a Lugossy által újabban a szombatos codex nyomán az e vallásfelekezetről adott ismertetésnél fogva, ily távol érő alapra nehezen lesznek felvihetők. De mindezen túl fennmaradnak még nevezetesebb s mélyebb nyomok, melyek egy zsidó vallási érintkezést nemzetünkre nézve ősz korában, majdnem minden kétségen felül emelnek.

A bevezetésben, hol a magyar népségek ősz vallási létképet előállítani igyekeztem, szólottam a bolgárföldön bolgárok s kazaroknál helyt foglalt azon zsidó vallási proselytismus és befolyásról, minél fogva a kazaroknál a zsidó vallás uralkodóvá vagy legalább a nép egy része által elfogadott s követett vallássá lőn; míg a bolgár, ismaelita, besenyőkre nézve legalább gyanússá lesz, hogy az iszlami befolyás mellett, talán az ősz pogány vallás megtartásával is, még a zsidó elemnek is adtak helyt. mindezen vallási állapotok azonban, a mennyire e népeknél könnyen elszármaztak, úgy még is teljes érvényességre ritkán vergődtek; s csupán azon különös vegyülék befolyás nyomait hagyhaták mindenfelé, mely az őskor vallásai és mythosainál annyira megszokott tünemény, s melyet mi például még legjobban a római pogány vallási állapotból ismerünk, midőn azt a rómaiak hódításai általi kiterjedésével, a népeknek, melyekhez

¹⁾ a zsidó és örményben már a marzban hivatalnév is előjő, mi marchio, marchgraf, határ- v. ör-gróf volna
1. Büttcher hor. armaicae 38, Goshé d. arian. ling. gent. armen. indole 6, és Cassel magy. alt.

jutottak, legidegenebb istenségei felvétele által elvegyítettetni s kitágíttatni látjuk. Ránk nézve ezen kazar zsidó vallásról tudat már annál érdekesebb, mivel hitelesen tudósítottunk Konstantin által (de adm. imp. 38), hogy a kazarokkal nemzetünk nem csak szoros szövetségi és szomszédi viszonyban állott, de hogy ennek egyik ága a kabar egyenesen összeolvad nemzetünkkel, annyira, hogy nyelvünk vagy csak nyelvjárásunk az övével elvegyül; — ily szoros viszonyból fogva természetes, hogy a kazar, amaz zsidó vallási elem befolyásának is, éppen úgy helye lehetett; minőnek a pogány vallási tökéletlen és egykedvűleg ápoltt érzet s állapot, mint mondók, mindenha annyira ki volt téve.

Ezen kazar zsidó vallásról egy nevezetes adat, t. i. maga a kazar fejedelem 957—961 körüli levele tudósít ¹⁾, beszélvén, mikép ősei egyikének, Bulan kazar fejedelemnek, álomban az isten angyala megjelenése, ennek sugallása következtében, miután, úgy mond, a bálványzást s bűbájt elhagyja ²⁾, Izrael bölcssei s papjai jönnek hozzá, s ő izrael törvényét befogadva, templomokat építtet. Magából azonban a levélből kilátszik, hogy ezen térítés csak részletes volt, mert mind annak története idejéből beszéli, mikép a nép egyik főnöke — a kazar királyok semleges szerepe melletti ismeretes kormányzó — a zsidó hittől idegen, mind pedig, még a levél írása idejében is, a fővárosban izmaelim, izraelim s keresztyéneknek is, egymás melletti közös laktáról tudósít. Ezen térítés sajátlag, Ibn al Asirnak Dimeschky-néli tudósítása szerint (Frähn de chazaris 21), egy bizanci zsidó üldözés következtében történt volna: hi quum in chasarorum terram se recepissent, populumque experti essent socordem et simplicem, suam eis obtulere religionem; quam illi suis institutis sacris potiore quam cognovissent, eam amplexi aliquamdiu servabant ³⁾. miután ezen üldözés csupán az ismeretes herakliusi (megh. 641) lehet (l. Cassel m. alt. 208), látni, hogy az még azon időelőtti, midőn a magyarok a kazarokkal szövetségi viszonyba jönnek, s így a velük s kabarjaikkal elvegyülés által már ezen elemek áthozatalának is helye lehetett. Nehezebb volna innét a székelyre való különös befolyását állíthatni, miután a székelyek, mint attilai maradványok már rég ezen idő előtt települtek volna meg Erdélyben. De maga ismét a kazar fejedelem levele tanúság arra, hogy legalább a térítés idejében már a kazarok Erdélyvel, s így a benne lakozó székelyekkel is viszonyban voltak, előbb tehát, mint magokkal a magyarokkal; az álombani jelenet ugyan is amaz zsidó hitre térítő kazar chánt serkenti, hogy vonuljon seregével: ארדיל — *Ardil* földre; mi kétségtelenül a közel Erdély, mely századokon át e népek folytonos berohanásának kitéve volt ⁴⁾: valaminthogy még a fentebbi levél írása idejében is ezen folytonos határ-érintkezés fen volt, — akkor már Erdélyvel, mint Magyarország kiegészítő részével — látni szinte a levél azon helyéből, hol a kazar fejedelem leírva birodalma terjedését, mondja, hogy a népe egy felül a tágas pusztákon át, fák nélküli helységeken lakik egész a magyarok határáig: הונגרים — *Hungarim* ⁵⁾. A nyomok tehát kétségtelen, régi és folytonos kazar érintkezést tanúsítanak, mi mellett itt különösen még az figyelembe veendő, mit Konstantin a magyar fejedelem választásrai kazar befolyásról ír; s ha már

1) I. Zedner auswahl. hist. st. aus hebreisch. schrift. és Cassel magy. alt. 195. — 2) Dimeschky Frähn-nél de Chazaris 21 mondja: olim nullam profitebantur religionem ad instar turcorum, nec nisi instituta a maioribus ipsorum tradita sequebantur. — 3) bason zsidó, mahomedan s keresztyén térítésekre, mint azok ezen egykedvű népeknél mindenfelől ideiglenes sikerrel gyakoroltattak, már fentebb a bevezetésb. figyelemztettem. még később is az orosz Vladimírről (Karamzin ist. ros. 1. 201 l. Schafarik sl. alt. 2. 88), hogy ő is, mint öreganyja, nem csak a keresztyén papok, de a mahomedán és zsidó írástudók szavaira is figyelt. — 4) l. Cassel Frankel 546. zeitschrift 238. — 5) már Rapoportnál (cher. 5. 201) egyenesen magyaroszágnak véve; mit Cassel is Erdély- és Magyarországra jelent előbb idézett helyén; és csak később, midőn kimutatni igyekezett, hogy a kazarok a magyaroktól eltérő népcsaládkhoz tartoznak, magyarázza a nevetek céljára, az első az arab íróknál előjövő Ardebil v. Erdevil-nek, a másikat Juhrianak tartva (l. m. alt. 202, 215).

ilyen által keletkezett volna a székely fejedelemség is, annak látott rabonbáni neve és theokratikus minősége a kazar zsidóságnál fogva teljesen okadatolva volna.

Jegyzet. Ezeknél fogva, alkalmat veszek magamnak itt egy kitéréssel figyelmeztetni már általában a további felmerülő viszonyos nyomokra, melyek felőlünk a zsidó emlékekben jelenkeznek, s melyek ismét saját hagyományainkbani feltűnő zsidó vallási befolyásra mutatni látszanak. Nemzetünk neve s általában a rólunk való tudat, nem először jelenik meg a zsidó emlékek közt a kazar fejedelem zsidó levelében; ránk mutató hasonnevek ismerete már jóval előbb fellelhető a héber írásban; mi nemzetünk felőli régi zsidó ismeretre és hagyományokra utalhat, s erősítheti a véleményt, hogy a zsidó népek s nemzetünk közt már régi viszonyoknak lehetett helye; melyet én mind a mellett, természetesen hasonló zsidó térítési befolyások és térített népekkeli rokonság vagy szomszédalak viszonyánál feljebb emelni azért nem gondolok. Kállay (851 akad. ért. 157) figyelmeztetése szerint, már a húnok ismeretének nyoma is fenn volna a talmudban. Villemandynál (geogr. s. 180) Bochard tudósít azon talmudi tilalomról, mely a zsidóknak a hún sajt evését meg nem engedé: *Unnos intelligi suspicor, quorum casei judaeis ideo prohibiti, quia ex equino lacte facti.* *Hungar* és *hagarral* commentálgták már szinte régi psalmusi és krónikai targumok a palaestinai népségek neveit (l. bőven tárgyalva Casselnál 283). A cordovai Chisdas rabbi levelében, melyre a kazar fejedelem levele válasz, a magyarországi zsidókról szólva חונגריין — *hungari*-val adja a nevet; a név tehát, melyből Anonymus későbbi korát akarták ki magyarázni, — mint már Cassel is figyelmeztet — már a 10 századból fenn volna. A magyarországi zsidóknál már a régi psalmusi targumbani: *hagar* név vált volna általánossá; így 1070 Jehuda ha Cohen Erzsébet királyné által, fia Salamon király nevében, megbízva, intéz el *Hagár* ország zsidói közt egy pénzbeli ügyet.

Nevezetesebbnek tartom e zsidó érintkezés kimutatására, a jelen neveken fölül, — melyeknek bizonyos régi kelte alig fűrészhető ki, s melyek olvasása, magyarázata st. mint az ily neveknél történni szokott, itt még a rabbii elménckedés és szörszálhasogatás által nevelve, tág véleményezéseknek szolgáltatást tért — egyéb kölcsönös hagyományoknak emlékeinkbeni nyomait. A kazar fejedelem leveléből, hol Chisdas tudósítja nemzetsége származásáról, értesülünk, hogy a kazarok vagy fejedelmek magukat *jafeti* ivadéknak tarták, származtatva *Togarma* fiaitól. Atyáik nemzetségi sorozatában találja, úgy mond, hogy *Togarmának* 10 fia volt, ezek között előjönnek már a következő nevek is אגור — *Ogor*, אריר — *Avar*, תרנא — *Tarjan* v. *Tarnach*, mint a bizanciaknál változtatva יוֹ אֶל — *Bulgar*, אביר — *Sabir* ¹⁾. Mindezen népségek, mint tudva van, rokon és szövetséges magyar népágakul jönnek elő. — E mellett ezen kazar származásról, bizonyára eredeti s a bibliával csupán öszhangzásba hozott hagyomány, emlékeztethet bennünket saját krónikai nevezetes genealogiáinkra, melyekről már fentebb szólván (V és VI), kijelöltem bennök szinte az ehhez hasonló eljárást; mikép ott is egy ősz eredeti származási hagyományt, a bibliai népszármaztatáshoz látunk alkalmazva; mit ott, első tekintetre természetesen látszik a keresztyénkori leírók művének tartani. hasonlóan látni krónikáinkban a hitet a *nemzeti istenségről*, az *ígéret földéről*, a különös isteni vezérlésről, s az épen tárgyalt nyomokban még egy theokratikus papkormányról is; valjon mind ez csupán a keresztyén krónikások annyi következetességgel az egész hagyományon át- vagy beszótt bibliai reminiscenciája volna-e? feltehetjük-e, hogy ők, kik ezekben átirrt tárgyak eszméletlen előadóiként jelenkeznek minden nyomon, ennyi befolyást gyakoroltak volna a szöveg ezen színezetbeni feltüntetetésére? s hogy úgy mondjuk, ezen kitűzött eszmével az egésznek szövegét, a különféle krónikákban (ide értve t. i. az anonymusi s a székely krónikai e féle nyomokat is) oly következetesen interpolálták volna. Ellentétben ezzel, nem volna-e már valószínű, hogy talán egy ily zsidó vallási érintkezés befolyása alatt vette fel nemzeti hagyományunk a színezetet? Innét volna már azután magyarázható mind az, mit krónikáink első lapjain (l. chr. bud. 1 Kéza 1 st.) nem csak a bibliai,

1) a többé vagy kevesbbé eltérő nevek így magyarázza s fordítva Casselnál (m. alt. 199) bő okadatolása mellett.

de egyenesen a zsidó hagyományból felhozva találunk; például, melyek Nimródról, Babel tornya építéséről st. előhovák, s melyeknek ott természetesen csak, mint vélem, egy ős nemzeti Nemerét kellene erősíteni, a miért azután a paradoxon elűtő Jafeti, Tanai st. származtatás is (l. V); sőt lehet, hogy éppen mivel ezen zsidó hagyományyali elvegyülés annyira élénken s részletesen hatott be nemzeti hagyományainkba, tartották szükségesnek első leíró krónikáink, még a biblián túl Flavius Josephust is elővenni, s azt az emlékek magyarázataul s erősítéséül felhozni. — Nevezetes, hogy éppen ezen, az őskori — zsidó emlékekkel elvegyülő — hagyományunk utolsó mondája is, melylyel az általános magyar őskor végződik, és a hunor-magori skytha kori hagyomány kezdődik, még szinte egy ily zsidó reminiscencia homályos nyomaira utal. Beszélt t. i. azon nőragadást, mely által Hunor és Magor azután nemzet-atyákká lesznek. (chr. bud. 9, Tur. 1. 5 st.): sine maribus in deserto loco in *tabernaculis* permanentes uxores ac pueros filiorum Bereka, cum festum tubae colerent, et choreas ducerent, ad sonitum simphonie casu reperiunt, quos cum eorum rebus in paludes Meotidas rapinis celeribus deduxerunt. haec fuit prima preda post diluvium. az adatban már csak zsidó emlékekkel volna magyarázható például azon *tabernaculumokbani* ünneplés és *festum tubae*, melyet így magyaráz már Podhracky is (bud. 9), hogy az izraelitáknál így nevezetett a tisi hó, azaz új év kezdetén tartott ünnepély, midőn napkeletől, egész lenyugtáig kürtöket harsogtattak, melyre ez itt veendő volna. a Bereka név is zsidó névre emlékeztetne; a kézi krónika ugyan Belar-nak írja, és Podhracky ez után azonosnak tartja Bular — bulgárral, mint azt Anonymus is Bularnak, és Plan Carpin Bylernek írja. a kazar fejedelem levelében megint, mint láttuk, azon őse, ki első revő fel a zsidó vallást, Bulannak nevezetetik; míg a krónika tovább ismét Dule alán fejedelem leányainak nevezi a Hunor és Magor által elragadott nőket. A hely zavartságán és anachronismusain e mellett, természetesen csak az fog felakadni, ki benne kritikus történeti adatot keres, ős mondái mythosi hagyomány helyett, minőül már azt krónikáink leírói is kapták.

Ily emlékek itt ott még bővebben szedhetők és kijelölhetők volnának, sőt még egy későbbi és közelebbi zsidó valláselemi befolyást, okirati adatokkal is kimutatni lehetne ¹⁾, ha a süker megérdemlené, hogy a szerző a szedésben kezeit s átvételben az olvasó figyelmét érte fárassza. nem is szándékom itt egy ily befolyás minden kérdésen fölül voltát vitatni, s azt akár a rabonbánnal, akár a kijelölt egyéb magyar krónikai emlékekkel szoros összefüggésbe hozni. még inkább szabadkozom a Horvát Istváni nyomokba lépés gyanujától, — távolról sem lévén eszemben a magyart a palaestínai nemzetségekhez tartani, vagy bár mely ősnép dicsőségét, nyelvét és mythosát a mienkkel azonosítani; a két utóbbira nézve legalább, tökéletesen megelégszem a mienkkel. a mit itt e jegyzetben adtam, inkább csak a vizsgálat közt előttem felmerült kérdések előhozása volt, mint sem felelet rájuk. vélemény gerjesztésül tehát megállhatja.

Ezen kitérés után, fel akarom még szedni a rabonbánróli egy pár további kiegészítő adatot. A székely krónika szerint a főrabonbánok székhelye, mint láttuk, Bondavár volt. Sombori (i. h.) véleményezi-e, vagy hagyomány nyomán is tudósít, hogy magában sajátlag Bondavár szűkebb volt, mintsem hogy a nemzet gyülekezetét befogadhatta volna, s az a körülette levő téren tartatott, honnét a közelében épült Udvarhely lőn a székely fő- s anya-székké; mint azt a régi székely nem sorozat is már csakugyan nevezi (Kovachich script. min. 1, 340): septima capitalis sedes regni Wdwarhelzek, ubi causae appellatae discutuntur; ezen gyülekezetekben tartatván az áldozatok, áldomások,

1) a történetünkben felmerülő, velünk elvegyült számos népségek, mint a philisteus-jászok, ismaelita-besenyők, kúnok, neugarok st. szinte, mint fentebb mondók, hasonló mahomedán és zsidó elemekkel bírhattak már a pogányág mellett. különösen a besenyő-ismaelitáknál már erre mutatnának a nyomok, hogy a bolgár földről jövő kazar népséghint ismereteselek, s okiratainkban sokszor majdnem azonosan a zsidókkal emlegetve, a köztök helyt foglalt közösség gyanuját gerjesztik. hogy e népségek igen hatalmas vallási befolyással is voltak nemzetünkre nézve, annak első korában, miglen megerősödve a kereszténységben, őket magunkban elemészteti sükerült, diplomatariumunk azon kori ellenők nagyon panaszos szavaiból látható. mit egyébkint már ez irat történeti bevezetésében vázoltam.

tanácskozások s törvénykezés, a rabonbáni ítéletek is itt hajtattak végre; honnét a Bondavárhoz napkeletre fekvő völgyben maig egy kis falu a *Kinos* nevet viselné, hol a kivégeztetés — per media viscera scinderetur — véghez ment volna. A székely krónika még számos Rabonbánok neveit is említi, s különösen teljes sorozatokat is akarná tudni; mint ősi hagyományt említheti azonban csak az élen majd Attila fiait *Halab* és *Irnákot* (283), majd az Attila-kori *Bondát* (276), ki már a székely *Bondavárt* alapította volna, s kinek, valamint a helynek is neve, mint látni, ismét Attila testvérével *Budával* és lakhelye a magyar *Buda* névével azonosul, miért egy más lakát egyenesen ide is helyezi a székely hagyomány (l. Kriza u. muz. 3. 175). A többi következő őskori rabonbánok neveiről csak azt mondja: plures enumerantur litteris graecis (283), s kiemeli, mint a nevezetesebbeket, s talán ismereteseket: *Zandirhámot* v. *Zandahámot*, kinek idejében a magyarok bejönnek, fiát *Uopolet*-et, kit Árpád választat már rabonbánná, ezek mellet elősorolva még *Hám* és *Chám* (mi ismét az előbbi Zanda-hám-mal azonos volna), *Ursloron*, *Honat*, *Csolhai*, *Zeke* neveket. A későbbi kor és rabonbáni versengések leírása közl még több nagy és kis rabonbánok nevei is jönek elő; az utólsók voltak még a *Sándorok*, kiknél még ezen krónikai adatiratok és az áldozó pohár is fenmaradt volna. Nevezetesebben még egyet látszik ezen rabonbánok közül a hagyomány is felkarolni az *Ika* névvel. Szabó Elek (lászlót. 174) tudósít: „Fel-Csernáton felett a csonka vár az erdőn, Ika várának nevezetetik; a patak is alatta Ikának. beszélük, hogy azon Ikavárát *Ika rabonbán* bírván, a mező szélén öletett volna meg, a hol most Ika-falva fekszik, ettől vett nevezetel.” A székely krónikában is (279) előjön: conflictum celebravit (Uopour Sandour az áldozó kehelyérti, úgy látszik, pogány s keresztényen párti versengésben) cum viro Ika, domatoque se retraxit. s lejjebb u. o. Uopour Sandour carnalis frater rabonbani Ika. valjon a római amaz népies emlék e krónikai ismereten alakult már, vagy a közlő is a „beszélük” alatt egyenesen erre hivatkozik, — mit másképp is vissza Ázsiába utaló magyarázatai gyaníttatnak. vagy hogy az azon fölül tisztán népies hagyomány? mire nagy súlyt helyeznék; mert ez esetben a rabonbán hivatal a székely krónikán kívül is a hagyomány által igazoltatnék; de ezen esetben egyszersmind még több hagyománynak is kellene róla szólni a székelyföldön. Nevezetesen és egészen népiesen hangzik Kővárinál (Erd. rég. 163) ezen Ikaváráról: „hogy régi korát egy *óriás kigyó* tévé regényessé; melynek rettenetes tetteiről, s végső pusztulásáról a nép maig is beszél.” valjon itt a rabonbán körében volt jós kigyók emléke forog-e fen, mint a garaboncosnál a sárkányban véleményeztem, s minő jós állat a táltosnál a tátos ló; vagy talán itt is a nagy kigyó, sárkányi értelemmel tartá csak fen magát, mely az azt leküzdő hősről tudattal jőne elő; hol tehát a rabonbán a hősi minőséggel állna, mint a későbbi vitéz hős táltos a regében. Vagy hogy ismét maga ezen legyőzött óriás kigyó, jellemzése az eltűnt pogánykor óriási szörnyei kiirtásának, mivé az utolsó leküzdött, megölt, pogány Ika rabonbánról hagyomány alakult. — Gondolom nem is kell többel figyelmeztetnem a rabonbánról hagyományos nyomok érdekességére, melyeknek teljes felderítése egyrészt a székely krónika teljes vagy lehetőleg megkísértendő megalapításával, másrészt a még ne tán fenlevő székely hagyományos nyomok felszedésével, őskorunk egyik legnevezetesebb emlékét visszaállítaná. Addig ez álljon itt bár mi csekély kísérletül.

Átmegegyek még egy felül a Kádár vagy későbbi magyar fejedelemség, más felül a fejedelmi rabonbánság mellett állhatott **Gyula** és **Horkáz**, **Gylas** és **Karohan** hason bírói, s valószínűleg a kádár és rabonbánhoz hasonlóan *papi* s *azonos bírói hivatalok*

e tekintetbeni felemlítésére. Felölök Konstantin már feljebb idézett világos tudósítását birjuk: habent primum ducem exercitus principem e prosapia Arpade, cum quo duo alii: *Gylas et Karchan*, qui *iudicum vices obtinent*, suntque Gylas et Karchan *non nomina propria sed dignitatis*. tehát a Gylas világosan bírói hivatalnév. Saját emlékeink, a székely krónikai újabb tudomásra jött s figyelembe vett adatokon kívül, e tekintetben mit sem tudnak felölök. de igen is az erdélyi Gyulákról, mint az Erdélyt elfoglaló első Tuhutum Vezér ivadékaikról (nevüket Anonym. 24 szinte épen így írja: Gyla-nak). miért Konstantin Gylassa is ezekre vététt, majd ellenében a név mint személynév állítván fel, majd ismét adata szerint hivatalnévül véve, s közönségesen a *gyülés* = *comitia*, *conventus* értelemmel magyarázva, minőt egy ily bírói hivatal, eljárás a törvénykezeknél és bíraskodásnál természetesen feltételez. — A szónak egyébkint mélyebb mythosi értelmére már fentebb a tüztiszteletnél (VII) figyelmeztettem, a sanskrit: *gyu* = *dju*, *div* = ardet, splendor, coelum szónál fogva, mikép nyelvünkön is az *ég* = ardet és coelum mellett, ezen sanskrit: *gyu*, *dju* gyökhöz tökéletesen hason *gyu* gyök szót és *gyújt*, *gyúl* = accendit, accenditur, flammescit igét birunk (eltekintve, hogy e mellett a név nálunk is a *dev* isten és *div* = *divat* idő elnevezésekben is fenlétezik l. III és IX), mint az még különösen élénk értelemmel jó elő az összetételekben: fagy-*gyu* = gelu v. gelatum accendibile, azaz sebum, *ágyu* = subdolum accendibile, tormentum, az újabb: *gyu*-fa, nyelvméleinkbeni íratása (Kinizsyné imakvb. például N. E. 2. 39): *gywha* = gyujtsa st. ¹⁾).

Ezen gyök származéka volna, véleményem szerint, azután egyiránt a *gyulás* és *gyülés*. mi a szónak s névnek a *tüztisztelettel* összefüggésére, és az által egy ily *tüztiszteleti paphivatalra* emlékeztet. Vele hasonló, mint az előbbiekkal összefüggéssel a bíróság; ennek valószínűleg tüztiszteleti vallási gyakorlatokra s ünnepélyekre összeseregls alkalmávali tartásától származhatott a törvénykezésre és tanácskozásokra, később pedig az általános összejövetekre alkalmazott *gyülés* kifejezés használata; nevezetesen így a *gyülés* szó fordítását gyanítanám, a székely krónika többször előjövő kifejezésében is: *sacrificium gentis profanum celebratur* — mire az *áldozatot* venni nem lehet, mert ez világi értelemmel nem állhat; míg ellenben a *gyülés* szó egykor a vallással összekötött törvénykezési gyülekezetet jelentve, miután a pogányság elhagyásával is a rabonbánok törvénykezéseiket tartják már e gyüleiseik = *sacrificium profanum*nak mondatnak, azok egykori vallási értelme ellenében; míg idővel csupán a polgári *gyülés* értelemmel marad fen a szó egyszerűn; hogy ily bíróságok pedig megfőleg összefüggöltek nem csak ily ünnepélyes vallási összejövetelekkel, de különösen az elemi tüztisztelettel, azt az őskori ordaliai elemi istenitéletek mutatják, melyekben igazolásul épen a *tüz*- és *vizelem* használtattak. ennek további papbíróági nyomainkbani jelenségére a mindjárt alább felhozandó adatok is utalnak. — Igen érdekes volna szinte tárgyunkra sz. István decr. 1. 9: qui *ignes custodiunt* (kik itt a törvény által felmentvék a vasárnapi isteni tisztelet látogatásától) szavai magyar szerkezetét olvasni; valjon csupán közönséges háztűz-örzésről van szó? mint ez népünknel maig megszokott kifejezés és gyakorlat minden háznál, hogy egy annak örzésére hon maradjon; vagy hogy talán egy őskori, községi rendőrségi hivatalnév forogna fen, melynek a latin szavak csupán körülírásaul veendő? lehet, hogy ebben is, mint más később polgárosított hivatalokban, — minőül például mindjárt alább a pristaldot és bilochust látandjuk — csupán egy rendőrivé lett vallási hivatal és cim viszhangjára fognánk még találhatni. Maig ismerünk egy közeljárt *gulás*, *gulyás*: ör elnevezést; ma csupán már mint szar-

1) Grimm (gesch. d. deut. spr. 6 f. és Haupt zschr. 7. 394) már figyelmeztet a latin Juliustól különváló német jul-ra, mi a napfordulati időt jelenté, s összefüggésbe látja a hiul, hveolt a perzsa és hellen mythosi nevekkel, mint geola, *ἡλιώδης*, *ἡλιος*; s a nevet már általános hősi névnek tartja.

vasmarhák őret, származtatva a *gula* = szarvasmarha csoport = grex, armentum campestre nevetől (Kreszn. és Bél not. 3. 20). a név e szerint mint gazdasági s pásztori műszó jöne csak elő a csorda, nyáj, göboly, gulya megkülönböztetésekre. A szó azonban már itt, mint látni, egy saját eredeti értelembeni használattal jelenkezik, s valószínű, hogy ilyenre csupán egy eredetibb sajátlagi értelemből vitetett ismét át. Bizoni (m. eml. 2. 22) úgy látszik, keleti nyelv gyökszók nyomán a gulyát rakásba vagy kerekbe összeállított, összehajtott, összefolyt értelemmel akarja magyarázni. „ilyen volna, um. a marhák csoportja, s innét nevezik az összehempelygetett havat: hógulyának.” Ide tartozható szavunk a *gula* = obeliscus, pyramis, melynek a mythologoknálí lángjelképi magyarázata ismeretes, mire a pyramis, pyra = rokus szó értelme is mutat. az ő perzsa magusi pyramis alakú füveg neve is hasonló ghulab, — mi Mythra istenség mellékeve is ismét, — és szinte a láng jelképének tartatott; hasonlóan tud a perzsa mythos különös papi elem- és tűzörökről, kik annak tisztán, s a megfertőztetéstől menten tartására ügyeltek (Hyde 1. 13).

Mit így a gyuláról véleményezni lehet, mint láttuk a székely krónika adata minden kétségen felül helyezze; azt a rabonbáni fejedelmi s bírói papsággal majd azonos hivatalokint, majd csak mellette álló mellék vagy alárendelt minőségű papbírói hivatalul felhozva. miben tehát tökéletesen megegyeznek a Konstantinnálí adattal, ki ugyancsak kitünőbb bírói oldalát ismeri, így a magyar fejedelemség mellett. E szerint voltak, hasonlóan a rabonbán s többi ily hivatalokhoz, kisebb s nagyobb gyulák egymásnak alárendelve, a fő vagy legfőbb *nagy gyula* hatósága alatt. A történetből tudjuk épen a Gyula erdélyi vezérekről, mily élénk részt vesznek a vallási mozgalmakban. egyikök Erdélyben első behozója Bizancból a keresztyénségnek, míg a másik István alatt az ős vallásért küzd.

A **Karohan** v. **Horkáz** volna a további ily hivatal; mint láttuk egymás mellett vagy talán épen egyértelműleg is a gyulával felhozva a görög adatban és a székely krónikában, s csupán csak — mint a rabonbán is — az alsó fokozatokban egymásnak alá vagy fölé rendeltetésében megkülönböztelve. a hivatalról minden egyéb nyomaink híján, csak magának a névnek kellene felvilágosításul szolgálni, mely eltérő íratásában is, azonos értelemre volna csak magyarázható. A karchán így lehetne **kárcán**, a *kár* = damnum, noxa (I. XI) és a tatár-török egykor valószínűleg nyelvünkön egyiránt divatos *kán* főnökségi név értelmeivel jelenthető. A név már szinte a *kádárral* is azonosított, a mennyire a kádár helyébe a kárcán vétetett, mint magyarázóbb, s e tekintetben csak az előbbi értelmezés állana ismét; ellenben ha a kárcán helyett a kádár jobb, úgy ez utóbbinak már adott értelme volna felveendő. egyiránt olvastatott a kárcán *tarkánnak* is, minek azután a magyar *tárnok* hivatalnév kihozására kellendett szolgálni. mely azonban itteni körünkön kívül áll. Sajátságosan s még is oly közelítőleg jön elő a székely krónikai *horkáz*, melynek íratása azonban már itt is a különbözőekkel jó elő: *hárcáz*, *horkáz* és *hárcán* is (279); Sombori (i. h.), nem tudom igazítólág csupán, vagy hogy a kiadott kéziratban jobban olvasta, vagy jobb másolat állott előtte, a nevet **kárház**nak írja; mi minden esetre másképp is, ha a szónak csupán magyarázó véleményzése volna, igen csekély erőszak mellett (mert csak két azonos, az erősb. v. gyengébb kiejtés által változó betű a *h* és *k* váltattatik fel egymással) jól találna; e szerint a bírói és papbírói értelemnek teljesen megfelelő hivatalnevet adna a *kárház*, *kárhozó*, *kárhoztató* értelemmel; mely *kárhozatról* fentebb láttuk, mennyire birjuk benne kifejezve egyiránt a világi s vallási büntetést, s az elkárhozásban a bűnhődés eszméjét. Másképp a hárcáz név ezen alakjában, a nevezetes ugyan, de egészen eltérő mythosi neveinkhez volna tartható, melyekre már bőven a *Harka* (VI) névvel utaltam. nyelvünkön a *har* gyökö szavakat már ott többnyire hangutánzói minőséggel láttuk előjöni, s ilyen lehet a székely tájnyelvi *harélok* is (tájszót.): „sokat beszélek, innen mondatik harél-

karél. "Észrevehető azonban, hogy ezen *kárkán*, *kárház* szavak első tagjában ismét a *kara*-boncos név első része jelenkezik éppen úgy, mint a rabonbábanban második tagja a: *rabon*.

Valamint a székely fejedelmi főpapság, a rabonbánok mellett, még számos al, kisebb s nagyobb rabonbáni, gyulai s horkázi hivatalok léteztek, úgy voltak bizonyára a magyar ily kádári, gyulai és kárkani pap-bíróági főhivatalok mellett még mások is. nekem legalább még így jelenkezik egy pár régi hivatalnevünk, miért megkísértem őket is e vizsgálat körébe vonni.

Régi törvényeinkből és okiratainkból ismeretes előttünk a **Bilochus**, **Billotus**, **Biloky**, régi *bírói hivatalnév*. ezen bilochus, mennyire a nyomokból kivehető, egy neme lehetett a vizsgáló bírának, inquisitoroknak. eleinte körük igen tág lehetett; királyi tekintéllyel bíró, szabad bírakként jönnek elő a királyi s országbírói ítéletekben; később, úgy látszik, éppen ezen szabados, önkényes bírói hatalmukkal visszaélések és e miatti panaszok következtében, II András 1222, 2. t. c. által, pedaneus bíróságok mellé (ad pedes comitis) szorítottattak. ez lehetett oka annak is, hogy a nemesség már régebben, egyesek pedig szabadalmak által hatalmuktól mentek valának, mint IV Béla nyilaknak adott leveléből látni (cod. dip. 4. 1. 194). — A név jelentése: *bélyeg*, *billeg*, *billeg*: stigma-val magyaráztatik (igy már Batthyányinál leg. eccl. 2. 230. hibásan véli az 1222 t. c. glossatora bírónak), vagy mivel a bilochus által bélyeg süttetett volna a bűnösökre, tolvajokra (Bartal com. 1. 288), vagy pedig a sigillum citatorium, idéző pecsét vagy bélyeg megküldésétől, mi nálunk is divatozott volna (Engel gesch. 1. 180, Horvát Mih. tört. 1. 75). Én jelentését mélyebben keresném. Bélyeg szavunk a billeg, billeg változatban, egy felül mythosi- s nyelvhasonlaltal tartható volna már a perzsa *bilegh* nevű szent, istentiszteleti láng nevéhez; Hyde (vet. rel. pers. 1. 29, 353) szerint: *bilegh* = flamma peculiaris; valamint az már, ha jól említem, valahol mástól is észrevéttett; míg más felül ismét saját nyelvünkön is a szóban e *láng* értelem nyomozható volna. a *billeg*, *billog*, *billeg* szavak az *oscillat*, *agitat*, *vibrat* értelemmel közel állnak a *villog*: *micat*, *corruscat*, sőt *csillog* jelentéshez; mind ezen, az idézett szavak által mondott tulajdonságok jól fejezik ki a rezgő, mozgó, oscilláló fény s *láng* tulajdonságát; hasonlóképp mint a villog mellett a *villong*, *villang* képzést bírjuk (Kresz.), úgy lehetett: *billong*, *billang* is, a mint *pillang*, *pilangó* is van. mi már a *bil* és *láng* egyesítését adja, s egyszersmind annak ezen tulajdonsága kifejezését 'J. Félre téve azonban ezen értelmezést, a bélyeg, billeg a *bil* v. *bél-ég* összetételéről is állhat, és értelmezhető volna, hogy a *bil* eszközzeli égetést jelenti: mi a tüzes vassali jel sütés volt. Egy ily cselekvény, hasonlóan mint az ordaliai tűzpróba, a lángok s tűz általi tisztulás (VII), szinte ily megszentelő, igazoló tűzszertartási, vallási jelentéssel bírhatott; és csak egy későbbi, a bűnösökre való alkalmazás által válhatott infamans és gyalázóvá; vagy lehet, hogy eredetileg is ily büntetés bizonyos neme és módja a vallás ellenébeni bűnösökre, a vallásilag is büntetett tör-

1) a latinban is a flamma a flatus, flamen, fuvó, mozgó légtől. a régi németben loch = flamma l. Schmäller bayer. wört. 2. 461: der louch des fueres = flamma ignis. igen kapós volna itt egyenesen a római flamen papságot, a láng v. tüztől elnevezés értelmétől származtatva, ily értelmű magy. bilochus papságunk nevéhez állítani. a név azonban egészen eltérő volna jelentésére, ha a régi szavat magyarázó későbbi íróknak csakugyan igazok van; és e szerint a flum, filamentól, melytel fejüket köríték (Varro d. l. 4. 15 Plut. qu. rom. 39), vagy a pileus, piliminestől (Plut. Numa. 64), vagy: „a flameo capitis tegumento (Dion. Halikarn. 2. 64) Woss és Nieupoortnál 198) származna nevük. mely utóbbi is megint ama lángot jelképező magusi gule főveghez volna tartható; honnét flameum neve, s így a flamen csakugyan a flammara visszatérne.

vénységökre alkalmaztatott; s az ezen ítéletet végrehajtó vallásszolgá nevezetett: bélyegesnek.

Az ordaliai *tűzpróbáról*, mint ez helyén érintve volt (VII), legalább kétségtelen, hogy így jött át eredeti tűztiszteleti értelméből, mint istenítéleti gyakorlat, a polgári igazságszolgáltatás és igazolás körébe. Élénken közvetítő felvilágosítást szolgáltatnak még erre, a többi közt, a szláv mythosi nyomok. E szerint az igazságot kiszolgáltató istenség neve a szlávban *Proven*, azonosan a *Perun*, *Parom* a mennykő, villám, a *büntető s emésztő égi tűz istenével*; ezen ordaliai istenség tüzes vassal kezében képezetett; így jöne elő különösen az észak-nyugoti szlávoknál (Siredowsky sac. morav. hist. 36). ezen izzó, tüzes, fényes próbavas nevezetett sajátlag: *prauda*-nak, azaz: az isteni igazság és törvénynek (*prauda* = igazság, *pravo* = törvény), Vacerad (mat. verbor.) szerint *lex divina*-nak, honnét maga az isten neve *Proven*. A *Proven*nek szentelt erdőben jelent meg papja ítéletet mondani; Helmold. (I. 68, 84) szerint: *locus ille — nemus dicatum deo Proven — sanctimonium fuit universae terrae, illic populus terrae cum flamine ac regulo convenire solebat propter iudicia*. minden hétfőn tartattak volt ily ítéletek, melyek az ügyesek előtt különös isteni tekintéllyel bírtak, miután azok egyenesen *Proven* isten nevében történtek (Maciovszki rechtsgesch. 2. 5) ¹⁾. Így volt a pogány népek tűzelemi tisztelénél fogva, mindenütt a tűzpróba általi igazulás tisztán vallási szertartás, melynek gyakorlója természetesen csak a vallásszolgá lehetett. Ily nyomoknak bilochusunkbani keresésére pedig különösen ösztönöz, nem csak a fentebbi névnyomozás, de egy nevezetes adatunk is. A váradi regestrum (178 sz. I. Endl. kiad.) egyik helye, mintha még emlékeznék arról, hogy egykor a bilochus előtti megjelenés, egyértelmű volt a tűzpróba való megjelenéssel: Buchiku fia János és Miska meg nem jelenvén a biki bílotus előtt, felszólítatnak a comes palatinus által, hogy vagy a bílotus előtt, vagy a carentis ferri iudiciumra jelenjenek meg; s bár ez esetben a bílotus előtt megjelenők, általa később a tüzesvas-próba is Váradra elküldetnek (másképp az adatot sem bírónk), még is figyelmeztet bennünket, valjon nem illeté-e a bílotust is a tüzes vassal bélyegzés mellett, egy neme a tűzpróbanak is, melyet ő e szerint a feleken gyakorlott volna.

Igen valószínű, hogy a keresztyén vallás fölvételével, a népeletbe erősen bevágó papbírói hivatalok bizonyos köre fenmaradt. a szokásos gyakorlott e tekintetben nem egy könnyen volt változtatható; az idegen nyelvű és szokású jövevények és térítő helyükbe nem léphettek; az utóbbiak azt hivatásuknak sem tarták; míg másrésről a pogány papok, mint a nép okosbjai, műveltebbjei, s annak bizalmát bírók, megkeresztelkedve leginkább elláthatták azt, és legalább ily joggyakorlatban s hivatalkodásban fenhagyva, túrve egy ideig, már az által is némileg engesztelve, az új vallás terjedésének előnyére megnyerve voltak. Mit egyébkint így véleményezhetni, azt a székely krónikai adatok világosan is tudják, beszélve, mikép maradnak fen még a keresztyén korban is a rabonbáni, gyulai, horkázi hivatalok polgári bírósági minőségükben; gyülekezeteiket még egyiránt tartva, melyek már most csupán *sacrificium gentis profanum*-nak (I. f.) neveztetnek, megkülönböztetve az előbbi, a vallással szorosan összefüggő gyülekektől. de még ezeken is, úgy látszik, az *áldozó pohárbólí áldomások*, a *vér kiöntés általi libatio-szerű esküvések* (XVII) tartatnak. csak utóbb, midőn mindez még folyvást pogány zavargások gerjesztésére ad okot, az András és Béla alatti pogány forradalmak elnyomásával érnek véget ezen szokásos hivatalok is, mint a székely krónika (287) nevezetes helye mondja: *quo tempore post iussit Bela vajvoda Transsilvaniae,*

¹⁾ Figyelmeztetek itt a nevezetes szláv néphitro, melyet Mednyánszky hazánkban közöl (I. f. VII), hogy a gyermekágyas nőnek, ha magára hagyatják, megszokott *Parom* isten jelenni, s tüzes vassal megvasalja gyermekét. mi bizonyosan a pogány vallási bélyegzés lesz, melylyel az újonnan született gyermek megjelöltetett (I. XVII).

ut non amplius dignitates more antiquorum nominarentur, non familiae, non arces, non villae, non castella; verum sanctorum nominibus insignerentur; unde factum est ut plures nobilissimi milites siculi ascendentes suos ignorarent, et litteralia etiam comburerent. in tanta confusione tamen reperti sunt aliqui, ut etiam contra voluntatem regis antiqua antecessorum nomina, ut suos domesticos lares servarent . . . attamen dignitatum honorificarum nomina amplius non audiebantur, non rabonban, supremus rector, sed comes sicularum, non gyula harkáz, sed vice comes sicularum etcet. et sic Bela subita mutatione ruina etiam throni pressus merito et contritus a. 1063, et exspiravit 1065, cui se opposuit Szemere ex terra Madaras, sed nihil profecit st. A hely jól jellemzi az egész átmenetet, mely nálunk hasonlóan helyt foglalhatott; ámbár az e nemű hivatalok egyrészt már korábban érthettek véget az istváni új állapotokkal, a többi kisebbek pedig igénytelenül élhettek tovább, míg mintegy maguktól előregedve kimúl-
nak¹⁾; — így történt mindez más népeknél is. emlékeik tudnak még bírói szokásokról, melyek egykori pogány istentiszteletré és szertartásokra mutatnak; hasonlókép bírói nevekről, melyek pogány papi elnevezések valának. az óéjszaki *godí* = pontifex (Grimm 81), még az ónémet *cotim* = tribunus használatában jó elő; mint a fentebb érintett ónémet *ewarto* = törvényőr, egyiránt gottes *ewarto* = isten törvényének őre, azaz pap. az islandi bírák még a keresztyénség behozatala után is a *godar* = papnevet és a *godar* papok régi kiváltságait is megtartják. a szlávoknál egyenesen a pogány *knez* név jó le a papra és fejedelemre, egyiránt azonos értelemmel, mint az a pogány korban ismét a legtöbb szláv népeknél azonos papfejedelmi méltóság volt.

Mit ezen késő és sovány emlékeink a bilochusról áttűntetnek, az tehát valószínűleg ily pogány vallási paphivatali maradványul lesz veendő. talán az ő szolgálata volt a pogány vallási megbélyegzés, a tűz általi megszenteléssel az illetőnek, a született gyermekeknek felavatása; vagy hogy általa történt a vallási, istenitéleti ordaliai tűzpróba; melyre előtte kellett az illetőnek megjelenni. vagy legalább általa bélyegeztettek meg a törvénszegők a valláshozta büntetés következtében, mint az azt végrehajtó vallásszolgálat. Hogy ily megbélyegzési büntetés nálunk divatozott ős korunkban látjuk sz. Istv. decr. 1. 23, mely szerint a még bizonyára pogány strigák, *incensa clave ecclesiastica* in modum crucis, mellükön, homlokukon és vállokon *megbélyegeztettek*. hasonlóan Kálmán decr. 83 t. c. a hamis tanú: *ferreo probetur iudicio* és *admodum crucis ferro in genis excoquatur* (l. Endlichert is ges. d. h. Stef. 162). Egy 1222-ki okiratban (cod. dip. 3. 1. 366): *Jacobum cum filio Petro . . . cum clavibus castri super facies eorum . . . cremari fecimus . . . eosdem de provincia Csallokkwz . . . expellendo* (l. tripart. 2. 70-1, és Kelemen j. pr. 2044 §). Régi szokásos, már később vesztett értelmű institúcióra mutat általában határozatlan hivataluk is, eleinte, mint mondók, hatalmas, szabadalmazott, független, királyi tekintélyű bírákként jönnek elő; mi némi istenitéleti tekintélyekre utalna ismét; később is még királyi falus ispánoknak nevezve (Kovachich suppl. a. vest. 1. 8), majd megszorítva hivatalkodásokban, s még is néhány különös esetben ismét önállólal találjuk őket eljárni ítéleteikben. Kollár (am. 2. 46) szerint, különösen embergyilkolás és elorzott ismeretlen tárgy ügyében. Mint észrevehető, a keresztyénség s az új polgári szerkezet, a szabályozott törvénykezés mellett a régi pogánykori és vallási, istenitéleti hivatal értelmét s alapját veszítve, az önkény színét és jellemét vette fel, mi a hivataltöli előbb részletes felmentést, majd később annak végleges kimúltát eszközlé.

1) Láng Adolf u. engem szíves figyelmeztetni, hogy több helysegeinkben még az egyházi s egyházatnai hivatalokon kívül u. nevezett templombírók is vannak, kik a telkész által az egyház javára tett intézményeket és fegyelmi kisebb büntetéseket végrehajtják, s a közérzületből állított hivatalnak a nép tisztelettel engedelmeskedik.

Igy magyarázom egy más hason, régi bírói hivatalunkat: a **Pristaldus** v. **Praestaldus**-t is. A név már többek által (Kollár, Gyarmathi, Engel, Perger) a szláv. *pristaw*, *pristoj*-tól (mit a „beistehen“ fejezne ki, pri – mellett, stoj – áll), *adparitor*, *regius commissarius*, *mandatarius* értelemmel származtatott. Szegedy (rubr. jur. 1. 12) **perest-oldó**-nak magyarázza, mi a szláv szóban hiányzó *ald* és *old* végzetet is adná s megfejtené. A több nyelveken fellelvő hason hangzású hivatal- és különösen paphivatal nevekre már Kállay (837 tudt. 1. 271) figyelmeztet. Hammer szerint (fundgr. d. or. 6. 126) a perzsa *perestar*, és Herbelotnál az: *atesh perest* – *ignicola*. az alkoran perzsa fordításában (bibl. or. 2. 432) sz. Maria: *peresz-tarchoda*, az isten szolgálójának mondatik. e szerint *perestar* – minister, szolga, hivatalnok; s talán rokon a latin *praetor*, fr. *preteur*, sőt az ónémet *pluostari* – sacrificator, *pluostar* – sacrificium (Grimm gr. 1. 176) szavakkal is. lehet, hogy az ónémet *priester*, óang. *priesi*, román *pretre* is talán közelebb áll ezekhez, mint a gör. *presbyter* – senior-hoz, melytől köz-tudomásra származtatjuk.

Nyelvünkön a dús értelmű: *pör*, *per* gyök értelmező jelentéseit tarthatnók ide. a *pör*, *per* – *lis*, *processus* (mit az utóbbi latin szótól, mint p. a prókátort a procuratortól, nem származtathatok; annak szárazabb természetével, mely semmi eltérőbb sarjadékot nem ad, s csupán a pro-cedo-ra visszaviendő, szavunk sokoldalú eredeti alakja s származékai, mint: *pör*, *pörös*, *pörlő*, *pörlekedő* – litigiosus, iurgans contentiosus, *pörgő* nyelvű, — az utóbbi a finnben is *pyörä*, *pyörin* – *pörge* — nem lévén megfejthetők) törvénykezési eljárást fejez ki, minőre már a *pristald* név is a *perest-oldóban* magyaráztatik. A szóban azonban még mélyebb sajátíbb értelem is fenforoghat; mint a perzsa *atesh* – *perest* összetétel *tűz-szolgát* v. imádót mond, úgy én már magában szavunkban a *pörzs*, *pörk*, *pörny* gyöknel fogva a *tűz* értelmét, a *tűzzeli cselekvést* keresem. A *pörzs*, *pörzsöl* – *urit*, *ustulat*, *elpörzsöli* – *amburit*, *comburit*. azért *parázs* – *pruna*, *parázsol* – *frigit*, *parászol* – *frictorium* (Kreszn.). *Parázs* volt az ordaliai tűzpróbánál már mire a próbát állónak meztelen lábbal kellett lépni, valamint általában egyéb tüztisztelési szertartásoknál is (VII); és mint még az átkozódó népdal is tudja: „*fejéhez kard, lábához parázs.*“ további *pörk*, *pörken* – *adurit*, *pörköl* – *torret*, *pörkölő* – *adurens*, *torrens*, *pörnye* – *favilla*, *cinis* szavak is ettől származékok. — Valamint már a *parázs* itt ismét a tűzpróbára figyelmeztet, úgy a *pörzsöl*, *pörk* értelme azon *pörzsölés* és *pörkölésre*, minő például a *bilochus* tüzes vassali bélyegezése által történt; s általában már az elégetés büntetése, vagy a tűzpróba *pörzsölésnek* mondathatott. így jó az elő nevezetesen még a felsőbányai boszorkánypörökben, (1696) a boszorkány elégetését elhatározó ítéletekben, az ezt kifejező műszóul használva, hogy az illető „*felperzseltetik.*“ Gondolnám hát, hogy a *pristald* – *perest* ismét ily tűzimári eredeti vallási hivatal, és innét a tűz általi tisztulást, igazulást és ítéletet végrehajtó, kiszolgáltató vallásszolga neve, ki így a peres ügyeket intézi; honnét lehet, hogy azoknak ily tűzperzséléssel intézése s elhatározásától kapják már azok a *pör*, *per* nevet¹⁾; az ügyesek, vádlottak lesznek a *peresek*; az ügyet intéző hivatalnok a *perestaldó* v. *perestoldó*. Mert hasonlóan már mint a *bilochus* előtti megjelenés vagy annak vizsgálata, bélyegezése netalán azonos volt a tűzpróbával, úgy látjuk emlékeinkben még a *pristaldusi* hivatalnak a tűzpróbákkal szoros összefüggését. Az ordaliák fatalisticus önkényök miatt, melylyel az eredeti pogány vallási istenítéleti nézetből a megszokással a polgári gyakorlatba átmentek, mint már fentebb érintők, nálunk igen korán a felvilágosodottabb egyházi rend felvigyázása alá, egyes püspöki és káptalani székekhez szorítottak; idővel az egyház ezektől is szabadkozott,

¹⁾ a per szóval alakul különösen a perpatvar szólás is, a km. is: pörrel kezd, patvarral végzi D. 1. 19, a patvar értelmét s különös mythosi jelentését már fenteb (XII) taglaltam.

bennök azonban mindig inkább csak annyira vett részt, mennyire az ügyes felek lelki üdve, ily fontos lépésben érdekelve volt, tudni illik gyóntatás, misézés és áldás mondás által; ezen felül még a káptalanok st. mint hiteles helyek és irástudók a fő felügyelést vitték, tanúságot tettek írásban pecsétjük alatt (Bartal. com. 1. 342). magát azonban a tűzpróbát, a váradi regestrum vizsgálata nyomán kelt véleményem szerint, ők nem intézték, hanem egyenesen a pristaldok lettek volna végrehajtói. A regestruból ugyan is látni, hogy a pristaldok az ország különböző részeiből püspöki, comesi st. pedaneus bíróságok által az ügyes felekkel a tűzpróba végrehajtására N. váradra küldetnek; a jegyzék ezt mindig nagy pontossággal, nevüket, hivataluk helyét, ítéleti díjakat feljegyezve említi meg, az ítélet vagy próbáról hiteles tanuságban; őket olykor még kitűnőleg a többiek mellett *dominus*-oknak is címezi, mi tiltja, hogy bennük csupán alacsonyabb rangú, foglyokat kísérő foglárokat, vagy végrehajtó bakókat keressünk. így például: Camb impetiit Paulum de duabus marcis, et portato ferro Uaradini iustificatus est, iudice Martino comite, *pristaldo domino Budud* (reg. var. 22).

Emlékeink még más különös vonásokat is feltüntetnek a pristaldról, így például szava a bíróság előtt oly erővel birt, mint bármily hites tanúé, s kimondására teljes erejű ítélet hozatott (Bartal. com. 1. 345); mi szinte már a papok által közvetített pogány vallási istenítéletek felőli hitre utal. s azért ismét azon jelenség áll be, hogy enyészvén a hivatal őshitszerű alapja, az is az önkény jellemét viselte; honnét a számos panaszok következtében, miután már Kálmán 29-31 törvénye által hivataluk korlátoztatott, újabban 1131-ben határozottatott: quia multi in regno lederentur per falsos pristaldos, citationes vel testimonia eorum, non valeant, nisi per testimonium dioecesani episcopi vel capituli; nec falsificatus pristaldus possit se iustificare, nisi eorundem testimoniis. Idővel az egész hivatal, mintegy I Lajos korában kimúlt ¹⁾.

A pristald, prestald nevét az eredeti *pörös*d v. *pörös*re visszaállítván, még tovább gyanítom, hogy az **Öspörös**, **Esperes** hivatalnév is vele egy s azonos. a név mai értelemben *archidiaconus*, Kresznericsnél *antistes* is. Mint keresztyén paphivatalnév ily idegen származásra utal; de az a latin: *archidiaconus* és származékai a német és szláv: *dechant* s *dekántól* egészen eltérő, s csupán némileg a német *erzpriester*-vel volna egybe vethető; innét is azonban nehezen volna származtatható, nem említve, hogy az *erz*-ből az *ös* és a *priester*ből a *pörös* átmenet ki nem magyarázható, miként volna megfejtendő, hogy míg a keresztyén népeknél elterjedt *presbyter*, *priester*, *pretre* papi általános és ismertebb, használatosabb elnevezés nyelvünkbe át nem jött, addig a szűkebb, újabb, kevésbé használt: *erzpriester*, régi, közhasználatú és eredeti alakú *öspörös* szavunkban lenne fel? Kresznerics antistessel magyarázván, a szónak *archidiaconus* fogalmán felül álló főpapi értelmét látszik ismerni; ilyen benne csak eredeti magyar pogány vallási papnévből maradhatott volna fel; melyet a pristald, eredetileg hozzá hason *pörös*, *peres* értelme magyarázna, és az *ös* szóvali összekötés ezen *pörösök ösét* = *főbajt* fogná jelenteni. A váradi regestruban az *öspörösök* mellett is (mint a többi bíróságok, sőt egy helységek, talán mint hatóságok? mellett, *pristaldus de villa Kaboy*, *de villa Ladan* st.) ily pristaldok jönek elő alkalmazva (19): *iudex causae Teca vicearchidiaconus*, et *pristaldus Hoth*. — Valjon nem volna-e még szinte ily eredetre visszaviendő a szerzetes házak, conventek előjárója latin *prior* nevének magyaráztására használt régi *perjel* szavunk; különösen így már a honunkbani

1) I. Bartal comment. 1. 345. Müller pristaldus ex antiquit. jur. hung. Pest. 1805, Kollár amoenit. jur. hung. 57.

nevezetes *Prior Auranae* méltóság *arany perjel* régi neve ismeretes. — Talán a pristald, pörös, öspörös név lappang még a krónikai kifejezésekben, hol a Béla alatti pogány forradalmat leírva, annak vezéreit *praepositi plebis* kifejezéssel illetik. kik emelvényeikről a népet buzdítva a pogány vallás visszavételére, Bélától követelik (chr. bud. 114): *concede nobis ritum patrum nostrorum: more paganismi vivere st.* alább: *praepositi plebis praedicabant nefanda carmina contra fidem.* Lehet, hogy a krónikai átírás a magyar pöröst, a korában értelmesb s közelálló praepositus névvel latinosítá, máskép a népvezérek jeleléseül szokottabb kifejezést használhatott volna. A véleményt erősitené, hogy éppen a bilochusok és pristaldokrólí nyomok őket ily falusi népfőnököknek mutatják. Kovachichnál (supl. 1. 8), mint láttuk, a bilochusok: *regales officiales partiales possessionum regalium*; magyarul szerinte királyi *faluispánok*. az akkori pogány párt egyik főnöke Vata egyenesen *ispánnak* nevezetik a 16 századi n. szombati-érdy codexb. (843 tudt. 1. 216); és az előbb említett pristaldusok *de villa* — szinte ily helységi főnökökre mutatnának.

Kevesebbet építék az *érsek* névből ily eredeti hivatalnév keresésére; ámbár az már Otrokócsinak is feltűnt (or. h. 2. 178): *fuisse olim to érsek, apud nostros in ethnicismo maiores, nomen aut titulum personae eminentis, et in aliqua insigni dignitate constitutae, apparet ex hoc, quod ex quo iam christiani sumus, archiepiscopum hoc nomine designemus.* Szabadkozik egyszersmind annak az *archiepiscopus, erzbischof, archeveque* nevekőlí származtatása ellen. annyi bizonyos, hogy hozzá éppen csak az utóbbi francia *archeveque* kimondása mutat hasonlatot, melynek felvétele pedig a legkevésbbé okadatolható; a szó eltérő volta pedig annál feltűnőbb, mennél közelebb jár máskép a püspök az eredeti episcopushoz. Otrokócsi azért magyarázatára majd parth rokonságot keres s egész az Arsaces névig téved, majd csak, a neki mindenütt feltűnő héber-semi rokonságot látja, s e szerint a héber *rassek = confringere* szóval értelmezi: *eo quod superiorum est deliquentes in legem iusto iudicio frangere et si contumaces sint plane comminuere (?) — non dubito autem praedictam radicem olim significasse etiam eminere. nam vox chaldaica ab eodem fonte riska etiam praefecturam significat.* Nyelvünkön ugyan az *ör*s, *ör* hivatalnév kétségtelen, melyre a régi *Eurs, Ursu, Örs* vezér- és számos helynevek egyiránt mutatnak, valamint a már sz. László decr. 3. 2 előjövő *ewrek* — örök, Zsámboki Bonfinihoz mellékelt voc. interpretatiuncula-jában: *finium olim custodes, viarumque observatores*; a zsigmondi esküben szinte *ewrii*, a corp. jur. széljegyzetb. *observatores*; honnét már a *Örkény, Örmező, Örség* st. helynevek (III). E mellett ide tarthatók a szapora *ér* gyöknek: *érem, erkölcs, erő, érem* st. származékai a valor, meritum, dignitas, virtus, vis, energia értelmekkel; s nem kevésbbé az *ere*: camus, frenum, mi hason értelemben, mint például a kormány, gubernaculum az országlásra átvitetett. legközelebb érintkezhetnek még az Otrokócsi által a *rask* = *confringere* és *riska* = praefecturában keresett kormányzás és főnökség fogalmával.

Ezen főpapi nevek, mint *érsek, öspörös* figyelmeztetnek bennünket ismét azon *főpapságra*, minőt a *kádári* s különösen a *rabonbáni, gyulai és horkázi* papfőnökség és szerkezet előnkbe állítanak; melyeknél fogva mi kétség sem maradhat fen, hogy ős vallásunk nem csak nevezetes papi renddel, de kitűnő papi fő hivatalokkal is birt, kiknek kiváló részük volt a polgári kormányzásban, különösen a törvénykezésben. A székelly rabonbáni szerkezet e mellett nyilván egy sajátoságos theokratiai *papfejedelem-séget* és kormányt állít elő, mely azonban, ha a nyomok teljesen igazulnak is, úgy

látszik, idegen befolyás alatt, csupán a székeleyknél, a többi nemzettől különvált életükben sajátágosan alakult jelenségre mutat; ezenül még a magyarra nézve fennmarad a kérdés, valjon a fejedelemség mellett látott főpapi hivataloknál fogva, nálunk is a *fejedelemség összefüggött-e a legfőbb vallási tekintély gyakorlataival?* — Hol egy ős eredeti nemzeti élet s állapotok mellett, egy hason eredeti ős természet-vallási szerkezet létezett, minő nálunk még mythológiánk töredékes nyomain is átlátszik, ott a vallás és szertartási gyakorlatnak egyszerű, ős természeti állapothoz legközelebb álló formáit is kell keresnünk. mint eredetileg a családtya volt polgárilag háza, nemzedéke, és a törzső ismét nemzetség-ágai kormányzója, ügyei intézője, bírāja: úgy volt kétségtelenül vallási főnöke is és áldozára. Itt tehát a kérdés csak az lehet, valjon miután a benső és külső körülmények a nemzetségágakat újabb polgári szerkezetbe s nemzeti létre szövetkeztetik, és ezek egy főbb hatalom alatt egyesülnek, mennyire vitetett át a fejedelemre a polgári főkormányzás mellett a vallási főnökség is?

Ha a hiongnu emlékeket saját őskörünk nyomaiul akarjuk venni, úgy azok fejedelme Tanjouróli tudósításokban egy fejedelmi áldozár képét látjuk (Deguignes 2. 26), ki naponként áldozik a napnak és holdnak, havonként egyszerű áldozatokat tart a nép színe előtt. Több századokkal ezután népeink homályfedte őstörténetére az attilai korról ismét világ derül, midőn újra egy fejedelmet találunk, ki történeti mondánkba elvegyülő idegen hagyományos nyomoknál fogva, egészen már a középkornak, melynek teljes figyelmét magára fordítá, színezetében állítatik elő; és e szerint Attilát már az akkori fejedelmekhez képest, számos, mondhatnók udvari papság, jósok, pythonici, haruspices, vates, veszik körül (Bud. chr. 25: multis pythonicis lateri eius adhaerentibus. Tur. 1. 15: universos aruspices et divinatores, quos . . . secum deferabat, és Jornand. 37), kiktől minden fontosabb vállalat előtt jóslatot kér, állathéleket nézet, de ő már sem nem jós, sem nem áldozár. — Ősibb s eredetibb jelleget viselnek ismét történeti mondánkban az új honba visszavezérő fejedelmek Álmos és Árpád. nem csak mint ős mythosi hősök jönnek elő, természetfeletti eredet és csodás tetteik által; de némi fensőbb vallási ihleteltség színezetével állítvák elő, a mint még a keresztyén krónikási kitételek is mutatják. Álmos nekik almus id est sanctus, pius, benevolus, sapiens st. (Anon. 3), és: donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus tamen potentior fuit et sapientior omnibus st. (Anon. 4). hasonlóan Árpád is: Arpad cuius adiutor erat dominus (Anon. 39). azért ők imádkoznak a népért: Arpad fusis lacrymis dominum orans, suos confortans milites. (u. o.): és mint áldozárok mutatják fel istennek népük színe előtt az áldozatot: Arpad de aqua Danubii cornu implens, et ante omnes hungaros super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit (chr. bud. 38); Almus et sui castrum Hung subintrantes, diis immortalibus magnas victimas fecerunt (Anon. 13, hasonl. 22, 44 st l. XVII); sőt maga Álmos is mintegy megváltói áldozattá lesz (l. XI és XVII). látni ezekben, hogy ha talán nem is mindenkor maga a fejedelem áldozik, s ez csak nevezetesebb alkalmakkor, mint a hon átvételénél st. történik, úgy még is a fejedelemnek a valláshoz szorosb viszony tulajdoníttatik, mint a minőt a fentebbi attilai adatok mutatnak; mind a mellett azonban ezen fejedelmi áldozárság mellett, sőt épen annál fogva is lehetett még a látott sokoldalú főpapi, bírói hivataloknak is helye és saját köre.

Az élénk nyomok még további *papi osztályok, kasztok*, talán *papcsaládok* s kétségtelenül *hierarchicus papi fokozatok* felvételére utalhatnak. A garaboncosokról hagyomány egyenesen egy ily szorosb papi testületi szerkezetre mutat. társas iskolázaikról és körüljárásaikról emlékek csak erre magyarázhatók volnának; s a keleti hason bonzok st. szerzetekkel azonos intézményként lennének tekintendők. Az András és Béla alatti pogány forradalmakról szóló krónikai adatok: a magusok, pythionissák,

aruspices st. papi nevek alatt, különmemű, összetartó paptestületi egész seregekről szólnának; és a táltosi, magusi magyarázatok: tana, dana, tanács, tan st. értelmei, nem kevésbbé collegiális életet, intézményeket, iskolákat feltételeznek. Főpapi elnevezéseink különféle papbírói minőséget, és kitünőleg a rabonbáni, gyulai és horkázi szerkezet, teljes kiképzett hierarchicus fokozatot állít elő; sőt az utóbbi, majd nem theokratiai papkormányt. míg a mennyire a Gyula név, az erdélyi vezéri családi névként mutatkozik, hinni engedi, hogy ily papi s főpapi kormányzói hivatalok egyes *családok örökösödési jogaként* fentartatnak, — mint például a székely krónikában is a rabonbánság így tűnik fel, mely szerint a fő rabonbánság Zandahámon, Uopoletten st. át a mai Sándor családban állandóul fen lett volna, s hasonlóan talán a többi kisebb s nagyobb rabonbáni s horkázi hivatalok, mint az egyes székely nemek s ágakbani örökösödéssel fenlevő hivatalok volnának veendő, — s e szerint nyilván egyenesen *papi családok* forognának fen, talán némi *kaszt*, *várnai* minőséggel; s kérdeni lehet, vajon talán még amaz *Zer*, *Mágócs*, *Deák* st. (l. f.) családnemekben is viszhangzanak? — Más felül ismét e felvétel ellen küzdene nemzetünk nomád, vándor, barang s kitünőleg hadkalandor, hadviselő állapota; mely, mint tudjuk, ily intézményeket aligha ápolhat, keletkezésüknek és kifejlődésüknek nem igen ad alkalmat; egyébként ezzel csak további kérdések merülnek fel homályos őskorunkra nézve, vajon a nemzet állapota mindenha nomád, barang volt-e? s nem létezhettek-e már ezen intézményei egy régibb őskorban, melyből már csak amaz állapotba, melyben mi tudjuk nemzetünket, csupán áthangzottak, s meglehet, hogy a mai honbai költözéskor már mindezen hivatalok nagyobbára kimultak volt, vagy mellékesen, mint bíróiak, mások aljasultan a bűvösi képzetekkel tartattak fen, és hogy mi csak ily másod emlék nyomán bírjuk már mindezen homályos s határozatlan emlékeinket; ha bár másrészt áll az is, hogy, ha mind a kettőről, t. i. a nomád állapotról s ily kaszt szerkezetéről a fogalmak azok szélsőségig menő következményeikig ki nem terjesztetnek, úgy azok egymással könnyen megegyeztetetők is lesznek.

Emlékeink a papok mellett fentarták még *jós-* és *pap-nőink* nyomát is. Itt utalva általában már az előbbi cikkben tárgyaltakra, — hol bőven kimutatvák már és taglalvák a nyomok a fensőbb női lények és papnői képviselők közt elvegyülő fogalomzavar-szülte képzetekről, miként mindazokban már egyiránt papnőink emléke is tükröződik — csupán a papnőinkről fenmaradt történeti adatról akarok emlékezni. Az András és Béla alatti pogány forradalomról tudósítás említi őket is a magi és aruspices mellett: *pythonissae*, tehát: *jósnő* névvel; s bár az adat a továbbiiban őket is csak a bűbáj s varázsolás (per quorum incantationes) gyakorlóiként állítja elő; még is e megett is épen úgy kereshetünk magasb papnői személyzet s működésről emléket, valaminthogy ilyet az egyszerű magi, aruspices, pythonici a helyt papneveink megett, támogatva más emlékeink által, felfedeztünk. ezen általános vagy lealacsonyító kifejezéseket, mint már többször figyelmeztettem, akár az azon időbeni már elaljasodott pogány hitbeli állapot, akár a feljegyzett hagyományban az ős hit feledése, akár krónikai leíróink keresztyén hitbuzgalma szülheté. Látni mind ezt a további tudósításból, miként ezen pogány papnők még *dea* — *istennőknek* is nevezvék; de multis autem *deabus suis* — t. i. a Vata János által maga körül gyűjtött pythonissák közül — una *nomine Rasdi* capta fuit a christianissimo rege Bela, et tandem in carcere fuit reclusa, donec comederet pedes proprios ibidemque moreretur; itt egy fő papnőről emlék is fen volna még tehát, hogy annak *Varasoló* a hivatalneve, azaz *Varázslónő* a sajátlagi rontott Rasdi helyet, már tudjuk (IV, XIII), hasonlóan a szó s név nevezetes jelentéseit, minél fogva az a kuruzslási s varázsolási mai közönséges értelmén túl magasabb jelentéssel áll, s mellette a *dea* — *istennő* kétségtelenül tanúsítja, hogy a helyen nem aljasult

értelmű kuruzsnőkről van szó, de az istenséget képviselő, vagy istennői tekintélyben álló, vagy magoknak illet tulajdonító *pythonissa* – jósnoőről.

Felesleg végre talán mondani is, hogy mindezen rövid történeti adatok, zavart hagyományaink, vagy csupán homályos hivatal- s névemlékeink, mint a papnői, úgy a többi papi hivatalok körét, állapotát, szerkezetét, foglalkozását előttünk nagyobb részt még homályban hagyják. — Mily befolyásuk lehetett a nemzeti életre, a családira; mennyire vettek részt nem csak az élet különféle ünnepélyes jeleneiben: mint a házasság, születés, eskü, nyilvetés (sorshuzás), bíróság, kárhozat-s átok-mondásban, a csatákban, temetéseknél? — de a nyilvános isteni tisztületben is: miben állottak áldozati, imai, ájtatossági, jóslati, bűvészi szertartásaik, talán ünnepélyes ruháik vagy különböztető jeleik, szent eszközeik, jogaik, előnyeik? azonkívül, mit már a fentebbiekben ide nézöt emlékeinkből kinyomozhattunk, s belőlök okszerűn véleményezni birtunk, s mit még a jövő cikkekben az istentisztelet körül elmondandunk, alig lesz mi egyéb határozottabb, adatok hiányában felhozható.

XVI. SZ. HELYEK. OLTÁROK. BÁLVÁNYOK. JELVEK.

Istentiszteleti helyek. fák, falvák, ligetek, sz. és királyerdők, hegyek ormai: Áldomás feje, Tűzhalom, Ör- és Sírhalom, Kádár halma, Öthalom, Forgóhalom st. Bondavár, Feltűz, Pogány. Bálványos- és Tündérvárak. Keveháza. Vár, egyház, csarnok, udvar, terem. — Oltárok, oltárkő, menedékkő. — Bálvány, báva, balita, helynevek, emlékek. bálványkő, bábakő. — Jelvek: kard, nyíl, zászló, bárd, buzogány. Jelvek használata. számok.

Bár mily szűken folynak a következőkben tárgyalandókra nézve adataink, még is tág véleményezéseknek nyitnak tért. meg kell választani az időt, körülményeket és tárgyakat. Az őskorban, a kevésbbé megállapodott polgárius létben, csak alkalmilag választott helyeken ment végbe a köz isteni tisztelet; a természetiszteletnél fogva, leginkább az erre alkalmas helyeken. Népekről, mint a hinduk, kiknél ma nagyszerű pagodok emelkednek, s a szikla barlangok óriási templomcsarnokokká alakítvák, őskori emlékeik tudják még, hogy eredetben csupán a Ganges forrásainál s a tavak partjain, a szikla barlangokban tarták isteni tiszteletüket (Benfey ind. i. h. 17. 186). legrégibb vallási törvénykönyvük a menu sem tud még templomokról, s a vallási szertartások gyakorlátát, a magány- vagy köz-ajtatossághoz képest, otthonra vagy a szabadbani gyülekezeti téreikre szabja. régi énekeik szerint a nagy loáldozatok tágas téreken tartattak, s az ezt követő áldomásra az összegyűlt nép számára legfeljebb sátorok ültettek (Nork myth. 6. 62). A skytháknál (Herod. 4. 62) szabadban állott a galyakból készült alkotmány, melyre az istenség kard-jelképe tüzetett. hasonlóan az alanoknál, Ammian. Marcellin. (31. 2) szerint: *neo templum apud eos visitur, aut delubrum, ne tugurium quidem culmo tectum cerni usquam potest, sed gladius barbarico ritu humi figitur nudus.* a hiongnu fejedelem Tanju (Deguignes 2. 36) szabadban végzi áldozatát népe színe előtt; mindennap kimén sátorából, mely Inchan hegyén állott, hogy reggel a napot, este a holdat imádjá.

Istentiszteleti helyek. Hogy őskorunkban hasonlóan végeztetett az isteni tisztelet alkalmilag választott bizonyos helyeken, nemzetünk költőző, vándor, barang élete gyaníttatja; hogy az ily helyek az ős természetvallási tisztelethez alkalmazva választattak, a természetilem tisztelet feltételezi; mint ezt emlékeink is tudják még. László törvénye (decr. 1. 22) tiltja még a források, vizek, fák s kövek melletti pogány áldozatokat: *quicumque ritu gentilium iuxta puteos sacrificaverit, vel ad arbores et ad fontes, et lapides oblationes obtulerit.* az adat értelmét és érvényességét az illető helyeken

(VII) már igazolva láttuk. a vitziszteletnél (VII) s a vízszellemekről (IV) hagyományos regékben a *vizek*, *források*, *folyók*, *tavak partjain* tartott vallási tisztelet s áldozatok nyomai tüntek fel. — Hasonlón láttunk *tisztelt fákat*, mint különösen a dió, a szádok, a kazar jazad-fa st. melyek kétségtelenül az alattok, hűvös árnyokban tartott isteni tiszteletnél fogva, maguk a vallási áhitat tárgyaivá, az istenség székvévé, sőt képévé lőnek. nevezetesen jött elő még így a körte-fa, mely alatt II András okirata (I. VII), bizonyos időben gyűlekezeteiket tud: *arbor piri ubi fit congregatio puerorum*¹⁾. Kresznerics (szót. I. 149) a számos *fa* szóval alakított helynevekről mondja: *fa*, *contractum ex falva*, hoc certe sensu sumitur in subiunctis vocibus, nisi malis denotare *fanum*. akarja-e mondani az utóbbi véleményben, hogy ezen nevekben péld. Asszony-fa st. a *fa* a latin *fanumból* eredne? — mi helytelen — vagy inkább, hogy a magyar *fa* és ebből a megkülönböztetésül pleonasmussal alakult *falva*, *annyit tenne sajátlag, mint fanum?* a *falva* ugyan a *fal* — murus-tól jőne; de mennyire valószínű, hogy eredetileg a *fal* fából volt; az első lak és templom az árnyékos terebély *fa* körül, természetesen *fa* s fonott galyakból alakult; s csak később kapta, az általánosb kőfalak divatozásával a *fal* mai sajátlagi ily értelmét. A *fa* szóval előjövő helyneveink ma nagyobbára a szentek neveivel összetevék, mi a véleményt erősíthetné, hogy a pogány szent *fa* helyébe, a szent kápolnája épült. Különösebb nevek még e mellett *Heles fa* f. Baranyáb. *Három fa* f. Somogyb. *Him fa* f. Vasb. *Asszony fa* több helynév. *Bes fa* f. Vasb. *Iba fa* f. Baranyáb. *Sal fa*, *Tima fa* Vasb. st. — De bizonyára nem csupán így egyes források és fák voltak a kiválasztott helyek, de különösen már — mint minden népeknél dívott vallási szokásokból látjuk — kellemes *berkek* és *ligetek* hűs, homályos, titkos árnya, körülök csörgedező forrásokkal, lehettek a kedvelt helyek, melyek a természet emberét vallása ily helyekeni gyakorlatára vonzották. itt képzelheté istensége lakát, hol az az erdő homályában honol, a lengedező szellő fuvalmában (I. lég VII) nyilatkozik. itt nyújtá neki a megpihenő vadász a leöltött vadat, s a nyájor nyája zengéjét áldozatul; s méltán, azon időben, mond Grimm, midőn az építéset e népek között még csak a durva kezdet fokán állott, sokkal méltóbban képzeltehetett az istenség a szabad ég alatt, terebélyes sudar fák árnyéka körében honolva, mintsem a tehetetlen s ügyetlen kezek alkotta alacsony kő- vagy fa-hajlékok közepett. jól fejezi ki Tacitus az ős germán e nézetet (9): *nec cohibere parietibus deos, neque in ullam humani oris speciem adsimulare ex magnitudine coelestium arbitrantur, lucos ac nemora consecrant*, deorumque nominibus adpellant secretum illud, quod sola reverentia vident; ezen képzett magasztos bizonyítványakint állanak előttünk még az őgermán — ma ferdén gótnak nevezett — építéset remekei, magasra feltörekvő ágas, erdőket s fákat utánzó falazattal.

Emléinkre nézve ily fényes tanúságokkal nem birunk; ős vallásunkból keletkezett művészetünk sarjait ki nem mutathatjuk, mert művészetünk — nincs. őskorunknak nem volt tacitusi remekírója; homályos emlékeink töredékein át lövel csupán egyegy földérítő sugár keresztül, melyet a setétben világul felfogok. . Grimm (64) véli, hogy a német pogány vallási tiszteletnek szánt erdők nyoma keresendő még a gyakori *szent erdők* elnevezésében, mint ezek az okiratokban is előjönnek: *sacra silva*, *heiligen forst*, *heiligvorst*, *hillige holt*, *praedium in sacro nemore situm*; hasonló

1) I. az auxerreai nevezetes körtefa pogány tiszteletéről adatokat Bolland acta sanct. 34 júl. vita s. Germani 202: erat arbor pirus in urbe media, amoenitate gratissima: ad cuius ramusculos ferarum . . . capita dependebant, ezeket a még félkeresztény Germanus, a város kormányzója aggatja rá; a város püspöke Amator megint: „desine quares haec jocularia, quae christianis offensa, pagani vero imitanda sunt exercere. hoc opus idololatriae culturae est.” még kimerítőbben írja le Herricus (876 körül) költeménye, mikép függnek le róla a szárvasok és vadkanok fejei, s a népek mi gyönyörre telik ezekben, az állatok ezen csontváza, exuviae, oscillae, fákra függesztése már pogány áldozati szokás volt, I. alább.

szinte a *királyi erdőkben* (königliche bannwälder) a középkorban, melyek közönségesen, mint pogány szent helyek a fejedelmektől lefoglaltattak, a pogány vallásgyakorlat megátólasára; de még mint ilyenek a régi vallási szokásnál és tekintélynél fogva különös menedékhelyi joggal bírtak, tiszteletben állottak, közönségesen ott emelkedtek helyükön keresztlyen egyházak, zárdák. mi már figyelmet az okiratainkban gyakori kitételekre: *foresta sanctorum regum* (cod. dipl. 5. 1. 157), *silva regalis* (u. o. 6. 1. 45), *silva regis* (u. o. 5. 1. 45), *silvam nostram királyerdeje vocatam*. nevezetesen jön elő még a bakonybéli apátságot alapító sz. Istváni okiratban (1036 cod. dip. 1. 327): *in illo loco, qui Béél dicitur, in sylva bocon, quia divino cultui videbatur mancipari valde idoneus* . . s. Mauriti monasterium incepti construere. . . sunt praeterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter sic vocantur: *Hegyes-Kuw, Kertes-Kuw, Fejér-Kuw, Odras-Kuw, in his a quocunque homine fuerint ferae interfec-tae, dimidiam partem illarum ministri abbatis accipiant cum cutibus earumdem*. — a hely igen emlékeztet hasonló kül pogányemlék nyomokra, miszerint a szent liget körében nem szabad a vadakat megölni, ha nem ha az istenség áldozataul; s a leölt, feláldozott vadak teteme egyes részei, feje, bőre felfüggesztetnek a szent berek fáira: *corpora suspenduntur in lucum* . . is enim lucus tam sacer est gentibus, ut singulae arbores eius ex morte vel tabo immolatorum divinae credantur, mond bremai Adam még az Upsala melletti svéd szent berekről. idővel, valamint ezen szent erdők királyi erdökké lesznek, elvonva a pogány közhasználattól, s körükben kápolnák, zárdák épül-nek, úgy a határunkban elejtett vad egy része az egyházat illeti. nevezetesen áll a fen-tebbi helyen a négy szikla által kijelölt kör erre nézve; a nyom igen nagy gyanut gerjeszt, hogy ezek között állhatott a szenthely, a szent erdő, melyek között azután a helyen a zárdá épült; lejjebb még a kövekről további nyomok a véleményt erősítendik. Sok helyütt fenlesznek még ily *erdőkről, ligetekről* különös regék. Félegyházától Radna felé (ma bucsujáró hely) van egy erdő, hol egykor a tündérek lakása lett volna, ma is még az elátkozottak kísértetes alakjai láthatók ott, az erdőben olykor fehér-kigyókat lehet látni, s utánok pénzt találhatni, mert csak ott fekszenek le, hol a föld alatt pénz van s magokhoz szívják st. (l. az adalékokban). itt a tündérlak egyiránt a helyen tisztelt tündérekre, vagy az ott lakott jós papnőkre utalhat; mikép így mindig elvegyülve jönnek elő hason mondák a féek s druidák emlékével elvegyülő berkekről, pogány oltárkövekről az úgy nevezett dolmen-ekről a kelta-gall regékben (l. Schreiber feen 23); és a kigyó is ismét itt az istentisztelet körébeni jós állat lehetne. hasonló tündéri st. mythosi képletekkel merülnek fel még körülmenyesben más régi várakról, romhelyek és sziklákról regék, melyek már így hasonlóan pogány vallási tisztelet helyeiül jelenkeznek; s melyek mellett ott állhatott még a később kiirtott s feledett erdő, miként a hegyek és sziklák mellett, melyek még szinte hasonló istentiszteleti helyekül lesznek veendő.

Kiválság ugyan is ezen utóbbiakon a **hegyek** magasságain s ormozatain helyt foglalt áldozatokra látszanak mutatni emlékeink. Anonym (16) tudósítása szerint: Turzol . . . *cacumen ascendit, et montem illum a die illo usque nunc montem Turzol nominaverunt*. tunc hi tres domini (t. i. Ound, Ketel és Turzol) *super verticem eiusdem montis* . . in eodem loco *more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt*; nem kételkedem, hogy többi így különösen felemlített hadjárat s győzelmi nyughelyeiken is, melyeket bizonyos hegyek magasságán választanak, hasonló áldozatok foglalnak helyt, mint (u. o. 15) *Saturholmu* — Sátorhalmánál, hol: *parvus fluvius manans a Saturholmu descendit in Bodrog*, megpihenve a folyó feletti halmon sátozt utve áldozhattak; vagy *Pannonhalmán*, hol a szent forrásnál táborozva Árpád a hegy tetejéről széttekintvén, Pannonia gyönyörűsége feletti örömeben, bizonyára áldozat és áldomás tartással vigad (u. o. 50): *dux Arpad et sui milites, sic eundo, iuxta montem*

sancti Martini castra metati sunt, et de fonte Sabariae, tam ipsi, quam eorum animalia biberunt, et montem ascendentes, et visa pulchritudine terrae Pannoniae, *nimis laeti facti sunt*. (az utóbbi kifejezés többször így az *áldomás* mellett használva a névtelen jegyzőnél, igen megfelelőleg az áldomási vendégeskedés és lakomázásnak, mely a pogány áldozatokat közönségesen követé); a tény emléke sokáig fenforog még e kúthoz ragadva, mely, mint láttuk (VII), még szinte *fons sacer* és *caput Pannoniae*-nak nevezetik. Mindezen hegyek mellett így a *folyót*, a *szent forrást* látjuk, minő amaz szent erdők közelében is, vagy azokon keresztül csörgedezett ¹⁾; s kétségtelenül magát a halmot s hegytetőt is fák köríték, vagy az ormozaton nagyszerű kövek és sziklák állottak, melyek mintegy alkalmas áldozati oltárul szolgáltak. Nekem ilyenekül tetszenek még a különös egykét *hegyoromról* és rajtok levő *nagy kövekről* tudósítások; mint Rogernál (carm. mis. 40) a tatár menedékhelyről: erat . . . infra silvam *mons mirabilis et excelsus, in cuius summitate lapis et petra fundabatur terribilis*, magna eo hominum et mulierum confugerat multitudo. hasonlóan a szepesi **Menedékkő**, Lapis refugii (Vagner analect. Scep. 1. 393), három oldalról a Béla s Konráda folyóktól körülvéve, zárdahely s a tatárok elől menekedők helye. Úgy látszik, hogy a néphagyományban és regében ily régi szent s áldozati helyek, különösen ily *menedékhelyek*ül tekintettek már, vagy hogy sajátlag ezen rejtett szikla üregeik miatt választattak különösen istentiszteleti helyekül, hol a véres áldozatok véghez mentek; a hit szentségei, jelvei rejtve, őrizve valának. Karvaly romvára melletti pécsújfalvai sziklás bércezen álló régi romfalról beszéli a rege (Tompá 96), hogy az egykor *őseink áldozó helye* lévén, a bűrőlvel bír, hogy annak ki fegyvert viselve, vagy véres bosszút forralva közeledik feléje hozzáférhetetlen, és a tatárfutáskor e hittel ide menekülő ezerek életét megőrizte a bérc. valószínűleg ilyen lesz Rogernál a csodás *mirabilis* hegy is, melyen a *petra terribilis*; és a szepesi menedékkő: *Lapis refugii*. Hontban a jenői hegységben Diósjenő és Perőcsény között, a bérce erdőség egy nyílásán, körülbelül hét, tisztafehér, toronyalakú kőszál emelkedik, mintegy félkört képezve; a nép e kőszálakat **oltárköveknek** nevezi, s rólok általában a körülalakó műveltebbek is azt vélik, hogy ott pogány őseink áldoztak; a félkör közepén van egy mesterséggel vésett kerek verem, melybe a sejtalem szerint, az áldozati barmok használatlan részei vettettek; szomszédságában állnak a **Pogányvár** és **Kamorvár** nevű rom várhegyek (l. az adalékokb.). Csik-székben (Benkő K. Csik-gyergyó és Kászán leir. 19) **Áldomás feje** és **Bálványos** (l. al.) nevezetű hegyek, kétségtelenül ily helyekre utalnak. hasonlóan a Kezdi-Vásárhely melletti **Tűzhalom** nevű domb, melyen, régi szokás szerint, minden arra menő székely még megpihen. Talán ilyeneket lehetne még keresni az okiratainkban már csupán határjelek-ként említett különös *halmokban* is, és *kövekben*: *monticulus in quo est lapis magnus positus* (cod. dip. 6. 1. 247), *lapis rotundus coopertus terra* (u. o. 3. 1. 67) st. miután már csak ily határjelekül felemlítve bírjuk bennök pogánysírijaink (sepulchra paganorum, pagan ser) és bálványaink (l. al.) nyomát is. Valjon még a későbbi korból is ismeretes **omult regli** bírósági vagy **őr-halmok**, melyeken az országban törvénytartó királyok, nádorok s országbírák sátorukat felítve törvénykezési gyülekezeteiket tarták (l. Perecsényi Nagy L. 819 tudgy. 2. 104), nem maradtak-e fel még a régebbi pogánykorból ily emlékezzettel és használattal; midőn tudjuk, hogy ily gyülekezetek, törvénykezések azonos pogány vallási gyakorlattal függöttek össze, s különösen a papbíró-ságnál fogva is, így kellett helyet foglalniok. az ily helyekül véleményezett (felj. id. hely.) nehány halom neve már is nevezetesen jelenkezik, mint a *Batai halom*, *Száz*

1) Mone (symb. 5. 1. 427) szinte akarja tudni, hogy a magyarok istentiszteleti helye a folyók mentében, Duna szigetein, a hét víz (?) partjain és hét várhegy magasságán volt. az utóbbi az erdélyi terra septem silvarum vagy castorum lehet. de ezek ma már bizonyossággal ki nem jelölhetők.

halom, Csürsz-, Raad-, Kádár-, Leel-halma st. *Eurhalom* (Nyiregyháza mellett l. Vahot magy. képek. 2. 123). a régi vezéri nevek mellett kitünőleg a *Kádár* név utalna ismét a papbíróági hivatalnál fogva, ily vallási bíróságok és gyülekezeteknek e halmokon tartásáról véleményre; míg a *Batai halom* és *Száz halom*, nyilván a nevezetes hűnhalmokkal (XII és XVIII) azonosul, hol a *halottak sírjai, halmjai* felett tartathattak volna vallási áldozati gyülekezetek.

Mert kétségtelenül már ily különös vallási szent helyekül vehetők, mint az egyesekre nézve halottaik sírjai, úgy az egész nemzetre nézve a nagyobbyszerű *sírhalmok*, melyek kitünőleg a csatában elesett hadak, a hősök, vezérek és fejedelmek felett emelkedtek. az egész őskorban így látjuk a halotti tiszteletet, mint vallási szertartást gyakorolva; s akár hogy már olykor talán a halottak szenthelyek körébe temettetnek el, folyamok mentében, fák alá s halmokba, vagy hogy az elhunyt sírján emeltetik a domb, körüle fák ültetnek, reá kövek állíttatnak, s felettök mën végbe az áldozat a halottakért, elvegyülve az elhunyt hősök tiszteletével az isteni tisztelet, — ezen sírdombok lesznek a különös vallási gyülekezetek helyévé. — A nomád barang nép mire felkerekedik állapotása helyéről, felszedi ősei csontjait, egy pár bálványa szentélyével, s tovább viszi magával. mire azonban a nemzet tartósan letelepedik, tisztelet köti a földhöz, melybe őseit temeti, a helyet igyekszik kijelölni, halmot emel fölébe, követ állít rá; kerítéssel fogja be az erre választott kitünő fekvésű helyeket, bájos ligetek árnyában csörgedező folyamok mellett jelel ki a sírnak helyt; a síron a kő áldozati óltárrá lesz, vagy kőbálvány alakká emelkedik; a bekerített tér ezentúl a szent hely, a sír kövein mën az áldozat végbe, a fákról vagy a kerítés karóiról függnek le a feláldozott állatok csontjai, bőre, a hős sírja körül leölt szolgái, lovai kitömött bőre állíttatik fel (l. XVIII); az emberi áldozat idomult kő a síron bálványnya, a félisteni hős tisztelt képévé lesz. Ezen fokon találhatja már sok helyt az új hit a pogány népet, s az egyszerű sírkő elpusztul, vagy feledve vesztgel magával a feledésbe jött halommal együtt; a szent fa levágatik, a liget kiirtatik, vagy csak mind ennek helyébe: a fából s kövekből épül az új egyház; még csak néhány híve az óvallásnak, s megszokásból zarándokol a helyhez, végezve a víznél, valamennyi szent tárgya emlékezetét túl élő elemisztetele gyakorlatát; az egykori szent fának és a sírkőnek csodás erőt tulajdonítva, azt áldozatával tiszteli, míg a törvény ettől is eltiltja: quicunque ritu gentilium iuxta puteos sacrificaverit, ad arbores, fontes, lapides st. reatum suum bove luat. a szent erdő királyi erdővé, a pogány áldozati jog új egyházi jogcímé lesz, a fákról és kerítésekről lelőgő állatokról emlék és szokás babonába tér; juhászaink akjai körül a karókra még kitűzvék a ló- és számfőkö, melyek által ő mai babonás hite szerint, megvédni véli nyáját a farkasok ragadozásától; a mező csősze a legelőtől elkerített rét felhánt töltésére feltűz egy pár ló-csont főt, mert, mint nekem mondja, így a világért sem fogna a ló azon keresztül a tilosba menni. a monda pedig beszéli még (IV), hogy a boszorkány kerítésen karóba tűzvék az általa megölt emberek fejei, béleikből maga a kerítés vagy fonal készül. És a boszorkány rege még nevezetesen legtovább tartja fel emlékében az egyes pogány istentiszteleti helyeket, a boszorkányok összefüvetit még a régi *Kelenföldi*, mai sz. *Gellérthegy*, áldozat helyén, a *tokaji v. tarcali Turzoli* áldomás hegyén, a *Kopasztetőn*, Szegednél az *Őthalmon*, a *Forghóhalmon* st. említve.

De mint ez valószínű s mondhatnók kétségtelen rajza az őskori vándor népeknél szent helyeknek, úgy az állapot idővel, hosszabb letelepedés által ős alakjából önként kivetkezik; lehet, hogy már régibb székeinkben, hol őseink állandóbban időztek, ős művészetük fókán a sírok feletti kőhalmok ravatalokká és házakká, a szent hely körüli kerítés fallá emelkedett. legalább, hogy ez hazánkban megtelepedésükkel így történt kétségtelen, ha bár határozott adatok híjával vagyunk is. Létezhetek ugyan ekkor is és ezután is még sokáig az itt ott épült templomok mellett szabad sz. helyek, hegyek, erdők, vizek

melletti áldozatok, s ezek gyakorlata az új hit felvétele után is tovább maradhatott fel a pogány maradványban, mint az átalakult vagy lerombolt templomokbani istentisztelet. De a mint a lakás a sátorokból fa- s kőhajlékokba tért, úgy nem soká késztetett az ilyeneknek vallási célokra való alkalmazása. Az attilai hún korbóli fényes lakokróli tudósítások feltételezik, hogy ily szent helyeik is voltak. Árpád betérve (Anon. 42) a hún királyi lakba — *civitas, palacia* Athile regis — ott tartja vezéreivel győzelmi áldozatait és áldomásait. A tárnokvölgyi hún csatában elesett Keve vezér felett már nem csak, mint a krónika mondja (chr. bud. 16): *statua solemnitas lapidea*, csupán *ravatal*, hanem mint az ott felemlített név: **Keveháza** még tudja, egyenesen ház, s bizonyára *szent ház* emelkedik. Gyanítható, hogy a hely felett is, hol Árpád eltemetetik (Anon. 52): *honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis* (forrásnál? *caput fluminis*), *qui descendit per alvum lapideum in civitatem Athile regis*, már a pogány időben ily ház és templom állhatott, s Anonym szavai: *ubi etiam post conversionem hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur alba st.* csak annak keresztyén egyházzá átalakításáról emlékezhethetnek. Diplomatariumi nyomaink is, melyek mint mondók igen gyakran tudnak a határhelyek st. felemlítgetésénél régi pogány sirokról, bálványok és sz. fákrol, ily alkalommal emlékeznek még régi *templomhelyekről* is, mint már 1224-ben: *ubi antiquitus fuit ecclesia* (cod. dip. 3. 4. 467).

Kétségtelenül azonban ilyen vallási tisztelet helyeül áll a székely rabonbánok **Bondavára**, mely a N. Küküllő folyam jobb partján, egy magas, kerek sziklahegyen épült volt, hol a székely krónika szerint (276), a *rabonbáni sacrificium gentis* tartott. a vár a későbbi pogány mozgalmak között, miután még a székely áldozó pohárral az utolsó rabonbánok benne honolnak, s bizonyosan áldozatokat is tartanak, András és Béla alatt a rabonbánoktól elvétetik s lerontatik ¹⁾; mely időben, valamint már különösen a székelyeknél az egész pogány rabonbáni szerkezet, mint láttuk (XV), megváltoztattatik; úgy a többi pogány tiszteleti helyek is lerontathattak, s a maradványok megsemmisítettek. s úgy látszik mintha ez általánosan magyarorszáiban is akkor az András és Béla alatt elnyomott pogányság idejében ily helyekkel történt volna; így említenék még azt krónikáink helyei (Tur. 2. 4. és bud 41): *illud Zabolch . . etiam castrum* (tehát több is) *temporibus Andree, Belae, Leventae filiorum Zaar Ladizlai per commune consilium hungarorum est confractum*; bár Podhradsky (839 tudt. 1. 159), szerint ez azért történt volna, mivel királyi engedelem nélkül épült védvár volt. s e tekintetekből gyanút gerjeszt az Anonymnál (16), már előbb pogány áldomási helyre magyarázhatónak kijelölt *Sátorhalma*, mert Ketelnek itt emelt régi vára szinte ez időben Endre által annak utódától kicseréltetik; ámbár Anonymnál szinte két ok is áll erre felhozva, mert, um. a királynak vadászatul alkalmas volt, másrészt orosz neje miatt, hogy a császár beütésére közelebb legyen honához. az első ok magában, a szent erdőkből lett királyi vadász erdőkre is utalhatna. Valjon ily nyomok kereshetők volna-e még az egy pár felületes vizsgálat által előhozott emlékekben is, mint a Bárány (827 minerva 145) által említett Borsodmegyébani Tibold, Daróc és Kács helységek közt állítólagosan létezett *Árpád váráról*, melynek, um. maig még sáncai láthatók, s később Eurs birtokához tartozott volna, kitől a kácsi templom építettvén, az egyik falába berakott kővén ma is a felírás volna olvasható: „*Dux Eurs Deo suo anno 900.*“ a felírásnak, mint ily eredetinek felvételéről természetesen nem lehet szó, hanem igen is talán régibb hagyományról, mely ott netán még Eurs által épített pogánytemplomnak keresztyénné változtát később feljegyzé. épen úgy, mint Erdélyben *Árpád áldozó helyén Deésnél*, a hagyomány nyomán később a *magyarok kápolnája* épül a latin

¹⁾ szék. pog. krónika 286: sic deterriti rabonbani rescissis omnibus actis poculum retinuit, nec amplius arcem Bondavár sibi vendicare potuit, Sombory i. h. László alatt a tatárok által lerontottának.

felirattal, csupán a tény emlékére. Nagy-kászon Csikban, **Feltiz** falu határában Kővári (rég. 244) szerint „*kapolna áll, miről az a hagyomány, mikép őseink itt Ázsiából hozott vallásuk szerint még áldoztak volna.*” ma sz. Katalinnak van szentelve. — a **Feltiz** név feltüz volna talán s kitünőleg tűztiszteleti helyre mutatna, mint a Kezdi-vásárhely melletti Tűzhalom (I. f.). Sombory (i. h.) szerint is sz. István az erdélyi pogány gyulai és rabonbáni forradalmakat elnyomva a csik-somlyói áldozathelyen Salvator tiszteletére — a maig híres bucsujáró helyeni — kapolnát emelteti, melyet a nép **Sikátornak** nevezett.

Erősben igénylik az eziránti figyelmet még a nevezetes várnevek, mint **Pogányvár, Bálványosvár, Tündérvár**. Nevezetesen így jő már elő Hontban a jenői hegy-ségben fennlévő hagyományos pogány Oltárkö áldozó hely melletti romok egyike a **Pogányvár** névvel. hasonlóan Erdélyben Mezőbánd mellett, egy már minden nyom nélküli várhely neve **Pogányvár**, és egy másodiké Szilágy-Somló mellett is (Kővári rég. 175, 178); mind a kettőt még élénk rege környezi; az elsőnek üregei még minden kilenc évben megnyílnának, belőlök tündérek járnak a kútra vizért, meddig a szerencsés a föld alatti kincscsel megrakodhatik. miben igen találólag állna ismét a vonás: az elsüllyedt átkos s egykori szent s boldog helyről, valamint a tündérekről tudat is, sajátlag talán a pogány tiszteleti hely papjónőivel elvegyülhet. a másíkról a rege megint az őskori épületek s különösen templomokról nevezetes vonást beszél, hogy a mit nappal építenek, azt éjjel az angyalok lerontják; de már magában az, hogy a várhelyek még romjaikban sem állanak, s csak hogy a hagyomány jeleli még őket, mutatja, hogy azok mint ily pogány tiszteleti botrányos emlékü helyek teljesen szétduadtak. — Azonos értelemmel vélném veendőknék a **Bálványos** nevű várakat, melyeket Apur már Timon-nak felemlít (imago. hung. adit. 4. 11), ily nevű három vár létezett volna Erdélyben K. Szolnokban, Kezdi- és Csikszékben, az utóbbi a **Szépvíz** nevű folyam mellett; s az előbbi sz. Anna tavánál, hol maig szinte egy nevezetes bucsuhely létezik. történetük összefügg már különösen az erdélyi tatár (kétségtelenül pogány kún és besenyő) berohanásokkal, s a nemzeti székely pogány mozgalmakkal. rólok még krónikai regék s feljegyzések is fennvoltak, a bennök talált pogány ábrákról, az ott lett elsüllyedt, átkos, kövé vált kincsekről, mint az, i. h. a kőkutya alakjáról is említetik még, mely összetörve arany tömeget adott. — A székely krónikában (286) szinte a besenyő berohanások nyomán említetik, hogy, a mennyire az értelmet kivethetni, az ellennel tartó bálványos-vári székely pártosok, a besenyőkön győzelem után Béla korában lenyakasztattak. egyébkint **bálvány** nevük még lejobb sajátlagi jelentésével is előkerül. — Az erdélyi számos **tündér-várakról** regéket, a mennyire azok építése a tündéreknek tulajdoníttatik, vagy csak a tündérek által egykor lakottaknak mondatnak, már illető helyén előhoztam (IV, V); jelentésök ott több tekintetben felmerült, s itt csak figyelemzetek, hogy ezeknél különösen már a nézet is, emlék s hagyomány fenforoghat: miszerint sajátlag a helyek egyiránt a tündérek tiszteletének szánya lehettek, valamint-hogy az e helyekeni tündérekről emlék a jóspapnőkre is mutatna, kik ily istentiszteleti helyeken tartózkodtak. Nevezetesen beszél még a Biharbani Telegd melletti **Tündérvár** nevű romról a rege (Lugossytól gy. 319): hogy benne egy hatalmas tündér lakott, a vartérségen minden héten vásár volt, s azért, hogy a tündér ezt megengedte, egy szűzleányt kellett neki adni; a tündér egy hétig mulatta magát vele, s akkor a vár ablakából a mély vízbe lőtte. ezen adót több évig szedte a körülalakó néptől, míg végre um. egy tündéres erővel bíró leányt hoztak neki. ez kieszközölte a tündértől, hogy meg kegyelmezzen neki, ha kakasszóig kilenc faluban, kilenc templomot, kilenc oltárral fog felépíteni. a feltételbe a tündér beleegyezett. s csakugyan 9 templomot már felépített volt 8 oltárral, de mire a kilencedikét építé, a kakas megszólalt, s az félbe maradt, mikép maig Dubricson a félig kész oltárt láthatni. A regében már a közönséges tündéri

áldozatróli vonás mellett, különösen áll, hogy az a vásártartásért, vásár alkalmával történik; mi talán a pogány istentiszteleti gyülekezetre mutatna, valamint hogy amaz büvös építésről általános vonás is, itt a különös oltár- s templom-építés értelmével forog fen.

A felhozott adatokból felmerülő ezen épített szent helyek, mint látjuk, a *várakkal* vegyülnek el, s különválasztott saját *alkatuk s alakjokról* st. már épen mit sem tudunk. sőt kétes marad még *sajátlagi* eredeti *nevük* is, s az utóbbi *Bálványos-*, *Pogány-*, *Tündérvár* neveknél fogva, úgy látszik, hogy szinte már általában csak *váraknak* neveztettek volna. régi *vár* szavunk, mint az már a hún és avar emlékekből áthangzik, a felvételt megengedné, vele a vallási jelentésű, másvilági lakhelyre értelmezett: *patvár* s *pitvár* nevezetes szavakat is bírónk (XII). mai egyéb elnevezéseink felvétele még nagyobb nehézséggel küzd. a *templom* nyilván idegen, s az *egyház* egy felül a német idegen *haus* átvételére, valamint a névbéli keresztyén eszmére utalna; még is *ház* szavunk, a *haustóli* kölcsönzés ellenében, mint régi eredeti szavunk jelenkezik már, miután a hún hagyományos emlék nyomán jó elő már krónikáinkban, s épen egy ily szent hely, a Keve sírjáni kőépület nevéül: **Keve-háza** (chr. bud. 16), *Ke-weoza* (Tur.), *Cuweazoa* (Kéza, Horányi 42). *ubi statua solemnitas lapidea erecta est, locumque illum et partes illas Keveháza vocaverunt.* miben lehet hogy *Keve* vezéri néven túl, egyenesen *kőház* forog fen, vagy hogy a később az idegenhez alakított ház mellett, egy eredetibb *áza* v. *oza* hún-magyar szó fen volna a krónikai variánsokban; mindenesetre azonban a krónikai hagyományos hely a *ház* szó régi, hún vagy legalább már magyar pogánykori divatozását tanusítaná, s mint ilyen, hasonlóan a várhoz, lehetett egyszerűn a szent helyek neve is. De az *egyház* szóban is, ámbár igen jellemzőn kifejezve találjuk a keresztyén egységi eszmét: az una catholica ecclesiáról, s az *anyaszentegyházban*, az una sancta mater ecclesiaról, úgy még is feltűnő különös alakítást birunk benne, miután az sem az ecclesia, sem a német kirche, sem szláv chram (egyszerűn ház, azért templomnál katexochen vagy az összetétellel chram bozi értve), vagy cirkew-neveknek fordítása vagy utánképzése, sem pedig nem kölcsönzött, hanem eredeti kifejezés; és a névvel alakított különös helynevek is sajátságos régiségére, sőt pogány vallási *fa*, *halom*, *kő* st. szent helyekre utalnának, mint: *Egyház-fa* f. Posonb. *Halom egyháza*, pusztá Pestb. *Köves egyháza* f. Biharb. *Nyár egyháza* p. Pestb. *Sár egyháza* p. Csongrádb. *Szeg egyháza* p. Csanádb. *Kerek egyháza* p. Békes, Bihar, K. Kunság. és Pestb. *Fejér egyháza* 11 helyütt, mikép az Árpád sírja feletti *ecclesia alba* nevének is magyarul hangzania kellett. *Fél egyháza* több helyt, s a város neve, hol a fentebbi rege a sz. berket tudja. *Szer egyháza* p. Békesb. *Tövis egyháza* p. Aradb. *Vörös egyháza* hat helyütt és számos ekkép, valamint még több *Egyházas* névvel alakított helynév; nagyobb része már pusztá neve lévén, egyszerűn az egy házat (una domus) fogja jelenteni; de maga ez is utalhatna sokhelyt arra, hogy már e szent helyek is így magánosan állottak, s még inkább arra, hogy talán e puszták régi elpusztult templomok helyeitől is vevék nevüket, melyek megint szinte már ős vallási szent helyen állhattak. A többi épületet, lakot kifejező szavak között is, mint: *lak*, *hajlék*, *csarnok*, *terem*, *udvar*, *pitvar* st. és az idegen származású: *palota*, *szoba*, *kastély* szavakban nem állapodhatok meg. a **osarnok** – atrium, porticus, theatrum (Moln. Alb. Kreszn.) még a többi felett különösen jelenkezik, s a *csárdával* azonos gyököt mutat, mely a törökben is: *tsardak* (vorhaus) hasonló értelemmel megvan. s a theatrum régi jelentéssel ez értelemnek megfelelhetne. a *pitvarra* már figyelmeztettem, s itt sajátlag az előbbi várra jönnénk vissza; hasonlóan az *udvarnál* is, mely az *üd-vár* összetételben az *üdülési*, megnyugvási helyet adná s így lakot is, s lehet, hogy sajátlag a kerített szenthely is volt katexochen; a székely rabonbáni *Bondavár* mellett már így állna **Udvarhely** (I. XV), mint a hely, mely a székely nép vallási s tanácskozási gyűlhelye volt, s mint

ilyen a *capitalis sedes* – *anya-főszékké vált*. egyébkint a szó mellett a szláv *dwor* is még erősen jelenkezik. — a **terem**, mit lexicographjaink (Molnár, Pariz P. Kreszn.) egészen elfeledtek, a bécsi codexben előjön így *tèrèm* – *aula*, *triclinium*, tehát szinte az eredeti csarnok és udvar értelemmel. a *ter*, *tér* gyök tág értelmezést ad. s ismét *Terem* helynévül is előjő Küküllő-vmegyei két falunál. különösen tűnik fel nekem a *coemeterium* (χοιμητήριον) media s infima latinitásban *cimiterium* régi magyarítása *cinteremre* (szlávjainknál is *cinter*); Sztáray család jobbágysaihoz 1607. rendeletében (Kovácsócy árpádia 3. 202): hogyi mjnden heljeken . . . ahhol szükséges **ozintermet** epiczenek. alább: **ozinteremben** st. hol nyilván az eredeti *teremre* alakult az idegen szó; s ha azt egy *szinterem* összeállítással találom vala, kétségtelenül eredetinek veszem, mi igen jól fejezendette ki az értelmet. Máskép a temető elnevezésekben is, nem találók ide vágó jelezést, minőt az őz vallásbani azonos istentiszteleti és temetői helynél fogva várni lehetne, a régi s nevezetes sir, halom, ravatal szavak csak tisztán az utóbbi értelemmel bírnak (XVIII).

De már ezen általánosabb értelemmel használt vár, ház, csarnok, terem st. szavak mutatják, hogy sajátlag ily épületeknek tisztán pogány istentiszteletre kizárólagos alkalmazásáról annyira szó sem lehet, miután ily helyek nyilván erődített állomásokul, várakul, összejövét- és gyűlés-helyekül s termékül szolgáltak. A kül emlékekben is ez folyvást azonos értelemmel jő elő. az épült templomok neve a németb. *hof* – *aula*, *triclinium*, udvar, csarnok, *halla* (templum), gót. *hallussal*, ózsász *seli* (aula), ónémet *petapur* (delubrum), *pētahus*, *betehus* – *bethaus* st. és általában váraknak nevezetnek a templomok, a vita s. Agili (act. Ben. sec. 2. 317): *castrum* namque infra vasta eremi septa, quae Vosagus dicitur, *fuert fanaticorum cultui olim dedicatum*, sed tunc ad solum usque dirutum st. (Grimm 75): *Castrum* tuitiense . . . *ubi habitavit peccatum et cultus daemonum*, ibi iustitia regnet et memoria sanctorum. így nálunk a rabonbáni arx Bondavár s többi előhozottak, mint kétségtelen ily áldozati helyek, melyek hasonlóan leromboltatnak. A szláv *kontina* templomok a *kon*, *končeni* – végzéstől (l. f. XV), hol tanácskozásait s isteni tiszteletüket egyiránt tarták. Az obotriták kontináiról beszéli az Anonym. vit. s. Otton. (Thunmann gottesdienstl. alterthüm. d. Obotr. 293), hogy oda hordották volt a lakosok összes tengeri prédájakat, ott tarták az ezüst s arany serlegeket, az aranyos és drága kövekkel diszített kürtöket, melyek egyiránt haditárogatóul, lakomaikon ivó eszközül s áldozati edények és serlegekül szolgáltak. a kontinákban csak székek és padok voltak köröskörül helyezve, kardok, bárdok s török függöltek le a falakról. a nép összegyűlt bennök majd isteni tiszteletre, majd tanácskozásra és hadkészületre, majd vigalomra, enni, inni, lakomázni, játszani s táncolni. s hasonló létképet vázolhatunk magunk elébe saját szent helyeinkről: nálunk is a *tanya*, *tanács*, *dana* a papi táltosi hivatal st. azonos értelemmel vegyül el; a rabonbáni és *gyulai gyűlés*: a *sacrificium gentis*, vallási és világi (profanum) értelemmel áll; vezéreink tanácskozásait, szerződéseit, hadait áldozatok s áldomások előzik meg s követik; mindez a szent hely körében, a ligetekben, hegyek magosságain, a szabad téreken, tanyákon, táborokban, sátorok alatt mén véghez alkalmilag; később megállapodva az erődített kerítések, tanárkok (l. V) közt, a várakban, udvarokban, csarnokokban és teremekben. itt tartatnak a szent eszközök is, jelvek és edények, a kard, a nyilak (l. al.), a kürtök, mint Lehel kürtje a jász *Fén-szaru* nevű helyen (l. XVII). ezen udvarokban, várak s teremekben gyűl össze a nép tanácsra, áldozatokra, áldomás és lakomákra, vigalmak és játékokra; hogy ez a pogány nemzeti valláséletnél fogva egymásba tőrőleg vagy egymásból kifolyva gyakoroltatott, világos; a vallási s világi szertartások, vigalmak s örömek közt választfal alig foglalt helyt; s a régi pogány szokás, a mint az így még sokáig fenmarad, nevezetesen viszhangzik még törvényeink ellenei tiltakozásából, mint a budai zsinat 1279-ki 43-ki pontjában (Endlicher monum. 583)

rendelkezik: *precipimus sacerdotibus . . . prohibeant choreas in cimiteriis, vel in ecclesiis duci . . . sub anathematis interminacione prohibemus ne quis civiles causas in ecclesiis vel cimiteriis agitare presumat.*

A homályos nyomokon keletkezett vizsgálatból is meglátszik tehát, hogy őseink eredeti istentiszteleti helyei a fáknál és folyóknál voltak, a ligetekben, berkekben, hegyek magosságain áldoztanak. az oltárkő, a síremlék, a szenthely kerítése fal és házzá emelkedik; mint a táborok, tanyák sáncai és tanárkai várakká, udvarokká, teremekké lesznek, s ezek idővel egyszersmind templomokká is és egyházakká. A német régi korban, például, még a vallási tisztelet sem engedi az istent a jelentéktelen, durva munka készítette hajlékban tisztelni, később a műveltebb kor már házakat, csarnokokat épít isteni tisztelete helyeül. ez állapot mindenütt azonosan foglalt helyt. — A pogány szent hely később, a benne gyakorlott vallás enyészéttel szétdúlódik, hogy nyoma is kivész, s még csak a későbbi, általános, megvető: pogányvár, bálványos vagy mesés tündérvár nevek jelelik kétes helyét; vagy a helyen az új hit szentegyháza épül, s az iránta gerjesztett magasztos hit fénysugara által körülvéve, a pogány kegyeletes emlékezetet a teljes feledékenység éjébe süllyeszti. De itt is és ott is rejtve még lappanghat sokáig, maig, kiírthatatlanul, egy bemohosodott rom, kő, szikla vagy üreg, töltés és sánc alapon gyökeret vert virító rege, melyet ha a szerencsés kéz fellelt, újra világ derül azős emlékre; s ha ez utóbbit kívánjuk, keressük az előbbi.

Oltár. Ott is hol bizonyos kijelölt szokásos sz. helyek nem léteztek, az áldozatra még is oltárokat kellett állítani. ennek legegyszerűbb módja a nagy, lapos oldalu kövek alkalmazása volt. s ily értelemben bírhatjuk már emlékeinket az előbbieken említett azon kövekről, melyek a halmok magosságain, a sírokon, a szent helyek körében előjönnek. A sírhalmon tartott áldozat kétségtelenül az azt fedő kőlapon ment végbe (l. Horvát Ist. rajz. 71 szak.); s lehet hogy László törvényében is a köveknél áldozás eltiltása, egyenesen ilyen oltárkövekre vonatkozik. Hasonló oltárkövek lesznek az istentiszteleti helyekül felhozott hegyeken felemlítettek; mint Rogernél (l. f.) a *mons mirabilis* tetején a *lapis* és *petra terribilis*; a *menedékkövek*, *Lapis refugii*; az okiratokban is így gyakran a határjelelések felemlítésében, hasonlóan a pogány sírokhoz és bálványokhoz: *monticulus in quo est lapis magnus positus* (cod. dipl. 6. 1. 247); *lapis rotundus coopertus terra* (u. o. 3. 1. 67); *acies magnorum lapidum* (u. o. 5. 2. 181) st. és fentebb még egy fa is említve, melyen két kő van: *arbor in qua sunt duo lapides* (l. VIII). Több helyütt még egyenesen a név is fogja a néphagyományban ily köveket oltárköveknek jelölni; mint Pécsújfalva mellett egy **Oltárkőről** (l. Tompa 92) szól a rege; s a honti jenői hegység közti felnyúló, csoportos, kört képző köveket **Oltárköveknek** nevezi a hagyomány. a bakonybeli említett *hegyes-kuw*, *kertes-kuw*, *fejer-kuw*, *odvas-kuw*, kövek is oltárok lehetnek, s az utóbbi odvával hasonlóra figyelmeztethet, mint a honti jenői sziklák közt előjövő üreg, verem, az áldozati vér és csontok felvételére (l. f.). — Feltűnő mindenesetre, hogy még csak közelítőleg sem tudunk nevet, mely pogány korunkban nyelvünkön az oltárt jelentette volna. az idegen *oltár* = *altare*, azt egészen feledésbe juttatta; oka természetesen ugyanaz, mi a szent hely, templom sajátlagi pogány magyar neve bizonytalanságának. valamint az egyszerűn a más célra is használt, s azért el nem különbözött értelmű ház, vár, terem udvar st. elnevezések alatt keresendő, úgy bizonyára az oltár is; s meg lehet hogy egyszerűn csak a *kő* szó jelenté azt; minek a lászlói törvény *lapides* kifejezése fordítása volna; ekkép maig is kifejezésére az oltár-kő összetételt használjuk. máskép hozzá tarthatót sem tudok; az *asztal* idegen volna; a *pad*, *ágy* igen tág. a

gótban *biuds*, óném *piot* = asztal és a gót *badi*, óném. *petti* = ágy szavak használvák eredetileg az oltár kifejezésére, a *veohbed*, *wihbed* = *weihbet* = ara szavakban (Grimm 59); oltárainkról emlékeink a hagyományban természetesen magokkal a szent helyekkel fognak már összefüggni, s így azonosan jönnek elő, egymást feltételezve. Gondolom még is, hogy a regés emlékekben a hagyomány még sok helyt, bizonyos köveknél élénkebben fog tudni azok oltárköi minőségéről, a feledett szent hely mellett; ámbár maig ugyan, alig két ily nyomot vagyunk képesek felmutatni.

Bálvány. Voltak-e bálványaink is? valószínűleg. a kő, melyen az állati véres áldozat leületett, szétvágatott, s az áldomásnál asztal és tálu szolgált; s az, mely a halott sírját jelölte, nem csak oltárrá lesz, de idővel bálványnya emelkedik, az oltár ezen sír felett álló alakká képeztetik. — A kevésnek mi eddig mythológiánkból szóba hozatott, egy elmaradhatlan jó részét tevő mindig a kérdés: voltak-e a magyaroknak több isteneik s bálványaik? természetesen a felületen, mint sehol sem, úgy itt sem álló nyomok fel nem ismerésénél fogva, a felelet megengedhetőnek vélte már magának azon ős vallásunkra és nemzeti jellemünkre hízolgónek vélt tétel felállítását, hogy őseink a több istenség és bálványzástól egészen ment, józan egyistenimádók voltak. (Cornides d. vet. rel. 31. Feszler gesch. 1. 340. Horvát János st.). Az ezen, természetesen igen tetszős eredményen keletkező szép beszédnek kellett azután a többinek ürét pótolni. A kérdésnek azonban igenlése vagy tagadása magában egyiránt a felhozott következményektől eltérő eredményeket is adhat, mit már a többistenségnél magyaráztam (II). De az egyistenségi tudat sem zárja ki még azt, hogy egyrészt maga ezen istenség alakított képekben ne tiszteltessék; másrészt pedig az istenség mellett más közvetítő isteni főbb lényeknek, szellemeknek mindenkor helyt ad. mi azután a pogányságban a polytheismusi fokra nézve csak gyenge elválasztó vonallal bírhat. Sőt még ezentúl is, ha maga az istenség s másod főbb lények bálvány alakjai sem léteztek volna, önként emelkedhetik a hős, a nemzet fejedelme, a nemzetségtálya sírján emelt köszoró a tisztelet tárgyává, midőn a hősi dicsőség isteni fenségesítésé, a kegyelet tiszteletté, az epos mythossá lesz. amint az istent a mythos különféle alakban képezte tulajdonságai kifejezésére, úgy csak a művészet bizonyos fokára kellett jutni a népnek, hogy őt ekkép anyagban is előállítsa. s csak e tekintetben lehet azután szó a tényezőkről, valjón azok szerint erősebb vagy csekélyebb bálványtiszteletnek volt-e helye? — mi azután históriai kérdésként alakul bizonyos időszakokra vonatkozólag: hogy azokban még nem, vagy csak igen gyengén, másokban pedig máris és teljesen ki volt fejlődve a bálványtisztelet. mi tehát körülbelül épen akkép áll, mint a templomoknál, mi szerint még az ősi korban hiányzanak, a vándor, barang népeknél lehetetlenek, hol a művészet alacsony fokon áll még méltatlanoknak is tekintetnek, hogy az istenség az alacsony, földből gyúrt hajlékot lakja; addig a megtelepedés és kifejlődéssel helyet foglalnak; s mint ennek épen szép tanúságát bírjuk a germánokról Tacitusnál (9), hogy méltatlannak tarták az istenséget falak közé zárni: *nec cohibere parietibus deos*, úgy áll még nála szinte: *neque in ulla humani oris speciem assimilare*; holott később, mind pogány templomaik mind bálványaik voltak. — Így volt ebben is, mint a templomokkal, nemzetünknel is. állapota mindenesetre csak gyenge bálványzásnak adható helyt, épen úgy, mint az ősi egyszerűségű vallás is. és e szerint természetes, hogy magok a nyomok is gyengék.

Maga a **bálvány** szó eredetisége nyelvünkön már szinte kétségbe vététt. Dobrovsky (slavin 419) és Feszler (i. h.) a szláv *bolvan*-tól származtatják, s Dankovszky (völk. ung. 27) már egyenesen a görög *βαλμυ*-tól. némi eredeti mélyebb, vagy csak

látszólagos rokonság foroghat fen talán a többé kevésbé találkozó elnevezésekben, mint a gót *manleika*, óném. *manalihho*, sloven: *malik*; és óném. *piladi*, *pilidi* = *bild* = *imago* (Grimm 93), szláv: *bliwoň* = idolum (Kollár wiklad sl. deer. 499), orosz: *bolvan*, lithvan: *balwonas* = idolum, statua (Pott l. lith. 2. 51). s ezen utóbbiak átvételeül állítatik már különösen bálvány szavunk is; de mily joggal? — a bálvány, mint régi magyar szó- és helynév nálunk már a 11-dik századtól ismeretes történelmileg és okiratainkban (l. al.); hasonlóan előző már nyelvemlékeinkben is, a bécsi codexb. (138) *baluany*, az ezekben körülírássra mutató kitételek is, mint (u. o. 95): *faraguany*, *kézzel alkotott bálvány*, inkább csak a szoros fordításra: *sculptile st.* mutatnának, mintsem hogy a magában így eléggé értelmes s használatos szó körülírássra szorult volna. a hazánkban szlávoknál ellenben — kiktől, mint keresztyének, már egyedül vehettük volna azt, ha már eredetileg pogány korunkban nem bírtuk volna — az egészen ismeretlen. náluk közönségesen a bálvány *modla* = idolum, vagy *božik* = istenke, álisten, és csak a népnyelv ismerné, mint szokatlanabb tájszólási gúnyszavát a *bolvan*-t, mi idomtalan, nagy, haszontalan embert jelentene (Kollár i. h. weliký daremný človek); s ily elferdített jelentése a szónak a szlávoknál inkább arra mutatna, hogy azt ők vevék át tőlünk. lehet egyébkint, hogy az ósláv (?) *bliwoň*, lith. *balvonas st.* a látott ónémet *piladi* = *bild*, bálvány elnevezéssel szavunk eredetre azonos; valamint az is, hogy még európai keleteni szláv-magyar pogánykori érintkezésekben közösen bírtuk. Lugossy (850 akad. ért. 119) a szombatos codexben *bávat* = meredt arcú, rémszobor szavát mutatá már be, mint bálvány szavunk kulesát. Moln. Albertnál: *bámul* = obstupescit. Sándornál *báva* = stupidus, *bávászkhodik* = stupet (u. o.). mi ismét azonos volna a báma szóval (Kresznericsnél *bám* gyök), *bámász* = stupens, *stupefactus* (Sándor), *bámit* (Pázm. kal. 748), *szemfényvesztő bámtítás* (u. o. 47), *bámul* (Molnár), s mihez talán a *bamba* = stupidus, *stupefactus* (Szabó Dáv.), *bambászkhodik* = stupet, admiratur (u. az) szó is tartható, mely már éppen úgy mehetett át, mint a *táté* (XV) az eredetiből az aljas értelemre. lehet egyébként, hogy a *báb* is, puppa, *oscilla* (Pázm. pred. 762, Kreszner.), ide tartozik, a már látott számos *bába*, *babós* (ez utóbbi ismét *rém* is), tündéri, nemtői st. nevekkal (XIII); egészen azonos névül jő az elő kétségtelenül a bálványokról felhozandó emlékeknél. — szavunknak eredetisége tehát mindenfelől kétségtelen, s találkozása hason idegenekkel régi eredetét csak erősíti. a szó egyébkint is már az ő nyelvekben fenvan: a sanskritban is a *bava*-ban azonos báb értelemmel jő elő, mint a kaldej bál isten névben is, (melytől már Podhracky chr. bud. 6 származtatja). Ha még is szavunkat képzésében tovább tekintem, nekem még ezentúl nevezetesen értelmesnek jelenkeznék a *b* elhagyásával: az *álvány* (állvány) alakban, mi találólág kifejezhetné a tárgyat, s talán egyiránt tágabb értelemmel is az így még az oltár is lehetett st. egyébkint a *b* elhagyására sincs szükség, csupán csak az igen jól magyarázó *be* rag felvételére az összeolvadásban: *beálvány* = *bálvány*, mi az állványnak, mint oltárnak, szobornak illető helyütti felállítását kifejezheté. az állvány újszerű képzés még ennél kevésbé bántana, miután régisége mellett maga a bálvány e nemű képzése szól; tartózkodom még is az erőszakolás további fűzésétől.

Ha az annyira kérdésbe vett bálvány szavunk, s egyenesen megtagadott bálványtiszteletünk miatt, előbb mintsem erről gyenge nyomainkat előadnám, biztosításul széttekintek, vajlon előjön-e más velünk rokon vagy csak annak vélt népek emlékeiben is a bálványtiszteletnek nyoma, úgy találom, hogy igen. Ha már a hiongnyukat így akarjuk venni, értesülünk arany bálványaikról, melyek előtt áldozni szoktak (Deguignes Prayn. an. hun. 26). a mongol s turk-tatár népeket vándor életükben is szekereiken hordott, és sátoraikban felállított bálványképek kísérik (l. Görres myth. 1. 198). De nevezetesen bírjuk már az attilai húnmaradékokról Cedrenus (290) és Theophanes (chronogr. 119) tudósítását, hogy Gordas és Moager fejedelmek közt, midőn az első a

keresztyénséget felveszi, vetélkedés támad, s a keresztyén Gordas az eziüst és boros-tyánkő (elektron = berzeny) bálványokat összeolvasztatja. hasonlóan tudósítatunk a rokon jugriai és finn népségeknél, a vogulok s osztjakoknál itt ott fenvolt (l. Guanini és Herberstein rer. mosc. 81) és még fenlevő nő- és férfialaku bálványokról, mit Reguly is tudósításaiban említ. még terjedtebb volt az a kúnok és tatároknál, mint a 13-dik századtól kezdve, Rubruquistól errőli tudósításokat, s legújabbán Jerneytől keleti utazásában bő s kimerítő leírásokat birunk, a moldvai s beszarabiai régi székeikben maig fenmaradt kőbábjaik és bálványaikról; ha mindjárt ezek inkább sírszobrokként is volnának veendő, csak az eredeti alapra utalnának, melyen ezen népeknél az ily közsobrok vallási használata és gyakorlata állott.

Nálunk egy pár történeti adaton kívül, mint már figyelmeztettem, még nevezetes okirati nyomok is utalnak bálvány alakokra és a bálvány szóvali helynevekre. Ditmár adata már Geyzáról ide vehető volna, hogy az igaz isten mellett, hamis isteneknek is áldozott. még inkább I András decretuma helye (corp. jur.): falsos deos abrogare et simulacra demoliri, melynek egyébként szerkezetére s a mellék krónikai s Bonfinináli szövegre már föntebb figyelmeztettem (II). Fontosabbak kétségtelenül diplomatáriumi nyomaink. a Veszprém-völgyi apáca kolostor sz. Istvántóli adománylevelében (cod. dipl. 2. 48): ad monticulum et ibi stat *meta lapidea* que vulgo *baluan* vocatur. (u. az Kálmán átvételében 7. 1. 142), az esztergomi érsekség Mocha faluróli adománylevelében (6. 1. 92): ab oriente versus villam Temerd, et ibi sunt *tria idola lapidea pro meta posita*, et separant terram Mocha a terra Temerd; hasonló (u. o. 4. 1. 376) egy: *terra Baluan*, és (8. 3. 560): *praedium Baluan* ¹⁾. Erdélyben Kezdi és Csikszékben meg Köz.-Szolnokban az említett három *Bálványos vár*, melyekről még Apor, úgy látszik, nevezetes hagyományos adatokkal birt. Timon (addit. ad imag. 4) ezekre válaszolva érinti meg azt: *concedi posset in annalibus tartarorum* (si quos gens rudis et fera habet) *nominari arcem Bálványosiam* Kezdiensem, *sed quod pressi ab ungaris christianis ceteri Christum aspernantes, reconditis in ea thesauris discesserint et postea in tartaros desciverint*, quamvis impossibile non sit, difficile est ad componendum; nisi forte aevo d. Stephani r. aliqui in Asiam abiissent, et cum tartaris posterorum post annum 1200 in Europam ac Transsilvaniam irrupissent. dici etiam potest, tartaros aut a captivis id aliquando accepisse aut artibus magicis, et cacodaemone indicante didicisse. istudque colligi potest ex cane lapideo, de quo memoras, a tartaro fuisse relictum et concupitum, ac subinde per mancipium ex arce Bálványosia Kezdiensi ablatum deportatumque ad barbarum illum; tum apertum confractumve auri massam profudisse. dubitari non potest, quin infanda quaeque in detegendis thesauris admittantur. egy más helyütt még a szerző további válaszában világosabban fejezi ki ez előbbi hely kezdeténi homályosan mondottat (11): iam corrigo duo, quae nuper non penitus percepam; unum est, te significare voluisse, memoria proditum esse, in arcibus illis, quae Bálványosiae vel idololatricae vocantur, regnante d. Stephano, et hungaros ad Christi cultum adducente, quosdam in malo obfirmiores *in illis fictis numinibus suis sacrificasse*. a másik, hogy az Aporok birtoka volt, mi nevezetes azon tekintetből is, hogy a székely krónika az Opourokat éppen rabonbáni ivadékoknak tudja; s így igen természetesen van a szent hely a család birtokában. Az adatokból egyébként látni, mily nevezetes hagyományok forogtak még fen ezen Bálványos várak felül. A kezdi Bálványos várban e szerint még István idejében tartják a pogányságban maradt székelyek isteni tiszteletüket, s a többi keresztyén hadak által, — minőkről a történet is már tudósít, mint a pogány Gyula elleni akkori hadjáratról, s még bővebben a pogány székely krónika (l. bevez.), — szorongatva

1) a cod. dipl. 10. 6. 941 még egy családnév is vagy praedicatum: Marcus Zabo (Szabó) de Bálványos, 1428 fassio coram capitulo Albensi pro cruciferis de Alba.

elhagyták volna a várat, miután kincseiket ott elásták, menekedve a szomszéd moldvai földön lakó pogány tatárokhöz, azaz a rokon kún s besenyő st. magyar, még pogány népségekhez; ezekkel törekednek, úgy látszik, újra visszajönni Erdélybe, s elfoglalni régi váraikat; ámbar az illető adatok ezt már zavartan tudhatják, a későbbi 13. századi tatár berohanásnak tulajdonítva azt, — mint természetesen a leghatalmasnak, melybe már a többi előbbi kún-tatár berohanásokról emlékezetek elvegyültek, — hogy ezek a várnak az egykori magyar szükevények által kincsei és bálványairól értesülve voltak, s azért ott azokat felkeresék vagy feltalálák, minőnek itt a hagyomány szerint kellene még talán lenni azon arannyá váló kutya képének; mi könnyen, hogy úgy hangzott, mikép talán az arany bálványok kővé váltak a keresztyéneknek, s mire a pogányok hozzájuk jutnak, ismét arannyá lesznek? De nevezetesen tűnik fel még ez adat, mélyebben tekintve, mint valódi kulcsa ama rokon kún nép folytonos ellenségeskedésének, melynek alapja épen ez lehetett, hogy a kiszorított menekvő pogány magyarok és székelyek hordák őket Erdélybe, hogy általuk visszafoglalhassák. ez által a székely krónika nem egy adata felvilágosul, s általában a pogány erdélyi kún hadak története; hasonlóan, miért hogy épen ekkor döntetnek le a Bálványos- és Pogányvárak, a rabonbáni Bondavár (l. f.). Itt e várakban tehát nyilván magyar pogány isteni tisztelet s ezzel bálványok is léteztek volna, s épen úgy amaz más: bálványoknak nevezett helyek s tárgyak ily magyar pogány vallásiak voltak; s azért szükségtelen a felvétel, hogy azok csupán más népek: a dákok vagy rómaiak ott talált bálványaiktól vették volna talán nevüket. és hogy azok is, melyek magyarországban ily névvel előjönnek, s így határjelekül említetnek, más pogány népek maradványai lettek volna. miután tudvalevő, hogy a dús római emlékkő maradványok mellett, bálványok majd nem soha sem lelhetők. hasonlóan semmi ellenökül sem szolgálhat az, hogy Bálványosoknak, Pogányváraknak st. mondatnak, mit Timon ilyen magyar eredetük ellenében állít¹⁾; mert a mellett, hogy a pogányságban is Bálványosnak nevezetethettek, minden rossz értelem nélkül, mit a szó, mint idolum értelmezése, csak később kap; úgy még inkább rossz értelemmel is, bizvást ilyeneknek nevezetethetének a már keresztyén magyarok által, megvetésből is később, midőn mint a pártosok vészes helyei st. leromboltattak; s épen ezen erőszakos tények emlékezte nyomán hagyák fel a helyek nyomukat, míg a más pogány, szent s bálványos helyeknek, melyek erőszak nélkül elváltoznak az új hit helyeül, vagy nyomtalanul elenyésznek, neve sem marad fen. — Fennvan egyébkint még e történelmileg felhozottakon kívül egy pár ily nevezetes helynév maig, mint *Bálvány-szakállós* puszta Komáromb. *Bálványos* f. Somogyb. *Bálványos* p. Pestb. *Bálványos hegy* Somogyb. hasonlóan Csik-székben. U. o. nevezetes még *Bálán* falu és *Bálán* bánya, mi nyilván *bálcány* lesz szinte, miért kísértetbe jövök a többi hasonló neveket is ide tartani, mint *Bala-vár*, *Bala-vásár* f. Küküllőben, *Bala-lény* f. Biharb. *Bálpataka* f. Sárosb. *Bál-püspöki* p. Hevesb. talán *Balatony* f. Borsodb. *Balaton* a tó (Kresznericsnek *Bala-tó*), s a számos eltérőbb *Balota*, *Ballony* st. helynevek. s mily nevezetesen magyarázólag áll e mellett ismét a *balita* szavunk, már Molnár Albertn. és Calepin magyarázójánál: *tesserula*, *symbolum*, *signum*, minő kisebb jegyféle bálványalak nálunk is különösen divatozott volna (l. al.); s megint, mint a bálványnál a báva, úgy itt is a *balyóka*, *balyókás* = stolidus, stultus (Moln.). Nem kétlem, hogy a *báb* szó is *puppa*, *oscilla* (Molnár, Pázm. pred. 762) jelentésénél fogva szinte e bálványalak, s lehet, hogy talán épen a báb, bába tündéri névnél fogva női bálványalak — minő a szlávok *aurea anus* = *zlata babája* is — neveül szolgálhatott; vele nem

1) i. h. 4: tres arces Bálványosias . . . ab ungaris iam christianis sic appellatas, propter reperta in iis idola, quae fuerunt aut veterum dacorum, aut romanorum, aut alterius cuiuspiam nationis, proximum est. ipsi enim ethnici vocassent illas pias aut divinas.

csak számos helyneveink vannak ismét, mint egyenesen: *Bába* számos hegy- s helynév (l. Kreszn.), *Bába-halma* f. Küküllőb. *Bába-falva* f. Bereg és Sárosb. *Bábaszék* mv. Zólyomb. számos *Bábolna*, *Bábony*, *Bábonya*; és Révész Imre közlése szerint a *Bábi*, *Bába-bogyóka*, *Bába-porond*, *Bába-lapos*, *Bábád-zug*, *Bábona* egyes határokban helynevek¹⁾; de ezeken kívül is még egyenesen is fogja népünk sokhelyt az ily kőalakokat a kőbáb névvel ismerni; mint engem Szabó Károly figyelmeztet a Gyöngyös és Bene puszta közt az országút mellett a solymosi határban, térségen emelkedő nagy s magánálló kődarab *Bába-kő* nevére. az ily kövek s neveik mellett bizonyára még egy vagy más monda is fog lézengni, mely majd világot deríthet még. — Különösen találom már Illosvainál Toldijában (37) a sírkövet, ravatalt vagy emléket, szinte „*bálványkő*”-nek nevezve. mi nekem annál inkább feltűnik; mert szinte midőn Toldinak a lakatossali sirrabló kalandját kezdi beszélni (a 26 szakb.), minden összefüggés nélkül így kezdi:

az idő akkoron szép folyással vala,
leányt nagy gazdagon eltemették vala,

az *bálvány* imádság immár megszűnt vala,
utolsó böcsület azzal adatott vala.

mi nyilván semmikép sem illik ahhoz, mit sajátlag előad, hogy a király egy udvari hölgye drága kincsekkel temettetik el, melyektől aztán a sirban Toldi és a lakatos által megfosztatik. a versszak után nyilván hézag is van, s a hiányzót akár Illosvai kiadói, vagy már maga Illosvai feldolgozásában, vagy még talán az ő előtti feldolgozók hagyák ki, mi legvalószínűbb, Illosvai már így vevén fel az értelmetlen passust, melynek e szerint egy nevezeteseb s tisztán pogánykori tárgy s cselekvésben feneklő tettét Toldinak kellett előadni, s mit a későbbi dolgozás kihagyva vagy elsímítva, Lajos korához alkalmazva, csak is úgy kezdetet, hogy: „az *bálvány* imádság immár megszűnt vala,” eredetileg azonban nevezetesen szólhatott, mikép talán Toldi a sirfeletti sírór *bálványokkal* is küzd. st. a hely minden esetre egy nevezetes tanúság a Toldi monda pogánykori eredetére nézve; mit éppen az e helyhez kötött sirrablásról elmosott történet is mutat, melyet én nevezetes és feltűnő pogány nyomaira már visszavinni igyekeztem (VI l. jegyz.).

A nyomok e szerint tehát nagyon is valószínűvé teszik ős vallásunk *bálványzását*. mi alatt természetesen elég, ha ennek csupán bizonyos nemét s gyengébb elemei nyilatkozatát keressük is. valamint az ős barang, nomád állapot nem volt alkalmas arra, hogy egy különös vallási s művészi kiképzés által rendszerezett *bálványzás* mindenkor és mindenütt helyt foglalhasson, s hogy az a többi vallási természetelmi tiszteleti módok háttérbe tolásával a *bálványzást* előtérbe állítsa; még is soha sem volt sem a vallás ily külső jelző alakok nélkül, sem pedig egy ily nép is a művészetnek annyira híjával, mennyi éppen edényei, fegyverei, csinosb eszközei gyártására szükséges volt, s ennyi egyszersmind mindig elegendő lehetett *bálványai* alkotására is. ma is így látni még a művészet legalacsonyabb fokán álló nomád népeknél is, hogy faragott apró fa-, érc- és kő-*bálványokkal* birnak, azokat ruhadarabokkal s más ékkel feldisztelve, póznákra tűzve, magokkal hordják szekereiken, megállapodva sátoraik elébe állítják fel, előttük áldoznak. hasonlóan a maig pogány finneknél kis fa- s érc-képeik bőr v. posztó leplekbe takargatva, kunyhóikban láthatók, vagy azok előtt fákra függesztvék, melléjük fegyverek, nyilak, állatok bőrei s csontvázai lerakvák. s lehet, hogy saját

¹⁾ vajjon mi a Kresznericsnél (l. 32) felhozott: „*Bába-hengergető hegy*.” ex inquisitione a. 1703. lásd — úgy mond — Kresztúri descr. ep. M. Varad. 2. 292, mit én éppen most nem láthatok, s így nem tudom az illető vizsgálat nem boszorkánypóri-e talán, s erre vonatkoznék a hegyről *bába hengergetés*, vagy hogy csak éppen e név jó elő ott s vonatkozik talán ama kisso, töke, *bába* kihordásra, kivetésre, sőt talán ezzel összefüggőleg még a *bálványok* egykori összetörése s ledöntése; miről emlék már az előbbi szakkal, Grimm véleménye szerint, több helyt elvegyült. l. IX.

bálványaink sem emelkedtek sokkal magasbra. talán ilyen fákra függesztett bálványokat tud még szinte az okirati adat, midőn szinte határjelül említi: *arbor in qua sunt duo lapides* (I. VII). minden esetre nevezetesen jelenkezik, hogy a bálványok is, hasonlóan, mint a szent fák, pogány sírok s oltárkövek épen a határok jeleiként említvék fel; lett volna ez épen egy kitűnő különös neme a bálványtisztelőnek ős vallásunkban? minő a rómaiban is általános bálványzása mellett, a határkövi terminus-ban előző; kétségtelen legalább, hogy az szinte ily legeredetibb jelensége lehet, mikép a sír- és határkö idővel a határt védő istenség bálványalakjává emelkedik. Valjon e szokást akarja-e még tudni Timon, midőn a Bálványos várnevekhez mondja (i. h.): *post annum ab ortu 1300 in Ungaria aliqua territoria adhuc secernebantur per simulacra fictorum numinum*; vagy hogy csak ezt az okirati helyek nyomán tudja, melyek, mint láttuk, még messzebb, keresztýenségünk legelső éveibe visznek fel. Lehet egyébkint, hogy ezen a határoknál emelt bálványok már azonosak talán a sírok felett állott szobor alakokkal, melyeket innét használt már a keresztýén kor az irántoki pogány kegyelet multával a határok jelelésére, s melyeket, mint sajátlag ily halottak emlékére inkább, mintsem nyílt istentiszteleti célra vonatkozókat, még a keresztýenség, mint kevesebb megütközés és botrányra szolgálókat könnyebben is felhagyhatott. S ezek e szerint hasonlóak is lehetnének megint a kún-tatár népek amaz moldvai és bessarabiai ismeretes kőbábjaihoz. s lehet, hogy egyenesen a *lapides* név is a lászói törvényben ezeket értheti; mit azonban oltára veszek inkább, s kevésbbé vélem határozatlanságában, az okiratainkban határozottan előjövő bálvány név mellett ezzel azonosnak.

Ugy látszik azonban, mintha épen amaz kisebb, előbb vázolt bálvány alakocskák dívtak volna nálunk is. újabban ilyen egy pár régiség elő is hozatott. Kiss Fer. (843 tudt. 2. 321) mutatott fel három ily alakot. az első sárga rézből öntött, tömött alakú hún vitéz volna szerinte, melynek fejét és karjait leveré, um. a keresztýének buzgó-sága; jobb oldalról lefüggő kurtje azt neki hún maradványnya bélyegezhetné. hátul pólyás gyermekalakra támaszkodik s talapzata karikával volt ellátva; a közlő szerint is a célra, hogy azt ünnepélyes menetek alkalmával használni lehessen. tehát szinte póznán vitetett volna. A második egy hún fej, s a közlő szerint: rettentő tekintete, skythiai konytba font üstöke, két águ szakála, bajsza, sas orra Attila szobrára gyaníttatna. A harmadik azon példányokhoz hasonlít, melyeket Reguly tudósításában, mint finn bálványokat leír, s melyek fa törzsökhöz sorítva, pogány finneknél, lappoknál és tatároknál maig divatosak; egyébkint, hogy a felmutatottak eredetisége még kétes figyelmeztetnem sem kell. hasonlóan a Jerney által (842 tudt. 2. 293) már hamisaknak nyilatkoztatott erdélyi találmányok, melyeket Kovács István ismertetett: egy buzogány és kormánybot, rajtok levő bálvány szobor s rohanó ló alakjaival s a „Zeres Izisten“ felírással. Régibb s ismeretesb, mit Cornides (de rel. vet. 31) előhoz, idézve már Pariz Pápait (art. herald. 125): *hungaris veteribus fuit in more, ut sponsus suae dilectae idolum alticuius dei argenteum donaret, in signum contracti matrimonii; similiter et sponsa sibi copulando sponso. hoc appensum portarent semper quamdiu uterque viveret. eandem veterum hungarorum consuetudinem* — mond Cornides — *refert quidem, nullo tamen testimonio comprobatur auctor libri gallici: voyages hist. de l'Europe par Mr. de B. F. t. 4. Bruxelles 1704, ubi haec: lorsqu' ils (les anciens hongrois) se mariaient, la marque du lien conjugal etait, que l'epoux envoyait a sa future epouse un idole d'argent, representant quelque dieu familier, et elle lui envoyait un autre. vix dubium est ullum haec petita esse e Petri Davity descriptione Europae, classicae auctoritatis opere tunc temporis habito. haec enim ibidem (descr. de l'Europe, nouvelle edit. Paris 1660 t. 888) leguntur signata: entre les anciens hongrois l'epoux envoyait a la epousée un idol d'argent, representant un dieu familier, et elle un autre a l'epoux, pour l'accord du mariage. Testem Petrus Davity citat in margine Leonhard.*

Floravantium (specchio di scienza universale 1. 28. rescribend. 2. 26) saeculi 16 medicum Bononiensem, qui rursus ad Bocatium provocat. sed haec, ut dixi, sermonibus incertis iactantur, nescio unde ortis, quibus proinde iustam fidem denegat suspicio. Én különösen értesülök még a szegedi népies lakodalmi szokásokról, hogy ezen ezüst bábalak váltás még mindig divatoznék. mi egyébkint pogány bálványzásunk jelenségét még alább teszi, a mennyire ebben csupán némi jelvi, talizmani jelenség forogna fen; s mire már igen nevezetesen szólna fentebb a bálvány magyarázataul felhozott *balita* szavunk, mi ekkép tesserula, symbolum, signum. s ily vallási jelvek, melyek tehát bizonyos bálvány emberalak, állatok, sőt eszközök jelei lehettek, tiszteletéről nyilván ős vallásunk még kitünőleg tudott; mint mindjárt taglalandjuk.

Az adottak ős vallásunk bálványzását eléggé jellemzik, a mennyire azt mellék gyakorlatban tüntetik fel leginkább; mint sírszobrokat, határjeleket, talán hadak s menetekben póznakon körülhordott alakokként; s valószínűleg eljegyzési jelül is, mint balitát, fogadás jelét st. mi tehát azoknak mellékes tisztelete s használatára mutat; s mi mellett mindig a vallási tiszteletben is, mint az istenség képe is állhatott alkalmilag, s idővel talán itt ott kiképezettebben is és állandóan. Igen jellemző általában már a hasonló népeknél ezen bálványtiszteletre nézve az, mit Nork (myth. 1. 91) felhoz, mint a kalmuk fejedelemeinek választát: „ő, úgy mond, a bálványokat csak az istenség jelképei gyanánt tiszteli, s ha a pusztákra men, hová őket magával nem viheti, az istent azért nélkülük is imádja.“ mily különböző felfogás ez attól, melylyel mi közönségesen a pogány népek bálványzását vesszük. az innét eredő elfogultság teszi azután tetszőssé az ily irányban még kevés nyomoknak is s emlékeknek vizsgálata elhanyagolása mellett, azoknak egyenesen megtagadását.

Jelvek. Régibb s általánosb, kétségtelenül még a bálványzás előtti volt, az egyszerűbb jelek használata, melyekkel az istenség bizonyos tulajdonsága, ereje és hatalma kifejeztetett, s annak bizonyos jel s tárgyban tisztelete által segítségével hivatott. ezen egyszerű tárgyak vonatkozva az istenség képzetére, annak symbolumai, jelvei valának, régi nyelvünkön talán **balitának** (l. f. Molnár, tesserula, signum, symbolum) mondván. Ily egyszerűbb képekben, a jelvekben keresendők okszerűn az istenségnek első kifejezései és képzései. Tacitusnak az ős germán vallásra nézve classicus helye, s azért általánosán érvényes s jellemző felfogása, valamint a templomok nem léteztét megfelelőleg motiválva adja elő, úgy mondja szinte, hogy még korában bálványaik nem, csupán bizonyos jelveik voltak (43): nulla simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium... (45): *formas... gestant* csupán, és (9) *signa... ceterum nec cohibere parietibus deos, neque in ullam humani oris speciem assimilare.* A germán népeletben s ezzeli vallási kifejlődésében, valamint a templomokra úgy az istenségek ezen előállítására nézve is az ősi állapot változott, amaz jelveket bálványokig emelve, vagy csak azok mellett s azokon túl az istenség legméltóbb képét az emberihez hasonló alakban képezve szinte. De az ős egyszerűségi állapotban mindenesetre, valamint ott, úgy más népeknél is, az istenséget kifejező ily egyszerű jelvek létezhetek csak. S e létkép ős vallásunkban is kétségtelenül így foglalt helyt.

Kard. ős vallásunk istenségei egyik nevezetes jelve már a *kard*, mely az istennek, mint a harcias nép *hadai istennek kardja* lett volna. ezen isteni hadkardróli első nyomaink összefüggése épen azon ős népek mythosaiiba visz fel, melyek méhében s gyűjtő neve alatt nemzetünk is befoglaltatnék, t. i. a Skythákhoz. Herodotos (4. 62) tudósít már, hogy képek, oltárok s más szentségek hiányában, áldozataiknál gallyakból alakítának rakást, melynek tetejébe az ős *vas kard* = ἀνιμάχης σιδήρεος — állítatik, mely

Ares, a hadisten szent jelképe; ezen kardnak áldoznak évenként a nyájból, lovakat és hadi foglyokat. Melánál (2. 1. 13): Mars omnium deus, ei *pro simulacro enses et cinctoria dedicant, hominesque pro victimis ferunt*¹⁾. Ammianus Marcel. (31. 2) szerint az Alanoknál is: nec templum apud eos visitur aut delubrum, ne tugurium quidem culmo tectum cerni usquam potest, sed *gladius barbarico ritu humi figitur nudus, eumque ut Martem, regionum quas circumcitant praesulem, verecundius colunt*. U. az a Quadokról (17, 12): *eductis mucronibus, quos pro numinibus colunt*, iuravere se permansuros in fide. Hasonlón Lukiannál Toxaris (37) a szelekre és kardra esküszik. Ezen skytha hadisteni kardnak már egyenesen a húnokrai átmene- téről tudósít Priskos (l. Szabó ford. u. m. 1. 620): Attila hatalma gyarapodását jelenti már az isten is, ki *Ares kardját* feltüntette, mely a skytha királyoknál, mint a *hadak istenének szenteltetett és szentséges tiszteletben állott kard* a régi időkben eltűnt, s akkor tájban egy *ökör* által födöztetett fel. Bővebben Priskos elveszett iratai nyomán Jornandes (35): qui (Attila) quamvis huius esset naturae, ut semper confideret addebat ei tamen confidentiam *gladius Martis inventus*, apud scytharum reges semper habitus, quem Priscus historicus tali refert occasione detectum, quum pastor, inquiens, quidam gregis unam buculam conspiceret claudicantem, nec causam tanti vulneris inveniret, sollicitus vestigia cruoris insequitur, tandemque venit ad gladium, quem depascens herbam bucula incaute calcaverat, effossumque protinus ad Attilam deferret. quo ille munere gratulatus, ut erat magnanimus, arbitratur se totius mundi principem constitutum et per Martis gladium potestatem sibi concessam esse bellorum. Nemi eltéréssel, talán néphagyományos nyomok ismereténél fogva, beszélnek azt későbbi honi íróink, mint Calanus (Attila Bél adp. 1. 3. 120), e szerint Attila a skythák legyőzött királyától nyerte azt el: regem scytharum sibi tributarium reddidit. apud quem invenit *gladium Martis*, qui fingitur deus fuisse bellorum, eo quod truculenter bello scythas perdomuit, et apud eos regnasse perhibetur; cuius gladii munere gratulatus, ut erat magnanimus, quasi sibi totius orbis offerretur imperium, *Martis gladium prae se, quocumque iter arripuisset ferens*. — még eredetibb vonással áll Callimachus és Oláhnál, hogy a kard álomban jelentetik a hősnek. Callimach (Bonf. kölni. kiad. 632): ferunt scytham ex media plebe, cum res ab Hunnis contra Gothos ad Dicien paludem gererentur, cruentum vitulae vestigium retro insecutum, invenisse gladium temere in campo iacentem, moxque ad Attilam detulisse, cum ille per quietem armari a Marte se vidisset, itaque plane creditum ab Attila, sibi destinatum divinitus eum gladium, veluti subiugandi a se orbis terrarum pignus et subsidium. Oláh (At. Kollar kiad. 107): gladio utebatur, ut ipse putabat, divinitus ei misso. namque *dum quadam nocte per quietem vidisset se a Marte armari*, postero die quidam ex gregariis militibus detulit ad eum ensem, in campo patenti, dum vestigium cuiusdam vitulae sauciatae insequeretur, forte fortuna repertum. quae res fidem praecedentis sui somnii non modice confirmavit. Bonfiniánál (i. k. 36) ezen álomlátás s a hadisten kardjávali körülövedzése már születésekor történik: mater pridie eius diei quo genuit, se in somnis scitum puerum edidisse affirmabat: *cui quidem stanti demissus e coelo Mars ensem accinxerat*. Ezen kardot már a nemzet védjelvei, palladiumai között érték krónikáink is, mint Turócinál (1. 13): *arma tutriola Hunnorum de Scythia secum apportata*. S valószínűleg a bizanci császárnak is Attila halálát jelentő tört nyíl alatt ezen kard lesz értendő. Jornandes (49) szerint: de quo (At. haláláról) id accessit mirabile, ut Martiano principi orientis, de tam feroci hoste sollicito, in somnis divinitus, *arcum*

1) I. Eudoxus után Clem. Alexandr. admonit. ad gent. ed. Colon. 42. Hierikos ut. u. az. ed. Potter 58. — Arnobius adv. gentes 6. 11: videtis temporibus priscis coluisse acinacem scythiae nationes... pro Marte romanos hastam, ut Varronis indicant musae. I. kimerítőleg összedíltatva az összes helyeket Uckertnél Skythien 313.

Attilae eadem nocte fractum ostenderet, quasi quod gens ipsa eo telo multa praesumat. A húnok eltűnte után azt már az avaroknál keresték történetíróink (Bél adp. not. 12 ad Calan. és Pray an. 1. 114), miután Menander (leg. 2) szerint az avar chagan is: ense educto abarico ritu esküszik.

Kétségtelenül összefüggőleg a hún hagyománynyal jön már így elő krónikáinkban s nemzeti szokásainkban a **kádári véres kardnak** hadra hívó körülhordozása (Tur. 1. 10): edictum fuit, ut cum res, communitatem aequa sorte tangentes occurrerent, aut generalis expeditio exercitus incumberet, *mucro sanguinis aspergine tinctus, media hunorum per habitacula castraque deferretur*, voxque subsequeretur praconica, dicens: vox dei et praeceptum communitatis universae, ut unusquisque in tali loco . . armatus, vel qualiter potest, compareat, communitatis consilium simul et praeceptum auditurus. *haec consuetudo inter hunos sive hungaros usque ad tempora Geisae ducis, filii ducis Toxun, filii Arpad, inviolabiliter exstitit observata.* Geiza korával azaz a kereszténység felvételével a jelvies kard, valamint a többi nemzeti és bizonyára vallásilag szent jelvek is, mint a turuli zászló st. — vallási szentsége ugyan megszűnik; de azért az még az új **királyi országos jelek** közt is fenmarad; ezután ugyan már az új kegyelet érzetével **szent István kardjának** mondva, s a koronázási új szertartásoknál alkalmazva. de e mellett olykor még nevezetesen feltűnik róla a tudat is, miszerint az egyenesen Attila kardjának mondatik, és a koronázási szokások közt is még, úgy látszik, régi nevezetes pogány *nap felé vágás, fogadási* eskü szertartása marad fel véle; valamint az eredeti hűnmagyar véres kard körülhordásának szokása is folytonosan megtartott. Különösen áll még szinte mint a vezérség jele a korona ellenében, mint András és Béla közti versengésből tudjuk, midőn az utóbbi élébe választásul tett korona és kardra nézve, az utóbbi: *symbolum ducatusnak* mondatik, *qui ducatum designat.* A kard azonban, mint a nemzeti hagyomány és szokás tartá, a királyi diszszerek s kincsek között is megjelenik; s nevezetesen mint azt még a müncheni arany krónika (Hormayr arch. 827, 77 inc. auct. chron.) ezek között Attila nevével tudja; az 1272 évre szólván Rudolf, Kún László és Ottokár közti háborúról: rex Romanorum praedicto regi Ladislao omnes civitates et munitiones promittens, rex Boemiae memorato regi Ungariae omnem thesaurum et ornatum reddere, quem aliquando amita ipsius, regi Ladislai asportaverat, videlicet duas coronas, ceptra (így), amphoram pretiosam, et alia multa *incomparabilia chlenodia regis Atyle.* ezek az elszámláltak után csak a *kard* s a *zászló* lehettek, s nyilván csodás tulajdonságoknál fogva mondatnak hasonlíthatatlannak, azaz végtelen becsűeknek. — Ellenben, mint mondók, a királyi disz közötti ezen kard, mint a többi tárgyak is, már szinte sz. Istvánénak neveztetik. S véle az illető király koronázása alkalmával majd körülöveztetik, mint már Horneck Ottokárnál előjön (Pez scr. aust. 3. 714):

ain chlaynat wert

sand Stephans swert

gurt man umb den hochgeborn.

majd véle a koronázandó király lovaggá

ütetetik, valamint ő is véle a koronázás alkalmával lovagokat üt. Kottanerin emlékirata szerint (denkwürd. d. Hel. Kottanerin Endl. 37), siron túli László koronázása felől értesülünk, hogy midőn koronáztatik sz. István kardja hiányában — miután Kottanerné csak a koronát orozta el — Cillej Ulrik kardjával mén véghez a szertartás: *nü was der von Freinstat Vaida Miclosch darzu geordnet, daz er den jungen kung soll ritter slahen, darumb das er ain rechter landsman was* (tehát a nemzetből választattatott ki erre, holott Istvánnál az idegen Hunt és Paznan végzik azt, mi a szertartás idegen, általános európai lovagkori eredetére mutatna, míg a fentebbi a nemzeties féltékenységnél fogva eredetiségét tanúsíthatná), *nü het der edel grav von Zily ein swert, das was dik beslagen mit silber und verguldet . . . und dasselb swert schankcht er dem*

jungen kung, daz man sein gnad damit soll ritter slahen. Majd ismét véle a nevezetes vágás történik a napfelé a világ négy részére, vagy az ellenségek ellen, melyről már a nevezetes, mythosilag jelenkező adatokat fentebb láttuk (IX), s itt csak Révay helyét (com. d. s. cor. 83) hozom fel teljesben: *gladius divi Stephani, veteri forma in mucrum rectum desinit, quem ille victis tot fidei christianae hostibus, utendum futuris regibus in simili causa consecravit: quem etiam more hungarico peculiari rex coronatus, sub dio in illustri tumuli conspectu, eques prono cursu conscendens, versus quatuor mundi plagas vibrare solet, quacunq[ue] parte hostibus infestantibus, bellum hoc pacto interminatus.*

Élénkebben marad fel a *hún kard körülhordásnak szokása és emléke*. Oláh azt említvén (Hung. Kollar k. 11) mondja: *nostra quoque tempestate, haec circumlatio ensis, vel pali, cruore aspersi, observari solet, dum hostis quispiam externus Hungariam invadit, et Hungari subitarium conscribere militem volunt.* ugyan ezen korból II Lajos 1526-diki udvari számadási töredékeiben előjő (Engel mon. 225 fragm. l. ration Lud. II), hogy Zophka királyi apródnak 20 fr. adatott küldetése fejében, hogy előmutatva a királyi levelet Esztergom, Trencsén, Zólyom, Turóc, Árva s Liptó megyékben s az esztergomi káptalannál azonnal: *visis literis comes cruentatum gladium circumferri faciat, et universi se movere debeant,* hasonlóan Fodor Sebestyén, Kwrthessy Balázs, Zalai Deák Bálint, Szentiványi György, Wethessy Mih. Bosnyák Ant. Tapolchany Gerg. Bessenyoy Istv. költségeik feljegyzvék a mohácsi csata előtti ezen küldetésökért. I Ferdinánd hadvezére levele (1530 fer. 4 ant. f. b. Mart. Pray dissert. in an. 128) a budai táborból a megyékhez: *per pallum (palum) et gladium cruentum, ut moris est, ubique concitare.* Báthori Andr. Nádasdy Tamáshoz 1550 leveléb. (Pray i. h.) *circumferatur in regno undique gladius iuxta morem regni sanguinari.* Kys Pét. exegeticonában (kézirat l. Piringer band. 1. 103): *arma sanguine tincta sive ueru sanguineum more antiquorum divorum regum Hungariae observato, in singulis scilicet civitatibus, oppidis, atque villis.* Istvánffyál (12 kölni k. 124): *solemnique et veteri gentis ritu cruentum gladium per urbes circumferri jubet, . . eo monumento . . . ut qui in bellum confestim nomina dare recusarent . . gladio ferirentur.* Veselényi levelében Poson-megyéhez (Gyurikovics 1834 tudgy. 10. 81): mely okra nézve . . általános felkelésre . . az *véres nyárssal való patensünket is kibochatottuk.* nevezetesen áll még a levélben jelül kifejtve a véres kard, az tehát már ekkor többé nem hordatott volna, de a felhívó levelekben lefestve állott annak jeleül. Mint az adatokból egyébkint látni, itt már szinte nem egy bizonyos véres kard körülhordásáról lehet szó, — Piringer véleménye szerint (band. 1. 104) minden vármegyében egy külön kard tartatott e célra — hanem csupán a régi szokás folytonos divatozásáról, mely a régi vallási értelmű gyakorlatból keletkezve, idővel már csupán, mint hadra hívó jel, feledett értelemmel dívik.

Nevezetesen megy át a jelvies csodás kardról régi hún-magyar hagyomány a középkori német regékbe is; hol különösen regésen jelenkezik még, míg nálunk, mint mondom, az új kegyeletnél fogva az istváni királyi országos díszjelek iránt, annak emléke egyrészt ezek megett elvesz, másrészt a véres kard hadra hívó körülhordásában egyszerű szokásként marad fen. Schaffnaburg. Lambert beszéli (Pertz mon. 7. 185) 1071 évhez, mikép Merseburgi Leopold lováról leesve, saját kardja által átszúrva meghal. mihez megjegyzi: *notatum autem est, hunc ipsum gladium fuisse, quo famosissimus quondam rex Hunnorum Attila in necem christianorum atque in excidium Galliarum hostiliter debacchatus fuerat. hunc siquidem regina Ungariorum, mater Salamonis regis, duci Baioariorum Ottoni dono dederat, cum eo suggerente atque annitente rex filium eius in regnum paternum restituisset. cumque eum dux Otto filio Dedi marchionis Dedi iuniori in argumentum et pignus individuae dilectionis ad tempus praestitisset,*

illo, ut praedictum est, perempto, regi et per regem Lupoldo huic casu obvenerat. unde plerique ducis Ottonis fautores divino hunc iudicio per eum, qui ducis Ottonis fuisset, gladium occisum interpretabantur, eo quod ad illum persequendum et de palatio eiiciendum is potissimum regem instigasse diceretur. legitur autem de hoc gladio in gestis Getarum, qui et Gothi dicuntur, quod Martis quondam fuerit, quem bellandi praesidem et militarium armorum primum repertorem gentiles mentiebantur, cumque post multa tempora pastor quidam in terra leviter abscosum deprehenderit, ex sanguine bovis, cuius pedem, dum in gramine pasceretur, vulneraverat, isque eum Attilae regi detulerit, divinatumque illi fuerit omnium tunc temporis aruspicum responsis, quod gladius idem ad interitum orbis terrarum, atque ad perniciem multarum gentium fatalis esset. quod verum fuisse oraculum, multarum nobilissimarum in Galliis civitatum hodieque testantur excidia, in tantum, ut *gladius ipse vindex irae dei, sive flagellum dei a barbaris quoque diceretur*. Fischartnål (Gargantua 1594. 118): *königs Etzels aus Ungarn hochgeadelt unglückschwert*, dessen genealogy und vräne die manssfeldisch chronic beschreibt, biss auf graff Lupold, dem es, als er im schlaff reutend vom Gaul fiel, das sächlin machet: und welches zu unserer zeit der duc Dalba nach der schlacht bei Mülberg seltsam *soll ausgegraben haben*: und niemand weiss wo er mit hinkommen. A kardróli ezen regés nézetek elszármazásában nevezetesen jelenkezik ismét a mythosi vonás, mikép az idegen szentség bitorlása átkossá válik, hasonlóan például, mint a frigyszekrény a philistieknél, ekkép a hún-magyar kard is idegen birtokosai halálát eszközölné ¹⁾. míg ellenben az Alba vezérről mondásban, megint csak a vonás kerül elő, hogy a győzelmes hódító hős számára a hadisten győzelmi kardja feltaláltatik ²⁾.

Mielőtt még saját egy pár hagyományunk felhozása által e hadisteni jelvi kardróli regés hitet kiegészíteném, közben akarok figyelemztetni hason hitregés kardokról mindenfelé jelenkező hagyományokra s nézetekre; az innét felmerülő párvonalok szinte nevezetesen egészítik ki az erről képzeteket. — Humboldt (kosmos 1. 140) szerint a mongol vezérek, a khalifák a lehullott aërolithokból szották győzelmes kardjaikat vetetni. Moore szerint (Lalla Rukhban, Fryer után) a mahomedanak a hullócsillagokat az angyalok tüzes kardjának tartják, melylyel a gonoszokat visszakergetik, ha az éghez közelednek. Irwing (prairie) beszéli, hogy az indiánok hite szerint olykor mennyköveket találni a prairieken, ezeket kelevézeik s nyilak hegyeül alkalmazzák. az ily fegyvert hordó vitéz sérthetetlen. ha azonban a háborúban vihar keletkezik, úgy a villám magához ragadja és soha sem látni többé. Az isten Odintól kapja Sigurd (Völsunga saga, Grimm Vil. held. 382) a győzelmes kardot. Ukkotól kéri a finn hős (kal. 12. 279, 36. 239) a tüzes kardot, melylyel száz embernek ellentállhasson és seregeket kiírt. Sokat tud a német, óéjszaki s francia rege a Valant, Veigand, Wielant bűvös kovács által készült csodás kardokról (1. Grimm Vil. helds. 41, 43, 56—9); ezek egyike a sachs, ekesachs névvel, mely a vilkina saga (40) szerint kilenc országban keresett vízben keményítették meg. markolatja arany, gombja üveg, gyémántokkal kirakott, hogy ha a földnek szögez-tetik, úgy látszik, mintha aranykigyó tekerődzenék rája; nincs acél mely élének ellen-állna. ilyen kardok: miminc, nagelrinc; Siegfriedé balmunc. a franciában a Fierebras és testvérei által készített: durandal, baptesme, flamberge st. mindnyája különös viszón-

1) hasonlóan a Hervararságában (Etmüller deut. lit. 110) a Tyrting (Tyr hadisten) nevű kard, a hős mindent lelő kardja, midőn annak sírjából kivetetik, az egész nemzetség vesztét okozza. — 2) egyébkint is a hún kardok emléke már a legrégibb német emlékekben előkerül; Fischer (exped. Attilae reg. Walther 23) megjegyzi: apud antiquos germanos gladii hunnici magno pretio habebantur. Carol. M. Ofac mercio-rum regi gladium hunnicum dono dedit. vjd. epist. Baluz. 1. 197: „vestrae dilectioni unum balteum et unum gladium Huniscum etc.“ — sensim apud populos germanici originis mos invaluit gladium hunnicum, sabulum, saebel dictum gestandi. a szablya: német sábel, szláv šabla tehát eredeti magyar. 1. Schmollert.

tagságokon mën át: elrejtve, elorozva lappanganak, míg a hősök kezébe jutnak, kik velök egy vágásra szétvágják elleneiket, seregeket győznek le. A finn Ilmarinen ég és föld kovácsa készít a kardot (kal. 39. 101, 46. 34), melynek hegyén a hold világított, lapján a nap sültött, markolatján csillagok ragyogtak, élén ló nyerített, gombján kutya ugatott st. Az est regék szerint (Hunfalvy szépirod. I. 11): Kaleva poeg kardját nagybátyja kovácsolta Suomeban hétévig, hétféle vasból, minden nap hét igézéssel, hétféle vízben edzette, a tengerben, a Peipus és Verts tavakban, az Emma, Aa és Podja folyókban, s az ég vizében. a kard rá pillant a patakból, s felelgető dalt énekel vele. ellenei a bűvösök jönnek elorozni a kardot, de nem bírják s elejtik a patakba. halálát is azonban a bűvös kard okozza végre. midõn azt a Peipus partján egy patakban hagyta, így szólt hozzá: ha az, ki téged hordozott — a varázslót értette — a patakon keresztül megyen, vágd el lábait. egyszer maga járt a Peipus partján, s nem emlékezvén szavaira, keresztül ment a patakon. a kard neki metszette el mindkét lábát. alig vánszoroghatott ki a vízből, s jajgatása betölté az ürt, mely a föld és ég között van; az maig hallatszik s még tovább fog hallatni, valamig a virolan nyelv élni fog. a virolának mai napig várják a megváltót, kinek a kard magát megmutatni s õt a dalban megszólítani fogja. — A hős Kullervo is (kal. 36. 320), midõn mint vérfertõztetõt az átok utoléri, kérdi kardját fogna-e éltének véget vetni. miért nem, felel az, emészténem el a bűnös testét, innám a gonosz vért, ha a jók testét is emésztsem s az ártatlanok verét iszom. — Különösen áll szinte, hogy csak az illetõ hõs képes a csodás kardhoz jutni, kinek számára az készül, hagyományul örökségül jut, mint Attilának, Sigurdnak, Kalev fiának, Rolandnak st. Theseus atyja Aigeus visszahagyja azt alá rejtett kardját, meghagyva Aithrának, hogy ha fiat szül s az a férfikort érve, a követ felemelve a hátra hagyottat felemelni képes, ismerendi el õtet fiául (Plutarch. Thes. 3). Herakles Hyleatóli fiai közül csak az lehet Skythia fejedelmévé, ki Heraklas ivét használni képes (Herod. 4. 10). A Heraklestõl származó lydiai királyok is az általa Omphale szolgálatában megnyert amazon királyné bárdját, mint királyi hatalmuk jelét az utolsó heraklida Kandaulesig viselik (Plutarch. qu. graec. 45). — Odin a kardok legjobbját, melylyel örökös győzelem jár, és mely sziklákat vág keresztül, a hõsök legjobbjának szánva, markolatig egy tölgyfa törzsébe döfi, a határozattal: azé legyen, ki onnét kihúzni képes; a hõs Siegmund a feladatnak könnyû szerrel megfelel. Az óriás Vade fia Valleng, Vieland számára egy szikla alá rejt a kardot, honnét annak azt felemelni kellend, s hasonlóan ismét Valleng hagyja Vidrik fiának (I. Grimm V. helds. 318, 381) ¹⁾.

Hasonlón tudják már regéink is tovább ezen kard emlékét. egy monda szerint (Szabó Kár. u. muz. I. 620) Árpád ismét *Etele kardjával, mely újra felfedeztetvén neki átadatott, hódítja meg magyarországot*. egy más regé szerint (Lugossytól hadakútja I. XI és adal.) a Csabával hátráló fogyaték hún sereg visszaindul ázsiai rokonaihoz, hogy velük egyesülve s *Etele szent kardját a puszták tengerének habjaiban tisztára mártva, az bűverejét visszakapva, térhessenek vissza magyarország elfoglalására*. Élénken beszéli a monda Gaalnál (301) Mátyás királyfról, hogy midõn ellenségei ellen hû szolgálja és tatosával a hadba vonul, s fáradtan alszik egy fa alatt, álmában látja, mint egy tiszteletes hófehér hajú õz elõtte megjelenik, mind két kezében meztelen kardot tartva; mélyen meghajtván magát, a kardokat elõtte a földbe ássa és eltűnik. mire a fán ülõ szarka csörgése felkelti a királyft, elbeszéli álmát hû szolgájának. ez felássza a földet s azonnal elõtűnnek a kardok, melyeken a felírás olvasható *„gyõzni fog.”* a harcba állva, a kardok azonnal az egész sereget összevágják. Szépen

¹⁾ I. a Wolfnál beitr. z. deut. myth. 13, 128, 132 elõhozott nyomokat Vuotan kardjáról, s a késõbbi Mihály s Julius Caesar kardjáról német emlékekrõl; hasonló, a szláv Herovit vértjérõl, a római anclekrõl; mint Mars hastájáról is, melyet egyenesen így tart Bonfini is a magyar kardhoz (I. IX); mindezen fegyverek már isteni jelvek, palladiumok; arma tutricia, mit krónikánk is a kardot nevez.

boszéli még a népd. (3. 262) mese is a „kis fiú s az ő kardjáról;“ mikép a világra jött gyermeknek baloldalán egy kardhüvely termett, és a mint a kis fiú nőtt, úgy nőtt vele a kardtok is; ugyan azon a napon, melyen a kis fiú született, kiültötte magát a kis kertben egy kardhegy, mely éppen úgy növekedett, mint a kis fiú oldalán a kardhüvely. a kis fiú már esztendőskorában megtalálta a kardot a kis kertben, és azt minden napleszálltakor a kardtokba illegette. egy este, mihelyt a nap leszállt, lefeküdt a kis fiú, s igen mélyen elaludt. más nap már gugon leste a hajnalt a földből kinőtt kard mellett, és azt hétszer egymásután a kardhüvelybe igazította. ekkor álmodta meg titkos álmát, mely által kardjával győzelemre s uralkodásra jut, mit a monda szépen sző tovább, s majdnem regéileg alakít, a magyar király és török v. tatár császár közti viszony előadásával¹⁾. Kétségtelenül s félreismerhetlenül, hogy mind a két mondában élénk vonásokban maradt még fen az etelei hún-magyar kard és feltalálásáról hagyomány; mikép azt majd álmában meg álmodja, majd szolgálai egyike hozza elő, majd születésekor már vele az anyjának álmában megjelenő hadisten körülövezi; mind a mellett a mondák egészen önállóan népies általánosságban alakítvák, mintegy az etelei hagyomány és rege legkisebb tudatát sem árulva el. mi nekem a legjobb bizonyítvány, nem csak eredetiségükre nézve, de különösen a hitregés képzet általános, históriai emléken s regén túli érvényességére is. — Más csodás és bűvös kardok emléke is gyakori még a monda s regében. a Kampó táltosról regében (gy. 317), ennek hét élő kardja van, mely minden vágásra hétfelé hasít. és hét élő bárdja, mely hét vágásra hidat st. épít. A tündér ilonai mesékben (Majl. 262) a bűvös kard a falon függve nyugtalanul ugrál folytonosan hüvelyében, ha az, a kinek nincs rendelve, hozzá nyúlik, szét vágatik, ellenben a hős vele mindent legyőz. egy variánsb. (gy. 24) szinte a vonás felőle, hogy egy szöggel magasabbra kell függeszteni; hasonlóan függ szinte a sárkányvárakban is (gy. 26), és a hősek azonnal hódolva, szolgálatjára van a sárkányfő levágására. többnyire azonban már csak egyszerűn jönnek elő, mint bűvös kardok, melyek a hős mondatára mindent azonnal levágnak (Gaal 429); ilyen Freir kardja is az eddában (Skirnirsför. 8), mely magától hadakozik, és Dainsleif (skaldskaparmal 50 Frauer 20), melyet a törpék készítenek, valahányszor hüvelyéből kihuzatik, mindannyiszor egy embernek meg kell általa halni. — Olykor még különös tulajdonsága, hogy rozsdás, s ez illet kell a hősek igyekezni a boszorkánytól a koszos tátossal együtt kiszolgálni (gy. 25). gyakran a vonás is, hogy mint választó fal áll két nem érintkezhető lény között (gy. 49. és XIII), midőn kedvese hűsége próbául a hős ágyába arája közé teszi, a hármast óvó mondattal: „királyleány meg ne mozdulj kard van közöttünk²⁾).

A kard tehát mindezekben mint nevezetes vallási jelv jelentkezik; a hadakozó vitéz nép azt istene, kit különösen hadai védistenének tart, jelképeül veszi. mint ilyen a hadistenség jeleül oltárookra állítva, áldozatokkal, hadi foglyok leölésével tiszteltetik; általa, nap felé emelt vágásával megy véghez a fogadás, az eskü. Magától az istentől kapja ennek mindenható, győzelmes, csodás kardját az ihletett félisteni hős; álmában, vagy mint isteni eredetű, születésekor körülöveztetik általa, vagy az égből hull le számára a mennykő-villában, a hullócsillagokban; vagy vezér istenküldött állatok vezetik rá; a hős eltűntével eltűnik kardja is, vagy örökségül marad azon utóhősökre, kik azt felismerik, használatára képesek. ellenben idegen méltatlan kézbe jutva, halált s veszt hoz tulajdonosára. Mint az istenség jelképe, úgy a hős kardja is ekkép a nemzet

¹⁾ 1. a variánsokat is népd. 1. 466 és Schott valach. märchen 125, melyek azonban, bennök éppen a kardról fő vonás hiányozván, egészen üresek s motivum nélküliek. — 2) hasonlóan az eddában (bröt Brynhildar 18) és a németb. 1. Grimm 348 Orendel történetéb. de így már a keleti 1001 éji regékben is (317 é.): „kard fekszik közöttünk“, mit Weil (i. kiad. 2. 221) mint általános arab phrasist magyaráz: nem nyulhatunk egymáshoz v. nem érintkezhetünk egymással, a 482 éjb. (u. o.) ismét egy láthatatlanná tevő kard is, mi ismét hasonló lesz a nálunk s ánnb. előjövő, légben vívó s láthatatlanná tevő hadisteni köpönyeghez (I. XIII).

jelvévé és palladiumává, védszerévé lesz. a vész idején körülhordatik, s a nép láttára, mint isteni szózat s felhívásra körülserlegli. általa mint istenségi védszer által óva s győzelemre hivatva látja magát. Utóbb is még, mint nemzeti megszentelt szokások eszköze, újabb kegyelet érzetével marad fen, mint a napfelé emelt koronázási kardvágásban st. míg a csodás tulajdonairól régi hit és tudat a regék s mondák bűvös kardjairól képzetekbe rakódik le ¹⁾.

Nyil. Míg ezen kard különösen a hadistenség jelvé lehetett, valamint a skytháknál az akinakes Ares, rómaiaknál a hasta Mars, és a germánoknál a sachs = kard Zio = Eor = Sahsnót = ensifer — kit a runa is a kard jelével ad — hadistenségek képe volt, s nálunk talán az ezekkel igen egyező *Őr-dögünket* illethetné így sajátlag, mint a balál, öldöklés, hadvész istenét (III), addig magának a fő istenségnek jele, úgy látszik, egy más szent jelvéünk a *nyil* volt. — Így láttuk már fentebb az istenséget kitünőleg előállítva, mint ki *nyilait szórja* büntetésül, honnét a villám *isten nyila, mennykő*. s a szerint alakulnak azután vele nevezetes népies imprecatióink, az isten haragját, bosszúállását felhíva: *istennyila üssön meg st. (I)*. Más részről a *nyil* szó, mint régi nyelvünk nevezetes kifejezése a *sorsra*, visszavisz azon értelemre, mikép a *sors* és *végzet*, mint az istenség határozata, működése és cselekvése szinte az ő *eszközével a nyilal* határozottat el. miszerint tehát a *nyil* egyenesen az isten végzethatározó eszköze is volna; mi természetesen magából a vadász, hadakozó, ijász és nyilázó nép ezen saját végzethatározó és sorsdöntő módja és gyakorlatából képzzetel vitetett át magára az istenségre, kinek nyilává a villám tulajdonítottat, s kinek az emberi végzetet határozó nyilazás = sorsolásra befolyást tulajdonítanak. — Nyelvemlékeinkben (2. 78. 236 münch. codexb.): *nilat ereztuen* = sortem mitentes, *nilalzone rolla kie legen* = sortiamur de illa cuius sit. (bécsi codexb.) *erezetec nil edénbe* = missa est sors in urnam. Erdősínél: *vongunk nilat rayta*. Molnárnál: *nyilvonás, nyilvetés* = sortitio. a *nyil* eszköztől tehát, melylyel a sorsolás véghez ment, nevezetett az nyilazásnak. A pogány korban általában már e sorsolás mindenütt mint kitünő s nevezetes vallási cselekvény gyakoroltatott, mint a végzetnek tudakolása, melynek a kétségbeni elhatározása mintegy magára az istenségre bízott, az általa megszentölt eszköz vagy annak szolgálai a papok által. nevezetesen tudja már így ismét Tacitus (10) az ő germánoknál: *auspicia, sortesque ut qui maxime observant . . . si publice consulatur, sacerdos civitatis; sin privatim, ipse paterfamiliae precatus deos, coelumque suspiciens etc.* a különféle népeknél pogány vallásaikban már különféle módok keletkezettek, sajátágos eszközökkel, mythosi hitük nyomán. A nálunk divatos *nyilazás* régi s nevezetes gyakorlat lehetett; nyoma már a babyloniaiaknál jó elő, Ezechiel (21. 21) szerint: *stetit rex Babylonis in bivio, in capite duarum viarum, divinationem quaerens, commiscens sagittas; interrogavit idola, exta consuluit.* hasonlóra mutat a skythákról rege Herodotnál (4. 9, 1. f.), mely szerint Herakles Hyleatóli fia közül a skytha fejedelemség csak annak juthat, ki ivét ellőni képes. Így a keleti regék szerint is (1001 éj 601) *nyilal löve határozatlatik el a sors*. És nálunk is nem csak a ma elavult *nyil* szónak *sors* értelme mutat a szokásra, de még emlékeink is. talán ide lesz tartható történeti mondánkából a krónikai hely, hol sors által mondatnak választottaknak, a maioti tavak közül új hon keresésére küldött követek (chr. bud. 10): *exploratoribus igitur abinde in scitiam destinatis astutia subtilissima; mint látni nincs mondva mikép, de úgy látszik mintha ily különös sorsolásról lett volna szó a helyen, melyet a latin chronista sajátágosan körülírva ad. — általában azonban tudva van jogrégiségeinkből, hogy a nyilazási sorsolás által osztott fel különösen a földbirtok; mi már nemzetünk vándorlásai közt igen természetes és egyszerű mód lehetett*

1) I. a régiebb iratokat is a kardtiszteletről: Chartarius theatr. ethnico-idololatr. 171, fig. 63. Dreyer de praest. iuram. per arma 5. Tycho Rothe de glád. vet. inprim. Danor. 7.

az elfoglalt földbirtoknak kijelölésére; vagy hogy általában már a megfelelő eszmével állott, hogy a mit mint győzők a hadban nyilaikkal szerettek, azt tovább is nyilakkal oszták fel magok között, mint Bartal (com. 2. 30) jól kifejezi: *divisiones terrarum per sortes; materiae harum sagittae (nyil), tamquam parta per eas, earum item committi arbitrio aequissimum videretur*. innét mindazon nem ősiségi földek, melyek az örökösök között elosztattak, miután ez nyilazás = sorsolás által történt (cod. dip. 7. 5. 109: *terram quae ad suam sortem pertinebat* l. Endl. gesetz. 134.), *nyilasoknak* nevezettek (l. Podhracky 835 tudgy. 10. 94). A magy. és székelyasszonyok törvényében is (kiad. Cserei Farkastól 82): hogy a lófő nemes az ő atyjának öröksége után szakasztott *nyil-földeket* azon faluból kibírhasa. és (98): mikor a falu *nyilast* ad valakinek, hogy arról szolgáljon. Több faluhelyt szinte tudom, hogy nálunk is a szántó földek vagy dülők közti pázsitos terjedelmes szegélyek, melyek olykor köz utul is szolgálnak, *nyilasoknak* nevezetnek, mit szinte nem a nyilástól gondolnék, de attól, hogy a rajtok női fű, a csöszök, éji örök, falu szegényei kaszálói, s azoknak rétrésze, kik ezzel a többi között nem bírnak. Beregszászi (áhn. d. ung. spr. 200) szinte *nyilas réteket* említ, mi az egyes helységekbeni évenként felosztatni szokott közréték neve volna. Nevezetesebb még, mikép a királyi adományzásokban is a birtok *nyilvetés* által határozottat el. IV Béla 1253 adománylevelében (cod. dipl. 4. 2. 208): *donatio super terra Gyimes pro Magistro Andrea, filio Ivanka: per spacium quantum ex circuitu arcus sagittato potuit capere duplicata*. Hasonlón már a diplomaticai ars symbolica szerint, az investitura, beigtatás jelvéül is különösen *iv* és *nyilak* átadása szolgált (l. Gruber lehrsynt. s. diplom. 2 kiad. 115).

Hogy mindezen régi jogszokásnak alapja még pogány mythosi kétségtelen, s mint ilyen nevezetesen tűnik még fel ama varázsló, babonás kiolvasási, igézési régi formulánk magyar nyelven nyelvemlékeinkben, a kincskereső nyilak áldására, melyet már fentebb (XIII) közöltem, e szerint két nyil alját megfogva mondatik: nyilak en tinektek parancsolok . . . istennek nevével és hatalmasságával, kinek hatalmasságának minden hatalmasok engednek, hogy az elrejtett kincset én nekem és igazán megmutassátok. a végzethatározó sorsoló nyil eszköz tehát sajátoságos eredetiséggel van választva itt a varázsvesszőül, mely a szerencsére és kincse vizs¹⁾. — Valjon azonban mily szertartással ment véghez ezen nyilazási sorsolás, az adatokból meghatározása kétes. a bécsi s müncheni codexben, fentebb idézett: *nyilat edénybe ereszténi, és nyilazni róla* csak a latin szöveg fordítása lesz: sortem mittere in urnam st. eredetibb Erdősinnél: *vonjunk nyilat rajta*. Molnár Alb. szerint is: *nyilvetés* és *nyilvonás*. Dübrentei (N. E. 1. 271) szerint Erdélyben: *nyilat huzni*; mind a két módon tartja történetnek Bartal (com. 2. 30): ad has (sagittas) *iaciendas* vel *ducendas*, utrumque enim familiare nobis proverbio teste (? Erdélyinél 5843, csak a mondat: *nyilat huzni*) apud antiquos usu venit. — Még kevésbbé véleményezhető, valjon a nyil ezen vallás szentelte végzethatározó eszközül használata mellett, még másképp is külön tisztelet tárgyát tevő-e, mint az istenség jelvé, s mikép használtatott mint ilyen? ha igen, úgy valószínűleg hasonlóan állhatott a kardhoz, s a *nemzeti védfegyverek*: azon „*arma tutricia de Scythia secum apportata*“ egyike volt, s ekkép azután mint a kardról szólhatott a hit felőle is. Így sajátlag már az égből hulló aerolithok, mennykövek, mint a mongol vezérek kardjaiul szolgálnak, úgy egyiránt az indianoknál a hős győzelmes nyila hegyeül (l. f.). Heraklesnél is nyil az eszköz, mely által képesíti magát fia a fejedelemségre. s Attila hadisteni kardja jelentésével forog fen a nyil, melyet Martianus összetörve lát halálakor: *arcus Attilae* . . .

¹⁾ miből látni, hogy ily emlékek s különösen ez, és vallásunk tekintetéből sokkal becsesbek, mintsem hogy azok csupán „ostobaságok s egészen közönséges fausti (!) babonás holmi“ volnának, mint erre Dübrentei együgyűn megjegyzi.

quod gens eo telo multa praesumat; tehát mint a kard áll, mely a világot meghodítá, sajátágos nyila is. — A regékben is még nevezetesen áll a nyilakról vonás; a különös mondásban a hajnalt megállító Pengöröl (Majláth 2. 136): midőn a három királyfi vándorlásra kiindul, kilövik a nyilat, hogy ott fognak aludni hová az ér. mire az öregebb kilövi, három napot s három éjet kell menniök még oda érnek; de mire Pengő kilötte: hét napig s hét éjig tart az út odáig. mi nevezetesen némi végzetes eszmével hangzik, hogy a nyil — sorsra bizzák végzetüket. a keleti 1001 éji regéb. (602 é.) a királyfi kilőtt nyila megragadása által a tündér hatalmába esik. az irani regében is (Firdusi 1. 136) a hős által kilőtt nyilak, mint bűvös jelek állanak. Szépen a kalevalában (3. 366) a hős Väinämö nyilairól, hogy magok járnak az erdőbe vadászni. és az Ilmarinen által kovácsolt ádáz nyil (kal. 10. 320) naponta egy főt megkíván, s ünnepnapon kettőt is. mi tehát ismét úgy áll, mint a kard, mely kihúzva hüvelyéből emberéletet követel. hasonlóan az előbbihez, mennek éjszakánként Nimródnek az assyriai Herculesnek (Tacitus an. 12. 13) nyilai s lovai vadászni, s a reggelen visszatérve kimennek az isten papjai felszedni az elejtett vadakat. Mindezekben nyilván az istenségnek hason csodás eszköze és jelvéről van szó, minő a kard, s mely mint látjuk, a villámra alkalmazott istennyila szólásnál fogva, különösen a fő istenség jelvéül lesz veendő.

A zászló is a nemzeti védnemtő Turul képével kétségtelenül a jelvek egyike lehetett, s bizonyára a karddal s talán a nyillal is a nemzeti „*arma tutricia Hunorum de Scythia secum apportata*” és a „*clenodia incomparabilia regis Attilae*” egyike volt; és pedig annál inkább már ilyenül veendő, miután egyrészt egyenesen a tudósítást adják krónikáink, hogy rajta azon nemzeti védnemtőnek, kitől a fejedelmi család eredetét veszi *astur* — *turul* madáralakja volt képezve, tehát az istenségnek nem csak jelvé, de egyenesen képe is, alakja, mi már erre nézve fentebb volt érdekelve (IV, VI, VIII); másrészt pedig mivel maga e *turulos lobogó* és cím egyenesen már a hún nép idejétől, egész a magyar keresztyén korig, mint ily nemzeti cím divatozottnak mondatik (Kéza 1. 3 st.): *banerium regis Ethele*, quod in proprio scuto gestare consueuerat, *similitudinem avis habebat*, que hungarice *Turul* dicitur, in capite cum corona . . . *istud banerium hui usque tempora ducis Geiche, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestauere*. s csakugyan feltűnőleg jelenkezik emléke még, mint az a vezérekről nemzeti mondákban állhatott, az Anonymáli nyomokban többször említve (39): *Bulsu filius Bogat elevato vexillo*. (41): *Lelu filius Tosu elevato vexillo sui signi*. (45): *Zuardu et Cadusa elevatis vexillis signiferis*; mintha még többet is akarna talán mondani az egyszerű lobogónál: a *vexillis signiferis*, *vexillo sui signi* kifejezésekkel, hogy jelet viselő zászlók valának, mint a rómaiak a sassal, s minő jel a magyar hadi zászlókon tehát egyenesen a *turul képe* volna itt is. Geyza és Istvánnal a keresztyénségi fordulattal, mint krónikáink határozottan tudni akarják, megszűnik a turulos zászló nemzeti cím lenni — Mugl. 9: darnach begunden die fursten daz vorgeant tzaichen verwandeln und verkeren, — mi legjobban tanúsíthatja pogány vallási jelvi jelentőségét; de hasonlóan a kardhoz, fen van még ez is a nemzet áhitatában, s a királyi diszjelek között tartott kard és zászló a régi emlékekkel, de új kegyelettel, mint sz. istváni tiszteltetik, s ott áll szinte az ország clenodiumai közt. Turócinál (3. 7): *insigne s. regis Stephani vexillum*, Dlugosnál (742): *sceptrum, vexillum* st. a királyi diszjelek közt felhozva, valamint Révaynál is (134): *olim et divi Stephani vexillum in coronationibus praeferebatur* (l. al.). Az új név mellett azonban, a nemzeti emlék nyomán, még a krónikai hagyomány is az ősi zászlónak tartja és emlegeti, mely még a királyság előtt a nemzet jelvé volt. Turócinál (3. 7): *insigne sancti regis Stephani vexillum, quo prima dies regni dudum freta fuit, totque per annos, pia religione futuris regibus servatum*. talán még emléke merül fel a királyok hősies győzelmei leírásánál is a krónikákban, mint sz. Lászlóról, midőn seregét

a kúnok ellen szavaival lelkesítő (Tur. 2. 57): *primus vexillo rubeo impetum fecit in castra.* és kún Lászlóról (Kéza 2. 5): *hec est enim Ladislai regis victoria primicia, quam divina clemencia ei tribuit in etate adolescentie constituto, in quo quidem exercitu ipso die comes Renoldus filius Renoldi banerium regis tenuit viriliter et potenter de genere Bastech oriundus . . . scuta et uexilla in Albensi ecclesia, sede regni ac solio in pariete suspensa in eternum perseverant.* mi itt az ellenségtől elvett zászlókról áll. de a királyi zászló is már így itt, a székes fehérvári egyházban tartatott, s ott tüzetett ki a had idején, mint IV Béla 1250-diki okirata szól (Bartal com. 1. 197): *cum vexillo in ecclesia Albensi elevato pugnaturi contra Albertum ducem Austriae.* itt vive a koronázás előtt, csodásan jelenti elő a trónbitorló Kis Károlynak szerencsétlen végzetét (Tur. 3. 7): *nec desunt ostenta regi inimicantia. nam dum de consuetudine sacrae post missae solennia, regali in fastu, procerum caterva stipatus, templum egreditur, equum auro radiantem asscensurus; insigne regis s. Stephani vexillum, quo prima dies regni dudum freta fuit, totque per annos pia religione, futuris regibus servatum, illum praecedens, testudine valvae tactum in partes frangitur, et regem, sceptrum fraude rapientem, dedignatur.* a vonás nevezetesen áll itt ismét, hasonlóan a kardhoz, mikép a szentség idegen bitorlójának vészt hoz ¹⁾. Valjon ekkor enyészett-e el az egészen összeszakadt zászló, Révai úgy véli (Bélnél 1. 304 id. kiad. 134): *olim et divi Stephani vexillum in coronationibus praeferebatur, quod in auguratione Caroli Parvi confractum, historia eiusdem memoriae tradidit.* Utólszor találkozunk még egy királyi zászlótartóval, de már nem ezen ősz zászló tartójával, a mohácsi csatában, a királyi zászlóval elveszett Drágffy Tamással (Jászai m. n. nap. 99). A régi hadi dal azonban még sokáig éneklí ezután is (népd. 3. 120):

nézz az István zászlójára hiveinek int.

Ezen *jelvis arma tutricia* nemzeti ereklyék közé tartozhattak még talán eredetibb jelentéssel eszközök is, mint például a csodás **bárd**, melylyel még sz. Lászlót a hagyomány tudja (I. VI), s különösen a maig fenlevő királyi pálca, jogar, és sajátlag **buzogány**, mely még egyrészt szinte így sz. Istvánra vitetik vissza, másrészt írónk róla már megjegyzi, hogy az egészen sajátos eredetiségű s ellérő a sajátlagi királyi sceptrumtól. Révai (i. h.): *sceptrum nonnihil a communibus regum sceptris differens, brevius summitate rotunda, simillimum clavae rotundae hungaricae, gemmatis quaternis dependentibus appendicibus, azért az már eredeti magyar műnek és vezéri jelnek a buzogálynak tartatott, s mint ilyen jött volna át a karddal, zászlóval st. a királyi dísz eszközök közé István korában; mint Bél (not. 341) mondja: haec sceptri hungarici species, argumento est, non esse exterorum seu opus, seu munus: quippe quorum sceptrum, tornatili opere, in lilia quasi quandam calicem, globulis insertum desinunt. sed domesticum id, ac forte ex clava, quam Stephanus, ducis titulo usus, gestabat, factum. nam erat hoc in more positum hungaris, ducibus potissimum, ut non modo proficiscentes in bellum, sed etiam cum in publicum prodirent, clavam manu gererent rotunda instructam summitate ²⁾.* mi mellett már csak emlékeztetek a mondák látott, kardhoz hasonló, csodás, varázs bunkói és buzogányaira.

1) hasonló előjelentések többször felmerülnek a sz. istváni kard s koronáról is. II Ferdinand koronázásakor Révai (com. d. sacr. continuat. N.-szomb. 732 kiad. 99): *omine multis ea aetate non fausto, nam et ante coronationem icta fulmine turris est, in qua grande illud depositum diadema Hungariae asservatur; et sub ipsa inauguratione, dum gladio s. Stephani rex novus armatur, zona ensis rumpitur; et dum corona capiti imprimitur, una ex pendentibus novem aureis catenis abstrahitur. ferunt Sopronii quoque ternos eo die spectatos fuisse soles. haec, ut fit, apud populum omnia in omen trahentem nuncii erant st. — hogy a hún-magyar turulos zászlóról regés hagyomány szinte már a németbe átment talán, hasonlóan a kardhoz, figyelmeztetlem (IV) a normann regére: vexillum quod tres sorores Hungari et Habbae texerunt. — 2) lásd Szirmay (par. 51): *bicellus genus armorum in diplomatica ungarica frequenter occurrens, mit ő Turóczi krónikája nyomán a régi magyar buzogány vagy csáhánynak magyaráz.**

Valjon egyébkint ezen nemzeti védfegyverek már általában vallási jelvi jelentősséggel is fenvoltak-e, s valjon még más ilyenek léteztek-e, s a még ismeretünkre lévő királyi s nemzeti díszeszközök közül ide volnának-e tarthatók? — az eddig is homályos nyomoknál fogva itt e sajjálag archaeologiai vizsgálatot tovább nem fűzhetem; de csak figyelmeztetni akarok még röviden nemzeti történeti mondánk egy nevezetes helyén felmerülő általános symbolikánk nyomaira. — A skythákról regékben Herodotnál (4. 5) feltűnnek már ily *jelvies szentségek*, mint őket nevezi, melyek Targitaos király fiai elébe az égből hullanak; mint az *arany eke, iga, fejsze, serleg*; hozzájuk a három királyfi legifjabbika Kolaxais képes csak nyúlni; mi királyi képessége jelentésül áll, minél fogva ő lesz a skythák fejedelmévé, s testvérei hódolnak neki. ezen szent jelvek később is, mint *vallási szentségek* őrizték s áldozatokkal tiszteltetnek (u. o. 7). hasonlóan *jelvekkel szólnak* a skythák Darius perzsa fejedelemmel (Herod. 4. 131), kinek hódolást követelő felszólítására: *madár, egér, béka s öt nyíl* megküldésével felelnek. mit a perzsák mint jelveket felismerve, megérteni s megfejteni törekszenek. S nevezetesen így jő már elő krónikai hagyományunkban épen a tény emléke, midőn a nemzet Pannoniát elfoglalja. *fehér ló, arany fékkel s nyereggel* küldetik meg a szláv fejedelemnek, miért viszont jelvi értelemmel *földet, vizet s füvet* kérnek (Tur. 2. 3, chr. bud. 38): *communi consilio ad ducem* (Zwatoopolug) *nuntium miserunt*; et ei *equum album*, magnum, cum *sella deaurata* auro Arabiae, et *freno deaurato*, miserunt *pro terra sua*. (bud.) *nuncius autem impetravit ibi a duce terram, herbam et aquam*. dux vero subridens ait: *habeant quantumcunque volunt pro hoc munere*. a szláv fejedelem tehát itt nem értené a jelvek jelentését, s a krónika szerint a hitben van, hogy gyarmatosokul vagy hűbérnökökül ajánlkoznak a jövevények: quo viso, dux ipse magis gavisus, putabat quod ei pro terra quadam hospitalari misissent. mi egyébkint már a krónikás véleménye is lehet, a hagyományos történetet az előtte ismeretes e nemű hűbérnöki szokással igyekeztvén magyarázni. Nevezetesen alakul azonban a jelveknél fogva nyomukban az elfoglalás műve; miről azonban a krónika a hagyományos emléket még homályosban adja vissza. (Tur. u. o. bud. 39): *Arpad autem interim cum septem ducibus Pannoniam intravit, non . . sicut hospites: sed sicut terram iure hereditario possidentes. tunc nuntium alium ad ducem miserunt, et ei hanc legationem mandaverunt: Arpad cum suis tibi dicit, quod super ista terra, quam a te emerunt, diutius nullo modo stes; quia terram tuam cum equo emerunt, herbam cum freno, aquam cum sella: et tu propter emphyteusim, id est, inopiam et cupiditatem, terram, herbam et aquam concessisti. cumque duci dicta esset legatio subridens dixit: equum illum malleo ligneo interficiant, frenum autem in pratum proiciant, sellam autem deauratam in aquam Danubii abiiciant. cui nuntius: et inde domine, quid damni habebunt? si equum interficies, canibus suis victualia dabis: si frenum in herbam proicies, homines sui, qui foenum falcant, aurum freni inventent: si vero sellam in Danubium abiicis, piscatores illius aurum selle super littus exponent, atque domi reportabunt. si ergo terram, herbam et aquam habent, totum habent. tudniillik a tény jelvies jelentését, melyet a szláv fejedelem nem ért, vagy nem akar érteni, Árpád megmagyaráztatja neki. mire a különös párbeszéd alakul, melyben már a szláv fejedelem felelete is mintegy jelviesen hangzik: a lovat fakalapáccsal ütteti agyon, a féket Dunába, a nyeret rétre, fűbe vetteti el, hol tehát az illető jelvek egymásnak megfeleltetve választvák. még is, úgy látszik, hogy ez s még inkább a rá következő feleselés már köznapias, semmit sem mondó értelmével, akár a hagyományban értelemfeledés által elmosódott s kapta a magyarázó értelmezést, akár pedig az átíró krónikás által, kinek a hagyomány értelmetlennek látszott. Anonymnál így látjuk, hogy az már a hagyományt még kevésbé értve vagy túrva históriai célja mellett, a történet csupán ajándék értelmével veszi; de mint ilyet, megkeveselheté az egy lovat és tizenkettőt tesz*

helyébe, miért azután földet is a Sajóig kéret, és a Duna vizéből kóstolóra, jobb-e a Don vizénél. A nyom azonban kétségtelen fontossága és nevezetes. A tárgyak szentelt, vallásilag tisztelt elemek: a föld, víz és fű; helyébe ismét az *áldozati fehér mén* adatik. vallási cselekvésre mutat mindjárt maga az *áldozat* is, melylyel Árpád által a meghozott föld, víz és fű a nép színe előtt istennek felmutattatik ¹⁾. Később is így állnak még többször nyomok; Anonymnál: mikép Zalánnak is saját kezével kell átadni a jelvi röget, s mint általában ez jogszokásként divatozik nemzetünkönél (I. föld VII). Minél igen természetes már, hogy mindezen jelvek *symbolicus* adományozási, elfoglalási, iktatási st. szertartások jelveivé válnak a középkorban; miután csak is a régi mythosi alapú eszme lesz vallás- s joggyakorlattá a népéletben, s azután a vallási alap feledésével is, még a szokásos joggyakorlattal felmarad a középkoroktól ²⁾. — A pár nyom egyébként a mint magánálló, úgy még is élénksége és épen nemzeti hagyományunk legnevezetesebb pontján felmerülése által tanúsítja, hogy e jelvies képek és kifejezések gyakorlottak s egészen honosak lehettek; nyomukhoz hitregék ragadhattak, sok vallási szentségként, hasonlóan amaz skytha szent tárgyakhoz, kegyelettel fentartathatók.

Írás. Ezen jelvi képek kifejlődéséből s bizonyos meghatározott értelmük felvételéből eredhetett idővel képzések s ábrák által a *jelírás*. s a mennyire egy ilyen, minden fensőbb ismerettel, csak a vallás körében keletkezhettek s annak céljaira különösen gyakorlattal, szinte még tárgyalása a mythos körébe vágna. így látjuk legalább az egiptomi *hieroglypheket*, az óészaki *runákat* alakulni. Nálunk kétségtelen nyomok utalnak ős pogány korunkbani ily eredeti írás fönlétének felvételére; mire legelől a tárgyat jelölő elnevezéseink, mint eredeti és az írás sajátos régi gyakorlatát kifejező szavak volnának vehetők. ezek egyike a **betű** v. **betű** — *litera*, mi a *be* — in és *tű* — *acus*, a hegyes végű tűző eszköztől, az így ily eszközzel fába, kőbe vagy más tárgyba belüztetett, bevésített jelentenél; mily módszer az írás, jel csinálás egyik első természetes eleme. honnét tűzni, nem csak a német heften, de sajátos értelmében: *acu pingere*, *ki tűzi* — *acu expingit*, *megtűzi* — *acu elaborat*, *tűzött* — *acu pictum* (Kreszn.), *tűzött gallér* (Szabó D.). s lehet, hogy a bűtűben egyszerű szó, a *bot* diminutivuma, vagy *bot* és *tű* forog fen, „a botha tűzés“ összevonásban, hasonlóan némileg mint a német *buchstab* — *betű*, *buche* — *bikkfa* és *stab* — *bot* értelmében. mi eredetileg utal tehát az írás, a könyv helyett szolgált feljegyzés eredeti anyaga és ösmódjára. — Másik szavunk az *írás* — *scriptura*; *ír* — *scribit* gyöknél fogva, mely egyiránt *irt* — *runcat*, *resecat*, *succidit* és *ir* — *unguentum*, *malagma*, *encaustum* értelmeivel ismét az írásnak ezen bevágás, kivágással (mikép a kiirtás is történik, a tájszótár. irdalni — irti), és ir-vari — minő a *malagma*, *encaustum*, eredetileg használt festék — módjaira mutat. Ezeken túl, mint régi szavunk volna vehető a **rovás**, mely mai: *dica*, *tessera*, *talea crenis*

1) Podhracky is azért megjegyzi (chr. bud. 35): haec ergo ad veterem Hungarorum religionem spectant; priscis temporibus herbae, ac telluris traditio investiturae symbolum erat. és (40): herbam dare, porrigere, veteres dicebant alia omnino notione; de qua Festus: „herbam dare, cum ait Plautus, significat victum me fateor, quod est antiquae et pastoralis vitae indicium; nam qui in prato cursu, aut viribus contendebant, cum superati erant, ex eo solo, in quo certamen erat, decerptam herbam adversario tradebant.“ — Equi porro albi, olim triumphantium fuere. terra denique dominium significabat. non est igitur haec narratio ex aliis historiis male consarcinata fabula. mi bizonyára nem az, mi innét következtetendő; hanem, hogy talárlólag ős hagyományos mythosi alapú. — magának a történetnek egyéb szűk felfogású magyarázatival, mint az mesének vagy máshonnan áthozott vonásnak st. az illető alanyias nézetek szerint vételelt, itt természetesen nem lehet dolgom, ez a krónika kiadói teendőjéül marad. — 2) különösen még a számos átadási *symbolicus* középkori jelek és cselekvények között, mint azok a 8-dik századtól az okiratok investiturai formularéiban előjőnek, nem egy ily mélyebb eredeti értelemmel fog bírni. péld: per cespitem, per capillos capitis v. barbae, per ense, forfices, gwasonem (wasen = gyepe), herbam, terram, iuncum v. viridem scirpum, lignum, virgam, baculum, vexillum, zoam, haspam (ajtó kilincs), osculum, alapam, andelaginem (handlängen) st. l. Du-Cange glossar. Gruber diplomat. i. h. 214.

incisa ismeretes népies jegyző eszközön túl, a *ró*, *róvni*, *rója*, *rójja* (Kreszn.) szó jelentésével: *incidit*, *incidendo notat*, *annotat* st. megint csak a módra utal, mikép az eredeti feljegyzés történt. a szó nyelvünkön dús képzéseiben régi járatos s nevezetes ily jelentésére s használatára utal, mint *rója*, *rovácsos* – *striatus* (Lippai virág. kert. 93), *rovácskos* (u. o. 176), *rovát* – segmentum (Sánd.), *rovától* – scalpit, striat (Molnár), *rovatal* – census (Zvonarics Kresznericsnél m. hivatal), *rovó*, *rovó* – praefectus tributorum, exactor (Molnár és Pázm. pred. 1105 st. l. f. a rabonbán XV), *rótt* – incisus, *rótt* helyek – fundi incisi (Par. Páp.), *robot*, ez Kresznericsnél *rovóbot* contracte *rovót* – baculus in quem praestationes rusticorum, dominis suis terrestribus faciendae, inciduntur; item ipsae praestationes. úgy dolgozol, mintha róbotban volnál – alienam metis messes. a szó nyilván az előbbiek nyomán ezen magyarázatában teljesen erősül, bár mennyire feledve is ezen sajátági jelentése napjainkban, az már teljesen a szláv robota – munkához tartatott. valjon eredeli-e még a *róta* is? Molnár Albertnél: turba, manus, *rótabéli vitézek* – manipulus, contubernium, mit e tekintetben a német *rotte*-hez tartanék, ámbár a tájszólár. is *rádó* – bujtogató, mi a radel- v. rádelsführer – főcinkosra figyelmeztetne ismét. de egészen sajtóságon áll megint a *róta* értelme Kresznericsnél tárgyunkra vonatkozólag, és pedig a népszólás szerint: *róta* – incisura, *rótás* – incisus, interruptus, *rótás eső* – pluviae intermittentes, pluviae, quae serenitate interrumpuntur, sed dein iterum cadunt. ita, um. ex usu vulgi. s különösen még: *rótás mondások* – incisa, incisim dicta. Rovás szavunk ekkép magában belső értelmében: róni – incidere st. bírja teljes s eredeti értelmezését. mi mellett annál nevezetesebb s feltűnő annak a germán *runa* pogány vallási jelírás és a finn *runo* pogány vallási mondat, ima, s innét ma sajátlag a bűvös pogány eredetű varázsló dalnak, s általában is a régi dal v. éneknek neveivel találkozása. — A német *runa* ugyan sajátlag már a *tudás* – *scientia*, tudomány értelmével áll, all-*runa* – mindentudó (IV); hasonlóan *mysterium*, *symbolum* is (Grimm 1174), miután eredetileg a *runen*, *runon* Schmellernél (bayr. w. 3. 96) susurrare, heimlich berathen, runi – collocutor, *runa* – collocutrix, giruni – *mysterium*, sacramentum; és szerinte ezen titkos közlések írása által (Geheime mittheilung, etwa briefliche, litterarum secreta) kapták volna a titkos értelmű jelek a *runa* nevet ¹⁾. összefüggés nevünkkel csak talán egy további ónémet: *runa*, közném. *rone* – *fatörzs* értelmén volna közvetíthető némileg (l. a *holz runa* Grimm 1176 és Schmeller i. h.), a mennyire ily fatörzsekbe is vésettek a betűk, s azok értelme által, mint a titkos tudományak ismeretével ment volna át a *runa* szó azután a titkos beszéd s általában a tudás, tudomány jelentésére. — A finn *runóra* nézve csak Porthan és Helsinbergnél (de poesi fennica 8) találom megjegyezve: *runo nomine forte ex hebraeorum רונו orlo, unde רונו canticum* ²⁾. Szavunknak világos értelemmel ezek mellett fönléte és használata nyilván csak eredetisége előnyére van. jelentése pedig szinte megfelelőleg már az eredeti írás módjára utal ismét.

Mindezen szavainkban tehát egyenesen visszavezettünk az eredeti sajtóságon űs írási gyakorlatra; hogy ez már magával a vallással összefüggött, nem csak a dolog természete mutatja, miszerint ily gyakorlat legtermészetesebben a vallási jelvek nyomán,

1) Schmeller i. h. a cod. parisiens. № 5239 sec. 9–10 helye idézve: hae litterarum figurae in gente Normanorum feruntur inventae, quibus ob carminum eorum memoriam et incantationum, uti adhuc dicunt. . . runstabath nomen imposuerunt, ob id ut reor, quod his res absconditas vicissim scriptitando aperiebant. hasonlóan ily incantatioi bűvölődal értelmével használja a Schmellernél idézett glossarium (münch. cod. 11–12 száz.): hellirun – necromantia. — 2) a finn bűvös, varázsló dalokat, melyek kitűnőleg így runóknak nevezetnek, már fentebb ismertettem pogány vallási jelentőségükre nézve (l. XIII); mi mellett már ismét nevezetes, hogy nem csak a németben ily bűvös formulák ily incantatio értelemmel szinto runáknak nevezetnek (l. az előbbi jegyz. és Grimm 1176), de nálunk is ismét az írás, kántérolás = incantatio, mint láttuk, az írás szóval azonosul.

s a papság körében szülemlett, de így láttuk, hogy magok az írást kifejező szavaink is, minden nyomon vallási cselekvények és tárgyak neveivel elvegyülnek, mikép erre kimerítőleg az íralás szó kettős értelménél, a varázs, kuruzs, gyógy gyakorlatánál utaltam (XIII); s épen így előbb már, ismét a betű írásnak a *be-tű-ző* eszközű nevénél fogva azon *varázsra*, melylyel a tündéri *varázsoló* név és ismét ezzel a vallási *varázsolás* gyakorlat egyedül magyarázható; s mely ismét a tündéri s papnői írás és íralás foglalatosságok s tulajdonságok értelmeivel azonosan találkozunk (IV, XIII). Így áll még tovább, mint garaboncosi tulajdonság: a *könyv, írás, olvasás* és *jelcsinálás*, valamint a rovás szó is némileg már a garaboncos és rabonbán papi nevek *rabon* tagjaiban jelentkezett. (I. XV).

Mire ekkép, mint nemzetünkénél valószínűleg a vallással összefüggőleg fenvolt régi sajtáságos eredeti írásra, annak saját elnevezései utalnak, azt, mint tudva van, történeti emlékeink is tanúsítják; szólván a régi, eredeti, sajtáságos székely írásról, mely e szerint tehát a nemzet hún eredeténél fogva, egy eredeti hún-magyar írásnak fenléteztét tanúsítaná egyszersmind. Turóci (1. 24) krónikájában a székelyeket, mint a húnok maradékait ismertetve mondja: hi (Siculi) nondum *scythicis litteris* obliti, eisdem, non encausti et papyri ministerio, sed in *baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar utuntur*¹⁾. s feljebb irata ajánlatában: nam et hoc nostro aevo, pars nationis eiusdem quaedam, Transsilvanis regni posita in oris, *characteres quosdam ligno sculpiunt, et talis sculpturae usu litterarum ad instar vivit*. hasonlóan Bonfininál (dec. 1. l. 7): *litteras scythicas habent*, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo (brevissime?) ligno excidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt. Oláhnál (Kol. kiad. 195): ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, *praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum linguarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt*, aliquid inter se significantes: quibus ita incisis, apud amicos et vicinos vice nuntii, epistolaeve utuntur. Hasonlón tanúsítják azt Székely István, Szamosi, Véranc, Geleji Katona Istv. irataikban, és mintegy a krónikai írás kezdetétől, s Kézának 13-dik századi koránál fogva, legalább ez időtől kezdve kétségtelenül, folytonosan számos írók, kik ezen székely írásmódját részint önlátomásból ismerheték, részint ily írott emlékeket ismertek. Felőle idővel egy terjedelmes irodalom keletkezett, előhozva ezen írás betűsorát, alakjait, modorát és számos emlékeit magyarországból is, melyek kisebb nagyobb valószínűséggel birnak, mind ennek azonban tárgyalása innét sajátlag már a magyar archaeologia körébe tartozik²⁾.

Számok. Figyelmet igényelnek még a *jelvies szent számok*, melyek mint más mythosokban, úgy nálunk is kitünőleg ily *jelvies vallási jelentőséggel* jönnek elő. Mone (i. h. 105) már a kevés mellett, mit hagyományainkban észrevett különösen kitünni látja a „3, 7, 12” szent számokat; és az elsőre veszi a *hármass skytha hont, három hónapi vándorlást, a honfoglalás három jelvét*, a pogányságot jelelő *három hajtekereset, cicimust*, melyet a krónika szerint, a pogányságra térő magyarok újra viselnek, a *papok hármass számát* (?); sőt a 3- és 9-vel sokszorozás és elosztásból

¹⁾ mit már sajátlag Turóci előtti krónikai példányok, melyek egyikét átirta, mint a bécsi képes krónika, tudnak. s Kéza is (I. 4) említi, ferdőn magyarázva a nem értett írást: Blackis commixti litteris ipsorum uti perhibentur. — ²⁾ első volt, ki a betűket ismertető Telegdi János püspök „rudimenta priscae hunnorum linguae 1598 Lugd. Batavor.” előtté még Zamosi analecta Daciae. Palavii 1593 ismertető írásuk modorát. ezentűl a nevezetteken kívül még én 46 kül- és honi-írók számlálók, kik azokat többé vagy kevésbé bővebben tárgyalák, néhányan közülök ismételve is, és kéziratban maradt munkákban, legkimerítőbben Bél Mátyás: de vetere litteratura hunno-scythica exercitatio Lipsiae 1718. Vallaszky: conspect. reip. lit. Budae. 108. s legújabbban teljesben Jerney: közlés a hún-scytha betűkkel írt turóci régiségről 1840 tudt. 2. 109. midőn a legújabbban felföldözött e tekintetbeni, kétségtelenül legnevezetesebbnek mutatható emlékünket, a turóci falapokat ismertető. mindamellett a felföldözött emlékekre, valamint a betűkre nézve is azonban a tárgy authenticitása kérdés alatt van.

véli kihozni a *magyar hadak* számát st. Hogy a *hármás* szám ezentúl élénken áll mondáink és regéink *három tünderei*, *királyleányai*, *hősei* jelenségében, valamint ezek próbáiban, kalandjaiban, fentebb már az illető helyeken láttuk (IV, VI). a közmondás szerint: *három a szent szám* (E. 3511) volna. hasonló: *három a tánc*, Erdélyi (3512) szerint, a három számot táncára is átvitte a magyar. E kétesb mythosi jelenségű nyomokon túl is kétségtelen, hogy ily *trilogiai* eszme általában már a pogány vallásokban jelenkezik. s valamint mondott regéinkben s mondáinkban, úgy jó az elő nem csak már általában minden népek hasonló mondáiban, de különösen több istenségeik alakításában is ¹⁾; honnét az sajátlag a monda képletei alakítására természetesen már lejöhetett. nevezetesen áll így ismét a hősi ős alyai nemzetségi származtatásoknál is. mint a bibliában Sem, Kham, Jafet, és különösen a skytháknál is Herakles vagy Targitaos hármás szülötti, kiktől a skythák erednek: Agathyrus, Gelon, Skythes, és: Leipoxais, Arpoxais, Kolaxais. a helleneknél Aiolus, Doros, Xuthos, a germánoknál Tuisco fiától Mannustól: Ingävo, Istävo, Hermino ²⁾. — Hagyományunknál fogva még sokkal nevezetesebben jelentkeznek ily számul a *hét*. Ez állana különösen a magyar népségek osztó-számaul, mint azt már a *hetes nemzetség nevekről* láttuk (VI); valamint a *hét magyar nemzetség*, *Hetumoger*, hét vezérrel élén, úgy már a besenyő themák s a kúnok is; és valamint a hún vezérek és a székely nemek, úgy a többi hún-magyar nemzetségek nevei is ismét e számra visszavihetők lesznek. így jó elő azután az új honba jövet az első elfoglalt föld is, mint: *terra septem silvarum*, *septem castrorum*, s a pogány jelvies név is ezért mulhat ki az általánosb Erdély mellett, míg a krónikákban a latinban (Kéza 1. 4. septem castra. szék. pog. krónikáb. 278: terra septem silvarum l. IV), s idegen népeknél (német Siebenbürgen, szláv Sedmohradsk) fenmarad ³⁾. De különösen tudná már a számot regés hagyományunk, melynek nevezetes *hét világa* (X), *hét* és *hetedhét országa* a *hét tengeren* túl, mint a mythosi lények, tündérek s többi hona jó elő mindenkor (IV). hasonlóan áll még az ördögnek, a tündérnek ígért, *feláldozott gyermekekről*, a *tátos fiuról* (III, XV), hogy így a *hetedik évben* vitetnek és tűnnek el; mi ismét ezen hét éves gyermek feláldozása lehet (XVII), és a km. is: *hetedik gyermek*, Erdélyinél (3604) magyarázva, hogy róla sok csudát tud a nép ⁴⁾.

A hetes szám egyébkint ily honosan jó elő az összes keleti regés hagyományban; az 1001 éji mondák épen úgy bírják, mint sajátjaink (l. péld. a 413 éjb.). hasonlóan a perzsa irani regében Firdusinál (1. 86): a hét arany, ezüst, acél, márvány st. vár. a hét ég, hét vezér (1. 170), a hét planéta (2. 149), hét kiszver – ország, hét próba és kaland a hősnél (2. 282, 450). A hindu és perzsa mythosokban (Sepp 1. 111) a hét istenhegy, hét sziget, hét tenger, mint paradicsomi és istenlak. Az óperzsa tartomány-felosztás száma is e szerint hét volt (Theophylakt. 3. 18), és Herodotosnál is (1. 101) hét ős Méd törzs jó elő; hasonló volna az osset, mandzsú és tatár népek hetes hadakra felosztása (Sepp 1. 123). Ellenben az óéjszaki regében, úgy látszik, mintha így a kilenc szám forogna fen a Völuspa (2) kilenc eget, kilenc világot és kilenc ágat említ. Hasonlón találom ezt a finnben is kiemelve, a kalevala (15 runó) kilenc tengert, kilenc eget (39 és 42), kilenc várat emleget folyvást.

1) I. Sepp heidenth. 1. 78. — 2) Sepp (1. 89): überhaupt ist drei die grundzahl nicht bloss der ganzen menschheit, sondern auch die theilungszahl jedes einzelnen stammes. — 3) Mone f. idézve a jegyzetben, ehhez még hét vizet is tart, Sepp pedig (1. 123) még a hétszemélyes táblát is, hasonlóan a német sieben schöffnen-hez (u. o. 124) és byzanci hét miniszter, még hét török vezérhez st. (122). — 4) tudomásomra a babona is (gy. 277): minthogy 77-féle hideglelés van, azért a ki abban szenved 77 rosszszemet kössön nyakára st. hasonlóan forognak fen szám szerint teendőkkkel számos sympatheticus gyógykurazsok.

Egyébkint mi volt már ezen mythosi jelvies számok sajátlagi jelentése, arról ugyan sokat lehetne véleményezni, behatva az astralis és planetaris mythosphiák körébe, a szellemi hierarchiák mysticus magyarázataiba ¹⁾, mindezen szép dolgok véleményezésével azonban saját vallási régiségeink sajátlagi felvilágosítására — mi itt tárgyam — semmi különös eredmény sem volna eszközölhető; elég legyen tehát a tudat, hogy ezt is a többi mythosokhoz hasonlóan birtuk, s hogy azoknak — eddig szinte csak kétesen véleményezett — jelentése fog fenforogni a mienkben is.

1) például Seppnél (die göttliche siebenzahl i. 91.): aus der verbindung der zahlen der zeit (3) und des raumes (4) entsteht die kreatürliche sieben. diess ist aber auch die zahl der mittelbaren schöpfungsmächte oder der planetenfürsten, so zwar das der siebente als das haupt oder der fürst über den sechs obern geistern steht st. . . . auf dieser siebenzahl beruht das gesetz der welt, sie liefert den schlüssel zur kosmogonie, sieben sind der guten wie der bösen mächte (hét ördög E. 606S, heten vannak mint a gersei v. markotai ördögök E. 306S l. III), darüber sind von Zoroaster bis Philo, von Clemens v. Alexandrien bis Thomas v. Aquino heiden, juden und christen einig. Linus (Euseb. patr. eccl. 13. 12):

septem cum veniet lux, cuncta absolvere coepit
omnipotens pater atque tonis est septima ipsa.
est etiam rerum cunctarum septima origo.

nach der mystik des mittelalters im morgen- wie im abendlande hat die gottheit in sieben primären urkräften sich schöpferisch erwiesen. s így tovább!

XVII. ISTENTISZTELET.

ÁLDOZAT. ÜNNEPEK. SZERTARTÁSOK.

Ima, imádás, kérés, könyörgés, esdeklés, kiáltás, igézés, olvasás. Ének. Áldozat, áldomás, áldás. emberáldozat, gyermekáldozat. állat-, növény-áldozatok. áldomás, áldozati szertartások. bérnézés. libatio, véráldomás. áldozó edények. székely áldozópohár. kürt, vatalé, kaponya. Szertartások, zene, igree, hegedű st. táncok. hódolat, tisztelet. gerjedet. hajvágás, pllis. Ünnepek. hétnapok. Keddasszony. Vásárnap. Születés, csök st. Házasság. Eskü.

A vallás nem csupán a pusztá istentudatban áll, de önkénytelenül bizonyos erre vonatkozó külső cselekvényekben is nyilvánkozik. ezek lehetnek tisztán ilyenek, melyek elválólág a közélet többi cselekvényeitől, egyedül az istenség tiszteletére vonatkoznak, vagy pedig a közéletnek csupán vallási érzettől áthatott mozzanatai. Az eredeti természet-szerű vallási érzettel áthatott életben, melyben a vallásgyakorlat nem csupán bizonyos időszakokra, helyekre és cselekvésekre volt szorítva — melyeken túl a többi élet azt egészen nélkülözi — sajátlag ily osztályozás nehezen foglalhat helyt; s az mit ma különösen s elválólág ilyennek tekintünk, mint például az imát, ünnepet, áldozatot, csak a közélet szükségétől előhozott alkalmias nyilatkozat lehetett; csak később fejlődhetek ki némelyek szokásos gyakorlattá, idővel bizonyos helyre, időszakra és cselekvésre szorítva, melyen túl azután az élet egyéb cselekvényeiből annak nyilatkozata elmaradt, s ennek még csak néhány fontosb teendőivel (eskü, házasság st.) maradt összekötve. A kettős momentumot azonban itt elméletileg szükséges eleve kiemelni, a mennyire itt nem csupán az ily sajátlag vett isteni tisztelet — mint ima, áldozat st. — de egyszerűsmind a közéletnek a vallási nyilatkozattól áthatott jelenségei a tárgyalás alá jönnek. és mivel a sajátlagi vallási nyilatkozat azon első állapotának kifejezése által juthatunk csak sokszor, a ma már önállólág vett vallási cselekvények teljes értelme megfektetésére.

Ima. Ének. Ezen vallási nyilatkozatnak már legegyszerűbb, természetes első módja a szó és beszéd. mint az ember hasonlójával legelől is beszéd és szó által igyekszik közlekedni, magát előtte kifejezni s értelmessé tenni, állapotát, szükségét előadni, bizonyos viszonyosságra ajánlkozni, úgy volt ez legtermészetesebb közlekedési műszere istenségével is, s annak megszólítása, hívása, maga ajánlása s viszonyosság vágya st. irántai nyilatkozatának első módja. — Ezen szó általi istenneli közlekedés pedig az **ima.** e szóval jelettelhetett már a pogányságban nyelvünkön az isteni tisztelet e neme, mint az már régi nyelvünkön előjő: (N. E. 1. 5) a halotti beszédb. **wimagnuo** — imádjuk — oremus — kérjük, **vimadsaguc.** A szó gyöki magyarázatára már felhozott

(Kresznericsnél szót. 1. 261) az: *im a = ecce deus* (mi tehát némileg úgy volna, mint az isten az *isha*-nál fogva *ez a, iz e*), majd hasonlóan a héber עַן = ecce, arab iman = fides szavakhoz és a finn jumala = isten névhez tartatott (Nagy J. gyök. 213, Sándor sokf. 10. 86, Horvát Ján. i. h. 46). A gyök cselekvényragokkal összekötése által határozottabban és különféle jelentésekre alakították: *ima*, *imádság*, *imádkozás*, *imádás* (oratio, preces, adoratio), így már a kettős értelemmel nyelvméleinkben. bécsi codexb. Baruch szavai fordítása: *ymadkozzatoo* és mongatoc ti zivetekben, uram tegedet kell *imadni*. Az *im-adás* összetételből keletkeznék tehát az *ima = oratio* és az *ima-adásból* az *adoratio*. hasonló összetételekkel keletkezik más nyelveken is egyszerűn az imádságot jelentő szó az imádás értelemmel, mint a latin *ad-oratio*, német *an-beten* (a gót bida preces, óném. pēta, pittan, szláv pitam?), a szláv. *modliti* = orare és *modla = bálcány*, az imádott. — Valjon ide tartoznék-e még a régi *imett* = vigilans, non dormiens szavunk. *imette* = illo vigilante, Pázm. (kal. 2. 21): nem tudja álmában volt-e az látás, vagy imette. — Ide vehető egy más, általánosb értelemben is divó szavunk a *kérés, kérelem*, mihez már Pray (dis. in an. 28) a finn pogány áldozóhelyek *keremet* (locus quo precatum coeunt) nevét tartja. egyébiránt is a finn *kerjään* = kérni, koldulni, *kerjääjä* és *kerjään* = kéregető, koldus. s lehet, hogy már maga a hely neve *keritést* jelentene, miután a finn. *käärin* = bekeríteni, *kääret* = megkerített (l. Hunfalvy 853 akad. közl. 454). s ily kerített helyekül láttuk már általában az istentiszteleti áldozathelyeket. hasonlóan átvitt értelemmel állhatnak már a *könyörgés*, a *könyör* = misericordia jelentéstől, *könyörög* = implorat. nevezetesen szinte az *esdeklés* is, *esdés*, *esedezés* = supplicatio, a leborulástól, leeséstől, melylyel az ima elmondattott.

Hogy ezen ima *közösen* is és *fenszóval* ment véghez egy nevezetes adat tanúsítja pogánykorunkból. Ekkehard (cas. s. Galli Pertz mon. 2. 105) szerint, midőn a magyarok a sz. Galli kolostorba beűtnék, s ott áldomásoztak: postquam mero incaluerant, horridissime diis suis omnes vociferabantur. clericus autem linguae eorum bene sciulus (propter quod eum etiam vitae servaverant), cum eis valenter clamabat. különösen szólt fel még így a halotti beszéd vég formulája is (26): es *keassatuc uromchuz charmul*. Kírl. — és kiáltatok urunkhoz három: kyrie eleison. tehát kiáltásnak, vociferatio = kiabálásnak mondatott a fenszóvali ima vagy ének. hasonló a bécsi codexb. *kiaitlanga* = invocaverit; s talán a régi *kaj-bajlás*, *kaját bajlál* (vociferatio, oblatrat Molnár, Kresz.) ily vallási jelentőséggel is állott, miután a kifejezésnek a *bajlál* összetételnél fogva, kuruzs és incantatiói értelmére már fentebb (XIII) figyelmeztettem. Kis Vicainál: *nagy kaja baja = cyclopica musica*. Erdélyinél (4067) magyarázva: kaja, melytől kaját, azaz kiált ige jő, zaj, láрма ¹⁾. — Megfelelőleg az előbbi történelmi adatnak áll erre nézve krónikáinkban is, hogy midőn Árpád népe színe előtt feláldozza az új hon jelveit a földet, fűvet s vizet, s imádkozva kéri az isten áldását (bud. 38): dei clementiam rogavit, ut dominus ei terram in perpetuum concederet, erre az egész nép is fenhangon kiáltozza az isten nevét: finitis his verbis, omnes hungari clamaverunt: deus! deus! deus! tribus vicibus. más hol már csak így

¹⁾ talán az abajgatni is ide szől, az akad. szót. abajgás = geschrei, abajog plaudern, schreien; mellette egy abajgat, tájszót. irgalmatlanul kerget, treiben, hetzen, beunruhigen. mit Szirmay (parab. 33) már ahhoz képest, mint Kovachich ötlet dicseri — ea quoque, quae nude posita ad mythologiam referenda fuisse viderentur, ad historiam iure transtulisse videri possit — színte a történetből magyaráz, hogy Ába király nevéből jöne: Ába rex cum in primores gentis, crudeliter saevierit, dedolare aliquem abajgatni apud hungaros est dictum. mi mellett én ellenkezőleg figyelmeztetek épen aba, oba név vallásos értelmére ne talán, a mint Anon. 32 magyarázza pro sua pietate Oba vocabatur. a szó még más értelmekkel is fen van, mint aba = honi, csak erőltetve lehetne talán még ide tartani az ábitatos, ájtatos = pius szavakat.

maga a fővezér imádkoznék a hadsereg előtt a nagy vállalatok alkalmával, mint Anonymnál (39): Árpád fusis lacrimis dominum orans. s bizonyosan ily nyilvános s a magán istentiszteletbeni imádkozás nevei lesznek a varázs tudatával csupán felmaradt s már így tárgyalt: *igézés, kiolvasás, ráolvasás, kuruzsolás*, mint azok értelme még a betegségbeni ily móddal segítségben jelenkezik, mi tehát az imádság különös esetbeni, bajbani gyakorlata emléke fentartásával maradt fen. az utóbbi kuruzs, mint taglalva volt, már szinte azon *kiáltás* értelmére is vinne, a *kurritoló* st. kiáltó lármázó jelenlésénél fogva.

Ének. Hogy ezen kiáltás, kajabálás, abajgatás st. — természetesen a fenhangu imádság, isten hívása — még többé vagy kevésbbé összehangzó *ének* is emelkedik, az kétségtelenné lesz. Nem csak maga a táltos papi név a *dallosban* (= cantator), a tan, talál a *danában, dalban* viszhangzik, és néphagyományos kétségtelen ősi, eredeti, pogánykorunkból lefolyó sajtóságos nemzeti költészetünk ere még buzog; de a történeti adatok a legtávolabbi hún kortól kezdve folytonos és dúis adatokban, minden előjövő alkalomnál tudósítanak mellőkesen is élénk énekeinkről, és pedig népénekeinkről (fabulis rusticorum, garrulo cantu ioculatorum Anon. prol.), s valamint hagyományos hősi és tréfás dalainkról, úgy vallásainkról is még, midőn a Béla alatti pogány forradalom leírásán is átlátatják (bud. 119): praepositi in eminenti residentes, praedicabant *nefanda carmina contra fidem*, plebs autem tota congratulanter affirmabat fiat, fiat. Ezen nemzeti énekeinkről nyomok azonban már felszedvék irodalomtörténeti kézikönyveinkben ¹⁾, melyek körébe a még felmerülendők és szedendők tartoznak. maga egyébiránt történetmondai hagyományunk, a mint az nevezetes krónikai történetírásunkba átmert, és még némi itt ott élő hagyományban is maig fenmaradt, a legjobb tanúság rá, hogy valamint ezen mythosi képzetekkel s emlékekkel átszőtt töredékek egyenesen az ének s rege nyomán tarták fen magukat, úgy még inkább így kellett élni énekekben a sajátági mythosi és vallási hagyománynak, azon „*traditio paganisminak*,” melyet még a krónika is a pogányok által említett.

Áldozat. Áldomás. Az isteni tisztelet kitünő jelensége az áldozat, az istenségnek nem csupán szóval, de tettel, ajándékkal, ajánlattal tiszteletse. ennek jelezésére birjuk még pogány vallásunkból, eltérőleg a majd nem minden körülünki europai nyelvekben divatosá lett lat. *offero*-tól nem. *opfer*, szláv *offera* elnevezésektől, saját eredeti *áldozat, áldomás* és *áldás* szavainkat. ezek is némileg hasonló alakítást mutatnának ugyan, mint az *imádás* az *ima adástól*, az *áld*-*adás*nak talán mintegy összevonását. az *áld* szó sajátági értelmét azonban már fentebb igyekeztem kijelelni; miszerint én azt az *old* = *solvit* jelentésre vélem visszaviendőnek, honnét mint vallási értelemmel átmertet helyezem az *átok* s *üderőli* vallási képzetek közé, a mint az az *átoktól* feloldást s az üdvre átmenetet képezi (XI), mely természetesen csak ily vallási engesztelés által, azaz az áldozat által eszközöltetett minden népek ős vallási dogmatikája szerint. e mellett azután természetesen áll nekem a szónak nem csak *immolare*, de legelől a *sacrificare* értelme, honnét az *áldás*, az *áldomás* sajátlag a német: *weihe, heilig* és *segen*, a latin *sanctus, benedictus, benedictio, dedicatio* s innét *oblatio*; miszerint a pogány vallási fogalomban az *áldott* ugyan az, mi a maiban a felvett idegen *szent*. az *áldott ember*: a *homo sanctus, pius, benedictus, devotus*. így használva a szó már régi és mai nyelv szokásban: az *áldozat oblatio, áldás benedictio, áldomás victima, epulum sacrum*, és ez utóbbi ismét *benedictio* értelemben is áll nyelvemlékeinkben. Kinizsiné

¹⁾ I. Toldy m. nemz. irod. tört. Ferency adalék a m. irodalom történetéhez. Pos. 1844. Erdélyi népdalok 2. köt.

imakv. (N. E. 2. 73): uram wesd az *aldomasth* en ream. és: alyaanak es fywnak es zent lelöknek *aldomasa*. sz. Margit élete (Pray 278): *pápának áldomassa*, és folyvást így még a 17-dik századi iratokban is, Pálffy Kata, özv. Illyésházi Istvánné (1629 4 mart.) Rimayhozi leveléb. (u. muz 3. 105): kedves *áldomásival* látogatván isten kegyelmedet. míg más felül gyakran megkülönböztetve már az áldozás victima, áldás benedictio, áldomás offermah, mint az utóbbi: *aldumas*, *aldamas* már így a névtelen jegyzőnél. de már a szavaknak azon egymással felváltott általános használata is csak arra mutat, hogy azok sajátlag az azonos eredeti: *weihe*, *dedicatio*, *sanctificatio*, *iustificatio* azon értelmével állanak, melyet vallási fogalommal az átok s üdv között jelelek.

Szavunk mellett már történeti adataink is említik pogány vallásunk áldozatait. Theophylaktos (7. 8) tanúsítja, hogy a *turkok áldoznak lovakat, ökröket és juhokat* — ὄβοισιν ἑκποῦς καὶ βόας καὶ πρόβατα. — a ὄβοισιν = immolant és sajátlag comburunt; hasonló Anonym. (13) *diis immortalibus magnas victimas fecerunt* st. a krónikákban is Árpád áldozatáról tudósítás (bud. 38 Tur. 2. 3), és a későbbi felkelő pogányokról is még (bud. 94 st.): *omnes populi libaverunt*; az alattomban áldozók elleni lászlói rendeletben (1. 23): *quicunque sacrificaverit... oblationes obtulerit*. — Valamint más népeknél, úgy nálunk is már ezen áldozatok különféle nemei és tárgyai létezhettek; majd mint *hálaadó áldozatot* találjuk felemlítve a győzelem, hódítás, sikeres hadjáratok után (I. Anon. 13, 16. 22. st.), majd ismét mint *könyörgőt*, minő a déesi (chr. bud. 38). így lehetett ez szinte *engesztelő, felajánló*. s e szerint már magok az áldozat tárgyai, annak különös céljai szerint alkalmazvák.

Az ős vallások legnagyobbyszerű s egyszerűs mind legmagasztosb áldozatai egyike volt az **emberáldozat**; mély dogmatikai jelentése taglalására itt nincs hely ¹⁾, s csak általában utalok, hogy az így divatozott az őskor minden művelt, polgárisodott és vad, classicus és barbár népeinél: a hindu és perzsa ariai néptörzsnél, az egiptomiak, zsidók, arabok, phoinikeiek, karthagoiak, arabok, görögök, rómaiak, kelták, germánok, gallok, szlávok s finnekél, az afrikai s amerikai vadnépeknél; többé vagy kevésbé, vagy csak így a mi tudomásunkra; minélfogva majd az egy, majd a más népnél ismerjük ekkép kitünőbb szokása és formáiban divatozottak ²⁾. Valjon létezett-e nálunk is? a mai felvilágosodott nézetek mérve szerint kívánván látni előkorunkat, midőn mit sem vagy csak kevés határozottat látunk belőle, a nem tetszős jelenségeket előítéletesen megszoktuk tagadni, így a több istenséget, bálványzást, emberáldozatot. ámbár ez utóbbira is épen semmivel sem kétesebbek s kevesebk bizonyítványaink, vagy gyengébb létezésének okadatolhatása, mint annyi más számosra nézve, mit ismét hason okokból előítéletesen szeretünk látni mythológiánkban. Az én dolgom itt is a vizsgálat; mindenesetre azonban ha ennek eredménye az volna, hogy ős vallásunkban az emberáldozatnak helye nem volt, amaz megnyugtató tudat helyébe, mely e szerint ős vallásunkat a mai humanisticus felvilágosodottság színében képzei, nálam meglepetésnek adna helyt, hogy nemzetünk mindenben hasonló, másokéval találkozó — a mint kell, hogy legyen, mert ez sem fától szakadt, őt sem költötte a golya — pogány vallása épen az őskor ezen igen mély vallási cikkében, a bűnnek megváltásáról st. a többitől eltérne csupán a mai felvilágosodott humanisticus nézet előnyére; s mit ez esetben, mint annyi számost, adathiánynak fognék csak tartani, s egy pár tájékozó vélemény kifejezésével röviden fogok vala rajta átfejteni, mint a többistenségénél. A vizsgálatnak azonban az adatok, melyekhez tapadhat, nem hiányzanak. lássuk. Az őskorban, hová eredetünket felvinni

¹⁾ I. Sepp heidenth. idee d. menschenopfer 2. 95. — ²⁾ utalok az adatokat összeállított munkákra, mint Lassaulx die sühnopfer. Würzb. 1841. és Sepp heidenth. 2. 95-168. s áll ez adatok nyomán Grimm általános ítélete (38): menschenopfer sind ihren wesen und ursprung nach sühnend, bei allen völkern des alterthums waren sie hergebracht.

szoktuk a skytháknál az emberáldozat nagyban foglalt helyet. Herodot (4. 61) szerint: a hadisten kardjának a hadfoglyok századika feláldoztatott, kit a sors ért, fejére a libatiói bor öntetett, mire leöletett, vérét edénybe fogták fel és a szent kardra öntötték. hasonlóan leöltött szolgák s nők áldozata követé az elholtat (I. XVIII); az albán skytha nép-ségnél (Strabo 11. 4) még egy külön hierodulos, táltospap hizlaltatott áldozatul, leölet-vén, mindenkinek ki részes akart lenni az engesztelő áldozatban, a leölt testét kellett megérintenie. A húnokhoz át jő még a kard, s különösen a véres kard is, mint az őz skytha hadisteni kép és jelv, s valjon a véres áldozat elmarad-e? a véres kard körülhordozása szokásáról legalább még felemlítve áll, hogy a kard vérbe mártatik, vagy vérrel öntetik le „*mucro sanguinis aspergine tinctus* (Tur. 1. 10),“ és a kádár és rabonbán sacri-ficiuma s itéleténél: „*per media viscera transfigatur*,“ „*cultro dividi per medium*“ (szék. krón. 277, Kéza 1. 2 l. XV) ¹⁾. a kardnak kell, úgy látszik, előre véráldozattal megszenteltetni s megengeszteltetni, hogy ellenük ne forduljon, mint Jornandes a gótok-ról mondja (5): Martem asperrima placavere cultura. nam victimae eius mortis fuere captorum, opinantes bellorum praesulem . . humani sanguinis effusione placandum. Nevezetesen azonban s világosan áll már a húnokról is Jornandesnél (25): ad Scythiam properant et quantoscunque prius in ingressu scytharum habuere, litavere victoriae; mi lehetne ismét a Skythiába bemenetkor a kezükbe került első hadfoglyok feláldozása; vagy talán azon húnoknak, kik elsőik lépnek be az elfoglalandó új honba? majd nem inkább az utóbbit vélem, mi mintha még krónikánk hagyományában is viszhangzanék, midőn beszéli, hogy a maiotti honból Skythiába menve (chr. bud. 10): *exploratoribus abinde in Scitiam destinatis, scrutinii astutia subtilissima*. mért választatnak eme első küldöttek a különös sorsolás, bizonyosan a nyilvetés által (XVII), ha egyszerűn kéme. de nyilván ezek azon Jornandesnél elsőik, kik skytha földre lépnek, és sorssal, nyíllal titkos végzetszerűleg választatnak ki áldozatul s engesztelésül a had istenének, hogy a nemzet a földet szerencsésen elfoglalhassa. s nem áll-e épen így krónikai hagyományunk egyik legnevezetesebb helyén beszélve: hogy midőn a magyarok a választott fejedelem Álmos által egész az ősi örökségi földig Pannoniáig vezéreltetnek, ennek határon Erdélyben a fejedelemséget Árpád veszi át, mert atyja: *Almus in patria Erdeel occisus est, non enim potuit Pannoniam introire* (bud. 37 st.). — tehát azért öletett meg, mert neki nem lehetett a honba bemenni. feláldoztatnia kellett tehát, hogy övéi bejuthassanak? a hely minden darabossága s töredék volta mellett világos; s kétségtelenül csak ez értelemmel állhat, hogy maga a népfejedelelem, a vezér, ki nemzetét örökségébe visszavezérlé, a határon, mint engesztelő áldozat feláldozva magát, hogy a nemzet szerencsésen foglalhassa el a földet. a szavakban nyilván még egy különös hagyomány tudata is viszhangzik, mely úgy szólhatott, hogy így vala talán előre megjósolva, vagy hogy ez a nemzet szokása volt, mint amott a skytha hon elfoglalásakor erre az elsőik kiválasztatnak sors által, kiknek áldozatul esni kell a nemzetért. ezen különös, az ígért földébe, a népet örökébe vezérlő s abba még is be nem mehető vezér Mojzestőlí vonáshoz hasonló hagyomány, ugyan még a népfejedelelem Romuluszhozi hasonlattal volna szinte véleményezhető s feltűntethető, mikép e szerint a megölt vezér serege közepett eltűnve, istenhez emelkedettnek mondatnék. de ez itt nyilván csak erőszakolás által történhetik a szöveg világos kifejezése ellenében; hogy megöletett azért, mert neki nem volt megengedve az új honba belépni. — egyébkint az adat sajátlagi értelmében sokkal mythoszerűbben áll a megváltói hős, ki élete feláldoztával szerzi meg népének örökét, ígért földét. Így áll ez már általában az

1) a finnekél is, hol Lencquist (58) az emberáldozatokat hasonló okokból, mint f. felhozvák már, szinte tagadja, ámbár u. o. az általa felhozott nyom (I. al.) mindjárt ellene tanúsít, — szinte így találom, hogy a feláldozottak béle kihúzatott; Hartwich monum. ad hist. fen. Aboae 1802. 38: IX Gergely pápa levele vádolja a pogány Tavastiaikat: quosdam extractis ab eis primo visceribus, daemionibus immolant.

őskorban, hogy a különös nemzeti vállalatok vagy nagy inség idején st. maga a népfeljedelem áldozza fel magát vagy gyermekeit a nemzetért. A rómaiaknál midőn K. e. 366 a nagy földrepedés támadt, s a nép azt különös bekövetkezendő szerencsétlen végezt baljóslataul veszi, Curtius ugrik a mélységbe, felajánlva magát Tellusnak, hogy népeért megengesztelje s tőle balvégzetét elhárítsa. hasonlóan K. e. 337 a Deciusok is feláldozva magukat: diis manibus matricque terrae. A pogány svédek királya Domaldi (Yngl. sag. 18) a nagy inség idején, miután semmi áldozat sem használ, maga áldozza fel magát. hasonlóan a görög tragikái regékben a királygyermekek áldoztatnak fel; és a svédben is ismét (Yngl. s. 29): Ön király hosszas uralkodásaért Odinnak kilenc fiát áldozza fel egymás után. — Ezekhez még mint a skytháknál, úgy nálunk is emberáldozatokat látunk halotti áldozatul szolgálni; Attila sírja felett szolgák öletnek le, s Bulcsu által őseiért, valamint a megölt Bulcsu és Lehel vezérékért a hadi foglyok haláltörül feláldoztatnak (XVIII). — Más felől ismét nevezetesen ide, ezen emberáldozatok eszméjére mutatnak még azon saját regéink is, mikép például az *ördög által épített házért, vagy hídért* st. (III), *az a ki először rajta keresztül megy, az ördög áldozatává lesz, vagy az első, ki a fogadást tevő, haza érkezőnek elejébe jő* (I. Gaal 127, népd. 3. 151); és mi már, mint látni, teljesen találkozik a fentebbi hagyományos nemzeti szokással, hogy az első hadi foglyok, vagy az elfoglalandó földre lépő kiválasztott vitézek, sőt maga a vezér feláldoztatik (I. Grimm 40). Kétségtelen nyoma az emberáldozatnak a tündéri regében is (IV), mikép a *tündérek*, a *víz-emberek* különösen, *megkívánják évenként áldozatukat*, embereket ragadoznak magukhoz, az átmenők vagy fürdők befúlasztása által. mi szinte *elemi* értelemmel is áll megint, mint a megrepedt föld áldozatot követel, s Curtius a nyílásba rohan, úgy a víz is, és ismét különösen a tűz is (I. VII); miszerint még a szent iváni tűzszertartások között, nem csak virág s gyümölcs hányatott a tűzre, de az embereknek is meztelen lábbal kell beléje lépni, azon átugorni, s mellette még a dalok hangzanak, melyek az illetők elégetését emlegetik. A képzet foroghat fen szinte az emberragadozó, emberhúst vágyó s főző rosz tündér boszorkányoknál, óriási képleteknél, sőt a sárkányoknál, kik hasonlóan csak emberáldozatok által voltak engesztelhetők, s miben már az istentiszteleti célokra tartott kigyóknak áldozás emléke foroghat fen (I. XV); Adamus Bremensis (Dan. 24) tudósít még így a litvanokról: dracones adorant cum volucris, quibus etiam vivos litant homines, quos a mercatoribus emunt, diligenter omnino probatos, ne maculam in corpore habeant. míg ismét a boszorkányokról nevezetesen ide mutat, nem csak amaz emberhús-főzésök, a lakaik körül hasonlóan mint a pogány istentisztelet helyén, karóra tűzött emberfők s bélek, de azon gyermekragadás és szívjavás is (IV, XIV, XVI).

Nevezetesen jönnek elő még ugyan is szinte az emberáldozatok közt különösen a **gyermekáldozatok**. az ártatlan gyermekekkel, ifjak és szűzekkel vélték már az istenséget különösen megengesztelhetőnek. ez a régi zsidó Moloch cultus, melyet többször még népök szemére vetnek a szent iratok (Amos 5. 26. apost. csel. 7. 43, zsolt. 106. 28. 35 st.): hogy fiaik s leányaik vérét Kanaan bálványainak feláldozák, s mint Jefe áldozata (Buxtorf syn. jud. 600) áll még gyakran a vonás az ókor hőseiről, a fogadásról, melyet gyermekük leölésével váltanak be. és számtalanszor így még eltorzult mondai hagyományunkban, mikép az ördögtől megsegített, a hadban volt hős st. eligéri eleve a legkedvesebbet, mi rá hon vár, de miről ő mit sem tud, vagy a megérkező elébe legelől jövőt, mi azután az atya távollétében született, az elébe menő gyermek (III). Különösen jó még elő ehhez, hogy hetedik évében jön meg erte azután az ördög, a tündér; és még nevezetesebben a néphit egyenes és élénk tudata a *hetedik gyermekről*, vagy a *hétéves Tátos fuokról*, kik különös jós és csodás tulajdonuk mellett, ilyenkor, ugymond, eltűnnek, a táltosok által elragadtatnak, hírköt többé nem tudni.

ezek lettek volna tehát, mint véleményeztem, az áldozatra szánt gyermekek, hasonlóan amaz áldozatra hizlalt hierodulokhoz; vagy hogy csak ekkor vétettek át az isteni szolgálatra (XV, XVI). Ezt tudja végre a monda vonása is, hogy a rossz lélek engesztelésére ember s gyermek falaztatik be a fel nem építhető, a roskadozó vagy csak szilárdra alkotandó építménybe, az alapítandó város alapkövébe (III).

Igy áll tehát e sötét, iszonyú, de mélyen az emberiség hitnézetében gyökeredzett eszme, minden népeknél, — s nem tudnám azért, mily előnye volna épen mythosunknak a többi felett, hogy ez benne fen ne legyen, — hogy a bünsúlyt, melyért az ember a halált megérdemli, csak erőszakos emberhalál engesztelheti meg; mint legmélyebb vallási tény kerül az azért elő folytonosan, mind akkorig, míg az idők teljében a keresztényiség alapkövéül alakul az isteni tény magasztos hite az ártatlan Istenember már megtörtént megváltói haláláról, mint ki egyedül volt csak képes az emberiség bűneért eleget tenni, s magára véve a világ bűneit, feláldozá magát értük; mire megszűnik a bünsúly és átok, nem követelve már más áldozatot, mint e véres áldozatnak vér nélküli emléke ismétlését. — Azonban tudjuk, hogy a pogány korban is csak nagyszerű események követelték azt, s bizonyos körülményekben, sőt talán bizonyos polgárisodás fokán — ámbár hogy ez mérvül épen nem szolgálhat, mutatja az ókor legműveltebb népeinél, mint phoinikeieknél, karthagoiaknál st. az új világban is a többi amerikai vadak felett épen a legnagyobb műveltséggel bíró mexikoiaknál kitűnő divatozása — nem csak mellette, de úgy látszik egyenesen, helyébe számos más pótló áldozatok lépnek. így tudja ezt nevezetesen még a rege vonása, midőn a folytonosan ismétlődő képletekkel áll elő, mikép az ördögnek ígért emberáldozat helyett, az első házba lépő, vagy a hidon átmenő helyébe egy kecskebak, kutya, kakas st. hajtatik át. kiegészítve nyilván tehát még ezen vonásával is az emberi áldozatról tudatot ¹⁾.

Ezenkívül állhattak már az emberáldozatok mellett különválólag, a kisebb nemű, engesztelő s hálaadó állati s egyéb gyümölcs s növény áldozatok. Az állati áldozatok közt kitűnő s legnevezetesebb volt a **lóáldozat**. Theophylaktos (i. h.) szerint a *turkok legelől lovakat áldoznak*, s a Anonymnál is így (16): *more paganismo occiso equo pinguisimo magnum áldamás fecerunt*. a későbbi magy. pogány felkelés alkalmával is (Chr. bud. 93): *ceperunt comedere equinas pulpas*. ekkép tárgya a ló a legelőbbkelő áldozatoknak minden pogány népeknél, a hinduk és perzsáknál, szlávok-, germánok- és finneknél; s így már ős népeinknél, kitűnőleg a skytháknál; hasonlóan a hiognu fejedelem Tanjuról, hogy kikeletkor, midőn um. a lovak legkövérebbek valának tartja lóáldozatait. és az összegekben maradt magyarokról is (de fact. Ung. Magn. Endl. mon. 252): *carnes equinas comedunt, equinum . . sanguinem bibunt*. mi a lóáldozattal összekötött még élénkebb lóáldomási adatul állhat (I. al. és VIII).

Theophylaktos (i. h.) tanúsága szerint a *turkok ökröket is áldoznak*. valjon nem maradt-e még fen nyoma ennek is a nevezetes nemzeti szokásokban, mint a székely ökráldó, melyet a királyok koronázásakor, királyi házasság s királyfiak születése alkalmával, — tehát különös ünnepélyes s egykor bizonyára áldozati s áldomási szer-tartással véghez ment alkalommal — szoktak volt a székelyek adóul adni (I. Kovach. script. min. 2. 387 l. a szék. krónikáb. is 282); és nevezetesen hasonló adóval járultak a kúnok is (Bartal com. 1. 386). ide szólhat már egyenesen az ős szokás is a koronázásnál, miszerint a feldiszipelt, körülhordott ökör ilyenkor áldomásul szolgált a királynak és népnek, a solemnitas inaug. Caroli (lapszám nélk. Revai s. cor. 1732 N. szomb. kiad. toldalékában) szerint: *bos pinguis cornua et ungulas inauratus . . . collum*

1) Pannak a lupercaliák alkalmával kecskebak áldoztatván, előbbkelő családok két gyermeke előhozatott, s a véres áldozatkés homlokukra törültegett, mire ezeknek bangosan kellett felnevetni; másoknak tébbe mártott pamuttal kellett a vért letörölni, mi ismét az egykori ember- gyermekáldozat emléke.

adhaec floreo circum serto revinctus, ex urbe ad palatinum, inde in arcem tympanorum inter fistularumque concentus praelato vexillo deductus, spectaculo fuit, mox vero eodem caesus die, assari coepit ¹⁾. Ily aranyos szarvakkal, koszorúzottan vitézett már az áldozati állat is, miután előbb hasonlóan körülhordatott (I. al. s. Grimm 48). A legtöbb áldozati ilyes adományok emléke is szinte hasonlóan fentartja magát bizonyos ünnepélyes alkalmakkori adónemek emlékében, melyek azután sajátságosan a fejedelemeire, az egyházza ruházvák, mint például, hogy a szent erdőben bizonyos helyeken leölt vad, a kolostort, egyházat illeti, minek emlékét még nálunk is a bakonybeli alapító levél így tudja, hogy azon bizonyos nevezetes kövek között — hol a szent hely állhatott — leölt vadak fele s bőreik a kolostoré; így állhat más okiratokban, talán a régibb vallási szokások nyomán kiszabott adózás, mint (cod. dipl. 2. 100): debent dare portionem festivalem, scilicet 4 boves pingues, ac 30 oves pinguissimas, 30 anseres, ac 40 gallinas st. a jászói prepostságnak (cod. dip. 4. 1. 30) János napján; unum arietem, lagenam cerevisiae, et de qualibet curia integra unam tortam panis.

Ezen kitünőbb ló és ökör áldozatok mellett ugyan is még kisebb állatok is áldozatul szolgálhattak. Theophylaktosnál (i. h.) különösen áll még *πρόβατα*, sajátlag *juhok*, de általában *barom*, *nyáj*, *négylábu kisebb házi állatok*. Mindezen állati áldozatokra közönségesen olyan állatok nemei használtattak, melyeknek húsa eledelül s különösen kedvelt eledelül szolgált, azért találjuk mellette a *pinguissimus* kitéttel is, és *equinas pulpas* ²⁾; miután nem csak az, hogy az istenekre volt tekintet, kik csak a becses áldozatban leheték kedvüket, de szinte az áldozatot követő áldomás, az áldozati állat húsának elköltése is ilyet feltételez (I. al.). Különösen azonban mint az istenség engeszteléséül emberáldozat is nyújtatott, úgy szolgálhattak bizonyos jelvies értelemmel áldozatul más állatok, mint *kutyák*, *farkasok* st. melyeket különös vallási vonatkozással már az eskünél így találunk felemlítve (I. al.); vagy hogy bizonyos istenségeknek, mint azoknak szentelt állatok áldoztattak fel, mikép más mythosokban is az alvilág a halál istenségeinek. és lehet, hogy egykor ne tán ezek húsa is eledelül szolgált, ide vehetők legalább az ősz magy. honröli tudósítás szavai (Endl. mon. 252): *carnes... lupinas* et huiusmodi comedunt. — Regéink nyomán élénken állnak még így a *hecske* és *kakas* áldozatok (III és VIII), bizonyára szinte sajátságos jelvi értelemmel, s bizonyos istenségekre vonatkozásban.

Az állati áldozatok mellett divatoztak bizonyára még szinte a kisebbszerű áldozatok is, minők, naggyobbára magány ájtatosság s hálából: a *nyáj* haszna, *tél*, *vaj* és *sajt*, a *termés*, a *föld gyümölcse*, *virágai*, *kalászei*, *gabonája* felnyújtásából állottak. sok ily nyom lesz szedhető még a népszokás és babonából; több már előkerült az elemistizleti nyomoknál, mikép hányatnak a vízbe koszorúk, virágok, gyümölcs, hasonlóan a tűzbe is iván-napi tüzeléskor a tisztos fű vagy pirkoszorú vettetik, vagy máskor alkalmilag midőn a tűz baragja sóval st. engeszteltetik, a lég, szél kedvezővé kéreltetik a liszt bele szórásával st. (I. VII). a lakodalmi szokások említik szinte, mikép ekkor marokkal hintetik a búzaszem (I. al.), s hasonlóan a temetéseknél is (I. XVIII). A búzaszemek s a föld termése helyett még inkább áll azután a *liszt* s a

¹⁾ Sepp is említi (2. 305): hicher gehören die öffentlichen speisungen des volkes unter anderen nationen bei jedem neuen fürstlichen regierungsantritte. so wurde nach uraltem herkommen bei der ungarischen königskrönung in Pressburg ein ganzer ochse in schlosshofe gebraten, davon ein stück auf die königliche tafel gebracht, das übrige unter das volk vertheilt; auch floss weisser und rother wein, und diese handlung charakterisirt wesentlich das bündniss zwischen dem herrscher und dem volke im angesichte der gottheit. — ²⁾ Podhracky a „crudas carnes“ értelemmel magyarázza a dubnici krönika után, hibásan; a *pulpa* (πρόπος) a test húsos részlete, das fleischige an thierischen körper, azért *pulpamentum* = leckerbissen (Plaut. Stich. 5. 4. 31). valószínűleg, hogy az áldozati állat legjobb részei választattak ki az isten elébe tett részlettől, a tatár ízlés szerint ez különösen a szív és máj (I. Görres myth. gesch. I. 195).

belőle készült *kenyér, sütemény*; lakodalmi *örömkalácsaink* nevei, különös alakjai, s a rajtok levő virág-, kácsa-, galamb-, madáralakok st. még szinte ide vonatkozó áldozati tárgyként állhatnak ¹⁾; valjon eredetileg tudja-e még a közmondás így: *ha tömjén nincs, liszttel is áldozunk* (E. 5085); mi sajátlag már az áldozati szertartás és libatíóhoz fog tartozni (I. al). Talán mint azon hízott állat bizonyos ünnepélyes alkalmakori adása régi áldozati szokásra szól okiratainkban, úgy az ily tészta sütemények is, mint a f. i. helyen: unam *tortam panis*; szinte ily alkalmakra más okiratokban (c. dip. 2. 95): qui praeposito et canonicis Demesiensibus dant *panem*. (u. o. 43. 529): *allatores assaturae*. A lászlói törvény szerint (decr. 1. 11) a távol levő falukból az isteni tiszteletre vasárnap anyaegyházukban meg nem jelenhetők kövelet küldenek: unus ex eis nomine omnium cum baculo ad ecclesiam veniat, et *tres panes* et candelam ad altare offerat. Mondáinkban különösen áll még (Gaal 25), hogy a sárkány is kenyér és bor áldozattal megkérleltetik. valjon mily különös értelemmel jő elő még szinte a magyarok beköltözésekor a pusztákoni csudás átmenetük felemlítésénél (Anon. 7): hogy nyomtalanul haladva: *nec labores hominum comederunt*, ut mos erat eorum. megtartóztatták-e magokat ekkor a főzött eledeltől? — Sajátlag áll még szinte, mikép a magyarok az elfoglalandó hon jelveit, a *földet, vizet és fűvet* szinte hálaáldozatul istennek bemutatják, (chr. bud. 38 st.): Arpad *de aqua Danubii cornu implens* et ante omnes Hungaros *super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit*, ut deus eis terram in perpetuum concederet; a rege még tudja ehhez (ungr. mag. 2 65), hogy a fű és föld e mellett felvetetett a magasba. és a későbbi krónikások szerint is, Székely Ist. (151): Árpád egy aranyas kürtöt megtöltte a Duna vizével, és felemelvén mind azokat (földet, fűvet s vizet). Lisznyay (213): a Duna vizét hosszú kürtben tölték, és ég felé fel hinték, a fekete földet is, az ég felé fel hajigálák, a fűvet hasonlatosképen az ég felé felhinték. — Ezen különös vízáldozás emlékeztet már szinte a regék s népszokás vonására, hogy a vízből merítőnek vagy a töltött edényből ivónak, valamit vissza kell önteni v. félre loccsantani, a vízzellel megengeszteléseül s a házi-szellemek tiszteleteül (VII). a hinduban ily víz, tej, olaj libatíók, virág áldozat, különösen a rossz szellemek a devek távoztatására történik (I. Benfey rel. d. ind. i. h. 186), mit én természetesen el nem mulasztathok felemlíteni a vonatkozásra utalás nélkül, melyet itt ismét látok a deus szóban véleményezett devekre nézve (III). a víz áldozat itt a földdel és fűvel együtt egyébként jelvies; a fű ismét amaz virágáldozat hintése értelmével is állhat ²⁾.

Áldomás. Ünnepélyes nagyobbserű áldozatok tanúságaul állnak már az áldomások is; melyek sajátlag mint az áldozatot követő lakoma, az istennek feláldozott állat ünnepélyes elköltése (Opfermal, Feszler: das gesegnete, geweihte mal) — áldozat után foglaltak helyt. Míg a feláldozott állat egyrésze, amaz legizletesebb, legjobb, legkövérebb részlet (I. f. a pulpa) általában már ezen pogány áldozatoknál az istenség elébe tétetett, addig a többi elköltetett, mi sajátlag, mikép az istennek adott részlet is, legtöbb helyt a papokat illető az egyes áldozók részéről; úgy olykor ünnepélyes alkalmakkor, nemzeti

1) I. Grimmél a kalácsul süttöt, tésztaból képzett bálványalakokról. az indic. superst. 26: simulacra de consparsa farina. — die kunde der heidnischen alterthümer wird vortheil ziehen aus der gestalt des backwerks, das entweder noch die alten götzenformen nachahmte oder die vorschritten der opfer bei behielt. eine geschichte der deutschen kuchen und semmeln liesse sich nicht ohne unerwartete aufschlüsse zusammenstellen, mond Grimm. — 2) ezen a magyarok által feláldozott fű a Béli-codex szerint a perje fű volna, így adván a helyet, hol a magy. követ általi fűhozásról szól: „herbam perye,“ a budai, Turóci s pozsonyi: herbam periarum, weriarum helyébe. mit Yass (u. muz. 3. 439) azért jól vél perjének Podhracky (bud. 38) magyarázata ellenében: herba periarum, beriarum seu campestris; heria enim aevi medi scriptoribus locum campestem significat. nem tudom ezen perje — flix (Moln. L.) azonos-e amaz pir fűvel, mely már így a sz. iváni tűzbe, s ekkor a vízbe is áldozatul vettetik. a pir vonatkozhatik a tűzre, pirit-, pirosra, mint a perje, pörje mellett pörnye — favilla (Kresza.) értelem jelenkezik.

áldozatoknál a nép vendégségeül szolgált, mi már különösen ős vallásunkban általánosan így foglalhatott helyt. minden nevezetesebb alkalom áldozattal s ezt követő áldomásokkal szenteltetett meg; s az utóbbi már egyszerű alkukötés s többi cselekvényeknél is divatosván, jogszokáskint még soká fentartva magát élénk emlékből élt folytonosan. Összeállítom egyszerűn az erre szóló adatokat. Anonymnál birjuk már világosan a nevezetes *áldomás* név egyenes használatával felemlítéseit (16): *more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt.* (22): *more paganismo fecerunt aldumas.* (13): *diis immortalibus magnas victimas fecerunt et convivia per quatuor dies celebraverunt*, midőn Ungnál a honba betérnek. hasonló az ország teljes meghódításával (43): *fecerunt convivium magnum, et epulabantur quotidie splendide.* Árpád fia Zoltán születésekor (50): *faciebant convivia magna st.* A magyar sereg sz. Galli kolostorbai beütése alkalmával ott tartott áldomásáról van szinte szó, mely ott az áldozatot, az imát, vagy a halotti tort is követhet (l. Pertz. 1. 105): *cumque more suo super viride foenum singuli ad prandendum... recumberent, victimarum portiones semicrudas... vorassent. vinum quoque plenis cuppis in medio positum sine discretione quantum quemque libuerat hausit. postquam vero mero incaluerunt, horridissime diis suis vociferabant;... conveniunt omnes qui aderant... et effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur. quidam etiam armis concurrentes quantum disciplinae bellicae nossent ostenderant.* mi itt egészen hasonlóan áll mint Anonymnál a fentebbi helyeknél többnyire még szinte említett hadi játékok; itt azonban sajátlag tor is lehet (l. XVIII). Emléke fenforog még a dési áldozatnál is, mint a magyar históriás ének átlátatja:

*istent ők ott imádnák,
tőlök maradt nekünk a szokásunk,
Deus, deus ott kiáltunk*

*háromszor Deus kiáltanak.
hogy ha mikor on drut mi szakasztunk.
bizonyáságunk, hogy megáruultunk.*

a nyombani vegyes emléket már fentebb vizsgáltam (III), s itt csupán az emlékezetre utalok, mely benne nyilván az áldomásra szól, a fenlétező szokást innét, mintegy a magyarország megvételeiről regés tudat által véleményezve. Jogrégiségeink is világosan s folytonosan említik. Verbőcínél (tripart. 3. 34): *fur si dixerit in foro libero et communi vel alibi se (equum) emisit, et evictorem non potuerit statuere, neque hospitem vel alium quempiam, qui merci potum, hoc est victimam emtionis et venditionis more solito benedixisset, producere, patibulo reus erit.* az adat annál nevezetesebb, mert, mint látni a szokás különösen így a lónál tartá fen magát, a pogány áldozat és áldomás kitűnő tárgyánál. ezen more solito benedictio és victima emtionis állhatott már talán különös áldási execratio cselekvény mellett, melyre fentebb (III) vonatkozom, úgy látszik, az áldomási italban csupán, mint további emlékeink még mutatják. Ezen előadatsznál áldomási tanuról nyom forog fen a váradi regestrum ítéletében is (168): *Discilou de uilla Borici impeicit Glatillum cocum regis de uilla Susa de equi sui eladas* (Endlichernél mon. 684 cladas, Bél és Kol. equizuhada), *qui cum negaret se esse venditorem illius equi, prefatus Discilou adduxit Mosen ut fidei iussorem aduersarii sui st.* világosabban áll még a szokás felemlítve az okiratban egy szőlő eladásáról (1424 cod. dipl. 10. 6. 628): *huic autem venditioni seu victimae bibitionis (áldomás) interfuerunt probi viri videlicet Johannes st. később Erdélyben már elvegyítve jó elő a német minne, st. Johannistrank, sz. János pohara — szinte egykori pogány libatiói emlékekkel elvegyülő (Grimm 53) — szokás és névvel; mi már különösen a százszok szokása nyomán történetelt, mint az 1545 tordai gyűlés rendeletében említetik (Deserici init. et maj. 6. 160): in emptionibus equorum, boum et aliarum quarumcumque rerum is modus observari debet, ut si quis in foro vel alio aliquo loco et tempore cesserit aliquid, emptor ille coram probis et honestis illius civitatis vel villae*

hominibus, ubi emptio facta est, poculum s. *Johannis*, quod lingua vernacula *áldomás* vocare consueverunt, in signum iustae emptionis dare debeat. si qua vero controversia emptori de rebus emptis contigerit, veram emptionem testimonio illorum hominum, qui poculo s. *Johannis* interfuerunt verificare debeat. Ebben is tehát a régi vallásilag szentelt tény még folytonos jogszokásban s rendőri intézménykint marad fen, míg ekkép is kimulva, csupán a népszokásban dívik még, s e szerint maig az *áldomás* (l. tájszót.): „valamely munka végével, úgy adás s vevés alkalmával köszöntő iddogálás. adást vevést, egyezést követő ital.” hasonlóan „*előbor áldomás*“ (u. o. székely szó). a km. *megittuk az áldomást*, Erdélyi (373) szerint: tökéletességre ment az alku, már viszsza vonhatóan. *áldomás áldomással jó* (E. 374). valamint e mellett a sz. János poharát is tudná még: *gyakran megárt sz. János pohara* (E. 3988). ellenben a hazánkban idegen német és szláv népeknél ismét áldomás szavunk ismeretes, és egészen meghonosulva ment át a szláv *oldomásban*, hasonlóan a tatoshoz, boszorkány s többihez — Az áldomási szokásra mutat már hasonlóan a koronázási ökörsütés is, minél szinte az illető részlet a király asztalára jó, míg a többi a nép által költetik el. Különös italáldomások módjaira figyelemztethetnek szinte már a sajátos ivási szertartások a húnoknál, melyeket Priskos Attila vendéglései leírásában említ, s mihez már Otrokócsi (or. 1. 123) a magyar vendégségeknél ivási szokásoknak feddő felemlítését köti, én pedig nyomukon még az ily némely szokásokban lappangó mélyebb értelemre gondolok figyelemztethetni, minőket már Grimm is (56) a német e nemű minnetrank szokásokban keres. népünknek tudomásra maig is minden kevesebb ünnepélyes alkalomkor is a pohár borral megkínált mielőtt azt kiüríti, nem mulasztja előbb az éltető, áldó, kíváncsiszólásokat elmondani az illetőkre. kereszttyenségünk első korábbi törvények is erősebben kikelnek ily vendégeskedési, talán áldomázási ünnepies ivások ellen; a synod. strigon. prior (47–8 Endlich. mon.): si quis presbyter in convivio vel kalendis cogentes ad potum viderit, arguat eos. et si eum non audierint, ipse exeat et archidiacono eos accuset. si quis de nobilibus ad potum coegerit (áldomázás?) vel coactus fuerit, inebriatus 40 dies poeniteat. si vero in hoc perseveraverit, excommunicetur; mi nehezen lesz egyszerű részegeskedés ellen veendő; de úgy látszik, pogány szokás ellen. így állhatnak itt is megint bizonyos pogány áldomási tartozásból járó adók ünnepélyes alkalmakkor, mint fentebb az állat és sütemény¹⁾. a házassági szokásoknál szinte, valamint a búza teli marokkal hányatik szerencse kíváncsiszólások közt, úgy a fedelesékből (faedények) bőven öntözgettetik szét a bor.

Mily szertartásokkal ment véghez ó vallásunk áldozata? csak igen kevés hozható fel, de az egyik véleményezhetőből is könnyen felismerhetni, hogy azok a más pogány vallásokban előjövőkhez hasonlóak voltak. az áldozati állat e szerint ünnepélyességgel, feldiszesítve vitetett az oltárra a leölésre; mint például amaz koronázási ökörről a leírások szólnak, hogy szarva megaranyoztatott, koszorúkkal feldiszeitetett, ünnepélylél hordatik körül; mi már egyenesen az áldozati állatra mutat, mely ekkép feldiszeitve, mint az eddában az aranyos szarvú tehenek (Grimm 48), vitetik az oltárra. különösen azon körülhordás is a nép előtt, az áldozati állatnak, hasonlóan mint a görögöknél, rómaiak s németeknél előbbi körülvitetésére mutatna: per circuitum currentes

1) a jászói prépostságnak, mint f. a torta panis (cod. d. 4. 1. 305), úgy szinte lagena cerevisiae jár. a szőlőművesek bort adnak (cod. d. 2. 10. 3. 1. 163): qui laborant in vineis marcium non dant. okiratainkban aránylagosan igen gyakori a seradó: marcius, cerevisia. valjon ókorunkban talán használatos volt a bornál. az éjszakai népeknél ez áll a bor helyett áldozataik és áldomásaikban. népies szokások ily bizonyos időbeli régi adók, ajándékok, tartozások, mindenesetre nagy valószínűséggel volnának még ilyen emlékekül vehetők. manches, mond Grimm, was in den abgaben und bräuchen des volks nicht recht erklärlich wäre, die farbe der thiere, das minne trinken, selbst die form der kuchen, gemahnt noch an die opfer des heidenthums.

carmine nefando dedicantes (Greg. M. dial. 3. 28), miszerint szinleg az áldozati állatnak mintegy szabadon, örömmel kell menni az áldozatra, hasonlóan véleményezi Grimm, hogy az áldozatul vitt gyermekeknek játékszerek adatnak, minők az áldozatul befalazottak (l. f.) mellett gyakran találhatunk, hogy örvendő áldozathassanak fel; könyveik elfojtattak, lármás zene hangzott, hogy sírások ne hallassék: *ne flebilis immoletur hostia*¹⁾. A leöltött áldozati állat vére az áldozathelyen készített verembe eresztetett, mire már az említett honti oltárkövek között levő verem (XVI) nálunk is mutatna, s talán ama bakonybéli odvas kövek, hol magába az oltárköbe lehetett e célra üreg, odú vájva; majd ismét edényekben (l. al.) fogatott fel a vér, vele az oltárok, a jelenlevők megfecsecentettek, nálunk valószínűleg a hadistenség képe a kard leöntetett: *mucro sanguinis aspergine linctus* (Tur. 1. 10); vagy a libatói, alább még érdeklendő, szer-tartás ment véghez. a leöltött állat húsát valószínűleg katlankokban főzetett, mint a skytháknál (Herodot 4, 61) a nagy katlanban főzés volt; mit az áldozati állat elköltése az áldomásban feltételez. nemzetünk ugyan pogány korából, mint nyers hús evő s vért ivó jellemeztetik, de valamint az utóbbi vonás semmi más, mint az áldozati libatio, mikép látandjuk, úgy a nyers hús evése lehet csupán ehhez kiegészítő vonásaul vett jellemzés. a casus s. Galli (i. h.) részletes leírásában is csak a *semicrudas carnes* kifejezés áll, s ellenkező esetben a keresztyén pap és a szerzetes Heribaldus, ki ekkor plus quam unquam, ut postea ipse dicebat, saturatus est — nem fogott volna a magyarakkal tartani. — a boszorkányi rege is még élénken s ezen értelemmel tudja az áldozati katlanban főzést (l. XIV). a megfőzött állat legjobb részlete a pulpa az istenségnek áldoztatott fel, talán szobra elébe tétetett vagy csak az oltáron hagyatott, mint a finn áldozatnál a bálvány elébe tétetik, de azután szinte a papok által elköltetik, s később e részlet a koronázási ökörnél a fejedelemnek jut; míg az állat többi húsát a nép költi el az áldomásban.

Bélnézés. Gyakran már e közt a nagyobb alkalmi áldozatoknál a leöltött áldozati állat béle jóslatul felboncoltatott; mint már a hún mondából Attila hadjáratai előtti áldozatokról felemlítve találjuk (Tur. 1. 15): *universos aruspices et divinatores, quos . . . magna futurarum rerum dicendi pro spe secum deferebat ad se vocari jussit . . . illi quidem extis pecorum, ut barbarorum erat consuetudo, perspectis . . .* Jorndesnál (34) még határozottabban: *nunc pecorum fibras, nunc quasdam venas in abrasis ossibus intuentes Hunnis infausta denuntiant.* tehát az izmokból és a csontokoni erekből jósolnak, mire már fentebb (XV) a különös papi boncosi, bélnézői hivatalt is véleményeztem. Ide tartja Grimm (1067) a scapulimantiát a vállcsontokból jóslatot. nevezetesen jó ez elő a kalmuk varázslóknál, kik innét *dallatschi*-nak nevezetnek, a *dalla* — *vállapockától*, a juhok, szarvasok, hatyúk csontjaiból mondván jóslatot. ezen csontokat egy ideig a tűzben pirítják, s a rajtok képezett vonásokból jövendölnek. ha a csonton a tűz sok fekete foltokat hagyott, kedvező telet, ellenben a sok fehér folt sok havat jelent (Bergmann nomad. streifer. 3. 184). Ismeretes épen e módon a mindenütt terjedt *Márton-lúd hátának* színeiből jóslat: a csont a kemencén megszárittatik, ha vereses sok sarat, ellenben, ha fehérlik sok havat jelent a bekövetkező télre. nevezetesen áll még boszorkánypöreinkben is a különös vád a szegedi kuruzsló javos nőről (l. XIV), ki a lúdnak béléből tudja megmondani, ki lopta el a

¹⁾ Érdekesen tudósít Reguly, mint szemtanú, a finn áldozatokról. a nagyobb, különösen fehér lóáldozatokra távolról összejő a nép, magát az áldozati állatot sokszor 60 mérföldnyire kénytelenek menni megszerezni. az áldozati helyszínén két fenyő lefűzetik, a ló szalagokkal feldíszesítve vitetik. a nép öregei egyike végzi az áldozári hivatalt, s imát mond az áldozati állat felett: hogy beszélje el az istennek, mily kedves nekik; mire hasonló üzeneteket fülébe súg. a ló erre körülfuttatva vitetik az oltárra, hol hurokkal megfojtva vagy fejbőlve leöletik, húsá egy részlete a bálvány elébe tétetik, a többi a nép költi el, később amaz is, a ló bőré és csontjait a fákra aggatják.

pénzt; e célra kell neki adni: „*edgy eleven ludat, melyet midőn oda vitték, fejét, lábát, szárnyait elvagdaltá, meghmellestvé az ludat, belső részit kivette és magánál tartotta, az megkoppasztott ludat visszaadta az fatensnek.*“ tehát egyenesen a bétét tartja meg jövődülésül, bélnézésül; hasonló jön elő többször eleven keszeg is említve, melyet e célra kérnek, tehát ennek is mozdulatai vagy szinte szálkáiból, csontjaiból tudhattak jósolni. Amaz hún pogány áldozatoknál csont- és bélnézés értelmével állhat már különösen a hely is Ekkehardnál a casus s. Galliban (i. h.), hogy midőn áldomásoznak: cum victimarum portiones semicrudas . . . vorassent, ossa obesa inter se unus quidem in alterum ludicro iecerant. mi már itt, mint a nem értett ténynek eltorzító leírása jöhet elő. nevezetesen így tudja ezt is azonban maig egy szokás a házasságnál (Karcsey u. muz. 2. 496): „menyekző alatt csirke-csontocskákat dobálnak, és kire célozgatnak, azt táncosul kívánják.“ amott is e csontdobálást tánc s játékok követik. különösen említik szinte házassági szokások a tyúkverőt (gy. 310 Szegeden), tikverőt (a székelyeknél tájszót.), midőn a tyúkok a vígadás közt összefogva leöletnek.

Véráldomás. Nevezeteseb szertartások foroghatnak fen szinte a leöltött áldozat vérével; mikép ezzel az áldozó nép, az oltár, a szent eszközök, tárgyak és jelvek, mint a kard, megöntettek, átmenőleg említve volt. sajátlag azonban ez már az *áldozati libatio* volt, az áldozati állat vérebeni részesülés, annak az emberre fenése vagy italbani bekeverés általi megívása, mi ez által az embert a véres áldozat engesztelő ereje részesévé tévé; még inkább, midőn magok az emberek vérüket öntve s borral elkeverve izlelik, mintegy saját feláldozásukat jelelék, vérök eresztésével, magukat állítva áldozatul. Ezen libatiói véráldomási szertartásnak is emléke még élénken áll hagyományainkban. erre vonatkozik Álmos fejedelemmé választásakorí hódolatnál és a hét vezér szerződési esküjénél, a már csupán jelvies értelemmel vett vérkiöntés általi eskü, hogy az esküszegőt hasonlóan a halál érje, mint ez alkalommal vérök folytott (Anon. 5. 6): *more paganismo fuis propriis sanguinibus in unum vas, ratum fecerunt iuramentum*, . . . és: *sanguis nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci.* az értelmezés némileg a későbbi jelvies; mely azonban eredetileg a sajátlagi értelemmel áll, hogy feláldozzák, felajánlák magokat vérük kiöntésével. hasonlóan mondja a székely krónika is (277) a szerződésnek a székelyek általi átvételénél: *profusisque caeteri lacrimis quasi sanguineis, potum prae gaudio celebrantes sumpserunt* (mit úgy értek, hogy vérüket, mint könnycseppeket ereszték), hol tehát még a tudat is, hogy ezen viritalban részesültek, a törvénynek nem írással, de szinte ekkép vérral megpecsételésére vonatkozhatik u. ott (289) a phrasis is: *non atramento, sed sanguine humano* ¹⁾). Ezen vérivási libatio lesz kétségtelenül a halotti áldozati tor is, melyet Verbulcsu tart, meggyilkolt őseért a hadi foglyokat feláldozva, (Kéza 2. 1): *pro eo Werbulchu est vocatus, quia Cum avus eius in prelio Crimildino per Teutonicos fuisset interfectus, et id ei pro certo constitisset, volens recipere vindictam super eos, plures Germanicos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum.* Így lesz általában a magyarok vérivásárólí középkori történelmi vonás, nem az emberhús evő s vérivó vad szokás, de mely vallási jelentőségű véráldomási szertartás, miszerint az áldozati tárgy cseppei elvegyítve a borral, itallal megízleltének az illető áldozóktól (l. al. eskü).

Áldozó edények. Valamint az áldozatra a főző katlan nem hiányozhatott, úgy ezen libatiói áldomásra bizonyos áldozati szent edények szolgáltak. Anonymnál a fentebbi véráldomásnál mondatik: *fuis sanguinibus in unum vas.* Nevezetesen jó elő így már a **székely áldozópohár.** róla régi hagyományok lehettek fen, hogy még a skytha

¹⁾ mi egyébkint vonatkozhatik arra is, hogy az eredeti székely törvény vérral volt írva hat kőtablára, mint fentebb mondatik (277): *legibus sculptis in lapidibus hat kö-ver (hat kö-vér?)*.

ős korból birták volt azt hagyományilag; mint erre még a székely krónika historizálva magyarázó helye mutat (276-8), mintha az ismeretes skytha Anacharsis pohara lett volna; hogy mily szentségként tartatott, mutatják a krónika felemlítései, melyek szerint az a rabonbáni áldozatoknál használtatott (276): *ad iura sacra et profana edicenda per caliceum poculum ex cortice miristica factum*, ab Anachocharim (Anacharsim?) Schitharum Nabon Philein repertum, modoque variatum exstantem. és (278): *calice adducto et administrante sacrificio*. különösen a fő rabonbán által annak lakhelyén Bondavárban, mint a fő istentiszteleti helyen őriztetett, (285): *supremus rabonban poculi calicis supremus conservator*; s innét kiköltöztükkor, a pogányvár lerontásával, a rabonbáni hivatal eltörlésével, még feltékenyen őriztetik a család örököseitől, (286): *poculumque calicei formam ore repraesentantem*, in perpetuum, tamquam suam hereditatem ex arce Bond abstulit, invitis tribubus; még kegyelettel használva a család által nagyobb ünnepélyeknél (288): *celebratis nuptiis ex poculo gentis prae gaudio potum sumebat*. de elvitetése miatt a feltékeny pogány párt részéről versengések s háborúk támadnak a vallási szentségért, s utóbbi keresztyén birtokosi egyenesen pogányellenes gúnnyal rá keresztet tüzetnek, nevöket bevésetik, mi által a nemzeti pogány párt kegyeletét megsértve új forrongás támad. A nyomok kétség-telenül egy ily áldozati edény fenléte s mély tiszteletére mutatnak. Kérdés marad egyébként valjon az utóbbi időkben így emlegetett serleg ezen székely áldozó pohárul lesz-e veendő? ¹⁾. — Különösen jöne ismét elő a magyaroknál áldozati edényül a **kürt**, mi még sokkal eredetibben áll az áldozati serleg helyébe. Árpád **kürt**-be öntve a vizet, áldozik népével (chr. bud. 38): *de aqua Danubii cornu implens*, et ante omnes hungaros super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit. a kürt ekkép az egyszerű eszköz, mely *ivó edényül*, *áldozási eszközzül* és *hadi tárogaatoul* szolgál a népnek. a két utóbbi tekintetben idővel kitűnőleg szent, istentiszteleti célra szentelt tárggyul lesz. bizonyos díszesen gyártott kürtök a vallási szent eszközök közt tartatnak, istenségeknak ajánlvák, azok kürtökkel kezökben képezvék, melyből adományaitak hintik, mint a classicus mythosban a cornu copiae, a szláv Svantovit csodás kürtje (Hanusch 153, 157), s nálunk is még egy felmutatott bálvány töredék, ekkép kürttel jöne elő (XVI). hasonlóan regésen alakul a **hős kürtje**, melyet mint hadvezér tárogaatoul használ, és melynek hallatára az ellenek megfutamodnak, sőt csodás fegyverév lesz, melylyel öldököl. ezek körüli emlékek azután ama vallási célokra használt kürtökről emlékekkel elvegyülnek, a hősi csodás kürtökről hagyományok regés emlékekkel keletkeznek, s mint bizonyos híres hősök kürtjei ismervék, hasonlóan ama kard s fegyver palladiumokhoz, melyek bizonyos hősöknek st. tulajdonítatnak (I. VI). Történeti mondánk így említi már gyakran a hadi tárogaatoul jelt adó vezéreket, mint Lehelt (Anon. 39. 41); s különös hagyományba szövi **Lehel kürtjét**, mint ulti vele agyon az őt kivégeztető ellent. A kürt felől, mely bizonyosan a nemzeti hadi tárogaatoul lehetett, s melyet Lehel, mint a fő jeladó viselhetett, ezután is élénk hagyomány marad fen, mely azt az ég csillagai közé helyezi, mint magát a csillagokban szekerező hóst; másrészt emléke egy jász ereklében tartatik fen, az ismeretes maig fenlevő **Lehel kürtjében**, vagy **jászkürtben**, s tőle veszi nevét Fén-szaru jász város is, hol az előtt tartatott (I. Szirmayt par. 23). E mellett később még más nevezetes hősök tárogaatouira is, mint Hunyadi János kornétájára, Mátyás kürtjére a regés vonások lerakódtak (VI, IX) ²⁾. —

¹⁾ leírva és rajzával adva Somborytól id. helyen. alakja kehely. öble kokus dióbéj volna, szára és talapa megaranyozott ezüst, e mellett csipkés cifrázatokat, karimák s három hülgyalakot képező lemezzel díszítve. eredetisége iránt alapos kétség támad az által is, miről újabban a múlt században iránta tett vizsgálatokból értesülünk, I. u. muz. 4. 414, 420. mi mellett a székely krónika adatainak természetesen nem kell kétségbe jönnök. minden tekintetben azonban a tárgy leírása s vizsgálata archaeológiánk körébe tartozik.

— 2) I. bővebb leírását Molnár Jász-ber. v. levő Leel kürtjének esmérete 2. kiad. 1803. előbb már említé

Egyéb edényeink mai s régi nevei is még különös vallási célokra alkalmazott minőségektől értelmeikkel állhatnak; mint talán a *serleg*, *serpenyő*? nyelvemlékeinkben bécsi és münch. codexben (N. E. 1. 233) előjő *vatale* = lagena, Pesti és Erdősinél korsó, Dübrentei (u. o. 275) szerint Veszprémben maig *vatalle*. Molnárnál *vataléj* = lagena, kulacs. Szabó D. *vatola*; a tájszótár. Balatonmelléken kis hordó; vataléj székely szó palack, és talán zádok fából készült edény, melyre ott Szabó E. véleményezi, hogy annak fájából készítették a *vért áldozó kelyhek*? a név egyszerűn *fa-tál*-ból is eredhetne? Nevezetesebben állhat még a **kaponya** = merítő edény (Molnár, Kreszn.), melyet már mythosi jelentőséggel, mint az a leölt ellenségek koponyáiból készült diszserlegek neveül szolgált volna, fentebb taglaltam; s valószínű, hogy mint ily ivó diszserlege a hősnek, az különösen szent edényül is használtatott. valamint a hionguknál, a skytháknál és a visszamaradt magyarokkal haláros népeknél (de capitibus hominum scyphos faciunt, et libentius inde bibunt, fact. ung. m. i. h. 258) még a szokás felemlítetik, úgy még a későbbi, középkorban is a történet és rege egyiránt említik az európai népeknél. mi tehát valószínűvé teszi nevünkél s látott mélyebb mythosi nyomainknál fogva (XII) a felvételt, hogy nálunk is divatozott.

Szertartások. Egyéb szertartások, melyekkel még az áldozat s áldomás kísérte-tett, s melyek azon kívül is különös istentiszteleti cselekvényekként gyakoroltathattak, bizonyára szinte fennvoltak, ha még oly kevés is mit e tekintetben véleményezni lehet. Az ima s különösen az énekhez, melylyel már áldozat kísértetett, természetesen járulhatott már a **zene** is, mint az ének kísérete, az áldozatnál az öröm hangoztatója, az áldozat halálhörgése elfojtója, az áldomásnál az öröm s vigalomra buzdító. Hangszerek régi s eredeti neveit birjuk s talán birtuk sajátságos alakjait is. a történeti mondánkban előjövő *tuba* = *kürt*, *tibicines* = *sípolók*, általános értelemben állanak; s a kütről, mint áldozati eszköztől látott emlékeknél fogva természetes, hogy az valamint a hadviselő nép tárogatójául szolgált, úgy az áldozat s istentiszteletnél is hangzott. Nyelvemlékeinkben a bécsi codexb. a régi elavult **igreo**, *igrec kesseg* kifejezés áll a zenére: *igreč kesseg* = symphoniam musicae, concertum lyrae. *igreč kesseg zozattat* = musicorum sonitum. az *igrec* e szerint zene volna, az *igrec kesseg* = igrecesek (?) többes szám: zenészek, zenék? Jászay szerint (N. E. 3. 307) *igrec* = tibicen; hasonlóan a *koboz* = lyra (Molnár) és a *hegedű* = fides egyiránt eredeti és régi szavunk, s maga egy neme a hegedű hangszernek saját eredeti alakkal divatozott volna, a zenészek innét *hegedűsöknek* = fidicines neveztettek; mi eléggé szól eredeti ős zenénk mellett. — Nem kevésbbé állott a pogány istentisztelet körében a **tánc**; eredete, keletkezése s divatozására nézve a pogánykor általánosan így ismeri, mint istentiszteleti szertartást, mely a különös könyörgő imai taglejtés, hódolat, öröm, ihletettség, ábránd kifejezéseiből alakult volna. mikép az maig köztudomásra a samanoknál, a hindu s mahomedán st. istentiszteletben dívik, művészibb kiképzettségre pedig a hellenek istentiszteleténél kifejlödvé, ennek köréből az egyéb szini, dramai előállításokkal jött át a közéletbe. Nálunk ily szertartásként fenléteztére világosan utalának a tündéri táncokról élénk nyomok, miként ezek magok táncolva képzelvek, és táncokkal tiszteltetének; Otrokócsi (or. 2. 67) említi még a táncokat, melyeknél a leányok a „*tündérek jövének*“ dalokat éneklék, s ismételve figyelmeztettem már ekkép (IV) a népdali gyűjteményben (1. 405 s köv.) előjövő játékdalokra, melyekben nyilván tündértiszteleti emlékek forognak fen; mire általában még számos nép- s gyermekjáték dalok előhozása érdekes

Bombardi topogr. Hung. 1718. s Molnár három kiadása után ismét Décsi „a jászkürt, levő metszések.“ két kiad. 1814 és 16. újabb. Jerneytől s Szerelmey m. hajd. ábrájával. bővebb vizsgálata ennek is az archaeo-logiát illeti. Összehasonlítandók az óészaki hasonló nevezetes régi kürtök: nordische alterthumskunde. herausg. v. d. k. gesellsch. Kopenhagen 55, és általában ezen istentiszteleti edények és eszközök hasonlók; mint például Hanuschnál 152 több adatok összeállítva.

adalekul fog szolgálni, mint ez az e nemű német s különösen a szláv népies hagyományból kiderül. legjobban szólanak még e mellett időszi népies ünnepélyeinknél táncok és énekek, mint a májfék körül táncolása, a pünkösdi királysági körmeneteknél táncok st. (I. IX); sőt még a halotti tiszteletnél is a haláltáncra sajátságos nyomok fognak szólani (I. XVIII). Valószínű, hogy tündéri táncok emléke lehet fen szinte történeti mondánk azon nevezetes helyén, hol a hún s magyar nemzetnek, a hősök Hunor s Magor által elragadott tündéri ősanynai szinte így, a pusztában zene mellett lejtve táncokat előállítvák (chr. bud. 9): cum festum colerent, et choreas ducerent, ad sonitum symphoniae. az Anonymnál többször előjövő *játékok* emléke az ünnepélyek és áldomásoknál: fecerunt convivium... juvenes eorum ludebant ante faciem ducis et suorum nobilium (46, 52 st.), ily áldozati s áldomási ünnepélyek következtében állanak; mikép az a magyarok sz. Galli kolostorban áldomása s ünnepélyénél szinte előkerül (i. h.), *effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur. quidam etiam armis concurrentes quantum disciplinae bellicae nossent ostenderunt.* hogy ezen utóbbi lovagjáték, mint torlás szinte a halotti tisztelet következtében is áll, tovább látandjuk (XVIII). Nem tudunk egyébkint ezen táncok módjáról mit sem, ha csak mai méltóságos s eredeti nemzeti táncokat már egyenesen innét származottakkint fel nem vesszük. mi még különösb, hogy sajátlagi eredeti nevét is feledtük, az idegenen jelenkező tánc (ném. tanz, szláv tańec) mellett; ámbár Jerney (ut. 2. 294) ennél a *tántorgásra* figyelmeztet, s a tánc eredeti neveül még a *toborzót* állítja, mint az származékaiban is a *tombérozás, dombérozás* tágabb értelmekkel divik. Otrokócsinál (or. 2. 67) amaz a nép leánytól járt tündéri tánc *lapochás táncnak* nevezetik. Bartholomaeides (Göm. 450) *lapáttáncot* említ, mi népies elnevezése volna inkább a tánc egy nemének; hasonlóan annak csupán módjait fejezik ki a *lejtő, tipegő, három a tánc* st. elnevezések. Oláh (hung. i. h. 51) felemlítvén Miskolcra: incolum quibusdam olim ductis choreis, iam olim famosum, kiadója Kollár megjegyzi: quale chorearum genus fuerit, nemo nos docere potuit hucusque: tametsi recordentur aliqui proverbiorum: *miskolci tánc*; item *táncos miskolciak.* az adat hagyományosan hangzik, talán még nyomaira lehetne jönni. a Tiszaháti nép Beregben *kallakának* nevezi a fonás vagy más ingyen szolgáltatott segédmunkáért adott táncokat (Vahot m. föld 5. 4), mi egyébkint is e név alatt s hasonlóan országszerte s a székelyeknél (I. tájszót. és Kállay hist. ért. 45, hol még mondatik, hogy ily alkalommal az ingyen munkára hívásnál az illető munka eszközei hordatnak, mint lapát, kapa st. s talán innét a *lapát st. tánc*), de szlávoknál is tudomásomra divatos. a név második tagja a *lakás, lakodalom, lakomázás* általános convivium értelemben használt kifejezésünkre mutatna. Edvi Illyés Pál (831 tudgy. 1. 14) véleményezi a magyar táncok Attila, Buda neveit, hogy azok hasonlóan nevezetelenek ekkép, mint a görögöknél Andromache tánc st. e szerint még valószínűbb lesz, hogy azok nevei az istenségektől vétettek. ma azonban, mint tudjuk, azok leginkább a nemzetek neveitől, mint azok sajátságos táncai nevezvék, vagy pedig lejtésök modorától.

Valamint a tánc sajátlag az istentiszteleti cselekvényből, imai st. taglejtésekből eredhetett, úgy még inkább helyt foglalhattak a benső érzelme egyszerű kifejezései, mint az *imádás a leborulás, lehajlás* által. Az *esdekelní, esni* – invocare szó, mint fentebb láttuk, nyilván a cadere, procidere, leesni, térdre esni, földre borulni sajátlagi értelméből megy át az invocatio, könyörgés kifejezésére; hasonlóan a *hódolat* különösen talán, mint véleményeztem (IX), a holdnak tanusított tiszteletben állott, talán a meghajtás által, s innét az ekkép kifejezett tisztelet általában hódolatnak mondatott. Hasonlón kerestem már (VII) a *tisztelet* szóban a *tűz* értelmet, mikép a tűzelemi katexochen tiszteletnél fogva nevéül a tüztétel-, tüztelet-től vette volna *tisztelet* általános honor, honoratio, cultus nevét? — Hogy egy különös tüztiszteletünk volt, láttuk (VII).

ez egyébként összekötve állhatott már más áldozati szertartásokkal is, a mennyire azok lényegét teheté, midőn az *áldozati állat* vagy *tárgy* csupán *elégettetett*, tűzbe vettelt; mire már Theophylaktosnak is a turkok áldozatairól kifejezése *ῥόσσειν* = comburunt szólhat. így láttuk egyenesen emlékeinkben a tűzbe hányt virágot a sz. iváni tűzeknél, sőt az állatnak az embernek rajta sajátlagi áthajtását, átugrását, belelépését; mi sajátlag egy ily áldozat elégetésére, vagy csak a tűzőni átmenet általi tisztulására vonatkozhatott. s e tekintelben már ismét az áldozatoknál az áldozókra s áldozatra nézve nevezetes kellék lehetett azoknak tűz vagy füstölés által tisztulása, vagy csak e módon *illatos jó szagok gerjesztése* tömjénezés által. Grimm (50) ugyan mondja: keine rauchopfer galten; der christen süßer weihrauch war den heiden etwas neues; és a tömjén szó is csak a thymia. a müncheni codexb. (N. E. 3. 122) eredetiben állna: nillal kele, hog *geriedetet vetne* — sorte exiit ut incensum poneret. bécsi codexb. (u. o. 1 106, 146): *geriedetet parancsola*; mi azonban csak az incensumnak gerjesztéssel, de igen helyes kifejezése. Pestynél betűszerint s körülírva áll: *gyoylana ýo zagokat*. Legegyszerűbb egy ily gyakorlat volt már amaz szagos fűveknek a tűzbe vetése. Különöleg említi azonban már ily tömjénezés általi füstölésseli tisztulási szertartást a turkoknál a leírás Menandernál (exc. d. leg. 102), melyre már fentebb bővebben vonatkoztam (VII), mikép a turkokhoz jövő bizanci követek körül papjaik e füstölést végzik: super tabula foliosos arboris thuriferae ramos flamma crepitum edentes circumferebant; különösen mutat még a további: una in furorem acti et infrementes, mala abigere videbantur, a pogány szertartások azon sajátos jelenségeire, mikép az ily kábitó füstölések által lázas állapotukban rángatódással, izgatott taglejtéssel szokták isteni ihletettségüket, különös ájtatosságukat st. jelenteni. A mai néphit és mondabani gyakori vonás a rosz lélek, ördög *tömjénneli* engesztelése vagy távoztatásáról, szinte csak keresztyéni szernek látszik első tekintetre; így jő azonban már elő, mint fentebb figyelmeztettem (III), a keleti regékben is, hol ez által előidéztetik; míg a fentebbi adatban a turkok azon füstölése szinte a rosz szellemek elűzésére szolgál. kevésbbé vélném, hogy ily eredeti értelemre volna még visszavihető, a nyilván csupán áthozott közmondás: *ha tömjén nincs lisztel is áldozunk* (E. 5085).

Sajátságosan létezhetek még az esedezés, leborulás mellett más különös szokások a hódolat, tisztelet, alázatosság kifejezésére, például *födetlen fövel s meztelen lábbal* megjelenés. ide veszem a nyomokat, mint Anon. (11): Galiciae dux . . . obviam Almo duci cum omnibus suis *nudis pedibus venit*, et diversa munera praesentavit. (u. o. 51): milites — Menemorout — *nudis pedibus supplicantes ante faciem Usubu et Ueluc venerunt*. hasonló a határjárás nevezetes földeskü és szertartásnál (VII): *detecto capite, ac nudipes* terram in manum dextram accipiendo, et super verticem capitis sui tenendo, iurare consuevit. mi természetesen még inkább állhatott az istentiszteletnél, melynek köréből az e féle hódolati szokások később átvivék az egyéb hódolatokra, vagy ha úgy akarjuk emezekből ájtottak a vallásiakra. a földeskünél egyébként ezen szertartás már eredetileg is, mint vallási elemtiszteleti áll. Sokkal sajátosabb s nevezeteseb vonás még a *hajnyírás*, mit én hasonló felajánló, magát istennek feláldozó, devovealó szertartásnak nézek, mint amaz vér kiöntésseli libatiót, feláldozást. összeállítom a több felé szóló adatokat értelmük jelentetésére. Reginonál (Pertz mon. 1. 599): *capillos usque ad verticem ferro caedunt*. A német püspökök János pápához leveleiben. (Ludewig script. 2. 373): slavi . . . multitudinem ungarorum . . . secum sumperunt, et *more eorum capita* suorum pseudo christianorum *detonderunt*. Luitprand (Pertz mon. 5. 351): Bulgarorum nuntium *ungrico more tonsam*. Krónikáinkban a a pogányságra visszatérés idejében (chr. bud. 93 st.): Vata *dedicavit se daemoniis radens caput suum et cincinnos demittens sibi per tres partes ritu paganorum*. S. Gerardi script. (Bat. ed. 374): Bacha *dedicavit se daemoniis, rasitque caput*

suum ritu paganorum, sicque omnes fecerunt. a szokás az adatokban tehát mint régi nemzeti szokás áll, s az utóbbiakban különösen mint pogány szertartás, isten szolgálására felajánlás: *dedicavit se radens caput suum*, mely ekkép különösen a papoknál foglalhatott helyt. ugyan e leírásból látni, hogy nem az egész haj nyíratott vagy vágatott le, hanem annak egyes fűrtjei, s a többi hármás hajfűrtbe, hajfonadékba szedve eresztetett le. erre látszik mutatni, hogy mindjárt az első keresztyén korban már sz. István alatt, a főnek egészen vagy félig leborotválása gyalázónak tekintett, s a bűnösökre alkalmaztatott, minőnek nem tartathatott volna, ha az a pogányságban szinte ekkép divott vala. Decr. s. Steph. (1. 9.): *depilentur*. (19): *caesura capillorum*. (28): *decorietur ac depiletur*. decr. s. Lad. (2. 11) hasonló; az okiratokban is (cod. d. 2. 220): *in tonsura capitis udbarnicos mulclavit*; (u. o. 3. 2. 143): *semirasura capitis*; (u. o. 4. 3. 475): Demetrio... qui assari debebat... *partem capitis sui abradi fecimus in signum opprobrii et memoriam ultionis*. mi egyébkint így lehetett már sajátlag pogány vallási büntetés; s épen úgy állhatna szinte eredeti eszmével, mikép a tűz általi tisztulás vallási szent tény volt, s már a pogányságban egyszersmind a tűzpróba igazolásul s büntetésül állott a gonoszlévőkre, s e gyakorlattal át jő a középkori ordaliákra; valaminthogy a mellett, mikép ezen tonsura a bűnösökre szolgált a középkorban még is a papságnál istennek felajánlása s méltósága jeleül is állott. Nevezetesen, mint tudjuk, a papi tonsura régi nyelvünkön már a *pilis* szóval nevezetett, s lett volna talán ez egyszersmind neve nálunk már a pogány vallási azon hajvágás szertartásának? A gúnys kifejezések krónikaikban a rokon pogány kúnok ily borotvált fejeikről, már a későbbi keresztyén nép vagy író gúnnya lehet, (Anon. 8): *tonsa capita cumanorum mactabant tamquam crudas cucurbitas*, (chr. bud. 127): *capita — cumanorum noviter rasa tamquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas, gladiatorum ictibus disciderunt* (l. Pray. dis. in. an. 117. cod. dip. 7. 5. 513), vagy hogy ezen népségek csakugyan eltérőleg a magyar pogány viselettől teljesen leborotválák hajukat, mint Katona véli (hist. crit. 2. 230): *liquet cumanos totum caput radere solitos fuisse; hungaros contra caput quidem attondisse, comam tamen aluisse*. még is úgy látszik inkább, hogy a kúnok sem borotválták le teljesen. Turócinál: qui barbas radere, *crines detruncare contra mores hungaricos* (értheti már a keresztyén korban viseletet?) et plus cumanicos. a teljes levágás helyébe itt tehát csak *detruncatio* rövidítés áll. s egészen ellenkezőleg, hosszú haj növesztéséről — bizonyosan amolyan pogány cincinnusok hajtekercek leeresztéséről — szól a *chronicon incerti auctoris* (Hormayr i. h. ad a. 1279): *eodem anno... Philippus apost. sed. legatus... christianos ungaros, qui christianam sectam fere obliti fuerant, ritu paganismi, disgregatis comis, prolixis crinibus, et habitu muliebri conversabantur, salubriter compescuit in crinibus, vestitu et in fide catholica*. mindezen népségeknél, véleményem szerint, egyiránt nem teljes, de csupán részletes hajlevágás forog fen; mi mellett a többi bizonyos üstökbe, hajtekercekbe fonatott. maig még honunk számos vidékein népünk sajátságos módon majd üstökbe csavarva, majd hajtekercekbe fonva hordja haját. Jelentésére nézve már magyaráztam, hogy sajátlag véve ez neme a felajánlás s áldozásnak volt, mint egy jelvileg áldozá magát fel az istennek az áldozatot tevő különös szolgálatjára, felajánlván különösen az istenséget szolgáló pap haja levágott fűrtjeit. Hasonlón tudják ezt más népeknél szokások, s élénken szól még ide pogány vallási értelemmel, a szláv pogánykori adat a lengyel Mieskoról Strykovskynál (chr. 149): *dum ritu polonorum ethnico sacrificio initiaretur, hoc est, dum ei coma detonderetur et nomen imponeretur. solebant enim pagani pueris ademptos capillos tamquam primitias consecrare suo deo* ¹⁾).

¹⁾ 1. egyébkint az általánosan terjedt szokást Hieronym. ep. 48 ad Sabin. 3. a zsidóknál s keleti népeknél s

Sok más egyéb szertartásoknak, — melyek hasonlóan fenlehettek nálunk is a látott e féle elemeknél fogva, azoknak többnyire kíséretében lévén, — véleményezésével itt, a még kétesb nyomoknál fogva, felhagyok. A *bü-* és *varázsgyakorlatnál* előjött különös cselekvények s *eszközök* nevei s értelmében még sok e nemű lappanghat. hasonlóan gyaníthatók *ünnepélyes körmenetek*, minők mindenfelé a pogány istentisztelet lényeges részét tevék az istenek alakja körülhordásával, minőre nálunk már a *tél kihordási*, *pünkösdi királysági* s többi időfordulati ünnepélyek egyiránt mutatnának, mint a *véres kard körülhordása*; s mi azon állítólagos bálványainkról előjött, hogy szinte körülvitetésre alkalmazva voltak; *bucsu* v. *bulesu* szavunk is erre teljes eredetiséggel jelenkezik.

Ünnepek. Mindezen vallási szertartások, különösen nagyobb nyilvános áldozatok, áldomások ünnepélyességgel mentek végbe, ünnepet alkotának. ezek eredetileg természetesen alkalmilag, bizonyos közesemények alkalmával foglaltak helyt. még történeti mondánkban gyakran jó elő ilyen nemzeti ünnepek emléke, a győzelmek alkalmával, fejedelmek választásakor, születések s házasságnál, melyek több napokig tartanak (I. Anon. 13, 22, 43, 46, 50, 52). Némely nevezeteseb tények emléke, mint amaz honfoglalási (Anon. 13.), győzelmeké st. talán évenként megtartatott; mi által már az évenkénti sajátlagi nemzeti emlékünnepek, összefüggőleg a védistség, a hősök, elholt vitézek tiszteletével keletkezhettek. Mythosilag fontosabbak azonban azon sajátlagi pogány vallási ünnepélyek, melyek magukban nagyobbára s kizárólag évszakias időfordulatokra vonatkozhattak. a legnevezetesebbek emlékeit már ekkép a természet-tiszteletnél (VII) és időszakoknál (IX) tárgyaltam. Itt inkább csak sorozatosan röviden akarom még összeállítani, mintsem tárgyalni ¹⁾. Az *év ünnepélyes kezdete*ül már a pogány korban általában az évszaki *időfordulatok* állottak, majd a téli, majd kikeleti, majd a nyári. legáltalánosban az első, december 24-dikével; 23-dikán van a legrovidebb nap, 24-dikével már nőlni kezd, s a nőző nappal vévé az új év kezdetét. e körbe tartoznék már a népünknel is úgy nevezett *Luca napja*, mely a régibb keresztyén naptár szerint 24-dikére esvén, innét feljebb jöttével is, később már a névhez ragadt ünnepek emléket fentartá, s a teendők, melyek a népszokásban a sajátlagi *karácsonhoz* tartoztak véle összefüggőleg maradtak meg, s némi viszonyban alakultak a karácsoni időszakhoz. innét szólnak egyértelműleg bizonyos teendők s elhagyandók e napok éjjelére. ekkor gyűlnek még össze a boszorkányok, gyakorolják bűvüket, alkalmazandók ellenek az óvszerek. meglehet őket látni bizonyos módon. vagy a mai népbabona szerint, legalább csak ekkor kell már készülni a lucaszéknek, melyen karácson éjjelén összejöveteiket megláthatni (I. XIV). Ezen időfordulati éj már ily pogány ünnepélyek, összejövetelek napja a kül középkori emlékekben is: magna nox dominarum nevezve. hozzá tapad általában számos pogány emlék. mint a kikeleti s nyári évszakfordulatokon a növények, virágok megszólalnak sz. György v. Iván éjén (VII, XIV), úgy ekkor ismét az állatok is beszélnek. mit számos monda azután kikerekítve tud, mint hallja meg a gazda, hogy haláláról szólnak st. ²⁾. E karácsoni körbe tartoznak az *apró szentek*

különösen a magyar népágaknál, tatárok s turkoknál, s e népségektől bizanban is divatozva Cassel m. alt. 161. hasonló hajfonadék lefüggésére figyelmeztet Jerney (ut. 2. 115) a kún szobrokon. — 1) gyűjteményemben nem egy nevezetes szokás, néphit s babona áll így, az egyes nevezetes időszakokra feljegyezve. de az elegendy vonásokból sokat már eleve, az illető tárgyaknál felhasználtam. mások önállólag eddig hiányosan s félszegen jelenkeznek, miért csupán újabbak bővebb szedésével gondolom a tárgyat, ha majd erre megérett, utólagosan egy második vagy addig is önálló vizsgálátnak összeállíthatni — 2) I. Karcsaynál (u. muz. 2. 495) ezt s más nevezetes szokásokat karácson estvéjére összeállítva. a marha megszólalásáról régék gy. 214, szokások 215, u. o. Luca székeréről és Karcsaynál i. h. Erdélyi közm. 272.

napjáni körüljárás a vesszőkkel (Karcsey i. h. 502, gy. 216). hasonlóan a *kiskard-csönyi*, *Sylvester-éji* v. *új évi szokások*; különösen ekkor a *koledajárás* ¹⁾, a *viz-keresztí*, *háromkirályi* alakos menetek, királyi és kardos játékok. A kikeleti ünnepélyek már *gyümölcsoltóval* v. *Balázs napjával* kezdődnek, midőn az első zöldág, barka, vagy rökény hozatik a házakba (IX); *Gergely napjával* a tél, mint elaggot öreg, megrázza még egyszer ősz szakálát, az utolsó gyenge hó esik, ekkor a „*Gergely járás*” tartatik lovagias kardjátékokkal (IX); e közben esik — a már változó keresztlyén naptári *húshagyó*, utolsó *farsangi* napok s a *böjt vég hete* szerint — a télnek kihordása, a tőke kivonása, a bögő temetése és a tél kiszabáb kivitele által (IX). A *húsvéti tüzekkel* (VII), sz. Györgyi kardjátékokkal (IX) ünnepeltetik már a tavasz uralma, a nyár érkezése. *Első májusban* a virágzó nyárfák képében hozatik be a nyár, *pünkösdkor* a pünkösdi királyságban tiszteltetik (IX), míg végre *Idáni tüzekkel* legfőbb hatalmába lépte jelöltetett (VII). *Márton napján* fehér ménen nyargal be már az azon túl uralkodandó tél (IX), a Márton lúd hátcsontja jóslatot ad enyhe vagy rideg voltáról. láncokban vitelik a természet *Miklós napján*, midőn a tél fő uralmába lép. Ezen népszokások jelelnék még ekkép felismerhetőleg a pogány élet lényeges időszakfordulati ünnepélyeit. azok általános divatozása nálunk, mint másutt természetes tanúságot ad azoknak általános érvényességgel minden pogány vallásokban fenlétezésükről. A népszokásban, mely azok emlékét mindenfelé majd nem egyedül tartá fel a szűk egyéb feljegyzések mellett, — természetes, hogy új hite naptára ünnepélyei kitünő neveihez tapadtak, s így némely ez által is eredeti közel eső helyéből megzavart hagyományynyal elmozdult, mi teljes eredeti felismerésüket még inkább nehezíti ²⁾.

Sok nevezetes merülne fel még ezen s általános mythosi tekintetben, ha csak pogánykori *hónap* elnevezéseinket is még előszerezhetnők. melyek egyiránt, mint a hét napok nevei is, különösen az istenségek s ünnepek neveit hoznák előtérbe, miként azt az egyéb mythosok köréből fenmaradtaktól látjuk. De magok a hét napok nevei egy fele mint idegen hangzik, mint a héber utáni általános *szombat*, a szálvra emlékeztető *szerda* (streda, közép, azaz középső nap), *csütörtök* (čtvrtek, negyedik), *péntek* (pátek, ötödik), míg a *vasárnap*, *hétfő*, egyszerűn jelentik értelmüket. nevezetesen állna még a *kedd*, miután fel nem ismerhető értelmű, elavult szóra, vagy névre mutat; utóbbira különösen figyelmeztet engem Karcsey közlése (gy. 320), hogy sok-helyt kedden a mosás veszélyesnek tartatik, mert um. azt a ki mos, megbünteti a *kedd asszonya*. a kérdésre: ki ezen *kedd asszonya*? a felelet, hogy talán a B. Szűz, mert ünnepei keddre esnek (?). mihez már igen jól állnának a memorialis versek, melyeket Erdélyi (köz. 75) közöl. *hetfő hetibe, kedd kedzibe* st. s találólág jegyzi meg, hogy azok ugyan alkalmasint csak az emlékezet segítségéért vannak így összehozva, „de igen jól emlékszem, um. épen azért viszik iskolába például kedden a gyermeket, hogy *kedve* legyen a tanuláshoz, ha vasárnap is kellett volna felmenni; s úgy gondolom,

1) nem szándékom most itt szinte bővebben e nevezetes őskori ünnepélyről szólni, mely általában már szláv eredetűnek tartatik kizárólagosan névre és elterjedésére nézve, mi mellett csak röviden emlékeztetek egyrészt a *koleda* névre, mikép az nálunk az eredeti s a *koleda* szóval azonos *koldus*, *kalandor* nevekben fel van, s épen így már a keleti kalendarben s a *classicus*ból átvett *kalendar*ól az általános európai *kalendarium*ban; a név tehát, mint a szokás azonos ősi eredetiségű lesz, s a szlávban csak különös élelenséggel tartván fel magát a többi felett, tartatott ily kizárólagos tulajdonnak, de érdekes még különösen, hogy az olasz *Galeotus* (dict. et fact. M. 29) e szokást eredetileg divatozottnak akarja tudni a magyaroknál, behozatalát épen a magyar pogány forradalmakkal hozván összefüggésbe. —

2) I. Ullmann (Cruzer symb. 4. 723): vergleichende zusammenstellung des christlichen festcyclus mit vorchristlichen, miben már szerinte is nagy részt az esetlegesség, másrészt a zsidó ünnepi idők napjai átvétele, melyek szinte évszaki időfordulatokra estek, s néhol talán a pogány eltörlése miatt ily időrei alkalmazás hozhatá elő a találkozást; a nélkül természetesen, hogy a sajátlagi alkalmazkodásról szó lehetne.

hogy e csonka mondatok mindnyájának van valami jelentése.^a a kedd e szerint tehát a *kedves nap* lett volna, melyen a munkát kellett volna kezdeni, és *kedd asszony* a *kedves asszony* volna? mi igen jól járulna még *boldog-*, *szép-*, *cifra-asszonyainkhoz*, mint azok egyik további neve? A népies hitben bizonyos napokoni munka kezdésről vagy elhagyásról nyilván óvallási ünnepeles emlékei forognak fen, s köztudomásra számos ily előítéletes nézetek járatosak még. A „*régi fonyók históriája*“ népkönyv (Gyurián és Bagó kiad.) gúnynyal emlegeti már így inkább a régi babonás nézeteket: „köz példában szokta fejez nép mondani, — *kedden, szerdán*, két nap soha *nem jó fonn*, — sőt azon napokon *nem jó motolálni*, — mert az olyan fonál nem fog jól megkelti. — ha *hetfőre* kelvén *kendermunkát teszsz*, — egész esztendeig mind csak *beteg leszsz*, — aprólék marhában, igen sok *kárt veszsz*, — elveszik tehened, hasznót azon vesztesz. — *csütörtökön* ilyen magyarázat vagyon — *hogy ha este fonnak, ördög örül azon*, — ott sok üres orsót hány be az ablakon, — rettenetes zörgést támaszt a padláson.“ még *péntekre* mondja, hogy: „*kenderre nem jó igen nézni*, keze lába, ki fony, meg fog sugorodni,“ és: „*Sátoros ünnepre* szösz ha marad rokkán, — szörnyű csuda lesz embernek a házán, — korpa hurka lészen ünnepre ő rúdján, — ne szánd hát, jó tüzet rakj belőle konyhán.“ mi itt mint mondom, gúnynyal van felhozva, mintegy a népies régi babonás szokás ellen intézve, de épen az által azt megismertetve. (l. a km. is: *vasárnap font fonál péntekig meg nem áll* E. 2831). épen így áll már szinte bizonyos napokról, hogy köznapok levén bár, még is bizonyos házias munkákat végezni nem szabad, mint *Luca napján mosni, varrni, fonn*, *kenyeret sütni*, miről azután összefüggő regék is alakulnak, mint büntet ezért a Luca (l. V.). Különösen áll még a *vasárnap* is, jelevé véleményem szerint azon összejövetelt még, mely a pogánykorban a nagyobb időszak áldozatokkor helyt foglalt, s mely alkalommal természetesen *vásár* is tartathatott; minél fogva kérdés lehet, valjon az utóbbi nevéől ment-e át az előbbire, vagy pedig talán a vásártól ünnepre? nevezetesen tudja még így a Telegd melletti Tündérvárról rege, hogy a hely tündérének valahányszor vásár tartatott a helyen, mindig egy leányt kellett feláldozni (l. XVI). a keresztyén-séggel a név a *dies domini* neveül alkalmaztatik, de a vásárok is hasonló, mint a pogánykor ünnepélyes istentiszteleténi összejöveteknél, szinte ekkor tartatnak. mint az okirati nyomok mutatják. sz. István pécsváradai alapítóleveléb. 1015 (cod. dipl. 1. 300): *forum bis in hebdomada stare concessimus . . . unum die dominico, aliud quarta feria*. mi külföldön is így megtartatik, mint a legjobb alkalom a távollévők istentiszteletre összeseregülésére; csak midőn ekkor künn és nálunk is még mindig a botrányoztató pogány emlékek, áldomások st. fenforogtak, kelnek ki az ellen az egyházi és világi törvények tilalmukkal. Nálunk erre a Béla idejébenei pogány forradalom és szokások elnyomásával jött szinte a sor, világosan ide szólván rendelete (Tur. 2. 45, chr. bud. 117): *Bela . . omnia fora die sabbati constituit pro vendendo et emendo*¹⁾. a szokás azonban nem egy könnyen volt megszüntethető, mint még a későbbi folytonos törvények mutatják. S. Ladisl. decr. 1. 15: *si quis dominicis diebus v. in maioribus festivitatibus . . . mercatum frequentaverit, equo careat*. (u. o. 16): *si quis die dominico mercatum constituerit*. a Synod. II sub. Colom. (decr. Col. 2. 13): *si quis in die festo vendiderit* st. mégis a bucsu ünnepélyeknél, mint tudjuk, még sokáig fen-tartják magokat a népszokásban, s hol ez másképp általános ünnep (*festum fori*), a következő napon áll a vásár.

1) nem pedig, mintha ez által a zsidókat akarta volna kizárni, mint állítottak. azért jól mondja Podhracky: *quum antea dominicis ac festis diebus nundinarentur hungari; quare diem solis hodieque vásárnap i. e. dies nundinarum: maiores autem festivitates sátoros idneq. dicere, nominareque solemus. úgy van a hosszas, napokig, hétig tartó ünnepélyekre, mint Anonym. i. h. látjuk, összesereglett népnak, sátorok alatt kellett időzni. honnét a több napi ünnep nyilván ezen eredeti szokás nevéől sátoros ünnep.*

Másképp miben állott az *ünne*nap, annak sajátlagi eszméjére utal maga neve, mi nyilván az *üd-nap* szavat és értelmet adja, mi már az *idő*, *időzés* alap-értelmeből, *temporisare*, *feriari*, átmege a kinyugvás *üdülés* = *requies*, *quies* értelmére, honnét anyagilag egyiránt lesz az *üdülő* = *öregbedő*, *üdíteni* = *hizlaltni*; mint szellemi értelemben az *üd-nap* = *festum*, *üdv* = *salus* fogalmak kifejezésére szolgál.

Ennyit csak általában s röviden az ünnepekről. nevezetesen állanak még az élet bizonyos kitünő szakaiban tartott ünnepélyes szertartások megülései, mint a *születés*, *házasság* és *temetés*, mely két előbbiről még itt röviden szólni akarok.

Születés. A gyermeknek születése, mit már az álomlátás, tündéri, végzetnői jóslat annyszor jelel a regében, ünneppel tartatott meg a pogánykorban. nevezetesen régi és eredeti neveket bírnak még ma a *keresztelési lakoma*, *vendégség* jelelésére, melyen már mint láttuk, a hitregék szerint azon születészet elősegítő, a gyermeket gondozó, végzetét elhatározó bábatündérek, végzetnő komasszonyok s keresztanyák megjelentek (IV, XIV). Így nevezetetik **pasztának**, a tájszót. szerint: „keresztelési vendégség, beavatás utáni vig lakozás, mely um. hajdan néhány héttel a szülés után a komák s rokonok jelenlétében, most pedig mindjárt a keresztelés után, csak a keresztatyák v. anyák jelenlétében szokott tartatni.” a szó magyarázatára mit sem tudok, nekem idegenszerűen is hangzik, ámbár szláv ily nevet sem tudok hozzátartani; nyelvünkön a *paszkonca* a tájszótár szerint némileg az ellenkező, magtalan, impotens, castratus értelmet adná. egy más neve ez ünnepélynek **radina**, Márton szerint: *taufschmaus*. a tájszótárban is a székelyeknél keresztelői vendégség, és a gyermekágyas asszonynak küldetni szokott ételek: *radinát küldeni*. Kállaynál (hist. ért. 46) még tágabb értelemmel a keresztelési és esketési, házassági lakomát is jelentené. a szó idegenszerű alakja, nyelvünkön nem magyarázható volta ismét figyelmeztetne a szláv *radina*-ra vagy *radujem*-ra, az első rokonság, parentela, a másik örülők, *raduvali*, örülni. mi az ünnep jelelésére illenek, ha bár ezt sem tudom, fen van-e így a szlávoknál; valamint hazánkban sem ismerem, s csupán a székelyeknél volna járatos. eredetiben hangzik nekem a **csök**, a kifejezés egy szegedi boszorkánypörben (kézirat.) áll keresztiségi vendégségre, mire Karcsey megjegyzi, hogy az ezen használatban maig tájszólásilag hívik Szegeden. **csök** Szabó Dávidn. kovász, élesztő, savanyító, a tájszótár. *tuskó*, de a *csög* (u. o.) bog a fában, s így ág is lehet sajátlag (l. o. csögleni, csögözni); az összetételben *bika-csök* v. *csék* = nervus taurinus, taurea (Sánd. Kreszn.), és épen ellentétben a paszita melletti paszkoncához, állhat itt a csödör is szavunkhoz. A nevek mindenestre élénken hangzanak, s kimúlt régi értelemmel jelenkeznek, figyelmeztetve, hogy egy nevezetes ily őskori pogány ünneplést jelenthettek.

— Elhagyva itt a már teljesen elmosódott eredeti szokásoknak a mai lakomázási szertartásbani, melylyel tudomásunkra csak egyedül s pusztán fenmaradt, ne talán még lappangó nyomai keresését, csak arra figyelmeztetek, mi már a *tűz*, *víz*, *lég* s *föld* általi *elemi megszentelések*nél és *tisztulás*nál mondvá volt; mikép az élet *három tisztessége* a *születés*, *házasság*, *temetés* már e tűz s általában elemi tisztelettel megy véghez, honnét neve. így kell a született gyermek mellett *gyertyát égetni*, nehogy a boszorkány felváltsa, s ha gyanus, hogy váltott, a *tűzbe vetéssel fenyegetni*. nevezetesen állana még ehhez mit az Ungar. simplicissimus tud (176): mikép a cigányok hazánkban csak szinlegesen kereszteltetik gyermekeiket, s magok **tűzkeresztiséget** tartanak: soltte man ihnen kein kind taufen, weil sie solches nur pro forma geschehen lassen, um geld zu überkommen, indem sie ihre kinder in der nacht mit salbenscmirung überm feuer taufen. és hasonlóan a hazánkban azon szláv néphit (l. VII, XV), hogy a gyermekágyasnál megjelenik Parom a régi isten, s őtet s fiát *megtéglázza tüzes vassal*. mindez már a született gyermek körüli tűzszertartásokra

utal ¹⁾. A *vizzel* ismét leöntetik, megmosatik, rá *lehelnek* (suffitum faciebant mond Bartholomaeides) és a *földre* leteszik eleve is, honnét az atya először veszi karjaira, s gazdagsági eszközöket ad kezébe (l. az adatokat VII). ezen szokásokban tehát az újon szülöttnek elemi megszentelése jelenkeznék ²⁾; s a születés körül még fenforgó ilyes szokások bővebben is tudhatnak egyet mást. talán valami érdekes volna még ehhez szinte található Illosvai Péter „a *szent körözségről*“ (1568 írt) verses dolgozatában, melynek második részében, Toldy (magy. költ. tört. 854 pesti nap. 52 sz.) ismertetése szerint, a keresztség körüli *babonás szokásokat* emlegeti, melyek még erkölcsrajzi érdekekkel bírnának.

A gyermek sajátlagi *vallási beavatására* vonatkozott már a pogány szertartásban különösen azon fentebb érintett *hajvágás*, vagy csak annak különös módja, vagy első szertartása a gyermekeknél. így mondja a fentebbi adat: *dum ethnico sacrificio initiaretur, hoc est dum coma delonderetur, et nomen imponeretur. solebant enim pagani pueris ademptos capillos tamquam primitias consecrare suo deo.* nevezetesen beszéli ekkép a fűt adott szláv nyomokhoz egy lengyel rege Siemienskinál (podanie 3 l. Bielski krónika), hogy midőn Piast a régi pogány szokás szerint, *fiának névadáskor első hajnyírását tartja*, jön hozzá két vándor, kik a fejedelem udvarából alamizsna nélkül kergettek el, ő örömmel fogadja, megvendégli, s elcsudálkozására minden élélme annál bővebb, mennél többet fogyasztanak belőle st. itt ismét a betérő istenek az őket szívesen fogadónál, úgy jönnek elő, mint a rege tündér komasszonyai ³⁾; míg a hajnyírás ünnepély ismét azon pogány vallási felajánló szertartás. Csaplovics (gem. v. ung. 2. 303) tudósít, hogy hazánkban ezen *első hajnyírás szertartás a gyermek hetedik évében történt*, mert um. máskép a gyermek esze nyíratnék el, mi már az ő elménkedő magyarázata is lehet. De nevezetesen ide tartom ismét a húnokról azon adatot is, miszerint minden *fű szülöttnek születésekor*, mielőtt anyja emlőjéhez tételt, *arca vassal felmetszetett*, mit már Ammianus Marcellinus (31. 2) első fel- említvén: *ab ipsis nascendi primitiis infantum ferro sulcantur genae*, utána a középkori krónikái átírás, hagyományok s regék folyvást emlegetnek a szörnyileg alakított hódító húnok s magyarok egyik torz vonásaul; mire azután egyrészt a magyarázat áll, mint Ammianus Marcellinusnál, hogy ez által a szakál növést akarták kiirtani, másrészt a spartai vonás, mint Callimachnál (i. h. 630): *in ipso natali die marium omnium genas candenti ferro insecando, et ante primam alimoniam vulnerum patientiam incutiendo*, hogy a sebek és fájdalom ellen megedzik fiaikat; de mi sajátlag mint érintem a szörnyalak torzvonásává lesz a hagyományban; s a regében már a kinövésében áll, hogy az anyák gyermekeik arcát összeharapják, s még tovább, hogy az óriási szörnyalakú húnok s magyarok gyermekorzó emberhüsvők ⁴⁾. eredetileg pedig a vonás semmi más, mint azon véráldomási felajánlás, mely már fentebb tárgyalt volt, mikép a test megvérése által jelvileg jelentetett az áldozat, s mi a pogány kor egyik mély szentségű feláldozó szertartásaként állott. s e szerint az őseinknél, a húnok s magyaroknál nem csak ily áldozatul (l. fel.), eskü és szövetségkötésül (l. al.), de a született gyermek felszenteléseül, talán egyenesen a megsebzés és vérkiöntése által a had istennek felajánlásul szolgált volna. Így derülnek fel az összefüggő vizsgálat, s mélyebb felfogásnál még az emberhüsvés és vérivásról, a torzított sebhelyes arcáról

1) l. a gyermekek tűz általi beavatásáról szokásokat, mint a rómaiaknál a dies lustricus, midőn a gyermek háromszor vitetett a tűzhely körül st. Sepp 1. 103 és alább. — 2) l. általában az elemek általi beavatást s keresztséget Sepp 1. 196. Servius (in Virg. Aen. 2. 384): omnis purgatio aut per aquam, aut per ignem aut per aerem st. — 3) l. Mednyánszkyról rok. abergl. 92. a halál, mint keresztanya hasonló megjel- néséről közlésében zeitschr. f. myth. 1. 262. — 4) Dussieux essai hist. sur les invasions des hongrois 68: cet. amour de la chair fraîche des petits enfants est bien le rest de cette tradition, que les Hongrois buvaient le sang de leurs ennemis, et que les meres mordaient leurs enfants à la figure.

adatok is, — mit a sötét kor félszeg ismerete szerint nem értve, aljasodott alanyias felfogásával ekkép adott elő — mint mély mythosi jelentőségű vonások ¹⁾. — Egyéb-kint mikép ezen arsebzés a húnoknál *tüzes vassal* történt volna: *genas candenti ferro insecando*, azon fentebbi tüzes vassal megbélyegzés általi tűzkeresztiségre mutat; minő tüzes vassal vallási megbélyegzést, már papi Bélyeges és Pörös hivatalainknál véleményeztem; s hasonló volna amaz szláv hagyományos emlékhöz, hogy Parom isten vagy Proven papja tüzes vassal jó megbélyegezni a született gyermeket (XV).

Házasság. Vallási szertartásokkal ment véghez a házasság, mint az *élet második vagy középső tisztessége*. itt is még a mai szokásban felületen álló felismerhető nevezetes néhány tény a *természetelem tisztelési szertartásokra*, az *elemek általi megszentelésre mutat*. e tekintetben azok szinte illető helyén felhozvák már (VII): mikép az első szertartás mindjárt a megkerésnél a *háztűz nézés*, midőn a jövődő arától a kérők tüzet és vizet kérnek ²⁾. a menyasszonynyal szertartások, hogy midőn vitetik a székerről hullatva a szalmát meggyújtják; a faluhoz vagy házhoz érve *tűz rakatik* szalmából, melyet körüláncolnak, átugrálanak; hasonlóan másnap hajnalban, szürkületkor kivitelik a menyasszonyt a falu végére, hol ismét a rakott tüzet körüláncolják s átugrálják mit *perzselésnek* neveznek, de mitől ő már szaladással menekszik, s pénzzel váltja meg magát, máskép a házba be sem eresztetik. itt is tehát ismét a *perzselés* épen úgy sorog fen, mint a születésnél a bélyegzés, és mint tudjuk, ez is papi hivatal teendője a Peresnél (XV). — Az előtt szokásban volt még, hogy fényes nappal *fáklya mellett kísérték* a menyasszonyt *kúthoz* (l. 827 tudgy. 3. 38). Csallóközi szokások szerint (Karcsey u. muz. 2. 496) a házba lépő menyasszony *megfűstöltetett*, kőtenyébe búzát vagy árpát tesznek. A moldvai csangóknál (842 tudomt. 2. 18): fődelesekbe öntögetnek elébe bort s marokkal hányanak búzaszemeket. máshol még a tűzzeli szertartások csak a mellékes körülményekben tarták fen magukat: hogy menyasszony többször *gyertyákkal kísértetik*, mint a tisztaháti szokás szerint (Vahot m. föld. 5. 5), s a házba belépve legelől is a tűzhelyre kell neki tekinteni. Szegedi népszokás szerint (Debrecenitől gy. 310) a táncoló menyasszony köré a földre raknak gyertyákat. mi már az ungarischer simplicissimusnak is a többi közt feltűnt (127), hogy a menyasszony körül a násznagyok *fáklyákkal* s kardosan táncolnak. — A többi tisztán népszokási és erkölcsrajzi vonásokat itt elhagyhatom ³⁾, s csak röviden megérintem a házasság körüli elnevezéseinket, melyekben még annak ős pogánykorunkbani állapota tükröződik. A *házasság*, *lakadalom* szavak egyszerűen a *habitatiót* fejezik ki, e szerint a külön házaselet, lakás keletkeztét, vagy csak általában az azontúli együtt lakást *cohabitatiót*. a menyasszony neve innét a székelyben *hazai* v. *hazaji* is (l. lájszót.). az utóbbi *lakadalom*, már az általánosb értelemmel is áll, mint többek együtt időzése bizonyos öröm és élvezettel, mint a *lakoma* — vendégség, *lakadalom* és a népies *lakzi* — nuptiae mutatja. nyelvm emlékeinkben ez a mennyei lakásra és szellemi élvre is átvive (N. E. 2. 55): *mennyei lakadalmaknak kewansága*. a *nőszülés*, úgy látszik, alacsonyabb értelemben véve áll; régi nyelvünkön a szolgák házasságára alkalmazva

1) lásd e vérelli felavatás és keresztelésről Sepp 1. 195, mire már a környülméletést is veszi: pars pro toto.
 — 2) a signa solemnium-k közé tartatik mint római házasság szokás is: in nuptiis aqua et ignis l. Schwartner diplomat 2. kiad. 3. — 3) a felületen levő házassági népszokások számos és bő leírásait birjuk, mint a már f. idézetekben: 827 tudgy. 3. 38; u. o. Edvi Illés Páltól 12. 3; 834 tudomt. 2. 17 Hoblittól, és 221 Bolyai Farkastól. 842 tudomt. 2. 18 moldvai magyaroknál. Vahot m. föld 5. — régebbiek Bartholomaeides s mások iratib. összeszedve bőven Csaplovicsnál gem. v. ung. 2. 281. újabban mindenfelé, majd nem azonos vonásokkal, folyóiratainkban. mindezen szokások a különös megkerési szertartások, menetek, táncok, a hosszú verses mondókák — minőket ponyvairódomunk a főfői s násznagy kötelességek előadásában bőven bir — lakomák, ételek, pénzmegváltások s kéregetések, párna processiók, tyűkverők s a nevezetes bucsúztatások leírásában állanak, teljes összeállítások, de még mélyebb s bővebb nyomok terjedelmesh szedésével, népszokásaink leírása feladataul marad.

találom. (N. E. 3. 19) Uzaly meghívó levele 1557. N. szombat birájához: egy *zolgamath newztettem megh*; míg ellenben másokban úri személyekre a *menyekző és tisztesség napja* áll: (u. o. 252) 1578 Briberi Melyth Pál, Dorognói Dorkó ágyához: *menyegzejje és tyztessége napja zolgalthatik*. 1577 Thengeldi Bornemissza János soproni bíróhoz: *tyztessége menyegzsejének zolgaltatassa napja*. — A nőszőlő, a *nász, násznép, násznagy* st. talán *nyoszolya* is. a *menyekző, menyasszony, meny* — nurus ismét a *menéstől*, az atyai háztól elköltöztetéstől. ámbár az mit Anonym (11) Menumorout nevére mond *mén* Marót értelemmel, ezen külön jelentésre is utalhatna; a kettő azonban valószínűleg külön fog állni, s csak a *menés* alap értelemmel találkozni. A *vő* szó ismét a *vevőre*, az *ara* az *arra* mutat, s a régi szokásra, mi szerint a nő megvétetett szülőtől a *vőlegény* által a *vőfélek* közbenjárásával, mikép az ekkép az ókorban általánosan divatozott. hasonlóan a finnben is *wäwy* — vő, a venniől és *miniä* — meny, *myön* — árulok, eladók (Hunfalvy 851 akad ért. 249). így az *eladó leány* neve a férjhez adandó leánynak, és még a közmondás: *farsangon kívül is esik leányvásár* (E. 2607). a népdalb. (2. 76) is: „az allári faluszélén, *leányvásár* lesz a héten.” ily magyar szokásra mutat még az adat Hormaynnál (chron. de nuptiis Belae ad. a. 1261. 224): wenn mann die *gewohnheit hätte wie in Ungarn, wo kleindien und jungfrauen gut nach lünderwerthe abgeschätzt werden*, so hätte man die fürspange der holdseligen wohl zween grossen landen gleichstellen können. ezen vevés egyébkint gyöngédebb értelemben is vehető, mint a szülők vagy házasságok közti szerződés ¹⁾. Nevezetesen jelenkezik még a *feleség* szó, a mennyire az mintegy a *feles, azonos* jogú életet, s a nő állását fejezné talán ki, és mi a magyar nők állásának a többi pogány népek feletti előnyére mutatna. Erdélyi (népd. 2. 433) már megjegyzi, hogy a nők iránti ezen nemes gondolkodásból eredett törvényeink kedvező s előnyös volta az özvegyekre nézve. a nála véleményezett *fél segítség* jelentés azonban kényszerített s mitsem magyarázó, ha csak a *feleség* szó a *feles* hasonló állás értelmével nem vétetik, mint ki urával mindent oszt s *feles* joggal bír. különösebb értelem merül fel, ha a szavat úgy vesszük, hogy a nő a család *feles jószágá*, mire az *öregebbik, nagyobbik, ifjabbik, kisebbik uram* népkifejezések a sógor helyett, némileg szinte mutatnának, s milyen állapot a hadkalandor s barang népeknél, a nőknek a férjfiaknál közönségesen kisebb száma miatt többször előjő (l. Bartal com. 1. 158). mind ez egyébkint csak a véleményezésig emelhető; a *jegyves* — sponsus végre a bizonyos *jegy* általi házassági fogadásra mutat, mint ez maig s általában az őskorban különös jel ajándék átadásával divatozott. Paulin (syst. brahm. 9) a hindu házasságnál tűzsertartásokról szólva, mondja: in sponsi domum deductae *tali, seu maritalis tessera appenditur*. hogy nálunk ez némi talismani bálványalakokkal történt volna s történnék még, melyeket nyakukon viseltek, füntebb előterjesztettem az adatokat (XVI); s neveteket is adtam már (u. o.), melyek ekkép mint *balita* — tesserula, ily kisebb bálvány alakok elnevezéseül — nem minden (eredeti-e vagy elsajátított?) hasonlatosság nélkül az idegen *tali, talita, talisman* nevekhez — szolgálhattak.

Eskü. Nevezetes vallási szertartásokkal ment véghez az *eskü* is. A véráldomáshoz tartottam már az eskü szövetségénél előjövő azon szertartást, melyet Anonym (5, 6) leír: *more paganismo, fusis propriis sanguinibus in unum vas, ratur fecerunt iuramentum*, és: *sanguis nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci*. Hasonló szokást tud a székelyeknél, mint láttuk a székely pog. krónika (277): *profusisque lacrimis . . . sanguineis potum prae*

1) l. Hunfalvy véleményét (u. muz. 4. 334) a finn s rokon népeknél divatozott hölgyragadásról, mire a vőt, vevőt is magyarázza. ezt mint nevezetes egyes hősi vonást adatoltam s párvonaloztam (VI), mint általános népszokás azonban nehezen divatozhatott volna.

gaudio celebrantes sumpsere. a szerződés ezen szentségére szól (289): *non atramento sed sanguine humano* (l. f.). — A szertartás hasonlóan jó elő a skytháknál. Herodot szerint (4. 70): nagy cserép edénybe öntenek bort, beléje az esküvel szövethozók *vérét keverik*, bőrüket törrel vagy késsel felvágva, mire az edénybe kardot, nyilakat, bárdot, kelevézt mártanak. erre nagy fogadásokat tesznek, s azután megisszák, kik a szövetségre esküdtek, s kíséretekből a legelőbbkelők. hasonlóan említik Lukian (Toxaris 37), Aristot. (polit. 7. 2), Pompon. Mela (2. 1), Solinus (20), ki azt, úgy látszik, sajátlag még szokásnak tartja már: *haustu mutui sanguinis* (scythae) *foedus sanciunt, non suo tantum more, sed Medorum quoque usurpata disciplina.* A parthoknál említi Tacitus (an. 12. 47): *mos est regibus, quotiens in societatem coeant, implicare dextras pollicesque inter se vincire nodoque praestringere: mox ubi sanguis artus extremos suffuderit, levi ictu cruorem eliciunt atque invicem lambunt. id foedus arcanum habetur, quasi mutuo cruore sacratum.* — Ehhez még egy más magyar eskü szertartásról is emlékezik a Bajor püspökök levele János pápához (Ludewig script. 2. 367): *quod nos praefati sclavi criminabantur, cum ungaris fidei catholicam violasse et per canem seu lupum aliasque nefandissimas et ethnicas res, sacramenta et pacem egisse.* Valamint az előbbi szertartás egyszerűen az eskünek *véráldomással véghezmenete*, úgy az utóbbi szinte csupán azt jelenti, hogy *jelölés áldozattal* ment véghez az eskü, melyben az *eb és farkas halála, vérkiöntése által* jelentetett, hogy az esküszegő hasonló halálnak veti magát alá ¹⁾. még is a mily természetesen s egyszerűen általános mythosi mind a két tény, úgy nálunk ily eredeti voltuk hyperkritikailag kétségbe hozatott, az általános *nefandissimas és ethnicas res* kifejezésnél, s a *skythákról* tudat alkalmazásánál fogva (l. Cassel m. alt. 31, és Endl. gesetz. 149). Mind a kétfőre nézve azonban az adatok általánosan szólnak már, majd nem minden pogány népek szokásaiban s különösen a velünk rokon népeknél. így jó elő a kúnokról Joinvillenél (hist. de st. Louis 104) felhozva már Cornidesről (d. v. rel. 46), hogy a kúnok vízzel bort öntve ezüst serlegbe, azt testükből eresztett vérral keverék össze, s hasonlóan kellett a görög császárnak tenni, mire mind a két rész megízeltte az italt; a kúnok ez által a viszonyos testvéri barátság szövetségét megerősítettnek tarták. e felett a szövethozók körébe egy eb hozatott, mely mind két részről kardjaik által sújtva, darabokra vágatott, jelül, hogy így vesszenek mindazok, kik a szövetséget megszegnek.

Ezen kún eskü leírásában teljesen birjuk már mind két esküszertartásunkat, mert már ez utóbbit jól tartja Cornides szinte amaz „per canem jurare“ kifejezés értelmének. hasonlóan említ már Klaproth az ostjakoknál, és Kakas és Tekander (Hormayr 819 archiv. 22 és 36 sz.) perzsiai követségük leírásában: mikép a schah egy török szolga fejének levágásával jelenti szándékát a törökök ellen. s így utal Cornides (vindiciae Anon. 300), mikép ezen véreskü nálunk még a 16-dik században is szokásban volt, felhozva Petrus Martyr irata „tract. de novis insulis“ (Brocard kiad. Antverp. 1536) Királyfalvai Róth Tamás birtokában levő azon példányát, melyben a helyhez: „Potanchanus hic regulus dicitur, regio Palmaria . . . quando novos hospites suscipiunt, qui pacem in illis terris admittunt, in amicitiae foedus sibi ipsis cum novacula vel gladio lapideo sanguinis parumper ex lingua, vel manu, vel lacerto, vel alia quavis corporis parte hospite inspectante erunt,“ — már Bru xen, a könyv első tulajdonosa, 1537-ben a széljegyzetét levé: *hic quoque mos mea tempestate hungaris erga exoticum observatus est, privatim inter se amicitia coeuntibus* (utalva még Ebert hist. iurament. Francof. ad. Od. 1588. 56). Valjon ezen sajátos magyar esküt tudják-e a kifejezések

¹⁾ I. Grimm (rechtsalterthüm. 900): a németeknél is, a vendégségi áldomásnál az eledelre, mint áldozati állatra esküdni.

is V Miklós pápa levelében III Lászlóhoz (Raynald ad a. 1229. Pray. an. 1. 347): coram ligno crucis solemniter in altari, primo, et iterum regia fide data, *ungarico more iurasti*, és alább: *per manum dextram* regia fide data, *ungarico more similiter*; mert a hely három külön esküt látszik említeni a keresztyénit a keresztre, azután a *kéz nyújtás általi fogadást*, mint királyi esküt, s a *magyar esküt*. hogy ezen kézfogással eskü nem azonos a magyar esküvel, a megkülönböztetés nyilván mutatja; s ámbár ilyen eskü szinte divatos volt nálunk, mint Anonym (27) helye mutatja, hol az oláhok Tuhutumnak hódolva hűséget esküsznek: *propria voluntate dextram dantes*, dominum sibi elegerunt Tuhutum, patrem Horca, et in loco illo qui dicitur *Esculeu*, *fidem cum iuramento firmaverunt*, et a die locus ille nuncupatus est *Esculeu*, *eo, quod ibi iuraverunt*; még is úgy látszik, hogy itt e mellett még egy más eskü is fenforog, s a kézáadási eskü magyar esküszokásnak csupán s különösen nem mondható, miután az általánosan divott azon korban Európában minden nemzeteknél, s különösen a németeknél is: a *handschlag*, *handtreue* név alatt, a sachsen- és schwabenspiegelben ekkép előhozva, s az okiratokban az ismeretes általános formulával kifejezve: *fide manuali promittere* (l. Gruber lehrsyst. d. diplomat. 36). Azon magyar eskü tehát e mellett csak amaz régi véröntési lehetne, mely természetesen módosítva dívhatott már. egyébkint hasonlóan tudják ezt is még a középkori s némely népeknél az utóbbi időkig fenlevő esküszövetkezési szokások¹⁾. Mily fontos tényként vétetett az eskü nemzetünkénél, nem csak történeti emlékeinkben gyakori felemlítései mutatják (mint Anon. már említett helyein kívül még 52 és 57 is említi), de ennek különféle sajtósági szertartásai is; minőkhöz a már tárgyalt *véröntési*, *kézzel fogadási*, *jurare per canem* st. módokon kívül, veszem még a nevezetes imprecatorius formulákat, melyeket törvénykönyvünk Lajos, Zsigmond és Hunyadi János korából esküszövegekként felhoz (corp. iur. forma iuram. tempore Ludovici I facti. és N. E. 2 vegy. 336), s különösen a sajtósági s régi *földesküt*, melyet már fentebb adtam (VII); melyeket maig a népszokás s emlékek, mint a népdalok átkozódó helyei, eredetiségükre nézve erősítenek. S mily nevezetes hasonlatossággal áll ezek mellett a hasonlóan átkozódó avar eskü, melyet Menander (excerpt. de leg. 4) felhoz: chaganum ad iusiurandum provocarunt. itaque confestim avarico ritu iusiurandum ad hunc modum praestitit. *ense ducto et in altum sublato*, sibi et abarorum genti *dura est imprecatus*, si quid mali comminisceretur Romanis in eo, quod pontem super Savae flumine facere susceperat, ut ipse et universa gens ad internecionem usque periret. *coelum ex alto super ipsis, et ignis deus, qui in coelo est, rueret, silvae et montes casu et ruina, illos obtererent, Savus fluvius super scaturiens eos submergeret.* az isten haragjának, tüze, nyila és menykővének, a hegyek s víz bosszújának felhívása a hitszegőre, itt nyilván a tisztelt elemek általi esküt mutatja, mint a magyar *földesküben* ennek haragja és bosszúja hivatik fel, hogy *nyelje, süllyesse el az élő, be ne fogadja magába holt tetemét*, és *vesse ki magából, mit sem gyümölcsözések birtokosának*. a szertartás mellett szinte a kiásott gödörbe kellett mezítláb lépni, feje fölébe a földet tartani (l. VII). Mig ismét másfelől az avar kán esküjében *kivont kardjának az ég felé emelése* emlékeztet királyaink koronázás alkalmávali nevezetes *kardvágására*, mint az *ős napesküre* (l. IX).

1) ilyen volt például a németeknél a gildonai szövetség, olasz valdana, gualdana a gildetöl (Muratori ant. it. 22. 2. 530). Torfaeus (hist. Norweg. 5. 18) mondja a norvégoknál: foedera et societates solemn i tempore iuramenti ritu, elicit e völs singulorum sanguine, deinde commixto . . . ad mortem alterius ulciscendam mutuo obligarunt. (l. Fischert is Valtharius 14). Mone az anonymi magy. esküböz tartja az ónémet u. nevezett stahlbruderschaft-okat is. nevezetesen ide tarthatók a maig divatozó délkeleti szláv st. szokások, u. n. pobratrit l. Vuk. Stefanović srpski rječnik 568, és Talvj volkslieder der serben 1. 282. Kállay 835 tudt. 2. 61 a szövetekezések ezen módjától származtatja a barát szavát, a héber barah creavit értelmé szerint, utalva a semi s indogermán nyelvekben általános terjedtőre, mint frater, brater, bruder st.

Megfelelőleg a hamisan esküvőre is sajátos és különös szigorúságú törvények hozták, s az külön névvel **ludasnak** *aucarius* nevezetett. Verböci (tripart. 2. 30) szerint: *quilibet fidefragus et periurius, quem nos communi vocabulo aucarium hoc est ludas appellamus, acriter est puniendus, amittit enim universa et quaelibet iura possessionaria . . . sed etiam in persona sua, amisso humanitatis honore, tanta ignominia afficietur, ut . . . tamquam ab humanitate relegatus atque segregatus, disparibus vestibus indutus, zona cannabea succinctus, discalceatis pedibus et nudato capite semper incedere cogatur.* . . a szokás teljesen régi s eredetinek jelenkezik; a pogány eskü mély szentségének, a véle összekötött külső szertartásoknak, megkellett felelni hasonlóan infamans eljárásnak az esküszegőre nézve; s itt különösen az átok azon neme jelenkezik, melyre már utaltam (XI), mikép az a nemzet köréből kizárásból állott, azon „anathema” (Anonymnál) és „igni et aqua eidem interdicere” (szék. krónikáb.) volt. Maga azonban a név itt, a mint nevezetesen hangzik, annyira homályos. az *aucarius* a media latinitasban előjövő *auca* = *avica*, *avis*-től egyszerűn a madarat jelentené, mi egyébként eredeti ludas kifejezésünk fordításaul hozatott csak elő a latin szövegbe, s Szirmay (parab. 77) magyarázata erőltetett, hogy *aucarium* ab *euke*, quod anseres ad pabulum sic vocare soleant feminae hungaricae, sive ludas periurum olim vocatum fuisse st. mintha t. i. az *euke* magyar név volna fen az *aucarius*ban. E *ludas* kifejezés általános s tágabb használatban divott volna utóbbi időkig népünknel, míg ma tudomásomra egészen ismeretlen. Így Pázmánál (kal. 470): *ludas ember* = homo perjurus, Kresznericsnél: *ludas* = *aucarius*, perjurus mellett: *proscriptus, tapasztalt hazug*, item *hamis hitű*. Én a nevet csak úgy tudnám eredeti jelentőségében magyarázni, hogy ne talán szinte a *lúd* is fenforgott hasonló jelvi eskü leköltési áldozatoknál, mint amaz *kutya*; s leölve jelenté, hogy az esküszegő is ekkép bűnhődjék? a név innét a *lúd* által képviselt esküszegőre mehetett át; ide magyaráztam már e jelentéssel a közmondást: *ember teszen fogadást, eb a ki megállja v. megtartja*, mely szinte a régi szokásban lelhetett költét (mint már históriailag is a kudarcot, kutyaarcot vallani, és Boeckai használatából ismeretes I. Istvánfy és Szirmay 40 és VIII), hogy az emberi fogadás mellett az ebnek kellett jelvi áldozatul esni, ő tartotta ki az eskü leköltő erejét? — az említett egyéb szokások, valamint itt, úgy általában már az eskü egyéb szertartásai s véghezmenete jogrégiségeink tekintetéből tárgyalandó.

Az *eskü* szó is azonban még sajátos értelemmel birhat, de mely ma már teljesen fel nem ismerhető. régi nyelvünkön egyszerűn jó elő *es* = juramentum, (N. E. 1. 69. 220 st.): *eseuel erőseiti vala*, és *hazug est ne zeressetec*, de erősülve is már a *k*-val: *esköt* = iuravit, *eskeznec* = jurant, *eskezec*. sz. Margit életében (Pray 278) *be eskeut*, s így már Anonymnál is az eskütől *Eskuleu* helynév. Az *ess-kö*-től származtatni akarta már Feszler (gesch. 1. 181): in falle der lüge sollte ihr schicksal dem falle eines steines gleichen (?), vagy hogy hasonlóan, mint az avar-kán esküszavai az égi tűz, a mennykő leesését fejezték ki büntetésül az esküszegőre. mihez némileg hozzátartható volna, hogy csakugyan isten boszuló haragjára ekkép az isten nyila, a mennykő leesése vétetik (I. I.), s talán az is, hogy a hamisan esküvő átkozódásában, mint az elsüllyedés, úgy a kövéválás is fenforog. de ezek egyiránt határozatlanok. nem kevésbbé az szinte, ha a nevet magával az isten név látott elemzésével (I) összetartjuk. az általa kifejezendő tény mély vallási jelentőségére azonban az is mutat, hogy nyelvünkön is az eskü egyiránt hitnek mondatott. Homonnay Drugeth Bálint naplójában (839 tudt. 1. 180): Doci ur megesküdt . . . mi nem tudgya némely, micsoda az *hit*.

XVIII. TEMETÉS.

Halotti szertartások, gyász, hajvágás, testsebzés, kiterítés, sirató, követő, búcsúztató, körülhordás, halotti áldozatok, engesztelés, torlás, emberek s állatok leöltetése a síron, temetési szokások, lövítés, bajvívás, lovagi-temetési-játékok, tor, haláltánc, dancenikok, torlók. Földbe temetés, elégetés, tűzrakás, máglya, perzselés. Sír, halom, ravatal, koporsó, verem.

Végül akarom még itt a temetési szokásokat, az előbbi cikk istentiszteleti szertartásokról szóló részének kiegészítéseiül, mythosi tekintetben külön tárgyalni. — Ősörünk tudományos ismerete, valamint a legtöbb, úgy ezen részben is, mely a nemzeti archaeologia felépítésének még alapköveül szolgálhatna, parlagon teng. pogány sirjaink még legnagyobbbrészt a méltó és szükséges vizsgálatra várnak. csak egykét darabos töredék szolgál anyagul eddig, mely annál szükségesebbé teszi, hogy itt is a máshol dúsabban fenmaradt hason emlékek után szétnézzünk. A következőkben egyszerűen az egy pár nyom összeállítására s hasonlókali párvonalozására szorítkozom.

A halál utáni létrőli mythosi hitnyomaink tárgyalásában (XII) felmerült már az általános nézet, hogy a világból kimuló egy más világba vándorol, hol ugyan egy újabb, de az ezen világhoz hasonló élet folytatott minősége, örömei, élvei veszik körül; azért az életre szükséges legbecsesb eszközei, fegyverei, élelemszerek és kellékek, lovai, sőt szolgálai s nejei a másvilágra követik, sirjába tétetnek vagy vele elégtetnek, hogy egyrészt már a hosszú uton a másvilágba vándorlásában, másrészt pedig különösen a jövő életben használatára és szolgálatára legyenek. e mellett, úgy látszik, fenforog még a hit is, hogy e világhoz viszonya csak úgy szűnik meg teljesen, hogy ha minden tekintetben erre nézve elégtételt; ha nem csak sajátja, legbecsesb szereit sirjában vele eltakarítatnak, ünnepélyes tisztelettel meggy temetése véghez, de tartozásai is lerovatnak, ellenségein megboszultatik, megtoroltatik, halála s emléke áldozatokkal az istenségnek felajánlatik, övéi gyászt öltenek, könyjeikkel s vérrel áztatják, emléke dicsőítetik. máskép az elégtételt megkivánó, a vétkeiért szenvedő nem leli nyugtát a másvilágon, lélek-vándorlással vezekel; a végső tiszteletben nem részesült kísért, haza jár, bolygatja hagyományában az élőket, míglen illőn megengesztelve, megtorolva, az istenségtől s őseitől a másvilágon kedvesen fogadva, nyugtát fel nem leli. Ezen hitnézethöz keletkeznek már a legtöbb temetési: az áldozás és vallási engesztelés eszméjével jelenkező szertartások, s azért összesen is ebben találják magyarázó jelentőségüket.

Ezen összes szertartásaink előadására elől veszem mindjárt, mint a legközelebbi kimerítő emléket, Attila temetése nevezetű leírását, hozzá, mint közvetítő hún emlékehez

kötöm az ugyan még közelebb álló, de nem annyira teljes egy pár magyar történelmi és hagyományos nyomot, valamint az ezt s amazt felvilágosító közelebbi vagy távolabbi párhuzamos adatokat. A leírást a Jornandesnál felmaradt legkimerítőbb tudósítás szerint adom, de a taglalásban tekintettel vagyok Calanusunk lényegében azonos, de egy pár helyütt nevezetesen magyarázólag eltérő egy pár helyére. Jornandes (49) szerint: midőn Attila halálát megtudják: tunc ut illius gentis mos est, *crinium parte truncata, informes facies cavis turpavere vulneribus*, ut praeliator eximius, non foemineis lamentationibus et lachrymis, sed *sanguine lugeretur virili*. . . . cuius manes quibus modis a sua gente honorati sunt, pauca de multis dicere non omittamus. in mediis si quidem campis et intra tentoria serica cadavere collocato, spectaculum admirandum et solenniter exhibetur. nam de tota gente hunnorum *electissimi equites* in eo loco quo erat positus *in modum circensium cursibus ambientes, facta eius cantu funereo* tali ordine *referebant*. praecipuus hunnorum rex Attila, patre genitus Mundzuchó; fortissimarum gentium dominus, qui inaudita ante se potentia solus scythica et germanica regna possedit, nec non utraque romanae urbis imperia captis civitatibus terruit, et ne praeda reliqua subderent placatus precibus, annum vectigal accepit. quumque haec omnia proventu felicitatis egerit, non vulnere hostium, non fraude suorum, sed gente incolumi, inter gaudia laetus sine sensu doloris occubuit. quis ergo huc dicat exitum, quem nullus aestimat vindicandum? — Postquam talibus *lamentis est defletus, stravam super tumulum eius*, quam appellant ipsi, *ingenti comissione concelebrant*, et contraria invicem sibi copulantes, luctum funereum mixto gaudio explicabant, noctuque secreto cadaver est terra reconditum. cuius fercula primum aurum, secundo argentum tertio ferri rigore communiunt, significantes tali argumento, potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quo gentes edomuit, aurum et argentum, quod ornatum reipublicae utriusque accepit. *addunt arma hostium caedibus acquisita*, phaleras vario gemmarum fulgore preciosas, et diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus. et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, *operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emerisitque momentanea mors sepelientibus cum sepulto*.

Nevezetesen áll mindjárt elől a halotti gyászérzet és tisztelet kifejezéseül, a már előttünk ismeretes feláldozó, devoveáló szertartás a *haj levágás* és *test sebesítés megvérezés által*. mint a világra jött gyermek, az istentisztelelére magát felajánló, ezzel szenteltetett meg, a szerint áll az a halottra, az érte áldozókra nézve is. az ő pogány szokás ekkép divatozott minden népeknél. Kanan lakói ezen pogány szokása ellen tiltakozik az israelitáknál a Leviticus (19. 27—8): *neque in rotundum attondebitis comam; nec radetis barbam. super mortuo non incidetis carnem vestram, neque figuras aliquas aut stigmata facietis vobis*. A skythák (Herodot. 4. 71) királyuk halálakor füleiket megmetélik, hajokat lenyírják, karjaikat felvágják, homlokukat és orrukat megkarmolják, s balkezükön nyilat szúrnak keresztül. A helleneknél is tudja még a hősege, (Homer II. 23. 152) Patroklos elégetésekor Achilles levágja haját, s megholt barátja kezébe teszi. A turkokról Menandernál (excerpt. leg. 108) felhozva, mikép fejedelmök Turxanthes atyja halála alkalmával megérkező bizanciákat felszólítja: opus est o romani, ut dum huc appulsi me in summo luctu constitutum (Dizabulus enim pater meus modo mortuus est) deprehenditis, facies vestras gladiis dilaceretis, *legique, quae apud nos in iustis mortuorum peragendis viget obtemperetis*. proptinus Valentinus et quotquot eum comitati erant, *ensibus suis genas dilaniarunt*. Az adottaknál fogva természetes, hogy az a húnoknál is így divatozott, s kétségtelenül ősvallásunkban is, ha bár határozott nyomot, azon kívül mit már ezen hajnyírás, megsebesítés devoveáló szokásáról óvallásunkból általában felhoztam, az eskünél, születés s többenél, itt különösen felhozni nem tudok. ma már ilyesmihez a hagyomány sem szólhat, mely rég feledte a pogány eszmével a szokást is; mellette csak a külső

gyász maradt fel, a setét ruha, elhanyagolt öltözet st. által kifejezve ¹⁾, s különösen még a fájdalom jeleül áll a szétbontott, szétszórt hajjali hangos sírás, minőt még a csangó temetési szokások (842 tudt. 2. 17) tudnak. Nevezetesen áll még Calanusnál (Bél. adp. 1. 3. 139) ezen tény egy más értelme: illi ut mos est hunnorum, crinium parte truncata, faciem regis profundis replevere vulneribus, et se lanceolis et phlebotomiis concidentes, vulnera, quae regio cadaveri intulerant repleverunt, ut praeliator et tantus rex non femineis lachrymis, sed virili sanguine lugeretur. Itt tehát a mellett, hogy az illetők magokat megsebzék, ugyan ezt teszik a király testével is, nyilván a fentebb (XII) már magyarázott értelemmel, ne hogy a hős disztelenül, kórágyn kimúlt-kint jöjön a másvilágra, de véresen és sebekkel mint a harcmezőn elesett hősből illik, mire egyiránt szólhat sajátlagi értelme a kifakadásoknak: ut praeliator et tantus rex non femineis lachrymis, sed virili sanguine lugeretur, s a már szintelenül álló, eredetiségéből elmosott dicséretében: non vulnere hostium, sine sensu doloris occubuit, de a mit még élénkebben fejez ki az óészaki hőskről adat (Becker és Saveniusnál d. lud. scandian. 4. f. i. h.): morbo mortali implicitos, corpus suum mucrone hastae notari iussisse, quo melius accepti beatorum intrarent aulam (valhall).

Erre a test szízes alkotványra kitéve ünnepeltetett. Attilánál: in mediis campis et intra tentoria serica cadavere collocato spectaculum admirandum et solenniter exhibetur. Calanus szerint: in mediis campis pretiosa tetendere tentoria et pallia auro texta gemmataque in medio campo statuerunt. in quibus cadaver regis, more regio indutum, in aurato feretro positum extulerunt. tehát a szabadban selyem sátorok alá terítették ki a test. hol felette azon **sírató** (talibus lamentis est defletus) parentatio tartatik, melyet a Jornandes és Calanusnál szöveg már nagyobbára csupán általános phrasisokban ad, de mely megül még eléggé kitűnik a nevezetes szokás. Hasonlón említi már Ammianus Marcel. (19. 1. 2) a chionitáknál (kiket Jerney ut. 2. 249 húnoknak tart), midőn Grumbates királyuk fia a hadban elesett: quo funere regia maesta, et optimatibus universis cum parente subita clade percussis... iuvenis nobilitate commendabilis et dilectus ritu nationis propriae lugebatur. itaque ut armari solebat elatus, in amplo quodam suggestu locatur et celso... viri cantando tristitia quaedam genera naeniarum, regium iuvenem lamentantes. feminae vero miserabili planctu, in primaevae flore succisam spem gentis, solitis fletibus conclamabant; ut lacrymare cultrices Veneris saepe spectantur in solemnibus Adonidis sacris. Ezen ünnepélyes szertartás és különösen a siratás, összekötve az elholt dicsérete hangoztatásával, mint folytonos régi szertartás áll nemzetünknel, mire néhány adattal elég lesz emlékeztetni. Bél (not. 4. 27): funerum ceremonias iuvabit commemoravisse... si quem ex optimatibus, in Libitinae rationes abire contingat, cadaver, habitu emortuali indutum, spectandum tantisper exponitur, dum adparetur sarcophagus. hic, ubi adest, magno et acerbo domesticorum eiulatu, loculo immittitur, exsangu corpus, quod postea in secreto fornice conditum, saepe ad trimestre spatium, in funestis aedibus detinetur. interea quidquid exsequialis apparatus necessarium est, magno studio curaque conquiritur. eo congesto, dies indicitur funeri efferendo destinatus. mittuntur passim lugubres litterae, quibus exequiatum invitentur, non ii tantum, qui defunctum, qualicunque propinquitate adtingebant, sed plurium etiam comitatum primores. hi demum tempestive adsunt, dolorem quisque suum prolixè testantes. cum dies iniiit funestus, tumba

1) a posoni evang. lyc. M 16 alatt levő antiquitates hungaricae című Bél v. Bencúról származható kézirati könyvében találom: luctus hunnorum: hodiernum in illustribus hungarorum feminis conspiciere est, lugent eae mortuos obvoluto capite, indutae veste squalida, luce ciboque pariter abinent, neque nisi transacto anno pristinam induunt faciem. vestis iis est stola flammeumque canabeum, utraque squalida et nativo induta colore, nequidem matronae pullatae, vestem mundant, neque consuetum induunt ornatum, ubi recordatae squaloris tanto acerbius lugent.

cum cadavere mature effertur, atque media aedium area, ferali pegmati imponitur. et tumbam quidem sericeo panno circumdant, pullato eo, ac praefixis demortui insignibus, interstincto. quin et pegma atris et late diffluentibus pannis investiunt. dislocantur utroque latere subsellia, accipiendis his, qui ad cohonestandas exsequias . . . confluxere. tunc vero dextrum tumbae latus viri cingunt, feminae sinistrum. *mira omnibus doloris significatio, multis profusae lacrymae.* ad eam sarcophagi regionem, quae pedes cadaveris habet, pullatus signifer adstat, vexillum hastili suspensum tenens. nigrum id esse consuevit, et picturis illud aureis argenteisque, quin et insignibus mortui decorum; cuius bifurcatae alae, nam ita sunt vexilla hungarorum, in humum usque defluunt. proxime ad dextrum tumbae latus, vidua cum filiabus, si quae sint, et sororibus lugubri habitu collocantur. sinistrum contra cansaginearum longus ordo occupat. ultra caput filii consident, generi et nepotes. . . reliqua circum spatia exsequialis multitudo . . . implere consuevit. Pompa ad eum modum instructa, lessus primum canitur. olim funebribus etiam tibiis adhibitis; tunc sacerdos pro concione dicere occipit, quod maxime opportunum est. ubi dicendi finem fecit, *carmen patrium recitatur. quo partim laudes defuncti commemorantur; partim cum singulis singillatim, tum universum omnibus argumentis, ad ciendum dolorem conquisitis, valedicuntur. videres hic, fortissimis quibusque manare lacrymas, alios singultibus, suspiriis alios fatigari; feminas vero ne plangentibus quidem temperare.* Elhagyva itt a leírásban felmerülő még többi jellemző vonásokat, csak különösen a felvett tárgynál fogva, ezen siratás s bucsúztatásra akarok figyelmeztetni a már hasonló hún temetési szokásnál fogva.

Népünknel ez majd nem maig, legalább az utóbbi időkig, majd nem általánosan így divatozott. a telhető diszszel *kiterített halott felett*, még temetése előtt, midőn a halottasházba a falu nagyobb része *nézőbe jár*, tart közbeközbe a hangos sirással kísért dicsérete a halottnak, sokhelyütt erre még csakugyan különös asszonyok, kik e tekintetbeni kitűnő tehetségekről nagy hirben vannak, hivatnak meg; ezen szertartás **követésnek** mondatik, s a személy ki kitűnőleg hangos s lármás sirással elvegyült bánatot s dicséretet, kísérve sokszor még a legélénkebb taglejtéssel (l. al.), tud nyilatkoztatni, arról a hír, hogy *szépen tud követni*, kit azért bár mi áron nem mulaszt el megszerezni a gyászt viselő család a szertartásra. Bartholomaeides (cot. Göm. 453) szerint: fama mortis increbescente, femineus sexus, mortuum visurus confluit, moesti lugent, quod apud slavos *narjekat* aut *wykladat* audit ¹⁾. — Külön tartatik még ezután a temetésnél az úgy nevezett **bucsúztató**, melyben ismét nem csak a halott dicsérete, élete, különös eseményei elmondtnak, de az beszélve hozatik fel, mint vesz bucsút nem csak családjától, de lelkészétől, uraságától, a falu közönségétől, mennél hosszabban s többektől annál méltóbban s diszesben bucsúztatik el. több helyütt még faluszerke legközelebbi rokonai házaikhoz *körülhordatik* a gyász menettel, hol azután az ezeket illető bucsúztatási versszakok újra elénekeltetnek. a szokást Herodot (4. 71—3) a skytháknál is említi, nem csak a királyok körülhordattak a külön skytha nemzetség-

1) I. Csaplovicsnál is (gem. 2. 308): hat sich das gerücht vom todesfalle im orte verbreitet, so flucht das weibliche geschlecht herbei, um den todtten zu sehen; und die leidtragenden klagen aus allen kräften. es werden nämlich alle tugenden, welche der verstorbene hatte, oder auch hätte haben können, weit und breit, mit gewaltigem gehül herausgestrichen. noch auffallender geschieht diess bei der bestattung selbst. die weiber überbieten sich concertirend im gehül und in erzählungen von den eigenschaften des todtten, möge es auch nur ein kind von zwei jahren gewesen sein. reist der faden endlich, so geht es wieder von vorn an, und man erinnert auch an das unbedeutendste, so fragt die mutter z. b. heulend: ach, wer wird mir nun aus dem winkel beim ofen zurufen: mutter kämme mich, wasche mich, zieh' mich an, gib mir zu essen. manche, die sich in der klagerhetorik nicht taktfest fühlen, pflegen andro thränen- und zungenfertige klag weiber für bezahlung aufzunehmen, deren kunst, sich fürs geld zum weinen und heulen zu zwingen, nicht genug zu bewundern ist.

ágaknál, de más halottak is szekerre téve rokonaik s barátjaik házaikhoz vitettek, hol mindenütt ünnepélyesen fogadva, tor várt az érkezőkre. Ma ezen *bucszúztatás*, mint tudva van, már a falu kántorai által énekeltetik, mire mindegyik néhány példányban általános formulákkal el van látva, melyeket azután az illető esetre alkalmaz. néhol még ezen énekek kezdő szakaiban, valamint refrainjeikben sajátságos kifejezések, teljes népies eredetiséggel jelentkeznek. régibb időkben azonban ezen bucshúztatás is, mint a követés az említett nőket illethet, mint az ungarischer simplicissimus tudósításából látni, kinek szinte már a szokás a 17-dik században mint sajátságos magyar tűnt fel, (128): betreffend die leichnam . . . was vornehm ist, hält zwei drei, auch vier klageweiber, die seyn verhüllet und gehen mit der bahr herum, weinen und klagen, doch meistens singen den verstorbenen; bringen aber liederliche possen im beklagen vor, als etwann warum er gestorben, er habe ja zu leben genug gehabt; item er habe eine schöne junge frau (oder so es ein weib), einen schönen jungen mann gehabt, schöne kinder, sei in grossen ehren gesessen, oder hätte zu solcher gelangen können, und dergleichen mehr. Tudomásul van, hogy maiglan az amerikai pogány indiánok hasonló halotti szertartásairól kimerítő s érdekes közléseket birunk.

Érdekesebben szólnak még tárgyunk tekintetében a további pogánykori szertartások, mikép a halott tisztelésére *emberek s állatok: nejei, szolgálai, hadi foglyai; harcménei, vadászzebei, sólymai levölve, más kedves s becses tárgyakkal fegyvereivel, öltönyökkel, ékszereivel és élelemszerekkel sirjába adatnak vagy véle elégtetnek*. mi itt egyiránt a már mondott értelem mellett, hogy mintegy a másvilágra követik, ott szolgálatára vannak, még különösen halotti *engesztelő s megtorló áldozatként* áll. A jelenség ismét valamennyi népeknél azonos, s csupán a tudósító leírások szerint azokat egy vagy más néptől, egy vagy más korból majd teljesebben s élénkebben, majd csak gyengébben kapjuk, a mint már a polgárisodással enyésző félben voltak, hasonlóan az egyéb e nemű ősi pogány vallási, mint például az emberáldozatokról tünémenyekhez. Összeállítom az erről érdekesb s közelebb vonatkozó ismeretünkre fenlevő adatokat, s nyomukon saját emlékeinket. A skytháknál (Herod. 4. 71) a királyllyal sirjába nejei egyike, pohárnoka, szakácsa, lovászmestere, szolgálja s hirnőke, valamint lovak is, más mindennemű áldozatok s arany edények temetettek el. s még halála évnapiján 50 szolga s ló megöletett, és kitömve körben sirja fölé állíttatott. a hinduknál ismeretes már a régi s maig divó, de nem annyira kizárólagos szokás, mint közönségesen vétenni szokott, hogy a nők férjeik halálával elégtetnek (Colebrooke misc. essays. Lond. 1837. 1. 155), mi egyébként a keleten általánosban divatozott, mint még az 1001 éji regékből (l. 17 és 267 é.) látni; a hellen e nemű legrégibb regés adat is (Homerosnál il. 23. 180 Patroklos temetése) a hősnek már csak hadi foglyokkai s házi állatokkai, nem saját embereivel elégtetéséről szól: Achilleus Patroklos máglyájára tizenkét trojai hadi fogolyt, négy lovat s két kutyát vet. de más tekintetben még bőven tud a hellen rege hű nőkről, barátok és szolgálókról, kik magokat az elhottal feláldozták (l. Pausanias 4. 2. Lucian. de luctu 14). A gallokról, még Julius Caesar (6. 19) mondja: funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumtuosa, omniaque quae vivis cordi fuisse arbitrantur in ignem inferunt, etiam animalia, ac paullo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis, una cremabantur. Melánál (3. 2. 3): cum mortuis cremant ac defodiunt apta viventibus. olim negotiorum ratio etiam et exactio crediti deferrebat ad inferos, erantque qui se in rogos suorum velut una victuri libenter immiterent. a thrakokról Mela (2. 2. 4): super mortuorum corpora interfici simulque sepeliri votum eximium habent, arma opesque ad rogos deferunt. (hasonl. Herod. 5. 5). A szlávoknál a lengyelekről Ditmárnál (8. 2): unaquaque mulier post viri exequias sui igne cremati decollata subsequitur. a vendekről Bonifacius (Würdtweinnál 191): laudabilis mulier inter illas,

quae propria manu sibi mortem intulit, ut in una strue pariter ardeat cum viro suo ¹⁾). A livonokról Glanvilnál (1350): post mortem suos amicos novis vestibus vestiebant et eis pro viatico oves et boves et alia animantia exhibebant. servos etiam et ancillas cum rebus aliis ipsis assignantes una cum mortuo et aliis rebus incendebant, credentes sic incensos ad quandam vivorum regionem feliciter pertingere, et ibidem cum pecorum et servorum, sic ob gratiam domini combustorum, multitudine felicitatis et vitae temporalis patriam invenire. A finn csuvaszok és morduinok szokására idézi Turkolyit Pray (dis. an. 35): mulier viro orbata nubere cum nequeat alteri, pyram sibi exstrui curat, qua consensa, et oleo atque pinguedine perspersa semel vivam cremat. A lithvanokról Pistoriusnál (script. polon. 2. 391) tudósítás: corpora mortuorum cum pretiosissima supellectile, qua vivi maxime utebantur, cum equis, armis et duobus venatoriis canibus falconeque cremabant, servum etiam fideliores vivum cum domino mortuo, praecipue vero magno viro cremare solebant, amicosque servi et consanguineos pro hac re maxime donabant. Prokop (bel. got. 2. 14.) a nőkkel eltemetést tudja a gótoknál, de Tacitus korában már a germánoknál (27) csupán állatok kísérek az elhottat a sírba, ha az mit épen e helyt mond, nem tartoznék, mikint látszik, azok közé, melyek történetét, a római élet ellenében a germán egyszerűséget minden nyomon kiemelő írásművé teszik: funerum nulla ambitio. id solum observatur, ut corpora clarorum virorum certis lignis crementur, struem nec vestibus nec odoribus cumulant: sua cuique arma, quorundam igni et equus adicitur. sepulcrum cespes erigit; monumentorum arduum et operosum honorem ut gravem defunctis aspernantur.

Mintegy a középhelyütt állának a velünk közelebb rokon vagy azonos népek temetkezési szokásai, a mennyire az emlékek a nők s háznép helyett csupán a hadfoglyok vagy rabszolgák leölését látszanak tudni. ha a Leo Diaconus által skytha népségnek nevezett Ros népet Jerneyvel (ut. 2. 108) hűnbesenyőknek tartjuk, úgy ide szól már temetéseikről leírása (6. 17 bon. kiad. 149): hogy elégetve halottaikat holdas éjjelen, ez alkalommal számos nő és férfi foglyokat nemzeti szokásuk szerint leölnek, kakasokat és csecsemőket a folyóba hányva áldoznak holtaikért. A fentebbi adatban Menandernél (excerpt. 108) a turkokról mondatik, mikép Turxanthes, miután a bizanci követeket is felhívta arcok megsebzése által atyja Dizabul halála feletti gyászában részt venni: tunc uno lugubrium dierum, quatuor captivos hunnos vinculis constrictos et in medium barbara lingua iussit, una cum patris equis neci mandatos, Dizabulo patri renunciare, quo loco res suae starent. Justa mortuis persolvī solita δοῦναι domestica lingua vocant. A kúnok szokásáról Jovinillenél (Bolland act. sanct. aug. 5. 672 l. Érdy 853 akad. ért. 436) in regione regis comanorum defunctum fuisse magnatem agri ditissimum et principem, cui defuncto ingens in terra excavatus est scrobs latitudinis summae: positusque est defunctus in suggesto splendide admodum instructo atque ornato: atque effecerunt ut descenderent cum eo in scrobem illum equorum, quos habuit optimus, atque e servis eius unus, ambo vivi, cum homo, tum equus. addebat, servum, antequam in scrobem ingrederetur, regi aliisque viris illustribus praesentibus valedixisse, regemque ei donasse magnam auri atque argenti copiam, quod fasciae involutum collo eius alligabatur. et rex eum promittere iubebat, sibi aurum argentumque suum ab eo reddendum, quando foret in mundo alio; idque ei promisit. deinde ei rex tradebat epistolam,

1) legnevezeteseb leírások egyike ily pogány temetési szertartásokról, a terjedelmes Ibn Foszlantól az oroszokról, I. Frähn de chazaris 104, hol többi keleti tudósítások is erről előzőnek, s bőven állítják elő, mikép nem csak királyakkal azok nejei, szolgálai, szolgálói, házi népe, vezére, orvosa, írnoka st. égettetek el, de más férfakkal is nejeik, állatok, házi szerek. Mas'udy (I. h.) még mondja: hi defunctorum cadavera una cum iumentis, supellectili et ornatu comburant. uxores cum maritis defunctis cremantur, non item viri cum uxoribus. si quis caelebs moriatur, mortuo tamen feminam uxoris loco addunt. haec autem omnes hoc mortis genus cumprimis expetunt, sic enim aeternam felicitatem adepturos esse credunt.

primo eorum regi inscriptam, cui per hanc significabat, hominem illum probum optime vixisse, sibi bene servivisse, ideoque se ei supplicare, ut amplo eum remunerare dignaretur proemio. post haec scrobem illum super hominem hunc mortuum, supraque servum illius et equum, vivos ambos, tabulis ligneis, clavorum ope firmiter connexis, cooperuerunt. demum priusquam cubitum concederent, ad memoriam ac recordationem eorum, quos sepulturae dederant, super scrobem e lapidibus atque humo magnum excitabant tumulum. Albericusnál (leibnit. acc. hist. 1. 578, l. Érdy i. h.) Jonas kún király haláláról: mortuus est nondum baptisatus, et idcirco sepultus est (Constantinopoli) extra muros civitatis in altissimo tumulo, et octo armigeri suspensi sunt vivi a dextris et a sinistris et ita voluntarie mortui, et viginti sex equi vivi similiter sunt ibi appensi. — Különösen jó még elő színte, a Jerneynél húnoknak vett chioniták királyfia temetésénél Ammian. Marc. leírásában (f. i. h.): circa eum lectuli decem sternuntur, figmenta vehentes hominum mortuorum, ita curate pollincta, ut imagines essent corporibus similes iam sepultis: ac per dierum spatium septem, viri quidem omnes per confubernia, et manipulos indulgebant saltando et cantando tristia quaedam genera naeniarum, regium iuvenem lamentantes (st. m. fentebb). post incensum corpus, ossaque in argenteam urnam coniecta, quae ad gentem humo mandanda portari statuerat pater; agitata summa consiliorum placuerat, busto urbis subversae expiare perempti iuvenis manes: nec enim Grumbates inulta unici pignoris umbra, ire ultra patiebatur. itt nyilván azon alakok a halott körül, még a véle elégetendő embereket képviselnék, mi tehát a régi szokás emlékére mutatna már csak; egyébkint nevezetesen áll még, hogy a város elégetése s így benne levő emberek halála által, torolja meg a király fia halálát. — Kétesen állna a nyom már Attilánál is, hol Jornandes ugyan mondja: addunt arma hostium caedibus acquisita, phaleras vario gemmarum fulgore preciosas et diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus; de a sajátlagi tény ezen általános kifejezések mellett feledve van; nyilván azonban ide szól a mindjárt ehhez függesztett tudósítás: et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, *operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emerisitque momentanea mors sepelientibus*. miben még felismerhető a sajátlagi félremagyarázott s a keresztyén történetíró által nem méltányolt tény, mi egyszerűn itt is a szolgák, talán hadfoglyoknak leölése a sir felett, s lehet hogy az már a húnoknál is idegenszerűbben s ritkábban divatozott, a leölés titkon történt, miért a homályos esemény a regéstörténetben a magyarázatot kapja. Calanus helye ismét említi még, hogy lovai is vele temették el: in noctis ipso crepusculo, corpus honore quo decuit sepeliverunt . . . armillas, et armorum diversa genera, equos, faleras diversasque ornatus in medium producentes (ezen összefüggésben veszem a zavart helyet).

Feltűnik azonban a különös halotti szertartás még a magyarkori emlékekből is, nyilván ezen értelemmel áll Leel és Bulcsu haláláról (Kéza 2. 1.): blasphemati audacter cesari iniuriose sunt locuti, asserentes, quod si ipsos occidi fecerit, de gente sua de cetero nullus captus vivere poterit, quod factum est. quia ut hungari audiverunt, ut cesar sic ipsos occidisset, *omnes captivos teutonicos tam mulieres quam parvulos usque ad 20 millia iugularunt*¹⁾; hogy itt nem egyszerű hadi torlásról van szó, mutatja még alább (u. o.), a helyen, hol egy másik sereg által haláluk megtoroltatik, az ott feledett erre vonatkozó nevezetes kitétel: *omnibus caput detruncarunt pro exequiis sociorum*²⁾; hogy ezen képzzettel a tor s engesztelő haláláldozat eszméje s

1) a közbevetett szavak: sed vel in perpetuum tradetur servitutum, aut nullo iudicio precedente occidetur, krónikái magyarázatknál állanak a már nem értett hagyományos emlék nyománi adatban felmerülő tény motíválásául, mi hinai engedi, hogy a hagyomány itt még a többiben is élénkebben fejezhető ki a tort, mint a krónikai elsimító előadás. — 2) a Don mellett novotverski kozákokról olvasom (846 aug. all. z. beil. 347 sz.), hogy midőn a halott felett a tort tartják, a nogai tatárookra szoktak ütni, hogy a halottat vérrel torolják meg.

szokása fenvolt tanusítja már a Bulcsuróli (u. o.) megjegyzés: *Vérbulchu est vocatus, quia Cun avus eius in prelio Crimildino per Teutonicos fuisse interfectus, et id ei pro certo constitisset, volens recipere vindictam super eos, plures germanicos assari fecit super veru, et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque sanguinem bibit sicut vinum.* hol a krónikási felfogás és előadás megett egyszerűen meglátszik ezen halotti áldozati torróli pogány nézet és szokás; melyet azonban már tökéletesen motiválva bírnak a magyarok halál utáni hite kifejezésében, midőn a kivégeztetendő Lehel előbb a császárt üti agyon, mintegy torul, a hittel (chr. bud. 56): *tu peribis ante me, mihique in alio seculo eris serviturus. est namque fides sciticorum, ut quoscunque viventes occiderint, in alio seculo ipsis servire teneantur.* mi természetesen feltétellezi a hitet is, hogy kik sirján leületnek, mint hadi foglyai, rabszolgái a más-világon szinte szolgálni fogják. — Ugy látszik azonban, mintha egyes magyar népségeknél a későbbi korban is még a nőknek is férjeikkeli eltemetése divott volna; legalább így vehető a besenyő Thonuzobárolí adat Anonymnál: *Thonuzoba in fide vanus noluit esse christianus, sed cum uxore vivus ad portum Obad est sepultus.* hol ez ugyan egyszerűen csupán mint büntetés szólana, hogy a keresztyén hitet felvenni nem akaró, pogányságában megátalkodott Thonuzoba elevenen temettetik el nejével együtt. de a rimezett s innét magyar hagyományos énekből átvettén viszhangzó, vagy csak a latin krónikásnál így csattanós zárszóul zavart phrasissokkal átalakított helyben még az is jelentkezhetnék, hogy kitünőleg ezen pogány temetés miatt is keresztyénietlennek jellemzett esemény vétetett így a később, mint büntetés gyakorlott elevenen eltemetésnek magyarázatul. mintha már Thonuzobánálí eseménynél, melyről a hagyomány azt tudta, hogy pogány módon neje vele elevenen eltemettetett, az pogány megátalkodottsága miatti büntetés lett volna; mi alig volna történelmileg felvehető, miután István alatt a pogány ellenséges pártosok, mint Kupa, Gyula, Achtum ugyan bűnhődnek, de nehezen mások egyszerűen pogány hitükért, legkevésbbé pedig a besenyők, kik mint tudjuk épen pogány hitük gyakorlatában még századokon át megmaradnak. A nyom tehát nevezetesen ily nem értett hagyományos emlékkint volna veendő a besenyő pogány temetkezésről, minőre még Leo Diconusnak a fentebbi besenyőknek vett rosokróli tudósítása is szólana.

Mint kiegészítő részlete ezen szertartásnak marad fel azonban legtovább, s már váltóztatott sajátllagi értelmeikkel azon más tárgyak, kellékek, fegyverek, ékszer, eszközök, élelem sőt lovak, vadászsebek, sólymok s többinek az illető elholttal való eltemetése. míg az emberi áldozat csak ritkábban: uralkodók s fejedelmeknél, hadvezérek és törzsfőnököknél, a nőknek eltemetése családtyáknál foglalhatott helyett, s ezeknél is csak bizonyos föltételekkel járt, a szolgák vagy hadifoglyok közül egyet vagy nehányat ért; idővel már a pogányságban is nagyobb részt csak a hű eb, ló s más állatok leülete általi engesztelő áldozatra vonatkozik a szertartás. s fenmarad leginkább, mint már ismételve figyelmeztettem (I. f. és XII), csupán azon értelemmel, hogy az illetőnek a másvilági útra s életre szükséges adatik a sirba. így láttuk már erre a *vám-* vagy *révpénz,* a *hajó,* a *ló,* *saru,* *keztü,* *kalap* sirba adását. Nevezetesen említ még e szokások közt Bartholomaeides Gömörben (cot. Göm. 453): *tumbae imposito cadaveri, olim ex singulo genere frugum partem addebant.* Griseliní Temesben (Tem. ban. 1. 238): hogy a halottnak bor adatik, feje körül körtét, almát, szilvát s más gyümölcsöt tesznek, a sirra kenyeret s más eledeleket állítanak (201), meg habot hánynak. a nép pogánykori egyszerűbb szertartásai, mint már akkor is csupán így foglaltak helyt, tovább is folyvást fentarhatták magukat ¹⁾. — Különösen tudja még a

¹⁾ Bél (not. 4. 580) a régi Selmec temetőhelyéről említi: *non raro urnae et ossa inusitatae magnitudinis effodiuntur, id . . . singulare vas stanneum a clandestinis, istiusmodi operis effossum. erat id sollicito*

csallóközi szokás (Karcsey u. muz. 2 496): hogy a halottnak feje lágyára kiáltanak, s hiszik, hogy arról számoland a másvilágon, vagy véghez viendi a mivel megbizatik. mint a gallokról Mela szol, Menandernál a turk fejedelem a leöltött szolgák által tudósíttatja a másvilágon atyját, s a kúnoknál ajánló levéllel láttatik el az elholt st. — Ezen szokások közt nevezetesen tartá fen magát még a *lónak* is a vitéz vagy nemesnek *temetésekor koporsója előtt- s utánvitetése*; valamint a pogány korban a hős, lovag sírján kedves hadi ménei leöltek, mint még az összes adatokban a skytháknál, görögöknél s germánoknál láttuk, s mint Attila temetésénél is Calanus tudja, úgy a szokás maig is, mint tudjuk, különösen a hadvezérek st. ünnepélyes temetéseivel általánosan s minden népeknél eredeti alappal, ha bár rég feledett értelemmel divatos. Nálunk különösen keresem még a szokást tanúsító régi nyomokat. fentebb Thonuzobáról (VI) így hoztam fel az előttem másképp ismeretlen hagyományt, hogy lovon ülve temettetett el. Jankovich által (akad. évkönyv. 2. 281) a Bene vitéznek véleményezett tetem ekkép jó elő: ékszerai s lova váza lévén vele eltemetve. Nevezetesen azonban a gyanut gerjeszti előttem egy nyom, mintha később még a 14 században is a királyok s talán más előkelőbbek sírján is a vértés hadi mének különös szertartással jöttek volna elő. Chipphenwerger német költő Albert király kortársa, ennek halálát gyászoló költeményében, becsmérelve szólván a magyarokról, mily méltatlanul bántak volna királyukkal, a körülményes leírásban említve temetését is mondja (195):

sy furten in toten hin gen rab
ellendikleich ward also pegraben
... dy unger teten im smach und schandt,

darnach gen weissenburk hinab,
man opphert im weder harnasch noch dyros:
er ist gestorben in der unger handen ').

a vérték és lovak vagy vértés lovak áldozása elmulasztásáról szemrehányásban, az opfern, áldozni alatt alig gondolom, hogy csupán egyszerűn ily lovak vitetése a temetés alkalmával volna értendő, de talán még eredeti régi szokással az illető hadi ménei leöltése, a vértés páncélos öltözetnek véle eltemetése? A temetéskori ezen általános szokásnak régibb felemlítését találok már nálunk a n.-szombati-érdy codexb. (besz. rem. sz. Pál. Toldy példát. 2. 40): „az tokos ló²), kit enelettem hoztatok, az cintirim kapua előtt ezennel leesik és meghal.“ (mondja t. i. a csodásan feltámadott halott). Bélnél (not. 4. 28) még az utóbbi századokbani neográdi temetések leírásában áll: cadaver proximus eques cataphractus, cristatam galeam capite gerens, equi gressu ad magnificentiam composito, lentus praecedit, insequitur alter, pullatum equum ductans. — S kérhető még itt is valjon a székely régi szokás is (Kállay hist. ért. 47, I. XII), hogy temetéskor a sírba lövöldöznek, nem vonatkozik-e még szinte talán az ekkor az elholt sírjába követő leöltött, nyíllal lelőtt áldozatokra? mi egyébkint más népeknél többnyire megfojtással történt. — Egyébkint minderre nézve is bővebb világot deríthet még pogány sírjaink vizsgálata, melyeknek hamvai közt is feltalált különemű töredék eszközök, valamint felismerhető állatsontok is még tanuságul fognak szolgálni ezen s más temetési szertartásokra.

Kiegészítő, sőt lényeges része ezen szertartásoknak a nyelvünkön úgy nevezett *tor*, mely alatt, túl a mai nyelv szokásán, nem csak a *halotti vendégség* s lakoma értendő, de sajátlag az ezt megelőző s a temetést követő *bajvívás* s *lovagi játékok*, melyek mint ilyenek eredetileg ismét csak azon engesztelő, megtorló emberi áldozat értelmével

obturatum, cumque dissolveretur, orificium habebat, crusta ex tartaro vini enata probe munitum, ut neque vas conceperit vitium, neque vinum pluribus seculis defossum, redditum sit insipidum. singula haec indicio sunt, alienos a fide Christi gentiles, arcem hanc urbemve coluisse. — 1) „der Chipphenwerger“ (Kipphenwerger) költeménye: „klage“ kiadva „album“ 1845-ben Birtól a bécsi udvari kvtár. codexéből. lásd Chmelnél is: z. krit. d. oest. geschicht. 12. — 2) Toldy i. h. magyarázza: esztendő s ló, esikő, mint: tokjuh = esztendő bárány; vagy a menyiben tokos hüvelyest is teszen, gyász hüvelyű, azaz takarón ló.

birnak, mely mintegy a halottat nem csak egyes szolgálai st. leölése által, de a közsésvétellel megillette. miért én már általában tor szavunk alatt gondolom és értem amaz előbbi ember- s állatleölést, mint a halott feletti pogány exequiakat, s általában azt, mit az *expiare manes mortui, iusta manibus mortui persolvere* kifejez. ezen meg-torlás: mintegy *megboszulás, vindictio* értelmével állhatott a szó pogány korunkban e temetési szertartásról: honnét már az ezek egy részét tett, vagy csak később azon eredeti megtorlás helyett szolgált bajvívás s lovagi játékok neveül jött le, s utóbb még ezektől is a halotti vendégségre s lakomára s némileg így a leölt állat feletti vendégségre is, mint *disznótör* st. mire nézve még a név értelmezésére lejjebb kerül a sor. Itt még tehát a temetéseknél ezen *bajvívásokban s lakomázásban* álló pogány szertartásokat akarom a fentebbi nézet nyomán taglalni, s összeállítok erről is legelől általános érvényességét s divatozását tanúsító néhány adatot. A helleneknél divatozását Homeros Patroklos (Il. 23. 257) és Achilleus (Od. 24. 69) temetése utáni bajvivó és versenygő temetési játékok leírásából ismerjük (hasonl. Virg. Aen. 5. 104). A skytháknál csak azt tudom ide tartani Herodotos (4. 73) leírásából, miként a halottak körülhordatnak ismerőseik s barátaiak házaikhoz, hol mindenütt ünnepélyes fogadással megvendégeltetik a halotti kíséret. A thrakoknál a vendégségen kívül, még bajvívásokról is szól, melyeken a nyerteseknek díjak kitűzvék, mint a helleneknél (Herod. 5. 8). de ide vélem a skytha szokást is, mikép még a királyok halála évnapján sirjaik fölébe a körben nyargaló ötven leölt szolga és ló kitűmve felállítatik. Heffler (rel. d. g. u. röm. 576) véli, hogy a rómaiaknál a régibb halotti emberáldozatok helyébe következtek a véres gladiatori játékok, azon alaphittel, hogy a manesek csak vér által engesztelhetők. Klaprothnál (Hormayr arch. 819. 22 sz.) az oszletekről, hogy a halotti tiszteletnél lovagjátékokat tartanak, melyek által a holtakat engesztelni vélik. ez nyelvükön *dogh*-nak nevezetlik, mi a fentebbi türk halotti tiszteletnek Menander által tanúsított *dochia* nevére emlékeztet. Az ezekről Vulfstan tudósít (Grimm verbr. d. leich. 57) Alfreds Orosius érdekes leírása szerint, hogy a mint nálok valamely előbbkelő férfi meghalt, úgy fekve maradt egy vagy több hónapokig is, birtoka szerint, s addig míg elégtetett, házában folytonos lakoma, vendégeskedés és játék tartatott; a mi még javaiból ezután fenmaradt, azt öt hat részre osztották, s rakásokban egy mértföldnyi területen elrendezék, úgy hogy a legnagyobb rakás a legtávolabb esett a háztól, a legkisebb legközelebb. erre összejöttek a vidék lovagai s versenyt futottak, a leggyorsabbnak jutott a legnagyobb, legtávolabbi részlet, s e szerint a többi versenyzőnek a közelebbi kisebb. A szlávoknál a megholt felett a *trysna* tartatik, mint Nestor (Schlözer kiad. 12, Müller kiad. 76. 117. 185) gyakran említi, mi ismét a halotti vendégség, és a szó „*lucta*“ értelménél fogva egy-szersmind bajvívás.

A húnokról már az Attila temetéséről kimerítő Jorndesi (I. f.) tudósítást birjuk: *de tota gente hunnorum electissimi equites in eo loco quo erat positus in modum circensium cursibus ambientes facta eius cantu funereo referebant. . . postquam lamentis est defletus stravam super tumulum eius, quam appellant ipsi, ingenti commisatione concelebrant, et contraria invicem sibi copulantes, luctum funereum mixto gaudio explicabant.* Calanusnál (i. h.): *mensis adpositis mixtum dolori gaudium faciunt. nam epulas diversi apparatus et generis adfluentissimas paraverunt. cuius coenae fercula, primo vasis aureis, secundo in argenteis, tertio in aereis, quarto in ferreis delata sunt* ¹⁾. Bél (adp. 1. 3. 139) a Jorndesnél *stravát* veszi a tor,

¹⁾ I. különösen áll a hely Calanusnál, látszólagosan mintegy Jorndes átírásából félreértéséből eredve, ki ezt az arany, ezüst st. edények helyett; fercula (melyeken t. i. az eledel vitétt), coopercula koporsókra mondja; mind a mellett Calanus egy pár helyének eltérését, a többinek Jorndesnél teljes azonossága mellett is, alig vagyok képes csupán a Jorndesi szöveg hibás átírásából eredetnek származtatni, a sok helyütt lényegesen eltérő (I. XVI kard), már a mellett, hogy némi hagyományos vonások felvételére utal,

vendégség értelmével, azt a szláv *straviŭ* – *fogyasztani* szóval értelmezve; mi ellenében már Lactantius (ad stat. 12. Thebaid.) helye áll, hol ad vocem acervus: „exuviis hostium exstruebatur regibus mortuis pyra. quem ritum sepulturae hodie quoque barbari servare dicuntur, quem *strabas* dicunt lingua sua;” mily értelemmel még alább fog szólni. jobban keresném már magában az adott dicső dal szavaiban a halott azon megtorlásáról eszmét kifejezve a végmondattal: quis ergo hunc dicat exitum, *quem nullus aestimat vindicandum*, mit úgy fordítok, hogy ki ne tartaná tehát méltónak, ilyen halált a *torra* v. *megtorlásra*, azaz, hogy azt meg kell torolni. Calanus *vindicandumot* ír, mi ugyan egy a vindicare-val (I. Freund. lat. wörtb. 1638), könnyen állhatna azonban egy *venditandum* is, mi a venditare, venditor szerint a dicső, magasztalót is jelenthetné (grossthun, ausposaunen, prahlen), s mi azon dicső ének végén jól állhatott: hogy ki ne tartaná a dicsőségre méltónak! ¹⁾.

A magyar emlékekben a mellett, hogy a sz. Galli kolostorban magyarok beütéséről tudósításban nyilván ily temetéssel összefüggő tori lakoma, bajvivási, hadijátékokkal és tánczali halotti torlás, halotti tisztelti játékok foroghatnak fen — (I. XVII s alább), egyéb helyütt nem találok azoknak, úgy is csak alkalmilag ekkép felmerülő felemlítését. De nevezetesen birjuk e helyett már régi s eredeti ily értelemmel *tor* szavunkat, s a maig is vele jelelt halotti *tor* szokásunkban értelmét, s e szerint egy ily halotti tornak pogány korunkban divatozását. A nevezetes vizsgálatok, melyek már az Anonymnál előjövő tournamentum szóra nézve tételtek, egyenesen *tor* szavunkra is szolgálhatnak (46): dux Arpad et sui propter laetitiam permanserunt in civitate Athilae regis per viginti dies et omnes milites hungariae, ante praesentiam ducis, fere quotidie super dexterarios suos sedentes, cum clypeis et lanceis maximum tournamentum faciebant, et alii iuvenes more paganismo, cum arcubus et sagittis ludebant st. a helyen, mint látni, a tournamentum hadi, lovagi játékot (kampfspiel) jelent, épen úgy, mint a szó a középkorban a media s infima latinitasban előjő, s melyből a még ismeretes *turnier* elnevezés keletkezik. A Cornides (vind. 308) és Casselnál (magy. alt. 53) e fölötti vizsgálatból már kiderülne, hogy nem csak a hadi- v. lovagjátékok szokása, mint eredeti magyar ment át a többi eurpai népekhez ²⁾, de hogy valószínűleg annak később latinisított *tournamentum* és innét *tournoi* neve is a magyar

még inkább arra mutatna a hason helyekben, hogy mind Jornandes, mind Calan előtt egy harmadik, valószínűleg Priscus később elveszett szövege állhatott, melyet az előbbi folyvást idéz is, s ennek leírása közt jobban- vagy félreértéséből eredtek volna mind a kettő eltérő helyei. Szirmay (parab. 108) szerint még ezen attilai tornak emléke a hagyományban is fen lett volna, felhozva egy általa réginek mondott ének (antiqua de morte Attilae regis cantilena) első verseit: magyarok királya, istennek ostroma, — nagy hirtelenséggel lett halála és tora. — 1) I. Thieme (d. niebel. 79) helyesen vérbosszú halotti s áldozati torra magyarázza szinte a niebelungen helyét 1896–77: trinken wir die minne st. mi már vegyes német s magyar szokás emlékeint állhat. — 2) Mit én nálunknál még előbbi korba t. i. a hunba, kiiktől már szinte Európában elszármazhatott — felvinni kész vagyok; utolsó elemben természetesen itt sincs megállapodás, s csupán szörszálhasogatás a künn hányogatott kérdés, kik találták fel s hol divatoztak előbb ezen játékok, miután nem csak természetes, hogy azok az ókorban a legelső népeknél már hadviselési keletkeztek, de arról mindenfelől is bőven szólnak az adatok (az újabb e fölötti művek dacára, lásd már erről Fischernél Valtharius 11, bőven összeállítva a régibb bizonyosságokat); s e szerint csupán egy vagy másik mód átvételéről lehetne szó, vagy bizonyos időben nagyobb divatozásuk s keletjükről st. hogy nálunk régi korunkban mindenha s nevezetesen divatoztak, mutatja Horneck helye, ki csudálkozik, hogy a magyarok az akkori leghíresebb francia módra vívnak, mintha azoktól tanulták volna:

von ungern ich nie gehürt
die je chomen in streit
sy druckten hin herwieder
als sy daz Frankreich

weder vor noch seid
menleich wern gewesen
in den streit hertlicheich
hieten vechten gelernt.

ez az ottkori háború (1278) idejéből szól, tehát jóval előbb, mintsem hogy anjou francia befolyást gyanítani lehetne.

v. hún-avar-magyar népségektől fog származni a szokással együtt. az utóbbira Theophylaktos Symocatta (2. 15) tudósítása idéztetik már, miszerint az avaroknál a *torna*, *retorna* — *ῥετόρνα* — megfordulást (= *faciem verte*) jelentett volna, s minek nyoma az említett vizsgálók által azután a maig fenlevő *térni* — *reverti* szóban kerestetett. Tor szavunk sajátlagi jelentésével azonban annak még inkább előkerül alapja, a meny-nyire t. i. a *tor*-tól származó *torol* ige maig közönséges értelmében sajátlag annyi, mint: *vindicat*, *ulciscitur*, *retaliat* (Moln. Kreszn.); mi már magában teljesen kifejezi azon halotti megtorló áldozatoknak alapértelmét, melyek, mint látjuk, ezen pogány szertartásokban előjönnek, és melyeket különösen még ezen, a halotti tiszteletére adott bajvivások is mintegy képviselék. legyen azután akár hogy a *tor* vindicta sajátlagi értelemmel bírván, jött át nálunk ily halotti tiszteleti s általában lovagjátékok neveül, vagy hogy ama avar szóhoz hasonlóan a *térni*, vagy véleményem szerint inkább a *torlani* congerere, aggerere összejüvet, összecsozdulás, eseményétől mondatlak az ily hadi-lovagi-játékok *torlásnak*, s halotti tiszteletként kifejlődésükké vagy csak ennél kitünő alkalmazásukkal mondatott a halotti tisztelet, kiválólág azon utórsze tornak, mely a sir feletti eltemetés utáni halotti bajvivó, lovagi játékokban, vendégeskedési, lakomai ünnepélyekben állott; valaminthogy ez maig a népnél ez értelemmel áll a temetés utáni vendégségre alkalmazva ¹⁾. A Zemplén megyei nevezetes **Szomotor** helynév is még különösen adatul vehető a névnek pogány korunkból ily eseményre vonatkozó jelentésével — miszerint az szomorú *tor* volna — eredetere s fenmaradtára. Mit már Szirmay is (par. 108) Anon. (13) nyomán a helynek akar tartani, hol Laborc felakasztatott, s véleménye szerint ezért tartatott volna ott a *tori* vendégség, honnét neve. Anonym általában szol Zemplénben Laborc folyónál felakasztásáról, a vendégség pedig nem itt, de Laborcnak várában Ungvárban megy véghez; mind a mellett a név egy ily emlékezzettel fog előjöni, miután nem csak a zemplényi helyekhez közel áll, honnét Anonym tudósítása a bejövő magyarok áldomásáról st. nevezetes mellék eseményekről szol; de mint b. Mednyánszky Dénes személyes vizsgálata nyomán értesít, Szomotorról délre S. A. Újhely felé Bodrog folyótól a N.-kövesdi várronig és sziklás partokig, egy hosszas homok domb vonul el, mely *Zompod*-nak neveztetik, közepén a hún-halom alakzata teljesen kivethető, s a szél s víztől elmosott helyen, égett s égellen csont stratumok láthatók s számos antik cserép darabok találatnak. a nép is beszéli róla, hogy itt nagyon régen háború volt, s az elesettek a domb alá temetettek, melyből már többen kincseket ástak ki. mi mellett figyelmeztetem szinte már a krónikai fejedelmi genealogiánkban előjövő *Ompod* névre. a nyomok tehát ős korunkból *tor* szavunkat e helynévben itt teljesen igazolnak.

Hogy pogány korunkban ily hadi, lovagi, bajvivó játékok és pedig különösen az áldozati s áldomási szertartások következtében még táncokkal együtt is léteztek, azt föntebb az istentiszteletnél (XVII) eléggé okadatolva láttuk, mint Anonym előbb idézett (46) s több már felhozott helyén ismételve említetnek, ámbár mint mondom éppen temetési alkalmaknál — mi az író ily helyeinél célján s tárgyán kívül állott — nem jönnek elő; Ekkehardnak a sz. Galli magyar eseményről tudósítása azonban még e tekintetben is vehető volna, a mennyire már említém, hogy éppen a két elholt vitéz temetése következtében állhat ottani vallási szertartásokkal, énekekkel, imával véghez menő *tori* áldomásuk, lovagjátékaik, sőt táncok: *quos ambos* (a torony s templom fedeléről leesett s magát agyonütött két magyart) *dum cremassent . . . omnis copia conuivantur . . . cum victimarum portiones semicrudas . . . vorassent . . . mero in caluerunt horridissime diis*

1) az utóbbira leszármazása adhatott már Szirmaynak (par. 103) alkalmat a szavat a sáfetas torkosság és toroktól származtatni! Hunfalvy (893 akad. 466) a finn. *tora* = veszekedés, *torun* = szidok szavakat tartja ide; talán amaz *turk dochia*, *osset dogh*, *szláv trysna* (I. f.) is találkoznék?

suis omnes vociferabant. clericum vero et fatuum (a visszamaradt eszelős sz. Galli szerzetest Heribaldust) secum id ipsum facere coegerant. clericus autem linguae eorum sciolus (propter quod etiam eum vitae servaverant) cum eis valenter clamabat. cumque iam satis lingua eorum insaniisset . . . conveniunt omnes qui aderant . . . et *effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur. quidam etiam armis concurrentes, quantum disciplinae bellicae nossent ostenderant*. mi tehát mind amaz temetés kíséretében állhatna; az elhottak talán mint előbbkelő főnökök így tiszteltetvén.

A hagyományos temetési vendégségi tor szertartásra még inkább így tanúskodik, maig vagy utóbbi időig a népszokás, s a tor név így vett értelme. — írónk is gyakran s meglepetéssel emlegetik még az előbbi időkből nagyszerű ily torokat. Fejéknél (rel. a. hung. init. 19): *funestum epulum vulgo tor, exequialis sacrificii complementum, usu venit; quo hilare vinum cum lachrymis bibitur: non ita dudum quod Franciscus C. Károlyi, patri suo Alexandro, patriae columini iusta persoluturus, facile ter mille concitos, summae mediaeque conditionis homines, sumtuosissimis dapibus pavit. caesi autem 45 boves praepingues; vituli centum, ac longe plures arietes, tercentum; adde avium ferarumque multitudinem insanam. ita is ritu prisco párentandum duxit. Bél. (not. 4. 28): funebres epulas vocabant tor: quae vox hodieque in usu est. meminimus pueris nobis, emortuali istiusmodi convivio, mediocrium fortunarum nobilis viri, boves duos, vitulos complures, porcorum et altilium insignem numerum, vini praeterea dolia aliquot consumpta fuisse. at si funus sit in gente opimiore, et cum priscae nobilitatis, tum dignitatum praerogativa insigni, viginti subinde boves, vitulorum, porcorum, ferarum item, altilium et avium silvestrium, innumera propemodum multitudo, in hos adparatus insumitur. tale silicernium illud fuit, quod Lonsoncini, ante hoc sexennium, in funebri pompa, Pauli Ráday vidua et filii dederunt ¹⁾*. — A hadi, bajvivó lovagjátékok már természetesen elmaradtak, ámbár azoknak más ünnepélyes alkalmaknál még mindig helye volt, mint például a házassági ünnepélyeknél ²⁾; de nevezetesen fenlehettek még sokáig más bizonyos szertartások, különösen talán a táncok, minőkről már a sz. galli adat is a bajvivás mellett emlékezik, s minek nyomát még az ungarischer simplicissimus következő nevezetes adatában keresném (189. 29 kap. was simplicissimus auf dem land und in den städten bei ungrischen leichen gesehen): nach diesem kam ich mit meinem herrn einmal auf eine landesherrliche leichenbegängnuss. da wurde zuletzt getanzt, doch nur ganz traurige und mit weinen halbfröhliche tanz, wozu etliche klagweiber sangen und weinten. ueber eine weil kam ein herr und begehrte von seinem windischem spielmann den tri sto bdow tanecz, auf deutsch der dreihundert wittfrauen tanz. dieses war mir etwas sonderbares zu hören, wozu dann auch gesungen und geweinet unter dem tanz wurde. das war visirlich zu sehen und zu hören, kam mir fast auf heidnische art vor. — des abends fragte ich beim essen den spielmann oder ungarischen musikanten, sollte ich sagen (der zu jedem gericht oder traktament seine besondere nota oder sonata zu spielen wusste, als zum sauerkraut die sauerkraut-sonat, die huss-sonat zur ganz, die petzina-sonat oder nota zum braten und consequenter auf jede tracht ein besondere sonat), woher dieser tanz der dreihundert wittfrauen seinem namen? — der gab mir folgenden bericht: als ein hochberühmter und beliebter hof-

1) nyelvemlékeinkben (2. 303) Mihály J. 1583 végrendeletében: a deakoknak eg diznot, keteit az torra. — 2) a fent. id. kéziratban: antiquitates hung. találom ludi apud hungaros usitati: vestigium vetusti huius (a versenyjátékok) hodiernum inter hungaros in nuptiis observare est. adventante enim sponso, delecta equitum turma, adpenso victoriae praemio, in spatiosum effunditur campum, divisaque in duas, sponsi et sponsae factiones, velocissima, pro gentis consuetudine, pernicitate, edito cursus inditio, scopum versus provehitur. qui primus absoluto curriculo, metam contingit, victor reportato praemio pronunciat st. — Szirmay (par. 88) a bajvivó játékokat nevezetesen tudná még a nép között is: levanta significat pugilem. ita hodieum apud Tibiscanos dum iuvenes colluctantur, lusus iste vocatur levantás, victor bél-leventa.

und cammermusik mit seinem herrn cameraden, dem bockpfeiffer, wie das ein mal bei der gold- und silberreichen siebenbürgischen grenzstadt Niatbany oder Nagybania viel schächte in bergwerk eingestürzt und etliche hundert männer in der erd erschlagen, wodurch dreihundert wittfrauen sind gemacht worden. darauf habe ein siebenbürgischer fürst, der dieses bergwerk besessen und eben damals in loco gewesen, die verwittblte frauen nebst allen andern bergwerks-bedienten gastiret und ihnen räische anhenken lassen, aber dabei verhehlet, dass ihre männer todt wären. bis endlichen er sie alle dreihundert auf einmal zum tanzen bracht, und unter solchen seinen herren gästen als magnaten eröffnet und gesagt: ihr herren das ist ein rarer tanz, und werdet euer lebtage nicht dreihundert Wittfrauen auf einmal so lustig und tanzen gesehen haben, als ihr bereits sehet. worauf ein gross heulen und weinen sich erhoben, weil sie vernommen, dass ihre männer durch den einsturz des bergwerks ums leben kommen. er hat ihnen aber getrost zusprechen lassen, in kurzem sie alle wieder auf einmal verheirathen, und mit geschenken von sich gelassen. solches ist nun in Ober-Ungarn ganz kündig und keine fabel. — Sonsten habe ich auch *in jeder ungarischen stadt bei einer leich einen sonderbaren tanz gesehen*. da legte sich einer mitten in die stuben, streckte händ und füß von einander, das angesicht war ihm mit einem schnupftuch verdeckt, er lag da und regte sich gar nit. da hiess man den spielmann den *todten-tanz* mit dem bockpfeiffer machen. sobald diser anhub, giengen etliche manns- und weibspersonen singend und halb weinend um diesen liegenden kerl, legten ihm die hände zusammen auf die brust, banden ihm die füß, legten ihn bald auf den bauch, bald auf den rücken, und trieben allerhand spiel mit ihm, richteten auch solchen nach und nach auf und tanzten mit ihm. welcher gar abscheulich zuzusehen, weil sich dieser kerl im geringsten nit regte, sondern eben wie sie ihm die glieder richteten, also gleichsam erstarrt dastund. und habe solches abscheuliche spiel auch auf den hochzeiten gleichsam als eine recreation oder fastnachtspiel practiciren gesehen, bin aber sicher berichtet worden, dass ein mal gott einen solchen spieler gestraft und der, so der todt sein sollen, wahrhaftig gestorben und todt liegen geblieben. Mit az adat elején említ azon tri sto bdow (wdow) tanez-ról a szláv elnevezésnél fogva szláv szokásra mutatna, mi azonban itt csak a szláv (windischen spielmann) zenésznél fogva jó elő szlávul nevezze; a tisztá magyar Nagy-bányán szláv szokás s egy ilyennek éppen eredete, mint a rege tudni akarja, nem kereshető. e felhozott rege azonban (mely a hasonlító telkibányai és selmecire emlékeztet l. IV), itt csupán aládugott magyarázat, mint ez többnyire a régi, eredeti értelmüket vesztett szokásoknál előző; míg lejjebb az amattól függetlenül külön leírt ily halotti táncban a régi szokás nevezetes emlékét bírónk, s annál nevezetesebbet nálunk sajátságos divatozására nézve, miután az adat némettől szól, ki előtt az akkori német todtentanz szokások is ismeretesek lehettek, melyek hasonlóan a mienkhez szinte ily régi pogány vallási gyakorlatból maradtak volt fen. talán folytatott s kiterjesztett figyelem által ezen magyar **haláltáncoróli** szokások is még előhozandó bővebb adatokkal erősülhetnek.

A pogány tori szokás emlékeül szolgálhatnak még az emlékeinkből keresztyén-ségünk első századai korából ismert **dusenikok**. a megholt által végrendeletileg vagy még életben v. örökösei által felszabadított azon rabszolgák, kik az illetőnek lelki üdvéért a kolostorok szabad szolgálaiul ajándékoztattak vagy csak általában azon kötelességgel, hogy elholt urok halála évnapján érte törtartsanak. a sz. István decr. 2. 17: *agape facere pro redemptione animae*. a Várad regestrumban (142): ego Benedicta, uxor Herceg de genere Borsa: . . . Heten constitui dusinicum exequialem, ut singulis annis ad eandem ecclesiam in festo s. Michaelis celebret exequias bienni bove, panibus, et quinque idriis cerevisiae. (u. o. 341): Tecus, filius Dionysii artificis . . . servum suum nomine Vrug constituit dusinicum exequialem, quam ipsum, tam

omnem eius hereditatem virilem, ita ut singulis annis apud ecclesiam de Bes-seneu celebrarent exequias cum duabus missis, una ove, triginta panibus, uno anser e et una gallina, et duobus chybrionibus cerevisiae. (u. o. 133): Scemer filius Scemera in ultimo testamento *dedisset ecclesiae s. Georgii dusinicum quendam . . . ut in festo s. Michaelis celebraret exequias, cum una ove competenti, triginta panibus et quatuor idriis cerevisiae* st. hasonlóan más okiratokban is. a *dušenik* szláv szó a *duša* – lélektől származva, a lélekért szolgálót jelenti, mire nézve már Bartal (com. 1. 299) felakadva mondja, hogy: *manumissores exequiales nullibi proprio nostro vernaculoque torlók* (cod. dip. 9. 7. 704) *verum nomine a slavinis accepto, dussenikos vocant, notatam alias hominum nostrorum incuriam idiomatis totidem argumentis confirmant;* a mellett, hogy a következtetés nagy részt áll, ha bár még sem annyira, mennyire azt eddig a hiányos vizsgálat s még inkább az emlékek hiánya láttatja, még is a dusenikokra nézve e tekintetben igen okozatos a szláv név jelensége; a rabszolgák, kik e célra felszabadtatnak, tudjuk a legnagyobb részt csak a meghódított szlávok lehettek, kik már magukat így nevezték, valamint a szláv keresztyén térítők is, miután az institutio általában a keresztyén térítők rabszolga szabadítási eszélyes eljárását jellemzi, hozhaták elő a nevet az illetőkre; míg más részt a pogány jelentésű és pogány oseekvényre vonatkozó tor és torló név az új keresztyének miatt, s általok is szívesen háttérbe szorítottak a keresztyén értelemmel felhozott újabb ellenében. A jelenség azonban jól áll a pogány szokás következtében, mikép az illető halálát egykor neje, házi népe, szolgálai által torolva látjuk, kik vele a sirba szállnak, utóbb már a hadi foglyok s rabszolgák öletnek le sirja felett, vagy már csak kedves ménei, állatai követik, meg bajvivás hadjátekkkal toroltatik, az áldomási tor, vendégség a haláltáncok tartatnak. úgy az új hitre átmenetnél fenlevő rabszolgák, hadfoglyok leölésétéséveli torlás megrögzött szokását a keresztyénség magasztos szellemében szépen használja fel, mikép az által épen, hogy így némi színe fenmarad az elholt feletti áldomás tartásnak, a rabszolgák felszabadítottatnak, s az elholt lelkeért keresztyén szellembeni áldozat foglal helyt. — Hogy állhatott volna meg az őś hitélet, irántai bár mily kegyeletes érzet mellett, hogy tarthatták volna fel magokat a pogányság még annyira sajátságos, nemzeties, nagyszerű s mélyen gyökerezett, de még is csak tévelygése elvadultságában csapongó szertartásai és szokásai a keresztyénség ezen magasztos, humanisticus, s oly eszélyesen eljárva polgárosító szeretetteljes szelleme s hatása ellenében, minőt csak ez egy torló-duseniki nyom is mutat.

A kérdésre jövök mi módon ment véghez a tetem sajátlagi eltakarítása. erre nézve általánosan a kettős: *földbe temetési* vagy *elégetési* szokást tudjuk divatozottnak az egész emberiségnél; csak kivételesen állnak a népek, hol a halottak vadságból vagy bizonyos ábrándos vallási képzetrel a vadaknak s ragadozó madaraknak martaléku vettetek vagy hagyatnak ¹⁾.

A *földbe temetés* általában mint a legősibb szokás jó elő. utána majd nem általánosan divatozóvá lőn az *elégetés*; míg az újabb keresztyéni aeraval ismét a földbe temetés állott be, mely, miután a chinaiaknál, meg a budha s izlam terjedt követőinél is szokásban van, csak kevés kivétellel általánosan elterjedt. a népek ismeretesb mythosi pogány vallási korából adatok azonban már nagyobbára mindenütt az elégetést tanusítják, s csak mintegy régibb szokás emlékét hangoztatják át az egykor divott őskori földbe temetést (l. Cicero leg. 2. 22, 26. Plinius. 7. 54. Plutarch. Numa 22), mit

1) az őś korban a perzsák és hyrkániaiakról állítatik, ma még a mongolok és kasserekről l. Klemm cultur-gesch. 3. 173, 294.

az újabb sír felfedezések is a história előtti, különösen az úgy nevezett kő-korra nézve bizonyítanak; mind a mellett a földbe temetés is, nem csak egész népségeknél, mint a zsidóknál, egyiptomiaknál, araboknál és perzsáknál kizárólagosan divatozott, de a népeknél is, hol már az elégetés szokásba jött, e mellett még többnyire szinte helyt foglalt. természetesen sokszor a körülmények fa és égőszér hiánya, valamint költséges volta, a hozzátartozó nagyobb készülétek sem engedék az elégetést. sok helyt azért csak az előbbiek, a főnökök, urak részesültek benne, míg a szolgák, a nép, a csatatéren számosan elesettek egyszerűn a földbe takarítottak ¹⁾. Grimm a halottak elégetéséről szép értekezésében (üb. d. verbren. d. leichen 8) általában a megkülönböztetést teszi, hogy a nomad népeknél inkább az elégetés volt szokásban, míg a földművelőknél a temetés. Mind a két módra nézve már azonos pogány vallási természet elemiszteleti nézetek is szólottak, az elégetett magát mintegy áldozatot adá át a *tisztító, megszentelő tűznek*. míg a földbe temetett visszaadott az *anya ölébe*, melyből teste vétetett (VII).

A mi már saját ezen temetkezési szokásunkat s a népek szokását illeti, melyekkel történetünk, eredetünk s mythosunk összefügg vagy valószínűleg összefüggőnek jelenkezik, az adatok nagyjából határozólag az elégetésről szólnak, mint azt a más temetési szertartásokról szóló, közvetlenül vagy csak közvetve hozzánk s népségeinkre tartozó fentebbi adatok is már tanúsítják. általában már mind azon szertartások is, mikép az elhottal kísérete, házi népe vagy csak a rabszolgák és állatok eltemetettek, sokkal könnyebben foglalhatott helyt ott, hol ezek véle elégettetek, mintsem ha mindnyájának e nélkül hozzá egy sírba kellett volna tételni, mi többnyire mód felett terjedelmes sírokat feltételezett volna. Mind a mellett a nyomok nem mindig világosak, maga a skytha temetés leírása Herodotnál (I. f.) a tágas nagy sír készítésénél fogva elégetés nélküli temetésre mutat, míg Grimm (i. h. 24) az elégetést a skythák galy-alkotmányából s a Herodotosnál általánosb temetési kifejezésekből is gyanítja. A hindu, hellen, római, gall, gót, germán, szláv, esth, sőt mint láttuk amaz besenyő, s húnoknak vett chionita s ros népeknél is, s e szerint bizonyára a többi rokon turk, hún-magyar népségeknél egyiránt vagy csak általánosban s túlnyomólag az elégetés divatozott; valamennyire fentebb felhozott adatok szolgálnak már e tekintetben is. A finnekéddig szinte nem vagyok képes másit ide állítani, mint a már Grimm által is erre nézve igénybe vett — de véleményem szerint csak igen kétesen ide tartható — adatott a kalevalából (31. 145) Kullervo szándokolt elégetéséről; mi mellett még a Turkytól felhozott nő égetéséről fentebbi adatra utalok. Az attilai hún temetésnél is az elégetés csak kétesen jelenkeznék, a Jornandesnál *strava* idegen szó által, miután a hely összefüggő szövegében: *stravam super tumulum eius, quam appellant ipsi ingenti comissione concelebrant*, az úgy jó elő, mintha egyszerűn a temetési áldomási tort akarná jelenteni; ellenében láttuk azonban fentebb a magyarázatot: *exuviis hostium exstruebatur regibus mortuis pyra: quem ritum sepulturae hodieque barbari servare dicuntur, quem strabas dicunt lingua sua.* e szerint a *straba* egyiránt ama *pyra* — máglya, tűzrakással elégetési temetés s e mellett feláldozott hadfoglyok szokását fogná egyszersmind jelenteni; s a Bélnél *straviť* — emészteti szláv szóvali magyarázása erre még jobban illenék, mint a tori vendégségre, ha t. i. szláv eredete bebizonyítható volna, minek azonban ellenében áll a látott régi trysna v. trizna az e féle pogány szláv temetésekre általánosban használt szláv pogány név. s a straba, strava szó rontott alak-

¹⁾ A hinduknál is az elégetés csak az előkelő kasztokat, mint a brahmanokat és ksatrijakat illeti, míg a többi egyszerűn földbe temetkezik. sőt a vallási felekezetek szerint is erre különböző vallási nézetekből eredő szokások dívnak: Vishnu követői elégettetnek, nehogy a vizet megtisztaltalanítsák, Siva követői ellenben a tüzet kímélik, s a Gangesbe vagy földbe temetik halottaikat. hasonló megválasztásnak volt helye a hellen felekezeteknél, a pythagorasiak nem égeték holtait.

jaiban az elégetésseli temetésnek bizonyára egy hún neve fog fenforogni. Hasonlón a hún halotti elégetéssrőli nyomként volna vehető, mikép a catalauni csata alkalmával Attila szándékáról a tudósítás áll Jornandesnél (40): *fertur autem desperatis rebus . . regem adhuc et in supremo magnanimum equinis sellis construxisse pyram, seseque si adversarii irrumperent, flammis inicere voluisse; ne aut aliquis vulnere eius laetaretur, aut in potestatem hostium, tantarum gentium dominus perveniret.* Kétségtelenebb s legnevezetesebb adatunk azonban a hún elégetés általi temetésre napjaink legnyomósb archaeologiai felfedezése, az Érdy által (847 akad. ért. 282) vizsgált s ismertetett *battai-érdi v. százshalmok*; krónikáinkban már így nevezve **Zazhalm** (bud. 16). s Anonymnál is (46, 47) a **Centum montes** névvel többször felemlítve; ez volna a nevezetes *hún nekropolis*, a helyen hol krónikáink (bud. 15 st.) a Pannoniát elfoglaló húnok főcsatáját Tárnok völgyében említik, melyben az elesett vezérek a helyt eltemetvén, később Attila is hozzájuk tétetett (bud. chr. 28) ¹⁾, s hol körülbelül 122 sírdomb maig felismerhető; melyek nehánya felásása s nevezetes vizsgálata után a dombbani jelkövek által jelelt helyeken kettős vagy hármass kő vagy agyaggal kirakott rétegekben égéssékvetek találtattak fel, melyekben megégetett tetemek, szén, hamu, fegyver, cserép s más réz s csont töredékek jöttek elő. a nagyfontosságú felfedezés által, valamint krónikáink megbecsülhetetlen erősítést nyertek, úgy itteni tárgyunk tekintetében a hún halotti elégetés is kétségtelenné lesz. s az ezen előzmény után — az eddig majd nem minden alapot nélkülöző honi régiségtudomány hő ohajtására — talán még folytatandó bővebb vizsgálatok által, nem csak tárgyunkra további világ derülhet, de még a nemzeti archaeologia egyikét ékköve kiásatását is várhatjuk. Így fogna valószínűleg igazolni a magyar temetéseknél elégetési szokás is, s a kijelölt becses nyeregekben részesülni a magy. régiség tudomány a többi még majd felismerhető magyar pogánykori sírok felfedezése s vizsgálatával; egy nyomot fentebb itt magam is már kijelöltem a szomotornáli Zompodi sírhalmokrólí figyelmeztetés nyomán, melynek égett csont töredékei e szokásunk tanúsítják. De minden kétségen felül látszik azt emelni Ekkehard sokszor igénybe vett tudósítása, hol a sz. Galli kolostor 925-beni magyarok általi elfoglalása alkalmával az ott megholt két vitézüik temetéséről szól: *quos ambos inter postes valvarum dum cremassent, rogasque flammivoros super liminare et laquear vehementer invaderet, contisque certatim plures miscerent, nequaquam templum Galli . . incendere quiverant.* e szeriál a máglyán égettettek el, mely a kapufák, talán maga a templom-ajtófél között volt felállítva, s égés közt lángjait folyvást nevelik.

Ezen *elégetési szertartások* már e szerint, kisebb vagy nagyobb ünnepélyességgel történnek. a halott a fa alkotmányra tétetett, s a szertartásnál fogva miszerint emberi s állati áldozatok követik a halálba, ezek előbb leölettek, közönségesen megfojtattak, mire összesen elégettettek. néhol erre, különösen a felgyújtásra, bizonyos nemű fák, illatgerjesztésül fűszerek használtattak. Grimm általában bizonyos bokor-, tövis- s galy-nemeket keres, minőknek nevei mindenütt összefüggőleg ezen máglyákkal s mythosilag jelenkezének. hasonlóan veszi azon Attilárólí *pyra e sellis equinis* nyomot egy különös s több helyütt jelenkező módnak, miszerint a halottak nyergekkel, vagy nyeregbe téve égettettek el. a tűz alkotmányok nevei közt felhozza már szinte a magyarnál: *rakás tűz* vagy *rakás fa* névvelí véleményyzését, azt a latin *rogus* és gót. *rihan* — *acervare* nevekhez tartva. Az általánosb *rakás fa* st. helyébe, ha ilyen műszavunk ez elégetésre készített alkotmányra még fellelhető, úgy véleményem szerint az

1) mi ez: *relazione della sepoltura del gran Attila re degli Hunni ritrovata dall' armi cesareo vicino a Lippi: col ragguaglio dell immenso tesoro, che v'era nascosto. Vicenza. Giov. Berno 1690.* mit én csak a Catal. biblioth. Széchényi 2. 237-ből ismerek, valjon itt is hún sírok jönnek elő, vagy Attilárólí rege forog fen, vagy akkori üres kóhalmány csupán.

a **máglya** volna. a szó nekem nyelvünkön különösen jelentkezik; mert míg a mai nyelvdívatban a **máglya** = *scheiterhaufen*, mikép az akad. szótár is adja, és a tájszótár is a székeleyeknél ezen értelemben: máglya = rakásfa divatozását közli — s minél fogva, mennyire említem, már valahol a magussal, magusi perzsa tűztisztetéssel st. összefüggésbe hozott — addig régiebb szótár íróink: Molnár A. Pariz P. és Kresznerics a szavát nem ismerik, náluk egy **mágla** jöne elő az eltérő: *batus, mensura liquidorum* continens circiter 30 medias, *csőbör* st. magyarázattal, s mellette megint Sándornál egy a máglya rakás fogalmunkhoz közelebb álló értelmű **mágla** is, hogy az a hat kévéből álló kereszt neve. mind ez értelemben ismét sem az akad. szótár, sem a tájszótár s tudomásomra a mai népnyelv sem ismeri; régi s népies rakás jelentésére azonban mutathatnak még a tájszótárhani idiotismusai feljegyzései, mint **mágja** székeley-szó, „annyi mint rakás; p. o. **mágjával** áll a pénze, annyi mint rakással áll a pénze,“ és **magicsálni, felmagicsálni** Balaton melléki szó: „egymásra púpozni. a betegnek, kivált vízi betegségben levőnek, feje alját szokás — hogy meg ne fuladjon — felmagicsálni.“ mi véleményem szerint, egyszerűn a **magas** diminutivuma is lehetne; valamint hogy talán a **magas** alapértelem foroghat fen már a **máglya**: mintegy „magasra halmozott,“ elnevezésnél; a **mag** = semen gyök értelmet máskép nem tudom, hogy lehetne ide tartani. a név ezen vesztett s habozó régi értelmei azonban elegendő figyelmeztethetnek a sajátlagi kimúlt mythosi értelemre. Valjon viszonyba volna-e talán a **magyalfa** is máglyánkhoz, a tájszótárb. Balaton melléki s gömöri szó, s a **tölgyfa** egy neme volna. lett volna egyszersmind ez azon fanem is, melyből különösen nálunk a máglya készült? Máskép a halotti elégetés neveül nálunk, szinte még a sok tekintetben nevezetes **perzselés** szavunk állhatna, mely egyenesen mint ily műszó jő elő a boszorkányok máglyán elégetése neveül a boszorkányi itéletek kifejezéseiben hogy: „**felperzsellettik**“ (XV), valamint műszó a házassági azon népies szertartásra nézve is, midőn a menyasszonyt a tűzrakáson átugratják, mert ezt um. „**perzselésnek**“ nevezik (XVII); és hasonlóan véleményeztem azt már az ordaliai tűzpróba neveül a pörkölés, pörzsölés, parázs (*frigit, carbo, st.*) szavak taglalásában, hol ezt így egy vallási tűztisztéleti papi névben is a **peres Pristaldus** ne talán még szinte **perzselő** értelmében találhatom (XV); a szó így lett volna azután amaz születésnél tűzzeli bélyegezés (XVII), házasság, temetés s általában tűz általi tisztulás s igazulási szertartások neve? — Talán még azon temetési népszokásokban is ezen hallotti elégetés emléke volna kereshető, melyekről Bartholomaeides és Csaplovics tudósítanak, az előbbi szerint (Göm. 453): *straminibus quibus aegrotus incumbibat aut igne consumtis, aut in aquas . . abiectis*. élenkebben Csaplovicsnál (gem. 2. 308): *das bettstroh, worauf der todte lag, verbrennt man, manche verbrennen das stroh mitten im orte, wo diess die lage und entfernung der häuser möglich macht, gerade zu der zeit, wenn der tode auf den kirchhof getragen wird. mi csakugyan úgy hangzik, mintha még az őskori elégetés emléke volna. s figyelmeztet ismét a házasságnál menyasszonyi azon perzselésre, midőn szinte már a székből az uton folyvást hullatott szalma meggyújtatik, s végre a helyhez érve, szalmával tüzet raknak, melyen a nőnek átugrani kell. ezek nyomán még az ungarischer simplicissimusnál is (191) a beszéllett különös szalmáni magyar temetési szokás szinte ide volna magyarázható: *ein sonderbares leichenbegängnus habe ich auf einen calvinischen dorf gesehen, das gieng also her: der cantor und die schüler gingen voraus mit singen, auf diese folgte eine schleife, auf welcher ausgespreutes stroh lag, auf diesem lag ein todter mann auf einem brett angebunden, angethan mit hemd und leinen schlafhosen (gattjen). als man zum grabe kam, schüttelte der todtengräber den todten von stroh herunter ins grab, und wie er hinunterfiel, so blieb er liegen, warf das stroh über ihn und scharrete ihn vollends zu. das sollte noch gar ein ehrlich begräbnuss sein, welche mich doch auf fast schinderisch däuchte. doch ländlich sittlich, man muss jedem land**

seine weise lassen. miben már itt is akár az író által eltorzított, akár magában eltorzult szokás foroghat fen, hogy a halott szánon (tehát azon halálszekeren I. XII) vitetik, szalmára fektetik le, s szalmában temettetik el, melylyel egykor elégettetett? a koporsó hiányának, úgy látszik, itt nem szegénység az oka. valamint bizonyára annak sem, hogy nem emberek viszik vállaikon, de szánon vitetik. Ezen szánkó féle nyitott eszközöni koporsó nélküli kivitelésnek nyomát már általában a **sellye** szavunkban keresem, a mennyire ez a csangóknál maig a koporsó sajátági neve (I. 842 tudt. 2. 17), hol a halottak szinte nyitott koporsóban vitetnek ki; eredetileg pedig a **sellye** v. **sélye** mortuorum conditorium (Calep. magy.), feretrum sandapila, sir vagy koporsó (Szab. D.) habozólag jöven elő a szótári magyarázatokban, nekem egyszerűen az eszközt jelentené, melyben a test nyitlan vitetett, s nem lehetett a sajátági megkülönböztetésnek helye, mint ma, a feretrum és koporsó között. mire a **zsölle** mai karszék is mutatna, s ennek támlásszék értelme szerint ezen eszközön a halott talán ülve is vitetett, mely helyzetbeni eltemetés a pogány korban szinte megszokott volt. Ezen eszköz volna már egyszersmind azon látott szent **Mihály lova** is; s talán a lónál fogva megint itt is nyeregforma eszközbe, nyeregbe ülés forog fen, mint érintém, hogy Grimm több népek szokásaival amaz Attilai **pyra de sellis equinis** nyomot erősíti, mikép a halottak nyeregbe ülve temettettek. mi már teljesen megfelel a halál utáni menetről azon tárgyalat képzetnek, mikép a hős lovon vitetik a másvilágra (I. XII), honnét a sz. Mihály lova, a halál lova, s ezen nyereg sellye-féle eszközöni temetés. — A koporsót innét továbbra tartom ¹⁾.

Mind a mellett azonban, hogy nálunk is az elégetés volt szokásban, nem csak ezen kívül esetlegesen s talán a szolgák s népre nézve általánosan divhatott a földbe való temetés, de ez az elégetés mellett is még, mint annak kiegészítő része természetesen szinte helyet foglal. mindjárt a helyen talán hol a máglya állott, a mint elégett, rá hányatott a föld s alakult a sírdomb, vagy hogy csak kegyeletteljes érzettel szedettek fel a csontok, választatott el a test hamva a hamvedrekbe, koporsókba téve, ravatalokba helyezve, vagy csak ismét földből alkotott sírba, úgy hogy általában ebben is utolsó elemben csak a földbe temetés eszméje forog fen ²⁾. s e tekintetben pogány korunkból nevezetes temetéseinkről kifejezések krónikáinkban, mint **sepultus**, **tumulatus** st. általános jelentéssel állanak, mint a latinban is a római elégetésseli temetések korszakából. így tudósítatunk már a húnoknál Kevéről (chr. bud. 16): **decentissime subterravit**. Attiláról (u. o. 28): **sepelient eum cum Bele, Cadicha, Keve aliisque capiteneis hunnorum in loco superius memorato** (Keveházánál a hún nekropolisban). Árpádról (Anon. 52): **honorifice sepultus**. Botond (u. o. 57): **sepultus**. Leventa (chr. bud. 102): **sepultus ubi iacere dicitur Toxun avus eius**. a nszomb. codexb. (i. h. 222): **temeteek el ewtet az poganok kozót**, mely kitételek azért legkevésbé

1) valjon nem áll-e még szinte azon régi elégetési szokások nyomán alakult emlékkint, az, úgy látszik, nálunk egészen sajátosságosan feltűnő temetési szokás, mikép a nagyszerűbb temetéseknél a főbb urak a halott kíséretében aranyokkal dúsan megrakott fáklyákat viseltek; a szertartásról élénk nyomok szólnak még a későbbi korból erdélyi fejedelmek temetési leírásában, s én itt csak az előttem ismeretes legrégibb, Szirmaynál is (par. 108) közzét adatra utalok, hol a Comitiss Palatini legatus Pongrátz erdélyi Vajda temetését leírja: „... praeferebantur ardentis 34 faculae, in quibus mille infixi erant hungarici aurei. deinde in templo rex primum ad sacrum processit facem in manu tenens aureis hungaricis cumulatam, post regem filius Neapolitani regis, deinde dux Christophorus, et postea principum legati cum facibus omnes, et insertis in facibus monetis aureis“ st. itt is a szokás nyomán, hogy a halott kincseivel, ékszereivel st. eltemettetik, elégettetik keletkeztetett a keresztény korról a symbolikus szokás az égő fáklyákra aranyok ezreit tűzve, azokat a halotttértei áldozatnál felajánlani? s emlékeztetnek e mellett csupán azon különös szertartásokra a házaságnál, midőn a menyasszony fáklyákkal kíséretet követi a kúthoz, tánchoz st. I. XVII. — 2) mint azt az elégetettek hamvvedrei felett is monumentumaín a római classicus epigraphica szépen viszhangoztatja: *sit tibi terra levis! ne gravis esse velis! tu levis ossa tegas! molliter ossa cubent! amica tellus ut des hospitium ossibus!*

sem mondják azt, hogy el nem égettettek, miután az elégetettek hamvai és csontjai szinte eltemetettek, s a kitéltet a nélkül is a későbbi krónikai átírás természetesen használja már. Fentebbi említett sírjaink szorgos vizsgálata talán még arra is feleletet adhat, valjon a helyen mindjárt, hol a máglya állott, hányatott fel a domb rá, s ezen állhatott később egy másik és harmadik máglya is, mely felé ismét föld vettetett s egy sírhalom e szerint nem csak többek fekhelyévé, de ismételve egy más fölé alakított sírhelyülé lön; mint ez az érdi hűnhalmoknál látjuk. vagy mit épen ezek nyomán szinte vélni lehetne, hogy ily halmokba agyag s kőfevetekből készített rétegekbe vitettek át az elégetettek hamvai. Mindkét esetben helyt foglalhatott azon már a skythákról Herodot által (4. 71) s többi rokon népségekről tudósított e melletti eljárás, mikép vetekedve hányják fel azután a sírra a földet s alakítják fölébe a dombot a rá állított kövekkel ¹⁾, melyet a hűnhalmok századokon át mutatnak ²⁾; sokszor ezek felett még a sírhalom tetejébe állított kő vagy halmozott kövek helyébe szobor vagy ház is emeltetett, mint a krónika Keve s a hűn vezérek sírjánál tudja (bud. 16): *statua solemniss lapidea erecta est* és hogy: *locum illum . . . Keveháza appellaverunt*; minő szobrokat emberalakra képezve az említett kún-kőbábok is mutatnának, s minők talán amaz emlegetett *báldányaink* is voltak. a Keveházához hasonló ház pedig Árpád sírja felett is állhatott, melynek helyébe később Anonym szerint azon *fehér egyház*, *ecclesia alba* épülhetett. Az érdi sírok e mellett láttatják a szorgalmat is, mikép a sírok agyaggal kitapasztva, körétegekkel kirakva valának a hamvak befogadására, s bizonyos irányban elhelyezett jelkövekkel ellátva (l. az ábrákat az akad. ért. i. h.). Ezen dombok körül lehettek, mint az áldozatoknál, a leölt állatok s emberek exuviai, csontjai, vázai felállítva, felfüggesztve, mint a fentebbi skytha és kún síroknál s általában más népeknél is a fentebbi felhozott adatokban már láttuk.

Szólottam már a *temetkezések helyeiről*, mennyire külön mythosi tekintetnekél fogva majd a *víznél*, majd *dombokban*, *erdőkben* választattak. A viztiszeletnél (VII) szolt még a rege, hogy Attila is kincseivel a leeresztett Duna medrébe ásatik el, s a víz fölébe eresztetik, hogy kincseihez ki sem férhessen. a vonás így jó elő más hőskről is már, mint utaltam; s különösen ezek elsüllyedt kincseiről, mint például az Attila által is igénybe vett *niebelungen hortról*. Árpád temető helye szinte a *forrás* felett volna (Anon. 52): *supra caput unius parvi fluminis*, qui descendit per alvum lapideum in civitatem Attilae regis. Diplomatariumunkból kijeleltem szinte helyeket, melyek a pogány sírokat a *vizek mentében tudják*; s a mythosi nézetek is már felmerültek (XII), melyeknél fogva a víznél temetésnél az ezeni másvilágba átmenet, általai megtisztulás fenforog. Ezen sírokról nyomok más részt mindenütt *halmokat* tüntetnek elő, minők az *érdiek*, a szomotori *Zompod halom*, s minők a diplomatariumunkbani adatok (2. 73) ad sepulturam Gunrajdi, in *monticulo ubi antiquorum corpora sunt sepulta*. (u. o. 4. 1. 352): *venit usque ad locum, qui dicitur Paganser*; dein vadit ad unum *monticulum*, qui dicitur similiter *Paganser* (*pogáng sir*). Erdőben tudnák régi hagyományok Attila nejét *Rékát* eltemetettnek, kitől az erdélyi *Rika* erdő azután nevét kapja (Szabó u. muz. 1. 617. Kriza u. muz. 3. 175) ³⁾. E pogány szokás, így

1) I. Podhrackynál Hartvic kiad. 94 a helyet is ide tartva: hogy a sz. István sírjánál meggyógyultak: in permansuram beneficiorum sancti regis memoriam, complures per eum sanitati redditi, in eodem ubi sanati sunt itineris loco, grandes aggregaverunt cervos lapidum, qui longo ibidem tempore postmodum fuerunt. — 2) a sajátlagi Europa szerfe terjedt hűn-halmoknak — hunen gräber v. jobban hűnen gräber — nevezett előkori sírokról itt természetesen szó nem lehet, miután a névhasonlat mellett annak a német hűn, hűn sajátlagi óriás előkori népnév (l. V) értelme szerinti eltérő jelentőségén túl, azokat az archaeológiai vizsgálat már rég illető helyére állítá, mint általános előkori népek s nem a mi néprokonainkkal vett hűnjaink sírjait. — 3) élenken szólna még erről a Kriza által f. i. h. közlött székely rege; e szerint a Rika erdeje és Rika pataka melletti Hegydomb nevű rom várhely Attila vára lett volna, melyben meghalt neje Réka. „elkellett temetni a fölséges hölgyet, de ide-e vagy amoda? nem tudták

folýóknál, dombokban, erdőkben temetkezni még sokáig tarthatott, miután a kálmáni törvény szükségesnek tartja a rendelkezést (72): *sepulturae christianorum non nisi in atris ecclesiarum fiant*. Okiratainkban számos adatok, a mint csak mellékesen is a határjárásoknál st. a sírokat emlegetik, nem egy pogány sírunk nyomába vezethetnek; még is maig csak bizonytalan beszédből áll mind az, mit majd itt, majd ott egy egy sírről hallunk s tudunk.

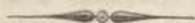
Szólni valóm van még *pogány sírjaink elnevezéseiről*; mint legnevezetesebb régi s eredeti nevünk áll mindjárt a **sír**; így már a fentebb i. h. 1244 okiratból birjuk a honti Palojta (Palahta) melletti pogány sírok **Pagansor** nevét, tehát a **sírt** v. **sért**, mint régi szavat. hasonlóan sz. Margit életéb. (Pray 84) **síratlan** – intumulus; Jerney (ut. 2. 91) a Tisza mellett **Síróhalom** helynevet említ. mai nyelvünkön már magyarázatraul csupán a **sír** – flet, úgy látszik, onomatopoeticus szó (mint *siv, sivit, sip* – fistula) kínálkoznék, annál inkább, mivel a **sír** szó sajátlag összetételekben, mint **sírhalom, sírdomb, sírgödör, sírverem, sírhant** jelenkezik, s így nem adna más jelentést, mint hogy az a **sírástól**, mely a sírnál helyén volt, kapta volna nevét? ez azonban nincs úgy. a sírás hamarabb kaphatta a nekem eredetibb sírtól nevét, vagy valószínűleg, mint hangutánzó szó önállóság is alakulhatott a **sír** – tumulus mellett. a **sír** (tumulus) nevezetes szavunkra ugyan is régi s különös, és pedig nem csupán látszólagos s véletlen hasonlatok jelenkeznek. ismeretes a hellen *σῶρος* (soros) – hamvveder, koporsó (urna, aschenkrug, todenbehälter), és mellette mindjárt egy *σῶρος* – gabona rakás, és rakás általában. ezen szó már a classicus írók véleménye szerint a barbár népeknél *σείρος, σείρος* (seiros, siros) *gabonaverem* v. *aknából* (getraidehőle) jött volna át. Varro (de re rust. 1. 57): *quidam granaria habent sub terris, speluncas, quas vocant seirus, ut in Cappadocia ac Thracia*. Plinius (18. 30): *utilissime tamen servantur in scrobibus quos siros vocant, ut in Cappadocia et Thracia*. Curtius (7, 4, 24) a bactriaiakról: *siros vocabant barbari*, quos ita solertes abscondunt, ut nisi qui defoderunt, invenire non possunt. *in iis conditae fruges erant*. Grimm (geschichte d. deutschen spr. 235) ehhez vélekedik, hogy a germánoknál is nem csak a *grube* (verem) és *grab* (sír) ekkép azonosak, de ide akarja még tartani az ónémet: *sisesang* – grablied, carmen lugubre, *sisuwa* – neniae, ózsász: *dadsisas* – todenhügel (?) neveket. mindenesetre és teljes joggal tarthatjuk mi inkább hozzá a mi sírunkat, mi neki csak feltűnőn jelenkezik, s mit egy más helyt (verbr. d. leichen 21) a finn nyelveken (?) is akar tudni, honnét én ugyan semmit sem tudok előhozni. A felmutatott alapon azonban kétségtelenné lesz, hogy amaz thrakiai, baktriai, talán skytha népségeknél felhozott *siros* sajátlag verem volna, s innét ezen értelemmel megy át természetesen a **sír**, halotti verem, üreg, valamint a gabona verem elnevezésére, a minthogy ez általában az ókorban azonosan áll. az egiptomi pyramisok egyiránt **királyi síroknak**, s **gabona tartóknak, magtáraknak** nevezetlek: *ὠρεῖα βασιλικά, σιτοδοξά*, és az etruskoknál az alvilág bemenete gabona kamrának tartatott (l. Grimm i. h. Müller

meghatározni. végre megegyeztek azon, hogy a vártér élen álló nagy mésző szirtdarabot hengerítsék le, a hol az az aljában megáll. Réka oda temetessék. a szirtdarab lehengeredett, s Réka eltemetve, ráfordított. a szirtdarab éjszakkéleti oldalán fölbódzhatók némi óskori betűmetszések, miket az idő megváltott. . . a szirtdarab áll a patakknál, mi azt megkerüli, s a jelen évszáz elején még épen állott, mint egy nagy kunyhó, de azt 1820 táján egy mennykő derékba elszakította. akár a várnép, akár a sírkő metszést olvasó utasok nevezték legyen el azon nagy erdőt Rikának, elég az, hogy az elnevezés az ott szendergő Réka nevére keletkezett. Kövári (erd. rég. 63) is említi erről a regét, s ellenkezőleg mondja, hogy rajta semmi véső nyom, mit még a bibliával is tud erősíteni. az egészről annyi kivethető, hogy óskori sírról van szó, mely Kriza leírása szerint, hogy kunyhó alakot képzett, a dolmen és pierres-couvertes nevű emlékekre mutatna, s az óskori hűlenbettekhez közelebb állna, mint a mi például érdi hűn sírjainkhoz. a rege értelme egyébkint szinte az eraticus sziklákrólí amaz óriási (V) képletekhez is tartható.

Oltf. 2. 98, etymol. magn. 632). A jelenségnek a mellett, hogy a holttest hasonló üregbe tétetett, minő magtárul is szolgált, általában már azon ókorbóli eredeti földbe temetésről képzetek szolgálhattak alapul, hogy a test is, mint a gabona mag földbe tétetett ¹⁾. Nyelvünkön nyilván feledve a sírnak verem, gödör alapértelme, s az csak, mint a holt teste számára alakított földbeni hajlék, gödör neve maradt fel. s így nevezeteltetett már a domb a halott felett sírnak, s mire gödör s verem lesz ismét sírrá, a mai temetési mód szerint, a sír feledett eredeti értelme mellett, erre a *sírgödör* és *sírverem* összetételekkel alakul. — Egy más nevezetes szavunkat a sírra már szinte kerestem a *pat* v. *pata*-ban a felmerülő számos helyneveknél fogva: *Pathalom*, *Pat-hona*, melyek még mindenütt sírhalmokkal függének össze, s melyekhez itt még most töltem a fentebb *Szomotornál* előhozott *Zompod* halmot, mely a mellett, hogy személy nevül jelenkezik, épen úgy, mint *Zomotor* a *szomorú torra*, *Zom-pad* a *szomorú-patra* figyelmeztet. jelentését ezen *patnak* már az illető helyen (XII) a *patvar* szóval összefüggőleg találgattam, s itt a véleményezést tovább erőltetni nem akarom. Szinte így áll a *halom* is nekem már fentebb (u. o. XII) összefüggésben a *halál* (mors), *halni* (mori) szavakkal, mit ott a szerint a finn *kalmával* erősíteni igyekeztem. mi egyébkint a „*halmozásban*“ leli természetes megfajtását, s mi e szerint amaz földrakást jelentené, milyen a holt tetemre hányatott; Borsodban Felső-Zsolca mellett *Testhalom* helynév. Így állhat a szinte általánosb *hant* is, a *hányástól*, valamint a *domb is*, mely szavakat ma már nagybőrára csak a sír összetétellel használjuk ezen értelme kifejezésére. Nevezetesebben áll még a *ravatal* szavunk; a tájszótárban *ravatal*: „hajdan a sír felett csinált *ormos szekrény* a tehetőséknél. mai időben már um. nincs szokásban.“ u. o. *rovatal*: „familiai sírbolt felett álló *fa alkotmány*,“ akad. szótár. „ein schwarzes von holz gebautes denkmal auf den gräbern der edelleute in manchen gegenden ungarns.“ az első értelmezés már kimult szokásnak mondja; de tudomásomra látható ily emlékeink sem maradtak fel? — a szó eredetileg egy ily fa alkotmánynál bizonyára többet is fogott jelenteni. a mi értelmezésére gyöki jelentésében felhozható volna, azt már az azonos *rovás*, *ravás*, *róvni*, *rovatal*, *rovó* st. szavakban terjedelmesen adtam (XV és XVI), az illető *pap hivatal* és *írás*, *rovás* neveknél. itt csak ezen alapértelem nyomán volna magyarázható, hogy az netán ily *épület*, *fal*, *kő* vagy *fa alkotmány rovátkos* voltától vevé nevét, vagy hogy netán *rovott írással*, *jelekkel*, *ábrákkal* ellátott kő sír nevezeteltetett így? sőt lehet, hogy eredeti értelemmel általában is állhatott a sírok neveül, melyek, mint láttuk, a dombokba bevágathattak, s az ezekben készült üregek lehettek a rovatatok. Talán ide volna tartható a *koporsó*, mai használatban *tumba*, de sajátlag szinte *sepulcrum* — sír (Molnár), s innét azután *loculus*, valamint *feretrum* és *sandapila* (Páriz Pápai); eredetileg pedig a *kopor*, *koporja* — *radit*, *fricat* gyöki értelménél fogva, mely alatt ezen jelentéssel már Kresznerics veszi, szinte azon *ravatal*, *rovás*, *ravás* — *radit* értelmet adja. mi mellett még az alkalmazott *koporit*, *koporitja* — *occupat*, *usurpat*, *corradit* (Moln. Alb.) értelmei is fenforoghatnak, ekkép jellemezve a holttetem szekrényét, hamvvedrét. eredetileg kétségtelenül a mai *tumba* értelmével nem állhatott, midőn a halott ily zárt szekrény nélkül *szánon*, *zselyén*, sz. *Mihály lován*, talán nyereg alakú eszközben vitetett s kitétetett a máglyára, s legfeljebb jelenthet ekkor az eszközt, melyben az össze *koporított* csontok s hamv a sírba tétettek? s e szerint leg-többnyire e nélkül is, az így koporsóul alakított ravatalt vagy sirt; mit ismét pogány sírjaink vizsgálata fog csak bizonyosabban kimutathatni.

¹⁾ dem achermann sagte stille beisetzung im engem hause zu; wer das korn in die erde grub, dem muste geziemen auch selbst in die erde versenkt zu sein, mond Grimm.

A tárgyaltak, mint *sir*, *hant*, *halom*, *domb* már saját értelmöknél fogva azon sajátlagi föld alkotmányt jelelik, mely nem a kiásott földben, de a *földszin felett* alakított, a leégett máglya, az elégett test hamvai fölébe emelkedett, vagy melynek elkészített üregébe a test tététt, mint azt az érdi hún sirhalmok mutatják. ellenben a skytha királyi temetésről adatok Herodotosnál, valamint a hún temetésről Jornandesnál s különösen a kúnról is Joinvillenél (l. f.) még e felől tudják, hogy mély gödör, verem ásott a földbe, mely felett azután a halom — tumulus a körakással emelkedik. mind a mellett a feltűnő halomnál fogva a név ennél is csak az előbbiekkal azonos lesz; a *sirgödör* és *verem* csak későbbi, a mai *földbe leásott sirokra* alkalmazható, ámbár gondolható, hogy közönségesen a pogánykorban is csak ez lehetett, a nagyobbszerű, több munkát s fáradtságot igénylő sirhalmok s dombok mellett, a temetés mindennapi módja; s a *verem* szó is, mint régi név, erre nézve így áll már; legalább keresztyén korunk első időszakából már előjön legrégibb nyelvemlékünkben, a halotti beszéd classicus helyén, mely-lyel már végezem: isa! es num igg ember mulchotia ez vermut. ysa! mend ozchuz iarov vogmuc!

A D A L É K O K.

(Fótolok még itt néhány a leírás közt feledett, s e mű nyomtatása közt szaporodott gyűjteményeimből, valamint más iratokból felmerült adatokat, utalva az illető lap- és sorszámba).

XXV lap 37 sor. kiegészítendő: sagen und erzählungen. Berlin. 1851.

XXVIII l. 4 s. szíves köszönettel tartozom még *Lugossy József, Szabó Károly, Révész Imre, Deák J., Furdek F. és Debreceni J.* közleményeikért, kik ezek nyomtatása alatt becses jegyzeteikkel és monda st. gyűjteményekkel adalékaimat gyarapíták. az utóbbiakból felmerülő több nevezetes adatot itt már nem használhatok, közülök az újabb nyomok terjedelmeseb külön vizsgálatot kívánnának, minek itt már helye nem lehet. a többivel, mint érdekes variánsokkal csak a már felhozott adatok szaporodnának; miért közülök csupán erősítésül veszek fel az illető helyek gyengébb nyomaihoz egy és más fel-
tűnőbbet.

XXXI l. 10 s. későn veszem már szinte *Castrén* várva várt finn mythológiáját: *vorlesungen üb. d. finnische mythologie, im auftrage d. k. akadem. d. wissensch. aus d. schwedischen übertrag. u. m. anmerkungen begleitet. v. A. Schiefner. St. Petersburg 1853* (a német könyvkereskedésbe csak 1854 husvéti vásárral jött); mit azért az illető helyeken nem használhattam. egyébkint a mű is nem az, mit sajátlag a legnagyobb finnistától vártunk. *Castrén* kitűnő tudományos pályáját a finn mythologia tanulmányozásával s feldolgozásával kezdé meg, első vizsgálatai azonban terjedtebb nyelvészeti és ethnographiai, hosszú utazásokkal összekötött vizsgálatokra tértek, melyeknek csupán teljes befejezésével volt szándoka egy kimerítő finn mythológiát adni. — az mit most tőle veszünk, csak 1851-ben tartott egyetemi tanári mythologiai felolvasásai-
ból áll, melyeket ő maga a közönségnek nem szánt, s így sem végezhetett be, a kiadott töredék végső részét is már halálos betegségében ágyában rajzonnal irogatván össze, míg a többinek fonalát életével együtt a halál megszakasztá, az általa egykor megállapítandó finn mythologia örökös s a magyarnak nem kevés kárára. az elmondott okoknál fogva belőle ez adalékokba is csak keveset szedhettem fel.

Finn-est külföldimhez veendőik még szinte a helyén felemlíteni feledett következő művek: *verhandlungen d. gelehrten estnischen gesellsch. Dorpat. 1840—44 3 köt. és: ehstnische volkslieder urschrift u. übersetzt. v. Neus. herausg. v. d. ehstländischen litter. gesellsch. Reval 1850.*

XXXIV l. végéhez. kifeleltem a *magy. mythológiának irodalmában* külföldi íróját a jeles *Monet* megemliteni: *Creuzer symbolik u. mythol. fortgesetzt v. Mone 5 th. geschichte d. heidenthums in nördl. Europa 1. th. finn. slav. skand. völk. Leipz. u. Darmstadt 1822*, mit azonban munkálatomban, a hol csak kellett s lehetett, használtam s idéztem.

Mone, Creuzer általános mythologiai műve folytatásában a magyar pogány vallást is vázolta; természetesen a kevés és egyoldalú adatok nyomán, melyek egy pár krónikai példányunkból belátására voltak, de melyeket szinte csak kevéssé tudott méltatni, a tárgyon szinte mit sem lendített. Sőt a finn-magyar rokonság kérdésének akkori félszeg ismereténél fogva, és a finn mythológiának is tárgyalásában annak későbbi shamanismusi jelensége fonák felfogásából kiindulva, a felületes vizsgálatban nagyobbára csak ezen jelenség nyomait vélte itt és ott egyiránt észreveendőnek. s e szerint a magyar s finn vallás alapjaul a varázst, bűbájt tartá. Nálánál azért még mellékesen is több szolgálatot tett mythológiáknak *Grimm*, mint helyén említém, a mennyire mythológiájában (értsd felhozásánál a XXIX lapon 28 sorban, a *második kiadást*) és egyéb vizsgálataiban a felhozott hasonlatokba itt ott a magyart is beszőtte.

-
- 3 lap, jegyzetb. 6 sor. Castrén (179, 212) ezt szinte Fuchs után ismételve s kérdésbe véve említvén, *ischta*-nak írja, mi még közelebb állana isten szavunkhoz. hasonlóan felhozza (24) a jénissei-ostjakoknál az *es* = isten s ég nevét, a mongoloknál is (2) *itoga* v. *itugen* a legfőbb isten és (183) *esän* isteni őrszellem neve volna. u. o. (186) a pogány tatároknál a mindenséget betöltő szellemek neve *yzut*, mi véleményem szerint a perzsa *izet*-del azonos lesz.
- 6 l. 5 s. Castrén (27) az *ukkot* egyenesen a magyar *agg*-hoz tartja, azonosan a többi török nyelvekeni *aga*-val is, míg *ük* v. *uk* szavunkat nem látszik ismerni; különös, hogy míg nálunk az általános *agg* mellett egy nő *ük* = avia áll, addig a finnben megfordítva, a férfiu *uk* v. *ukko* mellett *akka* = avia jó elő öreg nő neveül.
- 9 l. 18 s. Balassa (id. kiad. 61): isten . . a nagy kék égből, — mint *királyi székéből* — látod mit mivel minden.
- 23 l. 14 s. néhol elől jelenkeznek, mint *Urcun* = *úr* kün v. kün *úr*? *Urcund* = *úr* Kund v. Kund = *úr* (Anon. 49, 50, 54, 57); a székely pog. krónikáb. *Opour* = apa *úr*, *Somborurius* = Zsombor *úr*.
- 30 l. 1 s. Balassa (i. h. 64): *fene ette* sebemet. Rimay (207): *fene ölte* sebemet. Balassa s Rimay vers. függ. (289): *fenét megfojtani*.
- 30 l. jegyzetb. 3 s. hasonlóan a finnben, Rosenbom (fama magiae fennis attrib. 3) szerint: omnes morbi vehementiores spirituum superiorum vi enati credebantur.
- 30 l. 16 s. lásd ide mi a 388 lapon a pokol *fene kutyájáról* s az alvilági istenségekről előjő.
- 33 l. 22 s. hasonlólt vélek a finnben is Ticklén (termini med. in l. fennica 11) adata nyomán: repertinus morbus *Kohtaus noijan nuoli*, lennos tauli, *apoplezia*, a gutaütés tehát szinte egy istenség nyilazása volna?
- 40 l. 1 Jegyzet 2 s. Erman (reise um d. erde 1. 677—80) szerint az ostjakoknál is egy isteni lény neve *Örtik*, mit már ő egyenesen a magyar ördöghöz tart, ámbár ezen örtik egy jó szellemnek s a fő istenség *Toruim* (*Tuurum*, talán teremő?) kedvencének tartatik, ki azért hatalmas közbenjáró minden ügyekben az istenség előtt, alakja különös bálványképekben állittatik elő, képe fára alkalmazott vas lemezből alakittatik, láb nélkül, mellképkint alakított teste szőrrel kitömött zsák, melyre kezeket posztóujjakból varnak, rá posztó ruhát öltenek, elébe egy asztalra fegyvereket, kardokat és lándzsákat tesznek. Castrén (216) ugyan utazásában a névre sehol sem jött, de kétségbe azért nem vonja s a magyar ördögeli hasonlatosságát is felveszi, véleményezvén, hogy a magyar rosz ördög a jó örtik ellenében ezen színezetét, mint pogány istenség, már a keresztyén nézetben kapta.
- 45 l. lásd a *hopciherhez* az ördög *hopp* nevét a boszorkánypörökben a 420-dik lapon.

- 45 I. ezen *dromó*, mit e helyt csak gyengén voltam képes véleményezni, teljesen erősül boszorkánypöreinkből, mint az ördög sajátságos neve (l. 420 lap), sőt ezenkívül a népmesében is előjön; Debreceni közléséből gyűjteményemben nevezetesen szól egy monda a Hüvej-píci = hüvők kalandjai közt, mikép az szinte a pokolba behatva, hasonlóan a pokolba járó hősökhöz, ott Drumót a főördögöt legyőzi, s ez kénytelen neki kocsikerekül szolgálni (l. a boszork. kerekalakját is 429). Kacsay egyébkint szinte tudósít, hogy a néphit több helyt drumót, mint főördögöt ismeri, és szegedi tájszó szerint drumónak nevezetnek a hajóktól csomója, melyhez a hajóvontató lovak hámja köttetik. A tungusoknál Georgi (beschr. nat. d. russ. 269) szerint az ördög *Doroki*-nak nevezetik. Castrénál (185) a tungusok Buni nevű rosz szellemei legfőbbike a földi szellemek közt *Dorokdi* v. *Kongdarokdi*.
- 46 l. 29 s. Balassa és Rimay versei függ. (i. h. 326): *ördög . . . mint rút dög*.
- 47 l. 32 s. felsőbányai boszorkánypörb. (1731) a vád, hogy gyermekeit a szitokkal illette: „az ördögök a fák tetején hordozzák, szaggassák szétyel őket.” lásd a manóról (28 l.) „harcolja (hurcolja?) a manó a cserfák tetején.” a boszorkányok is fák tetejében ülve l. al.
- 51 l. 1 s. Kemény János autobiogr. (Rumy mon. 2 185): „Rátkán magy. országban egy ember házában lakott néhány esztendeig egy ördög, ki csak hogy nem láttatott ugyan, de szavait hallották, és sok csintalansági láttattak. akkorban eltávozván néhány napok alatt, s azután ismét magát előbbi szokása szerint megjelentvén, kérdéselt hol járt legyen? azt felelte: im az erdélyiek gyűlésére mentem vala én is, kevésbe mulék, végbe nem vihetém, hogy egy mást le nem vágák.”
- 51 l. 40 s. Báthory Gábor bucsuztatója (u. muz. 3. 94): *ördög külkeji*.
- 53 l. 28 s. I. a regét Moln. Albertnek ördögeli szövetségéről (Szilágyi Ist. u. muz. 3. 572): . . Molnár Albert . . . végtére annyira jutván, — ördögtől is megcsalván, — *vérrel tölt kézírás pénzért*, u. o. említ Szilágyi: Hatvani debreceni és Bisterfeld fejevári tanárok ördögeli cimboraságáról fenlétéző hasonló regéket.
- 55 l. 41 s. I. a regét is Mátyás királyról (458 lapon), mint *vitetik az ördögök által* Konstantinápolyból Budára.
- 56 l. 25 s. Révész Imre figyelmeztet még a helynevekre: *Ördögös halom* H. M.-Vásárhely. *Ördögös hegy*: legelő határreész P. Ladányb. Szabolcsb. *Ördögös*: völgy Losonc. *Ördög-égető lapanyag*: B.-Ujvárosn. Szabolcsb.
- 58 l. 28 s. Báthory Gáb. bucsuztatójáb. (u. muz. 3. 93): *tunderhoz hasonló partolkodó orszagh*.
- 62 l. a jegyzet végéhez. Toldy (magy. k. tört. 854 pesti nap. 7. sz.) ez alatt megjelent előadásából látom, hogy szerzőjét Görgei Albertnek írja, s a szerzeményt a 16 század termékei közt hozza elő; ő is cáfolja az általam már visszautasított nézetet: mintha a rege Dacia meghódítását példázná. mondja, hogy ezt „Benkő is feljegyezt Transsilvániájában”; innét jött volna tehát a Denis készítette Széchényi catalogusba? (1799, Transsilvania 1778), Toldy mondata azonban még egy Benkő előtti kútfőt feltételez. Ellenben Toldy: *Ilona* név alatti példányait is ismerné, én csupán „*Argilus* (Argirus helyett) nevű királyfi” st. címűeket, Ilona névnek sehol sem említésével, mely név alatt, mint mondom, ismét egyedül, többnyire az idegen Argirus és Argilus név nélkül ismerik gyűjteményemben számos s ezek közt amaz Argirusitól egészen eltérő népmondai variánsok is.
- 63 l. 32 s. lásd ide a Biharbani Telegd melletti Tündérvárróli, és a Félégyháza melletti erdőbeni tündérlakokróli közlött regéket 489 és 493 lapon.
- 63 l. 42 s. előbb már szinte így magyarázva Szvorényitól 847. akad. ért. 254.
- 66 l. 10 s. ide pótolom a 445 lapon közlött rege tündérregei jelentését, mint a *cifra asszony* szép de bús éneke estvéknél hallható, hasonlóan mint ezt az eltűnt, elátkozott féekről regék tudják. Hasonlón ama boldog tündérek: (444 és 445) *szép asszony*, *boldog asszony* és (539) *kedves asszony* nevei is itt még pótolandók.

- 68 l. 18 s. a regékből is kiegészíthetők e vonások; az erdélyi tündérregék már érintvék elől a helyen (66), a Tündérvári tündér (489) így követeli minden héten áldozatát. Tata mellett egy szemi lyuk nevű barlangról, melyben állat s ember csontok előjöttek, a rege, hogy benne egy boszorkány lakott, ki az embereket magához csábította s azokat megölte.
- 90 l. 20. s. gyűjteményemb. egy különös tündérrege, melynek eredetiségét sokáig kétségbe vettem, de mi iránt gyanúm mindinkább oszlik, még a nevezetes tündérneveket s velük összekötött jellemző tündéri tulajdonságokat tudja: *Büvellő*, ki bűvös kenőcsöket tud készíteni, (mi hasonló volna amaz a hagyományos feljegyzés által tanusított Rasdi — Varázsolóhoz). *Gillike* érti a madarak szavát (a vonás teljesen talál egy ily tündéri s hősi félisteni tulajdonságra nézve; a név a gerlice, gelle, gilli volna?). *Füvellő*, ki a füveket ismeri (l. XIII és XIV a herbaria és venetica fives magy. boszorkány nevet). *Szemőke*, kinek olyan tüköre van, melyből mindent meglát (mi a mesében gyakori vonás ismét l. XIII). *Szúvellő*, ki a szíveket ismeri (talán a boszorkányi szívújással is összefügg l. XIV). *Illangó*, varázs tűszőjével, um. egyszerre 7 mértföldre illan (a tündéri légben járási tulajdon általában). Ezek ellenében u. o. a roszt tündérek nevei: *Zuzmara*, *Zivalar* (a szélvész gerjesztéstől). *Harkánya* (mi az érintett s még lejjebb tárgyalt Harkával találkozónak). *Szipirtó* banya, *Rinya*. mindezeknek ismét királynéjok itt is *Tündér Ilona*.
- 92 l. *Deli-bábhöz*, az előbbi adalékban említett monda a *delibáb anyjának* a *Sivatag* tündért nevezi; a tündérkirály által ragadtatik el anyjától, s őriztetik tündérvárában, mire a hős kiszabadítja; ő is azután a menekvő üldözöttet tengerrel veszi körül, hogy megmentse üldözöttét.
- 95 l. 12 s. tudják teljesen más azóta előkerült variánsok gyűjteményemben. szépen egyben, hol szinte a *hattyú* alakok helyett három *galamb* jó elő, s a királyfi a letett szárnyat ragadja el; mire a királyfi hadba men az elzárt szárnyakat még egyszer megakarja próbálni tündér neje, a királyanya ellenzi: „kinőttél te már abból leányom, kicsi volna az neked”; de alig hogy felkötötte, a nyílt ablakon, mint galamb röpült tova, utasítva férjét keresésére.
- 96 l. 1. s. Karcsey figyelmeztet engem a Szeged melletti *Ballagi tó* és *Boszorkány sziget* közti *Hattyas legelő*ről Dugonics Etelkájába beszótt regére, mikép ott Árpád Lehellé vadászott volna hattyúkra, s a lelőtt hattyúkért küldött inasának, ki a helyt befűlt, „ballagj” kiáltással nögalásától vette volna a hely nevét; mi annyira figyelmet érdemel, hogy az Szegeden ma mint köz rege szállong; most valószínűleg ugyan Dugonics Etelkája nyomán, ki ilyeneket nagyobbára költött; de lehet, hogy ezt már ő is talán egy szegedi néprege nyomán vette fel.
- 96 l. 30 s. mohón kapok még itt az adaton is, melyet történeti irodalmunk legmélyebb ismerője gr. Kemény József (u. muz. 4. 450) minap a történelem kritikája pelengérére állított a következő könyvből: „historische beschreib. d. kleinen wunde welt, welche liegt in den kaiserth. königreich. u. länd. als: Turkey, Ungern, Polen st. beschrieben wie auch durch gereist v. Jacob Josten sprachmeister v. Amsterdam st. Lübeck 1652. hol a 11 §. ez olvasható: hernach reisete ich auff der andern seite lengst der Donaw nach der grentzen Ungern zu, in ein land mit namen Sibenbürgen, durch selbiges land laufft viel wassers, . . . und in dem wasser am land siehet man *wasser menschen, halb fisch und halb fleisch, sitzend bis ins mittel im wasser*, und sie schlagen mit den händen zusammen, auff dem wasser, da die reisende leit für erschrecken, und wann sie menschen sehen, tauchen sie sich geschwind unter, und man kann sich so geschwinde nicht umbsehen, sitzen sie wieder an dem lande, und bei nacht reist man nicht gern denselben weg, aber die Ungern, welche im lande bürtig, sagen, dass wann jemandt eine sackel von pich gemacht in der hand hat, dieselbige menschen aus dem wasser nicht dürfen kommen. látni való, hogy itt egy nevezetes néphitbeli feljegyzéssel van dolgunk, minőknek hason leírásokban — melyek azért nem csupán bibliographiai beccsel bírnak — megvan becsük; a magyar mythologia bizonyára több hálával tartozik értük, mint minővel a történet fogott volna, ha helyébe egy

- közönséges statisztikai, földleírasi st. máshonnan is már e korszakból eléggé ismeretes adatot közöl. A víziszellemelekről hitre általánosan tanúsító ezen leírásból feltűnő egy pár még nevezetes külön vonást alább is igénybe fogok venni.
- 96 l. 30 s. szépen, de nem tudom hüven-e? népies eredetiséggel vagy már költött vonásokkal beszéli-e egy rege gyűjteményemben: hogy az alföldi síkságon a *Tengerkirály* lakott, de a *Heggyóriások* addig küzdöttek vele, míg el nem kergették, itt maradt azonban általuk megszeretett *hét tündér leánya*: a *Duna*, *Tisza*, *Számos*, *Maros*, *Dráva*, *Száva*, *Körös*.
- 97 l. jegyz. 7 s. ezen *karbunkulusokról* egyébkint is élénk regék szállongnak Szepesben, mint Lindtner népies regéjéből látom: *der karfunkelthurm oder teikels suhn von schloss*. Lőcse. 1854.
- 97 l. 38 s. Szabó Kár. közli velem a regét, hogy a késmárki Tököly-féle vár romjaiban lakó tündér minden évben pünkösöd hajnalán megjelenik, és kisöpöri az úgy nevezett magyar kút környékét. (egy forrás neve, mely rá az ottani magyar tanulóktól ragadt, kik közt a rege elterjedt volt).
- 98 l. 2 s. az idézet hibás, nem 130, de 122, és nem a Lugossy-szombatos codexben, de Lugossy egy régi vegyes magyar kéziratában jó elő, e szerint igazítandó az ennek többszöri idézésénél fenforgó hiba.
- 98 l. 15 s. Karcsey figyelmeztet Csallóközből *Csöllesztő*, *Csilisztő* (Vác mellett is egy *Cselőte* sziget) helynevekre, s véli nem forog-e fen a *Süllyesztő* (süllyesztő) értelem; ha fenforogna, mindenesetre nekem igen nevezetesen jelenkéznék, miután az azon fulasztó, vízbe ragadó tündérek tulajdonságát kifejezve, arra vezetne, hogy azok sajátlagi neve lehetett volna a *Süllyő*, *Söllő*, *Sellő*? mit a sellő szó értelme a víz sebes folyású helyeit jelentve, — hol tehát különösen az elsüllyedés és vízbefulásnak helye lehet, s hol különösen ezen fulasztó vízi tündérek laknak — teljesen erősítene; s nyilván az idézett nyelvemlékben is, mely a verset fentartá, a sellők ártalmas tulajdonsággal jellemezvők.
- 99 l. 10 s. teljesen erősül ezen *fél haltest*-ről képzet a vízi embereknel a 96 lap 30 sorhoz előbb közölt nevezetes adat által.
- 101 l. 9 s. Szabó Károly tudósít Körös-Tárcsán is fenforgó ezen néphitről, hogy a Körösben a víz fenékén pompás palotában lakik a *vízi ember*, kit *feketének s görbe körmünek* mondanak; a Körösbe fúló gyermekeket a néphit szerint szinte a vízi ember húzza be.
- 102 l. 10 s. megfordítva: Oegir neje Ran.
- 106 l. 5 s. lásd ide a 47 laphoz adalékot a *fák tetején ülő manó és ördög*ről.
- 108 l. 40 s. Lugossy értesít, hogy a magyar bányász helyeken, mint például Felsőbányán a bányaszellemei „*bányapásztoroknak*” nevezetnek.
- 109 l. 10 s. hasonló rege felhozva Nagybányáról (l. a XVIII cikket) az ungarischer simplicissimus (190) nevezetes adata nyomán. (e sok tekintetben nevezetes könyvet idézetimben az 1669-dik utáni Seiz általi újabb kiadás szerint hozom fel).
- 109 l. 13 s. lásd erről Selmecbánya kincsszellemeiről közlésemet a zschr. f. myth. 1. 268, mikép a bányát elsüllyesztő kincsszellem torzalakja a bányát elzáró kőbe lenyomult; mi által majdan az aranydús bányára rá lehet találni.
- 110 l. 13 s. hasonló rege a Békésbeni Csuda balai pusztán álló Tereh halomról (Szabó Károly által Szakál L. szívességéből), mikép egy gulyás kölykes ebe vezeti a pásztort a Tereh halom üregébeni kincse, hol a *kincsszellem* szinte *öreg ember* képében jó elő.
- 114 l. 6 s. az itt közölt nevek és vonások a *hüvők*ről és *tilinkó*król számos azóta szedett mondákban erősülnek, ámbár általában inkább már csak ama furfangos bohóci szerep bennök a fővonás; így jó elő már Tilinkó névvel a bohóc a „mindenkor nevető Democritusban.” a nevekre nézve variánsok is előjönnek, így a hüvők: *hüvej pici*, a Tilinkó ismét *Filinkó* is, azon Babszem, Bors, Máknymák névhez azonos értelműkint áll megint a *Bakarasznai* s e mellett egy *Bakonyszegi* nevű ily alak is. Nevezetesebb még mit nekem Lugossy megjegyez,

hogy e bohós alak nő személyben is előjő, s neve az, úgy mond, csangó és székely befolyásnak múlt időkből igen kitett Felsőbányán közönségesen *Csicsó Mária*.

- 116 I. 27 s. az óriás ezen *hegyalakító* tulajdonságát nevezetesen jellemzik a mondai variánsokból azóta előttem felmerült jellemző nevek, mint: *Heggyforgató*, egy másikban *Heggyhántó*, egy harmadikban *Heggygörgető*. Különös óriási neveket akar tudni, az adalékokban a 90 laphoz már itt érdekelt rege, mely a tündéreket is ily sajátos nevekkel tudná; a benne felmerülő nevezetes óriási nevek: *Vasrágó*, *Bércrepestő*, *Romboló*, *Földrázó*, *Sziklavető*, *Tűzokádó*, *Robogó*. rájuk nézve is, valamint a fentebbi tündéri appellatívumokat illetőleg, el akarom várni még máshonnan is erősülendnek.
- 116 I. 35 s. lásd ide az erdélyi havasok egyik csúcsa *Emberfő* nevét, Bethlen Ján. rerum Transylvan. libr. (bécsi kiad. 2. 64, amsterod. 232): *sub radice alpis Emberfő dictae*, iuxta pagum Negerfalva. mihez nekem b. Mednyánszky Dénes megjegyzi a Montblanc ormai: *Tete de geant*, *col de geant* ide vágó neveit. Bartholomaeidesnél (Göm. 29) a gömöri hegységek közt szláv nével: *Cslovecsja hlava* = *emberfő*.
- 125 I. 11 s. Akasztó helység határában K Körös felé *Tatárhányás* nevű domb, mint már Ráth K. (u. muz. 3. 640) véleményezi „bizonyosan történeti emléket rejt nevében.”
- 128 I. 4 s. Révész Imre figyelmeztet a helynevekre is: *Óriás erdeje*. K. Marja Biharb. *Óriás kútja* B. Újváros Szabolcsb.
- 131 I. 39 s. Csikszékb. *Tatárhágó* és *Tatárka hegy* l. Benkő Csik Gyergyó és Kászon leírása 18.
- 137 I. 32 s. lejjebb a 234 lapon a tátosnál adott 3-dik jegyzetb. szinte még ide is pótolom a Tacitusból (an. 12. 13.) felmerült adat helyét, hol az az assyriai Herculesnek (mint ő nevezi) Ninos melletti Sambulos hegyen szentelt helyről szól, melyen ezen istenség tisztelőit lovak tartattak, s azok az isten kijelentése szerint bizonyos időben nyilakkal ellátva szabadon bocsájtattak az erdőségbe, hol az isten rajtok vadászván, miután nyilak nélkül visszaérnek, az istenség papjai kimennek s az általa elejtett vadakat felszedik. A helyben már az istennek szentelt mének mellett feltűnő a rege egy vadász assyriai istenségről; miért nekem ezen, a római író által a classicus írók szokása szerint saját megfelelő istensége nevével Herculesnek nevezett istenség a vadásznak jellemzett Nimróddal azonosnak jelenkezik, ki valamint a bibliában ekkép, mint vadász és város alkotó, uralkodó, hódító hős jellemeztetik, a szerint az assyriai mythosban is azonosulva Ninossal, mint Ninive építője, s a ninivei kiásott emlékeken mint vadász nyilakkal s kutyával állítatik elő (l. Sepp heident. 1. 369). Ámbár másrészt tudom, hogy az újabb archaeologok, mint például Raoul-Rochette (memoire sur l' Hercule Assyrien et Phenicien etc.), ezen assyriai Herculest Sandonnak tartják, de semmivel sem több bizonyossággal, mint én Nimródnak !). Figyel-

1) ezen véleményemet, midőn iratom f. idézett helyének (tátos 234 lap) a pesti naplóban (1254 sz.) minap megjelent mutatványában szinte kifejeztem, Hunfalvy J. szíves volt figyelembe venni, mint azt épen most az u. muz. 4. 588 lapjánál időszaki sajtó szemlélésében látom; megjegyezvén rá, hogy „bár micsoda hős vagy istenséget értett Tacitus a Hercules név alatt, annyi bizonyos, hogy Ninosz v. Nimródot nem érthette.” ezen állítása erősítésül, vagy véleménye keletkezése forrásul, a mint kiveszem, Schwenneknek (myth. 4. 220) Ninoszt névnyomozó magyarázata szolgálja (mert Gumpach felhozott helye csak Nimródnak Ninossal azonososságra szólana, mint történeti személyre). Eltekintve egyébként attól, hogy Schwenck tárgyunkban a szaktudósoknál a legkétségteljes tekintély (terjedelmes, de egyoldalú, nagyobbára minden kritikai kelleket nélkülöző, önkényes névmagyarázatokban s túlzó mythosphiákból tévelygő művét magam is alig mertem egy két helyt idézni), még is könnyen megengedem, hogy állításom is kétes, » véleményem szerint is azok egyike, melyekre mint annyi más homályos mythologiai névre s hasonlatra nézve még mindig *sub iudice lis est* és mindenha lesz is; miért már magam utaltam Raoul-Rochette Sandonnali magyarázatára (s mint mások, a Hunfalvytól is idézett Rawlinson szerint, Divan v. Dimannak is tartják, mi azonban Sandonnál azonos volna ismét), s csupán ezen Sandon ellenében vélem hasonló bizonyossággal Nimródnak állíthatni. Sepp (1. 269) például hasonlóan állítja össze Nimródot, Herculest, Oriont, mint ily mythosi vadász alakokat st. Megjegyzésem tehát csak annyi, hogy valamint állításomat kétségtelen bizonyosságnak nem tartom, s egyszerű véleményüncél feljebb nem emelem, úgy legkevésbé sem tarthatom „bizonyosnak” az ellenében felhozottat. — Egyébként csak közszóval tartozom a figyelemért, mi által úgy is az előszóban (IX) kifejezett óhajtam teljesül. e gyenge első kísérlet csak is úgy várhat

meztetnem sem kell egyébkint, hogy valamint az ős keleti Nimródí regéknek, úgy a közép-kori krónikásoknál Nimródíróli vonásoknak bővebb összeszedése Nemerénk tekintetéből nem kis érdekel fog birni; legelől azonban természetesen még a saját Nemerénkrőlí kellend felszedni, valjon mit mindent mást tudhat még róla a székely föld; s valjon csak ez egyedül-e?

144 l. 2 s. Pesthi (fab. 64): *hews* = vir fortis.

150 l. jegyz. 3 s. lásd már Cornidestől is (vind. 351) egy más emlékből kiadva, s a besenyő themák neveivel is összehozva.

158 l. jegyz. 4 s. Báthory Gábor bucsuztatójában (u. muz. 3. 94) szépen jó elő az álmkép:
jouendolt wolt nekem akor almom
sas kesellő fejemre lasd melij hamar sallion
ket szarmaual uernem engem letagollion
uilagos ket szem kormeuel ki rugion.

161 l. 11 s. a finnben is *emä* = *anya*, s különösen a mythosi személyesítéseknel is, mint *veden emä* = *víznek anyja*. e mellett *imen* = *emik*, *imevä lapsi* = *csecs-emő*. l. Hunfalvy 853 akad. ért. 451—2, hol a magyar szó formái s jelentései s bővebben kimutatvák.

173 l. a 2 jegyzet utolsó sor. Nekem sükerült még néhány töredéket a Toldi-mondából a nép ajkáról is felszedetni (gy. 319), bennük azonban csak a feljegyzésekből ismeretes vonások jelenkeznek, hanem még népszerűbben; szerintük is Mátyás korában és udvarában szerepel, de különösen népiesen felfogva, hogy a Mátyás udvarabani sok olasznak mily ellensége, kik itt egyedüli irigyei; hős tettei máskép a törökkökkel küzdeésekben állanak, kiket megaláz st. különösb hős-hitregi vonás azonban mindezekben elő nem jó.

177 l. 22 s. lásd közlésemet zschr. f. mythologie 1. 269; hasonló tudósít az ungarisch. simplicis. (121) a hassai székes egyház építéséről regében, mikép vetekeedik három király, hogy a ki legmagasabban felveti kelevézét vagy egy vasgolyóbcist, annak neve szerint neveztessek az egyház; a templomon látható szobrok egyike, ezen király alakja volna, ki legmagasbra veté fel, de az által karját kitörte, s így kar nélkül képezve állana a láncon függő vas golyóbicsesal; a regében ismét azon ős előkíri óriási építésrőlí képzet is fenforog. ekkép írja szinte Lőcséről (87): in der kirch wird ein grosser knieapfel und ein zahn, einer mannsfaust gross, aufgehängt gewiesen; man will sagen, dass dieses riesengebein sein sollen. A simplex kiadója Seiz (212) megjegyzi, hogy még 1804-ben a posoni városház kapuja felett is *óriás állcsontjának* tartott elefánt csont volt kifüggesztve. De így már ismét egy előbb tárgyalni nevezetes hősünkről is *Bátor Opos* v. *Vidról*, hogy az ecsedi lap sárkányát megölven, cimerében három sárkány fogat a sárkány képével körülveve viselt, és Rákócy (memoir. 5. 280) tudósítása szerint az ecsedi vár ritkaságai között tartatott *csákánya is, melylyel a sárkányt agyonöltötte* (l. ungr. mag. is 4. 256).

199 l. 16 s. Szabó K. értesít: „a mennykő által gyuladt tüzet a nép egyedül tejjel, és vízzel nem hiszi olthatónak.”

200 l. 33 s. lásd, miről itt megfedekeztem, a *tulbout* teljesen megmagyarázva Cornidesnél vind. An. 303, különösen Farkas Andr. 1538 Krakóban kijött költeménye nyomán, melynek magyarázatában, mintha még hagyományos tudat jelenkeznek; közel áll egyébkint, hogy a vízpartokon ily átmenetnél a tulbura leőlött s megnyüzött lovak, mint Farkas mondja, szinte azon ritu pagánismo a víznek adott loáldozat is valának egyszerűsind, minő loáldozatokról a víznek tiszteletére a perzsa (l. 105) st. adatok még élénken szólnak.

megeősödést az egészben s egyes részben, ha mindenki elmondja illető részéhez a mit tud. Egyébkint szabad legyen e mellett mellékesen is figyelmeztetnem, hogy az mire nézve e tekintetben súlyt helyezek, nem ily mellékes párhuzamos jegyzetekben áll, — ha bár oly érdekesek is mint ez itt Nemerénknél fogva, — melyeket én még is többé vagy kevésbé adiaphorosnak tekintek, s melyekhez úgy is akármely mythologiai kézi könyvből mindenki épen egyéni olvasmányai szerinti látköréhez képest, terjedelmes véleményezéseket könnyű módon de kétes becsesél összevissza hordhat; de abban, hogy ez a magyar mythologia lényegét érje különösen, miben úgy is akár mennyi igazítandó és pótolandó marad.

- 2 I. 2 s. hasonlóan már Galeotusnál is d. dict et fact. Mat. 6.
1. 35 s. Os vallásunk *vízitiszteletéről* nevezetes adata figyelmeztet Szabó Károly a pog. székely krónika (278) e helyein: *introducitur religio christiana filius Uopoleti ὁποπολιτῆρος (= vízitisztelet)* in valle Soosmező profligator. és (u. o.): *at non multo post rabonbano minor Gyula, Almos ὁδροκαστοκίος (= vízimádó)* deficiente a religione christiana. a két szó első részében nyilván a ὁδωρ = víz forog fen, míg az első összetételében Szabó a τῶ = *tisztelem*, a másodikban az ἐντὶ = *ima* (innen ἐντὶ ἑστίας adiect. szokatlanul a lat. domus és domesticus formájára képezve) szavakat s értelmeiket keresi, melyek hasonlóan elferdítvők, mint a többi benne előjövő, a görög feljegyzésekből (l. kútf.) ájtott hellen szavak.
- 205 I. 47 s. Szabó Károly tudósít: „*hogy Körös-Tarcsán, mely eredetileg csak halász telep volt, s mintegy 1846-ig a falu régi családjaiból álló halásztestülettel, külön halászbíróval birt, szokásban volt a halászatok alkalmával, melyet a testület egész éven át csak novemb. első napjaiban szokott egyszerre 2—300 halászszal tartani, hogy az új halászt, miután a délig tartó halászatban részt vett, egész öltözetestől együtt a Körösbe meritették, s azután a délig jól megázott hálókötéllel a halászbíró rá ünnepélyesen 25- vagy legalább 12-öt csapatott, melyet egy felfordított ladik hátán kellett kiállania; ezzel fel lett avatva halásznak.*“
- 208 I. 4 s. lásd ehhez a fentebb pótoltt nevezetes adatból is felmerülő ezen hitet a *vízi embe- rek* nézve: *die ungeren . . . sagen, dass wann jemandt eine fackel von pich gemacht in der hand hat, dieselbige menschen aus dem wasser nicht dürfen kommen.* mily jelesen igazolják e néphit is a 207—8 lapon előhozott számos adatok!
- 209 I. jegyz. 10 s. mi már Kézainál is fenforog (ap. 2 de udvorn. Horányi 120): *Jobagines . . . nobiles qui ad regem venientes, terram eis tribuit, de castri terris, ut feuda castri (vár földje)* mire Szirmay is (parab. 33): *quia terras a regibus suis in feudum acceperunt, terrae föld olim feud nomenclaturam a feudo derivarunt, ki tehát megfordítaná s a magyar földet a feud-tól eredtetné!* I. szinte Fejér cod. dip. 10. 6. 116.
- 210 I. 16 s. ide szól-e az, mit minap az u. muzeum (4. 590) időszaki sajtó feletti szemléje az erdélyi hetilap 35 számából kiemel: „*husvétii határkerülés székely földön*“ című magyar népmesei cikk?
- 210 I. 42 s. Szirmayn. (not. t. Zempl. 273) és cod. dip. (9. 3. 219) 1360 okirath. sub arbore piri . . . Thomas et Mich. Chápy discalceatis pedibus *resolutis cingulis*, glebam terrae super capita sua ponendo, ut moris est, super terram iurassent. egy másikb. 1423 (cod. dip. 10. 6. 567): *facta reambulatione in uno eorumdem signorum metalium praefatus Thomas . . . sola sua in persona, discalceatis pedibus, resoluta cingulo et terram super caput suum levante, generaliterque dicendo, prout moris est iurare super terram.* mind a két adatban még különösen felemlítették az *öv feloldása*, mit a corpus iurishani leírás nem tud.
- 212 I. 3 s. Szabó Károly is értesít: „*a haldoklóknak földre tévése, sőt magának a nehéz betegnek földre kívánczossága a Békes megyei magyaroknál is közönséges.*“
- 224 I. jegyz. 7 s. a cod. dip. (10. 6. 120) a sárkányrendi lovag Kappy András cimere leírása, s általában a sárkányrendbeni alakja ung. mag. 2. 115.
- 226 I. 24 s. Révész Imre a helyneveket jegyzi meg nekem: *Sárkányhalom* Csökmő Biharb. hol a csökmői sárkányról egy ismeretes rege fenforogna, mely azonban nincs tudomásomra. *Sárkány*, Szikszón Abaujb. szőlőhegy neve.
- 234 I. 10 s. hős és népnevek is, mint *pars* = ló, *horse*, *hengist*.
- 234 I. 10 s. Oláhnál is (Attila Bonfinis kölni kiad. toldalékáb. 658): *Lofysekel* (lófi-székely), mit hibásan igazít Kollár (Oláh kiadásáb. 196) főfőszékely-re.
- 237 I. 6 s. különösen jó elő a vonás újabb gyűjt. egyikét mondájában, mikép a *tátos lovak selyem rétre járnak legelni*, mi által az őket megleső hős hatalmába jönnek, a megfogott tátos hármás réz, ezüst s arany bűvös kantárt ad a hősnek, melylyel bármi kívánsága teljesül.

- 242 l. 15 s. azóta újabb monda gyűjteményeimből a különös képlet nekem is előkerül, s mi egyik monda a *csuda, bűvös tehénnek* nevezi, s mellette a csuda erejű gyermeket, min hóst hozza fel, addig egy másikban „*csonka tehénnek*” nevezetik az asszony, kinek fia a „*csonka tehén fia*” név alatt, mint hős szerepel az egész mesében, amaz vagyúró, fagörbitő, kőmorzsoló s bakonyszegi személyiségek ellen. a *csonka* és *csuda tehén* név itt valószínűleg azonos, s lehet, hogy még mind a kettő egy már feledett értelméből ezen szavakra torzított harmadik, sajátlagi eredeti s mythosi név helyébe áll, mely e mesés állati képlettel jelezte volt.
- 242 l. 41 s. hibásan csúszott be itt az avar kán esküjére való hivatkozás, a kún esküszokás helyett l. az 545 lapot.
- 243 l. 13 s. Szirmay (parab. 12): *opinantur hungari canem talem rabie non corripendum, qui a praeterfluente quopiam nomen gerit.*
- 243 l. jegyz. 2 s. a magyarban is l. 399 lapon felhozva a nyelvelméleinkben (2. 47) előjövőt: *ut canes non latrent.*
- 244 l. 26 s. lejjebb a XIV és XV cikkben feltűnt nyomoknál fogva figyelemztetek mythosunkban is jelenkező kigyótisztelteti emlékekre. itt csak a regét pótolom, az említett félegyházi monda szerint, hogy az erdőben, mely a tündérek egykori lakának mondatik, gyakran még fehér kigyókat is látni s nyomokban pénzt találhatni, mert csak ott fekszenek le, hol kincs rejlik, melyet idővel felszívna. ezelőtt koronás kigyó királyok is voltak láthatók, kik, um. magukból fújják ki koronájuk drága kőveit, melyet olykor letesznek, és ekkor ellehet ragadni; így történt, hogy a szóban levő helyen is elragadta volt egy ember, de nem volt nyugta élte fogyatáig, addig üldözték és kísérték a „kigyó jobbágyok,” mig visszavették tőle. a hit hasonlóan forog fel mindenütt ¹⁾.
- 246 l. a *kakashoz*. kell-e szebb adat ahhoz, mit pogány korunkból már a *deus ignipotens* kakasról az ekkehardi krónika s a *vita s. Idae* beszél, mikép a magyarok megijednek a szélkakastól, mint élő lénytől, s mikép amaz a szélnél taglalt szélanya, szélkakas, mint különös ily hadjelvies, hitregés alak is jelentkezik a győri regében, — mint a következő, mit velem Lugossy szíves Debrecen városa jegyzőkönyvéből közleni, melyben a jegyző leírván az 1564-diki nagy tűzvészt, a leégett sz. András temploma tornyának tetején állott ércakast, hasonlóan mint egy eleven, éberen minden időben vigyázó ör-lényt, ki midőn a tűz pusztítását tovább jó lélekkel nem nézheté, a toronyról leugorván, magát agyon-ütötte, — egész komolysággal előállítja, bizonyára a néphit szerint, mely mind ezt ör- s tűzvéd kakasában látta, midőn az a tűznek mintegy többé ellen nem állhatott: *eterna et exitialis memoria de incendio trium ordinum in anno presenti (1564): feria secunda proxima a. fest. nat. Mariae gloriosae exorta est flamma et incendium periculosum in platea Burgondia st. eadem similiter ebdomada st. exortum est incendium altera vice, de platea chyapo (csapó) de domo inquilinari Stephani literatj st. multas domos . . . in cinerem redegit, et quod maius inter cetera est, nobilissimi quoque templi divi Andree, et turris*

1) érdekesen tudósít Berlinből levelében b. Mednyánszky Dénes Haxthausen útzó hason kigyókirály koronájáról, melynek története szinte az, mikép meglesetvén a megjelenő kigyókirály, a helyre szíves selyemkendő terített ki, mire a kigyó koronáját letette. az elragadónak lóháton sebesen vágatva kellett menekedni az üldöző kigyó sereg elől. az utazónak egy perzsa főnök nagy összeg pénzt ígért érte, minek egyébként, mint talismannak az oroszok s poroszoknál is nagy a keletje; az embernek tökéletes boldogságára három ily koronával kell bírni, az első erkölcsi tulajdonságokat, a másik földi áldást s gazdagságot, a harmadik örök üdvét eszközöl. Peters berlini egyet. prosector, ki ezt egy társaságban b. M. előtt beszéli, a felvilágosítást adja, hogy neki többször alkalma volt az áruban s egyesek birtokában előjövő ezen tárgyat vizsgálni, s úgy találta, hogy az egyszerűn kifejezetlen malacfog, mely borékjából épen kitűrt s melynél a gyökégek felső részeit a zománcanyag még ki nem töltötte, úgy hogy valósággal rovátkaival kis csont koronát képez. Valjon ez-e a Bethlen Gábor végredeletéből alább idézett kigyó kő, minőnek b. Mednyánszky véli a leírásnál fogva, hogy „tokban van,” mikép ezen kigyó koronák is így viseltetnek, s mint egyszerű serpentín kő nehezen fogott volna tokban tartatni.

tecturae combustae sunt, ex qua turri, et eius pinnaculo, *gallus* ociam aereus, a multis annis istic tam in aestu, quam frigore et ventorum seuissimis flatibus, insomniter, dies ac noctes jejuno stomacho stans, et in omnes partes aduigilans, flammam ignis sufferre non valens, invitus devolare, descendere, et illam suam solitam stationem deserere coactus est, qui gallus tantae cladis commiserescens, ac nimio dolore obmutescens, de pinnaculo desiliendo, collo confracto in terram concidens, et suae vitae propriae quoque non parcens, fidele suum seruicium invitus derelinquendo, misere exspiravit et vitam suam finivit sic.

Szabó Károly is szíves értesíteni, hogy Szepesben Hunfalván két egymással közel eső tornyon álló kakas és tyúkról szinte sajtószerűen mondát említ, de melynek már nyomába nem jöhet, mi összefüggőleg forogna fen Kakas Lomnitztal is, melynek neve tudomásilag Magister *Gallus* = Berzevici *Kokastól*, mint Hunsdorf és Lomnitz egykori urától származik, valamint a Poprád mentébeni tér s rétek Kokasch wiesen neve. talán szepesi szíves barátink még a monda nyomába jövendnek.

246 l. 4. s. régi- s népryelvünkön különös nevei még a gólyának: *eszerag* (Pesthi fab. Calep. magy. Molnár Alb.), *koszta*, *cakó*, *gagó* (Szabó Dáv. Kresznerics).

250 l. utolsó sor. a közlött régi magyar vershez: „*a diófa, kit gyakorta mennyűtő-kő verten vér,*” mely nevezetesen áll a kül néphit is: zeitschr. f. myt. 1. 408 Stöber sag. a. Elsass, találom: nicht nur weil die bäume namentlich die *nussbäume* das elektrische fluidum anziehen, soll man bei einen gewitter nicht unter ihnen schutz suchen, sondern auch weil raben u. krähen u. böse geister sich gern auf ihnen aufhalten. Nevezetes különösen már a thalmudi hely a Jalkut chadaschban fol. 108. col. 2, num. 52, mivel az ördögök um. kilencsen járnak együtt, azért veszélyes a diófa alatt hálai, mert az ördögök szeretnek rajta lakni, miután minden ágán kilenc levél van, s mily különös, hogy még azon diófa koporóval s a diónak a halálról többi képzetekkel összefüggésével is azonosan jó elő a német néphit, zeitschr. f. myt. 1. 444 Meier üb. pflanz. u. kräuter: *unter jedem nussbaum sollen todt wohnen.*

252 l. 37 s. Szvorényinál (847 akad. ért. 244): *szerencsefü, lakatfü v. vérfü*, mely a zárt kinyitja.

254 l. 2. s. ezen *szent János virága* s a 195 lapon említett sz. *Iván fü*, mely a sz. iváni tűzbe vettett, talán azonos a német *johanniskraut* = *hypericum perforatum*mal. a zeitschr. f. myt. 1. 328, Zingerle bäume, kräuter cikkében nevezetes adatokat közöl róla, régibb neve: *herba fuga demonum* volna, s az ördögök s boszorkányok elleni óvszer. ámbár Beythe coluteavali magyarázata szerint egészen eltérő volna: *colutea* L. *blasenbaum* K. és *hypericum* L. *hartheu* K.

264 l. 20 s. ezen egyik legnevezetesebb mondai képletünkhöz azóta ismét egy varianst veszek Lugossy feljegyzéséből, mely lényegben azonos, de nevezetes egy pár eredeti változattal bír. egy király szomorú setét városa felvilágosításaért díjt hirdet: fele birodalmát és szép eladó leányát. a mondahős Mezőszárnya (a névben nyilván elemi, cosmicus jelentés fog fenforogni, talán a szél?) válikozik, s megy a világot keresni st. megütközik a hétfejű sárkánnyal, s réz lova hevedere alul bocsátja ki a *hét csillagot*, hasonlóan megöli a 12 fejűt, s ezüst lova szügyellője alul kibocsátja a *holdat*, végre a 24 fejű sárkány arany lova homlokszíjja alul a *napot* st. de az elszállt csillagzatok nem jutottak a sötét városba, a vasorrú bába a sárkányanya ragadta el őket, most ezt is legyőzi st. nevezetesen jó elő azonban még a vonás is, hogy eleve díjul csak két font aranyat kérvén, azt kényeres pajtásához az ország kovácsához viszi, hogy „addig fútsa mig vissza nem jön,” mi célbul, csak a mese végén kerül elő, minden összefüggés nélkül, hogy azt az öt üldöző vasorrú bába szájába vetteti a kovács által, midőn az öt felfalni akarja. miben azonban én egy külön vonást gyanítok, hasonlóan mint például a kalevalában Ilmarinen az elragadott nap helyébe aranyból fujtat kovácsműhelyében napot, de midőn ez nem akar világítani és melegíteni, kiindul szinte a hős Väinämöinnel a pohjolai Louhi boszorkány ellen, hogy

az elzárt napot megszabadítsák, mi itt talán az ország kovácsa és Mezőszárnyánál is fenforogna, ki szinte előbb fútatattja a kovácsesal az aranyat, mi előtt a napot kereső kalandjára kiindul.

268 l. 16 s. Lugossy figyelmeztet, hogy azt már Szirmay előtt Horváth Ádám hozza elő: „legrövidebb nyári éjszaka.“ Pozsony 1791. 26, honnét már Szirmay vehette.

272 l. 33 s. a hadak útja csillagzatról ezen hagyományt, melynek már becsét s tárgyát kiemelttem a 354 lapon, jelenleg Lugossy szívésségéből itt egész terjedelmében közölhetem:

Hadak útja. Fogyatéknépével hátrált Csaba, hogy az elvesztett hon visszaszerzésére ázsiai rokonival egyesülten térhessen vissza, s Etele szent kardját — mert így hagyá a jóslat — a puszták tengerének habjaiban tisztára mártván, annak bűverejét visszaadja. Erdély véghatárainál örködni hagyja a székelyt, visszakeltében majdan támaszul szolgálódót; elváláskor áldoznak tűz-, víz-, lég- s földnek, s a távozók megesküsznek fenyegető vész idején segítséggel fordulni vissza a világ végéről is. Ám alig haladtak a havas aljáig, már a körül lakó népség felemelkedik a maroknyi székely ellen: de megrendül a föld, megrázkódnak a lenyűk koronái, s hirül adják a vonulóknak társaik veszedelmét, a hadak egy része visszafordul, s meglepően pozdorjaként szórja szét az ellent. Egy év múlva ismét megirigylük a völgyek lakói a székely nyugalmát s fenyegetik seregeikkel. de a patak sikoltva szalad a folyamba, folyam a tengerbe; hirt visznek; a segély nem késik, s a székely ismét mentve, az ellenség veszve lőn. Három év múltán új nemzetségek veszik ismét körül a székelyt s küzdelem fejlik ki élet és halálra. már a szellő is alig érte a görög ország tájára eltávozottakat, de még is a puszták viharának adván társul magát, megtalálta őket messze délkeleten, s harmadszor is győzelmet vívnak feleiknek. — Sok idő folyt le ezután, a magban elütelgett diófák agg törzsekké nevedektek, a fiak megvénytültek s unokák lettek fegyverhordó bátor férfiakká; szorgalom a rengeteget kies teleppé, hosszú időzés az őrállomást hazává alakította át, s nem volt ki merje háborítani a székely tűzhelyét, kinek védelmére saját erős karja s ismeretlen segítő seregek megjelenése készenek látszott. de végre is kitör a szomszédok régi gyűlölete a nyelv- és szokásban egyedül álló székely ellen; megszámlálhatlan nép kel föl kiirtására, s a bérces kis hazát minden oldalról ostromolják. Dicsően vív a székely, de már már lankadoz a tulnyomó erők ellenében; a székely messze van, tán feledésbe is ment s az elszakadt hű társak rég a földben aluszszák álmaikat. Csak a székelyek csillaga nem szunnyadoz s megemlékezzé az áldozatról, az esküről lobogva viszi a hirt földről az égi csarnokokba. Már itt lent az utolsó csata készül, maroknyi nép az ellenséggel szemközt, midőn egyszerre paripák dobogása és fegyverek moraja hallatszik s fényes hadak némán vonulnak éjente az égen fölfelé, a dicső hadtársak, kik háromszor jövének segítségre; most negyedszer, mint hallgatag szellemek hosszú sorban nyomulnak a csillagos égen keresztül feleik segedelmére s leszállnak ott, hol a két boltozat ama havasokkal ölelkezik. nincs halandó erő, mely megállhatna a halhatlanok előtt, rémülés szállja meg a tenger ellenséget s futnak mindenfelé többé hátra sem tekintendők. Azóta áll a székely háborítlanul s nem sokára véget ér hű örködése, midőn a rég elköltözötték hű unokáihoz mint kalauz csatlakozhatva, örökségöket széles magyar hont visszafoglalják. A fényes hadak ösvénye pedig, melyet jöttökben s visszatérőkben taposának, eltörölhetlen marad az ég boltozatán, az ő lábaik és lovaik patkójának nyomdoka az, mit derült éjféléken mint tejfehér szalagot látsz tűndöklenni a magasban, s melynek neve azon óráról fogya *hadak uta* a székelyeknél, melyre tekintve megemlékeznek ők Csabáról és apjáról Eteleről.

273 l. 18 s. a kereszt csillaghoz feljegyzí még Fehér (gy. 243) szinte a néphitét: hogy ha valaki ezen csillagzatra tekint, és azt mondja Isten segélj! úgy bizonyos lehet, hogy ha lopni megy, meg nem fogják; mit hozzá Lugossy is megjegyez, hogy az alföldön is a lopásra induló betyár hasonló felkiáltással mutat e csillagra, s ekkép az astrolatricus babona az arabnál is, ki így mutat, sikert és gyógyulást várva, a maga soha-jára (béres csillag).

1. 34 s. addig is, míg Lugossy bennünket vizsgálatai s munkálkodása ezen nagyszerű eredményével megajándékozand, közlöm itt szívességéből az általa eddig összegyűjtött magyar népies csillagneveket betű rendben. Ágas csillag. Áldomás csillag. Alföldi csillag. Alkony csillag. Álmatlan csillag. Álomhozó csillag. Aranyhaju csillag. Aranyval versenygő. Arany szemű csillag. Árpáérlelő csillag. Árva Dorka szerencséje. Árva leány pillantása. Ásó csillag (kis és nagy). Átkozott csillag. Bába motollája. Bajnok csillag. Béres csillag. Kis béres. Birák gyűlése. Bojtárok csillaga. Bojtár kettőse. Bokor csillag. Boldog asszony csillaga. Boszorkány szeme. Bujdosók lámpása. Buvár csillag. Cigányok szerencséje. Cséphadaró csillag. Cséplő csillag. Csűrhe csillag. Darázs fészek csillag. Darvak hugya. Darvak vezére. Délzaki csillag. Dérhagyó csillag. Eb csillag. Ebédhordó csillag. Egykezü csillag. Éjféli csillag. Ekehajtó csillag. Eke hugya. Eke mása. Elő csillag. Erdő járó csillag. Erzsénytartó csillag. Esthajnal csillag. Étek fogó csillag. Fagyhozó csillag. Félkenyér (nagy és kis). Fellengér csillag. Fészek csillag. Fészter csillag. Fias v. fiastyuk. Fias disze. Fias emelője. Fias koronája. Fias kötele. Fias pallér. Fogoly csillag. Főlnagy csillag. Furu csillag (kis és nagy). Furu kettőse. Furu mása. Futó csillag. Fürtös csillag. Göncöl v. göncölszekér. Göncölhajtó csillag. Göncöl koszorúja. Göncöl lánc. Göncöl mása. Göncöl pallér. Göncöl szérűje. Göncöl térítő. Göncöl vágása. Gyalog csillag. Gyalomvető csillag. Gyepűhúzó csillag. Hadvezető csillag. Hajnal csillag. Hajnal hirmondója. Haldokló csillag. Halovány csillag. Hályogas csillag. Hármás halom csillag. Harmatlegelő. Három király csillaga. Három levelű csillag. Három malom csillag. Határjáró csillag. Hetevény. Horgas csillag. Hunyáta csillag. Isten palástja. Isten szeme. Isten szérűje. Jámorok csillaga. Járomszeg csillag. Juhászbót. Juhászcisillag. Juhász öröme. Kadas csillag. Kalauz csillag. Kalmárok csillaga. Kamara csillag. Kaptár hugya. Karos csillag. Kaszahugy v. Kasza hugya. Kaszás v. Kaszás csillag v. három kaszás. Kaszás emelője. Kaszás farka. Kaszás gázlója. Kaszás gyöngye. Kaszás pallér. Kaszás telke. Kaszás után járó. Kaszás zombékja. Kerék csillag. Keresztes csillag. Keresztbenező. Két kan csillag. Kétkezü csillag. Kikelet hirmondója. Kincslátó csillag. Kisasszony öröme. Kisderek szerencséje. Koldusbót. Koldus szekér. Kolompós csillag. Ködszemű csillag. Kullancs csillag. Kunyhóba tekintő. Kútgém csillag. Lámpáshordó. Láncszem csillag. Lappantó csillag. László szekere. Leány szemű csillag. Lehel kúrtje. Levegő csillag. Lövő csillag. Magános csillag. Magyarok csillaga. Mátra szerelme. Mátyás szeme. Mennysorság ablaka. Mennysorság határa. Mennysorság kapuja. Mérték csillag. Nászvezető csillag. Nehézlabu csillag. Négy malom csillag. Négy bornyu csillag. Nyüst csillag. Oláh kaszás. Oláh gázlója. Óriás kútja. Óriás szemöldöke. Óriás táskája. Óriás tenyere. Óriás verme. Ostoros csillag. Ökörhajtó csillag. Ökörkereső. Ökör pásztor. Örvény csillag. Őszi csillag. Özvegy csillag. Paizstartó csillag. Paradicsom kertje. Páratlan csillag. Páros csillag. Párta hugya. Pásztorok csillaga. Pásztorok öröme. Pásztorok serkentője. Patkó csillag. Pete fészek. Puszták lobbanása. Pünkösöd csillaga. Rétlelegelő csillag. Rétszagaló csillag. Révész csillag. Róna királya. Róna örző. Róna pallér. Sánta kafa. Sánta leány csillaga. Sárkány koronája. Sarló csillag. Sátoros csillag. Sellő csillag (kis és nagy). Sereghajtó csillag. Sövényhúzó csillag. Szántó csillag. Szántó vas csillag. Szapora csillag. Szárnyas csillag. Szarvas legelő. Szarvas nyomdoka. Szegény ember szerencséje. Székelyek csillaga. Szélvész csillag. Szentegyház világa. Szent Iván koszorúja. Szent Iván szövétneke. Szent László csillaga. Szent Péter pálcája. Szép asszony kútja. Szerencse csillag. Szilkehordó. Szolgafa (kis és nagy). Szőke csillag. Szőlő érlelő csillag. Tatárdulás. Tatárok gázlója. Tatos csillag (kis és nagy). Tejfeles csillag. Tejes ut v. Tejut (ennek más nevei: Cigányok útja. Éjjeli kegyelet. Fehér árok v. fehérlő v. fehérlő. Hadak uta. Hajnal szakadék. Isten barázdája. Jézus útja. Országút v. útja. Ötevény. Szalmaut v. Szalmás ut. Szalmahullató ut. Szép asszony vászna). Tengeri csillag. Tengerbe kacsintó. Török kaszás. Török szekér. Tündér asszony palotája. Tündérek fordulója. Tündérek tánca. Tündérek kútja. Tündérek járása. Tündérfő csillag. Ujjas csillag.

- Úr isten asztala. Úr Isten vetése. Utasok csillaga. Utas ember szerencséje. Vacsora csillag. Vadlegelő. Vakandoktúra. Vendég csillag. Vérrel versenygő. Vérszemű csillag. Vezető csillag. Virrasztó csillag. Vőfény csillag. Zászlótartó csillag. Zsombék ikre. Zuzmarázos csillag. Ezeket egyszerűen áttekintve a nemzeti tudományunk minden baráti érezni fogják, mily végtelen kincs rejlik bennök. S mit lesz képes belőlök felmutatni azon férfi, ki fáradhatlan vizsgálatai által ennyi, másképp, mint már annyi mással történt, bizonyára elveszendő kincset, a feledés s még inkább a becsmérő tudatlan lenézés setét éjétől megmentett! Szavát bírjuk, hogy nem sokára azokat teljes érvényességökben igényökbe helyezve, nemzeti tudományunk nem kis előnyére, a többi astrognosiai ismeretek sorába felemelendi, hol ezentúl e részt megérdemlett díszhelyt foglalandnak el. én tartózkodom addig csak mythologiai részeket is igénybe venni, melyből mennyi fog még háromlani részünkre, mindenki átlátja, ha mindjárt a nagyobb rész más tudományvérünknek marad isi. de a mellett is a mit majd belőle kapunk mythosunk legszebb, legbecsebb nyomait erősítend; s én jól sejtettem, midőn a kevésből is, mit addig láttam volt, helyén elmondottam nem csak azt, hogy a nemzeti emlékek körüli vizsgálat ezen első kezdetében is már annyi, sőt jóval több magyar ősi eredeti népies csillagnevet leszünk képesek felmutatni nyelvünkön, mint bármily más nemzet; hanem midőn mythologiai jelentőségekre nézve is hitemet kifejeztem, hogy e csillagnevek áttekintésénél, — azok legjelesebb mythosi nyomainkat viszsugároztván — úgy látszik, mikép elmondhatnók, hogy hitregéink emlékei a csillagokba emelkedtek fel a földön elhanyagoltatásuk miatt, s onnét világitanak még le feledékenységünk éjét felderítendőők. Úgy van, minden szóvirág nélkül is, ha más honnét nem még az ég fenragyogó csillagai s a föld kuszó növényei neveiből is fel kellene éleszteni hitemlékeinket, onnét, hova őket az emberiség mély hitézete bevitte: coeli enarrant gloriam dei, et opera manuum eius annuntiat firmamentum (psalm. 18. 1). — De a miért én itt ezt siettem eleve közölni, mielőtt még gyűjtőjük s feldolgozójuk a szükséges apparatussal és a nevekkel összefüggő szép magyar regei készletével előadta, s mielőtt onnét a tárgyunkat illető részletet egykor átvehetem, az csak azért történik, hogy a nemzeti régiség iránti érzet ez által is bizalomteljesen erősödjék, s hogy tudományunk baráti a további vizsgálatra alapfontalat kapjanak, ha netalán válvettett igyekezettel segíteni fognák törekvésünket; s az előttök véletlenül, vagy vizsgálataikból felmerülendőre nézve lássák, mi s hol volna ezen kísérleti kezdetekhez pótolandó.
- 277 l. 27 s. I Lajos király halálakor is, mint a Celle Benedictustól (Benedictinus Cellensis?) epitaphium Lud. I reg. (Kovach. samml. Mugl. 95) egykorúlag szól:

..... migravit e vita
 fulminante ethere sumpno
 noctis in vigilia prima radiante cometa
 pestifera multa bellicosa contagiosa.

- 278 l. 15 s. ha feljegyzésem s emlékezetem nem csal, úgy hasonló élénk leírásnak kellene Apafy korából Bethlen Jánosnál rer. transylvanic. libr. valamely kiadásában előjönni, mit azonban a kezemnél levő bécsi, typis. Kurzböck 1779, mely sajátlag az amsterdami 1664-dikét is magában bírja lapszám szerint lenyomva, s így két kiadásban nem találok, min azonban nem csudálkozom, miután látom, hogy castigált editio, de egy barátom kezeségét birom, hogy az az 1663-diki szebeni princeps editióban sem jó elő, így tehát egy újabb, előttem ismeretlen kiadásban kellene előjönni, vagy talán Benkő Transsilvaniáb. 1. 269—302, hol kiadásom szerint Bethlen történetének egy elegans epitomeje jőne elő.
- 289 l. 6 s. ezóta ezen páratlan becsű és szépségű magyar monda, melyet már Grimm is e tekintetben kiemelt, gyűjteményemben egy még eredetibb magyar variánsban előkerült, mely kevéssé egyszerűbben is van tartva a Majláthnál előjövőnél. a benne személyesített Hajnal neve itt *Reghajnal* összetétellel jő elő.
- 295 l. 4 s. hasonlóan mint a *fecskére* szól a *golyára* is (Debreceni J. közlése): tavaszkor, midőn golyát látnak, mondják a gyermekek, kezeiket keresztben vállaikra csapkodván: „*golyát*

ADALÉKOK.

lútok, szeplőt mosok, két vállamra csapok,“ ezt többször ismételve. szinte a golya láttára még hosszab rimes mondatok (u. o.) jönnek elő, melyeknek jelentése azonban eltérőbb, s inkább a népszokások közé tartozó népies játékok egyikét fogja érdekelni, minőknek bő leírása közt jó elő nálam is.

- 304 1. 39 s. végre még közölhetem a szegedi utólagosan vett szokás leírását, mely különösen a dalra nézve nevezetes: „a kisebb leányok pünkösdi napján délután koszorúval fejükön, s egy virágcsomaggal, mit királyné pálcájának s különös névvel még *cinkusnak* is hinak, házról házra járva mennek *pünkösdlőni* a szokás közönségesen *pünkösdlésnek* nevezetvé; mi következőképen történik: az udvarba érvén, miután a konyha ajtó előtt megállanak kezdik: a pünkösdlnek jeles napján a sz. lélek isten küldetéi st. (itt az ünnep keresztyén emlékére vonatkozván a dal, mint a fentebbiekben elhagyom, s csak a karének nevezetesebb részleteit emelem ki), mire az első énekszakot végezték, egyenkint kezdenek egyegy verset mondani kezökben a cinkust (kir. pálcát) körben csóválván:

bor, buza és gyümölcs	földetőkben legyen.	az úr Messiásnak kibimbózott ága,
Juda nemzetének	királyné pálcája,	király koronája.
szálljon erre házra	az isten áldása,	mikint régenten szállott az Apostolokra.

Most az első átadja a cinkust a másíknak, s ez mondja tovább, a dal szavai ismét tisztán egyházi énekből vevők, mint a következőknél is; különösebbek még a következő versek a negyediknél:

	kisasszony rózsája	kihajlott az útra,
	szedje fel menyasszony	tegye koszorúba.
(az ötödiknél):	én gyöngé morzsácska	vagyok im látjátok;
	szavaim halljátok,	friss éjszaka járok,
	nemes szülémnek	érdemes kertjében,
	én is úgy kinyitlam,	mint viola szépen!
(a hatodik):	én kicsike vagyok,	a lábaim nagyok,
	nincsen az az árok,	a mit át nem ugrok.
(a hetedik):	haj cinkus, cinkus	fehér tulipános
	öntsetek (hintsetek) virágot	az isten markába.
(a nyolcadik):	felállott sz. János,	meqlátott egy várost,
	a pokol ajtaját	földig letapodta,
	mennyország kapuját	szépen kinyitotta.
(a kilencedik):	én kicsike vagyok,	nagyot nem szólhatok,
	még is az istennek	dicséretet mondok.
(a tizedik):	én gyöngé vesszőcske vagyok,	mindenfelé hajlok,
	nem anyától lettem,	rózsafán termettem,
	piros pünkösdi napján	hajnalban születtem.
(a tizenegyedik):	gyöngé vessző vagyok,	mindenfelé hajlok,
	szülöm kertjében	most nyilni akarok.

ezután kettőnkint összefogódzva forognak s mindnyájan éneklük:

mi van ma, mi van ma	piros pünkösdi napja,
holnap lesz, holnap lesz	a második napja.
András bokrétás, feleséges jó táncos,	jól meghúzd a lovad kantárját,
ne tipegje, ne tapodja	a pünkösdi rózsát ').

1) érdekesek ehhez, mint érintém, a beszött egyházi s istenes énekekből vett sorok, melyekben még, a már csak alig egykét népkönyvi, ponyvairódmli példányokban fennlevő magyar passiói st. játékok nyomait is vélem észrevenni, melyek még sok tekintetben megérdemlenek a figyelmet, miben eddig szinte nem részesültek; holott a külföld e mezőn is szép virágokat szedett már össze, s pedig ez nálunk is az egyházi s nemzeti költészet régebbi kora sivar parlagáról még egy két arany kalászt adna.

317 l. 8 s. talán ide lesznek még tarthatók hasonló néphitbeli nyomok is, mint Ibrányi Mihály leveléb. I Rákóczi Györgyhöz (1637 jul. 15, eredetie a károlyfehérvári országos levéltárban extr. instrum. vol. 3. № 123 l. Kemény not. cap. Alb. 2. 278, és Müller gesch. d. hexengl. 39), hol tudósítja, hogy egy *kakas*, mely mint kutya ugatott, két *tojást tojt*, egyikét az aszszonyok felnyitották, másikat, mint különös nevezetességet a fejedelemnek küldi, mert az ily *tojásokból származnának*, úgy mond, a *krokodílok*. — Hasonlón kerül elő nekem azóta a nevezetes népd. 2. 345 monda több variánsai közül, melyek ama tündéries hölgyek alma, narancs, nádbóli szülemlését regélik, egy újabb, mely beszéli, mikép az olyan tündérarát kereső mondahős, ki nem anyától lett s nem apától származott, utasítatik a nagy vízhez, abban áll az odvas fa, az odvas fában van *három tojás*, melyeket a kútnál kell kinyitnia, s melyekből azután hasonlóan, mint az említett mondákban az almából s nádszálból kelnek ki a tündérleányok.

320 l. 25 s. szépen ezen elemi világalakulás képe Ovidnál met. 1. 430:

... ubi temperiem summere humorque calorque,
concupiunt, et ab his oriuntur cuncta duobus:
cumque sit ignis aquae pugnax, vapor humidus omnes
res creat, et discors concordia fetibus apta est.
ergo ubi diluvio tellus lutulenta recenti
solibus aetheriis altoque recanduit aestu,
edidit innumeras species, partimque figuras
retulit antiquas, partim nova monstra creavit.
illa quidem mollet, sed te quoque, maxime Python,
tum genuit.

hol tehát az elemi világalakulásról kozmogoniai mythosi emlékekben ismét a világszülemléssel előkerült *python* = *sárkányi* mythos is fenforog ismét.

322 l. jegyz. 17 s. mi egyébkint már Origenesnél (de ressurect. 1. 36), hivatkozván a régi tanokra, így jó elő, hogy a *test a négy elemből* alakított össze, úgy, hogy a *föld a húsban*, a *lég a téleketben*, a *víz a nedvben*, a *tűz az emberi test melegében* létezik.

344 jegyz. utolsó sor. ezekhez általában a rege is, újabb gyűjteményemb. hogy eleinte az egész búza szár teli volt maggal, de az emberek már oly istentelenek lettek, hogy gyermekeiket is kenyérral tisztították, e miatt megboszonkodván az isten, mind le akarta a magot húzni, de Mária kérelmére annyit még is hagyott, mennyit ez kezében megfogott.

356 l. utolsó sor. az estli rege szerint a Kalevafi elholtával hősi csodás kardja fenmarad, s a virolanok maig várják a megváltót, kinek a kard magát megmutatni és őt dalban megszólítani fogja. vagy: hogy az eltűnt hős jajgatása, mely halálakor betöltte az űrt, mely a föld és ég között van, hallatszik még, s tovább fog hallatni valámig a virolan nyelv élni fog. egy már későbbi keresztyénkori variánsban: hogy Kaleve poeg Krisztus születésekor tűnt el s a pokol kapuihoz szegesztetett.

363 l. 33 s. a helyről, melyen kísért, áll a kifejezés egy felsőbányai (731) boszorkánypörb. „azt fogták bele, hogy ott a *gonoszok járnak*, űtet is onnan sokszor bezalasztották a *lepedősök*.” lásd az utóbbihoz szinte a 366 lap. a szemfödélről.

372 l. 28 s. hasonlóan, mint itt szemére teszik a pénzt, s az előbbi szokás szerint a halott marékába, úgy szólna ismét a közmondás az orrba tevésről: *orrában hordja a harangozó pénzt* (E. 3389), azaz, közel van a halálhoz. s ezen, az eredeti szokásnak látszólag eltorzulásaként jelenkező vonások is, mily jól találhatnak: a hinduknál maig (I. Grimm verb. d. leich. 72) az elholtak *szájába*, *orrlyukaiba* s *fülébe* arany tétetik.

374 l. 8 s. egyenesen is értesítnek az ott többször idézett szegedi szokások, hogy a halottnak külön *harisnyák* adatnak koporsójába.

383 l. 14 s. mihez itt már legjobban vélném igénybe vehetők Herodot (4. 110) sokat zak-

ADALÉKOK.

- latott *Oiorpata* nevét is, melylyel a skythák az amazonokat nevezték volna, miután az magyarázata szerint *oior* — férfi és *pata* — ölt.
- 35 1. 21 s. különösen jó már elő ezen kaponyahely a nyelvelékekben (3. 119, 186) fordítva: a helyre ki hivatik *kopazlatnac* — in locum qui vocatur calvariae. Pesthénél (u. o. 318) *koppasztónak*. (u. o. 78): *koppottac hele*. Margit leg. (Pray 277) a pokol *b*-vel is: *bókolbely*.
- 399 1. 10 s. a 835 tudt. 6. 112 szinte közölve egy ily lóorvoslási formula: *szen Illonghozi st. imádság* elmondására: *ante ortum solis ter debet legere tria pater etc. accipe frenum equi et super frontem equi fac novem cruces et super iecur et super cingulo equi. ken wld meg háromser es kezedwel az hason sere mentyben (szőre mentében) thereld megh, és minden wthwal nyomd megh az ijna ijwteth az labadwal.*
- 399 1. 39 s. már Verbőcínél (ind. 1660): *kantaires*. *kanta-ir* — pharmacum (Moln. A. Csere encycl. 251), *kantaires* — venefica (I. Moln. Calep. m. Kreszn.).
- 403 1. 3 s. 1. Vuotan bűvös köpönyegét is, melylyel a légben visz (Wolf Beitr. z. deut. myt. 62); és a boszork. pörökben a köpönyegben vitelről kérdést I. al.
- 404 1. 41 s. Cicero (de nat. deor. 2. 28) magyarázata ugyan egészen eltérő — kevésbbé Lactantius (4 28) — de ki fogná a magyarázatot elfogadhatni: *nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitionis sunt appellati* (!)
- 415 1. 10 s. ezelőtt már 1609-ből is mutathatók fel jelenleg egy nyomot az újabban kezemhez jött boszorkánypörökből (I. itt alább az adalékokat boszorkánypör kútfőimhez): Szatmár városa 1609-ki jegyzőkönyvében előjő: „*deliberat. Bod Főrisné, miképen a tanúk behozták u. o. maga nyelvén — varázsló, és boszorkán, babonás, ördöngös, annak okéért méltó a halálra vitessék ki, és mint olyan ember egelessék meg.*“ egyéb okiratok róla a levéltárban nincsenek.
- 416 1. jegyz. 2 s. újabban vett szegedi boszorkánypörökben (I. rólok a következő adalékot) még a tripart. part. 3. tit. 23 (hibásan a 22 helyett) idéztetik, hol szinte csak általánosan, s a boszorkányokra éppen nem alkalmazhatólag, van szó a *malefactores* — gonosztévők elfogatása s büntetéséről. ugyan ott szinte felhozva még: *Caroli quinti art. 49.* ezen pörök között jó elő Szeged városa 1728-diki posoni országgyűléseni követének levele a tanácshoz, melyben utasítatik a vice notarius uram, hogy: „*az én Carpsoviusom Kubovicsné asszonyomnál vagyon, ott keresse ezen auctort;*“ éppen az akkori előkerült számos boszorkánypörök szükségessé tévők a pörökben azután az ügyvéd által folytonosan idézett könyv előhozását.
- 417 1. a jegyzet végéhez. ezen boszorkánypöri kútfőkhöz kapok még azóta Karcsaytól 15 sűrűn írt ívet, mint a helyén felhozott szegedi b. p. egy másik részét s pótlékát, melyek az előbbieknél még sokkal tetemesb s érdekeseb részletekkel bírnak, de melyekből itt csak keveset vehetek fel. hasonlóan belátásomra állottak azóta, Lugossy közbenjárására Szatmár városi és Szatmár megyei nagykirályi (1609, 1716, 1745, 1746) azon nevezetes pörök, melyeket a helyén idézett Szirmay megismertetett, kinek ezek által nem csak szabadon adott leírása igazul (egy két helyt kivéve, hol a személyeket is összezavarja), de belőlük még más egy pár nevezetes vonás is folmerül. kitűnő nevezetességű emléket birunk ezek közt az 1746-diki, szatmárnémeti tanács előtt Babócs Andrásné szül. Kocsis Örszsebet elleni boszork. keresetben, melyben az alperes ügyvédének *Vladár Pálnak* a közvádó Fejérváry György ellenébeni actiója is előjön; lelkesedéssel, a theologia, physica és philosophiából vett szép okokkal látjuk őt fellépni az állít ellen¹⁾; az ellenfél és bíróság ugyan mit sem ad felvilágosult bölcsész

1) így például mondja a testi jel v. bolyegre, melyre nézve még a szegedi tanácschozi főlső leirat (I. Palugyai magy. leir. 499) a bírónak figyelmes vizsgálatot parancsol, mint a boszorkányság fő ismertető jelére (I 419), hogy hasonló jelek nem adhatnak semmi bizonyosságot: *signa similia non modo in uno, sed quam plurimis honestissimis personis inveniuntur, quotidiana experientia ipsosum docente, imo vix unus hominum est, cuius corpus quali tali macula careret, cuiusve maculae superficies durissima cute tegitur*

ellenvetéseire, állítván, hogy a jogban nincs bölcsészeti felfogásnak helye ¹⁾, mind a mellett mi azért már látjuk Vládárunk szellemében a felvilágosodás hajnalának előhírnökét. — Ime nekünk is volt Thomasiusunk, voltak Tannereink és Speejeink, s valóban nem az ő hibájok, hogy mi őket nem ismerjük, nem a sötét köré ha mi világító szövétnéiket nem látjuk; a mi bajunk az, hogy multunk dicsőségének is csak felületén teng az elbizottság gögje, csak a vaknak látköre a sötétség, az éjben is lehet világot gyújtani.

- 417 l. 17 s. bővebben találom még leírva ezen újabban vett pörökben az ördög alakját is. (szegedi pörb.): „színről színre látta az ördögöt cifra ruhában.” (u. o.): „vallya a fatens, hogy három ördög szép kék ruhában egy egy cifra balta lévén kezéknél, bement hozzája.”
- 418 l. 29 s. nevezetesen egy szeg. pörb. „esküdtek ilyen formán, hogy atya, de nem atya, fiú de nem fiú, isten de nem isten” st. (u. o.) „Dromó hitére esküdtek.”
- 419 l. 26 s. szeg. pörb. a bélyeg látomásozása egyszerre 16 boszorkánynál iratik le, a mindenféle helyeken előjövők közt, egyiknek még a feje tetején is van bélyege.
- 420 l. 4 s. az írásról mondja egy szeg. pör: „mondták, hogy cédulát is adnak de nem adtak, a kinek cédulája van erős az közöttük.” (u. o.): „írás szerint szövetkezett volt, magáról levelet vörös tintával írtak vele, megfogván kezét az ördög, neki is adtak cédulát, de ismét vissza vették tőle; mondták, hogy sz. Luca asszony napján újat fognak neki adni.” számtalanszor áll így az írás helyett, hogy adott vagy kapott cédulát.
- 421 l. 5 s. ezen *bak* alak mellett, még különösen a *szarvas bika* alakja jó elő (mi talán a *bak* szóhoz közel álló *bika* szónál fogva csupán átvétel, és semmi mélyebb eredeti jelentéssel nem bír), szeg. pörb.: „egy fekete bikához esküdtették, háromszor kerülte meg az szarvát, háromszor az égh felé simította és kezét felhúzta rajta, és mondtotta, hogy ha tik eztet tisztelitek, én is ezt tisztetem. az homlokát és farkát minnyájan megcsókolták, annyira, hogy meg is hódosodott beléje. azután a bika emberré változott.” ezen többször előjövő *bika* alak mellett sajátságosan jó elő még szinte (u. o.): „az ördögöt látta az ajtó felett, kukorikos szarva és nagy foga és füleje voltak.”
- 423 l. 9 s. a most előttem álló szegedi pörök kiegészítő részleteiben többször előkerül egészen világosan felemlítve a boszorkányok *dobosa*, valamint a *dobról* is szólnak a vallomások, hol s kinél található.
- 425 l. 22 s. a nagykárolyi (845) bosz. pör. mondatik: „mesterségünket, mikor az újság feltecik, mindenkor három élcaka egymás után cselekedtük.”
- 427 l. 9 s. több *hivatalnokot* is tudnak még a további pörök; fentebb emlitem a boszorkány dobosokat, hasonlóan beszél megint a vallomás egy szegedi pörb. hogy ő „beesküdven azonnal *pohárnok* lett” st.
- 427 l. 19 s. szeg. pörb.: „boszorkányok megnyomták hélszer, hol *hollo*, hol *disznó*, *kutya* s más állat képében.
- 428 l. 43 s. szeg. bosz. pörb. is így beszél a vallomás, hogy „néha *kocsi juhónak*, néha *kerék szegnek* tették.”

Cmiután t. i. a boszorkányság próbájának tartatott, ha ily testfolt tüvel megsúrvá érzéketlennek mutatkozott v. nem vérzett. — 1) az Incaltus mondja többi közt: ad allegationum proxime praemissarum procuratoris fiscalis, ubi diceret philosophiam non esse legem (az Á. és bíróság részéről megállapodásban t. i. mondatik erre nézve: philosophicas rationes non valere ad partis I. emundationem, nec iudicia ex iis, sine concursu legum ferri posse . . . sensu tit. 8-i prolog. sunt iudicia, quia per leges facta sunt, et non per opiniones philosophicas) — reponeret I. sequentia: verum quidem est philosophiam non esse legem, sed esse studium verum a falso discernere posse, nemo inficias ibit; obstat tamen in conservatione patriae legum non praeiudicare legibus praxim criminalem, quae contrariatur iudem, pro patria lege reputari, unde concludi potest, philosophiam discernentem verum a falso esse nervum legum patriarum, praxim vero criminalem, quae sua praescripta modalitate legibus patriis praeiudicaret, seponendam venire. mit itt annál fogva is idézek, mit eleve, még e hely ismerete nélkül, ezen praxis criminalisnak törvénykönyvünkbe becsempészéséről mondtam l. 415 laponi jegyzetb. mely ellen tehát csakugyan, akármely ügyvéd kifogást tehetett.

1. 4 s. nagykárolyi (1745) pörb. a boszorkány emberen nyargalva megy a földön, úgy mond, de a „*hol vizet értek, mindnyajan szárnyra keltek.*“
- 431 l. 40 s. a nagykárolyi pörben (745) világosan áll „*hogy hársfa kantárral kantározza meg a boszorkány.*“
- 431 l. 44 s. szeg. pörb. „*a cinteremből is az holtak csontyait felszedték, s írat csináltak belőle.*“
- 433 l. 4 s. szeg. pörb. „*sz. Iván nap előtt voltak Szobotkán, mintegy 600, arrul tractáltak, hogy mivel már az 7 esztendő eltelt a meddigh eladták volt az termékenységét Szegednek, azt vissza vehessék, de a generalis nem hadta az esőt elhozni Szobotkarul.*“ (u. o.): „*török országhra bolhajért adgyák az halat, az gabonát rác országhra. a mint el is adták es esőt rácországhra, az fatensnak egy krajcárnyi jutott; . . . mivel mondták, hogy Szegeden gazdag emberek vannak, hagy vegyenek pénzen.*“ (u. o.): „*az halakat eladták törököknek olyan legyekért, a melyek mindenféle károkat, szőlő levelét, fa levelét s más afféle károkat szoktak tenni.*“ (u. o.): „*halakat szélért adták el. Szeged, Bács vmegye föld zsírját eladták 1 akó pénzért. török ördögöknek adták. kis tökébe szedik, két sz. György nap között a harmatot a gabonáról, az zsirnak csinállyák, ki főz vele, ki vele kenekedik; felesége csak egy csöpöt töltött az dagasztó vizben.*“
- 433 l. jegyz. utolsó s. épen így tudja egy rege is gyűjteményemb. a magy. boszorkányok *tatár-országbai* gyülekezetre járását, hol a *kutyafejű tatárok királynéja a boszorkányok fejedelme*, gyülekeztük helyén az asztal, melyet körül ülnek ember csontokból s koporsó-deszkákból készült, st. — a mint rege tovább szövi ezen tatárországbani kalandot, ismét arra is mutatna, mi a *tatár* név mythosi jelentéséről mondra volt, hol tehát ebben általában mythosi alakok jelensége forog fen (I. V).
- 434 l. 26 s. egy más szeg. pörb. is erre nézve a vonás, hogy „*az bort idő előtt megértelték, a mint kellett volna érni.*“
- 435 l. 11 s. nevezetes vonás szinte (szeg. pörb.) hogy „*a hol a boszork. táncolnak sehol fű nem nő, hanem csak vörös gomba, azzal is élnek.*“ (u. o.): „*hol Rósa Dániel, Borbola és az fatens (három vádolt boszork.) leült, ott nem nő fű.*“
- 437 l. 32 s. szeg. pörb.: „*a gyermek fejéből hátul, füle tövéből ki levén szedve az csont.*“
- 437 l. 40 s. szeg. pörb. „*az feje velejét kivették neki.*“
- 438 l. 33 s. különösen beszéli még szinte egy szeg. pörb. a vallomás, hogy a vádlott boszorkánynő, „*a mint kis újat hozzá teszi, az asszonyhoz, ha szűz leány is mindgyárt terhben esik tőle.*“
- 440 l. 30 s. nevezetesen jó elő szegedi 730-diki pörben, mikép a boszorkány a *napba tekintve tud jövedőlni*. több eset van felhozva, mikép jönnek hozzá a kárt szenvedők, s ő a napba tekintve el mondja nekik, hogy az elveszett tárgy, marhájuk s a többi, milyen volt, hol van s mit csinál most. maga a boszorkány erről a vallomásában beszéli: „*hogy leány korában egy gazda embert szolgálván, az tanította őtet az napba nézni, hogy fejér mákot megtörvén, annak olajával szeme fényét megkennye, és az gyenge napfényben nézven, annak sugárjai megmutatják, ha valakinek valami eltévedett marhája s jószágja vagyon, de olyan olajt nem tud csinálni st. . . a nap megmutatja bötük szerint, hol vagyon olyan jószág.*“ szinte kincset is tud mutatni: „*mondotta, hogy Segeden egy szőlőben, vagyon egy gödör. ott sok kincs találatik . . . az Palánkban egy kőkút találatik, abban két harang van elrejtve, és sok kincs.*“
- 442 l. 21 s. hasonló kitérő feleletek a bak s köpönyegről kérdésre (szeg. pörb.) „*közönségesen szokták által vinni, nem magánosan, nem is bakon, hanem lovon s köpönyegen által mentek közönségesen.*“ a szegedi boszorkp. közt Makó városa tanácsának levelében, melyben egy boszork. feletti vizsgálatról tudósít, szinte ily bűvös vízeni átmenet forog fen a leírásban: „*vevén egy pating gúst és egy régi lugzó kaponyát az Maroson által vittette az urával együtt az két személyt hátul összeállítván. mind az két személy ezen pating gúsban megérték st.*“

- a továbbiiban, mint más helyt is, valami gyógyításul használva jó elő ezen pating gús, (a tájszót. szerint: pating, szijju v. gúzs, melylyel az eke gerendelyt a talyigához kötik, a lugzó kaponya amaz merítő edény l. XII).
- 442 l. 43 s. ez újabb kútfőkben is a *babonás áldásokról* csak ennyi kerül elő (szeg. pörb.) a kérdésre: *babonás áldásokkal éltél-e*, felelet: „Buténi leánykáját úgy gyógyították meg, *red olvasván*, mondották: *ördög hírével megvesztettük, úgy mond, annak hírével megakarjuk gyógyítani*.” egy másnál (u. o.) a kérdésre felelet: „*nyitálásrul szokott olvasni*.” hol látni, hogy a kérdést megértették, a tény kifejezésére azonban az *olvasás* szavat használják csupán, mint már ezt föntebb megjegyeztem l. XIII.
- 443 l. 21 s. Hegykő Sopron megyei mezőváros helynevei közt (851 akad. ért. 202. Zerpák közl.): „*Boszorkány mártó mély víz*, hol hihetőleg a nép a mult századokban a boszorkányoknak vélteteket belemártással ítélgette.”
- 445 l. 4 s. megfelelőleg ugyan is ezen *szépasszonyok* kifejezésnek jó elő egy szeg. pörben: „*hogy közöttük olyankor (a boszork. között összejöveteikkor) egy sincs rút, vagy vén személy, hanem mind szépnek ládik*.”
- 446 l. 3 s. mikép a *szépasszony* tündéri nevünk a *szépasszonyok füve* növény elnevezésből erősül, ugy a csillagnevekből is, melyek között Lugossy f. között jegyzékében így találom szinte a *Szépasszony vázna* és *Szépasszony kútja* neveket.
- 454 l. jegyz. 6 s. már Szirmaynál (not. h. cot. Zempl. 267) Szirmay István Caráffáról feljegyzése is erre mutatna, hogy csak később keletkezett a vélemény a szitok Caraffa nevével azonosságáról: *sunt qui putant, frequentem apud hungaros maledicendi formulam beste lélek caraffia odio adversus Caraffam suam debere originem* st.
- 454 l. 34 s. Szirmay (par. 66) ennél fogva, hogy a kéregető *deákok*, mint ily bűvösök tündek fel, a garaboncost ezen jelenségből s a *nekromantes* névből akarja egyenesen származtatni; studiosi vagatores credulitate plebis in rem suam egregie usi, villas et pagos circuiverint, seque garaboncás deák a graeco nekromantes nominaverint, quod audiendo rude vulgus confestim ad eos currebat (?), omnisque generis dona eis ferebat, metuens ne forte eorum incantatione aut agros grando concuteret, aut aliud malum pago eveniret. mire Szirmay Kovachichnál dicséretét ismétlem: ita illustravit, ut ea quoque quae nude posita ad *mythologiam* referenda fuisse videntur, ad historiam iure (?) transtulisse videri possit!
- 464 l. jegyzeth. a szepesi német regék szerint is (Lindtner közlése gyűjt.) a garaboncosok (schwarzkünstler) a kárpáti hegységben az u. nevezett virágkertben lakának.
- 478 l. 3 s. kimerítőbben taglalta már Kállay (850 akad. ért. 272) a *gyula* és *karchan* hivatali neveket, általában már mint ilyeneket véve; miért a kül nyelvekeni ezen minőségi értelmeikre s hasonlatokra nézve rá utalok; az adott hasonlatok s értelmezésekből nem egy volna ismét tárgyunkrai alkalmazással is előállítható. Hozzá adom még csak a *karchan* és *horkáz*-hoz feledezt neveket, minő például az utóbbihoz Tuhutum fia *Horka* neve volna, mint Anonymnál (6) előjő: Tuhutum, pater *Horca*, cuius filii *Gyula* et Zombor, a név annál nevezetesebben áll, mert épen az Erdélyt elfoglalt Tuhutum fia s utódai viselik e neveket, nyilván a méltóságnál fogva, melyet atyjuk Tuhut erdélyi vezér után örökölték. fia Horca azonos lévén a székelv krónikai *horkáz* hivatalnévvel, valamint Gyla a *gyulával*, hol tehát sajátlag hivatalneveikkel jönek elő. (mi által erősül az, mit a rabonbánnál a mellette — midőn Tuhut Erdélyt elfoglalt — azonosan alakult magyar főnökségi gyulai és horkázi hivatalokról mondtam l. 469). miért Kállay Tuhutum nevét is hivatalnévnek akarja venni. hasonlóan jó elő a *karchan* név, világosan hivatalnévkint mellékelve tulajdonnevekhez Constantin további adataiban, melyeket már Cornides (vind. 343) megigazítva Stritter hibás fordítását, kiemel a helyekben: Termatzum (Árpád unokája) qui nuper (circa 940) in gratiam rediit cum *Bultze tertio principe et carcha*. és: *Bultzus* autem *Carchas*, filius est *Cale Carcha*, estque *Cale* nomen proprium, cum *Carchas* sit *dignitatis*, hol tehát Kale Bulcsu apja s fia is Bulcsu a karchas méltóságot viselik; és hol a

ADALÉKOK.

karchan hivatalnév *karchas*-nak írva, már egészen közel áll nem csak *horkáz*-hoz, de azonosan a *kárház*-hoz, mire horkázt igazítva láttuk. s ekkép teljes joggal tartható még ezekhez László törvényeiben (decr. 3. 2) előjövő *Sarchas* bírónév is: *iudicis Sarchas nomine*, mint már azt Szirmay is (par. 84) carchasnak veszi. kevésbbé szólnak tárgyamra mind ezen sarchasnak *darchára*, mint Katona (hist. duc. 284) előhözza, olvasása, minek azután ama *karchan* = *tarkány* s *tárnok* erősítésére kellene szolgálni, mind pedig általában a *karchánnak tárnokra magyarázása*; nekem a *kárház*, *kárhozó* sokkal értelmesb ama bírói hivatalul sehogys sem vehető *tarnach* = *tárkány* = *tárnoknál*, s ha Kállay s mások eziránti véleményzését fontolgatom, csak arról győződöm meg, hogy két ily régi hivatalnevünket a *tárnokot* s *kárházt* külön bírhattuk, s nem látom át, miért kellene azt egy s azonosnak venni.

481 l. 36 s. a f. idézett 1741-diki szatmár-németi boszorkánypörben szinte így használtatik a boszorkány elégetésére a „*felperzselt*“ kitétel.

490 l. 34 s. erre engem Révész Imre szíves volt figyelmeztetni, mire én azonnal bővebb adatok után jártam, s a hely leírásakor ilyeneket még itt adhatni reményltem, várakozásom ebben, mint annyi másban, a miután a magy. mythologia felvilágosítására eljárni igyekeztem, meghiúsult. mind a mellett azért, mint a többivel, úgy ezzel sem hagyok fel, s mivel máskép nem sikerült, személyes vizsgálat nyomán fogok igyekezni a nevezetes helyről legközelebb felvilágosításokat adni; annál inkább, mert szinte figyelmeztettem, hogy Kollár is már irataiban a helyet megemlíti és szláv emlékeknek tartá. kezemen levő nevezetesb irataiban, hol ilyeneket tárgyal, azonban szinte nem találom.

493 l. 12 s. Gömörben is említi Bartholomaeides (84) egy *Pogányvárat*: *Pogányvár* et *Kisvár* sunt loca elevationis arcium vetustarum, quarum vero fata historiae silent.

496 l. 39 s. Bartholomaeides (38, 50) Gömörben két helyütt említi *Oltár* szláv helynevet: *Javorinka* hegységben *Oltarj* domb, és *Oltarnuo* iugum, usus et utilitatis est eiusdem (t. i. az előbb említett hegyről, a mellett, hogy gyalogútnál szolgál, mondja még: *condam a famoso latrone Janossik inhabitatus aiunt, cuius thesaurus hucusque isthic, qui repente ditescere cupiunt, exquirere solent*; mi ismét igen jól találma, hogy a pogány áldozati oltár mellett az elsüllyedt kincs kerestetik), *ab ingentibus saxis, quae in cacumine, mediis in campis solitarium mensarum et altarium instar iacent, denominatum*.

499 l. jegyzethez. hasonló: *Mikch v. Mike de Baluan* (cod. dip. 9. 3. 111).

546 l. jegyz. 4 s. Attila és Valthariusb. (Fischer kiad. 1439 vers): *pactum renovant iterato cruentum*.

557 l. 41 s. szándékosan irok itt Jornandesem kiadása (1597 ed. Plantin. Lugd.): *stravam super tumulum ingenti commensatione concelebrant helyébe commissatio*-t, miután a *comissatio* v. *commissatio* teljesen kifejezi épen azon különös, előbb az 557 lapon leírt skytha tortartási szokást, mikép a halottal körüljártak házról házra, a királyokkal egy nemzetségtől a másikhoz vendégeskedni, s mikép még amaz ily éjjeli tort is, minő Attila temetésénél Jornandes leírásánál fogva fenforog érteti. a *comissatio* ugyan is a sajátlagi éjjeli vendégeskedési körüljárás fáklyákkal és zenével egy háztól a másikba. Freund (wört. s. v.) magyarázata szerint: *comissor* (χομζαζω) *nachfeier eines trinkelages des nachts, mit fackeln u. musik einen fröhlichen umzug halten, wobei zuweilen bei einem der umziehenden eingekehrt und von neuem gezecht wurde* (Liv. 40. 7). *comissatio*, *trinkelage* und der darauf folgende nächtliche umzug mit fackeln und musik.

566 l. 20 s. nevezetesen szól nekem még Pálffy Miklós a győri hős temetése leírásából (nálam az ered. leírásából Albrecht monogr. Pálffyana kézirat. 53. l. kiadva szinte Hormayr 826 archiv. 19 sz.), hol a 40 pontban szól: *die leiche des verstorbenen Niklas Pálffy, welche 36 personen nach dem ungarischen gebrauch niederge tragen*. a halottnak ezen magyar szokás szerinti vitetése tehát hasonlóan hangzanék ismét amaz szánkó, nyereg, selye eszközön vontatott vitetéshez, miszerint nem vállakon, de leeresztett kézzel mintegy húzva,

ADALÉKOK.

vontatva vitelett volna? — hasonlóan jönnek ott elő még más, már említett szokások, például a *gyászlovak* st. kiséréte. nevezetesebben még a 29 pont: *werden die goldenen sporen getragen*, s legnevezetesebben a 30-dik: *einer hat einen schönen vergoldeten pallasch getragen, und den spitz über sich gekehrt*, a kard hegyét maga felé fordítva vitte. nem hangzik-e ez ismét úgy, mint az 556 lapon Chipphenwerger panasza Albert király felett: man opphert im weder harnasch noch dy ros; az az mint azon szokásban még a lónak sir feletti leöletése forog fen, úgy ebben szinte pogány szokás szerint a szolgálknak a sir feletti leöletése, miért a szolga itt mintegy jelviesen tartja maga felett leszurására intézve a kardot, hogy urát sirjába követi? hogy az egészben sajátos régi magyar temetési szokások forognak fen, mutatja az előbbinél, a Posenban történt temetés egykorú német leírójának különös megjegyzése: *nach dem ungarischen gebrauch*, minő eredeti szokások kétségtelenül ily nagyobbyszerű temetéseknél még mindenfelé a gyászdisz neveléseül fentartattak, s bizonyára még más feljegyzéseknek előhozásával több ily nevezetes szokásra szólni fognak. ébresszük fel tehát a sirokból is nemzetünk lehúnyt élete emlékeit!

NÉVJEGYZÉK.

Aba	167—8, 521	Bálványos vár	409—3
Abajgatni	521	Banya	66, 87
Áhítatos	521	Bányapásztor	575
Ajtatos	521	Bányaszellem	108
Áldás	341, 522	Banyavirág	252
Áldás mondatok	397	Bátor	171, 577
Áldomás	341, 522, 528	Béka	244
Áldomás fő	490	Bélnézés	461, 541
Áldozat	341, 522	Betű	515
Áldozó pohár (székely)	532	Betyár	27
Aliorumna	71, 88, 106	Bicellus	513
Állatok	222	Bilochus	478
Álmos	161	Boldog	339
Aor	40	Boldogasszony	65, 90
Aranka	60, 90	Bölcsek	452
Aranykert	63, 65, 327	Bőjti boszorkány	297
Aranykor	65, 326	Boldogvirág	252
Ármány	24	Bolygótűz	230, 392
Árpád	164	Boszorkány	66, 407, 411
Átok	338	Botond	167
Attila	153	Buda	158
Atyaisten	13	Bulcsu	167
Avar	113	Buzogány	513
Bába	66, 407, 411	Bű	393
Bábabukra	64, 275	Cifra asszony	445
Babicsolás	405	Cihó	45
Babona	404	Csaba	159, 354
Babós, Bóbiska	110	Csaba ír	253
Babszem	112	Csallóköz	63, 98
Báj	394	Csanád	168, 226
Bakarasznyí	575	Csicsó	576
Bakonyszegi	575	Csillagok	266, 582
Balita	500—3	Csillagfutás	267
Bálvány	497	Csoma	33

Csova	33
Csők	541
Csörsz árka	126
Damasek	21
Dana	21, 146
Deák	459
Deés	41
Délibáb	90
Dev	2, 37, 46
Dévaj	37
Dió	250, 580
Disznó	243
Div	2, 37, 46, 187, 278
Dju	2, 187
Dobroc	33
Dög	37, 46
Dromó, Drómó	45, 420, 573
Drumó l. Dromó	
Dusenik	561
Eb	243
Éden	327
Ég	255
Égiháború	379
Égi testek	255
Egyház	494
Éj	278, 293
Éjszaki fény	277
Elégetés	562
Elemek	184
Élő, eleve	6
Elsüllyedés	344
Emberteremtés	322
Emesu, Emős	90, 164, 577
Ének	522
Eor	40
Erdei szellem	105
Erdély	61
Erős	144
Érsek	483
Ertenk	28, 46
Eskü	544
Esni	6, 521
Eus	5
Este	292
Etele	153
Fák	248, 488
Fanyövő	108
Farkas	243
Farkaskoldus	361
Fata Morgana l. Délibáb	

Faunus ficarius	106
Fecske	291
Fene	29, 111, 388
Fiastyúk	272
Firene	93
Firtos	66, 89
Fives	400, 574
Föld	209
Fránya	45
Garaboncos	454
Gog-Magog	350
Gölya	245, 294, 580
Göncöl	268, 450
Göncölszekér	268
Grif	233
Guta	31, 111
Gyász	549
Gyula	475
Hadisten	20
Hadak útja	270, 581
Hadnemtó	74
Hadúr	20
Hajnal	281
Hajnalka	288
Halál	367
Halálmadár	247, 359
Haláltánc	560
Harka	90, 164
Hattyúnő	93
Házasság	543
Házi szellemek	108
Heggyörgető-, hánytó-, forgató	576
Hegyszellem	105
Heo	309
Hét erdő	62
Hetevény	272
Hét vár	62
Hét világ	325
Hold	259
Holdanya	264
Holdas ló	264—6
Holdfogyta	262
Holdfoltok	261
Holdfű	253
Holdidő	259
Holdkirály	265
Holdtündér	265
Holló	246
Hónap	259
Hopciher, Hepciher	45, 420

App	420
Arkász	477, 589
Áós	140, 142, 353
Hún	123
Hunárka	126
Hunor	146
Hüne l. Hún	
Hüvök, Hüvelyk	112
Iglic	228, 232
Igrec	535
Igézés	396, 522
Ihlic l. Iglic	
Ilona	90, 573
Ima	520
Íralás	399
Íraló	89
Írás	515
Isha	3
Isten	1
Isten adta	11
Isten átka	11
Istenek	19
Isten nyila	9
Javos	453
Jazad fa	249
Jelvek	514, 503
Joccerdegh	40
Jós	453
Jösnök	485
Kádár	465
Kajál	521
Kakas	246, 579
Kallaka	535
Kampó	450
Karchan	477
Kard	508
Karház	477
Kárhozat	338
Kecske	243
Keddasszony	539
Kedves asszony	539
Kegyelet	277
Kerecsen	245
Kérés	521
Keve háza	569
Kigyó	244, 579
Kincsőrök	108
Kisértet	326
Kiszebáb	295
Kókós, Kohós	319

Kókonya	319
Kopciher	45
Kópé	45
Koponya	385
Koporsó	569
Kömorzsoló	180
Kuruc	395
Kuruzs	395
László	169
László füve	253
László szekere	274
Láz	34, 108
Lég	213
Lehel	167
Lehel kürtje	273, 533
Lélek	334
Lélekvándorlás	358
Lelkes	222
Lidérc	228
Lodovérc	232
Lófi, Lófő	234
Lucvér	232
Ludas	547
Ludvérc	232
Macska	565
Máglya	565
Magog	147
Magor	146
Magyar népségnevek	147
Magyarok istene	13
Májfa	300
Manó	27
Másvilág	325
Mátyás kürtje, szeme	171, 271
Menny	255
Mennydörgés	10
Mennykő	11
Mennyország	375
Mirigy	33
Mohosnők	106
Nap	256, 278, 290
Nap fogyta	262
Napkirály	257, 265
Naptátos	264—6, 580
Nap úrfi	257, 265
Nyár	294, 300
Nyavalya	38
Nemere	136, 145, 576
Nemzeti genealogia	151
Nemzeti istenség	13

Nyil	337, 510
Oba l. Aba	
Obor l. Avar	
Ocsmány	26
Ogre	124
Oltárkő	490, 496
Olvasás	396
Operenciás ország, tenger	63
Óriás	115
Ortik	40
Ökör	242
Ökör adó, áldozat	526
Őr	39
Ördög	36
Ördög árka	317
Ördög teremtes	317
Ördögtojás	317
Öreg isten	12, 13
Őrhalom	490
Örömkalács	528
Örtik	572
Öspörös	482
Papbírák	465
Papnők	485
Papok	447
Paszita	541
Patrii dii	19, 20
Patvar	351
Pat	351
Perje	528
Pilinkó l. Tilinkó	
Pilis	537
Piritus	111
Pitvar	383
Pitymallat	280
Pogányvár	490—3
Pokol	350
Pokoljáró hősök	179
Pokolviz	373
Pütkösdi király	303
Rabonbán	467
Radina	541
Rapsonné	93
Ráró	245
Rasdi	89
Ravatal	569
Régi isten	17
Rém	34, 108, 362
Rovás	88, 516
Rovásló	89

Runó, Runa	516
Sarchas	591
Sárkány	222
Sátoros ünnep	540
Scythica numina	19, 20
Sellő	98, 275, 575
Sellye	566
Sír	568
Sívó ördög	45
Sülyesztő	575
Szádok l. Zádok	
Számok	517
Szarka	247
Szarvas	241
Szarvasnyom	274
Szél	213
Szélanya	214
Szellemek	19
Szél úrfi	214
Szent helyek	487
Szép asszonyok	445
Szer	337
Szerencse	340
Szertartás	534
Szitnya	389
Szivárvány	275
Születés	541
Táltos	447
Táltos gyermek	450, 525
Tana	145
Tar	179
Tartód	66, 89
Tatár	124, 128
Tatárdulás	274
Táté	447
Tátos	234, 274
Tavasz	294
Tehén	242, 579
Tejes ut	270
Tél	294
Tél kihordása	296
Temetés	448, 562
Teremtés	311
Teremtő	6, 13
Természeti tűnemények	255, 277
Thonuzoba	168
Tilinkó	112, 575
Tisztes fű	252—3
Toldi	183, 577
Tor	558

Ök	561
Örnác	383
Öt	179, 387
Örpék	138
Tulbou	200, 577
Turul	72, 78, 161, 239
Tündeleveny	232
Tündér	57
Tündérfő	275
Tündér Ilona l. Ilona.	
Tündérország	58
Tündéri táncok	60, 534
Tűz	187
Tűzhalom	490
Tüzes emberek	230
Tüzes rémek	361
Tűzvirág	254, 580
Tyúkszó	280
Udvar	384
Ukko	6, 572
Úr	22
Urdung	36
Üdv	340
Ünnep	538
Ük	6, 572
Üstökös csillag	277
Vadkan	243
Vahor	400
Vampyr	230
Vándorláp	98

Vár	384, 494
Varázs	391—4
Varázsló	78, 453, 485
Varázsszerek	402
Varázs virág	253
Varju	256
Vásárnap	540
Vasfű	252
Vasgyúró	108, 177
Vasorrú bába	66
Váz	107
Végzet	336
Végzetnök	79, 82
Véráldomás	532
Vértályog	231
Vértarjag	240
Világ	308, 324
Világalakítás	319
Világfa	252, 326
Világtozás	311
Villamodat	281
Virradat	280
Víz	200
Vízi csikó	99
Vízi ember	100
Vízözön	331
Víztündérek	96
Zádok fa	249
Zászló	522
Zsivány	46, 182

TARTALOM.

<i>Előszó</i>	L.
<i>Kütfők</i>	I
<i>Magyar mythologiai irodalom</i>	XV
<i>Bevezetés</i>	XXXII
<i>Történeti tájékozás</i>	XXXV
	XLIII

I. Isten.

Isten név eredete, jelentése, mythosi összefüggések. Az istenről hit, tulajdonságai és személyesítése a magy. ősvallásban. A nemzeti istenség: magyarok istene 1

II. Istenek. Szellemek.

A magy. pog. vallás isteneiről adatok, dii scythici, scythica numina. dii patrii. Mars. Hercules hadisten. Damasek. Úr. Ármány. Manó. Fene. Nyavalya. Guta. Mirigy. Csoma. Dobroc. Láz. A mono- és polytheismus a magy. ősvallásban. 19

III. Ördög.

Ördög név nyomozása, jelentése. Urdung, ördöng, ör-dög. Dög. dev. ör. aor, eor, Ares. Hepciher, Kopciher. Fránya. Dromó. Sivó. Az ördögéről szólások, ősvallási képzetek, személyesítése, és tulajdonságai 36

IV. Tündérek.

Tündéri hitregénk köre. A név jelentése. Tündérország, tündéri boldog aranykor, társaság. A rossz tündérek. Banyák, bábák. Végzet- és jósnők. Hadnemtők. Turul. Alirumna. Rovó-rovástló- varázsló- iraló-nők. Tündér nevek. Delibáb. Lég- és vitzündérek. Hattyúnők. Vízszellemek: Sellő. Vándor-láp. Vízi csikó. Fullasztók. Duna tündére. Vízszörnyek. — Erdei, hegyi szellemek. Faunok. Mohosnők. Fanyövők. Kömorzsolók. Rémek. Váz. Láz. Gnómok. Kincsörök. Bányaszellemek. Házi nemtők. Manó. Babós. Babszem. Hüvők. Tilinkó 57

V. Óriás.

Óriás név nyomozása. Az óriási mythos kosmogoniai jelentése. Óriási szikla és kővületek, hegyalakuk, hegyalkotásuk. A természetelemek óriásalakbani személyesítései.

óriás alakja, tulajdonságai. Az óriási mythos ethnogeneticai jelentése, óriási ősnépek: Magog, Hün = Hún, Obor = Avar, Ogre = Magyar, Tschud = Finn, Tatár. Óriási pitmények. Óriási ős népatyák: Nimrod, Nemere. — Törpék 115

VI. Hősök.

A hős- és hitrege. Óriás-mythosi összefüggések. A hős név, erős jelesek. A nemzeti ős-atyák: Nemere, Hunor, Magor. Honalapítók. Magyar népségnevek. Magyar hét nemzetség-név. Besenyő themák. Hün, Kún és Magyar-vezérek nevei. Székely nem- és ágnevek. A nemzeti fejedelmi genealogiák. Etele. Csaba. Álmos. Turuli nem. Árpád és hősköre. Istváni kör, Chanád, Thonuzoba. László és hősköre. Mátyási hőskör. Toldi Miklós. Pokolba járó hősök. Tar, Tót és Dózsa. A népmonda hősei. Haramiák, zsványok 140

VII. Elemek.

Természetelem tisztelet. I Tűz, a m. ősvallás tüztiszteletéről adatok, az istenség tűzjelképe, tűz halmok, tűz jelek, sz. tüzek, tűz eredet, gerjesztés, vad- élő- új-tűz. Tűszertartások, lustratiók, áldozatok, babonák. Tűz személyesítése. — II Víz tisztelet, vízmelléki telepédések, temetkezések. A négy folyam, sz. kútak, jós források. Víz áldozatok, lustratiók. Víz személyesítése. — III Föld, tisztelete, szertartások határájárás s iktatásnál, földeskü. Földanya, eleven-szűz-föld, földindulás, földdeli szokások, babonák. Föld személyesítése. — IV Lég, szél, a fölények eleme, jelensége. A szél személyesítése, szélkakas, szélanya, a 4 széltestvér, szélsógor. A szél laka, tempestariusok, széláros, szélgerjesztés, csillapítás. Szél nevek 184

VIII. Állatok. Növények.

Állatok s növényekről mythosi képzetek. I Állat, lelkes. Sárkány. Lidérc, iglic. Grif. Tátos. Turul. Vezérállatok. Szarvas. Ökör, bika, tehén. Eb. Kecske. Farkas. Vadkan. Oroszlán. Medve. Macska. Disznó, emős, diszke. Kigyó. Béka. Madarak. Kerecsen. Ráró. Gólya. Fecske. Kakas. Holló. Varjú. Szarka. Galamb. Páva. Halálmadár. Kakuk. II Fák, növények. Szádokfa. Diófa. Vastű, tisztesű, boldog-virág, varázs-virág, Csaba-ír, László-füve, gólya-köröm, temondádfű, holdfű, tűzvirág st. 221

IX. Égi testek, természeti tűnemények.

Ég, menny. I Nap, neve, tisztelete nyomai, nap úrfi, solium, solarium, kardvágási eskü a nap felé. Hold, hold-idő, hold-foltok, hold- és napfogyatkozás. Tündéri nap- és holdanyák, nap- és holdkirály, nap-tátos, holdas ló. Csillagok, csillagfutás, göncöl szekere, ég és hadak útja, kaszás, fiastyúk, heteveny, ökörhajtó, Lehel s Mátyás kürt, Mátyás szem, László szekér, tátos, szarvasnyom, tatárdulás, sellő, tündérfő. Szívárvány, bábabukra. Űstökös csillag. II Nap és éj, virradat, pitymallat, villamodat, hajnal st. holval, reg, dél, napnyugtá, leáldozta, este, éjfél. III. Nyár és tél, ős, tavasz, nyárhírnökök, télkihordás, kiske, borzas böjti boszorkány, tőkehúzás, bőgő temetés, nyár bejövet, zöldág hordás, pünkösdi király, a tél szürke lova, őszzakála 255

X. Világ.

Visszatekintés az eddigiekre és átmenet. Világteremtés, chaos, heo, hiu, teremtés, természet, föld, anyag, ar-any. Világtojás, lidérc-, tátos-, sárkány-tojás. Ördög-tojás és

teremtés, a szellemi jó és anyagi rossz világ teremtése. Mony, tyúkmony, kókonya, Kókos. Világelemek, világalakítás, makrokosmos és mikrokosmos. Ember teremtése, testalakítás. Világ, hétvilág, másvilág, alvilág. Világfa. Aranykor, éden, aranykert; a nemzeti aranykor, boldog hon és őse; az elfajulás; vízözön 308

XI. Lélek. Végzet. Átok. Üdv.

Test lelkesítése, lélek eleme. Lélek, lét, lég, szellem, szellő. Lélekszabadság, büntudat. Végzet, sors, nyíl, szer, kárhozat, átok; bód, boldogság, szerencse, szerencse kereke, üdv, áldás, megváltás. A végzet képzelete, a végzet-nemtők, csillagzatok befolyása, burokban születés st. Átok képletek, elsüllyedés, állat-, fa-, kővé-válás. A vezeklés, erény, szabadtítás képletei a mondában. A nemzeti rendeltetés és átok. Az eltűnő, elsüllyedő hősök, a nemzeti szabadtító s megváltó hősök. A világcsata és megváltás 334

XII. Halál utáni állapot.

A lélek testből kimenete, halálon túli léte. Lélekvándorlás, fokozatai, átmenete növény-, virág-, fába, állatokba, a madár, galamb, hattyú, rovar, lepke st. alakba. Farkaskoldus, veszett csikó. Bolygótüz, lidérc, tüzes emberek, tüzes rémek, kísértetek; halottak visszajöve, körüljárása. Halál, személyesítése, csontváz, halavány, kaszás, halász; halál öldöklése, megérkezése, ugrása. Menet a másvilágra, a halál útja, lova, szekere, átmenet a folyón, hídon st. Saru, keztyű, kalap az útra. Másvilági élet s lakhely, boldogsághely, menny, a hősök mennyországa; az ellenségekeni uralkodás, égiháború, a csillagokbani lak. Pokol, patvar, pítvar, tornác, udvar, koponyavár; pokoli fajok, kíno st. 358

XIII. Varázs.

A varázs, mint a lélekszabadság mozzanata, a varázs elmélete, történeti jelensége, mythosunkbani nyoma. — Bű. Báj. Varázs. Kuruzs. Igézés. Ráolvasás, kiolvasás, igéző ráolvasási formulák és áldások. Iralás, írás, dauzsolni. Kantérolás. Vajakolni. Vahor, vahorász. Fives. Szentől jövő. Megselekvés, megvesztés, megverés, tétemény, megrontás. — Varázseszközök: varázsvessző, varázs-gyűrű, -tűkőr, -sip, -világ. bájjal. láthatatlanná tevő köpöny. száz mértföldet halladó saru. bűvös fegyverek: kard, nyíl, bárd, öv, ing, fűveg, vért, tarisznya, bunkó. Boszorkányi bűvös eszközök. Előítélet. Babona, babicsolás st. 391

XIV. Boszorkány.

A boszorkányi képzetek mythosi alapja, tényezői. középkori újabb elemek. A boszorkány név. emlékeinkbeni nyomok. A boszorkányrege, az ördög megjelenése, csábítása; a boszorkányi örökség. tanítás, beavatás, abrenuntiatio, fogadás és hódolat, vérrel aláírás. megbélyegzés. Drómó, Hop, Hopciher, bakkecske. boszorkányi összefüggések, áldozatok, áldomások, főzés, lakoma, tánc, zene. gyülekezet-hely s idő. társulataik, ördög-drómó-had. vezérek, hadnagyok, atyamesterek, fűhordók. a boszorkányi alak, lében járás, eszközök, öv, ing st. repülőzsír. föld- és termés-károsítás, harmatszédés, szárazság, jégeső, szélvész gerjesztése. emberkárosítás, szívvájás, gyermekragadás, kuruzs, gyógyítás, jóvendülés. bűvölés. Szépasszonyok 407

XV. Papok.

Táltosok, magusok, bölcsek. Jósok, Javós. Bűvösök. Bájosok. Varázsoló. Bélnézők. Garaboncos deák. Papbírói hivatalok: Kádár. Rabonbán, ravó, ribonc. Gyula. Horkáz. Kárcán.

arház. Bilochus, bélyeges. Templombíró. Pristaldus, peres. Öspörös. Érsek. Főpapság és
 jelelemiség. Papi rend, osztály és családok. Papnők: jós- és varázsló-nők 447

XVI. Sz. Helyek. Oltárok. Bálványok. Jelvek.

Istentiszteleti helyek. fák, falvák, ligetek, sz. és királyerdők, hegyek ormai: Áldomás feje,
 Tűzhalom, Ör- és Sirhalom, Kádár halma, Öthalom, Forgóhalom st. Bondavár, Feltűz,
 Pogány-, Bálványos- és Tündérvárak. Keve háza. Vár, egyház, csarnok, udvar, terem. —
 Oltárok, oltárkö, menedékkö. — Bálvány, báva, balita, helynevek, emlékek. bálványkö,
 bábakö. — Jelvek: kard, nyíl, zászló, bárd, buzogány. jelvek használata. számok. 487

XVII. Istentisztelet. Áldozat. Ünnepek. Szertartások.

Ima, imádás, kérés, könyörgés, esdeklés, kiáltás, igézés, olvasás. Ének. Áldozat, áldomás,
 áldás. emberáldozat, gyermekáldozat. állat-, növény-áldozatok. áldomás, áldozati szer-
 tartások. bélnézés. libatio, véráldomás. áldozó edények. székely áldozópohár. kürt, vatalé,
 kaponya. Szer- tartások, zene, igrec, hegedű st. táncok. hódolat, tisztelet. gerjedet. haj-
 vágás, pilis. Ünnepek. hétnapok. Keddasszony. Vásárnap. Születés, csök st. Házasság. Eskü 520

XVIII. Temetés.

Halotti szertartások, gyász. hajvágás, testsebzés, kiterítés, sirató. követő, bucsúztató. körül-
 hordás, halotti áldozatok, engesztelés, torlás, emberek s állatok leületése a síron. temetési
 szokások, lövítés, bajvivás, lovagi- temetési-játékok, tor, haláltánc, dusenikok, torlók.
 Földbe temetés, elégetés, tűzrakás, máglya, perzselés. Sir, halom, ravatal. koporsó. verem 548

Adalékok	571
Nérjegyzék	592
Tartalom	597

<i>lap.</i>	<i>sor.</i>	<i>hiba.</i>	<i>igazítandó.</i>
IV	31	krónikái	krónikai
XV	10	előemlékek	előemlékek
XLVIII	21	művét is	művét is véghezvitte
5	47	Rennevall	Renvall
6	18	XVI	XVII
6	42	ὁνομάζουσι	ὀνομάζουσι
7	2	Faludy és Döbrentey	Faludi és Döbrentei
9	21	még	míg
17 jegyz.	7	Diósi	Diószegi
40	12	mythologia	mythologiai
44 jegyz.	3	marahon	marahan
48	43	avatári	avatari
51	11	még	míg
52	35	fonóházba	fonóházban
63	8	mint	mind
68 jegyz.	4	IX	IX és XIV
69	33	kisértetniök	kisérteniök
72	16	mondakét	monda két
73	41	még	még
76	4	alaknak	alaknál
80	37	Helgadvidha	Helgakvidha
108 jegyz.	5	asot	ásat
112	10	még	míg
115	18	ha, ha	, ha
124 jegyz.	11	innombrables	innombrables
131	40	ily	il y
136	6	mint öt	mint öt jellemzi
138	37	bányaszellemek	bányaszellemeket
139	2	erszény	erszényen
147	26	biblia	bibliái
154 jegyz.	3	foedere	foedera
160	36	epignonok	epigonok
166	6	auxillo	auxilio
166	19	víghatárán	véghatárán
167	17	cum	Cun
200	32	tubul	tulbu
235	20	XVII	XVI
265	43	nyúl	nyúlik
309	11	képzetében	képzésében
314	1	míg	még
321 jegyz.	4	inferiis	inferius
323	37	eredetű	eredeti
369	39	mi	mit
398	44	XVII	XVI
412	5	boszarákat	boszorákat
415	15	eosdem	easdem
522	17	vallásainkról	vallásiakról
524 jegyz.	3	feláldozó tak	feláldozottak
524	35	feláldozva	feláldozza
533 jegyz.	2	cifrázatokat	cifrázatokkal
567	5	felé	fölé

A becsúszott számos helyesírási- és nyelvhibáknak, valamint a hibás ékezés és pontozásnak, mely utóbbi különösen az első ívekben át a hanyag és ferde javítás miatt botránykoztató, — megigazítását az engedékeny olvasóra vagyok kénytelen hagyni.

1891	1892	1893
1894	1895	1896
1897	1898	1899
1900	1901	1902
1903	1904	1905
1906	1907	1908
1909	1910	1911
1912	1913	1914
1915	1916	1917
1918	1919	1920
1921	1922	1923
1924	1925	1926
1927	1928	1929
1930	1931	1932
1933	1934	1935
1936	1937	1938
1939	1940	1941
1942	1943	1944
1945	1946	1947
1948	1949	1950
1951	1952	1953
1954	1955	1956
1957	1958	1959
1960	1961	1962
1963	1964	1965
1966	1967	1968
1969	1970	1971
1972	1973	1974
1975	1976	1977
1978	1979	1980
1981	1982	1983
1984	1985	1986
1987	1988	1989
1990	1991	1992
1993	1994	1995
1996	1997	1998
1999	2000	2001
2002	2003	2004
2005	2006	2007
2008	2009	2010
2011	2012	2013
2014	2015	2016
2017	2018	2019
2020	2021	2022
2023	2024	2025
2026	2027	2028
2029	2030	2031
2032	2033	2034
2035	2036	2037
2038	2039	2040
2041	2042	2043
2044	2045	2046
2047	2048	2049
2050	2051	2052
2053	2054	2055
2056	2057	2058
2059	2060	2061
2062	2063	2064
2065	2066	2067
2068	2069	2070
2071	2072	2073
2074	2075	2076
2077	2078	2079
2080	2081	2082
2083	2084	2085
2086	2087	2088
2089	2090	2091
2092	2093	2094
2095	2096	2097
2098	2099	2100

61/MS.P.

Legyenek helyek.

Vízke Állás!	—	75 lap.
Étele és Loo	—	n.o.
Chabaise	—	77. l. 160. 257
Hedelmek hára	—	77. l.
Ciglamor, Szilárd	—	77. l.
Früml	72,	78 l. 80. l. 876
Amorfrum	—	13 l. 147, 241
Amorfrum	—	13 l. 160.
A. n. r. abilis	—	71. l.
Caralóni remete	—	76 l.
Renehára	—	152. l.
Imu koroju	—	154 l. 503 l.
Oraba neregje	—	160. l.
Tál koroju és helye	—	447
Dele pörögő csingit	—	12
Világ fuge	—	226

